

FUSÛSU'L-HİKEM

TERCÜME ve ŞERHİ

MUHYİDDİN İBNÜ'L-ARABÎ

AHMED AVNÎ KONUK

1. CİLT

TÜRKİYE YAZMA ESERLER KURUMU BAŞKANLIĞI YAYINLARI: 82

Dini İlimler Serisi : 12

Kitabın Adı : FUSÛSU'L-HİKEM TERCÜME VE ŞERHİ 1. CİLT

Müellifi : Muhyiddin İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240)

Tercüme ve Şerh : Ahmed Avni Konuk (ö. 1938)

Özgün Dili : Osmanlıca

Yayın Hazırlık - Çeviri Yazı : Prof. Dr. Mustafa Tahralı Yard. Doç. Dr. Selçuk Eraydın
Marmara Üniversitesi Marmara Üniversitesi
Tasavvuf Anabilim Dalı Tasavvuf Anabilim Dalı

Yard. Doç. Dr. M. Nedim Tan Dr. Ercan Alkan
Marmara Üniversitesi Marmara Üniversitesi
Tasavvuf Anabilim Dalı Tasavvuf Anabilim Dalı

Editör : Prof. Dr. Mustafa Tahralı

Son Okuma : Göker İnan - İsmet İpek

Arşiv Kayıt : Konya Mevlana Müzesi No. 3853-3867 (14 Defter)

Kitap Tasarım : Abdusselam Ferşatoğlu

Yapım : Fotografika Ltd. Şti.

Baskı : Mega Basım Yayın ve İletişim Hizmetleri San. Tic. Ltd. Şti.
Cihangir Mah. Güvercin Cad. No: 3/1 Baha İş Mrk. A Blok Kat: 2
Haramidere - İstanbul. Tel: 0212 412 17 77 Sertifika No. 12027

Baskı Yeri ve Yılı : İstanbul 2017

Baskı Miktarı : 1. Baskı, 2000 adet

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI
Library of Congress A CIP Catalog Record

Ahmed Avni Konuk
Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi

1. Tasavvuf, 2. İslâm Düşüncesi, 3. İbnü'l-Arabî, 4. A. Avni Konuk, 5. Hikmet

ISBN: 978-975-17-3882-2 (Takım) 978-975-17-3889-9 (1. Cilt)

Copyright © Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. Her hakkı mahfuzdur.

Bütün yayın hakları *Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı'na* aittir. Başkanlığın izni olmaksızın tümüyle veya kısmen, hiçbir yolla ve hiçbir ortamda yayınlanamaz ve çoğaltılamaz.

T. C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı

Süleymaniye Mah. Kanuni Medresesi Sok. No: 5 34116 Fatih / İstanbul

Tel. : +90 (212) 511 36 37

Faks : +90 (212) 511 37 00

info@yek.gov.tr

www.yek.gov.tr

FUSÛSU'L-HİKEM

TERCÜME VE ŞERHİ

ÇEVİRİ YAZI

1. CİLT

MUHYİDDİN İBNÜ'L-ARABÎ
(ö. 1240)

Tercüme ve Şerh

Ahmed Avni Konuk
(ö. 1938)

Yayına Hazırlayanlar

Prof. Dr. Mustafa Tahralı
Yard. Doç. Dr. Selçuk Eraydın
Yard. Doç. Dr. M. Nedim Tan
Dr. Ercan Alkan

TÜRKİYE
YAZMA
ESERLER
KURUMU
BAŞKANLIĞI

TAKDİM

İnsanlık tarihi, akıl ve düşünce sahibi bir varlık olan insanın kurduğu medeniyetleri, medeniyetler arasındaki ilişkileri anlatır. İnsan, zihnî faaliyetlerde bulunma kabiliyetiyle bilim sanat ve kültür değerleri üretir, ürettiğı kültür ve düşünce ile de tarihin akışına yön verir.

Medeniyetler, kültürler, dinler, ideolojiler, etnik ve mezhebî anlayışlar arasındaki ilişkiler kimi zaman çatışma ve ayrışmalara, kimi zaman da uzlaşma ve iş birliklerine zemin hazırlamıştır.

İnsanların, toplumların ve devletlerin gücü, ürettikleri kültür ve medeniyet değerlerinin varlığıyla ölçülmüştür. İnsanoğlu olarak daha aydınlık bir gelecek inşa edebilmemiz, insanlığın ortak değeri, ortak mirası ve ortak kazanımı olan kültür ve medeniyet değerlerini geliştirebilmemizle mümkündür.

Bizler, Selçuklu'dan Osmanlı'ya ve Cumhuriyet'e kadar büyük devletler kuran bir milletiz. Bu büyük devlet geleneğinin arkasında büyük bir medeniyet ve kültür tasavvuru yatmaktadır.

İlk insandan günümüze kadar gökkubbe altında gelişen her değer, hakikatin farklı bir tezahürü olarak bizim için muteber olmuştur. İslam ve Türk tarihinden süzölüp gelen kültürel birikim bizim için büyük bir zenginlik kaynağıdır. Bilgiye, hikmete, irfana dayanan medeniyet değerlerimiz tarih boyunca sevgiyi, hoşgörüyü, adaleti, kardeşlik ve dayanışmayı ön planda tutmuştur.

Gelecek nesillere karşı en büyük sorumluluğumuz, insan ve âlem tasavvurumuzun temel bileşenlerini oluşturan bu eşsiz mirasın etkin bir şekilde aktarılmasını sağlamaktır. Bugünkü ve yarınki nesillerimizin gelişimi, geçmişimizden devraldığımız büyük kültür ve medeniyet mirasının daha iyi idrak edilmesine ve sahiplenilmesine bağlıdır.

Felsefeden tababete, astronomiden matematiğe kadar her alanda, Medine’de, Kahire’de, Şam’da, Bağdat’ta, Buhara’da, Semerkant’ta, Horasan’da, Konya’da, Bursa’da, İstanbul’da ve coğrafyamızın her köşesinde üretilen değerler, bugün tüm insanlığın ortak mirası hâline gelmiştir. Bu büyük emanete sahip çıkmak, bu büyük hazineyi gelecek nesillere aktarmak öncelikli sorumluluğumuzdur.

Yirmi birinci yüzyıl dünyasına sunabileceğimiz yeni bir medeniyet projesinin dokusunu örecektir değerleri üretebilmemiz, ancak sahip olduğumuz bu hazinelerin ve zengin birikimin işlenmesiyle mümkündür. Bu miras bize, tarihteki en büyük ilim ve düşünce insanların geniş bir yelpazede ürettikleri eserleri sunuyor. Çok çeşitli alanlarda ve disiplinlerde medeniyetimizin en zengin ve benzersiz metinlerini ihtiva eden bu eserlerin korunması, tercüme ya da tıpkıbasım yoluyla işlenmesi ve etkin bir şekilde yeniden inşa edilmesi, Büyük Türkiye Vizyonumuzun önemli bir parçasıdır. Bu doğrultuda yapılacak çalışmalar, hiç şüphesiz tarihe, ecdadımıza, gelecek nesillere ve insanlığa sunacağımız eserleri üretmeye yönelik fikrî çabaların hasılası olacaktır. Her alanda olduğu gibi bilim, düşünce, kültür ve sanat alanlarında da eser ve iş üretmek idealiyle yeniden ele alınmaya, ilgi görmeye, kaynak olmaya başlayan bu hazinelerin ülkemize ve tüm insanlığa hayırlar getirmesini temenni ederim. Aziz milletimiz, bu kutsal emaneti yücelterek muhafaza etmeyi sürdürecektir.

Recep Tayyip Erdoğan

Cumhurbaşkanı

SUNUŞ

Tarihte her büyük medeniyet, sosyal, kültürel ve bilimsel alanda kendi dünya görüşüne uygun, özgün terkipler ortaya koyarak hayatını sürdürmüştür. Yaşamın her alanında kendini belli eden ve medeniyetleri birbirinden farklı kılan bu sosyo-kültürel ve bilimsel faaliyetler, medeniyetler arası etkileşimleri canlandırarak insanlık tarihinin renkliliğini artırmıştır. Bu etkileşimler sonucu ortaya çıkan -gerek sözlü, gerek yazılı- eserler insanlığın hafızasını temsil etmektedir.

İnsanlık tarihinde benzeri görülmemiş bir şekilde sözlü ve yazılı kültüre damgasını vurmuş olan İslâm medeniyeti, adeta insanlığın hafızasını yazıya geçirme görevini üstlenmiştir. Okumayı, yazmayı ve öğrenip öğretmeyi her bireyin birincil gayesi olarak gören İslam medeniyeti, kültürel ve bilimsel etkileşime daima açık olmuştur. Bunun tabii bir neticesi olarak hem bilimsel alanda hem de sosyal ve kültürel alanda İslam medeniyeti pek çok özgün sentezler yakalamayı başarabilmiştir.

Bu sentezin doğal bir neticesi olarak ortaya çıkan pek çok devlet, özellikle Selçuklular ve Osmanlılar İslam medeniyetinin birikimini tevarüs etmiş, yeni fethedilen bölgelere İslam dünya görüşünü yine özgün terkiplerle götürmüşlerdir. Sadece bilimsel alanda değil, hayata ve insana dokunan her alanda bu katkı gözlemlenmektedir. Mimariden sanata, edebiyattan bilime, felsefeden tıbbı, pek çok çeşitli sahada İslam medeniyetinin ürünleri ortaya konmuştur.

Bu mirasın yazılı kayıtları hükmünde olan yazma eserlerimizin bilinçli şekilde korunması, çağın gerektirdiği şekilde insanların hizmetine sunulması ve gelecek nesillere sağlıklı şekilde aktarılmasını temin etmek, şüphesiz hayati önem arz etmektedir.

Kültür ve Turizm Bakanlığımıza bağlı Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı; bilim, sanat ve edebiyat alanındaki nadide eserleri ilm usullere uygun olarak neşretmenin yanında, gerek katalog bilgilerinin güncellenmesi, gerek yazma eserlerin restore edilerek yeniden ilim dünyasına kazandırılması gibi kültürel açıdan oldukça mühim görevleri yerine getirmektedir. Bu kıymetli eserlerin gün yüzüne çıkartılması, ilim, hikmet ve irfanla yoğrulmuş olan kadim medeniyetimizi daha doğru şekilde anlamlandırmamızı ve gelecek nesillerin kendilerinden daha emin bir şekilde tarihlerine sahip çıkmalarını sağlayacaktır.

Kültür ve medeniyetimizin bu çok renkli ve özgün tarihini, yazma eserleri neşretmenin yanında, kataloglama ve restorasyon faaliyetleriyle de gün yüzüne çıkartarak ilim dünyasına sunmak, hem kültürel bilincimizi artıracak, hem de gelecek nesillerin dünya görüşlerini en sağlam şekilde inşa etmelerine katkı sağlayacaktır.

Binali Yıldırım

Başbakan

ÖNSÖZ

Kültür ve Turizm Bakanlığımıza bağlı Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, kültür ve medeniyet mirasımızın nadide eserlerini; çeviri, çeviri yazı ve tıpkıbasım şeklinde neşretmenin yanında, mevcut yazma eserleri ayrıntılı olarak kataloglamak ve hasarlı eserleri restorasyona tabi tutmak suretiyle ilim dünyasının istifadesine sunmaktadır. Ülke olarak kültürel kimlik ve bilincimizi daha doğru ve sağlam temeller üzerine inşa etmek yolunda bu eserlerin gün yüzüne çıkartılması şüphesiz yapılması gereken öncelikli işlerdendir.

Asya'dan Amerika'ya, Avrupa'dan, Afrika'ya hatta Avusturalya'ya kadar dünya kütüphanelerine yayılmış olan bu nadide ecdat eserlerini daha iyi anlayıp kavramak, bizleri ve gelecek nesilleri hikmetin aydınlığına biraz daha yaklaştıracaktır.

Nabi Avcı

Kültür ve Turizm Bakanı

İÇİNDEKİLER

TAKDİM	IV
SUNUŞ	VI
ÖNSÖZ	IX
ESER HAKKINDA	XIII
MUKADDEME	1
Birinci Fasil: Vücûd	5
İkinci Fasil: Adem	9
Üçüncü Fasil: Vücûd-ı İzâfî	10
Dördüncü Fasil: Tecelliyât-ı Vücûd	11
Beşinci Fasil: Mertebe-i Lâ-Taayyün, Mertebe-i Ahadiyyet	12
Altıncı Fasil: Mertebe-i Vahdet, Taayyün-i Evvel Mertebesi	13
Yedinci Fasil: Taayyün-i Sânî Mertebesi, Mertebe-i Vâhidiyyet	16
Sekizinci Fasil	18
Dokuzuncu Fasil: Mertebe-i Ervâh	27
Onuncu Fasil: Mertebe-i Âlem-i Misâl	36
On Birinci Fasil: Mertebe-i Şehâdet	39
On İkinci Fasil	65
On Üçüncü Fasil: Telhîs-i Merâtib-i Vücûd	71
On Dördüncü Fasil: İrsâl-i Rusûl	73
On Beşinci Fasil: İhtilâf-ı Şerâyi'	76
On Altıncı Fasil: Dîn	78
On Yedinci Fasil: Mevt	80
On Sekizinci Fasil: Berzah	82
On Dokuzuncu Fasil: Kıyâmet	84
Yirminci Fasil: Cennet ve Cehennem	85
Hâtime	90

DÎBÂCE-İ FUSÛSU'L-HİKEM	99
I KELİME-İ ÂDEMİYYE'DE MÜNDEMİC HİKMET-İ İLÂHİYYE	119
II KELİME-İ ŞÎSİYYE'DE MÜNDEMİC HİKMET-İ NEFSİYYE	201
III KELİME-İ NÛHİYYE'DE MÜNDEMİC HİKMET-İ SÜBBÛHİYYE	281
IV KELİME-İ İDRÎSİYYE'DE MÜNDEMİC HİKMET-İ KUDDÛSİYYE	343
V KELİME-İ İBRÂHÎMİYYE'DE MÜNDEMİC HİKMET-İ MÜHEYYEMİYYE	387
VI KELİME-İ İSHÂKİYYE'DE MÜNDEMİC HİKMET-İ HAKKİYYE	441
VII KELİME-İ İSMÂİLİYYE'DE MÜNDEMİC HİKMET-İ ALİYYE	489
VIII KELİME-İ YA'KÛBİYYE'DE MÜNDEMİC HİKMET-İ RÛHİYYE	523
IX KELİME-İ YÛSUFİYYE'DE MÜNDEMİC HİKMET-İ NÛRİYYE	577
X KELİME-İ HÛDİYYE'DE MÜNDEMİC HİKMET-İ AHADİYYE	631
XI KELİME-İ SÂLİHİYYE'DE MÜNDEMİC HİKMET-İ FÛTÛHİYYE	699
XII KELİME-İ ŞUAYBİYYE'DE MÜNDEMİC HİKMET-İ KALBİYYE	727
XIII KELİME-İ LÛTİYYE'DE MÜNDEMİC HİKMET-İ MELKİYYE	785
XIV KELİME-İ ÜZEYRİYYE'DE MÜNDEMİC HİKMET-İ KADERİYYE	819

ESER HAKKINDA

İbnü'l-Arabî'nin *Fusûsu'l-Hikem* isimli eseri bâzı peygamberlerin mazhar olduğu “hikmet”leri konu edinmekte ve her bir peygambere âit “hikmet”i ilgili âyet, hadis ve hadîs-i kudsîlerin delâlet ettiği anlam ve işâretler üzerinden açıklamaktadır. Bilindiği üzere, İslâm dîninin îman esaslarından biri de peygamberlere ve peygamberliğin mührü son peygamber Hz. Muhammed’e (s.a.v.) inanmaktır. Geçmiş peygamberlerin bâzılarından Kur’ân-ı Kerim ve hadîs-i şeriflerde bahsedilmiştir. Bu nebî ve resullerden bâzıları bâzılarından üstün tutulmuş, her birine ayrı bir “fazl” ve “husûsiyet” verildiği beyan edilmiştir. Her müslüman, bu peygamberlere îman ederek, onlarda olan bu fazîlet ve husûsiyetleri mücmel bir şekilde kalp ile tasdik ve dil ile ikrar etmiş olmaktadır. Bu ikrar ve tasdik ihtivâ ettiği bilgi ise, îman safhasında, sâdece kuvve hâlinde bir bilgi olup, fiile gelmiş ve şuûruna varılmış bir “ilim” ve “mârifet” değildir. Âyetler ve hadislerde bu peygamberler hakkında verilen bilgileri öğrenmek, bu bilgilerin üzerinde düşünerek onları bir hal, zevk ve mânevî şuur hâline getirip şahsında tahakkuk ettirmek, muhakkak ki, insanın îmanla girdiği kemâle erişme yolunda çok geniş bir “mârifet” ufku açacaktır. İbnü'l-Arabî bu kitabında, her müslümanın inandığı, fakat bilgi bakımından kalplerinde bilkuvve olan o peygamberlerdeki ilâhî hikmetleri, Hz. Âdem'den itibâren Hz. Muhammed (s.a.v.) sonuncusu olmak üzere yirmi yedi nebî ve resuldeki hikmetin özlerini, ifâdesi mümkün olduğu ölçüde, beyan etmiştir.

“*Fusûsu'l-Hikem* ve şerhlerinin İslâm ilim ve düşüncesindeki yeri ne olabilir?” suâline cevap vermek, bir bakıma daha umûmî bir planda, “tasavvufun İslâm ilimleri ve düşüncesindeki yeri nedir?” suâlinin cevâbı olarak ele alınabilir. Zîra Gazzâlî'nin *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*'inden itibâren denilebilir ki, bütün düşünce akımları tasavvuf içinde ve büyük sûfilerin şahsiyetinde terkîbe ulaşmış, bilhassa Osmanlı münevveri bu terkîbi *Fusûsu'l-Hikem* ve *Mesnevî*'de bulmuş ve şerhlerinde ifâde etmiştir. Bu terkîbi XIV-XVII.

asırlar arasında kültür ve medeniyetinin her sâhasında en yüksek seviyede yaşatmıştır. Neşrini takdim ettiğimiz Ahmed Avni Konuk'a âit *Fusûsul-Hikem Tercüme ve Şerhi*, bu sentezin Osmanlı'yı Cumhûriyet Türkiye'sine birleştiren köprülerinden biri olarak kabul edilebilir. Yeni bir devrin başlangıcında dînî düşünce ve ilimlerin ihyâsında, geçmişte olduğu gibi yine tasavvufun merkezî bir rol oynayacağını, tasavvufî büyük eserlerin de bu yeni terkipte klasik metinleriyle temel taşları olacağını kavrayabilmek, muhakkak ki gelecekte yapılacak olan şeylerde isâbetli adımlar atmak imkânını verecektir. Bu imkân, Türklerin İslâmiyeti kabûlüne kadar giden tasavvufî hayat ve düşüncenin cemiyetimizde köklü bir temeli ve her devirde temsilcileri olmasından ve XIII. asırdan itibaren de İbnü'l-Arabî ve Mevlânâ'nın eserlerinin tasavvufî irfan ve tefekkür hayâtımızın muhtevâ ve çerçevesini oluşturmakta kazandığı itibar ve otoriteden ileri gelmektedir. Osmanlı sûfilerinin Türkçe, Arapça ve Farsça yazdıkları eserleri tanıdıkça dînî-tasavvufî tefekkür ve irfânımızın cihanşümul husûsiyetlerinin daha iyi anlaşılacağına inanıyoruz. Dînî tefekkürün ihyâsında, gerek Türkiye'de ve gerekse İslâm âleminde, İbnü'l-Arabî ekolünün büyük bir katkısı olacağını söylemek herhalde bir mübâlağa ve tarafgirlik addedilmeyecektir.

Fusûsu'l-Hikem yazıldığı 627/1230 târihinden günümüze kadar pek çok defa Arapça, Farsça, Türkçe şerhedilmiştir. Eserin şerhine duyulan ihtiyaç İbnü'l-Arabî'nin hemen ardından Sadreddin Konevî'nin metinleriyle kendini gösterir. Konevî sonrasında Müeyyedüddin Cendî, Abdürrezzak Kâşânî ve Dâvud Kayserî'nin sürdürdüğü şerh geleneği yüzyıllar geçtikte farklı müelliflerin elinde genişleyerek ve güçlenerek devam etmiştir. Nitekim Osman Yahyâ, *Histoire et Classification de l'Oeuvre d'Ibn Arabi* isimli araştırmasında, *Fusûsu'l-Hikem* üzerine yazılmış yüz yirmi şerhin adını tespit etmektedir. Üstelik bunların arasında Ahmed Avni Konuk Bey'in şerhi zikredilmemiştir. *Fusûs* XX. asrın başlarında batı dünyasında tasavvufa gösterilmeye başlayan alâka netîcesinde Fransızca, Almanca, İngilizce ve Rusça'ya tercüme edilmiştir. Önümüzdeki yıllarda bu dillerde de *Fusûs* şerhlerinin yapılacağını, İbnü'l-Arabî ve eserlerine gösterilen büyük ilgiden dolayı kuvvetle tahmin edebiliriz.

Gerek İbnü'l-Arabî'nin eserlerine ve bilhassa *Fusûsu'l-Hikem*'ine ve ge-

rekse diğer sûflilerin bu neviden eserlerine karşı yapılan îtiraz ve tenkitler, müelliflerin sağlığında olduğu gibi, vefatlarından sonra da devam etmiştir. Zîrâ istîdat ve kâbiliyetlerin farklı olması, kâbiliyetlere göre ilim ve tefekkür sâhalarında bir derecelenme netîcesini ortaya çıkarmış ve her meselede mutlak bir ittifak olmamıştır. Bu farklılaşma ve derecelenme her ilmin kendi mensupları arasında mevcut olduğu gibi, bir ilmin diğer bir ilme nisbeti söz konusu olduğunda daha da belirgin bir hal almıştır. Her âlim ve mütefekkirin ittifak edeceği yüksek bir idrak seviyesi aramak yerine, insanın kendi had, istîdat ve kapasitesini idrak ettirecek bir öğretim ve eğitim anlayışı, netîce vermeyecek münâkaşalardan daha faydalı olacaktır.

Osmanlı dönemi ile Cumhûriyet dönemi arasında ilim, düşünce ve sanat sâhasında bir kopukluğun çeşitli sebepler dolayısıyla ortaya çıktığı, bu kopukluğun bir kültür boşluğuna, hattâ buhrânına sebep olduğu öteden beri söylenmekte ve yazılmaktadır. Sanıyoruz ki, ilim, tefekkür ve sanat sâhasında bu kültür kopukluğunun ve boşluğunun doldurulmasında yapılacak ilk işlerden biri, Osmanlı devrine âit Türkçe eserleri dilini değiştirmeden bugünkü alfabe ile aynen, bu müelliflerin yazdığı Arapça ve Farsça eserlerin ise hem aslını, hem de tercümesini neşretmektir. Bu türlü neşir ve tercüme faâliyetlerinin dönemler arası devamlılığı sağlamak husûsunda pek çok faydası olacağı şüphesizdir. Kültür kopukluğunun en müşahhas örneği, Türkçe'nin son kırk elli sene öncesine nisbetle fevkalâde değişmiş olmasıdır. Bunun çâresi, anlaşılmayanların sâdeleştirilmesi değil, gerek yakın yılların, gerekse daha uzak devirlerin Türkçe eserlerini dilini değiştirmeksizin aynen vermek, böylece önce dil bağı ve devamlılığını sağlamak, sonra bu vâsıta ile kültür köprüsünü kurmaktır. Dilin zamanla değişmesi gâyet tabîî bir hâdisedir. Elimizdeki *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi* bunun canlı bir örneğidir. Ahmed Avni Bey'in kullandığı Türkçe, kendisinden üç yüz sene kadar önce Abdullah Bosnevî'nin (v. 1054/1644) *Tecelliyât-ı Arâî-su'n-Nusûs* isimli şerhinde kullandığı Türkçenin aynı değildir. Fakat bu iki eser arasında uzun bir zaman geçmesine rağmen bir dil kopukluğu yoktur. Ahmed Avni Bey'in eserinin Türkçesiyle günümüz Türkçesi arasında seksen senelik bir zaman farkı olduğu halde, değişiklik çok büyüktür. Geçmiş

devirlerin, hattâ yakın zamanların eserlerini, pek de muvaffak olamayan sâdeleştirmelerle vermek, bu dil farkının gittikçe artmasına mâni olmadığı gibi, kültür kopukluğunu kapatmakta da pek yararlı görünmemektedir. Kanaatimizce bu bakımdan daha verimli olabilecek şey, günümüz ilim, fikir ve sanat adamlarına, geçmiş devirlerin Türkçe eserlerini, bugünkü alfa-be ile okuyabilmek imkânını vermektir. Gerek tasavvufî eserlerin, gerekse bütün diğer ilmî, fikrî ve edebî eserlerin, sâhalarına göre araştırmacıların inhisârında olduğu düşünülemez.

İşte bu eserler bir yandan Türkçenin geçmişiyle irtibatını sağlayacak, diğer taraftan da ilim ve tefekkür bağının daha geniş bir çevrede kurulmasında çok faydalı bir rol oynayacaktır. Din ilimleri ve tefekkürü bakımından buna ilâve edilecek bir başka husus daha vardır. Milletimizin on asır boyunca yaşadığı İslâm medeniyet ve kültürü içinde elde etmiş olduğu üslûp, netîce ve terkipler bilinmezse, müslüman diğer milletlerin tercihlerine yönelmesi kaçınılmaz bir davranış olarak karşımıza çıkmaktadır. Günümüzün din, ilim ve kültürü, târihimizin geçmiş devirleriyle irtibatını tam kuramadığı için, maalesef söz konusu kültür kopukluğundan hissesine düşeni birçok bakımdan ağır bir buhran hâlinde yaşamaktadır. Dînî düşüncenin ana kollarından biri olan tasavvuf sâhasında Osmanlı asırlarında pek çok Türkçe eser mevcut olmasına rağmen, son yarım asırda yüksek seviyede telif eserlerin azlığı da, kültür kopukluğunun üzücü bir netîcesidir. Bu bakımdan bugün din ilimlerinde kullanılan dile nisbetle, şerhte kullanılan dilin zenginliği ve ifâde gücünün üstünlüğü dikkatimizi çekmektedir. Yüksek ve derin mânâları ifâde etmek için işlenmiş ve nüansları çok olan bir dile ihtiyaç olduğu da, bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır. Memleketimizde bir yönden Türkçe fakirleşirken düşüncenin sığlaştığı ve basitleştiği; ve diğer yönden mânevî düşünceden uzaklaşınca, dilin maddî mânâlara doğru kaydığı ve kabalaştığı da bir vâkıa olarak görünmektedir.

Neşrini takdim ettiğimiz *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, 1334-1346 hicrî ve 1915-1929 milâdî yılları arasında kaleme alınmıştır. Müellifi mer-

hum Ahmed Avni Konuk Bey'in¹ el yazısıyla olan nüsha Konya Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi'nde 3853-3880 numaralarda kayıtlı bulunmaktadır. Cumhûriyet devrinin ilk yıllarında telif edilmiş, fakat yayınlanmamış olan bu şerhin, Kütüphanede müellif nüshası olmasına rağmen, umûmun istifâdesinden uzak kalması, tasavvuf ve tefekkür târihimiz bakımından büyük bir kayıptı. Bu kaybı telâfi etmeyi, müellifin bastıramadığı bu eseri kültürümüze kazandırmayı bir vazîfe ve borç telakkî ederek 1987-1992 yılları arasında merhum Yrd. Doç. Dr. Selçuk Eraydın (1937-1995) ile birlikte bu eseri neşre hazırlamıştık. Şerhin bu ilk neşrinde teknik imkansızlıklar

- 1 Ahmed Avni Konuk 1868 yılında İstanbul'da dünyâya geldi. Dokuz on yaşlarında iken önce babasını, kısa bir süre sonra ise annesini kaybetti. İbtidâî mektebini bitirmesinin ardından Kur'ân'ı hıfzetti. Bu sırada câmi derslerine de devam ederek Arapça ve Farsça öğrenme imkânı buldu. Dârüşşafaka'dan 1890 yılında mezun oldu ve aynı yıl Galata İttihat Postahânesi'ne memur olarak tâyin edildi. Memûriyetini sürdürürken Mekteb-i Hukûk-ı Şâhâne'ye başlayıp bu okulu 1898'de birincilikle bitirdi. Konuk'un Mevlevî tarikatına girmesi 1904'te Mesnevîhan Selânikli Mehmed Esad Dede'ye intisâbıyla gerçekleşmiştir. Mürşidi Mehmed Esad Dede'nin Çayırılı Medrese'deki hücresinde verdiği derslere uzun süre devam eden Konuk, burada bilgisini ilerleterek *Mesnevî*'yi okudu ve Mehmed Esad Dede'den icâzet aldı. Aynı dönemde Fâtih türbedârı Ahmed Amiş Efendi'nin sohbetlerine katılarak dinlediklerini kayda geçirdi. Mûsikîye ilgisi Dârüşşafaka'da talebe iken başlayan Konuk, okulun mûsikî hocası Eyyûbî Zekâî Dede'den aldığı dersler ve mezûniyetinden sonra da hocasıyla sürdürdüğü meşkler vâsıtasıyla dînî ve dîn dışı formdaki eserleri hâfızasında koruyarak bu eserlerin intikâline önemli bir katkı sağlamıştır. Ayrıca Fındıkzâde Taşkasap'ta meşkhâne hâline getirilmiş bir kahvehânede Hacı Kirâmî Efendi'den mûsikî meşkeden Konuk, mevcut ilgileri sebebiyle Zekâizâde Hâfız Ahmet Irsoy, Rauf Yektrâ Bey, Hüseyin Vassâf, Tâhirü'l-Mevlevî ve Abdülhay Öztoprak gibi şahsiyetlerle yakın münâsebet kurdu. 1909'da Posta Nezâreti'nde kalem müdürü, 1920'de posta genel müdür muâvini, Eylül 1930'da genel müdürlük hukuk müşâviri olan Konuk, 1933'te kendi isteğiyle emekliye ayrıldı. Tasavvuf dışında mûsikî, edebiyat ve matematik alanlarında ciddi bir birikime sahip olan Konuk, Arapça ve Farsça'nın yanı sıra Fransızca da bilmekteydi. Şiir yeteneği olan, tercüme ve şerh türü eserlerinde yer alan Arapça ve Farsça beyitlerin, rubâîlerin bir kısmını nazmen Türkçe'ye çeviren Konuk'un, Tevfik Fikret'in Mehmed Âkîf'e cevap olarak yazdığı "Târih-i Kadîm Zeyli" ne manzum bir reddiyesi bulunmaktadır. Mütevâzi ve mahviyet sâhibi bir kişiliği olan Konuk, 19 Mart 1938'de İstanbul'da vefat etti ve Merkez Efendi Mezarlığı'na defnedildi. *Fûsûsu'l-Hikem*, *Mesnevî*, *Tedbirât-ı İlâhiyye*, *Fihî Mâ Fih*, *Gülşen-i Râz*, *Lemaât* gibi eserleri tercüme ve şerhetmesi dolayısıyla tasavvufî mîrâsın aktarılmasında önemli bir yeri olan Ahmed Avni Bey'in hayâtı ve eserleri hakkında detaylı bilgi için bk. Barkçın, *Görünmeyen Umman -Ahmed Avni Konuk-*.

sebebiyle *Fusûs*'un Arapça metnini şârihin hazırladığı üzere paragraflar şeklinde Türkçe tercümesinden önce değil, her cildin arkasında vermiş, şerhte aktarılan diğer Arapça ve Farsça metinleri ise tercümelerini yapmaksızın ve kaynaklarını göstermeksizin yazmıştık. Bu yeni neşirde ise *Fusûs*'un Arapça cümlelerini, şârihin yaptığı şekilde, Türkçe tercüme paragraflarından önce yazdık. Ahmed Avni Bey'in şerhinde kullandığı *Fusûs* metni aynen ve ayrıca harekelenerek hazırlandı.² Neşirde de yer yer işâret edildiği üzere şârih Ahmed Avni Bey'in kullandığı metin farklı *Fusûs* şerhlerinden hareketle kendisinin meydana getirdiği tercihlî bir metindir.

Eseri yeniden neşre hazırlarken şerhin metninin tamâmını Ahmed Avni Bey'in nüshası ile mukâbele ettik.³ Ayrıca bu nüshanın tıpkı basımının da hazırlanacak olması dolayısıyla yaptığımız detaylı araştırmalar sonrasında şerhin dört ayrı istinsâhının daha bulunduğunu tespit ettik. Bu nüshaların özellikleri tıpkı basım için hazırlanan girişte anlatılmıştır. Özellikle Ahmed Avni Bey'in yakınlarından Abdurrahman Âdil Doğru'nun istinsâhı çeşitli tashihler ve ilâveler içermesi dolayısıyla ayrı bir değer taşımaktadır. Biz mümkün olduğunca Abdurrahman Âdil Doğru'nun nüshasındaki tashih ve ilâvelere dipnotlarda işâret ettik.⁴

2 *Fusûsu'l-Hikem*'in Ahmed Avni Bey tarafından inşâ edilen metnini tespit ederken Ebu'l-Alâ Afîfî, Abdülaziz Sultân el-Mansûb ve Mahmud Erol Kılıç-Abdürrahim Alkış neşirlerini de dikkate aldık (Bk. Bibliyografya). Metni harekelerken Ahmed Avni Bey'in verdiği vecihleri ve şerh kısımlarında yansıttığı incelikleri özellikle göz önünde bulundurduk. Bu esnâda Tâceddin Hârizmî ve Abdurrahmân Câmî gibi *Fusûs* şerhlerinin harekeli neşirlerine, ayrıca Milli Kütüphâne (Adana İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu) nr. 100'de kayıtlı olan tamâmı harekelenmiş Dâvûd Kayserî şerhi nüshasına başvurduk. Ortaya çıkan metni son olarak çalışmanın tamamlanma aşamasında neşredilen Kılıç ve Alkış'ın *Fusûs* neşriyle karşılaştırdık. Metin üzerinde de atıflar yapıldığı üzere Ahmed Avni Bey, *Fusûs* metnini inşâ ederken mevcut neşirler ve şerhlerden ayrıştığı yerlerde daha çok Abdullah Bosnevî'yi tâkip etmektedir.

3 Eserin ilk neşrinde gördüğümüz dizgi yanlışları ve okuma hatâlarını düzeltmek için yaptığımız mukâbelelere doktora öğrencilikleri sırasında yardım eden Prof. Dr. Ekrem Demirli, Yrd. Doç. Dr. Adâlet Çakır, Yrd. Doç. Dr. Sema Özdemir ve diğer arkadaşlarımıza bilhassa teşekkür ederiz.

4 Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü'nde kayıtlı olan bu nüshada Âdil Bey, fasları ayrı defterler hâlinde kendi içinde numaralandırmıştır. Dipnotlarda Âdil Bey'in nüshasına atıf yaparken bu sayfa numaralarını dikkate aldık.

Metin boyunca tercüme ve şerh metinlerini farklı yazı tipleri ve satır aralıklarıyla gösterdik. Müellif nüshasının sayfa numaralarını, her defterin kendi içinde numaralandırılışını dikkate alarak aktardık.⁵ Bu neşirde şerh metni içindeki âyet, hadis ve diğer Arapça, Farsça ibâreleri de aynen vererek mümkün olduğunca Ahmed Avni Bey'in eserlerinde bulabildiğimiz meâl ve tercümeleri yazdık. Hazırladığımız âyetler fihristi sûre adı ve âyet numaralarına göre düzenlenmiştir. Özellikle Ahmed Avni Bey'in *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*'nin neşredilmiş olması hem eserdeki *Mesnevî* beyitlerinin tespiti hem de meâl ve tercümelerin aktarılmasında büyük kolaylık sağlamıştır. Ahmed Avni Bey, *Fusûs*'u şerh ederken istifade ettiği kaynaklardan hareketle pek çok metne doğrudan ve dolaylı atıflarda bulunmaktadır. Bu neşirde başta *Fütûhât* olmak üzere tasavvuf târihinin temel metinlerine dönük atıflar tespit edilmeye çalışılmış, yine şerh boyunca iktibâs edilen Farsça beyitlerin yer aldığı kaynaklara da mümkün olduğunca işâret edilmiştir.

Fusûs'ta ve şerhinde geçen hadislerin ve hadîs-i kudsîlerin kaynakları ilk geçtikleri yerlerde gösterilmiş, hazırlanan indeks ise hadislerin ilk ve ikinci kelimelerinin harflerine göre alfabetik bir sıralama ile yapılmıştır. Burada şunu ifâde etmek isteriz ki, *Mesnevî* ve *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye* gibi âlim sûfiler tarafından telif edilen tasavvuf eserlerinde kullanılan hadislerin büyük bir ekseriyeti müteber hadis kitaplarında yer almakta ve hadis âlimleri tarafından kabul edilmiş bulunmaktadır. Bir kısmı ise, "Küntü kenzen mahfiyyen..." hadîs-i kudsîsi gibi, bâzı hadisçilerin tenkitlerine rağmen tasavvuf ehline "keşfen" sahih kanaatiyle asırlardır kullanılmakta devam etmiştir. İşte bu nevi hadis veya hadîs-i kudsîleri "mevzû" (uydurma vs.) gibi tâbirlerle reddetmek yerine, bâzı hadisçilerin yaptığı gibi, hadis ilminde kullanılabilecek daha nüanslı değerlendirme yoluna gitmek, böylece bunların İslâm ilim ve kültüründeki yerini vukuf ve isâbetle tesbit edip "mânâ"larını anlamak ve muhâfaza etmek yolunu tercih etmek, İslâm ilim ve düşüncesinin yeniden incelenmeye başladığı devrimizde, İslâmî ilim-

5 Müellif nüshasındaki sayfa numaralarında bâzı atlamalar olabilmektedir; böyle durumlarda sayı sırasını yazmadaki durumu dikkate aldık. Bâzan da sayfa numaraları tekrar etmektedir; bu durumu ise tekrar eden sayfa numarasına a-b harfleri ekleyerek gösterdik. Ayrıca "Mukaddeme"yi ihtivâ eden defter numaralı olmadığı için metin içinde "m" rumûzuyla gösterilmiştir.

ler arasında olması gereken “bütünlük” bakımından daha verimli netîceler verecektir.

Hazırladığımız kelime ve ıstılâhlar indeksinin oldukça geniş tutulmasının faydalı olacağını düşündük. İndeksin diğer Türkçe, Arapça ve Farsça şerhler üzerinde çalışmak isteyenlere yardımcı olacağını sanıyoruz. Kelimeleri hem tek tek ve hem de terkipleriyle berâber vermek zarûreti indeksin genişlemesine sebep oldu ise de, kullanılmasını kolaylaştıracağı ve istifâdeyi artıracığı için, bu uzun çalışmayı göze aldık. Bunun sebebi, gerek *Fusûs* ve şerhleri ile ilgili kelimeler ve ıstılâhlar üzerinde yapılacak çalışmalarda ve gerek İbnü’l-Arabî’nin diğer eserlerinden yapılacak tercümelerde bir kolaylık sağlayacağı düşüncesidir. Tasavvuf edebiyâtı üzerinde çalışma yapanlar da bu indeksten faydalanabileceklerdir. Ayrıca indekste bir mefhum ifâde eden cümlelere de yer verilmiş ve bu cümleler ilk kelimesine göre sıralanmıştır. Böylece şerhi okuyan kimselerin, daha sonra aradıkları bir konuyu kolaylıkla bulabileceklerini sanıyoruz.

Şerhin bugünkü alfabe ile neşredilmesinde bâzı güçlüklerin ortaya çıkacağını bu nevi çalışma yapanlar bilirler. Bu güçlüğü, ayrıca Türkçe’nin şu son kırk elli senede geçirdiği büyük değişiklik ilâve olunca, okunabilir sâde bir imlâ tercih etmek ve bir de lughatçe ilâve etmek zarûrî göründü. Şerhin dilinin, yazıldığı yılların Türkçesine göre, meselâ Elmalılı Hamdi Yazır’ın *Hak Dîni Kur’ân Dili*’nde, Babanzâde Ahmed Naîm ve Kâmil Mîrâs’ın *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*’nde kullandığı Türkçe’ye nisbetle daha sâde olduğu görülecektir. Hazırladığımız tasavvuf, felsefe, mantık vs. gibi ilimlere âit ıstılâhların bâzısını târif etmekle berâber, çoğunun lughat mânâsını vermekle yetindik. Zîra şârih bunların bir kısmını şerh esnâsında yeri geldikçe târif etmiştir. Şerhte kullanılan ıstılâhların tam bir lughatını hazırlamak, ancak uzun bir çalışma netîcesinde ortaya çıkarılabilir. Böyle bir tasavvuf ıstılâhları lughatı *Fusûs* ve şerhlerinin anlaşılmasında şüphesiz çok faydalı olacaktır. Türkçede tek sesle telaffuz edilen harekeli “hemze [ء]” ve “ayn [ع]”; “se [ث]”, “sîn [س]” ve “sâd [ص]”; “te [ت]” ve “tı [ط]” vs. gibi harfleri tek harfle göstermek bâzan mânânın anlaşılmasına ve karışmasına sebep olmaktadır. Bunları çok mühim yerlerde belirtmeye çalıştık. “Sâkin ayn” ve “hemze” harflerini kitapta apostrof (') işâretiyle gösterdik.

“Kaf” (kalın k sesi) harfinden sonra gelen uzun “a” ve “u” seslilerinin üzerine yatık çizgi (^) işâreti koyarak (â) ve (û) şeklinde yazdık. Şapka (^) işâretini ise, dâima (â), (î), (û) gibi uzun seslileri göstermek için uzatma işâreti olarak kullandık.

Ahmed Avni Bey, bu şerhini daha önce yapılmış şerhlerden istifade ederek hazırlamış olup yer yer bu kitapların veya şârihlerin isimlerini zikretmektedir.⁶ Bu şerhleri, bilhassa şârihlerin *Fusûs* cümlelerini okuyuşta farklı olmaları durumunda belirtmekte, fakat bir fikri veya bilgiyi hangi şerhden aldığına nâdiren işâret etmektedir. Bu bakımdan şerhde karşılaştığımız bilgilerin nereden alındığı, hangi şerhde bulunduğu anlaşılmamaktadır. Bununla beraber modern ilimlerle ilgili yerlerdeki bilgi ve yorumların bizzat Ahmed Avni Bey’e âit olduğunu söyleyebiliriz. Astronomi, fizik, kimyâ, biyoloji vs. gibi modern ilimlerden neş’et eden bâzı görüşlerin *Fusûs* şerhinde şârih tarafından kullanılması, kanaatimizce her zaman isâbetli neticeler vermemektedir. Bu ilimlerdeki görüşlerin *Fusûsu'l-Hikem*’deki bâzı fikirlerle telif edilmeye çalışılması zihinlerde bâzı istifhamlar uyandırmaktadır. Zira şerhin yazılışından bu yana geçen seksen-doksan senelik bir zaman içinde, modern ilimlerdeki bâzı hipotezler değişikliklere uğramış, yeni teori ve anlayışlar ortaya çıkmış, bilhassa “tecrübe” yoluyla yeni bilgiler elde edilmiştir. Meselâ aya gidilmesi, fezâda dolaşılması, fezânın derinliklerine âletler gönderilmesi gibi durumlar, şârihin bu konularda söylediklerinin yeniden ele alınmasını gerektirmektedir. Öyle görünmektedir ki, modern ilimlere dayanarak gerek geçmişte ve gerekse bugün bu neviden yorumlara

6 Eserin muhtelif yerlerinde isimleri zikredilen bu şerhler, şârihlerinin vefat târihi sırasına göre şöyledir: Sadreddîn Konevî (v. 673/1274) *el-Fükûk fî Müstenedâti Hikemi'l-Fusûs*; Müeyyedüddîn b. Mahmûd el-Cendî (v. 691/1292) *Şerhu Fusûsi'l-Hikem*; Abdürrezzâk el-Kâşânî (v. 736/1335) *Şerhu Fusûsi'l-Hikem*; Dâvud b. Mahmûd el-Kayserî (v. 751/1350) *Muttalau Husûsi'l-Kelim fî Maânî Fusûsi'l-Hikem*; Molla Câmi (Abdurrahmân b. Ahmed) (v. 898/1492) *Şerhu Fusûsi'l-Hikem ve Nakdû'n-Nusûs fî Şerhi Nakşi'l-Fusûs*; Bâlî Efendi Sofyevî (v. 960/1553) *Şerhu Fusûsi'l-Hikem*; Abdullah Bosnevî (v. 1054/1644) *Tecelliyât-ı Arâisu'n-Nusûs fî Minassâti Hikemi'l-Fusûs*; Abdülganî en-Nâblusî (v. 1143/1731) *Şerhu Cevâhiri'n-Nusûs fî Halli Kelimâti'l-Fusûs*; Yâkub Hân Kaşgarî (v. 1317/1899) *Tavzîhu'l-Beyân*; Muhammed Hasan Emrûhevî (XIX. yüzyıl) *et-Tevlûl'l-Muhkem fî Mütetâbihi Fusûsi'l-Hikem*. Künye bilgileri için bibliyografyaya, şerhte geçtikleri yerler için indekslere bakılabilir.

girişmek kat'î netîcelere ulaşmak yerine, zamânın geçmesiyle bu görüşlerin de yenilenmesini îcap ettirecektir. Kur'ân-ı Kerim ve bâzı hadîs-i şeriflerin zamânın fizik vb. müsbet ilimlerine göre yapılan tefsir ve şerhlerini de, zamânın değişmesiyle aynı şekilde yeniden ele almak, yapılanları bir kenara bırakmak gerekmede ve tekrar başka bir yoruma geçmek gibi bir durum ortaya çıkmaktadır. Onun için şerhteki bu türlü yorumların ve ileri sürülen fikirlerin devrin anlayış ve ilimlerine göre olduğu göz önünde bulundurulmalıdır.

Ahmed Avni Bey'in şerhinin ehemmiyeti, Türkçe yazılmış birkaç şerhten biri olarak, okuyucuya *Fusûsu'l-Hikem*'in gâyet "mücmel" ve kapalı cümlelerini açması, daha önce *Fusûs* şerhlerinde söylenenleri günümüz Türkçesine çok yakın bir dille nakletmesi, İbnü'l-Arabî'nin tasavvufî görüşlerini *Fusûs* cümlelerini şerh ederken vermesi ve burada kullanılan ıstılâhları, serdedilen fikirleri topluca ifâde etmiş olmasıdır. Türkçe okuyanlar Ahmed Avni Bey'in bu şerhi sâyesinde *Fusûs*'ta ifâde edilen ana fikirler hakkında kolayca bilgi sâhibi olabilmektedir. Ayrıca, bu şerhin diğer Türkçe, Arapça, Farsça ve hattâ diğer dillerde *Fusûs* şerhlerinin incelenmesinde de kolaylıklar sağlayacağını söyleyebiliriz.

Bu vesileyle Ahmed Avni Konuk Bey'i ve eserin ilk defa neşre hazırlanmasında birlikte çalıştığımız ve o dönemde I. cildin yayım masraflarını da üstlenen Yrd. Doç. Dr. Selçuk Eraydın'ı (1937-1995) rahmetle anarken bu şerhin memleketimizdeki tasavvufî düşünce ve araştırmaların gelişmesinde faydalı tesirler ifâ etmesini Cenâb-ı Hak'tan niyaz ederiz. *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*'ni yeniden neşre hazırlarken, *Fusûs*'un Arapça metninin tespiti ve harekelenmesi, şerhteki Arapça âyet, hadis ve ibârelerin, Farsça beyitlerin yazılarak anlam ve kaynaklarının verilmesi, imlâ birliğinin sağlanması ve indekslerin girilmesi gibi işleri üstlenen, ayrıca yayım için gerekli her türlü çalışmayı canla başla ve titizlikle yerine getiren Yrd. Doç. Dr. M. Nedim Tan ve Dr. Ercan Alkan'a, eserin ilk hazırlanışından itibaren emeği geçen bütün dost, meslektaş, okuyucu ve talebelerimiz adına teşekkürlerimizi ifâde etmek isteriz. *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*'nin bu neşrinin yayımlanması husûsuna ilgi göstererek gerekli faaliyetlerin tamamlanmasında yardımlarını esirgemeyen

Prof. Dr. Muhittin Macit ve Doç. Dr. Ferruh Özpilavcı'nın şahsında Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı'na teşekkürlerimizi sunarız. Eserin neşri esnâsında meydana gelen hatâ ve noksanlarımızın bağışlanacağını ümîd eder, bu kusur ve noksanlarımızın bildirilmesi hâlinde, bunları memnûniyetle telâfi etmeye çalışacağımızı söylemek isteriz.

Nisan 2017

Prof. Dr. Mustafa Tahralı

MUKADDEME

Lisân-ı imkân-ı ilâhîsi ile Zât-ı vâcibü'l-vücûda hamdolsun ki, mazîk-ı ademde bunalıp kalan sıfât ve esmâ-i nâmütenâhîsini nefes-i Rahmânîsi ile tenfis ederek onlara vücûd-ı pür-cûdundan her bir mertebe-i tenezzülün îcâbına göre birer vücûd bahş, ve kemâlât-ı ilâhiyyesini tafsîlen müşâhede etmek için onların hey'et-i mecmûasını âyîne ittihâz eyledi.

Salât ve selâm, enbiyânın hâtemi ve a'refi olan Muhammed Mustafâ Efendimiz'in üzerine olsun ki, onun hakîkati merâtib-i tecelliyâtın a'lâ ve eclâsı; ve taayyünü mertebe-i insâniyyenin ecma' ve eşmelidir. Ve onun feyzi bilcümle envârın menbaı olan ism-i câmi'-i ilâhîden vâki' olup, rahmet-i ilâhiyye bilcümle hakâyıkına,¹ onun hakîkatinden tevzî olunur.

Tarziye-i bî-intihâ, mazhar-ı etemm-i ism-i Hâdî olan o Hâtem-i enbiyâ (aleyhi's-salâtü ve's-selâm) Efendimiz'in âl ve ashâbı ve verese-i kümmelîni üzerine olsun ki, her biri semâ-i hidâyetin nücûm-i pertev-feşânı olup zulmet-i tabîatta Hak ve hakîkate mûsil olan yolu şaşıran kimselere birer rehnümâdır.

Ey teşne-i hakîkat olan mü'minîn-i mütefekkirîn! Bu kitâb-ı münîf, zübdetü'l-kâmilîn ve kıdvetü'l-muhakkikîn Şeyh-i Ekber Muhyiddîn İbn Arabî (r.a.) efendimizin te'lîf-i âlîlerinden olan *Fusûsu'l-Hikem*'dir. Maânîsi Hz. Şeyh'in kalbine (S.a.v.) Efendimiz tarafından ilkâ, ve nâm-ı latîfi zât-ı risâlet-penâhîleri tarafından tevsîm buyurulduğu cihetle, vücûd-ı unsurîde merkûz dimâğ-ı fa'âlin eseri ve nazar-ı aklînin netâyic-i istidlâlâtı değildir. Serâpâ asl-ı hakîkîden kulûb-i enbiyâ (aleyhimü's-selâm)a münzel olan maârif ve hikem-i ilâhiyyeden ibâret, ve ehl-i takyîd olan erbâb-ı ukûlün bilmediği ve idrâk edemediği hakâyık ile [m/2] mâlâmâldir. وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ (Bakara, 2/216) [Allah Teâlâ bilir, siz bilmezsiniz.]

1 Âdil Bey nüshası: "hakâyık" (s. 1).

İmdi bu kitâb-ı münîfi hatmederek mündericâtını zevkan ârif olanlar, mebdê' ve maâdın ne demek olduğunu, ya'ni kendisini ve muhîtinin nereden gelip nereye gittiğini ve her mevtında ne için meks ettiğini ve hakikat-i vücûdu anlarlar. Cehlin zevâli ile artık çûn ü çirâ munkatı', ve âlem nazarlarında bir temâşâgâh-ı latîf olur. Velâkin yalnız cehlin zevâli kâfi değildir; belki vücûd-ı insânîde a'zam-ı kuvâ olan "vehm" in dahi zevâli lâzımdır. Bu ise ancak bir insân-ı kâmilin isti'dâda göre terbiyesi ve bu terbiye dâiresinde sülûkün itmâmı ile olur. Zîrâ "bilmek" başka ve "olmak" yine başkadır. Bilmek ile vücûd-ı vehmînin nefyi ve tevhîd-i hakîkîye vusûl kâbil değildir. Meğer ki hakkında inâyet-i ezeliyye mesbûk ola. Ale'l-kâide bu illetin zevâli bir tabîb-i hâzıkın tedâvîsi ile mümkün olur. Beyit:

توحید حق ای خلاصه مخترعات باشد به سخن یافتن از ممتنعات
رو نفی وجود کن که درخود یابی سرّی که نیابی ز فصوص و لمعات

Tercüme: "Ey kevn ü mekânın hulâsası olan insan! Tevhîd-i Hakk'ı söz ile bulmak mümteniâtandır. Gît, vücûd-ı vehmîni nefy et ki, *Fusûsu'l-Hikem*'den ve Fahreddîn-i Irâkî'nin *Kitâb-ı Lemaât*'ından bulamadığın bir sırrı kendinde bulasın."²

Ma'lûm olsun ki, Şeyh-i Ekber (r.a.) hazretlerinin mu'terizleri ve husûsiyle bu kitâb-ı âlînin münkirleri vardır. Bunlar hulâsaten bervech-i âtî tasnîf olunabilirler:

Birinci sınıf: Kendi ilim ve irfânlarına mağrûr olan zümre-i hasûdândır ki, Cenâb-ı Şeyh hazretlerinin zâhir ve bâhir olan fazl ve kemâlini çekemediklerinden, onların bu sû-i hulkları, inkârlarına sebep olur.

İkinci sınıf: Birinci sınıfın mukallidleridir ki, hiçbir kıymetleri yoktur. [m/3]

Üçüncü sınıf: Hz. Şeyh'in beyânât-ı aliyyelerini havsala-i idrâkleri kabûl etmeyen fuhûm-i kâsıra erbâbıdır. Bunların sebep-i inkârları acz ve sâika-i taassubdur ki, hâllerine acınır. Bunlar şerîatı vesîle ittihâz edip hakâyık-ı

2 Abdurrahmân Câmî'nin (v. 898/1492) *Eşi'atü'l-Lemaât*'ının sonunda yer alan bu rubâîye Ahmed Avni Bey *Lemaât* tercümesinin başında ve *Mesnevî* şerhinin mukaddemesinde de yer verecektir. Bk. Irâkî, *Lemaât*, s. 25; Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, I, s. 52. Ayrıca bk. Câmî, *Nakdu'n-Nusûs*, s. 76.

mezkûrenin mugâyir-i şeriat olduğunu, ve binâenaleyh onları mütâlaa ve tefekkür ile meşgûl olan kimselerin varta-i küfre düşeceklerini iddiâ ederler. Kendileri hakâyıktan tebâüd ettikleri gibi, başkalarını da teb'id ederler. *وَهُمْ يَحْسِبُونَ أَنَّهُمْ يُحْسِنُونَ صُنْعًا* (Kehf, 18/104) [Onlar işlerini güzel yaptıklarını zannederler.] Hâlbuki bu hakâyıkın kâffesi lübb-i Kur'ân ve ahâdîsdir; ve peygamberân-ı izâm hazarâtının kulûb-i şerîflerine nâzil olan hikemdir. “Küfr”ün bir ma'nası da “setr”dir; Hakk'ı setreden kimselere “kâfir” derler. Bir putperest Hakk'ın tecellîsini ancak mahdûdü'l-mikdârına hasrettiği ve diğer tecelliyât-ı Hakk'ı setr ve inkâr eylediği için kâfirdir. Eğer bir kimse vücûd-ı mutlak-ı Hakk'ı *وَجْهَ اللَّهِ* (Bakara, 2/115) [Ne tarafa teveccüh ederseniz edin, Allâh'ın vechi vâki'dir.] âyet-i kerîmesi mûcibince cemî'-i zerrâtta müşâhede edebilmek ilmini okuduğu için kâfir olursa, sıfat-ı mü'miniyyet, emr-i vücûdu “Hak” ve “halk” diye iki müstakil kısma tefrîk eden mutaassıbına mi tevcih edilmek münâsib olur? Ve bu mutaassıbında şirk-i hafî olduğuna şübhe yoktur.

Dördüncü sınıf: Üçüncü sınıfın mukallidleridir ki, bunlar da pek bîçâredirler.

Beşinci sınıf: Zevk ve meşrepleri Hz. Şeyh-i Ekber efendimizin zevk ve meşreplerine uymayan urefâdır. Bunlar ulemâ-i billâhdan olup Hz. Şeyh'i ta'zîm ve onların velâyetlerini tasdik ile berâber ba'zı mesâilde muhâlefet ederler.

Altıncı sınıf: Zevkan ve meşreben Hz. Şeyh-i Ekber efendimizin murâdât-ı aliyyelerini anlayan muhakkiklerdir. Bunlar Hz. Şeyh'e hiçbir mes'eledede muhâlefet etmeyip sükût ile berâber, esrâr-ı ilâhiyyenin ifşâsını hoş görmezler; ve halkı mütâlaa-i *Fusûs*'tan men'ederler. Hâlbuki bu hakâyık ve maârifin hak olduğunu bilirler. Velâkin evvelen, fuhûm-i zaîfe ashâbının bu hakâyıkı yanlış anlayıp Hak hakkında sû'-i i'tikâda düşmelerinden havf ederler. Sâniyen, aslında sâhib-i zekâ olmakla berâber tab'ında fîsk ve hubb-i dünyâ ve câh gâlib olan kimselerin [m/4] bu hakâyık ve maârifî okuyup, reşâdet da'vâsına kıyâm ve bunları sermâye-i ezvâk-ı nefsânîyye ittihâz etmelerinden korkarlar. Binâenaleyh onların men'leri şefekaten li'l-ibâd olmuş olur.

Fakîr derim ki, *Fusûsu'l-Hikem*'in dahi Kelâmullâh gibi iki hâssiyeti vardır: *يُضِلُّ بِهِ كَثِيرًا وَيَهْدِي بِهِ كَثِيرًا وَمَا يُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفَاسِقِينَ* (Bakara, 2/26) [O, Kur'ân sebebiyle çok kimseleri idlâl eder ve çok kimselere hidâyet verir; ve dalâlete düşenler ancak fâsıklardır.] Ya'ni okuyanların bir kısmı hidâyete vâsıl olur, bir kısmı da dalâlete düşer. Kur'ân-ı Kerîm bu hâssiyetleri câmi' olmakla berâber onu mütâlâa ve kırâat eden kimseyi men'etmek câiz değildir. Zîrâ Kur'ân bir mihekdir; altın ile bakır ayrılmak için gelmiştir. *Fusûsu'l-Hikem* dahi öylece bir mihekdir. Akıl ve irfân sâhibleri bir kerre kendilerini ona vurmalıdır, tâ ki Hak için hüccet-i bâliğa sâbit olsun! Ve netîcede *فَرِيقٌ فِي الْجَنَّةِ وَفَرِيقٌ فِي السَّعِيرِ* (Şûrâ, 42/7) [Bir tâife cennetde ve bir tâife cehennemdedir.] sırrı kuvveden fiile gelsin.

Sunûf-i mezkûre taraflarından Cenâb-ı Şeyh (r.a.) hazretlerinin beyânât-ı aliyyelerine karşı vâki' olan i'tirâzâta muhakkikîn hazarâtı cevâb-ı şâfi vermiş ve bunları hâvî olan kütüb ve resâil elyevm eydî-i nâsda tedâvülde bulunmuş olduğundan burada tekrîr-i tafsîlât zâid görülür. Bu husûsta ma'lûmât almak isteyen zevât-ı kirâmın fuzalâdan merhûm Bursalı Tâhir Bey'in *Tercüme-i Hâl ve Fezâil-i Şeyh-i Ekber Muhyiddîn İbn Arabî* nâmındaki matbû' risâlelerini ve onda isimleri mezkûr olan resâili mütâlâa buyurmaları şâyân-ı tavsiyedir.³

3 Bursalı Mehmed Tâhir'in (1861-1925) bu risâlesi hakkında bk. "Açıklamalı Eski Harfli Türkçe Matbû Tasavvuf Kitapları Bibliyografyası", s. 375-376.

Birinci Fasıl: Vücûd

“Vücûd” un lisânımızda mukâbili “varlık”, ve lisân-ı Fârisîde “hestî” dir. Ma’nâ-yı lugavîsi “matlûbu bulmak” tır. Örfte müsta’mel olan “cisim ve beden” ma’nâsı kütüb-i lugatta ancak ma’nâ-yı mecâzî olarak mezkûrdur. Istılâh-ı sûfiyyede “zü’l-vücûd olan mevcûd” dan ibârettir. İmdi vücûd lafzı ile bir hakikat murâd olunur ki, onun varlığı kendi zâtından ve kendi zâtı iledir; ve bâkî mevcûdâtın varlığı ondan olup onunla kâimdir. Muhakkikîn-i mutasavvife âlem-i kelâmda, o hakikate işâret için “lâ-taayyün” [m/5] ve “vücûd-ı mutlak” derler. Çünkü zât-ı vücûd bu mertebede hiçbir “isim” ve “sıfat” ve “fil” ile mukayyeden müteayyin değildir; bilcümle kuyûd-i taayyünâttan mutlaktır. Belki kâffe-i taayyünât bu mertebede ayn-ı zâttır.

“Vücûd-ı sırf” derler. Çünkü zât, isim ve resim ve na’ ve vasıftan kendi sırâfeti ile hâlistir.

“Zât-ı sâzic” ve “ayn-ı kâfûr” derler. Zîrâ esmâ ve sıfât ve ef’âl levninden sâde ve sâfîdir; ve hiçbir levn ile mülevven değildir.

“Mechûlü’n-na’” derler. Zîrâ bu mertebede cemî’-i nuût ma’rûf ve meşhûd değildir. Ve na’ ise ism-i sübûtî ve selbîden ibârettir. Bu mertebede tasavvur-i sübûtî ve selbîden hiçbirisi yoktur. Binâenaleyh mechûlü’n-na’ olur.

“Ezelü’l-âzâl” derler. Zîrâ vücûdun bundan yukarı bir mertebesi yoktur; ve cemî’-i merâtib bu mertebenin mādûnudur.

“Gaybü’l-guyûb” derler. Zîrâ a’yân-ı sâbiteden i’tibâren tâ misâl-i mutlaka kadar olan gayb-ı izâfî merâtibi, bu mertebede gâib-i mutlaktır. Ne tasavvur-i hâricîleri ve ne de tasavvur-i ilmîleri vardır.

“Munkatau’l-işârât” derler. Zîrâ bu mertebede bilcümle işârât-ı esmâ ve sıfât munkatı’dır. “et-tevhîdü iskātu’l-izâfât” [Tevhîd izâfetlerin kaldırılmasıdır.] bu mertebede vâkî’ olur.

“Munkatau’l-viddânî” derler.⁴ Zîrâ bu mertebede tasavvur-i viddân yok-

4 Kaynaklarda bu kavram “munkatau’l-vahtânî” şeklinde geçer. Meselâ Kâşânî, “munkatau’l-vahtânî” şeklinde kaydettiği kavram için şu tanımı verir: “Cem’ mertebesidir ki başkasının orada ne bir aynı ne de bir izi vardır. O, ağyarın bu-

tur. Bu ifâde “zât için vîcdân yoktur” ma’nâsına değildir. Çünkü tasavvur-i vîcdân ilim mertebesinde olur. Bu mertebede ise ilim mutasavver değildir. Binâenaleyh eser-i ilimden ibâret olan vîcdân dahi yoktur.

Suâl: Zâtın zâta vîcdânı olmamak olur mu?

Cevâb: Bir şeyi bir şeyden selb etmek için, o şeyin –velev ki hayâlen olsun– sübûtu lâzımdır. Hâlbuki vücûd-ı hakîkî muvâcehesinde ilim ve hayâl dahi mevcûd değildir ki, keyfiyyet-i selb vâkî’ olabilsin.

Bu isimler “lâ-taayyûn” isminin müterâdifidir. Lâ-taayyûn mertebesi cemî’-i taayyûnâtın selbidir. Böyle olunca [m/6] lâ-taayyûnün tasavvurundan zât “munkatau’l-vîcdânî” olur. “Munkata” lafzı feth-ı “tâ” iledir; ve “vîcdânî”deki “yâ” dahi nisbettir.

“Gayb-ı hüviyyet” derler. Zîrâ vücûdun cemî’-i merâtibi bu mertebede merâtib-i zuhûra nisbetle gayb ve fîkdân içindedir. Nitekim karanlık gecede bilcümle eşyâ bilfiil mevcûd-i hâricîdirler. Fakat galebe-i zulmetten nâşî eşyâ aslâ görünmez. Zîrâ olmamak başka, ve olup da görünmemek yine başkadır.

“Aynü’l-mutlak” derler. Zîrâ zât-ı sırf bu mertebede min-küllî’l-vücûh mutlakdır; bir vech ile ki, kayd-ı mutlakıyyetten de mutlakdır.

“Zât-ı bilâ-i’tibâr” derler. Zîrâ zâtın cemî’-i i’tibârâtı bu mertebede bilâ-i’tibârdır. [Allah Teâlâ ezelde mevcûd idi ve O’nunla berâber bir şey yok idi; ve el’ân dahi mevcûd olup yine O’nunla berâber bir şey yoktur.]⁵ bu mertebeden kinâyedir.

İsm-i “lâ-taayyûn”ün mürâdifî olmak üzere muhakkikîn bu mertebeyi âtîdeki isimler ile de tevsîm ederler:

“Zât-ı ahadiyye”, “zât-ı hüviyyet”, “zât-ı bilâ-taaddüd”, “gayb-ı mechûl”, “mahzen-i şuûn”, “evvel-i lâ-nihâye”, “hestî-i mutlak”, “kenz-i mahfî”, “ahadiyyet-i sırf”, “zât-ı hüve hüve”, “vücûd-ı baht”, “gayb-ı masûn”, “ade-

lunmadığı bir yerdir ve cemî’-i ahadiyyetin aynıdır. (Bu mertebe aynı zamanda Munkatau’l-işâret, hazretü’l-vücûd ve hazretü’l-cem olarak da isimlendirilir.” Bk. Kâşânî, *Sûfilerin Kavramları –İstîlâhâtü’s-Sûfiyye–*, s. 41. Ayrıca bk. Kâşânî, *Tâsavvuf Sözlüğü*, s. 541.

5 Buhârî, “Bed’u’l-halk”, 1; “Tevhîd” 22; İbn Hibbân, *Sahih*, XIV, s. 10; Beyhakî, *Şuabu’l-İmân*, I, s. 249, 354.

mül-adem", "âhir-i lâ-bidâyet", "hestî-i sâde", "mechûl-i mutlak", "ahadiyyet-i mutlak", "zât-ı mutlak", "vücûd-ı mahz", "gayb-ı meknûn", "kıdemül-kıdem", "gâyetü'l-gâyât", "hestî-i sırf", "vücûd-ı hakîkî", "ahadiyyet-i zât", "zât-ı sırf", "tûfân-ı mahz", "meknûnü'l-meknûn", "hafâü'l-hafâ", "nihâyetü'n-nihâyât", "hakikatü'l-hakâyık", "Hakk-ı hakîkî", "alem-i zât", "zât-ı baht", "gayb-ı mutlak", "butünü'l-butûn", "makâm-ı ev-ednâ", "ma'dûmü'l-işârât", "ebtan-ı butûn".

Hakikat-i vücûd bir mefhûm-i küllî-i nûrânî olduğundan o kadar latîftir ki, onu akıl, fehim, vehim, havâs ve kıyâs ile anlamak mümkün değildir. Zîrâ âlât-ı idrâk olan bu vesâit-i ma'dûde, o eltaf-ı latîfin muvâcehesinde eksef-i kesîftir. Kesîfin mer-tebe-i kesâfette kaldıkça kendi aslı olan latîfi idrâk etmesi mümkün değildir. [m/7]

Vücûd-ı mutlak öyle bir kenz-i bî-pâyândır ki, meknûnâtı kendisinden mahfîdir. Zîrâ vücûd-ı mahz kendi cemâl-i zâtîsinde müstağraktır. "Kendinden âgâhlık" bir sıfat olduğundan, bu mertebesinde, vücûd-ı mahz ondan dahi münezzehdir. Vücûd-ı hâdisin bu mertebeye aslâ şuûru olamaz. Zîrâ hudûs ve kıdem yekdiğerinin zıddıdır. الضَّادَّان لَا يَجْتَمِعَان [İki zıd bir araya gelmez.] kâidesince birinin zuhûrunda diğeri ihtifâ eder. Bunun için A'ref-i enbiyâ (S.a.v.) Efendimiz ﷺ لَا تَتَفَكَّرُوا فِي ذَاتِ اللَّهِ [Allâh'ın zâtı hakkında tefekkür etmeyiniz!]⁶ kavlı şerîfi ile hâdisü'l-vücûd olan abdin fikir ile bu mer-tebe-i vücûdu idrâk edemeyeceğini tefhîm buyurmuşlardır. Bu mer-tebede vücûd tecellîden münezzehdir. Zîrâ tecellî meşîyyet ile olur. Hâlbuki meşîyyet bir sıfat olduğundan vücûd-ı mahz ondan dahi münezzehdir.

Vücûd-ı hakîkî öyle bir mefhûm-i küllî-i vâhidü'l-ayndır ki, hudûd ve cihet kabûl etmez. Zîrâ bir had kabûl etse, haddi bittikten sonra diğ er vücûda geçilir; ve haddin nihâyeti olan her bir vücûdu ta'dâd etmek mümkün olur. Bu ise münâfî-i vahdettir. Cihet ise bir şeyin diğ er bir şeye olan vech-i mukâbili olup bu da hudûdu îcâb ettiğ inden, vücûd hakkında bu da mu-tasavver değildir. Binâenaleyh vücûdun vahdâniyeti adedî olan "birlik" de-

6 Ebu's-Şeyh el-İsfahânî, *el-Azame*, I, s. 210; Taberânî, *Mu'cemu'l-Evsat*, VI, s. 250; Beyhakî, *Şuabul-İmân*, I, s. 262; Sülemî, *Tabakâtü's-Süfyye*, s. 320; Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ*, VI, s. 67; Sîrcânî, *el-Beyâz ve's-Sevâd*, s. 241; Hemedânî, *Temhîdât*, s. 60, 303; Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, I, s. 371.

ğildir; belki bir muhît-i nâmütenâhî olan varlıktan ibârettir. Ve kendisinin bir mebdei olmayıp belki kendisi cemî'-i mevcûdâtın mebdei ve menşeidir. Farzedelim ki, bir mevcûd-i mukayyed ve müteayyin olan herhangi bir şahıs, arzın herhangi cihetinden fezâya doğru nâ-mahdûd zamanlar tayarân etse bir intihâya vusûl mümkün değildir. Zîrâ onun bu seyri “vücûd” içindedir. Ve fezâ-yı lâ-yetenâhî ayn-ı vücûddur.

Suâl: Bu vücûd-ı hakîkinin bir mebdei var mıdır?

Cevâb: Bu suâl nâ-becâdır. Zîrâ vehmin îcâd ettiği bir suâldir. Her ne kadar vehme göre bir suâl vârid gibi görünürse de, hakîkatte böyle bir suâl yoktur. Ve kuvve-i akliyye bu suâlin nâ-becâ olduğunu birkaç vech ile isbât edebilir. Şöyle ki:

1. Vücûda bir menşe' tahayyülü, evvelce yok idi, sonradan var oldu, demek ma'nâsını mutazammın olur. Hâlbuki evvelce yok olan şeye var denemez; ve bunun kabûlü, “yokluk” kendisinin zıddı olan [m/8] varlığa tebeddül etti demek olur. Hâlbuki yok olan var olamaz ve var olan da yok olamaz.

2. Bir mebdee istinâden var olan şey, vücûd-ı hakîkî değildir. Belki kendinden evvelki vücûdun izâfâtından ve müteallikâtından olur. Su ile buz arasındaki nisbet gibi.

3. Mâdemki varlığa bir menşe' tahayyül olunur; bu menşee de, diğer bir menşe' tahayyül olunabilir; ve bu tahayyül böylece ilâ-nihâye teselsül edip gider. Ve bu teselsül vücûdun değil, yoklukların teselsülü olur; ve böylece gidilip bir asl-ı hakîkiye istinâd etmek mümkün olamaz. Binâenaleyh bu teselsül, vehmin îcâd ettiği bir ma'nâ olduğu için, akl-ı selîm indinde fâsid olur. Esâsen adem, boşluk ve sükûndur; ve teselsül ise doluluktan ve hareketten başka bir şey değildir. Binâenaleyh teselsül ademin şânı değildir. Bu i'tibâr ile de evvelce yok olan şeyin bi't-teselsül var olması câiz olmaz.

İkinci Fasıl: Adem

Mefhûm-ı adem, zihinde hâsıl olan bir ma'nâ-yı küllî-i zulmânîdir; ve ma'nâ-yı küllî-i nûrânî olan vücûdun zıddı ve mukâbilidir. Vücûdu, “ademü'l-adem” diye ta'rîf ettiğimiz gibi, ademi de “ademü'l-vücûd” diye ta'rîf ederiz. Adem öyle bir zulmet-i ezeli ve ebedîdir ki, ondan ezelen ve ebeden bir şey çıkmaz; ve öyle bir sükûn-ı ezeli ve ebedîdir ki, ondan eze-len ve ebeden hareket zâhir olmaz. Vücûd, nâmütenâhî olup bir hadde müntehî olmadığı için, ademin tahakkuk edebileceği bir sâha mevcûd değildir; binâenaleyh adem lâ-şey'-i mahzdır. Vücûd dâimâ vâhid olup, kendi hakikat-i hakikiyesi üzerinde bilâ-tagayyür ve bilâ-tebdîl bâkîdir; ve adem dahi kezâlik ademiyeti üzerinde sâbittir. Vücûd aslâ adem olmaz; ve mevcûd ma'dûm olmaz; ve ma'dûm dahi mevcûd olmaz. Zirâ kalb-i hakâyık muhâldir. İmdi “vücûd” hak, ve “adem” bâtıldır. Muhakkikîn-i sûfiyye bu ma'nâyâ âtîdeki ıstılâhât ile işâret ederler:

“Adem-i hakîkî”, “adem-i mahz”, “adem-i mutlak”, “bâtıl-ı mutlak”, “adem-i sırf”, “ademü'l-vücûd”, “bâtıl-ı hakîkî.” [m/9]

Adem iki nevi'dir: Birisi bu zikrolunandır; diğeri “adem-i izâfî”, “adem-i i'tibârî” ve “adem-i mukayyed” dedikleridir ki, bu adem çekirdeğin içindeki ağacın ve sulb-i pederde olan veledin sûretleri gibidir. Ya'ni bilkuvv ve mevcûd ve bilfiil ma'dûm olan eşyâ adem-i izâfîdedir. Adem-i izâfî, vücûd-ı mahz ile adem-i mahz arasında bir berzahtan ibârettir.

Üçüncü Fasıl: Vücûd-ı İzâfî

Vücûd-ı izâfî bir asl-ı hakîkiye müstenid olup, ondan neş’et eden bir varlıktır ki, ona “vücûd-ı zıllî”, “vücûd-ı mukayyed”, “vücûd-ı mümkün” de denir.

Vücûd-ı izâfî vücûd-ı mahz ile adem-i mahz arasında vâki’dir. Zîrâ bir yüzü ademe, bir yüzü de vücûda nâzırdır. Binâenaleyh o “mevhûm-i mahz”dır. Hakîkatte vücûd-ı müstakilli yoktur. Belki vücûd-ı mahz-ı latîfin sıfat-ı ârızası olan mertebe-i kesâfetten ibârettir. Meselâ buhâr mevcûd olduğu hâlde, kemâl-i letâfetinden, basar-ı hissî ile idrâk olunmaz. Mertebe mertebe tekâsûf ettikçe mahsûs olur. İlk tekâsûfte bulut olup basar-ı hissî idrâk eyler; fakat göz kapanıp bulut içinden mürûr edilse, temâs ile hissolunmaz. Bulut tekâsûf edip su oldukda, mecmû’-i havâss ile idrâk olunur. Su incimâd edip buz oldukda, kemâl-i kesâfetinden azhar olur. Eğer buhâr-ı vücûd-ı hakîkî farzedecek olur isek, onun bulut, su ve buz sûretleri sıfat-ı ârızasından ibâret olur. Ve sıfat-ı ârızada asl olan adem olduğundan, onlara vücûd-ı hakîkî sâhibidir denemez. Vücûd-ı hakîkî, ancak buhâr olup, bu sûretlerin sebab-i kıyâmı olmuş olur. Ve tagayyürât ve istihâlât-ı mütevâliye vücûd-ı hakîkînin değil, belki sıfat-ı ârızasındadır. Zîrâ vücûd-ı hakîkî tagayyürât ve istihâlâtın münezzehdir. İşte bu misâle mutâbık ve muvâfık olarak senin ve benim bilcümle eşyâ-yı kesîfenin ve suver-i hayâliyye ve cevâhir-i mücerredenin vücûdları, hep [m/10] vücûd-ı hakîkînin sıfat-ı ârızasının istihâlâtından başka bir şey değildirler. Onun için mevcûdât-ı kevnîyyeye “suver-i hayâliyye” ve “nüfûs-i vehmiyye” de derler. Bu mevcûdât-ı zıllîyye ve izâfiyye, vücûd-ı hakîkînin edillesi ve alâmâtıdır. Nitekim bir yerde bir buz parçası görsek, suyun vücûduna; ve kezâ önümüzde bir gölge görsek, arkamızda gölge sâhibinin vücûduna istidlâl eyleriz. Nitekim Hak Teâlâ hazretleri **وَمِنْ آيَاتِهِ خَلْقُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَتْ فِيهِمَا مِنْ دَابَّةٍ وَهُوَ عَلَى جَمْعِهِمْ إِذَا يَشَاءُ قَدِيرٌ** (Şûrâ, 42/29) [Semâvâtın ve arzın halkı ve onlarda dâbbe cinsinden olan şeylerin neşri Allâh’ın varlığının alâmetlerinden- dir. O, dilediği vakit onların hepsini bir araya getirmeye kâdirdir.] âyet-i kerîmesinde semâvât ve arz ile, onlarda mebsûs olan devâbbın alâmât-ı vücûddan olduğunu beyân buyurmuş ve bizlere bu îzâh olunan hakîkati duyurmuştur.

Dördüncü Fasıl: Tecelliyât-ı Vücûd

Ma'lûm olsun ki, vücûdun merâtib-i muhtelifeye tenezzül sûretiyle tecellîsi, ancak zuhûra “meyl” ile mümkündür; ve “meyl” dahi meşîyyetten ibârettir. Hâlbuki meşîyyet bir sıfat ve bir nisbet olduğundan, cemî'-i niseb ve sıfâtan muarrâ ve münezzeh olan vücûd bu sıfat-ı meşîyyetten dahi münezzehdir. Zîrâ vücûd-ı mutlak cemâl-i zâtisinde müstağraktır; ve istiğrâkta meşîyyet olmaz. Binâenaleyh vücûdun mertebe-i vahdete, ya'ni mer-tebe-i ulûhiyyete, tenezzülü istiğrâk-ı cemâl-i zâtisinden mertebe-i âgâhiye gelmesi demektir ki, bu da meşîyyet ile değil, belki onun iktizâ-yı zâtisidir. İktizâ-yı zâtîde ise sebep ve illet mevzû'-i bahs olamaz. Vücûdun merâtib-i tecelliyâtı yedidir:

1. Lâ-taayyün, 2. Taayyün-i evvel, 3. Taayyün-i sâni, 4. Mertebe-i er-vâh, 5. Mertebe-i misâl, 6. Mertebe-i şehâdet, 7. Mertebe-i insân.

Bu tertîb külliyât i'tibâriyledir; cüz'iyât i'tibâriyle merâtib-i vücûdu hasr ve ta'dâd kâbil değildir. İmdi bu merâtib keşfi ve aklîdir; zamânî ve hakîkî değildir. Ya'ni vücûd bir zamanda tecellî etmemiş ve o ân içinde [m/11] kendi cemâlinde istiğrâkı hasebiyle cemî'-i esmâ ve sıfâtı kendisinde müs-tehlek ve muzmahil olmuş idi; sonra bir zaman geldi ki, bu istiğrâktan ayılıp kendisine geldi ve kendindeki sıfâta şuûru hâsıl oldu; ve bu zaman dahi geçtikten sonra düşünüp dedi ki: “Bende bu kadar sıfât var; bunla-rın âsârını izhâr edeyim; falan şeyi böyle yapayım ve falan şeyi de şöyle yapayım”; ba'dehû bu teemmülü müteâkib eşyâyı icâd etmeğe başladı; ve cümlesini yoktan var etti. Bu, kar'â böyle değildir. Bu merâtib keşfe ve akla göredir; yoksa zaman ile aslâ münâsebetleri yoktur. Zîrâ vücûdun te-nezzülâtı ve tecelliyâtı vücûd ile berâber kadîmdir. Hudûs, ancak suver-i kesîre-i avâlimin efrâdına nazarandır. Ve âlem bizim âlemimizden ibâret değildir. Fezâ-yı lâ-yetenâhîde avâlim-i bî-nihâye mevcûd olup, peyderpey tekevvün ve tefessüd etmektedir. Bu tekevvün ve tefessüdün ne evveli ne de âhiri vardır. Zîrâ keyfiyyet-i halk ezelî ve ebedî olup, ne evveli ve ne de âhiri vardır. Evveliyet ve âhiriyet, ancak efrâd-ı mahlûkâta nazarandır.

Beşinci Fasil: Mertebe-i Lâ-Taayyün, Mertebe-i Ahadiyyet

Bu mertebe vücûdun mertebe-i ıtlâkı olup, cemî'-i nuût ve sıfât izâfesinden münezzeh ve her kayıddan, hattâ kayd-ı ıtlâktan dahi mukaddestir. Bu mertebe Hak Teâlâ hazretlerinin künhü olup, onun fevkinde başka bir mertebe yoktur. Vücûdun bu mertebesi hakkındaki tafsîlât, birinci ve dördüncü fasıllarda zikrolunduğundan burada tekrârı zâiddir.

Altıncı Fasıl: Mertebe-i Vahdet, Taayyün-i Evvel Mertebesi

Bu mertebe zât-ı bahtın istiğrâk-ı cemâlisinden, mertebe-i âgâhîye tenezzülünden ibârettir. Bu tenezzül vücûdun iktizâ-yı zâtîsidir. Onun bu mertebe-i âgâhîsine “mertebe-i ulûhiyyet” denir. Vücûd bu mertebede kendisindeki sıfât ve esmâyı alâ-tarîki’l-ihâta mücmelen bilir. Ve sıfât bu mertebede kendisinin “ayn”ı [m/12] olduğundan bu ilim, kendi zâtına olan ilminden ibârettir. Binâenaleyh vücûd bu mertebede cemî’-i esmâ ve sıfât ile müsemmâ ve mevsûf; ve nuût ile men’ût olduğundan “Allah” ism-i câmiinin mertebesidir; ve bu isim ile müsemmâdır. Bu mertebe, zât-ı lâ-taayyünün, taayyün sûretiyle zuhûr ettiği evvelki mertebe-i tenezzülüdür. Buna “taayyün-i evvel” ve “ilm-i mutlak” da derler. Zîrâ bu mertebede zâtın şuûru ve vicdânı ma’lûm; ve gayriyet kaydı olmaksızın mutlakdır. Buna “vahdet-i hakîkî” mertebesi de derler. Zîrâ bu nefis-i “taayyün-i evvel”in ismidir ki, لَا يَصْدُرُ مِنَ الْوَاحِدِ إِلَّا الْوَاحِدُ ya’ni “vâhidden ancak vâhid sudûr eder” demektir. Bu mertebede ta’dîd ve a’dâd ve kesret ve efrâd yoktur. Beyne’n-nefy ve’l-isbât müsâviyüt-terafeyndir.

“Felek-i velâyetü’l-mutlak” derler. Zîrâ “cevher-i evvel”den ibâret olan taayyün-i evvelin zâhiri ve bâtını vardır. Onun bâtınına “velâyet-i mutlaka” derler. هُنَالِكَ الْوَلَايَةُ لِلَّهِ الْحَقِّ (Kehf, 18/44) [İşte bu makâmda velâyet, yalnızca hak olan Allâh’a mahsustur.] bu velâyetten kinâyedir. Ve onun zâhirine “nübüvvet-i mutlaka” derler. Zîrâ o, vücûd-ı ahadiyyet ile vâhidiyyet arasında berzaktır. Mevvâc-ı ahadiyyetten feyz-i akdesi bî-vâsita kabûl eder ki, nâmı “velâyet-i mutlaka”dır. Ve vâhidiyet mevvâcî ile feyz-i mukaddesi ahzedip halka eriştirir; nâmına “nübüvvet-i mutlaka” derler. كُنْتُ نَبِيًّا وَآدَمُ يَتَّى الْمَاءِ وَالطَّيْنِ [Ben nebî idim, hâlbuki Hz. Âdem, mâ ile tıyn arasında idi.]⁷ bu nübüvveti işârettir. Cemî’-i velâyet-i evliyâ ve nübüvvet-i enbiyâ ondan neş’et ve zuhûr ederler. Bundan nâşî ona “felek-i sâbitât” ta’bîri ile kinâyeye ederler ki, cümle seyyârât ve sâbitât nasıl eflâkte vâkî’ iseler, enbiyâ ve evliyânın nübüvvet ve velâyet-i külliyye ve cüz’iyyeleri de öylece “velâyet-i mutlaka”da vâkî’dirler.

Buna “tecellî-i evvel” de derler; zîrâ o, lâ-taayyünden evvelen zuhûr etti;

7 Tirmizî, “Menâkıb”, 1; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XVII, s. 176; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, XX, s. 231; Hâkim, *Müstedrek*, II, s. 665; Aclûnî, *Keşfü’l-Hafâ*, II, s. 169.

ve mer-te-be-i hafâdan evvelen münevver oldu.

“Kâbiliyyet-i evvel” de derler; zîrâ o cümle mahlûkât ve mevcûdâtın mâddesidir; ve cemî’-i kâbiliyyât ondan zâhir olurlar.

“Makâm-ı ev-ednâ” da derler ki, bu mer-te-be-nin fevkinde, zât-ı sırf mer-te-be-sinden gayrı bir mer-te-be yoktur. [m/13]

“Berzahu’l-berâzih” derler; zîrâ o, taayyün ile lâ-taayyün arasında hâildir ve cemî’-i berâzihi câmi’dır.

“Berzah-ı kübrâ” da derler; zîrâ ahadiyet ve vâhidiyetten ibâret olan iki mer-te-be-i a’zamı hâmil-dir.

“Ahadiyyetü’l-cem” de derler; zîrâ bî-i’tibâr-ı iskât ve isbât, min-hay-sü-hiye, zâtın i’tibârıdır.

“Ma’den-i kesret” de derler; zîrâ cevâhir-i esmâ ve sıfât bu ma’denden zuhûr ettiler.

“Menşeu’s-sivâ” da derler; zîrâ cemî’-i mümkinât bu mer-te-be-den zuhûr etti.

“Kâbiliyyet-i kesret” de derler; zîrâ bütün keserât-ı esmâiyye-i külliyye-i ilâhiyye ve esmâ-i kevnîyye-i külliyye bu masdardan zuhûr etti.

“Felekü’l-hayât” da derler; zîrâ medâr-ı hayât-ı âlem bu mer-te-be-ye menûttur. Bu mer-te-be âlem-i ervâh ve ecsâmın hakâyıkını mutazammındır. Her bir mer-te-be-yi bir ism-i ilâhî terbiye eder. Her bir mer-te-be-i ki-yâ-niyye hayât-ı hakîkiyyeyi ondan iktisâb eyler. Ve “felek” ta’bîri onun ulüvv-i mer-te-be-sinden kinâyedir. Bu mer-te-be-nin birçok isimleri daha vardır ki, onlar da bunlardır:

Zill-ı evvel, berzah-ı evvel, mer-te-be-i ûlâ, mâdde-i mutlak, âlem-i rumûz, hakikatü’l-hakâyık, aşk-ı ekber, zuhûr-ı evvel, nişân-ı evvel, vâsita-i ûlâ, vahdet-i sırf, kenzü’l-künûz, hakikat-i mechûl, cem’u’l-cem’, halk-ı evvel, akl-ı evvel, âlem-i ma’nâ, âlem-i vahdet, kenzü’s-sıfât, âdem-i hakîkî, kâbe kavseyn, mahlûk-ı evvel, akl-ı küll, hakikat-i muhammediyye, mer-te-be-i rahmet, âlem-i sıfât, hakikat-i âdem, lâhût, vücûd-ı evvel, kalem-i evvel, nûr-i Muhammedî, âlem-i icmâl, levh-i mahfûz, ism-i a’zam, ruh-ı’l-kuds, mevcûd-i evvel, kalem-i a’lâ, dürrretü’l-beyzâ, vücûd-ı icmâlî,

ümmü'l-kitâb, rûh-ı a'zam, levh-i kazâ, mebd'e-i evvel, sebeb-i evvel, berzah-ı câmi', hazret-i icmâl, nûru'l-envâr, ebu'l-ervâh, arş-ı mecîd, makâm-ı şühûd-ı cem'u'l-cem', ma'den-i kesret, menşeu's-sivâ.

Bu mertebenin ismi cemî'-i sıfât ve esmâyı ve isti'dâdât-ı fitriyye ve kâbiliyâtı câmi' olan "Allah"dır. [m/14] Bu sıfât ve esmânın âsârı kendisinde zâhir olsa da olmasa da yine "Allah"dır. إِنَّ اللَّهَ لَغَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ (Ankebût, 29/6) [Şübhesiz Allah âlemlerden müstağnîdir.] bu mertebeye işârettir.

Misâl: Hâl-i istiğrâkta bulunan bir âdemden hiçbir eser ve tecellî zâhir olmaz; ve bu hâl içinde onda ne ilim, ne sem', ne basar, ne irâde, ne de kudret zâhir değildir. Bunların cümlesi o kimsenin vücûdunda müstehlek ve mütelâşîdir. Bu hâl-i istiğrâktan hâl-i âgâhîye geldikde, bu ta'dâd olunan sıfatlarıyla muttasıf olur. Ve onun hâl-i istiğrâktan hâl-i âgâhîye gelişi kendi zâtının ve vücûdunun iktizâsıdır. Yoksa kendi meşîyyeti ile değildir. Ve hâl-i âgâhîye geldikde, bütün şuûnât ve sıfâtı kendisinde müttehid bir hâldedir. Ve kendinin bilcümle esmâsını ve sıfâtını câmi' olan bu âdem, bunların âsârını izhâr etse de, etmese de yine âdemdir. Âdemin sübût-i âdemiyyeti için âsâr ile zuhûruna ihtiyaç yoktur. O, bundan ganîdir.

Yedinci Fasil: Taayyün-i Sâni Mertebesi, Mertebe-i Vâhidiyyet

Vücûd, taayyün-i evvel mertebesinde esmâ ve sıfâtını mücmelen bilmekle berâber bu esmâ ve sıfâtının icâb ettirdiği cemî'-i maânî-i külliyye ve cüz'iyenin sûretleri, bu taayyün-i sâni mertebesinde ayrılırlar. Eşyâ-yı kevnîyye hakâyıkından ibâret olan bu suverden her birinin gerek kendi zâtına ve gerek kendi zâtının emsâline aslâ şuûru yoktur. Zîrâ onların vücûdları ve temeyyüzleri ilmîdir. Vücûd bu suver-i ilmiyye sebebiyle müteaddid ve mütekessir olur. Ta'bîr-i diğerkle bu suver-i ilmiyye, zât-ı ulûhiyyetin emr-i icâda illeti olurlar. Ve bunların illet-i vücûdu dahi câmi'-i cemî'-i esmâ ve sıfât olan zât-ı ulûhiyyet olduğundan, bundan delîl-i nazariye muhâlif olarak şu netice-i hakikiyye çıkar: İlet olan zât-ı ulûhiyyet kendinin illeti olan ma'lûlün, ya'ni suver-i ilmiyyenin illeti olur; veyâhud illet olan [m/15] suver-i ilmiyye, kendilerinin illeti olan ma'lûlün, ya'ni zât-ı ulûhiyyetin emr-i icâda illeti olur. Hâlbuki delîl-i nazariye göre aklın hükmü, "illet olan şey, kendi ma'lûlü için ma'lûl olmaz" demek idi. İşte ilm-i tecellî bâlâda izâh olunduğu üzere aklın bu hükmünü "illet olan şey, kendi ma'lûlü için ma'lûl olur" hükmüyle feshetti.

Âtîdeki misâl zevk-i sahîh ile teemmül olundukda anlaşılır ki, bu hükmü, garbiyyûnun "iskolastik" ta'bîr ettikleri kıyl ü kâl cinsinden değil, belki bir hakikat-i zâhiredir.

Misâl: Bir hattâtın yazdığı levhanın illeti, o hattâtın vücûdudur. Zîrâ hattâtın vücûdu olmasa, o levha mevcûd olmaz idi. Binâenaleyh hattâtın vücûdu illet ve levhanın vücûdu da o illetin ma'lûlüdür. Fakat o kimsenin nisebinden bir nisbet olan hattâtıyet sıfatı olmayıp da, bu sıfat ondan bir levha yazıp izhâr etmesini lisân-ı isti'dâd ile taleb etmese, o şahıstan bu levha zuhûra gelmezdi. Şu hâlde levhanın icâdına sebep olan şey, kendi mûcidinden, vücûdunu taleb etmesidir. Bu sûrette levha ma'lûl iken, emr-i izhârın illeti olur. Ve bu vech ile illet olan hattâtın vücûdu, emr-i izhârda kendinin illeti olan levha-i ma'lûlün illeti olmuş olur. Ya'ni hattâtın vücûdu emr-i izhârda hem ma'lûl ve hem de levhanın icâdına illet olduğu gibi, levhanın vücûdu dahi hem illet ve hem de ma'lûl olur.

İmdi mâddiyyûnun mâdde kânûnunu beyân ettikleri sırada “umûmiyet i'tibârıyla kâinâtın sebebi yoktur” demeleri, hakikat-i emirdeki cehillerinden ve küllün numûnesi olan kendi nefislerinden gâfil bulunmalarından neş'et etmiştir. Ve bu cehil ve gafletin menşei de esfel-i sâfilîn olan âlem-i tabiattan a'lâ-yı illiyyîn olan zâta sırf akıl ve zekâ ile urûc edilebileceği zannolunarak, enbiyâ (aleyhimü's-selâm) ve onların vârisleri olan evliyâ-i kirâm hazarâtının akvâl-i aliyye [m/16] ve ihbârât-ı seniyyelerine kulak asmamaktır.

Bu mertebede müteayyin olan her bir sûret-i ilmiyye, eşyâ-yı hâriciyyeden her birinin hakikati ve onu terbiye eden Rabb-i hâssıdır. Istilâh-ı sûfiyyede her bir sûret-i ilmiyyeye “ayn-ı sâbite” ve hey'et-i mecmûasına “a'yân-ı sâbite” derler. Mütakellimîn “ma'lûm-i ma'dûm”, hükemâ “mâhiyet” ve Mu'tezile “şey'-i sâbit” derler. Taayyün-i evvel hakikat-i muhammediyyeden ibâret olduğu cihetle, bu hakikat-i muhammediyye cemî'-i hakâyıkı câmi' olmuş olur. Bu taayyün-i sâni mertebesine “vâhidiyet” denildiği gibi, “hakikat-i insâniyye” de derler, ve âtîdeki esâmî ile de tevsîm ederler:

Tecellî-i sâni, kâbiliyyet-i zuhûr, hazret-i irtisâm, mebd'-i sâni, mecmû'ul-ervâh, maâd-ı ervâh, mülk-i bâtın, felekü'l-hayât, berzah-ı sâni, kevn-i câmi', menşe'-i sâni, makâm-ı ervâh, hazret-i rubûbiyyet, mün-tehâ'l-ma'rife, zuhûr-ı sâni, âlem-i melekût, âlem-i esmâ, perde-i vahdet, hazret-i cem', menşeü's-sivâ, zıll-ı memdûd, âlem-i bâtın, âlem-i vücûd, zıll-ı vahdet, menşeü'l-kesret, hazret-i ulûhiyyet, nefes-i Rahmânî, âlem-i emr, kenzü'l-ervâh, mübîn-i sıfât, ahadiyyet-i kesret, mün-tehâ'l-âbidîn, vücûd-ı müfâz, âlem-i sâni, ma'den-i ervâh, ayn-e'l-yakîn.

Suver-i ilmiyyeden ibâret olan “a'yân-ı sâbite” kendi ademiyet-i asliyyeleri üzerindedir. Onlar vücûd-ı hâricî kokusunu koklamamışlardır. Âlem-i şehâdette zâhir olan suver ancak onların ukûsü ve zılâlidir. الْأَعْيَانُ مَا شَمَّتْ رَائِحَةَ الْوُجُودِ [A'yân-ı sâbite râyiha-i vücûdu koklamamıştır.] dedikleri budur. Bu hakikat, âtîde mertebe-i şehâdet faslında misâl ile îzâh olunacaktır. [m/17]

Sekizinci Fasil⁸

Birinci vasl: Sıfât ve esmâ

Ma'lûm olsun ki, kâffe-i eşyânın mebdei olan vücûd ayn-ı hayâtıdır; zîrâ müteharriktir ve onda aslâ sükûn yoktur. Eğer sükûn olsaydı adem olur ve ondan aslâ bir şey çıkmazdı. Zîrâ hikmet-i tabîiyye ulemâsının şu: “Hiçbir şey bilâ-sebeb sükûnetini harekete ve hareketini de sükûnete tebdîl edemez” düstûruna nazaran, eğer bilcümle eşyânın mebdei olan vücûd-ı hakîkîde hayât olmasa, o vücûdun sükûneti harekete gelmek için hiçbir sebep mevcûd olmamış olur; ve sebep-i hareket mevcûd olmayınca, hareketten zâhir olan suver-i avâlim tekevvün edememek lâzım gelirdi. İmdi aklen ve ilmen anlaşıldı ki, vücûdun merâtib-i muhtelifedeki tecelliyâtı onun hareketinden münbaisdir; ve hareket olan yerde, muharrik vardır ve muharrik hayydır; ve “hayât” bir sıfattır; ve sıfat mevsûftan münfek olmadığından onun “ayn” ıdır. Vücûd hayât ile muttasıf olunca kendi nefsin ve zâtını müdrik olmak îcâb eder. Bu ise onun zâtına olan ilmidir; ve “ilim” dahi “hayât” gibi bir sıfattır. Binâenaleyh vücûd ilim ile de muttasıf olur; ve hayât ve ilim ile muttasıf olan vücûdun “irâde” ve “kudret” ile muttasıf olmaması mümkün değildir, zîrâ bunlar, onun levâzımıdır; ve vücûdda bu sıfatların sübûtu ile berâber “sem” ve “basar” ve “kelâm” ve “tekvîn” sıfatlarının dahi sübûtu iktizâ eder. Binâenaleyh vücûd, bu ta'dâd olunan sıfat-ı seb'a-i zâtîyye ile muttasıftır. “İlim, irâde, kudret, sem', basar, kelâm, tekvîn.” Bunların imâmı “hayât”tır. Zîrâ hayâtın olmadığı yerde ne hareket, ne ilim, ne kudret ve ne de îcâd bulunmaz.

İmdi, sıfat ismin menşeidir; zîrâ bir şeyde sıfat olmazsa, bir isim ile tevsîm olunmaz. Meselâ kendisinde sıfat-ı hayât olmayan bir şeye “hayy” ismi [m/18] ve sıfat-ı ilim bulunmayan kimseye de “alîm ve âlim” ismi verilmez. Zât sıfat ile ve sıfat isim ile zâhir olduğundan, isim sıfatın ve sıfat zâtın zâhiri; ve zât sıfatın ve sıfat da ismin bâtını olur. Ve “şey” dahi ismin zâhiri ve isim “şey”in bâtını olur. Zîrâ müsemmâ olan “şey” zâhir olduğu vakit, isim o şeyde ihtifâ edip fânî olur.

8 Âdil Bey nüshasının başlık numaralandırmasında bu kısımdan itibâren bâzı farklılıkların olduğu gözlenmektedir. Meselâ bu başlık yedinci fasıl olarak kaydedilmiş, dolayısıyla buradaki rakam değişikliği Âdil Bey nüshasında Mukaddeme'nin sonuna kadar hem fasıl hem de vasıl numaralarının düzenini etkilemiştir.

İmdi “Zât”, “sıfat” ve “isim” aralarında zuhûr ve butûn nisbetleri olduğu ve mefhûm-i zuhûr, mefhûm-i butûnun gayrı olduğu cihetle, bu i’tibâr ile bunların aralarında mugâyeret olur. Velâkin “sıfat” zât-ı mutlakın mer-tebe-i zuhûrda tecellî-i hâssı ile tecellîsinden ibâret olduğu o tecellî-i hâss zât-ı mutlakı üzerine zâid olmadığı cihetle, bu i’tibâra göre zâtın “ayn”ı olur. Sıfât ve esmâ-i ilâhiyye külliyyâtı i’tibâriyle kâbil-i ta’dâddır. Nitekim esmâ-i hüsnâ-yı ma’dûde kırâat olunur; fakat cüz’iyâtı i’tibâriyle lâ-yuad ve lâ-yuhsâdır.

Esmânın kâffesinde iki i’tibâr vardır: Birisi Zât’a delâleti, ve diğeri ken-dinin ma’nâ-yı hâssına delâletidir. Meselâ Alîm, Semî’, Basîr isimleri Zât’a delâlet ettiği gibi, kendilerinin ma’nâ-yı husûsîlerine de delâlet ederler. Zîrâ “Alîm, Semî’, Basîr kimdir?” denildikde “ahadiyyet-i esmâiyyesi ha-sebiyle zât-ı ilâhîdir” denir; ve bu sûrette hepsi “zât” a delâlet etmiş olur. Fakat bunların ma’nâ-yı husûsîleri başka başkadır. Ya’ni bilicilik, işiticilik ve görücülük başka başka ma’nâlardır. Binâenaleyh esmâ “Zât” a delâletleri i’tibâriyle müttehid ve yekdiğerinin “ayn” ıdırlar; ve mefhûmât-ı mütegâyi-re hasebiyle yekdiğerinden mütemeyyiz ve birbirinin “gayrı”dırlar.

İmdi, vücûd-ı latîf-i Hakk’ın, delîli, onun mertebe-i kesîfi olan avâlim-i şehâdiyyedir; ve içinde bulunduğumuz arz avâlim-i şehâdiyye-i bî-nihâ-yeden birisidir. Binâenaleyh biz, Hak’tan zâhir olan suver-i âleme bakıp, [m/19] onlarda gördüğümüz ahkâm ve âsâra nazaran hükmederiz ki, Hak “Hayy”dır. Zîrâ O’nun vücûdunun alâmeti olan âlemin her noktasından hayât zâhir olur; ve kendimizi hayât sâhibi buluruz. Ve kezâ Hak “Alîm”-dir, zîrâ suver-i âlemden bir sûret ve küll-i âlemden birer cüz’ olan biz insanlar sıfat-ı ilim ile muttasıfız. Semî’, Basîr, Mürîd, Kâdir, Mütekellim, Mükevvin, Musavvir, ilh... hep buna makıyştır.

İkinci vasl: A’yân-ı sâbite mec’ûl değildir

A’yân-ı sâbite, suver-i ilmiyye-i esmâiyyeden ibâret olduklarından, vücûd-ı hâricîleri yoktur. Hâlbuki “ca’l” müessirin te’sîrinden ibârettir. Bunlar ise mahall-i te’sîr ve infîâl olmadıklarından mec’ûliyetleri mevzû-i bahs olamaz; ya’ni bunlar “yapılarak” vücûda getirilmiş şeyler değildir. Zîrâ şuûnât-ı zâtîyyeden ibârettirler. Ve şuûnât zâtın iktizââtıdır ve zât ile

berâber kadîmdir; ve şuûnât-ı zâtıyye bir câilin ca'li ile mec'ûlen mevcûd olmadıkları gibi, bir müessirin te'sîri tahtında da değildirler. Mâdemki zât-ı vücûd mevcûddur, elbette onlar da O'nunla berâber mevcûddur.

Misâl: İnsanda gülme ve ağlama gibi birçok şe'nler vardır. İnsan gülmediği ve ağlamadığı vakitler, bu şe'nler bilkuvve mevcûd ve bilfiil ma'dûmdur. Ağlaması ve gülmesi fiilen zuhûr ettiği vakit bu zuhûrât, irâdesi ve ca'li ve te'sîri ile vâki' olmaz; belki iktizâ-yı zâtîsi olarak bilâ-meşîyyet ve bilâ-ca'l ve te'sîr vâki' olur. Ya'ni insan, henüz gülmeden ve ağlamadan evvel, gülmeğe ve ağlamağa hazırlanmaz; ve gülme ve ağlama şe'niyet i'tibârıyla ma'nâ-yı insânîde müttehid iseler de, zuhûrda yekdîğerinden ayrılırlar. Çünkü gülme, ağlamanın aynı değildir. İmdi bunlar insanın şahsında mevcûd ve bilfiil ma'dûm iken, bu ma'dûm olan şe'nlerin şahs-ı mevcûd üzerinde te'sîrleri görülür. [m/20] Binâenaleyh şahs-ı mevcûd bunların te'sîri ile zâhir oldukda, ya'ni güldükde ve ağladıkda, bu şe'nler dahi fiilen mevcûd olurlar; ve onların mevcûdiyetleri şahs-ı mevcûda muzâfen vâki' olur. Ve mâdemki şahs-ı insânî mevcûddur, elbette bu şe'nler dahi onunla berâber bilkuvve mevcûddurlar; ve bir sebep tahtında da iktizâ-yı zâtî olarak, bilâ-meşîyyet ve bilâ-ca'l ve te'sîr, fiilen zâhir olurlar. İşte bunun gibi mevcûd-i hakîkî olan zât-ı ulûhiyyette fiilen ma'dûm olan şuûnâtın te'sîri ile, zâtullah bu şuûnâtı hasebiyle tecellî eder. Zîrâ a'yân-ı sâbite zuhûrun illeti ve zâtullah ise, onların ma'lûlûdudur. Ve illetin ma'lûl üzerinde te'sîri gayr-ı kâbil-i red ve cerhdır.

Nitekim illiyet ve ma'lûliyet mes'elesi misâl-i kevnî îrâdı ile bâlâda zikrolundu. Bu te'sîr ve teessür ve illiyet ve ma'lûliyet mes'eleleri vücûd-ı vâhid-i Hakk'ın niseb-i zâtıyyesinden ibâret olup meydanda bir "gayr" bulunmadığından, şân-ı ulûhiyyete yakışmayacak bir hüküm kabîlinden telakkî olunamaz.

Üçüncü vasl: İsti'dâd-ı gayr-ı mec'ûl ve kabîliyet

İktizâ-yı zâtî olan a'yân-ı sâbiteden her bir "ayn"ın bir isti'dâdı ve kabîliyyet-i mahsûsası vardır; aslâ biri diğerine benzemez. Vücûd-ı mutlak-ı Hak a'yân-ı sâbiteden her bir "ayn"ın isti'dâdına münâsib olarak o "ayn"ın sûreti ile zâhir olur. İmdi a'yân-ı sâbite mec'ûl olmayınca, onların isti'dâ-

dât ve kâbiliyâtı dahi mec'ûl olmaz. Şu kadar ki, bu isti'dâdât ve kâbiliyât a'yân-ı sâbitenin ve a'yân-ı sâbite dahi Zât'ın iktizââtı bulunduğu ve bunların illeti, ancak vücûd-ı Zâtullah bulunduğu ve illetin ma'lûle te'sîri tabîî olacağı cihetle, bu isti'dâd ve kâbiliyâtın müessiri dahi ancak vücûd-ı Zâtullah'dır. İşte bu hakikate işâreten Cenâb-ı Mevlânâ (r.a.) *Mesnevî-i Şerîf*lerinde şöyle buyururlar:

چاره آن دل عطای مبدلیست داد او را قابلیت شرط نیست
بلکه شرط قابلیت داد اوست داد لب و قابلیت هست پوست

[m/21] Tercüme: “O kalb-i kâsînin çâresi bir mübdilin atâsıdır; onun atâsı için kâbiliyet şart değildir. Belki kâbiliyetin şartı onun atâsıdır. Zîrâ atâ iç ve kâbiliyet kabuktur.”⁹

Zîrâ a'yân-ı sâbiteye vücûd-ı ilmî bahşeden atâ-yı zâtîdir; ve bu dâd-ı ilâhî olmasa, hiçbir sûret mertebe-i ilimde peydâ olmaz; ve onların isti'dâd ve kâbiliyâtı dahi mevzû'-i bahs olamaz idi. Binâenaleyh atâ-yı zâtî ve dâd-ı ilâhî iç ve isti'dâdât ve kâbiliyât kabuk mesâbesindedir. İmdi burası iyi anlaşılın ki, isti'dâd ve kâbiliyâtta cebir yoktur. Atâ-yı zâtî ve tecellî-i ilâhî ve nefes-i Rahmânî ale's-seviyye vâki'dir. Tenfis-i Rahmânîyi müteâkib her bir “ayn” kendi isti'dâdına ve kâbiliyyet-i zâtiyyesine göre müteayyin olmuştur. Binâenaleyh her bir “ayn” kendi kendine cebretmiştir.

Misâl: Bir kimse zemherîde lâ-yenkâtı' bir cam üzerine nefesini irsâl etse, bî-sûret olan bu nefes cam üzerine ale's-seviyye temâs eder. Fakat şiddet-i bürûdet hasebiyle bu nefes cam üzerinde tekâsûf ederek incimâd eylediği vakit, türlü şekiller zâhir olur. Bu zâhir olan eşkâlin hiçbirisi ne tûlen ve ne de arzan yekdiğerine benzemez. Bu eşkâlin her biri bî-sûret olan o nefeste mündemic idi. Bi't-tekâsûf böylece zâhir oldular; ve bu sûretle kendi isti'dâd ve kâbiliyetlerini irâe ettiler. Bu isti'dâd ve kâbiliyetlere aslâ müteneffisin icbârı yoktur. Belki ayn-ı nefeste onlar, isti'dâd ve kâbiliyetlerine göre kendilerini yine kendileri îcâd ettiler. Ancak müteneffisin vücûdu onların illet-i izhârı oldu; ve onlar ma'lûl oldular. Şimdi bu eşkâl içinden birisi çıkıp da bilfarz müteneffise hitâben: “Sen beni niçin yanımda mü-

9 Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, IX, s. 500 (beyit: 1537-1538). Bu beyitler Şîs fassının sonunda ayrıca şerhedilecektir.

tekevvün olan şu güzel çiçek gibi tersîm etmedin; böyle upuzun bir şekilde kaldım?” suâlini soramaz. Sorsa, müteneffis ona cevâben der ki: “Bu şekilde hudûsün için benim tarafımdan senin üzerine hiçbir cebir vâki’ olmadı; ben ancak seni tenfis ettim; sen de bilkuvve mevcûd ve bilfiil ma’dûm olan kâbiliyet ve isti’dâdın hasebiyle böyle tekevvün ettin; cebir ancak senden, sana vâki’ oldu: [m/22] Niçin bana tevcîh-i hitâb ediyorsun?”

İmdi nefes-i Rahmânînin hîn-i tenfisinde, her bir ayn o nefeste “Kün!” emrine imtisâlen kendi isti’dâd ve kâbiliyeti dâiresinde kendi kendini tek-vîn etmiş ve ona o sûrette tekevvünü için cebir vâki’ olmamış olduğundan Hak لَا يُسْأَلُ عَمَّا يَفْعَلُ (Enbiyâ, 21/23) [Hakk’a işlediğinden suâl olunmaz.] dır. Zîrâ Hakk’ın fiili onları tenfis etmek ve onlara ifâza-i vücûd eylemek-tir. Bu ise atâ-yı zâtîdir. Hiç atâ-yı zâtîsinden dolayı Hakk’a suâl teveccüh eder mi? Belki suâl isti’dâd-ı âlî dururken isti’dâd-ı süflîyi beğenip, o isti’dâd dâiresinde mütekevvün olanlara teveccüh eder. وَهُمْ يُسْأَلُونَ (Enbiyâ, 21/23) [Onlar mes’ûldürler.] onlar hakkındadır. Cenâb-ı Hak Zeyd’i ceben cânib-i saâdete ve Amr’ı da cebren şekâvete sevk etmekten münezzektir. Hakk’ın meşîyyeti ancak isti’dâd ve kâbiliyete taalluk eder. Zîrâ Hak Teâlâ ilminde sâbit olan şeyi murâd eder; ve murâd eylediği şeyi işler.

Dördüncü vâsl: İlim ma’lûma tâbî’dir

Ma’lûm olsun ki, ilm-i ilâhîde iki i’tibâr vardır: Birisi; mertebe-i vah-dette ve taayyün-i evvelde zât-ı ulûhiyyetin cemî’-i sıfât ve esmâsına müc-melen ilmidir. Bu ilim kendi zâtına olan ilimden ibâret olduğundan, bu mertebede “ilim”, “âlim”, “ma’lûm” arasında aslâ temeyyüz yoktur; cümlesi şey’-i vâhiddir; ve bu ilim, ma’lûma tâbî olan nevi’den değildir. Zîrâ zât-ı kadîm ile berâber kadîmdir. İkincisi; mertebe-i vâhidiyyete ve taayyün-i sâniye tenezzülünden sonra, kendisinde mündemic olan bilcümle sıfâtın ve esmâsının sûretleri, yekdiğerinden mütemeyyiz olarak ilm-i ilâhîde pey-dâ olduklarında, her birinin iktizâ-yı zâtîleri olan kâbiliyet ve isti’dâdâtı ne ise inkişâf eder; ve bu kâbiliyet ve isti’dâdât ba’d-e’l-inkişâf, Hakk’ın tafsîlen ma’lûmu olurlar. İşte Hakk’ın bunlara taalluk eden ilmi onların ma’lûmi-yetlerinden sonra olduğundan “ilim ma’lûma tâbî’dir” denildikde “ilm-i sıfâtî ve esmâî” anlaşılmalıdır. İlmin ma’lûma tâbiyeti hakkındaki delîl-i Kur’ânî, وَتَبْلُغُوا حَتَّى نَعْلَمَ الْمُجَاهِدِينَ مِنْكُمْ (Muhammed, 47/31) ya’ni “Biz

sizi imtihân ederiz, tâ ki sizden mücâhid olanları bilelim!” âyet-i kerîmesidir. Hakk’ın “Tâ ki biz bilelim [حَتَّى نَعْلَمَ]” kavli aslâ te’vîl edilemez. Bunu ancak mütekellimîn gibi tenzîh-i vehmî [m/23] sâhibleri te’vîl ederler; ve onlar vücûd-ı eşyâyı vücûd-ı vâhidin gayrı gördüklerinden, Hakk’ın ilmi ma’lûma tâbî’ olsa, Hak ilmini gayrdan ahzetmek lâzım gelir; bu da cehil ve acz olduğundan Hakk’a lâyık olmaz zannederler. Hâlbuki vücûd birdir: Bu keserât O’nun suver-i esmâiyyesinin zılâlidir; ve âyîneye mün’akis olan zılâl, şahs-ı muhâzinin sûretinden gayrı değildir. Binâenaleyh şahs-ı muhâzî, âyîneye nazar ettiği vakit, gördüğü sûretten kendisinde bir ilim peydâ oldukça, o, bu ilmi gayrdan ahzetmiş olmaz. Binâenaleyh mütekellimînin tevehhüm ettikleri gayriyet yoktur ki, Hakk’a cehil ve acz isnâdı lâzım gelsin. Bu ayniyet ve gayriyet me’selesi mertebe-i şehâdet faslında îzâh olunacaktır.

Beşinci vasl: Kazâ ve kader

A’yân-ı sâbite, iktizâ-yı zâtîleri olan isti’dâd ve kâbiliyetleri dâiresinde Hak’tan zuhûru taleb ederler. Bu taleb lafzî değil, hâlîdir. *Mesnevî*:

ما نبودیم و تقاضامان نبود لطف تو ناگفته ما می شنود

Tercüme; “Biz yok idik; ve bizim takâzâmız dahi yok idi. Senin lutfun bizim nâ-güftemizi iştirir idi.”¹⁰

Bu taleb, yaşamak için balığın vücûdu su ve insanın vücûdu havâ-yı nesimî taleb etmek gibidir. Zîrâ onların isti’dâd ve kâbiliyyet-i vücûdiyyeleri böyledir. İşte her bir “ayn”, zât-ı ulûhiyyetten böyle iktizâ-yı zâtîsine göre tecellî talebinde bulundu. Onların isti’dâd ve kâbiliyetleri ma’lûm-i ilâhî oldukça taleblerini is’âfen, Hak ma’lûmiyetleri dâiresinde tekvînlerini murâd eyledi. Binâenaleyh Hakk’ın irâdesi ilmine ve ilmi de ma’lûm olan a’yân-ı sâbiteye tâbî’ oldu. İmdi onların kâffe-i merâtibde isti’dâd ve kâbiliyetleri üzere zuhûrlarına Hakk’ın hükmetmesi kazâ-yı ilâhîdir; ve bu

10 “Biz, cesed-i unsurîmiz ile taayyün etmiş değil idik ve lisân-ı zâhir ile taleblerimiz de vâki’ değil idi; fakat Sen’in esmâ-i ilâhiyyene olan lutfun ve rahmetin, bizim a’yân-ı sâbitemizin lisân-ı zâhir ile söylenmemiş olan lisân-ı isti’dâdlarıyla vâki’ taleblerini iştirir idi. Ya’ni ezelde bizim suver-i ilmiyyemiz, mazhar oldukları ismin muktezâsı ne ise, hâl ve isti’dâd ve kâbiliyet diliyle onları Sen’den taleb etmiş ve Sen de onları iştirilmiş idin.” Konuk, *Mesnevî-i Şerif Şerhi*, I, s. 233 (beyit: 618).

kazâ hükm-i küllî-i icmâlîdir. İsti'dâd-ı zâtîleri üzerine Zeyd'in ilmine ve saâdetine; [m/24] ve Amr'ın cehline ve şekâvetine hüküm gibi. Fakat bu hükümde cebir yoktur. Zîrâ bu hükmü, a'yân-ı sâbite kendileri üzerine vermişlerdir; ve Hak bidâyeten mahkûmün-aleyhdır. Ya'ni her bir ayn-ı sâbite kendi kâbiliyyet-i zâtîyesini gösterip Hakk'a demiştir ki: "Ey zî-atâ, benim hakkımda hüküm-i saâdeti ver ve beni bu hüküm dâiresinde izhâr et!" Bu ise ayn-ı sâbite tarafından Hak üzerine bir hükümdür. Binâenaleyh o ayn-ı sâbite hâkim ve sâhib-i atâ olan vücûd-ı Hak mahkûmün-aleyhdır. Ba'dehû Hak hâkim ve a'yân-ı sâbite mahkûmün-aleyh olmuştur. Binâenaleyh cebir her "ayn"ın isti'dâd ve kâbiliyetlerinden kendi üzerlerine vâki'dir; ve isti'dâd ve kâbiliyetin mec'ûl olmadığı bâlâda izhâr olundu. İmdi isti'dâdât-ı zâtîye aslâ tebeddül etmediği gibi, iki nakîzi de câmi' olmaz. Meselâ ilm-i ilâhîde saâdetle ma'lûm olan bir ayn-ı sâbite, bi't-tebeddül şekâvetle ma'lûm olmadığı gibi, bir ayn-ı sâbite ân-ı vâhidde hem saâdet ve hem de şekâveti hâiz olmaz. Zîrâ bunlar yekdiğerinin nakîzidir. Nitekim bir şey bir ân içinde hem beyaz ve hem siyâh olmaz.

Kazâ-yı ilâhî biri mübrem, diğeri muallak olmak üzere iki nevi'dir: "Kazâ-yı mübrem", bilâ-kayd u şart infâzı lâzım gelen kazâlardır. Bu kazâ ne duâ-yı lafzî ve ne de duâ-yı fiilî ile, ya'ni tedâbîr ile mündefi' olmaz. Kazâ-yı mübremde iki i'tibâr vardır: Birisi indallahda "kazâ-yı muallak" ve inde'l-melâike ve'l-kâmilin "kazâ-yı mübrem" görünen kazâ-yı ilâhîdir. Bu kazâ duâ ve tedbîr ile mündefi' olur.¹¹ "Kazâ-yı muallak", kayd u şarta tebaan infâzı lâzım gelen kazâdır. Bu kazâ, şart-ı indifâın tahakkuku hâlinde nâfiz olmaz. Şart dahi kazâdır. "Kazâ kazâ ile reddolunur" hadîs-i şerîfinde bu hakîkate işâret buyurulmuştur.

Kazâ-yı mübrem misâl: Tavla oyununu oynayan kimse, oyununu iyi oynadığı ve pullarını dahi önüne cem'edip refikinden evvel toplamağa başladığı hâlde, öyle bir zar atar ki, açık vermeğe mecbûr kalır. Zîrâ başka türlü oynamak mümkün değildir. Burada tedbîr ve mahâretin te'sîri yoktur. İşte bu kazâ-yı mübremdir. [m/25]

Kazâ-yı muallaka misâl: Ma'lûm olduğu üzere, tavla oyununda oyun-

11 Âdil Bey nüshası: + "Diğeri mutlakâ mübrem olan kazâdır; bu kazâ aslâ mündefi' olmaz." (s. 19).

cular zarın hükmüne tâbî'dir. Oyuncu oyununu kazanmak için muvâfık gördüğü zarın gelmesini ister. Fakat zarı atınca ekseriyâ murâdına muhâlif olarak zâhir olur. Oyuncu bunda mecbûrdur; mutlakâ onu oynayacaktır. Velâkin gelen zar üzerine birkaç türlü oyun mevcûd olduğu takdîrde, onların en iyisini oynamakta serbesttir. Bu husûsta mecbûr değildir. Eğer her gelen zarda oyununun en iyisini oynarsa, oyunu kazanabilir. İmdi arzûsuna muhâlif gelen zara tâbiiyet mecbûriyeti bir kazâdır; ve kazanmak için oyunun iyisini oynamak dahi bir kazâdır. Arzûsuna muhâlif zar ile oyununu kaybedebilirken iyi oynadığı için kaybetmedi. Binâenaleyh kazâyı, kazâ ile reddeyledi; ve bu kazâ kazâ-yı muallak oldu. *Mesnevî*:

اوليا را هست قدرت از اله تير جسته باز گرداند ز راه

Tercüme: “Allah Teâlâ cânibinden evliyânın öyle bir kudreti vardır ki, atılmış oku yolundan geri çevirirler”¹² beyt-i şerifi kazâ-yı mübrem hakkında değil, kazâ-yı muallak hakkındadır. Abdülkâdir Geylânî hazretlerinin (k.s.): “Ben kazâ-yı mübremini de def’ederim” buyurmaları indallah kazâ-yı muallak ve inde’l-melâike kazâ-yı mübrem görünen kazâ-yı ilâhî hakkındadır. Yoksa kazâ-yı mübrem hiçbir vech ile mündefî’ olmaz.

“Kader” kazânın tafsîlidir. “Kazâ” bir vakit ile mukayyed olmadığı hâlde, “kader” vakten-mine’l-evkât her bir ayn-ı sâbitenin esbâb-ı mahsûsa tahtında cemî’-i merâtibde zuhûr edecek ahvâlini takdîrden ibârettir. Meselâ “Zeyd saîddir” diye hakkında hükm-i küllî luhûkundan sonra Zeyd’in falân vakit âlem-i şehâdette zuhûru ve kendisinden falân vakitlerde şu ve şu a’mâl-i sâliha zâhir olması; ve şu kadar sene muammer olduktan sonra mü’min olarak berzaha intikâl etmesi; ve berzahda dahi şu ve şu ni’metlere nâil olması ilh... gibi ahvâl bu kazânın tafsîli olduğundan bunlara “kader” denir. [m/26]

İmdi “kazâ” a’yân-ı sâbitenin isti’dâd-ı gayr-ı mec’ûlüne taalluk ettiği gibi, “kader” dahi her bir “ayn”ın cemî’-i merâtibinde zuhûr edecek isti’dâd-ı mec’ûlüne taalluk eyler. Binâenaleyh sırr-ı kader, a’yân-ı sâbiteden her bir “ayn”ın vücûdda zâten ve sıfaten ve fiilen ancak kâbiliyyet-i asliyesinin ve isti’dâd-ı zâtîsinin husûsiyeti mikdârınca zuhûru keyfiyetinden ibârettir.

12 Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, I, s. 498 (beyit: 1697).

Sırr-ı kaderin sırrı dahi budur ki, a'yân-ı sâbite zât-ı ulûhiyyetten gayrı olarak hâriçte zâhir olan umûrdan değildirler. Belki Hak Teâlâ hazretlerinin niseb ve şuûnât-ı zâtîyyesinin sûretleridirler; ve Hak Teâlâ'nın niseb ve şuûnât-ı zâtîyyesi ise ezelen ve ebeden tagayyür ve tebeddûlden münezzehdir. Binâenaleyh a'yân-ı sâbite dahi mümteni'ü't-tagayyürdürler. Nitekim bâlâda îzâh olundu. Velhâsıl kader kazânın tafsîli olup ânen-fe-ânen zâhir; ve zâhir oldukça ma'lûm; ve ma'lûm oldukça mukadder olunurlar.

Misâl: Hayvan cinsinin açlığı “kazâ”dır. Bu bir hükm-i küllî-i icmâlîdir. Bu açlık hayvan cinsinin iktizâ-yı zâtîsidir. Bu cins bu isti'dâd-ı zâtîsi ile kendi üzerine açlık ile hükmetti. Vücûdun iktizâ-yı zâtîsi olarak **وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا عِنْدَنَا خَزَائِنُهُ وَمَا نُنْزِلُهُ إِلَّا بِقَدَرٍ مَعْلُومٍ** (Hicr, 15/21) [Bizim indimizde hazîneleri olmayan hiçbir şey yoktur. Biz onu ancak mikdâr-ı ma'lûm ile indiririz.] âyet-i kerîmesi hükmünce hazîne-i gaybdan ânen-fe-ânen efrâd-ı hayvâniyyenin zuhûru ve efrâddan her birinin yaşadığı müddetçe ezmine-i muhtelifedeki açlığı “kader”dir. Kezâlik onların tokluğu da böylece “kazâ” ve “kader”dir.

İmdi “açlık” hükm-i küllîsi, “tokluk” hükm-i küllî-i icmâlîsine tekâbüleylettiği cihetle, kazâ kazâ ile reddolunur; ve her hayvanın ale'l-infirâd ezmine-i muhtelifedeki açlıklarına, ezmine-i muhtelifedeki toklukları tekâbüle ettiğinden, kader kader ile reddolunur; ve bunun gibi soğuk sıcak ile ve sıcak soğuk ile ve mekr mekr ile reddolunur. Şuûnât-ı sâire bunlara kıyâs olunsun. [m/27]

Dokuzuncu Fasıl: Mertebe-i Ervâh

Vücûd, taayyün-i sâni ve vâhidiyet mertebelerinden sonra, suver-i ilmiyye hasebiyle mertebe-i ervâha tenezzül eder; ve bu mertebede suver-i ilmiyyeden her biri birer cevher-i basît olarak zâhir olurlar. Bu cevâhir-i basîtadan her birinin şekli ve levni olmadığı gibi, zaman ve mekân ile de muttasıf değildirler. Zîrâ zaman ile mekân cisme terettüb eden i'tibârâtandır. Bunlar ise cisim değildirler; ve cisim olmadıklarından hark ve iltiyâm dahi kabûl etmezler; ve işâret-i hissiyye, âlem-i ecsâmın îcâbâtından olduğundan bu âleme havâss-i zâhiriyye-i insâniyye ile işâret etmek mümkün değildir. Bu mertebede her bir rûh kendini ve kendi mislini ve kendi mebedi olan Hak Sübhânehû ve Teâlâ hazretlerini müdriktir. Nitekim Kur'ân-ı Kerim'de *أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَىٰ ۖ أَلْأَوَّلُ حُنُودٌ مُّجْنَدَةٌ فَمَا تَعَارَفَ مِنْهَا* (A'râf, 7/172) [Ben sizin Rabbiniz değil miyim? “Evet, Rabbimizsin” dediler.] ve hadîs-i şerîfte *مِنْهَا تَعَارَفَ* buyrulur. Ya'ni “Ervâh cünûd-i mücennededir; onlardan taârûfî olanlar i'tilâf ederler, tenâkürü olanlar ise ihtilâf eylerler.”¹³ Hz. Mevlânâ (r.a.) dahi buyururlar:

جامه از تن جان ز تن آگاه نسیت در دماغش جز غم الله نیست

Tercüme: “Libâs tenden, can da tenden âgâh değildir; onun dimâğında Allah gamından başkası yoktur.”¹⁴

İmdi bu mertebe, ayrılık ve gayriyetten bir nevi' üzerine zâtın hâriçte zuhûrundan ibârettir; ve rûh kendi zâtı ile kâim olup, bekâ husûsunda bedene muhtâc değildir. Tecerrüd cihetinden mugâyir-i bedendir. Fakat tedbîr ve tasarruf cihetinden bedene taalluku vardır; ve beden âlem-i şehâdette rûhun sûreti ve kemâlinin mazharıdır. Nitekim Hak Teâlâ buyurur: *قُلْ كُلٌّ يَعْمَلُ عَلَىٰ شَاكِلَتِهِ* (İsrâ, 17/84) [De ki: Herkes kendi tabiatı ve tarîkatı üzerine amel eder.]

Binâenaleyh rûh bedenden münfek olmayıp, izhâr-ı kemâl için bedene muhtaçtır; ve eczâ-yı bedene sârîdir. Onun sereyânı bedene hulûl ve beden ile ittihâd sûretiyle değildir; belki onun bedene sereyânı, vücûd-ı mutlak-ı Hakk'ın cemî'-i mevcûdâta sereyânı gibidir. Ve bu i'tibâra göre, rûh ile

13 Buhârî, “Ehâdisu'l-Enbiyâ”, 2.

14 Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, II, s. 203 (beyit: 2662); II, s. 246 (beyit: 2813).

cisim arasında min-küllî'l-vücûh mugâyeret yoktur. Nasıl ki Hak bir cihetten eşyânın “ayn”ı ve bir cihetten gayrı ise, rûh dahi bir cihetten bedenın “ayn”ı ve bir cihetten bedenın gayrıdır.

Misbâhu'l-Hidâye sâhibi buyururlar ki: “Rûhun ma’rifeti ve onun zirve-i idrâki be-gâyet refî’ ve menî’dir. Kemend-i ukûl ile ona vusûl müyesser olmaz. Erbâb-ı mükâşefât onun keşfini kıskanıp, ancak zebân-ı işâret ile beyânâtta bulunmuşlardır. Hz. İzzet indinde [m/28] en şerîf bir mevcûd ve en yakın bir meşhûd “rûh-ı a’zam”dır. Zîrâ Hak Teâlâ onu مِنْ رُوحِنَا (Hicr, 15/29) [Rûhumuzdan] ve مِنْ رُوحِي (Enbiyâ, 21/91) [Rûhumdan] beyân-ı âlîsi ile kendisine izâfe buyurdu. “Âdem-i kebîr”, “halîfe-i ûlâ”, “tercümân-ı ilâhî”, “miftâh-ı vücûd”, “kalem-i icâd”, “cünd-i ervâh” onun evsâfındandır. Şebeke-i vücûda düşen ilk sayd o idi. Meşîyyet-i kadîme onu âlem-i halkta kendi hilâfetine nasbetti. Esrâr-ı vücûd hazînelerinin makâlîdini ona tefvîz eyledi; ve onu onda tasarrufa me’zûn kıldı; ve onun üzerine bahr-ı hayâtta bir nehr-i azîm açtı, tâ ki feyz-i hayât dâimâ ondan istimdâd ede ve eczâ-yı kevn üzerine ifâza eyleye; ve sûret-i kelimât-ı ilâhiyyeyi makarr-ı cem’den, ya’ni zât-ı mukaddesten mahall-i tefrikaya, ya’ni âlem-i halka eriştire ve a’yân-ı tefâsilde ayn-ı icmâlden münkeşif ola. Ve kerâmet-i Cenâb-ı İlâhî ona iki nazar bahşetti: Biri celâl-i kudret-i ezeliyyetin müşâhedesi için; ikincisi cemâl-i hikmet-i ezeliyyetin mülâhazası için. Birinci nazar “akl-ı fitrî”den ibârettir ki mukbildir; ve onun netîcesi, muhabbet-i Cenâb-ı İlâhîdir. İkinci nazar “akl-ı halkî ve müdbir”den ibârettir; ve onun netîcesi “nefs-i küllî”dir. Rûh-ı izâfinin ayn-ı cem’den istimdâd eylediği her bir feyzi, nefis-i küllî kabûl eder ve onun mahall-i tafsîli olur. Rûh-ı izâfî ile nefis-i küllî arasında fiil ve infîâl ve kuvvet ve za’f sebebiyle zükûret ve ünûset zâhir oldu; ve onların râbita-i imtizâc ve vâsita-i izdivâc ile mütevellidât-ı ekvân mevcûd oldular. Binâenaleyh kâffe-i mahlûkât rûh ile nefsin netîcesi ve nefis rûhun netîcesi ve rûh “emr”in netîcesi oldu. Zîrâ Hak Teâlâ rûhu hiçbir sebeble değil, ancak Zât’ının zâtîyeti ile izhâr eyledi. “Emr” ile işâret olunması o sebebledir. Vesâireyi de vâsita-i rûh ile izhâr etti ki, “halk” ondan ibârettir. Ve âlem-i şehâdette vücûd-ı Âdem mazhar-ı rûh oldu; ve vücûd-ı Havvâ mazhar-ı sûret-i nefis oldu. Ve Benî Âdem’in sûret-i zükûrunun tevellüdü, rûh-ı küllî sûretinden müstefâddır; velâkin

sıfat-ı nefis ile mümtezicdir; ve tevellüdât-ı inâs, sıfat-ı rûhun imtizâcî ile nefis-i küllî sûretinden zâhir oldu. Ve bu cihetten hiçbir nebî, sûret-i inâsta meb'ûs olmadı. Zîrâ nübüvvet nüfûs-i Benî Âdem'de tasarruf ve âlem-i halkta te'sîr husûsunda zükûret nisbetini hâizdir.”¹⁵

Velhâsıl ayn-ı vâhîde olan vücûd-ı vâhidiyyet, yine ayn-ı vâhîde olarak mertebe-i rûhiyyete tenezzül [m/29] etmiş ve rütbe-i vâhidiyyette nasıl ki bilcümle esmânın suver-i ilmiyyeleri yekdîğerinden temeyyüz etmiş ise, mertebe-i rûhiyyette dahi onların zılâli olan ervâh dahi öylece yekdîğerinden temeyyüz etmiştir. Binâenaleyh bu mertebe dahi Zâtı i'tibâriyle vâhid ve nisebi i'tibâriyle kesîrdir; ve her bir rûh ayn-ı vâhidenin nisebinden biridir.

Birinci vasl: Hakikat-ı melâike-i kirâm

Ma'lûm olsun ki, vücûdun, bâlâda tafsîl olunan suver-i ilmiyye, ya'ni hakikat-i insâniyye mertebesinden tenezzülü, yine o mertebede sâbit olan sıfat-ı kudretin mezâhiri, ya'ni kuvâ ile vâki'dir. Zîrâ vücûdda kudret ve kuvvet olmayınca irâde ettiğî bir şeyin icâdı mümkün olmaz. Allah Teâlâ hazretleri “Zü'l-kuvveti'l-metîn”dir; ve kudret sıfât-ı sâire gibi vücûd-ı hakîkinin şuûnâtından bir şe'n olduğu cihetle zâtının gayrı değildir. Böyle olduğu hâlde mâddiyyûn onu müstakil bir şey zannedip, menşe'-i tekvîni iki müstakil vücûda istinâd ettirdikten sonra, birine “mâdde”, diğeri “kuvvet” demişlerdir. Şübhe yok ki bu hüküm onların vehme müstenid bir zanlarından ibârettir. ذٰلِكَ مَبْلَغُهُمْ مِنَ الْعِلْمِ (Necm, 53/30) [İşte onların erişebilecekleri bilgi budur.] ve اِنَّ الظَّنَّ لَا يُغْنِي مِنَ الْحَقِّ شَيْئًا (Yûnus, 10/36) [Muhakkak zan Hak cihetinden bir şeyi müfîd olmaz].

İmdi, ef'âl kuvvet ile tezâhür edeceğinden, ef'âl-i ilâhiyye dahi melâike-i kirâm ile zâhir olur. Kuvâ-yı ilâhiyyenin ismi lisân-ı enbiyâ (aleyhimûs-selâm)da “melâike”dir. Zîrâ “melek” “kuvvet ve şiddet” ma'nâsındır. Melâike iki kısımdır: Birisi tabîî, diğeri unsurîdir. Melâike-i tabîiyyûn, anâsırın bulunmadığı fezâda suver-i tabîiyyeden mütekevvîn olan ervâh-ı ulviyyedir. Bunlar fezâda mütekevvîn oldukları ve anâsırdan mürekkebe olan ecrâm ile münâsebetdâr olmadıkları cihetle, Âdem'e secde ve serfûrû

15 Bk. İzzeddin Mahmûd Kâşânî, *Misbâhü'l-Hidâye*, s. 64-65 (3. bâb, 5. Fasıl).

ile emrolunmadılar. İkincisi melâike-i unsuriyyûndur ki, bunlar anâsıra mensûb olan ervâhdır; ve Âdem'e secde ve itâat ile mükelleftirler. Melâike-i kirâm, ihtiyâr sâhibi olmayıp, o kuvânın sâhibi olan zât-ı ulûhiyyetin irâdesine tâbi' olduklarından haklarında لَا يَعْصُونَ اللَّهَ مَا أَمَرَهُمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ (Tahrîm, 66/6) [Allâh'ın emrettiği şeye muhâlefet ve isyân etmezler, ve emrolundukları şeyi işlerler.] buyurulmuştur. Nitekim vücûd-ı insânîdeki kuvâ dahi insanın irâdesine tâbi'dir. İnsan irâdesini bir şeye tevcih edince o kuvâ o şeye masrûf olur ve aslâ tahallûf etmez. [m/30]

Melâike-i unsuriyyûn, avâlim-i bî-nihâye-i kesîfenin tedbîrine me'mûrdurlar. Bunların a'dâdı hasra ve ta'dâda gelmez. Melâike âlem-i his ve şehâdetde eşhâs-ı kesîfe gibi görünmezler, zîrâ ervâhdır. Âlem-i hayâlde suver-i muhtelifeye mütemessilen meşhûd olurlar. Bu temsîl râinîn ahvâl ve i'tikâdâtı ile münâsebetdârdır. Hz. Cibrîl'in Cenâb-ı Meryem'e ve diğer melâike-i kirâmın Lût (a.s.) ve sâir enbiyâ (aleyhimüs-selâm)a ve evliyâyâ ve sulehâyâ temessülleri gibi. Onların bu temessülleri esnâsında râinîn nezdinde hâzır olanlar bu melâikeyi müşâhede edemezler. Zîrâ âlem-i hayâle dâhil olan ancak râidir. Meğer ki huzzârdan dahi âlem-i hayâle dâhil olanlar buluna. Bu temessülü bunlar da görebilirler. Melâikenin vücûh-ı tasarrufâtı "kanatlar"a teşbîh buyurulmuştur. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de buyrulur: الْحَمْدُ لِلَّهِ فَاطِرِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ جَاعِلِ الْمَلَائِكَةِ رُسُلًا أُولِي أَجْنِحَةٍ مَثْنَى وَثُلَاثَ وَرُبَاعَ يَزِيدُ فِي الْخَلْقِ مَا يَشَاءُ (Fâtır, 35/1) [Hamd ü senâ, gökleri ve arzı ibdâ' ve izhâr eden Allah Teâlâ'ya mahsûsdur ki, ikişer ve üçer ve dörder kanat sâhibi olan melâikeyi rusûl kılıcıdır. Dilediğini halkta ziyâde eder.]

Binâenaleyh bu kuvânın semâvât ve arzda te'sîrât-ı mütenevvia-i kesîresi vardır. Vücûd-ı mutlakın merâtib ve etvâr-ı muhtelifesindeki tedbîrât bu kuvâ vâsıtasıyla. Bunlar cânib-i ulûhiyyetten her bir mertebeye ve her bir tavra irsâl olunurlar. Ya'ni ba'zıları enbiyâyâ vahy ile ve ba'zıları evliyâyâ ilhâm ile, ve eşhâs-ı sâire-i insâniyyeden her birine ve hayvânât ve nebâtâta ve cemâdâta, velhâsıl bilcümle eşyâyâ umûr-i muhtelif-i kesîrenin tasrîfi ve tedbîri için irsâl olunurlar. Herhangi bir meleğin kendisinden müteessir olan şeye bir te'sîr ile ittisâli onun "kanad"ıdır. Binâenaleyh her bir cihet-i te'sîr, bir "kanat" olmuş olur. Melâikenin kanatları, ya'ni vücûh-ı te'sîrâtı adede münhasır değildir; belki onların te'sîrât-ı mütenevvia-i kesîresi hase-

biyle kanatları gayr-ı kâbil-i ta'dâddır. Onun için (S.a.v.) Efendimiz leyle-i mi'râcdâ Cebrâîl (a.s.)ı altı yüz kanatlı olarak müşâhede ettiklerini hikâye buyurmuşlardır.¹⁶ Maksad-ı âlileri, مَا يَشَاءُ (Fâtır, 35/1) [Dilediğini halkta ziyâde eder.] âyet-i kerîmesi mûcibince vücûh-ı te'sîrâtın kesretine işâret buyurmaktır.

İmdi ulûhiyetin âlem-i anâsırı muhît olan dört kuvve-i külliyyesi vardır ki, onlara lisân-ı şerîatta [m/31] Cebrâîl, Mikâîl, İsrâîl ve Azrâîl (a.s.) tesmiye olunur. Bunlara tâbî' olan melâikenin haddi ve hesâbı yoktur.

1. Cebrâîl (a.s.) hazâin-i gayb-ı ilâhîde olan maânî-i hafîyyeyi âlem-i sûrete îsâl ve ifâza eder. Binâenaleyh her bir ferdin kalbine âlem-i gaybdan nâzil olan maânîyi kuvve-i nâtika vâsıtasıyla harf ve savt ile izhârı ve bâtı-nından haber verip izhâr eylemesi vücûh-ı Cibrîl'den bir vechin te'sîri ile vâkî' olur. Hz. Cibrîl, hakikat-i muhammediyye mertebesinden taayyün-i Muhammedî mertebesine kâffe-i vücûhu ile nâzil olduğundan, Kur'ân-ı Kerîm hakkında كِتَابٌ مُبِينٌ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ (En'âm, 6/59) [Yaş ve kuru ne varsa hepsi apaçık bir kitâbdadır.] buyurulmuştur. Cibrîl (a.s.) bu hâssiyeti ile bilcümle avâlimi muhîttir. Bu vazîfenin tefâsîlini icrâya me'mûr, onun tedbîri tahtında lâ-yuad ve lâ-yuhsâ melâike vardır; ve ona "Rûhu'l-emîn" derler.

2. Mikâîl (a.s.) sunûf-ı muhtelif-i mahlûkâtın her birerlerine mahsûs olan erzâkın hıfzına veznen ve keylen ve adeden ve mikdâren her bir hakkı zî-hakka i'tâyâ müvekkel olduğu için bu kuvvete "Mikâîl" tesmiye olunmuştur. Bu husûsta Hz. Mikâîl'in dahi her mahlûka bir te'sîr ile ittisâli vardır. Ve bu hâssiyeti ile o dahi avâlimi muhîttir; ve kezâlik bu vazîfenin tefâsîlini icrâya me'mûr onun taht-ı idâresinde bî-nihâye melâike vardır. Hattâ sath-ı arza düşen her bir katre-i bârân bir kuvvet ile nâzil olur, ve kıyâmete kadar yağın yağmurların her bir tânesine taalluk eden kuvvâdan hiçbirinde tekerrür ve ayniyet yoktur. Ve hattâ sen bir şeyi vezn ettiğin veyâ ta'dâd veyâ takdîr eylediğin vakit, sende vücûh-ı Mikâîl'den bir vechin te'sîri vâkî' olur.

16 Buhârî, "Tefsîr", 53; Müslim, "İmân", 76 [رَأَى جِبْرِيلَ لَهُ سِتُّ مِائَةِ جَنَاحٍ]; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, s. 410; İbn Hibbân, *Sahih*, XIV, s. 336 [رَأَيْتُ جِبْرِيلَ عَلَى سِدْرَةٍ الْمُتَنَهَّى، وَلَهُ سِتُّ مِائَةِ جَنَاحٍ].

3. Azrâîl (a.s.) “ma’nâ”dan ibâret olan rûhu, “sûret”ten ibâret olan eb-dândan tefrîk eder; ve âlem-i zâhirde mevcûd olan her bir sûret-i kesîfe bir ma’nânın izhârı içindir. O ma’nâ, o sûretin rûhudur. Binâenaleyh zerreye varıncaya kadar âlem-i zâhirde vâki’ olan tefessûd, tasarruf-ı Azrâîl ile husûle gelir. İmdi Azrâîl (a.s.) dahi bu hâssiyeti ile avâlimi muhîttir. Ve onun taht-ı emrinde dahi bî-nihâye melâike mevcûddur; ve sen suver-i mevcûdeden birini ifsâd ettiğin vakit, sende Azrâîl’den bir vechin te’sîri vâki’ olur.

4. İsrâfîl (a.s.) her bir sûretin kendi nev’ine hâsıl olan hayâtı “Sûr”u ile nefheder. [m/32] Ve fikrin mukaddemât-ı kazâyâ ile intâc-ı yakîn etmesi dahi, sende Cenâb-ı İsrâfîl’in te’sîrâtından bir vech ile vâki’ olur. İmdi nefh-i hayâta me’mur o kadar melâike (kuvvet) vardır ki, hesâba ve adede sığmaz. Ve cümlesi Hz. İsrâfîl’in irâdesi tahtındadır. Ve âlemde hayât sâhibi olmayan bir şey yoktur. Nitekim buyrulur: *وَأِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ* (İsrâ, 17/44) [Allâh’ı hamd ile tesbîh etmeyen hiçbir şey yoktur.] Ve hamd ve tesbîh ancak hayât sâhibi olan şeyden vâki’ olur. Binâenaleyh Cenâb-ı İsrâfîl’in dahi her mahlûka bir te’sîr ile ittisâli vardır; ve bu hâssiyeti ile cemî’-i avâlimi muhîttir.¹⁷

İkinci vasf: Hakikat-i İblîs

Ma’lûm olsun ki, İblîs ism-i Mudill’in mazhar-ı etemm ve ekmeli olan bir rûhdur; ve mertebe-i ervâh ayrılık ve gayriyetten bir nevi’ üzerine Zât’ın hâriçte zuhûrundan ibârettir; ve Vâhid’in isneyniyet dâiresinde rû’yeti bu mertebeden başlar. Binâenaleyh ism-i Mudill’in zuhûr-ı ahkâmının ibtidâsı bu mertebedir. “İdlâl”, şaşırtmak demektir. Bir vücûdun yekdîğerine muğâyir olarak iki görölmesi şîrk; ve şîrk ise ayn-ı dalâldır; ve bu tarz-ı rû’yet, kuvve-i vâhimenin şânıdır. İmdi bu kuvvet mazhar-ı ism-i Mudill olup, hakikat-i İblîs’tir. Zîrâ şânı “telbîs”tir; ve “İblîs” ismi de bundan müştaktır; ve İblîs bu hâssiyeti ile avâlimi muhîttir; ve onun taht-ı tâbiyyetinde lâ-yuad ve lâ-yuhsâ ervâh mevcûddur ki, cümlesi idlâl ve igvâya me’mûrdurlar; ve bunlar âlem-i tabâyi’de cemî’-i eşyâya sârîdir. (S.a.v.) Efendimiz’in: “Her

17 Meleklerle ilgili bu paragrafın hizâsına kurşun kalemle *Mesnevî*’den beyitler yazılmıştır. Bu beyitler için bk. Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, IX, s. 509-512 (beyit: 1563-1571).

kimse ile berâber bir şeytan doğar; ve ben benimle doğan şeytanı İslâm'a getirdim"¹⁸ buyurmaları, nefs-i insânîdeki "vehm"e işârettir. Zîrâ kuvve-i vâhime aslâ kizbden ictinâb etmez; ve şânı bilcümle kuvâ üzerine isti'lâdır; ve vücûdundan eser olmayan bir şeyi mevcûd ve hadd-i zâtında mevcûd olan şeyi ma'dûm gösterir. İmdi kuvve-i müfekkire aklın hükmüne tâbî' olursa ona "zâkire-i mütefekkire"; ve eğer vehmin hükmüne tâbî' olursa ona "mütehayyile" derler. Hakikat-ı iblîsiyye, akl-ı küll olan hakikat-i insânîyyeye diğer [m/33] kuvâ-yı ulûhiyyet gibi serfûrû etmesi teklîfine karşı أَنَا خَيْرٌ مِنْهُ (A'râf, 7/12) [Ben ondan hayırlıyım!] dedi. Bu cevâb, kendisini ayrı görmek demektir. Biri iki görmek ise vehimdendir.

İşte İblîs câmi'-i cemî'-i esmâ ve sıfât-ı ilâhiyye olan akl-ı külle tâbî' olmayıp, da'vâ-yı teferrûde ve isti'lâya kıyâm ettiği ve biri iki ve mevcûdu ma'dûm ve ma'dûmu mevcûd gördüğü için, zât-ı ulûhiyyet onu kuvâ-yı sâire arasından فَأَخْرَجُكَ مِنَ الصَّالِحِينَ (A'râf, 7/13) [Ervâh-ı melekîyye arasından çık, muhakkak sen küçüklerdensin ve kıymetsizlerdensin.] hitâbı ile tardeyledi. Zîrâ kuvâ-yı vâhime bilcümle kuvâyı musallat olmakla berâber, onlara nazaran kıymetsiz ve küçük bir şeydir. Zîrâ şânı, hakîkate vusûlden men'etmektir. İblîs kendilerine esrâr-ı arzıyye ve semâviyye münkeşif olan ehl-i sülûkü idlâl için muhayyel olarak arz ve semâ sûretlerinde zâhir olur; ve hattâ tecelliyât-ı zâtiyyeye de karışıp, sâlikî idlâl eyler. Ancak sûret-i muhammediyyede ve onun vârisleri olan kâmilîn sûretlerinde temessül edemez. Zîrâ (S.a.v.) Efendimiz ile onların vârisleri olan kâmiller ism-i Hâdî'nin ve İblîs ve tevâbîi ise ism-i Mudill'in mazhar-ı etemmleridir; ve tecelliyât-ı zâtiyyeye karışması zât-ı ulûhiyyetin Hâdî ve Mudill isimlerinin her ikisini de câmi' olmasındandır. İblîs'in hakîkati ism-i Mudill olduğundan ve kalb-i hakâyık mümkün olmadığından, gerek kendi ve gerek tevâbîi ism-i Hâdî'nin mazharına temessül edemez. Hakikat-i iblîsiyye hakkında söz çoktur; fakat ehl-i irfân ve zekâyâ bu desâtîr-i esâsiyye kâfidir.

Üçüncü vasl: Hakikat-ı Âdem ve Havvâ

Ma'lûm olsun ki, "vücûd" hakikat-i insânîyye olan mertebe-i vâhidîyyet-

18 Krş. Müslim, "Münâfıkîn", 16; Tirmizî, "Radâ", 17; Nesâî, "İşretü'n-Nisâ", 4; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, s. 166; Zebîdî, *İthâfû's-Sâde*, VI, s. 64-65; Yardım, *Mesnevî Hadisleri*, s. 201-203.

ten, mertebe-i rûha tenezzül ettiği vakit üç ma'rifet hâsıl oldu ki, birisi ma'rifet-i nefis, ya'ni kendi zâtını ve hakikatini bilmek; diğeri ma'rifet-i Mübdî,¹⁹ ya'ni kendisinin mûcidini bilmek; üçüncüsü mûcidine karşı fakr ve ihtiyâcını bilmektir. Bu ma'rifet, gayriyeti mutazammındır; ve bu rûh, rûh-ı Muhammedî (s.a.v.)'dir. Nitekim buyururlar: *أَوَّلُ مَا خَلَقَ اللَّهُ الْقَلَمَ أَوْ رُوحِي* [Allâh'ın ilk yarattığı kalem yâhud benim rûhumdur.] Ve bir rivâyette: *أَوَّلُ مَا خَلَقَ اللَّهُ الْعَقْلَ أَوِ النَّفْسَ* [Allâh'ın ilk yarattığı akıl veyâ nefistir.]²⁰ Diğer ervâh, onun rûh-ı şerîfinin cüz'iyâtıdır. Onun için (S.a.v.) Efendimiz'e "Ebu'l-ervâh" dahi derler. Bu rûh [m/34] sûret-i akl-ı külldür ki "âdem-i hakîkî"dir. "Vücûb" akl-ı küllün sağ tarafı ve "imkân" sol tarafıdır. Ve Havvâ nefis-i küllün sûretidir ki, akl-ı evvelin dîl'-ı eyserinden mütekevvîn oldu; ve bu taayyünât-ı muhtelifenin zuhûru ve suver-i mütenevvianın tevellüdâtı akl-ı küll ile nefis-i küllün izdivâcından hâsıl oldu. Nitekim Hak Teâlâ hazretleri buyurur: *يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالًا كَثِيرًا وَنِسَاءً* (Nisâ, 4/1) [Ey nâs! Sizi nefis-i vâhideden halkeden ve ondan onun zevcesini yaradan ve her ikisinden ricâl-i kesîri ve nisâyı bess eyleyen Rabb'inizden ittikâ edin!] Ve bu taayyünât içinde pek çok suver-i fâile ve münfaile zuhûra geldi; ve suver-i fâile ricâl ve suver-i münfaile de nisâdır; ve efrâd-ı insâniyyenin sûret-i fâilesi olan ricâl ve sûret-i münfailesi olan nisâ ekmel-i vech ve ahsen-i takvîm ile zâhir oldu. İmdi efrâd-ı insâniyyenin ebeveyni Âdem-i hakîkî olan "akl-ı küll" ile, Havvâ-yı hakîkî olan "nefis-i küll"dür. Bunlar cennet-i zâtta, ya'ni mertebe-i ulûhiyyette mestûr idiler. Kur'ân ki, cemî'-i esmâ ve sıfâtı câmi' olan zâttır; ve bu taayyünât ki, zât-ı ulûhiyyetin varlığında hayâlât ve rü'yâdan ibârettir; ve bu keserât ve taayyünât-ı hayâliyye ki, çekirdeğin içindeki ağaç gibi dal budak salıverip, esfel-i sâfilîne doğru uzamıştır ve mertebe-i zâttan baîddir; işte bu şecere, Kur'ân'da mezkûr olan şecere-i mel'ûne ve matrûdedir. Ve onun meyvesi ve habbesi zulmet-i tabîiyyedir.

19 Âdil Bey nüshası: "Mübdî" (s. 26).

20 Allah tarafından "ilk yaratılanın" mâhiyeti hakkındaki rivâyetler için bk. Ebû Dâvud, "Sünne", 17; Tirmizî, "Kader", 17; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXVII, s. 378; İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ*, V, s. 281; VII, 372; İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, I, s. 123-125; Deylemî, *el-Firdevs*, I, s. 12; Hemedânî, *Temhidât*, s. 65, 94 vd.; *Fütûhât-ı Mekkiyye*, III, s. 143 (73. bâb) vd.; Dâye, *Mirsâdü'l-İbâd*, s. 37, 52; Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, I, s. 311-312.

İmdi akl-ı küll ile nefis-i küll bu habbeyle karîb olmadıkça “İhbitû” (Bakara, 2/36) [Aşağıya ininiz!] emriyle cennet-i zâtтан, âlem-i sûret ve taayyünâta nüzûl etmediler; ve onların bu şecere-i menhiyeye takarrüpleri İblîs-i vehmin nefis-i külle ve nefis-i küllün dahi akl-ı külle galebesi ile vâki’ oldu ki, bu âlem-i kesâfette onların zürriyâtı olan efrâd-ı âdemiyye dahi her an keserât-ı hayâliyyeye ve Kur’ân’daki şecere-i mel’ûneye meftûn olmuşlardır. Hak Teâlâ hazretleri bu hakîkate işâreten Kur’ân-ı Kerîm’inde وَمَا بِالنَّاسِ أَحَاطَ بِكَ إِنَّ رَبَّكَ أَكْبَرُ مِنْ مَا يُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْبَاطِنَ وَهُوَ عَلِيمٌ بِمَا يَفْعَلُونَ (İsrâ, 17/60) ya’ni “Ey habîb-i zîşânım! Zikret şu vakti ki biz sana dedik; muhakkak senin Rabb’in nâsı zât-ı ulûhiyyeti ile muhîttir”; [m/35] ya’ni onların vücûd-ı hakîkîleri yoktur; belki cümlesi zılâl-i esmâiyyemden ibârettir; ve zılâl ise hayâldir. “Ve bizim sana gösterdiğimiz rû’yâ ve Kur’ân’da olan şecere-i mel’ûne nâsa fitnedir”, ya’ni sana gösterdiğimiz bu keserât-ı taayyünât rû’yâdır. Nitekim sen de bu hakîkati anladın da: الدُّنْيَا كَحُلْمِ النَّائِمِ [Dünyâ uyuyan kimsenin rû’yâsı mesâbesindedir.]²¹ وَالنَّاسُ نِيَامٌ فَإِذَا مَاتُوا انْتَبَهُوا [Muhakkak nâs uykudadırlar, öldükleri vakit uyanırlar.]²² buyurdun. (İsrâ, 17/60)daki “kâf-ı hitâb” cemî-i hakâyıkı ve nisebi câmi’ olan taayyün-i muhammediyyedir. Bu rûyet keyfiyeti, râî ve mer’î ister; bunlar ise kesrettir; ve bu keserât zâtta mütekevvin olan şecere-i mel’ûnedir. (İsrâ, 17/60) “Biz onları, ya’ni vücûdları rûh ile nefisten mütekevvin olan nâstan her birine هَٰذَا الشَّجَرَةُ فَلَا تَقْرَبْهَا هَٰذَا الشَّجَرَةُ فَمَا يَزِيدُهُمْ إِلَّا طُغْيَانًا كَبِيرًا (İsrâ, 17/60) [Bu onlara, büyük bir azgınlıktan başka bir şey sağlamaz]. Hâlbuki bu tahvîf muvâcchesinde onların nefisleri iğvâ-yı vehm ile rûhlarını kendilerine imâle ederek o şecere-i mel’ûnenin semeresi olan zulmet-i tabîiyyeye el uzatırlar. Binâenaleyh onların tuğyânı büyük olur, ya’ni vech-i vahdetten istitârları artar.

İmdi ey sâhib-i fitnat! Kur’ân-ı Kerîm mâzîdeki Âdem ve Havvâdan değil, bizim ahvâl-i rûz-merremizden bahsediyor. Biz ise bu vak’ayı mâzîye ircâ’ ile, kendi hâlimizden gaflet ediyoruz.

21 Gazzâlî, *İhyâ*, VI, s. 57 (kitâbu zemmi’d-dünyâ). Rivâyet *Mesnevî* ve *Fihî Mâ Fihî*’te de yer alır.

22 Beyhakî, *Zühûdül-Kebîr*, s. 207; İsfahânî, *Hilyetü’l-Evliyâ*, VII, s. 54; Gazzâlî, *İhyâ*, VII, s. 79 (kitâbü’t-tevbe); Hemedânî, *Temhîdât*, s. 562; Zebîdî, *İthâfû’s-Sâde*, X, s. 645.

Onuncu Fasil: Mertebe-i Âlem-i Misâl

Bu mertebe, zâtın hâriçte gayr-ı kâbil-i teczie ve inkisâm ve hark ve iltiyâm, birtakım suver ve eşkâl-i latîfe ile zuhûrudur. Bu mertebeye “âlem-i misâl” tesmiye olunmasının sebebi budur ki, âlem-i ervâhdan zâhir olan her bir ferdin, âlem-i ecsâmda iktisâb edeceği sûrete mümâsil bir sûret bu âlemde hâsıl olur; ve bir tâife ona “hayâl” derler. Zîrâ bu sûretlerin müdiri ki, kuvve-i hayâliyyedir.

Muhakkikîn indinde “misâl” iki kısımdır: Biri budur ki, kuvve-i hayâliyye-i insâniyye onun idrâkinde şarttır; ve rü’yâda ve tahayyülde zâhir olur. O idrâk ba’zan savâb ve ba’zan hatâ olur; ve ona “misâl-i mukayyed” [m/36] ve “hayâl-i muttasıl” derler. İkincisi budur ki, onun idrâkinde kuvve-i hayâliyye şart değildir; belki kuvve-i bâsıra dahi idrâk edebilir. Âyînede ve mücellâ olan sâir şeylerde görünen sûretler gibi. “Misâl”in bu kısmına “misâl-i mutlak” ve “hayâl-i munfasıl” derler. Zîrâ bunlar kuvve-i hayâliyyeden ayrı olarak bizâtihâ mevcûddurlar. Ervâhın reng-i cesed ile görünüşü bu kısımdandır. Nitekim ervâh-ı mevtâ sûret-i cismâniyye ile rü’yâda görülür; ve kâmilin rûhu, sûret-i cismâniyye ahzederek kendi muhibbânından birisine zâhir olur. Bu zuhûr ve rü’yet sahîh ve savâbdır; bunda aslâ hatâ yoktur. Âlem-i misâle “âlem-i berzah” ve “mürekkebât-ı latîfe” de derler; ve ba’zıları ervâh ve misâl âlemlerini cem’edip, “âlem-i melekût” tesmiye ederler. Âlem-i misâl âlem-i ervâhın feyzini, âlem-i ecsâma îsâle vâsıtaadır; ve ervâh ile ecsâm arasında bir berzahıdır; ve berzahiyeti hasebiyle her iki âlemin ahkâmını da câmi’dir. Zîrâ zâhir ve bâtıdır; ve gayb ve şehâdet arasında hadd-i fâsıldır. Cism-i mürekkeb-i mâddînin aynı olmadığı gibi, cevher-i mücerred-i aklînin dahi aynı değildir. Fakat hem âlem-i ecsâmın ve hem de âlem-i ervâhın gayrıdır. Zîrâ ervâha nisbeten kesîfdir, ecsâma nisbeten latîfdir. Lâkin cevher-i cismânî ve cevher-i aklîye müşâbeheti vardır. Ecsâma müşâbeheti bu cihettendir ki, ecsâm nasıl ki mahsûs mikdârı ise, âlem-i misâl dahi öylece mahsûs mikdârıdır; ve mikdâr kemmiyetten ve kemmiyet dahi tûl ve arz ve umktan ibârettir. Zîrâ âyînede görülen bir sûret hâsse-i basar ile idrâk olunur; ve tûl ve arz ve umku hâizdir; ve onun ervâha müşâbeheti o cihettendir ki, ervâh nasıl latîf ve rûhânî ise, âlem-i misâl dahi öylece latîf ve nûrânîdir; ve o sûretin letâfet ve nûrâniyetidir

ki, el ile dokunulamaz ve bıçak ile kat'olunamaz. Ve mâddeden mücerred olan zevâtın suver ve eşbâh-i cismânîyyede müşâhedesi, âlem-i misâlde vâki' olur. Nitekim Hz. Cibrîl ba'zı vakitlerde, server-i âlem (s.a.v) Efendimiz'e, ashâb-ı kirâmdan Dihye-i Kelbî sûretinde zâhir olur idi. Hızır ve enbiyâ (aleyhimü's-selâm) ile evliyâ-yı kirâm hazarâtının müşâhedeleri de bu âlemde vâki' olur; ve kâmiller, âlem-i misâlde, kendi şekillerini [m/37] diğer bir âdemin veyâ hayvânın şekline taklîbe kâdirdirler. Ve öldükten ve kayd-ı tenden çıktıktan sonra, eşkâl-i muhtelifle ile kuvvet-i teşekkül onlarda tezâyüd eder. Rûhun cesed-i beşerî ve cism-i unsurîden müfâratatinden sonra zâhir olacağı âlem-i misâl bu zikrolunan âlem-i misâlin ve berzahın gayrıdır. Zîrâ bu berzah dünyâ ile âhiret arasındadır; ve neş'et-i dünyeviyyeden evvelki berzah merâtib-i tenezzülde; ve neş'et-i dünyeviyyeden sonraki berzah ise merâtib-i urûcdandır. Ervâha lâhik olacak sûretlerle bu ikinci berzahda zâhir olurlar. Bunlar neş'et-i dünyeviyyede hâsıl olan a'mâlin sûretleri ve ahlâk ve ef'âlin netâyicidir.

Gülşen-i Râz'dan:

شود عیب و هنر یکباره روشن	چو عریان کردی از پیراهن تن
که بنماید ازو چون آب صورت	تنت باشد ولكن بی کدورت
فروخوان آیتِ ثُبَلَى السَّرَائِرِ	همه پیدا شود آنجا ضمائر
شود اخلاقِ تو اجسام و اشخاص	دگر باره بوفیِ عالمِ خاص
موالید سه گانه گشته پیدا	چنان کز قوتِ عنصر در اینجا
گاهی انوار گردد گاه نیران	همه اخلاقِ تو در عالمِ جان

Tercüme: “Ten gömleğinden soyunduğun, ya'ni öldüğün vakit, ayıpların ve hünelerlerin birdenbire zâhir olur. İntikâl etmiş olduğun âlem-i berzahta bir vücûdun olur. Lâkin bu dünyâdaki vücûdun gibi kesîf değil. Öyle su gibi ondan sûret görünür, ya'ni suya mukâbil olan sûret, o suya nasıl mün'akis olursa, senin vücûd-ı berzahına dahi amellerinin ve ahlâkının sûretleri öylece in'ikâs eder. O berzahta bütün zamâir âşikâr olur. Eğer delîl-i naklî istersen *يَوْمَ تُبْلَى السَّرَائِرُ، فَمَا لَهُ مِنْ قُوَّةٍ وَلَا نَاصِرٍ* (Târîk, 86/9-10) ya'ni, “O günde nefis-i insânîde merkûz olan sırlar âşikâr olur. İnsan için bu hâli def'edecek bir kuvvet ve nâsır yoktur. Zîrâ sırlarının âşikâr olması

verilen vücûd-ı berzahî iktizâsındandır” âyet-i kerîmesini oku! Ve bu akisten başka senin ahlâkın âlem-i hâs olan berzahın ahvâline [m/38] muvâfık olarak ecsâm ve eşhâs olurlar. Ahlâkın kötü ise suver-i kabîha, iyi ise suver-i hasene olup sana refik olurlar. Sen, birtakım a’râzdan ibâret olan a’mâl ve ahlâkın libâs-ı sûrete bürünerek müteayyin olmalarını istib’âd etme! Nitekim bu dünyâda kuvvet ve unsurdan mevâlîd-i selâse zâhir oldu; ya’ni müvellidü’l-mâ’, müvellidü’l-humûza, azot, karbon ilh... gibi anâsır-ı basîta gaz hâlinde bî-sûret oldukları hâlde tekâsüf edip maâdin, nebâtât ve hayvânât sûretlerinde âşikâr oldu. İşte böylece senin bütün ahlâkın âlem-i cânda ba’zan envâr ve ba’zan da nîrân sûretinde zâhir olur.”²³

Bu âlem-i misâlin sûretleri, berzah-ı ahîrin sûretleri hilâfınadır. Berzah-ı evvelde zâhir olan şeyin âlem-i his ve şehâdette zuhûrundan mukaddem görölmesi mümkündür. Nitekim havâs ve avâmdan birçok kimse-ler rü’yâlarında birtakım vukûât müşâhede ederler ki, onun eseri ba’delhû âlem-i şehâdette zuhûr eder. Berzah-ı sâniide olan bir şeyin âlem-i şehâdette rücûu mümteni’dir. Ya’ni dünyâdan berzah-ı sâniye müntakil olan ervâhın tekrâr dünyâya rücûu kâbil değildir. Berzah-ı evvelin sûretleri avâma rü’yâda ve havâssa ba’zan rü’yâda ve ba’zan uyanıklıkta münkeşif olur. Fakat ahvâl-i mevtâyâ ıttılâ’, aktâb ve efrâddan ve ehl-i mükâşefeden ba’zılarından gayrisına mümkün değildir. Bu sebeble berzah-ı evvele “gayb-ı imkânî” ve “misâl-i imkânî”; ve ikinci berzaha da “gayb-ı muhâlî” ve “misâl-i sâni” ve “misâl-i muhâlî” ve “misâl-i imtinâî” derler.

23 Lâhicî, *Mefâtihu’l-İcâz*, s. 441-444 (beyit: 685-690). Bu beyitlerin Ahmed Avni Bey tarafından yapılmış manzûm tercümesi şöyledir (*Gülşen-i Râz* [haz. Turgut Karabey], s. 159-160):

<i>Çıkınca senden ol pîrâhen-i ten</i>	<i>Olur ayb u hüner ol anda rûşen</i>
<i>Vücûdudur o demde bî-küdûret</i>	<i>Bak âb-ı sâfiye var aks-i sûret</i>
<i>Hüveydâdır bütün anda zamâir</i>	<i>Odur bu yevmine tüble’s-serâir</i>
<i>Zuhûr eyler o demde âlem-i hâs</i>	<i>Bütün ahlâk olur ecsâm u eşhâs</i>
<i>Anâsır kuvvetinden oldu sâdir</i>	<i>Mevâlîd-i selâse rû-nümâdir</i>
<i>Cihân-ı cânda hep ahlâk-ı insân</i>	<i>Gehî envâr olur gâhice nîrân</i>

On Birinci Fasil: Mertebe-i Şehâdet

Mertebe-i şehâdet, zâtın hâriçte suver-i ecsâm ile zuhûrudur ki, bu sûretler, âlem-i misâl sûretlerinin hilâfına olarak kâbil-i teczie ve inkisâm ve hark ve iltiyâmdır. Bu mertebeye “âlem-i şehâdet” denilmesi emr-i müşâhedede azhar ve havâss-i hamse-i zâhirenin mecmûu ile mahsûs olmasından nâşîdir. Zîrâ, âlem-i misâldeki bir sûreti el ile tutup hıfzederek, başkalarına da irâe etmek kâbil olmadığı hâlde, [m/39] âlem-i şehâdetteki bir sûreti elde tutmak ve başkalarına da göstermek mümkündür. Hükemâ, suver-i âlemi “zîrûh” ve “gayr-ı zîrûh” olarak ikiye taksîm ederlerse de, muhakkikîn indinde zîrûh olmayan hiçbir sûret yoktur. Zîrâ her birinin “mertebe-i vâhidiyyet”te sâbit olan bir “hakikat”ı vardır; ve bu hakikat onun müdebbiri, mutasarrıfı ve rûhudur; ve her bir isim cemî’-i esmâyı câmi’ olup, “ayn-ı vâhîde”den ibâret bulunan mertebe-i ulûhiyyete delâlet husûsunda şirket-i müşâa ile müşterektirler; ve her bir ismin o ayn-ı vâhideden bir hazzı vardır ki, o haz diğer isimde yoktur. Meselâ, Mânî’ ismindeki haz Mu’tî isminde ve Kâbız ismindeki haz Bâsıt isminde yoktur; ve kâbil-i taksîm olmayan o ayn-ı vâhîde Hayy ismiyle de müsemmâ olduğundan, her bir ismin bu isimde de alâ-tarîki’l-müşâa iştirâkleri vardır. Velâkin eser-i hayâtın kemâliyle zuhûruna cümlesinin taayyünü müsâid olmadığından, kiminin hayâtı bâtın; ve kiminin hayâtı zâhir; ve kiminin hayâtı hayvanda olduğu gibi azhar; ve kiminin hayâtı dahi insanda olduğu gibi azhar ve ekmeldir. Zîrâ “ayn-ı vâhîde” olan Hak, kendi esmâsından herhangi birisinde tasarruf buyurursa bu müşâiyet kalmaz, mutlakâ o ismin ahkâmı zâhir olur. Çünkü Hak Teâlâ âlemde tasarruf-ı mutlak sâhibidir; ve vücûdda ve tasarrufta aslâ şerîki yoktur.

Âlem-i şehâdete, “âlem-i kevn ve fesâd” dahi derler. Zîrâ “kevn” bir sûretin hudûsünden ve “fesâd” dahi bir sûretin in’idâmından ibârettir. Meselâ su kaynatılınca buhâr olur ve onun sûret-i mâyiyyeti fenâya gider ki, bu keyfiyet fenâ ve fesâddan ibârettir; ve ba’dêhû ondan bir sûret-i havâiyye peydâ olur; buna da “kevn” derler; ve kezâ mum yandıkda onun şekli fânî olur; bu “fesâd”dır. Fakat ondan başka bir mâtde-i havâiyye husûle gelir; bu da “kevn”dir. Binâenaleyh âlem-i şehâdette bir “fesâd” için bir “kevn”, lâzım olur; ya’ni her bir sûret-i fâsideden sonra bir sûret-i kâine peydâ olur.

Birinci vasl: Cevher ve araz

Ma'lûm olsun ki, suver-i âlem-i şehâdetin kâffesi "araz"dan ibârettir; ve araz "iki zamanda [m/40] bâkî ve kendi vücûdu ile kâim olmayan şey"e derler. Meselâ mütekellimîn ve erbâb-ı fikir ve nazardan ibâret olan mütefen-ninîn bir şeyi târîf ederken, a'râzdan ibâret olan "hudûd"unu zikrederler. Hâlbuki bir şeyin hudûd-ı zâtıyyesi, o şeyin aynıdır, gayrı değildir. Meselâ "araz"ın mukâbili olan "cevher"i târîf ettikleri esnâda; cevher "kendi zâtı ile kâim olan şeydir" derler. Hâlbuki "kıyâm" arazdır. Cevher olmasa, kıyâmı ayrıca göstermek mümkün değildir. Kıyâm böyle araz olmakla berâber, cevherin "ayn"ı ve hakikatidir. Zîrâ cevher bu "had" ile sâir şeylerden ayrılır; ve bu hadd-i zâtî, mahdûd olan cevherin aynıdır. Ve kezâ insanı târîf ettikleri sırada: "İnsan, nutuk sâhibi olan hayvandır" derler. Bu târîfde zikrolunan "nâtıkiyet", "sahâbet" ve "hayvâniyet" insanı sâir eşyâdan ayıran birer haddir. Hâlbuki "nutk" arazdır. "Sâhib"ın ma'nâsı nisbet olduğundan o da arazdır. Bu târîfde yalnız bir "hayvan" kaldı. Hayvanı da târîf ettikleri vakit, "hayvan cism-i nâmî-i hâssâsdir; ve irâdesi ile hareket eder" derler. Bu târîfde zikrolunan cismiyet, nümüvv, hassâsiyet, irâde ve hareket hayvanı sâir eşyâdan ayıran onun bir haddi olmakla cümlesi arazdır. Zîrâ "cisim" eb'âd-ı selâseyi kabûl eden bir cevher-i mütehayyizdir. Hâlbuki "eb'âd-ı selâse", ya'ni "uzunluk", "enlilîk" ve "derinlik", ve "kabûl" ve "tahayyüz" hep arazdır. Çünkü bunların cümlesi maânî-i ma'küledir; ve cisim olmayınca görünmezler. "Cisim" dahi arazdır, çünkü tahayyüz olmayınca görünmez. "Nümüvv" de arazdır; çünkü asl üzerine zâiddir. "His" de arazdır; çünkü his, idrâktir, idrâk ise arazdır. "Hareket" de arazdır; zîrâ "sükûnet" üzerine zâiddir; ve kezâ "irâde" dahi arazdır; çünkü o da asıl üzerine zâiddir. İşte görülüyor ki, cevher kendi "hudûd"unu teşkîl eden a'râzın hey'et-i mecmûasından ibârettir. Cevherin hudûdu ise kendi zâtıdır. Binâenaleyh [m/41] cevher dahi ayn-ı a'râz olur.

"Araz" iki zamanda bâkî olmayan şey olduğuna göre, bir kilo su alıp bir kaba vaz'etsek, ânen-fe-ânen tenâkus ettiğini görürüz; zîrâ tebahhur eder; su iki zamanda bâkî kalmaz. Kezâ elimize aldığımız bir zerre hâmız-ı kibrît için yazdığımız işâret-i kimyeviyye o dakika için doğrudur; bir zaman sonra o işâret-i kimyeviyye artık elimizdeki o zerrenin işâreti değildir. Zîrâ o zerre, iki zamanda bâkî kalmayan arazdır.

Velhâsıl âlem-i şehâdette görünen sûretlerin kâffesi araz olduğu cihetle, bu âlemin hey'et-i mecmûası a'râzdan ibâret olmuş olur. Hâlbuki müte-kellimîn: "Araz iki zamanda bâkî kalmaz; ve cevher ise zamanlarda bâkî kalır" derler. Sonra da bâlâda îzâh olunduğu üzere cevheri arazlar ile ta'rîf edip, onun haddini bu arazlar ile ta'yîn ederler. Bu ise açıktan açığa tenâ-kuz olduğu hâlde, farkına varamazlar. İşte akıl ve zekâ-yı beşerin teyakkuz ve intibâhı bu kadardır. Aklın bir mes'eledede intibâhı olsa, diğer mes'eledede gaflete düşer. Onun âlem-i hakîkate doğru yürüyüşü "düşe kalka" ta'bîrine mâsadaktır. Âlem-i tecellîye nazaran âlem-i şehâdet dediğimiz şey, birta-kım a'râzın hey'et-i mecmûası olup, ânen-fe-ânen mütebeddildir; ve âlem-den hiçbir şey, kendi nefsi ile kâim bir cevher değildir; ve kendi "ayn"ında, kendi "ayn"ı ile kâim olan mevcûd, ancak kendi zâtı ile kâim bulunan vü-cûd-ı mutlak-ı Hak'tır; ve eşyâ-yı sâire kendi vücûdlarıyla ademiyet üzere olup her ânda o vücûd-ı mutlak ile "halk-ı cedîd" içindedir.

İkinci vasl: Teceddüd-i emsâl

Âlem-i şehâdet, esmâ-i ilâhiyye muktezâsından olarak ale'd-devâm mevcûd ve ma'dûm olur. Zîrâ Mûcid, Muhyî, Mübdî, Rahmân, Mün'im, Musavvir, Hâlık ve Kayyûm ve bunun emsâli esmâ mevcûdâtın vücûdunu ve mezâhirin zuhûrunu iktizâ eder. Ve Mümît, Dârr, Kakhâr, Kâbız, Ferd ve Vâhid ve bunun emsâli esmâ dahi mezâhirin ademiyetini ve hafâsını iktizâ eder. Suver-i âlemin kâffesi dâimâ halk-ı cedîd [m/42] içindedir. Her lahza başka başka halk ve yeni vücûd gelir; ve her tarfetü'l-ayn içinde îcâd ve i'dâm-ı diğer vâki'dir. Velâkin bu îcâd ve i'dâm feyz-i Rahmânînin sür'at-i inkizâ ve teceddüdü hasebiyle idrâk olunmaz; ve bu sür'at sebe-biyle, suver-i eşyânın istikrâr üzere olduğu zannolunur. Sür'at-i teceddüd ve feyz-i Rahmânî bir sûretle vâki' olur ki, gitmenin ve gelmenin idrâki mümkün olmaz; ve belki gelmek gitmenin ve gitmek dahi gelmenin aynıdır. Vücûd ile adem arasına zaman mütehallil olmaz ki, onun ademiyeti melhûz olabilsin.

Velhâsıl suver-i kâinâtta hiçbir sûret iki ânda bâkî kalmaz. Fakat sû-ret-i zâile, sûret-i hâdisenin müşâbihi olduğundan his bu tebeddüle mut-tali' olamaz. Zîrâ âlemin hey'et-i mecmûası bâlâda îzâh olunduğu üzere arazdan ibârettir; ve araz ise iki zamanda bâkî kalmaz. Vücûd-ı mümkünât

onların sûretleriyle Hakk'ın zuhûrundan ibârettir; ve bu zuhûr ise, tecellî-i Hak'tır. Tecellî-i Hak'ta bekâ yoktur; tekrâr dahi yoktur. Zîrâ هُوَ كُلُّ يَوْمٍ فِي شَأْنٍ (Rahmân, 55/29) [O her ânda bir şe'ndedir.] âyet-i kerîmesi mûcibince Hak her ânda bir şe'n-i dîğerdendir. Binâenaleyh vücûd-ı mutlak-ı Hak, her kâinin ayn-ı sâbitinden her ânda zâhir olarak sûret-pezîr olur; ve ân-ı sâni'de o ayn-ı sâbiteden o vücûd bâtın ve o sûret zâil olur; ve bu hâl böylece müteselsilen gider; ve zâilât ile kâinât arasında kadr-i müşterek ayn-ı sâbitedir; ve ayn-ı sâbite hakikat-i şahsiyyedir. Bu kevn ü fesâd içinde hakikat-i şahsiyye bâkîdir. Mutî' ve âsî ve müsâb ve muazzeb olan ancak bu hakikat-i şahsiyyedir. Onun hayâl-i zâilden ibâret olan vücûd-ı kevnî-i mâddisine aslâ i'tibâr yoktur. Zîrâ mâdde dediğimiz şey sırf emr-i i'tibârîdir; ve a'yân-ı sâbite suver-i ilmiyyeden ibâret olduğundan aslâ kendi mertebesinden münfek değildir. رَائِحَةُ الْوُجُودِ ya'ni "A'yân-ı sâbite râyiha-i vücûdu koklamamıştır" dediklerinin ma'nâsı budur. Vücûd-ı mutlakın mahall-i tecelliyâtı a'yân-ı sâbitedir. Zîrâ evvelâ "ilim", sonra, "fiil" zuhûr eder. İlim olmayınca fâil ve sâni' neyi işleyecek ve tasnî' edecektir?

Misâl: Kendisinde sıfat-ı ressâmiyyet bulunan bir kimse, bir levha tersîm edeceği vakit, evvelâ ilminde o levhanın [m/43] hey'etini ve krokisini istihzâr eder. Ondan sonra sûret-i ilmiyyesini levhaya nakşeyler; ve her istediği vakit, bu levhanın yüz mislini tersîm eyler. Bu levha mahvedilse, yine onların mislini vücûda getirir. Onun ilminde olan resmin sûreti ise dâimâ sâbit olup, aslâ ressâmın ilminden münfek olmaz; ve o sûret-i ilmiyye aslâ vücûd-ı hâricî kokusunu koklamaz; ve ilm-i ressâmda levhanın sûreti mürtesim olmadıkça ressâmdan fiil-i tersîm zâhir olmaz.

Üçüncü vasl: İsti'dâd-ı mec'ûl

İsti'dâd iki nevi'dir: Birincisi isti'dâd-ı gayr-ı mec'ûldür ki, yukarıda izâh olunduğu üzere bu isti'dâd her bir ayn-ı sâbitenin iktizâ-yı zâtîsinden ibâret olup "Kün!" emriyle, mertebe-i ilimde tekevvün ederler. وَمَا أَمْرُنَا إِلَّا وَاحِدَةٌ كَلَمْحٍ بِالْبَصَرِ (Kamer, 54/50) [Ve bizim emrimiz, birdir, ancak bir göz kırpış, bir göz yumup açış gibi tezdir.] âyet-i kerîmesi bu mertebeye işârettir.

Diğeri isti'dâd-ı mec'ûldür. Bu isti'dâd dahi mertebe-i şehâdette her bir

ayn-ı sâbitenin mir'âtı ve mazharı olmak üzere tekevvün eden her bir sûret-i kesîfenin ba'de'l-istihâlât kemâle vusûlûdür. Zîrâ tabîatta mütekevvün olan her bir sûret kâide-yi tekâmüle tâbî'dir. *اَلتَّائِي مِنَ الرَّحْمٰنِ* [Teennî Rahmân'dandır.]²⁴ ile bu hakîkate işâret olunmuştur.

Misâl: İnsanda isti'dâd ve kâbiliyyet-i tekellüm onun iktizâ-yı zâtîsi olduğundan gayr-ı mec'ûldür. Fakat tevellüdünü müteâkib tekellüm edemez; zîrâ bünyesi müsâid değildir. Tevâlî-i zaman ile, bünyesine isti'dâd ve kâbiliyet geldikten sonra tekellüm edebilir. Bu isti'dâd ve kâbiliyet ise ânen-fe-ânen vâkî' olan tekâmül netîcesinde hâsıl olur; bu da mec'ûldür. Bundan anlaşılıyor ki, isti'dâd-ı gayr-ı mec'ûlün zuhûru, isti'dâd-ı mec'ûlün inkişâfına mütevakıftır. Ta'bîr-i diğerle denilebilir ki, rûhun zuhûr-ı kemâlâtı cismin kemâline vâbestedir. Aksi hâlde rûhun kemâlâtı bâtında kalır. İmdi esbâb-ı zâhiriyye isti'dâdât-ı zâtîyyeye mensûb olan şuûnâtır. Binâenaleyh esbâbı tevlîd eden isti'dâdât ve kâbiliyyât-ı zâtîyyedir. Mumun sebep-i iştiâli, onun kâbiliyet ve isti'dâdıdır. Taş olsa iştiâl etmezdi; zîrâ taşta bu isti'dâd ve kâbiliyet yoktur. [m/44]

Dördüncü vasl: Tabîat

Ma'lûm olsun ki, fezâda menfûh olan nefes-i Rahmânî ulûhiyyetin zâhiri olan "tabîat" üzerine vâkî' olur. Destgâh-ı tabîat bu nefesi nesc edip envâ'-ı sûrete ifrâğ eder. Binâenaleyh fezâda "halâ" yoktur. Belki kuvâ-yı tabîiyye ile mâlâmâldır ki, bu kuvâyâ "melâike-i tabîiyyûn ve âliyyîn" derler. Bunların Âdem'e secde ve serfûr ile emrolunmadıkları bâlâda zikrolundu.

İmdi "tabîat"ın zâtı, yekdiğerinin zıddı olan dört esâsın hey'et-i mecmûasından ibârettir ki, onlar da "harâret", "bürûdet", "yübûset" ve "rutûbet" tir. Gerçi yübûset harâretten ve rutûbet dahi bürûdetten neş'et ederse de, yübûset harâretin ve rutûbet dahi bürûdetin aynı değildir. Her birinin kendi mertebelerindeki iktizâât ve ahkâmı başka başkadır. Tabîat, merteb-i ulûhiyyetin zâhiri olup, suver-i unsuriyyenin mensûc olduğu bir destgâh olup, onların bâtınıdır. Erkân-ı tabîat mahsûs ise de, mer'î değildir. Yalnız sûret-i unsuriyyeye taalluku âsârıyla meşhûd olur. Suyun incimâdını gördüğümüz yerde bürûdetin ve buzun eridiğini gördüğümüz yerde de

24 Beyhakî, *Şuabul'Îmân*, VI, s. 211; Aclûnî, *Kesfû'l-Hafâ*, I, s. 350.

harâretin mevcûd olduğuna hükmederiz; ve bunları bâsıramız görmediği hâlde, vücûdumuz hisseder. İmdi tabîat ulûhiyetin zâhiriyeti olmakla berâber, hakikat-i vâhideden ibârettir; ve yekdîğesine zıd birtakım keyfiyetleri hâiz olan ecsâm-ı tabîiyye o hakikat-i vâhideden zâhir olup, türlü türlü eşkâlde zâhir olur. Binâenaleyh tabîat ve tabîattan zâhir olan ecsâm-ı tabîiyyenin hey'et-i mecmûası, hakikat cihetinden ayn-ı vâhidedir; ve taayyün ve eşkâl cihetinden de, uyûn-i kesîredir; ve bu suver-i tabîiyye, ayn-ı vâhidenin taayyünât-ı muhtelifesi olduğu için, sâha-i taayyünâtta mevcûd olmayan bir şey, tabîattan zuhûr ettikde veyâhud ecsâm-ı mevcûdeden birtakımı bozulup ma'dûm oldukda, o tabîat ne eksilir, ne de ziyâdeleşir. Belki bu hâl letâfetten kesâfete ve kesâfetten letâfete intikâldir. Binâenaleyh zuhûr eden sûretler, adem-i mahzdan gelmez; ve ma'dûm olan sûretler dahi adem-i mahza gitmez. Onların vücûd ve [m/45] ademleri izâfidir.

İlm-i hikmet ve kimyâya vâkıf olanların nazarında bu hakikat pek bârizdir. Meselâ bir mum bitinceye kadar iş'âl edildikde, gerçi mumun şekli kaybolur; velâkin onun kesîf olan sûreti gaza inkılâb eder; ve bilfarz yirmi dirhem ağırlığında bir mum yandığı vakit, yine yirmi dirhem ağırlığında başka mevâdda tahavvül etmiş olur. Mumun vücûdu tabîatta tekevvün ettiği vakit o tabîat ziyâdeleşmediği gibi, kaybolduğu vakit de eksilmemiş olur. Tabîattan zâhir olan şey, tabîatın gayrı değildir. Çünkü tabîattan zâhir olan ecsâm-ı tabîiyyenin hey'et-i mecmûası, hakikat cihetinden ayn-ı vâhidedir; ve tabîat kendisinde zâhir olan şeyin de aynı değildir. Çünkü bilfarz tabîattan zâhir olan bir ateş parçasını aldığımız vakit, bu sıcak ve kurudur; ve bir buz parçasını aldığımızda dahi bu soğuk ve kurudur, diye hükmederiz. İmdi ateş, buzun aynı olmadığı hâlde, tabîat bu iki muhtelif şey arasında kuruluşu cem'etmiş, fakat sıcaklık ile soğukluğu ayırmıştır. Böyle olunca elbette tabîat onların aynı olamaz. Çünkü tabîat, yekdîğesine zıd olan erkân-ı erbaayı câmi'dir. Tabîat, mertebe-i ilm-i ilâhîde sâbit olan suver-i esmâiyyenin intibâna müsâid bir âyîneden başka bir şey değildir; ve o âyînenin vücûdu dahi, zât-ı latîfe-i Hakk'ın kesâfeti ile mevcûd olduğu için zâhiridir.

Beşinci vasl: Müessir ve müesserün-fih

Ma'lûm olsun ki, emr-i vücûd biri "müessir" ve diğeri "müesserün-fih"

olmak üzere iki kısımdır. Müessir mertebe-i fiiliyyeden; ve müesserün-fih mertebe-i infîaliyyeden ibârettir. Ta'bîr-i diğlerle vücûdun bâtını ve zâhiri vardır; bâtını müessir ve zâhiri müesserün-fihdir. Vücûd-ı âlem Hakk'ın zâhiri ve Hak vücûd-ı âlemin bâtını ve hüviyetidir; ve her ikisi de vâhidü'l-ayn olan mertebe-i ulûhiyyetin iki i'tibârıdır. İmdi tabiâtın tekevvünü ulûhiyyetin bâtınıyetinden olduğu gibi, suver-i ecsâmın tekevvünü de tabiattandır. Binâenaleyh hakîkatte her vech ile müessir olan ancak Allah Teâlâ'dır.

Misâl: Vücûd-ı insânînin zâhiri ve bâtını vardır. İnsanı “nutuk sâhibi olan bir hayvandır” diye ta'rîf [m/46] ettiğimiz vakit, onun bâtını ile zâhirini almış oluruz. “Nutuk” onun bâtını ve “hayvan” onun cismi ve zâhidir. İnsanın nefs-i nâtıkası görünmediği hâlde, zâhiri olan cisminde müessirdir; ve zâhiri olan cismi müesserün-fihdir. İnsanın bâtınında bir yere gitmek için bir irâde peydâ olur. Bâtınındaki bu irâde ve meyl, onun “Kün!” emrinden ibârettir. Cisim, bu irâde ve emirden müteessir olarak harekete gelip o mahalle gider. İmdi insanın vücûdu vâhidü'l-ayn olduğu hâlde onda, biri müessir ve diğeri müesserün-fih olmak üzere iki i'tibâr olmuş olur.

Altıncı vasl: İbtidâ-i hilkat

Seneden zayıf ve keşfen sahîh olan *كُنْتُ كَنْزًا مَخْفِيًّا فَأَحْبَبْتُ أَنْ أُعْرَفَ فَخَلَقْتُ* ya'ni “Ben gizli bir hazîne idim; bilinmeğe muhabbet ettim; halkı bilinmem için yarattım”²⁵ hadîs-i kudsîsi mûcibince, vücûd mertebe-i vahdete, ya'ni hakîkat-i muhammediyye mertebesine tenezzülünden sonra kendi zâtına ve sıfâtına şuûru hasebiyle zâtında mündemic olan kemâlâtı izhâra muhabbet etti. Bu zuhûr ve izhâr, ancak kendi zâtından, yine kendi zâtınadır; ve hafâ dahi yine kendi zâtına nazarandır. Vücûdda kendinden gayrı bir şey yoktur ki, ondan hafî olsun. Binâenaleyh bu hadîs-i şerîf, kable'z-zuhûr kendi kemâlâtının yine kendisine hafî olduğunu beyândan ibârettir. Ya'ni “kable'z-zuhûr kendimden gizli olan kemâlâtımı zevk-i şühûdî ile bilmeğe muhabbet ettim; ve halkı bu zevk-i şühûdî ile

25 Herevî, *Tabakâtü's-Sûfiyye*, s. 556; Gazzâlî, *Medhalüs-Sülûk*, s. 32; Meybudî, *Keşfü'l-Esrâr*, VI, s. 477; VIII, s. 387; Ahmed Gazzâlî, *et-Tecrîd*, s. 25; Hemedânî, *Temhîdât*, s. 90 vd.; Baklî, *Meşrebü'l-Ervâh*, s. 6; *Fütûhât-ı Mekkiyye*, III, s. 167 vd.

bilinmem için yarattım” demektir. Bunun ne gibi bir şey olduğu âtîdeki misâl ile tavazzuh eder.

Misâl: Kendisinde hattâtıyet, ressâmiyet ve mi'mâriyet ilh... gibi bir takım sıfatlar bulunan bir kimse izhâr edeceği levhalar ile binâların kenz-i mahfisidir. Kendi kemâlâtını zevk-i müşâhede ile bilmek istediği vakit, kendinde olduğunu bildiği ve fakat görmediği bu levhaları tahrîr, tersîm ve bu binâları [m/47] inşâ edip izhâr eyledikten sonra “Ben bir gizli hazîne idim, bu masnûâtı zevk-i müşâhede ile bilmek istedim ve bunları yaptım” der; ve onları temâşâ edip san'atının kemâlâtını gördükde temeddüh eder. İşte eşref-i mahlûkât olan insanı âlem-i şehâdetde izhârdan sonra Hak Teâlâ hazretlerinin *فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ* (Mü'minûn, 23/14) [Yaratanların en güzeli olan Allah pek yücedir.] buyurması bu bâbdandır.

İmdi mahfî olan şey, ma'dûm değildir; belki mevcûd olmakla berâber mehcûldür. Nitekim bir çekirdekte nâmütenâhî ağaçlar vardır, fakat mahfidir. Kable'z-zuhûr, ağacın sûret-i sâkı, endâmı ve teferruâtı ve es-mârının killeti ve kesreti mehcûldür, ba'de'z-zuhûr ma'lûm olur. Zîrâ ilim ma'lûma tâbî'dir. Velâkin çekirdekte ağaç olduğu ve onun ağsânı ve yaprakları ve esmârı bulunduğu mücmelen ma'lûmdur. Tafsîlâtı zuhûr ettikçe bi'l-müşâhede ma'lûm olur. İşte eltaf-ı latîf olan zât-ı ulûhiyyet kemâlâtını zevk-i şühûdî ile bilmeğe ve gayriyyet-i i'tibâriyye yüzünden bilmeğe muhabbet ettiğinde, muhît olduğu fezâ-yı bî-nihâyede hubb-i zuhûrun harâreti ile nefes-i Rahmânîsini tenfis ve irsâl eyledi. Bu tenfis netîcesinde fezâ-yı lâ-yetenâhîde, ya'ni kendi vücûd-ı latîfinde öbek öbek inbisât eden nefes-i Rahmânî, avâlim-i bî-nihâyenin “heyûlâ”sıdır. Ve nefesin şiddet-i irsâlinde hareket hâsıl oldu. Ehl-i hey'et indinde bu mâdde-i ûlâya “sehâb-ı muzî” ta'bîr ederler. Gerçi bunlar tarafından menşe'-i kâinât hakkında muhtelif nazariyyeler bast ve beyân olunmuş ise de, heyûlâ-yı kâinâtın sehâb-ı muzî hâlinde olduğunda cümlesi müttehiddir. Onlar ehl-i keşfe i'timâd etmediklerinden tekevvin ve intizâm-ı seyyârât hakkında türlü türlü nazariyyelere zâhib oldular. Burada bunların tafsîli zâiddir. Yalnız şu kadar diyelim ki, vücûd-ı insânî zübde-i kâinât olduğundan, her sırrın miftâhıdır. Sehâb-ı muzîye tekâbü'l eden nutfe-i bî-sûret-i beşer, tabîata tekâbü'l eden rahm-ı mâderde ne keyfiyet ile sûret kesbetmekte ise,

“insân-ı kebîr” tesmiye olunan manzûme-i şemsiyyemizin dahi sehâbeden tarz-ı tekevvinü ve iktisâb-ı sûreti bu kavâid dâiresinde olmak icâb eder. Zîrâ insân-ı kebîrin tekâmülât-ı tedrîciyyesi milyonlarca seneler zarfında olduğu hâlde, insân-ı sagîrin tekâmülâtı rahm-ı mâderde dokuz ay gibi kısa bir zamâna sığar. Onun için Hak Teâlâ hazretleri خَلِقَ الْإِنْسَانَ مِنْ عَجَلٍ (Enbiyâ, 21/37) [m/48] ya’ni “İnsan aceleden halkolundu” buyurdu.

İmdi nefes-i Rahmânî, fezâ-yı bî-nihâyeyi muhît olan zât-ı eltaf-ı latîfin hâricine irsâl olunmadı. Çünkü onun hârici mutasavver değildir. Bu tenfîs, zâtın kendi zâtında, yine kendi zâtına, kendi zâtı ile vâki’ olan bir tecellîsidir; ve nefes-i Rahmânî zâtın “ayn”ıdır. Bu, ancak, zât-ı ulûhiyyetin zâtını ve nefesini teksîf buyurmasından ibârettir. Nitekim Ebu’l-Hasan Gûrî hazretleri buyurur: لَطَّفَ نَفْسَهُ فَسَمَّاهُ حَقًّا وَكَثَّفَ نَفْسَهُ فَسَمَّاهُ خَلْقًا ya’ni: “Tenzîh ederim şu Zât-ı eccl ü a’lâyı ki, nefesini [nefsini] latîf kılıp ona Hak tesmiye etti; ve nefesini [nefsini] kesîf kılıp, ona da halk tesmiye etti.”²⁶ Bu nefes-i Rahmânî âlî iken, ya’ni zât-ı latîfin tenfîsini müteâkib kemâl-i letâfetinden bî-sûret iken, tesseffül ettikçe teberrüd ve takallus edip eşkâl ve suver iktisâb eyler. Nitekim nefes-i insânî zemherîde bir cam üzerine irsâl olundukda, hîn-i hurûcunda harâretle latîf ve bî-sûret iken, tesseffül eyledikçe teberrüd ve tasallüb edip, cam üzerinde çiçekli buzlar peydâ kılar; ve o buzlardaki eşkâl ayn-ı nefestir. Nefes-i Rahmânî de hîn-i tenfîsinde

26 Ahmed Avni Bey bu sözü Âdem, İdrîs ve Yâkub fasıllarında da aynı şekilde Ebu’l-Hasan Gûrî’ye atfederek aktarır. Nitekim *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*’nde de (I, s. 234) yer verdiği ibâreyi “Tenzîh ederim o Zât-ı eccl ve a’lâyı ki, Zât’ını latîf kıldı, ona Hak tesmiye etti; ve nefsinin ve Zât’ını kesîf kıldı, ona da halk dedi” şeklinde tercüme etmiş, ibâreyi İbnü’l-Arabî’nin أَظْهَرَ الْأَشْيَاءَ وَهُوَ عَيْتُهَا ya’ni “Tenzîh ederim o Zât-ı eccl ve a’lâyı ki, eşyâyı izhâr etti; hâlbuki o Zât-ı eccl, eşyanın ‘ayn’ıdır” sözüyle irtibatlandırmıştır. Ahmed Avni Bey aynı üslûbu *Tedbirât-ı İlâhiyye Tercüme ve Şerhi*’nde de sürdürür (s. 28, 290). Ayrıca İsâ Fâssî’nde de فَامْتَرَنَ عَلَى نَفْسِهِ بِمَا أَوْجَدَهُ فِي نَفْسِهِ ibâresine “Allah Teâlâ kendi nefesinde, ya’ni soluğunda icâd etmekle kendi nefesine, zâtına ihsân etti” mânâsı vererek “nefes” ile “zât” arasındaki irtibatı izah eder. Fakat bu söz diğer *Fusûs* şerhlerinde Ebu’l-Hasan Gûrî’ye değil şöhratlı sûfilerden Ebü’l-Hüseyn en-Nûrî’ye (v. 295/908) atfen kayıtlıdır. Ahmed Avni Bey muhtemelen Abdullah Bosnevî şerhinin matbû nüshasındaki imlâyı dikkate aldığı için Nûrî nisbesini Gûrî şeklinde kaydetmiştir. Bk. Bosnevî, *Tecelliyât-ı Arâisü’n-Nusûs*, s. 177. İbârenin yer aldığı diğer kaynaklar için bk. Irâkî, “Risâle-i Latîfe fi Zevkiyyât-Du Risâle ez Irâkî”, s. 119; Cendî, *Nefhati’r-Rûh*, s. 158; Cendî, *Şerhu Fusûsi’l-hikem*, s. 352; Kâşânî, *Şerhu Fusûsi’l-hikem*, s. 119-120.

böylece latîf olup, tedricen sehâb-ı muzî hâline gelir ve avâlimin mâdde-i asliyyesi olur. Nitekim Şeyh-i Ekber (r.a.) **Fass-ı İsevi**'de bu hakîkate işâreten alâ-tarîki'l-keşf vâki' olan ıttılâ' üzerine buyururlar: Şiir:

فَالْكُلُّ فِي عَيْنِ النَّفْسِ كَالضَّوءِ فِي ذَاتِ الْعَلَسِ

Tercüme: “Nefes-i Rahmânîde olan eşyânın kâffesi, gecenin âhirindeki ziyâya müşâbihdir.”

Fezâda bu öbek öbek tekâsüf ve teberrüd eden sehâb-ı muzîler, ilk devrelerinde dumandan başka bir şey değildirler. Nitekim âyet-i kerîmede ثُمَّ اسْتَوَى إِلَى السَّمَاءِ وَهِيَ دُخَانٌ (Fussilet, 41/11) [Ba'dehû vücûd-ı mutlak-ı Hak semâya istivâ etti, hâlbuki o duman idi.] buyurulur. Bu sehâbeler rakîk bulutlardır; ve lisân-ı Arabda böyle “rakîk bulutlar” a “amâ” tesmiye olunur. Ashâb-ı kirâmdan Ebû Rezîn el-Ukaylî (r.a.) (S.a.v.) Efendimiz'den أَيْنَ كَانَ أَثْنِ رُبُّنَا قَبْلَ أَنْ يَخْلُقَ الْخَلْقَ كانَ فِي عَمَاءٍ مَا فَوْقَهُ هَوَاءٌ ya'ni “Halk-ı mahlûkâtta mukaddem Rabb'imiz nerede idi?” diye [m/49] sordu. Onlar da cevâben وَمَا تَحْتَهُ هَوَاءٌ ya'ni “Fevkinde ve tahtında hava olmayan “amâ” da idi” buyurdular.²⁷ Hz. Ebû Rezîn el-Ukaylî, bizim manzûme-i şemsiyyemize mensûb bir mahlûk-i ilâhî olduğu ve merbûbiyeti, kendi emsâlini teşrîken, nefesine izâfe eylediği hâlde, A'ref-i enbiyâ (S.a.v.) Efendimiz avâlim-i bî-nihâyenin bidâyet-i hilkatlerine de teşmîlen: “Rabb'imiz suver-i eşyânın izhârından mukaddem bî-sûret olan “amâ” da idi ki, onun fevki ve tahtı “halâ” olup, oralarda anâsırdan tereküb eden havâ yoktur” buyurdular. Bu cevâb-ı âlîleriyle, mertebe-i amâyâ tenezzülünden mukaddem vücûd-ı mutlakın rubûbiyetle muttasıf olmadığına ve rubûbiyet, vücûdun ilk taayyünü olan mertebe-i amâda başladığına işâret buyurulur. Zîrâ merbûb olmadıkça rubûbiyet ile ittisâf mümkün olmaz; ve “amâ” terbiye edilmedikçe istihâlât ve etvâr-ı muhtelifeden geçip, mahmûl olduğu suver ve taayyünât-ı mütenevviyâ izhâr edemez.

Yedinci vasl: Etvâr-ı hilkat

(S.a.v.) Efendimiz buyururlar ki: إِنَّ اللَّهَ خَلَقَ دُرَّةً بَيْضَاءَ، فَتَطَرَّ الْجَلَالُ وَالْهَيْبَةُ، فَصَارَ نِصْفُهَا مَاءً وَنِصْفُهَا نَارًا، فَحَصَلَ مِنْهَا دُخَانٌ، فَخَلَقَ السَّمَاوَاتِ مِنْ فُذَابَتِ حَيَاءٍ، وَصَارَ نِصْفُهَا مَاءً وَنِصْفُهَا نَارًا، فَحَصَلَ مِنْهَا دُخَانٌ، فَخَلَقَ السَّمَاوَاتِ مِنْ

27 Tirmizî, “Tefsîr”, 11; İbn Mâce, “Kitâbü's-Sünne”, 13; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXVI, s. 108; İbn Hibbân, *Sahîh*, XIV, s. 9.

يَا نِي: “Allah Teâlâ bir büyük beyaz inci yarattı; celâl ve heybeti ile nazar etti; hayâdan eridi. Onun yarısı su ve yarısı ateş oldu. Ondan bir duman hâsıl oldu. Semâvâtı dumandan ve arzı onun köpüğünden halkeyledi. İmdi onun arşı su üzerinde vâki’ oldu.”²⁸ “Allah Teâlâ”dan murâd, vücûd-ı mutlakın “mertebe-i vahdet”i- dir. “Halk”ın ma’nâsı zuhûr ve izhârdır. “Büyük bir beyaz inci”den murâd “hakikat-i insâniyye” mertebesi olan “akl-ı evvel”dir ki, buna “mertebe-i vâhidiyyet” de derler. Akl-ı evvel “celâl ve heybeti ile nazar” etmesinden murâd, akl-ı evvelin mebd’-i gayriyyet olan “mertebe-i rûh”a tenezzül- lüdür; ve bu tenezzülden hâsıl olan [m/50] gayriyet nikâbı ile vücûd-ı mutlakın tesettürüdür. Zîrâ “nazar-ı cemâl”, vech-i Hakk’ın kendi nûru ile tecellîsidir ki, bunda tesettür yoktur. “Nazar-ı celâl”, vech-i Hakk’ın libâs-ı gayriyyet ile ihticâbı olduğundan, bittabi’ bunda tesettür vardır. “Gayriyet”ten murâd mutlakıyetten mukayyediye tenezzül ve mutlakın mukayyedde ihtifâsıdır. “Dürre-i beyzâ”nın erimesi, vücûd-ı vâhidiyyetin isneyniyet ile takayyüd ederek, akl-ı küllün kendi nefsinde mütelâşî oldu- ğu hinde, ona nefes-i Rahmânîsi ile vücûd-ı hâricî bahşetmesi ve bu nefes-i Rahmânî ile ona fezâda vücûd-ı hâricî bahşını müteâkib merkezin “ateş” ve muhîtin teberrüd ile “su” olmasına işârettir; ve “seb’a semâvât” ta’bîr ettiğimiz seb’a-i seyyâremizin, bu duman hâlindeki sehâb-ı muzîden ve arzın dahi onun tekâsûfünden mahlûk olduğuna; ve “arş” mülk-i dünyâ ma’nâsına olup, avâlim-i şehâdiyye emlâk-i ilâhiyyeden bulunduğu; ve sehâb-ı muzî arşın temeli olduğu cihetle, arş-ı ilâhî su üzerinde vâki’ oldu- ğuna remz olunur.

Ehl-i hey’et derler ki: “Ecrâm, bidâyet-i hâllerinde bir sehâbe hâlinde olup, tedricen küreler şeklinde tekâsûf etmişlerdir. Bu sehâbe-i gâziyye, bu vâsi’ rüzgâr küresi mebdinde mütecânis ve müvellidü’l-mâdan bile hafif bir gazdan müteşekkildir. Merkeze doğru bilcümle eczâ-yı ferdiyyenin

28 Sülemî, *Hakâiku’l-Tefsîr*, I, s. 330; Baklî, *Meşrebü’l-Ervâh*, s. 11; *Fütûhât-ı Mekkiyye*, I, s. 18. Bu rivâyet Cendî, Kâşânî, Kayserî, Harezmi ve Bâlî Efendi şerhlerinin Eyyûb Fassî’nda yer alır. Ahmed Avni Bey de Eyyûb Fassî’nı şerh ederken rivâyete tekrar yer verecektir. Ayrıca İbnü’l-Arabî *Tedbîrât*’ının ilk cümlelerinde bu hadîsin meâlini aktarmıştır. Ahmed Avni Bey’in *Tedbîrât*’taki ibârelerden hareketle bu ri- vâyete yer veriş için bk. Konuk, *Tedbîrât-ı İlâhiyye Tercüme ve Şerhi*, s. 1-5.

müncezib olması ve bundan neş’et eden tekâsûf-i mütezâyid ve merkeze doğru olan sukûtun harârete tebeddülü ve hâsıl olan harâretin bâdî olduğu ilk imtizâcât-ı kimyeviyye ve elektrîğin te’sîri ve nev’i yekdiğerinden iştikâk eden kuvâ-yı tabîiyyenin ef’âl ve te’sîrât-ı muhtelifesi, müvellidü’l-mâ’, müvellidü’l-humûza, fahm, azot, sodyum, kalsiyum, hadîd, magnezyum ilh... gibi anâsır-ı evveliyyenin teşekkülünü mûcib olup; envâ’-ı ma’deniyye, yekdiğerinden temeyyüz ve teferruk ederler. Harâretin tekevvünü, eczâ-yı ferdiyyenin hareketindendir. Zîrâ hareket harârete tebeddül eder; ve harâret dahi bir nevi’ hareketten başka bir şey değildir. İmdi necm-i sehâbînin terkîbine dâhil olan bâlâdaki anâsır bugün güneşte yanmakta olduğu gibi, nâr-ı şedîd hâlinde bulunur; ve bu küre-i âteşin teberrûde başlayınca ateş suya münkalib olur. Bu iki seyyâl, bi’l-hikme ezdâd ise de, bi’l-kimyâ ayn-ı anâsırın [m/51] muhassalâtıdır; ve nitekim bugünkü günde, küremizin etrâfında temevvüc eden bahr-ı muhît müvellidü’l-mâ’, müvellidü’l-humûza ve sodyumdan mürekkebdir. Harâret tenezzül ettiği ve buhârât-ı havâiyye mütekâsif olduğu vakit sath-ı seyyârenin ihtilâcât-ı Bürkânîyyesi içinde henüz teberrûd etmeyen miyâh derûnunda nîm mâyi’, nîm sulb, acînî, leyyin-i müteharrik ve mütegayyir olan mürekkebât-ı fahmiyyeden, ya’ni tıyn-i lâzibden, nebâtât ve hayvânât-ı ibtidâiyye tahassul etmeğe başlar.”

İmdi bu hadîs-i şerîf فَتَقَاتَا مِنَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ كَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنَاهُمَا (Enbiyâ, 21/30) [İnkâr edenler, nazar-ı akıl ile görmezler mi ki, semâvât ve arz bitişik idi, biz onları ayırdık? Biz her diri şeyi sudan yaptık. Hâlâ mı inanmayacaklar?] âyet-i kerîmesinin îzâh ve tefsîridir; ve bundan anlaşılır ki, semâvât ve arz bidâyet-i hilkatte bir mâdde hâlinde olarak bitişik idi. Ba’dehû yekdiğerinden ayrıldılar; ve ecsâmın tekevvünü de sudandır. Çünkü arş-ı ilâhî su üzerindedir.

Ma’lûm olsun ki, avâlim-i şehâdiyyenin fezâ-yı lâ-yetenâhîdeki mikdârı kâbil-i ta’dâd değildir. Bir taraftan tekevvün ve diğeri taraftan tefessüd etmektedir. Zîrâ vücûd-ı mümkünin ne evveli ve ne de âhiri vardır, zîrâ nâmütenâhîdir; ve “halk” ezelî ve ebedîdir; ve bunlar vücûd-ı mutlakta tekevvün ve tefessüd eder. Bunların mekânı vücûd-ı mutlaktır. Nitekim Hz. Gavs-i A’zam Abdülkâdir Geylânî (r.a.) buyururlar ki: قُلْتُ: يَا رَبِّ هَلْ

لَكَ مَكَانٌ؟ فَقَالَ: يَا غَوْثَ الْأَعْظَمِ، أَنَا مَكَانُ الْمَكَانِ وَلَيْسَ لِي مَكَانٌ وَأَنَا سِرُّ الْإِنْسَانِ
ya'nî: "Yâ Rab! Senin için mekân var mıdır? dedim. Buyurdu ki, yâ Gavs-i
A'zam! Ben mekânın mekânıyım; benim için mekân yoktur; ve ben insa-
nınsırırıyım."²⁹

Sekizinci vasl: Hilkat-i semâvât ve arz

Ma'lûm olsun ki, fezâda nefes-i Rahmânînin imtidâdından hâsıl olan
sehâb-ı muzîlerde bittabi' [m/52] hareket zâhir olur; ve tenfis hubb-i zuhû-
ra müstenid olduğundan, harâreti münticidir. Şiddet-i harâret devâm ettiği
hinde, nefes-i Rahmânî mertbe-i letâfet ve ulüvvdedir. Mümtedd oldukça
ehl-i fennin "sehâbe" ve ehl-i hakîkatin "amâ" ta'bîr ettikleri asl-ı avâlim
hâlini bi'l-iktisâb teberrüd ve tarattub ederek mertbe-i kesâfete tenezzül
etmekle sâfil olur. Zerrâtının ihtizâzât-ı umûmiyyesinden bunlar kendi
mihverleri etrâfında devre başlarlar. Bu devirlerden mütehasıl kuvve-i
ani'l-merkeziyye hasebiyle, bunlardan küreviyyü's-şekl parçalar iftitâk edip,
milyonlarca merhale mesâfeye fırlayarak bu sehâbenin merkezi etrâfında-
ki mahrekleri üzerinde devre başlarlar. Her bir sehâbe kendi kâbiliyet ve
isti'dâdı kadar seyyâre tevlid eder; ve bu istihâlât için bizim senelerimizin
milyarlarca mikdârı mürûr etmek lâzımdır. Zîrâ tekâmül tedricîdir, def'î
değildir; ve çünkü avâlimin hey'et-i mecmûası mazhar-ı Rahmân'dır. اَلتَّائِي
[Teennî Rahmân'dandır.] mûcibince tecelliyât-ı rahmâniyyede
acele yoktur. Ve الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى (Tâhâ, 20/5) [Rahmân arş üzerine
müstevî oldu.] mûcibince, vücûdât-ı izâfiyye arşına müstevî olduğundan
eşyâda kurb ve maiyyet-i dâimî ile muttasıftır. Rahmân'ın kurb ve maiyyeti
ba'zı eşyâya daha az ve ba'zı eşyâya daha çok değildir. Bu kurb ve maiyyette
aslâ tefâvüt yoktur. مَا تَرَى فِي خَلْقِ الرَّحْمَنِ مِنْ تَفَافُوتٍ (Mülk, 67/3) [Halk-ı
Rahmân'da tefâvüt göremezsin.]

Acele ise, nisbet-i bu'd mevcûd oldukça vâkı' olur. Onun için اَلْعَجَلَةُ مِنْ

29 Yukarıdaki ibâre *Risâle-i Gavsîyye*'de mündericdir. Matbû' nüshada Cenâb-ı Ab-
dülkâdir'e nisbet olunur. Fakat Abdullah Bosnevî hazretleri *Fusûs Şerhi*'nde Cenâb-ı
Şeyh Ekber'e mensûb olduğunu beyân buyurur (A. A. Konuk). [Ahmed Avni Bey
burada matbû nüsha derken ya Abdüllatif el-Eyyûbî'nin *Terceme-i Gavsîyye*'sine ya
da Cabbarzâde'nin *Atrıyye-i Sübhâniyye*'sine atıf yapmaktadır. Bosnevî'nin *Gavsîyye*-
ye'ye atfı için bk. *Tecelliyât-ı Arâisü'n-Nusûs*, s. 516. *Gavsîyye*'nin kime âit olduğu
hakkındaki görüşler için ayrıca bk. Güre, *Abdülkâdir Geylânî*, s. 124-127.]

الشَّيْطَان [Acele şeytandandır.] buyurulmuştur. Zîrâ şeytan “şatane ve şutûnen”den [شَطْنٌ وَشُطُونًا] müştakk olup “bu’d” ma’nâsınadır. Görülmez mi ki insan, kendisine baîd gördüğü mâddî ve ma’nevî makâsıda vusûl için isti’câl eder. Vaktâki istediği şeyi elde eder, artık istimtâ’ için acele etmez. Çünkü nisbet-i bu’d zâil ve nisbet-i kurb hâsıl oldu.

İmdi “semâvât-ı seb’a”dan maksad şemsten iftitâk eden Neptün, Uranüs, Zuhâl, Müşterî, Merih, Zühre ve Utârid’dir. Arz, Merih ile Zühre arasındadır. Arzdan evvel tekevvün ve iftitâk edenlere “seyyârât-ı ulviyye” ve ondan sonra tekevvün ve iftitâk edenlere “seyyârât-ı süfliyye” ta’bîr ederler. Bu bâbdaki tafsîlât ilm-i hey’et kitâblarında münderic bulunduğundan burada ma’lûmât [m/53] i’tâsıyla iktifâ olunur. Şöyle ki: Şems, kendi manzûmesinin kalbi ve ism-i Muhyî’nin mazharı olduğundan kendi a’zâsı mesâbesinde olan tevâbiine harâreti ile hayât-bahş olur; ve etrâfında devreden seyyârâtın kâffesini idâre eder. Şems onları memelerinde tesâdüfen bulup zabtetmemiştir. Belki kendisi ile berâber aynı menşee mâlik olup, ona tâbî’ ve münkâd olurlar. Bir masa üzerinde merkezde bulunan bir gülün etrâfında devreden küreler gibi, seyyârât şems ile berâber aynı satıhta devrederler. Ve bunların cümlesi bir mâddeden mütekevvün olduğuna, bâlâda zikrolunan *أَوَلَمْ يَرَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ كَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنَاهُمَا* (Enbiyâ, 21/30) [İnkâr edenler, nazar-ı akıl ile görmezler mi ki, semâvât ve arz bitişik idi, biz onları ayırdık?] âyet-i kerîmesi delîldir. Şemse en yakın bir seyyâre olan Utârid güneşten 15 milyon, Zühre 26 milyon, Arz 37 milyon, Merih 56 milyon, Müşterî 192 milyon, Zuhâl 335 milyon, Uranüs 710 milyon ve seyyârâttan en baîd bulunan Neptün ise 1150 milyon merhale uzakta devrederler. Arzın kutru (12.742 km.) olduğu hâlde, şemsin kutru (1.382.000 km.)’dir. Müşterî, Zuhâl, Uranüs, Neptün seyyârât-ı cesîmeden olup, Arz ve Zühre ve Merih bunlardan küçüktür. En küçük seyyâre ise Utârid’dir. En nihâyetteki Neptün seyyâresinin şemsten iktibâs eylediği ziyâ, küre-i arzdeki ziyânın binde biri kadardır. Ve sath-ı Zühre’deki havâ-yı nesîmînin kesâfeti, havâ-yı nesîmî-i arzın dörtte birine müsâvî olduğu hesâb edilmiştir. Merih ile Müşterî arasında, yine şems etrâfında seyyârât-ı sagîrenin devrelediği bir sâhada, bu seyyârâtın 200 adedi mütecâviz mikdârı keşfolunmuş ise de, ehl-i hey’et indinde tamâmîyet ile

ma'lûm değildir. En büyüğünün kutru 228 mil kadar tahmin olunmaktadır. Bunların güneşe olan mesâfeleri 100 milyon merhaledir. Seyyârât-ı sâire misillü cesâmet i'tibâriyle ehemmiyetleri yoktur. [m/54]

Dokuzuncu vasl: Semâvât ve arzın etvâr-ı hilkatleri

(Fussilet, 41/9) [De ki: “Hakîkaten siz mi yeri iki günde yaratmış olan zâtı inkâr ediyorsunuz?”]; وَجَعَلَ فِيهَا رَوَاسِيَ مِنْ فَوْقِهَا وَبَارَكَ فِيهَا وَقَدَّرَ فِيهَا أَقْوَاتَهَا فِي أَرْبَعَةِ أَيَّامٍ (Fussilet, 41/10) [O, yerin üstünde sâbit dağlar yarattı. Orada bereketler meydâna getirdi; ve orada rızık olacak şeyleri takdîr etti. Bunları dört günde yaptı.]; فَقَضَاهُنَّ فَبَقِيَ سَبْعَ سَمَافَاتٍ فِي يَوْمَيْنِ (Fussilet, 41/12) [Artık onları yedi gök olmak üzere iki günde tamamladı.]; اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ (Secde, 32/4) [Allah, o zâttır ki, gökleri ve yeri ve bunların aralarında bulunanları altı günde yaratmıştır, sonra da arş üzerine istivâ buyurmuştur.] âyât-ı kerîmelerinde gerek arzın ve gerek semâvât-ı seb'anın altı günde halkolunduğu beyân buyurulur. “Yevm” kelimesine “devre-i külliyye” ma'nâsı verilmek münâsib olur. Zîrâ “devre-i cüz'iyye”ler bir günün aksâmı kabilinden olduğundan, bunlar kâle alınmamıştır. Şu hâlde arz ve semâvât iki devre-i külliyyede halkolunmuştur.

Birinci devre-i külliyye: أَوَلَمْ يَرَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ كَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنَاهُمَا (Enbiyâ, 21/30) [İnkâr edenler, nazar-ı akıl ile görmezler mi ki, semâvât ve arz bitişik idi, biz onları ayırdık?] âyet-i kerîmesinde işâret buyurulduğu üzere “devre-i ratkıyye”dir ki, bu devir âlem-i amâ', ya'ni manzûme-i şemsiyyenin mâdde-i ûlâsı olan nefes-i Rahmânînin sehâb-ı muzî hâlinde tekâsüfüdür. Bu devrede semâvât ve arz bitişiktir.

İkinci devre-i külliyye “devre-i fetkıyye”dir ki, bu devrede semâvât ve arz birer birer yekdiğerinden ayrılıp, temeyyüz ettiler. Nitekim bâlâda izâh olundu. وَجَعَلَ فِيهَا رَوَاسِيَ مِنْ فَوْقِهَا وَبَارَكَ فِيهَا وَقَدَّرَ فِيهَا أَقْوَاتَهَا فِي أَرْبَعَةِ أَيَّامٍ (Fussilet, 41/10) [O, yerin üstünde sâbit dağlar yarattı. Orada bereketler meydâna getirdi; ve orada rızık olacak şeyleri takdîr etti. Bunları dört günde yaptı.] âyet-i kerîmesi mûcibince de, bizim arzımızın dört devrede tekemmül ettiği anlaşılıyor. Bunlar da şunlardır:

1. Devre-i nâriyye, 2. devre-i mâiyye, 3. devre-i türâbiyye, 4. devre-i nebâtiyye ve hayvâniyye.

1. Devre-i nâriyye: Şemsin altıncı “veled” olarak tevlîd eylediği arz, “mâder”inden ayrıldığı vakit bir küre-i âteşin idi. Birçok zaman bu hâlde mahrekinde devreyledi. Hak Teâlâ hazretleri bu merkûbe, merkûbun cin-sinden bir nevi’ mahlûk ırkâb eyledi ki, bunlar kavm-i cânn idi. Nitekim [m/55] buyurur: وَالْجَانَّ خَلَقْنَاهُ مِنْ قَبْلُ مِنْ نَارِ السَّمُومِ (Hicr, 15/27) [Âdem’den evvel cânn ismindeki mahlûkâtı nâr-ı semûmdan halkettik.], وَخَلَقَ الْجَانَّ مِنْ مَّارِجٍ مِنْ نَارٍ (Rahmân, 55/15) [Hak Teâlâ cin tâifesini ateşin dumansız alevinden yarattı.]

2. Devre-i mâiyye: Arz birçok zaman şems etrâfında, küre-i nârî hâlinde devreyledikten sonra, onun ateşi, sathından suya munkalib olmuş ve anâsır-ı kesefesi mâyi’-i nârî hâlinde alt tabakalarını teşkil eylemiştir. Zîrâ hikmet-i tabîiyye nokta-i nazarından bu iki seyyâl ezdâd ise de bi’l-kimyâ ayn-ı anâsırın muhassalâtıdır. Nitekim bugünkü günde, küremizin etrâfındaki bahr-ı muhît müvellidü’l-mâ’, müvellidü’l-humûza ve sodyumdan mürekkebdir. Bu devreye وَكَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ (Hûd, 11/7) [O’nun arş’ı su üzerinde idi.] âyet-i kerîmesiyle işâret buyrulur.

3. Devre-i türâbiyye: Sath-ı arzın tedricen tasallüb ve teberrüd devresidir ki, ilk kışrı nîm sulb, acînî, yumuşak, müteharrik ve kokmuş mürekkebât-ı fahmiyyeden ibarettir ki, buna “tıyn-i lâzib” ve “salsâl” dahi denir. Ehl-i fennin “protoplasma”, ya’ni mâdde-i cünye (?) ta’bîr ettikleri şey, bu kokmuş çamurdan tekevvün eder ki, bu mâdde ecsâm-ı uzviyyenin menşeidir. Nev’-i beşerin bu çamurdan yaratıldığı Kur’ân-ı Kerîm’de ihbâr buyrulur: إِنَّا خَلَقْنَاهُمْ مِنْ طِينٍ لَازِبٍ (Sâffât, 37/11) [Biz onları yapışkan çamurdan halkettik.], وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي خَالِقٌ بَشَرًا مِنْ صَلْصَالٍ مِنْ حَمَإٍ مَسْنُونٍ (Hicr, 15/28) [Ve yâd et o zamânı ki, Rabbin meleklerle demişti ki: “Ben kuru bir çamurdan, bir sûretlenmiş balçıktan bir insan yaratacağım.”]

4. Devre-i nebâtiyye ve hayvâniyye: Erbâb-ı fennin beyânına göre bu kokmuş çamurdan, ba’dehû nebâtât-ı ibtidâiyye tekevvün etmiş ve nebâtât tekemmül ede ede, cesîm ormanlar vücûda gelmiştir. İşbu ecsâm-ı uzviyye-i ibtidâiyye, ya basît hücerâtan veyâ hücerât cümlelerinden mürekkeb olup “üşniyye” fasîlesinden mevâdd-ı jelâtiniyye imiş.

Muhakkikîn-i kirâm tarafından dahi tasdik buyrulduğu üzere sath-ı arzda insan, hayvânât ve nebâtâtta sonra zuhûr etmiştir. Tabakâtü’l-arz

ulemâsı ilk hayvânât-ı berriyyenin cüzûrsuz nebâtât tarzında mütekevvin olduğu ve hayvânât-ı nâimenin dahi ma'den, nebât ve hayvan evsâfını câmi' olan züûfiyetler, mercanlar, süngerler, madrepular ile, hayvânât-ı kışriyyeden ibâret bulunduğu ve ba'dehû bunların istihâlât-ı muhtelife geçirmek sûretiyle bi't-tekemmul envâi zuhûra gelip zükûret ve ünûset peydâ olduğunu beyân ederler. Hiç şek ve şübhe yoktur ki, gerek nebâtât ve gerek hayvânât, arzın kışrından [m/56] yaratılmış ve el'ân da yaratılmakta bulunmuştur. İmdi bu ta'dâd olunan arzın edvâr-ı erbaası *وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ وَكَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ* (Hûd, 11/7) [Ve O, O'dur ki gökleri ve yeri altı günde yaratmıştır ve O'nun arş'ı su üzerinde idi.] âyet-i kerîmesine nazaran semâvâta da şâmilidir, şöyle ki:

Evvelen; her bir seyyârenin şemsten, bidâyet-i iftitâkında bir küre-i nârî olduğunda şübhe yoktur.

Sâniyen; semâvât ve arzın hey'et-i mecmûası, emlâk-i ilâhiyyeden birer mülk oldukları *وَوَكَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ* (Hûd, 11/7) [O'nun arş'ı su üzerinde idi.] beyân-ı âlîsi cümlesine şâmil bulunduğu cihetle her bir semânın devre-i mâiyyeye de tâbi' olduğu anlaşılıyor.

Sâlisen; her bir semâ dahi arz cinsinden ve unsurî olduklarından, bu hâlden sonra kışır bağlayacakları tabîidir. Bu da onların devre-i tûrâbiyyeleridir.

Râbian *أَلَّا يَسْجُدُوا لِلَّهِ الَّذِي يُخْرِجُ الْخَبْءَ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ* (Neml, 27/25) [Göklerde ve yerdeki her gizliyi meydâna çıkaran Allâh'a secde etmezler mi?] buyurulduğuna göre, devr-i nebâtîleri *وَمِنْ آيَاتِهِ خَلْقُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ* (Şûrâ, 42/29) [Semâvât ve arzı yaratması ve onlarda hayvânât cinsinden şeyler neşretmesi, Allah Teâlâ'nın varlığının âlâmetlerindendir.] buyurulduğuna göre de devr-i hayvânîleri olduğu, devr-i nebâtîleri ve hayvânîleri olunca, devre-i tûrâbiyyeleri de olduğu zâhirdir.

Onuncu vasl: Avâlim-i şehâdiyye-i sâire

Ma'lûm olsun ki, fezâda lâ-yuad ve lâ-yuhsâ avâlim-i şehâdiyye vardır. Bu hakikat, ilm-i hey'et ulemâsının keşf-i istidlâlîlerinden mukaddem, Nebiyy-i zîşân (s.a.v.) Efendimiz ile onların vârisleri olan kümmelîn-i evliyâullâh tarafından haber verilmiştir, şöyle ki: Şeyhzâde'nin *Tefsîr-i Fâtîha*

rışmış ki, müsâdeme-i dâime cârîdir. Ebrâc-ı muayyenede hepsi dönüp dolaşarak seyrinde sâbit ve sebâtında sâirdir. Bunların her biri mâverâsına hicâb olduğu hâlde, âlem-i gaybda kâim ortada daha ne hicâblar vardır ki, müntehâ-yı basardan daha uzakta bulunarak görülemediğinden akıl inkâr ediyor. Hâlbuki bu ecrâm ve ecrâmdan başka [m/58] gözlerimize küçük görünen nice ecsâm vardır ki, onlar bile hadd-i zâtında dünyâdan çok büyüktür.”³²

Ve Maarîrî dahi bir beytinde şöyle söyler:

يَا أَيُّهَا النَّاسُ كَمْ لِلَّهِ مِنْ فَلَكَ تَعْرِى النُّجُومُ بِهِ وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ

Tercüme: “Ey nâs! Allah Teâlâ’nın nice feleği vardır ki, nücûm ve şems ve kamer onunla seyrederek.”

İmdi arzımız ile bu avâlim-i şehâdiyye arasında fark-ı azîm olduğunda şübhe yoktur. Nitekim efrâd-ı insâniyyenin sûret-i teşekkülü yekdiğerine mümâsilen vâki’ olmakta ise de, her ferdin şuûnâtı dahi sûreti gibi tafsîl-en yekdiğerinin aynı değildir. Her birinde azîm fark ve temeyyüz vardır. Avâlim-i sâiredeki suverin ahvâlini ilmen tedkîk etmek müstahîldir; zîrâ Hak Teâlâ hazretleri مَا لَا تَعْلَمُونَ وَيَخْلُقُ مَا لَا تَعْلَمُونَ (Nahl, 16/8) [Daha da bilmediğiniz neler yaratır.] buyurur. Bunların ahvâline ancak kuvve-i ilâhiyye ile aktâr-ı semâvât ve arzı geçen kümmelîn-i evliyâullâhın ihbârıyla vâkıf olabiliriz.

Nitekim Hak Teâlâ buyurur: يَا مَعْشَرَ الْجِنَّ وَالْإِنْسِ إِنِ اسْتَطَعْتُمْ أَنْ تَنْفُذُوا مِنْ أَقْطَارِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ فَانْفُذُوا لَا تَنْفُذُونَ إِلَّا بِسُلْطَانٍ (Rahmân, 55/33) ya’ni: “Ey ins ve cin tâifesi! Aktâr-ı semâvât ve arzdan nüfûza kudretiniz varsa çıkınız bakalım? Hayır, çıkamazsınız! Ancak sultân ile, ya’ni kuvvet-i ilâhiyye ile çıkabilirsiniz.”

Bizim ilmimiz sâkin olduğumuz arz üzerindeki kavânîn-i tabîiyyenin esrârına bile nüfûz edememiştir; nerede kaldı ki, kavânîn-i teşekküliyyeleri bizim âlemimizin kavânîn-i teşekküliyyelerinden farklı olması iktizâ eden avâlim-i bî-nihâyeden her birinin ahvâlini idrâk edebilelim! Kâmil-lerden ba’zılarının bizim anlayabileceğimiz birtakım ibârât ile verdikleri

32 Bu metin, *Tercümân-ı Hakikat* gazetesinde (sayı: 3111, 26 Safer 1306, s. 5) Ahmed er-Rifâî’ye atfen yayınlanan tercümeler içinde yer alır. Gazetede yayımlandıktan sonra, özellikle kâinâta dâir yeni bilgiler anlatılırken dönem kitaplarında aktarılmıştır. Meselâ bk. Mehmed Şükrü, *Musavver Esfâr-ı Bahriyye-i Osmâniyye*, I, s. 104-105.

haberleri bile ukûl-i zaîfemiz kabûlde tereddüd eder. Bunların ahvâli ehl-i arzın beyânât ve ibârâtına sığar şeyler değildir; ve ta'rif ve beyâna sığamayan şeye ve maârife, ıstılâh-ı [m/59] muhakkikinde “âlem-i Simesime” derler. Cenâb-ı Şeyh-i Ekber (r.a.) efendimizin *Fütûhât-ı Mekkiyye*'lerindeki beyânât-ı aliyyelerinden ba'zı fıkârât numûne olarak zikrolunur.

“O âlemde Hak Teâlâ'nın yumuşak, kırmızı altından bir arzı vardır ki, eşçâr ve esmârı ve sâir eşyâsı hep altındandır. Bir kimse onun meyvesinden alıp yese, bir derece tarâvet ve lezzet ve râyiha-i tayyibe bulur ki, vassâflar onu vasfedemez; ve o arzın meyvelerinde olan nukûş-ı bedîa ve zînet-i garîbeyi nüfûs tahayyül edemez.

Ve yine bir arz daha vardır ki, gümüştedir; ve eğer onun meyvelerinden bir şey eklolunsa, gayr-ı kâbil-i tavsîf ta'm ve râyiha-i tayyibe bulunur.

Ve yine kâfûr-ı ebyazdan bir arz daha vardır ki, ondaki emâkin harârette ateşten daha şedîddir; lâkin insan ona girerse ihrâk etmez; ve ba'zı emâkini mu'tedil ve ba'zısı bâridir.

Ve yine za'ferândan bir arz vardır ki, ehli, inbisât ve beşâsette sâir arzın ehlinden ziyâdedir; geleni istikbâl ve iclâl ederler; ve onun meyvelerinden bir şey koparılsa, hemen yerine onun nazîri biter. Koparan farkına varmaz; ve onda aslâ noksan görülmez.

Kadınlarının hüsnü bir mertebededir ki, cennetteki hûrîlerin hüsnü, onlara nisbetle, bizim arzımızdaki kadınların hüsnünün, hûrîlerin hüsnüne nisbeti gibi olur. Onlarda teklîf-i ilâhî yoktur. Belki ta'zîm-i Hak üzere mecbûldürler.”

H. Şeyh (r.a.) buyururlar ki: “Âriflerin âlem-i Simesimeye duhûlleri ecsâm ile değil, ervâh ile olur. O âleme duhûl edecekleri vakit, heykellerini arz-ı dünyâda bırakırlar; ve dâhil olduğu arz cinsinden ona bir libâs giydirirler. O arz ehlinden onu sokak başından istikbâl eden vardır. Avdet edeceği vakit, yine o sokak başına gelirler; ve arkasından o arzın libâsını çıkarıp birbirleriyle vedâlaşırlar. Ârif gider, refîki orada kalır.

Aklın dâr-ı dünyâda muhâl gördüğü her şeyi biz o âlemde mümkün bulduk.”³³

33 *Fütûhât-ı Mekkiyye*, I, 197 (8. bâb).

Filhakîka da altından ve gümüşten, kâfûrdan, za'ferândan mahlûk arza; ve harâreti [m/60] ateşten daha şedîd olan mahalde, bir şeyin yanmamasına; ve koparılan meyvenin yerinde farkına varılmaksızın nazîrinin peydâ olmasına ve diğer zikrolunan acâibâta ehl-i arzın akılları ermez; ve arzımızın kavânîn-i teşekkülüyyesi ve kavâid-i halkıyyesi ahvâl-i mümâsilenin zuhûruna müsâid değildir. Fevkimizde parlayan ecrâm-ı bî-nihâyeden her birinin dahi bizim kavânîn-i arzıyyemize müşâbih kânûnlar dâiresinde deverânını iddiâyâ, akıl ve fen müsâade edemez. Zîrâ arzımızın hatt-ı istivâsı ile, kutupları sekenesinin şerâit-i hayâtiyyesi arasında bile azîm farklar vardır.

On birinci vasl: Hilkat-i Âdem

Hilkat-i Âdem hakkında sûret-i umûmiyyede dört kaviil vardır:

Birincisi: Kur'ân-ı Kerîm'in ve ahâdîs-i nebeviyyenin maânî-i zâhiresi üzerine müfessirîn-i kirâm taraflarından beyân buyurulan kavildir. Bunda ehl-i kitâbın cümlesi müttefiktir. Mücmelen beyânı budur ki:

“Hak Teâlâ hazretleri hey'et-i âlemi bütün levâzımı ile halk ve ikmâl buyurduktan sonra, Âdem'in sûret-i cesedini tıyn-i lâzibden, ya'ni kokmuş çamurdan tesviye edip, ona rûh nefhetti; ve melâikeye secde ile emreyledi, secde ettiler. İblîs “Ben ondan hayırlıyım, çünkü beni nârdan ve onu topraktan halkettin” diyerek secdeden ibâ eyledi. Terk-i edeble böyle bir kıyâsa müsteniden Hakk'a karşı nizâa cür'et eylediğinden, İblîs huzûr-ı İzzet'ten matrûd oldu. Bâdehû Âdem'in dıl'-ı eyserinden Hak Teâlâ Havvâ'yı yarattı. Yiyip içerek cennette tena'um etmelerini ve fakat şecere-i menhiyeye takarrüb etmemelerini onlara emretti. İğvâ-yı İblîs ile bu şecere-i menhiyeye takarrüb ettiler. Hak Teâlâ: “İhbitû” (Bakara, 2/36) [Aşağıya ininiz!] emriyle onları cennetten ihrâc edip, rûy-i zemîne indirdi. Âdem ile Havvâ arzda bi't-tenâsül nev'-i Benî Âdem türedi. Ehl-i tefsîrin kavline göre hilkat-i Âdem'den bu âna değin yedi bin sene kadar bir müddet mürûr etmiştir. [m/61]

İkincisi: Kur'ân-ı Kerîm'in ve ahâdîs-i şerîfenin maânî-i bâtinesi üzerine kâşif-i esrâr-ı ilâhiyye olan muhakkikîn hazarâtı taraflarından beyân buyurulan kavildir.

Cenâb-ı Nî'metullah (k.s.) hazretleri نَبَاتًا مِنَ الْأَرْضِ أَنْتَبَكُمْ (Nûh,

71/17) [Allah Teâlâ sizi arzdan bir bitiriş bitirdi.] âyet-i kerîmesinin tefsîrinde şöyle buyururlar:

أَيُّ أَتْبَنَتِكُمْ مِنَ الْأَرْضِ إِنْبَاتًا إِبْدَاعِيًّا وَصَيَّرَكُمْ أَنْوَاعًا وَأَصْنَافًا، أَوَّلًا مِنَ النَّبَاتِ وَرَبَّائِكُمْ إِلَى أَنْ صِرْتُمْ ثَانِيًا حَيَوَانًا ثُمَّ إِنْسَانًا قَابِلًا لِلْمَعْرِفَةِ وَالْإِيمَانِ، ثُمَّ كَلَّفَكُمْ بِمَا كَلَّفَكُمْ مِنَ التَّكَالُيفِ الشَّاقَّةِ لِيَتَرْتَقُوا مِنْ رُتْبَةِ الْبَشَرِيَّةِ إِلَى مَرْتَبَةِ الْخِلَافَةِ وَالنَّبَاتَةِ الْإِلَهِيَّةِ، وَتَفُوزُوا بِمَا لَا عَيْنٌ رَأَتْ وَلَا أُذُنٌ سَمِعَتْ وَلَا خَطَرَ عَلَى قَلْبٍ بَشَرٍ.

Ya'ni: "Allah Teâlâ sizi arzdan ibdâî olarak bitirmek sûretiyle inbât eyledi; ve sizi envâ' ve esnâf olarak yaptı. Evvelâ nebât cinsinden, sâniyen hayvan ve sonra da î mân ve ma'rifete kâbil insan oluncaya kadar terbiye etti. Ba'dehû rütbe-i beşeriyeden, mertebe-i hilâfete ve niyâbet-i ilâhiyeye irtikânız ve göz görmedik ve kulak işitmedik ve kalb-i beşere hutûr etmedik şeye fâiz olmanız için size tekâlîf-i şâkkayı teklîf etti."³⁴

Sath-ı arzda nev'-i Benî Âdem'in netice-i istihâlât olarak tekâmülât-ı tedriciyye ile zuhûrunu, pek açık beyândan ibâret olan bu tefsîre diğer mütâlaât ilâvesine hâcet görülemez. Bu tarz-ı beyân üçüncü cild *Mesnevî-i Şerîf*de dahi aynen böyledir:

از جمادی مردم و نامی شدم	و ز نما مردم به حیوان بر زدم
مردم از حیوانی و آدم شدم	پس چه ترسم کی ز مردن کم شدم
حمله دیگر بمیرم از بشر	تا بر آرم از ملایک پر و سر
بار دیگر از ملک قربان شوم	آن چه اندر وهم ناید آن شوم

Ya'ni: "Cemâdlıktan öldüm ve nebât oldum; ve nebatlıktan öldüm, hayvan mertebesinde zâhir oldum. Hayvanlıktan öldüm, âdem oldum. Böyle olunca ne korkayım, ne vakit ölmekten noksan oldum! Diğer bir hamlede de beşer mertebesinden ölürüm. Âkıbet [m/62] melâike arasından kanat ve baş kaldırırım. Diğer def'a da melek mertebesinden kurbân olurum. O şey ki vehme gelmez, o olurum."³⁵ Ve kezâ *Mesnevî-i Şerîf*in dördüncü cildinde de şöyle buyurulur:

آمده اول به اقلیم جماد	و ز جمادی در نباتی اوفتاد
سالها اندر نباتی عمر کرد	وز جمادی یاد ناورد از نبرد

34 Nahcivânî, *el-Fevâtihu'l-İlâhiyye*, II, s. 448.

35 Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, VI, s. 396-397 (beyit: 3887-3891).

نامدش حالِ نباتی هیچ یاد	و ز نباتی چون به حیوانی فتاد
می کشد آن خالقِ که دانیش	باز از حیوان سوی انسانیش
تا شد اکنون عاقل و دانا و زفت	همچنین اقلیم تا اقلیم رفت
هم از این عقلش تحول کردنیست	عقلهای اولیش یاد نیست

[Evvelâ cemâd iklîmine gelmiştir; ve cemâdlıktan nebâtlığa düştü. Senelerce nebâtlıkta ömür yaptı, hâlbuki cenkden dolayı cemâdlıktan yâda getirmedi; ve nebâtlıktan hayvanlığa düştüğü vakit nebâtlık hâli onun hâtırına hiç gelmedi. O Hâlık onu tekrâr hayvandan insanlık tarafına çekti ki sen onu bilirsin. Böyle iklîmden iklîme gitti. Âkıbet şimdi âkıl ve ârîf ve kavî oldu. Ona evvelki akılları yâdetmek yoktur. Bu akıldan dahi ona tahavvül etmek vardır.]³⁶

Sûre-i Secde'de vâki' *وَبَدَأَ خَلْقَ الْإِنْسَانِ مِنْ طِينٍ، ثُمَّ جَعَلَ نَسْلَهُ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ مَّاءٍ مَهِينٍ، ثُمَّ سَوَّاهُ وَنَفَخَ فِيهِ مِنْ رُوحِهِ* (Secde, 32/7-9) [Hak Teâlâ insanın halkına çamurdan başladı; sonra onun neslini zayıf su sülâlesinden kıldı; sonra cismini tesviye edip, ona kendi rûhundan nefhetti.] âyet-i kerîmesi Âdem'in arzdan ne vech ile inbât buyurulduğunu tafsîl ve bâlâdaki âyet-i kerîmeyi tefsîr ediyor. Demek ki, Âdem'in halkına tıyn-i lâzibden bed' olunmuş; ve sonra onun nesli sudan, ya'ni nutfeden tekevvün eden sülâlelerden ya'ni cıvık çamur cinsinden olan za'f-ı sudan yapılmış; ve sonra da ahsen-i takvîm üzere tesviye buyurulmuş; ve bu tesviye ile rûh-ı ilâhînin nefhine sâlih bir hâle geldiği için, hilâfet-i ilâhiyye nefh ve ifâza olunmuştur. Âyet-i kerîmede "sümme" (sonra) kelimeleri merâtib-i istihâlâta işâret olduğuna şübhe yoktur. Bu istihâlât birinci kavil erbâbı tarafından böyle tefsîr olunur:

"Hz. Âdem'in halk-ı cesedi hame'-i mesnûndan, ya'ni yıllanmış, kokmuş çamurdan oldu; ve onun vücûdundan Havvâ halkolundu. Âdem, topraktan çıkan nebâtâtı ve ekl-i nebâtât ile neşv ü nemâ bulan hayvânâtı ekletti. Bunlar vücûd-ı Âdem'de sudan ibâret olan nutfе oldu. Bu su, rahm-ı Havvâ'ya munsabb oldu; ve orada etvâr-ı muhtelifе geçirdikten sonra, sûret-i âdemiyyeye girip, tevellüd eyledi." Hâlbuki Hak Teâlâ sûre-i An-

36 Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, VIII, s. 551-555 (beyit: 3622-24, 3631-33).

kebût'da الْخَلْقَ بَدَأَ الْخَلْقَ (Ankebût, 29/20) ya'ni "Arzda geziniz, Allah Teâlâ'nın halka nasıl başladığına nazar ediniz!" buyuruyor. Hilkat-i beşerin bidâyeti, ehl-i tefsîrin bu beyânâtı vech ile olursa, bunu görmek için arzda gezmeğe lüzûm yoktur. Çünkü bu istihâlât ve etvârı, insan arzın herhangi bir noktasında mukîm ve sâkin olmakla da görüp öğrenebilir; ve "arzda geziniz!" teşviki, arzın gezilmek mümkün olan yerlerine şâmilidir. Arzın sathında gezmek mümkün olduğu gibi, hafriyât netîcesinde, arzın ka'rında da gezilebilir. İmdi bu âyet-i kerîmenin ma'nâ-yı münîfinden müstebân oluyor ki, arzda gezip tedkîkât icrâ etmekle, hilkat-i beşerin başlangıcına dâir ilm-i müstehâsâtta [m/63] görülüp anlaşılabilecek şeyler vardır. Esâsen muhakkikîn berâzihi beyân ettikleri sırada, cemâdât ile nebâtât arasındaki berzahın "mercan"; ve nebât ile hayvan arasındaki berzahın da "hurma ağacı"; ve hayvânât ile insan arasındaki berzahın da "maymun" olduğunu açıktan açığa gösterirler.

Üçüncüsü: Âdem, istihâlât netîcesinde tedrîcî olarak değil, belki topraktan def'î olarak halk buyurulmuştur. Sâhib-i *Vâridât* olan Bedreddîn-i Simâvî ile ba'zı zevât buna zâhib olmuşlardır. Cenâb-ı Bedreddin *Kitâb-ı Vâridât*'ında şöyle buyurur: وَحَشَرُ الْأَجْسَادِ عَلَى مَا يَزْعُمُ الْعَوَامُ لَا يَكَادُ يَصِحُّ وَلَكِنْ يُمَكِّنُ أَنْ يَجِيءَ زَمَانٌ لَا يَبْقَى فِيهِ شَخْصٌ مِنْ نَوْعِ الْإِنْسَانِ ثُمَّ يَتَوَلَّدُ مِنْ تُرَابٍ بِلَا أَبٍ وَأُمٍّ ya'ni: "Avâmın zu'mettikleri şey üzere haşr-i ecsâd sahîh değildir. Velâkin mümkündür ki, nev'-i insândan âlemde bir şahsın kalmadığı bir zaman gele;³⁷ ve ba'dehû topraktan babasız ve anasız bir insan tevellüd ede. Sonra da tenâsül ile doğa."

Dördüncüsü: Tedkîk-i müstehâsâta nazaran târîh-i tabîi ulemâsının akvâlidir. Bunlar da derler ki: "Sath-ı arzda tekevvün eden mürekkebât-ı fahmiyyeden nebâtât ve hayvânât-ı ibtidâiyye tahassul edip bu ecsâm-ı uzviyye-i ibtidâiyye ya basît veyâ mürekkeb hücerât cümlelerinden mürekkeb idiler. Bunlar üşniyye fasîlesinden nebâtât-ı mevâdd-ı jelâtiniyye; ve hayvânât-ı nâimededen ma'den ve hayvan ve nebât evsâfını câmi' olan mercanlar, süngerler ve hayvânât-ı kışriyyeden ibâret idi. İlk hayvânât cüzûrsuz nebâtâtta başka bir şey değildir.

37 Buradan sonraki kısım mevcut *Vâridât* neşir ve şerhlerinde yoktur.

Seyyârenin şurût-ı uzviyyesi kesb-i mükemmeliyyet etmesi ve hâl-i me-bâdîde bulunan ba'zı a'zânın neşv ü nemâ bulması ile hayât ıslâh-ı hâl ve kesb-i kemâl eylemiştir. Ezmine-i ibtidâiyyede, bihâr-ı evveliyye derûnun-da yüzen hayvânât-ı adîmetü'l-fikarâtta başka bir şey görülmezdi. Devr-i mezkûrun nihâyetine doğru devr-i sillûrî esnâsında ilk esmâk ve fakat esmâk-ı gudrufiyye zuhûr etmiştir. Esmâk-ı azmiyye ise ondan pek çok zaman sonra vücûd bulmuştur. Devr-i evvelde galîz hayvânât-ı zü'l-mâişeteyn, cesîm zevâhif, batî hayvânât-ı kışrıyye başlar. Lâkin unsur-ı hayvânî bu devirde henüz tevessü' etmemiş idi. [m/64] Milyonlarca seneler mürûr etmiştir ki, gerek hayvânât ve gerek nebâtâtta zükûr ve inâs yok idi. Bu nevi' teşekkülâtın ilk zuhûr edenleri münâsebât-ı esmâk gibi za-yıf, gayr-ı muayyen ve şiddet ve faâliyetten ârî idi. Lâkin hayât tedricen kesb-i kemâl ederdi. Muahharan unsur-ı hayvânî, envâ'-ı kesîre ile yekdî-ğlerinden temeyyüz ettiler. Zevâhif zuhûr etmiş, kanatlar tuyûru havada uçurmuş, ilk zü'l-fikarât hayvânât-ı mükeyyise ormanlarda temekkün et-miştir. Devr-i sâlisde yılanlar ayaklarını kaybetmekle büsbütün zevâhiften temeyyüz etmişlerdir. Nitekim ayaklarının vücûdlarına ittisallerinin âsârı bugünkü günde dahi müşâhede olunmaktadır. Zevâhif ve tuyûr evsâfını câmi' olan hayvânât munkarız olmuşlar; ve maymun nev'inin aksâmı ve bilcümle envâ'-ı hayvâniyye-i cesîme kıtaâtta teşekkül etmiştir. Lâkin nev'-i benî beşer henüz mevcûd değil idi. Evsâf-ı teşrihiyyece hayvândan pek az farkı olan ve fakat mirkât-ı kânûn-ı terakkîde en âlî ve azamet-i fikriyyesi ile hüküm-fermâ-yı âlem olmak isti'dâdını hâiz bulunan insan, daha sonra zuhûr etmiştir. İnsan, kânûn-ı tekâmül netîcesinde zuhûr etmiş ve silsile-i hayvânâtın en mükemmeli bulunmuştur. Meşîmeler arasında insanın en yakın ceddi "primat"lar olduğu gibi, onların da en yakın ceddi "şibh-i beşer" denilen "Kariniyen"lerdir. Paul ve Fritz Sarasin nâmında iki hayvânât âlimi tarafından 1893 târihinde icrâ edilen tedkîk ve tenkîdler netîcesinde "Seylân"ın ibtidâî ahâlisinin kendi teşekkülleri i'tibâriyle diğer ırklardan ziyâde maymuna yakın olduğu anlaşılmıştır. "Anthropoid" denilen şibh-i beşerler arasında ise insana en çok benzeyenleri "şempanze" ile "goril"ler-dir. 1894 senesinde Cava'da keşfedilen bir kafatası ile berâber bir oyluk kemiği ve birkaç diş, "Layt" da mün'akid hayvânât kongresinde, hayvânât

ve nebâtât ve müstehâsât âlimleri tarafından tedkîk olundukda, bunların bir şibh-i beşere âit olduğu takarrür eyledi. Bu sûretle tekevvün eden insanların zuhûrundan şimdiye kadar tahmînen beş yüz bin sene kadar bir zaman geçmiştir.” [m/65]

İmdi nev’-i Benî Âdem sath-ı arz üzerinde zikrolunan akvâl-i erbaadan hangisi vech ile halkedilmiş olursa olsun, mahlûkât-ı arzıyyenin kâffesine fâik ve cümlesinden mükerrem ve eşreftir. Onun kerâmet ve şerâfeti bu akvâl-i erbaanın kâillerince de musaddaktır. Hak Teâlâ hazretleri bu hakîkati وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا (İsrâ, 17/70) [Muhakkak biz Benî Âdem’i mükerrem kıldık ve onları karaya ve denize yüklettik ve iyi şeylerden onları rızıklandırdık; ve onları, yarattığımız kimselerin çokları üzerine ziyâde tafdîl ettik.] âyet-i kerîmesinde beyân buyurmuştur. İnsanların istihâlât netîcesinde tekevvününe kâil olan Camille Flammarion bile; “Arz kâinât içinde bir seyyâre ve insan o seyyârenin kuvâ-yı umûmiyyesinin netîce-i muhassalasıdır. Tabîat içinde kudret-i ilâhiyyeyi fehim ve idrâk ve şân-ı azamet-i ezeliyyesine arz-ı ubûdiyyet eden ilk mahlûk insandır” demiştir.

Nev’-i Benî Âdem’in hilkatı ne sûretle olursa olsun Allâhü Zülcelâl’in varlığını ve melâikesinin vücûdunu ve resûllerini ve kitâblarını ve yevm-i âhireti ve kazâ ve kaderi ve ba’d-e’l-mevt ba’si inkâra sebep olamaz. Kitâb-ı tabîatı tedkîk ile meşgûl olup da bunları inkâr edenler, tedkîk ettikleri şeyin netâyicini idrâk edemeyen ve bir şeyde istiğrâkları hasebiyle hey’et-i mecmûa-i ma’rifeti ihâta edemeyen mahdûdu’l-efkâr ve nâkısı’l-isti’dâd kimselerdir. يَعْرِفُونَ نِعْمَتَ اللَّهِ ثُمَّ يُنْكِرُونَهَا وَأَكْثَرُهُمُ الْكَافِرُونَ (Nahl, 16/83) [Allâh’ın nîmetini tanırlar, sonra da onu inkâr ederler ve onların ekserisi kâfirlerdir.]

On İkinci Fasıl

Birinci vasl: İnsân-ı kâmil

Nefes-i Rahmânînin tenfisinden maksad *كُنْتُ كَنْزًا مَخْفِيًّا فَأَحْبَبْتُ أَنْ أُعْرَفَ* [Ben gizli bir hazîne idim; bilinmeğe muhabbet ettim; halkı bilinmem için yarattım.] hadîs-i kudîsi mûcibince “hubb” ve “zuhûr” ve “ma’rifet” bulunduğundan ve kemâl-i ma’rifet ise sûret-i ilâhiyyeyi kabûle müsâid bir endâm âyînesi ile mümkün olduğundan, zât-ı ulûhiyyet vücûd-ı latîfini, bu sûret-i ilâhiyyenin intibânını kabûl edebilecek bir mertebe-i kesîfe tenzîl etti ki, bu mertebe-i kesîfe dahi âlem-i şehâdetdir; ve âlem-i şehâdet her ne kadar, esmâ-i ilâhiyyenin zuhûr-ı ahkâm ve âsârına müsâid ise de, tamâmıyla mücellâ bir âyîne olmadığından, sûret-i ilâhiyye onda kemâliyle zâhir olmaz. [m/66] Binâenaleyh âlem-i şehâdetten Âdem’in halk ve zuhûru, onun cilâsı mesâbesinde vâki’ oldu. İmdi âlem, Âdem’in vücûdu ile bir mir’ât-ı mücellâ olduğundan Hakk-ı mutlak onda sûret-i ilâhiyyesini kemâli ile müşâhede buyurur. Fakat bu müşâhede, uzaktan ve kendi vücûdunun hâricinde vâki’ olan bir şeye nazar ile mütehasıl temâşâ kabîlinden değildir. Belki cemî’-i zerrâtta bizzât zuhûr ve huzûr ile müşâhede-i zevkiyedir.

Bu hâle işâreten Kur’ân-ı Kerîm’de *لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ* (En’âm, 6/103) [Gözler O’nu idrâk edemez, O ise gözleri idrâk eder ve O Latîf ve Habîr’dir.] buyrulur. Zîrâ zât-ı latîf, eşyâ sûretleriyle mütekâsif olunca, onlarda bi-hasebi’l-kesâfe zâhir olan ahvâl ve şuûn, zât-ı latîfin zevk-i şühûdî ve huzûrî ile ma’lûmu olur. Onun için âyet-i kerîmede “Latîf ve Habîr” buyruldu; ve “hibret” ilm-i zevkîdir. Nitekim diğeri bir âyet-i kerîmede dahi *أَلَا يَعْلَمُ مَنْ خَلَقَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ* (Mülk, 67/14) [Yaratmış olan zât bilmez mi? Latîf, Habîr olan O’dur.] buyrulur. Bu taayyünâtta Hak can gibidir; ve taayyünât ise cesed hükmündedir; ve melâike havâsse; ve eflâk ve anâsır ve mevâlîd a’zâya benzerler; ve Âdem bunların zübdesi ve hulâsası olduğundan semâvât ve arzın sebeb-i hilkatı Âdem olmuş olur. Rubâî:

ای نسخه نامۀ الهی کہ تویی	وی آینه جمالِ شاهی کہ تویی
بیرون ز تو نیست هر چه عالم هست	در خود بطلب هر آنچه خواهی کہ تویی

Tercüme: “Ey Âdem! Nâme-i ilâhînin nüshası sensin; ve cemâl pâdişâhının âyinesi sensin. Âlemde ne varsa, sende hâriç değildir; her ne istersen kendinden iste ki, hep sensin.”³⁸ Ve nitekim لَوْلَاكَ لَوْلَاكَ لَمَّا خَلَقْتُ الْأَفْلاكَ [Ey mahbûbüm! Matlûb olan senin zuhûr-ı vücûdun olmasa idi, felekleri yaratmazdım.]³⁹ buyurulmuştur.

Cem’iyyet-i esmâiyyeden ibâret olan sûret-i ilâhiyyeyi ve emânet-i ilâhiyyeyi kabûl ve hamle, semâvât ve arzın ve cemâdâtın taayyünâtı müsâid olmayıp, ancak Âdem’in taayyünü müsâid oldu. Bu hakîkati [m/67] müdrîk olmayan mâddiyyûn, tefekkürün ancak dimâğ-ı âdemînin azot ve karbon ve fosfor gibi birtakım mevâd zerrelerinin tevazzu’-ı hâssından mütevellid olduğunu beyân ile ma’nâyı inkârları, azot ve karbonun ve vücûd-ı hakîkinin taayyün-i mahsûsundan ibâret olan bu tevazzu’-ı hâssın ne demek olduğunu bilmemelerinden mütevelliddir. İşte vücûdun bu taayyün-i mahsûsudur ki, mefhûm-i küllî-i ulûhiyyetten ibâret olan emânât-ı ilâhiyyeyi hamle müsâid oldu. Nitekim Hak Teâlâ buyurur: إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ (Ahzâb, 33/72) [Biz emâneti göklere ve yere ve dağlara arzettik. İmdi onu yüklenmekten çekindiler ve ondan korktular; ve onu insan yükledi.]

Kalbi şems ve diğer seyyârât a’zâ olmak üzere, Allah Teâlâ hazretleri manzûme-i şemsiyyemizi insân-ı kebîr olarak halk buyurdu; ve arzdan dahi kemâl-i celâ ve isticlâ için onların misli bir mir’ât-ı tâm olan insanı yarattı. Bunu, Allah Teâlâ’nın her şeye kâdir olduğunu bilmemiz için böyle yaptı. Zîrâ insanda zâhir olan sıfat-ı ilmin derecesi, sâir mahlûkâtta mevcûd değildir. Nitekim âyet-i kerîmede اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ وَمِنَ الْأَرْضِ

38 *Fîhi Mâ Fîh*’te de geçen bu rubâiyi Ahmed Avni Bey Saâdeddin Hamevî’ye [Hammûye] (v. 671/1272) atfetmektedir. Bk. *Fîhi Mâ Fîh* (trc. A. Avni Konuk), s. 73, 237. Rubâînin geçtiği en eski kaynaklardan biri de Necmeddin Dâye’nin (v. 654/1256) *Mîrsâdü’l-İbâd* ıdır. Atfedildiği diğer sûfler için bk. Dâye, *Mîrsâdü’l-İbâd*, s. 3, 552.

39 Hâkim, *Müstedrek*, II, s. 671-672; Taberânî, *Mu’cemu’l-Evsat*, VI, s. 313; Deylemî, *el-Firdevs*, V, s. 227; İbnü’l-Hallâl, *es-Sünne*, I, s. 233; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, III, s. 518; Dımaşkî, *Sübülü’l-Hüdâ ve’r-Reşâd*, I, s. 75; Vâkıdî, *Fütûhu’ş-Şâm*, I, s. 235; Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü’l-Kulûb*, II, s. 697 (32. bâb); Hemedânî, *Temhîdât*, s. 43; Baklî, *Meşrebü’l-Ervâh*, s. 234, 263; Dâye, *Mîrsâdü’l-İbâd*, s. 37; *Fütûhât-ı Mekkiyye*, I, 210 (10. bâb).

مِثْلَهُنَّ يَنْزِلُ الْأَمْرُ بِبَيْنَهُنَّ لِيَتَعَلَّمُوا أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (Talâk, 65/12) [Allah, o (Zât-ı Kibriyâ)dır ki, yedi göğü ve yerden de onların mislini yaratmıştır. Onların aralarında emri cereyân eder. Tâ ki Allâh'ın her şey üzerine kâdir olduğunu bilesiniz.] buyurulmuştur.

Ma'lûm olsun ki, insandan maksûd, ancak insân-ı kâmilidir. Onun kemâli yalnız ilmen değildir; belki bilcümle esmâ ve sıfât-ı ilâhiyyenin ahkâmı kendisinde fiilen zâhir olur. Meselâ kendisinde sıfat-ı halk zâhir olmayan, ya'ni kendisinde cemî'-i merâtibde kudret-i halk bulunmayıp da, sâir sıfâtın ahkâmı zâhir olan insân-ı kâmil değildir, insân-ı nâkıstır. İnsân-ı kâmilde ihyâ ve imâte ve icâd ve idâm ve men' ve i'tâ gibi ilâ-mâ-lâ-nihâ-ye sıfât-ı ilâhiyye fiilen zâhir olur. Nitekim Îsâ (a.s.)dan naklen Kur'ân-ı Kerîm'de buyrulur: *أَنِّي أَخْلُقُ لَكُمْ مِنَ الطِّينِ كَهَيْئَةِ الطَّيْرِ* (Âl-i İmrân, 3/49) [Ben sizin için çamurdan kuş şekli gibi bir şey icâd ederim.] Vücûdun mer-tebe-i itlâkında sıfât; ve sıfâtın âsârı olan esmâ; ve esmânın âsârı olan ef'âl yoktur. Vücûd mer-tebe-i ulûhiyyetine tenezzülünde sıfât ve esmâ sâhibidir; fakat ef'âl yoktur. Vaktâki merâtib-i kevnîyyeye tenezzül eder, ef'âl zâhir olur; ve mer-tebe-i şehâdetde taayyünât-ı kesîfe libâsına büründüğü vakit, sıfât ve esmâ ve ef'âl azhar olur. Binâenaleyh "Allah" ism-i câmiî, evvel ve âhir ve zâhir [m/68] ve bâtının hey'et-i mecmûasının ismi olur; ve vücûd-ı mutlakın cemî'-i merâtib ve etvârının meclâsı âlem ve onun zübdesi ve hulâsası "Âdem" olmuş olur. Âlemsiz ve Âdem'siz Allâh'ı görmek kâbil değildir. Böyle olunca insân-ı kâmilde zât, sıfât ve esmâ ve ef'âl müctemî'dir; ve bu mer-tebe vücûdun yedinci mer-tebesi olup, tenezzülât-ı kemâliyye-i vücûdiyye insân-ı kâmilde nihâyet bulur; ve vücûd-ı mutlakın insân-ı kâmil mer-tebesindeki kemâlâtı hiçbir mer-tebe ve etvârında müşâhed değildir. Hak insân-ı kâmil ile görür, işitir, bilir; ve bilcümle sıfât-ı kevnîyye ile muttasıf olur; ve her bir mevtının ve her bir mer-tebenin lezâzeti ile telezzüz ve âlâmı ile müteellim olur. Hakk'ın ezvâkı insân-ı kâmilin ezvâkı; veyâ aksi olarak, insân-ı kâmilin ezvâkı Hakk'ın ezvâkıdır. İmdi kevn vücûd-ı âlemdir; ve kevn-i câmi' dahi insân-ı kâmilidir. "Âdem" denilince insân-ı kâmil anlaşılmalıdır.

Ma'lûm olsun ki, âlem ve Âdem'in iki i'tibârı vardır. Birisi zâtı cihe-tindendir; ve onların zâtı evvelce yok idi, sonradan var oldu; ve diğeri vü-

cûd-ı mutlak cihetindendir ki, küllde sârîdir. Onun herkes ve her şey ile nisbeti vardır. Bu i'tibâr ile insan “üns”ten müştaktır, derler. İnsân-ı kâmil, bi'l-asâle (S.a.v.) Efendimiz'dir. Zîrâ onun hakîkatı cemî'-i hakâyıkı câmi' olan mertebe-i ulûhiyettir. “Allah” ismi onun Rabb-i hâssıdır. Bu ismin tahtında mündemic olan kâffe-i esmâda i'tidâl vardır. Ya'ni birinin diğerine galebesi yoktur. Fakat onun tâbii olan enbiyâ (aleyhimü's-selâm) ile evliyâ (kaddesallâhu esrârahum) hazarâtı da “Allah” isminin mazharı olmakla berâber onun tahtında bulunan esmâdan bir ismin merbûbu olup, o isimler, onların Rabb-i hâssları bulunduğundan, mazhariyyet-i esmâ husûsunda onlarda i'tidâl yoktur. Nitekim Sâlih (a.s.) ism-i Fettâh'ın mazharı olduğundan mu'cizâtı “fütûh” sûretinde zâhir oldu. İmdi insân-ı kâmil, Hakk'ı tenzîhde teşbîh [m/69] ve teşbîhde tenzîh eder. Tenzîhde *إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ* (Kehf, 18/110; Fussilet, 41/6) [Ben de sizin gibi beşerim!] buyurur ve teşbîhde *مَنْ رَأَى الْحَقَّ فَقَدْ رَأَى اللَّهَ* [Beni gören Hakk'ı gördü.]⁴⁰ ve *هَذِهِ يَدُ اللَّهِ* [Bu Allâh'ın elidir.]⁴¹ buyurur. Zîrâ tenzîh-i sırf ma'rîfet-i ilâhiyyenin nısfıdır. Teşbîh-i sırf dahi, hakikat-i vücûddan cehildir. Buna i'tikâd zendekadır. Tenzîh-i sırf tahdîddir. Zîrâ, bir şey bir şeyden münezzehtir denildiği vakit, onlara birer had ta'yîn edilmiş olur; ve birinin hudûdu bittikten sonra, diğerinin hudûdu başlar demek olur. Teşbîh-i sırf dahi vücûd-ı mutlakı bir kayd-ı sûret ile takyîd etmek ma'nâsına gelir. Bu vartalardan kurtulmak için Hak min-haysü'z-zât eşyâdan münezzehtir; ve min-haysü't-taayyün münezzehtir değildir, deriz. Ve ta'bîr-i diğerle, Hak min-haysü'z-zât eşyânın “ayn”ıdır, deriz. Zîrâ *هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ* (Hadîd, 57/3) [Evvel O'dur ve Âhir O'dur ve Zâhir O'dur ve Bâtın O'dur.] buyurur; ve min-haysü't-taayyün gayrıdır; zîrâ *إِنَّ اللَّهَ لَغَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ* (Ankebût, 29/6) [Şübhesiz Allah âlemlerden müstağnîdir.] buyurur.⁴²

40 Buhârî, “Ta'bîr”, 10; Müslim, “Rü'yâ”, 1; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXVII, s. 292.

41 Nesâî, “İhbâs”, 4; Nesâî, *Sünenü'l-Kübrâ*, VI, s. 145.

42 Ahmed Avni Bey nüshasında sonradan düzeltilerek bu şekilde yazılan cümle diğer üç nüshada şu şekildedir: “Ve ta'bîr-i diğerle, Hak min-haysü'z-zât eşyânın “gayr”ıdır, deriz; zîrâ *إِنَّ اللَّهَ لَغَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ* (Ankebût, 29/6) [Şübhesiz Allah âlemlerden müstağnîdir.] buyurur. Ve min-haysü't-taayyün aynıdır, deriz; zîrâ *هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ* (Hadîd, 57/3) [Evvel O'dur ve Âhir O'dur ve Zâhir O'dur ve Bâtın O'dur.] buyurur.”

İkinci vasl: Ayniyet ve gayriyet

Ma'lûm olsun ki, Rab ile abd arasında ayniyet ve gayriyetin ikisi de sâbit ve mütehakkıktır. O, bir vech ile; bu da bir vech iledir. Bâdî-i nazarda şahs-ı vâhidde ictimâ'-i zıddeyn muhâl görünür; ve الضَّدَّان لَا يَجْتَمِعَان [İki zıd bir araya gelmez.] kâidesi sahîhtir; velâkin bu cem' olmayan "zıddân" lugavîdir, zıdd-ı ıstılâhî değildir. Zıdd-ı ıstılâhî cem' olur. Bunun için ehl-i tasavvuf muhakkikîne "câmiu'l-ezîdât" derler. Meselâ nûr ile zulmet, zıdd-ı lugavîdir. Bu iki zıd bir mahalde ve bir vakitte cem' olmazlar. Zîrâ bu iki lafzın ma'nâsı kendi vaz'ları üzerinde kâimdir. Eğer kendi vaz'ları üzerinde kâim olmazlarsa, onların ictimâi câiz olur. Meselâ gölgeye alâ-tarîki'l-istiâre "zulmet" denebilir; ve zulmet nâmını verdiğimiz bu gölge nûr ile bir mahalde ve bir vakitte cem' olabilir. Nitekim her vakit müşâhede ederiz ki [m/70] nûrdan ibâret olan ziyâ-yı şems ile duvarın gölgesi bir mahalde ve bir vakitte ictimâ' ederler. Zîrâ gölge zulmet-i ıstılâhî idi. İşte bu îzâhâtta ma'lûm oldu ki, abd ile Rab arasındaki ayniyyet-i hakîkiyye lugavî değildir; ve kezâ gayriyyet-i hakîkiyye de lugavî değildir. Bu, her iki zıddın şey'-i vâhidde ictimâi muhâldir. Binâenaleyh ilm-i ma'kulâtta ictimâi men'edilen zıd, ma'nâ-yı lugavî i'tibâriyledir. Yoksa ma'nâ-yı ıstılâhî i'tibâriyle değildir. Bu tâife-i muhakkikîn indinde dahi lugavî olan iki zıddın ictimâi muhâl ve gayr-ı câizdir. Bunu diğer bir misâl ile de tefhîm edelim. Şöyle ki:

Eğer bir şahıs etrâfına dâiren-mâ-dâr âyîneler vaz'etse, her bir âyîne de zâtı ve sıfâtı ile zâhir olur; ve sıfâtının zuhûru budur ki, o şahsın her bir hareket ve sükûnu, hey'et-i mesrûrâne ve mağmûmânesi ve hande ve giryesi akiste görünür. Bu cihetten şahıs, aksin "ayn"ıdır. Bu ayniyet, ayniyyet-i hakîkî-i ıstılâhîdir. Eğer lugavî olsaydı, akiste vâki' olan her bir keyfiyetin, şahısta dahi vukûu vâcib olurdu. Çünkü akis birçok âyînelerde vâki'dir. Bu kesret şahsın vahdetine te'sîr etmez. Eğer akis üzerine taş veya necâset atsalar, şahıs ondan mutazzarrır ve münecces olmaz; kendi hâlinde kalır; ve bu noksanlardan münezzeh ve müberrâdır. İşte bu cihetten gayriyyet-i hakîkî-i ıstılâhî sâbit olur. Binâenaleyh şahıs ile akiste ayniyet ile gayriyetin her ikisi de tahakkuk eder. İmdi, kim ki abd ile Rab arasında ayniyyet-i hakîkî-i lugavîyi i'tikâd eder ve cemî'-i vücûh ile gayriyeti inkâr eylerse, o kimse mülhid ve zındık olur. Bu akîdeye göre âbid ile ma'bûd ve sâcid

ile mescûd arasında hiçbir fark kalmaz. Böyle bir ayniyet gayr-ı vâkî'dir. "Neûzü billâhi min hâzâ." Ve kezâ kim ki, Hâlık ile mahlûk arasında gayriyyet-i hakikiyye-i lugavîyi i'tikâd eder ve nisbet-i hâlıkıyyet ve mahlûkıyyetten mâadâ hiçbir ayniyet taalluk ve nisbetini mukırr olmazsa, o kimse hakikat-i hâlden câhildir. Bu, çömlekçi ile çömlekler arasındaki nisbete benzer. Eğer çömlekçi ölürse, onun yerine çömlekleri [m/71] bâkî kalır. Bu hâl çömlekler ile çömlekçi arasında sâbit olan gayriyyet-i lugavî sebebiyledir. Abd ile Rab arasında böyle bir gayriyyet vâkî' değildir. Bu gayriyyet ile kâil olan ulemâ-i zâhir ve mütekellimîn ıstılâh-ı muvahhidînden gâfil-dirler. Abd ile Rabb'in bir i'tibâr olunmasından havf ederler. Bilmezler ki, ıstılâh-ı muhakkikîn mûcibince akiste ve şahısta her iki cihetin sübûtu ile berâber hiçbir vakitte bu, o; o da, bu olmaz. Akis, akistir; şahıs da şahıstır. Akis mahlûk ve hâdis ve nâkıstır; ve şahıs kadîm ve bâkî ve kâmilidir. Diğer bir misâl daha îrâd edelim:

Buhârın vücûdu kemâl-i letâfetten görünmez. Bir mertebe tekâsüf edince bulut; ve bulut tekâsüf edince su; ve su incimâd ile tekâsüf edince buz olur. İmdi buzun esâsı buhâr olmakla berâber, onun taayyünü buhârın gayrıdır. Zîrâ buhâr aslâ buz gibi kesîf bir taayyün sâhibi değildir; o bî-sûrettir; ve kezâ buz, suyun hâl-i müncebidinden ibâret olduğu hâlde, suyun "ayn"ı değildir. Çünkü su ile görülen işler buz ile görülemez. Su başka, buz başkadır. Velâkin gerek suyun ve gerek buzun vücûdları buhârın zâtından gayrı değildir. Bu i'tibâr ile buhârın "ayn" ıdırlar. Binâenaleyh bunların arasında hem ayniyet ve hem de gayriyyet sâbit ve mütehakkıktır.⁴³

43 Bu başlık altındaki ayniyet-gayriyyet anlatımı büyük ölçüde İmdâdullah Tehânevî'nin *Risâle der Beyân-ı Vahdetü'l-Vücûd* isimli risâlesindendir. Tehânevî'nin risâlesi Ahmed Avni Bey tarafından ayrıca tercüme edilmiştir. Bu kısmı krş. Ercan Alkan, "Ahmed Avni Konuk'un Risâle Der Beyân-ı Vahdetü'l-Vücûd Tercümesi", s. 207-209. Nitekim Ahmed Avni Bey *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*'nde bu kaynağa şöyle işaret etmiştir: "Ve bu ayniyet ve gayriyyet meselesi Hindli İmdâdullah (k.s.) hazretlerinin Vahdetü'l-Vücûd risâlesinde mevcûd olup fakîr tarafından tercüme edilmiş ve bu bahis fakîr tarafından *Fusûsu'l-Hikem*'e yazılan şerhin mukaddemesinde de münderic bulunmuştur." *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, VIII, 571.

On Üçüncü Fasıl: Telhîs-i Merâtib-i Vücûd

Bâlâda tafsîlen beyân olunan vücûdun yedi mertebe-i tenezzülünü mücmelen dahi zikretmek fâideli görüldüğünden bervech-i âtî beyân olunur:

Birincisi: “Lâ-taayyün”, “ıtlâk” ve “zât-ı baht” mertebesidir. Bu mertebede vücûd cemî’-i nuût ve sıfât izâfesinden münezzeh ve her kayıddan ve hattâ kayd-ı ıtlâktan dahi mukaddestir. Bu mertebe Hak Teâlâ’nın künhüdür ki, onun fevkinde başka bir mertebe yoktur. Belki bütün merâtib onun tathındadır. Buna “mertebe-i ahadiyyet” derler. [m/72]

İkincisi: “Taayyün-i evvel”dir. Bu mertebe Hak Sübhânehû ve Teâlâ hazretlerinin kendi zâtını ve sıfâtını ve bilcümle mevcûdâtı, biri diğerinden mümtâz olmamak üzere, bervech-i icmâl, bilmesinden ibârettir. Buna da “mertebe-i vahdet” ve “hakikat-i Muhammediyye” derler.

Üçüncüsü: “Taayyün-i sâni”dir. Bu mertebe Hak Sübhânehû ve Teâlâ hazretlerinin kendi zât-ı alîyye ve sıfât-ı seniyyesini, biri diğerinden mümtâz olmak üzere, alâ-vechî’t-tafsil bilmesinden ibârettir. Buna da “mertebe-i vâhidiyyet” ve “hakikat-i insâniyye” derler.

Dördüncüsü: “Mertebe-i ervâh”dır. Bu mertebe, eşyâ-yı kevnîyye-i mücerrede-i basîtadan ibârettir. Ya’ni burada mâdde ve terkîb yoktur; ve bunlar kendini ve mebdini ve emsâlini müdriktirler.

Beşincisi: “Mertebe-i misâl”dir. O da eşyâ-yı kevnîyye-i mürekkebe-i latîfeden ibârettir ki, bunlar parçalanmaz ve yırtılmaz ve yapıstırılmazlar. Rü’yâda ve âyîne de görülen suver-i hayâliyye gibi.

Altıncısı: “Mertebe-i âlem-i ecsâm”dır. Bu mertebe de, eşyâ-yı mürekkebe-i kesîfeden ibârettir ki, teczie, teb’iz ve hark ve iltiyâm kabûl ederler.

Yedincisi: Kâffe-i merâtibi, ya’ni cismânî ve nûrânî ve vahdet ve vâhidiyet mertebelerini câmi’ olan bir mertebedir ki, “insân-ı kâmil” derler. Bu mertebe vücûd-ı mutlakın tecellî-i ahîri ve libâs-ı ahîridir.

Muhakkikînden ba’zıları “mertebe-i vahdet” ile “vâhidiyet” tevhîd ve “insân-ı kâmil” mertebesini “mertebe-i şehâdet”e ilhâk edip beş mertebe i’tibâr ederek bunlara “hazarât-ı hamse” tesmiye ederler. Bunlara göre merâtibin esâmîsi böyle olur: “Ahadiyet”, “vâhidiyet”, “ervâh”, “misâl” ve “şehâdet”.

Bazıları da dört isim ile icmâl edip “lâhût”, “ceberût”, “melekût”, “nâsût” derler.

“Lâhût” bî-keyfiyet ve bî-renk olan zâttan ibârettir ki, buna “Hû” ile işâret ederler.

“Ceberût”, taayyün-i evvel ve şühûd-ı mücmelden ibârettir ki, “Allah” tesmiye ederler. Onun için “Hû” isminin zikrine “lâhûtî” ve “Allah” isminin zikrine de “ceberûtî” derler. Evvelki “cem’u’l-cem” ve ikincisi “makâm-ı cem”dir.

“Melekût”, “âlem-i ervâh” ile “âlem-i misâl”in mecmûundan ibârettir.

“Nâsût”, “âlem-i şehâdet” ile “hazret-i insân”ın mecmûundan ibârettir. Bunlar i’tibârâtan ibâret olup, [m/73] mahall-i kıyl ü kâl değildir.

İmdi alelîtlâk efrâd-ı insâniyyeden birisi terakkî edip, ona bu merâtib zevkan zâhir olur ve bu merâtibi kendi zâtında bulursa, ona “insân-ı kâmil” derler. Ve onun bu hâline “urûc ve mi’râc” tesmiye ederler. Bu urûc ve inbisât vech-i etemm üzere, ancak Peygamberimiz (s.a.v.) Efendimiz’e vâki’ olmuştur. Zîrâ yukarıda zikrolunduğu üzere, cemî’-i esmâya mazhariyeti alâ-tarîki’l-i’tidâldir; ve bu makâm “makâm-ı mahmûd”dur. Diğer insân-ı kâmillerin bu makâma vusûlleri mümkün değildir. Bu makâm “mâl-i yetîm”dir. وَلَا تَقْرَبُوا مَالَ الْيَتِيمِ (En’âm, 6/152) [Yetimin malına yaklaşmayın!] Bittabi’ diğer kâmillerin mi’râcında bu makâmın zevki yoktur; zîrâ hakîkatleri bu zevki mâni’dir.

On Dördüncü Fasıl: İrsâl-i Rusûl

Ma'lûm olsun ki, irsâl-i rusûlde vücûh-ı adîde vardır; ve âlem-i şehâdet-te peygamberlerin zuhûr ve vücûdları lâzım ve zarûrîdir.

Bir vechi budur ki: İnsân-ı nâkîsta istiklâl-i vücûd ve gayriyet vehmi gâlib olduğundan, kendisinden zâhir olan sıfât ve ef'âli nefesine izâfe eyler; ve vücûdunda istiklâl gördükçe, emr-i vücûdda da'vâ-yı iştirâk eyler. Bu ise zulm-i azîmdir. Nitekim Hak Teâlâ buyurur: إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ (Lokmân, 31/13) [Muhakkak şirk, azîm olan zulümdür.]

Zîrâ “zulüm” lugatta “bir şeyi mevziinin gayrına vaz'etmektir”. Bu da emr-i vücûdda sâika-i vehm ile, da'vâ-yı iştirâkten tevellüd eder. Böyle olunca şirkin menşei kendi nefsinden ve muhâtindeki eşyanın hakâyıkından ve onların mücidinden cehil ve bu cehil hasebiyle, zulmet-i tabîiye ahkâmında istiğraktır. İmdi hazret-i şehâdet, a'yân-ı sâbitenin isti'dâdât ve kâbiliyyât-ı zâtîyyeleri hasebiyle, vücûdun libâs-ı gayriyyet ile zuhûrundan ibâret olduğundan, zübde-i âlem olup, sûret-i ilâhiyyeyi kabûl ve hamle taayyünleri müsâid olan insanlara bu hakîkati ta'lîm ve onları zulmet-i tabîiye sâhasından irdâ' ve asl-ı hakîkî cânibine ircâ' için, yine o vücûd-ı hakîkinin enbiyâ (aleyhimü's-selâm) libâsları ile mütelebbis olması iktizâ etmiştir. [m/74]

Diğer bir vechi budur ki, şuûnât-ı zâtîyye-i ilâhiyye bî-nihâye olup Hak onların ba'zılarından râzıdır ve ba'zılarından râzı değildir. Nitekim Hak Teâlâ buyurur: وَلَا يَرْضَىٰ لِعِبَادِهِ الْكُفْرَ (Zümer, 39/7) ya'ni “Allah Teâlâ ibâdî için küfürden râzı değildir.” Hâlbuki küfür ism-i Mudill'in iktizâsı olup, esmâ-i sâire gibi zuhûr talebindedir. Hak Teâlâ hazretleri rahmet-i rahmânîyyesi ile ona da vücûd bahşeyler. Zîrâ rahmet-i rahmânîyye, âmm olduğundan, bu rahmete nazaran her şey merhûmdur. Velâkin rahmet-i rahîmiyye hâss olduğundan bu rahmete nazaran her şey merhûm değildir. Belki ba'zıları merhûm ve ba'zıları mercûmdur. Binâenaleyh Hak rahmet-i rahmânîyyesine nazaran küfür ve îmâna vücûd verdiği hâlde, rahmet-i rahîmiyyesine nazaran îmândan râzı ve küfürden râzı değildir. İşte Zülcelâl hazretleri kendisinin râzı olduğu ve olmadığı ef'âli mertebe-i risâlete bi't-tenezzül vaz'eylediği şerâyî' ile ibâdına i'lân eyledi. Sûret-i ilâhiyye üze-

re mahlûk olan insan, kendi nefsinı tedkîk edecek olursa, râzı olduğu ve olmadığı ef'âlin zuhûru ne demek olduğuna zevkan muttali' olur. Zîrâ insandan ba'zı ef'âl sâdır olur ki, ondan râzı değildir. Fakat zuhûru iktizâ-yı zâtı olduğundan, terk-i izhârı kâbil değildir.

Bir vechi dahi budur ki, Rabbü'l-erbâb olan Hak Teâlâ, her biri bir Rabb-i hâs olan esmâsı ahkâmından marzî ve mağzûb olanların temyîzini irâde buyurur. Bu temeyyüz ise zuhûr-ı ahkâmıdan sonra olur; ve zuhûr-ı ahkâm ise ba'de'l-imtihan mümkündür. Nitekim Hak Teâlâ buyurur: الَّذِي خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيَاةَ لِيَبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا (Mülk, 67/2) [O Allah Teâlâ ki, mevti ve hayâtı, hanginizin ameli daha güzel olduğunu imtihan etmek için yarattı.] Ve kezâ buyurur: وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ حَتَّىٰ نَعْلَمَ الْمُجَاهِدِينَ مِنْكُمْ (Muhammed, 47/31) [Biz sizi elbette imtihan ederiz, tâ ki sizden mücâhid olanları bilelim!] Eğer mertebe-i azhar olan hazret-i şehâdetde irsâl-i rusûl olunup, marzî olan sırât-ı müstakîm ile mağzûb olan sırât-ı müstakîm ta'rif olunmamış olsa, her ayn-ı sâbitenin isti'dâd ve kâbiliyyet-i zâtıyyesinden ibâret olan hüccet-i bâliğa fiilen zâhir ve şühûd ile tevessuk edememiş olurdu. Nitekim Hak Teâlâ buyurur: فَكَيْفَ إِذَا جِئْنَا مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ بِشَهِيدٍ وَجِئْنَا بِكَ عَلَىٰ وَجْهِكَ شَهِيدًا (Nisâ, 4/41) ya'ni: "Her ümmetden peygamberlerini şâhid getirdiğimiz vakit, onların hâli nasıl olur? Yâ Habîbim! Seni de onların üzerine şâhid getirdik." Ve kezâ buyurur: وَيَوْمَ نَبْعَثُ مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ شَهِيدًا ثُمَّ لَا يُؤْذَنُ لِلَّذِينَ كَفَرُوا فَلِلَّهِ الْحُجَّةُ الْبَالِغَةُ (En'âm, 6/149) [Allah Teâlâ için hüccet-i bâliğa sâbittir.] âyet-i kerîmesi mûcibince, şühûd ile tevessuk eden hüccet-i bâliğanın ikâmesinden sonra mukbiller ile mücrimler ve ehl-i kurb ile ehl-i bu'd ayrılarak, فَرِيقٌ فِي الْجَنَّةِ وَفَرِيقٌ فِي السَّعِيرِ (Şûrâ, 42/7) [Bir tâife cennetde ve bir tâife cehennemdedir.] sırrı zuhûra gelir; ve marzî olanlar kendi sırât-ı müstakîmlerinin nihâyeti olan cennete ve mağzûb olanlar da, kendi sırât-ı müstakîmlerinin nihâyeti olan cehenneme vâsıl olurlar.

Emr-i da'vette kendilerine fütûr gelmemek için enbiyâ (aleyhimüs-selâm)a hîn-i da'vetlerinde sırr-ı kader, ya'ni her ferдин isti'dâd ve kâbiliyyet-i ezeliyyesi mekşûf değildir. Bu sebeble onların da'veti umûma siyyânen vâki' olur. İşte bu beyânâtan anlaşılır ki, irsâl-i rusûl zarûrîdir.

Zamânımızda zekî ve âlim geçinen mütefenninler ve onların mukallidleri hakikat-i hâlden câhil ve bu cehillerinden dahi gâfil olduklarından, irsâl-i rusûlü inkâr ve istihfâf edip, kendilerini berbâd ederler. Eğer akıl ve dirâyetlerine i'timâd etmeyip de enbiyâya ve onların vârisleri olan ulemâ-i billâha tâbi' olarak ta'lîmlerini kabûl etseler ve şeriatleri ile te'dîb-i nüfûs eyleseler, bu cehilden halâs ve kurb-i ma'rifete nâil ve gâye-i hilkatlerine vâsıl ve netîcede insân-ı kâmil olurlardı. Fakat ne çâre ki, isti'dâdlarına ezvâk-ı hayvâniyye ile iştigâl muvâfık geldi. *Mesnevî*:

مگسل از پیغمبر ایام خویش تکیه کم کن بر فن و بر کام خویش

Tercüme: “Vaktinin peygamberinden i'râz etme; kendi fen ve kâmına az i'timâd et!”⁴⁴

44 Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, VII, s. 170 (beyit: 544). Beytin îzâhı şöyledir: “Ey sâlik, kendi asrının ve zamânının şeyh-i kâmilini bul ve onun sohbetinden munkatı' olma! Tarîk-i Hak'da kendi aklına ve ilmine ve zekâvetinin adımlarına i'timâd etme. Zîrâ senin aklın ve ilmin ve zekâvetin, şeyh-i kâmilin ilim ve irfânı önünde gâyet çürüktür. Beyt-i Mısırî (k.s.):

Pîrinle olan ahdi güt, nen var ise ko git
Bildiklerini terk et, irfâna irem dersin”

On Beşinci Fasıl: İhtilâf-ı Şerâyi'

Ma'lûm olsun ki, mertebe-i ilimde sâbit olan suver-i esmâiyyenin mezâhiri ve onlara âit olan kemâlât, hazret-i şehâdette, hazâin-i ilâhiyyeden kader-i ma'lûm üzere tedricen nâzil olur. Nitekim Hak Teâlâ buyurur: [m/76] *وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا عِنْدَنَا خَزَائِنُهُ وَمَا نُنَزِّلُهُ إِلَّا بِقَدَرٍ مَعْلُومٍ* (Hicr, 15/21) [Bizim indimizde hazîneleri olmayan hiçbir şey yoktur. Biz onu ancak mikdâr-ı ma'lûm ile indiririz.] Ve mebâhis-i sâbıkada beyân olunduğu üzere vücûd, henüz nebât ve cemâd ve hayvan mertebelerine mülâbis iken, bu sûretlerden hiçbiri emânet-i ilâhiyyeyi kabûl edemedi. Zîrâ onların isti'dâdâtı bu hamûleyi yüklenmeğe müsâid değildir. Tekâmülât-ı tedriciyye netîcesinde insan zâhir oldu. Her ne kadar ibtidâi insanlarda emânet-i mezkûreden ibâret olan Hayât, İlim, Sem', Basar, İrâde, Kudret, Kelâm ve Tekvîn sıfatları fiilen zâhir olmuş ise de, isti'dâdlarında dekâyık ve maârifî hazmedecek kadar vüs'at olmadığından ilk peygamber olan Âdem (a.s.)a ancak onların isti'dâdâtına muvâfık olarak on suhuftan ibâret ahkâm-ı ilâhiyye nâzil oldu. Zîrâ beşeriyet hâl-i tufûliyyette idi. Beşeriyetin isti'dâdı peyderpey inkişâf ettikçe her bir karnda kendilerinden isti'dâdlarına göre birer nebî zâhir oldu. Nitekim Hak Teâlâ buyurur: *لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ* (Tevbe, 9/128) [Size, sizin nefsinizin cinsinden bir resûl geldi.] Ve bu resûller o ümmetlerden her birinin ilm-i ilâhîde birer muallimidir. Âlem-i şehâdet bir mektebe ve her bir karndaki ümem de birer sınıfa ve her ümmetin resûlü dahi bir muallime müşâbihdir. Nitekim (S.a.v.) Efendimiz *بُعِثْتُ مُعَلِّمًا* ya'ni "Ben muallim olarak ba'solundum"⁴⁵ buyururlar. Meselâ sekiz sınıf üzerine müretteb olan bir mektebin, sekizinci sınıf muallimi, birinci sınıftaki tâliblere, o dersi vermek üzere gönderilse abes olur. Zîrâ o muallimin dersini, henüz mübtedî olan tâlibler anlayamaz. Bunun gibi, her karndaki insanlara Hâtem-i enbiyâ (s.a.v.) Efendimiz'in şerâat-ı mutahharaları ile hitâb olunmadı.

Onun ümmet-i merhûmesi müntehî sınıf talebesi mesâbesinde olduğundan, külliyyât ve cüz'îyyât-ı esrârı câmi' olan Kur'ân ile muhâtab oldular; ve Hâtem-i enbiyâdan sonra rûy-i zemînde ümem-i sâbikanın isti'dâ-

45 Müslim, "Talâk", 4; İbn Mâce, "Kitâbü's-sünne", 17; Dârimî, "İlim", 17; Ahmed b. Hanbel, *Müsne'd*, XXII, s. 392; Taberânî, *Mu'cemul-Kebîr*, XIII, s. 51.

dâtına mutâbık olan şerâyi' ile amel nehyolundu. Zîrâ nüzûl-i Kur'ân'dan sonra rûy-i zemîndeki insanların cümlesi ümmet-i Muhammed'dir. Kabûl edenler "ümmet-i icâbet"ten [m/77] ve reddedenler "ümmet-i da'vet"ten-
 dir. Hâtem-i enbiyâdan sonra gelen insanların mertebe-i isti'dâdına naz-
 zar olunursa, Kur'ân'a muhâtab olmağa lâayk oldukları tezâhür eyler. Zîrâ
 Îsâ (a.s.)ın vilâdetinden, (S.a.v.) Efendimiz'in bi'set-i seniyyelerine kadar
 mürûr eden beş yüz küsur sene zarfında, âlem-i Nasrâniyyet cehil içinde
 pûyân idi. Onların terakkiyâtı bi'set-i seniyyeden sonradır. Zîrâ cümlesi
 ümmet-i Muhammed'den olup, isti'dâd ciheti ile, ümem-i sâbıkaya tafaz-
 zul etmişlerdir. Velhâsıl isti'dâdât-ı beşer ale't-tedric tekâmül ettiğinden,
 peyderpey zuhûr eden enbiyâ dahi, onların isti'dâdına muvâfık ahkâm-ı
 ilâhiyye ve fûhûmuna mutâbık hitâbât-ı rabbâniyye ile geldiler. Binâe-
 naleyh her bir nebîye verilen ilm-i risâlet, ümmetlerinin isti'dâdından ne
 ziyâde, ne de noksandır. Ya'ni her birinin ümmeti, ulûm ve maârifden ne
 mikdâra muhtâc ise, ilm-i risâlete müteallik olarak, onlara verilen şey dahi
 o mikdârdan ziyâde ve noksan değildir. Zîrâ eğer ziyâde verilse, teklîf-i
 mâ-lâ-yutâk olur; ve eğer noksan verilse, hakları verilmemiş olur. Hâlbuki
 Hak Teâlâ الَّذِي أُعْطِيَ كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَدَى (Tâhâ, 20/50) [Hak Teâlâ her
 şeye halkını, ya'ni isti'dâdının iktizâsı olan hakkını verdi. Ondan sonra da
 her şeye halkını verdiğini beyân etti.] buyurduğu cihetle, her şeyin hakkı
 ne ise onu verir. İşte şerâyi'-i enbiyâdaki ihtilâfın ve birinin şerîâtı geldikde,
 diğerinin şerîâtı mefsûh olmasının hikmeti budur; ve bu hikmete mebnî-
 dir ki, enbiyânın ba'zısı ba'zısından efdaldır. وَلَقَدْ فَضَّلْنَا بَعْضَ النَّبِيِّينَ عَلَى بَعْضٍ
 (Îsrâ, 17/55) [Biz enbiyânın ba'zısını ba'zısı üzerine tafdîl ettik.] Ve kezâ
 ümmetlerin dahi ba'zısı ba'zılarından efdaldır.

On Altıncı Fasıl: Dîn

“Dîn” lugat i’tibârîyle “inkıyâd”, “cezâ” ve “âdet” ma’nâlarına gelir. Bu ma’nâların üçü de “şer’”a naklolunabilir. “İnkıyâd”ın ma’nâsı budur ki, abd nebînin cânib-i Hak’tan getirdiği şerîata ya inkıyâd, ya muhâlefet eder. Eğer inkıyâd ederse, Hak Teâlâ dahi ona muvâfık cezâ ile münkâd olur; ve eğer muhâlefet eder ve abdin ayn-ı sâbitesinin isti’dâdı afvı iktizâ eylerse, Hak dahi ona afv [m/78] ve mağfireti ile münkâd olur; ve eğer abdin ayn-ı sâbitesinin isti’dâdı muâhazeyi taleb ederse, Hak ona kahr ve intikâm ile münkâd olup, ona Kakhâr ve Müntakim isimleriyle tecellî eder. Ve inkıyâdda müessir olan abdin hâlidir. Zîrâ inkıyâd abdin fiilidir.

“Cezâ”nın ma’nâsı da budur ki, Hakk’ın abde inkıyâdı, onun fiilinin ivazını i’tâdan ibârettir; ve bu ivaz abdin ayn-ı sâbitesinin isti’dâdına göre verilir. İvazda üç sûret vardır:

Birisi; abdin hoşuna gidecek ve tab’ına mülâyim gelecek şeydir. Bunun delîli *رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ* (Mâide, 5/119) [Allah onlardan râzı oldu ve onlar da O’ndan râzı oldular.] âyet-i kerîmesidir.

İkincisi; abdin hoşuna gitmeyecek ve tab’ına mülâyim gelmeyecek şeydir. Bunun delîli de *وَمَنْ يَظْلِمْ مِنْكُمْ نَذِقْهُ عَذَابًا كَبِيرًا* (Furkân, 25/19) [Her kim zulmederse ona büyük bir azâb tattıracağız.] âyet-i kerîmesidir.

Üçüncüsü; tab’a mülâyim gelen ve gelmeyen kaydlar ile mukayyed değildir. Bu da muhâlefetin afvıdır. Bunun delîli dahi *وَتَتَجَاوَزُ عَنْ سَيِّئَاتِهِمْ* (Ah-kâf, 46/16) [Biz onların seyyiâtından geçeriz.] âyet-i kerîmesidir. İşte abdin muktezâ-yı hâline göre Hakk’ın inkıyâdı cezâ ve muâvazadır.

“Âdet”in ma’nâsı dahi budur ki, abdin inkıyâd ve muhâlefeti, abdin ayn-ı sâbitesinin ahvâlinden bir hâldir; ve Hakk’ın inkıyâdı ve muâvazası dahi kezâlik abdin ayn-ı sâbitesinin ahvâlinden bir hâldir. Binâenaleyh abdin inkıyâdı hâl-i evvel ve Hakk’ın muâvazası da hâl-i sânîdir. Hâl-i sâni, hâl-i evveli ta’kib ettiği için, ona “ikâb” ve “ukûbet” dahi denir. Bu i’tibâr ile “ukûbet” mülâyim ve gayr-ı mülâyim olan ivaza şâmilidir. Velâkin örf-i şer’î, ivaz-ı mülâyime “sevâb” ve gayr-ı mülâyime “ikâb” tesmiye etmiştir.

İmdi abdin ayn-ı sâbitesinin bu zikrolunan hâl-i evveli ve sâniyi kendi üzerine avdet ettiği için dîn “âdet”tir. Gerçi “âdet” denildiği vakit, akla

gelen şey, bir emrin aynı ile kendi hâline avdeti ma'nâsına ise de, böyle "âdet" hakîkatte vâki' değildir. Zîrâ "âdet" tekrârdır; ve tecellîde ise tekrâr yoktur. Belki mükerrer zannolunan şeyler yekdiğerinin mislidirler. Meselâ abd, emre inkıyâden sabah namazını kıldı. Hak dahi onun tab'ına [m/79] mülâyim muâvaza ile inkıyâd eyledi. Ertesi gün yine sabah namazını kıldı; yine ivaza nâil oldu. Namaz abdin fiili olup, ayn-ı sâbitesi hasebiyle Hakk'ın kendisine bir tecellîsinden ibârettir; ve abdin hâlidir. Ve muâvaza dahi Hakk'ın bir tecellîsi olup o da abdin ayn-ı sâbitesi hasebiyle vâki' olur. Bu da abdin hâl-i sânisidir. İmdi namazların ve muâvazaların sûretleri mükerrer görünür. Bu i'tibâr ile dîn "âdet" tir. Velâkin bu sûretler yekdiğerinin "ayn"ı olmayıp, müşâbihidir. Bu i'tibâr ile de "âdet" değildir. Ve kezâ namaz kılmak abdin ahvâlinden bir hâl olduğu gibi, onun ayn-ı sâbitesinin ahvâline göre vâki' olan muâvaza dahi, o hâli ta'kîb eden ikinci hâldir; ve hâl-i evveli ta'kîb eden ikinci hâl ise bittabi' cezâ değildir. Binâenaleyh "dîn" bir vech ile "cezâ ve âdet" ve bir vech ile de "cezâ ve âdet" değildir.

On Yedinci Fasil: Mevt

Âlem-i şehâdette mevt denilen hâl, in'idâm-ı sûtretten ibârettir. Bu da iki⁴⁶ vech ile vâki' olur:

Bir vechi budur ki, teceddüd-i emsâl bahsinde izâh olunduğu üzere, vücûd-ı mümkün tarfetü'l-ayn içinde ma'dûm ve mevcûd olur. Bu in'idâm mevttir. Bu husûsta cemâd, nebât, hayvan ve insan müşterektirler. Bu hâl cemâdda gayr-ı mahsûs; ve nebât ve hayvan ve insanda tedkîkât-ı fenniyye ile mahsûstür; ve tarfetü'l-aynda bilcümle vücûdât-ı mümkünenin iktizâ-yı zâtîsi hasebiyle vâki' olan bu in'idâm ve mevt, ehl-i keşf olan kümmelîn indinde meşhûddur.

İkinci vecih budur ki, herhangi bir sûret-i muayyene-i mevcûde bir daha aynen zâhir olmamak üzere bozulur; ve o mevcûdun ayn-ı sâbitesi ve hakîkati onun rûhu ve bu sûret o rûhun mazharı ve mir'âtı olduğu için, o sûret bir sebep tahtında mün'adim olmakla berâber, o rûh artık ondan alâkasını kesmiş bulunur; ve bu in'idâma "mevt-i ıztırârî" derler. Bunda cemî'-i mevcûdât-ı mümkünine müşterektir.

Üçüncü vecih "mevt-i ihtiyârî" dir. Bu da insana mahsustur; ve bu mevt bilcümle hevâ-yı nefisten ve lezzât-ı cismâniyye ve müşteheyât-ı nefsâniyyeden ve muktezayât-ı tabîat ve şehvetten fânî olmaktır. [m/80] Beyit:

سر ز هوا تافتن از سرور يست ترك هوا قوت بيغمبر يست

Tercüme: "Hevâ-yı nefisten i'râz etmek serverliktendir; terk-i hevâ kuvvet-i peygamberîdir."⁴⁷

Bu mevt-i ihtiyârî, bir insân-ı kâmilin dâmenine teşebbüs edip, onun terbiyesi tahtında bulunmak ile mümkündür. Istılâh-ı muhakikinde buna "mevt-i ahmer" derler. Ve مَوْتُوَا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا [Ölmeden evvel ölünüz!]⁴⁸ hadîs-i şerîfi bu mevt-i ihtiyârîye işârettir. Ve (S.a.v.) Efendimiz, Hz. Sıddîk-ı A'zam hakkında buyururlar: مَنْ أَرَادَ أَنْ يَنْظُرَ إِلَى مَيِّتٍ يَمْشِي عَلَى وَجْهِ الْأَرْضِ ya'ni "Kim ki yeryüzünde yürüyen ölüye nazar etmek

46 Âdil Bey nüshası: "üç" (s. 64).

47 Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, X, s. 568. Bu beyit *Mesnevî*'nin V. cildindeki sürh-ı şerîflerden birinde yer alır ve Hakîm Senâî'ye atfedilir.

48 Dâye, *Mirsâdül-İbâd*, s. 359 vd. Krş. Tirmizî, "Zühd", 25; İbn Mâce, "Zühd", 3.

isterse, Ebû Bekr'e baksın!"⁴⁹ Beyit:

Hayât-ı câvidânî sırrını şeyhden suâl ettim:

"Oğul, ölmezden evvel öl!" deyince intikâl ettim.

İmdi bu üç nevi' mevte mukâbil, üç nevi' hayât vardır:

Birisi odur ki; Hayy-i lâ-yemût olan vücûd-ı hakîkînin her bir tarfe-tü'l-ayn içinde nefes-i Rahmânîsi ve imdâd-ı feyzi ile mevcûdât-ı mümki-neye lâ-yenkâtı' vâsıl olur. Bu hayât birinci mevte tekâbül eder.

İkincisi; berzah-ı sâni-i melekûtîdeki hayâttır. İnsanın bu hayâtı âlem-i şehâdetten intikâlden sonra bed'eder. Bu hayât dahi ikinci mevt-i tabîye mukâbilidir.

Üçüncüsü; hayât-ı ebediyye-i kalbiyyedir ki, izâfât-ı nefsânîyyeden in-silâh vâsıtasıyla ve sıfât-ı kalbiyye ile ittisâf sebebiyle hâsıl olur. Bu da mevt-i ihtiyârî mukâbilindedir. Bu mevt ve hayât, ancak nev'-i insâna mahsustur.

Gülşen-i Râz'dan:

یکی هر لحظه دان بر حسب ذاتست	سه گونه نوع انسان را ممتاست
سوم مردن مر او را اضتراریست	دوم زانها ممت اختیار است
سه نوع آمد حیاتش در سه منزل	چو مرگ و زندگی باشد مقابل

[m/81] Tercüme: "Nev'-i insân için üç türlü ölüm vardır: Birisini, her lahza zâtın hasebi üzere bil. İkincisi, mevt-i ihtiyârîdir. Üçüncüsü, ıztırârî olarak ölmektir. Mâdemki ölüm ve hayât mukâbilidir, binâenaleyh onun hayâtı da üç menzilde üç türdür."⁵⁰

49 Hemedânî, *Temhîdât*, s. 14; Meybudî, *Keşfü'l-Esrâr*, IX, s. 327; Sühreverdî, *Avâ-rîf*, II, s. 329 (63. bâb); Şarânî, *Levâkıhu'l-Envâr*, s. 528; Ankaravî, *Minhâcü'l-Fu-karâ*, s. 248.

50 Lâhicî, *Mefâtihu'l-İcâz*, s. 425-426 (beyit: 653-655). Bu beyitlerin Ahmed Ayni Bey tarafından yapılmış manzum tercümesi şöyledir (*Gülşen-i Râz* [haz. Turgut Karabey], s. 155):

<i>Bak üçtür nev'-i insânın memâtı</i>	<i>Biri her andadır bil hasb-i zâtı</i>
<i>İkincisi memât-ı ihtiyârî</i>	<i>Üçüncü bil ki mevt-i ıztırârî</i>
<i>Memât oldu hayâta bil mukâbil</i>	<i>Bu üç nev'-i hayâta üç o menzil</i>

On Sekizinci Fasıl: Berzah

Berzah “vakt-i mevt ile zamân-ı kıyâmet arasındaki fâsıla-i zamâniyyedir”; ve “yekdîğlerine muhâlif olan iki şey arasında hâil olan şey”e derler. O iki şeyin ister yekdîğlerine münâsebeti olsun, ister olmasın, berzahın vücûdu tasavvur olunabilmek için, mutlakâ iki şeyin vücûdu lâzımdır. Nitekim mâzî ve müstakbel arasındaki berzah “zamân-ı hâl”dir. Mertebe-i ervâh ile ecsâm-ı kesîfe arasındaki berzah “mertebe-i misâl”dir; ve cennet ile cehennem arasındaki berzah “Arâf”dır. Hayvânât ile insan arasındaki berzah “maymun”dur. Nebâtât ile hayvânât arasındaki berzah “hurma ağacı”dır. Nebâtât ile cemâdât arasındaki berzah “mercan”dır; ve kıs-alâ-hâzâ. Ba’de’l-mevt âlem-i berzaha intikâl eden şey insanın heykeli ve cesedi değil, belki hakikat-i şahsiyesidir. Zîrâ cesed-i unsurî bu âlemin eczâsındandır; ba’de’l-mevt yine bu âlemde inhilâl eder. Zâten teceddüd-i emsâl bahsinde îzâh olunduğu üzere bu cesed-i unsurî arazdan ibâret olup, iki zamanda bâkî kalmadığından, mevt-i ıztırârîden mukaddem dahi inhilâlât içindedir. Velâkin hakikat-i şahsiyenin taalluku, o heykelden munkatı’ olmadığından kâim görünür. Mevt-i ıztırârîde ise bu hakikat-i şahsiyenin alâkası külliyyen munkatı’ olup, o hakikat berzaha intikâl eder; ve âlem-i berzahın mâddesine münâsib bir heykele taalluk eder. İsm-i Zâhir’in mazharı olan âlem-i şehâdetteki teklîfât-ı ilâhiyye üzerine ism-i Bâtın’ın mazharı olan berzaha mütekevvin olan a’mâl ve ahlâkının suver-i hasene veyâ kabîhasını, insan [m/82] berzaha kendi karîni olarak bulur. İn’idâm-ı sûretten sonra cemî’-i mevcûdât berzaha intikâl edip, mezâhir-i cemâliyyeden olanlar mahall-i cemâlde ve mezâhir-i celâliyyeden olanlar da mahall-i celâlde zâhir olurlar. Fakat yalnız emânet-i ilâhiyyeyi hamle isti’dâdından nâşî, kendisine teklîf vâkî’ olan insan için suâl vardır. Diğerleri mükellef olmadığından, onlara suâl yoktur; ve suâl ve cevâb herkese kendi hakikatının keşfinden ibârettir. Nitekim Hak Teâlâ buyurur: **وَجَاءَتْ كُلُّ نَفْسٍ مَعَهَا سَائِقٌ وَشَهِيدٌ، لَقَدْ كُنْتَ فِي غَفْلَةٍ مِّنْ هَذَا فَكَشَفْنَا عَنْكَ غِطَاءَكَ فَبَصَرُكَ الْيَوْمَ حَدِيدٌ** (Kâf, 50/21) ya’ni “Her bir nefis, kendisi ile berâber sâik ve şâhid oduğu hâlde gelir ve ona denir ki: Sen bundan gaflette idin, biz senden perdeyi kaldırdık. Bu günde senin basarın keskindir.”

Keşf-i gıtâ bir tecellî ile vâkî’ olur. Bu tecellî içinde herkesin suâli ve

cevâbı vâki' olmuş olur. Zîrâ *سَرِيعُ الْحِسَابِ* (Âl-i İmrân, 3/199) [Allah, hesâbı pek çabuk görendir.] buyurulur. Nitekim bu âlemde mevsim-i bahar bir tecellîden ibârettir; ve bu tecellî-i âmm “Neniz var?” suâlinden ibârettir. İşte bu tecellî-i âmm netîcesinde gül ve diken ve tatlı ve acı meyve ağaçları cevâblarını verip: “Bizim isti'dâdımız budur, bunları getirdik” derler. Binâenaleyh herkesin sâik ve şâhidi kâffe-i mevâtında kendisi ile berâber olan isti'dâd-ı zâtîsidir. Bu berzahın ahvâline müteallik ba'zı ma'lûmât “mertebe-i misâl” bahsinde i'tâ edilmiş olduğundan burada tekrârı zâiddir.

On Dokuzuncu Fasıl: Kıyâmet

Kıyâmetin envâi vardır. Bunlardan birincisi; her ân ve sâatte vukû' bulandır. Zîrâ avâlim her ânda gaybdan şehâdete ve âlem-i şehâdetten âlem-i gayba dâhil olur; ve bu avâlimin fâsidât ve kâinât ve maânî ve ecsâm gibi bilcümle envânının şehâdetten gayba ve gaybdan şehâdete duhûl ve hurûcunu, alâ-tarîki'l-ihâta, ancak Cenâb-ı Hak bilir. Zîrâ bu ilim [m/83] zevk-i hibret-i ilâhiyyeden ibârettir. Bunda hiç kimsenin iştirâki yoktur.

İkincisi; “mevt-i ıztırârî” ile vâki' olandır. Nitekim (S.a.v.) Efendimiz: “مَنْ مَاتَ فَقَدْ قَامَتْ قِيَامَتُهُ” “Ölen kimsenin kıyâmeti kopar”⁵¹ buyururlar.

Üçüncüsü; “mevt-i irâdî ve ihtiyârî” ile olur. Sâlik bu mevt ve kıyâmetten sonra âlemde neş'e-i âhiret üzerine yaşar. İşte buna mebnîdir ki, meyyite münkeşif olan ahvâl hîn-i sülûkünde sâlike de münkeşif olur; ve bu hâle “kıyâmet-i suğrâ” tesmiye ederler.

Dördüncüsü; ârifîn-i billâh hazarâtına fenâ-fillâh ve bekâ-billâhdan sonra vahdet-i tâmm ve inkihâr-ı keserât hâlinin zuhûrudur. Ârifin nefsinde vâki' olan bu tecellîye de “kıyâmet-i kübrâ” derler.

Beşincisi; bilcümle kâinât için mev'ûd ve muntazar olan kıyâmettir ki, Hak Teâlâ nazm-ı celilinde وَأَنَّ السَّاعَةَ آتِيَةٌ لَا رَيْبَ فِيهَا (Hac, 22/7) [Kıyâmet gelicidir, onda şübhe yoktur!] ve إِنَّ السَّاعَةَ آتِيَةٌ أَكَادُ أُخْفِيهَا (Tâhâ, 20/15) [Kıyâmet günü, mutlakâ gelicidir. Neredeyse onu gizleyeceğim (de hiç haber vermeyeceğim).] ve emsâli âyât-ı kur'âniyyedir. Bu “kıyâmet-i kübrâ” hakkında esnâ-yı şerhde dahi sırası geldikçe tafsîlât-ı kâfiye i'tâ edilecektir.

51 Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, II, s. 347; a.mlf., *İhyâ*, VII, s. 217 (kitâbu's-sabr ve's-şükr); Hemedânî, *Temhîdât*, s. 52 vd.; Deylemî, *el-Firdevs*, I, s. 217; Zebîdî, *İthâ-fû's-Sâde*, XI, s. 20; XIV, s. 303-304; Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, II, s. 368.

Yirminci Fasil: Cennet ve Cehennem

Ma'lûm olsun ki, cennet ve cehennemin her bir âlemde mezâhiri mevcûddur: Evvelâ; hazret-i ilmiyye-i ilâhiyyede a'yân-ı sâbiteleri vardır. Sâniyen; vücûd-ı ilmîlerinin emsâli âlem-i misâlde mütekevvindir. Sâlisen; hazret-i şehâdetinde her ikisi de mümtezic olarak zâhirdir. Zîrâ hazret-i şehâdet mezâhir-i âhirete nazaran evsâ' değilse de, ecma'dır; ve elem ve lezzetin imtizâcını her zaman bu âlemde zevkan biliriz. Râbian; âlem-i insânîde mevcûddur. Zîrâ makâm-ı rûh ve kalb ve kemâlâtı ayn-ı naîmdir; ve nefis ve hevâ ve muktezâyâtı ayn-ı cehennemdir. Bunun için makâm-ı kalbe ve rûha dâhil olan ve ahlâk-ı hamîde ve sıfât-ı marziyye ile muttasıf olanlar, envâ'-ı naîm ile mütena'im olurlar; ve nefis ve lezzâtı ve hevâ ve shevâtı ile meşgûl olanlar envâ'-ı belâyâ ile muazzeb olurlar. Nitekim Hak Teâlâ *إِنَّ جَهَنَّمَ لَمُحِيطَةٌ بِالْكَافِرِينَ* (Tevbe, 9/49; Ankebût, 29/54) [Muhakkak cehennem el'ân kâfirleri ihâta etmiştir.] buyurur. [m/84]

Celâleddin Devvânî (k.s.) hazretleri *Zevrâ Hâşiyesi'*nde buyururlar ki: “Bu âyet-i kerîmeyi te'vîle hâcet yoktur. Zîrâ küffârın sû'-i i'tikâdları ve ahlâk-ı nâ-marziyyeleri, neş'e-i uhrâda sûret-i cahîmde zuhûr edip küffârı muazzeb kılacaktır. Nitekim (S.a.v.) Efendimiz buyururlar: *الْقَبْرِ رَوْضَةٌ مِنْ رِيَاضِ الْجَنَّةِ أَوْ حُفْرَةٌ مِنْ حَفَرَاتِ النَّارِ* ya'ni “Kabir, ya cennet bahçelerinden bir bahçe, veyâhud cehennem çukurlarından bir çukurdur.”⁵² A'râzdan ibâret olan ahlâk ve a'mâl-i insâniyyenin berzahta suver-i münâsibe ile zâhir olacakları gerek âlem-i misâl ve gerek berzah bahislerinde beyân olundu.

Hâmisen, cahîm ve naîmin en son mezâhiri, dâr-ı âhirettedir; ve bunlar rûhânî değil cismânîdir; velâkin bu cismâniyette neş'e-i rûhâniyye gâlibdir. Neş'e-i nefsâniyye gâlib olan bu âlem-i şehâdetin ahvâline bakıp da, cennet ve cehennem-i cismânî hakkında istidlâlen hüküm verenler hatâ ederler. Meselâ bu âlemin suver-i mâddiyyâtı bir karâr üzere olmayıp bozulur. Zîrâ kavânîn-i külliyyeleri bunu iktizâ eder. Fakat cennet ve cehennem-i cismânînin suver-i sâbit ve berkarârdır; ve onların kavânîn-i külliyyeleri îcâbı budur. İşte bu sebebe müsteniddir ki, bu âlemde akıl ve mantığın kabûl edemeyeceği ahvâl, cennet ve cehennem-i cismânîde ma'küldür; ve o mev-

52 Tirmizî, “Kıyâmet”, 26; Zebîdî, *İthâfû's-Sâde*, VII, s. 262.

tında bu ahvâle hayret olunmaz. Bunun nazîri bu âlemde de mevcûddur. Meselâ âlem-i şehâdetde insanın havada uçması ve deryâ üzerinde yürümesi mümkün olmadığı hâlde, uyuyan kimse havada uçar ve su üzerinde yürür. O kimse kendisinin âlem-i hayâlde vâki' olan bu hâline o mevtın içinde bulundukça taaccüb etmez. Alelâde bir hâl sûretinde telakkî eyler. Uyanıp âlem-i şehâdetin ahkâmı dâiresine avdet ettikde, rü'yâdaki hâline hayret ve taaccüb eder; zîrâ o dakıkada mevtın-ı hayâlin dâire-i ahkâmından hurûc etmiştir. İşte gerek ahvâl-i berzah, gerek mevtın-ı cennet ve cehennem bu hâle mümâsildir. Kitâbullâh'ın haber verdiği bu mevtınların garâib-i ahvâli ehl-i gaflet tarafından âlem-i şehâdete kıyâs olunduğu için, istib'âd ve inkâr olunur. [m/85] Çünkü onlar bu âlemin ahkâmı içinde müstağrak ve mahbûs kalmışlardır. İmdi cennet ve cehennem-i cismânî haklarındaki âyât-ı kur'âniyye ve ahâdis-i şerîfe alâ-tarîkî't-temsîl beyânât-ı aliyeyi hâvidir. Makâm-ı müşâhedeye vâsıl olmayan her bir mü'min, bu ihbârât üzerine kendi muhayyilesinde icâd ettiği sûretlere inanmıştır. Hâlbuki Hak Teâlâ hazretleri hadîs-i kudûsinde وَلَا أُدُنُّ وَلَا أَعْيُنُ رَأَتْ، وَلَا أُحْطَرُ عَلَى قَلْبٍ بَشَرٍ ya'ni "Ben sâlih kullarım için göz görmedik, kulak işitmedik ve kalb-i beşere hutûr etmedik şeyler hazırladım"⁵³ buyuyor. Gözlerin görmediği ve kulakların işitmediği ve kalb-i beşere hutûr etmeyen şeyler elbette bu âlem-i şehâdetde görülen ve işitilen ve tahayyül olunan şeylerin hâricinde olacaktır. Bu âlemde cennet hakkındaki ta'rifât ve tafsîlât ise, kalb-i beşere hutûr eden hayâlâttan ibârettir. Binâenaleyh gerek cennet ve gerek cehennem bizim hâtırımıza hutûr eden hisâbât ve tertîbât hâricindedir.

"Cennet" lugatta, "eşcâr-ı kesîre mağrûs olan bir zemîn"den ibârettir ki, eşcârın kesretinden dolayı gölgeleri sath-ı arzı setreder; ve cennet "setr" ma'nâsına gelen "cenne" lafzından müştakk olup, bu kelimenin masdar-ı binâ-i merresidir. Ulemâ-i zâhire ıstılâhında, dâr-ı âhiretin makâmât-ı mütenezzihe ve makâmât-ı tayyibesidir; ve bu makâm ef'âl-i hasene ve a'mâl-i sâlihanın cennetidir. Ef'âl ve a'mâlin azlığı ve çokluğu i'tibârıyla bu cennetin derecât-ı mütefâvitesi vardır. Urefâ derler ki, bu ef'âl ve a'mâl cenne-

53 Buhârî, "Bed'u'l-halk", 8; Müslim, "Cennet", 1; Tirmizî, "Tefsîr", 32; İbn Mâce, "Züh'd", 39; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XIII, s. 489.

tinden başka da cennetler vardır. Onlara “cennât-ı sıfât” derler; ve o, abdin sıfât-ı kemâliyye-i ilâhiyye ile ittisâfı ve ahlâk-ı ilâhiyye ile tahallukudur. Bu cennet dahi, ehl-i kemâlin merâtibi hasebiyle mütefâvittir; ve bunlardan başka cennetler dahi vardır ki, onlara “cennât-ı zât” derler. O da ibâd-ı hâssına, Rabbü'l-erbâb olan Allâhü Zülcelâl hazretlerinin ve her birinin erbâb-ı müteferrikadan kendisine âit olan rabbin tecellî-i zât ile zuhûrundan ve abdin zâtta, kendi zâtının mahvı ile o cennetlerde istitârından ibârettir. Hak Teâlâ hazretlerinin zâtı için dahi üç cennet vardır ki *وَادْخُلِيْ جَنَّتِيْ* (Fecr, 89/30) [Benim cennetime gir!] kavli-i şerîfinden [m/86] müstefâddır. Hak Teâlâ bu cennetleri kendi zâtına izâfe buyurur. Birisi; “a'yân-ı sâbite cenneti”dir ki, Hak Teâlâ onunla müstetir olmuş ve kendi zâtını, kendi zâtı ile a'yân-ı sâbite arkasından müşâhede buyurmuştur. İkincisi; “cennet-i ervâh”dır ki, Hak Teâlâ o ervâhda öyle müstetir olmuştur ki, ne melek ve ne de beşer ona muttali' değildir. Üçüncüsü; “âlem-i şehâdet ve mükevvenât”-tır ki, Hak Teâlâ o perdeler arkasında, öyle istitâr eylemiştir ki, ağıyardan hiçbir kimse muttali' olamaz.

Cennet-i cismânî dârü'n-naîmdir. Bu mevtına vâsıl oluncaya kadar abdin hiçbir mevtında râhatı ve tena'um-i hâlisi yoktur; ve cennet-i cismânî, a'yân-ı sâbite-i süadânın emr-i sülûkte muntehâ-yı tarîkidir. Husûl-i kemâlleri ancak bu mevtında vâki' olur; ve ehl-i cennet bu nîmet içinde hulûd ve ebediyet üzeredir. Bunların a'yânına aslâ fenâ târî olmaz; ve cümlesi seyr fillâhdır. Zirâ seyr fillâhın nihâyeti yoktur.

Ehl-i cehennem, birisi muvakkat ve diğeri müebbed olmak üzere iki kısımdır: Muvakkat olanlar isti'dâd-ı ezeli'leri mağfireti iktizâ etmeyen usât-ı mü'minîndir. Bunlar tecellî-i Müntakim'den sonra cennete idhâl olunurlar. Müebbed olanlar ehl-i şirk ve küfür ve nifâk olup, aslâ cehennemden çıkmazlar. Çünkü isti'dâd-ı ezeli'lerinin iktizâsı budur. Onlar Hakk'ı ancak cehennemde zikrederler; ve cehennem onların ma'bedidir. Fakat devre-i medîdeden sonra cehennemın ateşi soğuyup, harâreti zâil ve *سَبَقَتْ رَحْمَتِيْ عَلٰى* *غَضَبِيْ* [Rahmetim gazabımı geçmiştir.]⁵⁴ sırrının zuhûruna mebnî bu hâl ehl-i cehennem hakkında bir naîm olur. Nitekim hadîs-i şerîfte *فَيَنْتُ فِيْهَا*

54 Buhârî, “Tevhîd”, 55; Müslim, “Tevbe”, 4; İbn Mâce, “Sünne”, 14; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XII, s. 247.

شَجَرَةُ الْجَرِّيرِ [Orada Circîr ağacı yetişir.]⁵⁵ buyurulmuştur. “Circîr” ya’ni maydanos, gâyet sulak mahalde biten bir nebattır; ve Kur’ân-ı Kerîm’de لَا يَشِينُ فِيهَا أَحْقَابًا (Nebe’, 78/23) [Orada devirler boyunca kalıcılardır.] âyet-i kerîmesi ile intihâ-yı azâba işâret buyurulur. Zîrâ “hukub” seksen yıl ma’nâsına gelir. Ve “ahkâb” “hukub”un cem’i olup müddet-i medîdeden kinâye olmakla, intihâ ma’nâsını ifâde eder.

Cenâb-ı Şeyh-i Ekber (r.a.) *Fütûhât-ı Mekkiyye*’lerinde, cehennemin havâ-yı nârîden ibâret olup, içinde ateş olmadığını ve onun kor ateşleri mücrimîn olduğunu ve ehl-i cehennemin bu havâ-yı nârî içinde muhterik olmakla berâber كَلَّمَا نَضَبَتْ جُلُودُهُمْ بَدَّلْنَاهُمْ جُلُودًا غَيْرَهَا لِيَذُوقُوا الْعَذَابَ (Nisâ, 4/56) [Münkirlerin her ne vakit derileri yanıp pişse, azâbı tatmaları için biz onların derilerini başka derilere tebdil ederiz.] âyet-i kerîmesi hükmünce, mahvolmayarak bu ihtirâk-ı şedîde tahammül edebilecek bir vücûda mâlik olacaklarını beyân [m/87] buyururlar.⁵⁶ Bu beyânât-ı aliyeye nazaran cehennemin, mâtde-i şemsiyyeden ibâret bir küre-i cesîme olacağı anlaşılıyor. Hâlbuki istidlâlât-ı fenniyyeye nazaran bu gibi buhâr-ı nârî hâlinde bulunan kürelerin milyonlarca sene sonra fezâda teberrüd ve tasallüb edebilmeleri vâridir. Şu hâl ise ehl-i cehennem hakkında bittabî’ bir naîm-i zâid olur. Fakat ehl-i cennetin naîmi gibi, naîm-i hâlis değildir. Cehennem-i cismânî dahi, a’yân-ı sâbite-i eşkiyânın, emr-i sülûkte mün-tehâ-yı tarîkidir; ve onların husûl-i kemâlleri ancak bu mevtında vâki’ olur.

İmdi ehl-i cehennemin naîmi, ehl-i cennetin naîmine mübâyindir. Velâkin emr-i iltizâz ve tena’umda her ikisi müsâvîdir. Çünkü ehl-i cennete nisbeten, cennetin ni’metleri ne ise, ehl-i cehenneme nisbeten dahi azâb-ı cehennem olur. Zîrâ tab’larına mülâyim olan ni’metler bunlardır. Ehl-i cennet, cehennemden nasıl kaçarsa, ehl-i cehennem dahi ehl-i cennetten öyleyce kaçır. Bunun bu âlemde nazâiri pek çoktur. Meselâ insan necâsetten nasıl müteneffir olup kaçır ve gül râyihasından hoşlanırsa, necâset böceği dahi gülden öylece teneffür edip, firâr eder ve necâsetten mahzûz olur. Velâkin bu iki naîm arasında azîm bu’d ve mübâyenet vardır. Emr-i vücûd-

55 *Fütûhât-ı Mekkiyye*, IV, s. 416 (289. bâb); Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, X, s. 82, 304.

56 Bk. *Fütûhât-ı Mekkiyye*, III, s. 422 (167. bâb); VII, s. 225-226 (513. bâb).

da tayyib ve habîs yekdiğerinden mütemeyyiz olduğundan, ehl-i cennetin naîmi tayyibât ve ehl-i cehennemin naîmi de habîsât cinsindendir. Ehl-i cennetin naîmi mahz-ı imtinân ile “Rahmânü'r-Rahîm” hazretinden ve ehl-i cehennemin naîmi ise tecellî-i Müntakim'den ve azâb-ı elîmden sonra “Erhamü'r-râhimîn”in rahmetinden zâhir olur; ve âteş-i cehennemin zevâ-linden sonra, ehl-i cehennemin bu küre-i mutasallibe üzerindeki maîşetleri gâyet süflî ve hakîr ve azâbât-ı sâire dâiresindedir; ve ebediyyen oradan çıkmazlar. خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ (Hûd, 11/107) [Orada gökler ve yer devâm ettikçe ebedî sûrette duruculardır. Rabbinin dilediği müddet müstesnâ.]

Hâtime

Mebâhis-i sâbıkadan anlaşıldığı üzere, efrâd-ı insâniyyeden her bir ferd âlem-i şehâdette menkûş olan suverden bir sûrettir; ve sûret ancak “ma’nâ”-sından dolayı nakşolunur. Ma’nâsız sûret nakşı abes ve münâfi-i hikmettir. İnsan bu âlemin cevherinden masnû’ [m/88] ve küllün cüz’ü mesâbesinde olup, kendi nefsinde bî-ma’nâ nukûş ile izâa-i evkâtı abes gördüğü hâlde, kendi küllü olan vücûd-ı hakîkide, böyle bir meziyetin adem-i vücûdunu iddiâ eyler ise, bir cehl-i sarîh ve dalâl-i kabîh olur. Şu tarz muhâkeme ile aklen sâbit olur ki, efrâd-ı insâniyye, kitâb-ı âlem-i şehâdette, “ma’nâ”larından dolayı nakşolunmuş birer sûrettirler. Hak Teâlâ hazretleri bu hakîkati *أَمْأَا خَلَقْنَاكُمْ عَشْيَا* (Mü’minûn, 23/115) [Biz sizi abes olarak mı yarattık?] ve *لَوْ أَرَدْنَا أَنْ نَتَّخِذَ لَهُمْ لَا تَخَذُنَا مِنْ لَدُنَّا* (Enbiyâ, 21/17) [Eğer biz eğlence ittihâz etmek isteseydik kendi indimizden onu ittihâz ederdik.] ve emsâ-li âyât-ı kur’âniyyede beyân buyurmuştur. İnsan, vücûdun tecellî-i ahîri olduğu için, cemî’-i merâtibi câmi’dir. Onun taayyünü ulûhiyetin câmi’ olduğu sıfât ve esmânın fiilen zuhûr-ı ahkâmına müsâiddir. Ya’ni ulûhiyet bir ma’nâ olup, sûret-i insân kitâb-ı âlemde, ancak o ma’nâyı izhâr için menkûştur. Ma’nâ sûretin “ayn”ı olmadığı gibi, gayrı da değildir. Binâenaleyh sûret ma’nâdan ve ma’nâ da sûretten münfek olmaz. Ma’nâ-yı küllî-i ulûhiyyet için menkûş olan sûret-i insâniyye, lâ-yuad ve lâ-yuhsâdır. Fakat bunların taaddüdü, vahdânî olan o ma’nâ-yı küllîyi ta’dîd ve teksîr etmez. Nitekim insâniyet bir mefhûm-i küllî olduğu hâlde, bu mefhûma delâlet etmek üzere, kâğıt üzerine, şöyle bir insan kelimesini tahrîr ederiz. Bu nakış bir sûretten ibârettir. Bunu gördüğümüz zaman bilmesi, görmesi, işitmesi, istemesi, gülmesi, ağlaması, yürümesi, oturması, uyuması ve ilh... ne kadar şuûnâtı varsa hepsi dâhil olmak üzere, insâniyet mefhûmuna delâlet ettiğini anlarız. Bu kelimenin on, yüz, bin ve yüz bin mislini tahrîr etsek, cümlesi bu mefhûma delâlet eder. O mefhûm-i küllî bi’t-tecezzî bu kelimelere inkisâm etmedi; belki her birine külliyet ile taalluk etti; ve bunları sildiğimizde, insan mefhûm-i küllîsi yine kendi âleminde durur. Bunlar ile berâber silinmez. Zîrâ o mefhûm bu sûretlerin gayrıdır. Fakat bu sûret olmaksızın o ma’nâyı tefhîm etmek de mümkün değildir. Bu nakış görülünce, o ma’nâyı intikâl olunur. Binâenaleyh [m/89] bu nakış o

ma'nânın gayrı da değildir; ve o ma'nânın o sûrete taalluku bî-keyfiyettir, ta'rîfe sığmaz. İnsanın teşekkülât-ı vücûdiyyesi, vücûd-ı hakîkînin sûret-i insâniyyede taayyünü ve o taayyünde a'râzdan ibâret olan zerrât-ı unsuriyyenin yekdiğeriyle bi't-terekküb aldığı vaziyetler, akıl dediğimiz bir nûr-i fitrî husûle getirmiştir. İnsan bununla umûr-i dünyeviyyede salâhı fesâddan ve hayrı şerden temyîz eder. Bunda bilâ-tefrîk-i cins ve mezheb efrâd-ı insâniyye müşterektir. Buna "akl-ı maâş" derler ki, aklın mertebe-i sabâveti mesâbesindedir; ve efrâd-ı insâniyyenin ukûlü tefâvüt-i bünyelerinden nâşî mütefâvittir; ve tefâvüt-i bünye ve taayyün de onların hakikat-i şahsiyyeleri ve hakikat-i şahsiyyelerinin kâbiliyeti iktizâsındandır; ve ilmin mahall-i taalluku akıl olduğundan, onların derecât-ı ilimleri dahi akıllarına tebaan mütefâvittir. Nitekim Hak Teâlâ hazretleri bu tefâvüte işâreten buyurur: *وَفَوْقَ كُلِّ ذِي عِلْمٍ عِلْمٌ* (Yûsuf, 12/76) [Her bir ilim sâhibinin üstünde bir alîm vardır.]

İmdi, mâdemki "akl-ı maâş" mertebe-i sabâvettedir; bir sabî nasıl terbiye ve ta'lîme muhtâc ise, "akl-ı maâş" dahi öylece terbiye ve ta'lîme muhtâçtır. Hazret-i şehâdetde muallim-i ukûl iki nevi'dir:

Birisi enbiyâ (a.s.)dır ki, bu ukûlü, ism-i Hâdî'nin ahkâmı dâiresinde terbiye edip "akl-ı maâd" mertebesine terakkî ettirirler. Nitekim (S.a.v.) Efendimiz *بُعِثْتُ مُعَلِّمًا* [Ben muallim olarak gönderildim.] buyururlar. Akıl bu mertebede keskin bir nazar peydâ edip, umûr-i uhreviyyede salâhı fesâddan ve hayrı şerden tefrîk eder. İnsan bu akl-ı maâd dâiresinde şeriat-ı nebîye kemâl-i ittibâ' ve amel-i sâlihe muvâzabat ile te'dîb-i nefis eyledikde, artık kâmil olup "akl-ı küll" dâiresine dâhil ve gâye-i hilkatine vâsıl olur. Bu akla taalluk eden ilim ilm-i Hak'tır. Zîrâ ilmi, hakikat-i muhammediyyeden ibâret olan akl-ı küllden ahzeder. Hakikat-ı muhammediyye mertebesi ise vücûdun mertebe-i vahdet ve ulûhiyyetidir.

İkinci nevi' muallim dahi enbiyâya tebaiyetten istikbâr ve onları inkâr eden [m/90] tâîfedir ki, bunlar İblîs'in nâibleridir. Kendilerine tâbî' olanların akl-ı maâşlarında ism-i Mudill'in ahkâmı dâiresinde tasarruf edip, gerek kendilerinin ve gerek tevâbiinin terakkî-i ukûlüne mâni' olurlar; ve hakikati bulacağız diyerek evhâm çöllerinde ve âlem-i tabîatın karanlık sâhalarında, serâb arkasında atşân ve sergerdân olarak koşarlar. Hak Teâlâ

bunların ahvâlinde haber verip buyurur: كَفَرُوا أَعْمَالُهُمْ كَسَرَابٍ بِقِيعَةٍ وَالَّذِينَ كَفَرُوا أَعْمَالُهُمْ كَسَرَابٍ بِقِيعَةٍ (Nûr, 24/39) ya'ni "Enbiyâyı ve onların getirdikleri kitâbları inkâr edip kâfir olanların amelleri çöllerdeki serâb gibidir. Susamış olan kimse onu görüp su zanneder. O serâb mevkiine geldiği vakit, onu hiçbir şey bulmaz." Bunlar zâhir-i vücûd olan kitâb-ı tabiat ile iktifâ eden zümre-i münkirîndir. Bir vakit hakikat zannettikleri şey diğer bir keşif ile kökünden mahlû' olur. O mahlû' olan hakikat-i maznûne ise serâbdan başka bir şey değildir. Bu tâife böyle kitâb-ı tabiatı tedkik etmek sûretiyle nihâyet bir gün hakikate vâsıl olabileceklerini zannederler. Sath-ı deryâdaki köpükler ile iştigâl edenler ka'r-ı deryâyâ vâsıl olabilirler mi? Heyhât! Bu tâifenin Volter'leri, Shakespeare'leri, Darwin'leri, Büchner'leri ilh... hakikati anlamadan gittiler; ve bunlara peyrev olan zamânımızın münkirleri de onlar gibi gideceklerdir. Zîrâ âlem-i tabiatta ve tabiatta mütekevvîn olan vücûd-ı insânide hükûmrân olan vehim, tarîk-i hakîkatin en büyük bir rehzenidir. Velâkin enbiyânın ve onların vârislerinin cânib-i külliden getirdikleri ilim, tasarrufât-ı vehmiyyeden tecrîd buyurulan ilimdir. Nitekim Hak Teâlâ buyurur: وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ وَلَا نَبِيٍّ إِلَّا إِذَا تَمَنَّى أَلْقَى الشَّيْطَانُ فِي أُمْنِيَّتِهِ فَيَنْسَخُ اللَّهُ مَا يُلْقِي الشَّيْطَانُ ثُمَّ يُحْكِمُ اللَّهُ آيَاتِهِ (Hac, 22/52) ya'ni "Ey Habîbim! Senden evvel bir nebî veya resûl göndermedik, illâ ki kendi nefisinden bir şey temennî ettikde, şeytan onun ümniyesine mülâkî olur. Allah Teâlâ ise şeytanın ilkâ ettiği şeyi bozar, ba'dehû âyâtını tahkîm ve tesbît eder." [m/91]

İşte görülüyor ki, nefsin temennîsi enbiyâda bile vâkî' olsa, ona şeytân-ı vehim karışıyor; ve ba'dehû vehmin ilkââtı, cânib-i Hak'tan nesholunur. Artık cemî'-i evkâtta kendi nefislerinin ahkâmı tahtında zebûn olan feylesoflara vehmin derece-i te'sîr ve tasarrufu kıyâs olunsun! İmdi enbiyâ (a.s.) a bihakkın tâbî' olup, onların isrlerine iktifâdan kıl ucu kadar inhirâf etmeyenler kendi asıllarına vâsıl olmuşlardır; ve emr-i ta'lîmde onların vâris ve halîfeleri bulunmuşlardır. Saltanat-ı ilmiyye ile zâhir olan bu kitâbın müellifi Hz. Şeyh-i Ekber Muhyiddin İbn Arabî efendimiz, o verese-i küm-melîn ve halîfe-i rûy-i zemînden birisidir; ve onların ilimleri Hak Teâlâ'nın وَعَلَّمْنَاهُ مِنْ لَدُنَّا عِلْمًا (Kehf, 18/65) [Ve ona nezdimizden bir ilim öğretmiş-tik.] kavî-i şerîfinde işâret buyurduğu ilm-i ledünnîdir. Bu ilm-i ledünnî

ehl-i kurba, delâil-i akliyye ve şevâhid-i nakliyye ile değil, ta'lîm-i ilâhî ve tefhîm-i rabbânî ile ma'lûm ve mefhûm olur. Bu da üç kısım üzerine olup, birincisi “vahy”, ikincisi “ilhâm”, üçüncüsü “firâset” tir. “Vahy”, hâssa-i enbiyâ olup iki nevi'dir: Biri kelâm-ı ilâhî, diğeri hadîs-i nebevîdir; zîrâ akvâl-i enbiyâ (a.s.) وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ، إِنَّ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَىٰ (Necm, 53/3-4) [Peygamber hevâdan ötürü konuşmaz, onun kelâmı Allah Teâlâ'dan vahyolunan bir vahyidir.] âyet-i kerîmesi mûcibince vahyidir. Kelâm-ı ilâhî vâsita-i Cibrîl ile Resûl (s.a.v.)'in kalb-i şerîfine münzeldir. Hadîs-i nebevînin ba'zısı mahall-i şühûdda vâsita-i Cibrîl ile gelmiştir. فَأَوْحَىٰ إِلَىٰ عَبْدِهِ مَا أَوْحَىٰ (Necm, 53/10) [Allah kuluna vahyettiğini vahyetti.] âyet-i kerîmesinde ona işâret olunur. Ve ba'zısı da nüzûl-i Cibrîl vâsıtasıyla ve ba'zısı dahi kalb-i şerîfine “nefs” (نَفْسٌ) ya'ni nefh-i Cibrîl ile gelmiştir. Nüzûl-i Cibrîl'den murâd, onun sûret-i melekiyyeden hey'et-i beşeriyyeye tenezzül ve temessülüdür; ve “nefs” den (نَفْسٌ) murâd Cibrîl'in bir sûrete mütemessil olmaksızın vahy-i ilâhînin ma'nâsını kalb-i şerîf-i nebevîye ilkâ etmesidir.

“İlhâm” evliyâya mahsustur. O da sahîh ve sâbit olan bir ilimdir ki, Hak Sübhânehû ve Teâlâ onu âlem-i gaybdan havâss-ı evliyânın kalblerine kazf buyurur. Mutasavvife buna “hâtır-ı hakkânî” derler. Bu ilim ism-i Hâdî hazretinden ilkâ olunduğundan, bunda evhâm-ı mudillenin te'sîri yoktur.

“Firâset” bir ilimdir ki, âsâr-ı sûretin teferrüsü sebebiyle guyûbdan [m/92] mekşûf olur. Bu ilim evliyâ ile havâss-ı mü'minîn arasında müşterektir. Nitekim hadîs-i şerifte إِنَّهُ يَنْظُرُ بِنُورِ اللَّهِ [Mü'minin firâsetinden hazer ediniz; zîrâ Allâh'ın nûruyla nazar eder.]⁵⁷ buyrulur. İl-hâm ile firâset arasındaki fark budur ki, firâsette umûr-i gaybiyyenin keşfi, âsâr-ı sûretin teferrüsü ile olur; ilhâmda ise âsâr-ı sûretin teferrüsü sebep değildir. Vahy ile ilhâm arasındaki fark dahi budur ki, ilhâm vahye tâbî'dir; vahy ilhâma tâbî' değildir. Ya'ni evliyâya ilhâm, mütâbaat-ı Resul vâsıtasıyla hâsıl olur.

İmdi ukûlü, ism-i Hâdî dâiresinde ta'lîm ve terbiye eden muallimîne vâki' olan ilkâât-ı ilmiyye bu sûretle olduğu gibi, ukûlü çâh-ı dalâlete ilkâ

57 Tirmizî, “Tefsîr”, 15; Kelâbâzî, *Babru'l-Fevâid*, I, s. 222; İsfahânî, *Hihyetü'l-Evliyâ*, IV, s. 98; VI, s. 127; Taberânî, *Mu'cemu'l-Evsat*, VIII, s. 23; *Mu'cemu'l-Kebîr*, VIII, s. 102.

eden muallimîne dahi, ism-i Mudill hazretinden vahyolunur. Nitekim Hak Teâlâ buyurur: إِنَّ الشَّيَاطِينَ لِيُوحُونَ إِلَيْكَ أَوَّلِيَّائِهِمْ (En'âm, 6/121) [Muhakkak şeyâtîn kendi dostlarına vahyederler.] Ve kezâ diğer âyet-i kerîmede de buyurur: وَكَذَلِكَ جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا شَيَاطِينَ الْإِنْسِ وَالْجِنِّ يُوحِي بَعْضُهُمْ إِلَى بَعْضٍ زُخْرُفَ الْقَوْلِ غُرُورًا (En'âm, 6/112) [Ve böyle her peygamber için insan ve cin şeytanlarını düşman kıldık. Onların ba'zısı ba'zısına, aldatmak için sözün yaldızlısını telkîn eder.] Ve evliyâ-i şeyâtînde ilhâma mukâbil “evhâm” ve firâsete mukâbil “hamâkat” hükümrân olur. Nitekim Hz. Mevlâna (r.a.) buyurur: *Mesnevî*:

این چنین کس گر ذکی مطلق است چونکه این تمیز نبود احمق است

Tercüme: “Böyle bir kimse zekiyy-i mutlak olsa bile, kendisinde bu temyîz ve firâset olmadığı için ahmaktır”;⁵⁸ ya'ni kendi akıllarına tâbî olan münkirîn, her ne kadar ulûm-i tabîyyede zekiyy-i mutlak olsalar bile, mâdemki onlarda, hakikat-i mebdî' ve maâdı temyîz edecek kuvvet yoktur, ahmaktırlar.

Hadd-i zâtında bu tâifenin ilmi de bir nevi' ilimdir. Fakat aklı idlâl eylediği için kıymeti yoktur. Nitekim Hak Teâlâ onlar hakkında وَأَضَلَّهُ اللَّهُ وَقَالُوا مَا هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا نَمُوتُ وَنَحْيَا وَمَا يُهْلِكُنَا إِلَّا الدَّهْرُ وَمَا لَهُمْ بِذَلِكَ مِنْ عِلْمٍ (Câsiye, 45/23) [Allah Teâlâ onu ilim üzerinde şaşırttı.] buyurur. وَقَالُوا مَا هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا نَمُوتُ وَنَحْيَا وَمَا يُهْلِكُنَا إِلَّا الدَّهْرُ وَمَا لَهُمْ بِذَلِكَ مِنْ عِلْمٍ (Câsiye, 45/24) ya'ni “Münkir-i enbiyâ olanlar derler ki, hayât ancak hayât-ı dünyeviyyemizdir. Mâdde, cemâd ve meyyit hâlinde iken terkîb-i hâs dâiresinde eser-i hayât izhâr eder; ve bizi ancak dehr helâk eder. Hâlbuki [m/93] onların bu hükümlerinde ilm-i hakikî cinsinden bir şey sâbit değildir. Belki ilm-i zannî ve vehmî vardır” âyet-i kerîmesinde de onların kıymet-i ilmiyyelerinin derecesini bizlere duyurur.

İmdi nâfî' ve gayr-ı nâfî' olarak ilmin envârı çoktur. Bu mukaddeme onların tafsîline müsâid değildir. Bunlardan ilm-i tasavvuf, ilm-i ledünnîden olduğu cihetle cümlesinin fevkindedir. Hükemâ, mesâlik-i felsefiyyelerinin ba'zı mesâilinde hakâyika temâs ettiklerinden, ba'zı kûteh-bînân, ilm-i tasavvufun bunlardan me'hûz olduğunu zannederler ise de, bunun böyle olmadığı meydandadır. Zîrâ evliyâ, ilhâm ve firâsetlerinin sıhhatine

58 Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, VI, s. 52 (beyit: 2558).

iki şâhid-i âdil şehâdet etmedikçe, onlara kıymet vermezler. O iki şâhid-i âdilden biri “Kur’ân” diğeri de “ahâdis-i nebeviyye”dir.

Binâenaleyh ilm-i tasavvuf lübb-i Kur'ân ve ahâdîs-i şerîfe olup, aslâ mesâlik-i felsefiyye ile alâkadâr değildir.

Tevfîkât-ı ilâhiyyeden istiâne ve A'ref-i enbiyâ (S.a.v.) Efendimiz hazretlerinin füyûzât-ı seniyyelerinden istimdâd ve onların verese-i kümmelîni ve husûsiyle hâtem-i evliyâ Şeyh-i Ekber Muhyiddin İbn Arabî ve şemsü'l-hakîka Cenâb-ı Mevlânâ Celâleddin Rûmî (rıdvânullâhi aleyhim ecmaîn) hazarâtının ebvâb-ı keremlerinden tese'ül olunarak şerhine şürû' olunan bu *Fusûsu'l-Hikem* dahi serâpâ ilm-i ledünnî ve lûbb-i Kur'ân ve ahâdîs-i nebeviyyedir. **وَاصْبِرْ نَفْسَكَ مَعَ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْعَدَاةِ وَالْعَشِيِّ يُرِيدُونَ وَجْهَهُ وَلَا تَعْدُ عَيْنَاكَ عَنْهُمْ تُرِيدُ زِينَةَ الدُّنْيَا وَلَا تُطِيعْ مَنْ اغْفَلْنَا قَلْبَهُ عَنْ ذِكْرِنَا وَاتَّبِعْ** (Kehf, 18/28) ya'ni "Vech-i bâkîsini murâd ederek, gece ve gündüz Rab'lerini zikreden tâife ile berâber nefsinî habs ve tesbît et! Ya'ni onların sohbetleri ile imrâr-ı evkât eyle! Ve kalbini bizim zikrimizden iğfâl edip, hevâsına tâbî' ve emr-i nefsânîde müfrit olan kimseye itâat etme, ya'ni ona musâhib olma!" [m/94]

اللَّهُمَّ لَا سَهْلَ إِلَّا مَا جَعَلْتَهُ سَهْلًا، إِنَّكَ تَجْعَلُ الصَّعْبَ سَهْلًا، اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى نَبِيِّكَ الْمُصْطَفَى وَرَسُولِكَ الْمُرْتَضَى، وَعَلَى آلِهِ وَصَحْبِهِ وَسَلِّمْ تَسْلِيمًا.

[Allahım! Sâdece senin kolay kıldığın kolaydır; Sen zoru kolay kılarırsın! Allahım! Âlemler içinden süzüp seçtiğin nebîne ve kendisinden râzı olduğun resûlüne salât et! Ve onun âline, ashâbına selâm et!]

Mesnevî:

تو مگو ما را بدان شه بار نیست با کریمان کارها دشوار نیست

“Deme dergâh-ı şehe bizlere ruhsat yoktur.

İş kerîmân ile oldukda suûbet kalkar."⁵⁹

Ībtidâ: 22 Nisan 1344, 1 Zi'l-ka'de 1346 [22 Nisan 1928]

Hitâm-ı istinsâh târîhi: 3 Zî'l-hicce 1346 ve 22 Mayıs 1344/1928

59 Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, I, s. 155 (beyit: 222).

Şeyh Ali Fakrî Efendi⁶⁰ merhûmun iş bu Mukaddeme'yi ba'de'l-mütâlaa yazdıkları ebyâtdır:

بارك الله كريمت ای خوش نگار	بهر این کرده هدایت اختیار
هر که را خواهد خدا عالی کند	قلب او را با علم مالی کند
باشد اندر دست حق او چون قلم	حق نویسد حق بگوید دم بدم

[Ey güzel yüzlü! Kerem sâhibi olman ne mübarektir! Hidâyet senin bu cömertliğinden ötürü ihtiyâr edilmiştir. Her kimi isterse Hak yüce kılar ve onun kalbini ilim ile doldurur. Bir kalem misâli Hakk'ın elinde olduğundan, o hep hakkı yazar ve hakkı söyler.] [m/95]

Orhan Şemseddin Bey⁶¹ merhûmun ba'de'l-mütâlaa yazdıkları ebyât-ı sâniha:

ختم کردم سر بسر دیباجه را	بنده گشتم شیخ را هم خواجه را
فارق خود گشته فرقان سور ساخت	عون «عونی» دیده‌اش پر نور ساخت
از میان چون رفت هم چون هم چرا	منجلی شد ایزد چون و چرا
فارق و فرقان نموده جز حمد	بی تکلف بر زنم بانك احد
لا وجود الا هو الفرد القدیم	بی من و تو بی نعيم و بی جحیم
چون مقرر ذات وحدانیتش	نیست فردی جز ز فردانیتش
خود حیات و خود حی و خود مستعان	مستجیب او مستجاب او خود عیان
حمد و حامد قول و قائل جمله اوست	عین و غیر او فعل و فاعل جمله اوست
زان عرض خامه نویسد او او	هم دل فردی خروشد هو هو

فرقان الدین فردی

60 Bir Sa'dî dergâhı olan Üsküdar Hallaç Baba Tekkesi'nin son postnişinlerinden olan Ali Fakrî Efendi'nin (1853-1929) hayâtı hakkında bk. Ergun, *Türk Şâirleri*, I, s. 437-441; Yücer, *Şeyh Sa'deddin Cebâvî ve Sa'dilik*, s. 182-185. Nüshalarda Fakrî nisbesi Fakîrî şeklinde yazılmıştır.

61 Orhan Şemseddin Bey, çeşitli devlet kademelerinde görev alan ve Ahmed Âmiş Efendi'nin halifeleri arasında sayılan Mehmed Şemseddin Paşa'nın (v. 1333/1917) oğlu olup Marsilya'da ateşe iken vefât etmiştir. Bk. Gölpınarlı, *Mevlânâ Müzesi Yazmalar Katalogu*, III, s. 151. Babası Mehmed Şemseddin Paşa'nın *Fusûsu'l-Hikem* okuttuğu bilgisi için bk. Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, III, s. 83-85; Pakalın, *Sicill-i Osmânî Zeyli*, XVII, s. 93-96.

[Mukaddemeyi baştan sona okuyup bitirdim. (Onu telif eden) şeyhe ve üstâda bende oldum. Hakkı bâtıldan ayıran (fârûk) sûrelerin furkânı oldu; Avnî'nin inâyeti onun gözünü nûr ile doldurdu. Artık “neden? niçin?” gibi soruların aradan çıkması sebebiyle “neden? niçin?”in Rabb'i âşikâr oldu. Fârûk ve furkâna hamdden başka bir şey kalmadı; ve şimdi ben zahmet-siz olarak Ahad (olan Hakk'ın) gülbangini söyler dururum. Vücûdda Ferd ve Kadîm olandan başkası yoktur: (Bu vücûd) bensiz ve sensiz, cennetsiz ve cehennemsizdir. Zâtının vahdâniyeti mertebesinde, “Ferdî” O'nun fer-dâniyetinden başka bir şey değildir. Hayât O'dur, Hayy O'dur, Müsteân O'dur; Müstecîb O'dur ve Müstecâb O'dur. Hamd ve hamdeden, söz ve söz söyleyen hep O'dur. “Ayn”, gayr, fiil ve fâil hep O'dur. Bundan ötürü mürekkeb hep “O”, “O” diye yazdı. Ferdî'nin gönlü “Hû”, “Hû” diye dol-du taşıtı.]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ وَبِهِ نَسْتَعِينُ

DÎBÂCE-İ FUSÛSU'L-HİKEM

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ، الْحَمْدُ لِلَّهِ مُنْزِلِ الْحِكْمِ عَلَى قُلُوبِ الْكَلِمِ بِأَحَدِيَّةِ
الطَّرِيقِ الْأَمَمِ مِنَ الْمَقَامِ الْأَقْدَمِ وَإِنْ اخْتَلَفَتِ النَّحْلُ وَالْمِلَلُ لِاخْتِلَافِ الْأُمَمِ.

Rahmân ve Rahîm olan Allâh'ın ismi ile başlarım. Her ne kadar ihtilâf-ı ümemden nâfi edyân ve mezâhib muhtelif ise de, hikmetleri, müstakîm olan tarîkin ahadiyeti ile makâm-ı akdemden kelimelerin kalbleri üzerine inzâl eden Allâh'a hamdolsun.

Ya'ni rahmet-i imtinân ile bilcümle eşyâya vücûd veren ve rahmet-i vücûb ile ba'zı ibâdına mütecellî olan cemî'-i kemâlâtın sâhibi bulunan Allâhü Zülcelâl hazretlerinin ism-i şerîfiyle bu *Fusûsu'l-Hikem*'i tahrîre başlarım demek olur. "Rahmet-i imtinân" ile "rahmet-i vücûb" un tafsîli **Fass-ı Süleymânî**'de gelecektir.

Cenâb-ı Şeyh-i Ekber (r.a.) بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ [Besmele ile başlamayan her iş noksandır.]⁶² hadîs-i şerîfine ittibâan kitâba besmele-i şerîfe ile başladıktan sonra, hamd ü senâ kemâlâta müteret-teb olduğu ve hâlbuki bilcümle kemâlât [1/2] Allâhü Zülcelâl hazretlerine mahsûs bulunduğu için besmele-i şerîfeden sonra hamdi zikretti ki, "kâffe-i hamd Allâh'a mahsustur" demek olur. Ve hamdde üç vecih vardır:

Birincisi Hak'tan halka olan hamddir ki, bunun delîli إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ (Ahzâb, 33/56) [Muhakkak Allah ve O'nun melekleri peygamber üzerine salât ederler.] ve هُوَ الَّذِي يُصَلِّي عَلَيْكُمْ (Ahzâb, 33/43) [Üzerinize salât eden O'dur.] âyet-i kerîmeleridir. Bu sûrette Hak hâmid ve halk mahmûddur.

62 Muhâsibî, *el-Kasd ve'r-Rücû' ilallâh*, s. 142; a.mlf., *er-Riâye*, s. 42; Gazzâlî, *İhyâ*, I, s. 765 (kitâbu esrârî's-salât); *Fütûhât-ı Mekkiyye*, III, s. 378 (153. bâb); Zebîdî, *İthâfû's-Sâde*, III, s. 770-772. Hadîsin bu ibâresine dâir geniş değerlendirmeler için bk. el-Kettânî, *el-Ekâvilül'l-mufasssıla li-beyâni hadîsi'l-ibtidâi bi'l-besmele*.

İkincisi halktan Hakk'a hamddir ki, bunun delili de **وَأِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ** (İsrâ, 17/44) [Allâh'ı hamd ile tesbîh etmeyen hiçbir şey yoktur.] ve **وَتَرَى الْمَلَائِكَةَ حَافِينَ مِنْ حَوْلِ الْعَرْشِ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ** (Zümer, 39/75) [Melekleri görürsün ki Rablerine hamd ile tesbîh ederek arşın etrafını kuşatmışlardır.] ve emsâli âyât-ı kur'âniyyedir. Bu sûrette Hak mahmûd ve halk hâmid olur; ve bu vecihde üç sûret vardır: Kavli, fiilî, hâlî.

1. Hamd-i kavli: Enbiyâ (aleyhimü's-selâm)ın lisânı üzere Hakk'ın kendi nefesine senâ ettiği şeyle abdin lisânen hamdidir.

2. Hamd-i fiilî: Vech-i ilâhîyi taleben ve onun Cenâb-ı kerîmine teveccühen abdin hayrât ve ibâdâtтан birtakım a'mâl-i bedeniyeye ifâ etmesidir. Bu sûrette abd, her bir uzvunu, ne için yaratılmış ise, Hakk'a ibâdet kasdıyla vech-i meşrû' üzere isti'mâl eder; ve bu husûsta nefsinin huzûzunu düşünmez.

3. Hamd-i hâlî: Rûh ve kalb hasebiyle vâki' olur. O da abdin kemâlât-ı ilmiyye ve ameliyye ile ittisâfî ve ahlâk-ı ilâhiyye ile tahallukudur.

Üçüncüsü halktan halka olan hamddir. Bu sûrette hâmid ve mahmûd halk olur. **Fass-ı İbrâhîmî**'de tafsîl olunduğu üzere, bu nevi' hamdin [1/3] Allah için olmasının vechi budur ki, Hak taayyün cihetiyle hâmidin sûretinde zâhirdir; ve hamd ile kendi kemâlâtını izhâr eder; ve her mahmûd olan halkın sıfatı bulunan senâ dahi, mahmûd sûretinde kemâl ile mütecellî olan Hakk'ın “ayn”ıdır ki, mahmûd o kemâl sebebiyle hamde müstahak olur. Binâenaleyh hamd, Hakk'ın kemâlâtından bir kemâlin sıfatıdır ki, Hakk'ın hakikatinden sudûr eder. Şu hâlde mahmûdun mazharından zâhir olan kemâle karşı, hâmidin mazharından sâdır olan hamd dahi Hakk'a râci' olur; ve hamd sâdır olduğu mahal i'tibâriyle kâmil ve nâkıs olur. Binâenaleyh kâminden sudûr edince kâmil ve nâkıstan sudûr ettikde nâkıs olur. Cenâb-ı Şeyh (r.a.) hâtem-i velâyet makâmında müteayyin olduğundan, onun hamdi, kendisi gibi cemî'-i mehâmidin ecmaıdır. Hâtem-i evliyâ hakkındaki îzâhât **Fass-ı Şîsî**'de gelecektir.

“Münzil” “inzâl” masdarından veyâhud “tenzîl” masdarından ism-i fâildir. Her iki ma'nâ dahi vâridir. Zîrâ “inzâl” bir şeyi def'a-i vâhidde indirmek ma'nâsındır. Ve enbiyâ (aleyhimü's-selâm)ın a'yân-ı sâbiteleri,

rahmet-i rahîmiyye ile merhûm olup, mazhar oldukları ism-i hâs iktizâsınca, mertebe-i ahadiyyetin mâdûnu olan mertebe-i vâhidiyyette, a'uyyât-ı ilâhiyye kendilerine def'aten nâzil olur. Çünkü isti'dâdât-ı gayr-ı mec'ûllerinin iktizâsı budur; ve mertebe-i şehâdette zuhûr ettikleri hinde, ism-i hâsları hazînesinde meknûz olan hikem, isti'dâd-ı mec'ûlleri inkişâf ettikçe, peyderpey ve tadrîcen nâzil olur. Nitekim Hak Teâlâ buyurur: *وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا عِنْدَنَا خَزَائِنُهُ وَمَا نُنَزِّلُهُ إِلَّا بِقَدَرٍ مَعْلُومٍ* (Hicr, 15/21) [Bizim indimizde hazîneleri olmayan hiçbir şey yoktur. Biz onu ancak mikdâr-ı ma'lûm ile indiririz.] İşte bu âyet-i kerîmede [1/4] tadrîcen nüzûl ma'nâsına “tenzîl” masdarı isti'mâl buyurulmuş ve hazret-i şehâdette her bir şeyin tadrîcen nüzûlüne işâret olunmuştur.

“Hikem” “hikmet”in cem'idir; ve hikmet, hakâyık-ı eşyâya gereği gibi ilim ve o ilim muktezâsınca amelden ibârettir. Bunun için hikmet ikiye inkisâm etti. Birisine “hikmet-i ilmiyye”, diğerine “hikmet-i ameliyye” tesmiye olundu. Hâlbuki “ma'rifet” hikmet gibi değildir; o, yalnız hakâyıkı gereği gibi idrâktir; ve “ilim” ise hakâyıkı ve onların levâzımını idrâkten ibârettir. Bu sebeble “tasdik”e “ilim” ve “tasavvur”a “ma'rifet” tesmiye olundu. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Şeyh-i Ekber (r.a.) “münzilü'l-maârif” veya “münzilü'l-ulûm” demeyip “münzilü'l-hikem” buyurdu.

“Kulûb” “kalb”in cem'idir; ve “kalb”, sıfât-ı ilâhiyye ile hasâis-i kevnîyye beynini câmi' olan bir hakîkatten ibârettir; ve bu hakîkatin kalb-i sa-nevberîye taalluku ve taassuku vardır; ve ona “kalb” tesmiyesi mevcûdâtın “lûbb”ü olduğundan nâşîdir. Zîrâ bir şeyin “lûbb”ü, onun kalbidir; veyâhud esmâ ve sıfâtın deverânı hasebiyle, kesîrül-inkılâb olmasından dolayıdır. Nitekim (S.a.v.) Efendimiz, *أَصَابِعُ الرَّحْمَنِ يُقَلِّبُهَا* ya'ni “Kalb, Rahmân'ın parmaklarından iki parmak arasındadır; onu dilediği vech ile döndürür”⁶³ hadîs-i şerîfiyle buna işâret buyurmuş; ve “iki parmak”la Hak Teâlâ hazretlerinin “Celâl” ve “Cemâl” sıfatlarını murâd etmiştir.

“Kelim” “kelime”nin cem'idir; ve “kelime”den murâd “her bir mevcûdun aynı”dır. Zîrâ onlar nefes-i Rahmânî ile zuhûr etmiştir. Nitekim in-

63 Müslim, “Kader”, 3; Tirmizî, “Kader”, 8; İbn Mâce, “Duâ”, 2; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XI, s. 130.

sanın hîn-i tekellümünde, kelimât nefes-i insânî ile zâhir olur; ve Cenab-ı Şeyh (r.a.) *Fütûhât-ı Mekkiyye*'nin yüz doksan sekizinci bâbında [1/5] buyururlar ki: “Mevcûdât bitmek tükenmek bilmeyen kelimâtür. Allah Teâlâ vücûd-ı Îsâ (a.s.) hakkında وَكَلِمَتُهُ أَلْفَاهَا إِلَى مَرِيَمَ (Nisâ, 4/171) [Meryem'e ilkâ ettiği “kelime”sidir.] buyurdu; ve o Îsâ (a.s.)dır. Ve mevcûdâtın kelimât olduğuna Hak Teâlâ hazretlerinin لَقَدْ كَلَّمَاتِ رَبِّي تَفَنَّدَ الْبَحْرُ قُلْ لَوْ كَانَ الْبَحْرُ مَدَادًا لِكَلِمَاتِ رَبِّي أَنْ تُفَنَّدَ كَلِمَاتُ رَبِّي وَلَوْ جِئْنَا بِمِثْلِهِ مَدَدًا (Kehf, 18/109) [Yâ Habîbim de ki, eğer küre-i arzı muhît olan bahr, Rabb'immin “kelimât”ını tahrîr için mürekkeb olsa Rabb'immin kelimâtı hitâm bulmazdan mukaddem deryâ tükenir idi. Ve eğer onun mislini getire idik yine böyle olur idi.] kavlı şerîfi delildir.⁶⁴ Ve Şeyh-i Ekber (r.a.) efendimizin burada “kelim”den murâd-ı âlîsi, atyeb-i kelimât-ı ilâhiyye olan enbiyâ (aleyhimü's-selâm)ın zevât-ı şerîfeleridir; ve “hikem” onların kulûb-i şerîfelerine, ya'ni hakikatlerine mertebe-i ilimde def'aten ve mertebe-i şehâdetde tedricen nâzil olur.

“Emem” hemzenin fethiyle “akreb ve müstakim” ma’nâsınadır; ve tarîkin akreb ve müstakîmi dîn-i İslâm’dır. Nitekim Hak Teâlâ buyurur: إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ وَمَا اخْتَلَفَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ إِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا إِذَا ارْتَضَىٰ رِزْقًا لِّسُلَالَتِهِمْ لَقَدْ حَقَّ الْقَوْلُ مِنْهُ فَبُذِّلَتْ أُمَمٌ بَعِيْطٌ مُّذِلٌّ لِّلْكَافِرِيْنَ (Âl-i İmrân, 3/19) ya’ni “Muhakkak Allâh’ın indinde dîn, İslâm’dır; ve kitâb verilen kimseler ihtilâf etmediler.” Ve âyet-i kerîmeden dahi anlaşıldığı vech ile dîn-i İslâm, yalnız dîn-i Muhammedî değildir. Kendilerine kitâb verilen enbiyâ (a.s.)ın getirdikleri edyânın kâffesi dîn-i İslâm’dır. Zîrâ İslâm “inkıyâd” ma’nâsınadır. Bu bahsin tafsîli **Fass-ı Ya’kûbî**’de gelecektir. Binâenaleyh hadd-i zâtında dînde ihtilâf yoktur. Tarîk-i müstakim ahadiyet üzeredir. Rûy-i zemînde dîn sebebiyle vâkî’ olan ihtilâf, her dîn ulemâsının ağrâz-ı şahsiyyelerinden tevellüd etmiştir. Nitekim âyet-i kerîmenin mâbâdî olan إِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا إِذَا ارْتَضَىٰ رِزْقًا لِّسُلَالَتِهِمْ لَقَدْ حَقَّ الْقَوْلُ مِنْهُ فَبُذِّلَتْ أُمَمٌ بَعِيْطٌ مُّذِلٌّ لِّلْكَافِرِيْنَ ya’ni “Onlar ancak kendilerine ilim geldikten sonra beynlerinde hased ve hubb-i riyâset ve menâfî’-i dünyeviyye gibi ağrâz-ı nefsâniyyeden dolayı ihtilâf ettiler” kavli şâhiddir. Çünkü enbiyâ (a.s.)ın getirdikleri [1/6] edyânın kâffesi tevhîde da’vetten ibârettir. Nitekim Hak Teâlâ buyurur: قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَىٰ كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَلَّا نَعْبُدَ إِلَّا اللَّهَ (Âl-i İmrân, 3/64) ya’ni “Ey Habîbim de ki: Ey ehl-i kitâb! Bizimle sizin aranızda müsâvî olan kelimeye geliniz, ki, o da Allâh’ın gayrısına

64 Bk. *Fütûhât-ı Mekkiyye*, IV, s. 29-30 (198. bâb).

tapmamaktır.” Şu hâlde herhangi bir nebînin ümmeti olursa olsun onun zamânında nâzil olan kitâbın ahkâmına inkıyâd ve itâat ile amel ederse Hakk’a vâsıl olur. Zîrâ bu dîn tarîkin akrebi ve müstakîmidir. Fakat ondan sonra gelen resûlün getirdiği kitâba îmân ve onun dîni ile amel etmeyen kimselerin tevessül ettikleri dîn-i atîk tarîk-i baîd olacağından, Hakk’a îsâl husûsunda fâidesi kalmaz. Zîrâ o kimse enbiyâ beynini tefrîk etti ve tarîkin ahadiyetini idrâk edemedi. Hâlbuki dîn-i Muhammedîye tevessül edenler, لَا تُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْ رُسُلِهِ (Bakara, 2/285) [Biz peygamberlerden hiçbirisinin arasını ayırmayız.] dediler.

“Makâm-ı akdem”den murâd “makâm-ı akdes”tir ki, ahadiyyet-i zâtiyye mertebesidir; ve hazret-i ilmiyyede sâbit olan a’yân ve onların isti’dâdâtı, evvelen bu ahadiyyet-i zâtiyye menbaından feyezân eder. Ondan sonra rûhâniyet ve cismâniyet mertebelerine nâzil olurlar. Onun için ahadiyyet-i zâtiyye mertebesine “makâm-ı akdem” ta’bîr buyuruldu. Gerçi hadd-i zâtında cemî’-i merâtib vücûd-ı mutlak-ı Hakk’ın esmâ ve sıfâtı hasebiyle vâki’ olan tenezzülâtından ibâret olduğu cihetle o vücûd, kıdem ve hudûsden münezzehdir; ve merâtibin kâffesi müsâvîdir. Velâkin i’tibârât-ı akliyye kıdem ve hudûs ile muttasıftır. Nitekim aklın indinde “Mürîd” olmak için evvelen “Âlim” olmak lâzımdır; [1/7] ve âlim olmak ise, ancak “Hayy” olduktan sonra mümkün olur; ve bilcümle esmâ ve sıfât zâtın sübût-i vücûdundan sonra sâbit olur. Akıl indinde hüküm böyledir. Binâenaleyh nâzil olan “hikem” dahi bu “makâm-ı akdem”den zuhûr eder.

“Milel” “millet”in cem’idir, ve “millet” “dîn” ma’nâsınadır.

“Nihal” “nihle”nin cem’i olup “mezheb” ve “akîde” ma’nâsına gelir.

İmdi turuk-ı enbiyâ (aleyhimü’s-selâm) aslında vâhiddir. Edyânın ve şeriatlerin ihtilâfı kendi ümmetlerinin ihtilâf-ı isti’dâdından neş’et eder. Zîrâ her bir asırda yaşayan akvâmın idrâk ve isti’dâdları mütefâvittir; ve her bir nebîye verilen ilm-i risâlet ümmetinin isti’dâdına göredir; ondan ne ziyâde ve ne de noksandır. Çünkü o ilm-i risâlet onların isti’dâdından ziyâde olsa, hîn-i teblîğde teklîf-i mâ-lâ-yutâk olur; ve noksan olsa, herkese kendi hakkı verilmemiş olur; bu ise zulümdür. Hâlbuki Hak Teâlâ hazretleri Hakîm’dır; her şeyi güzel tertîb buyurur ve herkese kendi hakkı-

nı verir. İşte edyân ve mezâhibin ihtilâfındaki hikmet budur ve bu ihtilâf tarîkin ahadiyetine hâlel vermez. Zîrâ enbiyâ (a.s.) şeriatlerini menba'-i vâhidden ahzederek ve cümlesi, câmi'-i cemî'-i esmâ ve sıfât olan “Allah”a da'vet ederler. Binâenaleyh kâffesinin getirdiği dîn, dîn-i haktır. Şu kadar var ki, bu şeriat onların isti'dâdâtına ve kâbiliyetlerine göredir; ve bunun sırrı budur ki, Hak Teâlâ hazretleri, her ânda bir şe'n ile tecellî buyurur; ve tecellîde aslâ tekrâr yoktur. Çünkü esmâ ve sıfât-ı ilâhiyye nâmütenâhîdir. Bittabi' onların mezâhiri dahi o nisbette olmak lâzım gelir. [1/8]

وَصَلَّى اللّٰهُ عَلَى مُمِدِّ الْهِمَمِ مِنْ خَزَائِنِ الْجُودِ وَالْكَرَمِ بِالْقِيلِ الْآقَوْمِ مُحَمَّدٍ
وَعَلَى آلِهِ وَسَلَّمَ.

Ve Allâh'ın rahmeti ve selâmı, hazâin-i cûd ve keremden kıyl-ı akvem ile himmetlere imdâd eden Hz. Muhammed ve onun Âl'i üzerine olsun.

Ma'lûm olsun ki, “salât” Allah tarafından rahmet, ve melâike tarafından istigfâr, ve abd tarafından duâ ve huzû'dur; ve rahmet-i ilâhiyye her şeyin isti'dâdı ve talebi hasebiyle o şeye taalluk eder. Binâenaleyh rahmet, âsiler ve müznibler üzerine cânib-i Hak'tan afv ve mağfiret ile tecellîdir; ve afv ve mağfiretten sonra abd cennetle mütena'im olur. Mutî' ve sâlihler üzerine cennet ve rızâ ve likâ haktır ki, bunlar da gözler görmedik ve kulaklar işitmedik ve kalb-i beşere hutûr etmedik niam-ı ilâhiyyedir.

Ve ârifin üzerine olan rahmet ise, bu niam ile berâber ulûm-i yakîniyye ve maârif-i hakîkiyye ifâzasıdır.

Ve enbiyâ (aleyhimüs-selâm) ile evliyâdan muhakkikîn ve kâmilîn ve mükemmilîn üzerine olan rahmet, tecelliyât-ı zâtîyye ve esmâiyye ve sıfâtîyye ve cennât-ı a'mâl ve sıfât ve zâttan merâtib-i cinânın a'lâsıdır.

Ve rahmet (S.a.v.) Efendimiz'in kalb ve rûhuna mütealliktir. Onun kemâl-i isti'dâdından ve kuvvet-i talebinden nâşî, hakikat-i muhammediyye tecelliyât-ı zâtîyye ve esmâiyye mertebelerinin en a'lâsıdır; ve onun feyzi bilcümle envârın menbaı olan ism-i câmi'-i ilâhîden vâki' olur; ve işte bunun için Hak Teâlâ: *إِنَّ اللّٰهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ* (Ahzâb, 33/56) [Muhakkak Allah ve O'nun melekleri peygamber üzerine salât ederler.]

[1/9] buyurur. Ve hakikat-i muhammediyye bilcümle hakâyıkı câmi' olduğundan, rahmet-i ilâhiyye kâffe-i hakâyıkı bu makâmdan tevzî' olunur. Binâenaleyh (S.a.v.) Efendimiz'e getirilen salât, herkesin kendi nefsi için taleb-i rahmeti mutazammın olur. Zîrâ rahmet-i ilâhiyye hakikat-i muhammediyyeye nâzil olmadıkça, onun cüz'iyâtı olan hakâyıkı vâsıl olmaz.

Ve melâike "Allah" ism-i a'zamının hâdimleri olan esmânın mezâhîridirler; ve hâdimin kendi seyyidine mütâbaatı tabîidir. Ve (S.a.v.) Efendimiz, ise "Allah" ism-i câmiinin mazharı olup, kendi hakikatinin câmi' olduğu bilcümle mezâhir için istiğfâr buyurduğundan melâike-i kirâm dahi, o hazrete ittibâan istiğfâr ederler. Şu hâlde (S.a.v.) Efendimiz her bir "ayn"ın himmetine imdâd eder; ve a'yânın himemi, o a'yânın kendi kemâllerine vusûlü için masrûftur. Bu kemâl tarîk-i îmanda olduğu gibi tarîk-i küfürde dahi olabilir. Zîrâ her bir mazhar, kendi Rabb-i hâssı olan ismin tarîk-i müstakîminde yürür; ve o ismin nihâyet-i tarîki, kendi mazharının kemâlidir. Bu bahsin tafsîli **Fass-ı İsmâîlî** ile **Fass-ı Hûdî**'de gelecektir; ve "himmet"e müteallik izâhât da **Fass-ı Lûtî**'dedir.

"Hazâin" "hazîne"nin cem'idir; ve "hazîneler"den murâd hakâyık-ı ilâhiyyedir ki, onlara "esmâ" ve "sıfât" ta'bîr olunur.

"Cûd" istihkâka ve talebe hâcet kalmaksızın vâki' olan ihsân ma'nâsıdır ki, Hakk'ın sıfat-ı zâtiyyesidir. Zîrâ atâyâ-yı zâtiyye için istihkâk ve taleb şart değildir. Bu atâyâ iktizâ-yı zâtîdir.

"Kerem" bunun aksinedir. Zîrâ kerem için kâbilin istihkâkı ve talebi lâzımdır. Ve kerem atâyâ-yı esmâiyye netîcesidir. Atâyâ-yı zâtiyye ve esmâiyye hakkındaki tafsîlât [1/10] **Fass-ı Şîsî**'de gelecektir. بِالْقِيلِ الْأَقْوَمِ [En doğru söz ile]de "kıyl", "kavl" ma'nâsıdır. "Akvem", "asdak" ve "âdel" ve "müstakîm" ma'nâsına gelir. Ve بِالْقِيلِ الْأَقْوَمِ kelâmı, "mümidd"e mütealliktir. Ya'ni (S.a.v.), asdak ve âdel olan kavl ile, her bir "ayn"ın himmetine imdâd eder ki, o kavilde vücûhdan bir vech ile inhirâf ve i'vicâc yoktur. Zîrâ hakikat-i muhammediyye cemî-i esmâ ve sıfât-ı ilâhiyyeyi câmi' olan ve kâffe-i hakâyık-ı vücûbiyye ve imkâniyyenin me'haz-i feyzi bulunan mertebe-i ilâhiyyedir. Binâenaleyh (S.a.v.) Efendimiz, kendi hakikatinden kendi cüz'iyâtına, her bir mertebede imdâd eder.

Suâl: Cenâb-ı Şeyh-i Ekber (r.a.) *Fütûhât-ı Mekkiyye*'nin yüz doksan sekizinci bâbında buyururlar ki: “Kelâm ve kavl, Allah Teâlâ için iki na'ttir. “Kavl” ile ma'dûma ismâ' eder; ve o da O'nun إِذَا أَرَدْنَاهُ أَنْ نَقُولَ (Nahl, 16/40) [Biz bir şeyi irâde ettiğimiz vakit, o şeye bizim kavlimiz “Kün!” dememizdir. Bu takdîrce o, olur.] kavlidir. Ve “kelâm” ile mevcûda ismâ' eder. O dahi O'nun وَكَلَّمَ اللَّهُ مُوسَى تَكْلِيمًا (Nisâ, 4/164) [Ve Allah Mûsâ ile gerçekten konuştu.] kavlidir.”⁶⁵ Hâlbuki burada Cenâb-ı Şeyh (r.a.) “kıyl” kelimesini isti'mâl buyurdu; “kelâm” buyurması icâb ederdi. Zîrâ (S.a.v.) Efendimiz, âlem-i unsurîde, lisân ile irşâd buyurdu ve mevcûda ismâ' eyledi.

Cevâb: Ma'lûm olsun ki, hakikat-i muhammediyye zât ile esmâ ve hakâyık-ı vücûdiyye ile suver-i kevnîyye arasında berzah-ı câmi'dir; ve bu hakikat (S.a.v.) Efendimiz'in zât-ı şerîfinde müteayyin olmuştur. Binâenaleyh onun zât-ı şerîfi, zât-ı ilâhiyyenin mazhar-ı ekmeli ve Hakk'ın bilcümle sıfâtının ve esmâsının ve ef'âlinin meclâ-yı eşmelidir. Hak Teâlâ onun zâtında [1/11] ve kuvâ ve a'zâsında sereyân-ı zâtî ile sârî olup فَأَجْرُهُ حَتَّى (Tevbe, 9/6) [Artık ona emân ver, tâ ki, Allah Teâlâ'nın kelâmını dinlesin!] âyet-i kerîmesinde beyân buyurulduğu üzere kurb-i ferâiz makâmından o hazretin lisânı üzere nutkeyledi. İmdi bir kimse bir kemâlin husûlü veyâ kendi Rabb-i hâssı olan ismin hazînesinden bir atânın vusûlü için sarf-ı himmet ettikde, o ma'dûm olan atâ-yı ilâhî veyâhud Rabb-i hâssı olan ismin hazînesindeki kemâl-i matlûb için (S.a.v.) Efendimiz'in hakikat-i câmia-i berzahîyyesi “Kün!” kavli ile kâil olur; ve o şahsın himmetine “Kün!” kavli ile imdâd eder; ve bu kavl hakikat-i muhammediyye mertebesinden vâki' olan Hakk'ın kavlidir.

Resûlullah Efendimiz âlem-i unsurîde vücûd-ı müteayyinleri lisânıyla söyledikleri vakit, ümmetine “kıyl-ı akvem” ile imdâd ederler. Zîrâ “kıyl-ı akvem” kelâmı ve lisân-ı zâhir ile irşâdî iktizâ eder. Çünkü kavl-i Hakk'ı, a'del ve ahsen sûrette kurb-i nevâfil makâmından lisân-ı Hak'la mevcûda ismâ' eyler. İmdi Fahr-i âlem Efendimiz'in gerek bâtını ve gerek zâhiri ile söylediği kavl, Hakk'ın kavlidir; ve onun bâtını ve zâhiri Hakk'ın birer

65 Bk. *Fütûhât-ı Mekkiyye*, IV, s. 30-31 (198. bâb).

mertebesidir. Binâenaleyh kavî-i bâtinî ile ma'dûma ve "kıyl-ı akvem" olan kavî-i zâhirî ile mevcûda ismâ' eder; ve onun zâhiri ve bâtını Hak olunca, "kavî" ile "kıyl-ı akvem", ya'ni "kelâm", Hakk'ın her iki mertebesine göre iki na't-i ilâhî olmuş olur.

"Âl" inde'l-Arab, bilhassa "ehl-i beyt"e değil, azîmü'l-kadr olan bir kimşenin dâire-i husûsiyyetine dâhil olanlara ıtlâk olunur. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de أَدْخِلُوا آلَ فِرْعَوْنَ (Mü'min, 40/46) [Âl-i Fir'avn'ı girdiriniz.] [1/12] buyurulmuştur. Zîrâ Fir'avn, hayât-ı dünyeviyyede bir pâdişâh-ı azîmü'l-kadr olduğu için, onun avene-i hâssasına "âl" ta'bîr buyuruldu. Binâenaleyh "âl" ta'bîrinden Resûl (a.s.)'ın bilhassa ehl-i beyti murâd olunduğu tahayyül olunmamalıdır. Şu hâlde azîmü'l-kadr olan zevâtın avene-i hâssasına "âl" ve azîmü'l-kadr olmayan kesânın avene-i hâssasına dahi "ehl" lafzı izâfe olunur. İmdi Resûl (a.s.)a karâbet, ya yalnız sûreten olur; bu da ya dînen veyâ tıyneten olur. Tıyneten olan karâbet şürefâ ve sâdâtın; ve dînen olan karâbet dahi müctehidînden ehl-i zâhirin ve sâir ulemâ-i zâhirenin ve sulehânın ve bilcümle mü'minlerin karâbetleridir. Veyâhud yalnız ma'nen olur. Bu da umûmen evliyâullâhın karâbetidir. Nitekim Selmân (r.a.) aslen Îrânî olduğu hâlde (S.a.v.) Efendimiz سَلْمَانَ مِّنَّا ya'ni "Selmân bizendir"⁶⁶ buyurdu. Veyâ hem sûreten ve hem de ma'nen olur. Bu sûrette, bu zevât Resûl (a.s.)'ın makâmına kâim olan halîfe ve imâmdırlar. Bunlar da evvel gelen ekâbir-i enbiyâ ile, sonra gelen evliyâ-i kâmilînin karâbetidir. Şu hâlde karâbet-i mu'tebere-i tâmmе evvelen sûret ve ma'nâyı câmi' olan karâbettir. Sâniyen karâbet-i ma'neviyye-i rûhiyye, sâlisen karâbet-i sûriyye-i dîniyye, râbian karâbet-i sûriyye-i tıyniyyedir.

"Ve sellim." Allah tarafından "teslîm", Hak Teâlâ'nın mûcib-i naks olan her bir şeyden selâmeti îcâb eden, ism-i Selâm hazretinden vâki' olan tecellîsidir. Mü'minîn tarafından kavlen duâ; ve fiilen dahi kerhen olmayıp, tav'an inkıyâd ve istislâmdır. [1/13]

أَمَّا بَعْدُ: فَإِنِّي رَأَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ فِي مُبَشِّرَةٍ، أُرِيْتُهَا فِي الْعَشْرِ الْآخِرِ مِنَ الْمُحَرَّمِ لِسَنَةِ سَبْعٍ وَعِشْرِينَ وَسِتِّمِائَةٍ بِمَحْرُوسَةٍ دِمَشْقَ، وَبِيَدِهِ ﷺ كِتَابٌ،

66 Hâkim, *Müstedrek*, III, s. 691; Taberânî, *Mu'cemu'l-Kebîr*, VI, s. 213.

فَقَالَ لِي: هَذَا «كِتَابُ فُصُوصِ الْحِكَمِ»، خُذْهُ وَاخْرُجْ بِهِ إِلَى النَّاسِ،
يَنْتَفِعُونَ بِهِ.

Bundan sonrasına gelince, muhakkak ben mübeşşirede Resûlullah (a.s.)ı gördüm. O bana 627 senesi Muharrem'inin aşr-i âhîrinde, mahrûse-i Dimaşk'ta irâe olundu, hâlbuki Sallallâhu aleyhi ve sellemin yedinde bir kitâb var idi. Bana buyurdu ki: "Bu Fusûsu'l-Hikem kitâbıdır. Bunu al ve nâsa ihrâc et! Bununla intifâ' etsinler!"

Ya'ni besmeleden ve hamd ü senâdan ve salât ü selâmdan sonraki beyânâta gelince, ben rü'yâ-yı sâdıkada Resûlullah (a.s.)ı rü'yet ettim. "Rü'yet" mahsûs ve mütehayyel ve mümessel ve ma'kul olan şeyleri müşâhede etmek ma'nâsıdır; ve "ibsâr" yalnız mahsûs olan eşyâyı görmekten ibârettir. Şu hâlde "rü'yet" ibsâr'dan eammdır. Ya'ni her rü'yet ibsârdır; ve her ibsâr ise rü'yet değildir. Binâenaleyh rü'yet çeşm-i zâhir ile mukayyed değildir. Belki basîret ve ilim ve akıl ve hayâl ve kalb gözleriyle vâki' olan müşâhedeyle itlâk olunur.

"Mübeşşire" rü'yâ-yı sâdika ve sâliha demektir. Ma'nâ-yı lugavîsi "mugayyire"dir. Zîrâ müjde, hüznü sürûra tahvîl eder. Rü'yâ-yı sâliha nübüvvetin kırk altı cüz'ünden bir cüz'dür. Zîrâ (S.a.v.) Efendimiz'e altı ay rü'yâ-yı sâlihada vahyolundu. Nüzûl-i vahy müddeti yirmi üç sene idi. Altı ay ise yirmi üç senenin kırk altı cüz'ünden bir cüz'dür. Onun için (S.a.v.) Efendimiz ذَهَبَتِ النَّبُوءَةُ وَبَقِيَتِ الْمُبَشِّرَاتُ [1/14] ya'ni "Nübüvvet gitti, rü'yâ-yı sâliha kaldı"⁶⁷ buyurdular. Velâkin ehl-i hakikat indinde mübeşşirenin mutlakâ rü'yâ olması lâzım gelmez. Zîrâ Allah Teâlâ hazretleri evliyâsını beyne'n-nevm ve'l-yakaza veyâhud hâl-i yakazada ilkâ ve i'lâm ve tecellî ve vârid-i rûhânî ile tebşîr eder. Binâenaleyh Cenâb-ı Şeyh-i Ekber (r.a.) basar-ı basîreti ile (S.a.v.) Efendimiz'in sûret-i hakikatini ve çeşm-i rûhu ile sûret-i rûhâniyyesini ve dîde-i hayâlî ile sûret-i misâliyyesini gördü; ve câiz ki, âlem-i histe sûret-i mahsûselerini müşâhede etti. Zîrâ (S.a.v.) Efendimiz cemî'-i merâtib-i ilâhiyyeyi câmi'dir; ve hiçbir mertebe ile mukayyed değildir. Cenâb-ı Şeyh-i Ekber efendimiz dahi onların vâris-i ekmeli olduğu cihetle onlar da bir mertebenin hükmü ile mukayyed ve mahbûs değildir.

67 Tirmizî, "Rü'yâ", 2; İbn Mâce, "Ta'bîr", 1; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XLV, s. 116.

Resûl-i Ekrem'i herhangi bir mertebede müşâhede etmiş ise, o rü'yet kendileri için mübeşşire olur.

İmdi âimme-i mü'minîn için Resûl (a.s.)'ın rü'yâda rü'yeti iki vech ile olur:

Birincisi: Hâl-i hayâtındaki şekil ve şemâil-i risâlet-penâhîlerine muvâfık olarak görülür.

İkincisi: Âlem-i şehâdetteki hilye-i şerîflerine kısmen muvâfık ve kısmen muhâlif, veyâhud külliyyen muhâlif olarak görülür. Her iki sûrette de râî Resûl (a.s.)'ı görmüş olur. Zirâ hadîs-i şerîfte فَإِنَّ الشَّيْطَانَ مَنْ رَأَى فَقَدْ رَأَى فَإِنَّ الشَّيْطَانَ مَنْ رَأَى فَقَدْ رَأَى ya'ni "Beni gören kimse muhakkak beni görür. Zîrâ şeytan benim sûretimle mütemessil olmaz" buyurulmuştur.⁶⁸ Çünkü Resûl-i Ekrem Efendimiz "Hâdî" ism-i şerîfinin, ve şeytan ise "Mudill" ism-i şerîfinin mazhar-ı etemmidir. Binâenaleyh şeytan ism-i Hâdî'nin mazhar-ı etemmiyle mütemessil olup nâsı ıdlâl edemez. Râînin Resûl-i Ekrem Efendimiz'i hilye-i saâdetlerine muhâlif olarak görmesi, kendinin şerîat-ı muhammediyyeye nisbetinin sûretidir. Binâenaleyh o râînin i'tikâdında veyâ ilminde veyâ hâl ve makâmında bir noksan vardır. Bu muhâlefet bunlara işârettir. Rü'yâyâ müteallik tafsîlât **Fass-ı İshâkî** ile **Fass-ı Yûsufî**'de gelecektir.

Ma'lûm olsun ki, bilcümle enbiyâ (aleyhimüs-selâm) ve evliyâ (kaddesalâhu esrârahum) hazarâtı kâffe-i ulûm ve hikemi, [1/15] velâyet-i hâssa-i muhammediyye olan mişkât-ı hâtem-i velâyetten alırlar; ve velâyet-i hâssa-i muhammediyye, (S.a.v.) Efendimiz'in nübüvvetinin bâtınıdır. Bu bahsin tafsîli dahi **Fass-ı Şîsî**'de gelecektir. Binâenaleyh enbiyâ (aleyhimüs-selâm)'ın ezvâk ve ulûm ve hikmetlerini câmi' olan bu *Fusûsu'l-Hikem* kitâbı velâyet-i hâssa-i muhammediyyeden, Cenâb-ı Şeyh-i Ekber (r.a.) efendimize verildi; ve hazret-i şeyh bu verilen ulûm ve hikemi bilâ-ziyâde ve lâ-noksan nâsın müstaidlerine tebliğ me'mûr buyuruldu. Şu hâlde bu kitâba i'tirâz, tamâmiyle Hâtem-i enbiyâyâ i'tirâz olduğundan her bir mü'mine bundan kat'iyen ictinâb lâzımdır. Bu ulûm ve hikemi anlamayanlar kendi isti'dâdlarına kusûr bulmalıdır.

فَقُلْتُ: السَّمْعَ وَالطَّاعَةَ لِلَّهِ تَعَالَى وَلِرَسُولِهِ وَلِأُولِي الْأَمْرِ مِنَّا كَمَا أَمَرْنَا،

68 Buhârî, "Ta'bîr", 10; Müslim, "Rü'yâ", 1; Ebû Dâvud, "Edeb", 88; Tirmizî, "Rü'yâ", 4; İbn Mâce, "Ta'bîr", 2; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, s. 24.

فَحَقَّقْتُ الْأُمِّيَّةَ وَأَخْلَصْتُ النَّيَّةَ وَجَرَّدْتُ الْقَصْدَ وَالْهَمَّةَ لِإِبْرَارِ هَذَا الْكِتَابِ
كَمَا حَدَّدَ لِي رَسُولُ اللَّهِ ﷺ مِنْ غَيْرِ زِيَادَةٍ وَلَا نَقْصَانٍ.

İmdi ben: “Sem’ ve tâat, Allah Teâlâ’ya ve Resûlû’ne ve bizden ülü’l-emredir; nitekim emrolunduk” dedim. Binâenaleyh Resûlullah (s.a.v.)in bana tahdîd buyurduğu gibi ziyâde ve noksan olmayarak bu kitâbın ibrâzı için, ümniyeyi tahakkuk ettirdim ve niyeti hâlis kıldım ve kasd ve himmeti tecrîd ettim.

Ya’ni Allah Teâlâ hazretleri ile onun Resûl’ü ve bizim cinsimiz ve ehl-i dînimiz tarafından sâdır olan emri dinleyip, ona itâat ederiz. Zîrâ Kur’ân-ı Kerîm’de أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ (Nisâ, 4/59) [Allâh’a itâat edin ve Resûl’e ve sizden emir sâhibi olanlara itâat edin.] ve hadîs-i şerîfte dahi إِذَا وَلَّيْتُمْ أَمِيرًا فَأَطِيعُوهُ وَلَوْ كَانَ عَبْدًا حَبَشِيًّا [Bir emir tâyin ettiğiniz vakit, Habeşî bir köle bile olsa ona itâat ediniz!]⁶⁹ buyurulmuştur, demek olur; ve her mertebeden sâdır olan emri dinleyip [1/16] ona itâat etmek Allah Teâlâ’ya itâattir. Zîrâ ulûhiyet makâm-ı cem’, ve Resûl ve ülü’l-emr makâm-ı tafsîldir; ve cümlesi merâtib-i ilâhiyyedir; ve Cenâb-ı Şeyh-i Ekber (r.a.) bu *Fusûsu’l-Hikem*’in nâsa ihrâcî için kendisine vâkî’ olan emri, Hak’tan ve Resûl’ünden ve ülü’l-emrden telakkî buyurduğuna işâret eder. Zîrâ âlem-i his ve şehâdete nâzil olan her bir ilim ve hikmet, mertebe-i zâtta hakikat-i muhammediyyeye ve ba’dehû bâtında ülü’l-emr olan onun hulefâsının kalbine vârid olur; ve Hz. Şeyh-i Ekber vâris-i ekmel-i nebevî olduğu cihetle ülü’l-emr kendileridir. Eğer “Bir kimsenin kendine itâatı nasıl olur?” denecek olursa, cevâbı budur ki. Her bir kimse kalbine gelen her bir şeyi bir lüzûm olmadıkça mutlakâ nâsa ihrâc etmez. Eğer lüzûm olursa, yine kendi bâtınından vârid olan emr üzerine o ma’nâ-yı latîfî harf ve savt ile bi’t-teksîf nâsa izhâr eder. Bu sûrette o kimsenin zâhiri kendi bâtınına itâat etmiş olur.

“Ümniye”, “temenni”den “istemek” ma’nâsıdır. Şurrâh-ı kirâmdan Abdürrezâk Kâşânî hazretleri gibi ba’zıları “ümniye”yi Cenâb-ı Şeyh-i Ekber’e, Dâvûd-ı Kayserî ve diğer şurrâh-ı kirâm hazarâtı gibi ba’zıları

69 Müslim, “İmâret”, 8; Ebû Dâvud, “Sünne”, 6; İbn Mâce, “Cihâd”, 39; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXVIII, s. 373.

da Peygamber'e muzâf kılmıştır. Hz. Şeyh'e izâfesi hâlinde ma'nâ: "Ben vaktâki kendimde böyle bir kitâbı ahz ile nâsa ihrâc isti'dâdını müşâhede ettim, kalben isterdim ki, (S.a.v.) Efendimiz bunu bana emir buyursunlar. Bendeki bu "ümniye" mübeşşirede tahassul edince verilen bu kitâbı âlem-i şehâdette nâsa ihrâc etmek sûretiyle o "ümniye"yi tahakkuk ettirdim" demek olur. Ve Cenâb-ı Peygamber'e muzâf oldukda ma'nâ: "Nâsın intifâi için bu kitâbın nâsa ihrâcı husûsunda Cenâb-ı Peygamber tarafından mübeşşirede vâki' olan "ümniye"yi âlem-i şehâdette tahrîr etmekle tahakkuk ettirdim" demek olur. Abdullah Bosnevî hazretleri her iki [1/17] şıkkı dahi beyân buyurmuştur. Ve "tahakkuk ettirmek"ten murâd âlem-i his ve şehâdette ihrâc etmektir. Zîrâ Yûsuf (a.s.) evvelce gördüğü rû'yâ eserinin âlem-i şehâdette zuhûru üzerine *هَذَا تَأْوِيلُ رُؤْيَايَ مِنْ قَبْلُ قَدْ جَعَلَهَا رَبِّي حَقًّا* (Yûsuf, 12/100) [İşte bu evvelki rû'yânın te'vîlidir, Rabbim onu hak kıldı.] demiş idi. Bu bahse dâir olan hakâyık **Fass-ı Yûsufî**'de gelecektir.

"Niyeti hâlis kılmak"tan murâd dahi, bu kitâbı behemehâl nâsa ihrâc etmektir; ve "tecrîd-i kasd ve himmet"ten murâd dahi, bu kitâbın hîn-i tahrîrinde akl-ı nazarî ve ağrâz-ı nefsâniyye sâikasıyla bir harf bile yazmayıp Resûlullah (s.a.v.) Efendimiz'in tahdîd buyurduğu ilim ve hikemi bir kelime bile ziyâde ve noksan olmaksızın, tamâmıyla izhâr etmektir. Bu hâl ise ancak vâris-i ekmelin şânıdır. Zîrâ onlar akl-ı nazarîlerinin evhâmından ve nefislerinin iğvââtından kurtulmuşlardır.

وَسَأَلْتُ اللَّهَ أَنْ يَجْعَلَنِي فِيهِ وَفِي جَمِيعِ أَحْوَالِي مِنْ عِبَادِهِ الَّذِينَ لَيْسَ لِلشَّيْطَانِ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ، وَأَنْ يَخُصَّنِي فِي جَمِيعِ مَا يَرْفُقُهُ بَنَانِي وَيَنْطِقُ بِهِ لِسَانِي وَيَنْطَوِي عَلَيْهِ جَنَانِي بِالْإِلْقَاءِ السُّبُوحِيِّ وَالنَّفْسِ الرُّوحِيِّ فِي الرُّوْعِ النَّفْسِيِّ بِالتَّأْيِيدِ الْاِعْتَصَامِيِّ، حَتَّى أَكُونَ مُتَرْجِمًا لَا مُتَحَكِّمًا، لِيَتَحَقَّقَ مَنْ يَقِفُ عَلَيْهِ مِنْ أَهْلِ اللَّهِ أَصْحَابِ الْقُلُوبِ أَنَّهُ مِنْ مَقَامِ التَّقْدِيسِ الْمُنَزَّهِ عَنِ الْأَعْرَاضِ النَّفْسِيَّةِ الَّتِي يَدْخُلُهَا التَّلْبِيسُ.

Ve Allah Teâlâ'dan taleb ve niyâz ettim ki, onu ibrâzda ve cemî'i-i ahvâlimde beni üzerlerine şeytanın tasallutu olmayan kullarından eyleye; ve parmaklarımin yazdığı ve lisânımın söylediği ve kalbimin üzerine şâmil olduğu cemî-i şeyde te'yîd-i i'tisâmî ile rû'-i nefsîde beni

ilkâ-yı Sübbûhî'ye ve nefh-i rûhîye tahsis ede. Hattâ mütehakkim de-ğil, mütercim olayım. Tâ ki ashâb-ı kulûb olan ehlullâhdan ona vâkîf olan kimse mütehakkık olsun ki, [1/18] muhakkak o, telbîs giren ağ-râz-ı nefsiyyeden münezzehtir bulunan makâm-ı takdîsten münzeldir.

Fass-ı Âdemî ile **Fass-ı Eyyûbî**'de beyân olunacağı üzere şeytanın hakîkati bâiddir. Zîrâ şeytanet, “bu'd” ma'nâsınadır. Çünkü şeytan nârdan mahlûktur; ve nâr âlem-i tabîattandır; ve âlem-i tabîat ise, ceml-i müştemilâtiyle berâber Hak'tan bu'd-i ma'nevî ile bâid olup cemâl-i Hakk'ın hicâbıdır. Binâenaleyh şeytan ibâdı bu vesâit-i tabîiyye ile igfâl ve igvâ eyler; ve kitâbet ve nutuk ve kalbin zâhiri olan cenândaki havâtır ve hevâcis hep bu âlem-i tabîatta vâkî' olan ahvâldendir. Böyle olunca bunlar şeytanın tasallut ettiği mevâzı'dandır. Maahâzâ Hak Teâlâ hazretleri Kur'ân-ı Kerîm'de şeytana hitâben سُلْطَانٌ عَلَيْهِمْ لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ (Hicr, 15/42) ya'ni “Muhakkak benim kullarım vardır ki, senin onların üzerine tasallutun yoktur” buyurur. Zîrâ bunlar evliyâullâhdır; ve tabîatın hüküm ve nüfûzu altından çıkmışlardır; ve onlar üzerinde şeytanın vesâit-i tasallutu kalma-mıştır; ve vâris-i ekmel olan Hz. Şeyh-i Ekber (r.a.) onlardan biridir. Fakat Hak Teâlâ'ya karşı edeben kendisinin şeytanın tasallutu olmayan kullardan olmasını talep eder. Nitekim (S.a.v.) Efendimiz إِنَّ فِي الْجَنَّةِ دَرَجَةً وَاحِدَةً لَا يَصْلُحُ إِلَّا لِرَجُلٍ وَاحِدٍ وَأَرْجُو أَنْ أَكُونَ ذَلِكَ الرَّجُلِ ya'ni “Muhakkak cennette bir derece vardır ki, ancak bir adama sâlihtir; ve ben bu adam olmayı umarım” buyururlar.⁷⁰ Hâlbuki o racül nefs-i nefis-i risâlet-penâhîleridir. Edeben böyle buyurmuşlardır.

“Te'yîd-i i'tisâmî”, “âsım” olan Allah Teâlâ tarafından, ilkâât-ı şeytâniyye ve havâtır-ı nefsâniyyeden muhâfaza sûretiyle nusret etmekten ibârettir.

“Rû-i nefsi”: “Rû”, “rûh” vezninde, “sadır” ma'nâsınadır ki, kalbin âlem-i tabîata müteveccih [1/19] olan yüzüdür. Zîrâ kalbin iki yüzü vardır: Birisi âlem-i ervâha ve diğeri âlem-i tabîata müteveccihdir; ve âlem-i tabîata müteveccih olan yüzü, hevâcis-i nefsâniyye ve vesâvis-i şeytâniyyenin mahallidir. Te'yîd-i i'tisâmî ile müeyyed olunca “nefs-i rûhî”ye نَفْسٌ رُوحِي mahal olduğu vakit nûr-i ilâhî ile münevver ve rezâil ondan zâil olur.

70 Müslim, “Salât”, 7; Ebû Dâvud, “Salât”, 36; Tirmizî, “Menâkıb”, 1; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XI, s. 128.

“İlkâ-yı Sübbûhî”: Mertebe-i ahadiyyetten vâki’ olan ilkâdır. Zîrâ mer-tebe-i ahadiyyet kesretten münezzeh olduğundan bu mertebeden vâki’ olan ilkâât dahi, âlem-i kesretin îcâbâtından bulunan nefis ve şeytanın ilkââtı olan evhâm ve hayâlât gibi şâibelerden berîdir.

“Nefs-i rûhî” [نَفْسٌ رُوحِي]: Ervâh-ı âliye-i külliyye-i melekiyyeden ilkâ olunup, kalbin âlem-i ervâha müteveccih olan yüzünde zuhûr eden kelâm-ı rûhânî sûretidir; ve o kelâm-ı rûhânînin sûreti Rûhu’l-kuds’ten kalbin bâtınına menfûhdur. Nitekim (S.a.v.) Efendimiz: إِنَّ رُوحَ الْقُدُسِ نَفَسَتْ [Rûhu’l-kuds kalbimin bâtınına üfledi.]⁷¹ hadîs-i şerîfiyle buna işâret buyururlar.

İmdi Hz. Şeyh-i Ekber (r.a.)ın bu kitâba yazdığı ulûm-i hikem evvelen mertebe-i ahadiyyetten âlem-i ervâha; ve sâniyen âlem-i ervâhdan onun kalbinin bâtınına; ve sâlisen kalbinin zâhirine ilkâ olununca, kendisi “mütercim” vaziyetinde olur. Zîrâ mütercim ancak ma’nâyı nakleder. “Müte-hakkim” ise, bir ma’nânın izhârında kendi re’yini isti’mâl eder. Binâenaleyh Hz. Şeyh bu kitâbda “mütehakkim” değildir. Bu kitâbın maânîsi, elfâzı, nazmı ve tertîbi ve kitâbeti ve ahvâl-i sâiresi te’yîd-i i’tisâmî ile hep ilkâ-yı Hak’tır; ve bu kitâbın makâm-ı takdîsten, ya’nî makâm-ı ahadiyyetten, tahâret-i asliyye üzere nâzil olduğunu ve makâm-ı ahadiyyette kesret olmadı-ğı için oradan nâzil olan maânîye mahall-i telbîs olan ağrâz-ı nefsânîyye âriz olamayacağını ehlullahdan meşreb-i kemâlî-i ahadî-i cem’î ashâbı bi-lirler. Zîrâ onlar كَافٍ (Kâf, 50/37) [Tah-kîkan bunda, kalb sâhibi olan ve müşâhid olduğu hâlde ilkâ-yı sem’ eden kimse için pend ve nasîhat vardır.] âyet-i kerîmesinde beyân buyurulan tâîfedendirler. Onların indinde bu ma’nâ zevkan mütehakkaktır. [1/20]

وَأَرْجُو أَنْ يَكُونَ الْحَقُّ تَعَالَى لَمَّا سَمِعَ دُعَائِي قَدْ أَجَابَ نِدَائِي، فَمَا أَلْقَى إِلَّا
مَا يُلْقَى إِلَيَّ، وَلَا أُنْزِلُ فِي هَذَا الْمَسْطُورِ إِلَّا مَا يَنْزِلُ بِهِ عَلَيَّ، وَلَسْتُ بِنَبِيِّ
وَلَا رَسُولٍ، وَلَكِنِّي وَارِثٌ وَلِأَخْرَجَ حَارِثٌ.

71 İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, IX, s. 68-69; Beyhakî, *Şuabu’l-İmân*, II, s. 406; Sü-lemî, *Tabakâtü’s-Süfyye*, s. 100; İsfahânî, *Hilyetü’l-Evliyâ*, X, s. 26; Zebîdî, *İthâ-fü’s-Sâde*, VI, s. 255-256.

Ve umarım ki, Hak Teâlâ benim duâmı istimâ' ettikde nidâmı kabûl eyleye! İmdi ben, ancak bana ilkâ olunan şeyi ilkâ ederim; ve ben bu mastûr içinde, ancak benim üzerime onunla nâzil olan şeyi inzâl ederim, hâlbuki ben nebî değilim, resûl de değilim; velâkin vârisim ve âhiretim⁷² için hârisim.

Ya'ni umarım ki, Hak Teâlâ benim bâlâda zikrettiğim duâmı istimâ' buyurduğu vakit nidâmı, ya'ni bu âlem-i his ve şehâdetle harf ve savt ile vâki' olan bu duâmı, اِدْعُونِي اَسْتَجِبْ لَكُمْ (Mü'min, 40/60) [Bana duâ ediniz; size icâbet edeyim!] âyet-i kerîmesindeki va'd-i ilâhîsi mûcibince kabûl ede. Ve ben ancak hakikat-i muhammediye mertebesinden bana ilkâ olunan hikem ve esrârı ve ulûm ve maârifî yazmak sûretiyle bu kitâbın kârî'lerine ilkâ ederim; ve bu kitâbda bir hikmete mahsûs olan her bir fasta, sûret-i muhammediye-i kemâliyye-i hatmiyyede zâhir olan, Allah tarafından benim üzerime nâzil olan ilmi inzâl ederim. Fakat bana Cenâb-ı İlâhî'den vârid olan feyz ve ilhâmı beyân ettiğimden dolayı efhâm-ı zaîfe ashâbı nübüvvet-i teşrîiyye da'vâ ettiğimi zannetmesinler. Ben ne nebîyim ve ne de resûlüm.⁷³ Velâkin اَلْعُلَمَاءُ وَرَثَةُ اَلْاَنْبِيَاءِ [Âlimler nebîlerin vârisleridir.]⁷⁴ ve اَلْعُلَمَاءُ مَصَابِيحُ اَلْاَرْضِ وَخُلَفَاءُ اَلْاَنْبِيَاءِ وَوَرَثَةُ اَلْاَنْبِيَاءِ [Âlimler arzın lambalarındır, nebîlerin halîfeleridir, benim vârislerimdir ve nebîlerin vârisleridir.]⁷⁵ ve اَلْاَنْبِيَاءُ مَا وَرَّثُوا دِينَارًا وَلَا دِرْهَمًا وَإِنَّمَا وَرَّثُوا الْعِلْمَ فَمَنْ أَخَذَهُ أَخَذَ بِحِطَّةٍ أَوْفَرَ [Peygamberler dînar ya da dirhem mîras bırakmazlar, onlar sâdece ilim mîras bırakırlar. Şu hâlde ilmi elde eden o mîrastan pay sâhibi olmuş demektir.]⁷⁶ hadîs-i şerîfleri mûcibince ben vârisim; [1/21] ve verâsetim sebebiyle hakî-

72 *Fusûs* neşirlerinde bu kelime ولاآخرتي şeklinde olup Ahmed Avni Bey tarafından Bosnevî şerhi esas alınarak ولاآخرة şeklinde yazılmıştır. Krş. Bosnevî, *Tecelliyât-ı Arâisü'n-Nusûs*, s. 42. Biz, bu türlü küçük farklılıklarla karşılaştığımızda Ahmed Avni Bey'in tercümesini gözeterek eğer neşirlerdeki muhtevâyâ mutâbıkça Arapça metin için mevcut neşirleri esas aldık. Kavram ve cümle düzeyinde olmadıkça bu türlü tercihlere ayrıca işâret etmedik.

73 Krş. *Fütühât-ı Mekkiyye*, VI, s. 233-234 (373. bâb).

74 Ebû Dâvud, "İlim", 1; Tirmizî, "İlim", 19; İbn Mâce, "İftitâhu'l-kitâb", 17; Ser-râc, *el-Lüma'*, s. 8; Hemedânî, *Temhîdât*, s. 184; Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, II, s. 83.

75 Münâvî, *Feyzu'l-Kadîr*, IV, s. 383; Râfî Kazvinî, *et-Tedvîn fî Ahbâri Kazvîn*, II, s. 128-129.

76 Ebû Dâvud, "İlim", 1; Tirmizî, "İlim", 19; İbn Mâce, "İftitâhu'l-kitâb", 17; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXVI, s. 46.

kat-i muhammediyyeden aldığım ulûm ve hikemi neşrederim; ve âhiretim için hârisim. Ya'ni arz-ı cismimde meknûz olan ulûmu, merciim ve âkibe-tim olan hakikat-i muhammediyye ve zât-ı ahadiyye için ihrâc eylerim.

Şiir:

فَمِنْ اللَّهِ فَاسْمَعُوا وَإِلَى اللَّهِ فَارْجِعُوا

İmdi Allah'dan dinleyiniz ve Allâh'a rücû' ediniz!

Ya'ni bu kitâbda mastûr olan maârif ve hakâyık, mâdemki hakikat-i muhammediyye mertebesinden kalbime nâzil olur ve ben onları beyân husûsunda aslâ mütehakkim olmayıp mütercimim; ve onları olduğu gibi naklederim; ve hakikat-i muhammediyye mertebesi ise, zât-ı ahadiyyenin bu mertebe ile taayyününden ibârettir; şu hâlde siz bu ilim ve hikmetleri Allah'dan dinleyiniz; ve bu hikem ve maârifî dinlediğiniz vakit, kelâmımın hakikatine adem-i ilminizden dolayı tâkat getiremeyecek olursanız, i'tirâz etmeyip Allâh'a rücû ediniz ki, o kelâmın maânîsi ism-i câmi' hazretinden sizin kalbinize tulû' etsin.

فَإِذَا مَا سَمِعْتُمْ مَا أَتَيْتُ بِهِ فَعُوا
ثُمَّ بِالْفَهْمِ فَصَلُّوا مُجْمَلِ الْقَوْلِ وَاجْمَعُوا

İmdi benim getirdiğim şeyi istimâ' ettiğiniz vakit, hıfzediniz! [1/22]

Ba'dehû fehmi ile kavlin mücmelini tafsîl ediniz ve cem'eyleyiniz!

Ya'ni getirdiğim ulûm ve hakâyık, Hak'ta fânî ve onunla bâkî olduğum cihetle benden değil, Hak cânibindendir. Onu Hak cânibinden dinlediğiniz vakit, kalblerinizde hıfzediniz! Benim bu kitâbda zikrettiğim esrâr-ı ilâhiyye mücmel kaviller ile vâki' oldu. Siz bu mücmel kavilleri, Allâh'a rücû' ettiğiniz vakit, o ism-i câmi' hazretinden size vâki' olacak olan tecelliyât-ı fehmiyye ile, şerh ederek tafsîl edin! Ve her bir fastaki esrâr ve hikem-i ilâhiyyeyi zât-ı ahadiyyede cem'edin! Ya'ni zât-ı ahadiyyenin ne vech ile kesîr olduğunu ve keserâtın zât-ı ahadiyyede ne sûretle cem' olduğunu fehmi-i ilâhî ile idrâk edin!

ثُمَّ مَثُورًا بِهِ عَلَى طَالِبِيهِ لَا تَمْنَعُوا
هَذِهِ الرَّحْمَةُ الَّتِي وَسِعَتْكُمْ فَوَسَّعُوا

Ba'dehû onun tâliblerine onu menn edin, men'etmeyin! İşte bu, size vâsî' olan rahmettir; siz de tevsî' edin!

Ya'ni siz fehmi ilâhî ile zât-ı ahadiyyeyi keserât ile tafsîl ve keserâtı zât-ı ahadiyyede cem'ettikten sonra benim bi-hasebî'l-verâse Hak'tan getirdiğim bu hikem ve esrâr-ı ilâhiyyeyi anlamağa teşne olan tâliblere ihsân edin! Ve akvâl-i mücmelemi tafsîl ve şerh ve emsile îrâd etmek sûretleriyle teşnegân-ı ma'rifete ta'lîm eyleyin! Zîrâ Hak Teâlâ hazretleri **وَأَنْفَقُوا مِمَّا جَعَلْنَاهُمْ** (Hadîd, 57/7) [Allah Teâlâ'nın sizi onda müstahlef kıldığı şey cinsinden infâk ediniz.] [1/23] buyurmuş ve Resûlullah (s.a.v.) Efendimiz bu kitâbın, intifâ' etmeleri için, nâsa ihrâcını emretmişlerdir. Binâenaleyh bu hakâyık ehli olan tâliblerden saklamak aslâ câiz değildir. Velâkin kasîru'l-fehm olan kimselere ta'lîminde fâide değil, bilakis zarar olduğu için, ta'lîm münâsib değildir. Şu hâlde enbiyâ-yı kirâm hazarâtının ilm-i tevhîd-deki ezvâk ve meşâribini beyân buyuran bu *Fusûsu'l-Hikem*, ey ehl-i zekâ ve ey ehl-i irfân, size vâsî' olan rahmet-i hâssa-i ilâhiyyedir. Bu rahmet cânib-i Hak'tan nasıl size vâsıl olmuş ve sizi istîlâ etmiş ise siz de bu rahmeti ehl-i zekâyâ tevsî' edin! Ve hicâbât-ı keserât içinde kalmış olan müstaid tâlibleri irşâd eyleyin. Tâ ki nereden gelip nereye gittiklerini; ve ne için gelip ne için gittiklerini; ve kendilerinin ve eşyânın ve bilcümle avâlimin ne olduğunu; ve binâenaleyh hilkat-i eşyâdan maksûd ne olduğunu idrâk etsinler. Beyt-i Hz. Mısırî:

*Savm ü salât ü hacc ile sanma biter zâhid işin
İnsân-ı kâmil olmağa lâzım olan irfân imiş
Kande gelir yolun senin yâ kande varır menzilin
Nerden gelip gittiğini anlamayan hayvân imiş*

وَمِنَ اللَّهِ أَرْجُوا أَنْ أَكُونَ مِمَّنْ أُتِيَ فَتَأَيَّدَ وَأَيَّدَ، وَقَيَّدَ بِالشَّرْعِ الْمُحَمَّدِيِّ الْمُطَهَّرِ
فَتَقَيَّدَ وَقَيَّدَ، وَحَشَرْنَا فِي زُمْرَتِهِ كَمَا جَعَلْنَا مِنْ أُمَّتِهِ، فَأَوَّلُ مَا أَلْقَاهُ الْمَالِكُ
عَلَى الْعَبْدِ مِنْ ذَلِكَ: فَصُّ حِكْمَةِ إِلَهِيَّةٍ فِي كَلِمَةٍ آدَمِيَّةٍ.

Ve ben müeyyed olan kimselerden olmaklığımı Allah'dan recâ ederim. İmdi o kimse müteeyyid oldu [1/24] ve te'yîd eyledi; ve şer'i Muhammedî-i mutahhar ile takayyüd eyledi ve takyîd etti; ve bizi

onun ümmetinden kıldığı gibi, onun zümresinden haşr eyleye. İmdi Mâlik'in abde bundan ilkâ eylediği evvelki şey: Kelime-i Âdemiyye'de mündemic "hikmet-i ilâhiyye"nin beyânında olan fastır.

Şeyh-i Ekber (r.a.) efendimiz min-indillâh müeyyed ve şer'at-ı mutahhara-i muhammediyye ile mukayyed bulunduğu hâlde, isr-i pâk-i peygamberîye iktifâen lisân-ı edeble min-indillâh müeyyed olan ve başkalarını da te'yîd eden ve şer'-i Muhammedî-i mutahhar ile mukayyed olup başkalarını da takyîd eyleyen kulların zümresinden olmaklığı Allâhü Zülcelâl hazretlerinden recâ eder; ve bu neş'et-i dünyeviyyede (S.a.v.) Efendimiz'in ümmetinden olup bilcümle ahvâlde ona tâbi' olduğu gibi, berâzih-i uhreviyye ve merâtib-i ilâhiyyede o Hazret'in havâssı zümresinde mahşûr olmasını ümîd ettiğini beyân buyurur. İmdi mertebe-i ahadiyyeden hakikat-i muhammediyye vâsıtasıyla, Hakk-ı Mâlik'in abd-i mahzı olan Cenâb-ı Şeyh-i Ekber efendimizin kalb-i pâkine, bu *Fusûsu'l-Hikem*'den en evvel ilkâ ve vahyolunan şey Kelime-i Âdemiyye'de mündemic "hikmet-i ilâhiyye"nin beyânında olan fastır.⁷⁷

77 Bu paragraf, nüshadaki sayfa bütünlüğü dolayısıyla Âdem fassına dâhil edilmiş gibi gözükmekte olup Dîbâce'nin son kısmının şerhi olması dolayısıyla buraya aldık.

I

فَصُّ حِكْمَةِ إِلَهِيَّةٍ فِي كَلِمَةِ آدَمِيَّةٍ

KELİME-İ ÂDEMIYYE'DE MÜNDEMİC HİKMET-İ İLÂHİYYE'NİN BEYÂNINDA OLAN FASTİR

“Hikmet-i ilâhiyye”nin Kelime-i Âdemiyye’ye tahsîs buyurulmasındaki sebep budur ki: İlâhiyet bilcümle esmâ ve sıfât-ı Hakk’ı câmi’ olan bir mertebenin ismidir; ve Âdem, kemâlât âleminin miftâhıdır. Eğer Âdem olmasa idi, mertebe-i ulûhiyyetin câmi’ olduğu [1/25] esmâ ve sıfât kemâliyle zâhir olmaz idi. Zîrâ “ilâhiyet” “me’lûh” olmayınca zâhir olmaz; ve âlemde Âdem’den gayrı olan mezâhirin hiçbirisinin taayyünü, bu cem’iyyetin zuhûruna müsâid değildir. O mezâhirde ilâhiyetten zâhir olan şey, ancak onların Rabb-i hâssı olan ismin rubûbiyet ve ulûhiyetinden ne kadar hissesi varsa, o kadardır. İmdi âlem mazhar-ı ism-i Rahmân olduğu ve الثَّانِي مِنَ الرَّحْمَنِ [Teennî Rahmân’dandır.] mîsdâkınca âlemdeki zuhûrât kâide-i tekâmüle tâbi’ olup, kemâlât tedricî bulunduğ u cihetle ekmel-i mahlûkât ve eşref-i mevcûdât olan Âdem en sonra geldi. Binâenaleyh Âdem, bu suver-i nev’iyye-i kevniyyenin âhiri ve hâtemi oldu; ve onda kâffe-i mevcûdâtın netâyici ve zübdesi ve hulâsas ı mevcûd oldu; ve kemâl-i celâ ve isticlâ Âdem’in vücûdu ile husûle geldi. Zîrâ esmâ-i ilâhiyyenin hey’et-i mecmûas ı bâtında mertebe-i taakkulda iken, Âdem bu hey’et-i mecmûa sûretine mazhar ve âyîne oldu. Beyit:

خواست تا جلوه دهد صورتِ خود را محبوب خیمه در معرکه آب و گلِ آدم زد
بهر نظاره خود آینه ساخت ز خاک عکسِ خود دید ز غیرت همه را برهم زد

Tercüme: “Mahbûb-i hakîkî kendi sûretini izhâr etmek murâd etti. Âdem’in su ve çamur mârekesinde çadır kurdu. Kendi cemâlini temâşâ için topraktan âyîne yaptı: kendi aksini gördü. Gayretten hepsini altüst etti.”⁷⁸

78 Ahmed Avni Bey bu beyitleri *Fîhi Mâ Fîh* için yazdığı mukaddemede Hâfız-ı

İşte “hikmet-i ilâhiyye”nin Kelime-i Âdemiyye’ye tahsisindeki sebep budur.

“Fass”, bir şeyin [1/26] hulâsası ve zübdesi ma’nâsınadır; ve hâtemin fassı hâtemi tezyîn eden şeydir, ya’ni yüzüğün taşıdır ki, onun üzerine sâhibinin ismi yazılır.

“Hikmet” ile “kelime”nin ma’nâları evâil-i Dîbâce’de izâh olundu.

لَمَّا شَاءَ الْحَقُّ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى مِنْ حَيْثُ أَسْمَائُهُ الْحُسْنَى الَّتِي لَا يَلُغُهَا
الإحصاءُ أَنْ يَرَى أَعْيَانَهَا، وَإِنْ شِئْتَ قُلْتَ أَنْ يَرَى عَيْنَهُ فِي كَوْنٍ جَامِعٍ
يَحْصُرُ الْأَمْرَ لِكُونِهِ مُتَّصِفًا بِالْوُجُودِ وَيُظْهِرُ بِهِ سِرَّهُ إِلَيْهِ، فَإِنَّ رُؤْيَا الشَّيْءِ
نَفْسَهُ بِنَفْسِهِ مَا هِيَ مِثْلُ رُؤْيَا نَفْسِهِ فِي أَمْرٍ آخَرَ يَكُونُ لَهُ كَالْمِرَاةِ،
فَإِنَّهُ تَظْهَرُ لَهُ نَفْسُهُ فِي صُورَةٍ يُعْطِيهَا الْمَحَلُّ الْمَنْظُورُ فِيهِ مِمَّا لَمْ يَكُنْ
يُظْهَرُ لَهُ مِنْ غَيْرِ وَجُودِ هَذَا الْمَحَلِّ وَلَا تَجَلِّيهِ لَهُ، وَقَدْ كَانَ الْحَقُّ أَوْجَدَ
الْعَالَمَ كُلَّهُ وَجُودَ شَيْخٍ مُسَوَّى لَا رُوحَ فِيهِ، فَكَانَ كِمِرَاةٍ غَيْرِ مَجْلُوءَةٍ، وَمِنْ
شَأْنِ الْحُكْمِ الْإِلَهِيِّ أَنَّهُ مَا سَوَّى مَحَلًّا إِلَّا وَلَا بُدَّ أَنْ يَقْبَلَ رُوحًا إِلَهِيًّا
عَبَّرَ عَنْهُ بِالتَّنْفِخِ، وَمَا هُوَ إِلَّا حُصُولُ الْإِسْتِعْدَادِ مِنْ تِلْكَ الصُّورَةِ الْمُسَوَّاةِ
لِقَبُولِ الْفَيْضِ التَّجَلِّيِّ الدَّائِمِ الَّذِي لَمْ يَزَلْ وَلَا يَزَالُ، وَمَا بَقِيَ إِلَّا قَابِلٌ،
وَالْقَابِلُ لَا يَكُونُ إِلَّا مَنْ فَيْضُهُ الْأَقْدَسُ، فَالْأَمْرُ كُلُّهُ مِنْهُ، إِبْتِدَاؤُهُ وَإِنْتِهَاؤُهُ،
﴿وَالِيهِ يُرْجَعُ الْأَمْرُ كُلُّهُ﴾، كَمَا إِبْتَدَأَ مِنْهُ، فَاقْتَضَى الْأَمْرُ جَلَاءَ مِرَاةِ الْعَالَمِ،
فَكَانَ آدَمُ عَيْنَ جَلَاءِ تِلْكَ الْمِرَاةِ وَرُوحَ تِلْكَ الصُّورَةِ.

Vaktâki Hak Sübhânehû ve Teâlâ kâbil-i ta’dâd olmayan esmâ-i hüsnâsı haysiyetinden onların “ayn”larını görmek diledi; ve eğer diler isen, vücûd ile muttasıf olmasından nâşî emri hasreden kevn-i câmi’de kendi “ayn”ını görmekliği ve onunla kendi sırrı, kendine zâhir olmasını diledi dersin. Zîrâ bir şeyin kendi nefsiyle kendi nefsi ile [1/27] rü’yeti, o şeye mir’ât gibi emr-i âhârda kendi nefsiyle rü’yeti gibi değildir. Çünkü ona kendi nefsi manzûrun-fîh olan mahallin ver-

Şîrâzî’ye atfen nakleder. Bk. *Fîhi Mâ Fîh* (trc. A. Avni Konuk), s. 1. Beytin Hâfız’a atfen kaydedildiği bir başka örnek için bk. Hâtemî Lâhûrî, *Şerh-i İrfânî-yi Gazelâ-yı Hâfız*, II, s. 1051.

diği bir sûrette zâhir olur. Öyle ki bu mahallin vücûdu olmaksızın ve onun ona tecellîsi bulunmaksızın, ona sûret zâhir olmaz idi. Hâlbuki Hak Teâlâ âlemin küllîsini, kendisinde rûh olmayan tâmmü'l-hilka vücûd-ı cesed olarak halketmiş idi. Binâenaleyh gayr-ı mücellâ bir âyîne gibi idi; ve hükm-i ilâhînin şânındandır ki, muhakkak o, bir mahalli ancak “nef-i ilâhî” ta'bîr olunan rûh-ı ilâhîyi kabûl etmesi lâbûd olarak tesviye etti. O da ancak lem-yezel ve lâ-yezâl olan tecellî-i dâim feyzini kabûl etmek için tesviye olunan bu sûretten isti'dâdın husûlûdür; ve ancak kâbil kaldı; ve kâbil ise, ancak onun feyz-i akdesinden vâki' olur. Böyle olunca emrin küllîsi, [ibtidâsı ve intihâsı O'ndandır; ve emrin kâffesi]⁷⁹ O'ndan ibtidâ eylediği gibi, O'na râcî' olur (Hûd, 11/123). İmdi emr, mir'ât-ı âlemin cilâsını iktizâ etti. Binâenaleyh Âdem, bu âyinenin ayn-ı cilâsı ve bu sûretin rûhu oldu.

Ma'lûm olsun ki, zât-ı ahadiyyenin külliyât i'tibâriyle altı mertebesi vardır; ve cüz'iyât i'tibâriyle merâtibine nihâyet yoktur:

Birincisi: “Lâ-taayyün”, “ıtlâk” ve “zât-ı baht” mertebesidir. O mertebenin bu isimler ile tevsîmi tâliblere tefhîm-i merâm içindir. Yoksa zât-ı sırf bilcümle sıfat ve nuût ve isim izâfesinden münezzeh olduğu gibi, kayd-ı ıtlâk ve selb-i taayyün mefhûmundan dahi mukaddestir; ve bu mertebe Hak Sübhânehû ve Teâlâ hazretlerinin künhüdür. Onun fevkinde hiçbir mertebe yoktur, belki bilcümle merâtib onun tahtındadır; ve zâtın bilcümle niseb ve şuûnâtı ve onun kâffe-i merâtibi kendinde [1/28] kâmin ve muhtefidir; ve zât, zâtiyeti cihetinden âlemlerden ganî olduğundan tecelliden müstağnîdir. Onun tecellîsini iktizâ eden şey, zâtında muhtefî ve kâmin olan niseb ve şuûnâtıdır. Eğer kendisinde bu niseb ve şuûnât olmasa idi, zât ebediyyen mütecellî olmaz idi; ve bilcümle niseb ve şuûnât, zâtta müstehtek ve muzmahil olduğundan onlar bu mertebede zât-ı bahtın “ayn”ıdır. Meşîyyet dahi niseb-i sâire gibi onun bir nisbeti olduğundan Hak, mertebe-i ahadiyyette meşîyyetî [meşîyyetle ilgili] değildir; ve meşîyyet denilen nisbet ise zâtın “ayn”ıdır; ve bu mertebe eltaf-ı eltaf-ı latîf olduğundan ve eksef-i kesîf olan bu âlem-i şehâdete ve esfel-i sâfilîne merdûd bulunan

79 Bu ifâde Arapça metin dikkate alınarak Ahmed Avni Bey'in şerhinden hareketle eklenmiştir. Tercüme kısmında görülebilecek bu türlü köşeli parantez içi ilâve ifade ve cümlelerde, aksi belirtilmedikçe şerh metni dikkate alınmıştır.

insanın fikri bu mertebeye nazaran eksef bulunduğundan, fikir ile zât-ı sırfın idrâki mümkün değildir. Onun için hadîs-i şerifte **لَا تَتَفَكَّرُوا فِي ذَاتِ اللَّهِ** [Allâh'ın zâtı hakkında tefekkür etmeyiniz!] buyurulmuştur.

İkincisi: “Vâhidiyet” mertebesidir. Bu mertebenin husûlü, zât-ı sırfta muhtefi ve müstehlek olan bilcümle nisebin, ya'ni sıfâtın lisân-ı isti'dâd ile zuhûr takâzâsında bulunmalarından ve zâtın dahi onları kendi mahbesleri olan mertebe-i ahadiyyetten ıtlâk için tenfis etmesinden nâşîdir. İşte bu tenfis ile o sıfâtın suver-i ilm-i ilâhîde sâbit olur. Bu tenfis, zâtın kendisinde, yine kendisine, kendi zâtı ile vâki' olan tecellisinden ibârettir; ve bu tecellîye “feyz-i akdes” derler; ve mertebe-i ilimde sâbit olan suver-i sıfat, zât-ı Hakk'ın bunlarla taayyününden ibârettir; ve bu mertebenin ismi “Allah”dır. “Vâhidiyet” tesmiyesi bilcümle esmânın “Allah” ism-i küllîsi tahtında müctemî' olmalarından nâşîdir. İlim mertebesinde müteayyin olan bu sûretlere, “a'yân-ı sâbite” derler; ve “hakâyık-ı ilâhiyye” de ta'bir ederler. Zirâ sıfât-ı ilâhiyyenin sûretleridir; ve mümkünâtın hakâyıkı [1/29] ve istinâdgâhıdır. İşte bu mertebede meşîyyet-i zâtiyye dahi, niseb-i sâire gibi, mahbes-i zâtın ıtlâk olunduğundan zât-ı sırf, nisbet-i meşîyyet ile mütecellî olmakla, bilcümle suver-i niseb, bu nisbet-i meşîyyet tahtında “ilm-i ilâhî” mertebesinde müteayyin olurlar; ve “meşîyyet”, zâtın zuhûr ve izhâra meyl ve hâhişinden ibârettir. Bu bâbdaki tafsîlât **Fass-ı Dâvûdî** nihâyetinde ve **Fass-ı Lokmânî** evâilinde gelecektir. Bu mertebe-i vâhidiyyet, ahadiyet mertebesine nisbeten eltaf-ı latîf olan zât-ı Hakk'ın bir mertebe tekâsûf buyurmasından başka bir şey değildir. Ve zât-ı sırf bu mertebenin bâtını, vâhidiyet mertebesi ise, zât-ı sırfın zâhiri olur.

Üçüncüsü: “Mertebe-i ervâh”dır. Bu mertebe zât-ı mutlakın mertebe-i ilimden bir derece daha tekâsûfünden ibârettir. Öyle ki mertebe-i ilimde sâbit olan her bir sûret-i ilmiyye, bir cevher-i basît olarak bu mertebede zâhir olur; ve bu cevâhir-i basîta şekil ve levn ve zaman ve mekân ve hark ve iltiyâmdan mücerreddir. Bu bir âlemdir ki, işâret-i hissiyye ile tefhîm etmek mümkün değildir. Bu mertebede her bir rûh kendisini ve kendi mislini ve kendi mebdei olan Hak Sübhânehû ve Teâlâ hazretlerini müdriktir. Bu âleme “âlem-i emr”, “âlem-i gayb”, “âlem-i ulvî” ve “âlem-i melekût” derler. Bu mertebe zât-ı mutlakın ayrılık ve gayriyet nev'i üzere hârişte

zuhûrudur. Bu ayrılık ve gayrılık, buhâr-ı latîfin bir mertebe tekâsûf ederek bulut olmasına benzer; ve âlem-i ervâh vâhidiyet mertebesinin zâhiri, vâhidiyet mertebesi ise onun bâtınıdır. Şu hâlde mertebe-i ervâha nisbeten mertebe-i ahadiyyet, bâtının bâtını olmuş olur.

Dördüncüsü: Mertebe-i “âlem-i misâl”dir. Bu mertebe dahi zât-ı mutlakın tecezzî ve inkisâm ve hark [1/30] ve iltiyâm kabûl etmeyen suver ve eşkâl ile hâriçte zuhûrudur; ve bu âleme “âlem-i misâl” tesmiyesinin vechi budur ki, âlem-i ervâhda bulunan her bir ferdin âlem-i ecsâmıda bürüneceği bir sûretin mümâsili bu âlemde zâhir olur; ve bir tâife ona “hayâl” derler. Zîrâ bunları müdrîk olan kuvve-i mütehayyiledir; ve âlem-i misâle “âlem-i berzah” ve “mürekkebât-ı latîfe” dahi derler; ve ehl-i tasavvuf ıstılâhında âlem-i ervâh ve misâli cem’edip “âlem-i melekût” derler; ve âlem-i misâl âlem-i ervâhdan âlem-i ecsâma vâsıl olan “feyz-i mukaddes”in vâsıtasıdır; ve ervâh ve ecsâm arasında berzahdır; ve berzahiyeti hasebiyle her iki âlemin ahkâmını câmi’dir ki, onlar da zâhir ve bâtındır. Ya’ni mertebe-i misâl mertebe-i ervâhın zâhiri ve mertebe-i ecsâmın bâtınıdır. Şu hâlde zât-ı mutlak mertebe-i misâle nazaran bâtının bâtının bâtını olur; ve bu mertebe gayb ve şehâdet arasında hadd-i fâsıldır; ve cism-i mürekkeb-i mâddînin aynı olmadığı gibi, cevher-i mücerred-i aklînin dahi aynı değildir. Ya’ni âlem-i ervâh ile âlem-i ecsâmın gayrıdır. Ervâha nisbeten kesîf ve ecsâma nisbeten latîftir. Şu kadar var ki, cevher-i cismânî ile cevher-i mücerred-i aklîye müşâbeheti vardır. Ecsâma müşâbeheti budur ki, ecsâmın nasıl arzı ve tûlû ve umku varsa, sûret-i misâliyyenin dahi arzı, ve tûlû ve umku vardır; ve onu ölçmek ve göz ile görmek mümkündür. Âyîneye mün’akis olan sûret gibi. Ervâha müşâbeheti budur ki, ervâh nasıl nûrânî ve latîf ise suver-i misâliyye dahi latîf ve nûrânîdir; ve letâfet ve nûrâniyetinden nâşî el ile tutulmaz ve bıçakla kesilmez ve eczâya tefrîk edilemez. Rü’yâda görülen suver bu âlemdendir.

Beşinci: “Mertebe-i şehâdet”tir. Bu mertebe dahi zât-ı mutlakın tecezzî ve inkisâm ve hark ve iltiyâm kabûl eden suver-i ecsâm ile hâriçte zuhûrudur. Onun için bu âleme “âlem-i kevn ve fesâd” derler. Zîrâ suver-i ecsâm bir taraftan tekevvün eder ve bir taraftan bozulur; ve bu âlem-i ecsâmın müfredât-ı besâiti müvellidü'l-mâ', müvellidü'l-humûza, klor, sod-

yum, karbon, kils-i bakır, altın, gümüş ilh... gibi yetmiş kûsur anâsırdan ibârettir. Suver-i muhtelif bu anâsırdan ba'zılarının mekâdîr-i muhtelifi üzerine yekdiğeriyle imtizâcından terekküb eder. Bu anâsırın sûret-i umûmiyyede üç hâli vardır. [1/31] Onlar da gaz, mâyi' ve sulb hâlleridir. Tafşîli hikmet-i tabîiyye ve kimyâ kitâblarında mûndericidir. Ehl-i tasavvuf, cism-i hayvânın dört rûkûn üzere bulunduğunu beyân ederler ki, bunlar da havâ (gaz), su (mâyi'), toprak (sulb) ve ateş (harâret)ten ibârettir. Bu âlem-i ecsâm merâtib-i sâirenin cümlesinden eksef ve azhardır; ve mertebe-i ahdiyyet bu mertebeye nisbeten ebtan-ı butündür; ve âlem-i ecsâmda zâhir olan her bir sûretin hakîkati mertebe-i vâhidiyyette sâbit olan a'yândır; ve her birisinin âlem-i ervâhda birer rûhu vardır. Binâenaleyh âlem-i ecsâmda gerek cemâd, gerek nebât ve gerek hayvan olsun, rûhu olmayan bir sûret yoktur. Zîrâ her bir sûret bir ismin mazharıdır; ve onu müdebbir olan rûh o isimdir. "Cemâd" a cemâd denilmesi kendi taayyününün âsâr-ı rûhiyye zuhûruna müsâid olmamasındandır. Suver-i ecsâm tekâmül-i tedricî ile kendisinde âsâr-ı rûhiyye zâhir olacak taayyün iktisâb eder; ve âkıbet en mükemmel sûret olan suver-i insâniyyede âsâr-ı rûhiyye pek âşikâr olarak zâhir olur. Fakat dikkat olunsun ki, bu merâtibde görülen istihâlât ve tagayyürât zât-ı mutlakın değildir. **Her bir mertebede zât-ı mutlak, zâtiyeti üzere kâimdir.** Tagayyürât ve istihâlât, ancak onun ârızî olan sıfâtındadır. Meselâ buhârın zâtı latîftir. Bir mertebe tekâsûf edince bulut olur. Bir derece daha tekâsûf edince su ve yine tekâsûf edince buz olur. Her bir mertebede buhâr zâtiyeti üzere kâimdir. Zîrâ tagayyür eden şey buhârın zâtı değildir; onun zâtında mündemic olan sıfât-ı ârızasıdır. Eğer buhârın zâtı tagayyür etmiş olsa idi buz eriyip su ve tebahhurât-ı tedriciyye ile bulut ve bulut tekrâr telattuf ederek buhâr olmamak lâzım gelir idi. Zîrâ bozulan şey başka bir şey olur ve aslına iltihâk ve rücû edemez. Meselâ şarabın içine tuz konsa, bozulup sirke olur. Zâtı bozulduğundan, artık şarâb olamaz. [1/32]

Altıncısı: Mertebe-i câmi'-i hazret-i insândır. Bu mertebe dahi kezâlik zât-ı mutlakın bir mazhar-ı etemmde zuhûrudur; ve bu mazhar-ı etemm dahi nev'-i Âdem'dir; ve ehl-i tasavvuf âlem-i his ve şehâdet ile "hazret-i insân"ı cem'edip "nâsût" derler; ve işte bu mertebe kâffe-i merâtib-i cismâ-

niyye ve nûrâniyyeyi ve vahdeti ve vâhidiyeti câmi' olan bir tecellî ve bir libâs-ı ahîrdır; ve insan sûret-i ilâhiyye üzere mahlûk olduğundan bilcümle esmâyı câmi' olan "Allah" ism-i şerîfinin mazharıdır; ve insan, kâmil ve gayr-ı kâmil olarak iki kısımdır. Her ikisi dahi bu ism-i mübârekin mazharıdır. Fakat enbiyâ ve evliyâdan ibâret olan insân-ı kâmil tarîk-i tasfiye ile mebdîe rücû' ettikleri ve kendi mevhûm olan varlıklarından fânî oldukları cihetle sâir efrâd-ı insâniyyeden bu kemâl ile mümtâz olmuşlardır. Ya'ni bu zevât-ı kirâm Hak-perest ve efrâd-ı bâkiye-i insâniyye ise hod-peresttir. Nitekim Mevlânâ (r.a.) buyurmuşlardır:

از عهد الست باز مستند	آنانکه ربوده الستند
در دادنِ جان کشاده دستند	در منزلِ درد بسته پایند
این طرفه که نیستند و هستند	فانی ز خود و بدوست باقی
باقی همه خویشتن پرستند	این طائفه اند اهلِ توحید

Tercüme:

*Her kim ki rubûde-i elesttir
Tâ ahd-i "elest"ten o mesttir
Bağlanmış ayağı derd evinde
Can vermek için küşâde-desttir
Kendinden o fânî Dost'la bâkî
Hayret ki, o nîsttir ve hesttir
Bu zümredir ancak ehl-i tevhid
Bâkisi cihânda hod-peresttir⁸⁰*

Ve her mertebe ve taayyün esmâ-i ilâhiyyeden bir ismin mazharıdır; ve insan "Allah" ism-i küllîsinin mazharıdır; ve kâffe-i esmâ-i ilâhiyye, cüz'iyâtın küllün tahtında indirâcî gibi, ism-i zât ve müstecmî'-i cemî'-i sıfât olan "Allah" ism-i küllîsinin tahtında mündemidir; ve "Allah" ismi, nasıl ki hakîkatte ve mertebede [1/33] cemî'-i esmâ üzerine mukaddem ise, "Allah" ism-i mübârekinin mazharı olan hakikat-i insâniyye dahi cemî'-i mezâhirin zâtından ve hakikatinden mukaddem olmak lâzım gelir. Binâe-

80 Bu beyitler *Mecâlis-i Seb'â*'nın dördüncü meclisinde geçer. Bk. Mevlânâ, *Mecâlis-i Seb'â*, s. 88-89. Beyitler ve tercüme için ayrıca bk. *Sipehsâlâr Tercümesi* (trc. A. Avni Konuk), s. 28.

naleyh hakikat-i insâniyye cemî'-i mezâhirin hakâyıkını câmi' ve kâffe-i merâtibi muhîttir; ve mertebe-i insândan hâriç hiçbir şey yoktur. Nitekim Hz. Emîrül-mü'minîn, esedullâhi'l-gâlib Ali İbn Ebî Tâlib (kerremallâhu vecchê) efendimiz "hazret-i insân"ın bu câmiyetinden haber verip buyururlar:

وَدَاؤُكَ مِنْكَ وَمَا تُبْصِرُ	دَوَاؤُكَ فِيكَ وَمَا تَشْعُرُ
وَفِيكَ انْطَوَى الْعَالَمُ الْأَكْبَرُ	وَتَزَعُمُ أَنَّكَ جِزْمٌ صَغِيرٌ
بِأَحْرِفِهِ يَظْهَرُ الْمُضْمَرُ	وَأَنْتَ الْكِتَابُ الْمُبِينُ الَّذِي
وَمَا فِيكَ الْمَوْجُودُ لَا يَحْصُرُ	وَأَنْتَ الْوُجُودُ وَنَفْسُ الْوُجُودِ
فَيَخْرُجُ عَنْكَ مَا يَسْطُرُ	فَلَا حَاجَةَ لَكَ فِي خَارِجٍ

Tercüme: "Senin ilâcın sende olduğu hâlde bilmiyorsun; ve illetin sende olduğu hâlde görmüyorsun; ve sen bir cirm-i sagîr olduğunu zu'medersin, hâlbuki âlem-i ekber sende müntavîdir; ve sen öyle bir kitâb-ı mübînsin ki, muzmer olan şey onun harfleriyle zâhir olur; ve sen vücûdsun ve nefsi vücûdsun; ve sende mevcûd olan şey hasr ve ta'dâda gelmez. Senin hârice ihtiyâcın yoktur. Kitâb-ı kâinatta mastûr olan şeyler hep senden hurûceder."⁸¹

İmdi mertebe-i hazret-i insân min-haysü't-taayyün mertebe-i ahadiyetten eb'ad ve esfel-i sâfilîn olur. Nitekim Hak Teâlâ buna işâreten: لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ ثُمَّ رَدَدْنَاهُ أَسْفَلَ سَافِلِينَ (Tîn, 95/4-5) [Biz insanı en güzel sûrette yarattık, sonra onu esfel-i sâfilîne reddettik.] buyurur. Ve zât-ı mutlak mertebe-i insânda bi-hasebi't-taayyün azhar ve bi-hasebi'l-hakîka [1/34] ebtan-ı butûn olmuş olur; ve insan şecere-i kevnin semeresi ve cemâl-i zâtın âyînesi mesâbesinde bulunduğundan, îcâdın illet-i gâiyyesi insandan ibâret bulunur.

Bu mukaddeme ma'lûm olduktan sonra metnin ma'nâsını anlamak kolaylaşır. Şöyle ki: Cemî'-i izâfâtan münezzeh olan zât-ı mutlak, kendi vücûdunda muhtefî ve müstehlek olan ve cüz'iyâtı cihetinden hasr ve ta'dâda gelmeyen esmâ-i hüsnâsi haysiyetiyle, bu esmânın "ayn"larını gör-

81 Bk. Müstakîmzâde, *Şerh-i Divân-ı Aliyyü'l-Murtazâ kerremallâhu vecchê*, s. 228-231

mek dilediği vakit, emr-i ilâhî âyîne mesâbesinde olan âlemin cilâsını iktizâ etti. Binâenaleyh Âdem, rûhu ve aklı ve nefsi ve cesedi haysiyetinden, bu mir'ât-ı âlemin ayn-ı cilâsı oldu. Zîrâ Âdem'in rûhu âlem-i ervâhın ve aklı âlem-i ukûlün ve nefsi âlem-i nüfûsun ve cesedi âlem-i ecsâdın cilâsıdır; ve Âdem tâmmül-hilka bir cesed olan âlemin rûhu oldu. Zîrâ Hak Teâlâ hazretleri âlem-i rûhânîyâta Âdem'in rûhu ile ve âlem-i ukûle onun aklı ile ve âlem-i nüfûsa onun nefsi ile ve âlem-i ecsâda onun cesedi ile imdâd eder. Binâenaleyh Âdem bu cesed-i müsevânın rûhu olmuş olur; ve işte Âdem'in en sonra halk buyurulmasının sebebi ve hikmeti budur. İmdi kemâl-i celâ ve isticlâ Âdem'in vücûdu ile olunca sen istersen dersin ki: “Zât-ı mutlak kâbil-i ta'dâd olmayan esmâ-i hüsnâsı haysiyetinden –zât-ı sırfı haysiyetinden değil, zîrâ zâtı cihetinden tecellî vâki' olmaz– ba'de'l-adem vücûd ile muttasıf olduğu için emr-i ilâhîyi hasreden kevn-i câmi'de kendi “ayn”ını görmekliği ve onunla kendi sırrı kendine zâhir olmasını dilediği, ya'ni kemâliyle zuhûra meşîyyeti taalluk ettiği vakit, emr-i ilâhî mir'ât-ı âlemin cilâsını iktizâ etti. Âdem bu mir'âtın ayn-ı cilâsı oldu.” Zîrâ kevn-i câmi' evvelce adem-i izâfî ile muttasıf iken, ba'dehû vücûd-ı izâfî ile muttasıf oldu; ve emr-i vücûdu [1/35] hasretti. Çünkü kevn-i câmi' vücûd-ı küllî ile muttasıftır; ve vücûd-ı küllî ile muttasıf olan şeyde, a'yânın zuhûru ve tecellîsi dahi küllîdir. Binâenaleyh zât-ı mutlak, kevn-i câmi' mazharında taayyün-i küllî ile müteayyin olmuş olur.

Suâl: Allah Teâlâ zâtı ve sıfâtı ile ezelîdir; ve âlem-i insânînin icâdından evvel kendi zâtını ve sıfâtını bilir ve görür. Binâenaleyh kendi “ayn”ını müşâhede için neden bir mazhara lüzûm görsün?

Cevâb: Evet, Hak Teâlâ hazretleri zâtı ve sıfâtı ile ezelîdir; ve zâtını ve sıfâtını bildiğine ve gördüğüne şübhe yoktur. Fakat bu biliş ve görüş, kendi zâtını kendi zâtında bilmek ve görmektir. Binâenaleyh kevn-i câmi'de esmâsı a'yânını müşâhedeye meşîyyet-i ilâhiyyesi taalluk etmezden evvel, esmâsını ve sıfâtını, kendisinin niseb-i zâtîyyesi ve şuûn-i gaybiyyesi olarak müşâhede eder idi. Bunun için zâtında muhtefî olan a'yân-ı esmâsının ahkâm ve âsârını hâricte vâki' olan kevn-i câmi'de müşâhede etmek diledi. Zîrâ bir şeyin kendi nefsinin, bir mazharın tavassutu olmaksızın, kendi nefsi ile rü'yeti, o şeye âyîne gibi olan emr-i âharda, kendi nefsinin rü'yete benze-

mez. Gerçi kevn-i câmi' zât-ı mutlakın bir mertebe-i tenezzülü ve tecellîsi olmak i'tibâriyle, zât-ı Hak bu kevn-i câmi'de dahi a'yân-ı esmâdan ibâret olan kendi nefsinin, mertebe-i ahadiyyette kendi nefsinin müşâhede ettiği gibi, müşâhede eder. Velâkin iki müşâhede arasında fark vardır. Evvelen, mücmelen rü'yet eder idi. Kevn-i câmi' mertebesine tenezzülünde tafsîlen müşâhede eder. İcmâl ile tafsîl arasında fark olduğu zâhirdir.

Misâl: Bir mahbûbe-i devrân kendisinin tenâsüb-i endâma ve hüsn ve cemâle mâlik olduğunu, müddet-i ömründe âyîneye bakmamış [1/36] olsa, yine bilir ve görür. Fakat bu biliş ve görüş, kendi zâtını, kendi zâtında bilmek ve görmektir ki, ilm-i icmâlî ve rü'yet-i icmâlîdir. Hiç bakmamış olduğu âyîne kendisine arzolanıp bunda muntabi' olan tenâsüb-i endâmını ve hüsn ve cemâlini müşâhede ettikde kendisinde evvelki ilim ve rü'yetten başka bir ilim ve rü'yetin zevki hâsıl olur; ve icmâl tafsîle münkaliib olur.

Diğer misâl: Kendisinde ressamîyet ve hattâtîyet ve mi'mâriyet sıfatları bulunan bir kimse, hiç resim yapmamış ve yazı yazmamış ve binâ inşâ etmemiş olsa dahi, kendinde bu sıfatlar olduğunu ve bu sıfatlarla berâber zâtını bilir ve görür; bu icmâlîdir. Vaktâki bir resim levhası yapar ve yazı yazar ve bir binâ inşâ eder, o resim ve yazı levhalarında ve inşâ ettiği binâda zâtında bilkuvve mündemic olan bu sıfatları tafsîlen bilmiş ve görmüş olur; ve bu âsâr bu sıfatların âyinesi mesâbesinde bulunur. Binâenaleyh evvelki biliş ve görüş ile sonraki biliş ve görüş arasında fark zâhir olur.

Ve “emr-i âhârda olan rü'yet”te, şeye kendi nefsi, manzûrun-fîh olan mahallin verdiği bir sûrette zâhir olur. Eğer bu mahallin vücûdu olmasa ve şeyin o mahalle tecellîsi bulunmasa, o şeye sûret zâhir olmaz idi. Ya'ni bâlâdaki misâllerde îzâh olunduğu üzere, bir kimsenin kendi sûretini temâşâ etmesi, ancak âyinenin vücûdu ile mümkün olur. Çünkü âyîne o kimseye evvelce zâhir olmayan bir sûreti izhâr eder. Binâenaleyh o kimsenin nefsi, o kimseye, manzûrun-fîh olan âyinenin verdiği bir sûrette zâhir olur; ve emr-i âhârda rü'yet-i sûret iki şeyden husûle gelir: Birisi mahal, diğeri nâzırın mahalle tecellîsidir. Eğer mahal olan âyîne tamâmıyla musaykal ve mücellâ ise, nâzırın sûreti onda kemâliyle zâhir olur. Değil ise [1/38] nâzıra âyinenin isti'dâdı nisbetinde bir sûret görünür; ve kezâ âyîne muhaddeb veyâ muka'ar, veyâ muhaddebîyet ve muka'ariyet ile memzûc ise, ona mukâbil

olmak sûretiyle mütecellî olan nâzıra kendi sûreti türlü türlü zâhir olur. Gerçi bu âyînelerde zâhir olan sûret dahi nâzırın sûretidir. Velâkin man-zûrun-fîh olan âyînelerde nâzırın sûretini kemâliyle gösterebilmek isti'dâdı olmadığından, böyle muhtelif ve noksan olarak irâe etmiştir. Binâenaleyh ihtilâf ve noksan nâzırın değil, âyînelerin isti'dâd ve kâbiliyetlerindedir. Hâlbuki Hak Teâlâ hazretleri âlemin hey'et-i mecmûasını kendisinde rûh olmayan tâmmü'l-hilka bir cesedin vücûdu olarak îcâd etmiş idi. Binâenaleyh âlem gayr-ı mücellâ bir âyîne gibi idi; ve âyîne gayr-ı mücellâ olunca, bittabi' nâzırın sûretini kemâliyle izhâr edemez; ve muhakkak Hak Teâlâ bir mahalli, ancak "nefh-i ilâhî" ta'bîr olunan rûh-ı ilâhîyi kabûl etmek üzere tesviye etti ki, böyle olması hükm-i ilâhî şânındandır. Rûh-ı ilâhîyi kabûl etmek için mahallin tesviyesi ise, ancak lem-yezel ve lâ-yezâl olan tecellî-i dâim feyzini kabûl etmek üzere tesviye olunan sûretten isti'dâdı izhâr etmekten ibârettir. Ya'ni Hak Teâlâ rûhsuz bir cesed gibi âlemi îcâd etti. Hâlbuki âlem bu hâlde kalamazdı. Çünkü Hak Teâlâ bir mahalli tesviye ederse, mutlakâ ona nefh-i rûh için tesviye eder. Hükm-i ilâhînin şânı budur; ve kevn-i câmi' olan insandan mukaddem sûret-i âlemin tesviyesi, ancak bu sûretten isti'dâdı izhâr etmek içindir. Zîrâ bu sûret lem-yezel ve lâ-yezâl olan tecellî-i dâim feyzini kabûl eder. İşte bu sebeble Hak Teâlâ sûret-i âlemin [1/39] rûhu olan insanı îcâd eyledi. Nitekim وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي (Hicr, 15/29) [Ben insana rûhumdan nefhettim.] buyurur; ve nefh-i rûh cemâd ve nebât ve hayvan hakkında âmm ve insan hakkında hâstır. Şu hâlde tesviye mahall-i müsevvâda kâbiliyetin, ya'ni zâtî olan isti'dâd-ı gayr-ı mec'ûlün izhârıdır. Çünkü eğer mahallin isti'dâd-ı mec'ûl-i vücûdîyi kabûle isti'dâd-ı zâtîsi olmasa idi, feyz-i dâimi kabûl etmeğe müstaid olmaz idi.

Misâl: Üzerine kesîf bir boya sürülmüş olan bir âyîneye sûret aksetmez. O boya âyînenin sathından silinmeli ve onun sathına cilâ verilmeli ki, içinde sûret görünebilsin. Kable'l-cilâ onda sûret görünmek isti'dâdı yok idi. Ba'de'l-cilâ bu isti'dâd hâsıl oldu. Bu isti'dâd isti'dâd-ı mec'ûldür. Fakat bir tahta parçasına ne kadar cilâ vurulsa onda âyîne gibi suver mün'akis olmaz. Çünkü onda âyînenin isti'dâd-ı zâtîsi yoktur. Ne kadar tesviye olunsu isti'dâd-ı mec'ûlü tahsîl edip nâzırın sûretini kabûl edemez.

Diğer misâl: Yeni doğan bir çocuk tekellüm edemez. Velâkin onda tekellüme isti'dâd-ı zâtî vardır. Cismi ânen-fe-ânen büyüyüp tekemmül ettikçe tekellüme başlar. Fakat yeni doğan bir hayvan ibtidâen tekellüm edemediği gibi ne kadar büyüse ve ona kelâm ta'lîm edilse tekellüm edemez. Çünkü kelâma isti'dâd-ı zâtîsi yoktur. İsti'dâd-ı zâtînin inkişâfı isti'dâd-ı mec'ûlün husûlüne mütevakıftır. [1/40]

İmdi mahall-i müsevvâda feyzi kabûl eden kâbilden gayrı hadd-i îcâddan hâriç bir şey bâkî kalmadı; ya'ni âlem taht-ı îcâda dâhil oldu; ve taht-ı îcâda dâhil olmayan ancak kâbilin vücûdu kaldı; ve kâbil ise ancak Hakk'ın feyz-i akdesinden vâkî' olur. Zîrâ mahall-i müsevvâda feyzi kabûl eden şey, onun ayn-ı sâbitesinde olan isti'dâd-ı zâtîsidir; bu da gayrı mec'ûldür, ya'ni taht-ı îcâda dâhil olmuş bir şey değildir. Çünkü bu isti'dâd-ı zâtî zât-ı ahadiyyette mahfî olan nisebin iktizââtıdır; ve bu niseb Hakk'ın "ayn"ıdır; ve kâbilin vücûdu feyz-i akdesten, ya'ni tecellî-i zâtîden hâsıl olur. Ya'ni Hak mertebe-i ahadiyyette kendi zâtını kendi zâtıyla bilir ki, zâtında mahfî bî-nihâye niseb ve şuûnât mündemcidir; ve bunlar zuhûr talebindedir. Onların bu taleblerini is'âf için kendi zâtında, kendi zâtına, kendi zâtı ile tecellî ettikde onların sûretleri ilm-i ilâhîde peydâ olur; ve Hakk'ın nefsi bu mertebe-i vâhidiyyette bu nisebin suver-i ilmiyyeleriyle müteayyin olur. Binâenaleyh burada îcâd mevzû'-i bahs olamaz. Bu mertebe esmânın kesretinden akdes olduğu için bu tecellî-i zâtîye "feyz-i akdes" demişlerdir; ve her bir tecellîyi kabûl edecek bir mahal lâzımdır ki, o mahal o feyzin kâbili ve o tecellînin mir'âtıdır. Bu tecellî-i zâtînin mir'âtı ve bu feyz-i akdesin kavâbili a'yân-ı sâbite ve hakâyık-ı ilmiyyedir; ve bu hakâyık ise zât-ı Hakk'ın gayrı değildir.

Ve yukarıda zikrolunan merâtib-i sitteden üçüncüden altıncı mertebeye kadar olan vücûd-ı mutlakın tenezzülâtı, Hakk'ın "feyz-i mukaddes"inden vâkî' olur. Ve "feyz-i mukaddes" a'yân-ı sâbite isti'dâdâtının iktizâ ettiği şeylerin hâriçte zuhûrunu mûcib olan tecelliyât-ı esmâiyyeden ibârettir; ve tecelliyât-ı zâtîye [1/41] ve esmâiyye hakkındaki îzâhât ve tafsîlât **Fass-ı Şîsî**'de gelecektir. İmdi mâdemki kavâbilin ibtidâsı gayrı mec'ûl olan hakâyık-ı ilâhiyye, ve intihâsı mec'ûl olan suver-i kevnîyyedir; ve hakâyık-ı ilâhiyye zât-ı Hakk'ın ve suver-i kevnîyye dahi hakâyık-ı ilâhiyyenin mir'âtı

vâki' olmuştur; ve bunlar da Hakk'ın tecelliyât-ı zâtîyye ve esmâiyyesinden ibâret bulunmuştur; şu hâlde emrin hepsi, ibtidâsı ve intihâsı Hak'tandır; ve emrin kâffesi O'ndan ibtidâ ettiği gibi, yine O'na rücû' eder. Nitekim Hak Teâlâ buyurur: *إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ، فَسُبْحَانَ الَّذِي بِيَدِهِ مَلَكُوتُ كُلِّ شَيْءٍ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ* (Yâsîn, 36/82-83) [O'nun emri, bir şeyin olmasını murâd edince, o şeye ol demektir, o şey hemen olur. Her bir şeyin melekûtu yed-i kudretinde olan Hakk'ı tesbîh ve takdîs ederim; siz sâdece O'na ırcâ olunursunuz.]

Velhâsıl Hak Teâlâ hazretleri kendi niseb ve şuûnâtı olan esmâ-i bî-nihâyesinin “ayn”larını görmek dilediği vakit, onların suveri mün'akis olabilecek âyinenin vücûdu iktizâ etti; bu mir'âta muktezî olan eşyâyı tehiyye buyurdu. Mertebe mertebe hazret-i şehâdete tenezzül etti ve âlemi halkeyledi; ve âlem müstaid-i cilâ bir âyine idi. Onda Âdem'i icâd etmekle mir'ât-ı âlemi mücellâ kıldı. Zîrâ Âdem tecelliyât-ı esmâiyyenin cümlesini kabûle müstaidir; ve âlem-i taayyünâtta, onun taayyünü gibi ekmel ve akbel bir taayyün yoktur; ve mazhar-ı Âdem'de müteayyin olan ancak Hak olduğundan, Hak Teâlâ kendi zâtını mir'ât-ı Âdem'de kemâliyle müşâhede buyurur. Binâenaleyh Âdem bilcümle merâtibi câmi'dir. Bu sûrette kemâl-i celâ ve isticlâ Âdem'in vücûduyla hâsıl olmuş olur.

وكانت الملائكة من بعض قُوى تلك الصورة التي هي صورة العالم المُعبر عنه في اصطلاح القوم بـ«الإنسان الكبير»، فكانت الملائكة له كالقُوى الروحانية والحسية التي هي في النشأة الإنسانية، وكلُّ قوةٍ منها مُحجوبةٌ بنفسها لا ترى [1/42] أَفْضَلَ من ذاتها، وأنَّ فيها فيما تزعمُ الأهلِيَّةُ لكلِّ مَنْصِبٍ عالٍ ومنزلةٍ رفيعةٍ عندَ الله، لِمَا عندها من الجَمْعِيَّةِ الإلهِيَّةِ يَبْنِىا يرجعُ من ذلك إلى الجَنابِ الإلهِيِّ، وإلى جانبِ حَقِيقَةِ الحقائقِ، وفي النشأةِ الحَامِلَةِ لهذه الأوصافِ إلى ما تَقْتَضِيهِ الطَّبِيعَةُ الكَلِيَّةُ التي حَصَرَتْ قَوَابِلَ العالمِ كُلَّهُ أَغْلَاهُ وَأَسْفَلَهُ.

Ve melâike dahi ıstılâh-ı kavimde “insân-ı kebîr” ta'bîr olunan bu sûretin, ya'ni sûret-i âlemin, ba'zı kuvâsından oldu. Böyle olunca melâike o sûret için, neş'et-i insâniyyede olan kuvâ-yı rûhâniyye ve

hissiyye gibi oldu; ve onlardan her bir kuvvet kendi nefsi ile mahcûb-dur, zâtından efdal görmez; ve muhakkak kuvâda indallâh olan her bir mansıb-ı âlî ve menzilet-i refîa için kendi zu'munda ehliyet vardır. Zîrâ onların indinde, Cenâb-ı İlâhîye ve hakikatü'l-hakâyık cânibine ve bu evsâfı hâmil olan neş'ette kavâbil-i âlemin kâffesini, a'lâsını, esfelini hasreden tabîat-ı külliyyenin iktizâ ettiği şeye râci' olan şey beyninde, cem'iiyyet-i ilâhiyye hâsıdır.

Ya'ni melâike, evliyâullâhın ıstılâhında, “insân-ı kebîr” ta'bîr olunan cism-i âlem sûretinin ba'zı kuvvetlerindendir. Zîrâ âlem kendisinden peydâ olan insanın vücûduyla berâber hey'et-i mecmûasıyla cemî'-i esmâya mazhar olduğu için sûret-i ilâhiyye üzere mahlûktur; ve cism-i âlemin cüz'-i sagîri bulunan insan, cemî'-i esmâ-i ilâhiyyeye mazhar olarak onun rûhu mesâbesinde bulunduğu cihetle, cismen sagîr ve ma'nen kebîrdir. Çünkü ma'nen âlemi dahi câmi'dir. Bu sebeble evliyâullâh, cisim i'tibâriyle âleme “insân-ı kebîr” ve Âdem'e “insân-ı sagîr”; ve ma'nâ i'tibâriyle âleme “insân-ı sagîr” [1/43] ve Âdem'e “insân-ı kebîr” ta'bîr eder; ve cismen insân-ı kebîr denilen âlemde, kuvve-i elektrikiyye, kuvve-i buhâriyye, kuvve-i câzibe ve kuvve-i anîl-merkeziyye gibi birçok kuvâ-yı tabîiyye ve ervâh-ı cinniyye ve ervâh-ı şeyâtîn gibi kuvâ-yı rûhâniyye-i kesîre olduğu gibi, onun eczâsından olan her bir mahlûkta dahi kuvâ-yı nebâtiyye ve hayvâniyye ve bunlarda dahi alâ-vechî't-teselsül lâ-yuad ve lâ-yuhsâ kuvâ-yı muhtelifedir. Hâlbuki melâike suver-i hissiyye-i cismiyye ile kâim olan kuvânın ve kuvâ-yı nefsiyye ve kuvâ-yı akliyye-i kudsiyyenin ervâhıdır. Bunlar ahkâm-ı rabbâniyye ve âsâr-ı ilâhiyyeyi, avâlim-i cismâniyyeye îsâl ederler. Envâr-ı ilâhiyye ile kavî oldukları için onlara “melek” tesmiye olunmuştur. Binâenaleyh melâike, âlemin sûretinde mevcûd olan kuvvetlerin ba'zısı olmuş olur. Şu hâlde melâike, âlemin sûreti için neş'et-i insâniyyede olan kuvâ-yı rûhâniyye ve hissiyye gibi oldu; ve insandaki kuvâ-yı rûhâniyye havâss-i bâtinesidir ki, onlar da “kuvve-i hiss-i müşterek”, “kuvve-i hayâliyye”, “kuvve-i mütefekkiyye”, “kuvve-i vâhime” ve “kuvve-i hâfıza”dır; ve rûh-ı tabîîsine râci' olan “kuvve-i câzibe”, “kuvve-i mâsike”, “kuvve-i hâzime”, “kuvve-i dâfia”, “kuvve-i münmiyye”, “kuvve-i müvellide” ve “kuvve-i musavvire”dir; ve rûh-ı hayvânî ve nefsânîsine âit olan ilim, hilim,

vakar, şecâat, adâlet, siyâset, nahvet ve riyâset gibi kuvvetlerdir.

Kuvâ-yı hissiyye dahi havâss-i zâhiresidir ki, onlar da “kuvve-i sâmiâ”, “kuvve-i bâsıra”, “kuvve-i şâmme”, “kuvve-i zâika” ve “kuvve-i lâmise” denilen beş kuvvetten ibârettir; ve bu kuvvetler mahsûs olan mâddiyâta taalluk eder. İşte bu kuvâ-yı rûhâniyye ve hissiyye insanın bedenini müdebbir olduğu gibi, melâike dahi cism-i âlemin hey’et-i mecmûasını müdebbir bulunduğu için sûret-i âlemin kuvâ-yı rûhâniyye ve hissiyyesi gibi oldu. Nitekim [1/44] Hak Teâlâ *أَمَّا أَلْمُدْبِرَاتِ* (Nâziât, 79/5) [Emri tedbîr edenlere andolsun!] buyurur. Ve Hz. Hayyâm bu rubâide bu hakîkati hulâsaten beyân eder: Rubâî:

حق جان جهان است و جهان جمله بدن اصناف ملائكه حواسّ اين تن
افلاك و مواليد و عناصر همه اعضا توحيد همين است و ديگرها همه فن

Tercüme: “Hak cihânın cânıdır; ve cihân hey’et-i mecmûasıyla bir bendendir. Esnâf-ı melâike ise bu tenin havâss-i bâtine ve zâhiresidir. Eflâk ve mevâlîd ve anâsır dahi a’zâ-yı insânî menzilesindedir. İşte tevhîd ancak budur; ve bunun gayrisı bütûn kesretten ibârettir.”⁸²

Ve sûret-i âlemde vâki’ olan her bir kuvvet kendi nefsiyle mahcûbdur. Kendisinden efdal olan başka bir kuvvet görmez. Nitekim kuvve-i akliyye ile kuvve-i vehmiyye, âlem-i insânîde saltanat da’vâ ederler. Biri diğerine münkâd olmaz. Zîrâ akıl, kuvve-i nazariyyesiyle, bilcümle hakâyıkı gereği gibi idrâk ve ihâta ettiğini iddiâ eder. Hâlbuki İmâm-ı Şâfiî hazretlerinin şu:

نَهَايَةُ إِدْرَاكِ الْعُقُولِ عَقَالٌ وَغَايَةُ سَعْيِ الْعَالَمِينَ ضَلَالٌ

Tercüme: “İdrâk-i ukûlün nihâyeti ikâldir, düğümdür; ve âlimlerin gâ-

82 Ahmed Avni Bey, Nûh, Hûd, Eyyûb ve İlyâs fasslarında da yer verdiği bu rubâînin ikinci mısırındaki “esnâf-ı melâik” ifadesini “ervâh-ı melâik” şeklinde, üçüncü mısırâyı “eflâk ü anâsır u mevâlîd a’zâ” şeklinde aktarır. Âdil Bey nüshasının Eyyûb fassında ise rubâî burada kaydettiğimiz gibi tashih edilmiş olarak ve mevcut Hayyâm rubâîleri neşirlerine mutâbık şekilde yazılmıştır. Biz bu neşirde Âdil Bey’in tashihini dikkate alarak rubâîyi yazmayı tercih ettik. Ayrıca bk. Hayyâm, *Rubâîler* (haz. M. Kanar), s. 146.

ye-i sa'yi şaşkınlıktan ibârettir” beytinde buyurduğu gibi, akıl idrâk-i hakâyıktan çok uzaktır. Bununla berâber herkes kendi aklını beğenir. Çünkü her bir ferdin aklı kendi nefsiyle ihticâb etmiştir; ve kezâ vücûd-ı insânîde akıl vehme ve vehim dahi akla tâbi’ olmak istemez; ve kuvve-i bâsıra bir şeyin müşâhedesinde müstağrak olduğu vakit kendi nefsiyle muhtecib olup, o sırada söylenen sözler kuvve-i sâmiya te’sîr etmez olur; ve kuvve-i sâmia bir kelâmın istimânda müstağrak olduğu vakit dahi, [1/45] kuvve-i bâsıra muhîtindeki eşyanın zevk-i temâşâsından mahcûb olur. İşte melâikenin hilkat-i Âdem hakkındaki nizâ dahi bu hakîkate müsteniddir. Ve her bir kuvvet, indallah her bir mansıb-ı âlî ve menzilet-i refîa için kendi zu’munca, nefsinde ehliyet tasavvur eder; ve kendi nefsinde gördüğü kemâl gayrın kemâlini görmeğe hicâb olur. Hâlbuki hakikat-i hâl böyle değildir. Bu ancak bir zu’m ve tasavvurdan ibârettir. Bunun sebebi budur ki, her bir kuvvet indinde Cenâb-ı İlâhiye (ya’ni her bir mevcûd için bilâ-vâsita bir vech-i hâs bulunan ve hazret-i vâhidiyyetten ibâret olan esmâ ve sıfât mertebesine) ve hakikatü’l-hakâyık cânibine (ya’ni mevcûd ve ma’dûm bilcümle hakâyık-ı mümkünâtı câmi’ olan hazret-i imkâniyyeye), ve bu evsâfı (ya’ni evsâf-ı hakîyye ve halkîyyeyi) hâmil olan neş’et-i insâniyyede kavâbil-i âlemin kâffesini (ya’ni rûh-ı tabîiye müstaid olan cesed-i müsevâyı ve âlem-i tabîinin unsurî, cemâdî, nebâtî, hayvânî ve insânî bilcümle kavâbilini) a’lâsını (ya’ni melâikeyi) ve esfelini (ya’ni âlem-i cismânî-i unsurîyi) hasreden tabiat-ı külliyyenin (ya’ni tabâyiin aslı olan harâret, bürûdet, rutûbet ve yübûsetin) iktizâ ettiği şey arasında cem’iyyet-i ilâhiyye vardır. Bu cümleyi îzâh için biraz tafsîlât i’tâsı lâzım geldi.

Cem’iyyet-i ilâhiyyeyi câmi’ olan üç hakikat vardır:

Birincisi: Hazret-i vâhidiyyettir ki, esmâ ve sıfât mertebesidir; ve her bir mevcûda bilâ-vâsita bu mertebeden bir vech-i hâss vardır. Zîrâ âlem-i eksef olan mertebe-i şehâdete kadar, bu mertebenin mâdûnunda bulunan her bir mertebede tekevvün eden herhangi bir mevcûd, bu mertebede sâbit olan bir ismin mazharıdır; ve bu isim o mevcûdun vech-i hâssıdır; ve o mevcûd bu ismin zıllıdır. Gölge ile sâhibi arasında vâsita olmadığı gibi, o mevcûd ile bu isim arasında da vâsita yoktur.

İkincisi: Hazret-i imkâniyyedir. Bu hazret bilfiil mevcûd olmuş ve bil-

kuvve mevcûd ve bilfiil ma'dûm [1/46] bulunmuş olan bilcümle hakâyık-ı mümkinâtı câmi'dir; ve bu öyle bir vech-i kevnîdir ki, rubûbiyetten temey-yüz edip ubûdiyetle muttasıf olmuştur. Zîrâ vücûd-ı vâhid-i hakîkî vitriken, bu hakikat-i imkâniyye ile tecellî etmekle şef' olmuş ve bir vücûd iki görünmüştür. Binâenaleyh hazret-i imkâniyye bilcümle keserâtın hakâyıkını câmi'dir; ve hazret-i imkâniyye mertebe-i vâhidiyyete mukâbil olduğu ve bilcümle niseb ve şuûnâtı câmi' olan vücûd-ı vâhidin tenezzülünden başka bir şey olmadığı için bittabi' cem'iyet-i ilâhiyyeyi hâizdir.

Üçüncüsü: Tabîat-ı külliyye mertebesidir. Bu mertebe hazret-i vâhidiyyet ile hazret-i imkâniyyeyi câmi'dir; ve âlem-i mâddiyyât bu mertebenin taht-ı hîtasındadır. Binâenaleyh suver-i âlemde bir vech ile müessir ve bir vech ile müteessirdir. Ulûhiyet bu tabîat-ı külliyyenin bâtını ve bu mertebe ulûhiyetin zâhirdir. Zîrâ esmâ-i ilâhiyyenin suver-i kesîfesi bu âlemde bu tabîat-ı külliyye ile zâhir olur. Şu hâlde tabîat-ı külliyye suver-i hakîyye ve halkîyyeyi câmi' olan hakikat-i külliyye-i ilâhiyyedir; ve Hak ile halk taraflarının kemâli ile zâhirdir.

İşte kuvâ-yı insâniyyeden her bir kuvvet ve sûret-i âlem kuvâsının ba'zısı mesâbesinde olan melâikeden her bir melek, kendi indinde, zikrolunan cem'iyet-i selâseyi müşâhede ettiği için, bu hakâyık-ı selâseye râci' bulunan her bir mansıb-ı âlî ve menzilet-i refîaya kendi zu'munda ehliyet tasavvur eder. Hâlbuki onun bu zu'mu doğru değildir. Kendisinin cem'iyet-i selâseyi câmi' olması, kemâlâtan ancak bir kemâl-i mahsûsun mazharı olması sebebiyledir. Ta'bîr-i diğerle ifâde edelim: Her bir kuvvet bir ismin mazharıdır; ve isimde iki delâlet vardır; birisi zâta, diğeri kendisinin mevzû olduğu ma'nâ-yı husûsîye âittir. Zât bilcümle esmâ ve sıfâtın câmiî olduğundan zâta delâleti i'tibâriyle herhangi bir isim alınsa, onda cemî'-i esmâ mündemic bulunur; ve o isim bu i'tibâr ile hâiz-i cem'iyettir. Velâkin onun mazharı, ancak kendisinin âyinesi olduğu cihetle, bu mazharın taayyünü, onda mündemic olan diğer esmâ ahkâmının zuhûruna müsâid değildir; ve mevzû olduğu ma'nâ-yı husûsî i'tibâriyle her bir isim diğer esmâdan ayrıdır. Binâenaleyh [1/47] bu i'tibâr ile onda cem'iyet yoktur. Fakat "Allah" ism-i câmiinin mazharı olan insân-ı kâmilin taayyünü bilcümle esmâ ahkâmının zuhûruna müsâid olduğundan, zikrolunan hakâ-

yık-ı selâseyi câmi'dir. Zîrâ ism-i câmi' olan "Allah" bilcümle esmâyı muhît olan zâta delâlet eder; ve bu bahsin tafsîli **Fass-ı İdrîsî**'de gelecektir.

وهذا لا يَعْرِفُهُ عَقْلٌ بِطَرِيقٍ نَظَرٍ فِكْرِيٍّ، بل هذا الفَنُّ مِنَ الْإِدْرَاكِ لَا يَكُونُ إِلَّا
عَنْ كَشْفِ الْإِلَهِيِّ، مِنْهُ يُعْرِفُ مَا أَصْلُ صُورِ الْعَالَمِ الْقَابِلَةِ لِأَرْوَاحِهِ.

Ve bunu akıl nazar-ı fikrî tarîkiyle ârif olmaz; belki bu fennin idrâki, ancak keşf-i ilâhî ile vâki' olur ki, ervâhını kâbil olan âlem sûretlerinin aslı ne olduğu ondan ma'lûm olur.

Ya'ni bu tabîat-ı külliyye fennini akıl nazar-ı fikrî tarîki ile bilemez. Bu fennin idrâki keşf-i ilâhî ile olur; ve âlemde tekevvün eden nâmütenâhî sûretlerin aslı nedir? Ve onlar kendilerinin rûhu olan esmâ-i ilâhiyyenin te'sîrâtını ne vech ile kabûl ederler? Ve mertebe-i ahadiyyetten âlem-i şehâdeteye keyfiyyet-i nüzûlleri nasıldır? Bunlar hep keşf-i ilâhî ile ma'lûm olur. Nazar-ı fikrî tarîkiyle akıllarını isti'mâl eden ehl-i felsefe bu husûsta hayret içindedirler. Nitekim felâsife-i islâmiyyeden olan Ebû Alî Sînâ ve fâtı zamânında bu tarîk ile sarfettiği mesâînin ve icrâ ettiği tettebbuât ve tedkîkâtın boş olduğunu ve hiçbir şey tahsîl edememiş bulunduğunu i'tirâf etmiş ve âtîdeki beyt ile bu aczini ikrâr etmiştir:

إِعْتَصَامُ الْوَرَى بِمَغْفِرَتِكَ عَجَزَ الْوَاصِفُونَ عَنْ صِفَتِكَ
تُبَّ عَلَيْنَا فَإِنَّا بَشَرٌ مَا عَرَفْنَاكَ حَقَّ مَعْرِفَتِكَ

[1/48] Tercüme: "İ'tisâm-ı mahlûkât senin mağfiretinledir. Sen'i vasfe-denler sıfatından âciz kaldılar. Yâ Tevvâb, bize tevbe-i hakîkî ihsân et; zîrâ biz beşeriz. Biz seni hakk-ı ma'rifetin ile bilemedik."⁸³

Ve felâsifenin nerede hayrete düştüklerinin tafsîli **Fass-ı İdrîsî**'de gelecektir.

Ma'lûm olsun ki, tabîat-ı külliyye ulûhiyetin zâhiriyeti olan hakîkat-i vâhidedir; ve yekdiğerine zıd birtakım keyfiyetleri hâiz olan suver-i tabîiyye, her mertebede, o hakîkat-i vâhideden zâhir olup taayyünât-ı müteaddide ile müteayyin olur. Binâenaleyh tabîat ve tabiattan zâhir olan ecsâm-ı tabîiyyenin hey'et-i mecmûası, hakîkat cihetinden ayn-ı vâhidedir; ve ta-

83 Kayserî, *Şerhu Fusûsî'l-Hikem*, I, s. 236.

ayyûn cihetinden uyûn-i kesîredir; ve ayn-ı vâhîde dahi Hakk'ın hakîkati olan ayn-ı ahadiyyedir; ve bu suver-i tabîiyye ayn-ı vâhîdenin taayyünât-ı muhtelifesi olduğu için, sâha-i taayyünâtta mevcûd olmayan bir şey, tabîattan zuhûr ettikde, veyâhud suver-i mevcûde-i tabîiyyeden birtakımı bozulup ma'dûm oldukda, o tabîat ne eksilir, ne de ziyâdeleşir; ve tabîatta müteallik tafsîlât **Fass-ı İdrîsî** ile **Fass-ı İsevî**'de gelecektir; ve tabîat-ı külliyye kâffe-i merâtibde suverin mûcidi olan hakîkatin zâhiriyeti olduğu cihetle, sûretler cismânî, aklî, ilmî, hayâlî, zihnî, nûrî, rûhânî ve ilâhî olur. Nitekim hadîs-i sahîhde buyurulmuştur: **إِنَّ اللَّهَ خَلَقَ آدَمَ عَلَى صُورَتِهِ، فَلَيْسَ** **يَا نبي** "Muhakkak Allah Teâlâ Âdem'i sûreti üzerine halketti."⁸⁴ Böyle olunca Allah Teâlâ'nın cenâbına lâayık sûret-i ilâhiyye-i nûriyyesi vardır."⁸⁵ İmdi ehl-i hakîkate göre sûretler, ya ulvî veyâ süflî olur; ve ulviyet dahi, hakîkî ve izâfî kısımlarına ayrılır: [1/49]

1. Suver-i ulviyye-i hakîkiyye. Mertebe-i vâhidîyyette müteayyin olan esmâ-i rubûbiyye sûretleridir. Bunların mâddesi ve heyûlâsı amâ'-i Rab'dır; ve bu suverin müessiri zât-ı ulûhiyyetin hakîkati olan ahadiyyet-i zâtiyyedir; ve mertebe-i vâhidîyyetin hey'et-i mecmûasının zâhiriyeti tabîat-ı külliyyedir.

2. Suver-i ulviyye-i izâfiyye. Ervâh-ı akliyye, ervâh-ı müheyyeme, ervâh-ı nefsiyye ve ervâh-ı melâike-i müheyyeme hakâyıkının sûretleridir. Bunların mâddesi nûr-i tecellîdir.

3. Suver-i süfliyye. Hakâyık-ı imkâniyye ile âlem-i ecsâm sûretleridir. Hakâyık-ı imkâniyye sûretleri hazret-i imkâniyyede müteayyin olan nisb-i ilâhiyyeden ibârettir ki, Rab ve merbûb nisbetleri bu mertebede zâhir olur. Binâenaleyh hazret-i imkâniyye bilcümle keserâtın suver-i hakâyıkını câmi'dir; ve bunların mâddesi amâ'-i merbûbdur. Amâ'-i Rab'de müteayyin olan hakâyık-ı ulviyye sûretleri bu mertebede merbûbiyetle muttasıf olur; ve hazret-i imkâniyye misâl-i mutlak ve misâl-i mukayyed ve berzah âlemlerindeki sûretleri câmi'dir; ve bu suver âlem-i ecsâma nisbeten ulvîdir; ve bu sûretlerin mâddesi ve heyûlâsı enfâs ve a'mâl ve ahlâk gibi a'râzdır.

84 Buhârî, "İsti'zân", 1; Müslim, "Birr", 32; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XII, s. 275.

85 Hadise ilâve edilen ibâre Bosnevî şerhindendir. Bk. Bosnevî, *Tecelliyât-ı Arâisü'n-Nusûs*, s. 57.

Binâenaleyh bir kimse şer'e muvâfık a'mâl-i sâliha ifâ etse ve ahlâk-ı hasene ile muttasıf olsa bunlar âlem-i berzahda hûr ve kusûr gibi suver-i cemâliyye ile zâhir olur; ve a'mâl-i seyyie ve ahlâk-ı zemîmeden dahi nâr ve hayyât ve akârib sûretleri peydâ olur.⁸⁶

Âlem-i ecsâmdaki sûretler en süflî olanlardır; ve bunların mâddesi cism-i külldür ki, unsuriyâtan ibârettir. Bunların ulvîsi hafif olan "nâr" ile "havâ"dır; ve nâr ile havâ ervâh-ı havâiyye ve nâriyyenin mâddesidir. Süflîsi sakîl olan ecsâm-ı sulbiyye ile mâyiâttır; ve bunlar suver-i ma'deniyye ve nebâtiyye ve hayvâniyyenin mâddesidir. İşte "tabîat" bu sûretlerin [1/50] kâffesini hâmil olan bir hakîkattir. Bir vech ile fâil ve bir vech ile münfaildir. Meselâ tabîatta harâret, bürûdet, yübûset ve rutûbet vardır. Bu dört şey tabîatın gayrı değildir. Fakat tabîat harâretle yübûsette ve bürûdetle rutûbette fâildir; ve yübûset ile rutûbet sûretlerinde münfaildir. Demek ki, tabîat bir vech ile fâil ve bir vech ile münfaildir; ve te'sîr ve teessürün kâffesi bu misâle kıyâs olunsun.

Ve kendi rûhlarını kabûl eden âlemin suver-i ma'kûle ve mahsûsesi âtî-deki îzâhât dâiresinde tekevvün eder. Şöyle ki ervâhın kâffesi nûr-i evvel olan "kalem-i a'lâ"nın hakîkatinde müteayyendirler. Ondan sonra semâvât ve arzın halkından evvel "levh-i mahfûz"da o maânîyi hâmil olan hurûfun kitâbetiyle tafsîle gelir. Fakat bu levh-i mahfûzda mersûm olan suver ve eşkâl mütebeyyin değildir. Ba'dehû hubb-i zuhûr harâreti ve hareket-i şevkiyye-i rûhâniyye inbiâs etmekle bu suver ve eşkâl-i gayr-ı mütebeyyine kendilerine mahsûs olan âlemlerinde, ya'ni âlem-i tabâyi' ve anâsırda tezâhür eder. Onların tebeyyün ve tezâhürü, ya'ni tesviye-i cesedi tamâm oldukça bu suver-i cesediyyeyi muzhir olan rûh-ı cemâdîden sonra rûh-ı nebâtiyye-i nâmiye sârî olur. Ba'dehû rûh-ı hayvâniyye-i müteharrike ve en sonra da vücûh-i mümkinenin etemmi üzere, zuhûr-ı ilâhî için, rûh-ı insâniyye-i mükemmelenin sereyânı vâki' olur.

Misâl: Bir kâtib ilminde olan maânîye sûret vermek için kalemini hokkaya batırır. Kalem ucunun mahmûl olduğu mürekkebe o maânîyi hâmil olan hurûfu hâvidir. Fakat kâtib mürekkebe yerine soğan suyu isti'mâl etse

86 Sayfa kenarında atıf yapılan *Mesnevî* beyitleri için bk. Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, III, s. 269-270, 396; X, s. 58.

ve bu su ile beyaz kâğıt üzerine hurûfâtı naksetse kâğıt üzerinde eşkâl-i hurûf mütebeyyin olmaz; ve bu hurûf ma'nâların suveridir; ve ma'nâlar bu suverin ervâhıdır; [1/51] ve bu maânî, bu hurûfta ittihâd ve hulûl olmaksızın mevcûddur. Ba'dehû bu soğan suyu ile yazılmış olan hurûf harâret-i nâra arzolandukda, hurûf-i mersûmenin rengi kâğıdın rengine muhâlif olarak zâhir olmakla kârî' onları okuyup, o hurûfta zâhir olan ma'nâları anlar.

İmdi ervâhı kabûl eden suver-i âlemin aslı bulunan tabîat-ı külliyye fenninin idrâki akıl ile değil, keşf-i ilâhî ile mümkün olur. Akıl ancak kendi nefsini idrâk eder; ve ona ancak kendi nefsiyle kendi nefsinden aldığı şey münkeşif olur. Zîrâ aklın avâmil ve müessirâtı havâsstir. Akıl vâsita-i havâss ile kendinde müctemî' olan husûsâta nazaran hükmeder. Bu ise kendi nefsiyle kendi nefsinden aldığı hükümdür. Bu hükümdeki ihâtanın cüz'iyeti ise meydandadır. Onun için nazar-ı fikrî tarîki ile akıllarını isti'mâl eden felâsifenin hakâyık-ı eşyâya ıttılâi şimdiye kadar mümkün olmadığı gibi, bundan sonra da ebeden mümkün olamayacaktır. Bunlar Hz. Hayyâm'ın buyurduğu gibi "öküzden süt sağlamak" gibi abesle iştigâldedirler. Beyt-i Hayyâm:

آنکه بکارِ عقل در میکوشند افسوس که جمله گاوِ نر میدوشند
آن به که لباسِ ابلهی در پوشند کامروز بعقل تره می نفروشد

Tercüme ve izâh: Onlar ki, akıl ile sa'yederler; yazık ki, hepsi öküzden süt sağlarlar. Libâs-ı belâheti giymeleri, ya'ni akıllarını terkedip keşf-i ilâhî ashâbı olan enbiyâ-yı kirâmın getirdikleri ahkâmı kabûl ve onlara tâbî' olmaları, evlâdır. Bu tebaiyet öyle olmalıdır ki, emr-i hakîkatte bugün aklın hükmüyle bir yaprak bile satmamalıdır. Ya'ni ahkâm-ı enbiyâyı ihâta-i cüz'iyeye sâhibi olan akla tatbîk ile i'tirâzâtta bulunmamalıdır.⁸⁷ [1/52]

Ve keşf-i ilâhî kevn-i câmi' mazharının gayrısında vâkî' olmaz. Bunlar ise enbiyâ (aleyhimü's-selâm) ile Hz. Şeyh-i Ekber ve emsâli (rıdvânullâhi aleyhim ecmaîn) gibi onların vârisleri olan kümmelindir. Zîrâ bunlar Allah ism-i câmiinin mazharı oldukları cihetle, zât-ı mutlakın merâtib-i

87 Hayyâm, *Rubâîler* (haz. Ali Güzelyüz), s. 24; Hayyâm, *Rubâîler* (haz. M. Kanar), s. 110, 267, 455.

tenezzülâtını kendi nefislerinde zevkan müşâhede ederler; ve söyledikleri ve yazdıkları hep kendi müşâhedât-ı zevkiyyeleridir; ve onlar bu müşâhede üzerine bilirler ki, tabîat-ı külliyye ulûhiyetin zâhiriyeti olan hakikat-i vâhidedir; ve bu da, küllde sârî olan zât-ı ahadiyyeden başka bir şey değildir. Bunun için Hak Teâlâ buyurur: وَهُوَ الَّذِي فِي السَّمَاءِ إِلَهٌ وَفِي الْأَرْضِ إِلَهٌ (Zuhuruf, 43/84) [O öyle Allah'dır ki, gökte de ilâhtır ve yeryüzünde de ilâhtır.] Ve lisân-ı resûliyyeti ile de اللَّهُ لَوْ دَلَّيْتُمْ بِحَبْلِ لَهَبٍ عَلَى اللَّهِ [Eğer bir ip sarkıtsanız o mutlakâ Allâh'ın üzerine düşerdi.]⁸⁸ deyip küllde zât-ı ahadiyyenin sereyânı hakikatini duyurur.

فُسِّمِيَ هَذَا الْمَذْكُورُ إِنْسَانًا وَخَلِيفَةً، فَأَمَّا إِنْسَانِيَّتُهُ فَلِعُمُومِ نَشَأَتِهِ وَحَصْرِهِ الْحَقَائِقَ كُلَّهَا، وَهُوَ لِلْحَقِّ بِمَنْزِلَةِ إِنْسَانٍ الْعَيْنِ مِنَ الْعَيْنِ الَّذِي بِهِ يَكُونُ النَّظَرُ، وَهُوَ الْمُعَبَّرُ عَنْهُ بِالْبَصَرِ، فَلِهَذَا سُمِّيَ إِنْسَانًا، فَإِنَّهُ بِهِ نَظَرَ الْحَقُّ إِلَى خَلْقِهِ فَرَجَمَهُمْ.

İmdi bu mezkûr, “insan” ve “halîfe” tesmiye olundu. Onun insâniyete gelince onun neş’etinin umûmundan ve hakâyıkın küllîsini hâsir olduğundan dolayıdır. Ve o, kendisiyle nazar vâki’ olan gözden, Hak için gözbebeği menzilesindedir. Ve “basar” ile muabberün-anh olan odur. İşte bunun için “insan” tesmiye olundu. Zîrâ Hak, onunla halkına nazar eyledi ve onlara rahmet etti.

Ya’ni kuvâ-yı âlemin küllîsini, a’lâsını ve esfelini câmi’ olan bu mezkûra, ya’ni kevn-i câmie, “insan” tesmiye olundu ki, ism-i aslıdır; ve “halîfe” tesmiye olundu ki, ism-i lakabîdir. Ona “insan” denilmesi neş’etinin umûmî [1/53] olmasından ve hakâyıkın cümlesini hasır ve ihâta etmesinden nâşîdir. Zîrâ rûhânî, tabîi ve unsurî olan bilcümle neş’etlerde onun sereyânı olduğu gibi ulvî ve süflî kâffe-i hakâyıkı hâsırdır. Âlemde hiçbir hakikat yoktur ki, onda olmasın. İnsanın zâhirinde âlemin zâhirinde olan ve bâtınında dahi, âlemin bâtınında bulunan her bir şeyin nazîri vardır. Binâenaleyh insan hulâsa-i mevcûdât ve zübde-i kâinâttır. Zîrâ âlem sûret-i ilâhiyye üzeredir; ve insan ise o sûretin numûne-i câmiidir; ve bu “kevn-i câmi” kendisiyle

88 Tirmizî, “Tefsîr”, 57; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XIV, s. 423; Taberî, *Câmi’ul-Beyân*, XXII, s. 386; XXIII, s. 81; Taberânî, *Mu’cemul-Evsat*, IV, s. 248.

nazar vâki' olan gözün, Hak için, gözbebeği menzilesindedir; ve “basar” ta’bîr olunan dahi ancak odur; ve kuvve-i bâsıra görünen şeylerin “ayn”-ı nasıl gözbebeği ile idrâk ederse, zât-ı mutlakın kendi merâtib-i tenez-zülâtının kâffesine olan nazarı dahi bu gözbebeği mesâbesinde olan insân-ı kâmil ile vâki' olur. Ya’ni kuvve-i bâsıranın zevki olan rü’yet gözbebeğinin sûreti ile vâki' olduğu gibi, Hak için zevk-i rü’yet dahi insân-ı kâmilin taayyün-i sûrîsiyle olur; ve insan kuvve-i bâsırasıyla kendisinin “ayn”ı olan vücûduna nazar ettikde hâsıl olan zevk-i rü’yet, gayrdan müstefâd olmaz. Belki bu zevk kendi zâtının kendi zâtına verdiği bir zevkten ibârettir. İşte insân-ı kâmil mazharıyla vâki' olan nazar-ı ilâhî de böyledir. Onun için Hz. Şeyh-i Ekber (r.a.) *Fütûhât-ı Mekkiyye*’nin iki yüz yirmi birinci bâbında şöyle buyurur: Beyit:

وَأَيْنَ غَيْرٍ وَمَا فِي الْكَوْنِ أَجْمَعِهِ
فَإِنَّهُ إِسْمٌ يُعْمُ الْكَوْنَ أَجْمَعُهُ
سَوَى الْوُجُودِ الَّذِي تَدْعُوهُ بِالْبَشَرِ
عَيْنًا وَعِلْمًا فَلَا تَخْرُجَ عَنِ الصُّورِ

Tercüme: “Gayr nerededir? Ve kevnde bütün “beşer” tesmiye ettiğin vücûdun gayrı bir şey yoktur. Zîrâ o, aynen ve ilmen kevnin kâffesine şâmil olur bir isimdir. Binâenaleyh sen sûretlerden çıkma!”⁸⁹

89 *Fütûhât-ı Mekkiyye*, IV, s. 216 (221. bâb). Mustafa Tahralı’ya ait belgeler arasında, bu beyitlerin yer aldığı şiir hakkında Ahmed Avni Bey’in yazdığı bir mektuba rastlanmıştır. Anlaşıldığı kadarıyla Mustafa Hâzım Efendi tarafından kendisine bu beyitlerin yer aldığı şiirin mânâsı sorulmuş, Ahmed Avni Bey cevabî mektubunda şöyle yazmıştır:

“(Mustafa Hâzım Efendi’ye yazılmıştır) Huzûr-ı reşâdet-penâhilerine. Dil-âgâhâ! Emr-i irfân-penâhilerine imtisâlen *Fütûhât*’a mürâaatla, irsâline inâyet buyurulan beyitleri orada mütâlâa ettim. Tercümelerinin arzı emir buyurulmuş. Fakîre göre ibârelerin i’râbını bile lâyıkiyla ta’yîn müteassirdir. Binâenaleyh doğru bir tercüme kudret neredel! Maahâzâ hem emirlerine imtisâl etmiş olmak ve hem de tashîh-i fâzîlânelerinden istifâde etmek için bir şeyler karaladım. İbâre ma’lûm-ı âlîleri bulunduğu için yazmıyorum.

Tercüme şudur: Nüfûsta eserden mevcûd olan şeyle Allah celle ve alâ hazretlerinin kâffe-i nüfûs üzerinde kıyâmını gördüğün vakit, ma’lûmun olsun ki işte bu ricâlin dedikleri bekâdır. Ve eğer sen nazar-ı selîm sâhibi isen onunla bâkî olduğunu görürsün. Böyle olunca sen, O’nunla ol! Fikir ile muttasıf olma! Zîrâ gayr, ancak “gıyer”den müştaktır. Hâlbuki gayr nerede? Ve kevnde bütün beşer tesmiye ettiğin vücûdun gayrı bir şey yoktur. Zîrâ aynen ve ilmen kevnin kâffesine âmmolur bir isimdir. Binâenaleyh sen sûretlerden çıkma!

Eğer tercümede hatâ yoksa ve fakîrin anladığı sahîh ise Cenâb-ı Şeyh radiyallâhu

İşte insan, Hak için, gözün gözbebeği mesâbesinde bulunduğundan nâsî
“insan” tesmiye olundu. [1/54] Zîrâ Hak insân-ı kâmil ile halkına nazar

anh efendimizin bu bâbdaki küstahlığı afv buyurmaları temennisiyle, şu sûretle îzâha olurum: Nüfûsta eserden mevcûd olan şey abde göre onun sem'i, basarı ve lisânı ve sâir kuvâsidir. Ve insânın gayrısına göre de onlarda olan âsâr-ı muhtelifedir. Binâenaleyh “nüfûs üzerinde” Allah'ın bu âsâr ile “kıyâmını görür” ve bu nüfûsun vücûdât-ı mevhumeleri nazarında fânî olursa, işte ehlullâhın “bekâ” dedikleri hâl budur ki, mertebe-i fenâdan a'lâdır. Ve eğer nazarında selâmet varsa gör ki, sen dahi Hakk'ın bu kayyûmiyetiyle bâkîsin. İştimen, görmen, söylemen hep Hakk'ındır. Şu hâlde sen kendini ortadan kaldır, O'nunla kâim ol, fikir ile muttasıf olma ki, fikir insânı hayrete sevkeder. Ve senin Hak'la kıyâmın hâl olduğundan hakikattir; ve zevk-i hakikat ise zevk-i hayretten başkadır; ve fikir vehim doğurur. Gel, bu vücûd-ı vehmîyi vücûd-ı Hak ile mübâdele et ki, onun gayriyet-i mevhumesi kalmasın. Zîrâ gayr “giyer”den müştaktır. Maahâzâ hakikatle nazar edersen gayr nerede? Vâkıâ kevn, kevn deyip duruyorsun. Bu kevn dediğin şey de hep beşer nâmını verdiği vücûdun gayrı değildir. Bu isim aynda ve ilimde, kevnin kâffesine şâmil olur. Zîrâ kevn, aynda bir kimseden ibârettir ki, o da insân-ı kâmilidir. Mesnevî:

خود جهان آن یک کس است او ابله است هر ستاره بر فلک جزو مه است

[Cihân muhakkak o bir kimsedir; o eblehdir; her yıldız felek üzerinde ayın cüz'üdür. (Bk. Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, II, s. 288, beyit: 2967.)]

Binâenaleyh o aynen kevnin küllîsidir ve ilmen dahi yine kevnin küllîsidir, çünkü hakikat-i kevnidir. Ve nefes-i rahmânî ile Hakk'ın tecellîsi indinde taayyün-i evvel mertebesinde müteayyin olan hakikat-i Muhammedî (sallallâhu aleyhi ve sellem) dir. Eğer işin netîcesine bakar isen sûretten dışarıya çıkmamak lâzım gelir. Zîrâ suverden mücerreden Hakk'ın müşâhedesi nasıl mümkün olur? O insân-ı kâmil bir taraftan اَنَا بَشَرٌ مِّمَّنْكُمْ [Fussilet, 41/6] [Ben de sizin gibi beşerim.] diğer taraftan مَنْ رَأَى الْحَقَّ [Beni gören Hakk'ı gördü.] buyuruyor. İki cihete de nisbeti var. Bu muamma-yı vücûdu anlamak bir türlü mümkün değil, vesselâm. Acâba insân-ı kâmil olmasaydı zevk-i ilâhî kemâliyle zâhir olur mu idi? Beyt-i Hâce Hâfız kudise sırruhû:

سایه معشوق اگر افتاد بر عاشق چه شد ما باو محتاج بودیم او بما مشتاق بود

[Maşûkun sâyesi, âşık üzerine düştü ise ne oldu? Biz vücûdda ona muhtaç ve müftekir idik. O da zuhûrda bize müştâk idi.]

İşte efendim, âcizin bir lisân-ı rekîk ile ifâde edebileceğim ma'nâ bu kadardır. Yeni lisâna başlayan bir çocuk ağzına gelen şeyleri söyler, büyükleri hoş görüp gülerler. Ma'rûzâtım dahi aynı mâhiyeti hâizdir. Hatâlarımın tashihini recâ ile mübârek ellerinden müştâkâne takbîl eyler ve Mehmed Ali Bey birâderimizle Fass-ı Hûdî'yi nazar-ı reşâdet-penâhilerine takdîm eylerim. وَاللَّهُ رَئُوفٌ بِالْعِبَادِ (Bakara, 2/207) [Allah kullarına şefkatlidir.] 15 Mart 1332/21 Cümâde'l-ûlâ 1334 [26 Mart 1916]. Hâk-i pâyi-evliyâ abd-i cânî Ahmed Avnî."

etti ve onlara rahmet eyledi. Çünkü insân-ı kâmil âlemin icâdına ve onun bekâsına ve kemâlâtına ezelen ve ebeden dünyâca ve âhiretçe sebebdır.

Mertebe-i ilimdeki sebebiyetine gelince: Hak Teâlâ kendi zâtına zâtıyla tecellî ettiği ve cemî'-i sıfâtını ve kemâlâtını zâtında müşâhede eylediği ve onları insân-ı kâmilin hakikatinde müşâhede etmeği murâd ettiği vakit, hazret-i ilmiyyede nev'-i insânînin hakikati olan hakikat-i muhammediyye, Hak için, âyîne mesâbesinde vâki' oldu; ve hakâyık-ı âlemin küllîsi onun vücûdu ile mevcûd oldu; ve bu hakikat bütün esmâyı câmi' olan "ilâhiyet" mertebesine tekâbü'l eyledi. Ba'dehû Hak Teâlâ o hakikatte bilcümle esmâya vücûd-ı tafsîlî i'tâ edip a'yân-ı sâbite zâhir oldu.

"Ayn"daki sebebiyetine gelince, *أَوَّلُ مَا خَلَقَ اللَّهُ نُورِي* [Allâh'ın ilk yarattığı benim nûrumdur.] hadîs-i şerîfi mûcibince nûr-i Muhammedî'den ibâret olan akl-ı evvelin icâdiyle, Hak Teâlâ vücûd-ı hâricîyi vücûd-ı ilmiye mutâbık kıldı. Ba'dehû akl-ı evvelin mutazammın olduğu mevcûdât-ı sâire zuhûra geldi. Nitekim merâtib-i sitte bahsinde bâlâda beyân olundu.

Kemâlâta sebebiyetine gelince, Hak Teâlâ insân-ı kâmilin kalbini tecelliyât-ı zâtiyye ve esmâiyyesine mir'ât kıldı. Evvelen ona, ba'dehû onun vâsıtasıyla âleme tecellî etti. Bu hâl, bir âyîneye mün'akis olan nûrun onun mukâbilinde bulunan diğer bir âyîneye in'ikâsına benzer. Şu hâle nazaran esmânın ilimde ve "ayn"daki a'yânı ve onların kemâlâtı ancak insân-ı kâmil vâsıtasıyla hâsıl oldu; ve insan maksûd-ı ûlâ olunca, bittabi' onun vücûd-ı hâricîsi hakâyık-ı âlemin vücûdunu iktizâ eder. Binâenaleyh Hak Teâlâ en sonra insanı icâd için, evvelen eczâ-yı âlemi icâd etti. Nitekim buna işâreten hadîs-i kudside *لَوْلَاكَ لَمَّا خَلَقْتُ الْأَفْلاكَ* ya'ni "Sen olmasa idin yerleri, gökleri yaratmaz idim" buyuruldu. Ve Hz. Mevlâna Celâleddîn Rûmî (r.a.) efendimiz *Mesnevî-i Şerîf*lerinin cild-i râbiinde bu hakikati şu vech ile tavzîh buyururlar: [1/55] *Mesnevî*:

باطنا بهرِ ثمر شد شاخ هست	ظاهرا آن شاخ اصلِ میوه است
کی نشاندی باغبان بیخِ شجر	گر نبودی میل و اومید ثمر
گر بصورت از شجر بودش ولاد	پس بمعنی آن شجر از میوه زاد
رمزِ نَحْنُ الْآخِرُونَ السَّابِقُونَ	بهر این فرموده است آن ذو فنون
من بمعنی جدِّ جد افتادام	گر بصورت من ز آدم زاده‌ام

بهر من بوده است آن سجده ملک وز پی من رفتن بر هفتم فلک
اول فکر آخر آمد در عمل خاصه فکری کو بود وصف ازل

Tercüme: “Zâhire nazaran, o dal budak meyvenin aslıdır. Velâkin bâtinâ nazaran, dal budak meyve için vücûd bulmuştur. Eğer meyve meyl ve ümîdi olmasa idi, bahçevan hiç ağacın kökünü diker miydi? Böyle olunca o ağaç ma'nâ i'tibâriyle meyveden doğdu. O meyvenin tevellüdü, her ne kadar sûret i'tibâriyle şecerden vâki' olmuş ise de, bunun için, o zû-fünûn olan (S.a.v.) Efendimiz نَحْنُ الْآخِرُونَ السَّابِقُونَ ya'ni “Biz sâbıklar olan âhirliziz”⁹⁰ remzini beyân buyurmuştur. Ve yine buyurur ki: Vâkiâ ben sûret i'tibâriyle Âdem'den doğmuşumdur. Velâkin ma'nâ i'tibâriyle ceddin ceddi olarak vâki' olmuşumdur. O meleğin secdesi benim için olmuştur; ve benim için yedinci felek üzerine gitmiştir. Fikrin evveli, amelde âhir geldi. Husûsiyle bir fikir ki, vasf-ı ezel ola.”⁹¹

İşte bu şühûd-ı ezelî ve îcâd-ı ilmî ve aynî onlara nazardan ve onların üzerine rahmet-i rahmâniyye-i mücmelenin ve rahmet-i rahîmiyye-i tafsi-liyyenin ifâzasından ibârettir. Zîrâ bilcümle kemâlât vücûd üzerine mürettebdir; ve vücûd rahmet-i asliyyedir ki, envâ'-ı rahmet ve dünyevî ve uhrevî saâdet hep bu rahmet-i asliyyeye tâbi'dir. [1/56]

فهو الإنسان الحادث الأزلِّي، والنشؤ الدائم الأبدي، والكلمة الفاصلة
الجامعة، فتمَّ العالمُ بوجوده، فهو من العالمِ كَفَصِّ الخاتمِ من الخاتمِ الَّذِي
وهو محلُّ النَّقْشِ والعلامةِ الَّتِي بها يَخْتَمُ الْمَلِكُ عَلَى خَزَائِنِهِ.

İmdi o, ezelî olan insân-ı hâdistir; ve ebedî olan neş'e-i dâimdir; ve câmi' olan kelime-i fâsıladır. Binâenaleyh âlem onun vücûduyla tamâm oldu. Böyle olunca o, âlemden, hâtemden hâtemin fassı gibidir ki, o, pâdişâhın hazînelerini onunla mühürlediği mahall-i nakş ve alâmettir.

Ya'ni kevn-i câmi' olan insân-ı kâmil sûretiyle hâdistir ve hakikat-i rû-

90 Buhârî, “Vudû”, 68; “Cum'a”, 1; “Ta'bîr”, 40; Müslim, “Cum'a”, 6; Nesâî, “Cum'a”, 1; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XII, s. 364.

91 Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, VII, s. 165-167 (beyir: 524-532).

hiyyesiyle ezeldir. Zîrâ suver-i ilmiyye ilm-i ilâhîdir; ve ilim niseb-i ilâhiyyeden bir nisbet olmak i'tibâriyle Hakk'ın "ayn"ıdır; ve Hak ise ezeldir; ve hakikat-i insâniyye niseb-i nâmütenâhiyyeyi câmi' olan zât-ı vâhideye mukâbil bulunan âyîne mesâbesinde olup zât-ı vâhidenin cemî'-i merâtibe tenezzülü bu hakikatle vâki' olduğundan ve cemî'-i merâtib ise, Hakk'ın vücûdundan ibâret ve vücûd-ı Hak ise ebedî bulunduğundan, insân-ı kâmilin neş'eti dahi ebedîdir. Hiçbir mertebede aslâ fenâ-pezîr olmaz; ve insân-ı kâmil bir kelimedir ki, ahkâm-ı vücûb ile ahkâm-ı imkân aralarını fasleder; ve kendisi vücûb ile imkân arasında berzahdır; ve berzah olarak vâki' olan şeyin iki cihete de birer yüzü vardır. Binâenaleyh insân-ı kâmil ahkâm-ı vücûb ile ahkâm-ı imkânı câmi'dir. Velâkin onun berzahiyeti tarafeynden mümtâz olmak ve kendisinin ayn-ı zâidesi bulunmak sûretiyle değildir. Meselâ kelimenin vücûdu sûretle ma'nâ arasında berzahdır. [1/57] Velâkin kelimenin vücûdu sûret ve ma'nâyı nazaran bir ayn-ı zâide değildir. Zîrâ sûret kelimenin "ayn"ı olduğu gibi, ma'nâ dahi o sûretten hâriç değildir. Binâenaleyh kelime sûret ve ma'nâyı yekdiğerinden ayıran bir berzah olmakla berâber bunlardan ayrı değildir; ve sûret ve ma'nâdan fazla olarak bir "ayn"a da mâlik değildir. İşte insân-ı kâmilin vücûdu dahi bu misâle mutâbıktır.

İmdi Âdem kâffe-i merâtib-i ilâhiyyeyi câmi' olduğu ve onun taayyünü bilcümle esmâ-i ilâhiyyenin zuhûruna müsâid bulunduğu için, âlemin vücûdu Âdem'in vücûduyla tamâm oldu. Zîrâ Âdem'in vücûdu olmasa idi, âlemin vücûdu rûhsuz bir cesed-i müsevvâ ve cilâsız bir âyîne gibi kalır idi. Binâenaleyh âlemin Âdem'e nisbeti, fass-ı hâtemin hâteme nisbeti gibidir; ve fass-ı hâtem mahall-i nakş ve alâmettir ki, pâdişâh hazînelerine onunla mühür vurur. Zîrâ hâtemden maksûd mahall-i nakş ve alâmet olan onun fassı olduğu gibi, âlemde maksûd dahi, melik-i hakîkînin ismi olan "Allah" ism-i câmiinin mahall-i nakşı bulunan insân-ı kâmilidir; ve melik-i hakîkî hazâin-i esmâiyyesini bu alâmetle hıfzeder.⁹² [1/57^a]

Ma'lûm olsun ki *فَهُوَ الْإِنْسَانُ الْحَادِثُ الْأَزَلِيُّ وَالنَّشْؤُ الدَّائِمُ الْأَبَدِيُّ* ya'ni "O

92 Buradan itibâren aşağıdaki paragraflar "57. sayfanın 12. satırından sonra ilâvedir" başlıklı bir not ile ayrı bir kağıtta deftere eklenmiştir. Metin içerisinde bu sayfaların numaraları [1/57^a] ve [1/57^b] şeklinde gösterilecektir.

insan hâdis-i ezeli ve ebedi olan neş'e-i dâimdir” ibâresi tahtında azım ma'nâlar vardır. Bu beyândan insanın, yalnız küre-i arz üzerinde zuhûr eden insandan ibâret olmadığı açıkça zâhir olur. Zîrâ küre-i arzın evveli ve âhiri vardır. Binâenaleyh onun üzerinde zûhur eden insanların da evveli ve âhiri vardır. Şu hâlde küre-i arz üzerindeki insanlar hâdis-i ezeli değildir, ebedi olan neş'e-i dâim de değildir. İmdi bu ma'nâyı tavih için bir mu-kaddeme lâzımdır.

Şöyle ki, vücûd-ı Hakk'ın ne evveli, ne de âhiri vardır, kadîmdir. Binâenaleyh onun sıfat ve esmâsı dahi kadîmdir; ve sıfat ve esmâsının zuhûr-ı ah-kâm ve âsârı aslâ ta'til kabûl etmez. Şu hâlde Hakk'ın tecellî etmediği bir ân yoktur. Nitekim âyet-i kerîmede كُلُّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ (Rahmân, 55/29) [O her ânda bir şe'ndedir.] buyrulur. Hak Teâlâ ezelen ve ebeden Hâlık'tır, Rezzâk'tır, Gaffâr'dır, Mümî'tir, Muhyî'dir ilh... Binâenaleyh vücûd kadîm olduğu gibi, keyfiyyet-i hudûs dahi kadîmdir. Ancak efrâd-ı hâdisin evveli ve âhiri vardır; ve keyfiyyet-i hudûsün evveli ve âhiri yoktur. Ya'ni Hakk'ın halketmediği bir ân yoktur. İmdi fezâ-yı bî-nihâye ayn-ı vücûd-ı Hak'tır; ve onda bir taraftan tekevvün ve bir taraftan tefessüd eden kâinât ve zâilât sıfat-ı hâlıkıyyetin mazharıdır; ve o bî-nihâye avâlimin üzerinde ezelen tekevvün eden insanların efrâd-ı hâdistir. Binâenaleyh insan hem ezeli ve hem de hâdistir; ve efrâd-ı beşer ve üzerinde yaşadığı âlemler ecele tâbi' olduğu hâlde onun bu avâlim-i bî-nihâye üzerinde ilâ-mâlâ-nihâye zuhûru onun neş'e-i dâim-i ebedi olduğunu gösterir; ve “neş'e[t]” “hâdis olmak” ma'nâsındadır. Bu cümlelerin vâzihan ma'nâsı “İmdi o, hâdis-i ezeli ve hâdis-i dâim-i ebedi olan insandır” demek olur. Şu hâlde insan, kadîm olan Hakk'ın varlığında ezelden ebede kadar mevcûddur. Yukarıdaki şerh şurrâh-ı kirâmın verdikleri ma'nâya göredir; ve bu zevât-ı kirâm, insanın hudûsü ancak küre-i arza inhisâr ettiği ve âlem-i şehâdet ancak bizim âlemimiz olduğu mülâhazasıyla bu yolda şerh etmişler; ve insân-ı kâmil, sûretile hâdis ve hakikat-i rûhiyyesiyle ezeldir demişlerdir. Vâkıâ bu beyân dahi doğrudur; fakat efrâd-ı insâniyyeye nazaran doğrudur. Zîrâ henüz âlem-i sûrette zâhir olmayan her bir ferdin bir hakikat-i rûhiyyesi vardır. Fakat “insan” mefhûmunun âlem-i sûrette ezelden beri mevcûd olmadığı [1/57^b] mülâhazası darlıktır. Zîrâ âlem-i sûret ef'âl-i ilâhiyyenin meclâsıdır; ve ef'âl-i ilâhiyyenin ezelen ve ebeden ta'tili câiz değildir. Binâenaleyh bizim âlemimiz yok iken fezâ-

yı bî-nihâyede başka âlemlerde insan sûretleri var idi. Bunun delîli mukadde-
mede izâh olunduğu üzere وَمِنْ آيَاتِهِ خَلْقُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَثَّ فِيهِمَا مِنْ دَابَّةٍ (Şûrâ, 42/29) [Semâvât ve arzı yaratması ve onlarda hayvânât cinsinden şeyler
neşretmesi, Allah Teâlâ'nın varlığının alâmetlerindendir.] âyet-i kerîmesidir. Hak Teâlâ yerde ve göklerde “dâbbe” cinsinden olan mahlûkâtı neşrettiğini
beyân buyuruyor; ve “dâbbe” insanın sûretine de şâmilidir. Nitekim âyet-i kerî-
mede, sûre-i Enfâl'de إِنَّ شَرَّ الدَّوَابِّ عِنْدَ اللَّهِ الصُّمُّ الْبُكْمُ الَّذِينَ لَا يَعْقِلُونَ (Enfâl, 8/22) [Allah indinde devâbbın şerlisi, taakkul etmeyen sağır ve dilsiz olan kimseler-
dir.] buyrulur. “Kör ve sağır ve akılsız olan dâbbelerin şerlisi” insan olduğu
meydandadır. Ve kezâ diğer bir âyet-i kerîmede de إِنَّ شَرَّ الدَّوَابِّ عِنْدَ اللَّهِ الَّذِينَ كَفَرُوا فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ (Enfâl, 8/55) [Allah indinde devâbbın şerlisi küfr edenlerdir,
onlar îmân etmezler.] buyrulur. Ve “küfr eden ve îmân etmeyen devâbb” ise
ancak insandır. Esâsen Cenâb-ı Şeyh-i Ekber hazretleri *Fütûhât*'ın üç yüz alt-
mış yedinci bâbında keyfiyyet-i hilkatın ezeli ve ebedî olduğunu beyân buyu-
rurlar.⁹³ Nitekim âtide kıyâmet-i kübrâ bahsinde tafsîl olunacaktır; ve Cenâb-ı
Mevlânâ Celâleddîn Rûmî efendimiz dahi *Mesnevî-i Şerîf*'in üçüncü cildinde
Dekûkî kıssasında vâki':

کر همه نومید گشتم ای خدا اول و آخر تویی بی منتها

[Der ki: “Ey Hudâ! Cümleden ümîdsiz oldum, müntehâsız olan Evvel
ve Âhir sensin!”] beyt-i şerîfinin ikinci mısraında bu ma'nâyâ işâret buyu-
rurlar ki, fakîr *Mesnevî-i Şerîfe* olan *Şerh-i âcizânem*de bu ma'nâyı izâh
ettim.⁹⁴ Burada zikri uzun olur.⁹⁵

93 Bk. *Fütûhât-ı Mekkiyye*, VI, s. 81 (367. bâb).

94 Ahmed Avni Bey'in beyit için yazdığı şerh şöyledir: “Müntehâsız olan Evvel ve
Âhir ta'biriyle Hak Teâlâ hazretlerinin ezelen ve ebeden hâlikîyetine ve keyfiyyet-i
halkın dahi ezeli ve ebedî olduğuna ve ancak efrâd-ı mahlûkâtın evveli ve âhiri
olup, ecele tâbî' olduklarına işâret buyrulur. Zîrâ evveliyet ve âhiriyyet sıfatları-
nın Hakk'a izâfesi, ancak mahlûkun vücûduyla mümkün olur. Hak Teâlâ efrâd-ı
mahlûkâtın herhangi birinin tekevvününden evvel mevcûd olduğu gibi, onların
fenâsı ve zevâli hâlinde de, o mahlûkun âhiri olarak mevcûttur. İmdi Hak, “mün-
tehâsız Evvel ve Âhir” olunca, Hakk'ın sıfat-ı hâlikîyyet ile tecellî etmediği bir ân
olmamış olur; ve böyle olunca da, keyfiyyet-i halk ezeli ve ebedî olur. Nitekim
Cenâb-ı Şeyh-i Ekber Muhyiddîn ibn Arabî (k.s.) *Fütûhât-ı Mekkiyye*'lerinin üç
yüz altmış yedinci bâbında bu husûsu beyân buyururlar.” Konuk, *Mesnevî-i Şerîf*
Şerhi, V, s. 574 (beyit: 2165).

95 Ayrı bir kağıtta eklenen kısım burada bitmektedir.

وَسَمَّاهُ خَلِيفَةً مِنْ أَجْلِ هَذَا، لِأَنَّهُ الْحَافِظُ بِهِ خَلَقَهُ كَمَا يَحْفَظُ الْخَتَمُ الْخَزَائِنَ، فَمَا دَامَ خَتَمُ الْمَلِكِ عَلَيْهَا لَا يَجْسُرُ أَحَدٌ عَلَى فَتْحِهَا إِلَّا بِإِذْنِهِ، فَاسْتَخْلَفَهُ فِي حِفْظِ الْعَالَمِ، فَلَا يَزَالُ الْعَالَمُ مُحْفُوظًا مَا دَامَ فِيهِ هَذَا الْإِنْسَانُ الْكَامِلُ، أَلَا تَرَاهُ إِذَا زَالَ وَفُكَّ مِنْ خِزَانَةِ الدُّنْيَا لَمْ يَبْقَ فِيهَا مَا اخْتَزَنَهُ الْحَقُّ فِيهَا وَخَرَجَ مَا كَانَ فِيهَا وَالتَّحَقَّ بَعْضُهُ بِبَعْضِهِ، وَانْتَقَلَ الْأَمْرُ إِلَى الْآخِرَةِ، فَكَانَ خَتَمًا عَلَى خِزَانَةِ الْآخِرَةِ خَتَمًا أَبَدِيًّا.

[1/58] Ve bu ecilden ona “halîfe” tesmiye eyledi. Zîrâ mühür hazâini hıfzylediği gibi, halkını onunla hâfızdır. İmdi pâdişâhın mührü onların üzerinde bulundukça, onların fethine bir kimse cesâret etmez. Ancak onun izniyle açar. Böyle olunca, âlemin hıfzında onu istihlâf etti. Binâenaleyh kendisinde insân-ı kâmil mevcûd oldukça, âlem mahfûz olmaktan zâil olmaz. Onu görmez misin ki, hizâne-i dünyâdan zâil olup fekk olunsa Hak Teâlâ’nın onda ihtizân edeceği bir şey kalmaz; ve onda olan şey çıkar ve ba’zısı ba’zısına iltihâk eder; ve emr âhirete intikâl eyler. Şu hâlde hizâne-i âhiret üzerine hatm-i ebedî ile hatmoldu.

Ya’ni insân-ı kâmil kâffe-i esmâyı câmi’ olan “Allah” isminin mazharı olduğu ecilden Hak Teâlâ hazretleri ona “halîfe” tesmiye eyledi. Nitekim Kur’ân-ı Kerîm’de melâikeye hitâben *إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً* (Bakara, 2/30) [Ben yeryüzünde bir halîfe kılıcıyım.] buyurmuştur. Zîrâ kilitlerin üzerine mevzû’ mühür mumu üstüne basılan mühür ile hazîneler hıfzedildiği gibi Hak Teâlâ dahi, kendisinin mezâhir-i esmâiyyesi bulunan halkını insân-ı kâmilin vücûdu ile hıfzeder. Zîrâ envâ’-ı mevcûdât sûretlerinin bekâsı, hazâin-i ulûhiyyetten, ânen-fe-ânen onlara vâsıl olan atâyâ-yı esmâiyye ile vâki’ olur. Eğer bu tecelliyât kesilse, suver-i âlem bir ânda buz gibi eriyip mahv u nâbûd olur. Nitekim Hak Teâlâ Kur’ân-ı Kerîm’de *وَأِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا عِنْدَنَا خَزَائِنُهُ وَمَا نُنْزِلُهُ إِلَّا بِقَدَرٍ مَعْلُومٍ* (Hicr, 15/21) [Bizim indimizde hazîneleri olmayan hiçbir şey yoktur. Biz onu ancak mikdâr-ı ma’lûm ile indiririz.] buyurur. Ve bu suverin bekâ-yı kemâlât ve âsârına sebep olan atâyâ-yı ilâhiyye evvelen vâhidü’z-zamân olan insân-ı kâmilin mir’ât-ı kalbine nâzil olup, ba’dehû onun kalbinden âleme in’ikâs sûretiyle

tevzî' olunur; ve pâdişâh-ı hakîkînin izni olmadıkça, insân-ı kâmilin hıfzettiği hazâinin serâirine kimse muttali' olamaz; [1/59] ve hazâin-i ilâhiyenin tasarrufuna kimse ictisâr edemez. Ve *إِلَّا بِإِذْنِهِ* [ancak onun izniyle] deki zamîr insân-ı kâmile râci' olmak dahi câizdir. Bu sûrette ma'nâ: "Allah" ism-i câmiinin mazharı olan insân-ı kâmilin izni olmadıkça menba'-ı atâyâ-yı ilâhiyye olan hazâinde hiçbir kimse tasarrufa mücâseret edemez, demek olur; ve insân-ı kâmilin hazâin-i ilâhiyyede tasarrufu bi'l-asâle değil, bi'l-hilâfedir. Çünkü Hak Teâlâ âlemin hıfzı husûsunda insân-ı kâmilî istihlâf etti. Binâenaleyh âlemde insân-ı kâmil mevcûd oldukça, o âlem dâimâ mahfûz kalır.

Sen görmez misin ki, ism-i Zâhir'in mazharı olan bu âlem-i kesîf-i dünyâda, Hakk'ın zuhûr ve izhârı ve celâ ve isticlâsı, son derece kemâle geldikten sonra, insân-ı kâmilin vücûdu zâil ve onun mühr-i vücûdu hizâne-i dünyâdan fekk olunduğu vakit, artık hizâne-i dünyâda hıfzedecek bir şey kalmaz. Zîrâ suver-i zâhire bozulup harâb olur; ve ism-i Zâhir'in ahkâmı ism-i Bâtın'ın kabzasına intikâl eyler; ve âlem-i kesîf-i dünyâda mevcûd olan cemâd ve nebât ve hayvân ve insân ve cinn ve semâvâtta olan melâike âlem-i âhirete hurûc eder ve o âlemde cem' olur. Nitekim Hak Teâlâ *وَإِذَا الْوُحُوشُ حُشِرَتْ* (Tekvîr, 81/5) [Vahşi hayvanlar toplandığı vakit.] buyurur; ve haşr ise her bir şey hakkında umûmîdir. Binâenaleyh âlemden hurûc eden şeylerin ba'zısı ba'zısına iltihâk eder. Ya'ni fûrûât kendi asıllarına mülhak olur. Şu hâlde cemâd ve nebât ve hayvan toprağa; ve insan ve cinnî ise, kendilerinde vâki' olan galebeye göre, cüz'-i nârîleri şeytandan ibâret olan nâra, ve cüz'-i nûrîleri dahi melekten ibâret olan nûra iltihâk eder. Ba'dehû nûr insân-ı kâmile iltihâk edip, âlem-i nûrânîde onun hakikat-i hatmiyyesi zâhir olur; ve insân-ı kâmil mazharıyla emr-i zuhûr âhirete intikâl etmekle, insân-ı kâmil nûruyla âlem-i nûrî hizânesinin; ve nârıyla da âlem-i nârî hizânesinin, âlem-i âhîret üzerine hatm-i ebedî ile mührü olur. [1/60] Zîrâ insân-ı kâmil melek ve şeytanı câmi'dir. Şu kadar ki, şeytan onda tasarruf edemez; belki o şeytanda tasarruf eder. Velâkin insân-ı nâkîsta şeytan mutasarrıftır. Onun için insân-ı nâkîsta şeytâniyet gâlib olunca âhirete intikâlinde asl-ı şeytan olan nâra mülhak olur; ve şeytan mazhar-ı Celâl'dir. Âhîrette tecelliyât-ı celâliyyenin mahalli ise cehennemdir; ve tecelliyât-ı

celâliyye elemi iktizâ eder; ve eğer nûriyet gâlib olursa âhirete intikâlinde asl-ı melek olan nûra mülhak olur. Nitekim Hz. Mevlânâ Celâleddîn Rûmî (r.a.) efendimiz *Mesnevî-i Şerîf*lerinde buyururlar: *Mesnevî*:

حملة دیگر بمیرم از بشر تا بر آرم از ملائک پروسر

Tercüme: “Diğer bir hamlede beşer mertebesinden ölürüm, melâike mertebesinden kanat ve baş çıkarmak için.”⁹⁶

Ve nûr mazhar-ı Cemâl'dir. Âhirette tecelliyât-ı cemâliyyenin mahalli ise cennettir; ve tecelliyât-ı cemâliyye lezzeti iktizâ eder; ve neş'et-i uhreviyyede bunların mahalli ayrı olduğu hâlde, neş'et-i dünyeviyyede müttehidir. Binâenaleyh gerek mü'min ve gerek kâfir bu âlemde tecelliyât-ı cemâliyye ve celâliyyeden nasîbedârdır.

İşte insân-ı kâmil, hizâne-i dünyâ üzerine hatm-i muvakkat ile ve hizâne-i âhiret üzerine de hatm-i ebedî ile hatmolur. Zîrâ onun hatmiyeti, neş'etin muvakkatiyeti ve ebediyetine tâbî'dir.

فظهر جميع ما في الصورة الإلهية من الأسماء في هذه النشأة الإنسانية،
فحازت رتبته الإحاطة والجمع بهذا الوجود، وبه قامت الحجة لله تعالى
على الملائكة، فتحفظ، فقد وعظك الله بغيرك، وانظر، من أين أتى على
من أتى عليه.

İmdi sûret-i ilâhiyyede olan esmânın kâffesi bu neş'et-i insâniyyede zâhir oldu. [1/61] Böyle olunca onun rütbesi bu vücûd ile ihâtayı ve cem'i hâiz oldu; ve Allah Teâlâ'nın hücceti melâike üzerine, onunla kâim oldu. İmdi tehaffuz et! Muhakkak Allah Teâlâ sana, senin gayrın ile va'z etti. Ve nazar et! Üzerine itâb vârid olan kimseye nereden itâb vârid oldu?

Ya'ni insân-ı kâmil melik-i hakîkînin hazâin-i esmâiyyesi üzerine mevzû' mührü mesâbesinde ve ism-i câmiin mahall-i nakşı olduğundan, sûret-i ilâhiyyede mevcûd olan esmânın küllîsi bu neş'et-i insâniyyede zâhir oldu. Zîrâ pâdişâhın hâteminde menkûş olan isim görülünce, bu hâtemden o pâdişâhın bilcümle sıfât ve esmâsına intikâl olunur. Binâenaleyh o

96 Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, VI, s. 396 (beyit: 3889).

hâtemde pâdişâhın sûretinde mevcûd olan esmânın kâffesi zâhir olur; ve hâtem sûret-i cismânîyyesi i'tibâriyle her ne kadar bir cirm-i sagîr ise de, onun ma'nâsı, pâdişâhın kuvve-i kâhiresini ve saltanatını ihtâr ettiğinden kimse onu fekke cür'et edemez. İşte dünyâda hatm-i muvakkat ve âhirette hatm-i ebedî ile hatmolan insân-ı kâmilin neş'eti dahi böyledir. Binâenaleyh insân-ı kâmilin rütbesi bu vücûd-ı aynî ve unsurîsi ile, bilcümle esmânın ihâtasını ve zât-ı mutlakın cemî'-i merâtib-i tenezzülâtını hâiz oldu; ve bu ihâta ve cem'iyet hasebiyle Allah Teâlâ'nın hücceti melâike üzerine onunla kâim oldu. *وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً* (Bakara, 2/30) [Senin Rabb'in melâikeye ben yeryüzünde bir halife kılıcıyım dediği vakit.] âyet-i kerîmesinde beyân buyurulduğu üzere Hak Teâlâ yeryüzünde halîfe ittihâz buyuracağını melâikeye haber verdi. Melâike dahi: "Yâ Rabbi, yeryüzünde fesâd eden ve kan döken kimseyi nasıl halîfe ittihâz buyuracaksın? Hâlbuki biz Sana tesbîh ve tahmîd ederiz ve Seni takdîs eyleriz" dediler. Hâlbuki melâikede bu cem'iyet ve ihâta bulunmayıp onlar Hakk'ı, mazhar oldukları esmâ-i hâssa dâiresinde tenzîh ve takdîs ettikleri [1/62] ve O'na bu esmâ dâiresinde tahmîd eyledikleri cihetle, esmâ-i sâire ile Hakk'ın tenzîh ve takdîs ve tahmîdinden bî-haber idiler. Vaktâki Hak Teâlâ'nın *يَا آدَمُ أَنْبِئْهُمْ بِأَسْمَائِهِمْ* (Bakara, 2/33) [Ey Âdem, onlara onların isimlerini haber ver!] hitâbı üzerine Âdem onların bilmedikleri esmâdan haber verince, melâike bu hüccet üzerine *سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا* (Bakara, 2/32) [Yâ Rab, biz seni nekâyisden tenzîh ederiz; bizim için ilim yoktur; biz ancak senin bildirdiğini biliriz.] deyip aczlerine i'tirâf ve suâllerinden rücû' ettiler. İmdi Cenâb-ı Şeyh-i Ekber (r.a.) zuhûr ve izhâr emrinde kendi hilkatlerini kâfi görüp halîfenin zâid olduğunu zanneden melâikenin hâminden ibret alınması için buyururlar ki: "Sen halîfetullâh fi'l-arz olan insân-ı kâmilin rütbesi muvâcehesinde hıfz-ı edeb eyle! Muhakkak Allah Teâlâ, senin gayrın olan melâikenin hâliyle sana vâ'z ve nasîhat buyurdu; ve nazar et ki, üzerine itâb vârid olan melâikeye bu itâb nereden ve hangi sebebdan vârid oldu?" Zîrâ Hak Teâlâ onların suâli üzerine: "Benim bildiğimi siz bilmezsiniz" deyip onları techîl eyledi; ve techîl ise şübhesiz itâbdır. Ve Hz. Mevlânâ (r.a.) *Mesnevî-i Şerîf*lerinin üçüncü cildinde insân-ı kâmile karşı ifâsı muktezî edeb hakkında böyle buyururlar. *Mesnevî*:

این رسولانِ ضمیرِ رازگو مستمع خواهند اسرافیل خو
 نخوتی دارند و کبری چون شهبان چاکری خواهند از اهلِ جهان
 تا ادبهاشان بجا گه ناوری از رسالتشان چگونه بر خوری
 کی رساند آن امانت را بتو تا نباشی پیششان راکع دو تو
 هر ادبشان کی همی آمد پسند کآمدند ایشان ز ایوانِ بلند

Tercüme: “Bu sır söyleyici olan resûller İsrâfîl huyly müstemi’ isterler. Onların, pâdişâhlar gibi, bir nahveti ve bir kibri vardır. Ehl-i cihândan çâkerlik isterler. Sen onların lâyük oldukları vazîfe-i edebi yerine getirmediğçe onların risâletlerinden nasıl müntefi’ olursun? Sen onların önünde iki kat olarak râki’ olmadıkça [1/63] o emânet sana ne vakit vâsıl olur? Her bir edeb onlara nasıl makbûl gelir? Zîrâ onlar evvân-ı âliden geldiler.”⁹⁷

فَإِنَّ الْمَلَائِكَةَ لَمْ تَقِفْ مَعَ مَا تُعْطِيهِ نَشَأُ هَذِهِ الْخَلِيفَةِ، وَلَا وَقَفَتْ مَعَ مَا تَقْتَضِيهِ حَضْرَةُ الْحَقِّ مِنَ الْعِبَادَةِ الدَّائِيَّةِ، فَإِنَّهُ لَا يَعْرِفُ أَحَدٌ مِنَ الْحَقِّ إِلَّا مَا تُعْطِيهِ ذَاتُهُ، وَلَيْسَ لِلْمَلَائِكَةِ جَمْعِيَّةُ آدَمَ، وَلَا وَقَفَتْ مَعَ الْأَسْمَاءِ الْإِلَهِيَّةِ إِلَّا الَّتِي تَخْصُهَا، وَسَبَّحَتِ الْحَقَّ بِهَا وَقَدَّسَتْهُ، وَمَا عَلِمَتْ أَنَّ لِلَّهِ أَسْمَاءً مَا وَصَلَ عِلْمُهَا إِلَيْهَا، فَمَا سَبَّحَتْهُ بِهَا وَلَا قَدَّسَتْهُ، فَغَلَبَ عَلَيْهَا مَا ذَكَرْنَاهُ وَحَكَمَ عَلَيْهَا هَذَا الْحَالُ، فَقَالَتْ مَنْ حَيْثُ النَّشَأُ: ﴿أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا﴾ وَلَيْسَ إِلَّا النَّزَاعَ وَهُوَ عَيْنُ مَا وَقَعَ مِنْهُمْ، فَمَا قَالُوهُ فِي حَقِّ آدَمَ هُوَ عَيْنُ مَا فِيهِ مَعَ الْحَقِّ.

Zîrâ melâike bu halîfe neş'esinin verdiği şeye vâkîf olmadı. Onlar hazret-i Hakk'ın ibâdet-i zâtîyyeden iktizâ ettiği şeye de vâkîf olmadılar. Çünkü hiçbir kimse Hak'tan kendi zâtının i'tâ ettiği şeyin gayrısını bilmez. Hâlbuki melâike için cem'iyet-i Âdem yoktur; ve onlar, kendilerine mahsûs olan esmâ-i ilâhiyyenin gayrısına vâkîf olmadılar; ve Hakk'ı onlar ile tesbîh ve takdîs ettiler. Hâlbuki onlar, Allah Teâlâ için, kendilerinin ilmi vâsıl olmayan esmâ olduğunu bilmediler. Binâenaleyh onlar ile Hakk'ı tesbîh ve takdîs etmediler. İmdi onların üzerine bizim zikrettiğimiz şey galebe etti; ve onların üzerine bu hâl

97 Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, VI, s. 316-317 (beyit: 3590-3594).

hükmeyledi. Böyle olunca onlar, neş'et haysiyetinden *أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا* (Bakara, 2/30) ya'ni "Yâ Rab, sen yeryüzünde ifsâd eden kimseyi mi halkedeceksin?" dediler. Hâlbuki nizân gayrı değildir; ve o nizâ', onlardan vâki' olan şeyin "ayn"ıdır. Şu hâlde Âdem hakkında dedikleri şey Hak hakkında olan şeyin "ayn"ıdır.

Ya'ni melâike bu halîfenin neş'et-i insâniyyesinin zâhiren ve bâtinen hâiz olduğu ihâta ve cem'iyete muttali' [1/64] olmadı; ve kezâlik onlar Hakk'ın "ibâdet-i zâtîyye"den iktizâ ettiği şeye de muttali' olmadılar; ve ibâdet-i zâtîyyeden murâd, zât-ı Hakk'a, O'nun cemî'-i esmâsiyla ibâdet etmektir.

Ma'lûm olsun ki, abd "bir mutasarrıfın taht-ı tasarrufunda bulunan kimse"ye derler; ve mezâhirden her bir mazhar, esmâ-i ilâhiyyeden bir ismin taht-ı tasarrufunda olup, o ismin iktizââtı kendilerinden sâdır olmak sûretiyle zât-ı Hakk'a ibâdet ederler; ve netîcede dahi, her bir mazhardan ancak kendisinin Rabb-i hâssı olan ismin kemâlâtı zâhir olur ki, Hakk'ın ibâdet-i zâtîyyesinden iktizâ eden şey, o mazhar hakkında, ancak bu ismin ahkâmından ibâret bulunur. O mazhar kendi Rabb-i hâssı olan o ismin abdidir; ve o mazharın ibâdeti de Hakk'ın ibâdet-i zâtîyyesinden ba'zıdır. Zîrâ zât-ı Hakk'ın vücûh-i kesîresinden bir veche müteveccihdir. Velâkin kâffe-i esmâyı câmi' olan "Allah" isminin mazharı bulunan insân-ı kâmil, bu ism-i a'zâmın abdi olduğundan onun ibâdeti, ibâdet-i zâtîyyeden ba'zı değildir. Zîrâ zât-ı Hakk'ın kâffe-i vücûhuna müteveccihdir. İşte melâike bu hakîkate muttali' olmadılar. Çünkü kendisinde cem'iyet-i esmâiyye olmayan bir kimsenin Hak'tan bildiği ve anladığı şey, ancak kendi zâtının verdiği ilim kadardır. Ya'ni kendisinin Rabb-i hâssı olan ism-i ilâhî ne ise, o kimse Hakk'ı o isim ile kendinden zuhûru kadar bilir. Hâlbuki melâikede Âdem'in cem'iyeti yoktur. Onlar "Sübbûh, Kuddûs, Tayyib, Tâhir, Nûr, Vâhid, Ahad ve Aliyy" gibi kendilerine mahsûs olan tenzîh ve takdîse müteallik esmâ-i ilâhiyyeden başka esmâ-i ilâhiyye bulunduğuna vâkıf olmadılar; ve Hakk'ı bu isimler ile tesbîh ve takdîs ettiler; ve bunu kâfi zannedip Âdem'in halkını, hâsılı tahsîl olacağı zu'muna düştüler. Hâlbuki onlar, Allah Teâlâ'nın başka isimleri de olup, bu esmâya muttali' olmadıklarını ve bu isimlerle Hakk'ı tenzîh ve takdîs etmediklerini bilmediler.

Binâenaleyh melâike üzerine bizim zikrelediğimiz adem-i vukûf galebe etti; ve onlar üzerine diğer esmâ-i ilâhiyyeye ilimsizlik hâli hükmeyletti. Hadd-i i'tidâlden hurûc edip, dâire-i edebi tecâvüzle Hakk'a i'tirâz ettiler; ve kendi nefislerini tezkiye [1/65] ederek Âdem'e ta'nettiler. Binâenaleyh melâike neş'et-i cüz'iyye-i nâkısaları cihetinden "Yâ Rab, sen yeryüzünde ifsâd eden ve kan döken kimseyi mi halkedeceksin?" dediler. Hâlbuki melâikenin bu sözleri ancak nizâ'dan ibârettir; ve nizâ' ise mûcib-i fesâddır; ve onlardan vâki' olan i'tirâz nizâmı aynıdır. Şu hâlde melâike, bu kavilleriyle, Âdem hakkında dedikleri şeyin aynını yapmış oldular. Zîrâ onlar, Âdem yeryüzünde ifsâd eder ve kan döker demişler idi. Hâlbuki ifsâd ve sefk-i dimâ', fiilen Hakk'a muhâlefettir; ve muhâlefet ise i'tirâzdır; ve i'tirâzın bulunduğu mahalde fesâd hâsıdır. Melâike böyle demekle Hakk'a kavlen muhâlefet ettiler ve Hakk'ın husûl-i murâdının hilâfına sa'yeylediler. Bu ise i'tirâzdır. Binâenaleyh Âdem'e isnâd eyledikleri fesâdın aynını kendileri de yapmış oldular.

Suâl: Âdem henüz yaratılmamış bulunduğu hâlde, melâike Âdem'in fesâd edeceğine ve kan dökeceğine nasıl hükmettiler?

Cevâb: Bu suâlin cevâbını Hz. Mevlânâ Celâleddîn Rûmî (r.a.) *Fihî Mâ Fih* nâmındaki eser-i âlîlerinde bervech-i âtî beyân buyururlar: "Buna iki vech ile cevâb verdiler. Biri menkûl, diğeri ma'kûldür. Menkûl olan odur ki, melâike bir kavmin geleceğini ve sıfatları böyle olacağını levh-i mahfûzdan mütâlaa ettiler. Binâenaleyh ondan haber verdiler. İkinci vech odur ki, melâike tarîk-i akıl ile o kavmin yeryüzünde zuhûra geleceklerini ve lâbûd hayvan olacaklarını ve hayvandan bu zâhir olacağını ve her ne kadar onlarda ma'nâ bulunur ve nâtık olurlar ise de, kendilerinde hayvâniyet olduğundan nâçâr fisk edeceklerini ve kan dökeceklerini ve kan dökücülüğün levâzım-ı âdemîden olduğunu istidlâl ettiler.

Bir tâife başka bir ma'nâ beyân buyururlar: Şöyle ki, melâike akl-ı mahz ve hayr-ı sırtırlar; ve onların bir işte aslâ ihtiyârları yoktur. Nitekim rû'yâda bir fiil icrâ eylersen, onda muhtâr olmazsın. [1/66] Eğer hâlet-i nevmdede küfr etsen veyâ tevhîd eylesen veyâhud zinâ irtikâb etsen lâ-cerem sana i'tirâz veyâ senâ olunmaz. Melâike hâl-i yakazada bu mesâbededirler; ve âdemîler ise bunun aksinedirler. Onlarda ihtiyâr ve heves vardır. Her şeyi

kendi nefisleri için isterler; ve her şey kendilerinin olmak için kan ederler. Bu hâl ise sıfat-ı hayvâniyettir. Binâenaleyh melâike, âdemîler hâlinin zıddı olarak zâhir oldu. İmdi her ne kadar orada bir söz ve zebân mevcûd değil ise de böyle dediler deyü, bu tarîk ile onlardan haber vermek câizdir. Onun takdîri böyle olur ki, eğer bu iki hâl-i mütezâdd söze gelseler ve kendi hâlininden haber verseler, böyle olur. Nitekim şâir der ki: “Havuz, ben doldum der.” Havuz söz söylemez. Onun ma'nâsı budur ki, eğer havuzun dili olsa idi, bu hâl içinde böyle der idi. Her bir meleğin bâtınında bir levh vardır ki, o levhden kendisinin kuvveti kadar ahvâl-i âlemi ve vukû' bulacak şeyleri evvelce okur; ve o okuyup bildiği şeyler, vücûda geldiği vakit, o meleğin Bârî Teâlâ hakkındaki i'tikâdı ve aşkı ve mestliği artar; ve Hakk'ın azametini ve gayb-dânlığına taaccüb eyler; ve onun aşk ve i'tikâdının ziyâdeliği ve taaccübü bî-lafz ve ibâre onun tesbîhi olur. Nitekim mi'mâr, bu evi binâ ederken bu kadar kereste ve bu kadar kerpiç ve bu kadar çivi gidecektir, deyü şâkirdine haber verir. Hânenin hitâmında, bilâ-ziyâde ve lâ-noksan, ancak o kadar levâzım, sarfedilmiş olur. Şâkirdin i'tikâdı tezâyüd eder. Melâike dahi bu mesâbededirler.”⁹⁸

فَلَوْلَا أَنَّ نَشَأَتَهُمْ تُعْطِي ذَٰلِكَ مَا قَالُوا فِي حَقِّ آدَمَ مَا قَالُوهُ، وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ،
فَلَوْ عَرَفُوا نَفْسَهُمْ لَعَلِمُوا، وَلَوْ عَلِمُوا لَعَصِمُوا، ثُمَّ لَمْ يَقِفُوا مَعَ التَّجْرِيحِ حَتَّى
زَادُوا فِي الدَّعْوَى بِمَا هُمْ عَلَيْهِ مِنَ التَّسْبِيحِ وَالتَّقْدِيسِ، وَعِنْدَ آدَمَ مِنَ الْأَسْمَاءِ
الْإِلَهِيَّةِ مَا لَمْ تَكُنِ الْمَلَائِكَةُ عَلَيْهَا، فَمَا سَبَّحَتْ رَبَّهَا بِهَا وَلَا قَدَّسَتْهُ عَنْهَا،
فَوَصَفَ الْحَقُّ لَنَا مَا جَرَى لِنَقِيفَ عِنْدَهُ وَنَتَعَلَّمَ الْأَدَبَ مَعَ اللَّهِ تَعَالَى، [1/67]
فَلَا نَدَّعِي مَا نَحْنُ مُتَحَقِّقُونَ بِهِ وَحَاوُونَ عَلَيْهِ بِالتَّقْيِيدِ، فَكَيْفَ أَنْ نُطْلِقَ فِي
الدَّعْوَى، فَنَعْمَ بِهَا مَا لَيْسَ لَنَا بِحَالٍ وَلَا نَحْنُ مِنْهُ عَلَى عِلْمٍ، فَتَقْضِيحٌ، فَهَذَا
التَّعْرِيفُ الْإِلَهِيُّ مِمَّا أَدَّبَ الْحَقُّ بِهِ عِبَادَهُ الْأَدَبَاءَ الْأُمَنَاءَ الْخُلَفَاءَ.

İmdi eğer onların neş'eti bunu vermeye idi, Âdem hakkında dedikleri şeyi demezler idi. Hâlbuki onların şuûrları yoktur. Eğer onlar nüfûs-larını ârif ola idiler, bilirler idi; ve eğer bile idiler, ismet olunurlar idi. Ondandır onlar tecrîh ile kalmadılar, belki takdîs ve tesbîhten

üzerinde bulundukları şeyle da'vâda ziyâde ettiler. Hâlbuki Âdem indinde, melâikenin üzerinde olmadıkları esmâ-i ilâhiyye vardır. Binâenaleyh onlar Rablerini o isimler ile tesbîh etmediler ve onlardan takdîs eylemediler.⁹⁹ Böyle olunca bizim onun indinde vâkıf olmamız ve Allah Teâlâ ile edebi öğrenmemiz için, Hak bize mâcerâyı vasfeyledi. Şu hâlde biz onunla mütehakkık olduğumuz ve hâvî bulunduğumuz şeyi takyîd ile da'vâ etmeyelim. İmdi biz nasıl da'vâda itlâk edelim? Binâenaleyh hâlimiz olmayan ve ondan bizim ilim üzere olmadığımız şeyi da'vâ ile ta'mîm eyleyelim? Netîcede onun sebebiyle müftezih olalım? İşte bu ta'rîf-i ilâhî üdebâ, ümenâ ve hulefâ olan kullarını Hakk'ın te'dîb eylediği şeydir.

Ya'ni melâikenin bu neş'et-i cüz'iyye-i nâkısaları Âdem hakkında bu i'tirâzı vermeye idi, Âdem hakkında: "Yâ Rab sen yeryüzünde fesâd eden ve kan döken kimseyi yaratır mısın?" demezler idi. Hâlbuki melâike, kendi neş'etlerinin muktezâsı olan hâlin galebesinden dolayı, Hakk'a karşı nizâ' ve i'tirâz ettiklerinin ve binnetîce Âdem'e isnâd ettikleri fesâdın kendilerinden dahi sâdır olduğunun farkına varmadılar. Eğer onlar kendi nüfûslarının erbâb-ı hâssası olan esmâ-i ilâhiyyenin hakikat-i Âdem'in taht-ı hîtasında olduğunu ârif olsa idiler, bu külliyyeti hasebiyle Âdem'in hilâfete istihkâkını bilirler idi; [1/68] ve eğer Âdem neş'etinin külliyyetini bile idiler, ona ta'netmekten ismet ve hıfzolunurlar idi. Melâike Âdem'e ta'n ve onu tecrîh etmekle iktifâ etmediler. Belki kendilerinin mazhar oldukları ba'zı esmâ hasebiyle, kendilerinden sâdır olan tenzîh ve takdîsi kâfi görüp: وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ (Bakara, 2/30) [Hâlbuki biz Seni hamd ile tesbîh ediyoruz ve Seni takdîs ediyoruz.] demek sûretiyle da'vâyı artırdılar. Hâlbuki Âdem melâikenin mazhar olmadığı birtakım esmâ-i ilâhiyyenin mazharıdır. Binâenaleyh melâike, Rabbü'l-erbâb olan Allah Teâlâ'yı, Âdem'in mazhar olduğu o isimler ile tesbîh ve tenzîh etmediler; ve o esmâ ile nekâyisden Hakk'ı takdîs eylemediler. Zîrâ esmâ-i ilâhiyyeden ba'zılarının zuhûr-ı ahkâmı âlem-i kesâfetin vücûduna mütevakkıftır. Eğer bu

99 *Fusûs* neşirlerinde, bu ibâreye تَقْدِيسُ آدَمَ وَتَسْبِيحُهُ ilâvesi vardır. Ahmed Avni Bey Bosnevî'yi tâkiben ibârenin bu kısmını metne ve tercümeye dâhil etmemiştir. Krş. Bosnevî, *Tecelliyât-ı Arâisü'n-Nusûs*, s. 64. Ahmed Avni Bey bu türlü tercihlerinde –yer yer işâret edeceğimiz üzere– çoğunlukla Bosnevî'yi esas almaktadır.

âlem-i kesâfette Âdem'in vücûdu olmasa idi, acz ve iftikâr ve maâsî gibi birtakım nekâyisin mahall-i zuhûru bulunmaz idi. Zîrâ Âdem "Mürîd" isminin dahi mazharı olduğundan, kendi irâdesiyle emr-i ilâhîye muhâlefet eder; ve ondan birtakım isyân sâdır olur. Hâlbuki bâlâda *Fîhi Mâ Fîh*'den muktebes fikarâtta dahi beyân olunduğu üzere melâikede ihtiyâr yoktur ki, onlardan Hakk'a muhâlefet sâdır olsun da, bilâhare Gafûr ve Gaffâr isminin mahall-i tecellîsi olabilsinler. Nitekim hadîs-i şerifte bu hakîkate işâret buyrulur: **لَوْ لَا أَنْكُمْ تُذْنِبُونَ لَذَهَبَ اللَّهُ بِكُمْ وَجَاءَ بِقَوْمٍ يُذْنِبُونَ فَيَسْتَغْفِرُونَ اللَّهَ فَيَغْفِرُ لَهُمْ** ya'ni "Eğer siz günâh etmeseniz Allah Teâlâ hazretleri sizi giderip günâh eden bir kavim getirir. Onlar Hak'tan mağfiret taleb ederler. Hak da onları mağfiret eyler."¹⁰⁰ Beyit:

Âyine-i mağfiret sûret-i isyânadır

*Halk günâh etmese halkeder âhar îlâh*¹⁰¹

Binâenaleyh Âdem, melâikenin mütehakkık olduğu ve olmadığı birtakım esmâ-i ilâhiyye ile mütehakkık olduğu cihetle bir mazhar-ı ekmeldir. Hak Teâlâ hazretleri Kur'ân-ı Kerîm'de biz ümmet-i Muhammed'e melâikenin bu nizâi ve da'vâsı mâcerâsını vasf buyurdu. Tâ ki bu mâcerâyı işitip, nefsimiz icrâât-ı Hakk'a karşı da'vâ-yı cerhe tasaddî etmek istediği vakit, tevakkuf edelim; ve nasihat-i ilâhiyye ile mütenassih olarak, Allah Teâlâ'ya karşı, edeb dâiresinde muâmele etmeği öğrenelim. Böyle olunca biz esmâ-i ilâhiyyeden hangileriyle [1/69] mütehakkık olmuş ve ilimden ve kemâlâtan ve ezvâktan ne gibi şeyleri hâvî bulunmuş isek onlarla iktifâ etmeyelim; ve "İşte esmâ bizim mütehakkık olduğumuz kadardır; ve kemâlât dahi bizden sâdır olan mikdârdır" diyerek esmâ ve kemâlâtı takyîd ile da'vâ etmeyelim. Hakikat-i hâl bu merkezde iken biz kâffe-i esmâ-i ilâhiyye ile tahakkuk eylediğimizi alelîtlâk nasıl da'vâ edebiliriz? Ve mütehakkık olmadığımız cihetle hâlimiz olmayan ve o kemâlâtan bizim ilm-i zevkî ve hâlî üzere olmadığımız bir şeyi da'vâ ile ta'mîm eyleyelim de, bu da'vâ-yı umûmîmiz sebebiyle, indallah ve inde'n-nâs rezîl mi olalım?

100 Müslim, "Tevbe", 2; Tirmizî, "Daavât", 198; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXX-VIII, s. 498.

101 Beyit XIX. yüzyıl Mevlevîlerinden Hasan Nazif Dede'ye (v. 1278/1861) âittir. Bk. *Mevlevî Nazif Dede Divânçe ve Risâlesi*, s. 72-73.

İşte hilkat-i âdem hakkında melâike cânibinden vâki' olan nizâ' ve da'vâ bahsindeki ta'rîf-i ilâhî, Hak Teâlâ hazretlerinin üdebâ ve ümenâ ve hulefâ olan kullarını te'dîb eylediği bir şeydir. Bundan mütenebbih olmak lâzım gelir. *Mesnevî*:

يا رب اين جرأت زبنده عفو كن	توبه كردم می نگيرم زين سخن
يَا غِيَاثَ الْمُسْتَغِيثِينَ إِهْدِنَا	لَا افْتِخَارَ فِي الْعُلُومِ وَالْغِنَا
لَا تُرْغِ قَلْبًا هَدَيْتَ بِالْكَرَمِ	وَأَصْرِفِ الشُّوءَ الَّذِي خَطَّ الْقَلَمِ
بگذر آن از جانِ ما سوءِ القضا	وا مبر ما را ز اخوانِ صفا
تلختر از فرقتِ تو هيچ نيست	بی پناهت غيرِ پيچا پيچ نيست

Tercüme: “Yâ Rab, bu cür’eti bendeden afvet! Bu kavî-i i’tirâzdan tevbe ettim, beni muâhaze buyurma! Ey istimdâd edenlerin feryâd-resi, bize hidâyet eyle! Bizim ulûm ve gınâ ile iftihârımız yoktur. Kalbi kaydırma, kereme mültebis olduğu hâlde hidâyet kıldın; kalem-i kazânın yazdığı sûû tahvîl et! Sû’-i kâzâyı bizim canımızdan geçir! Bizi ihvân-ı safâdan munkatı’ kılma! Senin firâkından daha acı hiçbir şey yoktur. Senin hıfzın ve himâyen olmaması, dolaşıklığın gayrı değildir.”¹⁰² [1/70]

ثم نَرْجِعُ إِلَى الْحِكْمَةِ فَنَقُولُ: اعْلَمْ أَنَّ الْأُمُورَ الْكَلْبِيَّةَ وَإِنْ لَمْ يَكُنْ لَهَا وَجُودٌ فِي عَيْنِهَا فَهِيَ مَعْقُولَةٌ مَعْلُومَةٌ بِلَا شَكٍّ فِي الذَّهْنِ، فَهِيَ بَاطِنَةٌ لَا تَزَالُ عَنِ الْوُجُودِ الْعَيْنِيِّ، وَلَهَا الْحُكْمُ وَالْأَثَرُ فِي كُلِّ مَا لَهُ وَجُودٌ عَيْنِيٌّ، بَلْ هُوَ عَيْنُهَا لَا غَيْرُهَا أَغْنِي أَعْيَانُ الْمَوْجُودَاتِ الْعَيْنِيَّةِ، وَلَمْ تَزَلْ عَنْ كَوْنِهَا مَعْقُولَةً فِي نَفْسِهَا، فَهِيَ الظَّاهِرَةُ مِنْ حَيْثُ أَعْيَانُ الْمَوْجُودَاتِ كَمَا هِيَ الْبَاطِنَةُ مِنْ حَيْثُ مَعْقُولِيَّتُهَا، فَاسْتِنَادُ كُلِّ مَوْجُودٍ عَيْنِيٍّ لِهَذِهِ الْأُمُورِ الْكَلْبِيَّةِ الَّتِي لَا يُمَكِّنُ رَفْعُهَا عَنِ الْعَقْلِ وَلَا يُمَكِّنُ وَجُودُهَا فِي الْعَيْنِ وَجُودًا تَزُولُ بِهِ عَنْ أَنْ تَكُونَ مَعْقُولَةً، وَسَوَاءٌ كَانَ ذَلِكَ الْمَوْجُودُ مُوقَّتًا أَوْ غَيْرَ مُوقَّتٍ، نِسْبَةُ الْمَوْقَّتِ وَغَيْرِ الْمَوْقَّتِ إِلَى هَذَا الْأَمْرِ الْكَلْبِيِّ الْمَعْقُولِ نِسْبَةٌ وَاحِدَةٌ، غَيْرَ أَنَّ هَذَا الْأَمْرَ الْكَلْبِيَّ يَرْجِعُ إِلَيْهِ حُكْمٌ مِنَ الْمَوْجُودَاتِ الْعَيْنِيَّةِ بِحَسَبِ مَا تُعْطِيهِ، كِنِسْبَةِ الْعِلْمِ إِلَى الْعَالِمِ، وَالْحَيَاةِ إِلَى الْحَيِّ، فَالْحَيَاةُ حَقِيقَةٌ مَعْقُولَةٌ، وَالْعِلْمُ حَقِيقَةٌ مَعْقُولَةٌ مُتَمَيِّزَةٌ عَنِ الْحَيَاةِ، كَمَا أَنَّ الْحَيَاةَ مُتَمَيِّزَةٌ عَنْهُ.

102 Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, II, s. 537-538 (beyit: 3941-3944).

Ba'dehû hikmete rücû' edip deriz: Ma'lûmun olsun ki, muhakkak umûr-i külliyye –her ne kadar onların “ayn”ında onlar için vücûd yok ise de– onlar bilâ-şek zihinde ma'kûl ve ma'lûmdur. İmdi onlar bâtındır; vücûd-ı aynîden zâil olmaz; ve kendisi için vücûd-ı aynî olan her bir şeyde, onların hükmü ve eseri vardır. Belki o emr-i küllî onların, ya'ni mevcûdât-ı ayniyye a'yânının gayrı değil, “ayn”ıdır; ve umûr-i külliyye kendi nefsinde ma'kûl olmaktan zâil olmadı. Binâenaleyh onlar, ma'küliyeti haysiyetiyle bâtın oldukları gibi, a'yân-ı mevcûdât haysiyetiyle zâhirdir. Böyle olunca her bir mevcûd-ı aynînin akıldan ref'olunamayan ve onunla ma'kûl olmaktan zâil olacak bir vücûd ile, “ayn”da vücûdu mümkün olmayan bu umûr-i külliyyeye istinâdı sâbittir. O mevcûd, gerek muvakkat ve gerek gayr-ı muvakkat olsun, müsâvîdir. Muvakkat ve gayr-ı muvakkatin bu emr-i küllî-i ma'kûle nisbeti nisbet-i vâhidedir. Şu kadar var ki, bu emr-i küllîye kendisinin verdiği şey hasebiyle, mevcûdât-ı ayniyyeden bir hüküm râci' olur.¹⁰³ İlimin âlime, hayâtın hayye nisbeti gibi. İmdi hayât bir hakikat-i ma'kûledir. İlim dahi hayâtın mütemeyyiz olan bir hakikat-i ma'kûledir. Nitekim hayât ondan mütemeyyizdir. [1/71]

Cenâb-ı Şeyh-i Ekber (r.a.) Kelime-i Âdemiyye'de mündemic “hikmet-i ilâhiyye”yi beyân ederken, istitrâd tarîkiyle neş'et-i âdemî ile neş'et-i melâike arasındaki farkı; ve melâikenin neş'et-i Âdem hakkındaki itirâzlarını ve melâikenin bilmediği esmâ-i ilâhiyyeyi Âdem'in haber vermesi üzerine melâikenin mahcûb olduklarını; ve Hak Teâlâ hazretleri bu mâcerâyı ihbâr buyurmakla, “edîb” ve “emîn” ve “halîfe” olan kullarını tedîb buyurduğunu izâh eylemişler idi. Şimdi de buyururlar ki: Biz alâ-tarîki'l-istitrâd bu maârifi beyândan sonra yine hikmet-i ilâhiyyeye rücû' edip deriz ki: Hayât, ilim, kudret ve irâde gibi umûr-i külliyyenin, her ne kadar vücûd-ı aynîleri yok ise de, onlar şübhesiz zihinde ma'kûl olarak ma'lûmdurlar. Zîrâ onların bilfarz, kâğıt, kalem, hokka gibi vücûd-ı aynîleri olmadığı için, “şu

103 Âdil Bey nüshasında *Fusûs*'un bu cümlesi mevcut neşirlerle mutâbık olarak غير أن هذا الأمر الكلي يرجع إليه حكم من الموجودات العينية بحسب ما تطأه حقائق تلك الموجودات العينية şeklinde kaydedilmiş, ibâre “Şu kadar var ki, bu emr-i küllîye kendisinin o mevcûdât-ı ayniyye hakâyıkının taleb ettiği şey hasebiyle, mevcûdât-ı ayniyyeden bir hüküm râci' olur” şeklinde tercüme edilmiştir. Ahmed Avni Bey burada metni tespit ederken Bosnevî'yi esas almış gözükmektedir. Krş. Bosnevî, *Tecelliyât-ı Arâisü'n-Nusûs*, s. 70.

hayâttır, bu ilimdir ve o kudrettir” diye kendileri işâret-i hissiyye ile gösterilemez; ve hiss-i basar onları müşâhede edemez. Binâenaleyh onlar akıl gözûyle meşhûd olarak zihinde ma'lûm olurlar. Şu hâlde bu umûr-i külliyye bâtın olmakla berâber vücûd-ı aynîden zâil olmazlar; ya'nî bu maânî-i latîfe-i bâtına suver-i kesîfe-i ecsâma dâimâ taalluk eder. Zîrâ sûret ma'nâ ve ma'nâ da sûret ile müttehiddir; ve onların yekdiğerine alâkât-ı şedîdesi vardır. Cenâb-ı Şeyh (r.a.) hazretlerinin murâd-ı âlîleri, Hakk-ı latîf ile âlem-i kesîf arasındaki irtibâtı beyândan ibârettir.

İşte vücûd-ı kesîf-i aynî sâhibi olan her bir şeyde, bu umûr-i külliyyenin hükmü ve eseri vardır. Zîrâ umûr-i ma'küleden olan vasıf, taalluk edecek bir mevsûf ister. Mevsûf olmayınca vasfın irâesi mümkün değildir. Meselâ tûl, arz ve umk birer vasıftır. Cisim olmayınca bu vasıflar görünmez. Hâlbuki cismi ta'rîf ederken kendisinde tûl ve arz ve umk olan şeydir deriz. Bu vasıflar ise, cisimden mücerred olmayıp, belki cismin “ayn”ıdır. Binâenaleyh o emr-i küllî mevcûdât-ı ayniyye a'yânının [1/72] gayrı değil, belki “ayn”ıdır. Velâkin bu ayniyet, külliyye-i mutlaka cihetinden değildir. Meselâ uzunluk bir vasc-ı küllî-i mutlakdır. Elimize uzun bir değnek aldığımızda bunda uzunluk vascını görürüz; ve bu uzunluk o değneğin aynıdır. Fakat uzunluğun hepsi bu değnekte müctemi' değildir. Yekdiğerinden daha uzun birçok değnekler daha vardır. Şu hâlde bu değnekdeki uzunluk vasc-ı cüz'î-i mukayyedir; ve o değnek bu vasc-ı cüz'î-i mukayyed olan uzunluğun “ayn”ıdır. Ve umûr-i külliyye, kendi nefsinde, dâimâ mertebe-i akılda sâbittir. Binâenaleyh o umûr-i külliyye, mertebe-i akılda sübûtu cihetinden bâtın oldukları gibi, a'yân-ı mevcûdât-ı kesîfe cihetinden dahi zâhirdir. Meselâ tûl, arz ve umk umûr-i külliyyedendir. Bunlar kendi nefislerinde ve zâtlarında, herhangi bir cisme taalluk etmedikleri vakit, akıl mertebesinde dururlar; ve akıl mertebesinde sâbit oldukları hinde bâtındırlar. Fakat kesif olan bir cisme taalluk ettikleri vakit, mertebe-i histe zâhir olurlar. İmdi mâdemki mertebe-i akılda sâbit olan umûr-i külliyyenin bu mertebeden ref'i mümkün değildir; ve mâdemki onları akıl mertebesinden izâle edebilecek bir vücûd ile, mertebe-i histe bu umûr-i külliyyenin vücûd-ı aynî sâhibi olmaları mümkün değildir, şu hâlde gerek âlem-i rûhânîde ve gerek âlem-i histe her bir mevcûd-i aynînin bu umûr-i külliyyeye istinâdı sâbittir. Me-

selâ uzunluk vasf-ı küllîsini akıl mertebesinden kaldırmak mümkün değildir. Zîrâ bu, bir mefhûm-i küllîdir. Birçok uzunluklar ecsâm-ı kesîrede zâhir olmakla, bu mefhûm-i küllî yine akıl mertebesinde durur. Bunu oradan ayırmak imkânı yoktur; ve bu mefhûmun akıl mertebesinden kâmilten kalkıp da âlem-i histe bir vücûd-ı aynî sâhibi olması da mümkün değildir. Şu hâlde değnekler, ağaçlar, kuleler, minâreler ilh... gibi âlem-i histe bulunan her bir mevcûd-i aynînin bu uzunluk mefhûm-i küllîsine istinâdı sâbit olur. Diğer mefhûmât-ı külliyye de buna kıyâs olunsun. [1/73]

Ve umûr-i külliyyeye istinâd eden her bir mevcûd, gerek zamanla mukayyed olan âlem-i histeki suver-i cismânîyye gibi muvakkat olsun ve gerek zamanla mukayyed olmayan kadîm veyâ mevcûdât-ı rûhânîyye gibi gayr-ı muvakkat olsun müsâvîdir. Zîrâ mevcûdât-ı muvakkate ve gayr-ı muvakkatenin bu emr-i küllî-i ma'kûle nisbeti, nisbet-i vâhidedir. Şu kadar ki, cismânî ve rûhânî mevcûdât-ı ayniyyeden her bir mevcûdun, kendi hakîkatinin ve ayn-ı sâbitesinin verdiği muktezâ neden ibâret ise, onun bu muktezâsı hasebiyle bu emr-i küllîye bir hüküm râci' olur. İlmin âlime, hayâtın hayye nisbeti gibi. İmdi "ilim" ile "hayât" yekdiğerinden ayrı birer hakikat-i ma'kûle ve birer mefhûm-i küllîdir. Meselâ bir insân, bir de melek tasavvur edelim. Bunların her ikisine de "ilim" nisbetini izâfe ettiğimiz için kendilerine "âlim" diyoruz. Fakat ilim, bu iki mevcûdun bildiği kadar değildir. Ancak bunların isti'dâdât-ı zâtîyyeleri, bu hakikat-i ma'kûle olan ilimden ve bu emr-i küllîden ne mikdârını bilmelerini icâb etmiş ise, ilim hakikat-i ma'kûlesi üzerine o kadar hüküm râci' olur. Bu iki mevcûdun ilimdeki seviyeleri bir olmasa bile, emr-i küllî-i ma'kûl olan ilme nisbetleri nisbet-i vâhideden ibâret olur. Hayât, kudret, irâde gibi sâir umûr-i külliyye dahi bu misâle kıyâs olunsun.

ثُمَّ نَقُولُ فِي الْحَقِّ تَعَالَى إِنَّ لَهُ عِلْمًا وَحَيَاةً فَهُوَ الْحَيُّ الْعَالِمُ، وَنَقُولُ فِي الْمَلِكِ إِنَّ لَهُ حَيَاةً وَعِلْمًا فَهُوَ الْحَيُّ الْعَالِمُ، وَنَقُولُ فِي الْإِنْسَانِ إِنَّ لَهُ حَيَاةً وَعِلْمًا فَهُوَ الْحَيُّ الْعَالِمُ، وَحَقِيقَةُ الْعِلْمِ وَاحِدَةٌ، وَحَقِيقَةُ الْحَيَاةِ وَاحِدَةٌ، وَنَسْبُتُهَا إِلَى الْعَالِمِ وَالْحَيِّ نِسْبَةً وَاحِدَةً، وَنَقُولُ فِي عِلْمِ الْحَقِّ إِنَّهُ قَدِيمٌ، وَفِي عِلْمِ الْإِنْسَانِ إِنَّهُ حَدِيثٌ، فَانْظُرْ مَا أَحْدَثْتَهُ الْإِضَافَةُ مِنَ الْحُكْمِ فِي هَذِهِ الْحَقِيقَةِ

الْمَعْقُولَةِ، وَأَنْظُرْ إِلَى هَذَا الْارْتِبَاطِ بَيْنَ الْمَعْقُولَاتِ وَالْمَوْجُودَاتِ الْعَيْنِيَّةِ، فَكَمَا حَكَمَ الْعِلْمُ عَلَى مَنْ قَامَ بِهِ أَنْ يُقَالَ فِيهِ أَنَّهُ عَالِمٌ، حَكَمَ الْمَوْصُوفُ بِهِ عَلَى الْعِلْمِ [1/74] بِأَنَّهُ حَادِثٌ فِي حَقِّ الْحَادِثِ، وَقَدِيمٌ فِي حَقِّ الْقَدِيمِ، فَصَارَ كُلُّ وَاحِدٍ مَحْكُومًا بِهِ مَحْكُومًا عَلَيْهِ.

Ba'dehû biz Hak Teâlâ hakkında, muhakkak O'nun için "ilim" ve "hayât" vardır deriz. Binâenaleyh Hak Teâlâ "Hayy" ve "Âlim"dir. Ve biz melek hakkında dahi muhakkak onun için ilim ve hayât vardır deriz. Binâenaleyh o, hayy ve âlimdir. Ve insan hakkında dahi onun için ilim ve hayât vardır, deriz. O da hayy ve âlimdir. Ve ilmin hakîkatî vâhiddir. Hayâtın hakîkatî dahi vâhiddir; ve onların âlim ve hayye nisbeti dahi nisbet-i vâhidedir. Ve biz ilm-i Hak hakkında muhakkak o kadîmdir; ve ilm-i insân hakkında da muhakkak o hâdisdir, deriz. İmdi bu hakîkat-i ma'külede izâfet ihdâs eden şeye nazar et! Ve ma'külât ile mevcûdât-ı ayniyye arasında olan bu irtibâta nazar et! İmdi ilim, kendisiyle kâim olan kimse üzerine onun hakkında, o âlimdir, denilmeği hükmelediği gibi, onunla mevsûf olan kimse dahi, ilim üzerine, hâdis hakkında hâdis ve kadîm hakkında dahi kadîmdir, diye hükmetti. Binâenaleyh her birisi mahkûmun-bih ve mahkûmun-aleyh oldu.

Yâ'ni vakit ile mukayyed olmayan vücûd-ı Hak'ta "ilim" ve "hayât" vardır, deriz. Bu nisbetle Hak Teâlâ "Hayy" ve "Âlim" olmuş olur. Ve kezâ zamanla mukayyed olmayan melek hakkında da onun ilmi ve hayâtı vardır, deriz. İsnâd ettiğimiz bu nisbetle o da hayy ve âlim olmuş olur. Kezâlik vakit ile muvakkat olan insanın dahi ilmi ve hayâtı vardır, deriz. O da hayy ve âlim olmuş olur. Hâlbuki bu âlim ve hayylerin ilimdeki ve hayâttaki seviyeleri bir olmamakla berâber, ilim ve hayât sıfatları birer hakîkat-i vâhidedir; ve ilmin âlime ve hayyin hayâta nisbeti dahi, nisbet-i vâhidedir. Ancak kendisine ilim ve hayât emr-i küllîleri nisbet olunan mevcûdlardan bu emr-i küllîlere birer hüküm râci' olur. O hüküm de budur ki, vücûd-ı Hak kadîmdir; ve vücûd-ı Hak'tan, ilim ve hayât emr-i küllîlerine râci' olan hüküm dahi "kadîm" hükmü olur. Şu hâlde, Hakk'ın ilmi ve hayâtı kadîmdir, deriz. Vücûd-ı insân ise hâdisdir. Binâenaleyh vücûd-ı insândan bu emr-i küllîlere raci' olan hüküm de "hâdis" hükmü olur. Bu hâlde de, insanın

ilmi ve hayâtı hâdisdir, deriz. Demek ki, umûr-i külliyyenin zuhûru mahal hasebiyle oluyor ve mahal onlara bir hüküm veriyor. İmdi [1/75] ey tâlib-i hakikat, basîret gözüyle nazar et ki, birer hakikat-i ma'küleden ibâret olan ilim ve hayât mevcûdâta izâfe olunduğu vakit, kıdem ve hudûsü nasıl ihdâs etti; ve ma'dûmâtta ibâret olan ma'külât ile mevcûdât-ı ayniyye arasındaki bu irtibâta nazar-ı taaccüb ile bak! Zîrâ ma'dûm ile mevcûd arasındaki irtibât bir emr-i acîbdır. Böyle olunca ilim, ilimle kâim olan kimse hakkında “âlim” denilmesine hükmettiği gibi, ilim ile mevsûf olan kimse dahi, eğer kendisi hâdis ise, ilim üzerine “hâdis” ve kadîm ise “kadîm” denilmesine hükmeyleyler. Şu hâlde ilim ile âlimden her birisi hem mahkûmun-bih ve hem de mahkûmun-aleyh olmuş olur.

ومعلوم أنَّ هذه الأمور الكُليَّة وإنَّ كانتْ معقولةً فإنَّها معدومةٌ العين موجودةٌ الحكم، كما هي محكومٌ عليها إذا نُسبتْ إلى الوجودِ العينيِّ، فَتَقْبَلُ الحكمَ في الأعيانِ الموجودةِ ولا تَقْبَلُ التفصيلَ ولا التَّجزِيَّ فإنَّ ذلكَ مُحالٌ عليها، فإنَّها ظاهرةٌ بذاتها في كلِّ موصوفٍ بها كالإنسانيَّةِ في كلِّ شخصٍ من هذا النوعِ الخاصِّ لم تَتَفَصَّلْ ولم تَتَعَدَّدْ بِتَعَدُّدِ الأشخاصِ ولا بِرَحَتْ معقولةً، وإذا كان الارتباطُ بَيْنَ مَنْ له وجودٌ عينيٌّ وَبَيْنَ مَنْ ليس له وجودٌ عينيٌّ قد ثَبَتَ، وهي نِسْبٌ عَدَمِيَّةٌ، فارتباطُ الموجوداتِ بعضها ببعضٍ أَقْرَبُ أَنْ يُعْقَلَ، لأنَّه على كلِّ حالٍ بَيْنَها جامعٌ وهو الوجودُ العينيُّ، وهُنَاكَ فما تَمَّ جامعٌ، وقد وَجِدَ الارتباطُ بِعَدَمِ الجامعِ، فَبِالْجَامِعِ أَقْوَى وَأَحَقُّ.

Ve ma'lûmdur ki bu umûr-i külliyye, her ne kadar ma'kül ise de, onlar ma'dûmetü'l-ayn ve mevcûdetü'l-hükmdür. Nitekim vücûd-ı aynîye nisbet olundukda onlar, mahkûmun-aleyhdır. Binâenaleyh a'yân-ı mevcûdede hükmü kabûl eder; ve tafsîli ve tecezzîyi kabûl etmez. Zîrâ bu onlar üzerine muhâldir. Çünkü umûr-i külliyye, onlar ile her bir mevsûfta, zâtı ile zâhirdir, insâniyet gibi; bu nev'-i hâstan her bir şahısta taaddüd-i eşhâs ile taaddüd ve tafazzul etmedi ve ma'kül olmaktan da zâil olmadı. Ve vaktâki vücûd-ı aynîsi olanla vücûd-ı aynîsi olmayan arasında irtibât sâbit oldu [1/76] –ve o niseb-i ademîyyedir– binâenaleyh mevcûdâtın ba'zısının ba'zısına irtibâtı fehmolunmaya akrebdır. Zîrâ alâ-küllî-hâl onların beyninde bir câmi' vardır ki,

o da vücûd-ı aynîdir; ve burada câmi' yoktur; ve muhakkak adem-i câmi' ile irtibât bulundu. Böyle olunca câmiin vücûdu ile irtibât akvâ veehaktır.¹⁰⁴

Yâ'ni ma'lûm ve muhakkaktır ki, bu hayât ve ilim gibi olan umûr-i külliyye, akıl mertebesinde sâbit olduklarından, onların hâriçte vücûd-ı aynîleri yoktur; velâkin hükümleri hâriçte mevcûddur; ve her bir mevcûd-i aynî üzerine hükmederler. Nitekim bu hayât ve ilim, vücûd-ı aynî sâhibi olan, bilfarz Zeyd'e nisbet olunduğu ve "Zeyd âlimdir ve hayydır" denildiği vakit, onların aleyhine hudûs ile hükmolunur; ve Zeyd'in ilmi ve hayâtı hâdistir deriz. Zîrâ bu umûr-i külliyye hâdis olan bir mahalle taalluk etti. Binâenaleyh onlar hudûs hükmü ile mahkûmun-aleyh olurlar; ve bu sûrette de a'yânın muktezâları hasebiyle hükmü kabûl etmiş olurlar. Böyle olmakla berâber, bu umûr-i külliyye tafsîl ve tecezzî kabûl etmez. Meselâ "Zeyd ile Amr âlimdir" dediğimiz vakit, mertebe-i akılda sâbit olan ilim mefhûm-i küllîsinin birer parçaları o mertebeden ayrılarak Zeyd'e ve Amr'a taalluk etti diyemeyiz, çünkü bu muhâldir. Zîrâ hayât ve ilim ile mevsûf olan Zeyd ile Amr'ın her birerlerinde bu hayât ve ilim zâtıyla zâhirdir. Bunun için onların tafsîli ve tecezzîsi gayr-ı mümkindir. Meselâ insâniyeti alalım: İnsâniyet mertebe-i akılda sâbit olan bir mefhûm-i küllîdir. Bu mefhûm, bu nev'-i hâss-ı insânîden her bir şahısta sârî ve zâhirdir. Bu sereyân ve zuhûr ile berâber, eşhâsın taaddüdü ile müteaddid ve mütefassıl olmadı; ve bu mefhûm akıl mertebesinden de zâil olmadı. Yâ'ni Zeyd ve Amr, ayrı ayrı iki şahıs olduğu hâlde, her birine insandır diye hükmederiz. İnsâniyet her birisinde zâtıyla mütehakkık ve zâhir olmakla berâber iki kısma ayrılma; ve bunların şahıslarının taaddüdü ile müteaddid olmadı; ve bunların [1/77] şahıslarında zâtıyla zâhir olmakla akıl mertebesinden dahi zâil olmadı. Ve vücûd-ı aynîsi olan şey ile, niseb-i ademiyyeden ibâret olmasından dolayı vücûd-ı aynîsi olmayan umûr-i külliyye arasında irtibât mevcûd olunca, bu irtibâtta şübhesiz mevcûdâtın ba'zısının ba'zısına irtibâtı anlaşılır. Zîrâ alâ-küllî-hâl mevcûdât arasında onları toplayan ve yekdiğerine rabteden bir şey vardır ki, o şey de vücûd-ı aynîdir. Hâlbuki

104 Sayfa kenarında "akvâ ve ehaktır" ifâdesinin diğer şerhlerde nasıl yazıldığına dâir notlar vardır.

burada, ya'ni emr-i küllî ile vücûd-ı aynî arasında olan irtibâtta câmi' yoktur; ve bir câmi' olmaksızın umûr-i külliyye ile vücûdât-ı ayniyye arasında irtibât vardır. İmdi umûr-i külliyye ile vücûdât-ı ayniyye arasında bir câmi' olmaksızın irtibât bulununca, aralarında bir câmi' bulunan mevcûdâtın yekdiğerine irtibâtı daha kavî ve daha haklı olur.

Misâl: İnsâniyet akıl mertebesinde sâbit olan bir emr-i küllîdir ki, hâriçte onun vücûd-ı aynîsi yoktur. Zîrâ niseb-i ademiyyeden bir nisbettir. Fakat bu insâniyet, Zeyd'in ve Amr'ın şahıslarında zâtıyla zâhirdir. Şu kadar ki, Zeyd ile Amr'ın hâriçte vücûd-ı aynîleri vardır; ve insâniyetin hâriçte vücûd-ı aynîsi yoktur. Hâlbuki vücûd-ı aynî câmi'dir. Binâenaleyh insâniyet ile Zeyd ve Amr arasında câmi' yoktur, velâkin irtibât vardır. Eğer irtibât olmasa idi, Zeyd ile Amr'a insandır diye hükmedemeyecek idik. İmdi bunların arasında vücûd-ı aynîden ibâret olan câmi' olmadığı hâlde irtibât bulununca vücûd-ı aynî sâhibi olan Zeyd ile Amr arasında da irtibât bulunduğuna şübhe yoktur. Zîrâ bu vücûd-ı aynî onları câmi'dir.

İşte Hayât, İlim, Sem', Basar, İrâde, Kudret, Kelâm ve Tekvîn Hakk'ın şuûnât-ı zâtiyyesinden olan ve niseb-i ademiyyeden ibâret bulunan umûr-i külliyyeden olduğu ve bunların hâriçte vücûd-ı aynîleri olmamakla berâber vücûd-ı aynî sâhibi olan efrâd-ı insâniyyede zâtlarıyla sârî ve zâhir bulunduğu cihetle, bu umûr-i külliyyenin efrâd-ı insâniyye arasında irtibâtları sâbit ve mütehakkıktır. Diğer taraftan insanın her bir ferdi dahi vücûd-ı aynî sâhibidir; ve bu vücûd-ı aynî ise [1/78] onları câmi'dir. Binâenaleyh efrâd arasında da irtibât derkârdır. Meselâ Zeyd'in vücûd-ı aynîsi hâdisdir; Amr'ın vücûd-ı aynîsi de hâdisdir; ve kezâ Zeyd âlimdir; Amr dahi âlimdir. İlim ise Hakk'ın şuûnât-ı zâtiyyesinden tecezzî kabûl etmeyen bir emr-i küllîdir. Şu hâlde biz "mertebe-i akılda sâbit olan ilim mefhûm-i küllîsi Zeyd'e ve Amr'a taksîm edildi de mertebe-i akıldaki bu mefhûmdan bir mikdârı eksildi" diyemeyiz. Zîrâ vücûd-ı aynî sâhibi değildir ki, emr-i küllî tecezzî ve inkisâm kabûl etsin. Böyle olunca Hakk'ın ilmi ile efrâd-ı insâniyyenin ilmi arasında bir irtibât vardır. Şu kadar ki, taalluk ettiği mahal hasebiyle emr-i küllîye bir hüküm lâhik olur. O da Zeyd ve Amr hâdis olduğu için, onların ilmi dahi hâdisdir, hükmünden ibârettir. Ve vücûd-ı aynî efrâd-ı insâniyye arasında bu umûr-i külliyyeyi câmi' olduğu için, bu

câmiyet onları yekdiğerine rabteder; ve bu sûrette de kadîm olan vücûd-ı Hak ile, hâdis olan vücûd-ı halk arasında irtibât sâbit olur.

ولا شكَّ أنَّ المُحَدَّثَ قد ثَبَّتَ حُدُوثَهُ وَافْتِقَارَهُ إِلَى مُحَدِّثٍ أَحَدَتَهُ لِإِمْكَانِهِ فِي نَفْسِهِ، فَوْجُودُهُ مِنْ غَيْرِهِ، فَهُوَ مُرْتَبِطٌ بِارْتِبَاطِ افْتِقَارِهِ، وَلَا بَدَّ أَنْ يَكُونَ الْمُسْتَنْدُ إِلَيْهِ وَاجِبُ الْوُجُودِ لِذَاتِهِ غَيْبًا فِي وَجُودِهِ بِنَفْسِهِ غَيْرُ مُفْتَقِرٍ، وَهُوَ الَّذِي أُعْطِيَ الْوُجُودَ بِذَاتِهِ لِهَذَا الْحَادِثِ فَانْتَسَبَ إِلَيْهِ، وَلَمَّا اقْتَضَاهُ لِذَاتِهِ كَانَ وَاجِبًا بِهِ، وَلَمَّا كَانَ اسْتِنَادُهُ إِلَى مَنْ ظَهَرَ عَنْهُ لِذَاتِهِ، اقْتَضَى أَنْ يَكُونَ عَلَى صَوْرَتِهِ فِيمَا يُنْسَبُ إِلَيْهِ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ مِنْ اسْمٍ وَصِفَةٍ مَا عَدَا الْوُجُوبَ الذَّاتِيَّ، فَإِنَّ ذَلِكَ لَا يَصَحُّ فِي الْحَادِثِ وَإِنْ كَانَ وَاجِبُ الْوُجُودِ وَلَكِنْ وَجُوبُهُ بِغَيْرِهِ لَا بِنَفْسِهِ.

Ve şek yoktur ki, muhakkak muhdesin hudûsü ve kendisini ihdâs eden muhdise onun iftikârı, onun kendi nefsinde imkânından nâşî sâbit oldu. İmdi onun vücûdu, onun gayrındandır. Böyle olunca o irtibât-ı iftikâr ile murtabıttır. Ve müstenedün-ileyhin, li-zâtihî vâcibü'l-vücûd, kendi nefsiyle vücûdunda ganî, [1/79] gayr-ı müftekir olması lâbüddür; ve o, bu hâdis kendi zâtıyla vücûdu veren zâtıttır. Binâenaleyh ona müntesib oldu. Ve vaktâki li-zâtihî onu iktizâ eyledi, onunla vâcib oldu; ve vaktâki onun istinâdı li-zâtihî kendisinden zâhir olan zâta oldu, isim ve sıfattan her bir şeyden ona nisbet olunan şey de onun sûreti üzerine olmasını iktizâ eyledi, vücûb-i zâtîden mâadâ. Zîrâ hâdis hakkında bu sahîh değildir, eğerçi vâcibü'l-vücûddur; velâkin onun vücûbu, kendi nefsiyle değil, kendisinin gayrıyladır.

Ya'ni şübhe olunmaz ki, muhdesin hâdisliği ve muhdesin kendi zâtında vücûdu olmadığı cihetle onu hâdis kılan bir muhdise ihtiyâcı sâbit oldu. Böyle olunca muhdesin vücûdu, kendisinin gayrından husûle gelmiştir. Binâenaleyh muhdes, vücûdda kendisinin gayrı olan muhdise, irtibât-ı iftikâr ile murtabıttır.

Misâl: Buhârın zâtı bir derece tekâsüf edince bulut olur. Buhârın vücûdu bulutun vücûdundan mukaddemdir. Bulutun vücûdu buhâra nazaran hâdistir. Şübhe yoktur ki, bulut kendi zâtında vücûd-ı müstakil sâhibi olmadığı cihetle, kendisini ihdâs eden bir muhdise, ya'ni buhârın vücûduna muhtaçtır. Şu hâlde muhdes olan bulutun vücûdu, kendisinin gayrı olan

buhâr-ı latîfin vücûdundan husûle gelmiştir. Binâenaleyh muhdes olan bulut, muhdis olan buhâr-ı latîfe irtibât-ı iftikâr ile murtabıttır. İşte muhdes olan halk-ı kesîfin kadîm olan Hakk-ı latîf'e irtibâtı bu misâle mutâbıktır.

İmdi muhdes, vücûdda muhdise müstenid olduğu için, müstenedün-ileyhin li-zâtihî vâcibü'l-vücûd olması, kendi nefsinde vücûdunda ganî bulunması ve vücûdunun başka bir vücûda müftekir bulunmaması lâbüddür. Eğer böyle olmasa, ya'ni vücûd-ı Hak kendisinin gayrı bir vücûda müftekir olsa (yumurta tavuktan ve tavuk yumurtadan peydâ oldu) gibi devr; ve (halkın vücûdu Hak'tan ve Hakk'ın vücûdu falan şeyden ve falan şeyin vücûdu da falandan ilh... çıktı) gibi ilâ-mâ-lâ-yetenâhî teselsül lâzım gelir. Devr ve teselsül ise, emr-i vücûdu bir mebdîe isâl edemeyeceğinden fâsid olur; ve müstenedün-ileyh, bu hâdis, kendi zâtı ile vücûd veren [1/80] zâttır. Böyle olunca hâdis, vücûdda, vâcibü'l-vücûd olan müstenedün-ileyhe müntesib oldu. Ve vâcibü'l-vücûd, hâdisi kendi zâtı için iktizâ edince, o hâdis vâcibü'l-vücûdun vücûdu ile vâcib oldu. Zîrâ vâcibü'l-vücûd, hâdis vücûd ifâza etmese, zâhir olmaz idi. Binâenaleyh hâricte zuhûr için, vâcibü'l-vücûdun hâdis vücûd ifâza etmesi, kendisinin iktizâ-yı zâtîsidir. Ve Hz. Şeyh-i Ekber (r.a.) *Fütûhât-ı Mekkiyye*'lerinde vücûd hakkında âtîdeki îzâhâtı beyân buyururlar: "Ma'lûm olsun ki, emr-i vücûd Hak ve halktan ibârettir. O emr-i vücûd, ya lem-yezel ve lâ-yezâl vücûd-ı mahzdır; yâhud lem-yezel ve lâ-yezâl vücûd-ı imkân-ı mahzdır; veyâ lem-yezel ve lâ-yezâl adem-i mahzdır. Vücûd-ı mahz ezelen ve ebeden adem kabûl etmeyen şeydir. Adem-i mahz dahi ezelen ve ebeden vücûd kabûl etmeyen şeydir. İmkân-ı mahz ise, ezelen ve ebeden bir sebeble vücûdu; ve kezâ bir sebeble ademi kabûl eden şeydir. İmdi vücûd-ı mahz ancak Allah'dır, onun gayrı değildir; ve adem-i mahz ancak muhâldir; ve muhâlin gayrı değildir; ve imkân-ı mahz ise, ancak âlemden ibârettir ve âlemin gayrı değildir; ve âlemin mertebesi ise, vücûd-ı mahz ile adem-i mahz beyninde vâki'dir."¹⁰⁵

Vaktâki hâdisin istinâdı, vâcibü'l-vücûdun iktizâ-yı zâtîsinden nâşî, o vâcibü'l-vücûddan zâhir olmakla, O'na oldu; ya'ni hâdis, zuhûr etmiş olduğu vâcibü'l-vücûda istinâd etti; bu istinâd, vâcibü'l-vücûda nisbet olu-

105 *Fütûhât-ı Mekkiyye*, IV, s. 84 (198. bab).

nan her bir isim ve sıfatta, hâdisin o vâcibü'l-vücûdun sûreti üzere olmasını iktizâ eyledi. Ya'ni Allah Teâlâ hazretleri vâcibü'l-vücûddur. İnsan ise hâdistir. Vücûd-ı insânî zuhûrda vâcibü'l-vücûda müsteniddir ki, bâlâda îzâh olundu. İşte insan bu istinâd sebebiyle Hakk'ın esmâ ve sıfâtıyla mevsûm ve muttasıf oldu. Meselâ Hak Hayât, İlim, Sem', Basar, Kudret, Kelâm ve Tekvîn sıfatlarıyla muttasıf; ve bu sıfatlardan mütezâhir olan Hayy, Âlîm, Semî', Basîr, Kadîr, Mütেকellim ve Mûkevvin isimleriyle mevsûmdur. İnsan dahi bu sıfatlar ile tavsîf ve bu isimler ile tevsîm olunur. Yalnız vücûb-i zâtî müstesnâdır. İnsan vücûb-i zâtî ile tavsîf olunamaz, çünkü hâdistir; ve hâdisin vücûb-i zâtî ile ittisâfı sahîh değildir. Vâkıâ hâdis hadd-i zâtında [1/81] vâcibü'l-vücûddur. Zîrâ hâdis, vâcibü'l-vücûdun mertebe-i leâfetten mertebe-i kesâfete tenezzülünden başka bir şey olmadığı cihetle onun gayrı değildir. Velâkin kesîfin vücûdu latîfin vücûduna muhtaçtır. Binâenaleyh hâdisin vücûbu, nefsiyle değil, gayrın vücûduyla hâsıldır; ve vücûb-i zâtîde hâdisin kademi yoktur.

ثم لِيُعْلَمَ أَنَّهُ لَمَّا كَانَ الْأَمْرُ عَلَى مَا قُلْنَاهُ مِنْ ظُهُورِهِ بِصُورَتِهِ، أَحَالَنَا تَعَالَى فِي الْعِلْمِ بِهِ عَلَى النَّظَرِ فِي الْحَادِثِ وَذَكَرَ أَنَّهُ أَرَانَا آيَاتِهِ فِينَا، فَاسْتَدَلَّنَا بِنَا عَلَيْهِ، فَمَا وَصَفْنَاهُ بِوَصْفٍ إِلَّا كُنَّا نَحْنُ ذَلِكَ الْوَصْفَ إِلَّا الْوَجُوبَ الْخَاصَّ الْذَاتِيَّ، فَلَمَّا عَلِمْنَاهُ بِنَا وَمِنَّا نَسَبْنَا إِلَيْهِ كُلَّ مَا نَسَبْنَاهُ إِلَيْنَا، وَبِذَلِكَ وَرَدَتِ الْإِخْبَارَاتُ الْإِلَهِيَّةُ عَلَى أَلْسِنَةِ التَّرَاجِمِ إِلَيْنَا، فَوَصَفَ نَفْسَهُ لَنَا بِنَا، فَإِذَا شَهِدْنَاهُ شَهِدْنَا نَفُوسَنَا، وَإِذَا شَهِدْنَا شَهِدَ نَفْسَهُ، وَلَا نَشْكُ أَنَّا كَثِيرُونَ بِالشَّخْصِ وَالنَّوْعِ، وَأَنَا وَإِنْ كُنَّا عَلَى حَقِيقَةٍ وَاحِدَةٍ تَجْمَعُنَا، فَنَعْلَمُ قَطْعًا أَنَّ تَمَّ فَارِقًا بِهِ تَمَيَّزَتِ الْأَشْخَاصُ بَعْضُهَا عَنْ بَعْضٍ، وَلَوْلَا ذَلِكَ مَا كَانَتِ الْكَثْرَةُ فِي الْوَاحِدِ، فَكَذَلِكَ الْحَقُّ أَيْضًا، وَإِنْ وَصَفْنَا بِمَا وَصَفَ بِهِ نَفْسَهُ مِنْ جَمِيعِ الْوُجُوهِ فَلَا بُدَّ مِنْ فَارِقٍ، وَلَيْسَ إِلَّا افْتِقَارُنَا إِلَيْهِ فِي الْوُجُودِ وَتَوَقُّفُ وَجُودِنَا عَلَيْهِ لِإِمْكَانِنَا وَغِنَاهُ عَنْ مِثْلِ مَا افْتَقَرْنَا إِلَيْهِ.

Ondan sonra ma'lûm olsun ki, muhakkak emr, bizim dediğimiz üzere, onun sûretiyle, onun zuhûrundan oldukda, Hak Teâlâ bizi ilminde hâdisde nazar üzerine havâle etti; ve muhakkak âyâtını bize, bizde

gösterdiğini zikreyledi. Binâenaleyh biz, bizim ile, O'na istidlâl ettik. Şu hâlde biz O'nu bir vasf ile vasfetmedik, illâ ki vücûb-i hâss-ı zâtînin gayrı, biz bu vasfı olduk. İmdi vaktâki biz O'nu bizim ile bizden bildik; bize nisbet ettiğimiz her şeyi O'na nisbet ettik; ve bununla bize, elsine-i terâcim üzere ihbârât-ı ilâhiyye vârid oldu. Böyle olunca nefsini bize bizim ile vasfeyledi. Binâenaleyh biz O'nu, müşâhede ettiğimiz vakit, kendi nüfûsumuzu müşâhede ederiz; ve bizi müşâhede ettiği vakit, nefsini müşâhede eder. [1/82^a] Ve biz her ne kadar bizi cem'eden hakikat-i vâhide üzerine isek de, şekketmeyiz ki, muhakkak biz, şahıs ve nevi' ile çoklarız. İmdi biz kat'â biliriz ki, muhakkak bir fârik vardır. Onun sebebiyle eşhâsın ba'zısı ba'zısından ayrıldı. Eğer bu olmasa idi, vâhidde kesret olmaz idi. Yine böylece, her ne kadar Hak, min-cemî'l-vücûh kendi nefsini vasfettiği şeyle, bizi vasfetti ise de, bir fârik lâbüddür; ve o fârik, vücûdda ancak bizim ona iftikârımız ve imkânımızdan dolayı vücûdumuzun O'na tevakkufu ve bizim ona müftekir olduğumuz şeyin mislinden O'nun gınâsıdır.

Ya'ni hâdisin emri ve şânı, bâlâda îzâh ettiğimiz vech ile, vâcibü'l-vücûdun sûretiyle onun zuhûrundan olunca, Hak Teâlâ hazretleri kendi vücûdunu bilmemiz husûsunda bizi hâdis nazar etmeğe havâle etti; ve سُنَرِيهِمْ (Fussilet, 41/53) ya'ni “Biz, âyâtımızı karîben onlara âfâkta ve nefislerinde gösteririz” âyet-i kerîmesinde, âyâtını bize bizde gösterdiğini beyân buyurdu. Binâenaleyh biz hâdis olan vücûdumuza nazar ettik; ve onda hayât, ilim, sem', basar, kudret ilh... gibi sıfatlar gördük. Bu sıfatlarımız ile vücûd-ı vâcibe ve O'nun böyle sıfatları bulunduğuna istidlâl eyledik. Şu hâlde biz O'nu bir vasf ile vasfetmedik, illâ ki biz o vasfın “ayn”ı olduk. Yalnız kendimizi vasfetmediğimiz bir vücûb-i hâss-ı zâtî kaldı. Zîrâ biz hâdis olduğumuz için, vücûb-i hâss-ı zâtî vasfı ile kendimizi vasfetmemize imkân yoktur. İmdi biz vâcibü'l-vücûdu, hâdis olan vücûdumuz ile, vücûd-ı hâdisimizden bildiğimiz vakit, kendimize nisbet ettiğimiz her vasfı, O'na nisbet ettik; ve enbiyâ-yı izâm hazarâtının lisânıyla bize bununla ihbârât-ı ilâhiyye vârid oldu. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de إِنَّ اللَّهَ أُنَبِّئُكُمْ عَنْ أَنْفُسِكُمْ (Bakara, 2/181) [Allah semî' ve alîmdir.]; ve أَنَّنِي مَعَكُمْ أَسْمَعُ وَأَرَى (Tâhâ, 20/46) [Ben muhakkak sizinle berâberim, işitirim ve görürüm.];

ve مَنْ يُطِيعَ (Lokmân, 31/28) [Allah semî' ve basîrdır.]; ve الرَّسُولَ فَقَدْ أَطَاعَ اللَّهَ (Nisâ, 4/80) [Resûl'e itâat eden, muhakkak Allâh'a itâat etmiştir.]; ve وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ (Enfâl, 8/17) [Attuğın vakit, sen atmadın!]; [1/82^b] ve فَاللَّهُ الْمَكْرُ جَمِيعًا (Ra'd, 13/42) [Bütün mekrler muhakkak Allâh'ındır.]; وَاللَّهُ خَيْرُ الْمَاكِرِينَ (Âl-i İmrân, 3/54) [Allah Teâlâ mekr edenlerin hayırlısıdır.]; وَأَقْرَضُوا اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا (Hadîd, 57/18) [Allâh'a karz-ı hasenle borç veriniz!]; وَأَكِيدُ كَيْدًا (Târik, 86/16) [Ben de bir hîle ile hîlede bulunurum.]; ve اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ (Bakara, 2/15) [Allah onlar ile istihzâ eder.]; ve إِنَّ الَّذِينَ يُؤْذُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ مَرْضٌ فَلَمْ تُعْذِنِي وَجُعْتُ فَلَمْ تُطْعِمْنِي] gibi birçok âyât-ı kerîme ve [Hastalandım, beni ziyâret etmedin; acıktım, beni doyurmadın.]¹⁰⁶ gibi de ahâdis-i kudsiyye lisân-ı Nebî üzere vârid olmuştur. Ve مَنْ أَطَاعَنِي فَقَدْ أَطَاعَ اللَّهَ [Bana itâat eden Allâh'a itâat etmiştir.]¹⁰⁷ ve مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ [Nefsini bilen kimse muhakkak Rabbini bildi.]¹⁰⁸ gibi ahâdis-i şerîfe buyurulmuştur.

Suâl: İlim, sem', basar, kudret gibi sıfât-ı kemâliyyenin vâcibü'l-vücûd hazretlerine izâfesi câizdir. Fakat mekr, keyd, istihzâ ve ezâ, hastalık, açlık ve it'âm gibi sıfât-ı halkıyyenin Hakk'a nisbeti nasıl olur?

Cevâb: Biraz yukarıda denilmiş idi ki, muhdesin kendi zâtında vücûdu yoktur ve onu hâdis kılan bir muhdise ihtiyâcî sâbittir. Binâenaleyh muhdesin vücûdu, kendi vücûdunun gayrı olan vâcibü'l-vücûddan husûle gelmiştir. Zîrâ vâcibü'l-vücûdun vücûdu latîf ve hâdisin vücûdu ise kesîftir; ve latîf kesîfin gayrıdır. Fakat latîften olan kesîfin vücûdu min-haysü'z-zât o latîfin "ayn"ıdır; ve bu ayniyet ve gayriyet yine bâlâda buhâr ile bulut misâlleriyle tavzîh edilmiş idi. İmdi vâcibü'l-vücûd, hâdis vücûd ifâza

106 Müslim, "Birr", 13; İbn Hibbân, *Sahih*, I, s. 503; Beyhakî, *Şuabu'l-İmân*, XI, s. 412.

107 Buhârî, "Ahkâm", 1; Müslim, "İmâret", 8.

108 Sülemî, *Hakâiku't-Tefsîr*, II, s. 86; Herevî, *Tabakât*, s. 548; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, IV, s. 133; Mâverî, *Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn*, s. 112; Râgıb el-İsfahânî, *Tafsîlü'n-Neş'eteyn*, s. 17-21; Hücvîrî, *Keşfü'l-Mahcûb*, s. 297-402; Müstemlî, *Şerh-i Taarruf*, IV, s. 1772; Gazzâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, I, s. 13, 48; Hemedânî, *Temhidât*, s. 12 vd.; Meybudî, *Keşfü'l-Esrâr*, V, s. 729; Baklî, *Meşrebü'l-Ervâh*, s. 15 vd.; Sühreverdi, *Avârif*, I, s. 195 (4. bâb); Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, II, s. 343. Krş. Buhârî, "Edeb", 72; *İhyâ*, VII, s. 511 (kitâbü'l-havf ve'r-recâ).

etmese ya'ni mertebe-i letâfetten mertebe-i kesâfete tenezzül edip hudûs sıfatını o mertebede iktisâb etmese, hâriçte ism-i Zâhir'in ahkâmı zuhûr etmez idi. Mâdemki hâdisin vücûdu, vâcibü'l-vücûdun vücûdudur, şu hâlde bu mertebe-i kesâfette zâhir olan mekr, istihzâ, ezâ ve hastalık ve açlık gibi sıfât-ı muhdesâtın dahi min-haysü't-taayyün O'na izâfesi derkârdır. Zîrâ bu sıfât muktezâ-yı kesâfettir. [1/83] Velâkin Hak, min-haysü'z-zât bu sıfâttan münezzehdir. Zîrâ îcâbât-ı kesâfetin letâfetle aslâ münâsebeti yoktur.

Böyle olunca Hak Teâlâ kendi nefsinin bize Hayât, İlim, Sem', Basar, Kudret ve İrâde gibi bizde olan sıfatlarla vasfeyledi. Binâenaleyh biz onu âlimiyet, kâdiriyet ve mürîdiyet gibi vasıflar ile müşâhede ettiğimiz vakit, bu vasıflar ile kendimizi müşâhede ederiz. Zîrâ niseb-i ademiyyeden ibâret bulunan bu umûr-i külliyye, bizlerde zâtlarıyla sârî ve zâhirdir; ve bizim vücûdât-ı ayniyyemiz bu umûr-i külliyyeye müsteniddir; ve umûr-i külliyye mertebe-i akıldâ sâbit olan Hakk'ın şuûnâtından ibârettir; ve Hak Teâlâ dahi bizi bu vasıflar ile müşâhede ettiği vakit, kendi nefsinin o vasıf ile müşâhede eder. Zîrâ bizim vücûdât-ı kesîfemiz dahi onun vücûdudur. Binâenaleyh merâyâ-yı kesîfede Hak Teâlâ hazretleri kendi nefsinin müşâhede eder. Beyit:

جهان مرآتِ حسنِ شاهدِ ماست فَشَاهِدٌ وَجْهَهُ فِي كُلِّ ذَرَّاتٍ

[Mahbûbumuzun hüsnüne âyine bu âlem

Her zerrede o vechini gösterdi demâdem]¹⁰⁹

İmdi Hz. Şeyh-i Ekber (r.a.) Hak ile halk beynindeki irtibâtı beyân buyurduktan sonra bir i'tibâr ile beynlerindeki farkı îzâhen derler ki: Biz her ne kadar bizi cem'eden ve ihâta eyleyen insâniyet hakikat-i vâhidesi üzerine isek de, şübhemiz yoktur ki, biz Zeyd, Amr, Bekir ilh... gibi şahıs ve Arab, Acem, Türk ve Çerkes ilh... gibi nevi' ile kesîriz; ve biz kat'â biliriz ki, ortada bir fârik vardır ki, o fârik sebebiyle eşhâsın ba'zısı ba'zısından ayrılır. O fârik dahi bizim husûsât-ı zâtiyyemizdir; ve husûsât-ı zâtiyyemiz dahi, bizim isti'dâdât-ı zâtiyyemizden ibârettir ki, hüsn ve kubh, ilim ve cehil gibi şuûnâtımız bu isti'dâdâta taalluk eder. Eğer ortada böyle bir

109 Yâkub Han Kaşgarî, *Tavzîhu'l-Beyân*, s. 146. Beyit Abdurrahman Câmî'nindir.

Bk. *Dîvân-ı Câmî*, I, s. 247.

fârik olmasa idi, küll olan vâhidde cüz'iyâtın kesreti zâhir olmaz idi. İşte nasıl ki, hakikat-i vâhide olan insâniyetin taht-ı hîtasında müctemi' olan eşhâs ve envâ' arasında fârik mevcûd ise, Hak Teâlâ hazretleri Hayât, İlim, Kudret ve İrâde gibi min-cemî'l-vücûh kendi nefsini vafsettiği şeyle bizi vafsetmekle berâber, vücûd-ı Hak'la vücûd-ı halk beyninde öylece bir fârik lâbüddür. O fârik dahi, vücûd ile adem arasında vâki' olan vücûd-ı imkânîmizden dolayı [1/84] vücûdda bizim ona muhtâc olmamızdır; ve varlığımızın O'nun varlığına mütevakkıf olmasıdır; ve mevcûd olmamız için bir vâcibü'l-vücûda muhtâc olmamız gibi bir hâlden O'nun ganî bulunmasıdır. Zîrâ Hakk'ın vücûdu zâtındandır; ve zâtının "ayn"ıdır; ve zâtı üzerine zâid değildir. Fakat bizim vücûdumuz böyle değildir; vücûdda biz O'namüftekiriz.¹¹⁰

فَبِهَذَا صَحَّ لَهُ الْأَزْلُ وَالْقِدَمُ الَّذِي انْتَفَتْ عَنْهُ الْأَوَّلِيَّةُ الَّتِي لَهَا افْتِتَاحُ الوجود
عَنْ عَدَمٍ، فَلَا تُنْسَبُ إِلَيْهِ الْأَوَّلِيَّةُ مَعَ كَوْنِهِ أَوَّلَ، وَلِهَذَا قِيلَ فِيهِ آخِرٌ، فَلَوْ
كَانَتْ أَوَّلِيَّتُهُ أَوَّلِيَّةٌ وَجُودِ التَّقْيِيدِ لَمْ يَصَحَّ أَنْ يَكُونَ الْآخِرَ لِلْمَقْيَدِ، لِأَنَّهُ لَا آخِرَ
لِلْمُمْكِنِ، لِأَنَّ الْمُمْكِنَاتِ غَيْرُ مُتَنَاهِيَةٍ، فَلَا آخِرَ لَهَا، وَإِنَّمَا كَانَ آخِرًا لِرُجُوعِ
الْأَمْرِ كُلِّهِ إِلَيْهِ بَعْدَ نِسْبَةِ ذَلِكَ إِلَيْنَا، فَهُوَ الْآخِرُ فِي عَيْنِ أَوَّلِيَّتِهِ، وَالْأَوَّلُ فِي
عَيْنِ آخِرِيَّتِهِ.

İmdi bu sebeble, Hak için kendisinden evveliyet müntefi olan ezel ve kıdem sahîh oldu; o da öyle bir evveliyettir ki, onun için ademden iftitâh-ı vücûd vardır. Binâenaleyh O "Evvel" olmakla berâber ona evveliyet nisbet olunmaz;¹¹¹ ve işte bunun için O'nun hakkında "Âhir" denildi. İmdi O'nun evveliyeti vücûd-ı takyîd evveliyeti ola idi,

110 Sayfa kenarında "bi-hasebi'l-feyz ve't-teşahhus fi'l-hâric" yazıldıktan sonra "kemâ kîle" denilerek Şîrin-i Mağribî'nin beytine yer verilmiştir: *ظهور تو بمنست و وجود من از تو/وَلَسْتُ تَظْهَرُ لَوْلَايَ نَمَ أَكُنْ لَوْلَاكَ* "Senin zuhûrun benim iledir; benim vücûdum da Sen'dendir. Eğer ben olmasa idim, Sen zâhir olmazdın; ve eğer Sen olmasa idin, ben vücûd bulmaz idim." Ahmed Avni Bey İbrâhim Fassını şerh ederken bu beyte ayrıca atıf yapacaktır.

111 Ahmed Avni Bey Arapça metinde Bosnevî'yi tâkip ederek ibâreyi *مع* فلا يتنسب إليه şeklinde vermiştir. Biz, daha önce de belirttiğimiz üzere bu türlü durumlarda tercümeyi gözeterek eğer verilen mânâ mutâbıkça ibârenin *Fusus* neşirlerindeki hâlini aktarmayı uygun gördük.

mukayyed için “Âhir” olması sahîh olmaz idi. Zîrâ mümkün için âhir yoktur. Çünkü mümkünât gayr-ı mütenâhîdir, onlar için âhir yoktur. Belki emrin küllîsi, bize nisbet olunduktan sonra, O’na rücû’ ettiği için, O “Âhir” oldu. Böyle olunca O, ayn-ı evveliyetinde “Âhir” ve ayn-ı âhiriyyetinde “Evvel” dir.

Ya’ni abdin iftikârından ve Hakk’ın gınâ-yı zâtîsinden ibâret olan bu fârik sebebiyle, Hak için ezel ve kıdem sahîh oldu. Fakat bu ezeliyet ve kıdemiyet öyle bir ezeliyet ve kıdemiyettir ki, bunlardan evveliyet-i mukayyede müntefîdir; ve bu müntefî olan evveliyet, kendisi için ademden iftitâh-ı vücûd-ı evveliyettir. Zîrâ yoktan var olmağa başlamaktan ibâret olan evveliyet ile muttasıf olan bizim vücûdât-ı ilmiyyemizdir. Çünkü meşiyet-i ilâhiye zuhûru iktizâ ettikde, ilk önce ilm-i ilâhîde bizim hakâyıkımız sâbit oldu. İmdi bizim bu hakâyıkımıza ve a’yân-ı sâbitemize nisbeten Hak Teâlâ evvel olmakla berâber, mertebe-i ıtlâkında, ona evveliyet nisbet olunmaz. Çünkü mertebe-i ıtlâkta bilcümle niseb muzmahil ve mütelâşîdir; ve ezmân ve evkâtın vücûdât-ı izâfiyyelerine müteallik olan hudûs ve kıdem gibi nisbetlerden vücûd-ı mutlak-ı Hak münezzehdir; ve vücûdât-ı izâfiyyenin iftitâhı kendisinden olduğu için, bu vücûdâta nazaran “Evvel” denildiği gibi, yine bu vücûdâtın ihtitâmıyla bâkî olan yine kendisi [1/85] olduğu için, Hak Teâlâ hakkında “Âhir” dir denildi. Eğer Hakk’ın evveliyeti vücûd-ı aynî sâhibi olmak sûretiyle mukayyed olan evveliyet ola idi, vücûd-ı aynî sâhibi olan mukayyedât için Âhir olması sahîh olmaz idi. Zîrâ mümkünin âhiri yoktur; çünkü gayr-ı mütenâhîdir.

Suâl: Mevcûdât-ı hâdisenin âhiri olmayıp gayr-ı mütenâhî olunca, suver-i âlemin ebedî olması ve bu suver-i âlemin infisâhından ibâret olan kıyâmet-i kübrânın kâim olmaması lâzım gelmez mi?

Cevâb: Ma’lûm olsun ki, vücûd-ı mümkün yalnız sathında yaşadığımız küre-i arzdan ibâret değildir. Belki arz vücûd-ı mümkünâtın bir zerre mesâbesindedir. Zîrâ fezâ-yı nâmmütenâhî ta’bîr olunan sâha ayn-ı vücûd-ı mutlakdan ibârettir; ve vücûd-ı mutlak mine’l-ezel ilelebed nefes-i Rahmânîsiyle müteneffistir; ve bu tenfis vücûdun iktizâ-yı zâtîsi olup meşiyetî değildir. Binâenaleyh zuhûr zât-ı sırfın muktezâsıdır. İmdi bu tenfis neticesinde fezâ-yı bî-nihâyede, ya’ni vücûd-ı mutlakta öbek öbek inbisât

eden nefes-i Rahmânî avâlim-i bî-nihâyenin heyûlâsıdır; ve bu tenfîs, zâtın kendi zâtında, yine kendi zâtına, kendi zâtı ile vâkî' olan bir tecellîsidir; ve nefes-i Rahmânî zâtın "ayn" ıdır. Ancak, zât-ı latîfin bî't-tenezzül, nefesini teksîf etmesinden ibârettir. Nitekim Ebu'l-Hasan Gûrî hazretleri buyurur: سُبْحَانَ مَنْ لَطَّفَ نَفْسَهُ فَسَمَّاهُ حَقًّا وَكَثَّفَ نَفْسَهُ فَسَمَّاهُ خُلُقًا [Tenzîh ederim şu Zât-ı ecell ü a'lâyı ki, nefesini latîf kılıp ona Hak tesmiye etti; ve nefesini kesîf kılıp, ona da halk tesmiye etti.] Bu nefes-i Rahmânî âlî iken, ya'ni zât-ı bahtın tenfîsini müteâkib kemâl-i letâfetinden bî-sûrettir; tesseffül eyledikçe teberrüd ve tasallüb edip eşkâl ve suver iktisâb eyler. Nitekim nefes-i insânî zemherîde bir cam üzerine irsâl olundukda hîn-i hurûcda harâretle latîf ve bî-sûret iken tesseffül eyledikçe teberrüd ve tasallüb edip cam üzerinde çiçekli buzlar peydâ kılar; ve o buzlardaki eşkâl ayn-ı nefestir. Nefes-i Rahmânî de hîn-i tenfiste böylece latîf olup tedricen duhân-ı ziyâ-dâr hâline gelir ve avâlimin mâdde-i ûlâsı olur. Nitekim Hz. Şeyh (r.a.) **Fass-ı İsevî**'de:

فَالْكُلُّ فِي عَيْنِ النَّفْسِ كَالضَّوِّءِ فِي ذَاتِ الْغَلَسِ

[Nefes-i Rahmânîde olan eşyânın kâffesi, gecenin âhîrindeki ziyâya müşâbihdir.] beyt-i şerîfiyle bu hakîkate işâret buyururlar ki, inşâallah orada şerh olunur.

İmdi fezâda öbek öbek tekâsûf ve teberrüd eden sehâb-ı muzîler ilk devrelerinde dumandan başka bir şey değildirler. Nitekim âyet-i kerîmede **أَوَّلَمَ يَرَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّ** (Fussilet, 41/11) [Ba'dehû vücûd-ı mutlak-ı Hak semâya istivâ etti, hâlbuki o duman idi.] buyrulur. Ba'dehû bunların kendi mihverleri etrâfındaki devirlerinden mütehasıl kuvve-i [1/86] anî'l-merkeziyye hasebiyle, birtakım küreler ayrılıp kendilerinden iftitâk ederek şems hâlinde kalan merkezin etrâfında mahrekleri üzerinde devrederler. Nitekim âyet-i kerîmede işâret buyrulur: **أَوَّلَمَ يَرَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّ** (Enbiyâ, 21/30) [İnkâr edenler, nazar-ı akıl ile görmezler mi ki, semâvât ve arz bitişik idi, biz onları ayırdık?] İmdi fezâda mütekevvîn sehâb-ı muzî kütlelerinin her birisi şemsleriyle berâber birer manzûme olup bunları görüp ta'dâd etmek bizler için kâbil değildir. Yalnız âlet vâsıtasıyla görülebilenler hakkında alâ-tarîki'l-istidlâl erbâb-ı fenn-i hey'et tarafından beyân-ı mütâlaât olunabilmektedir. Ve bu avâlîme

ehl-i hakikat indinde “âlem-i Simsime” ta’bîr olunur; ve “simsime” ibâre ve beyâna sığmayan ma’rifet demektir. Cenâb-ı Şeyh-i Ekber (r.a.) *Fütûhât-ı Mekkiyye*’de bu avâlimden ba’zılarının ahvâlini beyân buyurmuşlar ve “Her şeyi ki, akıl onu işbu dâr-ı dünyâda muhâl görür, biz onu o arzda mümkün bulduk; ve bildik ki, ukûl kâsırdır” demişlerdir.¹¹² Zîrâ bizim aklımız üzerinde yaşadığımız arzdaki kavânîn-i tabîyyeyi bile tamâmıyla ihâtadan âcizdir. Bu arzın kavânîn-i tabîyyesi hâricinde kalan avâlim-i sâirenin tâbî’ olduğu kavânîne ittılâ’ nasıl mümkün olabilir?

İmdi “semâvât-ı seb’a” ta’bîri bizim manzûmemize taalluk eden bir beyândan ibârettir. Ve âyet-i kerîmede سَمِعَ طَرَائِقَ (Mü’minûn, 23/17) [Biz sizin fevkinizde yedi tarîk yarattık.] âyet-i kerîmesinde işâret buyurulan “tarîk”ler her biri bir felekten ibâret olan seyyârât-ı seb’anın mahrekleri olup bu bâbdaki izâhât **Fass-ı İdrîsî**’de gelecektir. Nefes-i Rahmânînin tenfisi iktizâ-yı zâtî olan zuhûra müstenid bulunduğundan ve kemâl-i zuhûr ve ma’rifet ise, sûret-i ilâhiyyenin ancak bir endâm âyînesinde intibâıyla hâsıl olabileceğinden, bu avâlim-i nâmütenâhiyenin her birerleri birer endâm âyînesi mesâbesinde vâki’ oldu. Hakk-ı mutlak her birerlerinde sûret-i ilâhiyyesini müşâhede buyurur. Fakat bu müşâhede uzaktan ve kendi vücûdunun hâricinde vâki’ olan bir şeye nazar ile vâki’ olan müşâhede kabîlinden değildir. Belki cemî’-i zerrâtta bizzât zuhûr ve huzûr ile vâki’ olan müşâhede-i zevkiyedir. لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ (En’âm, 6/103) [Gözler O’nu idrâk edemez, O ise gözleri idrâk eder ve O Latîf ve Habîr’dir.] Zîrâ zât-ı latîf eşyâ sûretleriyle mütekâsif olunca, onlarda bi-hasebi’l-kesâfe zâhir olan ahvâl ve şuûn, zevk-i şühûdî ve huzûrî ile zât-ı latîfin ma’lûmu olur. Onun için âyet-i kerîmede “Latîf” ve “Habîr” buyurulmuştur. Çünkü “hibret” ilm-i zevkîdir; ve لَا يَعْلَمُ مَنْ خَلَقَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ (Mülk, 67/14) [Yaratmış olan zât bilmez mi? Ve Latîf, Habîr olan O’dur.] âyet-i kerîmesi de ayn-ı ma’nâ-yı münîfi müş’irdir. Velâkin bu avâlimin her biri âyîne olmakla berâber kemâliyle musaykal değildir. Nitekim âlemin mir’ât-ı gayr-ı meclûvve olduğu bâlâda mürûr etmiş idi. Sûret-i ilâhiyyenin aksini kemâliyle kabûl edecek ve azhar [1/87] bir sûrette gösterecek âyîne bu âlem üzerinde insandır; ve insan

112 *Fütûhât-ı Mekkiyye*, III, s. 194 (73. bâb).

numûne-i ilâhîdir. Bizim manzûme-i şemsiyyemizde arzın nev'-i insâna tahsis buyurulduğu *لِلْأَنَامِ وَالْأَرْضِ وَضَعَهَا لِلْأَنَامِ* (Rahmân, 55/10) [Ve arzı Allah Teâlâ enâm için vaz' buyurdu.] âyet-i kerîmesinden anlaşılır. Ya'ni arzın halkından maksad üzerinde Âdem'in zuhûrudur, demek olur. Diğer ec-râm-ı semâviyyede nebâtât ve hayvân nev'inden mahlûkât-ı sâire olduğu *أَلَّا يَسْجُدُوا لِلَّهِ الَّذِي يُخْرِجُ الْخَبْءَ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ* (Neml, 27/25) [Göklerde ve yerdeki her gizliyi meydâna çıkaran Allâh'a secde etmezler mi?] ve *وَمِنْ آيَاتِهِ خَلْقُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَثَّ فِيهِمَا مِنْ دَابَّةٍ وَهُوَ عَلَى جَمْعِهِمْ إِذَا يَشَاءُ قَدِيرٌ* (Şûrâ, 42/29) [Semâvâtın ve arzın halkı ve onlarda dâbbe cinsinden olan şeylerin neşri Allâh'ın varlığının alâmetlerindendir. O, dilediği vakit onların hepsini bir araya getirmeye kâdirdir.] âyet-i kerîmelerinde beyân buyurulur; ve insan dahi "devâbb" kısmındandır. Nitekim âyet-i kerîmede işâret buyurulur: *إِنَّ شَرَّ الدَّوَابِّ عِنْدَ اللَّهِ الَّذِينَ كَفَرُوا فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ* (Enfâl, 8/55) [Allah indinde devâbbın şerlisi küfr edenlerdir, onlar îmân etmezler.]

Velhâsıl arz üzerinde yaşayan efrâd-ı âdemiyye, nasıl ki eceli gelip zâhirden bâtına intikâl eder ve bununla sûret-i insâniyyede olan tecelliyât-ı Hak muattal ve munkatı' olmazsa, efrâd-ı âlemden birinin kıyâmeti kopmakla Hakk'ın avâlim-i şehâdiyye sûretindeki tecellîsi dahi muattal ve munkatı' olmaz. *مَنْ مَاتَ فَقَدْ قَامَتْ قِيَامَتُهُ* [Ölen kimsenin kıyâmeti kopar.] hadîs-i şerîfi cevâmiu'l-kelimdir; avâlîme de şâmindir. Zirâ her bir âlem-i şehâdî insân-ı kebîr olduğundan *مَنْ* ["men"] kelimesi tahtına dâhil olur.

İmdi avâlimin fezâda (vücûd-ı mutlak)da tekevvün ve tefessüdünün ibtidâsı ve intihâsı yoktur. Vücûd-ı hakîkî ezeli ve ebedî ve kadîm olduğu gibi, vücûdât-ı izâfiyyenin bu tekevvün ve tefessüdü keyfiyetleri dahi ezeli ve ebedî ve kadîmdir. Ancak efrâdının ibtidâsı ve intihâsı vardır. Vasef-ı hudûs ve evveliyet ve âhiriyyet bu tekevvün ve tefessüd eden avâlimin her birerlerine izâfe olunur. Âlem-i şehâdeti içinde bulunduğumuz âlemden ibâret zannettiklerinden onun kîdemi ve hudûsü hakkında birçok kıyl ü kâller vâki' oldu; ve âlem-i şehâdetin, bir âlemden ibâret olduğuna göre, kıyâmet-i kübrânın vukûuyla esmâ-i ilâhiyyenin muattaliyeti lâzım geleceğinden, muhakkikînden birtakımı da te'vîl cihetine gittiler. Nitekim Cenâb-ı Bedreddîn-i Simâvî *Vâridât*'ında şöyle buyurur: *وَحَشَرُ الْأَجْسَادِ عَلَى مَا يَزْعُمُ الْعَوَامُ لَا يَكَادُ يَصِحُّ وَلَكِنْ يُمَكِّنُ أَنْ يَجِيءَ زَمَانٌ لَا يَبْقَى فِيهِ شَخْصٌ مِنْ نَوْعٍ*

ya'ni: "Avâmın zu'mey-ledikleri şey üzere haşr-i ecsâd sahîh olmaz. Velâkin mümkündür ki, nev'-i insândan âlemde bir şahsın kalmadığı bir zaman gele. Ba'dehû topraktan babasız ve anasız insan tevellüd ede. Sonra da tenâsül ile doğa." İşte bu hükümler hep sûret-i ilâhiyyeyi hâiz olan mahlûku ancak bir âlemin mahmûl olduğuna zehâbdan mütevelliddir. [1/88]

Cenâb-ı Şeyh-i Ekber (r.a.) *Fütûhât-ı Mekkiyye*'lerinin üç yüz altmış yedinci bâbında semâvâtta İdrîs (a.s.)a mülâkî olduğu hinde sorduğu suâl-lerden birisi olmak üzere buyurlar ki:

قُلْتُ: فَإِنِّي رَأَيْتُ فِي وَاقِعَتِي شَخْصًا بِالطَّوَافِ أَخْبَرَنِي أَنَّهُ مِنْ أَجْدَادِي، وَسَمَّى لِي نَفْسَهُ فَسَأَلْتُهُ عَنْ زَمَانِ مَوْتِهِ، فَقَالَ لِي: أَرْبَعُونَ أَلْفَ سَنَةٍ، فَسَأَلْتُهُ عَنْ آدَمَ لَمَّا تَقَرَّرَ عِنْدَنَا فِي التَّارِيخِ لِمُدَّتِهِ، فَقَالَ لِي: عَنْ أَيِّ آدَمَ تَسْأَلُ عَنْ آدَمَ الْأَقْرَبِ؟ فَقَالَ: صَدَقَ إِنِّي نَبِيُّ اللَّهِ وَلَا أَعْلَمُ لِلْعَالَمِ مَدَّةً نَقِفُ عِنْدَهَا بِحُجُلَتِهَا إِلَّا أَنَّهُ بِالْجَمَلَةِ لَمْ يَزَلْ خَالِقًا وَلَا يَزَالُ ذُبْيًا وَآخِرَةً وَالْأَجَالُ فِي الْمَخْلُوقِ بِانْتِهَاءِ الْمُدَدِ لَا فِي الْخَلْقِ، فَالْخَلْقُ مَعَ الْأَنْفَاسِ يَتَجَدَّدُ، فَمَا أَعْلَمُنَاهُ عِلْمُنَاهُ ﴿وَلَا يُحِيطُونَ بِشَيْءٍ مِنْ عِلْمِهِ إِلَّا بِمَا شَاءَ﴾ فَقُلْتُ لَهُ: فَمَا بَقِيَ لظُهُورِ السَّاعَةِ؟ فَقَالَ: ﴿أَقْتَرَبَ لِلنَّاسِ حِسَابُهُمْ وَهُمْ فِي غَفْلَةٍ مُعْرِضُونَ﴾ قُلْتُ: فَعَرَّفَنِي بِشَرْطٍ مِنْ شُرُوطِ اقْتِرَابِهَا: فَقَالَ وَجُودَ آدَمَ مِنْ شُرُوطِ السَّاعَةِ.

Ya'ni: "Ben İdrîs (a.s.)a dedim ki, vâkıamda tavâfta bir şahıs gördüm. Bana ecdâdımdan olduğunu haber verdi ve ismini söyledi. Zamân-ı mev-tinden suâl ettim. Bana kırk bin senedir, dedi. Bizim indimizde târîhde takarrür eden Âdem'in müddetinden sordum. Hangi Âdem'den suâl ediyorsun? Yakın olan Âdem mi? dedi. İdrîs (a.s.) buyurdu ki: Doğrudur. Ben Allâh'ın nebîsiyim ve âlemin müddetini bilmem; ve onun cümlesi indinde tevakkuf ederiz. Şu kadar var ki, bilcümle hâlîkan lem-yezeldir, dünyâ ve âhiretçe lâ-yezâldir; ve eceller "halk" hakkında değil, "mahlûk" hakkında müddetlerin intihâsı ile. İmdi "halk" enfâs ile teceddüd eder. Binâenaleyh biz bize bildirilmiş şeyi bildik: ﴿وَلَا يُحِيطُونَ بِشَيْءٍ مِنْ عِلْمِهِ إِلَّا بِمَا شَاءَ﴾ (Bakara, 2/255) [O'nun mahlûkâtı, O'nun dilediğinden başka O'nun

ma'lûmâtından bir şeyi ihâta edemezler.] İdrîs (a.s.)a dedim ki: Kıyâmetin zuhûruna ne kaldı? Buyurdu ki: اقْتَرَبَ لِلنَّاسِ حِسَابُهُمْ وَهُمْ فِي غَفْلَةٍ مُّعْرِضُونَ (Enbiyâ, 21/1) [İnsanlar için hesâb günü yaklaştı. Hâlbuki, onlar gaflet içinde yüz çevirmedeler.] Onun kurbu alâmetlerinden bir alâmeti bana ta'rif buyur, dedim. Vücûd-ı Âdem kıyâmet alâmetlerindendir, buyurdu.”¹¹³

Velhâsıl zât-ı mutlakın cemî' -i merâtibde tecellî etmediği bir ân yoktur; ve onun bu tecelliyâtı ezeli ve ebedî ve kadîmdir; ve bir âlemin kıyâmeti kopmakla, hazret-i şehâdiyye sûretinde olan tecelliyât-ı ilâhiyye, ebeden munkatı' olmaz. Kıdem ve hudûs arasındaki tekaddüm zamânî değil, belki akılda sâbit olan bir ma'nâ-yı rütebîdir. Ey tâlib-i hakikat, bu beyânâtın zevkine vâsıl oldun ise, sana bir sırr-ı azîm münkeşif oldu; ve anladın ki, kıyâmet-i kübrâ haktır [1/89] ve vâki' olacaktır; ve vücûd-ı mümkünât gayr-ı mütenâhîdir ve âhiri yoktur.

İmdi Hakk'ın evveliyeti, nasıl ki evveliyet-i mukayyede değilse, âhiri-yeti dahi öylece âhiriyyet-i mukayyede değildir. Belki bize nisbet olunan emrin küllîsi Hakk'a rücû' ettiği için, Hak “Âhir”dir. Zât-ı mutlakın, bilcümle taayyünâtın mebdî olduğu için, sâbit olan evveliyeti ve bilcümle taayyünâta nisbet olunan emrin zât-ı mutlaka rücû' etmesinden dolayı O'nun sâbit olan âhiriyyeti, ıtlâk-ı zâtîsi üzerine emr-i zâid olmayıp, emr-i nisbî olduğundan, Hak ayn-ı evveliyetinde “Âhir” ve ayn-ı âhiriyyetinde “Evvel”dir.

ثُمَّ لِنَعْلَمَ أَنَّ الْحَقَّ وَصَفَ نَفْسَهُ بِأَنَّهُ ظَاهِرٌ وَبَاطِنٌ، فَأَوْجَدَ الْعَالَمَ عَالَمَ غَيْبٍ وَشَهَادَةٍ لِنُدْرِكَ الْبَاطِنَ بِغَيْبِنَا وَالظَّاهِرَ بِشَهَادَتِنَا، وَوَصَفَ نَفْسَهُ بِالرِّضَاءِ وَالْغَضَبِ، وَأَوْجَدَ الْعَالَمَ ذَا خَوْفٍ وَرَجَاءٍ، فَتَخَافُ غَضَبَهُ وَتَرْجُو رِضَاءَهُ، وَوَصَفَ نَفْسَهُ بِأَنَّهُ جَمِيلٌ وَدُو جَلَالٍ، فَأَوْجَدَنَا عَلَى هَيْبَةٍ وَأُنْسٍ، وَهَكَذَا جَمِيعُ مَا يُنْسَبُ إِلَيْهِ تَعَالَى وَيُسَمَّى بِهِ، فَعَبَّرَ عَنْ هَاتَيْنِ الصِّقَتَيْنِ بِالْيَدَيْنِ اللَّتَيْنِ تَوَجَّهَتَا مِنْهُ عَلَى خَلْقِ الْإِنْسَانِ الْكَامِلِ لِكُونِهِ الْجَامِعَ لِحَقَائِقِ الْعَالَمِ وَمُقَرَّدَاتِهِ، فَالْعَالَمُ شَهَادَةٌ وَالْخَلِيفَةُ غَيْبٌ، وَلِهَذَا يُحْجَبُ السُّلْطَانُ، وَوَصَفَ الْحَقُّ نَفْسَهُ بِالْحُجُبِ الظُّلُمَائِيَّةِ [1/90] وَهِيَ الْأَجْسَامُ الطَّبِيعِيَّةُ، وَالنُّورِيَّةُ

113 *Fütûhât-ı Mekkiyye*, VI, s. 81 (367. bâb).

وهي الأرواح اللطيفة، فالعالم بين كفيف ولطيف، وهو عين الحجاب على نفسه، فلا يدرك الحق إدراكه نفسه، فلا يزال في حجاب لا يُرفع مع علمه بأنه متميز عن مُوجِّده بافتقاره، ولكن لا حظ له في الوجوب الوجود الذاتي الذي هو وجود الحق، فلا يدركه أبدًا، فلا يزال الحق من هذه الحيثية غير معلوم أبدًا علم ذوق وشهود، لأنه لا قدم للحادث في ذلك، فما جمع الله آدم بين يديه إلا تشريفًا.

Ba'dehû bilelim ki, muhakkak Hak Teâlâ kendi nefsinı “Zâhir” ve “Bâtın” olmakla vafeyledi. Binâenaleyh âlemi, gaybımız ile bâtını, ve şehâdetimiz ile zâhiri idrâk etmemiz için, âlem-i gaybı ve şehâdeti îcâd eyledi. Ve kendi nefsinı rızâ ve gazab ile vafetti. Binâenaleyh âlemi havf ve recâ sâhibi olarak îcâd eyledi. Böyle olunca biz onun gazabından korkarız ve rızâsını recâ ederiz. Ve nefsinı “Cemîl” ve “Zülcelâl” olmakla vafetti; ve bizi heybet ve üns üzere îcâd eyledi; ve ona mensûb olan ve onlar ile tesmiye olunan şeylerin kâffesi böyledir. İmdi Hak Teâlâ, âlemin hakâyık ve müfredâtını câmi’ olmasından nâşî, insân-ı kâmilin halkına teveccüh eylediği bu iki sıfatı “iki el” ile ta’bîr buyurdu. Böyle olunca âlem “şehâdet”; ve halîfe “gayb”-dir; ve bundan dolayı sultân ihticâb eder. Ve Hak Teâlâ kendi nefsinı hucûb-i zulmâniyye ile vafeyledi; ve onlar ecsâm-ı tabîyyedir; ve hucûb-i nûrâniyye ile vafetti; onlar da ervâh-ı latîfedir. Böyle olunca âlem, kesîf ile latîf arasındadır; ve o kendi nefsinı ayn-ı hicâbdır. İmdi âlem, Hakk’ın kendi nefsinı idrâk ettiğî vech ile Hakk’ı idrâk etmez; ve ona iftikârı sebebiyle kendi mûcidinden mütemeyyiz olduğunu bilmekle berâber, hicâb içinde zâil olmaz. Velâkin vücûd-ı Hak olan vücûd-ı zâtînin vücûbunda âlem için haz yoktur. Binâenaleyh onu ebeden idrâk edemez. Şu hâlde Hak Teâlâ bu haysiyetten, ilm-i zevk ve şühûd ile gayr-ı ma’lûm olmaktan [1/91] ebeden zâil olmaz. Zîrâ bunda hâdis için kadem yoktur. İmdi Allah Teâlâ Âdem’i ancak teşrîften dolayı “iki el”i arasında cem’etti.

Ya’ni Hak Teâlâ hazretleri هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ (Hadîd, 57/3) [Evvel O’dur ve Âhir O’dur ve Zâhir O’dur ve Bâtın O’dur.] âyet-i kerîmesinde kendi nefsinı “Zâhir” ve “Bâtın” olmakla vafetti. Çünkü her mer-tebe vücûd-ı mutlakının tenezzülâtından zâhir olmuştur; ve her mer-tebe

kendisinden evvelki mertebeye nisbeten “zâhir” ve evvelki mertebe de ona nisbeten “bâtın” olur. Binâenaleyh Hak Teâlâ eksef olan âlemi yarattı; ve âlem sûret-i ilâhiyye üzerine mahlûk olmakla bilcümle merâtibi câmi’ olduğu gibi, Âdem dahi sûret-i ilâhiyye üzerine mahlûk olduğundan, bizim gaybımız, ya’ni havâss-i bâtinemiz ile bâtını ve şehâdetimiz, ya’ni havâss-i zâhiremizle zâhiri idrâk etmemiz için, âlem-i gaybı ve şehâdeti îcâd eyledi. Şu hâlde biz havâss-i zâhiremizle suver-i kesîfe olan eşyâyı ve havâss-i bâtinemizle de suver-i latîfe olan ma’nâyı idrâk ederiz; ve bu idrâk dahi isti’dâdât-ı zâtıyyemizin bize verdiği kadar olur. Ve kezâ Hak Teâlâ nefsinı rızâ ve gazab ile vafsetti; âlemi de havf ve recâ sâhibi olarak îcâd eyledi. Nitekim Kur’ân-ı Kerim’de buyurur: لَوْ أَنزَلْنَا هَذَا الْقُرْآنَ عَلَى جَبَلٍ لَّرَأَيْنَاهُ خَاشِعًا مُّصَدِّعًا مِنْ خَشْيَةِ اللَّهِ (Haşır, 59/21) [Eğer biz bu Kur’ân’ı dağ üzerine indirsek, sen o dağı Allâh’ın haşyetinden hâşi’ ve parçalanmış bir hâlde görürdün.] Ve kezâ: إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا (Ahzâb, 33/72) [Biz emâneti göklere ve yere ve dağlara arzettik. İmdi onu yüklenmekten çekindiler ve ondan korktular.] Binâenaleyh âlemin cüz’ü olan biz insanlar onun gazabından korkarız ve rızasını recâ ederiz. Ve kezâ Hak Teâlâ nefsinı “Cemîl” ve “Zû-Celâl” olarak vafseyledi. Nitekim Kur’ân-ı Kerim’de تَبَارَكَ اسْمُ رَبِّكَ ذِي الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ (Rahmân, 55/78) [Celâl ve ikrâm sâhibi olan Rabbinin ismi ne mübârektir!] ve hadîs-i şerîfte إِنَّ اللَّهَ جَمِيلٌ يُحِبُّ الْجَمَالَ [Allah Cemîl’dir, cemâli sever.]¹¹⁴ buyurur. Binâenaleyh biz onun celâliyle heybet ve cemâliyle üns üzerinde oluruz.

Ma’lûm olsun ki, “gazab” ve “rızâ” Allah Teâlâ hazretlerinin iki sıfatıdır ki, ehl-i bidâyet için zâhir olurlar. Onların zuhûruyla ehl-i bidâyette havf ve recâ zuhûr eder. Bu sıfatlara mukâbil olarak “Celâl” ve “Cemâl” dahi kezâlik iki sıfat-ı ilâhiyyedir ki, ehl-i sülûkün mutavassıtları için zâhir olurlar. Bunların zuhûruyla ehl-i tavassutta heybet ve üns ve kabz ve bast [1/92] hâlleri zâhir olur. Kezâlik “tecellî” ve “istitâr” dahi iki sıfat-ı ilâhiyyedir ki, ehl-i nihâyet için zâhir olurlar. Bunların zuhûruyla ehl-i nihâyette fenâ ve bekâ hâlleri zâhir olurlar. İşte i’zâz ve izlâl, darr ve nef’, atâ ve men’, ve ihyâ ve imâte gibi Hakk’a nisbet olunan ne kadar sıfatlar; ve Muizz ve Müzill, Mâni’ ve Mu’tî, ve Muhyî ve Mümît gibi kendisinin

¹¹⁴ Müslim, “İmân”, 39; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, s. 338.

tesmiye olunduğu ne kadar isimler varsa hepsi böyledir. Her bir sıfatı bizde bir sıfat-ı infîâliyyeyi ve her bir ismi bir eseri icâd eder. İmdi Hak Teâlâ, âlemin rûhânî ve cismânî hakâyıkını ve eşhâs-ı cüz'iyeye gibi müfredâtını câmi' olan insân-ı kâmilin halkına, gazab ve rızâ ve celâl ve cemâl gibi yekdiğerine mütেকâbil sıfatlar; ve Mânî' ve Mu'tî ve Celîl ve Cemîl gibi kezâ yekdiğerine mütেকâbil isimler ile teveccüh buyurdu; ve tekâbül i'ti-bâriyle ikiye inkısâm eden bu sıfatlara da “iki el” ta'bîr buyurdu. Nitekim Kur'an-ı Kerîm'de buyurulur: *يَا إِبْرَاهِيمُ مَا مَعَكَ أَنْ تَسْجُدَ لِمَا خَلَقْتُ بِإِيْدِي* (Sâd, 38/75) ya'ni “Ey İblîs, iki elimle yarattığım şeye secde ve serfûrû etmekten seni men'eden şey nedir?” İmdi izlâl ve Müzill, ve darr ve Dârr, ve men' ve Mânî' gibi sıfât ve esmâ-i celâliyyeye Hakk'ın “sol el”i; ve i'zâz ve Muizz, ve nef' ve Nâfi', ve atâ ve Mu'tî gibi sıfât ve esmâ-i cemâliyyeye de “sağ el” ta'bîr olunur. Küffâr üzerine esmâ-i celâliyye gâlib olduğu cihetle onlara “ashâb-ı şîmâl” ve mü'mînîn üzerine esmâ-i cemâliyye gâlib olduğundan onlara da “ashâb-ı yemîn” denir. Nitekim Kur'an-ı Kerîm'de buyurulur: *وَأَصْحَابُ الشِّمَالِ مَا أَصْحَابُ الشِّمَالِ فِي سُمُومٍ وَحَمِيمٍ* (Vâkıa, 56/41-42) [Ashâb-ı şîmâl ise, ne (bedbaht insanlardır o) ashâb-ı şîmâl! Mesâmâta kadar nüfûz eden bir sıcaklık ve son derece harâretli bir su içindedirler.] ve *وَأَصْحَابُ الْيَمِينِ مَا أَصْحَابُ الْيَمِينِ فِي سِدْرٍ مَخْضُودٍ وَطَلْحٍ مَنضُودٍ* (Vâkıa, 56/27-29) [Ashâb-ı yemîn ise, ne (bahtiyârdır o) ashâb-ı yemîn! Dikensiz sedir ağaçları ve dizili muz ağaçları altındadırlar.] Münâfikîn ise, celâl ve cemâl arasında hâl-i tezezbübde bulundukları ve bu tereddüdden ayrılamadıkları cihetle onların makarrları ehl-i îmân ile ehl-i küfrün makarrları tahtında vâki' olur; ve bu makarr ise, nârın derk-i esfelidir. Nitekim Kur'an-ı Kerîm'de buyurulur: *إِنَّ الْمُنَافِقِينَ فِي الدَّرَكِ الْأَسْفَلِ مِنَ النَّارِ* (Nisâ, 4/145) [Şübhe yok ki, münâfiklar ateşin en aşağı tabakasındadırlar.] [1/93]

İmdi mâdemki Hak Teâlâ nefsinı “Zâhir” ve “Bâtın” olmakla vafsetti ve ism-i Zâhir'in mazharı olmak üzere âlem-i şehâdeti ve ism-i Bâtın'ın mazharı olmak için dahi âlem-i gaybı yarattı; ve mâdemki insan şehâdeti, ya'ni cismâniyeti ile zâhiri; ve gaybı, ya'ni rûhâniyeti ile bâtını idrâk ediyor; şu hâlde cesed-i müsevvâ olan âlem, “şehâdet”; ve bu cesed-i müsevvânın rûhu olan ve Âdem'den ibâret olan halîfe, “gayb”dır. Zîrâ ma'nâ sûret perdesi arkasında muhtefidir. Nitekim bu ma'nâya işâreten Cenâb-ı Mevlânâ

(r.a.) buyurur: Beyit:

این هیکلِ آدم است روپوش ما قبلهٔ جمله سجدهایم

Îzâhen tercüme: Âdem'in sûret-i cismânîsi olan bu heykel, bu kalıb bir nikâb ve perdeden ibârettir. Bu sûrete taalluk eden ma'nâ ki, hakikat-i insâniyyeden ibârettir; ve bu hakikat ise, sûret-i ilâhiyyeden ibâret ve "Allah" ism-i câmiinin mazharıdır. Kâ'be-i muazzama mazhar-ı ism-i zât olmak i'tibâriyle, nasıl ki bilcümle secdelerin kıblesi olmuş ise, mazhar-ı ism-i zât olan bizim hakikatimiz dahi öylece secdelerin kıblesidir.¹¹⁵ Ve bu ma'nâya işâreten Ebu'l-Hasan Harakânî (r.a.): لَوْ عَرَفْتُمُونِي لَسَجَدْتُمُونِي ya'ni "Eğer benim hakikatimi ârif olaydınız, bana secde ederdiniz" buyurmuştur.¹¹⁶

İşte bu sırdan dolayı, selâtîn-i sûriyye kendi tebaasiyle dâimâ ihtilât etmeyip, kendi sarayında ihticâb eder. Hadd-i zâtında sultân sûreti i'tibâriyle, efrâd-ı reâyâdan mümtâz değildir. Fakat onda icâb-ı saltanat olarak, bir izzet ve azamet ma'nâları vardır ki, bu i'tibârla tebaasından mümtâzdır. Bu ma'nâlar ise "gayb"dır; ve gayb ihticâbı iktizâ eder. Sûret ma'nâdan münfek olmadığı için, sultânın sûreti ma'nâsına tebaan ihticâb eyler.

Ve Hak Teâlâ hazretleri kendi nefsinin hucüb-i zulmânîyye ile vasfeyledi ki, onlar, mâddiyyûnun "mâdde" ta'bîr eyledikleri ecsâm-ı tabîiyyeden ibârettir. Nitekim (S.a.v.) Efendimiz buyururlar: إِنَّ لِلَّهِ سَبْعِينَ أَلْفَ حِجَابٍ ya'ni "Muhakkak Allah Teâlâ'nın nûrdan ve zulmetten yetmiş bin hicâbı vardır."¹¹⁷ [1/94] Ve kezâ Hak Teâlâ nefsinin hucüb-i nûrânîyye ile vâsfetti ki, onlar da ervâh-ı latîfedir. Şu hâlde hakikat-i vücûdu mâdde vâsitasiyle arayan mâddiyyûn, vücûd-ı hakîkinin perdesine ve nikâbına

115 *Dîvân-ı Kebîr*, I, s. 772 [beyit: 20352 (Füruzânfer neşri: 1576. gazel)]. Krş. Can, *Dîvân-ı Kebîr – Seçmeler –*, II, s. 346; *Dîvân-ı Kebîr* (trc. Abdülbâki Gölpınarlı), V, s. 418 (beyit: 3876). Ahmed Avni Bey *Sipehsâlâr Tercümesi*'nde beyti manzum olarak tercüme etmiştir (s. 66):

Bu heykel-i âdem oldu perde Biz kıblesiyiz bütün sücûdun

116 Ahmed Avni Bey, İsâ Fâsî şerhinde de yer verdiği Harakânî'ye âit bu sözü *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*'nde çeşitli vesilelerle aktararak izah etmiştir. Bk. *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, IV, s. 109, 339; VI, s. 495; IX, s. 469; XII, s. 118, 521.

117 Gazzâlî, *İhyâ*, II, s. 483 (kitâbu tertîbî'l-evrâd); a.mlf., *Mışkâtü'l-Envâr*, s. 116; Hemedânî, *Temhidât*, s. 132; Baklî, *Meşrebü'l-Ervâh*, s. 261; Dâye, *Mirsâdül-İbâd*, s. 101; *Fütûhât-ı Mekkiyye*, III, s. 239 (85. bâb); Zebîdî, *İthâfû's-Sâde*, II, s. 116-118. Krş. Müslim, "İmân", 79; İbn Mâce, "Mukaddeme", 13.

yapışmış kalmışlardır; ve mertebe-i rûhâniyyette arayan ve ezvâk-ı rûhâniyyeye dalan mü'minin dahi ayn-ı hâl içinde hayrete düşmüşlerdir. Böyle olunca âlem, kesîf ile latîf arasında vâki' olmuştur. Ya'ni ma'nâsı i'tibâriyle latîf ve sûreti i'tibâriyle kesîftir. Gerek latîf ve gerek kesîf olan sûretlerde müteayyin olan vücûd-ı mutlak-ı Hak'tır ki, akl-ı kesîfin idrâk edemeyeceği mertebede eltaftır. Ve âlem-i sûret ma'nâya, ve âlem-i ma'nâ da âlem-i sûrete hicâbdır. Ta'bîr-i diğerle kesîf latîfin ve latîf dahi kesîfin hicâbidir. Binâenaleyh âlemin sûret-i kesîfesi, sûret-i latîfesi olan kendi zâtına ve hakikatine ayn-ı hicâbdır; ve âlem mâdemki kendi hakikatine ayn-ı hicâb oluyor, şu hâlde Hakk'ın kendi zâtını idrâk ettiği gibi, âlemin Hakk'ı idrâk edememesi pek tabîi bir hâl olur. Vâkıâ âlem, vücûdda kendi mucidine müftekir olduğunu ve binâenaleyh ondan mütemeyyiz bulunduğunu bilir. Fakat onun bu bilişi, kendini hicâbdan kurtarmaz. Bu hâlde bizim zevkimiz şâhiddir. Bu adem-i idrâk, vücûd-ı Hak'tan ibâret olan vücûd-ı zâtının vücûbunda, âlemin hazzı olmamasındandır. Vücûd-ı zâtının vücûbunda âlemin hazzı ve zevki olmayınca, vâcibü'l-vücûdu ebeden idrâk edemez. İşte vücûd-ı zâtının vücûbunda âlemin hazzı olmaması haysiyetiyle, Hak Teâlâ ilm-i zevk ve şühûd ile gayr-ı ma'lûm olmaktan ebeden zâil olmaz. Zîrâ âlem hâdistir; ve hâdisin vücûb-i zâtî mertebesine adım atabilmesi kâbil değildir. Eğer vücûb-i zâtî mertebesine kadem basmış olsa buz gibi eriyip taayyünü kalmaz; ve sıfat-ı hudûs kendisinden zâil olur; ve o vakit “müdrîk” ve “müdreğ” ve “idrâk” nisbetleri şey'-i vâhid olup vücûb-i zâtî mertebesinde muzmahil olur. Nitekim hadîs-i şerîfte bu hakîkate işâret buyrulur قال رسول الله: [1/95] سَأَلْتُ جِبْرَائِيلَ هَلْ تَرَى رَبَّكَ؟ قَالَ: إِنَّ بَيْنِي

İşte “Rabb'ini görüyor musun?” suâline cevâben Cibrîl (a.s.) Rabbisi ile kendi arasında hicâb-ı zulmânî olduğunu beyân buyurmayıp, yetmiş bin hicâb-ı nûrânî olduğunu ve bu hicâbât-ı nûrânîyye kalkmış olsa, kendi taayyün-i nûrânîsinin muzmahil olacağını ifâde eylemiştir.¹¹⁸ Zîrâ Cenâb-ı Cibrîl dahi hâdistir; ve hâdisin vücûb-i zâtîye bir adım atabilmesi mümkün değildir. İmdi Hak Teâlâ hazretleri, ancak teşrîf ve ta'zîm için, Âdem'i, “iki el” ile ta'bîr buyur-

118 Taberânî, *Mu'cemu'l-Evsat*, VI, s. 278; Ebuş-Şeyh el-İsfahânî, *el-Azame*, II, s. 670; Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ*, V, s. 64; Deylemî, *el-Firdevs*, II, s. 312.

duğu sıfât-ı mütekâbilesi arasında cem'etti; ve Âdem bu sebeble mazhar-ı Celâl ve Cemâl oldu. Zîrâ Âdem'in sûret-i ilâhiyye üzere olan hakîkati mir'ât-ı cemâl-i ilâhîdir; ve cismânîyetinden ibâret olan sûret-i kevnîyyesi, bu mir'âtın perdesi ve hicâbı olduğundan, mazhar-ı Celâl'dir.

وَلِهَذَا قَالَ لِإِبْلِيسَ: ﴿مَا مَنَعَكَ أَنْ تَسْجُدَ لِمَا خَلَقْتُ بِإِيْدِي﴾، وما هو إِلَّا عَيْنَ جَمْعِهِ بَيْنَ الصُّورَتَيْنِ: صُورَةَ الْعَالَمِ وَصُورَةَ الْحَقِّ، وَهُمَا يَدَا الْحَقِّ تَعَالَى، وَإِبْلِيسُ جِزْءٌ مِنَ الْعَالَمِ، لَمْ تَحْصُلْ لَهُ هَذِهِ الْجَمْعِيَّةُ، وَلِهَذَا كَانَ آدَمُ خَلِيفَةً، فَإِنْ لَمْ يَكُنْ ظَاهِرًا بِصُورَةِ مَنْ اسْتَخْلَفَهُ فِيمَا اسْتَخْلَفَهُ فِيهِ فَمَا هُوَ خَلِيفَةٌ، وَإِنْ لَمْ يَكُنْ فِيهِ جَمِيعُ مَا تَطَلَّبُهُ الرَّعَايَا الَّتِي اسْتَخْلَفَ عَلَيْهَا -فَلَيْسَ بِخَلِيفَةٍ عَلَيْهِمْ-، لَأَنَّ اسْتِنَادَهَا إِلَيْهِ، فَلَا بُدَّ أَنْ يَقُومَ بِجَمِيعِ مَا تَحْتَاجُ إِلَيْهِ وَإِلَّا فَلَيْسَ بِخَلِيفَةٍ عَلَيْهِمْ، فَمَا صَحَّتِ الْخِلَافَةُ إِلَّا لِلْإِنْسَانِ الْكَامِلِ، فَأَنْشَأَ صُورَتَهُ الظَّاهِرَةَ مِنْ حَقَائِقِ الْعَالَمِ وَصُورِهِ، وَأَنْشَأَ صُورَتَهُ الْبَاطِنَةَ عَلَى صُورَتِهِ تَعَالَى، وَلِذَلِكَ قَالَ فِيهِ «كُنْتُ سَمْعُهُ وَبَصَرُهُ»، وَلَمْ يَقُلْ «كُنْتُ عَيْنُهُ وَأُذُنُهُ»، فَفَرَّقَ بَيْنَ الصُّورَتَيْنِ.

[1/96] Ve işte bunun için Hak Teâlâ İblîs'e: "İki elimle halkettiğim şeye serfûrû etmekten seni men'eden şey nedir?" (Sâd, 38/75) buyurdu. Hâlbuki o, sûret-i âlem ile sûret-i Hak'tan ibâret olan iki sûret arasında ancak onun ayn-ı cem'idir; ve onlar da Hak Teâlâ'nın yedidir. Ve İblîs âlemden bir cüz'dür. Onun için bu cem'iyet hâsıl olmadı; ve bundan dolayı Âdem halîfe oldu. İmdi eğer onu istihlâf ettiği şeyde, onu istihlâf edenin sûretiyle zâhir olmaya idi, halîfe olmaz idi; ve eğer onda, üzerlerine istihlâf olunduğu reâyânın taleb ettiği şeyin kâffesi mevcûd olmasaydı, -onlar üzerine halîfe olmaz idi-.¹¹⁹ Zîrâ onların istinâdî onadır. Böyle olunca muhtâcün-ileyh olan şeyin kâffesi ile kâim olması lâbüddür; ve yoksa onların üzerine halîfe değildir. Bu takdîrde hilâfet ancak insân-ı kâmil için sahîh oldu. İmdi onun sûret-i zâhiresini hakâyık-ı âlemden ve onun sûretinden inşâ eyledi; ve sûret-i bâtinesini de Allah Teâlâ kendi sûreti üzere

119 Arapça metinde ve tercümede tire içine aldığımız kısım *Fusûs* metninden olmayıp Ahmed Avni Bey tarafından Bosnevî şerhi dikkate alınarak eklenmiş açıklayıcı bir ifâdedir. Krş. Bosnevî, *Tecelliyât-ı Arâisu'n-Nusûs*, s. 80.

inşâ etti; ve bunun için onun hakkında: “Ben onun sem’i ve basarı olurum” dedi; ve onun “ayn”ı ve “üzn”ü olurum demedi. Şu hâlde iki sûret arasını tefrîk etti.

Ya’ni Âdem cem’iyyet-i ilâhiyye ile müşerref olduğu için, Hak Teâlâ İblîs’e: “İki elimle, ya’ni sıfât ve esmâ-i celâliyye ve cemâliyyemle halkeyle-diğim Âdem’e secde ve serfûrû etmekten seni men’eden şey nedir?” (Sâd, 38/75) diye hitâb ve itâb eyledi. Hâlbuki o “iki el” ile Âdem’i halketmek, birisi âlemin, diğeri Hakk’ın sûreti olmak üzere iki sûret arasında, ancak Âdem’i cem’etmenin aynıdır. Zîrâ Hakk’ın sûreti, esmâ-i ilâhiyye ve sıfât-ı rabbâniyye hey’et-i mecmûasının sûretidir; ve bu esmâ ve sıfât müessir ve fa’âl olduğu cihetle Hakk’ın “veren eli”dir; ve âlemin sûreti ise, âlem-i kev-ninde ne kadar sûretler var ise hepsinin hey’et-i mecmûasıdır; ve suver-i kev-niyye müteessir ve münfail olduğu cihetle, Hakk’ın “alan eli”dir. Nitekim âyet-i kerîmede buyrulur: [1/97] *أَلَمْ يَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ هُوَ يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِ وَيَأْخُذُ الصَّدَقَاتِ* (Tevbe, 9/104) [Onlar bilmediler mi ki, muhakkak Allah Teâlâ kullarından tevbeyi kabûl eder ve sadakaları alır.] Ve İblîs eczâ-yı âlemden bir cüz’ olduğu cihetle, Âdem’deki cem’iyet onda yoktur. Zîrâ İblîs’in bâtını olan “Mudill” ismi esmâ-i celâliyyeden olduğu gibi, zâhiri olan neş’et-i unsuriyyesi dahi havâdan ibâret olan müvellidü’l-humûza ile tekevvün eden nârdır. Binâenaleyh onun eczâ-yı unsuriyyesi nâr ile havâ-dır; ve onun cüz’-i a’zamı olan nâr ise, mezâhir-i celâliyyedendir. Şu hâlde İblîs zâhiren ve bâtinen mazhar-ı Celâl olduğundan yed-i şimâl olan sıfat-ı celâliyye ile mahlûktur. Bu sebeble İblîs’in hakîkati olan ism-i Mudill idlâl, hîle, küfür, cühûd, hıkd ve hased gibi sıfâtı hâizdir; ve neş’et-i unsuriyyesi olan nâr dahi isti’lâ, kibir, tasallut ve ceberût gibi sıfat-ı kahriyyeyi iktizâ eder. Âdem’e gelince onun bâtını “Allah” ism-i şerîfi olduğu ve bu ism-i a’zam Celâl’i ve Cemâl’i bilcümle esmâyı câmi’ bulunduğu gibi, onun zâ-hiri olan neş’et-i unsuriyyesi dahi mezâhir-i celâliyyeden olan nâr ile havâ-dan ve mezâhir-i cemâliyyeden olan mâ’ ile türâbdan mürekkebdir. Binâe-naleyh onun hakîkati olan “Allah” isminde ism-i Mudill ve zâhirinde nâr mündemic olduğu cihetle, bâlâda zikrolunan sıfât-ı mezmûmeyi hâvî ol-duğu gibi, “Hâdî” ism-i şerîfinin muktezâsı olan hidâyet, istikâmet, îmân, ikrâr, kabûl, teveddüd ve hayırhâhlık gibi sıfâtı ve neş’et-i unsuriyyesinin

cüz'-i a'zamı olan mâ' ile türâbın muktezâsı olan tezellül, tevâzu', adem-i tasallut ve hilim gibi sıfât-ı hamîdeyi şâmindir. Eğer Âdem'de yed-i şimâlin ahkâmı olan sıfât-ı iblîsiyye gâlib olursa, kendisi ashâb-ı şimâlden olup "el-cinsü maa'l-cins" icâbınca mahall-i Celâl olan cehenneme ve eğer yed-i yemînin ahkâmı olan sıfât gâlib olursa mahall-i Cemâl olan cennete dâhil olur. Nitekim âyet-i kerîmede işâret buyrulur: *فَرِيقٌ فِي الْجَنَّةِ وَفَرِيقٌ فِي السَّعِيرِ* (Şûrâ, 42/7) [Bir tâife cennetde ve bir tâife cehennemdedir.] [1/98] Beyit:

چون شود اوصاف و اخلاقت نکو	هشت جنت خود تویی ای نیکخو
گر گرفتار صفاتِ بد شدی	هم تو دوزخ هم عذابِ سرمدی
هر که دارد در جهان خلقِ نکو	مخزنِ اسرارِ حق شد جانِ او
مایهٔ دوزخ چه باشد خلقِ بد	خلقِ بد آمد براهِ دوست سد
جملهٔ اخلاق و اوصاف ای پسر	هر زمان گردد ممثل در صور
گاه نارت مینماید گاه نور	گاه دوزخ گاه جنات است و حور
آنچه گفتم هست اگر عین الیقین	نی ز استدلال و تقلید است این

Tercüme: "Eğer senin evsâf ve ahlâkın iyi olursa, ey iyi huylu, sekiz cennet sensin; ve eğer sıfât-ı zemîmenin giriftârı oldun ise, cehennem de sensin, azâb-ı ebedî de sensin. Cihânda her kimin ahlâk-ı hamîdesi varsa, o kimsenin cânı esrâr-ı Hakk'ın mahzeni olur. Cehennemın mayası nedir? Kötü ahlâktır. Kötü ahlâk râh-ı Hakk'ın seddi ve mânîidir. Ey oğul, ahlâk ve evsâfın kâffesi, her zaman birtakım sûretlerde temessül eder. Onlar, sana ba'zan nâr ve ba'zan nûr; ba'zan da cehennem ve ba'zan cennetler ve hûrîler sûretinde görünür. Eğer aynе'l-yakîn sâhibi isen benim bu söylediğim şeylerin istidlâl ve taklîd tarîkinden değil, belki keşif cihetinden olduğunu anlarsın."¹²⁰

İşte İblîs Âdem'de, böyle bir cem'iyet hâsıl olduğunu ve kendisinde bu cem'iyetin bulunmadığını bilmedi. Âdem'i dahi kendi hâline kıyâs edip, secde ve serfûrû ile emrolundukda, bâtınının ve zâhirinin iktizâsına tebaan istikbâr etti; ve kendi taayyünü ile Âdem'in hakikatinden mahcûb olduğu için, Hak Teâlâ onu verâ-yı hicâba tardetti. Zîrâ [1/99] İblîs'in muktezâsı bu idi. Hak Teâlâ hazretleri hakîm-i mutlaktır; hükmünü mahalline vaz'e-

120 Lâhicî, *Mefâtihu'l-İcâz*, s. 197; a.mlf., *Esrârü's-Şühûd*, s. 39-42.

der ve hükmünde aslâ kimseye zulmetmez.

Şu hakikat ma'lûm olsun ki, bâlâda birçok mahallerde dahi îzâh olunduğu üzere, kisve-i taayyüne bürünen vücûd-ı vâhid-i Hak'tan gayrısı değildir. Bu taayyün dediğimiz perde, müteayyin olan vücûd-ı Hak üzere isti'lâ edip onu setreder. Maahâzâ bu taayyün perdesinin sebâtı yoktur. كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ (Kasas, 28/88) [Her bir şey hâliktir; ancak O'nun vecihi hâlik değildir.] âyet-i kerîmesinde işâret buyurulduğu vech ile vücûd-ı Hakk'ın nûru, ânen-fe-ânen bu perdeleri yırtar. Şu hâlde taayyün, zât-ı Hakk'a nazaran “mel'ûn” ve “matrûd” olur. Ey tâlib-i irfân, eğer sen bu taayyün perdesinin arkasında Hakk-ı müteayyini müşâhede edersen, hakîkati hicâbda müşâhede etmiş olursun; ve seni “ben, ben” demeğe sevkeden şey, ancak taayyününden ibârettir.

Gülşen-i Râz'dan beyit:

حقیقت کر تعین شد معین تو او را در عبارت گفته من

Tercüme: “O hakikat ki, taayyün ile muayyen oldu, sen o hakikate, esnâ-yı tekellümünde “ben” dedin.”¹²¹

İmdi bu perdenin sebât üzere olmadığını yakinen bildin ise, artık “ben, ben” diyecek mecâlin kalmaz; ve eğer bu taayyün perdesinin arkasında vücûd-ı müteayyin olan Hakk'ı müşâhede etmezsen, taayyün ile hicâba düşersin; ve kendi taayyünün, kendi nefsine hicâb olur.

Gülşen-i Râz'dan beyit:

تعینهای عالم بر تو طاریست از آن گویی چو شیطان همچو من کیست

Tercüme: “Âlemin taayyünleri senin üzerine târîdir. İşte bundan dolayı şeytan gibi; “Benim gibi kim vardır?” dersin.”¹²² [1/100]

Ve böyle olan kimse, bu taayyünle zât-ı Hak'tan mel'ûn ve matrûd olup, müteayyin ve muhtecib olan ayn-ı vâhideyi ebeden müşâhede edemez.

121 Lâhicî, *Mefâtîhu'l-Îcâz*, s. 187 (beyit: 290). Bu beytin Ahmed Avni Bey tarafından yapılmış manzûm tercümesi şöyledir (*Gülşen-i Râz* [haz. Turgut Karabey], s. 110):

Hakikat ol taayyünden muayyen Anı izhâr eder her sözdeki “ben”

122 Lâhicî, *Mefâtîhu'l-Îcâz*, s. 357 (beyit: 525). Bu beytin Ahmed Avni Bey tarafından yapılmış manzûm tercümesi şöyledir (*Gülşen-i Râz* [haz. Turgut Karabey], s. 141):

Taayyünât-ı âlem sende târî Diyorsun sen de “ben” İblîs-vârî

A'mâl-i hasenesi sebebiyle cennete dâhil olsa bile, taayyünât-ı cinâniyye ile Hak'tan mahcûb olup, bunlarla meşgûl olur.

İşte Âdem'in "halîfe" olmasının sebebi, "iki el" ta'bîr olunan sıfât-ı mütekâbile-i ilâhiyye ile mahlûk olmasındandır. İmdi Âdem, eğer Hakk'ın istihlâf ettiği âlemde ve eczâ-yı âlemde, kendisini istihlâf eden Hakk'ın sûreti ile zâhir olmasa idi, onda hilâfete istihkâk tezâhür edip, halîfe olmaz idi; ve eğer Âdem'de, üzerlerine istihlâf olunan reâyânın, ya'ni âlemin ve eczâ-yı âlemin, taleb ettiği şeyin kâffesi mevcûd olmasaydı, âlem üzerine halîfe olmaz idi. Zîrâ âlemin istinâdı halîfeyedir. Binâenaleyh âlem ve eczâ-yı âlem neye muhtâc ise, halîfe olan Âdem onların kâffesiyle kâim olmak iktizâ eder; ve eğer âlemin muhtâc olduğu şeyler bulunmasa, Âdem'de hilâfet sâbit olmaz. Zîrâ âciz olan bir kimse, kendi gibi âciz olan diğer bir kimsenin ihtiyâcını te'mîn edemez. Bu takdîrce hilâfet, sûret-i ilâhiyye üzere mahlûk olmak i'tibâriyle, bilcümle cüz'îyyât-ı âlemi câmi' olan insân-ı kâmil için sahîh oldu. Böyle olunca Hak Teâlâ, insân-ı kâmilin sûret-i zâhiresini hakâyık-ı âlemden ve hakâyık-ı âlemin sûretlerinden inşâ etti; ve sûret-i bâtinesini de *إِنَّ اللَّهَ خَلَقَ آدَمَ عَلَى صُورَتِهِ* [Allah Teâlâ âdemi kendi sûreti üzerine halketti.] muktezâsınca, Allah Teâlâ kendi sûreti üzere inşâ eyledi; ve insân-ı kâmilin bu vech ile inşâsından dolayı, onun hakkında hadîs-i kudsisinde: "Ben onun sem'i ve basarı olurum"¹²³ dedi; ve onun sûret-i cismâniyyesinden olan "gözü ve kulağı olurum" demedi; ve böyle buyurmakla sûret-i bâtine ve zâhiresi arasını tefrîk etti. Zîrâ sem' ve basar sûret-i bâtinedendir; ve sem'iyet ve basariyet Hakk'a isnâd olunur. Velâkin göz ve kulak Hakk'a [1/101] muzâf kılınmaz. Cisim ve cismâniyet hâdisin ve müteayyinin şânıdır. Zât-ı Hak ise hudûs ve taayyünden münezzehtir.

وهكذا هو في كلٍّ موجودٍ من العالمِ بِقَدْرِ ما تَطْلُبُهُ حَقِيقَةُ ذلك الموجودِ،
ولكن ليس لأحدٍ مجموعٌ ما لِلْخَلِيفَةِ، فما فَازَ إلا بالمجموعِ، فلولا سَرَائُنُ

123 Buhârî, "Rikâk", 38; Abdürrezzak b. Hemmâm, *Musannef*, XI, s. 192; Hakîm Tirmizî, *Nevâdiru'l-Usûl*, II, s. 112 (55. asıl) vd.; Kelâbâzî, *Bahru'l-Fevâid*, I, 581, 921; İbn Hibbân, *Sahîh*, II, s. 58; Taberânî, *Mu'cemu'l-Evsat*, IX, s. 139; İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ*, VIII, 355.

الحقّ في الموجوداتِ بالصورةِ ما كان للعالمِ وجودٌ، كما أنّه لولا تلك الحقائقُ المَعْقُولَةُ الكَلِيَّةُ ما ظَهَرَ حُكْمُ في الموجوداتِ العينيَّةِ، ومن هذه الحقيقةِ كان الافتقارُ من العالمِ إلى الحقّ في وجودِهِ.

Ve bunun gibi, o, âlemden her bir mevcûdda, bu mevcûdun hakîkatinin taleb ettiği kadardır. Velâkin halîfe için mecmû' olan şey, bir ahad için yoktur. Böyle olunca, ancak mecmû' ile fâiz oldu. İmdi eğer Hakk'ın mevcûdâtta sûretle sereyânı olmaya idi, âlem için vücûd olmaz idi. Nitekim o hakâyık-ı ma'küle-i külliyye olmasa idi, mevcûdât-ı ayniyyede bir hüküm zâhir olmaz idi; ve bu hakîkatten, âlemin kendi vücûdunda Hakk'a iftikârı sâbit oldu.

Ya'ni Allah Teâlâ'nın sûreti Âdem'de külliyyet ve cem'iyet üzere zuhûr ettiği gibi, âlemin cüz'ünden her bir mevcûdda, bu mevcûdun hakîkatinin isti'dâdı, Hakk'ın kendisinde ne kadar zuhûrunu taleb etmiş ise, Hakk'ın zuhûru o mevcûdda o kadardır. Eczâ-yı âlemden hiçbir mevcûdda halîfe için olan cem'iyet yoktur. Zîrâ halifenin isti'dâd ve kâbiliyeti, kendisinde kâffe-i esmâ-i ilâhiyyenin fiilen zuhûruna müsâid olacak kadar geniştir. Mevcûdât-ı sâirenin isti'dâdında bu vüs'at ve kâbiliyet yoktur. Binâenaleyh Âdem, sûret-i Hak'la sûret-i âlem [1/102] cem'iyetini hâiz olduğu için, hilâfete nâil oldu. İmdi eğer zât-ı mutlak-ı Hakk'ın sûret-i ilâhiyyesiyle mevcûdâtta sereyânı olmaya idi, âlemin vücûdu olmaz idi. Zîrâ zât-ı Hak vâcibü'l-vücûd ve âlem mümkinü'l-vücûddur; ve mümkünin vücûdu ise, bâlâda izâh olunduğu üzere, vücûd ile adem arasında vâki'dir. Binâenaleyh eğer Hakk-ı latîf, mertebe-i kesâfete bi't-tenezzül, mevcûdât-ı mümkünede esmâsı sûretiyle müteayyin olmasaydı, bu mevcûdât-ı mümkünede ademde kalır idi. Nitekim eğer hayât, ilim, sem', basar ve irâde ve kudret gibi mertebe-i akılda sâbit olan hakâyık-ı külliyye olmaya idi, bu hakâyık-ı külliyyenin mevcûdât-ı ayniyyede birer hükmü zâhir olmaz idi. Umûr-i külliyyenin vücûdât-ı ayniyyeye irtibâtı bâlâda tafsîl olunmuş idi. İşte Hakk'ın mevcûdâtta sûretle sereyânı hakîkâtinden dolayı, âlemin vücûd iktisâ etmesinde, Hakk'a iftikâr ve ihtiyâcı sâbit oldu. Demek ki, vücûd-ı mümkün hakâyık-ı ma'küle-i külliyyeye merbût olduğu gibi vücûdda dahi Hakk'a merbûttur. Zîrâ bir şeyin mertebe-i kesâfeti mertebe-i letâfetine merbûttur; ve vücûdda ona muhtaçtır.

Şiir:

فَالْكُلُّ مُفْتَقِرٌ مَا الْكُلُّ مُسْتَعِينٌ هَذَا هُوَ الْحَقُّ قَدْ قُلْنَا هُ لَا نَكْنِي

İmdi hepsi müftekindir; küllîsi müstağnî değildir. İşte bu haktır ki biz dedik; ve kinâye etmedik.

Ya'ni gerek Hak ve gerek âlem yekdiğerine müftekindir; her birisi yekdiğerinden müstağnî değildir. Âlemin Hakk'a iftikârı, bâlâda îzâh olduğu üzere, vücûddadır; ve Hakk'ın âleme iftikârı, ise, vücûdda olmayıp esmâ ve sıfât-ı ilâhiyyesinin âlemin mazharında fiilen zuhûrundadır. Hâce Hâfız-ı Şîrâzî (k.s.) bu iftikârı bir beytinde “iştiyâk” ile ta'bîr buyurmuştur. Beyt-i şerîf şudur: [1/103]

سایه معشوق بر عاشق اگر افتاد چه شد ما باو محتاج بودیم او بما مشتاق بود

Tercüme: “Ma'şûkun sâyesi, âşık üzerine düştü ise ne oldu? Biz vücûdda ona muhtaç ve müftekir idik. O da zuhûrda bize müştâk idi.”¹²⁴

İmdi Hakk'ın bize iftikârı, gayra iftikâr zannolunmasın. Bu iftikâr onun esmâsı arasındaki nisebden bir nisbettir. Onun ism-i Bâtın'ı, zuhûrda ism-i Zâhir'ine müftekindir. Bizler ise Hakk'ın ism-i Zâhir'inin mazharıyız. İşte bizim açık söyledığımız ve kinâye etmediğimiz bu kavl hakır.

فَإِنْ ذَكَرْتَ غَيْبًا لَا اِفْتِقَارَ بِهِ فَقَدْ عَلِمْتَ الَّذِي يَقُولُنَا نَعْنِي

İmdi eğer sen Ganî'yi zikredersen, ki onun iftikârı yoktur; binâena-leyh bizim kavlimiz ile murâd ettiğimiz şeyi muhakkak bilirsin.

Ya'ni eğer sen, Hak Teâlâ hazretlerinin Zât'ı i'tibâriyle ganî olup, hiçbir şeye muhtaç olmadığını zikredersen, bu takdîrce sen bizim bâlâdaki beyt-i şerîfte فَالْكُلُّ مُفْتَقِرٌ ya'ni “Gerek Hak ve gerek âlem yekdiğerine müftekindir” kavlimizden ne ma'nâyı murâd ettiğimizi bilirsin; ve anlarsın ki, bizim Hak hakkında beyân ettiğimiz iftikâr, onun aslâ Zât'ına taalluk etmez. Belki bu taalluk-ı iftikâr ancak esmâ ve sıfât i'tibâriyledir. Beyt-i şerîfteki ذَكَرْتَ sîgasında şurrâh-ı kirâm: İki i'tibâr vardır; birisi “muhâtab” [ذَكَرْتُ -zikrettin] diğeri “nefs-i mütekellim” dir [ذَكَرْتُ -zikrettim], diyorlar. Muhâtab i'tibâr olunursa, suâl-i mukadderin cevâbı olur. Ya'ni gûyâ bir sâil çıkıp der ki: Ey

124 Mehmed Vehbi Konevî, *Şerh-i Divân-ı Hâfız*, I, s. 495.

hazret, sen Hakk'ı da müftekir mevkiine vaz'ettin, bu nasıl olur? Hâlbuki Allah Teâlâ hazretleri Kur'ân-ı Kerîm'inde: إِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ (Ankebût, 29/6) [Şübhesiz Allah âlemlerden müstağnîdir.] buyurur. İşte bu beyt-i şerîf buna cevâb olur. Eğer nefs-i mütekellim olursa, beyt-i şerîf evvelki beyt-i şerîfin îzâhı olur. [1/104]

فَالْكُلُّ بِالْكُلِّ مَرْبُوطٌ فَلَيْسَ لَهُ عَنْهُ انْفِصَالٌ خُذُوا مَا قُلْتُمْ عَنِّي

Binâenaleyh hepsi, hepsine merbûttur. Şu hâlde ondan onların infisâli yoktur. Benim dediğim şeyi benden alın!

Ya'ni gerek küll olan Hak ve gerek o küllün bilcümle suver-i esmâiyyesinden ibâret olmakla küll olan âlem yekdîğerine merbûttur. Onların o irtibâtta aslâ infisâli yoktur. Benim: “Hak, rubûbiyetini izhâr etmek için âleme merbûttur; ve âlem dahi vücûdda Hakk'a müftekirdir. Binâenaleyh bu husûsta tarafeynin yekdîğerine iftikârı sâbittir” dediğim sözü benden ahz ve zabtedin! Zîrâ bu söz, ehl-i felsefenin hükümleri gibi mahsûl-i istidlâl değil, belki keşf tarîkiyle söylenmiştir.

فَقَدْ عَلِمْتَ حِكْمَةَ نَشْأَةِ جَسَدِ آدَمَ، أَعْنِي صُورَتَهُ الظَّاهِرَةَ، وَقَدْ عَلِمْتَ نَشْأَةَ رُوحِ آدَمَ، أَعْنِي صُورَتَهُ الْبَاطِنَةَ، فَهُوَ الْحَقُّ وَالْخَلْقُ، وَقَدْ عَلِمْتَ نَشْأَةَ رُتْبَتِهِ، وَهِيَ الْمَجْمُوعُ الَّذِي بِهِ اسْتَحَقَّ الْخِلَافَةَ، فَآدَمُ هُوَ النَّفْسُ الْوَاحِدَةُ الَّتِي خُلِقَ مِنْهَا هَذَا النَّوْعُ الْإِنْسَانِيُّ، وَهُوَ قَوْلُهُ تَعَالَى: ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالًا كَثِيرًا وَنِسَاءً﴾، فَقَوْلُهُ: «اتَّقُوا رَبَّكُمْ» اجْعَلُوا مَا ظَهَرَ مِنْكُمْ وَقَايَةَ لِرَبِّكُمْ، وَاجْعَلُوا مَا بَطَنَ مِنْكُمْ، وَهُوَ رَبُّكُمْ، وَقَايَةَ لَكُمْ، فَإِنَّ الْأَمْرَ ذَمٌّ وَحَمْدٌ، فَكُونُوا وَقَايَةَ فِي الذَّمِّ وَاجْعَلُوا وَقَايَتَكُمْ فِي الْحَمْدِ تَكُونُوا أَدْبَاءَ عَالَمِينَ.

İmdi muhakkak sen, cesed-i Âdem neş'esinin hikmetini bildin; ben onun sûret-i zâhiresini murâd ederim; ve muhakkak rûh-ı Âdem neş'esini de bildin, ben onun sûret-i bâtinesini murâd ederim. Binâenaleyh o Hak ve halktır; ve onun rütbesini de bildin. O da onunla hilâfete müstahak olduğu mecmû'dur. [1/105] Böyle olunca Âdem, kendisinden bu nev'-i insânî halkolunan nefs-i vâhidedir. O da Hak Teâlâ'nın kavlidir: “Ey nâs, sizi nefs-i vâhideden halkeden ve ondan

onun zevcesini yaradan ve her ikisinden ricâl-i kesîri ve nisâyı bess
eyleyen Rabb'inizden ittikâ edin!" (Nisâ, 4/1) İmdi اَتَّقُوا رَبَّكُمْ kavli, siz-
den zâhir olan şeyi Rabb'inize vikâye edin; ve sizden bâtın olan şeyi
ki, o sizin Rabb'inizdir, kendinize vikâye edin, demektir. Zîrâ emr,
zemm ve hamddir. Binâenaleyh siz, zemmde vikâye olun ve O'nu
hamdde kendinize vikâye edin ki, âlimlerin üdebâsı olasınız.

Ya'ni sen bâlâdaki îzâhâtta, Âdem'in cesedi olan sûret-i zâhiresinin hakâyık-ı âlemde ve onun sûretlerinden inşâ olduğunu ve bunun hikmeti dahi, Âdem âlemde halîfe ittihâz olunup, bu halîfenin, âlemin muhtâc olduğu şeyin kâffesi ile kâim olması lâzım gelmesinden ibâret bulunduğunu bildin; ve kezâ Âdem'in rûhu olan sûret-i bâtinesini de Hak Teâlâ hazretlerinin kendi sûreti üzere inşâ edip, onun sem'i ve başarı olduğunu bildin. Ve kezâ Âdem'in hilâfetten ibâret olan rütbesini de bildin ki, o rütbe, Hak Teâlâ hazretlerinin Zâhir ve Bâtın isimlerinin taht-ı hîtasında bulunan bilcümle esmâ cem'iyetinden ibârettir; ve Âdem, bunların hey'et-i mecmûasını câmi' olduğu için, hilâfete müstahak olmuştur. Âdem zâhiri ve bâtını câmi' olunca, kendisinden bu nev'-i insânî halkolunan nefis-i vâhide olmuş olur.

Misâl: Elimize bir şeftâli alalım. Bu nefs-i vâhideden ibâret bir meyvedir. Çekirdeği bâtını ve içi; ve eti zâhiri ve dışıdır. Demek ki bu şeftâli zâhiri ve bâtını câmi'dir. Onun çekirdeğini arza dikip terbiye ettiğimizde bir şeftâli ağacı çıkar. Çekirdek bâtın ve ağaç zâhir olur; ve ağaçta binlerce şeftâli peydâ olur ki, her bir şeftâli zâhir ve bâtını câmi' bulunur. İşte o elimize aldığımız bir şeftâliden alâ-vechî't-teselsül nâmütenâhî ağaçlar ve şeftâliler [1/106] zuhûra gelir. İşte bu misâle mutâbık olarak, Hak Teâlâ Âdem'den bu nev'-i insânı halkeyledi. Bunun delîli dahi Hak Teâlâ hazretlerinin: **يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَبَثَّ** (Nisâ, 4/1) [Ey nâs! Sizi nefs-i vâhideden halkeden ve ondan onun zevcesini yaradan ve her ikisinden ricâl-i kesîri ve nisâyı bess eyleyen Rabb'inizden ittikâ edin.] kavlı-i şerîfidir ki, metnin tercümesinde ma'nâ-yı münîfi beyân olundu.

Hilkat-i Âdem hakkında ehl-i kitâb ile mâddiyyûn arasında ihtilâf vardır. Ehl-i kitâb, Âdem'in sûret-i zâhiriyesi olan cesedinin kırk günde tesviye

buyurularak, rûh nefholunduğunu ve ba'dehû onun dıl'-ı eyserinden zevcesi olan Havvâ'nın halkedildiğini ve sonra sâdır olan zelleleri hasebiyle arza ihbât olunduklarını beyân ederler ki, kütüb-i münzelenin ibârât-ı zâhiresinden böyle anlaşılır.

Mâddiyyûn ise, hilkat-i âlemin kavâid-i tekâmüliyyeye müstenid olduğunu ve küre-i arzın ibtidâ sehâb-ı muzî hâlinde tekevvün edip, ba'dehû buhâr-ı nârî, sonra da mâyi'-i nârî hâline geldiğini ve ondan sonra da tassallüb ederek milyonlarca seneler sonra rûy-i arzda nebâtât bittiğini ve yüz binlerce sene sonra nebâtâtın envâi tedricen tekemmül ede ede hayvânât-ı ibtidâiyye olan zevâhif zuhûr eylediğini ve zevâhif tekemmül-i tedricî ile memeli hayvanlar şekline inkılâb ettiğini, ve sinîn-i vefireden sonra bu hayvânâtın dahi tekemmül ederek nesnâsa tebeddül eylediğini ve nesnâsın tekemmülünden dahi ibtidâî insanlar zuhûra geldiğini ve bu ibtidâî insanların ale't-tedric tekemmül ederek bugünkü mertebeyi, ihrâz eylediklerini tedkîkât-ı müstehâsâtan istidlâlen beyân edip Hâlık'ı, peygamberi, dîni inkâr eylerler; ve derler ki: "İnsanın kendisinde ebedî bir rûh tasavvur etmesi hubb-i enânîyetten mütevellid bir keyfiyettir. Bu enânîyete o kadar merbûttur ki, kendi ecdâdı olan hayvânâtta böyle bir rûh tasavvurunu zihnine sığdıramaz; ve kendisini hayvânât ve nebâtât ve ma'deniyâttan bu husûsta mümtâz görür." Hâlbuki bâlâda görüldüğü üzere hayât, ilim, sem' ilh... hakâyık-ı ma'küleden olup onların hâricte vücûdu yoktur. Onların hükmü zâhir olmak için mevcûdât-ı ayniyyeye lüzûm vardır. Binâenaleyh hayât bir emr-i küllî-i ma'küledir ki, hükmü cem'i-i mevcûdâtta sâridir. Şu kadar ki, her bir mevcûdun taayyünü bu hayâtın zuhûruna müsâid değildir. Hayât, cemâdâtta gayr-ı mahsûs, nebâtâtta mahsûs, hayvânâtta zâhir ve ahsen-i takvîm üzere mahlûk olan [1/107] insanda ise azhardır. Şu hâlde inde'l-muhakkikîn, efrâd-ı mevcûdâtın her bir ferd zirûhdur. Zîrâ her birisi bir ismin mazharıdır; ve o isim onun Rabb-i hâssı ve rûhudur; ve onun müdebbiri olan bu isim Zât'a delâleti hasebiyle kâffe-i esmâyı câmi'dir. O mevcûdun "Hayy" isminden dahi nasîbi vardır. Velâkin bu ismin hükmü ba'zısında bâtın ve ba'zısında zâhirdir. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de bu hakîkate işâreten buyrulur: *وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ وَلَكِنْ لَا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ* (İsrâ, 17/44) [Allâh'ı hamd ile tesbîh etmeyen hiçbir şey yoktur; velâkin siz

onların tenzîhini ve tesbîhini tefakkuh etmezsiniz.] İmdi her bir şey Hakk'ı tesbîh etmek için zîrûh olmak lâzımdır. Ehl-i hicâb onların tesbîhlerini işitmez ve bilmezler. Velâkin hicâb-ı taayyünden halâs olan ehl-i keşf sem'-i rûh ile onların nutuklarını işitirler. Bu husûstaki tafsîlât **Fass-ı Hûdî**'de ve diğer faslarda gelecektir. Mâdemki her bir mevcûdun hakîkati, mazhar olduğu isimdir ve isim ise müsemmânın aynıdır; şu hâlde o mevcûdun sûreti fenâ-pezîr olsa da, hakîkati bâkîdir. Bu husûstaki tafsîlât dahi **Fass-ı Yûnusî**'dedir. Binâenaleyh hilkat-i Âdem keyfiyeti mâddiyyûnun tedkikâtına mutâbık olsa dahi, Hakk'ı, peygamberi, dîni inkâr etmek için hiçbir sebep yoktur. Bu inkâr onların vehm ile meşûb olan nazar-ı aklîlerinin hükmü iktizâsındandır. Yazık ki hicâb-ı enâniyyetleri sâikasıyla Peygamber'e tebaiyetten istikbâr edip, şikeste ve beste olan ukûl-i cüz'îyelerine mağrûren, sûret-i insâniyyede mevcûd olmak gibi bir ni'metin kadrini bilmezler. Ey tâlib-i ma'rîfet, bu fırsat eline bir def'a geçer. Kibir ve gurûr ve isti'lâ gibi huzûzât-ı nefsâniyyeye tâbi' olup isti'dadını zâyî' etme!

İmdi Hz. Şeyh-i Ekber (r.a.) ... اتَّقُوا رَبَّكُمُ الْخ (Nisâ, 4/1) âyet-i kerîmesinin lisân-ı hakîkatle tefsîrine şürû' edip buyururlar ki: اتَّقُوا رَبَّكُم kavli "Vücûd-ı zâhiriniz olan bu taayyün-i kesîfinizi Hakk'a vikâye, ya'ni siper ittihâz ediniz" demektir. Zîrâ bu vücûd-ı kesîf-i beşerînin birçok evsâf-ı mezmûmesi vardır. Her ne kadar hakîkatte bunların senden zuhûru esmâ-i ilâhiyye âsârından ibâret ise de, mâdemki senin ortada bir vücûd-ı hâdis-i kesîfin vardır ve bunların cümlesinin o vücûda taalluku derkârdır ve Hak, min-haysü'z-zât, bunların kâffesinden münezzehdir; şu hâlde senden evsâf ve ef'âl-i zemîme sâdır olursa, "Bunlar Hakk'ındır, deme; benimdir de!" Ve eğer kerem ve atâ ve rahmet gibi evsâf ve ef'âl-i hamîde sâdır olursa [1/108] bâtının olan Rabb'ini nefesine siper edip "Bunlar Hakk'ındır, de!" Zîrâ bunlar ahlâk-ı ilâhiyyedendir; ve biz bu ahlâk ile tahalluka me'mûruz. Nitekim buyurulur: تَخَلَّقُوا بِأَخْلَاقِ اللَّهِ [Allâh'ın ahlâkı ile ahlâklanınız.]¹²⁵ Ve Hak Teâlâ bize şu حَسَنَةً مِّنَ اللَّهِ وَمَا

125 Tüsterî, *Tefsîr*, s. 174; Sülemî, *Hakâiku't-Tefsîr*, II, s. 344; Kuşeyrî, *Risâle*, s. 297 (bâbü's-sabr); Sîrcânî, *el-Beyâz ve's-Sevâd*, s. 283; Gazzâlî, *İhyâ*, VII, s. 210 (kitâbu's-sabr ve's-şükür); a.m.lf., *Maksadü'l-Esnâ*, s. 162; Hemedânî, *Temhîdât*, 23;

(Nisâ, 4/79) ya'ni "Sana iyilikten bir şey isâbet ettikde, Allah'dandır; ve fenâlıktan bir şey isâbet eyledikde nefsendendir" âyet-i kerîmesinde bu edebi ta'lîm buyurdu. Eğer böyle yapacak olursan, ya'ni vücûd-ı kevnîde sâbit olan zemm ve hamdden, zemde nefsinî Hakk'a siper, ve hamdde Hakk'ı nefsinî siper edecek olursan, âlim olan kimselerin edîblerinden olursun. Nitekim Âdem (a.s.) kendisinden sâdır olan zelleyi, hakikat-i hâlî ârif iken, kendi nefsinî isnâd edip *رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا* (A'râf, 7/23) [Ey bizim Rabb'imiz, biz nefsimize zulmettik.] buyurdu; ve zellede nefsinî Rabb'ine siper ittihâz ettiği için, mahzâ bu edebi sebebiyle makbûl oldu; ve İblîs ise Hak'la münâzaa edip, terk-i edeb ettiği için matrûd ve mel'ûn oldu.

ثُمَّ أَنَّ اللَّهَ تَعَالَى أَطْلَعَهُ عَلَى مَا أُوْدِعَ فِيهِ وَجَعَلَ ذَلِكَ فِي قَبْضَتَيْهِ، الْقَبْضَةُ الْوَاحِدَةُ فِيهَا الْعَالَمُ، وَالْقَبْضَةُ الْأُخْرَى فِيهَا آدَمُ وَبَنُوهُ، وَيَبْنَ مَرَاتِبُهُمْ فِيهِ، وَلَمَّا أَطْلَعَنِي اللَّهُ فِي سِرِّي عَلَى مَا أُوْدِعَ فِي هَذَا الْإِمَامِ الْوَالِدِ الْأَكْبَرِ، جَعَلْتُ فِي هَذَا الْكِتَابِ مِنْهُ مَا حُدَّ لِي لَا مَا وَقَفْتُ عَلَيْهِ، فَإِنَّ ذَلِكَ لَا يَسَعُهُ كِتَابٌ وَلَا الْعَالَمُ الْمَوْجُودُ الْآنَ، فَمِمَّا شَهِدْتُهُ مِمَّا نُودِعُهُ فِي هَذَا الْكِتَابِ كَمَا حَدَّدَ لِي رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: حِكْمَةُ الْإِلَهِيَّةِ فِي كَلِمَةِ آدَمِيَّةٍ، وَهُوَ هَذَا الْبَابُ، ثُمَّ حِكْمَةُ نَفْثِيَّةٍ فِي كَلِمَةِ شَيْثِيَّةٍ، ثُمَّ حِكْمَةُ سُبُوحِيَّةٍ فِي كَلِمَةِ نُوحِيَّةٍ، ثُمَّ حِكْمَةُ قُدُوسِيَّةٍ فِي كَلِمَةِ إِدْرِيسِيَّةٍ، ثُمَّ حِكْمَةُ مُهَيِّمِيَّةٍ فِي كَلِمَةِ إِبْرَاهِيمِيَّةٍ، ثُمَّ حِكْمَةُ حَقِّيَّةٍ فِي كَلِمَةِ إِسْحَاقِيَّةٍ، ثُمَّ حِكْمَةُ عَلِيَّةٍ فِي كَلِمَةِ إِسْمَاعِيلِيَّةٍ، ثُمَّ حِكْمَةُ رُوحِيَّةٍ فِي كَلِمَةِ يَعْقُوبِيَّةٍ، ثُمَّ حِكْمَةُ نُورِيَّةٍ فِي كَلِمَةِ يُوسُفِيَّةٍ، ثُمَّ حِكْمَةُ أَحَدِيَّةٍ فِي كَلِمَةِ هُودِيَّةٍ، [1/109] ثُمَّ حِكْمَةُ فَتُوحِيَّةٍ فِي كَلِمَةِ صَالِحِيَّةٍ، ثُمَّ حِكْمَةُ قَلْبِيَّةٍ فِي كَلِمَةِ شُعَيْبِيَّةٍ، ثُمَّ حِكْمَةُ مَلَكِيَّةٍ فِي كَلِمَةِ لُوطِيَّةٍ، ثُمَّ حِكْمَةُ قَدْرِيَّةٍ فِي كَلِمَةِ عَزْرِيَّةٍ، ثُمَّ حِكْمَةُ نَبَوِيَّةٍ فِي كَلِمَةِ عِيسَوِيَّةٍ، ثُمَّ حِكْمَةُ رَحْمَانِيَّةٍ فِي كَلِمَةِ سُلَيْمَانِيَّةٍ، ثُمَّ حِكْمَةُ وَجُودِيَّةٍ فِي كَلِمَةِ دَاوُدِيَّةٍ، ثُمَّ حِكْمَةُ نَفْسِيَّةٍ فِي كَلِمَةِ يُوسُفِيَّةٍ، ثُمَّ حِكْمَةُ غَيْبِيَّةٍ فِي كَلِمَةِ أَيُّوبِيَّةٍ، ثُمَّ حِكْمَةُ جَلَالِيَّةٍ

في كلمةٍ يَحْيَوِيَّةٍ، ثم كلمةٍ مَالِكِيَّةٍ في كلمةٍ زَكَرِيَّاوِيَّةٍ، ثم كلمةٍ إِبْنَسِيَّةٍ
في كلمةٍ إِيَّاسِيَّةٍ، ثم كلمةٍ أَحْسَائِيَّةٍ في كلمةٍ لُقْمَانِيَّةٍ، ثم كلمةٍ إِمَامِيَّةٍ
في كلمةٍ هَارُونِيَّةٍ، ثم كلمةٍ عَلَوِيَّةٍ في كلمةٍ مُوسَوِيَّةٍ، ثم كلمةٍ صَمَدِيَّةٍ
في كلمةٍ خَالِدِيَّةٍ، ثم كلمةٍ فَرْدِيَّةٍ في كلمةٍ مُحَمَّدِيَّةٍ.

Ondan sonra Allah Teâlâ, onda îdâ' eylediği şeye onu muttali' eyledi; ve bunu kendisinin iki kabzasında kıldı. Kabza-i vâhidede âlem ve kabza-i uhrâda Âdem ve evlâdı ve onda onların merâtibi var idi. Vaktâki Allah Teâlâ, bu imâm-ı vâlid-i ekberde îdâ' eylediği şeye, sırrımda beni muttali' kıldı; bu kitâbda, ondan bana tahdîd olunan şeyi îrâd ettim, yoksa ona vâkıf olduğum şeyi değil. Zîrâ buna, ne kitâb ne de el'ân mevcûd olan âlem vâsi' olmaz. İmdi bu kitâbda îdâ' ettiğimiz şey, müşâhede ettiğim şeydendir. Nitekim Resûlullah (s.a.v.) Kelime-i Âdemiyye'de mündemic hikmet-i ilâhiyyeyi bana tahdîd eyledi. O da, bu bâbdır. Ba'dehû Kelime-i Şîsiyye'de mündemic hikmet-i nefsiyye [نَفْسِيَّةٌ], ba'dehû Kelime-i Nûhiyye'de mündemic hikmet-i sübbûhiyye, ba'dehû Kelime-i İdrîsiyye'de mündemic hikmet-i kuddûsiyye, ba'dehû Kelime-i İbrâhîmiyye'de mündemic hikmet-i müheyyemiyye, ba'dehû Kelime-i İshâkiyye'de mündemic hikmet-i hakkiyye, ba'dehû Kelime-i İsmâîliyye'de mündemic hikmet-i aliyye, ba'dehû Kelime-i Ya'kûbiyye'de mündemic hikmet-i rûhiyye, ba'dehû Kelime-i Yûsufiyye'de mündemic hikmet-i nûriyye, ba'dehû Kelime-i Hûdiyye'de mündemic hikmet-i ahadiyye, ba'dehû Kelime-i Sâlihiyye'de mündemic hikmet-i fûtûhiyye, ba'dehû Kelime-i Şuaybiyye'de mündemic hikmet-i kalbiyye, ba'dehû Kelime-i Lûtiyye'de mündemic hikmet-i melkiyye, ba'dehû Kelime-i Üzeyriyye'de mündemic hikmet-i kaderiyye, ba'dehû Kelime-i İseviyye'de mündemic hikmet-i nebviyye,¹²⁶ ba'dehû Kelime-i Süleymâniyye'de mündemic hikmet-i rahmâniyye, ba'dehû Kelime-i Dâvûdiyye'de mündemic hikmet-i vücûdiyye, ba'dehû Kelime-i Yûnusiyye'de mündemic hikmet-i nefsiyye, ba'dehû Kelime-i Eyyûbiyye'de mündemic hikmet-i gaybiyye

126 Ahmed Avni Bey, **İsâ Fassi'**nının başında açıkladığı üzere bu kelimenin iki vechi vardır: "İhbâr" mânâsında olan "nebeviyye" ve "rif'at" mânâsında olan "nebviyye". Ahmed Avni Bey bu vecihleri belirttikten sonra Konevi'ye uyararak "nebviyye"yi tercih eder.

ye, ba'dehû Kelime-i Yahyâviyye'de mündemic hikmet-i celâliyye, ba'dehû Kelime-i Zekerîyyâviyye'de mündemic hikmet-i mâlikiyye, ba'dehû Kelime-i İlyâsiyye'de mündemic hikmet-i înnâsiyye, ba'dehû Kelime-i Lokmâniyye'de mündemic hikmet-i ihsâniyye, ba'dehû [1/110] Kelime-i Hârûniyye'de mündemic hikmet-i imâmîyye, ba'dehû Kelime-i Mûseviyye'de mündemic hikmet-i ulviyye, ba'dehû Kelime-i Hâlidîyye'de mündemic hikmet-i samediyye, ba'dehû Kelime-i Muhammediyye'de mündemic hikmet-i ferdiyyedir.

Ya'ni Hak Teâlâ hazretleri, Âdem'e tevdî' eylediği şeyi göstermek sûretiyle, o şeye muttali' kıldı; ve göstererek muttali' kıldığı bu şeyi, iki kabzasında ona irâe etti. O iki kabzadan birisi, sıfât-ı kâbiliyyet sâhibi olan sol kabzadır ki, onda âlem var idi; ve diğer kabza dahi sıfât-ı fiiliyye sâhibi olan sağ kabzadır ki, onda Âdem ve evlâdı ve evlâdının merâtibi meşhûd idi. Vaktâki Allah Teâlâ bu imâm-ı vâlid-i ekber olan Âdem'de îdâ' eylediği şeye beni sırrımda muttali' kıldı ve onun kâmil olan evlâdının suver-i cem'iyye-i ilâhiyyesini tafsîlen müşâhede ettirdi; bu kitâbda sırrımda vâki' olan müşâhedâtımdan bana tahdîd olunan şeyi îrâd ettim. Zîrâ sırrımda cemî'-i enbiyânın hakâyıkını müşâhede ettiğimde, ezvâk-ı enbiyâyı zevk-i Muhammedî dâiresinde izhâr ve bu kitâbda beyân etmek için, (S.a.v.) Efendimiz tarafından bana bir hadd ta'yîn buyuruldu. Binâenaleyh ben bu kitâbda bana ta'yîn olunan haddi tecâvüz etmedim; ve sırrımda vâki' olan müşâhedâtımın hepsini yazmadım. Zâten müşâhede ettiğim esrâr ve ezvâk, ne bu kitâba ve ne de el'ân mevcûd olan âleme sığmaz. Zîrâ bir bahr-i bî-pâyân olan ezvâk ve maânî libâs-ı sûrete sığmaz. Nitekim Hakîm-i Senâî hazretleri buyurur: Beyit:

باز گشتم ز آنچه گفتم زآنکه نیست در سخن معنی و در معنی سخن

Tercüme: "Söylediğimden rücû' ettim. Zîrâ sözde ma'nâ ve ma'nâda söz yoktur."¹²⁷

İşte bu kitâbda îdâ' ettiğim şey dahi, sırrımda müşâhede ederek muttali' olduğum ezvâk ve maârifdendir. Nitekim (S.a.v.) Efendimiz, Kelime-i Âdemîyye'de mündemic olan "hikmet-i ilâhiyye"yi bana tahdîd etti, o da bu bâbdır. Binâenaleyh hikmet-i ilâhiyyeden sırrımda muttali' olduğum

127 Ahmed Eflâkî, *Menâkıbu'l-Ârifîn*, I, s. 415.

şeyi bervech-i tahdîd yazdım. [1/111] Ondan sonra sırasıyla her birinin ezvâkı, bu kitâb-ı münîfin birer bâbından kinâye olan her bir fasta beyân olunmuştur. Her bir kelimenin bir hikmete sebep-i ihtisâsı, her fassın ibtidâsında mukaddeme olarak gösterilmiş olduğundan burada ayrıca beyânına hâcet görülmemiştir.

وَفَصُّ كُلِّ حِكْمَةٍ الْكَلِمَةُ الَّتِي نُسِبَتْ إِلَيْهَا، فَاقْتَصَرْتُ عَلَى مَا ذَكَرْتُهُ مِنْ هَذِهِ الْحِكْمِ فِي هَذَا الْكِتَابِ عَلَى مَا ثَبَتَ فِي أَمِّ الْكِتَابِ، فَاُمْتَثَلْتُ مَا رُسِمَ لِي، وَوَقَفْتُ عِنْدَمَا حُدِّ لِي، وَلَوْ رُمْتُ زِيَادَةً عَلَى ذَلِكَ مَا اسْتَطَعْتُ، فَإِنَّ الْحَضْرَةَ تَمْنَعُ مِنْ ذَلِكَ، وَاللَّهُ الْمُؤَفِّقُ، لَا رَبَّ غَيْرُهُ.

Ve her bir hikmetin fassı, kendisine nisbet olunan kelimedir. Binâenaleyh bu kitâbda, ümmü'l-kitâbda sâbit olduğu şey üzere, bu hikmetlerden zikrettiğim şey üzerine iktisâr ettim. İmdi ben, bana resm olunan şeye imtisâl ettim; ve bana tahdîd olunan şey indinde durdum; ve eğer bunun üzerine ziyâde etmeğe meyletsem, kâdir olmaz idim. Zîrâ hazret bundan men'eder. Muvaffık ancak Allah'dır. Onun gayrı Rab yoktur.

Ya'ni her bir hikmet, bir nebînin kalbinde müntakıştır; ve o nebînin vücûdu bir kelimedir ki, onun kalbinde müntakış olan hikmet o kelimeye nisbet olunur. “Kelime” ve “fass” haklarındaki îzâhât “Dîbâce”nin şerhinde mürûr etti. Hz. Şeyh (r.a.) buyurur ki: Ben bu kitâbda, ümmü'l-kitâbda sâbit olan hadd dâiresinde, bu hikmetlerden zikrettiğim ezvâk ve maârif üzerine iktisâr ettim. Bu ümmü'l-kitâbda sâbit olan haddi tecâvüz etmedim. Bu ümm-i kitâb, hakikat-i muhammediyyeden ibâret olan taayyün-i evveldir; ve cemî'-i enbiyâ ve evliyâ, kâffe-i ezvâk ve ulûmu, velâyet-i hâssa-i muhammediyye ve makâm-ı mahmûddan ibâret bulunan, bu mertebeden alırlar; ve bu ümm-i kitâb hâtem-i evliyâ mişkâtıdır. Bu bâbdaki tafsîlât **Fass-ı Şîsî'**de gelecektir. Hz. Şeyh-i Ekber [1/112] (r.a.) vâris-i kâmil-i nebevî olduğundan buyururlar ki: Ben Hâtem-i enbiyâ mişkâtında, bu *Fusûsu'l-Hikem* kitâbında beyân ettiğim ulûm ve ezvâk-ı enbiyâyı tahrîrde, bana resm olunan hadde imtisâl ettim; ve bu tahdîd olunan mikdâr dâiresinde durdum. Bu dâireyi aslâ tecâvüz etmedim. Eğer bunun ziyâdesine meylerde idim, kâdir olamaz idim. Zîrâ ben ubûdiyet mertebeye

sinde sâbitim; ve hazret-i ubûdiyyet ise, seyyidin resm ettiği şeye muhâlefetten men'eder. Binâenaleyh hakikat-i muhammediyyeden me'hûz olan bu *Fusûsu'l-Hikem*'de izhârına me'mûr olduğum maârifte ne ziyâde ve ne de noksan vâki' olmamıştır. Doğru yolda tevfik ihsân eden ancak Rabbü'l-erbâb olan Allâhü Zülcelâl hazretleridir. O Rabbü'l-erbâbın gayrı olan bir Rab yoktur. وَاللَّهُ يُدَبِّرُ الْأُمْرَ [İşi tedbîr eden Allah'dır.]

İmdi kitâb müellifleri kendi hâl ve şânlarına kıyâsen bu *Fusûsu'l-Hikem*'de Hz. Şeyh-i Ekber (r.a.) efendimizin himmet ve tasarrufu sebkettiğine zâhib olurlar ise, hatâ-yı azîmde bulunurlar. Vâris-i ekmelin ulûmu, ehl-i hicâbın âlem-i tabiattan müstenbat olan ulûm-i istidlâliyyesi gibi değildir. İşte bu kıyâs-ı nefsten dolaydır ki, ulemâ-i zâhireden birçoğu bu kitâb-ı münife i'tirâz edip ihrâka teşebbüs etmişler; ve ba'zıları Hz. Şeyh'in kadr-i âlisini mu'terif olmakla berâber, mahzâ isti'dâdât-ı zâtiyyelerinin adem-i müsâadesinden dolayı mündericât-ı kitâbdan ürkerek, bu kitâbın bir İspanyol generali tarafından bi't-te'lîf Hz. Şeyh'e isnâd olduğunu beyân etmişlerdir. Hâlbuki bu isnâd o kadar câhilânedir ki, külfet-i redde bile değmez. Şu kadar diyelim ki, bu kitâb-ı münifin te'lîfi, 627 sene-i hicriyesindedir. *Fütûhât-ı Mekkiyye* ise 590 senesinde Mekke'-i Mükerrreme'de te'lîf buyurulmuştur.¹²⁸ *Tecelliyât-ı Mevsiliyye*¹²⁹ ise Musul'da te'lîf olunmuştur. Hâlbuki o vakit usûl-i tıbbât mevcûd olmadığı cihetle *Fütûhât-ı Mekkiyye* gibi bir eser-i cesîmin İspanya'ya kadar intişârı, nasıl mümkün oldu da bu general bu kitâb-ı münifte *Fütûhât-ı Mekkiyye* ve *Tecelliyât-ı Mevsiliyye* ve *Kitâbü İnşâi'd-Devâir* gibi Hz. Şeyh'in birtakım âsâr-ı celîlesi mündericâtına [1/113] atf-ı hakâyık etti? O ne büyük general imiş ki, lübb-i Kur'an'a ve Hz. Şeyh-i Ekber'in âsâr-ı alîyyesinde inbâ' buyurduğu ezvâka vâsıl olmuş da, *Fusûsu'l-Hikem* gibi bir eser-i azîm vücûda getirmiştir, ve mertebe-i kemâlde Hz. Şeyh'e müsâvî gelmiştir? Bunun mümkün olmadığı meydanda olduğundan bu isnâd bir ürcûfe-i câhilânedir. Ey mü'min-i mütefekkir, eğer bu ve emsâli âsâr-ı ekâbiri okuyup anlamıyor

128 İbnü'l-Arabî *Fütûhât*'ın telifine 598/1201 târihinde Mekke'de başlamış, telif faaliyeti otuz bir yıl sürmüş ve ilk imlâ 629/1231'de, ikinci imlâ ise 636/1238'de tamamlanmıştır. Bk. Kılıç, *İbnü'l-Arabî*, s. 26-27; Addas, *Kibrî-i Ahmer'in Peşinde*, s. 324, 326.

129 Burada kastedilen eser, İbnü'l-Arabî'nin 601/1204-1205 yılında Musul'da iken kaleme aldığı *Tenezzülâtü'l-Mevsiliyye* olmalıdır. Bk. Yahyâ, *Histoire et classification de l'oeuvre d'Ibn Arabi*, s. 500-502.

isen, ta'n etme! Benim için değildir, de, bırak! Bu, tarîk-i insâftır; ve insâf dînin yarısıdır. Zîrâ âsâr-ı ekâbirden her ferdin nasîbi yoktur. وَاللّٰهُ يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهِ مَن يَشَاءُ وَاللّٰهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ (Bakara, 2/105) [Allah Teâlâ ise rahmetini dilediğine tahsîs buyurur; ve Allah Teâlâ pek büyük ihsân sâhibidir.]

İbtidâ: 26 Temmuz 1334 ve 18 Şevval 1336

[26 Temmuz 1918], yevm-i Cum'a saat 4,5

İntihâ: Leyle-i Perşembe 2 Kânûn-i sâni 1335 ve

29 Rebîu'l-evvel 1337 [2 Ocak 1919], saat 1,5

II

فَصِّ حِكْمَةَ نَفْسِيَّةٍ فِي كَلِمَةِ شَيْئَةٍ

[KELİME-İ ŞİSİYYE'DE MÜNDEMİC HİKMET-İ NEFSİYYE'NİN BEYÂNINDA OLAN FASTIR]

“Nefs” (نَفْسٌ) “tuh tuh diyerek üflemek” ma'nâsına gelir. Nitekim ehl-i azâim, ya'ni hastalar üzerine okuyucular yapar. Zamânımızda onlara alâ-tarîki't-tezyîf “üfürükçü” de derler; ve Arablar o gibi kimselere “neffâs” ta'bîr ederler ve Kur'ân-ı Kerîm'de شَرَّ النَّفَّاثَاتِ (Felak, 113/4) buyrulur ki, “neffâse olan kadınların şerrinden” demektir.

Ve “Şît” “tâ” ile İbrânî lugatında “Atâullah” ma'nâsınadır. Arablar “sâ” harfiyle “Şîs” telaffuz eder. Âdem (a.s.), Hâbil'in vak'a-yı şehâdetinden sonra teskîn-i teessürü için Hak'tan bir mevhibe taleb etti. Ona Şîs (a.s.) atâ olundu.

Burada “nefs”den (نَفْسٌ) murâd, zât-ı ahadiyyette mahbûs kalıp sıkılan esmâ-i ilâhiyyeyi nefes-i Rahmânîsini irsâl ile Hakk'ın tenfis etmesinden ibârettir; ve “hikmet-i nefsiyye”nin Kelime-i Şîsiyye'ye sebebi-i tahsîsi budur ki, Cenâb-ı Âdem taayyün-i evvel-i icmâlî olup, onun mertebesi kâffe-i merâtib-i âlemi müstemil idi. Hak Teâlâ hazretleri o icmâlî, vücûd-ı mutlakının a'yân-ı sâbite üzerine inbisâtından ibâret olan nefes-i Rahmânîsi ile tafsîl etmek murâd etti. Feyz-i cûdî ve menh-i vehbîden ibâret bulunan Hz. Şîs'in taayyünüyle zâhir oldu; ve bu zuhûr “nefes-i Rahmânî” hasebiyle olduğu için, irsâl-i nefes ma'nâsına olan “nefs”e müteallik hikmet, “atâullah” ve “hibetullah” ma'nâsına olan Kelime-i Şîsiyye'ye tahsîs buyruldu; ve Hz. Şeyh (r.a.) bu sebebdan dolayı “hikmet-i nefsiyye”yi “hikmet-i ilâhiyye”den sonra zikrederek bunda, Şîs (a.s.)ın kalb-i şerîfine vârid olan ulûm-i vehbiyye-i ilâhiyyeyi ve atâyâ-yı zâtiyyeyi ve onun birtakım ahkâm ve maârifini ve ezvâk ve kemâlâtını beyân buyurdu. [2/2]

اعْلَمْ أَنَّ الْعَطَايَا وَالْمِنْحَ الظَّاهِرَةَ فِي الْكَوْنِ عَلَى أَيْدِي الْعِبَادِ وَعَلَى غَيْرِ أَيْدِيهِمْ
عَلَى قِسْمَيْنِ: مِنْهَا مَا يَكُونُ عَطَايَا ذَاتِيَّةً وَعَطَايَا أَسْمَائِيَّةً، وَتَمَيِّزُ عِنْدَ أَهْلِ
الْأَذْوَاقِ.

Ma'lûm olsun ki, kevnde kulların elleri üzere ve onların ellerinin gayrı üzere olan atâyâ ve minah-i zâhire iki kısım üzerinedir: Onlardan biri atâyâ-yı zâtîyye, diğeri atâyâ-yı esmâîyyedir; ve ehl-i ezvâk indinde mütemeyyiz olur.

Ya'ni muallim vâsıtasıyla müteallime hâsıl olan herhangi bir ilim; ve şeyh ve melâike ve ervâh-ı enbiyâ ve evliyâ vâsıtalarıyla mürîde hâsıl olan maârif-i rabbâniyye gibi, kulların elleri vâsıtasıyla ve bir muallimin ta'lîmine ve şeyhin irşâdına muhtâc olmaksızın tâlib-i Hakk'a cihet-i bâtından hâsıl olan ilim gibi, kulların elleri tavassut etmeksizin vücûd-ı hâricîde vâki' olan Allâh'ın atâları ve ihsânları iki kısımdır: Biri "atâyâ-yı zâtîyye", diğeri "atâyâ-yı esmâîyye"dir.

Ma'lûm olsun ki, vücûd-ı mutlak-ı Hak zât-ı ahadiyyesi hasebiyle, atâ ve ihsân etmez. Zîrâ atâ sıfât ve esmâ icâbıdır. Bu mertebede ise Hak kâffe-i sıfât ve esmâ ile zuhûrdan ganîdir; ve O'nun bilcümle sıfât ve esmâsı zât-ı ahadiyyetinde mündemic ve müstehlektir. Bunlar zuhûr etmese de, zât-ı mutlakı, yine zât-ı mutlaktır. Vaktâki zâtında mahv ve müstehlek olan bu sıfât ve esmâ zuhûr isterler, Hak kendi zâtına, yine kendi zâtında tecellî etmekle, onların suver-i ilmiyyeleri Hakk'ın zâtında peydâ olur. Buna "feyz-i akdes" ta'bîr ederler; ve Hakk'ın bu tecellîsi ile "mertebe-i ilm"e tenezzülü mertebeye esmâ ve sıfât, vahdet ve ulûhiyet mertebesidir. Ondan sonra zât-ı Hakk'ın her bir mertebeye tenezzülü, bu mertebeye ilimde hâsıl olan esmâsının sûreti üzerine olur. Binâenaleyh vücûd-ı hâricîde, ya'ni şimdi bizim içinde bulunduğumuz hazret-i şehâdet ve âlem-i dünyâda bu vücûdlarımızda hâsıl olan atâyâ, atâyâ-yı esmâîyyedir; ve bu atâyâ-yı esmâîyye, atâyâ-yı zâtîyyede mündericdir. Zîrâ zât-ı Hak, ilminde peydâ olan suver-i esmâîyyeye, nefes-i Rahmânîsiyle münbasit olmak, ya'ni mer-tebe-i letâfetten mertebeye-i kesâfete tenezzül etmek sûretiyle vücûd verdi;

ve onların isti'dâdları ve kâbiliyetleri neden ibâret ise, ona göre atâ ve ihsân etti. [2/3] Binâenaleyh bu atâlar, zât-ı vahdet ve ulûhiyetten inbiâs eyledi. Bu sûrette atâyâ-yı zâtîyye ve tecelliyât-ı zâtîyye dedikleri zât-ı ulûhiyyetin tecellîsi olur.

İmdi insân-ı kâmil “Allah” ism-i câmiinin mazharı olmak i'tibâriyle, âlem-i kevnde Hakk'ın tecellî-i zâtîsi hâssaten ona olur; ve o zât-ı saâdet-simât kâffe-i mevcûdâtın a'yân-ı sâbiteleri iktizâsınca, kendilerine vârid olması icâb eden atâyâyı ve minah-ı ilâhiyyeyi, hilâfeti ve niyâbeti hasebiyle, onlara tevzî eder. Âlem-i kevnde vâki' olan bu tecelliyât-ı esmâiyyeye “feyz-i mukaddes” ta'bîr ederler. İşte bu iki kısım atâyâ, zevk sâhibleri indinde yekdiğerdinden farkolunur.

كَمَا أَنَّ مِنْهَا مَا يَكُونُ عَنْ سُؤَالٍ فِي مُعَيَّنٍ وَعَنْ سُؤَالٍ فِي غَيْرِ مُعَيَّنٍ، وَمِنْهَا مَا لَا يَكُونُ عَنْ سُؤَالٍ، سَوَاءٌ كَانَتْ الْأَعْطِيَّةُ ذَاتِيَّةً أَوْ أَسْمَائِيَّةً، فَالْمُعَيَّنُ كَمَنْ يَقُولُ «يَا رَبِّ أَعْطِنِي كَذَا» فَيُعَيَّنُ أَمْرًا مَا لَا يَخْطُرُ لَهُ سِوَاهُ، وَغَيْرُ الْمُعَيَّنِ كَمَنْ يَقُولُ «يَا رَبِّ أَعْطِنِي مَا تَعْلَمُ فِيهِ مَصْلَحَتِي مِنْ غَيْرِ تَعْيِينٍ لِكُلِّ جُزْءٍ مِنْ ذَاتِيٍّ مِنْ لَطِيفٍ وَكَثِيفٍ».

Nitekim ondan ba'zısı, muayyende suâlden ve gayr-ı muayyende suâlden vâki' olur; ve ondan ba'zısı da suâlden vâki' olmaz. Gerek atıyye-i zâtîyye olsun, ve gerek esmâiyye olsun müsâvîdir. İmdi “Yâ Rab bana bunu ver!” diyen gibi muayyin, ona onun gayrı bir şey hutûr etmeyen bir emri ta'yîn eder; ve gayr-ı muayyin dahi “Yâ Rab benim latîf ve kesîften olan zâtımın her bir cüz'üne min-gayr-ı ta'yîn, benim onda maslahatım olduğunu bildiğin şeyi ver!” diyen kimse gibidir.

Hz. Şeyh (r.a.) atâyâ-yı ilâhiyyeyi, “atâyâ-yı zâtîyye” ve “atâyâ-yı esmâiyye” nâmıyla iki kısma taksîm edip temyîzini de zevke havâle buyurdu. O atâyâyı burada da, hiss ile idrâk olunan kısımlara taksîm edip, beynlerindeki farkı misâl ile tavzîh buyurdu. Zîrâ ma'kûl misâl ile mahsûs olur; ve evvelki taksîm fâil cihetinden ve bu taksîm ise kâbil cihetindendir. Ya'ni Hak'tan lafz ile bir şey talep eden kul, ilim ve yakîn gibi ya muayyen bir şey ister; veyâhud [2/4] “Yâ Rab! Sen benim hâlimi ve benim salâhım hangi

şeyde olduğunu bilirsin. Benim zâtımın latîf olan cüz'üne, ya'ni rûhuma ve kuvâ-yı rûhâniyyeme ve kesîf olan cüz'üne, ya'ni âlem-i kesâfette müteayyin ve mukayyed olan vücûduma ve nefsim ve kuvâ-yı nefsâniyyeme muvâfık ve sâlih olan ne ise ez-gayr-ı ta'yîn onu ihsân et!" kavlinde olduğu gibi gayr-ı muayyen bir şey'i taleb eder; ve taleb lafzı ile vâki' olmayan atâ dahi, taleb lafzıyla olan ile müsâvîdir. Bu atâyâ ister zâtî, ister esmâî olsun. Zîrâ suâl ya lisân-ı kâl veyâ hâl veyâhud isti'dâd ile olur. Suâl olmak husûsunda cümlesi birbirine müsâvîdir. Meselâ bir dilenci gelip "On para ver!" der. Bu lisân-ı kâl ile suâldir. Bir diğer dilenci gelip boynunu bükerek el açıp durur, bu da lisân-ı hâl ile sadaka taleb ediyor. Fakat âile sâhibi olup akşama yiyeceği ve bir kesbi olmadığını bildiğiniz bir fakîr ne lisân-ı kâl ile ve ne de lisân-ı hâl ile sizden sadaka istemediği hâlde, siz onun mahall-i sadaka olmak isti'dâdını hâiz olduğunu bildiğiniz için ona muâvenette bulunursunuz. Binâenaleyh onun sizden sadaka taleb etmesi lisân-ı isti'dâd ile olmuş olur.

وَالسَّائِلُونَ صِنْفَانِ: صِنْفٌ بَعَثَهُ عَلَى السُّؤَالِ الْاسْتِعْجَالُ الطَّبِيعِيُّ، فَإِنَّ الْإِنْسَانَ خُلِقَ عِجْولًا، وَالصَّنْفُ الْآخَرُ بَعَثَهُ عَلَى السُّؤَالِ عِلْمُهُ، لِمَا عَلِمَ أَنَّ ثَمَّةَ أُمُورًا عِنْدَ اللَّهِ قَدْ سَبَقَ الْعِلْمُ بِأَنَّهَا لَا تُنَالُ إِلَّا بَعْدَ السُّؤَالِ، فيقول: فَلَعَلَّ مَا نَسَّأَلُهُ فِيهِ سَبْحَانَهُ يَكُونُ مِنْ هَذَا الْقَبِيلِ، فَسُؤَالُهُ احْتِيَاطٌ لِمَا هُوَ الْأَمْرُ عَلَيْهِ مِنَ الْإِمْكَانِ، وَهُوَ لَا يَعْلَمُ مَا فِي عِلْمِ اللَّهِ وَلَا مَا يُعْطِيهِ اسْتِعْدَادُهُ فِي الْقَبُولِ، لِأَنَّهُ مِنْ أَغْمَضِ الْمَعْلُومَاتِ الْوُقُوفُ فِي كُلِّ زَمَانٍ فَرَدَّ عَلَى اسْتِعْدَادِ الشَّخْصِ فِي ذَلِكَ الزَّمَانِ، وَلَوْلَا مَا أَعْطَاهُ الْاسْتِعْدَادُ السُّؤَالَ مَا سَأَلَ.

Ve sâiller iki sınıftır: Bir sınıfı suâle isti'câl-i tabîi ba'setti. Zîrâ insan acûlen mahlûktur. Ve diğer sınıfı da suâle ilmi ba'setti. Zîrâ bildi ki Allah indinde, ilim sebkettiği umûr vâki'dir. Ona ancak talebden sonra nâil olunur. İmdi der ki, me'mûldür ki Hak'tan taleb ettiğimiz şey bu kabîlden ola. Böyle olunca onun suâli, imkândan [2/5] üzerinde bulunduğu şey için ihtiyâttır; ve hâlbuki Allâh'ın ilminde olan şey ve onun isti'dâdının kabûlde i'tâ ettiği şey bilinmez. Zîrâ her zaman ferdde, bu zamanda şahsın isti'dâdına vukûf, ma'lûmâtın en gâmiz olanındandır. Ve eğer isti'dâd, suâli i'tâ etmeye idi, suâl etmezdi.

Ya'ni Allâh'ın atâlarını, ihsânlarını lisân-ı kâl ile taleb edenler iki sınıftır: Bir sınıfını bu atâyâyı Hak'tan talebe sevkeden şey isti'câl-i tabî'dir. Zîrâ acele etmek insanın şânındandır; o acûl olarak halkolunmuştur. Vaktinin hulûlünden mukaddem kemâle vusûlü taleb eder. Sâillerden bu sınıf, bilmezler ki, taleb ettikleri atâyı, ilm-i ilâhîde ayn-ı sâbitelerinin lisân-ı isti'dâd ile vâki' olan talepleri üzerine Hak hükmetmiş midir; ve kendileri hangi zamanda, hangi şeye müstaidir? İşte bir sınıfın talebi böyle cehil üzerine vâki' olur.

Diğer sınıfı suâle sevkeden şey ise, onun ilmidir. Zîrâ bu sınıf icmâlen bilirler ki, Allâh'ın indinde ilm-i ilâhî sebketsmiş olan birtakım umûr vardır; ve o umûra ancak talebden sonra nâil olunur. Ya'ni birtakım atâyâyı ilâhiyye vardır ki, onların zuhûru, ilm-i ilâhîde talebe meşrût kılınmıştır. Binâenaleyh taleb olmadıkça zuhûr etmez. Bunun için bu sınıf, Hak Teâlâ hazretlerinden bizim taleb ettiğimiz şey belki bu kabildendir, deyip imkân-ı husûlü, ilm-i ilâhîde talebe mütevakkıf olduğu mütâlaasıyla o şeyi ihtiyâten Hak'tan ister. Maahâzâ bu taleble berâber, o şeyin ilm-i ilâhîde sübûtu vâki' midir; ve onun ayn-ı sâbitesinin isti'dâdı bu taleb ettiği şeyi ezelde, Hak aleyhine hükmetmiş midir; ve binâenaleyh ilm-i ilâhîde sâbit olan şey, zâhirde umduğuna muvâfık mıdır, bunları bilmez. Zîrâ a'yân-ı sâbite Hakk'a ne sûretle ilim vermişler ise, o sûretle Hakk'ın ma'lûmu olurlar; ve Hakk'a, bizim hakkımızda böyle hükmet diye, Hak aleyhinde ne vech ile hükmetmişler ise, Hakk'ın onlar hakkındaki hükmü dahi ona göredir. Zîrâ hâkim hükmettiği şeyde mahkûmun-aleyhdir. Bu bahsin tafsîli **Fass-ı Üzeyrî**'de zikrolunmuştur.

İşte sâil ayn-ı sâbitesi ilm-i Hak'ta ne sûretle ma'lûm olduğunu bilmediği için, [2/6] taleb ettiğim şey belki ilm-i ilâhîde sâbit olmuş bir şeydir, deyip ihtiyâten suâl eder. Fakat bunun sâbit olup olmadığını bilmez. Zîrâ her bir zamanda, her bir şahsın isti'dâdına vâkıf olmak keyfiyeti pek gâmız ve en derin ve gizli ma'lûmât cinsindendir. Binâenaleyh her bir ferd, her ânda olan isti'dâdını bilmez ki, o dakikada müstaid olduğu şeyi hemen Hak'tan taleb etsin de, o şey dahi derhâl vâki' oluversin. İşte bunu bilmediği için, belki eser-i icâbet zâhir olur diye, müstaid olduğunu zannettiği şeyi Hak'tan taleb eder. Bu sebeble onun istediği şeylerin ba'zısı vâki' olur, ba'zısı vâki'

olmaz. Fakat şurası şâyân-ı dikkattir ki, insan sûret-i umûmiyyede olarak kabûlüne müstaid olduğu şeyi idrâk edebilir. Meselâ bir kimse tıp veya riyâziye tahsiline mübâşeret eder. Az mesâî ile çok ma'lûmât elde ettiğini ve o ilmin mesâilini anlamakta aslâ güçlük çekmediğini görür. Bundan anlar ki, o ilmin husûlüne kendisinde isti'dâd vardır. İşte bu icmâlen isti'dâdına vukûfdur ki, buna “kazâ” derler. Fakat onun vakten-mine'l-evkât ne mikdâr hâsıl olacağını, ya'ni kazânın tafsîli olan “kader”i bilmez. Meğer ki Hak bunların ba'zısına kendini muttali' kılsın; ve bunların cümlesine ıttılâ ilm-i ilâhîde olan şeye ıttılâ'dır ki, bu da Hakk'a mahsustur. Nitekim Kur'ân-ı Kerim'de buyrulur: مَا تَدْرِى نَفْسٌ مَّاذَا تَكْسِبُ غَدًا (Lokmân, 31/34) ya'ni “Bir nefis, yarın ne kesbedeceğini bilmez.”

İmdi abd her ne kadar isti'dâdını bilmez ise de, eğer isti'dâd, sâile suâli i'tâ etmese idi, ondan taleb sâdır olmaz idi. Zîrâ abd üzerinde her ânda cârî olan ahvâl, onun isti'dâdından münbaisdir; ve abdin talebi dahi, üzerinde cârî olan ahvâlden bir hâldir. Binâenaleyh abdin suâli dahi, onun isti'dâdından münbais bir keyfiyet olur. Şu hâlde sâil Hak'tan bir şey talep ettikde, onun o suâli, taleb ettiği şeydeki isti'dâdına delâlet eder; ve işte o isti'dâd, talebe sebep olmuştur. Fakat abd, [2/7] her zaman ferddde, ya'ni eczâ-yı zamandan her bir cüz'de, isti'dâdının ne şeyi iktizâ ettiğini bilmez. Eğer bilse idi talebini müteâkib o şey zuhûr ediverir idi.

فَعَايَةُ أَهْلِ الْحُضُورِ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ مِثْلَ هَذَا أَنْ يَعْلَمُوهُ فِي الزَّمَانِ الَّذِي يَكُونُونَ فِيهِ، فَإِنَّهُمْ بِحُضُورِهِمْ يَعْلَمُونَ مَا أَعْطَاهُم الْحَقُّ فِي ذَلِكَ الزَّمَانِ وَأَنَّهِمْ مَا قَبِلُوهُ إِلَّا بِالْإِسْتِعْدَادِ، وَهُمْ صِنْفَانِ: صِنْفٌ يَعْلَمُونَ مِنْ قَبُولِهِمْ اسْتِعْدَادَهُمْ، وَصِنْفٌ يَعْلَمُونَ مِنْ اسْتِعْدَادِهِمْ مَا يَقْبَلُونَهُ، وَهَذَا أَتَمُّ مَا يَكُونُ فِي مَعْرِفَةِ الْإِسْتِعْدَادِ فِي هَذَا الصَّنْفِ، وَمِنْ هَذَا الصَّنْفِ مَنْ يَسْأَلُ لَا لِلْإِسْتِعْجَالِ وَلَا لِلْإِمْكَانِ، وَإِنَّمَا يَسْأَلُ امْتِثَالًا لِأَمْرِ اللَّهِ فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿أَدْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ﴾، فَهُوَ الْعَبْدُ الْمَحْضُ، وَلَيْسَ لِهَذَا الدَّاعِي هِمَّةٌ مُتَعَلِّقَةٌ فِيمَا سَأَلَ فِيهِ مِنْ مُعَيَّنٍ أَوْ غَيْرِ مُعَيَّنٍ، وَإِنَّمَا هِمَّتُهُ فِي امْتِثَالِ أَوَامِرِ سَيِّدِهِ، فَإِذَا اقْتَضَى الْحَالُ السُّؤَالَ سَأَلَ عِبُودِيَّةً وَإِذَا اقْتَضَى التَّفْوِيزَ وَالسُّكُوتَ سَكَتَ، فَقَدْ اِبْتَلَى أُيُوبَ وَغَيْرَهُ، وَمَا سَأَلُوا رَفَعَ مَا ابْتَلَاهُمُ اللَّهُ بِهِ، ثُمَّ اقْتَضَى لَهُمُ الْحَالُ فِي زَمَانٍ

آخِرَ أَنْ يَسْأَلُوا رَفَعَ ذَلِكَ، فَسَأَلُوهُ، فَرَفَعَهُ اللَّهُ عَنْهُمْ.

İmdi bunun mislini bilmeyen ehl-i hûzurun gâyesi, onu içinde bulundukları zamanda bilmeleridir. Zîrâ onlar huzûrları sebebiyle bu zamanda Hakk'ın onlara verdiği şeyi ve onu ancak isti'dâd sebebiyle kabûl ettiklerini bilirler; ve onlar iki sınıftır: Bir sınıfı kabûllerinden isti'dâdlarını bilirler; ve bir sınıfı dahi ne şeyi kabûl ettiklerini isti'dâdlarından bilirler. Bu da, bu sınıfta ma'rifet-i isti'dâdda vâki' olan şeyin etemmidir; ve bu sınıftan, isti'câl ve imkân için değil, ancak Allah Teâlâ'nın اِدْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ (Mü'min, 40/60) [Bana duâ ediniz; size icâbet edeyim!] kavlindeki emrine imtisâlen suâl eden kimse vardır. Böyle olunca o, abd-i mahzdır; ve bu dâî için, suâl ettiği şeyde muayyenden ve gayr-ı muayyenden, himmet-i müteallika yoktur. Onun himmeti ancak efendisinin evâmirine imtisâldedir. Binâenaleyh hâl, suâli iktizâ ettikde, ubûdiyyeten suâl eder; ve tefvîz ve sükûtu iktizâ ettikde dahi, sâkit olur. İmdi Eyyûb'u vesâireyi mübtelâ kıldı. Hâlbuki Allâh'ın onları onunla mübtelâ ettiği şeyin ref'ini suâl etmediler. Ba'dehû diğer zamanda onlara bunun ref'ini talep etmek iktizâ etti. Binâenaleyh suâl ettiler. O hâlde Allah, onlardan onu ref'eyledi. [2/8]

Ya'ni sâillerden bunun mislini, ya'ni ilm-i ilâhiyi ve isti'dâdlarını bilmeyen ehl-i huzûrun gâyesi, içinde bulundukları zamanda isti'dâdlarını bilmeleridir. Onlar a'yân-ı sâbitelerinin ilm-i Hak'ta ne sûretle sübût bulduğunu ve lisân-ı isti'dâdlarıyla Hak'tan, ne şeyi talep etmiş olduklarını bilmemekle berâber, gerek bilvâsıta ve gerek bilâ-vâsıta vâridâttan, tecelliyâttan, ulûm ve ahlâktan, bulundukları zaman içinde Hakk'ın ne şeyi ihsân buyurduğunu ve hâzır oldukları zaman içinde kabûl ettikleri atâyâ-yı ilâhiyyeyi ancak o zamanda olan isti'dâd-ı cüz'ileriyle kabûl ettiklerini bilirler. Zîrâ Hak'la huzûr ve şühûdları sebebiyle, vücûdda ve te'sîrde Hak'tan başka hiçbir şey görmezler; ve Zeyd ve Amr yediyle kendilerine vâsıl olan atâyâyı gördükde: "İşte bu bizim ilm-i ilâhîde sâbit olan a'yânımızın lisân-ı isti'dâd ile Hak'tan talep ettiği şeydir ki, şu zamandaki isti'dâd-ı cüz'îmiz sebebiyle şimdi bize Hak'tan ihsân olundu" derler.

Bu ehl-i huzûr dahi iki sınıftır: Bir sınıfı atâyı kabûllerinden dolayı isti'dâdlarını bilirler; zîrâ bunlara a'yân-i sâbiteleri mekşûf değildir. Binâe-

naleyh isti'dâdlarını tafsîlen bilmezler. Ancak kendilerine vârid olan atâyâyı kabûl edip hazmetmeleri hasebiyle isti'dâdlarını icmâlen bilirler; ve “Eğer isti'dâdımız olmasa idi, bu atâyı kabûl etmez idik” derler. Nitekim Cenâb-ı Şeyh Ekber (r.a.) bu *Fusûsu'l-Hikem*'de binlerce hakâyık ve maârif beyân buyururlar. Nice kimseler vardır ki, bu maârifî havsalarına sığdırıp kabûl edemez. Bu kabûl edememek keyfiyeti şübhe yoktur ki adem-i isti'dâddandır. Ve yine birçok kimseler Hz. Şeyh-i Ekber mazharından vârid olan bu atâyâyı kabûl edip ve âb-ı hayât gibi içip hazmederler. Bu da kabûle olan isti'dâddan nâşîdir.

İmdi kelâm bir, fakat isti'dâd-ı sâmiîn muhtelifdir. Ve ehl-i huzûrun bir sınıfı dahi, ilm-i ilâhîdeki a'yân-ı sâbitelerini ve onların isti'dâdlarını bildikleri için, bu isti'dâdları hasebiyle ne şeyi kabûl edeceklerine vâkıfırlar. Binâenaleyh onlar ancak kendilerinde kabûle isti'dâd gördükleri şeyi Hak'tan taleb ederler; ve istedikleri şey de filhâl veyâ bir müddet sonra vâki' olur. Ve bu ikinci sınıf, ehl-i huzûr sınıfında, ma'rifet-i isti'dâd keyfiyetinde vâki' olan şeyin etemmidir. Ya'ni bu ikinci sınıf birinci sınıftan daha tamâmdır. Cenâb-ı Şeyh (r.a.) atâyâ-yı ilâhiyyeyi evvelâ “taleb ile” ve “talebsiz” hâsıl olan atâyâya; ve taleb ile olan atâyâyı dahi “muayyen” ve “gayr-ı muayyen” olan şeye taksîm etti. Şimdi de sâili, suâle sevkeden şey hasebiyle [2/9] taksîm edip buyururlar ki: Bu ehl-i huzûrdan olan sâillerden bir sâil vardır ki Hak'tan taleb eder, fakat isti'câl-i tabîi ve imkân için suâl etmez; belki onun suâli Allah Teâlâ hazretlerinin اَدْعُونِي اَسْتَجِبْ (Mü'min, 40/60) ya'ni “Benden suâl edin, sizin için isticâbe edeyim” kavliyle vâki' olan emrine imtisâl içindir. Bu sâil abd-i mahzûr. Onun dünyevî ve uhrevî, ve zâhirî ve bâtinî, muayyen ve gayr-ı muayyen, hiçbir şeye himmeti müteallik değildir. Binâenaleyh taleb ettiği şeyi himmetini ta'lîk ederek istemez. Onun himmeti, ancak Efendi'sinin emirlerine imtisâl etmektedir. *Mesnevî*:

چون طمع خواهد ز من سلطانِ دین خاک بر فرقِ قناعت بعد زین

Tercüme: “Sultân-ı dîn, mâdemki benden tama' ister, bundan sonra kanâatın başına toprak saçılın!”¹³⁰

130 Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, X, s. 193 (beyit: 2694).

Binâenaleyh hâl, suâl iktizâ edince, bu abd-i mahz ancak ubûdiyye-ten suâl eder. Zîrâ onun vech-i Hak'tan ve cemâl-i mutlakdan başka hiçbir murâdı yoktur. Cem'an makâm-ı vahdette ve tafsîlen mezâhir-i kesîrede, ya'ni suver-i âlemedir. Eğer muktezâ-yı hâle göre lafzen Hak'tan bir şey talep ederse, Efendi'sine karşı kulluğun şânını isbât içindir. Ve eğer hâl, Hakk'a tefvîz-i umûr edip sükût etmeyi iktizâ ederse, susar; ne himmeti ile ma'nen ve kalben; ve ne de lisânı ile lafzen bir şey talep etmez. Nitekim Hak Teâlâ hazretleri Eyyûb (a.s.)'ı ve sâir enbiyâyı ve onların vârisleri olan evliyâyı, birtakım belâlara mübtelâ eyledi; onlar bu belâların ref'ini Hak'tan talep etmediler, o belâları çektiler. Ba'dehû diğer zamanda hâl, o belâların ref'ini talep etmek iktizâ etti. Onlar da muktezâ-yı hâle göre o belâların ref'ini Hak'tan talep ettiler. Hak Teâlâ hazretleri dahi ref'eyledi.

Ma'lûm olsun ki, Hak Teâlâ hazretlerinin kullarını mübtelâ kıldığı her mihnet ve belâ kahr-ı mahz değildir; belki mihnet ve belâ sûretinde zâhir olan rahmet ve ni'met-i mahsûsadır; ve mihnet ve belâ Hakk'ın Celâl'in-den; ve rahmet ve ni'met ise Cemâl'indendir; ve insan mazhar-ı Cemâl ve Celâl'dir. Nitekim Hak Teâlâ insan hakkında خَلَقْتُ بَدَنِي (Sâd, 38/75) ya'ni "İki elimle halkettim" buyurur ki, yed-i Cemâl'imle ve yed-i Celâl'imle hal-keyledim [2/10] demektir. Binâenaleyh Hak insanı, mazhar-ı kâmil oldu-ğu için mükerrem kılmıştır; ve insanın gayrı olan mahlûkât-ı ilâhiyyede bu cem'iyet yoktur. Onların ba'zısı cemâlî ve ba'zısı celâlîdir. Meselâ hayvânât mazhar-ı Celâl'dir. Çünkü Müzill isminin mazharıdır. İşte bu kemâlin-den nâşî insan teklîfât-ı ilâhiyyenin muhâtabı olmuştur; ve insan nefsi, ya'ni vücûd-ı müteayyini ve mukayyedi i'tibâriyle mazhar-ı Celâl ve rûhu i'tibâriyle de mazhar-ı Cemâl'dir. Zîrâ rûh hadd-i zâtında ednâs-ı tabîattan pâktir. Nefis ise böyle değildir. Onun mahtidi âlem-i anâsır ve tabâyî'dir; ve âlem-i tabîat ise mazhar-ı kahr ve celâldir. Onun için nefsin şânı Hakk'a muhâlefet ve rûhun şânı dahi mutâvaattır. Binâenaleyh nefsi rûhuna tâbî olanlar "cemâlî" ve rûhu nefesine tâbî olanlar ise "celâlî" olur. İmdi kahr ve lutuf, muhakkikîn nazarında hakikat-i vâhidenin şuûnâtından başka bir şey olmadığından ikisi de şey'-i vâhiddir. Ancak bi-hasebi'l-mezâhir birbirinden ayrı ve yekdiğerinin zıddı görünürler. İşte bu sebebden Hz. Mevlâna (r.a.) buyururlar: *Mesnevî*:

عاشقم بر قهر و بر لطفش بجد بو العجب من عاشق این هر دو ضد

Tercüme: “Ben onun kahrına ve lutfuna cidden âşıkım; acîbdir ki ben, bu her iki zıddın âşıkıyım.”¹³¹

Bu gibi zevât-ı kirâm nasıl kahra âşık olmasınlar ki, kahır vech-i Hakk'ın nikâbı olan nefse taalluk eder ve onu yırtıp cemâl-i Hakk'ı izhâr eyler. Onların matlûbu da bundan ibârettir. Ve kahır ve celâlin mevridi vücûd-ı mümkünat olup, onlar da dâim olmadıklarından, سَبَقَتْ رَحْمَتِي عَلَى غَضَبِي [Rahmetim gazabımı geçmiştir.] hadîs-i kudîsi mûcibince kahır ve celâl ârızî; ve lutuf ve rahmet zâtîdir; ve Hak Teâlâ hazretleri bu âlem-i şehâdetde gerek mü'minlere ve gerek kâfirlere kahır ve celâliyle tecellî buyurur. Mü'minîne isâbet eden kahrı, onların ref'-i derecâtı içindir. Zîrâ her bir belâ nâzil oldukça nefsinden tebâüdü ve Hakk'a takarrübü ziyâde olur. Binâenaleyh o belâ, mihnet ve nîkmet sûretinde zâhir olan rahmet ve ni'met-i hâssadır. Bu belâlara ancak Hakk'ın murâdını bilen ve sırr-ı kade-re muttali' olan zevât-ı kirâm tâlib olur. Ve kâfirlere isâbet eden kahır ise, وَلَنَذِيقَنَّ هُمُ مِنَ الْعَذَابِ الْأَذْنَىٰ دُونَ الْعَذَابِ الْأَكْبَرِ (Secde, 32/21) [2/11] ya'ni “Biz onlara azâb-ı ekberin, azâb-ı âhiretin gayrı olan azâb-ı ednâyı, azâb-ı dünyâyı tattırırız” âyet-i kerîmesi mûcibince azâb-ı ilâhîdir. Bu bahiste birçok suâller ve cevâblar vardır. Tafsîl olursa, belki bir cild kitâb olur. Zikrolunan esâsât erbâb-ı irfâna kifâyet eder.

Cenâb-ı Şeyh (r.a.), sâili suâle sevkeden şey hasebiyle atâyâ-yı ilâhiyyeyi taksîm ettikten sonra atâyânın ta'cîl ve te'hîrine sebep olan şeyi beyânen buyururlar ki:

والتَّعَجُّيلُ بِالْمَسْئُولِ فِيهِ وَالْإِبْطَاءُ لِلْقَدَرِ الْمُعَيَّنِ لَهُ عِنْدَ اللَّهِ، فَإِذَا وَافَقَ السُّؤَالُ
الْوَقْتَ أَسْرَعَ بِالْإِجَابَةِ، وَإِذَا تَأَخَّرَ الْوَقْتُ إِمَّا فِي الدُّنْيَا وَإِمَّا فِي الْآخِرَةِ تَأَخَّرَتْ
الْإِجَابَةُ: أَيِ الْمَسْئُولِ فِيهِ لَا الْإِجَابَةُ الَّتِي هِيَ لَتَيْكَ مِنَ اللَّهِ، فَافْهَمْ هَذَا.

Ve mes'ûlün-fih ile ta'cîl ve ibtâ', Allah indinde onun için muayyen olan kaderden nâşîdir. İmdi suâl, vakte muvâfık oldukda, icâbet ile isrâ' olunur; ve vakit, yâ dünyâda veyâ âhirette teahhür ettikde

131 Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, I, s. 472 (beyit: 1598).

icâbet, ya'ni mes'ûlün-fih, teahhür eder; yoksa Allah'dan lebbeyk ile olan icâbet te'hîr olunmaz. İmdi bunu anla!

Ya'ni Hak'tan taleb olunan şeyin çabuk zuhûru veyâ geç kalması, duâ eden kimse için Allah indinde muayyen olan kadere mebnîdir. Binâenaleyh abd Hak'tan bir şey istediği vakit, eğer bu duâsı vakt-i muayyene muvâfık olursa, derhâl fiilen lebbeyk ile icâbet olunur; ve eğer vakt-i mukaddere muvâfık olmayıp da, Allah indinde ma'lûm olan ayn-ı sâbitesinin isti'dâdı muktezâsınca, ya dünyâda vakti gelince zuhûru veyâhud âhirette icâbeti icâb eylese, Hak tarafından derhâl lebbeyk ile icâbet olunmakla berâber, fiilen icâbet gecikir. Nitekim hadîs-i şerifte buyrulur: إِنَّ الْعَبْدَ إِذَا دَعَى رَبَّهُ يَأْتِيهِ اللَّهُ لِيَبْعَثَ إِلَيْهِ يَكُونُ اللَّهُ لَكَ عَبْدًا ya'ni “Tahkîkan abd, Rabb'ine duâ ettiği vakit, Allah Teâlâ hazretleri, ey benim kulum lebbeyk, buyurur.”¹³² Binâenaleyh [2/12] abdin isti'dâdı, talebine muvâfık olmadığı için icâbet fiilen te'hîr olunmakla berâber Hak, taleb olunan şeyin ya dünyâda veyâ âhirette vakti gelince i'tâ olunmak üzere, lebbeyk ile icâbet eder. Böyle olunca hadd-i zâtında her bir duâ müstecâbdır. Fakat ta'cîl ve te'hîri kadere bağlıdır. Bu sırra vâkıf olmayan kimseler zannederler ki, Hak ba'zı kullarına istediği şeyi verir ve ba'zısına vermez. Hâlbuki iş böyle değildir. Atâyâ-yı ilâhiyye, a'yân-ı sâbi-tenin Hakk'a verdiği ma'lûmât üzerine lâhik olan kazâ ve kader-i ilâhiye tâbî'dir; ve kazâ ve kader ise hikmetine müsteniddir. Meselâ herkes Hak'tan gınâ ister; hâlbuki bu suâl, kâffe-i ibâdın isti'dâdâtına muvâfık değildir; ve Hak isti'dâdâtına muvâfık olmayan atâyâyı, bilfarz ibâdına ibzâl buyursa, nizâm-ı âlem muhtell olur. Nitekim Hak Teâlâ buyurur: وَلَوْ بَسَطَ اللَّهُ الرِّزْقَ لِعِبَادِهِ لَبَغَوْا فِي الْأَرْضِ (Şûrâ, 42/27) ya'ni “Eğer Allah Teâlâ hazretleri rızkı kullarına mebsût kılrsa yeryüzünde fesâd ederlerdi.”

Misâl: Kerîm olan bir pâdişâha bilfarz birkaç kişi mürâcaatla makâm-ı sadâreti taleb etseler; pâdişâh evvelen onların bu tevcîh ve ihsânı kabûle isti'dâdları olup olmadığına nazar eder; ve içlerinde hangisinin isti'dâdı talebine muvâfık ise, bu makâmı ona tevcîh eyler; ve binâenaleyh onun suâline fiilen icâbet etmiş olur. Diğerlerinin suâli, isti'dâdlarına muvâfık olmadığı cihetle, bu makâma muktezâ ma'lûmâtın tahsîli için onları birer

132 Heysemî, *Kefî'l-Estâr an Zevâidi'l-Bezzâr*, IV, s. 41; Kelâbâzî, *Bahru'l-Fevâid*, I, s. 128; Münâvî, *Feyzü'l-Kadîr*, I, s. 411.

münâsib me'mûriyetlere ta'yîn eder. Bu da "Pek a'lâ, sizin taleblerinizi de vakti gelince is'âf edeyim!" demek olur ki, atâ-yı pâdişâhînin fiilen te'hîri ve lebbeyk ile icâbetidir.

İmdi kulûb-i sâlihîn ilm-i ilâhîde muayyen olan vakt-i icâbeti, ilhâma veyâ o sırada vârid olan âyât-ı kur'âniyyeye veyâhud sâir işârât-ı kevnîyyeye müsteniden hissederek Hakk'a arz-ı hâcet eder; ve o hâcet derhâl kazâ olunur. Bunu görenler, filân kimse müstecâbü'd-da'vedir, derler; [2/13] ve o zevât bu vakt-i muayyenden sonra suâl muvâfık olmadığını hissederlerse, Hakk'a duâ etmezler; ve bu hâlde dahi halk onun hakkında derler ki: "Eğer Hakk'a duâ edeydi, kabûl olurdu, fakat etmedi." İşte bu sırra vâkıf olanlar ile olmayanların farkı budur.

Diğer taraftan Hakk'ın lebbeyk ile icâbet edip, fiilen icâbeti te'hîr buyurması, sırr-ı mahbûbiyyete delâlet eder; ve bu mahbûbiyet ezeli olup, ayn-ı sâbitesinin isti'dâdı iktizâsındandır. Binâenaleyh mahbûbân-ı ilâhiyye, bu âlem-i şehâdetde Hak'tan bir şey talep ettikleri vakit, onların duâda ısrârları Hakk'a hoş geldiği ve Hak onların kendisinden bir şeyle muhtecib olmalarını istemediği için o şey'-i matlûbu vermez; vakt-i merhûnuna ta'lîk eyler ki, onun hakkında hayırlı olan ancak budur; ve Hz. Mevlânâ (r.a.) *Mesnevî-i Ma'nevî* lerinin cild-i sâdisinde bu hâli bir misâl-i hâricî ile tasvîr ve îzâh buyururlar. *Mesnevî*:

آن یکی کمپیر و دیگر خوش ذقن	پیش شاهد باز چون آید دو تن
آرد و کمپیر را گوید که گیر	هر دو نان خواهند او زوتر فطیر
کی دهد نان بل بتاخیر افکند	و آن دگر را که خوشستش قد و خد
که به خانه نان تازه می پزند	گویدش بنشین زمانی بی گزند
گویدش بنشین که حلوا می رسد	چون رسد آن نان گرمش بعد کد

Tercüme: "Mahbûb-dostun önüne biri ihtiyar ve çirkin, ve diğeri güzel olarak iki kişi gelip her ikisi de ekmek istedikleri vakit, o mahbûb-dost çabucak un getirip o ihtiyara "Al!" der. Hâlbuki ona boyu ve yanağı hoş gelen diğeri, ekmeği bile vermeyip, belki te'hîre düşürür. Ona der ki: "Biraz rahatça otur, zîrâ evde tâze ekmek pişiriyorlar." O güzel olan kimseye zahmetten sonra sıcak ekmek eriştikde, o mahbûb-dost ona "Otur

ki tatlı gelir” der.”¹³³ İşte Hakk'ın kendi mahbûblarıyla olan muâmelesi böyledir. [2/14]

وَأَمَّا الْقِسْمُ الثَّانِي وَهُوَ قَوْلُنَا: «وَمِنْهَا مَا لَا يَكُونُ عَنْ سُؤَالٍ»، فَالَّذِي لَا يَكُونُ عَنْ سُؤَالٍ، فَإِنَّمَا أُريدُ بِالسُّؤَالِ التَّلَفُّظُ بِهِ، فَإِنَّهُ فِي نَفْسِ الْأَمْرِ لَا بُدَّ مِنَ السُّؤَالِ إِمَّا بِاللَّفْظِ أَوْ بِالْحَالِ أَوْ بِالْإِسْتِعْدَادِ.

Ve kısm-ı sâniye gelince, o da bizim سُؤَالٍ عَنْ يَكُونُ [Ve ondan ba'zısı da suâlden vâki' olmaz.] kavlimizdir. Binâenaleyh suâlden olmayandır. İmdi suâl ile benim murâdım ancak onunla telaffuzdur. Zîrâ nefis-i emirde, ya lafz ile, ya hâl ile veyâhud isti'dâd ile suâl lâbüddür.

Hiz. Şeyh (r.a.) bâlâda atâyâyı, Hakk'a nazaran “zâtî” ve “esmâî” kısımlarına ve halka nazaran dahi “taleb ile” ve “talebsiz” vârid olan atâyâyı taksîm buyurmuş; ve talebsiz olan atâyâyı beyânen, bâlâda سُؤَالٍ عَنْ يَكُونُ وَمِنْهَا مَا لَا يَكُونُ عَنْ سُؤَالٍ beyânen, bâlâda سُؤَالٍ عَنْ يَكُونُ وَمِنْهَا مَا لَا يَكُونُ عَنْ سُؤَالٍ ya'ni “Atâyâdan ba'zısı da suâlden vâki' olmaz; gerek atıyye-i zâtîyye olsun ve gerek esmâiyye olsun müsâvîdir” demiş idi. Taleb ile olan ve kısm-ı evvelden bulunan atâyâyı îzâh buyurduktan sonra, şimdi de talebsiz olan ve kısm-ı sâniiden bulunan atâyâyı îzâhen buyururlar ki: Suâlden vâki' olmayan atâyâ demekten murâdım, ancak Hak'tan taleb olunan şeyin lisânen telaffuz olunmasıdır. Ya'ni “Yâ Rab, bana şunu ver, bunu ver!” gibi suâl-i lafzî ile vârid olmayan atâyâdır; ve bu suâl-i lafzî, hâl ve isti'dâd ile vâki' olan suâller anlaşılmamak için kayd-ı ihtirâzîdir. Zîrâ suâl mutlakâ bu üç sûretten biriyle olur.

Lisân-ı lafzî ile suâl: “Yâ Rab fakîrim bana gınâ ihşân eyle!” demek gibidir.

Lisân-ı hâl ile suâl: Aç ve susuz olan kimse gibidir ki, açlığıyla tokluğu ve susamışlığıyla suya kanmayı taleb eder. Binâenaleyh açlık, tokluğun talebine bâis olan bir hâldir; ve hâl ise, talebe sebep olan şeydir.

Lisân-ı isti'dâd ile suâl: Bu da iki kısımdır. Birisi mec'ûl olan isti'dâd-ı

133 Konuk, *Mesnevî-i Şerif Şerhi*, XIII, s. 110-111 (beyit: 4249-4253).

cüz'înin lisânıyla; ve diğeri gayr-ı mec'ûl olan isti'dâd-ı küllînin lisânıyla olur. [2/15]

İsti'dâd-ı cüz'î lisânıyla suâl: Yeni doğan bir çocuğun mürûr-ı sinîn ile bünyesi tekâmül ederek meşye ve tekellüme kâbiliyet gelmesiyle, mec'ûl ve muhdes olan bu isti'dâd-ı cüz'înin lisânıyla Hak'tan meşy ve tekellüm talep etmesi; ve kezâ bir fidanın büyüyüp tekemmül ederek meyve vermek kâbiliyetini hâiz bir ağaç olduktan sonra mevsiminde meyvesinin taleb-i zuhûru gibidir. Bu atâyâda teahhur yoktur, husûl-i kâbiliyyeti müteâkib zuhûr eder.

İsti'dâd-ı küllî lisânıyla suâl: İlm-i ilâhîde sübût bulan a'yân-ı sâbite-nin Hak'tan vücûd-ı hâricîyi ve her bir ayn-ı sâbitenin kendi müdebbiri ve rûhu ve Rabb-i hâssı olan ism-i ilâhî hazînesinde meknûz bulunan kemâlâtın zuhûrunu talep etmesidir; ve bu atâ dahi tahallûf etmez. Çünkü esmâ şuûnât-ı ilâhiyyedir; ve şuûnât, zâtın muktezâsıdır; ve a'yân-ı sâbite ise esmânın suveridir; ve bu esmâ hazînelerinde meknûz olan kemâlât dahi, onların isti'dâdâtıdır; ve mezâhir-i kevnîye ise, a'yân-ı sâbitenin suveridir.

İmdi bir şey Hak'tan lisân-ı lafzî ile suâl olunduğu vakit, eğer lisân-ı hâl ve isti'dâda muvâfık olursa icâbet derhâl vâki' olur; ve eğer muvâfık olmazsa, teahhur eder; ve lisân-ı hâl ve lisân-ı isti'dâd bir şeyi suâl ettiği vakit, lisân-ı lafzî vâki' olmaksızın o şey ihsân olunur; ve o şeyin talep olunmaksızın verildiğini zannederler. Hâlbuki iş böyle değildir. "Ağlamayan çocuğa meme vermezler" meseli meşhûrdur. Binâenaleyh bazı duâlarda يَا مُعْطِي النَّوَالِ قَبْلَ السُّؤَالِ ya'ni "Ey talebden evvel ihsân veren!"¹³⁴ vârid olması, ancak suâl-i lafzîye şâmindir.

İmdi her atâ mukâbilinde bir hamd lâzım geldiğine ve talebsiz vâki' olan atâ-yı mutlaka da, hamd-i mutlak tekâbül eylediğine mebnî Cenâb-ı Şeyh (r.a.) atâ-yı mutlakla hamd-i mutlakı mukâyeseten buyururlar ki:

كَمَا أَنَّهُ لَا يَصِحُّ حَمْدٌ مُطْلَقٌ قَطُّ إِلَّا فِي اللَّفْظِ، وَأَمَّا فِي الْمَعْنَى فَلَا بُدَّ أَنْ يَقَيِّدَهُ
الْحَالُ، فَالَّذِي يَنْعُثُكَ عَلَى حَمْدِ اللَّهِ هُوَ الْمُقَيِّدُ لَكَ بِاسْمِ فَعَلٍ أَوْ بِاسْمِ تَنْزِيهِ.

134 Bu duâ İbnü'l-Arabî'nin *Evrâd*ının "pazar günü virdi"nde (*virdü yevmi'l-ahad*) geçer. Bk. Muhammed Nûru'l-Arabî, *Şerh-i Evrâd-ı Usbûiyye li-Şeyhi'l-Ekber Muhyiddîn el-Arabî*, s. 55.

Nitekim hamd-i mutlak ancak lafızda sahîh olur; velâkin ma'nâda onu hâlin takyîd eylemesi lâbüddür. [2/16] Binâenaleyh seni Allâh'ın hamdine ba'seden şeyin hamdi, sana ism-i fiil ile veyâ ism-i tenzîh ile mukayyedir.

Ya'ni bâlâda izâh olunduğu üzere atâ suâlsiz olmaz, o suâl ile mukayyedir. Talebsiz olan atâ-yı mutlak ancak suâl-i lafzîye nazaraandır. Binâenaleyh lafzen suâl ve taleb vâki' olmaksızın vârid olan atâya, atâ-yı mutlak deriz. Hâlbuki bu atâ hakkında lisân-ı hâl ve isti'dâd ile ma'nen suâl vâki' olmuştur. İşte bunun gibi hamd-i mutlak dahi lafza nazaran hamd-i mutlaktır; yoksa ma'nâya göre hamd-i mutlak değildir. Çünkü o hamdi bir hâl takyîd eder. Meselâ karnın acıksa "Yâ Rab bana taâm ver!" diye lafzen taleb etmeksizin Hakk'ın atâsı olarak, evvelce hânende mevcûd olan taâmı yesen bu bir atâdır; fakat lafzen taleb vâki' olmadığı için atâ-yı mutlaktır. Velâkin ma'nen sen lisân-ı hâl ve isti'dâdınla onu Rezzâk'tan taleb etmiş idin. Bu i'tibâr ile atâ-yı mukayyedir. Şimdi, o taâmı yedin ve "elhamdülillah" dedin. İşte bu hamd lafz i'tibâriyle mutlak oldu. Çünkü cemî'-i esmâyı câmi' olan Allâh'a hamdettin. Fakat ma'nâda, esmânın hepsine hamdetmedin. Belki Rezzâk ismine hamdettin. Ya'ni senin bu hamdin, meselâ Dârr ve Mâni' isimlerine değildir. Zirâ atâ-yı rızık bu isimlerden vâki' olmadı, ancak ism-i Rezzâk'tan sudûr etti. Ve kezâ sıhhatine ve hüsn-i endâmına hamdettiğin vakit, onlar Bârî ve Hâfız isimlerinin mazharı olduğu için, esmâ-i ef'âlden olan bu isimlere hamdetmiş olursun. Binâenaleyh "elhamdülillah" dediğin zaman, lafzen mutlak olan bu hamdini, ma'nen bu işlerin fâili olan isimlere hamdetmiş olmakla takyîd edersin. Veyâhud "Allâh'a hamd ü senâ olsun ki bizi buna hidâyet eyledi" dediğin vakit, kezâ bu hamdin lafzen mutlak olur. Fakat ma'nen hamdin esmâ-i tenzîhiyyeden olan Sübbûh ve Kuddûs isimlerine olduğu için, bu hamdini ism-i tenzîh ile takyîd etmiş olursun.

وَالْإِسْتِعْدَادُ مِنَ الْعَبْدِ لَا يَشْعُرُ بِهِ صَاحِبُهُ، وَيَشْعُرُ بِالْحَالِ، لِأَنَّهُ يَعْلَمُ الْبَاعِثَ وَهُوَ الْحَالُ، فَالْإِسْتِعْدَادُ أَخْفَى سُؤَالٍ، وَإِنَّمَا يَمْنَعُ هَؤُلَاءِ مِنَ السُّؤَالِ عِلْمُهُمْ بِأَنَّ اللَّهَ فِيهِمْ سَابِقَةَ قَضَاءٍ، [2/17] فَهُمْ قَدْ هَيَّئُوا مَحَلَّهُمْ لِقَبُولِ مَا يَرِدُ مِنْهُ وَقَدْ غَابُوا عَنْ نُفُوسِهِمْ وَأَغْرَضِهِمْ.

Ve abdden olan isti'dâda sâhibinin şuûru yoktur; ve hâle şuûru vardır. Zîrâ bâisi bilir, o da hâldir. Böyle olunca isti'dâd, suâlin ahfâsidir. Ve bunları, ancak Allâh'ın kendileri hakkında sâbika-i kazâsı olduğuna ilimleri, suâlden men'eder. Binâenaleyh onlar, Hak'tan vârid olan şeyin kabûlü için mahallerini hazırladılar ve nüfûslarından ve ağrâzlarından gâib oldular.

Ya'ni lisân-ı kâl ile vâki' olmayıp, lisân-ı isti'dâd ile olan suâlde, abdin isti'dâdına vukûfu olmaz. Çünkü derin ve gizlidir. Hâlbuki lisân-ı hâl ile olan talebine sâhibi vâkıftır. Çünkü hâlin sâhibi, bâis olan şeyi bilir; ve bâis olan şey dahi hâlin kendisidir. Meselâ aç olan kimse tokluğu ister; ve açlık bir hâldir ki, bunu ancak sâhibi bilir. Zîrâ yanında bulunan kimseler, bir adamın açlığını veya tokluğunu bilmezler. Fakat lisân-ı kâl ile olan suâli, başkaları da işitip bilir. Lisân-ı isti'dâd ile olan suâle gelince, bu hepsinden ahfâdır; çünkü aç olan kimse lisân-ı isti'dâd ile Hak'tan ne nevi' ve ne mikdâr rızık taleb etmiş olduğunu bilmez. Şu hâlde lisân-ı kâl ile bir kimse "Yâ Rab, karnım aç bana rızık ver!" dese, bu suâli kendi ve gayrıları bildiği için, gâyet açık bir taleb olur. Fakat aç olan bir kimse, lafzen böyle bir talebde bulunmasa, hâlen tokluğu taleb eder ve lisân-ı hâl ile olan talebine sâhibi vâkıf olur ise de gayrıları vâkıf olmaz; ve lisân-ı isti'dâd ile olan suâline ne kendi ve ne de gayrıları vâkıf değildir; zîrâ pek gizlidir. Ve kısm-ı sâniden bulunan talebsiz atâyâ sâhibleri, ilm-i ilâhîde kendilerinin a'yânı ne vech ile sâbit oldular ise, vücûd-ı halkîde, ya'ni âlem-i dünyâda, dahi öylece zâhir olmalarına kazâ-yı ilâhî sebkettiğini bildikleri için, onların ancak bu bilişleri, kendilerini suâlden men'eder. Binâenaleyh onlar Hak'tan hiçbir şey taleb etmeyip, kendi ism-i hâslarının hazînesinde meknûz olan ahvâlin [2/18] zuhûruna intizârla vârid olacak ahkâmı kabûl etmek üzere mahallerini, ya'ni mevrîd-i ahvâl ve ahkâm olan kalblerini, ihzâr ettiler; ve vücûd-ı Hakk'ın müşâhedesinde nefislerinin müşâhedesinden ve Rab'lerinin tenfiz-i irâdesinde garazlarının talebinden gâib oldular. Beyit:

تو بندگی چو گدایان به شرط مزد مکن که خواجه خود روش بنده پروری داند

Tercüme: "Sen, bendeliği dilenciler gibi, ücret şartıyla ifâ etme; zîrâ efendi, bende-perverlik revişini bilir."¹³⁵

135 Beyit Hâfız-ı Şîrâzî'nindir. Bk. Mehmed Vehbi Konevî, *Şerh-i Divân-ı Hâfız*, I, s. 586.

وَمِنْ هَؤُلَاءِ مَنْ يَعْلَمُ أَنَّ عِلْمَ اللَّهِ بِهِ فِي جَمِيعِ أَحْوَالِهِ هُوَ مَا كَانَ عَلَيْهِ فِي
حَالِ ثُبُوتِ عَيْنِهِ قَبْلَ وَجُودِهَا، وَيَعْلَمُ أَنَّ الْحَقَّ لَا يُعْطِيهِ إِلَّا مَا أَعْطَاهُ عَيْنُهُ
مِنَ الْعِلْمِ بِهِ، وَهُوَ مَا كَانَ عَلَيْهِ فِي حَالِ ثُبُوتِهِ، فَيَعْلَمُ عِلْمَ اللَّهِ بِهِ مِنْ أَيْنَ
حَصَلَ، وَمَا تَمَّ صِنْفٌ مِنْ أَهْلِ اللَّهِ أَعْلَى وَأُكْشِفَ مِنْ هَذَا الصَّنْفِ، فَهُمْ
الْوَاقِفُونَ عَلَى سِرِّ الْقَدَرِ.

Ve Allâh'ın ona ilmi, onun cemî'i ahvâlinde, onun vücûdundan evvel, "ayn"ının sübûtu hâlinde üzerinde sâbit olan şey olduğunu; ve Hak, ancak onun "ayn"ının ilimden Hakk'a i'tâ ettiği şeyi verdiğini; ve o da sübûtu hâlinde üzerinde sâbit olduğu şey idiğini bilen kimse, onlardandır. Böyle olunca Allâh'ın ilmi ona nereden hâsıl olduğunu bilir; ve ehlullahdan bu sınıftan a'lâ ve ekşef bir sınıf yoktur. Binâenaleyh bunlar sırr-ı kadere vâkıftırlar.

Kısm-ı sâni'den, ya'ni suâl ile vâki' olmayan atâyâ ashâbından bir sınıf vardır. İşte bu sınıftan bulunan ârif bilir ki, kendisi Hakk'ın şuûnâtından bir şe'n olan bir ismin mazharıdır; ve onun âlem-i dünyâdaki vücûd-ı unsurîsinden evvel, ilm-i ilâhîde kendisinin ayn-ı sâbitesi sübût bulmuş idi; ve o ayn-ı sâbite, Hakk'ın bir şe'n-i zâtîsi olan ve kendisinin müdebbiri ve rûhu bulunan bir ismin sûreti idi; ve o ismin isti'dâd-ı zâtîsi neden ibâret idiyse, ilm-i ilâhîde, öylece sâbit olmuş idi. [2/19] Ve ayn-ı sâbitesinin hîn-i sübûtunda, Hakk'ın ne vech ile ma'lûmu olmuş ise, Hakk'ın ona verdiği şey dahi, ancak ilm-i Hak'ta hâsıl olan şeyden ibârettir; ve onun ayn-ı sâbitesinin Hakk'a verdiği şey dahi, kendi isminin muktezâ-yı isti'dâdıdır ki, onun ayn-ı sâbitesi bu isti'dâd üzerine sübût bulmuş idi. İşte bunları bilen kimse, kendi hakkında Allâh'ın ilminin nereden hâsıl olduğunu bilmiş olur; ve bu ikinci sınıfta bulunan ehlullah arasında bu zikrolunan sınıftan a'lâ ve ekşef olan sınıf yoktur. Çünkü bunlar bâlâda îzâh olunan sırr-ı kadere vâkıftırlar. Zîrâ bilir ki, ezelde ilm-i ilâhîde ayn-ı sâbitesi ne sûretle Hakk'ın ma'lûmu olmuş ise, Hak hükmünü o sûretle vermiştir. Ve onun ayn-ı sâbitesi şuûnât-ı zâtiyyeden bir şe'n olan bir ism-i ilâhîdir; ve o ismin hazînesinde isti'dâdının muktezâsı olarak, meknûz olan ahvâl ve ahkâm nelerden ibâret ise, her bir mevtında evkât-ı muayyenesinde pey-

derpey zâhir olacaktır. Şu hâlde “Yâ Rab, bana şunu ver, bunu ver!” diye mutâlebât-ı müteselsile ile beyhûde yere gönlünü üzmez. O ahkâm ve ahvâl-in zuhûruna müterakkıb ve muntazır olur. Ammâ zuhûr eden ahvâl, tabiatına mülâyim değil imiş, ne yapalım! Mazharı olduğu ismin isti'dâd-ı gayr-ı mec'ûlünün muktezâsı budur. Nefis ve tabiatın tasarrufundan kurtulup, her zâhir olanı hoş görene aşk olsun!

İmdi bu bahis, *Fusûsu'l-Hikem*'in esâs-ı hakâyık ve maârifî olduğundan, lâyıkiyla anlaşılmak üzere biraz daha îzâha lüzûm göründü.

İlim ma'lûma tâbî'dir:

İlim, Hakk'ın sıfatlarından bir sıfattır; ve Hakk'ın sıfâtı, Hakk'ın zâtında mündemic birtakım nisbetlerden ibâret olup zâtıyla berâber kadîmdir; ve her sıfat bir ismin menşeidir. Meselâ sıfat-ı ilimden Alîm; ve hayâtıdan Hayy; ve sem'den Semî; ve basardan Basîr; ve irâdeden Mürîd; ve kelâmıdan Mütেকellim; ve kudretten Kadîr ve Kâdir; ve tekvînden Mûkevvin isimleri inbiâs eyler. Ve her bir isim, şuûnât-ı zâtıyyeden bir şe'ndir; ve esmâ-i ilâhiyye külliyyât cihetinden kâbil-i ta'dâddır; fakat cüz'iyât cihetinden kâbil-i hasr ve ta'dâd değildir; çünkü nâmütenâhîdir. Meselâ Hayy ismi bir ism-i küllîdir; onun tahtında [2/20] muharrik, muhassis, müme-yiz, muhyî, muskî ilh... gibi birçok esmâ-i cüz'iyeye vardır; ve bunların her biri suver-i âlemden bir sûretin mürebbîsidir; ve o sûret bu şe'n-i ilâhînin bir âyinesi olup onda ale'd-devâm o ismin suver-i ahkâmı görünür. كُلُّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ (Rahmân, 55/29) ya'ni “Her ân-ı gayr-ı münkasimde Hak bir şe'ndedir.” Ve bu esmânın kâffesinin müsemmâsı bir olup, cümlesi o müsemmânın “ayn”ıdır; ve müsemmâ ise zât-ı Hak'tır. Binâenaleyh esmâ dahi zât-ı Hak'la berâber kadîmdir. Şu hâlde Hakk'ın sıfât ve esmâsına olan ilmi, zâtına olan ilmidir. Böyle olunca “ilim” kadîm, “ma'lûm” da kadîm olur; ve “ilim ma'lûma tâbî'dir” denilince, evvelâ ma'lûm hâdis olur, ba'dehû ilim de ona lâhik olur, ma'nâsı anlaşılmamalıdır. Ma'lûmun ilme tekaddümü, tekaddüm-i zamânî değil, ancak tekaddüm-i aklîdir. Meselâ “Falan kimse bildi” denilse, akıl, “Neyi bildi?” diye sorar. Demek ki akıl, ma'lûmu ilme takdîm ediyor. İşte aklen, evvelen “ma'lûm” ve sonra da ona lâhik olacak olan “ilim” mevcûd olmak lâzım geldiği için, ilim ma'lûma tâbî' olmuş olur; ve ma'lûm olmayan şey murâd olunamayacağından, “irâ-

de” de ilme tâbî’ olur; ve irâde olunmayan şey hakkında, sarf-ı kudrete mahal olmayacağından, “kudret” dahi irâdeye tâbî’dir.

Bu maârifin zevkine vusûlden sonra anlarsın ki sen, sana verdin; ve sen, senden aldın. Şu kadar ki bu alış veriş Hakk’ın vücûdunda ve Hakk’ın vücûduyla vâki’ olmuş ve olagelmekte bulunmuştur. Bu âlemde her ân-ı gayr-ı münkasimde, eline geçen her bir metâ’ ister tab’ına mülâyim gelsin ister gelmesin, hep senin hazînendeki metâ’dır. Beyhûde yere kimseye ta’n etme!

وَهُمْ عَلَى قَسَمَيْنِ: مِنْهُمْ مَنْ يَعْلَمُ ذَلِكَ مُجْمَلًا، وَمِنْهُمْ مَنْ يَعْلَمُهُ مُفَصَّلًا، فَمَنْ يَعْلَمُهُ مُفَصَّلًا أَعْلَى وَأَتَمُّ مِنَ الَّذِي يَعْلَمُهُ مُجْمَلًا، فَإِنَّهُ يَعْلَمُ مَا فِي عِلْمِ اللَّهِ فِيهِ إِمَّا بِإِعْلَامِ اللَّهِ فِيهِ إِمَّا بِإِعْلَامِ اللَّهِ إِيَّاهُ بِمَا أَعْطَاهُ عَيْنُهُ مِنَ الْعِلْمِ بِهِ، وَإِمَّا بِأَنْ يَكْشِفَ لَهُ عَنْ عَيْنِهِ الثَّابِتَةِ وَانْتِقَالَاتِ الْأَحْوَالِ عَلَيْهَا إِلَى مَا لَا يَتَنَاهَى، وَهُوَ أَعْلَى، فَإِنَّهُ يَكُونُ فِي عِلْمِهِ بِنَفْسِهِ بِمَنْزِلَةِ عِلْمِ اللَّهِ بِهِ، لِأَنَّ الْأَخَذَ مِنْ مَعْدِنٍ وَاحِدٍ.

[2/21] Ve onlar dahi iki kısım üzerinedir: Ve bunu mücmelen bilen onlardan biridir; ve onu mufassalan bilen de onlardan diğëridir; ve onu mufassalan bilen mücmelen bilenden a’lâ ve etemmdir. Zîrâ o, kendi hakkında olan Allâh’ın ilmindeki şeyi, ya Allah Teâlâ ona ayn-ı sâbitesinin ilimden Hakk’a i’tâ ettiğï şeyi i’lâm etmekle, veyâhud ona ayn-ı sâbitesinden ve onun üzerine olan ilâ-mâ-lâ-yetenâhî ahvâlin intikâlâtından keşfetmekle bilir. O da a’lâdır. Zîrâ onun kendi nefesine olan ilmi, Allâh’ın ilmi menzilesinde olur. Çünkü ilmin ahzı ma’den-i vâhiddendir.

Ya’ni sırr-ı kadere vâkıf olan sınıf iki kısım üzerinedir: Bir kısmı Hakk’ın ona ve ahvâl-i zâhire ve bâtinesine olan ilmi, kendi ayn-ı sâbitesinin muktezâsı üzere olduğunu mücmelen bilir; ve onun bu ilm-i icmâlîsi burhân ve î mân ile olur. Ve diğër kısmı dahi bu sırr-ı kaderi böyle burhân ve î mân ile mücmelen değil, belki keşf ve ayân ile mufassalan bilir; ve sırr-ı kaderi mu-

fassalan bilen, mücmelen bilenden daha âlî ve daha tâmdır. Çünkü sırr-ı kaderi mufassalan bilen kimse, kendi hakkında, ilm-i ilâhîde sâbit olan şeyi bilir; ve bu biliş dahi iki sûretle olur: Ya Hak Teâlâ hazretleri o kimsenin ayn-ı sâbitisinin ilm-i ilâhîde ne sûretle ma'lûm olduğunu ona bildirir. Eğer o kimse bir nebî ise bu i'lâm, Hak tarafından ona ya melek vâsıtasıyla veyâhud kalbine ilkâ ve inzâl ederek ta'lîm ile olur; ve eğer o kimse veliyy-i vâris ise, onun ayn-ı sâbitisinin iktizâ ettiği ahvâl-i muayyeninin nelerden ibâret bulunduğu kalbine ilkâ olunmakla olur. İkinci sûret dahi, Hak onun ayn-ı sâbitisini ve ayn-ı sâbitesi üzerinde ilâ-mâ-lâ-yetenâhî ahvâlin intikâlâtını kendisine keşfeder; ve bu zât kendi ayn-ı sâbitisinin dünyâda ve âhirette iktizâ ettiği ahvâlî müşâhede ettiği gibi, cem'i a'yân-ı sâbitiye dahi müşâhede eyler. Zîrâ kendisinin ayn-ı sâbitesi Hakk'ın ilminin me'hazıdır; ve ayn-ı sâbite ise, vücûd-ı Hak'ta Hakk'ın aynıdır; ve sırr-ı kaderi böyle keşf ile bilen, Hakk'ın i'lâmı ile bilenden a'lâdır. Zîrâ bu insân-ı kâmilin kendi nefsine olan ilmi, Allâh'ın ilmi menzilesinde olur. Çünkü Hakk'ın ilmi, onun ayn-ı sâbitesinden [2/22] me'hûz olduğu gibi, kendisinin ilmi de yine buradan alınmıştır. Binâenaleyh her iki ilim ma'den-i vâhiden ve bir menba'dan olmuş olur. *Mesnevî*:

آن خیالاتی که دام اولیاست عکسِ مهرویانِ بوستانِ خداست

Tercüme ve izâh: Evliyânın dâmı olan o hayâlât, bostân-ı Hudâ mehrûlârinın aksidir. Ya'ni evliyâda dahi birtakım hayâlât vardır; ve onlar da dâm-ı hayâlâta tutulur. Fakat zannetme ki onların dâm-ı hayâlâtı dahi, sıfât-ı nefsâniyyeye esir olan kimselerin tutuldukları dâm-ı hayâlât gibi, âlem-i süflîden mün'akis olan birtakım suver-i hayâliyyedir. Onlar bostân-ı Hudâ, ya'ni ilm-i ilâhî mehrûlârinın, ya'ni ayn-ı sâbitelerinin aksidir.¹³⁶

إِلَّا أَنَّهُ مِنْ جِهَةِ الْعَبْدِ عَنَاءٌ مِنَ اللَّهِ سَبَقَتْ لَهُ هِيَ مِنْ جُمْلَةِ أَحْوَالِ عَيْنِهِ
الثَّابِتَةِ، يَعْرِفُهَا صَاحِبُ هَذَا الْكَشْفِ إِذَا أَطْلَعَهُ اللَّهُ عَلَى ذَلِكَ، أَيْ عَلَى أَحْوَالِ
عَيْنِهِ، فَإِنَّهُ لَيْسَ فِي وَسْعِ الْمَخْلُوقِ إِذَا أَطْلَعَهُ اللَّهُ عَلَى أَحْوَالِ عَيْنِهِ الثَّابِتَةِ الَّتِي
تَقَعُ صُورَةُ الْوُجُودِ عَلَيْهَا أَنْ يَطَّلِعَ فِي هَذِهِ الْحَالِ عَلَى أَطْلَاعِ الْحَقِّ عَلَى هَذِهِ
الْأَعْيَانِ الثَّابِتَةِ فِي حَالِ عَدَمِهَا، لِأَنَّهَا نِسْبٌ ذَاتِيَّةٌ، لَا صُورَةَ لَهَا.

¹³⁶ Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, I, s. 108 (beyit: 72).

Ancak şu kadar vardır ki, abd tarafından o ilim, ayn-ı sâbitesinin ahvâli cümlesinden onun için sebkeden, Allah'dan bir inâyettir. Onu, bu keşf sâhibi buna, ya'ni ayn-ı sâbitesinin ahvâline, Allah Teâlâ muttali' kıldığı vakit bilir. Zîrâ sûret-i vücûd onun üzerine vâki' olan ayn-ı sâbitesine Allah Teâlâ onu muttali' kıldıkda bu hâlde Hakk'ın bu a'yân-ı sâbiteye onların ademi hâlinde olan ıttılâına vüs'-i mahlûkta, muttali' olmak yoktur. Çünkü onlar niseb-i zâtiyyedir. Onlar için sûret yoktur.

Ya'ni gerek Hakk'ın ve gerek abdin ilmi, ayn-ı sâbiteden me'hûz olmak i'tibâriyle her iki ilim dahi bir menba'dan ise de, aralarındaki fark budur ki, Hakk'ın a'yân-ı sâbiteye olan ilmi bizâtihîdir; ve belki O'nun ilmi a'yânın takrîrini mültezim olmuştur. Fakat abdin ilmi Hakk'ın inâyetiyle hâsıl olur. Ya'ni abde nisbetle [2/23] Hak tarafından onun için sebketmiş bir inâyettir; ve o inâyet dahi, o abdin ayn-ı sâbitesinin cümle-i ahvâлиндendir, ya'ni ayn-ı sâbitesinin gayr-ı mec'ûl olan isti'dâdının lisânıyla Hak'tan taleb ettiği şeydir. Hak Teâlâ bir kimseyi, kendi ayn-ı sâbitesinin ahvâline muttali' kılınca, bu keşif sâhibi o inâyeti bilir. Binâenaleyh abdin ayn-ı sâbiteye olan ilmi, ilm-i ilâhîde sâbit ve müteayyin olduktan sonradır. Hâlbuki Hak, bu a'yân-ı sâbiteye, taayyün-i ilmîden evvel, adem hâlinde iken dahi muttali'dir. Abdin hâl-i ademde olan a'yân-ı sâbiteye ıttılâ tâkatı yoktur. Çünkü adem hâlinde sâbit olan a'yân, vahdet-i zâtiyyenin nisbetleridir. Vahdet mertebesinde, niseb-i Hakk'ın vücûd-ı ilmîleri ve onların henüz sûretleri olmadığından abdin onları bilmesi mümkün değildir. Çünkü bu mertebede niseb-i Hak kendi zâtının “ayn”ıdır; ve ilim dahi niseb-i zâtiyyeden bir nisbettir. Binâenaleyh Hakk'ın ilmi dahi, zâtının “ayn”ıdır. Vahdetde mahlûkiyet i'tibârı olduğu cihetle, ilm-i mahlûk dahi mevzû'-i bahs olamaz.

فَبِهَذَا الْقَدْرِ نَقُولُ إِنَّ الْعَنَاءَةَ الْإِلَهِيَّةَ سَبَقَتْ لِهَذَا الْعَبْدِ بِهَذِهِ الْمُسَاوَاةِ فِي إِفَادَةِ الْعِلْمِ، وَمِنْ هُنَا يَقُولُ اللَّهُ تَعَالَى: ﴿حَتَّى نَعْلَمَ﴾، وَهِيَ كَلِمَةٌ مُحَقَّقَةٌ الْمَعْنَى، مَا هِيَ كَمَا يَتَوَهَّمُهُ مَنْ لَيْسَ لَهُ هَذَا الْمَشْرَبُ.

İmdi bu mikdâr ile biz deriz ki, muhakkak inâyet-i ilâhiyye, ifâde-i ilimde, bu abd için, bu müsâvât ile sebketti; ve buradandır ki, Allah Teâlâ حَتَّى نَعْلَمَ (Muhammed, 47/31) ya'ni “Tâ ki biz bilelim!” buyurur;

ve o, ma'nâsı muhakkak olan bir kelimedir. O, kendisine bu meşreb hâsıl olmayan kimsenin tevehhüm ettiği şey gibi değildir.

İmdi a'yân-ı sâbite ilm-i ilâhîde sübût bulduktan sonra, bu a'yân-ı sâbite hakkında hâsıl olan ilim, gerek Hak ve gerek abd için, bir menba'dan müstefâd olmuş olduğundan, bizlere Allâh'ın inâyeti olarak hâsıl olan bu ilim ile deriz ki, bu abd için Allâh'ın inâyeti, a'yân-ı sâbitenin gerek Hakk'a ve gerek abde verdiği ilimdeki bu müsâvât ile sebketti. [2/24] Ya'ni Hak ile abd arasında vâki' olan ilimdeki müsâvât, ancak a'yân-ı sâbite sûretlerinin ilm-i ilâhîde peydâ olmasından sonradır. A'yân-ı sâbite vahdet-i ilâhiyye mertebesinde hâl-i ademde muzmahil ve müstehlek iken, Hak'tan başka onların ahvâline kimsenin ilmi lâhik olmak ihtimâli olmadığından, bu mertebede Hakk'ın ilmi ile müsâvât mutasavver değildir. Çünkü zuhûr yoktur; ve abd, Hakk'ın i'lâm veyâ keşfiyle ancak zâhir olan şeyi bilebilir. Diğer taraftan abdin vücûdu da yoktur. Mevcûd olmayan şeyin bittabî' ilmi de olamaz. İşte Hakk'ın a'yân-ı sâbiteye olan ilmi, onların suver ve ahvâlinden müstefâd olması mertebesinde ki, Allâhü Zülcelâl hazretleri Kur'ân-ı Kerim'de: وَلَيَّبُونَكُمْ حَتَّى نَعْلَمَ الْمُجَاهِدِينَ مِنْكُمْ (Muhammed, 47/31) ya'ni "Biz sizi elbette imtihan ederiz, tâ ki sizden mücâhid olanları bilelim!" buyurur; ve نَعْلَمَ ya'ni "Biz bilelim" kelimesi, ma'nâsı tahakkuk etmiş olan bir kelimedir. Onun ma'nâsı, meşrebleri tevhîd-i hakîkiye müsâid olmayan, mütekellimîn gibi tenzîh-i vehmî sâhiblerinin tevehhüm ettikleri gibi değildir. Zîrâ bunlar vâhid-i hakîkiyi zâtının muktezâsından tenzîh ederler. Hâlbuki bir şey zâtının muktezâsından tenzîh olunmaz. Onlar Hakk'ın ve halkın vücûdlarını yekdiğerinin gayrı zannettikleri için, Hakk'ın "Tâ ki biz bilelim" kavlini te'vîl etmeseler, ilm-i Hak, gayrdan me'hûz olmuş olacağını tevehhüm ederler. Hâlbuki gayr nerededir ki, Hak ilmini oradan almış olsun?

İlm-i Hak iki nevi'dir:

İlm-i Hak, biri "zâtî", diğeri "sıfâtî ve esmâî" olmak üzere iki nevi'dir:

İlm-i zâtî: Mertebe-i vahdette, vücûd-ı mutlak-ı Hakk'ın kendi zâtına olan ilmidir. Şuûnât-ı zâtîyyeden ibâret bulunan sıfât ve esmâ vahdet-i zâtîyyesinde mahv ve müstehlektir. Bu niseb zâhir olmasa dahi, vücûd-ı

mutlak, yine vücûd-ı mutlaktır; ve kâffe-i nisebden ve onların mezâhiri olan âlemlerden ganîdir. إِنَّ اللَّهَ لَغَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ (Ankebût, 29/6) [Şübhesiz Allah âlemlerden müstağnîdir.] Bu ilm-i zâtî, ilm-i icmâlîdir. İmdi mâdemki bu ilim Hakk'ın kendi zâtına olan ilmidir; ve mertebe-i zâtta, zâtın zâtıyeti üzerine zâid olarak, onun kendi nisebinden mütevellid kesret-i izâfiyye yoktur; şu hâlde “bilmek”, “bilen” ve “bilinen” hep müttehiddir. Zîrâ bunların kâffesi nisebdir; ve niseb ise zâtın “ayn”ı olarak cem’ makâmındadır. Binâenaleyh ilm-i zâtî, tahakkukta ma'lûmâta mütevakkıf değildir. [2/25] Bu bilişin evveli yoktur, zât ile berâber olup kadîmdir.

Misâl: Zeyd dediğimiz vakit efrâd-ı insâniyyeden şahs-ı vâhid tasavvur ederiz. Bu şahs-ı vâhidin gülme, ağlama, öksürme, söyleme, bilme gibi zâtının birçok nisbetleri ve sıfatları vardır; ve bu sıfatların her birinden, gülen, ağlayan, öksüren, söyleyen, bilen gibi birçok şe'nler ve isimler inbiâs eder; ve bunların cümlesi Zeyd'in zâtının muktezâsıdır. Bir kimse Zeyd'i bu niseb ve şuûnâtından tenzîh etmiş olsa, onun bu tenzîhi doğru bir şey olmaz. Zîrâ bir kimse zâtının muktezâsından tenzîh olunmaz; ve bu niseb ve şuûnât, Zeyd'in mevcûdiyetiyle berâber olup ârîzî değildir; ve cümlesi Zeyd'in vahdet-i şahsiyyesinde mahv ve müstehlektir. Ve Zeyd, bu nisbetleri içinde bulunan “bilme” nisbeti ile, kendisinde gülme, ağlama, öksürme, söyleme gibi birçok nisbetler bulunduğunu bilir. İşte Zeyd'in sükûn ve sükûtu hâlinde olan bu ilmi, kendi zâtına olan ilm-i icmâlîsidir. Bu mertebede “ma'lûm” Zeyd'in kendi zâtı olduğu gibi, “bilme” ve “bilen” dahi yine kendidir. Bu ilmin tahakkuku için sonradan hâsıl olmuş bir ma'lûma ihtiyâç yoktur. Ya'ni Zeyd'in gülmesine, ağlamasına, öksürmesine, söylemesine ihtiyâç yoktur. Zeyd, bu ilminde, bunların zuhûrundan müstağnîdir.

İlm-i sıfâtî ve esmâî: Vücûd-ı Hak mertebe-i vahdetten mertebe-i vâhidîyyete tenezzül buyurdukda, vahdette mahv ve muzmahil ve müttehid olan esmânın sûretleri ilm-i ilâhîde zâhir olup birbirinden ayrılırlar. Ervâh ve misâl ve şehâdet mertebelerine tenezzül ettikde dahi, o esmâ her bir mertebenin icâbına göre bir libâs-ı taayyüne bürünerek meşhûd olur. Ve Hakk'ın her bir şe'n ile bir zuhûru vardır; ve her bir şe'n her bir mertebede ne sûretle zâhir olmuş ise, o sûretle Hakk'ın ma'lûmu olur. Binâenaleyh bu ilm-i sıfâtî ve esmâî tahakkukta ma'lûmâta mütevakkıftır; ve bu ilim, ilm-i

zâtının tafsîlidir; ve taayyünâtın zuhûru cihetinden ilm-i zâtîye muzâf olmak i'tibârıyla onun gayrıdır; ve her bir şe'n bir sûretle zâhir oldukça bu ilim teceddüd eder. Zîrâ bilkuvve mevcûd olanı bilmek başka, [2/26] zâhir olanı bilmek yine başkadır.

Misâl: Yukardaki misâlde izâh olunduğu üzere Zeyd kendisinde gülme, ağlama, öksürme, söyleme gibi sıfât olduğunu bilir. Fakat bunlar zâhir olmadıkça Zeyd'in zâtında müttehid ve henüz kuvvededirler. Vaktâki Zeyd güler, ağlar, öksürür ve söyler, işte bu mertebe-i zuhûrda bunların yekdiğerinden ayrı şeyler olduğu tezâhür eder; ve hande ve giryesinin tarzı ve sûreti kendine ma'lûm olur; ve bu ilim, Zeyd'in ilm-i zâtî-i icmâlîsinin tafsîli olur ki, bir ilm-i muzâfdan ibârettir; ve bu ilim, bittabi' evvelki ilmin gayrıdır. Zîrâ her ne kadar hande ve girye Zeyd'in ma'lûmu idiyse de, zuhûr ettikten sonra o hande ve giryenin tarzı ve sûreti ona tafsîlen ma'lûm oldu. Şu kadar ki, bu ilim Zeyd'e, Zeyd'in vücûdunun hâricinden gelmedi. Belki bu ilmi Zeyd'in vücûdu ve zâtı, Zeyd'e verdi; ve Zeyd'in bu ilmi her zuhûrda teceddüd eder.

İşte bu izâhâtan dahi anlaşıldığı üzere Hak Teâlâ hazretlerinin وَلَيَّبَلُّوْكُمْ حَتَّى نَعْلَمَ الْمُجَاهِدِينَ مِنْكُمْ (Muhammed, 47/31) [Biz sizi elbette imtihan ederiz, tâ ki sizden mücâhid olanları bilelim!] kavlini te'vîle mahal yoktur. “Tâ ki biz bilelim” kavlinin ma'nâsı tahakkuk etmiştir; ilm-i sıfâtî ve esmâîye râcî'dir. Zîrâ bu âlem-i his ve şehâdette her bir mazhar, hangi libâs-ı taayyüne bürünüp zâhir olmuş ise o sûretle Hakk'ın ma'lûmu olur. Binâenaleyh mü'minler, bu dünyâda mücâhede ile muttasıf olmadıkça, mücâhid sûretinde zâhir ve o sûretle de Hakk'ın ma'lûmu olmazlar.

وَعَايَةُ الْمُنَزَّهِ أَنْ يَجْعَلَ ذَلِكَ الْخُذُوتَ فِي الْعِلْمِ لِلتَّعَلُّقِ، وَهُوَ أَعْلَى وَجْهِ يَكُونُ لِلْمُتَكَلِّمِ بِعَقْلِهِ فِي هَذِهِ الْمَسْأَلَةِ، لَوْلَا أَنَّهُ أَثْبَتَ الْعِلْمَ زَائِدًا عَلَى الذَّاتِ، فَجَعَلَ التَّعَلُّقَ لَهُ لَا لِلذَّاتِ، وَبِهَذَا انفَصَلَ عَنِ الْمُحَقِّقِ مَنْ أَهْلَ اللَّهِ صَاحِبِ الْكُشْفِ وَالشَّهَادَةِ.

Münezzihin gâyesi bu hudûsü, ilimde, taalluk için kılmasıdır. O da bu mes'elede akli ile mütekelim olan kimse için vechin a'lâsıdır, eğer o, zât üzere ilm-i zâid isbât etmese idi. [2/27] Binâenaleyh taalluku zât

için değil, ilim için kıldı; ve bununla ehlullâhdan sâhib-i keşf ve şühûd olan muhakkikten ayrıldı.

Ya'ni tenzîh-i vehmî ve aklî ile tenzîh eden kimsenin en yüksek mertebesi حَتَّى نَعْلَمَ [Tâ ki bilelim.] kavlinde beyân buyurulan ilimdeki bu hudûsü, ya'ni ilmin sonradan husûlünü, ilmin taalluku için kılmasıdır; ya'ni “Hudûs, zâtın “ayn”ı olan ilmin hakikatinden değil, belki bilenin, taallukundandır” demesidir. Eğer akıl ve nazar-ı fikrî ile mütekellim olan kimse, bu mes'elede zât üzerine ilm-i zâid isbât etmese idi, bu kavi, a'lâ bir vech olurdu. Binâenaleyh bu münezzih, taalluku zât için değil, ilim için kıldı. Hâlbuki bunda bir vech ile fesâd lâzım gelir. Çünkü zât üzerine ziyâde olarak diğer bir şey isbât etti; ve işte bu sebeble de ehlullâhdan keşf ve şühûd sâhibi olan muhakkikten ayrıldı. Çünkü muhakkik indinde, âlem-i his ve şehâdetde her bir mazharda zâhir olan ilim, onların a'yân-ı sâbitelerinin ma'dûmiyetleri hâlinde sübût bulan ilmin tafsîlidir; ve bu ilim zât üzerine zâid bir şey değildir. Nitekim bâlâda misâller ile îzâh olundu.

ثُمَّ نَرْجِعُ إِلَى الْأَعْطِيَّاتِ فنَقُولُ: إِنَّ الْأَعْطِيَّاتِ إمَّا ذَاتِيَّةٌ أَوْ أَسْمَائِيَّةٌ، فَأَمَّا الْمِنْحُ وَالْهَبَاتُ وَالْعَطَايَا الذَّاتِيَّةُ فَلَا تَكُونُ أَبَدًا إِلَّا عَنْ تَجَلٍّ إِلَهِيٍّ، وَالتَّجَلِّي مِنْ الذَّاتِ لَا يَكُونُ أَبَدًا إِلَّا بِصُورَةِ اسْتِعْدَادِ الْمُتَجَلَّى لَهُ، وَغَيْرُ ذَلِكَ لَا يَكُونُ.

Bundan sonra a'tıyâta rücû' edelim. İmdi biz deriz ki, muhakkak a'tıyât, yâ zâtıyyedir yâhud esmâıyyedir. Zâtî olan minah ve hibât ve atâyâya gelince, o ebeden vâki' olmaz, ancak tecellî-i ilâhîden vâki' olur. Ve Zâttan olan tecellî dahi ebeden vâki' olmaz, ancak mütecel-lâ-lehin isti'dâdı sûretiyle vâki' olur, bunun gayrı olarak vâki' olmaz.

Cenâb-ı Şeyh (r.a.) yukarıda atâyâ-yı ilâhiyyenin suâl üzerine vâki' olan aksâmını beyân buyurduğu sırada söz, isti'dâd bahsine intikâl etmiş ve bu bahse taalluk eden esrâr ve hakâyıkı lüzûmu [2/28] kadar beyân eylemiş idi. Şimdi de a'tıyâtın, ya'ni atâların, beyânına mübâşeret buyururlar:

A'tıyât, ya zât-ı ulûhiyyetten gelir, buna “a'tıyât-ı zâtıyye” derler; veyâhud esmâ-i ilâhiyyeden gelir, buna da “a'tıyât-ı esmâıyye” denir. Zâtî olan bahşîşlere ve inâyâta ve atâlara gelince bunlar, aslâ ve ebeden bir ismin husûsiyeti olmaksızın, ancak tecellî-i ilâhîden vâki' olur. Bu atâyâ ister

ulûm ve hakâyık gibi rabbânî ve rûhânî olsun; ve ister mal ve rızık ve kadın ve evlâd gibi cismânî olsun müsâvidir. Ve bu ma'rifet ma'rifetlerin a'lâ bir kısmıdır; zîrâ abdin zâtı şühûd-ı Hak'ta mahv ve müstehlek olur. Onun nazarında zât-ı Hak'tan gayrı hiçbir şey kalmaz; sıfât ve ef'âl kalır mı? İşte abd bu vakit "Allah" ism-i câmiinin mazhariyetiyle müşerref olur; ve acz ve hayret, abde bu makâmda hâsıl olur.

Suâl: Zâtın, zâtıyeti cihetinden âlemlerden ganî olduğu ve binâenaleyh tecellîden müstağnî bulunduğu bundan evvel defâatle beyân edilmiş idi. Şimdi de zâtın tecellîsinden bahs olunuyor. Bu ne demektir?

Cevâb: Şübhe yoktur ki, zât zâtıyeti haysiyetinden tecellîden müstağnîdir. Binâenaleyh vücûd-ı mutlak-ı Hak, zât-ı ahadiyyesi hasebiyle tecellî etmez. Onun tecellîsi ancak sıfât ve esmâ icâbıdır. Binâenaleyh atâyâ-yı zâtıyye denilince, mertebe-i sıfât ve esmâ olan zât-ı ulûhiyyetin tecellîsi anlaşılmalıdır. İşte bu hakîkati beyânen Cenâb-ı Şeyh (r.a.) buyururlar ki, zâttan ebeden tecellî vâki' olmaz. Zîrâ onun için gınâ-yı mutlak sâbittir. Ve daha açıkçası budur ki, bilfarz zât-ı ahadiyyette mündemic ve bilkuvve mevcûd sıfât ve esmâ bulunmasa, zât, zâtıyeti üzere kalır ve ondan ebeden tecellî vâki' olmaz idi. Fakat onda bilkuvve birçok sıfât ve esmâ bulunduğundan ve onlar lisân-ı isti'dâdlarıyla zuhûr taleb ettiklerinden, zât onları tenfis edip kümm-i gaybdan ihrâc etti. Binâenaleyh zât-ı ulûhiyyetin tecellîsi ancak mütecellâ-lehin, ya'ni kendisine tecellî olunan şeyin, isti'dâdı sûretiyle vâki' oldu. Mütecellâ-lehin isti'dâdı dahi zuhûru taleb eden ismin isti'dâd-ı gayr-ı mec'ûlüdür. [2/29]

فَإِذَا الْمُتَجَلَّى لَهُ مَا رَأَى سِوَى صُورَتِهِ فِي مِرَآةِ الْحَقِّ، وَمَا رَأَى الْحَقِّ، وَلَا يُمَكِّنُ أَنْ يَرَاهُ مَعَ عَلَيْهِ أَنَّهُ مَا رَأَى صُورَتَهُ إِلَّا فِيهِ كَالْمِرَآةِ فِي الشَّاهِدِ، إِذَا رَأَيْتَ الصُّورَ فِيهَا لَا تَرَاهَا مَعَ عِلْمِكَ أَنَّكَ مَا رَأَيْتَ الصُّورَ أَوْ صُورَتَكَ إِلَّا فِيهَا، فَأُبْرَزَ اللَّهُ ذَلِكَ مِثَالًا نَصَبَهُ لِتَجَلِّيهِ الذَّاتِي لِيَعْلَمَ الْمُتَجَلَّى لَهُ أَنَّهُ مَا رَأَاهُ، وَمَا تَمَّ مِثَالُ اقْتِرَابٍ وَلَا أَشْبَهُ بِالرُّؤْيَةِ وَالتَّجَلِّيِّ مِنْ هَذَا، وَاجْهَدْ فِي نَفْسِكَ عِنْدَ مَا تَرَى الصُّورَةَ فِي الْمِرَآةِ أَنْ تَرَى جِزْمَ الْمِرَآةِ، لَا تَرَاهُ أَبَدًا الْبَتَّةَ، حَتَّى إِنَّ بَعْضَ مَنْ أَدْرَكَ مِثْلَ هَذَا فِي صُورِ الْمَرْئِيِّ ذَهَبَ إِلَى أَنَّ الصُّورَةَ الْمَرْئِيَّةَ يَبْنَ

بَصَرِ الرَّائِي وَيَنْ الْمَرَاةَ، هَذَا أَعْظَمُ مَا قَدَرَ عَلَيْهِ مِنَ الْعِلْمِ، وَالْأَمْرُ كَمَا قُلْنَا
وَذَهَبْنَا إِلَيْهِ، وَقَدْ بَيَّنَّا هَذَا فِي «الْفَتْوحَاتِ الْمَكِّيَّةِ».

İmdi mütecellâ-leh, tecellîyi gördükde, mir'ât-ı Hak'tan kendi sûretinin gayrını görmedi; ve Hakk'ı görmedi; ve kendi sûretini, ancak onun içinde gördüğünü bilmesiyle berâber, onu görmek mümkün değildir, zâhirde âyîne gibi. Sen onda sûretleri gördüğün vakit, muhakkak sen sûretleri veyâhud sûretini ancak onun içinde gördüğünü bilmen ile berâber, onu göremezsin. İmdi Allah Teâlâ bunu, tecellî-i zâtîsi için, bir misâl olarak ibrâz edip onu nasbeyledi, tâ ki mütecellâ-leh onu görmediğini bilsin. Ve rû'yet ile tecellîye bundan daha yakın ve daha şebîh misâl yoktur. Ve âyîne bir sûreti gördüğün vakit, nefsinde âyînenin cirmini görmeğe çalış. Elbette onu hiçbir vakit göremezsin. Hattâ görünen sûretlerde bunun mislini idrâk edenlerden ba'zısı, sûret-i mer'iyye râînin başarıyla âyîne aralarında hâsıl olduğuna zâhib oldu. Bu ona ilimden kâdir olduğu şeyin a'zamıdır. Ve emr bizim dediğimiz ve ona zâhib olduğumuz gibidir; ve biz bunu Fütûhât-ı Mekkiyye'de beyân ettik.

Ya'ni tecellî-i ilâhî, mütecellâ-leh olan abdin isti'dâdının sûreti üzere zâhir olduğu vakit, onun isti'dâdına göre müteayyin olur. Binâenaleyh o tecellîde müteayyin olup zâhir olan ancak mütecellâ-leh olan abdin isti'dâdının [2/30] sûretidir. Şu hâlde tecellî-i ilâhî abdin isti'dâdının sûretine âyîne olur. Mütecellâ-leh olan abd, kendi isti'dâdının sûretinde tecellî-i ilâhîyi müşâhede ettiği vakit, vücûd-ı Hak âyînesinde kendi sûretinden gayrısını müşâhede etmez; ve abd-i mütecellâ-lehin müşâhede ettiği, Hakk-ı mutlak değildir. Zîrâ onun Hakk-ı mutlakı müşâhede etmesi mümkün değildir. Çünkü ilm-i ilâhîde sübût bulan ayn-ı sâbitesi Hakk-ı mutlakın şuûnât-ı zâtîyyesinden bir şe'ndir; ve tecellî-i ilâhîde abd-i mütecellâ-lehin nâzır olduğu şey, ancak kendisinin ayn-ı sâbitesinden ibârettir. Şuûnât-ı ilâhiyyeden birisini müşâhede etmekle bittabî' ayn-ı küll olan Hakk'ı müşâhede etmiş olmaz; ve Hakk-ı mutlakı görmek mümkün olmamakla berâber abd, kendi sûretini ancak O'nun vücûdu içinde gördüğünü bilir. Bu hâl, âlem-i histe âyîne içinde mün'akis olan sûreti görmeye benzer. Nitekim sen âyîne içinde mün'akis olan sûretleri veyâ kendi sûretini, âyîne içinde gördüğünü

bilirsin; fakat bu ilmin ile berâber âyînenin cirmine göremezsin. Ya'ni sen âyînedeki hayâlin müşâhedesinde müstağrak ve onunla meşgûl iken âyînenin sathını ve âyînenin sathıyla meşgûl olduğun vakit hayâl-i mün'akisi müşâhede edemezsin. Zîrâ aynı zamanda hem hayâli ve hem de âyînenin sathını görmek mümkün değildir. Maahâzâ nazarının aynı zamanda her ikisine de ma'tûf olduğunu bilirsin. İşte âyînede rû'yet keyfiyetini Allah Teâlâ hazretleri tecellî-i zâtîsi için bir numûne ve misâl olmak üzere âlem-i his ve şehâdetde izhâr edip, nasbeyledi. Tâ ki abd-i mütecellâ-leh, Hakk-ı mutlakı görmeyip, ancak kendi sûretini gördüğünü bilsin; ve bu âlem-i dünyâda tecellî-i zâtî için bu misâlden fehme akreb ve zât-ı aliyyenin rû'yetine en ziyâde müşâbih bir misâl yoktur. Nazarın âyînede zâhir olan sûrete mün'atıf olduğu vakit, kendince âyînenin cirmine ve sathını görmeye çalış bakalım. Muhakkak sûrette aynı zamanda hem sûret-i hayâli ve hem de cirm-i mir'âtı göremezsin. İşte bunun gibi Hakk'ın mir'ât-ı vücûdunda zâhir olan ayn-ı sâbitenin sûretini müşâhede ettiğin vakit, vücûd-ı Hakk'ı müşâhede edemezsin. Maahâzâ müşâhede ettiğin [2/31] sûreti Hakk'ın vücûdu içinde müşâhede edersin; ve sen zannedersin ki, gördüğün sûret Hakk'ın sûretidir. Fakat o meşhûd olan sûret Hakk'ın değil, senin sûretindir. Hattâ âyînedeki sûretin rû'yeti hâlinde âyînenin sathı görülemediğini idrâk eden kimselerden ba'zısı, âyînede görülen sûretlerin, âyîneye nazar eden kimsenin gözüyle, âyîne arasında hâsıl olduğuna ve âyînede olmadığına zâhib oldu. Bu zehâb o kimsenin kudreti yettiği ilmin nihâyetidir ve a'zamıdır. Hâlbuki işin hakîkati bizim îzâh ettiğimiz ve ona zâhib olduğumuz gibidir; ve bu îzâhâtı biz *Fütûhât-ı Mekkiyye*'de beyân eyledik.

Cenâb-ı Şeyh (r.a.) *Fütûhât-ı Mekkiyye*'nin altmış üçüncü bâbında buyurlar ki: "Hayâl mevcûd değildir, ma'dûm da değildir; ma'lûm değildir, mechûl de değildir; menfî değildir, müsbet de değildir. Nitekim insan, âyînede sûretini idrâk eder. Bir vech ile suverî idrâk ettiğini kat'an bilir; ve onda gördüğü şey'in rikkatinden nâşî bir vech ile de kat'an sûretini idrâk etmediğini bilir. Mir'âtın cirmi büyük olduğu vakit, sûretini de nihâyet derecede büyük görür; ve muhakkak kendi sûretinin, gördüğü şeyden daha küçük olduğuna hükmeder. Ve kendi sûretini gördüğünü de inkâra muktedir değildir; ve bilir ki mir'âtta olan onun sûreti değildir; ve o sûret

onunla âyîne arasında kâin değildir; ve ister kendi sûreti olsun ve ister gayrısı olsun hâriçten onda olan sûret-i mer'iyeye şuâ'-ı basarın in'ikâsından hâsıl değildir. Zîrâ eğer böyle olsaydı, sûreti, mikdârı üzerine ve bulunduğu şey üzere idrâk eder idi; ve o sûretin parlak bir kılıçta tûlden ve arzdan rûyeti bizim zikrettiğimiz şeyi beyân eder. Bilâ-şek kendi sûretini gördüğünü bilmekle berâber o, kendi sûretini gördüğü kavlinde sâdık da değildir, kâzib de değildir. İmdi o sûret-i mer'iyeye nedir ve onun mahalli neresidir ve şe'ni nedir? Binâenaleyh o sûret menfidir, sâbittir; mevcûddur, ma'dûmdur; ma'lûmdur ve mechûldür. Abd bu hakîkatı idrâkinde acz ve hayrete düştüğü vakit, bilmesi ve mütehakkık olması için, Hak Teâlâ hazretleri bu âyîne rûyet keyfiyetinin hakîkatini abd için darb-ı misâl olarak izhâr etti. Ve âyîne ile hayâl, mezâhir-i âlemden olduğu hâlde, [2/32] abdin indinde hakîkatiyle bir ilim hâsıl olmadı. İmdi abd ona muhâlif olan şeyin hakîkatini bilmek husûsunda daha âciz ve daha câhil ve hayrette daha şedîddir."¹³⁷

وَإِذَا ذُقْتَ هَذَا ذُقْتَ الْغَايَةَ الَّتِي لَيْسَ فَوْقَهَا غَايَةٌ فِي حَقِّ الْمَخْلُوقِ، فَلَا تَطْمَعُ
وَلَا تُتَعَبُ نَفْسَكَ فِي أَنْ تَرْقَى فِي أَعْلَى مِنْ هَذَا الدَّرَجِ، فَمَا هُوَ ثَمَّ أَصْلًا،
وَمَا بَعْدَهُ إِلَّا الْعَدَمُ الْمَحْضُ.

Ve sen bunu tattığın vakit, mahlûk hakkında onun fevkinde bir gâye olmayan gâyeyi tattın. Böyle olunca bu derecelerden daha yükseğine terakkî etmede tama' etme ve nefsinı yorma! Bundan a'lâsı aslâ vâkî' değildir; ve ondan sonrası ancak adem-i mahzdır.

Ya'ni, ey ma'rifetullah için yâr olmuş olan insân! Bil ki, vücûd-ı mutlak-ı Hak, mertebe-i itlâkta bulundukça hiçbir şeyle müteayyin olmaz. O'nun taayyünü ancak zât-ı mutlakında mündemic niseb-i zâtıyyesiyledir. O niseb-i zâtıyye, ki onun sıfâtı ve esmâsıdır, zuhûr talebinde bulundukları için vücûd-ı eltaf-ı Hak, onların husûsiyetleri ve isti'dâdları sûretine göre, her bir mertebede müteayyin olarak zâhir olmuştur; ve vücûd-ı mutlak-ın bu taayyünâtı şuûnât-ı zâtıyyesinin âyîneleridir. Binâenaleyh vücûd-ı mutlak-ı Hak mertebe-i sıfâta ve esmâya tenezzül buyurdukda, ilk önce

137 Bk. *Fütûhât-ı Mekkiyye*, I, s. 459 (63. bâb).

ilm-i ilâhîde peydâ olan ve senin müdebbirin ve rûhun bulunan ism-i hâssının sûretidir; bu da senin ayn-ı sâbitendir. Demek ki, Hak senin Rabb-i hâssının sûretine göre mertebe-i ilimde müteayyin olmuştur; ve ilk âyine senin ayn-ı sâbitendir. Binâenaleyh Hak sana tecellî-i zâtî ile tecellî buyurdukda, sen Hakk'ı ancak ayn-ı sâbitenin sûretinde müşâhede edersin; ve bu müşâheden Hakk'ın vücûdunda vâki' olan bir müşâhededir. İmdi eğer sen bu müşâhede "Hakk'ı gördüm" dersen yalan söylersin. Çünkü Hak, bilâ-hicâb künh ve hakîkiyle görülmez. Ve eğer "Hakk'ı görmedim" dersen, bu doğru değildir. Çünkü rü'yeti mümkün olduğu kadar ayn-ı sâbitenin âyinesinde Hakk'ı müşâhede ettin. Nitekim bâlâda geçen âyine misâlinde bu keyfiyet tavazzuh etti. [2/33] Zîrâ âyînde gördüğün sûret, senin sûretin olduğunu iddiâ etsen bu kavlinde sâdık da değilsin, kâzib de değilsin. İşte sen bu ilmin zevkine vâsıl olduğun vakit, öyle bir gâyeye vâsıl olmuş olursun ki, onun fevkinde mahlûk için başka bir gâye yoktur. Bu zevk mahlûkun müntehâ-yı zevkidir. Bundan daha yüksek bir dereceye vâsıl olacağım diye beyhûde yere kendini üzme ve daha a'lâsına tama' etme! Çünkü bundan ötesi adem-i mahzûd; ve zât-ı mutlakta mahv ve istihlâktir. Zîrâ sen, taayyün-i kesîfin ile sensin; ve taayyünün ise vücûd-ı mutlaka muzâf olan bir vücûd-ı i'tibârî olup onun şânı ademiyettir. Cemî-i merâtibin icâbına göre zâhir olan taayyünün kalkınca, artık sen, sen değilsin; o senlik adem-âbâda gider ve mahlûkiyet takâzâsı da zâil olur; ve mahlûkiyet mevcûd olmadığı hâlde, bir mahlûkun Hakk'ı müşâhedesini de mevzû'-ı bahs olamaz.

فهو مرأتك في رؤيتك نفسك، وأنت مرأته في رؤية أسمائه وظهور أحكامها،
وليسَت سَوَى عَيْنِهِ، فَاخْتَلَطَ الْأَمْرُ وَانْتَبَهَمَ، فَمِنَّا مَنْ جَهَلَ فِي عِلْمِهِ فَقَالَ:
«وَالْعَجْزُ عَنْ دَرْكِ الْإِدْرَاكِ إِدْرَاكٌ»، وَمِنَّا مَنْ عَلِمَ فَلَمْ يَقُلْ مِثْلَ هَذَا، وَهُوَ
أَعْلَى الْقَوْلِ، بَلْ أَعْطَاهُ الْعِلْمُ الشُّكُوتَ مَا أَعْطَاهُ الْعَجْزُ، وَهَذَا هُوَ أَعْلَى الْعِلْمِ
بِاللَّهِ، وَلَيْسَ هَذَا الْعِلْمُ إِلَّا لِخَاتَمِ الرُّسُلِ وَخَاتَمِ الْأَوْلِيَاءِ، وَمَا يَرَاهُ أَحَدٌ مِنَ
الْأَنْبِيَاءِ وَالرُّسُلِ إِلَّا مِنْ مِشْكَاةِ الرُّسُولِ الْخَاتَمِ، وَلَا يَرَاهُ أَحَدٌ مِنَ الْأَوْلِيَاءِ إِلَّا
مِنْ مِشْكَاةِ الْوَلِيِّ الْخَاتَمِ.

İmdi nefsinı görmekte O senin âyînendir; ve sen esmâsını ve esmâsının zuhûr-ı ahkâmını rü'yet etmesinde O'nun âyînesisin. Hâlbuki O'nun "ayn"ının gayrı değildir. Böyle olunca emir, muhtelit ve münke-tim oldu. Binâenaleyh bizden ilminde câhil ve hâir olan kimse "İdrâ-kin idrâkinden acz, idrâktir" dedi. Ve bizden bilen kimse bunun gibi demedi; ve o kavlin a'lâsıdır. Belki ilim, ona sükûtu i'tâ etti, aczi i'tâ etmedi. Ve bu, ilm-i billâhın a'lâsıdır; ve bu ilim, ancak [2/34] hâtem-i rusûl ve hâtem-i evliyâ için hâsıdır. Ve O'nu enbiyâ ve rusûlden bir kimse görmez, ancak resûl-i hâtem mişkâtından görür; ve evliyâdan bir kimse görmez, ancak veliyy-i hâtem mişkâtından görür.

Ya'ni vücûd-ı Hak senin âyînendir. Sen kendi nefsinı onda müşâhede edersin. Zîrâ sen zât-ı ahadiyyesinde mahfî, O'nun bir şe'ni idin. Kendi vücûduna vâki' olan tecellîsi ile, o şe'nin sûreti O'nun ilminde peydâ oldu; ve yine o vücûdun her bir mertebeye vâki' olan tenezzülüyle, o sûret-i il-miyyen ile zâhir oldun. Ve şimdi âlem-i dünyâdaki hâlin dahi böyledir; ve bundan sonra gideceğin âlem-i berzahta ve âlem-i haşirde ve dâr-ı naîmde dahi yine böylesin. Eğer sen bu dünyâdaki taayyününe muzâf olan ni-seb ve sıfatından, ya'ni sıfât-ı nefsâniyyenden, soyunmuş olsan, vücûd-ı Hak'ta ayn-ı sâbiteni görürsün. Binâenaleyh Hakk'ın vücûdu kendi nefsinı görmekte sana âyîne olmuş olur. Ve kezâ sen insan sûretinde müteayyin olduğun için, Hakk'ın kâffe-i esmâsına mazhar ve o esmânın zuhûr-ı ah-kâmına müstaidsin. Zîrâ Allah Âdem'i kendi sûreti, ya'ni sıfatı, üzerine halkeyledi. Binâenaleyh Hak cemî'-i şuûnâtının zuhûr-ı kemâlâtını senin vücûd-ı izâfînde müşâhede eder. Şu hâlde senin vücûdun dahi esmâsını müşâhede etmekte ve esmâsının zuhûr-ı ahkâmında Hakk'ın âyînesi olmuş olur. Hâlbuki zât-ı ahadiyyenin nisebi ve şuûnâtı olan esmâ-i ilâhiyye, zât-ı Hakk'ın gayrı değildir. İmdi Hakk'ın vücûdu sana ve senin vücûdun dahi Hakk'a âyîne olmakla emr-i vücûd birbirine karıştı ve ibhâm zuhûra geldi. Nitekim Hallâc-ı Mansûr hazretleri buyurur: Beyit:

أَأَنْتَ أَمْ أَنَا هَذَا الْعَيْنُ فِي الْعَيْنِ حَاشَاكَ حَاشَايَ مِنْ اثْبَاتِ اثْنَيْنِ

Tercüme: "Ayn-ı vücûdda olan bu "ayn" sen misin, yoksa ben miyim? İkilik isbâtından hem seni ve hem de beni tenzîh ederim."¹³⁸

138 Ahmed Avni Bey, Hallâc'a âit bu beyti *Lemaât*'taki hâliyle kaydetmiş ve *Lemaât*

İşte emr-i vücûdda hâsıl olan bu ihtilât ve ibhâmdan dolayı verese-i muhammediyyînden olan ba'zımız “hayret”e düşerek ilminde câhil oldu. Ve nitekim Hz. Ebû Bekri's-Sıddık (r.a.) Efendimiz [2/35] *أَلْعَجَزُ عَنْ دَرْكِ الْإِدْرَاقِ* ya'ni “İdrâkin nihâyeti, emr-i vücûdu hakikat-i hâl üzere idrâk edebilmekten aczini ikrâr etmektir.”¹³⁹ Ve bu bir “hayret”tir ki, ilmin netîcesi olduğu için makbûl ve matlûbdur. Zîrâ hayrete düşen kimseyi, ilmi iki taraftan bir tarafta karâr ettirmez. Ve Sallallâhu aleyhi ve sellem Efendimiz'in *رَبِّ زِدْنِي فِيكَ تَحِيْرًا* ya'ni “Yâ Rab, benim sende olan hayretimi ziyâdeleştir!”¹⁴⁰ buyurmaları bu hayret hakkındadır. Ve kezâ verese-i muhammediyyînden olan ba'zımız bildi ki, Hakk'ın vücûdu halka ve halkın vücûd-ı izâfîleri dahi Hakk'a âyînedir. Emr-i vücûdun böyle olduğunu bildikten sonra zikrolunan sözler gibi bir söz söylemedi ve izhâr-ı acz etmedi. Belki kemâl-i ma'rifetinden sükût etti; ve ilmi ona acz getirmedi; ve bu ilmin sâhibi âlim-i billâh olan tâifenin a'lâsıdır; ve bu ilim bi'l-asâle ancak hâtem-i rusûl ve hâtem-i evliyâ için hâsıldır. Ve o ilmi enbiyâ ve rusûlden gören, ancak resûl-i hâtemin mişkâtından müşâhede eder; ve evliyâdan gören dahi, ancak veliyy-i hâtemin mişkâtından görür. Burada hâtem-i evliyâdan murâd, hâtem-i velâyet-i muhammediyyedir.

Ma'lûm olsun ki, bâlâda zıkr ve tavzîh olunan ilim, ancak hakikat-i muhammediyye için hâsıldır. Ve onun dahi zuhûru ve butûnu vardır; ve

*Tercümesi'*nde Abdurrahman Câmî'den mülhem olarak şöyle izâh etmiştir: “Ya'ni zâhiriyyet ve mazhariyyet haysiyetlerinden nazar ederim, görürüm ki hep benim. İtlâk i'tibârıyla zâhirim, takayyüd i'tibârıyla mazharım, itlâk ve takayyüd ise benim sıfatımdır; hâlbuki benim sıfatım benim “ayn”ımdır, böyle olunca ben, ikilik isbâtından münezze olurum.” *Lemaât*, s. 47. Ayrıca beyti *Sipehsâlâr Tercümesi'*nde manzûm olarak şöyle tercüme etmiştir (s. 29):

Sen misin, ben miyim âyâ ki bu aynımdaki ayn

Hem seni hem beni tenzîh ederim yok isneyn

Beytin yer aldığı diğer kaynaklar için bk. *Mecmûa-i Âsâr-ı Hallâc*, s. 367-368.

139 Hücvirî, *Keşfü'l-Mahcûb*, s. 28; Gazzâlî, *İhyâ*, VIII, s. 223 (kitâbü't-tevhîd ve't-tevekkül); Hemedânî, *Temhîdât*, s. 58; Zebîdî, *İthâfû's-Sâde*, XII, s. 347. Ayrıca bk. *Fütûhât-ı Mekkiyye*, I, s. 143 (2. bâb); I, s. 147 (3. bâb); I, s. 194 (7. bâb); I, s. 408-409 (50. bâb) vd.

140 Sülemî, *Tabakâtü's-Sûfiyye*, s. 380; Gazzâlî, *Medhalû's-Sülûk*, s. 77; Meybudî, *Keşfü'l-Esrâr*, IX, s. 90; Baklî, *Meşrebü'l-Ervâh*, s. 144; *Fütûhât-ı Mekkiyye*, I, s. 408 (50. bâb); IV, s. 261 (246. bâb) vd. Krş. Kuşeyrî, *Risâle*, s. 474 (bâbü'l-ma'rife).

gerek zâhir ve gerek bâtını için ahadî, cem'î, kemâlî bir taayyün mevcûd-
dur. Hakikat-ı muhammediyyenin zâhiri cemî'i hakâyık-ı ilâhiyye ve
kevnîyyeyi câmi'dir. Bâtını ise, bevâtın-ı ilâhiyye ve evsâf-ı rabbâniyyeyi
hâvîdir. Zâhiri mişkât-ı Hâtem-i enbiyâ, bâtını dahi mişkât-ı hâtem-i ev-
liyâdır. Hâtem-i rusûlün kendisi, ilm-i mezkûru hâtem-i evliyâ olan kendi
bâtınından alır; ve resûllerin kâffesi, velâyetleri cihetinden, hâtem-i ru-
sûlden alırlar. Velâkin gerek hâtem-i rusûl ve gerek diğer resûller bu ilmi
izhâr etmezler. Zîrâ vasf-ı risâlet men'eder. Fakat hâtem-i rusûlün bâtını,
hâtem-i evliyâ sûretinde zâhir olduğu vakit, bu ilmi izhâr eder. Nitekim
bu kitâb-ı *Fusûsü'l-Hikem*'in münşisi Cenâb-ı Şeyh-i Ekber ve misk-i ezfer
(r.a.), hâtem-i rusûlün hâtem-i evliyâ sûretinde zâhir olan bâtını bulundu-
ğundan, resûl-i hâtemin mişkâtından ahzeylediği bu ilmi izhâr buyurmuş-
lardır. [2/36]

حَتَّىٰ أَنْ الرُّسُلَ لَا يَرَوْنَهُ مَتَىٰ رَأَوْهُ إِلَّا مِنْ مِشْكَاةٍ خَاتَمِ الْأَوْلِيَاءِ، فَإِنَّ الرِّسَالَةَ
وَالنُّبُوَّةَ أَعْنِي نَبُوَّةَ التَّشْرِيعِ وَالرِّسَالَةَ مُنْقَطِعَانِ، وَالْوِلَايَةُ لَا تَنْقَطِعُ أَبَدًا، فَالْمُرْسَلُونَ
مِنْ كَوْنِهِمْ أَوْلِيَاءَ لَا يَرَوْنَ مَا ذَكَرْنَاهُ إِلَّا مِنْ مِشْكَاةٍ خَاتَمِ الْأَوْلِيَاءِ، فَكَيْفَ مَنْ
دُونَهُمْ مِنَ الْأَوْلِيَاءِ؟ وَإِنْ كَانَ خَاتَمُ الْأَوْلِيَاءِ تَابِعًا فِي الْحُكْمِ لِمَا جَاءَ بِهِ خَاتَمُ
الرُّسُلِ مِنَ التَّشْرِيعِ، فَذَلِكَ لَا يَقْدَحُ فِي مَقَامِهِ، وَلَا يَنْقِصُ مَا ذَهَبْنَا إِلَيْهِ.

Hattâ muhakkak, rusûl o ilmi ne zaman görseler, ancak hâtem-i velâ-
yet mişkâtından görürler. Zîrâ risâlet ve nübüvvet, ya'ni nübüvvet-i
teşrî' ve risâlet-i teşrî' munkatı'dırlar. Velâyet ise ebeden munkatı'
olmaz. Mürseller evliyâ olduklarından dolayı zikrettiğimiz ilmi ancak
hâtem-i evliyâ mişkâtından görürler. Böyle olunca onların mâdûnu
olan evliyâ nasıl olur da ondan almazlar? Her ne kadar hâtem-i ev-
liyâ, hükümde hâtem-i rusûlün teşrî'den getirdiği şeye tâbî' ise de
bu, onun makâmına kadh vermez; ve bizim zâhib olduğumuz şeye
de münâkız olmaz.

Ma'lûm olsun ki, velâyet "vâv" ın fethiyle, "hâkim ve mutasarrıf olmak"
ma'nâsınadır.¹⁴¹ Bunun da envâi vardır:

141 "*Vilâyet*, *vâv*ın kesriyle ve *velâyet* *vâv*ın fethiyle bir nesneye kudret cihetiyle bir
üşse zâbit ve mutasarrıf olmak ma'nâsınadır ki hudâvendigâr olmak ta'bîr olu-

1. Velâyet-i mutlaka-i ilâhiyedir. Bu velâyet cemî'-i enbiyâ ve evliyâdaki velâyâtı câmi' ve kâffe-i eşyânın vücûh-ı hâssalarını ve bilcümle mevcûdâtın a'yân-ı sâbitelerini ve hakâyıkı müstemil olan velâyettir; ve bu i'tibâr ile "Velî" esmâ-i ilâhiyyedendir. Nitekim âyet-i kerîmede buyrulur: **وَهُوَ الْوَلِيُّ الْحَمِيدُ** (Şûrâ, 42/28) [O, Velî ve Hamîd'dir.]

2. Velâyet-i hâssa-i muhammediyedir. Bu velâyet dahi cemî'-i esmâ ve sıfât-ı ilâhiyyeyi câmi' olan ve kâffe-i hakâyık-ı vücûbiyye ve imkâniyyenin me'haz-ı feyzi bulunan mertebe-i ilâhiyedir. Buna "mişkât-ı hâtem-i velâyet" derler. Evvelki velâyet ile bu velâyet arasındaki fark taayyünden ibârettir; ve bu velâyet Hâtem-i enbiyânın bâtınıdır; ve bu makâm, makâm-ı mahmûddur. Nitekim Hak Teâlâ buyurur **عَسَىٰ أَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَّحْمُودًا** (İsrâ, 17/79) [Rabb'inin seni makâm-ı mahmûda erdireceği husûsunda ümitvâr olasin.] Ve cemî'-i evliyâ ve enbiyâ ilimlerini buradan alırlar. Binâenaleyh cemî'-i enbiyânın getirdikleri şerâyi', hakîkatte şer'-i Muhammedî idi. Bunun için (S.a.v.) Efendimiz: **عَلِمْتُ عِلْمَ الْأَوَّلِينَ وَالْآخِرِينَ** [Öncekilerin ve sonrakilerin ilimlerini bildim.]¹⁴² buyurdular. İmdi evliyâ vâris-i enbiyâ olduklarından, onlardan her kim ki o husûsiyetin vârisi ise, ona "Muhammedî" derler; ve her kim velâyet-i İseviyye'nin vârisi ise, ona İsevî derler; ve İbrâhîmî ve İshâkî ve Ya'kübî ve Müsevî ve sâir enbiyâ (aleyhimüs-selâm) buna kıyâs olunsun. Ehl-i hakîkatin istilâhında "falan velî falan peygamberin [2/37] kademi veyâ kalbi üzerinedir" denildikde bu ma'nâ anlaşılmalıdır; ya'ni o peygamberde olan ulûm ve tecelliyât ve hâlât bu velîye o peygamberin vâsıtasıyla "mişkât-ı hâtem-i velâyet"ten hâsıl ve vâsıl olur demektir. Binâenaleyh o velî Muhammedî-i İbrâhîmî veyâ Mu-

nur... *Vâvın* fethiyle masdardır zikrolunan velî mâddelerinden ki dost ve sadık olmak ve bir âdeme muîn ve nasîr olmak ma'nâsınadır. Ve *vâvın* kesriyle "hıttâ" ma'nâsınadır ki vâlînin tath-ı tevliyyetinde olan arz-ı muayyeneden ibârettir. Istılâhımızda dahi "vilâyet ve eyâlet" ta'bîr olunur. Kezâlik beylik ve hâkimlik ve pâdişâhlık ma'nâlarındadır... Şârih der ki Sîbeveyh dedi ki: *Velâye* feth ile masdardır "emîr ve vâlî olmak" ma'nâsına; ve kesr ile isimdir "beylik ve hâkimlik ve pâdişâhlık" ma'nâsına, imâre ve nikâbe gibi." Mütercim Âsım Efendi, *Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi*, VI, s. 6040.

142 *Fütûhât-ı Mekkiyye*, I, s. 210 (10. bâb); I, s. 219-211 (11. ve 12. bâb); I, s. 324 (34. bâb); I, s. 384 (46. bâb); I, s. 398 (47. bâb); IV, s. 270 (249. bâb); IV, s. 348 (278. bâb); VI, s. 379 (394. bâb); VII, s. 325 (558. bâb). Krş. Tirmizî, "Tefsîr", 38.

hammedî-i Mûsevî veyâ Muhammedî-i Îsevî olur.

Velâyet-i muhammediyye de iki nevi'dir: Evvelkisi budur ki, tasarruf-ı ma'nevî ve sûrî beynini câmi'dir. Âlemde ma'nâ hasebiyle tasarrufu, kutub hakkındaki tasarrufu gibidir; ve sûret hasebiyle tasarrufu, selâtîn hakkındaki tasarrufu gibidir. Bu da iki nevi'dir: Birincisi hilâfete makrûn olur. İkincisi hilâfete makrûn olmaz. Velâyet-i muhammediyyenin ikinci nev'i, tasarruf-ı sûrî ve ma'nevî beynini câmi' olmaz.

Sâir enbiyânın velâyetinden ibâret olan velâyet-i muhammediyye, *Fütûhât-ı Mekkiyye*'de beyân buyurulduğu üzere dört nevi' üzerinedir. Bu dört nevi'den her bir nev'in bir hâtemi vardır.

Sûrî ve ma'nevî tasarruf beynini câmi' olup makrûn-ı hilâfet olan velâyet-i muhammediyyeden birinci nevi' hâtem, Ali İbn Ebî Tâlib (kerremallâhu vecheh ve radiyallâhu anh) Efendimiz hazretleridir. Zîrâ Hulefâ-i râşidînin âhiridir. Kâle (a.s.): *الْخِلَافَةُ بَعْدِي ثَلَاثُونَ سَنَةً وَقَدْ مَتَّ بَعْلِي* [Benden sonra hilâfet otuz senedir. (Sonrasında sûrî ve ma'nevî tasarrufu birleştirmesi bakımından) hilâfet Ali'ye tahsis edilmiştir.] Bu hâteme “hâtem-i ke-bîr” denir.

Tasarruf-ı sûrî ve ma'nevî beynini câmi' olup hilâfete makrûn olan velâyet-i muhammediyyeden ikinci nevi' hâtem, Mehdî (alâ nebiyyinâ ve aleyhi's-selâm) hazretleridir ki, âhir zamanda zâhir olur; ve ismi Muhammed'dir; ve hilkat ve sûrette Resûlullah (s.a.v.) Efendimiz'e müşâbihtir; ammâ hulka onun mâdûnundadır. Ondan sonra hiçbir velî sultân olmaz. Bu velâyet onunla hatmolar; ve ona “hâtem-i sagîr” derler. Nitekim Şeyh-i Ekber (r.a.) onu *Fütûhât-ı Mekkiyye*'lerinde beyân buyurmuştur.¹⁴³

Velâyet-i muhammediyyeden üçüncü nevi' hâtem, bu kitâbın sâhibi Şeyh-i Ekber Muhyiddin İbn Arabî (r.a.) efendimizdir. Ona “hâtem-i asgar” derler. Zîrâ o tasarruf-ı sûrî ve ma'nevî beynini câmi' ve fakat yalnız tasarruf-ı ma'nevîye mâlik olup, makrûn-ı hilâfet olmayan nev'-i velâyetin hâtemidir.

Velâyet-i muhammediyyeden dördüncü nevi' hâtem, Îsâ İbn Meryem (alâ nebiyyinâ ve aleyhi's-selâm)dır ki, ondan sonra hiçbir velî mevcûd

143 Bk. *Fütûhât-ı Mekkiyye*, I, s. 279-282 (24. bâb).

olmaz. Ya'ni velâyet-i âmme onunla hatmolur. Ona da “hâtem-i ekber” derler. Ondan sonra bu devr tamâm olup kıyâmet kopar. Ya'ni mevhum olan sûretler mürtefi' olur; ve *النَّهَایَةُ هُوَ الرُّجُوعُ إِلَى الْبِدَایَةِ* [Nihâyet bidâyete dönüşten ibârettir.] âşikâr olur. (*Şerh-i Bosnevî* ile *Envâru'r-Rahmân*'dan hulâsaten iktibâs olundu.)¹⁴⁴

Bu îzâhât anlaşıldıktan sonra metnin şerhi böyle olur: Peygamberler zikrolunan ilmi her ne vakit görseler, ancak hâtem-i evliyâ mişkâtından görürler; ve mişkât-ı hâtem-i evliyâ, velâyet-i hâssa-i muhammediyyedir ve makâm-ı mahmûddur; ve o ilmi oradan cihet-i velâyetleriyle alırlar, cihet-i nübüvvetleriyle almazlar; ve hattâ her bir peygamber nübüvvetini ve şeriatının ahkâmını bile velâyetiyle alır. Zîrâ peygamberin iki ciheti vardır: Birisi halka nisbeten onun kemâlidir ki, bu da havâdis-i ekvâna müteallik olan ahkâmın tebliğidir; ve o, bu tebliğ i'tibâriyle resûl ve şâri'dir; ve onun nübüvveti dahi teşriyyedir. Diğeri onun Hakk'a nisbetle olan kemâlidir ki, [2/38] bu da gaybdan ihbâr ve Hakk'ın zâtını ve sıfâtını ve esmâsını ta'rîfdir; ve bu ihbâr i'tibâriyle velîdir; ve nübüvveti dahi tahkikiyyedir. Ve risâlet-i teşri', nübüvvet-i teşri' halka taalluk ettiği ve halkta fenâ bulunduğu için munkatı'dır. Fakat onun makâm-ı velâyeti Hakk'a taalluk ettiği ve Hak'ta bâkî bulunduğu için ebeden munkatı' değildir. Ve her bir peygamber velî olduğundan, bu ilmi ebedî dûçâr-ı inkıtâ' olmayan velâyetleriyle, cemî'-i velâyeti muhît ve câmi' olan mişkât-ı hâtem-i velâyetden alırlar. Binâenaleyh onların mâdûnunda olan ve bir peygamberin şeriatına tâbi' bulunan evliyânın Hakk'a taalluk eden ulûmu o mişkâtıdan almaları evlâ bi't-tarıktır; ve hâtem-i evliyânın, hâtem-i rusûl tarafından getirilen şerîata tâbi' olması makâmın ulviyetine kadh ve noksan vermez; ve biz bâtınları hasebiyle evliyâ olan enbiyâ ve rusûlün ilimlerini onun mişkâtından aldıklarına zâhib olmuş idik. Bu hâl bizim şu zehâbımıza da münâkız olmaz. Zîrâ hâtem-i evliyâ, Hâtem-i enbiyânın bâtınıyla müteayyin olan zât-ı saâdet-simâttır ki, zâhirde Hâtem-i enbiyânın getirdiği şerîata tâbi'dir; ve kendisi bir kânûn ve şeriat sâhibi değildir. Bu zât-ı şerîfin cismi ve sûreti her ne kadar Muhammed (s.a.v.) Efendimiz'in gayrı ise de, bâtını “ayn”ıyla Muhammed Mustafâ (s.a.v.)dir; ve âlem-i şehâdetde cismen müteayyin olan

144 Krş. Bosnevî, *Tecelliyât-ı Arâisu'n-Nusûs*, s. 115-118.

hâtemü'l-enbiyâ Muhammed (a.s.v.) Efendimiz dahi getirdiği kavânîn ve ahkâm-ı şer'iyyeyi kendi bâtınları olan hâtem-i velâyetten ahz buyururlar idi. Ta'bîr-i diğlerle söyleyelim: Ezmine-i muhtelifede hâtem-i evliyânın cismi ve sûreti değişir. Fakat ma'nâ yine o ma'nâdır; onda aslâ tebeddül yoktur. Binâenaleyh hâtem-i evliyâ hangi bir zamanda, herhangi bir sûret üzerine olursa olsun, Hâtem-i enbiyânın şer'iatına tâbî' olmakla berâber, bilcümle evliyânın ulûmda me'haz-i feyzidir. Nitekim Hz. Mevlânâ Celâleddin (r.a.) efendimiz nefis-i nefislerinden ihbâren buyururlar: Beyit:

بگشادند خزینه، همه خلعت پوشید مصطفی باز بیامد، همه ایمان آرید

Tercüme:

“Açtılar kenz-i füyûzu olunuz hil'at-pûş

Mustafâ geldi yine cümleiniz îmân ediniz.”¹⁴⁵ [2/39]

فَإِنَّهُ مِنْ وَجْهِهِ يَكُونُ أَنْزَلٌ كَمَا أَنَّهُ مِنْ وَجْهِهِ يَكُونُ أَعْلَى، وَقَدْ ظَهَرَ فِي ظَاهِرِ شَرْعِنَا مَا يُؤَيِّدُ مَا ذَهَبْنَا إِلَيْهِ فِي فَضْلِ عُمَرَ فِي أُسَارَى بَدْرٍ بِالْحُكْمِ فِيهِمْ وَفِي تَأْيِيرِ النَّحْلِ، فَلَا يَلْزَمُ الْكَامِلُ أَنْ يَكُونَ لَهُ التَّقَدُّمُ فِي كُلِّ شَيْءٍ وَفِي كُلِّ مَرْتَبَةٍ، وَإِنَّمَا نَظَرُ الرَّجَالِ إِلَى التَّقَدُّمِ فِي مَرَاتِبِ الْعِلْمِ بِاللَّهِ، هُنَالِكَ مَطْلَبُهُمْ، وَأَمَّا حَوَادِثُ الْأَكْوَانِ فَلَا تَعْلُقُ خَوَاطِرَهُمْ بِهَا، فَتَحَقَّقْ مَا ذَكَرْنَاهُ.

Binâenaleyh o, bir vecihden enzel olur ve bir vecihden de a'lâ olur. Ve tahkîkan bizim zâhir-i şer'imizde Ömer'in Bedir esîrleri hakkında, onlara hükmetmekle vâkî' olan fazlı ve hurma ağacının telkîhi hakkında, bizim zâhib olduğumuzu müeyyid olan şey zâhir oldu. Binâenaleyh kâmil için her şeyde ve her mertebede kendisi için tekaddüm hâsıl olmak lâzım gelmez; ve ancak nazar-ı racül, ilm-i billâh merâtibindeki tekaddümedir; onların matlabı oradadır; ve havâdis-i cihâna gelince, onların havâtırının ona taalluku yoktur. Böyle olunca bizim zikrettiğimiz tahakkuk etti.

Ya'ni hâtem-i evliyâ, ahkâm-ı şer'iyyede hâtem-i rusûle tâbî' olması ve ilm-i şer'iatı ondan ahzetmesi cihetinden hâtem-i rusûlden daha aşağı olur; ve hâtem-i rusûl ulûmu onun mişkâtından aldığı cihetten, hâtem-i evliyâ

¹⁴⁵ *Dîvân-ı Kebîr*, II, s. 1162 [beyit: 30778 (Füruzânfer neşri: 4. tercî)]. Tercüme için ayrıca bk. *Sipehsâlâr Tercümesi* (trc. A. Avni Konuk), s. 32.

hâtem-i rusûlden daha yüksek olur. Binâenaleyh hâtem-i evliyâ Hâtem-i enbiyâ olan (S.a.v.) Efendimiz'in bâtınları olan hâtem-i velâyet, zâhirleri olan hâtem-i nübüvvetten bir vecihden enzel, bir vecihden a'lâ olur. Bir şeyin bir vecihden aşağı, bir vecihden yukarı olduğuna delilin nedir diyecek olur isen, zâhir-i şeriatımızda Hz. Ömer (r.a.)'ın Bedir muhârebesinde alınan esirler hakkındaki hükmüyle, (S.a.v.) Efendimiz'in hurma ağaçlarının terk-i telkihi hakkındaki hükmüne nazar et!

Şöyle ki, Bedir muhârebesinde ehl-i İslâm müşriklere galebe etmiş ve onlardan yetmiş esir almış idi. (S.a.v.) Efendimiz esirler hakkında icrâsı lâzım gelen muâmeleye dâir ashâb-ı kirâmıyla istişâre buyurdu. Hz. Sıddîk (r.a.) “Yâ Resûlallah bunlar bizim akrabâ ve taallukâtımızdandır; bir mikdâr para alıp onları âzâd edelim” buyurdu. Diğer ashâb-ı kirâm dahi bu re'yi kabûl ettiler; ve Hz. Ömer (r.a.) [2/40] “Bunlar küfrün imamlarıdır; hepsini katledelim” buyurdu; ve Cenâb-ı Muâz (r.a.) dahi Hz. Ömer'e iştirâk eyledi. Risâlet-penâh (s.a.v.) Efendimiz Hz. Sıddîk'ın re'yini tasvîb buyurdular ve öyle yaptılar. Onu mütâkib bu âyet-i kerime nâzil oldu: مَا كَانَ لِنَبِيٍّ أَنْ يَكُونَ لَهُ أَسْرَىٰ حَتَّىٰ يُفْخَرَ فِي الْأَرْضِ تُرِيدُونَ عَرَصَ الدُّنْيَا وَاللَّهُ يُرِيدُ الْآخِرَةَ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ ، لَوْلَا كِتَابٌ مِنَ اللَّهِ سَبَقَ لَمَسَّكُمْ فِيمَا أَخَذْتُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ (Enfâl, 8/67-68) Ya'ni: “Yedinde, yeryüzünde katl-i kesîr ikâ' eden esirler bulunan bir peygambere fidye almak lâyük olmadı. Siz metâ'-ı dünyâyı istersiniz. Hâlbuki Allah, âhireti murâd eder. Allah Teâlâ hükmünde azîzdir. Eğer sizin muâhaze olunmamanız için, Allah'dan ezelde hüküm mesbûk olmasa idi, aldığınız şey hakkında azîm azâb olurdu.” Bunun üzerine (S.a.v.) Efendimiz ağlayıp buyurdular ki: “Eğer azâb nâzil olaydı, Ömer ve Muâz (r.a.) dan başkaları kurtulmaz idi.” Zîrâ Sa'd b. Muâz hazretleri dahi Cenâb-ı Ömer'in re'yinde bulunmuş idi.¹⁴⁶ Binâenaleyh Hz. Risâlet-penâh bu husûsta her ikisini de orada hâzır olanların üzerine tafdîl buyurdu; ve nefis-i nefis-i Risâlet-penâhı dahi bittabi' huzzâr arasında idi.

Ve kezâ ashâb-ı kirâm hurma ağaçlarını aşlamak mı, yoksa terketmek mi münâsib olduğunu Fahr-i âlemden suâl ettiler. Cevâben مَا أَظُنُّ أَنَّهُمْ لَوْ أَظُنُّ أَنَّهُمْ L

¹⁴⁶ Bedir esirleri ile ilgili rivâyetler ve kaynakları için bk. Süyûtî, *Dürrü'l-Menâr*, IV, s. 108.

üzerine ashâb aşırı terkettiler. O sene hurma az oldu. Bunun üzerine Risâlet-penâh Efendimiz أَنتُمْ أَعْلَمُ بِمَصَالِحِ دُنْيَاكُمْ ya'ni “Siz dünyânızın işlerini daha iyi bilirsiniz”¹⁴⁷ buyurdu; ve bu husûsta ashâbın fazlını isbât eyledi. İşte bu iki delîl-i şer'î, kâmil için her şeyde ve her mertebede tekaddüm hâsıl olmak lâzım gelmediğini gösterir. Zîrâ bu zikrolunan fezâil-i cüz'iyeye nübüvvetin muktezâsından değildir. Başkalarında bulunup da nebîde bulunmaması, onun nübüvvetine noksan vermez. Ricâlin ve ehl-i kemâlin nazarı bu gibi fezâil-i cüz'iyeye değil, ancak ilm-i billâh merâtibindeki tekaddümedir. Onların matlabı bu mertebelerdedir. Onlar kişiyi ilm-i billâh mertebelerindeki faziletleriyle ölçerler. Havâdis-i ekvâna ve vukûât-ı cihâna hâtırlarını ta'lîk edip bunlara müteallik olan fezâil-i cüz'iyeye aslâ ehemmiyet vermezler. Zîrâ bunların cümlesi cemâl-i vahdetin hicâbıdır. İşte bu izâhât ile, “hâtem-i evliyâ bir vecihden enzel ve bir vecihden a'lâdır” kavlimiz tahakkuk etti. [2/41]

وَلَمَّا مَثَلَ النَّبِيُّ ﷺ النَّبُوَّةَ بِالْحَائِطِ مِنَ اللَّيْلِ، وَقَدْ كَمَلَ سِوَى مَوْضِعِ لَبَنَةٍ وَاحِدَةٍ، فَكَانَ ﷺ تِلْكَ اللَّبَنَةِ، غَيْرَ أَنَّهُ صَلَّى اللَّهُ تَعَالَى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَا يَرَاهَا إِلَّا كَمَا قَالَ لَبَنَةً وَاحِدَةً، وَأَمَّا خَاتَمُ الْأَوْلِيَاءِ فَلَا بُدَّ لَهُ مِنْ هَذِهِ الرُّؤْيَا، فَيَرَى مَا مُثِّلَ بِهِ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ تَعَالَى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَيَرَى فِي الْحَائِطِ مَوْضِعَ لَبَنَتَيْنِ، وَاللَّبَنَتَانِ مِنْ ذَهَبٍ وَفُضَّةٍ، فَيَرَى اللَّبَنَتَيْنِ اللَّتَيْنِ يَنْقُصُ الْحَائِطُ عَنْهُمَا وَيَكْمُلُ بِهِمَا، لَبَنَةً ذَهَبٍ وَلَبَنَةً فُضَّةٍ، فَلَا بُدَّ أَنْ يَرَى نَفْسَهُ تَنْطَبِعُ فِي مَوْضِعِ تَيْنِكَ اللَّبَنَتَيْنِ، فَيَكُونُ خَاتَمُ الْأَوْلِيَاءِ تَيْنِكَ اللَّبَنَتَيْنِ، فَيَكْمُلُ الْحَائِطُ.

Vaktâki Nebî (s.a.v.)e nübüvvet, kerpiçten bir duvar ile temsil olundu; bir kerpiç mevziinden gayrı kâmil olmuş idi; imdi Resûlullah (s.a.v.) bu kerpiç oldu. Şu kadar ki Resûlullah (s.a.v.), dediği gibi ancak bir kerpiçten başka kerpiç görmedi; ve hâtem-i evliyâyâ gelince, onun için de bu rü'yâ lâbüddür. Binâenaleyh o, Resûlullah (s.a.v.)e temsil olunan şeyi görür; ve duvarda iki kerpiç mevziini görür. Kerpiç dahi altından ve gümüştedir. İmdi duvarın noksan olup onlar ile kâmil olan bu iki kerpiçin birisini altından ve birisini de gümüşten görür.

147 Müslim, “Fezâil”, 38; İbn Mâce, “Ruhûn”, 15; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XX, s. 19.

Böyle olunca onun kendi nefsinin bu iki kerpiğin mevziinde muntabi' görmesi lâbüddür. Binâenaleyh hâtem-i evliyâ bu iki kerpiç olup duvar tamâm olur.

Ya'ni Cenâb-ı Peygamber'e rü'yâsında veyâhud hayâlinde, nübüvvet kerpiçten binâ olunmuş bir duvar sûretinde temsîl olundu ki, o duvarın ancak bir kerpici eksik kalmış idi. O kerpiç dahi Sallallâhu aleyhi ve sellem idi. Nitekim hadîs-i şerîfte buyrulur: *مَثَلِي فِي الْأَنْبِيَاءِ كَمَثَلِ رَجُلٍ بَنَى حَائِطًا* مَثَلِي فِي الْأَنْبِيَاءِ كَمَثَلِ رَجُلٍ بَنَى حَائِطًا أَنَا تِلْكَ اللَّيْنَةُ فَلَا نَبِيَّ بَعْدِي وَلَا رَسُولَ إِلَّا لَيْنَةً وَاحِدَةً فَكُنْتُ أَنَا تِلْكَ اللَّيْنَةُ فَلَا نَبِيَّ بَعْدِي وَلَا رَسُولَ ya'ni "Enbiyâ arasında benim meselim, bir duvar binâ ve bir kerpiçten gayrı olarak onu ikmâl eden adam meseli gibidir. İşte ben bu kerpiciyim. Benden sonra, ne nebî ve ne de resûl yoktur."¹⁴⁸ Sallallâhu aleyhi ve sellem bu hadîs-i şerîfte buyurduğu gibi kendisine [2/42] temessül eden divâr-ı nübüvvette noksan olarak, ancak bir kerpiç gördü. Hâtem-i evliyâyâ gelince, onun dâhi böyle bir rü'yâ görmesi lâzımdır. Böyle olunca hâtem-i evliyâ Resûlullah (s.a.v.) Efendimiz'e rü'yâsında temsîl olunan duvarı görür; ve duvarda dahi iki kerpiç mevziini görür. Hâlbuki hâtem-i evliyânın gördüğü duvarın kerpici altından ve gümüşten dir. Ya'ni o öyle bir duvardır ki, bir kerpici altından ve bir kerpici de gümüşten olmak üzere binâ olunmuştur. Binâenaleyh hâtem-i evliyâ duvarda nâkıs olup onlar ile tamâm olacak olan iki kerpiçten birini altından ve diğerini gümüşten müşâhede eder; ve altın ile gümüşten olan iki kerpiç mahallini kendi nefsi ile seddettiğini hâtem-i evliyânın görmesi lâzımdır.

Burada "altın kerpiç"ten murâd nübüvvetin bâtını olan velâyet; ve "gümüş kerpiç"ten murâd dahi, velâyetin zâhiri olan nübüvvettir. Binâenaleyh bâtın "altın" ve zâhir "gümüş" olarak temsîl olunmuştur. Hâtem-i enbiyânın gördüğü duvardaki gümüş kerpiçlerin her birisi bir peygamberi temsil eder; ve onda noksan olan kerpiç kendisinin nübüvvetidir. "Duvarın bir kerpiç ile tamâm olması" onun hatmiyetini gösterir. Bâtını hâtem-i velâyet olduğu hâlde "duvarda altın kerpiçin noksan olduğunu" müşâhede etmemiş olması, kendisinin velâyetle değil, nübüvvetle zuhûrundan nâşîdir; zîrâ halka ahkâm-ı şeriatı tebliğe me'mûrdur. Hâtem-i evliyâyâ gelince,

148 Buhârî, "Menâkib", 18; Müslim, "Fezâil", 7; Tirmizî, "Menâkib", 2; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, XVI, s. 496; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XVII, s. 122 vd.

“duvarda bir altın ve bir de gümüş kerpicing noksan olduğunu” görmesi, kendisinin zâhirde bir peygamberin şerîatına tâbi’ olduğunun sûretidir. Binâenaleyh “gümüş kerpiç”, tâbi’ olduğu Hâtem-i enbiyânın nübüvvetine; ve “altın kerpiç” dahi, hâtem-i evliyâ olup esrâr-ı ilâhiyye-i zâtıyye ile zuhûruna işârettir. Ve Cenâb-ı Şeyh (r.a.) Mekke-i Mükerreme’de 599 senesinde böyle bir rü’yâ gördüğünü *Fütûhât-ı Mekkiyye*’de beyân buyururlar.¹⁴⁹ Bu ihbâr-ı âlîlerine nazaran kendilerinin hâtem-i evliyâ olduklarına şübhe yoktur. [2/43]

وَالسَّبَبُ الْمَوْجِبُ لِكَوْنِهِ يَرَاهَا لِبَيْنَيْنِ أَنَّهُ تَابِعٌ لَشَرَعِ خَاتَمِ الرُّسُلِ فِي الظَّاهِرِ، وَهُوَ مَوْضِعُ اللَّيْنَةِ الْفِضَّةِ، وَهُوَ ظَاهِرُهُ، وَمَا يَتَّبِعُهُ فِيهِ مِنَ الْأَحْكَامِ، كَمَا هُوَ آخِذٌ عَنِ اللَّهِ فِي السِّرِّ مَا هُوَ بِالصُّورَةِ الظَّاهِرَةِ مُتَّبِعٌ فِيهِ، لِأَنَّهُ يَرَى الْأَمْرَ عَلَى مَا هُوَ عَلَيْهِ، فَلَا بُدَّ أَنْ يَرَاهُ هَكَذَا، وَهُوَ مَوْضِعُ اللَّيْنَةِ فِي الْبَاطِنِ، فَإِنَّهُ أَخَذَ مِنَ الْمَعْدِنِ الَّذِي يَأْخُذُ مِنْهُ الْمَلِكُ الَّذِي يُوحَى بِهِ إِلَى الرَّسُولِ، فَإِنْ فَهِمْتَ مَا أَشْرْتُ بِهِ فَقَدْ حَصَلَ لَكَ الْعِلْمُ النَّافِعُ.

Onun iki kerpiç görür olmasını mûcib olan sebep dahi, hâtem-i evliyânın zâhirde hâtem-i rusûlün şerîatına tâbi’ olmasıdır; ve o tâbi’ olması da gümüş kerpiçtir. O dahi zâhirdir; ve ahkâmdan ona tâbi’ olduğu şeydir. Nitekim o, sûret-i zâhirede onda müttebi’ olduğu şeyi, sırda Allah’dan âhizdir. Zîrâ o, emri olduğu hâl üzere görür. Onu böyle görmesi lâbüddür. O dahi bâtında kerpicing mevziidir. İmdi o öyle bir ma’denden ahzeder ki, resûle onunla vahyolunan melek ondan alır. Eğer sen benim işâret ettiğim şeyi anladın ise, senin için ilm-i nâfi’ hâsıl oldu.

Ya’ni hâtem-i evliyânın, rü’yâda kendisine temsîl olunan duvarın üstünde iki kerpici noksan olarak görmesini mûcib olan sebep, kendisinin zâhirde hâtem-i rusûlün şerîatına tâbi’ olmasıdır; ve onun tâbiyyetinin sûreti de “gümüş kerpiç”in mevziidir ki, bu da hâtem-i evliyânın zâhirdir; ya’ni ahkâmdan hâtem-i rusûle tâbi’ olduğu şeydir ki, bu şey, hâtem-i evliyânın zâhirdir; ve nitekim sırda bilâ-vâsıta Allah’dan ahzeylediği hüküm ile zâhirde muttasıf olur. Ya’ni hâtem-i evliyâ, nasıl ki bâtınen vâsıtasız

149 *Fütûhât-ı Mekkiyye*, I, s. 480, 481 (65. bâb).

olarak Allah'dan hüküm ahzedip zâhirde bu hüküm ile muttasıf olur ve o hükmün müttebii bulunursa, şeriat-ı zâhire ahkâmından herhangi bir hükümde de hâtem-i rusûle tâbi' olup, zâhirde o hüküm ile muttasıf olur. Zîrâ hâtem-i evliyâ, emr-i ilâhîyi, mertebe-i halka tenezzülünde hakîkati üzere müşâhede eder; ve emr-i ilâhîden vücûd-ı halk ile muhtecib olmaz. [2/44]

Hâtem-i evliyânın bu emr-i ilâhîyi bu zikrolunan sıfat üzere görmesi lâzımdır; ve emr-i ilâhînin his ve aklın verâsında bulunan nûr-i îmân ile sırda ve cihet-i bâtında Allah'dan ahzı “altın kerpiç” mevziidir; ve hâtem-i evliyâ emr-i ilâhîyi kendi bâtınından aldığı gibi, resûle getirdiği vahy-i ilâhîyi de melek oradan alır. Binâenaleyh Cibrîl (a.s.) Hâtem-i enbiyâ (s.a.v.) Efendimiz'e getirdiği vahy-i ilâhîyi onların bâtını olan hâtem-i evliyâ mişkâtından ahzeder; ve her iki ahz dahi ma'den-i vâhidden olmuş olur. Ey tâlib-i esrâr-ı ilâhî, bu kelâmda işâret ettiğim şeyi anladın ise, dünyâda ve âhirette cidden sana ilm-i nâfi' hâsıl oldu. Bu ni'mete şükret! Bundan da gâfil olma ki, bu alışveriş vücûd-ı Hak'ta ve Hakk'ın nisebi arasında vâki' olur.

Nitekim Cenâb-ı Şeyh (r.a.) *Risâle-i Ahadiyye*'lerinde buyururlar:¹⁵⁰ “Hakk'ı, Hakk'ın gayrı bir kimse görmez; nebiyy-i mürsel dahi Hakk'ı görmez; ve veliyy-i kâmil ve melek-i mukarreb dahi Hakk'ı bilmez. Hakk'ın nebîsi kendi zât-ı aliyyesidir; ve Hakk'ın resûlü kendi zât-ı şerîfidir; ve Hakk'ın risâleti ve kelâmı dahi kendi zât-ı şerîfidir. Kendisinin gayrı sebep ve vâsita olmaksızın Hak Teâlâ hazretleri kendi zât-ı şerîfini, kendi zâtı ile, kendi zâtından, kendi zât-ı şerîfine gönderdi. “Mürsel” ve “mürselün-bih” ve “mürselün-ileyh” beyninde fark yoktur. Ya'ni “Cibrîl” ve “vahy” ve “rusûl” beyninde fark yoktur. Cümlesi birdir. Vücûd-ı enbiyâ vücûdullah olduğundan başka “nebe” ve “enbiyâ” harflerinin vücûdu dahi, Hak Teâlâ'nın vücûdudur; Hakk'ın gayrı değildir. Ve Hakk'ın gayrısı için vücûd olmadı; ve ol vücûdun fenâsı da olmadı; ve ol vücûdun ismi ve müsem-mâsı da olmadı. Böyle olduğu ecilden, Nebî (s.a.v.) Efendimiz: “Rabb'im

150 *Risâle-i Ahadiyye*, İbnü'l-Arabî'ye atfen şöhret bulmuş ise de Abdullah b. Mes'ud Balyânî'ye âit bir eserdir. Risâlenin tercüme ve şerhleri hakkında bk. Balyânî, *Mutlak Birlik –Nefsini Bilen Rabbini Bilir–*; İbnü'l-Arabî, *Nefsini Bilen Rabbini Bilir*; İbnü'l-Arabî, *Ahadiyyet Risâlesi*.

Rabb'imle bildim"¹⁵¹ diye buyurdu."¹⁵² [2/45]

فَكُلُّ نَبِيٍّ مِنْ لَدُنْ آدَمَ إِلَى آخِرِ نَبِيٍّ مَا مِنْهُمْ أَحَدٌ يَأْخُذُ إِلَّا مِنْ مِشْكَاةٍ خَاتَمِ النَّبِيِّينَ وَإِنْ تَأَخَّرَ وَجُودُ طَبِئَتِهِ، فَإِنَّهُ بِحَقِيقَتِهِ مَوْجُودٌ، وَهُوَ قَوْلُهُ: «كُنْتُ نَبِيًّا وَآدَمُ بَيْنَ الْمَاءِ وَالطِّينِ»، وَغَيْرُهُ مِنَ الْأَنْبِيَاءِ مَا كَانَ نَبِيًّا إِلَّا حِينَ بُعِثَ، وَكَذَلِكَ خَاتَمُ الْأَوْلِيَاءِ كَانَ وَلِيًّا وَآدَمُ بَيْنَ الْمَاءِ وَالطِّينِ، وَغَيْرُهُ مِنَ الْأَوْلِيَاءِ مَا كَانَ وَلِيًّا إِلَّا بَعْدَ تَحْصِيلِهِ شَرَائِطَ الْوَلَايَةِ مِنَ الْأَخْلَاقِ الْإِلَهِيَّةِ فِي الْإِتِّصَافِ بِهَا مِنْ كَوْنِ اللَّهِ تُسَمَّى «بِالْوَلِيِّ الْحَمِيدِ».

İmdi Âdem zamânından son nebîye varıncaya kadar, eğer ki vücûd-ı tıyneti teahhur ederse de, onlardan hiçbirisi yoktur, illâ ki hâtem-i velâyet mişkâtından ahzedir. Zîrâ o, hakîkatî ile mevcûddur. O da peygamberimizin الطِّينِ وَالْمَاءِ بَيْنَ آدَمَ وَنَبِيًّا ya'ni "Ben peygamber idim; hâlbuki Âdem su ile çamur arasında idi" kavidir; ve enbiyâdan gayrısı, ancak hîn-i ba'sde nebî oldu; ve kezâlik hâtem-i evliyâ dahi velî idi; hâlbuki Âdem, su ile çamur arasında idi. Ve evliyâdan onun gayrısı, ancak ahlâk-ı ilâhiyyeden olan şerâit-i velâyeti tahsîl ettikten sonra onunla ittisâfda, Allah Teâlâ'nın Velî ve Hamîd ile mütesemmi olmasından nâşî, velî oldu.

Ya'ni ilk nebî olan Âdem (a.s.)dan i'tibâren, Hâtem-i enbiyâ Efendi-miz'den evvel ve son nebî olan Hâlid bin Sinân (a.s.)a varıncaya kadar, zuhûr eden enbiyânın her birisi, nübüvvetine ve ümmetine müteallik olan ilmi ancak hâtem-i velâyet mişkâtından alır. Her ne kadar hâtem-i evliyâ-nın vücûd-ı tıynetî ve unsurîsî, o enbiyânın vücûd-ı unsurîlerinden sonra gelir ise de, Hz. Âdem'den son nebîye gelinceye kadar, o hakîkatî ile mevcûddur; ve cemî'-i enbiyânın zâhirleri olan nübüvvâtî ve bâtınları olan

151 Serrâc, *el-Lüma'*, s. 148; Sülemî, *Tabakâtü's-Süfîyye*, s. 72; Sülemî, *Mukaddeme fi't-Tasavvuf*, I, s. 475; Kuşeyrî, *Risâle*, s. 475 (bâbü'l-marîfe); Hücvîrî, *Keşfü'l-Mahcûb*, s. 393; Hemedânî, *Temhîdât*, s. 246, 284; Meybudî, *Keşfü'l-Esrâr*, III, s. 410. Bu mânâda hadis olarak kaydı Sülemî'nin *Mukaddeme*'sindedir. Diğerleri ise sözü Hz. Ebûbekir, Hz. Ali, Zunnûn-ı Mısırî, Cüneyd-i Bağdâdî ve diğer sûfîlere atfederler.

152 İbnü'l-Arabî, *Nefsini Bilen Rabbini Bilir*, s. 91-94; İbnü'l-Arabî, *Ahadiyyet Risâlesi*, s. 22-26.

velâyetî câmî'dir ve onun hakîkatî ile mevcûd olup kâffe-i hakâyık-ı vücû-biyye ve imkâniyyenin me'haz-ı feyzi olduğuna delîl dahi (S.a.v.) Efendimiz'in "Ben peygamber idim; hâlbuki Âdem su ile çamur arasında, ya'ni Âdem vücûd-ı aynîsi ile su ile çamur arasında ve vücûd-ı rûhânîsiyle ilim ile "ayn" arasında idi"¹⁵³ kavl-i âlîleridir; ve Hâtem-i enbiyâdan başkaları ancak ba'solunduğu vakit nebî oldu, ondan evvel nebî olmadı.

Suâl: Enbiyânın vücûd-ı kevnîleri, a'yân-ı sâbitelerinin ve a'yân-ı sâbi-teleri dahi [2/46] esmâ-i ilâhiyyenin sûretleridir. Binâenaleyh her bir nebî-nin ayn-ı sâbitesi, mazharı olduğu ismin lisân-ı isti'dâdı ile ne taleb etmiş ise, onun hakkında Hakk'ın kazâsı dahi o sûretle vâki' olmuştur. Şu hâlde nebînin ayn-ı sâbitesi, lisân-ı isti'dâdı ile Hak'tan nübüvveti taleb etmemiş olsa, âlem-i kevn'de nebî olmaz idi. Binâenaleyh bu kelâmı diğer enbiyânın dahi söyleyebilmesi câiz olmaz mı? Ve sâniyen Hâtem-i enbiyâdan başka-larının ancak ba'solundukları vakit nebî olmaları nasıl olur; ilm-i ilâhîde nebî değil mi idiler?

Cevâb: Vâkiâ her bir nebînin nübüvveti ezelîdir. Fakat o mertebede onların hiçbirisi me'haz-ı feyz değildir. Binâenaleyh fiilen nebî değildir. Onların fiilen nübüvvetleri âlem-i şehâdetde ba'solundukları hinde başlar; ve nübüvvetleriyle ümmetlerine müteallik olan ilmi kendi hakikatlerinden alırlar; ve hâlbuki hakikat-i muhammediyye onların hakikatlerini câmi' olduğundan, o ulûmu Hâtem-i enbiyâ mişkâtından almış olurlar. Binâenaleyh Hâtem-i enbiyâ hakikatî ile mevcûd ve fiilen nebî olup cemî'-i hakâyıkın me'haz-ı feyzidir. Binnetice diğer enbiyâ ba'solundukları vakit, fiilen nebî olup ifâza ederler; ve Hâtem-i enbiyâ ise ba'solunmadan evvel nebî olup hakikatî ile ifâza eder.

Ve Hâtem-i enbiyânın nübüvveti mukaddem olduğu gibi, hâtem-i evliyânın dahi velâyeti vücûd-ı unsurîsinden mukaddemdir. O velîdir, hâlbuki Âdem vücûd-ı aynîsi ile su ile çamur arasında ve vücûd-ı rûhânîsiyle "ilim" ile "ayn" arasında idi. Ve hâtem-i evliyânın gayrı olan evliyâ ise ancak şerâit-i velâyeti tahsîl ettikten sonra velî olur; ve şerâit-i velâyet dahi, cemî'-i ahlâk-ı ilâhiyye ile tahalluktur. Nitekim hadîs-i şerifte buyrulur:

¹⁵³ Tirmizî, "Menâkıb", 1; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XVII, s. 176; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, XX, s. 231; Hâkim, *Müstedrek*, II, s. 665; Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, II, s. 169.

تَخَلَّقُوا بِأَخْلَاقِ اللَّهِ ya'ni "Ahlâk-ı ilâhiyye ile mütehallık olunuz." Ve bu sûret-i unsuriyyede Hakk'a ve halka karşı iktizâ eden muâmelesinde bu velînin o ahlâk ile ittisâfidir; ve Onun ahlâk-ı ilâhiyye ile ittisâfda, şerâit-i velâyeti tahsîl ettikten sonra velî olması, Allah Teâlâ hazretlerinin kendi nefsinin Veliyy-i Hamîd ile tesmiye etmesinden nâşîdir. Zîrâ velâyet Hakk'ın sıfat-ı zâtîyesidir; [2/47] ve Hak Teâlâ hazretleri abdine vücûd-ı mutlakının tenezzülü sûretiyle, tafsîl libâsını giydirdikten sonra, icmâl libâsını dahi giydirmiştir; ve abd sıfât-ı beşeriyyesinden soyunduktan sonra o sıfât-ı zâile yerine Hakk'ın sıfâtı kâim olur. Binâenaleyh bu vücûd-ı beşerîde ondan sâdır olan sıfât ve ef'âlî her ne kadar sûrette diğer insanlardan zâhir olan suver, sıfât ve ef'âlî benzer ise de, iç yüzü öyle değildir. Cümlesi Hakk'ın sıfât ve ef'âlidir. Nitekim Hz. Mevlânâ (r.a.) buyururlar:

از جمله صفاتِ خویش عریان گشتم تا غوطه خورم برهنه در جوی خوش

Tercüme: "Ben senin hoş olan ırmağına çıplak olarak dalayım, diye bütün sıfâtımdan soyundum."¹⁵⁴

فَخَاتَمَ الرَّسُولُ مِنَ حَيْثُ وَلَّيْتُهُ نِسْبَتَهُ مَعَ الْخَتَمِ لِلْوَلَايَةِ نِسْبَةَ الْأَنْبِيَاءِ وَالرُّسُلِ مَعَهُ، فَإِنَّهُ الْوَلِيُّ الرَّسُولُ النَّبِيُّ، وَخَاتَمُ الْأَوْلِيَاءِ الْوَارِثُ الْآخِذُ عَنِ الْأَصْلِ الْمُشَاهِدُ لِلْمَرَاتِبِ، وَهُوَ حَسَنَةٌ مِنْ حَسَنَاتِ خَاتَمِ الرَّسُلِ مُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ تَعَالَى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مُقَدِّمُ الْجَمَاعَةِ وَسَيِّدُ وَلَدِ آدَمَ فِي فَتْحِ بَابِ الشَّفَاعَةِ.

Böyle olunca hâtem-i rusûlün velâyeti haysiyetinden, onun hatm-i velâyete nisbeti, enbiyâ ve rusûlün ona nisbeti gibidir. Binâenaleyh hâtem-i rusûl velî ve resûl ve nebîdir. Ve hâtem-i evliyâ, asıldan âhiz olan vârisdir; ve merâtibin müşâhididir; ve o, şefâat kapısının fethinde veled-i Âdem'in seyyidi ve cemâatin mukaddemi olan Muhammed (s.a.v.)in hasenâtından bir hasenedir.

Ya'ni hâtem-i rusûlün velâyeti cihetinden hatm-i velâyete olan nisbeti, enbiyâ ve rusûlün hatm-i velâyete nisbeti gibidir. Zîrâ enbiyâ ve rusûl velâyetleri cihetiyle ulûmu, hâtem-i velâyet mişkâtından aldıkları gibi, hâtem-i rusûl dahi kendisinin bâtını olan velâyet-i mukayyede-i şahsiyyesi haysiye-

154 *Dîvân-ı Kebîr*, II, s. 1383 [rubâî: 97 (Füruzânfer neşri: 186)].

tiyle ondan ahzeder. [2/48]

Ma'lûm olsun ki, velâyet, mutlak ve mukayyed, ya'ni "velâyet-i âimme" ve "velâyet-i hâssa" kısımlarına münkasimdir. Zîrâ velâyet esâs ve hakikat i'tibârıyla sıfat-ı ilâhiyye-i mutlakadır; ve enbiyâ ve evliyâyâ isnâdî i'tibârıyla de mukayyedir. Mukayyed ise, mutlakla kâimdir; ve mutlak dahi mukayyed ile zâhirdir. Binâenaleyh enbiyâ ve evliyânın velâyetlerinin kâffesi velâyet-i mutlakanın cüz'iyâtıdır; ve nitekim enbiyânın cüz'iyeti dahi, nübüvvet-i mutlakanın cüz'iyâtıdır; ve burada Hz. Şeyh (r.a.)ın hâtem-i rusûlün velâyetinden murâdı, velâyet-i mukayyede-i şahsiyyedir. Ve şübhe yoktur ki, bu velâyetin velâyet-i mutlakaya nisbeti, sâir enbiyâ nübüvvetlerinin nübüvvet-i mutlakaya nisbeti gibidir. İmdi hâtem-i rusûl, velîdir; ve velâyeti hasebiyle ulûm ve esrârı Hak'tan bilâ-vâsita ahzeder; ve resûldür, Hak'tan ahzettği ahkâmı ümmetine tebliğ eder; ve nebîdir, Hak'tan ve âhîret umûrundan ümmetine haber verir. Hâtem-i evliyâyâ gelince o, ezelde ayn-ı sâbitesinin sûretiyle velîdir; ve hâtem-i rusûlün şerîâtına tâbî' olup, onun bütün ulûm ve evzâkına vârisdir; ve nebîden verâset cihetiyle aldığı ulûmu asıldan, ya'ni Hak'tan, bilâ-vâsita âhizdir. Ve "hakikatü'l-hakâyık" olan hakikat-i muhammediyye mertebesinde müteayyin olduğu için "nübüvvet", "risâlet", "velâyet" ve "hilâfet" mertebelerini ve diğer merâtib-i ilâhiyye ve kevnîyyeyi müşâhede eder ve müteayyin olduğu bu mertebeden ifâza ve imdâd eder. Bu sûrette hâtem-i evliyâ şefâat kapısını açmak husûsunda Benî Âdem'in efendisi; ve enbiyâ ve evliyâ cemâatinin pişvâsı bulunan Muhammed (s.a.v.) Efendimiz'in hasenâtından bir hasenedir. Zîrâ hâtem-i evliyâ hâtem-i rusûl Efendimiz'in ahkâm-ı şerîâtına ahsen ve ekmel bir vech ile tâbî' ve hatmiyette onun vâris-i ekmeli olduğundan, zâhirde hasenesi olur; ve cemî'-i hakâyıkı câmi' olan hakikat-i muhammediyyede müteayyin olup, hâtem-i rusûlün bâtını olan bu makâmdan ifâza ve imdâd ettiği için dahi, bâtında onun hasenesidir. Ve hâtem-i rusûl Efendimiz, vücûdda bilcümle taayyünattan evvel olduğu için bittabî' sâir enbiyâ ve evliyâ cemâatinin pişvâsıdır. [2/49] Ve zât-ı ahadiyyette mahbûs ve mahfî olan esmâ-i ilâhiyyenin bi't-taayyün zuhûrlarına bâis olduğu ve bâb-ı taayyünün fethinde şefâati sebkettiği gibi, yevm-i kıyâmette enbiyâ arasında şefâat mes'alesi mütereddî olduğu vakit, şefâat yine ona râcî'

olacağı için, bâb-ı şefâatin fethi husûsunda Âdemoğullarının efendisidir. Beyit:

خطّ سبز و لب لعل و رخ زیا داری حسنِ یوسف دم عیسی یدِ بیضا داری
خوبی شکل و شمائل حرکات و سکنا آنچه خوبان همه دارند تو تنها داری

Tercüme: “Mûy-i vechin latîf, lebin la'l-gûn ve cemâlin zîbâdır. Yûsuf'un güzelliği, Îsâ'nın nefesi, Mûsâ'nın yed-i beyzâsı hep sendedir. Bütün güzellerin câmi' olduğu şekil ve şemâil ve harekât ve sekenât güzelliklerinin kâffesi sende müctemi' olmuştur, (Sallallâhu aleyhi ve sellem).”

فَعَيْنَ حَالًا خَاصًّا مَا عَمَّمْ، وَفِي هَذَا الْحَالِ الْخَاصِّ تَقَدَّمَ عَلَى الْأَسْمَاءِ
الْإِلَهِيَّةِ.

İmdi hâl-i hâssı ta'yîn eyledi, ta'mîm etmedi; ve bu hâl-i hâssta esmâ-i ilâhiyye üzere tekaddüm etti.

Ya'ni (S.a.v.) Efendimiz *بَابِ الشَّفَاعَةِ* ya'ni “Ben şefâat bâbında veled-i Âdem'in seyyidiyim”¹⁵⁵ buyurmakla siyâdetini hâl-i hâs ile, ya'ni şefâat kaydıyla, ta'yîn ve takyîd eyledi; “Ben veled-i Âdem'in seyyidiyim” demek sûretiyle siyâdetini ta'mîm etmedi, ya'ni cemî'-i umûrda ve ahvâl-i cüz'iyye ve külliyyede siyâdetini beyân buyurmadı; belki “Siz umûr-i dünyânızı benden daha iyi bilirsiniz” diyerek ba'zı umûr-i cüz'iyyede as-hâb-ı kirâmı hakkında, nefs-i risâlet-penâhîleri üzerine fazl isbât etti. İşte bu hâl-i hâssta, ya'ni bâb-ı şefâatin fethinde, esmâ-i ilâhiyye üzerine [2/50] tekaddüm eyledi. Zîrâ Hâtem-i enbiyâ (s.a.v.) Efendimiz'in kalbi kâffe-i esmâyı câmi' bulunan “Allah” isminin mazharı ve vücûdu dahi “Rahmân” isminin mazharıdır. Binâenaleyh hakikat-i muhammediyye zât-ı ahadiyyenin celâli tahtında müstehlek olan esmâ-i ilâhiyyenin zuhûruna şefâat ettiği gibi, mazhar-ı ism-i Rahmân olan (S.a.v.) Efendimiz yevm-i kıyâmette ism-i Müntakim'in tecellîsi vaktinde ehl-i mahşer hakkında da umûmen şefâat eder; ve “Rahmân” ismi kâffe-i esmâ-i ilâhiyyeyi câmi' olduğundan bu şefâati ile sâir esmâ-i ilâhiyye üzerine tekaddüm eder.

¹⁵⁵ Müslim, “Fezâil”, 2; Ebû Dâvud, “Sünnet”, 13; İbn Mâce, “Zühed”, 37; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, s. 194.

فَإِنَّ الرَّحْمَنَ مَا شَفَعَ عِنْدَ الْمُنتَقِمِ فِي أَهْلِ الْبَلَاءِ إِلَّا بَعْدَ شَفَاعَةِ الشَّافِعِينَ، فَفَارَّ
مُحَمَّدٌ ﷺ بِالسِّيَادَةِ فِي هَذَا الْمَقَامِ الْخَاصِّ، فَمَنْ فَهِمَ الْمَرَاتِبَ وَالْمَقَامَاتِ لَمْ
يَعْسُرْ عَلَيْهِ قَبُولُ مِثْلِ هَذَا الْكَلَامِ.

Böyle olunca ism-i Rahmân, Müntakim indinde ehl-i belâ hakkında ancak şâfiînin şefâatinden sonra şefâat etti. Binâenaleyh Muhammed (s.a.v.) bu makâm-ı hâssta siyâdete fâiz oldu. İmdi merâtib ve makâmâtı anlayan kimse üzerine bunun gibi kelâmın kabûlü güç gelmez.

Ya'ni ism-i Rahmân, ism-i Müntakim'in mazharı olan ehl-i belâ hakkında, ibtidâ şefâat etmez; ve diğer esmâ-i ilâhiyyenin şefâatine muntazır olur. Onların şefâati müessir olmayınca o vakit ehl-i belâ hakkında şefâat eder. Zîrâ ism-i Rahmân ibtidâ şefâat etse, diğer ehl-i şefâat olan esmânın ahkâmı zâhir olmaz; ve dûçâr-ı ta'til olmak lâzım gelir. Meselâ Müntakim ve Kakhâr isimlerinin intikâm ve kahrı hafif olduğu vakit, Raûf ve Rahîm isimlerinin şefâati ile sâkin olur. Fakat onların intikâm ve kahrı şedîd olunca, bu isimlerin şefâatini kabûl etmezler; ve bu isimler, onların şiddetine mukâvemet edemezler. İşte bu vakit ism-i Rahmân şefâat eder; ve bu isimlerin zuhûru zâil ve bâtın olur. Binâenaleyh ism-i Rahmân'ın [2/51] Müntakim ve Kakhâr isimlerine ve sâir esmâ-i ilâhiyyeye fazl ve tekaddümü sâbit olur. Zîrâ ism-i Rahmân'ın saltanatı cümle üzerine zâhirdir. Kâffe-i eşyâ ibtidâen onun cûd ve feyzi ile zulmet-i ademden halâs olduğu gibi intihâen dahi ehl-i belâ, zillet-i azâbdan onun şefâati ile kurtulur. Hz. Mevlânâ (r.a.) efendimiz buyururlar:

محنتِ ايوب را، فاقه يعقوب را چاره ديگر نبود، رحمتِ رحمان رسيد

Tercüme: “Eyyûb (a.s.)'ın mihnetine, Ya'kûb (a.s.)'ın fâkasına, başka bir çâre olmadı. Ancak rahmet-i Rahmân yetiştirdi.”¹⁵⁶

İşte Hâtem-i enbiyâ (s.a.v.) Efendimiz'in vücûd-ı saâdetleri, mazhar-ı ism-i Rahmân olduğundan, onlar bu makâm-ı hâssta, ya'ni makâm-ı şefâatte, siyâdetle fâiz oldu; ve şân-ı şerîflerinde: وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ

156 *Dîvân-ı Kebîr*, I, s. 599 [beyit: 15591 (Füruzânfer neşri: 895. gazel)]. Krş. *Dîvân-ı Kebîr* (trc. Abdülbâki Gölpınarlı), IV, s. 398 (beyit: 3316).

(Enbiyâ, 21/107) [Biz seni ancak âlemler için rahmet olarak gönderdik.] buyuruldu.

İmdi merâtib ve makâmâtı, ya'ni nübüvvet velâyetin zâhiri ve velâyet dahi nübüvvetin bâtını olduğunu ve nübüvvette müteayyin olan zâtın Hâtem-i enbiyâ ve onun bâtını olan velâyette müteayyin bulunan hâtem-i evliyâ idiğini anlayan ve nübüvvetin velâyetten istimdâd ettiğini ve velâyetin ahkâm ve âsârının zuhûru da nübüvvet ile olduğunu bilen kimsenin, bâlâda zikrolunan “Hâtem-i evliyânın bir vecihden enzel ve bir vecihden a'lâdır” ve “Hâtem-i rusûlün velâyeti cihetinden onun hatm-i velâyete nisbeti, enbiyâ ve rusûlün ona nisbeti gibidir” ve emsâli kelâmları kabûl etmesi kolay olur.

وَأَمَّا الْمَنَحُ الْأَسْمَائِيَّةُ: فَأَعْلَمُ أَنَّ مَنَحَ اللَّهِ تَعَالَى خَلَقَهُ رَحْمَةً مِنْهُ بِهِمْ، وَهِيَ كُلُّهَا مِنَ الْأَسْمَاءِ، فَإِنَّمَا رَحْمَةٌ خَالِصَةٌ كَالطَّيِّبِ مِنَ الرَّزْقِ اللَّذِيذِ فِي الدُّنْيَا الْخَالِصِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ، وَيُعْطَى ذَلِكَ الْإِسْمُ الرَّحْمَنُ فَهُوَ عَطَاءٌ رَحْمَانِيٌّ، وَإِنَّمَا رَحْمَةٌ مُمْتَرِجَةٌ كَشَرْبِ الدَّوَاءِ الْكَرِّهِ الَّذِي يَعْقِبُ شُرْبُهُ الرَّاحَةَ، وَهُوَ عَطَاءٌ إِلَهِيٌّ، فَإِنَّ الْعَطَاءَ الْإِلَهِيَّ لَا يُمْكِنُ إِطْلَاقُ عَطَائِهِ [2/52] مِنْهُ مِنْ غَيْرِ أَنْ يَكُونَ عَلَى يَدَيِ سَادِنٍ مِنْ سَدَنَةِ الْأَسْمَاءِ.

Ve minah-ı esmâiyyeye gelince: Ma'lûmun olsun ki, muhakkak Allah Teâlâ hazretlerinin halkına olan menhı, O'ndan onlara rahmettir; ve onun hepsi esmâdandır. Ya dünyâda rızık-ı lezîzden tayyib gibi; yevm-i kıyâmette de hâlis olan rahmet-i hâlisadır. Bunu ism-i Rahmân i'tâ eder, o da atâ-yı Rahmânîdir. Veyâhud şürbünü râhat ta'kîb eden devâ-i kerîhin şürbü gibi, rahmet-i mümtezicedir; ve o da atâ-yı ilâhîdir. Zîrâ atâ-yı ilâhîye, hademe-i esmâdan bir hâdimin iki eli üzerine vâki' olmaktan gayrı, Allah'dan atâ ıtlâkı mümkün olmaz.

Cenâb-ı Şeyh (r.a.) “atâyâ-yı zâtîyye”den olan nübüvvet ve velâyet ahkâmını beyân buyurduktan sonra, “atâyâ-yı esmâiyye”nin izâhına mübâşeret edip buyururlar ki: Atâyâ-yı esmâiyyeye gelince, bil ki Allah Teâlâ'nın mahlûkâtına bahşettiği atâları kendi tarafından o mahlûkâtına rahmettir; ve atâların hepsi esmâdan sâdır ve vâsıl olur. Bu rahmet dahi, ya rahmet-i

hâlis olur; veyâhud rahmet-i mümtezice olur. Rahmet-i hâlis, hayât-ı dünyâda yiyecek, içecek, giyecek, nazar edecek, işitecek ve koklayacak, mesken ve menkûha ve emsâli; rızk-ı lezîzden tayyib, ya'ni helâl gibi ki; yevm-i kıyâmette de keder-i hesâb ve luhûk-ı vebâl ve ikâbdan hâlistir. Nitekim Hak Teâlâ sûre-i A'râf'da buyurur: *قُلْ مَنْ حَرَّمَ زِينَةَ اللَّهِ الَّتِي أَخْرَجَ لِعِبَادِهِ: الرِّزْقِ قُلْ هِيَ لِلَّذِينَ آمَنُوا فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا خَالِصَةً يَوْمَ الْقِيَامَةِ* (A'râf, 7/32) ya'ni "Ey nebiyy-i zîşânım! De ki, Allâh'ın çıkardığı zîneti ve rızıktan tayyibâtı kim haram etti? De ki o zînet ve rızk-ı tayyib hayât-ı dünyâda ve hâlis olarak dahi yevm-i kıyâmette mü'minler içindir." Ve bu zikrolunan rızk, arş-ı vücûd üzerine mütecellî olan ism-i Rahmân verir. Bu atâ-yı ilâhî hâlis rahmettir, başka bir şey ile karışık değildir. Rahmet-i mümtezice, kokusu kerîh olan bir ilâcın içilmesi gibidir ki, bunu içtikten sonra hastaya râhat gelir. Bu da atâ-yı ilâhîdir. Zîrâ her ne kadar o kerîh olan ilâç içilirken hasta bir azâb duyduğu cihetle bu hâl "Muazzib" isminin mazharı olur ise de, ba'dehû bu hâli Rahmân isminin mazharı olan râhat ta'kîb ettiğinden bu "Muazzib" ismi [2/53] "Rahmân" isminin hâdimi olur. Zîrâ atâ-yı ilâhiye, esmâ hâdimlerinden bir hâdim ve tâbî' vâsıtasıyla bir hizmet sebketmedikçe, atâ-yı ilâhî itlâkı mümkün olmaz; ve çünkü ne kadar esmâ-i ilâhiyye varsa cümlesi "Allah" ve "Rahmân" isimlerinin tahtında mündemcidir; ve o isimler bu iki ismin hâdimleridir. Nitekim Hak Teâlâ buyurur: *قُلْ ادْعُوا اللَّهَ أَوْ ادْعُوا الرَّحْمَنَ أَيُّمَا مَا تَدْعُوا فَلَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى* (İsrâ, 17/110) ya'ni "Ey nebiyy-i zîşânım! De ki, ister "Allah" ister "Rahmân" tesmiye edin, hangisi ile duâ ederseniz edin; imdi onun için esmâ-i hüsnâ vardır."

Ma'lûm olsun ki, atâyâ-yı ilâhiyyenin kâffesi, zât ve sıfâtı müştemil olan hazret-i ilâhiyyeden, ya'ni mertebe-i ulûhiyyetten ifâza olunur. Fakat bu ifâza zât cihetinden değil, belki sıfât ve esmâ cihetindendir; ve evvelen ifâza olunan şey rahmet-i vücûd ve hayâttır, ya'ni ademden ihrâcdır; ba'dehû bunlara tâbî' olan şeylerdir. Ve o rahmet dahi üç kısma münkasimdir:

Birincisi: Zâhirde ve bâtında rahmet-i mahza ve hâlisadır ki, dünyâda helâl olan rızk-ı lezîzdır. Bir kimse dünyâda rızk-ı helâl ile mütena'im olsa, âhirette "Niçin rızk-ı helâl yedin?" diye muâteb tutulmaz. Binâenaleyh zâhiren ve bâtınen rahmet-i mahza olur; ve ulûm ve maârif-i nâfia dahi âhirette rahmet-i hâlisadır.

İkincisi: Rahmet-i mümtezicedir. Bu rahmet dahi ya zâhirde rahmet, bâtında nıkmettir. Veyâhud bunun aksi olarak zâhirde nıkmetsizlik, bâtında rahmettir. Meselâ haram yemek, şarab içmek, zinâ etmek ve sâir fık u fücûr ve kalbi Hak'tan uzaklaştıran nefse muvâfakat gibi tab'a mülâyim olan şeyler zâhirde rahmet, bâtında, nıkmettir; ve ibâdet ve nefsin arzûlarına muhâlefet ve mücâhede ve riyâzet ve tab'ın hoşlandığı fık u fücûrdan mücânebet, zâhirde nıkmetsizlik ve bâtında nıkmettir. Hz. Mısırî-i Niyâzî ne güzel buyurur: Beyit:

İç ol zehri ki bal ola sonunda

Sonunda zehr olan balı nidersin

Üçüncüsü: Nıkmetsizlik-i zâhireyi ta'kîb eden nıkmetsizlik-i zâhiredir ki, bu da rahmet-i mümtezicenin bir nev'idir. Meselâ kokusu çirkin olan bir ilâç içilir; o ilâcın te'sîriyle [2/54] elem-i maraz mündefî' olup râhat husûle gelir.

Bu zikrolunan üç kısımdan birincisi "atâ-yı Rahmânî"dir. Zîrâ rahmet-i mahza olduğundan diğer bir ismin hizmeti araya girmeksizin doğrudan doğruya bunu "Rahmân" ismi i'tâ etmiştir. İkincisi ve üçüncüsü atâ-yı Rahmânî değil, belki "atâ-yı ilâhî"dir. Çünkü ism-i Rahmân'ın tahtında mündemic olan hademe-i esmâdan bir hâdimin elleri üzerinde zuhûra gelmiş olan rahmettir; ve bu rahmet merâret ile karışiktır, hâlis değildir.

فَتَارَةً يُعْطِي اللَّهُ الْعَبْدَ عَلَى يَدَيِ الرَّحْمَنِ، فَيَخْلُصُ الْعَطَاءُ مِنَ الشَّوْبِ الَّذِي لَا يَلَانِمُ الطَّبْعُ فِي الْوَقْتِ أَوْ لَا يُمِيلُ الْغَرَضُ وَإِلَيْهِ شَبَهُ ذَلِكَ، وَتَارَةً يُعْطِي اللَّهُ عَلَى يَدَيِ الْوَاسِعِ، فَيُعْمَمُ، أَوْ عَلَى يَدَيِ الْحَكِيمِ، فَيَنْظُرُ فِي الْأَصْلَحِ فِي الْوَقْتِ، أَوْ عَلَى يَدَيِ الْوَاهِبِ لِيُنْعِمَ، وَلَا يَكُونَ مَعَ الْوَاهِبِ تَكْلِيفُ الْمُعْطَى لَهُ بِعَوَضٍ عَلَى ذَلِكَ مِنْ شُكْرِ أَوْ عَمَلٍ، أَوْ عَلَى يَدَيِ الْجَبَّارِ، فَيَنْظُرُ فِي الْمَوَاطِنِ وَمَا يَسْتَحِقُّهُ، أَوْ عَلَى يَدَيِ الْغَفَّارِ، فَيَنْظُرُ الْمَحَلَّ وَمَا هُوَ عَلَيْهِ، فَإِنْ كَانَ عَلَى حَالٍ يَسْتَحِقُّ لَهُ الْعُقُوبَةُ فَيَسْتُرْهُ عَنْهَا، أَوْ عَلَى حَالٍ لَا يَسْتَحِقُّ الْعُقُوبَةَ فَيَسْتُرْهُ عَنْ حَالٍ يَسْتَحِقُّ الْعُقُوبَةَ، فَيَسْمَى مَعْصُومًا وَمُعْتَنًى بِهِ وَمَحْفُوظًا، وَغَيْرُ ذَلِكَ مِمَّا يُشَاكِلُ هَذَا النَّوْعَ.

İmdi Allah Teâlâ ba'zan bir atâyı abde Rahmân'ın iki eli üzere verir.

Binâenaleyh atâ, o vakitte tab'a mülâyim olmayan veyâ garaza imâle etmeyen ve buna müşâbih şâibeden hâlis olur. Ve Allah Teâlâ ba'zan atâyı abde Vâsi'in iki eli üzere verir. Şu hâlde umûmî olur. Yâhud Hakîm'in iki eli üzere verir. Böyle olunca vakitte aslaha nazar eder. Yâhud in'âm etmek için Vâhib'in iki eli üzere verir; ve Vâhib'e karşı mu'tâ-leh olan kimseye şükür ve amelden bir ivaz ile teklîf vâki' olmaz. Yâhud Cebbâr'ın iki eli üzere verir. O hâlde mevâtına ve abdin müstahak olduğu şeye nazar eder. Yâhud Gaffâr'ın iki eli üzere verir. Bu hâlde de mahalle ve abdin üzerinde sâbit olduğu hâle nazar eder. Eğer mu'tâ-leh ukûbete müstahak olacak bir hâl üzere olursa, ondan onu setreder; yâhud ukûbete müstahak olmaz bir hâl üzere olursa, ukûbete müstahak olur olan hâlden onu setreder. Binâenaleyh mu'tâ-leh [2/55] ma'sûm ve inâyet olunmuş ve mahfûz tesmiye olunur. Ve bundan gayrı ki, bu nev'e müşâkil ola.

Ya'ni rahmet-i hâlisa ile rahmet-i mümtezicenin tafsîli budur ki, Allah Teâlâ ba'zan bir kuluna bir atâyı ism-i Rahmân'ın iki eli üzere verir; zîrâ Rahmân'ın biri "fâil" ve diğeri "münfail" olmak üzere iki eli vardır; biriyle verir, diğeriyle alır. Esmâ-i sâire hakkında da bu i'tibâr vardır. Binâenaleyh bu atâ, atâ-yı hâlis olur. Vakt-i vürûdunda tabîata mülâyim gelmeyen şeyle karışık değildir. Meselâ karnı aç olan kimseye helâl olan taâm-ı latîf ve nefis ihsânı gibidir. Bu bir ihsân ve atâdır ki, aç olan kimse hakkında rahmet ve atâ-yı hâlistir. Ne zâhiren ve ne de bâtınen tab'a mülâyim gelmeyen bir şeyle memzûc değildir. Veyâhud o atâ mu'tâ-leh olan kimseyi garaza ve maksûda imâle etmez olmaktan, ya'ni abdi garazına nâiliyetten, men'eden şeyden ve sâir bunu mümâsil mûcib-i keder olacak şeylerden hâlistir. Meselâ bir pâdişâh mâl-i helâlden bir kimseye on bin liralık bir çiftlik ihsân etse, bu atâ-yı hâlistir; ve o kimsenin garazı ondan intifâ' etmektir. Fakat bir müstahik çıkıp o çiftlik kendi malı olduğunu da'vâya kıyâm etse, bu da'vâ, o kimseyi garaza nâiliyetten men'eden bir şey ve mûcib-i küdüret bir hâl olur. İşte atâ-yı hâliste bu gibi şeyler vâki' olmaz.

Ve ba'zan Allah Teâlâ bir atâyı, "Vâsi'" isminin iki eli üzere verir; ve bu atâ, ya sıhhat ve rızık gibi umûmen halâyika şâmil olur; veyâhud herhangi bir abdine hâss olup, onun zâhir ve bâtınına ve rûh ve tabîatına ve cemî'-i ahvâline âmm olur.

Ve ba'zan Allah Teâlâ atâyı “Hakîm” isminin iki eli üzere verir; ve o vakitte en ziyâde sâlih olan emir ne ise Hak Teâlâ ona nazar eder. Meselâ bir kimsenin çürük bir dişi gâyet şedîd bir sûrette ağrır. Bu vecâdan halâsı o dişin çıkarılmasına mütevakıftır. Hâlbuki diş çıkarılırken, o ağrıdan daha şedîd bir acı hiss olunur. Fakat sonunda râhat vardır. Binâenaleyh abdin o vakitte en ziyâde işine yarayacak olan şey dişin çıkarılmasıdır; ve hikmet dahi abdin hâline münâsib olan şeyi vermektir. Bu atâda nıkmî ile [2/56] ni'met karışık; ve Hakîm isminin hizmetiyle rahmet hâsıl olmuştur. Ya'ni Hakîm ismi, Rahmân isminin hâdimi olmuştur. Onun için buna “atâ-yı Rahmânî” denmez, belki “atâ-yı ilâhî” denir. Çünkü “İlâh” ma'bûddur; ve ma'bûd ise âbide nisbetle ma'bûddur. Ve marîz ise, ism-i Şâfi'ye taabbüd eder ve muhtac olduğu şeyi o isimden taleb eyler; ve Hakîm ismi ise o abdi muhtâc olduğu ma'bûdu cânibine götürmeğe hâdimdir; ve ism-i Şâfi, Rahmân ismi tahtında mündemcidir.

Yâhud Allah Teâlâ atâyı, in'âm etmesi için Vâhib isminin iki eli üzere verir; ve bu isim vâsıtasıyla gelen atâ-yı ilâhiye karşı, mu'tâ-leh olan kimse, şükür ve amel etmek gibi bir ivaz ile mükellef olmaz. Ya'ni bu atâ, abde şükrettiği ve amel-i sâlih işlediği için verilmiş değildir. Belki mahz-ı in'âm içindir; ve Allah Teâlâ bu in'âm-ı mahz ile ni'metlerinin vücûdu nu izhâr buyurur. Nitekim müddet-i ömründe bir def'a bile şükretmemiş olan veyâhud zâten îmânı olmadığı için amel-i sâlih işlemek aslâ hâtırına hutûr etmemiş bulunan kimseler, envâ'-ı niam-ı ilâhiyye ile mütena'imdir. Cenâb-ı Sa'dî (k.s.) buyurur:

ای کریمی که از خزائن غیب گبر و ترسا وظیفه خور داری
دوستانرا کجا کنی محروم تو که با دشمنان نظر داری

Tercüme: “Ey Kerîm olan Allâhü Zülcelâl! Sen hazîne-i gaybindan mecûsileri ve kâfirleri irzâk edersin. Sen düşmanlarına in'âm ve ihsân ettiğin hâlde, hiç dostlarını in'âmından mahrûm eder misin?”¹⁵⁷

Yâhud Allah Teâlâ atâyı ism-i Cebbâr'ın iki eli üzere verir; ve bu sûrette de ism-i Cebbâr mevâtına ve abdin müstahak olduğu şeye nazar eder.

¹⁵⁷ *Gülistân*'ın dibâcesinde geçen bu beyitler için bk. *Gülistân Şerhi –Sûdî-i Bosnevî–* (haz. Ozan Yılmaz), s. 9-10.

Meselâ abdin kibir ve azameti kendisinin âfetidir; kemâl ise tevâzu'dadır; binâenaleyh onun müstahak olduğu şey, bu mevtında zillettir. İsm-i Cebbâr, o abdin dûcâr olduğu âfet-i kibri zilletle cebredip def'eyler.

Yâhud Allah Teâlâ atâyı Gaffâr isminin iki eli üzere verir. Bu hâlde ism-i Gaffâr, mahalle ve abd [2/57] ne hâl üzere sâbit ise o hâle nazar eder. Meselâ bir mü'minin aybına muttali' olduğumuz vakit, onu setre me'mûruz; zîrâ gıybet ve aybı ifşâ haramdır. Fakat bî-hayâ olan kimsenin maâyibini gördüğümüz vakit, halkın levh ve takbîhi sebebiyle o maâyibde isrârdan vazgeçer ümîdi ile, onlardan bahsetmek câizdir. Nitekim hadîs-i şerifte buyrulur: مَنْ أَلْقَى جِلْبَابَ الْحَيَاءِ فَلَا غِيْبَةَ لَهُ ya'ni "Kim ki hayâ gömleğini çıkarıp atarsa, onun için gıybet yoktur."¹⁵⁸ Binâenaleyh aybı setretmek ve etmemek husûsunda mahalle, ya'ni sâhib-i ayba ve onun bulunduğu hâle nazar olunur.

İmdi ism-i Gaffâr'a mazhar olan kimse iki hâlden hâlî değildir. Ya ukûbete müstahak olacak bir hâl üzere olur; veyâhud ukûbete müstahak olmayacak bir hâl üzere bulunur. Eğer ukûbete müstahak olacak bir hâl üzere olursa Gaffâr onu ukûbetten setreder. Ya'ni abd, irtikâb-ı maâsî edip ukûbete istihkâk kesbettiği hâlde Gaffâr onu mağfîret eyler; ve eğer ukûbeti icâb etmeyen bir hâl üzere, ya'ni tâat ve a'mâl-i sâliha ve ahlâk-ı hasene üzere bulunursa, ukûbete müstahak olacak olan hâlden, ya'ni irtikâb-ı maâsîden setreder; ve işte ukûbeti mûcib olan hâlden mestûr olan kimseye "ma'sûm ve inâyet olunmuş ve mahfûz" tesmiye olunur. Ve bu nev'e müşâkil ve münâsib olan esmâ-i mezkûrenin gayrı, hep atâyâ-yı esmâiyyedendir.

وَالْمُعْطِي هُوَ اللَّهُ مَنْ حَيْثُ مَا هُوَ خَازِنٌ لِمَا عِنْدَهُ فِي خَزَائِنِهِ، فَمَا يُخْرِجُهُ إِلَّا بِقَدَرٍ مَعْلُومٍ عَلَى يَدَيِ اسْمٍ خَاصٍّ بِذَلِكَ الْأَمْرِ، ﴿فَأَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ﴾ عَلَى يَدَيِ الْإِسْمِ الْعَدْلِ وَأَخَوَاتِهِ.

Ve nezdinde olan hazînelerin hâzini olduğu haysiyetle mu'tî, Allah'dır. Binâenaleyh o atâyı ism-i hâssının iki eli üzere, bu emr ile, ancak kader-i ma'lûm üzere çıkarır. Böyle olunca ism-i Adl ve ihvânı yedeyni üzere, "Her bir şeyin halkını verdi" (Tâhâ, 20/50).

¹⁵⁸ Kelâbâzî, *Bahru'l-Fevâid*, I, s. 412; Beyhakî, *Şuabu'l-İmân*, XII, s. 162.

Ya'ni her bir ism-i ilâhî bir hazînedir; ve bilcümle esmâ "Allah" isminin tahtında müctemi'dir. Binâenaleyh "Allah" ismi bilcümle hazînelerin hazîne-dârıdır. Her bir ismin hazînesinden gelen atâları, hepsinin hazînedârı "Allah" ismi olmak haysiyetiyle, O verir. Şu hâlde mu'tî Allah'dır. Ve Allah bu atâları, her bir mazharın [2/58] müdebbiri ve rûhu ve Rabb-i hâssı olan ism-i hâssının iki eli, ya'ni yed-i fâile ve yed-i kâbilesi üzere ancak kader-i ma'lûm ile o hazîneden ihrâc eder. Doğduğu günden öleceği güne ve dakıkaya kadar bir kimsenin, ism-i hâssının hazînesinde ne varsa, doğar doğmaz hepsi birden ihrâc olunmaz; hastalık, sağlık, açlık, tokluk, rızık ve ilim, vakit vakit mik-dâr-ı ma'lûm üzere nâzil olur. Binâenaleyh Allah Teâlâ Adl isminin ve onun kardeşleri olan Muksit ve Hak ve Hakem gibi sâir esmânın iki elleri üzere her şeyin halkı ne ise, ya'ni ezelde lisân-ı isti'dâd ile Hak'tan taleb ettiği ve onun bu talebi üzerine Hakk'ın dahi onun hakkında hükmeylediği şey ne ise, onu verir. Şu hâlde "Bu niçin fakîr oldu; ve o niçin zengin oldu?"; veyâ "Bu âsî, o mutî oldu?"; veyâhud "Bu insan, o da köpek oldu?" diye Hakk'a i'tiraz olunamaz. Zîrâ Adl ve Hakem isimleri her şeye halkını vermiştir. Binâenaleyh herkesin hakîkatı ve ayn-ı sâbitesi neyi beğenip istemiş ise, ona o verilmiştir. فَلِلَّهِ الْحُجَّةُ الْبَالِغَةُ (En'âm, 6/149) ya'ni "Allah için hüccet-i bâliğa sâbittir" ve لَا يُسْأَلُ عَمَّا يَفْعَلُ وَهُمْ يُسْأَلُونَ (Enbiyâ, 21/23) ya'ni "Allah işlediğinden mes'ûl değildir, onlar mes'ûldür." Zîrâ Hak herkese istediğini vermiştir. "Niçin istediğini verdin?" diye, bir kimseye i'tiraz olunmaz. Fakat "Niçin sen fenâ şeyi beğendin aldın?" diye, i'tiraz olunmak becâdır. Bu bahisde "Sâil kim; mes'ûl kim; ve iyi şey dururken, fenâ şey nasıl alınır?" gibi, birçok suâller vârid olur. Bunların cümlesi, diğer fasıllarda sırası geldikçe îzâh olunmuştur. Hemen Cenâb-ı Hak fehm-i sahîh ve zevk-i selîm ihsân buyursun.

وَأَسْمَاءُ اللَّهِ لَا تَتَنَاهَى، لِأَنَّهَا تُعَلَّمُ بِمَا يَكُونُ عَنْهَا وَمَا يَكُونُ عَنْهَا غَيْرَ مُتَنَاهٍ، وَإِنْ كَانَتْ تَرْجِعُ إِلَى أَصُولٍ مُتَنَاهِيَةٍ هِيَ أُمّهَاتُ الْأَسْمَاءِ أَوْ حَضَرَاتُ الْأَسْمَاءِ، وَعَلَى الْحَقِيقَةِ فَمَا تَمَّ إِلَّا حَقِيقَةٌ وَاحِدَةٌ تَقْبَلُ جَمِيعَ هَذِهِ النَّسَبِ وَالْإِضَافَاتِ الَّتِي تُكْنَى عَنْهَا بِالْأَسْمَاءِ الْإِلَهِيَّةِ، وَالْحَقِيقَةُ تُعْطَى أَنْ تَكُونَ لِكُلِّ اسْمٍ يَظْهَرُ إِلَى مَا لَا يَتَنَاهَى حَقِيقَةً يُتَمَيَّزُ بِهَا عَنْ اسْمٍ آخَرَ، وَتِلْكَ الْحَقِيقَةُ الَّتِي بِهَا يُتَمَيَّزُ هِيَ الْإِسْمُ عَيْنُهُ لَا مَا يَقَعُ فِيهِ الْأَشْتِرَاكُ.

Ve esmâullah nâmütenâhîdir. Zîrâ o esmâ, onlardan vâki' olan şey ile bilinir; ve onlardan vâki' olan şey dahi gayr-ı mütenâhîdir. Ve eğer ki esmâ-i ilâhiyye, usûl-i mütenâhiyeye rücû' eder ki, o da ümmehât-ı esmâdır, yâhud hazarât-ı esmâdır. Ve ale'l-hakîka vücûdda esmâ-i ilâhiyye ile kinâye olunan niseb ve izâfâtın kâffesini kabûl eden hakîkat-i vâhideden gayrı yoktur. Hâlbuki hakîkat, ilâ-mâ-lâ-yetenâhî zâhir olan bir isim için bir hakîkat sâbit olmasını i'tâ eder ki, o isim, o hakîkat ile diğer isimden mümtâz olsun; ve o hakîkat ki, isim onunla diğer isimden ayrılır, o ismin "ayn"ıdır; kendisinde iştirâk vâki' olan şeyin "ayn"ı değildir. [2/59]

Ya'ni Allâh'ın isimleri her ne kadar mütenâhî olan asıllara, ya'ni esmâ-i zâtiyye ta'bîr olunan Hayy, Alîm, Semî', Basîr, Mürîd ve Kadîr gibi ümmehât-ı esmâya, veyâ hazarât-ı esmâya, rücû' eder ise de, fûrûu i'tibâriyle nâmütenâhîdir. Zîrâ esmâ, kendilerinden sâdır olan âsâr ile ma'lûm olur; ve âsâr-ı sâdır ise nâmütenâhîdir. Ve hakîkat-i hâle nazar olunursa, hakîkat-i vâhide olan vücûd-ı mahzdan gayrı bir vücûd yoktur; ve o hakîkat-i vâhide cemî'-i niseb ve izâfâtı kabûl eder; ve bu niseb ve izâfât o hakîkatin ahadiyetinde müstehlek olmak i'tibâriyle birbirinin aynıdır. İşte bu niseb ve izâfâta biz "esmâ-i ilâhiyye" ta'bîriyle kinâye ederiz. Ve hakîkat ilâ-mâ-lâ-yetenâhî âsârıyla zâhir olan bir isim için bir hakîkat sâbit olmasını iktizâ eder, tâ ki her bir isim kendi hakîkati ile diğer isimden tefrîk edilebilsin. Meselâ Hâdî ve Mudill isimlerinin ayrı ayrı birer hakikatları olmasa, yekdiğerinden bunları ayırmak mümkün olmaz idi. Hâlbuki bunların âsârı muhtelifdir. Birinin eseri salâh, diğerinin eseri fesâddır. Mâdemki eserleri başka başkadır, elbette hakikatleri de başka başka olmak lâzım gelir. Ve her bir ismi diğer isimden tefrîk eden hakîkat, o ismin "ayn"ıdır. Fakat her bir ismin hakîkati, içinde müştereken sâbit oldukları, hakîkat-i vâhidenin "ayn"ı değildir. Zîrâ o hakîkat ayn-ı külldür; ne kadar hakâyık var ise hepsini câmi'dir; ve cüz', küllü muhît olamaz ki onun "ayn"ı olsun.

Misâl: Semâ ta'bîr ettiğimiz fezâ-yı nâmütenâhîdeki ecrâm-ı bî-nihâye "esîr" denilen mâdde-i latîfenin kesâfet peydâ etmesinden husûle gelmiştir. Binâenaleyh her birinin hakîkati "esîr"dir; ve onun hakîkati, esîrden kendisinin nasîbi olan mikdârın "ayn"ıdır. Yoksa ayn-ı küll olan esîrin "ayn"ı olamaz. Zîrâ esîr, o cirme isâbet etmiş olan mikdârdan ibâret değildir.

كما أَنَّ الْأَعْطِيَّاتِ تَمَيِّزُ كُلِّ أُعْطِيَةٍ عَنْ غَيْرِهَا بِشَخْصِيَّتِهَا، وَإِنْ كَانَتْ مِنْ أَصْلِ وَاحِدٍ، فَمَعْلُومٌ أَنَّ هَذِهِ مَا هِيَ هَذِهِ الْأُخْرَى، وَسَبَبُ ذَلِكَ تَمَيُّزُ الْأَسْمَاءِ، فَمَا فِي الْحَضَرَةِ الْإِلَهِيَّةِ لِاتِّسَاعِهَا شَيْءٌ يَتَكَرَّرُ أَصْلًا، هَذَا هُوَ الْحَقُّ الَّذِي يُعَوَّلُ عَلَيْهِ.

[2/60] Nitekim muhakkak a'tiyât, her ne kadar ayn-ı vâhiden ise de, her bir a'tiye, kendi şahsiyeti ile, kendinin gayrından ayrılmıştır. Binâenaleyh bunun, o diğeri olmadığı ma'lûmdur; ve bunun sebebi esmânın temeyyüzüdür. Böyle olunca hazret-i ilâhiyyede, onun ittisâından dolayı, aslâ tekerrür eder bir şey yoktur. İşte bu, kendisine i'timâd olunan haktır.

Ya'ni her bir ismin hakîkati, diğeri bir ismin hakîkatinden ayrı olduğu gibi, atâyâ-yı ilâhiyyeden her bir atıyye dahi kendi şahsiyeti ile diğeri atâyâ-dan tefrîk olunur. Maahâzâ atâyânın kâffesi bir asıldandır. Ya'ni bütün esmâyı câmi' olan Hakk'ın vücûd-ı vâhidindendir, o da zât-ı ahadiyyedir. Fakat zât-ı ahadiyyenin zâtîyeti cihetinden hiçbir atâ sâdir olmaz. Zirâ ondan hiçbir tecellî vâki' olmaz. Atâ ancak esmâ yediyle vâsıl olur. Binâenaleyh Allah Teâlâ, her atâyı bir ism-i mahsûsun hazînesinden verir; ve esmânın isti'dâdları başka başka olduğundan, o isimlerin hazînelerindeki atâlar dahi bittabi' biri birine benzemez. Şu hâlde atâyâ yekdiğerinden ayrılır. İşte bu izâhâtta ma'lûm olur ki, bu atâ, o diğeri atânın "ayn"ı değildir. Ve atâyânın biri birinden ayrılmasına sebep dahi esmânın yekdiğerinden ayrı olmasıdır. Binâenaleyh hazret-i ilâhiyye, ya'ni mertebe-i ulûhiyyet, o kadar genişdir ki, nâmütenâhî olan esmânın hakâyık-ı mütemeyyizelerini câmi' olduğu cihetle, onda aslâ tekerrür eden bir şey bulunmaz; ya'ni vârid olan atânın ebedül-âbâd bir daha aynı sâdir olmaz. Çünkü gelen, bitmez tükenmez bir nâmütenâhîdir. Tekerrür ise darlıktan neş'et eder; ve bu adem-i tekerrür hakkındaki mezheb, kendisine i'timâd olunan bir mezheb-i hakîr; çürük bir mezheb-i bâtil değildir. *Mesnevî:*

در کفِ ایجاد او مضطر شود	آن عدم کز مرده مرده تر بود
مر و را بی کار و بی فعلی مدان	کُلُّ یَوْمٍ هُوَ فِی شَأْنٍ بَخْوَان
کو سه لشکر را روانه می کند	کمترین کارش بهر روز این بود

لشكرى ز اصلا ب سوى امهات بهر آن تا در رحم روید نبات [2/61]
 لشكرى ز ارحام سوى خاکدان تا ز نرّ و ماده پر گردد جهان
 لشكرى از خاک ز آن سوى اجل تا ببیند هر كسى حسن عمل

Tercüme: “O adem-i izâfî, ölüden daha ölüdür. Onun keff-i îcâdında muhtarr olur. Sen Kur’ân-ı Kerîm’de شَأْنٍ كُلُّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ (Rahmân, 55/29) ya’ni “O her ânda bir şe’ndedir” âyet-i kerîmesini oku da, onu işsiz ve fiilsiz bilme! O’nun her gün en aşağı olan işi odur ki, o üç orduyu seferber kılar. Bir orduyu babaların sulbünden rahimde nebât bitmek, ya’ni evlâd hâsıl olmak için, anaların tarafına yollar; ve bir orduyu, cihân erkek ve dişiden dolmak için rûy-i zemîne gönderir; ve bir orduyu, her bir kimse hüsn-i amelini görmek için arzdan ecel tarafına yollar.”¹⁵⁹ İşte bunların cümlesi bi-hasebi’l-esmâ tecellî-i ilâhî ve atâyâ-yı ilâhîdir; ve O’nun şuûnâtı nâmütenâhîdir.

وهذا العلمُ كان علمَ شَيْثٍ اللَّيْلِ، وروحُه هو المُمِدُّ لكلِّ مَنْ يَتَكَلَّمُ فِي مِثْلِ
 هذا مِنَ الأرواحِ، مَا عَدَا رُوحَ الْخَاتَمِ، فَإِنَّهُ لَا يَأْتِيهِ الْمَادَّةُ إِلَّا مِنَ اللَّهِ تَعَالَى
 لَا مِنْ رُوحٍ مِنَ الأرواحِ، بَلْ مِنْ رُوحِهِ تَكُونُ الْمَادَّةُ لَجَمِيعِ الأرواحِ، وَإِنْ
 كَانَ لَا يَعْقِلُ ذَلِكَ مِنْ نَفْسِهِ فِي زَمَانٍ تَرْكِيبِ جَسَدِهِ الْعُنْصُرِيِّ، فَهُوَ مِنْ
 حَيْثُ حَقِيقَتُهُ وَرُتْبَتُهُ عَالِمٌ بِذَلِكَ كُلِّهِ بِعَيْنِهِ، مِنْ حَيْثُ مَا هُوَ جَاهِلٌ بِهِ مِنْ
 جِهَةِ تَرْكِيبِهِ الْعُنْصُرِيِّ، فَهُوَ الْعَالِمُ الْجَاهِلُ، فَيَقْبَلُ الْإِتِّصَافَ بِالْأَضْدَادِ، كَمَا
 يَقْبَلُ الْأَصْلُ الْإِتِّصَافَ بِذَلِكَ، كَالْجَلِيلِ وَالْجَمِيلِ، وَكَالظَّاهِرِ وَالْبَاطِنِ وَالْأَوَّلِ
 وَالْآخِرِ، وَهُوَ عَيْنُهُ لَيْسَ غَيْرُهُ، فَيَعْلَمُ لَا يَعْلَمُ، وَيَدْرِي لَا يَدْرِي، وَيَشْهَدُ لَا
 يَشْهَدُ.

Ve bu ilim, Şîs (a.s.)ın ilmidir; ve onun rûhu, ervâhdan bunun mislinde tekellüm edenlerin cümlesi için mümidir. Hatmin rûhu müstesnâdır. Zîrâ her ne kadar cesed-i unsurîsinin terkîbi zamânında, bunu kendi nefsinden taakkul etmedi ise de, ona mâdde, ervâhdan bir rûhdan değil, ancak Allah’dan gelir. Belki onun rûhundan cemî’-i ervâha mâdde olur. İmdi o, hakîkati ve rütbesi haysiyetiyle bunun

159 Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, II, s. 319-320 (beyit: 3111-3116).

hepsini, “ayn”ıyla âlimdir. Terkîb-i unsurîsi cihetinden onu câhil olduğu [2/62] haysiyetle o âlimdir, câhildir. Binâenaleyh ezdâd ile ittisâfı kabûl eder. Nitekim asıl, bununla ittisâfı kabûl eyler. Celîl ve Cemîl gibi. Zâhir ve Bâtın ve Evvel ve Âhir gibi. Ve hâlbuki, o, kendinin “ayn”ıdır; onun gayrı değildir. İmdi o, bilir, bilmez, ve âriftir, ârif değildir ve müşâhiddir, müşâhid değildir.

Ya’ni işte bu atâyâ-yı ilâhiyyeye dâir olan ilim, Şîs (a.s.)ın ism-i hâssının hazînesinde meknûz olan ilimdir; ve ervâh-ı kümmelden her kim bu atâyâ-yı ilâhî bahsinde söz söylerse, Şîs (a.s.)ın rûhu, bu ilimde onların ervâhına imdâd eder. Ancak hatm-i evliyânın rûhu bu istimdâddan müstesnâdır. Zîrâ hâtem-i evliyâ, bilcümle evliyânın ulûmda me’haz-i feyzidir; ve ona gelen mâdde-i ilim hiçbir rûhdan gelmez, ancak Allah’dan gelir. Zîrâ velâyet-i mutlaka-i ilâhiyyede meknûz olan şey, en evvel velâyet-i hâssa-i muhammediyyede müteayyin olur; ve bu velâyet, cemî’-i esmâ ve sıfât-ı ilâhiyyeyi câmi’ olduğundan, ne kadar hakâyık-ı vücûbiyye ve imkânîyye varsa, hepsine füyûzât bu mertebeden dağılır; ve cemî’-i ervâha, hâtem-i velâyetin rûhundan mâdde olur. Fakat hâtem-i evliyâ, cesedinin bu âlem-i şehâdette anâsırdan terekküb etmiş olduğu zamanda, bunun böyle olduğunu kendi nefsinden taakkul ve fehmetmedi; velâkin hakikat-i esmâiyyesi ve mertebe-i rûhâniyyesi cihetinden, her şeye imdâd ettiğini “ayn”ıyla ve zâtı ile bildi. Şu hâlde hâtem-i evliyânın bunu hakikatiyle bilmesine ve terkîb-i unsurîsi cihetiyle bilmemesine nazar olunursa, onun hem âlim ve hem de câhil olduğuna hükmolunur. Binâenaleyh hâtem-i evliyâ, ilim ve cehil gibi ezdâd ile ittisâfı kabûl eder. Nitekim asıl, ya’ni vücûd-ı vâhid-i Hak, ezdâd ile ittisâfı kabûl etmiştir. O ezdâd dahi Celîl ile Cemîl; ve Zâhir ile Bâtın; ve Evvel ile Âhir gibidir; ve hâlbuki ezdâdı kabûl eden vücûd-ı vâhid kendi vücûdunun “ayn”ıdır; kendi vücûdunun gayrı değildir. Meselâ ayn-ı vücûd-ı insan gülmeyi ve ağlamayı ve gazabı ve rızâyı ve gam ve şâdiyi kabûl eder. Bunlar ise birbirinin zıddı olan şeylerdir. Ve ayn-ı vâhid-i insânî, kendi vücûdunun [2/63] “ayn”ıdır, gayrı değildir. Ve o ezdâd şuûnât-ı zâtiyyedir; ve şuûnât-ı zâtiyye o ayn-ı vâhidin “ayn”ıdır; ve şuûnât arasındaki zıddiyet yekdiğerine nisbetledir. İmdi hâtem-i evliyâ zâtının hakikati ile âlimdir, ârifdir ve müşâhiddir; ve terkîb-i unsurîsi ile âlim değildir, ârif ve müşâhid değildir, zîrâ terkîb-i unsurî hicâbdır.

وبهذا العلم سُمِّيَ شَيْثٌ، لَأَنَّ مَعْنَاهُ هِبَةُ اللَّهِ، فَبَيَدِهِ مِفْتَاحُ الْعَطَايَا عَلَى
اِخْتِلَافِ أَصْنَافِهَا وَنِسْبِهَا، فَإِنَّ اللَّهَ وَهَبَهُ لِأَدَمَ أَوَّلَ مَا وَهَبَهُ: وَمَا وَهَبَهُ إِلَّا مِنْهُ،
لَأَنَّ الْوَلَدَ سِرُّ أَبِيهِ، فَمِنْهُ خَرَجَ وَإِلَيْهِ عَادَ، فَمَا أَتَاهُ غَرِيبٌ لِمَنْ عَقَلَ عَنِ اللَّهِ،
وَكُلُّ عَطَاءٍ فِي الْكَوْنِ عَلَى هَذَا الْمَجْرَى.

Ve bu ilim sebebiyle Şîs tesmiye olundu. Zîrâ onun ma'nâsı "hibetullah"dır. Binâenaleyh esnâfının ve nisebinin ihtilâfı üzere, atâların anahtarı onun yedindedir. Zîrâ Allah Teâlâ'nın Âdem'e vehb ettiği şeyin evvelkisi odur; ve onu ancak Âdem'in kendisinden vehb etti. Zîrâ veled babasının sırrıdır. Binâenaleyh ondan çıktı, yine ona rücû' etti. İmdi fehmi Allah'dan olan kimse için, Âdem'e garîb gelmedi. Ve kevnde olan atânın kâffesi bu mecrâ üzeredir.

Ya'ni bu ilm-i atâyâ sebebiyle, Şîs (a.s.)a "Şîs" adı verildi. Çünkü Şîs'in ma'nâsı İbrânîce "Hibetullah"dır. Zîrâ Âdem (a.s.)ın Hâbil'in vukû'-ı şehâdetinden sonra mahzûn olup, vehb-i ilâhî olan ulûm-i ilkâiye sâlih bir oğul taleb etti. Hak ona Şîs (a.s.)ı ihsân etti. Binâenaleyh Cenâb-ı Âdem onu, ismi müsemmasına mutâbık olmak üzere, "hibetullah" ma'nâsına gelen Şîs ismiyle tevsîm eyledi. Ve ulûm-i vehbiyye ibtîdâ suver-i insâniyyede Şîs (a.s.) ile zâhir olduğundan, atâyânın miftâhı, onların esnâfının ve nisbetlerinin ihtilâfı üzere, Şîs (a.s.)ın yedindedir. Ve atâyânın esnâf ve nisbetlerinin muhtelif oluşu dahi, onların menşei olan esmânın ihtilâfındandır. Ve Allah Teâlâ'nın Âdem (a.s.)a ibtidâ vehb ve ihsân ettiği şey Şîs (a.s.) olmakla berâber, Allah Teâlâ [2/64] o vehb ve atâyı, Âdem'e yine Âdem'den verdi. Çünkü hadîs-i şerîfte: الْوَلَدُ سِرُّ أَبِيهِ ya'ni "Çocuk babasının sırrıdır"¹⁶⁰ buyurulmuştur. O babasının vücûdunda mestûr ve onda bilkuvve mevcûddur. Binâenaleyh vücûd-ı Âdem'den nutfе sûretinde çıkıp rahm-ı mâdere vâsıl oldu; ve insan sûretinde tevellüd etmekle zâhiri ve sûreti Âdem'in zâhirine ve sûretine tevâfuk etti; ve Cenâb-ı Âdem'in bâtını esmâ-i ilâhiyye mecmûnunun sûreti idi. Şîs (a.s.)ın bâtınına dahi, menşei esmâ-i ilâhiyye olan atâyâ-yı ilâhiyye hakkındaki ilim vehb ve ihsân olundu. Binâenaleyh Cenâb-ı Şîs'in bâtını da, Hz. Âdem'in bâtınına tevâfuk eyledi. Bu sûrette

160 *Fütûhât-ı Mekkiyye*, VII, s. 101 (454. bâb); VIII, s. 192 (559. bâb).

Şîs (a.s.) Âdem (a.s.)'ın zâhiren ve bâtinen sırrı oldu; ve zâhiren ondan çıktı; bâtinen ve ma'nen ona rücû' etti. İmdi Cenâb-ı Şîs fehmi, anlamak keyfiyetini, Allah'dan alan kimse indinde, Hz. Âdem'e hâriçten gelen bir garîb değildir. Zîrâ fehmi doğrudan doğruya Allah'dan alan kimse bilir ki, herkese gelen atâyâ-yı ilâhiyye, ilm-i Hak'ta sübût bulan kendi ayn-ı sâbitesinin, ezelde lisân-ı isti'dâdı ile Hak'tan taleb etmiş olduğu şeylerden ibârettir; ve insana kendi hakîkatı olan ayn-ı sâbitesinin hâricinden hiçbir şey gelmez. Fakat fehmi, doğrudan doğruya Allah'dan almayıp felâsife ve erbâb-ı fen gibi mezâhir-i kevnîyye-i muhtelif vâsıtasıyla alırsa, o gibilerin indinde bu ma'nâ müsteb'ad olur. Zîrâ onun kalb ve dimâğında hükümân olan şeyler vehimden ibârettir. Hâlbuki kevnde, ya'ni bu âlem-i kesrette, vâki' olan atâyânın cümlesi, ister âdet üzere vesâit ile ve ister bilâ-vesâit gelsin, bu mecrâ üzerinedir; ya'ni herkesin gayr-ı mec'ûl olan isti'dâdları ve hakikat-i zâtîyyeleri hasebiyledir. Kişiye kendisinin hâricinden hiçbir atâ vârid olmaz.

فَمَا فِي أَحَدٍ مِنَ اللَّهِ شَيْءٌ، وَمَا فِي أَحَدٍ مِنْ سِوَى نَفْسِهِ شَيْءٌ، وَإِنْ تَنَوَّعَتْ عَلَيْهِ الصُّوَرُ، وَمَا كُلُّ أَحَدٍ يَعْرِفُ هَذَا، وَأَنَّ الْأَمْرَ عَلَى ذَلِكَ، إِلَّا آحَادٌ مِنْ أَهْلِ اللَّهِ، فَإِذَا رَأَيْتَ مَنْ يَعْرِفُ ذَلِكَ فَاعْتَمِدْ عَلَيْهِ، فَذَلِكَ هُوَ عَيْنُ صَفَاءٍ خَلَاصَةٍ خَاصَةِ الْخَاصَةِ مِنْ عَمُومِ أَهْلِ اللَّهِ تَعَالَى، فَأَيُّ صَاحِبِ كَشْفٍ شَاهِدَ صُورَةٍ تُلْقَى إِلَيْهِ مَا لَمْ يَكُنْ عِنْدَهُ مِنَ الْمَعَارِفِ وَتَمَنُّهُ مَا لَمْ يَكُنْ قَبْلَ ذَلِكَ فِي يَدِهِ، [2/65] فَتِلْكَ الصُّورَةُ عَيْنُهُ لَا غَيْرُهُ، فَمِنْ شَجَرَةِ نَفْسِهِ جَنَى ثَمَرَةَ عِلْمِهِ، كَالصُّورَةِ الظَّاهِرَةِ مِنْهُ فِي مَقَابِلَةِ الْجِسْمِ الصَّقِيلِ لَيْسَ غَيْرُهُ، إِلَّا أَنَّ الْمَحَلَّ أَوِ الْحَضْرَةَ الَّتِي رَأَى فِيهَا صُورَةَ نَفْسِهِ تُلْقَى إِلَيْهِ تَنْقَلِبُ مِنْ وَجْهِ بِحَقِيقَةِ تِلْكَ الْحَضْرَةِ.

İmdi bir kimsede Allah'dan bir şey yoktur; ve her ne kadar onun üzerine suver mütenevvi' oldu ise de, bir kimsede kendi nefsinden gayrı bir şey yoktur. Ve ehlullahdan âhâdın gayrı bir kimse bunu ârif değildir; ve muhakkak emir bunun üzerinedir. İmdi bunu bilen kimseyi gördüğün vakit, ona i'timâd et! Bu, ehlullâhın umûmundan hâssa-i hâssanın hulâsasının ayn-ı safâsıdır. İmdi herhangi sâhib-i keşf,

maârifden kendi indinde olmayan şeyi kendisine ilkâ eden ve bundan evvel mevcûd olmayan atâyı veren bir sûreti müşâhede etse, bu sûret onun “ayn”ıdır; gayrı değildir. Binâenaleyh kendi nefsinin ağacından kendi ilminin yemişini toplar. Parlak bir cisim karşısında, kendisinden hâsıl olan sûret-i zâhire gibidir ki, o sûret onun gayrı değildir. Ancak şu kadar vardır ki, kendi nefsinin sûretini ilkâ eder gördüğü mahalde, yâhud hazrette o sûret bir vecihden, o hazretin hakîkati hasebiyle munkalib olur.

Ya’ni mezâhir-i nâmütenâhîden her bir mazhar, şuûnât-ı ilâhiyyeden bir şe’n olan bir ism-i hâssın mazharıdır. Vücûd-ı mutlak-ı Hak o isim hasebiyle, o mazhar sûretinde müteayyin ve mütekayyid olmuştur. Binâenaleyh o mazhar, bir vücûd-ı müstakil ve vücûd-ı Hak muvâcehesinde bir, iki, üç diye sayılabilecek bir mevcûd olmadığından, herhangi bir mazharın vücûdunu isbât edip, bunda Allah’dan şu kadar şey vardır diyemeyiz. Aksi hâlde Allâh’ın hulûl ve tecezzî kabûl ettiğini iddiâ etmek olur. Hâlbuki işin hakîkati aslâ böyle değildir. Bu mezâhir vücûd-ı mutlak-ı latîfin mertebe mertebe tekâsüfünden husûle gelmiş olan birer âyînedir ki, onlarda her bir ismin sûreti mün’akis olmuştur. Meselâ bir kimsenin sûreti bir âyîne de görüldüğü vakit, o sûret-i hayâliyyede, sâhib-i hayâl olan râînin vücûdundan bir şey mevcûddur denemez. Ancak o hayâl ile sâhib-i hayâl arasında bî-tekeyyûf ve ta’rîfe sığmaz bir ittisâl mevcûddur. [2/66] *Mesnevî*:

اتصالی بی تکلف بی قیاس هست رب الناس را با جان ناس

Tercüme ve îzâh: Nâsın Rabbi, ya’ni kendilerini terbiye eden ism-i hâs için, nâsın cânı ile bî-tekeyyûf ve bî-kıyâs bir ittisâl vardır.¹⁶¹ Zîrâ her bir ism-i hâs bir şe’n-i zâtîdir. Hak, ilim mertebesinde bu şe’n ile müteayyin olur; ve suver-i ilmiyye, bu şuûnâtın zıllıdır. Ondan sonra mertebe-i ervâha tenezzül edip yine bu şe’nin sûret-i ilmiyyesi üzere, o mertebenin îcâbına göre taayyün eder ki, ervâh suver-i ilmiyyenin zıllıdır. Ve kezâ yine böylece âlem-i misâle ve hazret-i şehâdete tenezzül eyler. Binâenaleyh her bir mertebede müteayyin olan sûret kendinden evvelki mertebede müteayyin bulunan sûretin zıllı olur; ve sâhib-i zıll ile zıll arasındaki ittisâl, bî-tekeyyûf ve bî-kıyâstır.

161 Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, VII, s. 229 (beyit: 763).

Ve bir kimsenin üzerinde etvâr-ı vücûdiyyesi hasebiyle türlü türlü sûretler zâhir olur ise de, onda kendi nefsinden başka bir şey yoktur; zîrâ her bir kimsenin hakîkati ilm-i ilâhî mertebesinde vücûd-ı Hak'la müteayyin olan şuûnât-ı zâtîyyeden bir şe'ndir. O şe'n-i ilâhînin isti'dâdı neden ibâret ise, iktizâ-yı zâtîsi olan şeylerin kâffesi onun hazînesinde cem' olmuştur. Her bir mevtinde o mevtının îcâbına göre vakti geldikçe peyderpey kuvveden fiile gelir. Binâenaleyh bizim üzerimize, doğduğumuz günden öleceğimiz güne kadar, ne sûretlerde atâyâ-yı ilâhiyye vârid olmuş ve olacak bulunmuş ise, hep kendi hakikatimizden ve nefsimizden ve ayn-ı sâbitemizden vârid olmuştur. Anbâr-ı hakikatimizde mevcûd olmayan şeylerin bizlere vârid olması muhâldir. Ve bu ilmi, ehlullahdan esrâr-ı esmâ ve sıfâta ve sırr-ı kadere vâkıf olan efrâddan gayrısı zevkan ve hâlen bilmez; ve emrin hakîkati, muhakkak vech-i mezkûr üzeredir. Böyle olunca ey tâlib-i esrâr-ı esmâ ve sıfât-ı ilâhî, bu ilmi zevkan ve vicdânen bilen kimseyi gördüğün vakit, ona i'timâd et; ve gassâl yedinde meyyit gibi ona teslîm ol! Zîrâ bu ârif, ehlullâhın umûmundan hâssa-i hâssanın hulâsasının ve zübdesinin ayn-ı safâsıdır, ya'ni süzülmüşüdür.

Ma'lûm olsun ki, ehlullâhın avâmı tevhîdi müşâhede ederler Ve tevhîdin makâmât-ı muhtelifesinde zikir "lâ ilâhe illallah"dan ibârettir; ve bu kelime-i tayyibe, ağyârın vücûdunu nefy ve Hakk'ın vücûdunu isbât ettiği için isneyniyet ma'nâsını mutazammındır. Zîrâ bir şeyin vücûdunu nefyetmek için evvelen onu isbât etmek lâzımdır. [2/67] Binâenaleyh bunda "tevhîd" ve "muvahhid", ya'ni tevhîd eden; ve "muvahhed", ya'ni tevhîd olunan iktizâ edip bunlar dahi kesrettir; ve aklen bunlar yekdiğerinin gayrıdır.

Ehlullâhdan hâssanın hâssasına gelince bu zevât kesrette vahdeti müşâhede ederler. Ya'ni cemî'-i mezâhirde bi-hasebî'l-esmâ müteayyin olan Hakk'ın vücûd-ı vâhididir, derler. Binâenaleyh vücûd-ı vâhid-i hakîkî ile vücûd-ı mezâhir arasında gayriyet görmezler; ve nazarları vücûd-ı vâhid-i hakîkîyedir.

Ehlullâhdan hâssanın hâssasının zübdesi dahi vahdette kesreti müşâhede ederler. Nazarları vücûd-ı vâhid-i hakîkîde müteayyin olan mezâhiredir. Ya'ni vücûd-ı mutlakın merâtib-i tenezzülâtında zâhir olan kesrete nâzırdırlar. Bu nazarda dahi gayriyet yoktur.

Ehlullâhdan hâssa-i hâssanın hulâsasının süzülmüşü ve sâfisi dahi iki şühûd arasını cem'ederler. Ya'ni kesrette vahdeti ve vahdette kesreti müşâhede ederler. Onların nazarında vâhid-i hakîkînin vücûdu kesret-i mezâhire ve kesret-i mezâhir dahi vâhid-i hakîkînin vücûduna hicâb olmaz. İmdi herhangi bir keşif sâhibi bir sûret görse ve o sûret ona bilmediği ilmi ilkâ etse ve evvelce kendisine ma'lûm olmayan esrâr ve hakâyıkı öğretse; ve meselâ "Ben senin Allâh'ınım şunu yap, bunu yapma" dese, o kimse bu gördüğü sûreti "Allah" zannetmesin! O sûret ancak onun ayn-ı sâbitesinin sûretinde vâki' olan Hakk'ın bir tecellî-i sûrîsidir; ve ayn-ı sâbitesi ise kendisinin "ayn"ıdır, gayrı değildir. Bu sûret, o sâhib-i keşfin kendi ayn-ı sâbitesi olunca, onun verdiği ilim dahi, yine kendisinden kendisine verilmiş olur; ve kendi Rabb-i hâssı olan ismin ağacından meyve-i ulûmu koparıp cem'etmiş bulunur. Beyit:

هم زمن میروید و من می خورم کانِ قدّم نیستانِ شکرَم

Tercüme: "Şeker menbaıyım, şeker kamışı tarlasıyım. O şeker benden neşv ü nemâ bulur. Onu yine ben yerim."¹⁶² Beyit:

هرکسی را نیک و بد از خود رسد نیکوان را نیک و بد را بد رسد

Tercüme: "İyilik ve kötülük herkese kendinden gelir. İyilere iyi ve kötüye de kötü vâsıl olur."¹⁶³ [2/68]

Bu hâl parlak bir cisim karşısında, insanın kendisinden zâhir olan sûrete benzer. Nitekim bu sûret-i mün'akise, râînin gayrı değildir. İşte o parlak cismin vücûdu, insana kendi zâtının müşâhede keyfiyetini vukûa getirdi. Kezâlik vücûd-ı Hak'ta zâhir olan suver dahi, Hakk'ın âyine-i vücûdunda mün'akis olan a'yân-ı sâbitenin sûretleridir. Binâenaleyh her bir sâhib-i keşfin vücûd-ı Hak mir'âtında müşâhede ettiği sûret kendi zâtının ve hakîkatinin, ya'ni ayn-ı sâbitesinin, sûretidir. Şu kadar ki bu gördüğü sûret, mahal veyâ hazret hasebiyle bir vecihden münkalib olur. Ya'ni sâhib-i keşfin gördüğü sûret, kendi ayn-ı sâbitesinin "ayn"ı olmakla berâber, o sûreti, hangi hazrette görmüş ise, o hazretin icâbına göre müşâhede eder. Zîrâ o sûret, hazarâtın muktezâlarına tebaan değişir. Meselâ hazarât-ı hamseden,

¹⁶² Beyit için bk. Câmî, *Nakdu'n-Nusûs*, s. 125; Yâkub Han Kaşgarî, *Tavzîhu'l-Beyân*, s. 74.

¹⁶³ Beyit için bk. Yâkub Han Kaşgarî, *Tavzîhu'l-Beyân*, s. 74.

“hazret-i ervâh” da başka ve “hazret-i misâl” de başka ve “hazret-i şehâdet” te başka olur. Fakat hepsi ayn-ı sâbitenin sûretidir. Ancak mahalle göre takallüb ve tahavvül etmiştir.

كما يَظْهَرُ الْكَبِيرُ فِي الْمِرَآةِ الصَّغِيرَةِ صَغِيرًا وَالْمُسْتَطِيلَةُ مُسْتَطِيلًا وَالْمُتَحَرِّكَةُ مُتَحَرِّكًا، وَقَدْ تُعْطِيهِ إِنْتِكَاسُ صَوْرَتِهِ مِنْ حَضْرَةٍ خَاصَّةٍ، وَقَدْ تُعْطِيهِ عَيْنَ مَا يَظْهَرُ مِنْهَا فَيُقَابِلُ الْيَمِينَ مِنْهَا الْيَمِينَ مِنَ الرَّائِي، وَقَدْ يُقَابِلُ الْيَمِينَ الْيَسَارَ، وَهُوَ الْغَالِبُ فِي الْمَرَايَا بِمَنْزِلَةِ الْعَادَةِ فِي الْعُمُومِ، وَبِخَرْقِ الْعَادَةِ يُقَابِلُ الْيَمِينَ الْيَمِينَ وَيَظْهَرُ الْإِنْتِكَاسُ، وَهَذَا كُلُّهُ مِنْ أُعْطِيَاتِ حَقِيقَةِ الْحَضْرَةِ الْمُتَجَلِّي فِيهَا الَّتِي نَزَّلْنَاهَا مَنْزِلَةَ الْمَرَايَا.

Nitekim büyük şey, küçük âyînde küçük ve mustatîlde müstatîl ve müteharrikte müteharrik olarak zâhir olur. Ve ba'zan hazret-i hâssa-dan sûretin intikâsını verir; ve ba'zan dahi, ondan zâhir olan şeyin “ayn”ını verir. Binâenaleyh ondan zâhir olan sûretin sağ, râinin sağ-na mukâbil olur. Ve ba'zan da sağ, sola mukâbil olur; o da ekseriyâ âyînde umûmda âdet menzilesindedir; ve hark-ı âdet ile sağ, sağa mukâbil olur ve intikâs zâhir olur. Ve bunun hepsi, kendisinde mütecellî olan hazretin hakîkatinin a'tiyâtındandır ki, biz onu merâyâ menzilesine tenzîl ettik.

Ya'ni sâhib-i keşf olan kimsenin gördüğü sûretin mahalle veyâ hazrete göre tahavvül etmesinin misâli budur ki, [2/69] cirmi büyük olan bir şey, küçük âyîneye mukâbil oldukça küçük görünür. Yine aynı cirm uzun veyâ müteharrik âyîneye karşı dursa uzun ve müteharrik olarak zâhir olur. Binâenaleyh o cisim, mahallin icâbına göre görünür. İşte bunun gibi birer küçük âyîneden ibâret bulunan her bir “ayn”da Hak, o “ayn”ın icâbına göre zâhir olur.

Ba'zan âyîne husûsî bir yakınlıktan dolayı, râiye sûretinin intikâsını, ya'ni taban tabana ma'kûsiyetini verir. Meselâ sath-ı zemîne ufkiyyen mevzû' bir âyîne üzerine bir kimse basmış olsa, âyînenin bu hazret-i hâssası, ya'ni kurb ve huzûr-ı husûsîsi, o kimseye sûretini ma'kûs gösterir. Ve ba'zan âyînde zâhir olan sûret, râinin sûretine bilâ-intikâs muvâfık olur; ya'ni sûret ters çıkmaz, sağa sağa ve solu da sola mukâbil gelir. Meselâ birbirine

mukâbil iki âyîne vaz'edilip, râî ikisinin arasında kâim olsa, birinci âyîne-deki sûretinin sağı şahs-ı kâimin soluna; ve solu dahi sağına mukâbil olur. Fakat o âyînedeki sûret mukâbil olan diğer âyîne de zâhir olduğu vakit, sağı ve solu şahs-ı kâimin sağına ve soluna tamâmıyla mutâbık bulunur. Fakat âyîne de mer'î olan sûretin sağının, şahs-ı kâimin soluna tevâfuku umûm indinde ekseriyâ âdet-i câriye menzilesindedir; ve mâdemki âdet-i câriye sağın sola tekâbülüdür, şu hâlde âyînedeki sûretin sağı râînin sağına tekâbül, âdet hilâfında olmuş demek olacağından intikâs, ya'ni terslik, zâhir olmuş olur. İşte bu zikrolunan ihtilâfın hepsi, mahall-i tecellî olan hazretin a'tıyâtındandır. Binâenaleyh âyîne de görünen sûret, her ne kadar râînin aynı ise de, âyînenin vaz'ıyyet-i mahsûsasına ve râînin ona olan kurbiyyet-i hâssasına göre zâhir olur. Ve kezâlik birtakım âyîneler menzilesinde olan hazarât-ı ilâhiyye ve kevnîyyede, her bir hazrette sâhib-i keşf olan râî bir sûret müşâhede etse, o sûret kendisinin sûretidir. Ancak hangi hazrette zâhir olmuş ise, o hazretin muktezâ-yı hakîkatine göre tahavvül eder. İmdi her bir kimseye vâsıl olan atâ-yı ilâhî, kendi ayn-ı sâbitesinden gelir. [2/70]

فَمَنْ عَرَفَ اسْتِعْدَادَهُ عَرَفَ قَبُولَهُ، وَمَا كُلُّ مَنْ عَرَفَ قَبُولَهُ يَعْرِفُ اسْتِعْدَادَهُ إِلَّا
بَعْدَ الْقَبُولِ إِنْ كَانَ يَعْرِفُهُ مُجْمَلًا، إِلَّا أَنَّ بَعْضَ أَهْلِ النَّظَرِ مِنْ أَصْحَابِ الْعُقُولِ
الضَّعِيفَةِ يَرَوْنَ أَنَّ اللَّهَ لَمَّا ثَبَّتَ عَنْدهُمْ أَنَّهُ فَعَالٌ لِمَا يَشَاءُ، جَوَّزُوا عَلَى اللَّهِ
مَا يُنَاقِضُ الْحِكْمَةَ، وَمَا هُوَ الْأَمْرُ عَلَيْهِ فِي نَفْسِهِ، وَلِهَذَا عَدَلَ بَعْضُ النَّظَّارِ
إِلَى نَفْيِ الْإِمْكَانِ وَإِثْبَاتِ الْوُجُوبِ بِالذَّاتِ وَبِالْغَيْرِ.

İmdi isti'dâdını ârif olan kimse, kabûlünü dahi ârif olur; ve kabûlünü ârif olan her kimse, her ne kadar onu mücmelen ârif ise de isti'dâdını bilmez, illâ kabûlden sonra bilir. Şu kadar var ki, ukûl-i zaîfe ashâbından olan ehl-i nazarın ba'zısı, kendilerinin indinde sâbit olduğu vakit, Allâh'ın لِمَا يَشَاءُ [Dilediğini işleyicidir.] olduğunu görürler. Allah üzerine hikmete münâkız olan şeyi tecvîz ettiler; hâlbuki emr, nefsinde onun üzerine değildir. Ve işte bunun için ba'zı nuzzâr, nefy-i imkâna ve bizzât ve bi'l-gayr isbât-ı vücûba tecâvüz etti.

Hz. Şeyh (r.a.) atâyâ-yı ilâhiyyenin mütenevvi' oluşu mahallin veyâ hazretin iktizâsına göre mütehavvil olmasından ileri geldiğini beyân bu-

وَهُمْ عَلَى قَسَمَيْنِ: مِنْهُمْ مَنْ يَكْمُ ذَلِكَ مُجْمَلًا، وَمِنْهُمْ مَنْ يَعْلَمُهُ مُفَصَّلًا [Ve onlar dahi iki kısım üzerinedir: Ve bunu mücmelen bilen onlardan biridir; ve onu mufasssalan bilen de onlardan diğeridir.] kavline rücu' edip derler ki: "İsti'dâdını bilen kimse, kabûlünü dahi bilir." Ya'ni Hakk'ın tecellî ettiği hazrette ismin hakikatini bilmesi sebebiyle o ismin isti'dâdının kabûl ettiği şeyi de bilir. Zîrâ her bir isim için, onda mütecellî olan Hak'tan bir kabûl-i mahsûsu vardır. Latîf isminin kabûlü, Müntakim isminin kabûlünün gayrıdır; ve sâir esmâ da buna makıyştır. Ve eser-i kevnî dahi mütecellî ile mütecellâ-aleyh arasında isim ile zâhir olup bu isim ile müsemmâ olur. Ve isti'dâdını kabûlünden bilen kimse her ne kadar isti'dâdını kable'l-kabûl mücmelen bilirse de, taf-sîlen bilmez; ancak kabûlden sonra bilir. Ya'ni bir kimseye bir feyz ve atâ gelse ve o tecellîyi kabûl etse, bu tecellîyi kabûl etmesinden bu atâyı talep etmiş olan isti'dâdını bilir. Zîrâ isti'dâdı olmasa idi, o feyzi kabûl etmez idi. Fakat her atânın kabûlünü ârif olanların hepsi, isti'dâdlarını mufasssalan bilmezler. [2/71] Çünkü isti'dâda vukûf gâyet güçtür.

Ma'lûm olsun ki, isti'dâd iki kısımdır: Birisi küllî ve kadîmdir; diğeri cüz'î ve hâdistir. İsti'dâd-ı küllî-i kadîm ilm-i ilâhîde sâbit olan eşyânın isti'dâdıdır ki, onunla vücûda istihkâk kesbedip onu kabûl ettiler; o da gayr-ı mec'ûldür, ya'ni gayr-ı muhdestir. İsti'dâd-ı cüz'î-i hâdis dahi "ayn"da mevcûd olan eşyânın isti'dâdıdır. Bu isti'dâd, eşyânın ahvâl-i vücûdiyyeyi ve tavrân-ba'de-tavr birtakım etvârın kabûlüne bâisdir. Evvelki isti'dâd vücûdî değildir, belki a'yân-ı sâbite için bir hâlet-i gaybiyyeden ibârettir. İkincisi vücûdî ve mec'ûldür; ve bu her iki isti'dâdın tafsîli bâlâda mürûr etmiştir.

İmdi mezâhirin atâ-yı ilâhîyi kabûlleri ve Hakk'ın fiili ve irâde ve kudretin taalluku onların isti'dâdlarına göre olduğu hâlde, Eş'ariyye gibi ukûl-i zaîfe ashâbından ba'zı ehl-i nazar, Allah için مَا يُرِيدُ وَيَحْكُمُ [Hak dilediğini işler ve murâd ettiği şeye de hükmeyleyler.] sıfatlarının sübûtunu müşâhede ettiklerinde, Allah üzerine hikmete mugâyir olan şeyi tecvîz ettiler de, Hakk'ın mümteni' olan şeylere kudreti olduğu i'tikâdında bulundular; ve "i'dâm-ı vücûd" ve "icâd-ı adem" gibi şeyleri câiz gördüler; ve hâlbuki emr, hakîkatte onların zannı gibi değildir. Onlar akıllarının za'fı hasebiyle mümteniâta kudretin taallukunu tenzîh zannettiler. Hakîkatte

vücûdun i'dâmı ve ademin îcâdı mümkün değildir. Ne var yok olur ve ne de yok var olur. Evet, “Hak dilediğini işler ve murâd ettiği şeye de hükmeyleyler”. Fakat onun “ilm”i şuûnât-ı ma'lûmesinin suverî olan “a'yân-ı sâbite”ye ve “irâde”si “ilm”ine ve “kudret”i dahi “irâde”sine tâbî'dir. Hük-m-i ezeli eşyânın îcâdını bu hikmet üzere tertîb buyurmuştur. Ve eşyânın îcâdı bilkuvve zât-ı ahadiyyetinde mevcûd olan şuûnâtının fiilen izhârıdır. Yoksa adem-i mahza, ya'ni bilkuvve mevcûd olmayan şeye, vücûd vermek değildir. **Zirâ vücûd birdir. O da Hakk'ın vücûd-ı nâmütenâhîsidir.** Mertebe-i akılda onun verâsı adem-i mahzdan ibârettir; ve bu gördüğümüz eşyâ o vücûda muzâf olan birer mevcûd-i i'tibârîdir. [2/72] Binâenaleyh onların adem-i mahza gitmeleri gayr-ı mümkündür. Bozulan suver ancak tebdil-i şekl eder. İşte bu tâife Allah üzerine hikmete münâkız olan şeyi tevcîz ettikleri için, mütekelliminden olan ehl-i nazarın ba'zısı “nefy-i imkân”a, ve “bizzât ve bi'l-gayr vücûbun isbâtı”na tecâvüz etti, ya'ni dedi ki: “Vücûd, vâhiddir; o da vâcibü'l-vücûddur; ve vücûdda ondan gayrısı yoktur; ve mümteniin vücûdu mümteni'dir. Fakat vâcibü'l-vücûdun bizzât ve bi'l-gayr vâcib olması vardır. Ve bizzât vâcib olan Hakk'ın vücûdudur; ve bi'l-gayr vâcib olan ise âlemin vücûdudur.” Binâenaleyh “bizzât ve bi'l-gayr vâcib”in isbâtıyla imkân nefyedilmiş oldu. Ve onlar “vâcibü'l-vücûdun bi'l-gayr vâcib olması vardır” demeleriyle, vücûd-ı hâricî olan mezâhir-i âlemi hesâba katarlar. Ve akl-ı nazarî erbâbı olan ulemâ-i İslâmiyyeyi ve bilcümle felâsifeyi ve hattâ erbâb-ı fenni şaşırtan dahi bu mezâhir-i kesîrenin vücûdudur. Hepsî vâcibü'l-vücûdu kabûl ederler; fakat bu eşyâyı görünce: “Bu eşyâ nereden ve nasıl çıkmıştır; ve vâcibü'l-vücûd ile revâbıt ve münâsebâtı nedir?” bunları idrâk edemeyip, her tâife bir türlü delîl-i aklî getirerek müddeâlarını isbâta çalışır; ve birçok kıyl ü kâle düşerler.

وَالْمُحَقَّقُ مِمَّا يُشَبِّهُ الْإِمْكَانَ، وَيَعْرِفُ حَضْرَتَهُ وَالْمُمْكِنَ مَا هُوَ الْمُمْكِنُ وَمِنْ
أَيْنَ هُوَ مُمَكِّنٌ، وَهُوَ بَعَيْنُهُ وَاجِبٌ بِالْغَيْرِ، وَمِنْ أَيْنَ صَحَّ عَلَيْهِ اسْمُ الْغَيْرِ الَّذِي
اِفْتَضَى لَهُ الْوَجُوبَ، وَلَا يَعْلَمُ هَذَا التَّفْصِيلَ إِلَّا الْعُلَمَاءُ بِاللَّهِ خَاصَّةً.

Ve bizden muhakkik, imkânı isbât eder; ve onun hazretini ve mümkin-
ni ve mümkinin ne şey olduğunu ve onun nereden mümkin bulundu-

ğunu; ve hâlbuki onun bi-aynihi vâcib-bi'l-gayr idiğini; ve kendisi için vücûb iktizâ eden gayr isminin nereden sahîh olduğunu bilir; ve bu tafsîli hâssaten ancak ulemâ-i billâh bilir.

Ve emrin hakikatini müşâhede eden bizim tâifeden bulunan muhakkik, imtinâ'-i vücûb ile berâber imkânı isbât eder. Zîrâ imkânın mertebesi vücûd-ı mahz ile adem-i mahz arasındadır. Ve onun hâzır olduğu mahalli bilir; ve onun mahall-i huzûru, vücûd-ı hâriciden evvel akıldır. Meselâ “siyah” deriz, onun “ayn”ı akılda hâzırdır; ve o mertebede vücûd ve ademi iktizâ etmez; velâkin hâricte sebebin vücûd ve ademinden [2/73] münfek değildir. Ve muhakkik, mümkün ve mümkünin ne şey olduğunu da bilir; ve mümkünin hakikati, adem ile vücûddan mürekkebdır; ve onda ademden bir mikdâr-ı mahsûs bulunduğu gibi, vücûddan dahi onda sâbit ve mütehakkık olan bir mikdâr vardır. Binâenaleyh mümkün hem mümteniî ve hem de vâcibi izhâr eder.

Misâl: Suyun vücûdunu vâcib farzetmiş olsak, ona nazaran buz ademden ibârettir; ve buzun mertebesi vücûd ile adem arasındadır. Ve vücûd-ı hâricisinden evvel hâzır olduğu mahal akıldır; ve o mertebede vücûdu ve ademi iktizâ etmez; ve onun vücûdu sebebin vücûd ve ademinden ayrılmaz; zîrâ sebep mevcûd olunca zâhir olur; ve sebep mürtefi' olunca zâil olur. Ve incimâd bir emr-i ademî ve izâfî olduğundan elimize bir mikdâr buz aldığımız vakit onda, o emr-i ademî ve izâfiden bir mikdâr-ı mahsûs olduğunu görürüz. Zîrâ “işte âlemde incimâd bu kadardır, bu cirmin hâricinde incimâd vâki' değildir” diyemeyiz; ve onda suyun, ya'ni vâcibin, vücûdundan dahi sâbit ve mütehakkık olan bir mikdâr vardır. Zîrâ “işte suyun vücûdu bu kadar olup, o da bu buzda müteayyin olmuştur” denemez. Binâenaleyh buz hem mümteniî ve hem de vâcibin muzhiri olmuş olur.

Ve muhakkik, mümkünin nereden mümkün olduğunu da bilir. Ve “mümkün” vücûdda, vücûd ile adem beyinde nisbet-i ademiyyedir; ve o nisbet vücûd üzerine zâid olarak gelmiş bir şey değildir.

Misâl: La'l rengindeki boya ile yeşil boya yekdiğerine karıştırılsa, deniz renginde koyu bir mâî renk hâsıl olur: Onun vücûd-ı hâricisi ma'dûm idi. Mevcûd olan iki boyanın imtizâcından husûle geldi; ve onun vücûdu iki

boyanın vücûdunu tezyîd etmedi; belki onların bilkuvve mevcûd ve bilfiil ma'dûm olan bir nisbeti idi. Ve kezâ buzun vücûdu suya nisbeten bir vücûd-ı izâfî ve ademîdir. Su donup buz olmakla vücûdu ziyâdeleşmedi.

Ve kezâ muhakkik, mümkün “ayn” ıyla vâcib-bi'l-gayr olduğunu da bilir. Zîrâ vücûdun vücûbu “bizzât” olursa, ona “vâcib-bi'z-zât” derler; ve eğer “bi'l-gayr” olursa ona da “vâcib-bi'l-gayr” derler ki, bu da âlemin [2/74] vücûdudur. Ve âlemin vücûdu ise, vâcibü'l-vücûdun taayyününden ibârettir; ve taayyünât dahi bâlâda îzâh olunduğu üzere, vücûd ile adem arasında vâki' olup hem mümteni' ve hem de vâcibin muzhiridir. Bu da vücûd-ı mümkün olup “ayn” ıyla vâcib-bi'l-gayrdır.

Ve kezâ muhakkik, kendisi için vücûb iktizâ eden “gayr” isminin nereden sahîh olduğunu da bilir. Zîrâ “vâcibü'l-vücûd” lafzı, hadd-i zâtında “vâcibü'l-vücûd-ı bi'z-zât”ın ismidir. “Vâcibü'l-vücûd-ı bi'l-gayr”a bu ismin itlâkı, kendi vasfını giydirmesi cihetinden bu gayr üzerine vâki' olan istîlâsı sebebiyledir. Zîrâ Hak, Semî', Basîr ve Mürîd olduğu gibi, bu sıfatlar insanda dahi zâhirdir. Meselâ buzun vücûdu kable'z-zuhûr ma'dûm iken, suyun nisbet-i zâtiyyesinden ibâret bulunan incimâd vâki' olunca, o buz suyun taayyününden ibâret olduğu hâlde, bi-hasebi'z-zâhir, onun gayrı olur; ve tahâret olunamamak ve vaz'edildiği kabın şekline tâbi' olmamak ve cereyan etmemek gibi, birçok vecihlerden, aslı olan suya mugâyirdir. Fakat temâs ettiği şeyi ıslatmak ve susamış olan kimse onu yediği vakit kandırmak gibi onda suyun birtakım evsâfı dahi zâhir olur.

İşte mümkün hakkındaki bu tafsîlâtı ve vücûhu arasındaki farkı ve onların envâ'-ı isti'dâdâtını, ancak hâssaten ulemâ-i billâh bilir. Kesret-i taayyünât ve niseb ve izâfât ile vücûd-ı vâhid-i hakîkiden muhtecib olan ve ehl-i nazardan bulunan ulemâ bu hakîkati idrâk edememişlerdir. Binâenaleyh muhakkikîn indinde hakîkatte “vücûd-ı mutlak” ile “vücûd-ı mukayyed”den gayrı bir şey yoktur; ve vücûdun hakîkati ikisinde de birdir; ve itlâk ile takyîd ancak niseb-i zâtiyyeden ibârettir.

وعلى قَدَمِ شَيْثٍ يَكُونُ آخِرُ مَوْلُودٍ يُوَلَّدُ مِنْ هَذَا النَّوْعِ الْإِنْسَانِيِّ، وَهُوَ حَامِلٌ
أَسْرَارِهِ، وَلَيْسَ بَعْدَهُ وَلَدٌ فِي هَذَا النَّوْعِ، فَهُوَ خَاتَمُ الْأَوْلَادِ، وَتُوَلَّدَ مَعَهُ أُخْتُ

له، فَتَخْرُجُ قَبْلَهُ، وَيَخْرُجُ بَعْدَهَا يَكُونُ رَأْسُهُ عِنْدَ رِجْلَيْهَا، وَيَكُونُ مَوْلِدُهُ
بِالصَّيْنِ، وَلُغَتُهُ لُغَةُ بَلَدِهِ، وَيَسْرِي الْعُقْمُ فِي الرِّجَالِ وَالنِّسَاءِ، فَيَكْثُرُ النِّكَاحُ
مِنْ غَيْرِ وَلَاذَّةٍ، وَيَدْعُوهُمْ إِلَى اللَّهِ فَلَا يُجَابُ.

[2/75] Bu nev'-i insânîden doğan son mevlûd, "kadem"i Şîs üzerine olur; ve o onun hâmil-i esrârıdır; ve ondan sonra bu nevi'den bir veled yoktur. Binâenaleyh o, hâtem-i evlâddır; ve onunla berâber hemşiresi doğar, ondan evvel çıkar; ve o, başı onun iki ayağı indinde olduğu hâlde, hemşiresinden sonra çıkar; ve onun mevlidi Çin'de olur; ve lugatı, şehrinin lugatıdır. Ve erkekte ve kadında kısırlık sârî olur. Binâenaleyh onlarda vilâdetsiz nikâh çok olur; ve onları Allâh'a da'vet eder, îcâbet olunmaz.

Ya'ni ulûm-i vehbiyye ibtidâ suver-i insâniyye içinde Şîs (a.s.) ile zâhir olmuş ve atâyânın miftâhı dahi onun elinde bulunmuş idi. Şîs (a.s.) matlaıyla başlayan bu manzûme-i insâniyye yine o matla' ile hatmolunmuş olmak için, nev'-i insânîden mütevellid olan son çocuk vehb-i ilâhî mer-tebesinin hatmiyeti ile zâhir olur; ve bu çocuk kemâl-i ilâhînin meclâsı olan mezâhir-i insâniyyenin sonudur. Ya'ni vehb-i ilâhî olan ulûm-i ilkâiye salâhiyet, nev'-i insânî içinde Şîs (a.s.) ile açılır ve bu çocuk ile kapanır. Binâenaleyh bu son çocuk Şîs (a.s.)'ın "kadem"i üzere olup onun esrârını hâmilidir. Ve bu hâtem-i evlâddan sonra bu nev'-i insânîden, ya'ni ulûm-i ilkâiye sâlih bulunan insanların nev'inden, bir çocuk doğmaz. Doğanlar insan sûretinde hayvan olur. Zîrâ onların himmetleri fî-zamâninâ pek çok emsâlî görüldüğü üzere, kemâl-i râhatla istedikleri şeyleri yemek ve içmek; ve keyifleri vech ile uyumak ve gezmek; ve beğendikleri dişileriyle serbestçe çiftleşmek; ve zevk-i hayât ta'bîr ettikleri bu menâfi'-i nefsâniyyeyi alâ-vechî'l-kemâl istifâ edebilmek için servet ve yesâra mâlik olmak kasdıyla, terakkiyât-ı medeniyye ve mücâdele-i hayâtiyye nâmı altında sarf-ı mesâî etmek esâslarından ibâret olur. Ve kendilerine, nizâm-ı cem'iyet-i beşeriyye için hiç olmazsa kavâid-i ahlâkiyyeye riâyet etmeleri teklîf olursa, "Ahlâk emr-i i'tibârîdir" derler. Hâlbuki gece gündüz pek ziyâde ehemmiyetle düşündükleri vücûdları dahi i'tibârîdir. Eğer bunlar sözlerinin eri olsalar her i'tibârî şeye ehemmiyet vermedikleri gibi, vücûdlarına da

ehemmiyet vermemeleri lâzım gelirdi. Binâenaleyh onların düstûr-ı esâsîleri “ezvâk-ı hayâtıyyenin istîfâsı için her nevi” vesâite mürâcaat câizdir; şu kadar ki, vücûdun selâmeti şarttır” kavliyle hulâsa olunabilir. İşte bir hayvanın lisânı olsaydı, söyleyebileceği [2/76] şey dahi bundan ibâret olurdu. Bunların heykelleri ve ecsâdı, heyâkil-i hayvâniyyeden daha mükemmel olduğu hâlde, onların derecesine sukûtlarına bakılırsa **أُولَئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ** (A'râf, 7/179) [İşte onlar hayvânât-ı ehliyye gibidirler ve belki onlardan daha şaşkındırlar.] âyet-i kerîmesinin ne kadar belîğ bir ta'rîf-i ilâhî olduğu tezâhür eder.

Hâtem-i evlâd ile berâber onun kız kardeşi dahi doğar, ya'ni ikiz olarak doğarlar. Zîrâ hâtem-i evlâd, vehb-i ilâhî mertebesinin hatmiyetidir. Ve atâ-yı ilâhî, hademe-i esmâdan bir hâdimin iki eli üzerine vâki' olur. Nitekim tafsilî yukarıda geçti. Ve esmânın “iki el”inden murâd biri “fâil” ve diğeri “münfail” olmak üzere iki sûrette mütecellî olmasıdır; ve insan dahi tekvîn-i timsâlde iki el ile mütecellîdir. Bir yedi ile fâil, ve diğeri yedi ile münfaildir; ve fâil erkek, münfail kadındır; ve erkek ile kadın “insan” mefhûmu tahtında mündemicdir. İşte menşei esmâ olan atâyâ-yı ilâhiyye de böyledir. Bu sırra mebnî hâtem-i evlâd hemşîresiyle ikiz olarak doğar; ve hemşîresi hâtem-i evlâddan evvel; ve o, ondan sonra çıkar; ve hâtem-i evlâdın başı, hemşîresinin iki ayağı tarafında vâki' olur. Zîrâ atâyâ-yı ilâhiyye mevrîdin, ya'ni mahallin, ve münfailin isti'dâdı hasebiyle zâhîr olur. Binâenaleyh fâilin eseri zâhîr olabilmek için ibtidâ münfailin vücûdu lâzımdır. Onun için “insan” mefhûmunun yed-i münfaile ve kâbilesi olan kadın ibtidâ çıkar; ve vehb-i ilâhî mertebesinin hatmiyeti olan hâtem-i evlâd ise, yed-i fâile olmak hasebiyle hemşîresinden sonra doğar. Ve sebep-i his ve hareket olan cümle-i asabiyyesinin mahalli bulunan başı, kuvâ-yı nefsâniyyesinin hey'et-i mecmûasını câmi' olduğundan ve kuvâ-yı nefsâniyyenin hükümran olduğu mahal, esfel-i sâfilîn-i tabîat bulunduğundan, hemşîresinin uzv-ı esfeli olan ayakları tarafında vâki' olur. Ve ulûm-i ilâhiyye-i zevkiyye ehlullâh için kuvâdan hâsıldır; ve bu kuvâ hasebiyle de muhtelifdir. Binâenaleyh o ulûm ihtilâf-ı kuvâ ile muhtelifdir. Fakat ihtilâf-ı kuvâ ile muhtelif olan bu ulûm, ayn-ı vâhide olan hüviyyet-i Hakk'a râci'dir; ve bu hikmet, hikmet-i ahadiyye olup “ilm-i ercül”dendir; ve ilm-i ercülün taf-

sîli **Fass-ı Hûdî**'de beyân olunmuştur. İşte bu sırra mebnî hâtem-i evlâdın başı, hemşîresinin ayakları tarafında vâki' olur.

Ve onun doğduğu mahal Çin'dir; ve kendisi Çin ahâlisinin lisânıyla tekellüm eder; ve Çin memleketi, nev'-i insânın menşe'-i zuhûru olan Asya kırt'asının aksâsıdır. Hâtem-i evlâd olduğu için bu kırt'anın nihâyetindeki bir memlekette doğar; ve o doğduktan sonra erkek ve kadın arasında çok mücâmaa vâki' olur ise de çocuk hâsıl olmaz; kadınlar kısır olur. Binâenaleyh onların mücâmaaları bilâ-mahsûl zevk-i hayvânîden ibâret kalır. [2/77] Ve hâtem-i evlâd kavmini Allâh'a, ya'ni kesretten vahdete, da'vet ederse de, kabûl etmezler. Zîrâ mezhepleri tenâsüh üzerine binâ olunmuştur; ve tenâsüh ise nesh-i tenâsül iktizâ etmiştir. Kendilerinin isti'dâdı budur. Binâenaleyh nesh-i zâhirînin vukûu için onların da'vete icâbet etmemeleri ve dalâlette sâbit olmaları lâzım gelir.

فَإِذَا قَبَضَهُ اللَّهُ وَقَبِضَ مُؤْمِنِي زَمَانِهِ بَقِيَ مَن بَقِيَ مِثْلَ الْبَهَائِمِ، لَا يُجَلُونَ
حَالًا وَلَا يُحَرِّمُونَ حَرَامًا، يَتَصَرَّفُونَ بِحُكْمِ الطَّبِيعَةِ شَهْوَةً مُجَرَّدَةً عَنِ الْعَقْلِ
وَالشَّرْعِ، فَعَلَيْهِمْ تَقْوَمُ السَّاعَةُ.

İmdi Allah Teâlâ onu ve onun zamânında olan mü'minleri kabzeyledikde, kalan behâyim gibi kalır. Helâli helâl ve harâmı harâm bilmezler. Tabîat hükmüyle, akıl ve şer'den mücerred olan şehvet ile tasarruf ederler. Binâenaleyh kıyâmet onların üzerine kopar.

Ya'ni hâtem-i evlâd ile onun zamânındaki mü'minler âhirete intikâl ettikten sonra, insan sûretinde berhayât kalanlar, hayvanât gibi kalırlar. Onların harekâtı ne mîzân-ı akla muvâfık ve ne de kânûn-ı şer'e mutâbıktır. Şehvetten ibâret olan hükm-i tabîat ile hareket ederler. Dağlarda yulırsız gezen hayvanlar gibi yaşarlar. Binâenaleyh nev'-i insânın halkından maksûd olan gâye fevtolmuş olur; ve bu şecere-i âlem semeresiz kalır; ve âlem-i hilkat, Âdem'den evvel nasıl ki bî-rûh bir cesed-i müsevvâ gibi idiyse, hâtem-i evlâd ile mü'minlerin vefâtından sonra yine o hâlde kalır; ve kıyâmet şîrâr-ı nâs üzerine kopar. Nitekim hadîs-i şerîfte buyrulur: لَا تَقُومُ إِلَّا عَلَى شِرَارِ النَّاسِ¹⁶⁴ “Kıyâmet ancak şîrâr-ı nâs üzerine kopar”¹⁶⁴

164 Müslim, “Fiten”, 27; İbn Mâce, “Fiten”, 23; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, s. 280.

ve شَرُّ النَّاسِ مَنْ قَامَتِ الْقِيَامَةُ عَلَيْهِ وَهُوَ حَيٌّ ya'ni "Nâsın şerlisi o kimsedir ki, kıyâmet onun üzerine kopar, hâlbuki o diridir."¹⁶⁵ Zîrâ yeryüzünde "Allah, Allah" diyen bulundukça kıyâmet kopmaz. Nitekim (S.a.v.) Efendimiz buyurur: لَا تَقُومُ السَّاعَةُ حَتَّى يُقَالَ فِي الْأَرْضِ اللَّهُ اللَّهُ [Yeryüzünde "Allah, Allah" diyen bulundukça kıyâmet kopmayacaktır].¹⁶⁶ Ve "Allah" diyenden murâd "insân-ı kâmil"dir. Çünkü insân-ı kâmil "Allah" ism-i câmiinin mazharıdır; ve hakkıyla "Allah" diyen ancak odur. Onun gayrısında [2/78] bu kâbiliyet yoktur. Zamânının insân-ı kâmil olan hâtem-i evlâdın intikâlinden sonra âlemin rûhu zâil olup meyyit hükmünde kalır; ve kıyâmet-i kübrâ kâim olur. Zîrâ mezâhirden her birisinin eceli vardır. Âlem dahi mezâhirden bir mazhar olduğundan onun dahi eceli gelir, ölür.

14 Rebîu'l-âhir 1335 ve 24 Kânûn-i sâni 1332

[6 Şubat 1917], Salı gecesi saat 5

Sürh-i *Mesnevî-i Şerîf*:¹⁶⁷

در بیان آنکه عطای حق سبحانه تعالی و قدرت او موقوف قابلیت نیست همچون داد خلقان که آنرا قابلیت باید، زیرا که عطای حق تعالی قدیم است و قابلیت حادث. عطا صفت حقست -جل جلاله- و قابلیت صفت مخلوق، و قدیم موقوف حادث نباشد.

Tercüme: "Hak Teâlâ hazretlerinin atâsı ve kudreti, kâbiliyete mevkûf olan halâyıkın atâsı ve kudreti gibi, kâbiliyete mevkûf değildir. Zîrâ atâ-yı Hak kadîm ve kâbiliyet ise hâdisdir. Atâ, Hakk'ın sıfatı ve kâbiliyet ise, mahlûkun sıfatıdır; ve kadîm, hâdis mevkûf olmaz."

Şerh: Bu fass-ı münîfin ibtidâsında îzâh olunduğu üzere atâyâ, biri zâtî,

¹⁶⁵ Buhârî, "Fiten", 5; Müslim, "İmâret", 53. Ahmed Avni Bey, rivâyetin *Fusûs* şerhlerindeki hâlini aktarmıştır.

¹⁶⁶ Müslim, "İmân", 66; Tirmizî, "Fiten", 35; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XIX, s. 100.

¹⁶⁷ Bu sûrh-i şerîf ve tâkip eden beyitler için bk. Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, IX, s. 499-506 (beyit: 1537-1555).

diğeri esmâî olmak üzere iki kısımdır: Atâyâ-yı zâtîyye, zât-ı ahadiyyette mahfî ve müstehlek olup, zuhûr talebinde bulunan sıfât ve esmâya, Hakk'ın kendi zâtında, kendi zâtıyla, kendi zâtına tecellisi sûretiyle, ilm-i ilâhîsinde vücûd bahşetmesidir ki, buna “feyz-i akdes” derler. Ve bu âtâ Hakk'ın ik-tizâ-yı zâtîsi olduğundan, mertebe-i ilimde peydâ olan ve suver-i esmâdan ibaret bulunan a'yân-ı sâbite için kâbiliyet şart değildir. Zîrâ a'yân-ı sâbite Hakk'ın niseb ve şûunâtının sûretleridir; ve Hakk'ın şûunâtı ise, kendi vücûdunun “ayn”ıdır; ve Hakk'ın vücûduyla berâber kadîmdir. Binâenaleyh Hakk'ın atâ-yı zâtîsi kadîm olur. Fakat vücûd-ı mutlak-ı Hakk'ın “mertebe-i ilim”den “mertebe-i ayn”a tenezzülü ve mezâhir-i kevnîyye sûretlerinde takayyüdü, a'yân-ı sâbite hasebiyle olduğundan ve âlem-i kevnde her bir mazhara vârid olan atâyâ kendi ism-i hâssının isti'dâdına göre bulunduğundan, bu atâyâ-yı esmâîyyede kâbiliyet şarttır; ve âlem-i kevnde vâkî' olan [2/79] bu tecelliyât-ı esmâîyyeye “feyz-i mukaddes” derler. *Mesnevî*:

چاره آن دل عطاى مبدلىست داد او را قابليت شرط نيست
بلکه شرط قابليت داد اوست داد لب و قابليت هست پوست

Tercüme: “O gönlün çâresi bir mübdilin atâsıdır. Onun dâd ve atâsına, kâbiliyet şart değildir. Belki şart-ı kâbiliyyet O'nun atâsıdır: Atâ iç; ve kâbiliyet kabuk gibidir.”

Şerh: Taştan daha katı olan kalbin çâresi bir mübdilin, ya'ni mübedilü'l-ahvâl olan Hakk'ın atâsıdır. Ve böyle kimse Mudill isminin taht-ı te'sîrinde bulunduğu hâlde, atâ-yı ilâhî, ism-i Hâdî'nin iki eli üzere, ona vâsıl olmalıdır ki, o dalâletten kurtulabilsin. Zîrâ atâ-yı ilâhî esmâ hâdimlerinden bir hâdim vâsıtasıyla gelir. “Hakk'ın atâsı için kâbiliyet şart mıdır?” diye suâl olunursa, “Değildir!” cevâbı verilir. Zîrâ hidâyete kâbiliyet birçok kimselerin zannettiği gibi, mutlakâ a'mâl-i sâlihaya muvâzabat ve maâsîden mücânebet değildir. Hakk'ın inâyeti bî-illettir. Nice anadan doğma kâfirler vardır ki, Hakk'ın hidâyeti imdâdlarına erişmiştir; ve nice ehl-i fık ve isyân vardır ki, Hak onlara bilâhare mertebe-i velâyeti ihsân etmiştir. İbâdât ve tâât ise esbâb-ı âdiyeden ibârettir. Onun için Hak Teâlâ buyurur: يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِن رَّحْمَةِ اللَّهِ (Zümer, 39/53) ya'ni “Ey nefislerini isrâf eden kullarım, Allâh'ın rahmetinden ümidinizi kesmeyin!”

Binâenaleyh onun atâsı için kâbiliyet şart değildir. Belki kâbiliyetin şartı, O'nun atâsıdır. Zîrâ “feyz-i akdes” denilen onun atâ-yı zâtîsi bi-hasebî'l-istîdâd a'yân-ı sâbiteye kâbiliyet bahşetmiştir ki, “feyz-i mukaddes” denilen tecelliyât-ı esmâiyye bu kâbiliyet üzerine vârid olur. Bu sûrette atâ-yı zâtî iç; ve a'yân-ı kevnîyyenin kâbiliyeti kabuk gibi olur. Eğer bir kimsenin ayn-ı sâbitesi ezelde ism-i Hâdî'nin sûreti üzere ilm-i ilâhîde sübût bulmuş ise, bu âlem-i süflîde bir müddet sahrâ-yı dalâlette pûyân olsa ve hidâyete sûretâ kâbiliyeti olmasa bile, mazharı olduğu ismin hazînesindeki atâyâ vakti gelince ona vâsıl olur. [2/80] *Mesnevî*:

این که موسی را عصا ثعبان شود همچو خورشیدی کفش رخشان شود
صد هزاران معجزات انبیا کان نگنجد در ضمیر و عقل ما

Tercüme: “İşte asâ, Mûsâ için yılan olur. Bir güneş gibi, onun avucunun içi ziyâdâr olur. Daha bizim zamîrimize ve aklımıza sığmayan yüz binlerce mu'cizât-ı enbiyâ vardır.”

Şerh: Ya'ni, eğer sen atâ-yı zâtînin iç; ve a'yân-ı kevnîyyenin kâbiliyeti kabuk gibi olduğunun misâlini görmek istersen, işte biri Mûsâ (a.s.)'ın asâsı ve yed-i beyzâsıdır ki, bir ağaç parçasıyla yılanın; ve et ile kemikten ibâret bulunan bir el ile ziyânın zâhîrde münâsebetleri olmadığı hâlde, “asâ” yılan ve “el” dahi güneş gibi parlak oldu. Zîrâ o asânın ve elin içi ki, onların ayn-ı sâbiteleridir, atâ-yı zâtî bunlar hakkında bu sûretle vârid oldu; ve atâ-yı zâtî, vârid olmak için, “Bu ağaçtır ve bu eldir; bunlarda yılan ve ziyâ-pâş olmağa kâbiliyet yoktur” demez. Bir hârîka olmak üzere onların kabukları olan vücûd-ı kevnîleri açıldığı vakit, a'yân-ı kevnîyye nazarında onların içi zâhîr olur. İşte her şeyi sebebe bağlı gören aklımızın ve zamîrimizin almadığı yüz binlerce mu'cizât-ı enbiyâ dahi buna kıyâs olunmak lâzımdır. Şu kadar var ki, o kabukların açılıp içlerinin çıkması dahi a'yân-ı sâbitelerinin iktizâsındandır; ve bu fevka'l-âdelik dahi, Cenâb-ı Hakîm-i mutlak tarafından her kabuğun içi olduğunu merhameten kullarına anlatmak ve kışırdan lûbbe da'vet etmek içindir. *Mesnevî*:

نیست از اسباب تصریفِ خداست نیستها را قابلیت از کجاست
قابلی گر شرطِ فعلِ حق بدی هیچ معدومی به هستی نامدی

Tercüme: “Tasrîf-i Hudâdır, esbâbdan değildir; yoklara kâbiliyet ne-

redendir? Eğer kâbiliyet fiil-i Hakk'ın şartı olaydı, hiçbir ma'dûm vücûda gelmezdi." [2/81]

Şerh: Ya'ni tasarrufât-ı ilâhiyye esbâbın vücûduna mütevakkıf değildir. Zîrâ esbâb dediğimiz şeyler dahi, vücûd-ı Hakk'ın niseb ve izâfâtıdır; ve niseb ise umûr-i ademîyyedendir. Vücûd-ı halk dediğimiz, mezâhir-i âlemin hey'et-i mecmûası, vücûd-ı izâfiden ibâret olunca, o ârızî ve ademî olan şeylere kâbiliyet nereden gelir? Belki onların kâbiliyetlerinin şartı atâ-yı zâtîden inbiâs eder. Eğer Hakk'ın fiili zuhûra gelmek için kâbiliyet şart olaydı, zât-ı ahadiyyette mahfî olan niseb ve şuûnât-ı ilâhiyyenin hiçbirisi vücûda gelmez idi. Zîrâ Hakk'ın şuûnât-ı esmâiyyesi ile zuhûru zâtının muktezâsıdır; ve bu zuhûr için kâbiliyet şart değildir. Çünkü kâbiliyet sebebdir; ve Hakk'ın vücûd-ı mutlakı ve onda mündemic olan niseb hiçbir sebep tahtında mevcûd olmuş değildir. *Mesnevî*:

ستى بنهاد و اسباب و طرق	طالبان را زیر این ازرق تتق
بيشتر احوال بر سنت رود	گاه قدرت خارق سنت شود
سنت و عادت نهاده با مزه	باز کرده خرق عادت معجزه
بى سبب گر عز بما موصول نیست	قدرت از عزل سبب معزول نیست
ای گرفتار سبب بیرون میر	لیک عزل آن مسبب ظن میر
هر چه خواهد آن مسبب آورد	قدرت مطلق سببها بر درد
لیک اغلب بر سبب راند نفاذ	تا بداند طالبی جستن مراد
چون سبب نبود چه ره جوید مرید	پس سبب در راه می باید بدید
این سببها بر نظرها پردهاست	که ز هر دیدار صنعتش را سزاست

Tercüme: “Hak Teâlâ tâliblere, bu mâî perdenin altında, bir âdet ve esbâb ve turuk vaz'etti. Ekser-i ahvâl, âdet üzere cârî olur. Ba'zan kudret-i Hak âdeti yırtar. Âdeti letâfetle vaz'etmiş, ba'dehû mu'cizeyi hark-ı âdet kılmıştır. Eğer izzet bize sebebsiz mevsûl değil ise, kudret-i ilâhî sebebin azlinden ma'zûl değildir. Ey sebebe giriftâr olan, dışarıya uçma! Lâkin sebebin azlini müsebbib zannetme! [2/82] O müsebbib her ne dilerse getirir. Kudret-i mutlak sebepleri yırtar. Lâkin bir tâlib, murâd istemeyi bilsin diye işlerin bitimini sebep üzere sürer. Sebeb olmayınca mürîd, ne yol arar? Binâenaleyh sebep, yolda âşikâr olmak lâzımdır. Bu sebebler, nazarlar üze-

rinde perdedir. Zîrâ her dîdâr O'nun sun'una lâayık değildir.”

Şerh: Ya'ni Hak Teâlâ hazretleri bu âlem-i his ve şehâdette, tâlib-i atâ olanlara, bir âdet ve esbâb ve yol vaz'etti ki, atâ-yı ilâhî tâliblere bu âlem-i şehâdetin âdeti üzere birtakım sebebler vâsıtasıyla bir tarîk-i mahsustan gelir. Meselâ bir kimse elindeki kayısı çekirdeğinden kayısı yemek murâd etse, evvelâ onu toprağa gömmeli, ba'dehû sulamalı, sonra da teâkub-i sinî-ne intizâr etmelidir. Zîrâ dünyânın âdeti budur. Ve bu atâ, atâ-yı zâtî değil, atâ-yı esmâidir; ve atâ-yı ilâhî birtakım hademe-i esmânın hizmetiyle vâki' olur; ve suver-i âlemden her bir sûret bir ismin mazharıdır; ve bir işin görölmesine bu sûretlerden birinin veyâ birkaçının hizmeti, onların mazhar oldukları esmânın hizmeti olur. İşte dünyânın ekser-i ahvâli böyle âdet üzerine cârîdir. Fakat ba'zan kudret-i Hak bu âdeti yırtıverir. Meselâ buzun vücûdu için su, suyun vücûdu için buhâr, buhârın vücûdu için de havâ-yı nesîmî lâzımdır. Bunlar alâ-merâtibihim yekdîğlerinin vücûduna sebebdır. Ve havâ-yı nesîmî bu istihâlâtı geçirdikten sonra buz olur. Âdet-i tabîyye budur. Hak, buzun vücûdu için bu tarîki vaz'etti. Fakat bir nebiyy-i zîşân mu'cize; ve onun vârisi bulunan bir veliyy-i kâmil kerâmet olmak üzere, yed-i mübârekini havâ-yı nesîmî içine uzatıp bir buz parçası istihâl edebilir. Zîrâ onlar sıfât-ı beşeriyyelerinden fânî olup Hak'la bâki olmuş olduklarından, onların kudret ve fiilleri, Hakk'ın kudreti ve fiilidir; ve kudret-i Hak ba'zan âdeti yırtar; böyle hârikulâde ahvâl zuhûra gelir. Hak Teâlâ âdeti, latîf ve mümtezic birtakım sebebler üzerine vaz'etmiştir. Ba'dehû bu âlem-i esbâbın verâsında, avâlim-i sâire mevcûd olduğunu izhâr için mu'cize-i enbiyâyı, âdeti hark edici kılmiştir. Bu dünyâda izzet ve ni'met dahi bize alâ-tarîki'l-âde birtakım sebebler vâsıtasıyla gelir. Fakat zâhirde izzet ve ni'mete vâsıta olabilecek esbâbın zâil olduğunu müşâhede edersen, sebebin ma'zûl olduğu gibi, kudret-i ilâhînin dahi ma'zûl olduğunu zannetme! Mâdemki müsebbib ma'zûl değildir, onun diğerk esmâsı yediyle sana atâ-yı ilâhî gelir. O müsebbib ezelde her neyi kazâ ve takdîr etmiş ise, meydanda sebep görünmese bile, [2/83] kudret-i mutlak o sebepleri izhâr eder. Ve meselâ esbâb-ı nıkmet mevcûd iken o sebepleri yırtıp, onun yerine esbâb-ı ni'meti müheyâ kılar. اَدْعُونِي اَسْتَجِبْ لَكُمْ (Mü'min, 40/60) [Bana duâ ediniz; size icâbet edeyim!] âyet-i kerîmesi mûcibince bir tâlib, murâdını taleb

etsin diye, Hak Teâlâ işlerin bitmesini sebep üzerine binâ etmiştir. Binâ-naleyh herkes gözünü esbâba dikmiştir. Meselâ zengin olmak isteyen kimse ticârete sülûk eder; ve “Yâ Rab benim ticarettime revâc ver!” diye duâ eder. Eğer bu gibi esbâb-ı gınâ mevcûd olmasa idi, mürîd-i gınâ neye tevessül ile zengin olunabileceğini bilemeyip şaşırır kalır idi. Böyle olunca taleb sâhibinin tarîkinde sebep bulunmak îcâb-ı hikmettir. İmdi sen bu âlemde işlerin esbâb tahtında görülmesi âdet olduğuna bakıp da müsebbibden gâfil olma! Bu sebebler gözlerde perdedir. O perdelerin arkasında müsebbib vardır. Fakat her didâr, onun san’atını ve ef’âlini görmeğe lâıyk değildir. Bunu görmek için “tevhîd-i ef’âl” mertebesine vusûl lâzımdır. Hâlbuki milyonlarca halk esbâba sarılmışlar ve kendilerine gelen ni’met ve nîkmeti o esbâbdan bilmişlerdir. *Mesnevî:*

دیدۀ باید سبب سوراخ کن	تا حجب را بر کند از بیخ و بن
تا مسبب بیند اندر لامکان	هرزه داند جهد و اسباب و دکان
از مسبب میرسد هر خیر و شر	نیست اسباب و وسائط ای پدر
جز خیالی منعقد در شاهراه	تا بماند دور غفلت چند گاه

Tercüme: “Hicâbları kökünden ve dibinden koparmak için, sebebi delici bir göz lâzımdır. Tâ ki lâ-mekânda müsebbibi görsün; ve cehdi ve sebepleri ve dükkânı boş ve beyhûde olarak müşâhede etsin. Her hayır ve şer müsebbibden gelir. Ey peder, esbâb ve vesâit, gaflet devri bir zaman kalmak için, şâhrâhda mün’akid olmuş bir hayâlden başka bir şey değildir.”

Şerh: Ya’ni bi-hasebî’l-esmâ vücûd-ı mutlak-ı Hakk’ın takayyüdünden ibâret bulunan bu mezâhirin ve bu esbâbın vücûd-ı izâfîlerini [2/84] delip de, mekân ile muttasıf bulunan âlem-i cismâniyyet hâricinde, lâ-mekânda müsebbibin vücûd-ı vâhid-i hakîkîsini görecektir; ve binâenaleyh mesâîyi ve sebepleri ve dükkânı, ya’ni üzerinde âdet cârî olan cismâniyeti, fânî müşâhede edecek bir göz lâzımdır. Bir sebep-i zâhirî tahtında gelen her bir hayır ve şer, esmâsı hasebiyle müsebbibden gelir. Eğer sen “Müsebbib niçin esbâb perdesi arkasına gizlenmiştir; keşke zâhir olaydı da herkes hakikat-i hâli bile idi!” diyecek olursan, onun cevâbı budur ki, bu esbâb ve vesâit âhiretin caddesi olan bu hazret-i şehâdetde, bir hayli zaman gaflet devri devâm etsin diye mün’akid olmuş bir hayâlden başka bir şey değildir;

ve bu hayâlât körler ile gözlüleri tefrîk için li-hikmetin vaz'olunmuş bir âlet-i tecrübe ve kalp ile nakd-i ceyyidi temyîz için mevzû' bir mihektir. Bu âlemde göz vardır ki, esbâbı müsebbibin gayrı görmez ve sebepde müsebbibi müşâhede eder; ve göz vardır ki, körün değneğine i'timâd ettiği gibi, esbâbdan gayrı bir şeyi görmez. اللَّهُمَّ خَلِّصْنَا عَنِ الْمَلَاهِي وَارِنَا الْأَشْيَاءَ كَمَا هِيَ. [Allâh'ım! Bizi her türlü oyun ve eğlenceden kurtar ve bize eşyâyı olduğu gibigöster.]¹⁶⁸

İbtidâ: 4 Kânûn-i evvel 1332 ve Saferü'l-Hayr 1334

[17 Aralık 1916], yevm-i Pazar sabah saat 3,5

[İntihâ:] Rebîu'l-âhir 1335 ve 28 Kânûn-i sâni 1332

[10 Şubat 1917], leyle-i Sebt saat 2,5

¹⁶⁸ Duânın ikinci kısmı için bk. Hücvîrî, *Keşfü'l-Mahcûb*, s. 281, 588; Meybudî, *Keşfü'l-Esrâr*, I, s. 35; V, s. 42; Hemedânî, *Temhîdât*, s. 44; Abbâdî, *Sûfinâme*, s. 217; Baklî, *Meşrebü'l-Ervâh*, s. 73, 147; Dâye, *Mirsâdü'l-İbâd*, s. 309, 431.

III

فَصُّ حِكْمَةٍ سُبُّوحِيَّةٍ فِي كَلِمَةٍ نُوحِيَّةٍ

[KELİME-İ NŪHIYYE'DE MÜNDEMİC HİKMET-İ SÜBBŪHIYYE BEYÂNINDA OLAN FASTIR]

“Sübbûh”, vech-i mübâlağa üzere “tesbîh” ma'nâsınadır; ve “tesbîh” Allâh'ı ahkâm-ı imkâniyyeden tenzîh etmektir. Ve Kelime-i Nûhiyye'nin “hikmet-i sübbûhiyye”ye mukârin kılınmasındaki sebep budur ki: Nûh (a.s.) ü'l'l-azm olan rusûlün birincisidir; ve risâletin en birinci hükmü, resûlün ümmetini tevhîd-i Hakk'a da'veti ve şerîk ve nazîrden tenzîhidir. Zîrâ risâlet isneyniyet üzerinedir; ve bu keserât ve mukayyedâtın ahkâmına aldanıp her birisini birer müstakil vücûd farzeden halkın gözlerini tevhîd-i Hakk'a açmak lâzımdır ki, hilkat-i eşyâdan maksûd olan ma'rifet ve bu ma'rifetin netîcesi olan ibâdet ve ubûdiyet husûle gelsin. Bu da ancak mukayyedât-ı mütekessireden i'râz edip vücûd-ı vâhid-i Hakk'a teveccüh ile olur. Hâlbuki كَلَّمَا الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا (Bakara, 2/31) [Allah Teâlâ Âdem'e esmânın hepsini ta'lîm etti.] âyet-i kerîmesi mûcibince ibtidâ esmâ-i ilâhiyyenin kâffesiyle mütehakkık ve sûret-i ilâhiyye ile zâhir olan Âdem oldu. Ba'dehû nesl-i Âdem tekessür etti. Her birerleri birer ismin mazharı olan suver-i âdemiyyeye, kâbiliyetleri hasebiyle, o esmâ ifâza-i vücûd etmekle mezâhir-i esmâ bu sûretle tekessür ve taaddüd etti. Ve Şîs (a.s.) ile Nûh (a.s.) mâbeyninde fetret vâki' olduğundan, Nûh (a.s.)'ın kavmi, esmâ-i müteaddide-i muhtelifeyi birtakım ecsâmdan ibâret zannedip vehimlerinde peydâ olan sûretler üzerine Vedd, Süvâ ve Yeğûs ve Yaûk isimleriyle putlar i'mâl ederek onlara taptılar; ve esmâ-i kesîre sebebiyle tasnî' ettikleri müteaddid ilâhlara tapmakla vahdet-i Hak'tan hicâba düştüler. Binâenaleyh Nûh (a.s.) kavmini bu hâlde görünce, kendine gayret ve kavmine de [3/2] gazab gâlib oldu. Hattâ kemâl-i gayretinden رَبِّ لَا تَذَرْ عَلَيَّ الْأَرْضَ مِنَ الْكَافِرِينَ دَيَّارًا (Nûh, 71/26) ya'ni “Yâ Rab! Yeryüzünde kâfirlerden devreden bir kimse bırakma!” diye onların helâkini taleb etti.

Burada bir suâl vârid olur: “Kâffe-i eşyâ mezâhir-i esmâ-yı ilâhiyyedir; ve onların vücûdu ise, vücûd-ı mutlakın takayyüd ve taayyününden ibârettir. Binâenaleyh kavm-i Nûh’un taptıkları asnâm dahi, vücûd-ı mutlakın takayyüd ve taayyünü olduğundan kavm-i Nûh onlara tapmakla Hakk’ın gayrisına tapmış olmazlar.” Bu suâlin cevâbı bu fass-ı münifde tafsîlen beyân buyurulmuştur. Heman Cenâb-ı Hak zevk-i selîm ve fehm-i sahîh ihsân buyursun.

Gülşen-i Râz’dan:

چو اشیا هست هستی را مظاهر	از آن جمله یکی بت باشد آخر
نکو اندیشه کن ای مرد عاقل	که بت از روی هستی نیست باطل
بدان کایزد تعالی خالقِ اوست	ز نیکو هر چه صادر گشت نیکوست
وجود آنجا که باشد محضِ خیر است	اگر شریست در وی او ز غیر است
مسلمان گر بدانستی که بت چیست	بدانستی که دین در بت پرستی است
وگر مشرک ز بت آگاه گشتی	کجا در دین خود گمراه گشتی
ندید او از بت الا خلقِ ظاهر	بدین علت شد اندر شرع کافر
تو هم گر زو نبینی حق پنهان	به شرع اندر نخواندت مسلمان

Tercüme: “Mâdemki eşyâ vücûdun mezâhiridir, nihâyet put dahi o cümleden birisidir. Ey âkıl olan âdem! İyi düşün ki, put vücûd cihetinden bâtil değildir. Bil ki, Hak Teâlâ onun hâlıkıdır. İyiden her ne sâdır oldu ise iyidir. O makâmda ki vücûd ola, mahz-ı hayırdır. Eğer onda şer var ise o gayrdandır. Eğer müslüman bilse idi ki, “put nedir?” Bilir idi ki, din put-perestliktedir; ve eğer müşrik puttan âgâh ola idi, dîninde dalâlete düşer mi idi? O, puttan ancak halk-ı zâhiri gördü. Bu sebeble şerîatta kâfir oldu. Eğer sen dahi, ondan Hakk-ı pinhânı görmez isen, şerîatta sana da müslüman demezler.”¹⁶⁹ [3/3]

169 Lâhicî, *Mefâtîhu'l-İcâz*, s. 537-539 (beyit: 867-874). Bu beyitlerin Ahmed Avni Bey tarafından yapılmış manzûm tercümesi şöyledir (*Gülşen-i Râz* [haz. Turgut Karabey], s. 179-180):

<i>Bu eşyâdır vücûda hep mezâhir</i>	<i>Değil mi her biri bir büt-seâir</i>
<i>Tefekkür eylesen ey merd-i âkıl</i>	<i>Değildir büt vücûd-ı Hak'ta bâtil</i>
<i>Anı hâlık olunca Hak Teâlâ</i>	<i>Ne zâhir olsa a'lâdandır a'lâ</i>
<i>Vücûdu'l-Hak o mahz-ı hayrdandır</i>	<i>Eğer şerr olsa farzâ gayrdandır</i>

إِعْلَمُ أَنَّ التَّنْزِيهَ عِنْدَ أَهْلِ الْحَقَائِقِ فِي الْجَنَابِ الْإِلَهِيِّ عَيْنُ التَّحْدِيدِ وَالتَّقْيِيدِ.

Ma'lûmun olsun ki, muhakkak, ehl-i hakâyık indinde Cenâb-ı İlâhîde tenzîh, ayn-ı tahdîd ve takyîddir.

Ya'ni, Cenâb-ı İlâhî sîfât-ı muhdesâtta ve cismâniyetten ve mâddiyât-tan münezzehtir, dediğimiz vakitte, O'nun sîfâtı bunların sîfâtından ayrıdır, demiş oluruz. Binâenaleyh Hak bir sîfat ile takyîd edilmiş olur; ve kezâ bundan, Hakk'ın haddi bunların haddinden hâriçtir, ma'nâsı da çıktığı için, aynı zamanda Hakk'ı bir hadd ile de tahdîd etmiş oluruz; veyâhud Hak bilcümle mukayyedâtta münezzehtir desek, kayd-ı ıtlâk ile takyîd etmiş oluruz. Hâlbuki ehl-i hakâyık indinde Allah Teâlâ için ne ıtlâk ve ne de takyîd vardır. Zîrâ Cenâb-ı İlâhî, ya'ni hazret-i ulûhiyyet, cemî'-i esmâ-i ilâhiyyeyi câmi'dir; ve esmâ dahi O'nun şuûnâtı olup zâtının muktezâsıdır; ve eşyâ dahi esmâsının meclâsıdır. Ve esmânın hazret-i ilmiyyede ve âlem-i ervâhda ve âlem-i misâlde ve âlem-i şehâdetde meşhûd olan sûretleri yine Hakk'ın tenezzülât-ı vücûdundan peydâ olduğundan, her bir mertebede meşhûd olan ancak kendi zâtıdır. Binâenaleyh gayr nerededir ki, onun bir haddi olsun da Hakk'ı ondan tahdîd edelim; ve mukayyedin vücûdu var mıdır ki, onun muvâcehesinde Hakk'ı ıtlâk eyliyelim?

Tenzîhin tahdîd ve takyîd oluşu mertebe-i ulûhiyyettedir. Mertebe-i ahadiyyette tenzîh ise, isbât-ı şîrktir. Çünkü zât-ı ahadiyi tenzîh için ondan gayrı bir şey isbât etmek lâzım gelir. Hâlbuki o mertebede ne isim ve ne de sîfat ve na't mevcûd değildir. Cümlesi zât-ı ahadiyyede muzmahildir; ve zâtın gayrı i'tibâr olunacak bir şey yoktur.

فَالْمُنْزَهُ إِمَّا جَاهِلٌ وَإِمَّا صَاحِبُ سَوْءٍ أَدْبٍ، وَلَكِنْ إِذَا أَطْلَقَاهُ وَقَالَا بِهِ فَالْقَائِلُ
بِالشَّرَائِعِ الْمُؤْمِنُ إِذَا نَزَّهَ وَوَقَفَ عِنْدَ التَّنْزِيهِ وَلَمْ يَرِغَيْرَ ذَلِكَ فَقَدْ أَسَاءَ الْأَدْبَ،
وَأَكْذَبَ الْحَقَّ وَالرُّسُلَ، وَهُوَ لَا يَشْعُرُ، وَيَتَخَيَّلُ أَنَّهُ فِي الْحَاصِلِ، وَهُوَ فِي
الْقَائِلِ، وَهُوَ كَمَنْ آمَنَ بِبَعْضٍ وَكَفَرَ بِبَعْضٍ.

Bileydi bir müselmân büt ne şeydir
Eğer müşrik de bütten olsa âgâh
O bütten görmez ancak halk-ı zâhir
Eğer görmezsen anda Hakk'ı pinhân

Bilirdi asl-ı dîn hep bütte meydîr
Olur mu hiç kendi dinde gümrâh
Şerîatda anın çün oldu kâfir
Şerîatda sana denmez müselmân

İmdi tenzîh eden kimse ya câhildir, veyâhud sû'-i edeb sâhibidir. Velâkin câhil ve sû'-i edeb [3/4] sâhibi tenzîhi ıtlâk edip onunla kâil oldukları vakit, mü'min olan ve şerâyi' ile kâil bulunan kimse, tenzîh edip tenzîh indinde tevakkuf ettikde ve bundan gayrı görmedikde, muhakkak edebe isâet eder; ve Hakk'ı ve resûlleri tekzîb eyler, hâl-buki onun şuûru yoktur; ve o, hâsılda olduğunu tahayyül eder, hâl-buki o kimse fâittedir; ve o ba'zısına î mân eden ve ba'zısına kâfir olan kimse gibidir.

Ya'ni Hakk'ı nekâyis-i imkâniyyeden ve kemâlât-ı insâniyyeden tenzîh eden kimse, ya câhildir: Ya'ni tenzîh, Hakk'ı, cemî'-i mevcûdâtтан айырмак ve onun zuhûrunu ba'zı merâtibe tahsîs etmek olduğunu ve hâlbuki kâffe-i mevcûdâtın kendi zâtları ve vücûdları ve kemâlâtları ile Hakk'ın mezâhiri olup, Hakk'ın onlarda zâhir ve onlara mütecellî bulunduğunu ve onlar nerede bulunurlarsa bulunsunlar, Hak onların zâtlarıyla, vücûdlarıyla ve bekâlarıyla ve bütün sıfatlarıyla berâber olduğunu; ve belki bu sûretlerin kâffesiyle zâhir olan ancak Hak bulunduğunu; ve bu sûretler bi'l-asâle Hakk'ın ve bi't-tebaiyye halkın idüğini bilmez. Binâenaleyh Hak üzerine bu cehli ile hükmedip onu ba'zı merâtib ile mukayyed kılar. Veyâhud tenzîh eden kimse bu zikrolunan hakâyıkı âlimdir: Bu sûrette o kimse Allâh'a ve resûlüne karşı sû'-i edebde bulunmuş olur; ve tenzîh eden câhil ile sû'-i edeb sâhibi, ya mü'min veyâhud gayr-ı mü'min olur: Eğer tenzîh eden mü'min olup da, bu tenzîhi indinde durur ve oradan ileriye gitmez ve makâm-ı teşbîhde, teşbîh edip âlemin kemâlâtını Hak hakkında isbât etmez ise, sû'-i edeb etmiş ve peygamberleri ve kütüb-i ilâhiyyeyi tekzîb eylemiş olur. Zîrâ kütüb-i ilâhiyyede, Hak kendisinin Semî' ve Basîr ve Hayy ve Kayyûm ve Mürîd olduğunu beyân buyurmuş ve peygamberler dahi, bu gibi sıfât-ı ilâhiyyeyi haber vermişlerdir. Tenzîh eden kimseler ise, bu tekzîblerinin farkına varmazlar; ve bu tekzîb ile kendilerinde ma'rifet hâsil olduğunu ve mü'min ve muvahhid olduklarını zannederler. Hâlbuki bu zanlarıyla maârif-i hakikî ve î mân-ı yakînî ve tevhîd-i sırfтан uzak düştüklerini bilmezler; ve onlar kütüb-i ilâhiyyenin ba'zılarına î mân ve ba'zılarını inkâr eden kimseler gibidir. İşte mü'min olup şerâyi' ile [3/5] kâil münez-zihin hâli budur. Gayr-i mü'min olanlara gelince: Bunlar, ister erbâb-ı fen

ve felâsife gibi yalnız akıllarının muktezâsına tâbi' olan kısımdan olsun, ister bunlara tâbi' olan mukallidîn-i mütefelsife olsun, zâten onlar hayret ve dalâlete düşmüş ve “Biz bir muallimin ta'lîmine muhtaç olmaksızın fen ve akıl ile hakîkati idrâk edebiliriz” iddiâsında kalmış bulunduklarından kelâmlarının vuzûh-ı butlânı hasebiyle bu tâîfeyi Hz. Şeyh (r.a.) kâle bile almayıp yalnız فالقائل بالشرائع المؤمن [Mü'min olan ve şerâyi' ile kâil olan kimse.] kavliyle iktifâ buyurdu.

ولاسيما وقد عُلِمَ أَنَّ أَلْسِنَةَ الشَّرَائِعِ الإِلَهِيَّةِ، إِذَا نَطَقَتْ فِي الْحَقِّ تَعَالَى بِمَا نَطَقَتْ بِهِ، إِنَّمَا جَاءَتْ بِهِ فِي الْعُمُومِ عَلَى الْمَفْهُومِ الْأَوَّلِ، وَجَاءَتْ بِهِ عَلَى الْخُصُوصِ عَلَى كُلِّ مَفْهُومٍ يُفْهَمُ مِنْ وَجْهِ ذَلِكَ اللَّفْظِ بِأَيِّ لِسَانٍ كَانَ فِي وَضْعِ ذَلِكَ اللَّسَانِ.

Husûsiyle bilindi ki, muhakkak elsine-i şerâyi'-i ilâhiyye, Hak hakkında söylediği vakit, onu ancak umûmda mefhûm-i evvel üzere, husûsta dahi, o lafız herhangi lisân ile olursa olsun, o lisânın vaz'ında, o lafzın vücûhundan anlaşılan diğer bir mefhûm üzere söylediği şeyle getirdiler.

Ya'ni min-indillâh münzel olan şeriatlerin lisânı, Hak Teâlâ hazretleri hakkında bir şey söylediği vakit, peygamber onu kavminin lisânı üzere söyler; ve öyle lafızlar ile söyler ki, kavminin kâffesi o elfâzı işittikleri vakit, vehle-i ûlâda zihinlerine mütebâdir olan ma'nâlarını bilâ-te'vîl zâhiri üzere alırlar. Zirâ Hakk'ın hitâbı umûmadır. Maahâzâ o lisân Arabî, İbrânî gibi herhangi lisândan olursa olsun, peygamberin umûma söylediği o elfâzın, o lisânın vaz'ı i'tibâriyle muhakkikîn ve muvahhidîn ve ulemâ-i zâhireden her bir tâîfeye nisbetle, husûsî mefhûmları, birçok vecihleri ve müteaddid ma'nâları vardır. Hak onlara o elfâzda –bilsinler bilmesinler– o mefhûmât ve vücûh ve maânî ile tecellî buyurur. Nitekim Ca'fer-i Sâdık hazretleri: “Hak Teâlâ ibâdına kendi kelâmında tecellî eyler, velâkin onlar bilmezler”¹⁷⁰ buyurur; ve (S.a.v.) Efendimiz hadîs-i şerîflerinde وَمَطْلَعًا وَحَدًّا وَبَطْنًا وَظَهْرًا لِّلْقُرْآنِ ظَهْرًا وَبَطْنًا وَحَدًّا وَمَطْلَعًا ya'ni

170 Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, I, s. 145 (16. bâb); Sühreverdî, *Avârif*, I, s. 165 (2. bâb); Tehânevî, *Keşşâfu Istılâhâtî'l-Fünûn*, I, s. 1566.

“Kur’ân’ın zahır ve batnı ve haddi ve matlaı vardır.”¹⁷¹ Ve kezâ عَلَى الْقُرْآنِ ya’ni “Kur’ân yedi batın üzere nâzil oldu”¹⁷² buyururlar.

فَإِنَّ لِلْحَقِّ فِي كُلِّ خَلْقٍ ظَهْرًا، فَهُوَ الظَّاهِرُ فِي كُلِّ مَفْهُومٍ، وَهُوَ الْبَاطِنُ
عَنْ كُلِّ فَهْمٍ، إِلَّا عَنْ فَهْمٍ مَنْ قَالَ «إِنَّ الْعَالَمَ صَوْرَتُهُ وَهُوِّيَّتُهُ، وَهُوَ الْأَسْمُ
الظَّاهِرُ»، كَمَا أَنَّهُ بِالْمَعْنَى رُوحٌ مَا ظَهَرَ، فَهُوَ الْبَاطِنُ، فَنِسْبَتُهُ لِمَا ظَهَرَ مِنْ
صُورِ الْعَالَمِ نِسْبَةُ الرُّوحِ الْمُدَبِّرِ لِلصُّورَةِ.

Zîrâ Hak için halkın hepsinde zuhûr vardır. Binâenaleyh mefhûmun cümlesinde zâhir olan O’dur. Her bir fehimden bâtın olan dahi O’dur. Ancak “Muhakkak âlem O’nun sûreti ve hüviyetidir; ve o, ism-i Zâhir’dir” diyen kimsenin fehminden bâtın değildir. Nitekim Hak, ma’nâ cihetiyle, zâhir olan şeyin rûhudur. Böyle olunca Hak, Bâtın’dır; binâenaleyh Hakk’ın, âlemin sûretlerinden zâhir olan şeye nisbeti, rûh-ı müdebbirin sûrete nisbeti gibidir.

Ya’ni “halk” dediğimiz şeyler, Hakk’ın şuûnât-ı zâtiyyesi olan isimlerinin mezâhiri olduğundan Hak, bunların kâffesinden zâhirdir; ve onların vücûdu, vücûd-ı mutlakın kisve-i taayyün ve takayyüde bürünerek zuhûr etmiş olmasından başka bir şey değildir. Vücûd-ı müstakil ile vücûd-ı izâfî hep Hakk’ın vücûdundan ibâret olunca, halk dediğimiz müteayyinâtın ve mukayyedâtın mefhûmât-ı zihniyyelerinde zâhir olan dahi hep Hak olmuş olur. Binâenaleyh Hak, her mevcûd ve melfûzda ve her bir mefhûm ve melhûzda, herkesin isti’dâdına göre zâhir olup bir hitâb-ı husûsî ile hitâb eyler. *Mesnevî*:

نَحْنُ أَقْرَبُ كُفْتٍ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ تو فگنده تیر فکرت را بعید
ای کمان و تیرها بر ساخته صید نزدیک و تو دور انداخته

171 Abdullah İbnü’l-Mübârek, *Kitâbü’z-Zühed*, II, s. 23; Abdürrezzak b. Hemmâm, *Musannef*, III, s. 217; Ebû Ya’lâ el-Mevsılî, *Müsneid*, IX, s. 80; İbn Hibbân, *Sahîh*, I, s. 276; Taberânî, *Mu’cemu’l-Kebîr*, X, s. 130; Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, I, s. 22; Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü’l-Kulûb*, I, s. 155 (16. bâb); Sülemî, *Hakâiku’l-Tefsîr*, I, s. 21; Sîrcânî, *el-Beyâz ve’s-Sevâd*, s. 225; Sühreverdi, *Avârif*, I, s. 163 (2. bâb); Zebidî, *İthâfû’s-Sâde*, II, s. 104; V, s. 129.

172 Gazzâlî, *er-Risâletü’l-Ledünniyye*, s. 244; Hemedânî, *Temhîdât*, s. 3; Konevî, *İcâ-zü’l-Beyân*, s. 128; Konevî, *el-Fükûk*, s. 251.

[3/7] Tercüme ve izâh: “Hak Teâlâ Kur’ân-ı Kerîm’de *وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ* (Kâf, 50/16) ya’ni “Ben o kuluma şah damarından daha yakınlım” buyurdu. Sen ise bundan gâfil olup tefekkür okunu uzağa düşürdün; ya’ni Hakk’ı kendi nefsinde değil, âfâkta aradın. Ey okunu ve yayını tertîb etmiş ve akıl ve zekâsını ulûm-i sâire ile mahmûl kılmış olan kimse, av yakındır. Hâlbuki sen okunu uzağa atmışsın.”¹⁷³

Hak her fehimden zâhir olduğu gibi, her bir fehimden bâtın olan dahi yine Hak’tır. Ya’ni anlayışı mahdûd olan kimselerin isti’dâdlarının yetişmediği mefhûmlar ile bâtındır; fakat bu bâtınıyet mahdûdu’l-fehm olanların fehimlerine göredir. Yoksa “Âlem Hakk’ın sûretidir ve hüviyetidir; ve âlem Hakk’ın ism-i Zâhir’idir” diyen ve bunun böyle olduğunu zevkan bilen kimsenin fehmine göre bâtın değildir. Çünkü böyle bir zât-ı şerîfin fehmi mahdûd değildir. Bu zât-ı şerîf, âlem, Hakk’ın zâtı i’tibâriyle değil, belki ism-i Zâhir ile takayyüdü ve taayyünü i’tibâriyle sûreti ve hüviyeti olduğunu bilir. Zîrâ o, Hakk’ı cemî’-i mezâhirde müşâhede eder. Nitekim Ebû Yezîd (k.s.) buyurmuştur ki: “Otuz yıldan beri Allah ile tekellüm ederim. Hâlbuki nâs kendileriyle tekellüm ederim zannederler.”

Ma’lûm olsun ki, esmâ zât-ı Hakk’ın şuûnudur; ve şuûn-ı Hak ise onun zâtının “ayn”ıdır; ve Zâhir dahi onun ismidir ve ism-i Zâhir âlemin zuhûrunu iktizâ eder. Zîrâ isim bir mazhar olmayınca zâhir olmaz. Binâenaleyh Hak âlemin “ayn”ı olması i’tibâriyle, âlem Hakk’ın sûreti ve hüviyeti olur; ve nitekim Hak suver-i akliyye ve hissiyye ve rûhâniyye ve cismâniyyeden zâhir olan şeyin ma’nâ cihetiyle rûhudur; ve Hak Teâlâ bu cihetten Bâtın’dır. Binâenaleyh âlemde “zuhûr” ve ma’nâda “butûn” kaydıyla mukayyed olan Hak’tır; ve zuhûr ve butûn Hakk’ın hüviyetidir; ve Hak zâhirin ve bâtının hüviyeti olunca, bâtınıyetin zâhiriyyete nisbeti, sûretin müdebbiri olan rûhun sûrete nisbeti gibidir.

Misâl: Bilfarz “insan” kelimesini bu kâğıt üzerine nakşettik; gözü-müzün önünde bir sûret zâhir oldu. Bizi bu sûreti nakşa sevkeden onun ma’nâsı idi. Binâenaleyh bu ma’nâ o sûretin müdebbiridir; [3/8] ve bu kelime zâhir, onun rûhu olan ma’nâsı da bâtındır; ve bu sûret ma’nânın

173 Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, XII, s. 148 (beyit: 2370-2371).

gayrı değildir; belki zâhiri bâtınının “ayn” ıdır. Eğer gayrı olsa idi, o sûreti görünce ma'nâsına; ve ta'bîr-i diğerle, zâhirden bâtına intikâl edilmemek lâzım gelir idi; ve kezâ “ilim”deki ma'nâyı izhâr için bu sûret nakşedilmek icâb eyler idi.

İşte her mevtında zâhir olan sûretlerin bâtınları vardır; ve her mevtında zâhir ve bâtın olan Hak'tır. Meselâ ilm-i Hak'ta zâhir olan a'yân-ı sâbitenin bâtını esmâ; ve âlem-i ervâhda zâhir olan suverin batını a'yân-ı sâbite; ve âlem-i misâlde zâhir olan sûretlerin bâtını ervâh; ve âlem-i şehâdetde zâhir olan suverin bâtını dahi suver-i misâliyyeleridir; ve bunların cümlesinde zâhir olan Hak'tır; ve Hak cümlesinin ebtan-ı butûnudur.

فَيُؤْخَذُ فِي حَدِّ الْإِنْسَانِ مَثَلًا بَاطِنُهُ وَظَاهِرُهُ، وَكَذَلِكَ كُلُّ مَحْدُودٍ، فَالْحَقُّ مَحْدُودٌ بِكُلِّ حَدٍّ، وَصُورُ الْعَالَمِ لَا تَنْضَبِطُ وَلَا يُحَاطُ بِهَا وَلَا تُعْلَمُ حُدُودُ كُلِّ صُورَةٍ مِنْهَا إِلَّا عَلَى قَدَرِ مَا يَحْصُلُ لِكُلِّ عَالَمٍ مِنْ صُورِهِ، فَلِذَلِكَ يُجْهَلُ حَدُّ الْحَقِّ، فَإِنَّهُ لَا يُعْلَمُ حَدُّهُ إِلَّا بِعِلْمِ حَدِّ كُلِّ صُورَةٍ، وَهَذَا مُحَالٌ حُصُولُهُ، فَحَدُّ الْحَقِّ مُحَالٌ.

İmdi insanın haddinde, meselâ onun zâhir ve bâtını ahz olunur; ve her mahdûd dahi böyledir. Binâenaleyh Hak, her bir had ile mahdûddur. Hâlbuki âlemin sûretleri, ancak her âlem için onun sûretlerinden hâsıl olduğu kadar munzabıt olur ve ihâta olunur; ve her bir sûretin hudûdu bilinir. İşte bunun için Hakk'ın haddi mechûl olur. Zîrâ Hakk'ın haddi, ancak her sûretin haddini bilmek ile ma'lûm olur. Bunun husûlü ise muhâldir. O öyle ise Hakk'ın haddi muhâldir.

Ya'ni insanı ta'rîf ve tahdîd edeceğimiz vakit “hayvân-ı nâtık”tır deriz. “Nâtık” onun bâtını ve “hayvan” zâhiridir. Cins ve fasıldan hâsıl olan hey'et-i müctemia-i zâhiresi ile onda sırr-ı ahadiyyet vardır; ve her ikisinin hakâyık-ı müstereke ve mümeyyizesi mevcûddur ki, onda bâtındır; ve Hak, [3/9] onun hadd ve ta'rîfinde me'hûzdür. İşte her bir ta'rîf ve tahdîd olunan şey dahi böyledir. Çünkü her mahdûdda, bir emr-i âmm-ı müsterek ve emr-i hâss-ı mümeyyiz lâzımdır; ve bunların her ikisi de Hakk'a müntehî olur; ve Hak her bir şeyin hadd ve ta'rîfinde bâtındır. Binâenaleyh her ne vakit bir şeyi ta'rîf ve tahdîd eylesek Hakk'ı ta'rîf ve tahdîd etmiş

oluruz. Çünkü o şeyin zâhiri Hakk'ın Zâhir isminin mazharı ve bâtını dahi, Hakk'ın Bâtın isminin mazharıdır; ve mazhar ise ahadiyet i'tibâriyle Zâhir'in aynıdır. Ve âlemin sûretleri ve cüz'iyâtı mufassalan mazbût ve münhasır değildir, nâmütenâhîdir. Hâlbuki hudûd, suver-i eşyâyı ve onların hakâyıkını ihâtadan sonra ma'lûm olur. Onları ihâta mümkün olmadığından, hudûdunu bilmek dahi muhâldir; ve mâdemki onların hudûdu bilinmiyor, o hâlde Hakk'ın had ve ta'rîfi daha muhâldir. Ancak munzabıt olan ve ihâta olunan ve hudûd ve ta'rifatı bilinen şey, her âlem için o âlemin sûretlerinden hâsıl olan kadardır. Velhâsıl âlemin sûretleri munzabıt olmadığı için, Hakk'ın had ve ta'rîfi dahi mechûl olur. "Âlemin sûretlerinin munzabıt olmaması" budur ki, Hakk'ın şuûnât-ı zâtıyyesi olan esmânın nihâyeti yoktur. Bu esmâıyla Hak, ezelen ve ebeden tecellî eder durur; ve bu esmânın sûretleri olan a'yân dahi, o tecelliyâtı ale'd-devâm kabûl eder; ve bu suver ve nukûş-ı âlem mütemâdiyen mütekevvün olur. Ondan sonra fesâda gider; ve fesâd dahi tecellîdir. Meselâ bahar gelince ağaçların yaprakları, çiçekleri, meyveleri tekevvün eder. Güller açar, dağlar yeşillenir. Kış mevsiminde fesâda gider. Velhâsıl küre-i arz üzerindeki suver-i bî-nihâye böylece tekevvün ve tefessüd eyler. Fezâ-yı bî-nihâyedeki avâlimin ve onların üzerlerindeki suverin tekevvün ve tefessüdü dahi böyledir. Suver-i mütekevvünenin hudûd ve teârîfi Hakk'ın bildirdiği kadar ma'lûmumuz olur. Hâlbuki henüz tekevvün etmemiş olan sûretlerin hudûdunu bilmek muhâldir. Binâenaleyh Hakk'ın haddini bilmek dahi muhâl olur.

وَكَذَلِكَ مَنْ شَبَّهَهُ وَمَا نَزَّهَهُ، فَقَدْ قَيَّدَهُ وَحَدَّدَهُ، وَمَا عَرَفَهُ.

Ve Hakk'ı tenzîh etmeyip teşbîh eden kimse dahi böyledir. O, muhakkak onu takyîd ve tahdîd etti; ve onu bilmedi. [3/10]

Ya'ni Hakk'ı teşbîhsiz tenzîh eden kimse, onu tahdîd ve takyîd eylediği gibi, tenzîhsiz teşbîh eden kimse dahi, münezzih olan kimse gibi, onu tahdîd ve takyîd etmiş olur; ve Hakk'ı bilmez. Çünkü teşbîh eden kimse, Hakk'ı cismâniyâta benzetip onda hasreder. Hâlbuki bu, gayr-ı mahdûd olan mutlakı takyîd ve tahdîddir. Ve kezâ tenzîh eden kimse dahi, Hakk'ı cismâniyâtattan tenzîh eder; ve bundan, Hakk'ın haddi cismâniyâtın hudû-

dundan hâriçtir, ma'nâsı çıkar; ve mukayyedâtta tenzîh olundukda dahi, Hak kayd-ı ıtlâk ile takyîd edilmiş olur.

وَمَنْ جَمَعَ فِي مَعْرِفَتِهِ بَيْنَ التَّنْزِيهِ وَالتَّشْبِيهِ وَوَصَفَهُ بِالْوَصْفَيْنِ عَلَى الْإِجْمَالِ،
لأنَّه يَسْتَحِيلُ ذَلِكَ عَلَى التَّفْصِيلِ لِإِدْمِ الْإِحَاطَةِ بِمَا فِي الْعَالَمِ مِنَ الصُّوَرِ،
فَقَدْ عَرَفَهُ مُجْمَلًا لَا عَلَى التَّفْصِيلِ كَمَا عَرَفَ نَفْسَهُ مُجْمَلًا لَا عَلَى التَّفْصِيلِ.

Ve Hakk'ın ma'rifetinde tenzîh ve teşbîh beynini cem'eden ve onu iki vasf ile vasfeyleyen kimse, nasıl ki kendi nefsinin tafsîl üzere değil, mücmelen ârif oldu ise, Hakk'ı dahi tafsîl üzere değil, mücmelen ârif olur. Zîrâ âlemde suverden olan şeyin adem-i ihâtasından nâsî, onu iki vasf ile tafsîl üzere vasfetmek müstahîldir.

Ya'ni ârif-i muhakkik Hakk'ı, ahadiyyet-i zâtiyyesi ve hakikat-i vâhidesi i'tibâriyle taayyünâtın kâffesinden tenzîh eder; ve âlemin sûretlerinde zuhûru ve tecellîsi ve ism-i Zâhir cihetinden âlem Hakk'ın hüviyeti olması i'tibâriyle de teşbîh eder; ve Hak hakkında bu sûretle tenzîh ve teşbîh beynini cem'eder; ve şu hâlde Hakk'ı, muktezâ-yı tenzîh olan butûn ve vahdet; ve teşbîhin muktezâsı olan zuhûr ve kesret vasıflarıyla tavsîf eyler. Fakat bu tavsîf tafsîlen değil, mücmelendir. Çünkü Hakk'ı bu iki vasf ile tafsîl üzere tavsîf etmek muhâldir. Zîrâ âlemin sûretlerinin kâffesini ihâta eylemek mümkün değildir. Binâenaleyh böyle bir kimse Hakk'ı, tafsîl üzere değil, belki icmâl üzere [3/11] ârif olur. Zîrâ nâmütenâhî olan şeyin def'a-i vâhidede ihâta ve tafsîli mümkün değildir. Fakat Hak suver-i âlemi bilâ-in-kıtâ' ve ebedü'l-âbâd nâmütenâhî olarak tafsîl eder; ve nitekim o ârif-i muhakkik, kendi nefsinin dahi tafsîlen değil, mücmelen ârif oldu. Ya'ni bilir ki, kendi nefsi esmâ-i ilâhiyyeden bir ism-i hâssın mazharı ve sûretidir; ve isim onun rûhu ve bâtınıdır; ve kendi nefsinde müşâhede ettiği kemâlâtın ba'zısı, o ismin hazînesinde mahfûz olan şeylerdendir. Binâenaleyh Rabb-i hâssı olan ismin hazînesindeki kemâlâtın kâffesini tafsîlen bilmez. Belki o kemâlât, peyderpey zâhir oldukça bilir. Şu hâlde onun Rabb'ine olan ilmi, icmâlî olmuş olur. Yâhud ârifin kendi nefsinin tafsîlen bilmeyip de mücmelen bilmesinin sebebi budur ki, âlem-i kebîrde her ne mevcûd ise, onun nefsinde de mündemcidir; ve âlem-i kebîrin sûretleri ise munzabıt

değildir ve ihâta olunmaz; ve onları tafsîl üzere bilmek mümkün değildir. Belki icmâl üzere bilinir. Binâenaleyh ârif dahi kendi nefsinin tafsîlen değil, mücmelen bilir.

Misâl: Bir kayısı çekirdeğinin içinde bir ağaç olduğunu ve o ağacın üzerinde binlerce kayısı bulunduğunu ve her birinin çekirdeği içinde kezâ birer ağaç ve ağaçlarda nice bin kayısı olduğunu ve ağaçlar ve meyvelerin nâmütenâhî bir sûrette teselsül ederek gideceğini biliriz. İşte bu ma'rifet icmâlîdir. Zîrâ nâmütenâhî olan ağaçların ve kayıların birdenbire ihâtası ve tafsîli kâbil değildir. Peyderpey zuhûr ettikçe bilinir; ve çekirdek aha-diyyet-i zâtîyyesi ve hakikat-i vâhidesi i'tibâriyle müteselsilen zâhir olan ağaçlardan ve meyvelerden münezzehtir. Fakat zâhir olan ağaçlar ve meyveler onun hüviyeti olması i'tibâriyle çekirdeğin gayrı değildir. Şu hâlde bu çekirdek iki vasıf ile tavsîf olunur: Birisi butûn ve vahdet, diğeri de zuhûr ve kesret; ve bu vasıflar tafsîlen değil, mücmelendir. Zîrâ ağaçların ve meyvelerin ihâtası kâbil olmadığından çekirdeği tafsîlen tavsîf edemeyiz. [3/12]

وَلِذَلِكَ رَاطَ النَّبِيُّ ﷺ مَعْرِفَةَ الْحَقِّ بِمَعْرِفَةِ النَّفْسِ فَقَالَ: «مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ»، وَقَالَ تَعَالَى: «سَتُرِيهِمْ آيَاتِنَا فِي الْآفَاقِ» وَهُوَ مَا خَرَجَ عَنْكَ، «وَفِي أَنْفُسِهِمْ» وَهُوَ عَيْنُكَ، «حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَهُمْ» أَيْ: لِلنَّاطِرِينَ «أَنَّهُ الْحَقُّ» مِنْ حَيْثُ إِنَّكَ صَوْرَتُهُ وَهُوَ رَوْحُكَ، فَأَنْتَ لَهُ كَالصَّوْرَةِ الْجَسْمِيَّةِ، وَهُوَ لَكَ كَالرَّوْحِ الْمُدَبِّرِ لَصُورَةِ جَسَدِكَ، وَالْحَدُّ يَشْمَلُ الظَّاهِرَ وَالْبَاطِنَ مِنْكَ، فَإِنَّ الصَّوْرَةَ الْبَاقِيَّةَ إِذَا زَالَ عَنْهَا الرُّوحُ الْمُدَبِّرُ لَهَا لَمْ يَبْقَ إِنْسَانًا، وَلَكِنْ يُقَالُ فِيهَا إِنَّهَا صُورَةٌ تُشَبِّهُ صُورَةَ الْإِنْسَانِ، فَلَا فَرْقَ بَيْنَهَا وَبَيْنَ صُورَةِ إِنْسَانِيَّةٍ مِنْ خَشَبٍ أَوْ حِجَارَةٍ، وَلَا يُنْطَلَقُ عَلَيْهَا اسْمُ الْإِنْسَانِ إِلَّا بِالْمَجَازِ لَا بِالْحَقِيقَةِ.

Ve bunun için Nebî (s.a.v.) Hakk'ın ma'rifetini, nefsin ma'rifetine rabteyledi de: "Nefsinin bilen kimse muhakkak Rabb'ini bildi" buyurdu. Hak Teâlâ dahi buyurdu ki: "An-karîb biz âyâtımızı onlara âfâkta gösteririz"; ve o senden hâriç olan şeydir. "Ve biz âyâtımızı nefislerinde onlara gösteririz"; o da senin "ayn"ındır. "Tâ ki onlara"; ya'ni nâzîrîne "mütebeyyin olsun ki, muhakkak o Hak'tır." (Fussilet, 41/53) Sen

Hakk'ın sûreti olduğu ve O senin rûhun olduğu haysiyetle. İmdi sen O'nun için sûret-i cismiyye gibisin; ve o, senin cesedinin sûreti için rûh-ı müdebbir gibidir. Ve hadd senin zâhir ve bâtına şâmilidir. Zîrâ sûret-i bâkiye, onu müdebbir olan rûh ondan zâil olduğu vakit, insan olarak bâkî kalmaz; fakat onun hakkında “o, insan sûretine müşâbih bir sûrettir” denilir. Binâenaleyh o sûret ile, ağaçtan ve taştan olan sûret-i insâniyye arasında fark yoktur; ve o sûrete ism-i insân ıtlâkî hakikat ile değil, mecâz ile.

Ya'ni nefsin icmâlen bilinmesi, Hakk'ın icmâlen bilinmesini müstelzim olduğu için (S.a.v.) Efendimiz Hakk'ın ma'rifetini, nefsin ma'rifetine merbût kılıp مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ [Nefsini bilen kimse muhakkak Rabb'i ni bildi.] buyurdu. Zîrâ vücûd-ı mutlak, nasıl ki âfâkta mevcûd ise, enfûste dahi öylece mevcûttur. Nitekim Hakîm-i Senâî hazretleri bu ma'nâyâ işâreten buyururlar: [3/13]

آن که خود را شناخت نتواند آفریننده را کجا داند
تو که در نفس خود زبون باشی عارف کردگار چون باشی

Tercüme: “Kendi nefsin tanıyamayan, bilmeyen kimse, Hâlık'ı nerede bilir? Sen kendi nefsinin elinde zebûn oluyorsun, nasıl ârif-i Kirdgâr olursun?”¹⁷⁴

İmdi Rabb'ini bilmek için kişi evvelen kendi nefsin bilmek lâzımdır. Nefsini icmâlen ârif olan, Rabb'ini de icmâlen ârif olur. Çünkü nefs-i insâniyye, merâtib-i kevnîyye ve ilâhiyyenin cümlesini müştemildir; ve Hak dahi bu merâtibde zuhûru hasebiyle, onların cümlesini müştemildir. Ve ârif Rabb'inin merâtibini, nasıl ki mücmelen bilirse, kendi nefsin dahi, gâliben ancak icmâl üzere bilir. Ve nefsin tafsîlen ârif olan zât, ancak kuyûd-ı zâhire ve taayyünât-ı bâtıneden muntalık ve ahkâm-ı vücûbiyye ve imkâniyye kendisinde muntabi' olan kimsedir. Binâenaleyh bu zât Rabb'ini de tafsîlen ârif olur; ve ma'rifet-i hakîkiyyenin husûlü, ancak suver-i âfâkiyyede münteşir olan âyât-ı ilâhiyye ile enfüsteki âyât-ı ilâhiyye ma'rifeti beynini cem'etmekle olur. Nitekim Hak Teâlâ buyurur: “Biz âyâtımızı an-karîb onlara âfâkta gösteririz.” (Fussilet, 41/53) Ve “âfâk” dediğimiz

¹⁷⁴ Senâî, *Hadîka*, s. 63. Krş. Câmi, *Nakdu'n-Nusûs*, s. 131.

şey senden hâriç olan şeydir; ya'ni taayyünât-ı âfâkiyye senin taayyününe nisbeten başka bir taayyündür; ve Hak her bir taayyünde başka başka tecelliler ile zâhir oldu. Ve kezâ Hak Teâlâ buyurur: “Biz âyâtımızı onların nefislerinde onlara gösteririz.” (Fussilet, 41/53) Ve o “nefis” dahi senin “ayn”ındır. Ve Hak, cemî'-i merâtib-i kevnîyye ve ilâhiyye ile kalb-i mü'mine müstevî oldu, “Tâ ki onlara, ya'ni nâzır olanlara, mütebeyyin olsun ki, âfâk ve enfüste görünen Hak'tır” (Fussilet, 41/53). Ve Hakk'ın âfâkta ve enfüste görünmesi, sen Hakk'ın sûreti olduğun ve Hak da senin rûhun olduğu haysiyetlerdir. Şu hâlde sen, [3/14] Hakk'ın sûret-i cismiyyesi gibisin; ve Hak senin cesedinin sûretine, onu idâre eden rûh gibidir. Ya'ni âfâk ve enfüste meşhûd olan mezâhirde Hakk'ın zâhir olması ve âfâk ve enfüsün Hak ile kâim bulunması, rûhun cesedde zuhûru ve cesedin rûh ile kıyâmı gibidir. Binâenaleyh Hak, senin hüviyetin ve bâtının; ve sen, Hakk'ın sûreti ve zâhirisin. Maahâzâ Hak, rûh değildir; belki rûhun rûhudur. Çünkü vücûd-ı mutlakın tenezzülâtı merâtibine göre âlem-i ervâh üçüncü mertebedir. Ömer Hayyâm buyurur:

حق جانِ جهانست و جهان جمله بدن اصنافِ ملائكة حواسّ این تن
افلاك و مواليد و عناصر همه اعضاء توحيد همين است ديگرها همه فن

Tercüme: “Hak cihânın cânıdır; ve cihân hey'et-i mecmûasıyla bedendir. Esnâf-ı melâike dahi bu bedenin havâssidir. Eflâk ve mevâlîd ve anâsır ise bu bedenin a'zâsıdır. İşte tevhîd budur; bunun gayrısı hep hicâb-ı kesrettir.”¹⁷⁵

Ve insanı ta'rîf etmek istediğimiz vakit, onun zâhirini ve bâtınını nazar-ı i'tibâra alıp “insan hayvân-ı nâtıktır” deriz. Nâtıkiyet insanın bâtınına şâmil olur. Çünkü rûh, nefis-i nâtıkadır; ve hayvâniyet ise zâhirine şâmildir. Zirâ “hayvan” dediğimizde nâmî ve hassâs ve müteharrik-bi'l-irâde olan bir cismi murâd ederiz. İmdi Hak, senin zâhir ve bâtından mürekkeb olan sûretine rûh gibidir. Ve insanın ta'rîfinde zâhir ve bâtının ahzedilmesi lâzım geldiğinin delili budur ki, rûh ile bâkî ve kâim olan insanın sûretinden, bu sûreti idâre eden rûh zâil olunca, artık o sûrete insan denilmez. Belki, insan sûretine müşâbih bir sûrettir, denilir. Binâenaleyh rûhu zâil olmuş olan

¹⁷⁵ Hayyâm, *Rubâîler* (haz. M. Kanar), s. 146.

sûret-i insâniyye ile ağaçtan ve taştan masnû' olan insan heykelleri arasında hiçbir fark yoktur. Eğer o sûrete “insan” denirse, [3/15] hakikat değil, belki “evvelce insan idi” demek ma'nâsında kevn-i sâbık alâkasıyla mecâz olur.

وَصُورَةُ الْعَالَمِ لَا يُمَكِّنُ زَوَالَ الْحَقِّ عَنْهَا أَصْلًا، فَحَدُّ الْأُلُوهِيَّةِ لَهُ بِالْحَقِيقَةِ، لَا
بِالْمَجَازِ، كَمَا هُوَ حَدُّ الْإِنْسَانِ إِذَا كَانَ حَيًّا، وَكَمَا أَنَّ ظَاهِرَ صُورَةِ الْإِنْسَانِ
تُثْنِي بِلِسَانِهَا عَلَى رُوحِهَا وَنَفْسِهَا الْمُدَبَّرِ لَهَا، كَذَلِكَ جَعَلَ اللَّهُ صُورَةَ الْعَالَمِ
تُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ، وَلَكِنْ لَا نَفْقَهُ تَسْبِيحَهُمْ، لِأَنَّا لَا نُحِيطُ بِمَا فِي الْعَالَمِ مِنَ
الصُّورِ.

Ve âlemin sûretinden Hakk'ın zevâli aslâ mümkün değildir. Böyle olunca ulûhiyetin haddi, onun için hakikat iledir; mecâz ile değildir. Diri olduğu vakit insanın haddi gibi. Ve insanın sûretinin zâhiri, kendisini müdebbir olan rûhuna ve nefsine, kendi lisânı ile, nasıl izhârı senâ eder ise, kezâlik Allah Teâlâ dahi sûret-i âlemi, Hakk'ın hamdi ile müsebbih kıldı; velâkin biz onların tesbîhini idrâk etmeyiz. Zîrâ biz, âlemde suverden olan şeyleri ihâta edemeyiz.

Ya'ni insanı târif ederken “hayvân-ı nâtıktır” deyip, “hayvan” ta'bîriyle onun cesedini, zâhirini; ve “nâtık” ta'bîriyle hüviyyet-i bâtînesini, rûhunu alırız; ve insanın zâhiri bâtınından ve bâtını da zâhirinden zâil olmaz. Bunun gibi Hak dahi âlemin sûretinin bâtını ve âlemin sûreti O'nun zâhîridir; ve Hak bâtınyeti cihetiyle sûret-i âlemden aslâ zâil olmaz. Eğer zâil olsa, insanın rûhu cesedinden zâil olduğu vakit nasıl fânî olursa, sûret-i âlem dahi öylece fenâyâ gider. İmdi insan, hayâtta olduğu vakit nasıl ki, zâhir ve bâtını ile ta'rîf olunursa, ulûhiyet dahi öylece zâhir ve bâtın-ı Hak alınmak sûretiyle hadd ve ta'rîf olunur. Ve hadd-i ulûhiyyet Hak için, mecâzen değil, hakikaten sâbittir. Zîrâ me'lûh gibi değildir. Hak, me'lûhun, ya'ni suver-i âlemin Kayyûm'udur. Çünkü ilâh olmayınca, me'lûhun kıyâmı mutasavver olmaz.

Ma'lûm olsun ki, [3/16] sırası geldikçe diğer faslarda dahi îzâh olunduğu üzere Hak, ahadiyyet-i zâtiyye mertebesi i'tibârıyla cemî'-i sıfât ve esmâdan müstağnîdir. Binâenaleyh bu mertebeyi îzâh için hiçbir ta'bîr yoktur. Lisân-ı hâdis bu husûsta lâl ve ebkemdir; ve bu mertebeyi tefekkür, abesle

ıştigâldir. Onun için Peygamberimiz (a.s.v.) Efendimiz ذَاتِ فِي تَتَفَكَّرُوا ya'ni "Zât-ı Hak'ta tefekkür etmeyiniz" buyurmuşlardır. Ahadiyyet-i zâtiyye mertebesinde Hakk'ın bilkuvve mevcûd olan sıfâtı ve bu sıfâtın muktezâları bulunan esmâsı mahv ve müstehlektir. "İlâh" denemez, çünkü "me'lûh" yoktur. "Hâlîk" denemez, çünkü "mahlûk" yoktur. "Musavvir" denemez, çünkü "sûret" yoktur; ve kıs-aleyhi'l-bevâkî. Velhâsıl hiçbir şeyle tavsîf olunamaz. Fakat bilkuvve zâtında mevcûd ve mündemic olan sıfât ve esmâ öylece mahbûs kalamaz; zuhûr etmek isterler. Nitekim kendisinde ressâmiyet sıfâtı bulunan bir adam hayâtının nihâyetine kadar bir levha tasvîr etmeyebilir mi? İçinde dâimâ o sıfâtın takâzâsı vardır; ve o sıfat, bir levha tersîm et ki, senin "ressâm" ismin zâhir olsun, der durur. Bunun gibi Hakk'ın sıfat ve esmâ-i bî-nihâyesi dahi kemâllerinin zuhûru için bu mertebede takâzâ ederler. İşte bu takâzâyı mebnî, Hak dahi rahmeten-li'l-esmâ, mer-tebe-i ahadiyyetten mer-tebe-i vahdete tenezzül buyurmuştur. Binâenaleyh Hak, bu mertebede "ulûhiyet" sıfatıyla muttasıf olur; ve ulûhiyet, esmâ-i ilâhiyyenin suver-i ilmiyye ile taayyünü mertebesi olan mer-tebe-i vâhidiyyete tenezzül edince bu mertebede vücûd-ı vâhid esmâ ile müteayyin olur; ve suver-i âlem dahi a'yân-ı gaybiyyenin, ya'ni a'yân-ı sâbitenin sûretleridir. Bu hâlde suver-i âlem esmâ-i ilâhiyyenin mezâhiri olur; ve eğer bu mezâhir olmasa esmâ müteayyin olmaz idi. Binâenaleyh ulûhiyetin zâhirde tahakkuku, âlemin vücûduna mütevakkıftır; ve suver-i âlem zâhir, esmâ dahi bâtındır; ve zâhir olan suver-i âlemin kıyâmı, onun bâtını olan esmâ iledir. Binâenaleyh insanı ta'rîf ederken zâhirini ve bâtını aldığımız gibi, ulûhiyeti ta'rîf ederken, onun zâhiri olan suver-i âlemi ve bâtını olan esmâyı alırız. [3/17] Ve insanın sûretinin zâhiri, kendisini müdebbir olan rûhuna ve nefsine, lisân-ı zâhir ile hâmid olduğu gibi, Allah Teâlâ dahi sûret-i âlemi kendi nefsine hâmid kıldı. Çünkü sûret-i insânın bekâsı ve hayâtı ve insanlığı ve kemâlât-ı ilâhiyye tahsîli ve sûret-i ilâhiyye üzere mahlûk olmasıyla tavsîfi, bâtını olan rûh sebebiyledir. Ve kezâ zâhir ve bâtının mecmûu olan sûret-i âlemin bekâsı ve kıyâmı dahi, kendisinin bâtını ve rûhu olan Hak'la olduğu için ona hâmidir. Velâkin bizim vücûd-ı mukayyedimiz ve taayyünümüz perde olduğundan, onların tesbîhlerini idrâk edemiyoruz. Zirâ âlemin sûretlerinin ecnâs ve envâi çoktur. Biz

o sûretlerin kâffesini ihâta edemeyiz. Çünkü her cinsin sûreti, ancak kendi cinsinin lisânı üzere olan hamd ü senâsını anlayabilir. İmdi suver-i âlem kendilerinin ervâh ve esmâsını nekâyis-i imkâniyyeden tenzîh etmeleri hasebiyle müsebbih olurlar; ve kendilerinden zâhir olan kemâlât hasebiyle de hamdederler.

فَالْكُلُّ أَلْسِنَةُ الْحَقِّ نَاطِقَةٌ بِالشَّيْءِ عَلَى الْحَقِّ، وَلِذَلِكَ قَالَ: ﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ
الْعَالَمِينَ﴾ أَي: إِلَيْهِ يَرْجِعُ عَوَاقِبُ الشَّيْءِ، فَهُوَ الْمُشْنَى وَالْمُشْنَى عَلَيْهِ.

Böyle olunca âlemin sûretlerinin hepsi, Hakk'ın lisânları olup, Hakk'a senâ ile nâtıktır; ve işte bunun için اَلْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ (Fâtîha, 1/1) ya'ni "Hamd, âlemlerin Rabbi olan Allâh'a mahsustur" dedi ki, senânın âkîbetleri O'na râcîdir demek olur. Binâenaleyh "senâ eden" ve "senâ olunan" ancak O'dur.

Ma'lûm olsun ki, "Kelâm" Hakk'ın sıfatlarından bir sıfattır; ve vücûd ancak Hakk'ın vücûdu olduğundan sıfat-ı kelâm ile ittisâf dahi ancak o vücûd-ı vâhîde mahsustur; ve suver-i âlemin kâffesi vücûd-ı mutlak-ı Hakk'ın bi't-tenezzül, bi-hasebi'l-esmâ taayyününden ibâret olmakla, bunların hepsinde zâhir olan Hak'tır; ve âlemin sûretleri Hakk'ın zâhîridir. Binâenaleyh sıfat-ı Hak bu mezâhirde [3/18] onların isti'dâdları ve taayyünlerinin muktezâsı vech ile zâhir olur. Ve onlardan kelâmın sudûru dahi, muktezâ-yı hâllerine göredir; ve bu sûretlerin cümlesinden mütekellim olan Hak olduğundan her birisi, ayrı ayrı Hakk'ın birer lisânıdır. Nitekim Cenâb-ı Şeyh (r.a.) *Fütûhât-ı Mekkiyye*'nin on ikinci bâbında buyururlar ki: "Nebât ve cemâdın ervâhı vardır ki, ehl-i keşften gayrısının idrâkinden bâtındır. Binâenaleyh hayvandan idrâk olunan şey, onlarda hiss olunmaz. Ve insan tesmiye olunan bu mizâc-ı hâssın gayrı olarak, ehl-i keşf indinde her bir şey hayvân-ı nâtıktır; ve bizim keşfimiz dahi ona şâhiddir. Zîrâ biz lisân-ı nâtık ile taşların Hakk'ı zikrettiklerini kulaklarımızla işittik." Ve yine o bâbın diğer bir mahallinde buyururlar: "Bu tesbîh, keşif sâhibi olmayan ehl-i nazarın dediği gibi, lisân-ı hâl ile değildir."¹⁷⁶ Ve yine "Elli dördüncü suâlin cevâbı"nda buyururlar ki: "Ulemâ-i rüsûmdan âmme indinde

¹⁷⁶ *Fütûhât-ı Mekkiyye*, I, s. 225 (12. bâb).

Allâh'ın sâmit olan eşyâdaki kelâmı, kelâm-ı hâldir. Ya'ni şöyle ve böyle olduğu onun hâlinden anlaşılır; hattâ eğer o sâmit lisâna geleydi, anlaşılan şeyi söylerdi. Bu tâife misâl îrâd edip derler ki: Arz, çiviye niçin beni yarıyorsun der; ve çivi dahi, beni mihlayana nazar et! der. İşte onların indinde bu, kelâm-ı hâldir. Binâenaleyh onlar, Hak Teâlâ'nın *وَأِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ* (İsrâ, 17/44) [Allâh'ı hamd ile tesbîh etmeyen hiçbir şey yoktur.] ve *إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَيُّنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا* (Ahzâb, 33/72) [Biz emâneti göklere ve yere ve dağlara arzettik. İmdi onu yüklenmekten çekindiler.] kelâmıyla ihbâr buyurulan her bir şeyin tesbîhini ve semâvât ve arzın emânet-i Hakk'ı yüklenmekten ibâ ettiklerini bu esâsa binâ etmişlerdir. Hâlbuki ehl-i keşf indinde cemâd ve nebât ve hayvandan her bir şeyin nutku işitilir. Abd, nâstan mütekellim olan kimselerin nutkunu nasıl işitir ise, eşyâ-yı sâmitenin nutkunu dahi hayâlde değil, âlem-i histe kulağıyla öylece işitir.”¹⁷⁷

İmdi âlemlerin sûretlerinin kâffesi Hakk'ın lisânları olduğundan, onlar *الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ* (Fâtiha, 1/1) [Hamd, âlemlerin Rabb'i olan Allâh'a mahsustur.] dediler; ve senânın âkıbetleri Allâh'a râci'dir. Şu hâlde “hâmid” ve “mahmûd” Hak olmuş olur. Zîrâ bu sûretlerde müteayyin olup “hamdeden” Hak'tır; ve sûretlerin cümlesinin rûhu olmakla “mahmûd” olan yine Hak'tır. [3/19]

Şiir:

فَإِنْ قُلْتَ بِالتَّنْزِيهِ كُنْتَ مُقَيِّدًا وَإِنْ قُلْتَ بِالتَّشْبِيهِ كُنْتَ مُحَدِّدًا

İmdi eğer sen, tenzîh ile kâil olur isen mukayyid olursun; ve eğer teşbîh ile kâil olursan muhaddid olursun.

Ya'ni eğer Hakk'ı yalnız tenzîh edecek olur isen, O'nu takyîd etmiş olursun. Zîrâ Hak sıfât-ı muhdesâtta ve mâddiyâtta münezzehtir, denildikde, onun sıfatı bunların sıfatından başkadır demek olur ki, bu da Hakk'ı bir sıfat ile takyîdden ibârettir; veyâhud Hak mukayyedâtta münezzehtir, denilince, ıtlâk kaydıyla takyîd edilmiş olur. Binâenaleyh yalnız tenzîhe kâil olan mukayyid olur. Ve eğer Hakk'ı, yalnız teşbîh edecek olur isen, muhaddid olursun. Zîrâ teşbîh Hakk'ı cismânîyâta benzetmektir; ve

¹⁷⁷ Fütûhât-ı Mekkiyye, III, s. 116 (73. bâb).

Hak cismâniyete benzetilince, onda hasredilmiş olur. Bu ise gayr-ı mahdûd olan Hakk-ı mutlakı, hudûd-ı cismâniyyât ile tahdîd etmektir.

وَإِنْ قُلْتَ بِالْأَمْرِينِ كُنْتَ مُسَدِّدًا وَكُنْتَ إِمَامًا فِي الْمَعَارِفِ سَيِّدًا

Ve eğer sen emreyn ile kâil olursan müseddid olursun; ve maârifde imâm ve seyyid olursun.

Ya'ni eğer sen Hakk'ı hem tenzîh ve hem de teşbîh edecek olur isen, nefsinî tarîk-i sedâd ve salâh üzerine sevketmiş olur ve bu sûrette de maârif-i ilâhiyyede imâm ve muktedâ-bih ve seyyid bulunursun. Zîrâ bâlâda îzâh olunduğu üzere ulûhiyetin had ve ta'rîfi Hakk'ın zâhir ve bâtını ahzedilmekle olur; ve Hak, âlemin sûretinin bâtını ve sûret-i âlem onun zâhiridir. Hak âlemin sûretinin bâtını denilince, bâtınıyeti hasebiyle âlemin sûretlerinden tenzîh edilmiş olur; ve suver-i âlem onun zâhiridir, denilince dahi teşbîh olur. Binâenaleyh böyle diyen kimse hem tenzîh ve hem de teşbîh ile kâil olup nefsinî doğru yola sevketmiş bulunur; ve bu maârif-i musîbe ile, hakikat-i hâlden câhil olanlara, imâm ve muktedâ-bih olarak onların seyyidi olur. [3/20] *Mesnevî*:

گاه خورشید و گهی دریا شوی گاه کوه قاف و گاه عنقا شوی
تو نه این باشی نه آن در ذاتِ خویش ای برون از و همها و ز بیش بیش
از تو ای بی نقش با چندین صور هم موحد هم مشبه خیره سر

Tercüme: “Gâh güneş ve gâh deniz olursun. Gâh Kaf dağı ve gâh ankâ kuşu olursun. Sen kendi zâtında ne busun, ne de osun. Ey vehimlerden hâriç ve ziyâdeden ziyâde! Ey bî-nakş olan zât-ı pâk! Bu kadar sûretler ile hem tenzîh eden ve hem de teşbîh eyleyen senden hayrandır.”¹⁷⁸

فَمَنْ قَالَ بِالْإِشْفَاعِ كَانَ مُشْرِكًا وَمَنْ قَالَ بِالْإِفْرَادِ كَانَ مُوَحِّدًا

İmdi çiftlik ile kâil olan kimse şerîk isbât edici oldu; ve teklik ile kâil olan kimse dahi tevhîd eyleyici oldu.

Ya'ni bir kimse birisi halkın ve diğeri Hakk'ın vücûdu olmak üzere iki vücûd isbât edip varlığı çift görse, Hakk'a şerîk isbât etmiş olur. Binâenaleyh böyle bir kimse Hakk'ın vücûdunu ayrı ve halkın vücûdunu da

178 Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, III, s. 31-32 (beyit: 54-55, 57).

ayrı görüp Hakk'ı halktan tenzîh eder. Ve vücûd-ı Hakk'ı, ifrâd edip vâ-hiddir diyen kimse dahi, onu vahdet ile takyîd eder. Zîrâ evvelen kesreti isbât eder. Ba'dehû Hakk'ı kesretten ihrâc edip tevhit eyler. Binâenaleyh bu da evvelki gibi haberi olmaksızın şirke düşer. Çünkü teklik ve çiftlik muktezâ-yı adeddir. Hâlbuki Hak ne ikinin ikincisi, ne de kesrin vâhidi değildir.

فَإِيَّاكَ وَالتَّشْبِيهَ إِنَّ كُنْتَ ثَانِيًا وَإِيَّاكَ وَالتَّنْزِيهَ إِنَّ كُنْتَ مُفْرَدًا

Eğer sen iki kılıcı isen, teşbîhden sakın! Ve eğer tek kılıcı isen, tenzîhden sakın! [3/21]

Ya'ni bu kesret-i taayyünâtı görüp vücûd-ı halkı isbât etmek sûretiyle vücûd-ı Hakk'ı, iki vücûdun ikincisi olarak telakkî edersen, bu sırf teşbîh olur ki şirktir. Binâenaleyh bu şirki mutazammın olan teşbîhden sakın! Ve eğer bu taayyünâtı ve vücûd-ı halktan vücûd-ı Hakk'ı çıkarıp, Hak bunların cümlesinden münezzehtir, diyecek olursan bu da sırf tenzîh olur ki, kezâlik şirktir. Zîrâ evvelen bir şeyin vücûdunu isbât etmeyince, onun içinden bir şey çıkarmak mutasavver değildir. Binâenaleyh kezâlik şirki mutazammın olan tenzîhden dahi sakın!

فَمَا أَنْتَ هُوَ بَلْ أَنْتَ هُوَ وَتَرَاهُ فِي عَيْنِ الْأُمُورِ مُسَرَّحًا وَمُقَيَّدًا

İmdi sen O değilsin, belki sen O'sun; ve sen O'nu ayn-ı umûrda mutlak ve mukayyed olarak görürsün.

Ya'ni sen hazret-i şehâdette, kayd-ı zâhir ile mukayyed olduğun için, vücûd-ı mutlak-ı Hakk'ın "ayn"ı değilsin. Binâenaleyh bu kayd-ı taayyün içinde sen O değilsin. Fakat senin bu taayyünün vücûd-ı mutlak-ı Hakk'ın min-haysü's-sıfât tenezzülünden husûle gelmiş bir vücûd-ı i'tibârî olduğu için, hakikat-i vücûd i'tibârîyle sen O'nun "ayn"ısın. Binâenaleyh sen O'sun; ve sen O'nu a'yân-ı eşyâ sûretlerinde müserrah, ya'ni mutlak, ve mukayyed olarak görürsün. Zîrâ suver-i a'yândan her birisi vücûd-ı mutlakın takayyüdünden hâsıl olmuştur; ve her bir mukayyed, diğer mukayyedin gayrıdır. Fakat cümlesinin hakîkati vücûd-ı mutlak olmak i'tibârîyle yekdiğerinin "ayn"ıdır.

Misâl: Elimize bir iplik alıp, onun üzerinde beş düğüm yapsak. Bu dü-

ğümelerde zâhir olan ve düğümlerin sûretini vücûda getiren ipliktir. Fakat bu düğümlere iplik tesmiye olunmaz; onların adı düğümdür. Zîrâ mutlak iken mukayyed oldu; ve iplik ile görülen işler düğümlerle [3/22] görülmez. Binâenaleyh düğümler mukayyediyetleri i'tibâriyle iplik değildir. Fakat vücûd-ı müstakil sâhibi olmayıp, onların vücûdu ipliğin vücûdundan başka bir şey olmadığından düğümler ipliktir.

Diğer misâl: Bahr-ı muhît alelîtlâk bir deryâdır. Fakat onun suyunu muhtelifü'l-eşkâl beş bardağın içine koysak, bardakların eşkâliyle mukayyed ve onlarla münhasır olduğundan, o sular bahr-ı muhîtin aynı değildir; ve onlara bahr-ı muhîttir desek, herkes hande eder. Çünkü bahr-ı muhît gemileri ve insanları garkeylediği hâlde bunlarda o hâssa yoktur; fakat onların vücûdu bahr-ı muhîtin takayyüdünden husûle gelmiş birer vücûd olduğundan bu i'tibâr ile bahr-ı muhîtin “ayn” ıdır.

قال الله تعالى ﴿لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ﴾ فَنَزَّهَ، ﴿وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ﴾ فَشَبَّهَ، وقال تعالى ﴿لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ﴾ فَشَبَّهَ وَنَتَّى، ﴿وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ﴾ فَنَزَّهَ وَأَفْرَدَ.

Allah Teâlâ ﴿لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ﴾ (Şurâ, 42/11) [O'nun misli bir şey yoktur.] dedi, tenzîh eyledi; ﴿وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ﴾ (Şurâ, 42/11) [Ve O Semî' ve Basîr'dir.] dedi, teşbîh etti. Ve Allah Teâlâ ﴿لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ﴾ [O'nun misli gibi bir şey yoktur.] dedi, teşbîh ve tesniye kıldı; ﴿وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ﴾ [Ve O Semî' ve Basîr'dir.] dedi, tenzîh ve ifrâd eyledi.

Ya'ni Allah Teâlâ ﴿لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ﴾ kavliyle kendisini hem tenzîh ve hem de teşbîh ve tesniye eyledi. Zîrâ “ke-mislihî” deki “kâf” zâid i'tibâr olundukda “O'nun misli bir şey yoktur” demek olur ki, bu da avâmın anlayışına göre, sırf tenzîhtir. Çünkü kâffe-i eşyâdan onun misliyeti nefyedilmiş oluyor; ve Hak onlardan münezzehtir deniliyor.

Fakat “kâf”, gayr-ı zâid i'tibâr olundukda ﴿لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ﴾ nin ma'nâsı ﴿لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ﴾ ya'ni “O'nun misli bir misil yoktur” demek olur. Bu da havâssın anlayışına göre teşbîh ve tesniyedir. Zîrâ Hak hakkında evvelen misil isbât olunuyor; ba'dehû o misilden eşyânın misliyeti nefyediliyor. Bu ise vücûdda ikilik ve müşâbehet isnâdından başka bir şey değildir. [3/23]

Ve kezâ Hak Teâlâ'nın ﴿وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ﴾ kavli de hem teşbîh ve tesniyeyi

ve hem de tenzîh ve tefrîdi mutazammındır. Zîrâ bu kavlı işitilince vehle-i ûlâda avâmın zihnine mütebâdir olan ma'nâ, "işiticilik" ve "görücülük"te Hakk'ın halka müşârik olmasıdır. Çünkü halk dahi işitir, görür. Hâlbuki bu ma'nâda ikilik ve müşâbehet vardır. Tesniye, ya'ni iki kılmak budur ki, işitmek ve görmek hassasını hâiz olarak bir Hakk'ın ve bir de halkın vücûdu vardır; ve müşâbehet dahi görmekte ve işitmekte Hakk'ın, halka benzemesidir.

Fakat bu âyet-i kerîmeden ehl-i havâssın anladığı tenzîh ve tefrîd ma'nâsına gelince هو zamîrinin evvelen zikri ve haber olan "Semî" ve Basîr" kelimelerinin harf-i târîf ile gelmesi hasr ifâde ettiği cihetle ma'nâ: "Semî" ve Basîr olan ancak Hak'tır; başka semî' ve basîr yoktur" demek olur. Bu ise ancak tenzîh ve ifrâddır.

Ma'lûm olsun ki, vücûd birdir; o da, Hakk'ın vücûdudur. Bu vücûd, nâmütenâhî olmakla berâber, hiçbir kayd ile mukayyed değildir. Fakat O'nun zâtında mündemic, nâmütenâhî birtakım nisbetler vardır. Vâhidin içinde bulunan nısıfîyet, sülûsiyet ve rub'iyet, ilh... gibi. Ve Hakk'ın nisbetleri ise sıfatları ve onlardan sâdır olan esmâsıdır. Binâenaleyh Hak, bu nâmütenâhî olan isimleriyle zâhir olmak için, âsâra lüzûm vardır. Bu eserler zâhir olmak için onların sûretleri evvelen ilm-i Hak'ta peydâ olur. Şu hâlde bu sûretler hayâlât-ı ilâhiyye olur. Bu hayâlâta zâhirde vücûd vermek için, vücûd-ı Hak mertebe-i letâfetten mertebe-i kesâfete tenezzül buyurur. İşte bu da Hakk'ın Zâhir ismi ile olan tecellîsidir; ve bu tecellî, bu nâmütenâhî vücûdun yine kendi zâtına olan tecellîsidir. Demek ki, bu suver-i kesîre ve bu taayyünât-ı bî-nihâye vücûd-ı mutlak-ı Hakk'ın mukayyeden zuhûrundan ibârettir. İmdi gayr nerededir ki, Hak ondan tenzîh ve tefrîd olunsun; veyâhud ona benzetilsin. Teşbîh ve tenzîh ancak Zâhir ve Bâtın dediğimiz iki şe'n-i ilâhînin [3/24] birbirine nisbeti i'tibârıyla söylenen sözlerdir. Yoksa teşbîh ile tenzîh Hakk'ın hakîkati için zâtîdir. Zîrâ Zâhir ve Bâtın isimleri Hakk'ın şuûnât-ı zâtîyyesidir; ve şuûnâtı ise O'nun zâtının "ayn" ıdır. Binâenaleyh vücûd-ı Hak hem tenzîhi ve hem de teşbîhi câmi'dir.

لَوْ أَنَّ نُوحًا جَمَعَ لِقَوْمِهِ بَيْنَ الدَّعْوَتَيْنِ لَأَجَابُوهُ، فَدَعَاهُمْ جَهَارًا ثُمَّ دَعَاهُمْ

إِسْرَارًا، ثُمَّ قَالَ لَهُمْ: ﴿اسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ إِنَّهُ كَانَ غَفَّارًا﴾، وَقَالَ: ﴿رَبِّ إِنِّي دَعَوْتُ قَوْمِي لَيْلًا وَنَهَارًا فَلَمْ يَزِدْهُمْ دُعَائِي إِلَّا فِرَارًا﴾.

Eğer Nûh, kavmi için iki da'vet arasını cem'edeydi, elbette onlar ona icâbet ederlerdi. Böyle olunca, onları cihâren da'vet eyledi; ba'dehû onları isrâren da'vet etti. Sonra onlara "Rabbimize istiğfâr edin ki, muhakkak O Gaffâr'dır" (Nûh, 71/10) dedi. Ve Nûh (a.s.) "Yâ Rab ben, kavmimi gece gündüz da'vet ettim, benim da'vetim onlara firâr-dan gayrı ziyâde etmedi" (Nûh, 71/6) dedi.

Ya'ni Nûh (a.s.), Muhammed (s.a.v.) hazretleri gibi tenzîh ve teşbîh da'veti arasını cem'edeydi, elbette kavmi ona icâbet ederlerdi. Hâlbuki onun kavmi, mezâhir-i esmâiyenin kesreti ile vahdetten hicâba düşmüşlerdi. Nûh (a.s.) tenzîhde mübâlağa edip, mezâhir-i esmâiyye olan asnâm-dan vahdet-i sıfâ da'vet etti. Zîrâ her bir nebîye ilm-i risâletten verilen şey, ümmetinin isti'dâdına göredir. Nûh (a.s.) bu hakîkati bildiği için ümmetini bir sûretle da'vet eyledi. Hâlbuki onlar mezâhir-i kesîre müşâhede-sinde müstağrak olduklarından bu da'vete icâbet etmediler; ve kendilerini Hakk'ın gayrı bildiklerinden asnâma taptılar. Binâenaleyh Nûh (a.s.) onları cihâren da'vet etti; ya'ni ism-i Zâhir'e da'vet edip: "Eğer siz Hakk'ı kendinizden baîd ve münezzeh gördünüz ise, sizin putlarınızdan dahi münezzehdir" dedi. Velâkin onların isti'dâdlarının muktezâsı küfür olduğundan bu sûret-i cismâniyyede dahi küfr-i kesret ile vech-i ahadiyyeti setrettiler. Ba'dehû onları isrâren, ya'ni ism-i Bâtın'a da'vet edip dedi ki: "Hak nasıl ki sizin putlarınızın sûretinde mevcûd ise, sizin sûretlerinizde [3/25] dahi mevcûddur." Hz. Nûh'un bu da'veti dahi ma'rifet-i nübüvve lâyık bir da'vet idi. Çünkü ümmetinin isti'dâdına vâkıf idi. Hâlbuki onlar kesret-i zâhire ile iştigâlleri hasebiyle vahdet-i bâtineden baîd oldukları için, bunu da anlamadılar. Ondan sonra Cenâb-ı Nûh kavmine dedi ki: "Rabbinizden gafrı isteyin, tâ ki sizi bu taayyünât perdelerinden ve zulmânî hicâblardan örtsün; ve siz dahi vahdet-i Hakk'a nâzır olun; zîrâ Rabbinizin mağfîret taleb edenler hakkındaki gafrı mübâlağa üzere olur." Nûh (a.s.)'ın kavmini gâh ism-i Zâhir'e ve gâh ism-i Bâtın'a da'vet etmesinden nâşî onlar hayrete düşüp bu da'vet-i furkâniyyeye icâbet etmediler. Cenâb-ı Nûh

onları Rabb'ine şikâyet edip dedi ki: “Yâ Rab, ben kavmimi leylen Bâtın'a ve nehâren Zâhir'e da'vet ettim; ve gece gündüz da'vetten zâil olmadım. Benim onlara olan da'vetim firârdan başka bir şey artırmadı.”

وَذَكَرَ عَنْ قَوْمِهِ أَنَّهُمْ تَصَامَمُوا عَنْ دَعْوَتِهِ لِعِلْمِهِمْ بِمَا يَجِبُ عَلَيْهِمْ مِنْ إِجَابَةِ دَعْوَتِهِ، فَعَلِمَ الْعُلَمَاءُ بِاللَّهِ مَا أَشَارَ إِلَيْهِ نُوحٌ فِي حَقِّ قَوْمِهِ مِنَ الثَّنَاءِ عَلَيْهِمْ بِلِسَانِ الذَّمِّ، وَعَلِمَ أَنَّهُمْ إِنَّمَا لَمْ يُجِيبُوا دَعْوَتَهُ لِمَا فِيهَا مِنَ الْفُرْقَانِ، وَالْأَمْرُ قُرْآنٌ لَا فَرْقَانُ، وَمَنْ أَقِيمَ فِي الْقُرْآنِ لَا يُضْغِي إِلَى الْفَرْقَانِ وَإِنْ كَانَ فِيهِ، فَإِنَّ الْقُرْآنَ يَتَضَمَّنُ الْفَرْقَانَ.

Ve Cenâb-ı Nûh, kavmi tarafından zikreyledi ki, onlar onun icâbet-i da'vetinden vâcib olan şeyi bildikleri için onun da'vetinden tesâmûm ettiler. Böyle olunca ulemâ-i billâh Cenâb-ı Nûh'un kavmi hakkında lisân-ı zemm ile onlar üzerine senâdan işâret ettiği şeyi bildi; ve onda Furkân olduğu için, onun da'vetine icâbet etmediklerini dahi bildi. Hâlbuki emr, Kur'ân'dır, Furkân değildir; ve Kur'ân'da ikâme olunan kimse her ne kadar onun içinde olsa da, Furkân'ı ısgâ etmez; zîrâ Kur'ân, Furkân'ı mutazammındır.

Ya'ni Nûh (a.s.) آذَانَهُمْ وَأَسْتَفْشَوْا (Nûh, 71/7) âyet-i kerîmesinde beyân buyurulduğu üzere kavminin hâlinden bahisle dedi ki: “Yâ Rab, ben onları her ne vakit senin gafr etmene da'vet ettim ise, onlar bu da'vete icâbetin, Hakk'ın nûr-i vücûdu ile taayyünât-ı hicâbiyye ve hucüb-i zulmâniyyeden gafr [3/26] ve setri mûcib olduğunu bildikleri ve bunu kendi dinlerine ve hâllerine muvâfık olmayan bir şey olduğunu anladıkları için, parmaklarıyla kulaklarını tıkayıp, tesâmûm ettiler ve esvâblarına büründüler”; ve bunu Nûh (a.s.)ın da'vetini işitmek için yaptılar. Hâlbuki kavm-i Nûh, bu da'vete inkâr sûretinde icâbet ettiler. Zîrâ Cenâb-ı Nûh onları istiğfâra, ya'ni taleb-i gafra ve istitâra da'vet etti. Onlar sûrette inkâr ettiler; fakat fiilen icâbet ettiler. Çünkü parmaklarıyla sâmiâlarını ve elbiseleriyle vücûdlarını örttüler; ve kesret-i taayyünât ile vech-i ahâdiyyeti setrettiler; ve icâbetleri ism-i Zâhir'in sûretine ve Hakk'ın mufassal ve furkânî olan kitâbına oldu. Zîrâ âlem, Hakk'ın nefes-i Rahmânîde tekellüm ettiği kelâmın sûret-i manzûmesidir. Velhâsıl

kavm-i Nûh kavlen nebîlerini inkâr ettiler; fakat sanemlerinin mezâhiri ile vech-i mutlakı setrettikleri için fiilen icâbet etmiş oldular. Binâenaleyh Nûh (a.s.) dahi onlara zemm sûretinde senâ edip *رَبِّ لَا تَذَرْ عَلَى الْأَرْضِ مِنَ الْكَافِرِينَ ذَبَابًا* (Nûh, 71/26) ya'ni "Yâ Rab, yeryüzünde kâfirlere devreden bir kimse bırakma!" dedi ki, bu onların bâtına ve cem'e vusûlleri için duâdır. Zîrâ ism-i Zâhir'in sûretlerinden birer sûret olan onların ecsâdî fânî olmakla bâtına ve cem'e vâsıl olurlar. İşte ulemâ-i billâh, Cenâb-ı Nûh'un kavmi hakkında, lisân-ı zemm ile onlar üzerine senâdan ne şeye işâret ettiğini bildiler; ve o muhakkikîn-i ulemâ Cenâb-ı Nûh'un da'vetinde Furkân olduğu için kavminin o da'vete icâbet etmediğini de bildiler. Zîrâ kesretten vahdete ve teşbîhden tenzîhe da'vet, ayn-ı Furkân'dır. Hâlbuki emr-i vücûd Kur'ân'dır, Furkân değildir. Ya'ni cemî'-i esmâ-i ilâhiyyeyi câmi' ve hakâyık-ı mütebâyine ve mütekâbileyi hâvî olan ahadiyyet-i zâtîyyenin ihâtasından hâric hiçbir şey yoktur. Ve esmâ-i ilâhiyye ise, Hakk'ın şuûnât-ı zâtîyyesi olup, kendisinin "ayn"ıdır; ve O'nun şuûnâtı ise zâtının muktezâsıdır. Binâenaleyh zât-ı ahadiyye bi-hasebî'l-mahal, esmâıyla mezâhir-i imkâniyyede zuhûru ve tecellisi i'tibâriyle bir şeyden tenzîh olunmaz. Zîrâ hiçbir şey kendi zâtının muktezâsından tenzîh olunmaz. Böyle olunca emr-i vücûd Kur'ân'dır, Furkân değildir; ve Kur'ân, ya'ni cem' mertebesinde ikâme olunan kimse Furkân'a, ya'ni "fark"a, müteallik olan ihbârâtı kabûl etmez. Çünkü ayn-ı cem'de olduğu için "fark"ın ne olduğunu bilmez; ve o kimse her ne kadar "fark" içinde olsa bile, yine Furkân'a müteallik ihbârâtı kabûl etmez. Zîrâ Kur'ân, Furkân'ı mutazammındır. Ya'ni [3/27] "fark"ın ne kadar merâtib-i tafsiliyyesi varsa, Kur'ân ve cem' mertebesinde hepsi müctemî'dir. Hâlbuki Furkân Kur'ân'ı, ya'ni "fark" cem'i, mutazammın değildir. Çünkü Kur'ân'da, ya'ni mertebe-i cem'de, müctemî' olan a'yânın her birisinde mahal hasebiyle Hakk'ın zuhûru furkânîdir, ya'ni "fark" üzerinedir. Şu hâlde Furkân, Kur'ân'ı mutazammın olmadığından, mertebe-i Kur'ân'da ve makâm-ı cem'de bulunan Furkân'a, ya'ni makâm-ı farka, da'vet olundukda kabûl etmez.

ولهذا ما اُخْتُصَّ بالقرآنِ إِلَّا مُحَمَّدٌ ﷺ وهذه الأمة التي هي ﴿خَيْرُ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ﴾، فَلَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ ﴿فَجَمَعَ الْأَمْرَ فِي أَمْرٍ وَاحِدٍ﴾.

Ve bunun için, Kur'ân'a, ancak Muhammed (s.a.v.) ve "nâs için ihrâc olunan ümmetin hayırlısı" (Â-i İmrân, 3/110) olan bu ümmet, mahsûs kılındı. Binâenaleyh لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ (Şûrâ, 42/11) emri, emr-i vâhidde cem'etti.

Yâ'ni emr-i vücûd Furkân olmayıp Kur'ân olduğu ve Kur'ân Furkân'ı mutazammın bulunduğu için, makâm-ı cem', ancak (S.a.v.) Efendimiz'e ve ümmetlerin hayırlısı olan onların ümmetlerine mahsûs oldu; ve onlar teşbîh ve tenzîh beynini cem'e me'mûr oldular. Hâlbuki ondan evvelki mürselîn ve onların ümmetleri Furkân şühûduna me'mûr idiler. Binâenaleyh mürselîn-i müşârünileyhim hazarâtı ümmetlerini Nûh (a.s.) gibi gâh Furkân'a ve gâh Kur'ân'a da'vet eder; yâ'ni gâh teşbîhe ve gâh tenzîhe yâ'ni müteferrik sûrette da'vet eyler idi; ve Mûsâ (a.s.) gibi sırf tenzîhe ve İsâ (a.s.) gibi sırf teşbîhe da'vet ederdi. Ümmet-i Muhammed (a.s.) ise Kur'ân'a me'mûrdur; ve Kur'ân teşbîh ve tenzîh beynini câmi'dir.

İmdi edyân-ı kadîmede güçlük ve bu edyân ile mütedeyyin olan ümem üzerine de şiddet vardır. يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ (Bakara, 2/185) [Allah Teâlâ sizin için kolaylık ister, sizin için güçlük istemez.] âyet-i kerîmesinde beyân buyurulduğu üzere dîn-i Muhammedî'de kolaylık ve bu dîn ile mütedeyyin olanlar için dahi tahfîf vardır. Böyle olunca, dîn-i Muhammedî teşbîh ve tenzîh emrini emr-i vâhidde, yâ'ni كَمِثْلِهِ [3/28] لَيْسَ (Şûrâ, 42/11) [O'nun misli bir şey yoktur; veya O'nun mislinin misli bir şey yoktur.] âyet-i kerîmesi gibi bir âyette cem'etti.

Mürselîn-i sâirenin da'veti ile, Risâlet-penâh (s.a.v.) Efendimiz'in da'veti arasındaki farkın sebebi budur ki: Her bir resûle ilm-i risâletten verilen şey, bilâ-ziyâde ve lâ-noksân, ümmetinin isti'dâdına göredir. Ve ism-i Zâhir hasebiyle kemâlât-ı ilâhiyyenin hazret-i şehâdetde zuhûru ise tedricîdir, def'î değildir. Bu hakikat kitâb-ı tabîatı tedkîk eden hükemâ ve erbâb-ı fen gibi ukûl-i nazariyye ehline de müsellemdir. Ve suver-i âlemden her bir sûretin kendisine mahsûs birtakım istihâlâtı, ibtidâî, vasatî ve intihâî hâlleri vardır. İnsanların zekâ ve irfânları dahi bu kâideye tâbi'dir. Binâenaleyh evvelki resûllerin getirdikleri şerâyi', kendi ümmetlerinin muktezâ-yı isti'dâdlarıdır. Onun için kimi sırf "teşbîh"e kimi sırf "tenzîh"e ve kimi müteferrik sûrette gâh "tenzîh"e ve gâh "teşbîh"e da'vet etti. Fakat (S.a.v.)

Efendimiz nebiyy-i âhiru'z-zamân olup ümmeti en sonra geldiğinden ve onların zekâ ve irfânları, elyevm meşhûd olduğu üzere, derece-i kemâli bulduğundan Kur'ân ile geldi. Zîrâ bugün küre-i arz üzerinde bulunan ve muhtelif edyâna sâlik olan insanların cümlesi Kur'ân'a da'vet olunduğu için, hepsi ümmet-i Muhammed'dir. Şu kadar ki bunlardan üç yüz milyonu bu da'vete icâbet etmiş ve diğerleri el'ân da'vet edilmekte bulunmuştur; ve peyderpey hakâyık-ı ahvâlin, mütefekkirîn-i zekiyye taraflarından kabûl-lü me'mûldür. Nitekim Avrupa erbâb-ı fûnûnu şimdiden vahdet-i vücûdu idrâke bile başlamışlardır.

فَلَوْ أَنَّ نُوحًا أَتَى بِمِثْلِ هَذِهِ الْآيَةِ لَفُظًا أَجَابُوهُ، فَإِنَّهُ شَبَّهَ وَنَزَّهَ فِي آيَةٍ وَاحِدَةٍ بِل فِي
نِصْفِ آيَةٍ، وَنُوحٌ دَعَا قَوْمَهُ ﴿لَيْلًا﴾ مِنْ حَيْثُ عُقُولُهُمْ وَرُوحَانِيَّتُهُمْ، فَإِنَّهَا غَيْبٌ،
﴿وَنَهَارًا﴾ دَعَاهُمْ أَيْضًا مِنْ حَيْثُ ظَاهَرُ صُورِهِمْ وَجُسْجِيَّتِهِمْ، وَمَا جَمَعَ فِي الدَّعْوَةِ مِثْلَ
﴿لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ﴾، فَتَفَرَّتْ بَوَاطِنُهُمْ لِهَذَا الْفُرْقَانِ، فَزَادَهُمْ فِرَارًا.

İmdi eğer Nûh (a.s.) kavmine, lafzen bu âyet mislini getireydi, ona icâbet ederlerdi. Zîrâ âyet-i vâhidede, belki nısf-ı âyetle, teşbîh ve tenzîh eyledi. Nûh (a.s.) ise [3/29] onların ukûl ve rûhâniyetleri haysiyetiyle kavmini leylem da'vet etti; zîrâ onlar gaybdır. Ve onları sûretlerinin ve cüsselerinin zâhiri haysiyetiyle nehâren dahi kezâlik da'vet eyledi; ve da'vette لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ (Şûrâ, 42/11) [O'nun misli bir şey yoktur; veyâ O'nun mislinin misli bir şey yoktur.] gibi cem'etmedi. Böyle olunca bu Furkân'dan dolayı onların bevâtınları nefret etti; onların firârını artırdı.

Ya'ni kavm-i Nûh'un Kur'ân'a isti'dâdları olup da Cenâb-ı Nûh dahi onlara lafzen makâm-ı cem'i gösteren bu âyetin mislini getireydi, icâbet ederlerdi. Zîrâ Muhammed (s.a.v.), âyet-i vâhidede, ya'ni لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ âyet-i kerîmesinde ve belki bu âyetin nısfında, bâlâda îzâh olunduğu vech ile teşbîh ve tenzîh beynini cem'etti. Fakat onlarda bu isti'dâd olmadığı için teşbîh ve tenzîhe sûret-i müteferrikada da'vet etti. Şöyle ki, onların ukûl ve rûhâniyetleri cihetinden, onları leylem, ya'ni bâtına ve gayba, da'vet eyledi. Çünkü ukûl ve rûhâniyet gaybdır.

Ma'lûm olsun ki, gayb ikidir: Birisi "gayb-ı hakîkî"dir ki, zât-ı mutlaka

ve mefâtîh-i gayb olan hakâyık-ı esmâiyyedir. Zîrâ zât-ı mutlaka lâ-taayyün mertebesi olduğundan, ondan sonraki merâtibin kâffesinin ebtan-ı butû-nudur. Ve mefâtîh-i gayb olan hakâyık-ı esmâiyye, ya'ni a'yân-ı sâbite, her ne kadar lâ-taayyün mertebesinden sonra ise de, mertebe-i ilmiyye olmak hasebiyle âlem-i ibdâ' olan ervâh ve misâl ve hazret-i şehâdet mertebelerine nazaran gaybdır; ve zât-ı mutlakın şuûnâtıdır. İkincisi "gayb-ı izâfî" dir; ve o da âlem-i emrdir; ve ukûl ve nüfûs ve ervâhın âlem-i ibdâıdır. Ve âlem-i emr ve ibdâ' dahi bize izâfetle gayb ve karanlık olduğu için gecedir. Ve gayb-ı hakîkî olan zât-ı mutlaka ve âlem-i maânî olan hakâyık-ı esmâ-i zâtiyyeye nisbetle şehâdet ve aydınlık olduğu için gündüzdür. Bu cihetten Cenâb-ı Nûh'un da'veti, kavminin ukûl ve rûhâniyetleri haysiyetiyle âlem-i gayba ve küdüret-i beşeriyeden tecerrüde ve ahkâm-ı imkâniyyeden in-silâha idi. Bu ise onların muktezâ-yı isti'dâdlarına muhâlif olmakla icâbet etmediler. Ba'dehû onların muktezâ-yı isti'dâdları olan şeye, ya'ni sûretleri-nin ve cisimlerinin zâhiri cihetinden mesâlih-i cismâniyye maîşetleri hak-kındaki ahkâma da'vet etti. Bu iki da'vetin yekdiğerine münâfî olduğunu gördüklerinden kavminin "hayret" [3/30] ve dalâleti ziyâde oldu. Ve Nûh (a.s.) لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ (Şûrâ, 42/11) [O'nun misli bir şey yoktur; veyâ O'nun mislinin misli bir şey yoktur.] âyet-i kerîmesinde olduğu gibi da'vette tenzîh ve teşbîh beynini cem'etmeyip, böyle gâh bâtına ve gâh zâhire da'vet ettiği için kavminin bevâtını nefret etti. Binâenaleyh bu da'vet onların firârını artırdı. Ve Cenâb-ı Nûh'un bu sûretle da'veti, ba'zı ukûl-i nâkîsa erbâbının zannettiği gibi noksân-ı ma'rifeti değil, belki kemâl-i ma'rifeti gösterir.

ثم قال عن نفسه إنه دعاهم ليغفروا لهم لا ليكشف لهم، وفهموا ذلك منه ﷺ، لذلك ﴿جَعَلُوا أَصَابِعَهُمْ فِي آذَانِهِمْ وَاسْتَعْشَوْا ثِيَابَهُمْ﴾، وهذه كلها صورة السُّرِّ التي دعاهم إليها، فأجابوا دَعْوَتَهُ بِالْفِعْلِ لَا بِالْبَيْتِ، فَفِي لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ ﴿إِبْثَاتُ الْمَثَلِ وَنَفْيُهُ﴾، ولهذا قال ﷺ عن نفسه إنه أَوْتِيَ جَوَامِعَ الْكَلِمِ، فَمَا دَعَا مُحَمَّدٌ قَوْمَهُ لَيْلًا وَنَهَارًا، بَلْ دَعَاهُمْ لَيْلًا فِي نَهَارٍ وَنَهَارًا فِي لَيْلٍ.

Ba'dehû Nûh (a.s.) kendi nefsinden haber verdi ki, tahkîkan o onları Hakk'ın keşfetmesine değil, gafr ve setretmesine da'vet etti; ve onlar

Nûh (a.s.)dan bunu anladılar. Bunun için “parmaklarını kulaklarına tıkadılar ve libâslarına büründüler” (Nûh, 71/7). Bunun hepsi Nûh’un onları da’vet eylediği setrin sûretidir. İmdi onlar Nûh’un da’vetine, lebbeyk ile değil, fiil ile icâbet eylediler. Hâlbuki لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ (Şûrâ, 42/11) âyet-i kerîmesinde mislin isbâtı ve nefyi vardır. Ve işte bunun için Sallallâhu aleyhi ve sellem muhakkak “Kendisine cevâmi’-i kelim i’tâ olunduğu”nu kendi nefsinden ihbâr eyledi. İmdi Muhammed (aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm) kavmini leylen ve nehâren da’vet etmedi. Belki onları gündüzde geceye ve gecede gündüze da’vet etti.

Ya’ni Nûh (a.s.), kendi kendine Hakk’a hitâben kavmini Hakk’ın nûr-i vücûdu ile taayyünât-ı hicâbiyyenin setrine, ya’ni gayb cânibine ve ism-i Bâtın’a da’vet ettiğini ve yoksa vücûdât-ı imkâniyyenin keşfine, ya’ni şehâdet cânibine ve ism-i Zâhir’e da’vet etmediğini söyledi; ve kavmi ise Cenâb-ı Nûh’un bu gafr ve setre olan da’vetini, setr-i sûrî anladılar. Böyle anladıkları için parmaklarını kulaklarına tıkadılar; sem’lerini setrettiler ve libâslarına bürünüp vücûdlarını setreylediler. İsti’dâdlarının iktizâsı bu idi. Bu yaptıkları şeyin hepsi, Cenâb-ı Nûh’un da’vet ettiği setrin sûretidir. [3/31] Zîrâ parmakla kulak tıkamak ve libâsa bürünmek “setr” fiilinden başka bir şey değildir. Binâenaleyh Cenâb-ı Nûh’un da’vetine onlar fiilen icâbet ettiler; “lebbeyk” ile icâbet etmediler. Eğer “lebbeyk” ile icâbet edeydiler, böyle fiil-i setri icrâ etmezlerdi. Hâlbuki Muhammed (a.s.v.)ın da’veti, Cenâb-ı Nûh’un da’veti gibi, müteferrik sûrette gâh “fark” a ve kâh cem’e değildir. Belki onun لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ (Şûrâ, 42/11) [O’nun misli bir şey yoktur; veyâ O’nun mislinin misli bir şey yoktur.] âyet-i kerîmesiyle vâki’ olan da’vetinde “misl”in hem isbâtı ve hem de nefyi olduğundan fark ve cem’ müctemi’dır; ve onun da’veti fark ve cem’, teşbîh ve tenzîh beynini câmi’ olduğu için جَوَامِعَ الْكَلِمِ ya’ni “Bana cevâmi’-i kelim i’tâ olundu”¹⁷⁹ hadîs-i şerîfiyle kendi nefsinden haber verdi. Ya’ni “esmâ-i ilâhiyye ve onların kâffe-i muktezayâtı bana verildi” demek olur. Böyle olunca Muhammed (s.a.v.) kavmini sûret-i müteferrikada leylen, ya’ni mücerred bâtına ve tenzîhe; ve nehâren, ya’ni münhasıran zâhire ve teşbîhe da’vet etmedi; belki nehârda leyle, ya’ni zâhirde ve teşbîhde bâtına; ve leylde nehâ-

179 Buhârî, “Cihâd”, 122; “Ta’bîr”, 22; “İtisâm”, 1; Müslim, “Mesâcid”, 1; Tirmizî, “Siyer”, 5; Nesâî, “Cihad”, 1; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XII, s. 366; XIII, s. 71 vd.

ra, ya'ni bâtında ve tenzihde zâhire ve teşbihe da'vet eyledi.

فَقَالَ نُوحٌ فِي حِكْمَتِهِ لِقَوْمِهِ: ﴿يُرْسِلِ السَّمَاءَ عَلَيْكُمْ مِدْرَارًا﴾، وَهِيَ الْمَعَارِفُ الْعَقْلِيَّةُ فِي الْمَعَانِي وَالنَّظَرِ الْاِعْتِبَارِيِّ، ﴿وَيُمِدُّكُمْ بِأَمْوَالٍ﴾ أَي: بِمَا يَبِيلُ بِكُمْ إِلَيْهِ، فَإِذَا مَالَ بِكُمْ إِلَيْهِ رَأَيْتُمْ صُورَتَكُمْ فِيهِ، فَمَنْ تَخَيَّلَ مِنْكُمْ أَنَّهُ رَأَاهُ فَمَا عَرَفَ، وَمَنْ عَرَفَ مِنْكُمْ أَنَّهُ رَأَى نَفْسَهُ فَهُوَ الْعَارِفُ، فَلِهَذَا انْقَسَمَ النَّاسُ إِلَى عَالِمٍ بِاللَّهِ وَغَيْرِ عَالِمٍ بِهِ، ﴿وَوَلَدَهُ﴾ وَهُوَ مَا أُنتَجَتْ لَهُمْ نَظَرُهُمُ الْفِكْرِيُّ، وَالْأَمْرُ مَوْقُوفٌ عَلَيْهِ عَلَى الْمَشَاهِدَةِ بَعِيدٌ عَنْ نَتَائِجِ الْفِكْرِ، ﴿إِلَّا خَسَارًا﴾ ﴿فَمَا رَبِحَتْ تِجَارَتُهُمْ وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ﴾.

İmdi Nûh (a.s.) hikmetinde kavmine dedi ki: “Hak Teâlâ üzerinize yağmur yağdırıcı olduğu hâlde semâyı irsâl eder.” (Nûh, 71/11) Ve o [yağmurlar dahi] maânîde maârif-i akliyye ve nazar-ı i'tibârîdir. “Ve size emvâl ile, ya'ni sizi ona meylettiren şey ile, imdâd eder.” (Nûh, 71/12) İmdi sizi ona meylettirdiği vakit, onda sûretinizi görür-sünüz. Böyle olunca sizden muhakkak O'nu gördüğünü tahayyül eden kimse, ârif olmadı; ve sizden muhakkak nefsinin gördüğünü ârif olan kimse, âriftir. İşte bunun için [3/32] nâs âlim-i billâha ve gayr-ı âlim-i billâha münkasım oldu.¹⁸⁰ Ve “onun veledi” nazar-ı fikrîlerinin intâc eylediği şeydir; ve emr-i ma'rifetin ilmi, müşâhede-ye mevkûf olup netâyic-i fikirden baîddir, “ancak hasârdır.” (Nûh, 71/21) “İmdi onların ticâretleri menfaat vermedi ve onlar mühtedî olmadılar.” (Bakara, 2/16)

Ya'ni Nûh (a.s.) istiğfâr ile maksûd olan hikmetinin beyânında kavmine dedi ki: “Eğer siz tenzih-i aklînin muktezâsı üzere bana icâbet ederseniz, Allah Teâlâ semâyı, ya'ni sehâbı, yağmurları rîzân olduğu hâlde, sizin üzerinize gönderir; ve o yağmurlar dahi, ma'nâlarda maârif-i akliyyedir ve nazar-ı i'tibârîdir. Ve size emvâl ile, ya'ni sizi tecelliyât-ı hubbiyye ve cevâzib-i cemâliyyeden Hak tarafına meylettiren şeyle imdâd eder. Zîrâ “mâl” kalb-i insânînin mâil olduğu şeye denir. Ve o tecellîler ve câzibeler sizi Hak tarafı-

180 *Fusûs* neşirlerinde söz konusu ibâre *فلهذا انقسم الناس إلى غير عالم وعالم* şeklinde olup Ahmed Avni Bey tarafından tercüme ve şerhte esas alınan *فلهذا انقسم الناس إلى عالم بالله* ibâresi Bosnevî'de mevcuttur. Bk. *Tecelliyât-ı Arâisü'n-Nusûs*, s. 154

na meylettirdiği, ya'ni sizi makâm-ı fenâya îsâl eylediği ve Hak o makâmda size tecellî-i zâtî ile tecellî ettiği vakit, siz o makâmda kendi sûretinizi, ya'ni a'yân-ı sâbitenizin sûretini, müşâhede edersiniz. İmdi bu makâmda sizden biriniz gördüğü sûreti Hak zannedip, ben Hakk'ı müşâhede ettim diye tahayyül ederse, hatâ eder ve Hakk'ı bilmemiş olur. Zîrâ Hak bir sûrete sîgmaktan ecell ve a'lâdır. Ve sizden biriniz eğer bu makâmda gördüğü sûretin kendi nefsi olduğunu ve mir'ât-ı Hak'ta kendini veyâhud kendi mir'âtında Hakk'ı müşâhede ettiğini bilse, o kimse ârifdir. Zîrâ Hak herkesin ayn-ı sâbitesinin husûsiyeti hasebiyle tecellî eder; ve abdin ma'rifet-i sahîhası ayn-ı sâbitesinin sûretinde olan nefsinin ma'rifetidir. Binâenaleyh o ârifin müşâhede ettiği kendi nefsidir. Ve ayn-ı sâbitesi ise esmâ-i ilâhiyeden bir ismin sûretidir; ve sülûkten maksûd olan dahi mazhar olduğu ismin, ya'ni Rabb-i hâssının ma'rifetidir; ve bu kimse evvelki kimse gibi sâhib-i tahayyül değildir."

İşte buraya kadar olan kelâm Cenâb-ı Nûh'un kavmine olan kelâmının tefsîridir. Zîrâ Cenâb-ı Nûh kavminin makâm ve hâlleri iktizâsınca icâbet-i fiiliyyelerini, ya'ni istihzâ ve istihfâf ile istiğfâra ve istitâra [3/33] parmaklarını kulaklarına tıkamak ve esvâblarına bürünmek sûretiyle tevessül ettiklerini müşâhede ettiği vakit, onların muttali' olamayacakları vech ile, onlara hidâyet etmek için, kendi makâmından mekren nüzûl etti; ve bâlâda zikrolunan kelâmı, zâhiri onların zâhirden anladıkları şeye münâsib olmak ve bâtını onların efkâr ve ukûlü ile idrâklerine muvâfık bulunmak üzere söyledi ki, Cenâb-ı Şeyh (r.a.) bunları îzâh buyurdu.

Şimdi de Hz. Şeyh ârif ve gayr-ı ârifi beyânen buyururlar: Şöyle ki, nâs "âlim-i billâh" ve "gayr-ı âlim-i billâh" olmak üzere iki kısımdır. Âlim-i billâh olanlar, mir'ât-ı Hak'ta onların zâhir olan isti'dâdları hasebiyle ancak nefisleri olduğunu bilenlerdir; ve gayr-ı âlim-i billâh olanlar dahi, Allâh'ı bildiklerini ve onu müşâhede ettiklerini tahayyül eden kimselerdir. Hâlbuki onlar mir'ât-ı Hak'ta isti'dâdları hasebiyle ancak nefislerini müşâhede ederler. Nitekim hadîs-i şerîfte مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ [Nefsini bilen kimse muhakkak Rabbini bildi.] buyurulmuştur. Ve gayr-ı âlim olanların "veled"i onların nazar-ı fikrîlerinin, Hak hakkında teşbîh ve tekeyyüften birtakım kıyâsât-ı burhâniyye ile çıkardıkları netîcedir. Hâlbuki Allâh'ın

ma'rifetinde matlûb olan emrin ilmi, âfâk ve enfüste olan âyâtullâhı müşâ-hedeye mevkûftur; ve emr-i ma'rifetin ilmi netâyic-i fikirden uzaktır; ve ben kitâb-ı tabîatı tedkîk edip aklım ile hakîkati idrâk ederim; dirâyetim ve zekâvetim vardır; enbiyâya ihtiyâcım yoktur, diyen felâsifenin ve erbâb-ı fennin netâyic-i fikriyyeleri hasârdan başka bir şey değildir. Onlar bu hezeyânlar ile ömürlerini ve isti'dâdlarını zâyî' ederler; ve onların sermâyeleri olan ömürleri ve isti'dâdları boşuna sarfedilmiş olduğundan ticâretlerinde menfaat yoktur. Binâenaleyh nûr-i hakîkate rehyâb-ı zafer olamazlar.

فَزَالَ عَنْهُمْ مَا كَانَ فِي أَيْدِيهِمْ مِمَّا كَانُوا يَتَخَيَّلُونَ أَنَّهُ مُلْكُ لَهُمْ، وَهُوَ فِي
الْمُحَمَّدِيِّينَ ﴿وَأَنْفَقُوا مِمَّا جَعَلَكُمْ مُسْتَخْلَفِينَ فِيهِ﴾، وَفِي نُوحٍ -وَالنُّوحِيِّينَ وَرَدَ-
﴿أَلَّا تَتَّخِذُوا مِنْ دُونِي وَكِيلًا﴾، فَأَثْبَتَ الْمُلْكَ لَهُمْ وَالْوَكَالَةَ لِلَّهِ فِيهِمْ، فَهُمْ
مُسْتَخْلَفُونَ فِيهِ، فَالْمُلْكُ لِلَّهِ وَهُوَ وَكِيلُهُمْ، فَالْمُلْكُ لَهُمْ، [3/34] وَذَلِكَ مُلْكُ
الِاسْتِخْلَافِ، وَبِهَذَا كَانَ الْحَقُّ مِلْكُ الْمُلْكِ، كَمَا قَالَ التِّرْمِذِيُّ.

İmdi onların mülküdür diye tahayyül eyledikleri şeyden ellerinde bulunan şey, onlardan zâil oldu; ve o mülk Muhammedîler hakkında sizi müstahlefin kıldığı şeyden, ya'ni ilimden infâk ediniz!]'dir; ve Nûh ile -Nûhîler hakkında-¹⁸¹ ﴿أَلَّا تَتَّخِذُوا مِنْ دُونِي وَكِيلًا﴾ [İsrâ, 17/2] [Aslâ benden başka bir vekîl tutmayın!]'dır. İmdi onlar için mülkü ve Allah için onda vekâleti isbât eyledi. Böyle olunca onlar, onda müstahlelfündür. Binâenaleyh mülk Allah içindir; ve Allah onların vekîlidir. Şu hâlde mülk onlar içindir. Ve bu, mülk-i istihlâftır; ve bu sebeble Hak mülkün meliki oldu. Nitekim Tirmizî dedi.

Ya'ni netâyic-i fikriyye ile onların ellerinde hâsıl olan ulûmdan kendilerinin mülkü olduğunu tahayyül eyledikleri şey onlardan zâil oldu. Çünkü o ilim îmân ve şühûda mukârin değildir; belki zan ve hayâldir. Nitekim Hak Teâlâ buyurur: ﴿وَمَا لَهُمْ بِذَلِكَ مِنْ عِلْمٍ إِنْ هُمْ إِلَّا يَظُنُّونَ﴾ (Câsiye, 45/24) [Onların bu i'tikâdlarında ilimden bir şey yoktur, onlar ancak zanneder-

181 Arapça metinde ve tercümede tire içine aldığımız kısım *Fusûs* metninden olmayıp Ahmed Avni Bey tarafından Bosnevî şerhi dikkate alınarak eklenmiş açıklayıcı bir ifâdedir. Krş. Bosnevî, *Tecelliyât-ı Arâisu'n-Nusûs*, s. 155.

ler.] Ve onların zunûn üzerine mebnî olan amelleri serâb gibi zâil olur. Nitekim Hak Teâlâ buyurur: وَالَّذِينَ كَفَرُوا أَعْمَالُهُمْ كَسَرَابٍ بِقِيعَةٍ يَحْسَبُهُ الظَّمْآنُ مَاءً (Nûr, 24/39) [Küfr edenlerin amelleri, susamış olan kimselerin su zannettikleri serâb gibidir.] Ve o mülk, Muhammedîler hakkında وَمَا جَعَلَكُمْ (Hadîd, 57/7) âyet-i kerîmesinin medlûlü mûcibince mülk-i istihlâftır. Ma'nâ-yı münîfi: "Allah Teâlâ'nın onda sizi müstahlefn kıldığı şeyden, ya'ni ilimden infâk ediniz; ya'ni fukarâ-i tâlibîne isti'dâdlarına göre veriniz!" demek olur. Binâenaleyh bu kavlin medlûlü mûcibince "ilim" Al-lâh'ın mülküdür; ve Muhammedîler onda istihlâf olunmuştur, bi'l-asâle onların mülkü değildir. Ve o mülk Cenâb-ı Nûh ile onun zevki üzere olan Nûhîler hakkında إِلَّا تَتَّخِذُوا مِنْ دُونِي وَكِيلًا (İsrâ, 17/2) [Aslâ benden başka bir vekîl tutmayın!] âyet-i kerîmesinin medlûlü mûcibince onların mülküdür; fakat onda tasarrufa me'mûr değildirler. Zîrâ âyet-i kerîmenin medlûlü budur ki: Mülk ve malınızdan ve ulûmunuzdan elinizde bulunan şey sizin mülkünüzdür; fakat siz, onun üzerine beni vekîl ittihâz edin; benden gayrı vekil ittihâz etmeyin! İmdi Allah Teâlâ bu âyette Nûhîler için mülkü ve mülkte Allah için vekâleti isbât etti. Zîrâ onlar Allah Teâlâ'nın, kendilerinin a'yânı sûretlerinde zâhir olduğunu bilmediler; [3/35] ve Hakk'ın temlikî ile mülkün kâffesine mâlikiyetlerine adem-i vukûfları hasebiyle hilâfete istihkâkları olmadı. Fakat Muhammedîler ma'rifetleri cihetiyle hilâfete müstahak oldular. Muhammedîler, her ne kadar mülkte istihlâf olunmuş iseler de, mülk bi'l-asâle Allah içindir. Fakat Allah Nûhîlerin vekîlidir; ve Allah onların vekîli olunca, mülk onlar için olmuş olur; velâkin bu temlik temlik-i hakîkî değildir.

Suâl: Kur'ân-ı Kerîm'de Muhammedîlere hitâben: لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَاتَّخِذْهُ (Müzzemmil, 73/9) [O'ndan başka ilâh yok. O hâlde yalnız O'nu vekîl ittihâz et.] buyrulur. Binâenaleyh vekâlet-i ilâhiyye husûsunda Muhammedîler ile Nûhîlerin ne farkı vardır?

Cevâb: Nûhîler için istihlâf yoktur, yalnız temlik sâbittir. Fakat Muhammedîler için hem istihlâf ve hem de temlik sâbittir. Binâenaleyh Muhammedîlerin zevki, Nûhîlerin zevkini de câmi'dir. Velâkin Nûhîlerde Muhammedîlerin zevki yoktur.

Bu temlik, temlik-i hakîkî olmayıp mecâzî olduğu için, Hz. Şeyh, bu

mülk mülk-i istihlâftır; bu sebeble, Hak Tirmizî'nin dediği gibi, mülkün meliki olur, buyurdu. Zîrâ onların vücûdu bi'l-asâle Hakk'ındır ve Hakk'ın mülküdür. Çünkü onların vücûdlarında mâlik ve mutasarrıf ve kayyûm Hak'tır; ve bilmukâbele Hak, onların melikidir. Zîrâ onların vücûdu, Hakk'ın vücûd-ı izâfîsidir; ve onlar o vücûdda istihlâfen mutasarrıftırlar. Nitekim Hz. Şeyh-i Ekber'in velâyetinden iki yüz sene evvel gelen Şeyh Ebû Abdullah Muhammed b. Ali el-Hakîm Tirmizî (k.s.) birtakım suâller îrâd edip, "Onların cevâbını hâtem-i evliyâ, ya'ni evliyâ-i vakt verecektir" buyurmuş; ve Hz. Şeyh onların cevâblarını *Fütûhât-ı Mekkiyye*'nin dört yüz kırk dördüncü bâbında vermişlerdir.¹⁸² Suâlin birisi dahi "Hak mülkün melikidir" kelâmı idi.¹⁸³

﴿وَمَكْرُوا مَكْرًا كَبِيرًا﴾، لَأَنَّ الدَّعْوَةَ إِلَى اللَّهِ مَكْرٌ بِالْمَدْعُوِّ، لَأَنَّهُ مَا عَدِمَ مِنَ الْبِدَايَةِ فَيَدْعَى إِلَى الْغَايَةِ، ﴿أَدْعُوا إِلَى اللَّهِ﴾، فَهَذَا عَيْنُ الْمَكْرِ، ﴿عَلَى بَصِيرَةٍ﴾، فَتَبَّهَ لِلَّهِ أَنَّ الْأَمْرَ لَهُ كُلُّهُ.

[3/36] "Ve mekr-i azîm ile mekr eylediler." (Nûh, 71/22) Zîrâ Allâh'a da'vet, da'vet olunana mekrdir. Çünkü o bidâyetten ma'dûm kılınmadı ki gâyeye da'vet oluna. ﴿أَدْعُوا إِلَى اللَّهِ﴾ (Yûsuf, 12/108), işte bu, "basîret üzerine", ayn-ı mekrdir. Binâenaleyh Nebî (a.s.) emrin küllîsi Allâh'a mahsûs olduğuna tenbîh eyledi.

Ya'ni Nûh (a.s.)'ın da'vetine karşı, kavmi mekr-i azîm ile mekr ettiler. Çünkü Allâh'a da'vet, da'vet olunan için mekrdir. Esâsen da'vetullah, Allah'dan Allâh'adır. Zîrâ Allah, da'vet eden ile da'vet olunanın "ayn"ıdır; ve da'vet olunan bidâyette ma'dûm olmalı ve Hak onunla berâber farzolunmamalıdır ki, müntehâ olan Allâh'a da'vet olunsun. Hâlbuki مَعَكُمْ وَهُوَ (Hadîd, 57/4) [Nerede olur iseniz O sizinle berâberdir.] âyet-i

182 Hakîm Tirmizî (v. 320/932) *Hatmü'l-evliyâ* kitabının dördüncü bölümünde nübüvvet ve velâyet konusu ile irtibatlı yüz elli yedi tane soru sormuş, fakat bu soruları cevaplamamıştır. İbnü'l-Arabî, Hakîm Tirmizî'nin sorularını cevaplamak maksadıyla *el-Cevâbü'l-müstakîm ammâ seele anhu et-Tirmizî el-Hakîm* adını taşıyan bir eser telif etmiş, ayrıca *Fütûhât-ı Mekkiyye*'de de soruların cevaplarına yer vermiştir. Bk. *Fütûhât-ı Mekkiyye*, III, s. 61-207 (73. bâb).

183 Mülkün meliki konusu Hakîm Tirmizî'nin sorduğu on altıncı sorudur. İbnü'l-Arabî tarafından verilen cevap için bk. *Fütûhât-ı Mekkiyye*, III, s. 77-78 (73. bâb).

kerîmesinde beyân buyurulduğu üzere, biz nerede olursak olalım Hak dâimâ bizimle berâberdir. Binâenaleyh Hak, bidâyette bizde ma'dûm değildir ki biz nihâyette O'na da'vet olunalım; ve biz mevcûd oldukça O bizimle berâberdir. Şu hâlde Hakk'a nasıl da'vet olunuruz! İşte bunun için Kur'ân-ı Kerîm'de buyurulan اُدْعُوا إِلَى اللَّهِ (Yûsuf, 12/108) ya'ni "Allâh'a da'vet ediniz!"¹⁸⁴ hitâbı ayn-ı mekrdir. Fakat (S.a.v.) Efendimiz'in emr-i Hak'la ümmetine olan hitâbı "Allâh'a basîret ve ilim üzerine da'vet ediniz!" sûretinde olduğundan, bu da'vet Allah'dan Allâh'a olur. Binâenaleyh zevk-i Muhammedî üzere da'vet aslâ mekr değildir. Zîrâ Muhammedîlerin da'veti, Furkân'a değil, Kur'ân'a ve cem'edir. Onun için Nebî (a.s.) عَلَىٰ بَصِيرَةٍ (Yûsuf, 12/108) ya'ni "Basîret üzere" kaydiyle emrin küllîsi Allâh'a mahsûs olduğunu, ya'ni onun şühûdunda da'vet eden, da'vet olunan ve kendisine da'vet kılınan ve kendisinden da'vet edilen hep bir şeyden ibâret bulunduğunu ve o şey-i vâhidin, muhtelif mertebelerde birtakım mütekâbil esmâ ile zâhir olduğunu tenbîh eyledi.

Bosnevî, Kâşânî, Ya'kûb Hân ve *Te'vîl-i Muhkem* "tenbîh"i (S.a.v.) Efendimiz'e râci' kılmışlar; ve Dâvûd-ı Kayserî Nûh (a.s.)a veyâhud Hakk'a; ve Mevlânâ Câmî ise mutlak dâ'îye veyâ Hakk'a; ve Abdülganî Nâblusî dahi şerhinde سُبْحَانَهُ فَتَنَبَّهَ tarzında yazıp mutlak Hakk'a; ve Bâlî Efendi dahi Cenâb-ı Nûh'a nisbet eylemişlerdir. Maahâzâ [3/37] cümlesinin vechi vardır. Zîrâ Cenâb-ı Nûh kendi kavmini hem farka ve hem de cem'e da'vet etti; fakat sûret-i müteferrikada da'vet etti. Şu hâlde onun da'veti dahi hadd-i zâtında basîret üzeredir. Çünkü vahdete da'vet etmiştir. Ve kezâ bilcümle enbiyâ dahi kavmini vahdete da'vet eder; ve Hak ise peygamberlerini ma'rifet-i Hakk'a da'vet için göndermiştir. Binâenaleyh elsine-i enbiyâ ile basîret üzere da'vet eder; ve Fahr-i âlem (s.a.v.) Efendimiz'in da'veti basîret üzerine olduğuna ise Kur'ân şâhiddir.

İmdi Nûh (a.s.), kavmini Hak'la berâber iken, Hakk'a da'vet ettiği ve bu da bir mekr olduğu için ona karşı kavmi dahi mekr-i azîm etti, ya'ni onun mekrinden daha büyük mekr etti.

¹⁸⁴ Ahmed Avni Bey, âyette geçen اُدْعُوا إِلَى اللَّهِ "Ben Allâh'a dâvet ederim" ibâresine اُدْعُوا إِلَى اللَّهِ "Allâh'a dâvet ediniz!" mânâsını vermeyi tercih etmiş gözükmektedir.

فَأَجَابُوهُ مَكْرًا كَمَا دَعَاهُمْ مَكْرًا، فَجَاءَ الْمُحَمَّدِيُّ، فَعَلِمَ أَنَّ الدَّعْوَةَ إِلَى اللَّهِ مَا هِيَ مِنْ حَيْثُ هُوَ يُتُّهُ وَإِنَّمَا هِيَ مِنْ حَيْثُ أَسْمَائُهُ، فَقَالَ: ﴿يَوْمَ نَحْشُرُ الْمُتَّقِينَ إِلَى الرَّحْمَنِ وَفْدًا﴾، فَجَاءَ بِحَرْفِ الْغَايَةِ وَقَرَنَهَا بِالْأَسْمِ، فَعَرَفْنَا أَنَّ الْعَالَمَ كَانَ تَحْتَ حَيْطَةِ اسْمِ إِلَهِيٍّ أَوْجَبَ عَلَيْهِمْ أَنْ يَكُونُوا مُتَّقِينَ.

Böyle olunca onları mekren da'vet ettiği gibi, onlar da mekren icâbet ettiler. Muhammedî geldi, bildi ki muhakkak Allâh'a da'vet, onun hüviyeti haysiyetiyle değil, ancak esmâsı haysiyetiyledir. Binâenaleyh Hak Teâlâ ﴿يَوْمَ نَحْشُرُ الْمُتَّقِينَ إِلَى الرَّحْمَنِ وَفْدًا﴾ (Meryem, 19/85) ya'ni "Biz ol günde müttakîleri gürûh gürûh Rahmân'a cem'ederiz" buyurdu. İmdi harf-i gâyeyi getirdi ve onu isme mukârin kıldı. Öyle ise biz bildik ki, âlem onların müttakî olmalarını icâb eden bir ism-i ilâhînin taht-ı hîtasındadır.

Ya'ni dâî ve med'uvv şey'-i vâhid ve Hak med'uvv ile berâber iken Cenâb-ı Nûh'un kavmini Allâh'a da'veti mekr olduğundan, onların icâbetleri dahi mekr ile oldu; ve onların ne sûretle mekren icâbet eyledikleri biraz aşağıda îzâh olunacaktır. Hâlbuki da'vete gelen Muhammedî, ya'ni vâris-i Muhammedî, da'vet Hakk'ın hüviyyet-i ahadiyyesi cihetinden değil, esmâsı cihetinden olduğunu bildi. Zîrâ [3/38] Hakk'ın hüviyyet-i ahadiyyesi cemî'-i mezâhirde sârîdir; ve cemî'-i taayyünâtı sûrî ve ma'nevî ihâta-i zâtiyyesi ile muhîttir. Binâenaleyh hüviyyet-i mutlakası i'tibâriyle dâî ve med'uvv şey'-i vâhid olduğundan ona da'vet mekr olur. Esmâ cihetinden da'vet ise böyle değildir. Bu cihetten med'uvv bir ismin terbiyesinden diğer ismin terbiyesine da'vet olunur. Meselâ Hâfid veyâ Müntakim ve Mudill isimlerinin mazharları olan kimse, bu isimlerin mukâbili olan Râfi' ve Rahîm ve Hâdî isimlerine da'vet olunur. Zîrâ evvelki isimler, sonrakilerden daha dar ve daha husûsîdir; ve celâlîdir. Sonrakiler ise evvelkilerden daha vâsi' ve daha kâmilidir; ve cemâlîdir. Şu hâlde med'uvv, diyktan vüs'ate ve Celâl'den Cemâl'e da'vet edilmiş olur. Çünkü ﴿وَرَحْمَتِي وَسِعَتْ كُلَّ شَيْءٍ﴾ (Arâf, 7/156) [Benim rahmetim her şeyi kaplamıştır.] muktezâsınca rahmet olan Cemâl, Celâl'den evsâ' ve eşmeldir.

Suâl: Mezâhir-i kevnîyyeden her birisi, kendi Rabb-i hâssı olan ismin kemâlâtı zâhir olmak için, sahrâ-yı vücûda gelmiştir; ve ismin sırât-ı

müstakîmi ne ise, kendi mazharını nâsiyesinden tutup çeker, götürür; ve o tarîkin müntehâsı o ismin kemâlidir; ve o mazhar dâimâ o ismin terbiyesi tahtındadır; ve onun hakîkati ve rûhu odur. Binâenaleyh bir mazhar, kendi Rabb-i hâssı ve hakîkati ve rûhu olan ismin rubûbiyetinden, Rabb-i hâssı olmayan diğer bir ismin rubûbiyetine mi da'vet olunur? Bu mümkün midir? Ve birinin terbiyesi tahtından çıkıp diğerinin terbiyesi altına girebilir mi?

Cevâb: Hayır! Bir mazhar, kendi hakîkati olan Rabb-i hâssın rubûbiyetinden ihrâc olunup diğer bir hakîkate da'vet olunmak muhâldir. Çünkü وَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّةِ اللَّهِ تَبْدِيلًا (Ahzâb, 33/62) [Sen Allah Teâlâ'nın sünnetini tebdil olur bulmazsın.] âyet-i kerîmesi mûcibince hakâyık-ı ilâhiyyenin tebdil ve tağyîri mümkün değildir. Fakat her bir mazhar, mertebe-i ilimden kopup, bu âlem-i şehâdette sûret-i unsuriyye-i insâniyye ile zâhir oluncaya kadar geçtiği yollardan birer sıfat kapar ve o sıfatların rengine boyanır. Binâenaleyh bu kaptığı sıfatlardan hangisi diğer sıfatlar üzerine gâlib gelmiş ise, o mazharda, o sıfatın saltanatı zâhir olur; ve o mazhar, o sıfatın münâsibi olan ismin tecellisini üzerine celbedip kendisinde onun hükmü gâlib olur; ve şu hâlde o ismin terbiyesi altına girmiş bulunur. Fakat bunların cümlesi ârızîdir, [3/39] aslî değildir. Zîrâ o mazhar aslında hangi ismin mazharı ise, o ismin zevki ve sırât-ı müstakîmi üzerinedir. Meselâ Nâfi' isminin mazharı olan bir kimsenin zevki ve sırâtı, herkese îsâl-i menfaatir. O kimse her ne kadar muhît-i kevnîsinden kaptığı birtakım sıfât-ı nefsâniyyenin rengine boyanmış olsa da, yine Rabb-i hâssı olan Nâfi' isminin zevkinden hâlî değildir. Bu sıfât-ı ârıza sâikasıyla birtakım mesâvîde bulunsâ bile, yine nef'-i halkı gözetmedikçe kalben müsterih olamaz ve halka zarar îrâs eylese müteessir olur; çünkü Rabb-i hâssının zevki budur; ve bu isim esmâ-i cemâliyyedendir. Binâenaleyh o kimse hadd-i zâtında bir ism-i Cemâl'in mazharıdır. Fakat bu âlem-i kesâfette ve bu sahrâ-yı tabîatta, mezâhire ârız olan sıfât, sıfât-ı celâliyye olup, onların bu sıfatlara münâsib olarak celbettikleri esmâ dahi, esmâ-i celâliyyedir. Zîrâ bilcümle mesâvî kesâfet ve tabîatın muktezâsıdır; ve hayvâniyet kesâfetle kâimdir; ve ne kadar sıfât-ı hayvâniyye varsa cümlesi celâlîdir; ve ednâs-ı tabîiyyedendir. Onun için ezvâc ile mukârenet-i meşrûadan sonra bile hâl-i cenâbetten tatahhur lâ-

zımdır. İşte enbiyânın da'veti ism-i Celâl'in terbiyesinden ism-i Cemâl'in terbiyesinedir.

Suâl: Enbiyâ esmâ-i celâliyyeden esmâ-i cemâliyyeye da'vet ediyor. Fakat aslında bir ism-i Celâl'in mazharı olan bir kimse, o Rabb-i hâssın zevki ve sırât-ı müstakîmi üzerinde seyredeceğine ve kendi hakikati olan bu ismin dâiresinden dışarı çıkamıyacağına göre, kendi peygamberine tâbî olup Hâdî ism-i Cemâl'inin terbiyesi tahtına girse bile, nef'i olamayacaktır. Zîrâ hakâyık-ı ilâhiyyenin tebdîli mümkün değildir. Şu hâlde da'vetin ona ne faidesi vardır?

Cevâb: Da'vetin fâidesi, ancak Hak için hüccet-i bâliğanın sübûtudur. Zîrâ peygamber gelip ehl-i Celâl'i [3/40] da'vet etmese, onların küfür ve dalâletleri kuvvede kalıp fiile gelmezdi; ve şu hâlde de Hakk'ın Adl ve Hakem isimleri zâhir olmazdı. Ehl-i Cemâl dahi böyledir. İmdi med'uvv olan kimselerde dört sûret mutasavverdir:

Birincisi: Aslında bir ism-i Cemâl'in mazharı olup, peygamberin da'vetine icâbetle amel-i sâlih işler. Bu kimse zâhiren ve bâtınen ism-i Cemâl'in taht-ı terbiyesindedir.

İkincisi: Aslında bir ism-i Celâl'in mazharıdır. Fakat peygamberin da'vetine icâbetle, zâhirde şerîat üzere âmil olmakla berâber, Rabb-i hâssı olan o ism-i Celâl'in zevki ve sırât-ı müstakîmi üzeredir. Meselâ namaz kılar, oruç tutar, hac eyler; velâkin söylediği vakit kizb eder, va'dettiği vakit hulf eyler, emânete hıyânet eyler; ve bunları yapmaktan zevk duyar, aslâ nedâmet etmez. İşte bunlar alâmet-i nifâktır. Binâenaleyh muvakkaten esmâ-i cemâliyyenin taht-ı terbiyesinde bulunsa bile fayda vermez. Zîrâ ayn-ı sâbitesinin isti'dâdı budur. Âkıbet Rabb-i hâssı olan isim, onu sırât-ı müstakîminin müntehâsına, ya'ni kemâline götürür.

Üçüncüsü: Aslında bir ism-i Celâl'in mazharı olmakla berâber, bu âlem-i şehâdetde dahi, zâhiren kendisini da'vet eden nebîye tâbî olmayıp inkâr eder. Küffâr bu zümredendir. Bu kimse bâtınen ve zâhiren ism-i Celâl'in terbiyesi tahtındadır.

Dördüncüsü: Aslında bir ism-i Cemâl'in mazharı olup zâhirde hicâbiyyât-ı tabîiyye ve te'sîrât-ı muhîtiyye ile kendisini da'vet eden nebîyi tekzîb

eder; ve muvakkaten esmâ-i celâliyyenin taht-ı te'sîrinde evkât-güzâr olur. Fakat bu eyyâm-ı küfrü içinde dahi Rabb-i hâssı olan ismin zevki üzere bulunur. Meselâ küfr etmekle berâber yalandan nefret eder; emânete hıyânet etmez; halka zulümden ictinâb eyler; nihâyet nesîm-i hidâyet erişip bir gün îmân-ı ezelişi zâhir olur. İşte böyle bir kimse bâtinen ism-i Cemâl'in ve zâhiren ism-i Celâl'in taht-ı terbiyesinde bulunur.

İmdi peygamberin da'vetiyle herkesin muktezâ-yı isti'dâdı ne ise o zâhir olur; ve irâde-i ilâhiyye ne sûretle taalluk etmiş ise o vukû' bulur. Bu kazâ ve sırr-ı kader bahsi **Fass-ı Üzeyrî**'de tafsîl olunmuştur, oraya mürâcaat buyurulsun. Binâenaleyh resûl ile vâris, iblâğ cihetinden, ancak [3/41] emr-i teklîfiye hâdim olurlar; yoksa emr-i irâdiye hâdim değildirler. Bunun tafsîli dahi **Fass-ı Ya'kûbî**'dedir. Bundan başka peygamber, aslında bir ism-i Cemâl'in mazharı olan kimseyi, o ism-i cüz'ünün rubûbiyetinden daha şümûllü ve daha cem'iyetli olan ismin rubûbiyetine da'vet eder. Bu basîret üzerine da'vettir. Meselâ aslında Hâdî isminin taht-ı terbiyesinde bulunan bir kimse, cemî'-i esmâyı muhît olan "Allah" ve "Rahmân" isimlerine da'vet olunur; ve bundan hakâyık-ı ilâhiyyenin tebdîli lâzım gelmez. Bu keyfiyet, bahr-i muhîttten alınan bir bardak suyun yine bahr-ı muhîte dökülmesine benzer. Alınan su tebeddül etmedi; belki bahr-i muhîte karışıp onda müstağrak oldu; ve bu ism-i câmie mazhariyet ancak, insân-ı kâmilde olur.

İmdi Hz. Şeyh (r.a.) da'vet, bir ismin rubûbiyetinden, diğer ismin rubûbiyetine olduğunu Hak Teâlâ hazretlerinin *يَوْمَ نَحْشُرُ الْمُتَّقِينَ إِلَى الرَّحْمَنِ* (Meryem, 19/85) [Biz ol günde müttakîleri gürûh gürûh Rahmân'a cem'ederiz.] kelâm-ı münîfiyle istişhâd buyururlar.

Ma'lûm olsun ki, ehl-i âlem, müttakî olmaları cihetinden, Cebbâr isminin ihâtası altındadır; ve ittikâ ceberût ve satvet sâhibi olan bu ismin terbiyesinden neş'et eder. Binâenaleyh müttakî olan kimse Cebbâr isminin celîsi ve mazharıdır. Şu hâlde onun satvet ve ceberûtundan ittikâ, rahmet-i âmme sâhibi olan Rahmân ismine ilticâdır. Çünkü Rahmân'ın, rahmâniyeti cihetinden muktezâsı lutuf ve âtîfet ve afv ve mağfirettir. Müttakîler satvet ve heybet veren ism-i Cebbâr'dan intikâl edip ism-i Rahmân indinde cem' olunca, onların vücûduna rahmet-i âmme şâmil olacağından, artık merhûm ve mağfûr olurlar. Ve müttakîlerin adedi sayılmaz derecede çok

olduğu ve her birisi bir ismin mazharı bulunduğu hâlde, cümlesinin Rahmân ismi tahtında toplanması, mazhar oldukları isimlerden daha şümüllü ve daha cem'iyetli olan bir isme da'vet olunduklarını gösterir. Bunun aksi de böyledir. Ya'ni müttakî olmayan kimseler ki, dünyâda Rahmân isminin celîsidir; [3/42] âhirette Cebbâr ve Müntakim gibi esmâ-i celâliyyeye da'vet olunurlar. Zîrâ bu kimselerin adedi dahi pek çoktur; ve her birerleri Şedîd, Dârr gibi birer esmâ-i celâliyyenin mazharıdır; ve dünyâda ism-i Rahmân tahtında müctemi' olup envâ'-ı huzûzât-ı nefsânîyyelerini istîfâ ederler. Fakat bilâhare Müntakim ismi tahtında müctemi' olup kendilerinden intikâm alınıır.

İşte bu âyet-i kerîmede Hak Teâlâ harf-i gâye olan (إلى)yı cemî'-i esmâya şâmil olan "Rahmân" ismine mukârin kıldı; ve bundan "Rahmân" isminin kâffe-i esmâya şâmil olduğu anlaşılır. Çünkü "Rahmân" ismi ile "Allah" ismi arasında fark yoktur. Ve ehl-i âlemden her birisi bir ismin terbiyesi altındadır; ve herkes kendi Rabb-i hâssı olan ismin abdidir. Binâenaleyh peygamber o esmâ-i müteferrikadan ism-i Rahmân veyâ ism-i Allâh'ın terbiyesine da'vet eder. Nitekim Hak Teâlâ buyurur: *أَرْبَابٌ مُتَفَرِّقُونَ خَيْرٌ أَمْ* (Yûsuf, 12/39) ya'ni "Erbâb-ı müteferrika mı hayırlıdır, yoksa Vâhid-i Kakhâr olan Allah mı hayırlıdır?" Ve kezâ diğer bir âyette de buyurur: *قُلْ ادْعُوا اللَّهَ أَوْ ادْعُوا الرَّحْمَنَ* (İsrâ, 17/110) ya'ni "Yâ Habîbim! De ki: Allâh'a da'vet ediniz veyâhud Rahmân'a da'vet ediniz!" Bu da'vet basîret üzere olan bir da'vettir. Çünkü erbâb-ı müteferrikanın abdi olmaktan kurtarıp ilâh-ı vâhidin ubûdiyetine idhâl eder. Böyle olunca basîret sâhibi olan Muhammedî indinde da'vet, Hakk'ın hüviyeti haysiyetiyle değil, esmâ haysiyetiyledir. Zîrâ hüviyyet-i Hak her mazharda mevcûddur. Mâdemki da'vet esmâ haysiyetiyledir; ve biz bildik ki, âlem ism-i Cebbâr'ın ihâtası altındadır, şu hâlde ehl-i âlem ism-i Rahmân'ın ihâtası altına girmek için bu ism-i Cebbâr onların müttakî olmalarını îcâb etti; ve ism-i Rahmân'ın îcâb ettiği takvânın hakîkati budur ki, müttakî kendinden sâdır olan hayrât ve kemâlâtı nefsine muzâf kılmayıp "Fâil-i hakîkî Hak'tır, bunların cümlesi ona râcî'dir" der; ve Hakk'ı nefsine vikâye, ya'ni siper, ittihâz eder; ve şürûr ve nekâyisi kendi nefsine muzâf kılıp nefsinin Hakk'a vikâye, ya'ni siper kılar. Zîrâ nekâyis ve şürûrun menşei izâfî ve i'tibârî olan vücûdât-ı kevnîy-

yedir. Binâenaleyh bu nekâyis ve şürûr dahi izâfî ve i'tibârî olan bir şeydir; ve umûr-i ademiyedir. [3/43]

فَقَالُوا فِي مَكْرِهِمْ: ﴿لَا تَذَرُنَّ آلِهَتَكُمْ وَلَا تَذَرُنَّ وَدًّا وَلَا سُوَاعًا وَلَا يَغُوثَ وَيَعُوقَ وَنَسْرًا﴾، فَإِنَّهُمْ إِذَا تَرَكَوْهُمْ جَهِلُوا مِنَ الْحَقِّ عَلَى قَدَرٍ مَا تَرَكَوْا مِنْ هَؤُلَاءِ، فَإِنَّ لِلْحَقِّ فِي كُلِّ مَعْبُودٍ وَجْهًا، يَعْرِفُهُ مَنْ عَرَفَهُ وَيَجْهَلُهُ مَنْ جَهِلَهُ، وَقَالَ فِي الْمُحَمَّدِيِّينَ: ﴿وَقَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ﴾ أَيَّ حَكَمَ.

İmdi mekrlerinde “Âlihnenizi terketmeyiniz; ve Vedd'i, ve Süvâ'ı ve Yeğûs'u ve Yaûk'u ve Nesr'i de terketmeyiniz” (Nûh, 71/23) dediler. Zîrâ muhakkak onlar âlihelerini terkettikleri vakit, onlardan terkettikleri kadar, Hak'tan câhil olurlar. Zîrâ Hak için her bir ma'bûdda bir vech vardır. Onu bilen bilir ve bilmeyen de bilmez. Ve Hak Teâlâ Muhammedîler hakkında: “Ey Habîbim! Senin Rabb'in ancak O'na ibâdet etmenizi kazâ eyledi, ya'ni hükmetti” (İsrâ, 17/23) buyurdu.

Ya'ni dâî ile med'uvv min-haysü'l-hüviyye şey'-i vâhid olduğu hâlde, Cenâb-ı Nûh'un kavmini da'vet etmesi mekr olduğu cihetle kavmi dahi ona mekr olmak üzere birbirlerine hitâben dediler ki: “Sakin âlihelerini terketmeyiniz ve insan şeklinde masnû' olan Vedd'i ve deve sûretindeki Süvâ'ı ve arslan sûretinde musavver Yeğûs'u ve at şeklindeki Yaûk'u ve kartal biçimindeki Nesr'i terketmeyiniz. Zîrâ bunlar mezâhir-i ilâhiyedir. Ve bizi da'vet eden peygamber ise, Hakk'ı bu mezâhirden ihrâc edip, bu asnâmda vech-i Hakk'ı müşâhededen bizi men'eder; ve biz ayn-ı cem'de olduğumuz hâlde bizi farka da'vet eyler” dediler. Filhakika da kavm-i Nûh âlihelerini terkettikleri vakit, onlardan terkettikleri kadar, Hak'tan câhil olurlar. Çünkü Hak, hüviyetiyle cem'-i zerrâtta mevcûddur. Binâenaleyh O'nun her ma'bûdda bir vech-i hâssı vardır. O vechi bilen kimse Hakk'ı bilir ve bilmeyen kimse dahi, bilmez. Nitekim Hak Teâlâ buyurur: فَأَيْنَمَا تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْهَ اللَّهِ (Bakara, 2/115) “Ne tarafa teveccüh ederseniz edin, Allâh'ın vechi vâki'dir.” [3/44]

Ârif-i billâh Hasan Sencerî buyurur: Beyit:

کافران سجده که بر روی بتان میکردند همه رو سوی تو بود وهمه رو سوی تو بود

Tercüme: “Kâfirler, putların yüzüne secde ederler. Bütün yüzler senin

cânibinedir, bütün yüzler senin cânibinel!..”

Ve bu îzâhdan putperestliğin câiz olduğu anlaşılmasın. Belki putperestlik vazî' olan kimselerin; ve Hudâ-perestlik ise şerîf olanların kârıdır.

Ma'lûm olsun ki, ulûhiyet ve me'lûhiyet ve âbidiyet ve ma'bûdiyet ve sâcidiyet ve mescûdiyet, her bir “ayn”da zâhirdir. Eğer bir kimse o mazharın hicâbiyetine ve sanemiyetine ibâdet etse veyâhud o ma'bûd-i masnûda ilâhın tahayyülüne tapsa, kendi hayâline ve hevâsına tapmış olur; ve bunda yalnız putperestlerin putu değil, mü'min geçinen birtakım kimselerin ilâh-ı mu'tekad ve muhayyelleri dahi dâhildir. Fakat bir kimse her ma'bûdda ve her mazharda hasr ve ta'yîn bulunmaksızın Vâhid, Ahad olan Allah Teâlâ'ya ibâdet etse, o kimse ârif ve mükâşif olmuş olur. Bunun için Allah Teâlâ, Muhammedîler hakkında: “Yâ Habîbim, küllün Rabb'i olan senin Rabb'in, ancak O'na ibâdet etmenizi kazâ, ya'ni hükmeyledi” (İsrâ, 17/23) buyurdu. Zîrâ her kim puta tapsa veyâhud tahayyül eylediği bir ma'bûda ibâdet etse, mutlakâ Hakk'a ibâdet etmiş olur. Çünkü gerek mezâhir-i sûrîde ve gerek hayâlât gibi mezâhir-i ma'nevîde zâhir olan hep Hak'tır. Vücûd birdir; o da ancak Hakk'ın vücûdudur. Beyit:

غيرتش غير در جهان نگذاشت لا جرم عين جمله اشيا گشت

Tercüme: “Gayreti cihânda gayrı koymadı; şübhesiz bütün eşyanın “ayn”ı oldu.”¹⁸⁵

فَالْعَالِمُ يَعْلَمُ مَنْ عُبِدَ، وَفِي أَيِّ صُورَةٍ ظَهَرَ حَتَّى عُبِدَ، وَيَعْلَمُ أَنَّ التَّفْرِيقَ
وَالكَثْرَةَ كَالْأَعْضَاءِ فِي الصُّورَةِ الْمَحْسُوسَةِ وَكَالْقُوَى الْمَعْنَوِيَّةِ فِي الصُّورَةِ
الرُّوحَانِيَّةِ، فَمَا عُبِدَ غَيْرُ اللَّهِ فِي كُلِّ مَعْبُودٍ، [3/45] فَالْأَدْنَى مَنْ تَخَيَّلَ
فِيهِ الْإِلَهِيَّةَ، فَلَوْلَا هَذَا التَّخَيُّلُ مَا عُبِدَ الْحَجَرُ وَلَا غَيْرُهُ، وَلِهَذَا قَالَ: ﴿قُلْ
سَمُّوهُمْ﴾، فَلَوْ سَمَّوْهُمْ لَسَمَّوْهُمْ حَجَرًا وَشَجَرًا وَكَوْكَبًا.

İmdi âlim olan bilir ki, ibâdet olunan kimdir ve hangi sûrette zâhir oldu, tâ ki ibâdet olundu. Ve bilir ki, muhakkak tefrîk ve kesret suver-i mahsûsede a'zâ gibi ve suver-i rûhâniyyede kuvâ-yı ma'neviyye gibidir. Böyle olunca her bir ma'bûdda Allâh'ın gayrısına ibâdet

¹⁸⁵ Beyit Fahreddîn-i Irâkî'ye âittir. Bk. Irâkî, *Lemaât*, s. 51.

olunmadı. Binâenaleyh âbidin ednâsı onda ulûhiyet tahayyül eden kimsedir. Eğer bu tahayyül olmasaydı, taş ve onun gayrısına ibâdet olunmazdı. Ve işte bunun için, Hak Teâlâ buyurdu ki: “Sen onlara, ma'bûdlarınızı tesmiye edin, de!” (Ra'd, 13/33) İmdi eğer onlar o ma'bûdları tesmiye edeydiler, onlar onları taş, ağaç ve yıldız isimleriyle tesmiye ederlerdi.

Ya'ni evliyâ-i Muhammediyyîn'den âlim-i billâh olan kimse, putperestlerin ibâdeti vaktinde kime ibâdet olunduğunu ve ibâdet olunanın hangi sûrette zâhir idiğini bilir; ve kezâ o âlim-i billâh olan bilir ki, ma'bûd-ı vâhiddeki tefrîk ve kesret, insanın suver-i mahsûsede, eli, ayağı, kulağı, gözü ve emsâli a'zâsı gibidir; ve suver-i rûhâniyyede dahi kuvve-i basar, kuvve-i sem', kuvve-i şemm, kuvve-i lems, kuvve-i müfekkire, kuvve-i hâfıza ve kuvve-i hayâliyyesi ve emsâli kuvvâ-yı ma'neviyyesi gibidir. Ya'ni insanın a'zâ ve kuvâsının kesreti sûretinin ahadiyetine hâlel vermediği gibi, ma'bûdâtın kesreti ve teferruku dahi Hakk'ın ahadiyetini mâni' değildir. Binâenaleyh herhangi ma'bûda ibâdet olunursa olunsun, yine Hakk'a ibâdet olunmuş olur. O'nun gayrına ibâdet olunmak mutasavver değildir. Şu hâlde âbidin en aşâğısı, her bir ma'bûdda Hakk'ı müşâhede etmeyip onda ulûhiyet tahayyül eden kimsedir. Böyle olan kimse ilâhdan gâfil ve mahcûbdur. Eğer her ibâdet olunan şeyde ulûhiyet ma'nâsı tahayyül olunmasaydı, taş ve onun gayrı ay ve güneş gibi şeylere ibâdet olunmazdı. İşte her ma'bûdda ulûhiyet tahayyül olunduğu için Hak Teâlâ hazretleri [3/46] “Yâ Habîbim! Sen kavmine, siz ma'bûdlarınızı adlarıyla çağırınız de!” (Ra'd, 13/33) buyurdu. Şu hâlde eğer onlar o ma'bûdları adlarıyla çağırıydılar, elbette onlara taş, ağaç ve yıldız namlarını verip, onları “Allah” ismiyle tesmiye etmezlerdi.

وَلَوْ قِيلَ لَهُمْ مَنْ عَبَدْتُمْ لِقَالُوا إِلَهًا، مَا كَانُوا يَقُولُونَ اللَّهُ وَلَا إِلَهَ، وَالْأَعْلَى
مَا تَخَيَّلَ فِيهِ الْأُلُوهِيَّةُ، بَلْ قَالَ هَذَا مَجْلَى إِلَهِي، يَنْبَغِي تَعْظِيمُهُ، فَلَا يَقْتَصِرُ،
فَالْأَذْنَى صَاحِبُ التَّخَيُّلِ يَقُولُ: ﴿مَا نَعْبُدُهُمْ إِلَّا لِيُقَرِّبُونَا إِلَى اللَّهِ زُلْفَى﴾
وَالْأَعْلَى يَقُولُ: إِنَّمَا إِلَهُكُمُ إِلَهٌ وَاحِدٌ فَلَهُ أَسْلِمُوا ﴿حَيْثُ ظَهَرَ رَبُّشَّيرِ
الْمُخْبِتِينَ﴾ الَّذِينَ خَبَتْ نَارُ طَبِيعَتِهِمْ، فَقَالُوا إِلَهًا وَلَمْ يَقُولُوا طَبِيعَةً.

Ve eğer onlara: “Kime ibâdet ettiniz?” denilse, “Bir ilâha” derlerdi. Allâh’a ve ilâha demezlerdi. Ve âbidin a’lâsı, onda ulûhiyet tahayyül etmedi. Belki bu, meclâ-yı ilâhîdir; onun ta’zîmi iktizâ eder, dedi. Böyle olunca o iktisâr etmez. Sâhib-i tahayyül olan âbid-i ednâ ise: “Biz, bunlara bizi Allâh’a kurbeti yaklaştırsınlar diye taparız” (Zümer, 39/3) derler. Ve âbid-i a’lâ, der ki: “Sizin ilâhınız ancak ilâh-ı vâhiddir”; binâenaleyh nerede zâhir olursa “O’na inkıyâd edin”; ve nâr-ı tabîatı sönmüş olan “Muhbitlere müjde ver!” (Hac, 22/34) İmdi onlar “ilâh” dediler ve “tabîat” demediler.

Ya’ni kavm-i Nûh’a veyâ müteaddid putlara tapan kimselere “Kime ibâdet ettiniz?” diye sorulsa, onlar cevâblarında “Elbette bir ilâha, ya’ni ilâh-ı mukayyede taptık” derlerdi. Yoksa Allah Teâlâ’ya ve ilâh-ı mutlaka taptık demezlerdi. Demek ki onlar dahi, ma’bûdlarında ulûhiyyet-i mutlakayı hasretmiyorlar; belki ulûhiyeti tahayyül ediyorlar. Fakat her mazhârda ve cemî’-i zerrâtta Hakk’ı müşâhede eden âbid-i a’lâ, o asnâmda ulûhiyeti tahayyül etmez; belki bu meclâ-yı ilâhîdir, ta’zîmi icâb eder, der. Binâenaleyh o, Hakk’ı ma’bûd-ı müteayyen ve mukayyede münhasır kılmaz. Çünkü bu âbid [3/47] cemî’-i merâyâ-yı eşyâda Hakk’ı müşâhede eder; ve bu ma’bûd dahi o âyînelerden birisidir. Ve Hak zâtı cihetinden vâhid ve o âyînelerde mün’akis olan esmâsının sûretleriyle kesîrdir; ve bu ma’bûdda ulûhiyeti tahayyül eden âbid-i ednâ ise, âbid-i a’lânın müşâhedesinden bî-haber olduğundan, “Biz bunlara bizim Allâh’a yakınlığımızı yaklaştırsın diye tapıyoruz” derler. Nitekim elyevm İsevîlere Hz. İsa’nın ve Hz. Meryem’in tasvirleri önünde niçin tapındıkları sorulduğu vakit aynı cevâbı veriyorlar. Fakat âbid-i a’lâ onlara hitâben: “Sizin ilâhınız ancak ilâh-ı vâhiddir. Nerede zâhir olursa olsun ona inkıyâd edin; Hakk’ın tecelliyât-ı kesîresi sizi zât-ı vâhiddenden hicâba düşürmesin!” der.

Ey me’mûr olan zât! Nâr-ı tabîatları sönmüş ve Hakk’a perde olan enâniyetleri münkesir olmuş olan muhbitîn, ya’ni mütezellilîn-i hâşîîn, “ilâh” dediler, “tabîat” demediler. Zîrâ kendilerinde gâlib olan şey ne ise onu bildiler; ve onların nâr-ı tabîatları söndüğü vakit, ilâhiyet zâhir ve gâlib olur; ve kendilerinde olan nâr-ı tabîatın sönməsinden, tabîatın müteessir olan bir şey olduğunu ve tasarrufun tabîat için değil, Hak için sâbit olduğunu

bilirler. Binâenaleyh onlar “ilâh” ismini verirler. Eski ve yeni feylesoflar gibi “Tabiât şöyle yaptı, böyle yaptı” demezler. Hâlbuki tabiât mutasarrıf değildir; belki kendisi mahall-i tasarruf ve infîâldir.

﴿وَقَدْ أَضَلُّوا كَثِيرًا﴾ أَي حَيَّرُوهُمْ فِي تَعْدَادِ الْوَاحِدِ بِالْوُجُوهِ وَالنَّسَبِ، ﴿وَلَا تَزِدِ الظَّالِمِينَ إِلَّا نَفْسِهِمْ﴾، مِنْ جُمْلَةِ ﴿الْمُصْطَفِينَ﴾ الَّذِينَ أَوْرَثُوا الْكِتَابَ، فَهُمْ أَوَّلُ الثَّلَاثَةِ، فَقَدَّمَهُ عَلَى الْمُقْتَصِدِ وَالسَّابِقِ، ﴿إِلَّا ضَلَالًا﴾ أَي إِلَّا حَيْرَةً، قَالَ الْمُحَمَّدِيُّ: «زِدْنِي فِيكَ تَحِيرًا»، ﴿كَلَّمَا أَضَاءَ لَهُمْ مَشَوْا فِيهِ وَإِذَا أَظْلَمَ عَلَيْهِمْ قَامُوا﴾، فَالْحَائِثُ لَهُ الدَّوْرُ، وَالْحَرَكَةُ الدَّوْرِيَّةُ حَوْلَ الْقُطْبِ، فَلَا يَبْرَحُ مِنْهُ.

[3/48] “Ve birçoğunu idlâl eylediler;” (Nûh, 71/24) ya’ni vâhidin vücûh ve niseb ile ta’dâdında hayrete düşürdüler. Ve “kitâba vâris kılınıp mustafeyn olan” (Sâd, 38/47), “nefislerine zulmedenler ziyâde etmediler” (Nûh, 71/24). Ve o üçün evvelidir. İmdi Hak onu “muktesid” ve “sâbık” üzerine takdîm etti. Ancak “dalâlen, ya’ni hayreten, ziyâde eyledi”. Muhammedî ise “Sen’de hayreti bana ziyâde et!” dedi. “Her ne vakit onlara aydınlık olsa, onun içinde yürürler; ve üzerlerine kararlık bastıkda kâim olurlar.” (Bakara, 2/20) İmdi hâir için devr vardır; ve hareket-i devriyye kutbun etrâfındadır; ondan ayrılmaz.

Ya’ni kavm-i Nûh vücûd-ı vâhidi, mezâhir âyînelerine mün’akis olan onun muhtelif vücûh ve sûretlerini ve kendisinde olan esmâ ve sıfât nisbetlerini ta’dâd etmek sûretiyle halkın birçoğunu şaşırtıp hayrete düşürdüler.

Misâl: Bir odanın duvarlarına muka’ar ve muhaddeb ve muka’ariyet ve muhaddebiyeti mümtezic on âyîne ta’lîk edilse, odanın ortasında kâim olan şahs-ı vâhidin zıll ve hayâli hepsine mün’akis olur; ve şahıs bir iken on sûret görünür; ve âyînelerin tarz-ı i’ mâli başka başka olduğundan her birine mün’akis olan hayâl dahi birbirine benzemez. Birinde uzun bir vecih, ince bacaklar; ve diğerinde yamyassı ve müdevver bir vecih ve top gibi yuvarlak bir gövde, kısacık bacaklar; ve birisinde uzun bir vecih ve şişman bir gövde; vesâirlerinde de bunlara makıys birer sûret müşâhede olunur. Hâlbuki cümlesi bir şahsın zıllıdır. Bu ihtilâf ancak âyînelerin ihtilâfından münbaisdir. Şimdi odaya giden diğer bir kimse o hayâlâtı görüp her birerlerini başlı başına birer vücûd zannetse ve zıllın sâhibi olan şahs-ı

vâhiden gâfil olsa, bu şaşkınlıktan başka bir şey değildir. Böyle bir kimse bu gördüğü hayâlâta vücûd verdiği için şaşkın olduğu gibi, bu iddiâsına başkalarını da da'vet etse, onları da şaşırtıp “hayret”e düşürür. [3/49] İşte bu tâifenin hayreti cehle müstenid bir şaşkınlıktan mütevellid olduğu için “hayret-i mezmûme”dir. Fakat bu merâyâ-yı muhtelifede zâhir olan sûretler hep şahs-ı vâhidin zıllı olup, mahallin ihtilâfı hasebiyle böyle muhtelif vücûh ile görüldüğünü bilen kimselerin hayreti, ilme müstenid olduğu için “hayret-i mahmûde”dir. Zîrâ bu tâife **وَجْهَ اللَّهِ فَتَمَّ تَوَلَّوْا** (Bakara, 2/115) [Ne tarafa teveccüh ederseniz edin, Allâh'ın vechi vâki'dir.] âyet-i kerîmesi muktezâsınca her cihetten vücûd-ı vâhid-i Hakk'ın tecellîsini görürler. Ve o tecellîde istihlâk ve hayretlerinden ve vücûd-ı vâhidin müşâhedesinden nâşî bir vechi diğer vecihden ve bir ciheti diğer cihetten fark ve temyîz edemezler. Beyit:

جلوه بر من مفروش ای ملک الحاج که تو خانه می بینی و من خانه خدا می بینم

Tercüme:

“Cilvelenme bana beyhûde emîr-i hâc ki,

Gördüğün Kâ'be senin; ben görürüm beyt-i Hudâ.”

وَمَا الْوَجْهُ إِلَّا وَاحِدٌ غَيْرَ أَنَّهُ إِذَا أَنْتَ اَعْدَدْتَ الْمَرَايَا تَعَدَّدًا

Tercüme: “Vech, birden gayrı değildir. Sen âyineleri saydığın vakit taaddüd eder.”¹⁸⁶

İmdi bu şühûd, zevk-i Muhammedî üzere olan şühûddur; ve bu şühûd sâhibi olanlar nefislerine zulmedenlerdir ki, onlar kitâb-ı Kur'ân ve Furkân'a, ya'ni cem' ve farka, vâris kılınan güzidegândır; ve onların nefislerine zulmü, vücûd-ı imkânîlerinin muktezâsı olan şehvâtı terketmeleri ve zılâl-i esmâiyyeden ibâret vücûdât-ı mukayyede ve müteayyinelerini nefyeylemeleridir. Ve bu “nefislerine zâlim olanlar”, **ثُمَّ أَوْرَثْنَا الْكِتَابَ الَّذِينَ ظَالَمُوا أَنْفُسَهُمْ وَمِنْهُمْ مَقْتَصِدٌ وَمِنْهُمْ سَابِقٌ بِالْخَيْرَاتِ** (Fâtır, 35/32) [Ondan sonra kullarımızdan ihtiyâr ettiğimiz kimselere Kur'ân'ı verdik ki, bunlardan bir kısmı nefisine zâlim olan mukallidlerdir; ve bir kısmı da, iyilik ve kötülük arasında mutavassıt olan muktesiddir; ve bir

¹⁸⁶ Beyit Fahreddîn-i Irâkî'ye âittir. Bk. Irâkî, *Lemaât*, s. 40.

kısmı dahi hayrât ile ileriye giden vâsıllardır.] âyet-i kerîmesinde zikrolunan üç tâifenin evvelkisidir. Ve (S.a.v.) Efendimiz bu üç [3/50] tâife hakkında الْجَنَّةِ فِي الْجَنَّةِ وَكُلُّهُمْ بِمَنْزِلَةٍ وَاحِدَةٍ وَكُلُّهُمْ فِي الْجَنَّةِ ya'ni “Onların cümlesi vâhid menzilesindedir ve hepsi cennettedir”¹⁸⁷ buyurdular. İmdi “nefsine zâlim olan” kimse vâhid-i hakîkiyi birtakım i'tibârât ile teksîr edip bu kesrette de vahdeti müşâhede eder; ve “muktesıd” ise vâhidde kesreti ve kesrette vâhidi müşâhede edip, bu iki şühûd arasını cem'eder; ve “sâbık” ise adedi birleştirip kesîri vâhid müşâhede eder. Binâenaleyh “muktesıd” ile “sâbık” Hakk'ın ve halkın vücûdlarını i'tibâr ve isbât ettiklerinden “ehl-i hayret” değildirlere. Fakat “zâlim”-i Muhammedî vâhidi i'tibârât ile kesîr gördüğü ve halkın vücûdunu i'tibâr ve isbât etmediği için “hayret”tedir. وَلَا تَزِدِ الظَّالِمِينَ إِلَّا ضَالًّا (Nûh, 71/24) [O zâlimlerin hayretlerinden başka şeylerini arttırma.] Şu hâlde Hak onun hayretini ziyâde eder. Nitekim (S.a.v.) Efendimiz رَبِّ زِدْنِي فِيكَ تَحِيْرًا ya'ni “Yâ Rab, benim hayretimi sende ziyâde et!” buyurur. Ve bu hayret “hayret-i mahmûde”dir.

Ma'lûm olsun ki, bu âyet-i kerîme sûre-i Nûh'da vâki' وَقَدْ أَضَلُّوا كَثِيْرًا (Nûh, 71/24) [Onlar hakîkaten pek çoklarını hayrete düşürdüler.] âyet-i kerîmesini müteâkiben şeref-vârid olur; ve şu hâlde وَلَا تَزِدِ الظَّالِمِينَ إِلَّا ضَالًّا (Nûh, 71/24) [O zâlimlerin hayretlerinden başka şeylerini arttırma.] kavli kavm-i Nûh'a âit bulunur. Çünkü “zulm”ün ma'nâ-yı lugavîsi “Bir şeyi mevziinin gayrı olan bir yere vaz'etmek”tir. Kavm-i Nûh ise, hacir ve şecerden yaptıkları mezâhir-i asnâmda ulûhiyet tahayyül edip, onlara taabbüd ettikleri için, ulûhiyeti mevziinin gayrı olan mahalle vaz'etmekle zâlim oldular; ve nefislerine zulmeden zâlim-i Muhammedîler ise şehvât-ı nef-sâniyyelerini mahalline vaz'etmediler. Belki muhâlefet edip terketteler; ve vücûd-ı vâhidi birtakım niseb-i ademîyye ile teksîr etmekle zulmeylediler. Onun için Şeyh (r.a.) sûre-i Nûh'da olan bu âyet-i kerîmede vâki' “zâlimîn” kavlini lisân-ı işâretle “ehl-i kemâl” tarafına “işâreten” tefsîr buyurdular.

O “hayret-i mahmûde” sâhibi olan Muhammedîlere Hak, her ne vakit nûr-i ahadiyyet ile tecellî edip izâe eylese, onlar o nûr içinde yürürler. Zîrâ tecellî-i ahadî ile keserât ve hicâb-ı taayyünât kalkar. Binâenaleyh mûcib-i

187 Tirmizî, “Tefsîr”, 35; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XVIII, s. 271.

hayret olan taaddüdât dahi mürtefi' olur; ve taayyünât-ı kesîre perdelerinin karanlığı çoktugü vakit hayrete düştükleri hâlde dururlar, yürümezler ve kat'-ı merhale etmezler; ve hayrette olanlar ise devrederler; ve hareket-i devriyye ise kutub etrâfındadır, ondan ayrılmaz. Binâenaleyh onun devrinin [3/51] evveli ve âhiri yoktur.

وَصَاحِبُ الطَّرِيقِ الْمُسْتَطِيلِ مَائِلٌ، خَارِجٌ عَنِ الْمَقْصُودِ، طَالِبٌ مَا هُوَ فِيهِ
صَاحِبُ خِيَالٍ إِلَيْهِ غَايَتُهُ، فَلَهُ «مِنْ» وَ«إِلَى» وَمَا بَيْنَهُمَا، وَصَاحِبُ الْحَرَكَةِ
الدَّوْرِيَّةِ لَا بَدْءَ لَهُ فَبَلَزَمَهُ «مِنْ»، وَلَا غَايَةَ لَهُ فَيَحْكُمُ عَلَيْهِ «إِلَى»، فَلَهُ الْوُجُودُ
الْأَتَمُّ، وَهُوَ الْمُؤْتَى جَوَامِعِ الْكَلِمِ وَالْحِكَمِ، «مِمَّا خَطَبْنَا لَهُمْ» فَهِيَ الَّتِي
خَطَبْتُ بِهِمْ فَغَرِقُوا فِي بَحَارِ الْعِلْمِ بِاللَّهِ، وَهُوَ الْحَيَرَةُ.

Ve tarîk-i müstatîl sâhibi mâildir; maksûddan hâriçtir. Hakkında hayâl sâhibi olduğu şeye tâlibdir. Onun gâyesi o hayâldir. Binâenaleyh onun için “min” ve “ilâ” ve o ikisinin arasındaki şey vardır. Ve hareket-i devriyye sâhibi için bed’ yoktur ki, ona “min” lâzım olsun; ve onun için gâye yoktur ki, onun üzerine “ilâ” hükmetsin. Böyle olunca onun için vücûd-ı etemm vardır; ve ona cevâmi’-i kelim ve hikem verildi. “Sâlik oldukları hatîâtta nâşî” (Nûh, 71/25) ilm-i billâh deryâlarında garkoldular; ve o da “hayret”tir.

Ya’ni tarîk-i müstatîl sâhibi merkezden muhîte mâildir. Zîrâ o taayyünât-ı kesîre perdelerinin arkasında kalmış ve hakikat-i hâlden gâfil bulunmuştur. Hakk’ı ne kendi nefsinde ve ne de sâir mezâhirde müşâhede etmez. Onu kendi nefsinden uzakta tahayyül eder. O hayâl hânesinde tahayyül edip uzak mesâfede zannettiği sûrete teveccüh ile ona tâlib olur. Binâenaleyh bu kimse Hak’tan mâil ve maksûddan hâriçtir; ve tahayyül ettiği şey kendisinin ilâh-ı mec’ûl ve Rabb-i mütehayyelidir. Onun sülûkü o hayâlde nihâyet bulur. İşte bu tarîk-i müstatîl sâhibi için “min”, ya’ni ibtidâ; ve “ilâ”, ya’ni intihâ; ve bu ibtidâ ve intihâ arasında olan mesâfe vardır. Ya’ni evvelâ kendi vücûdunu ve nefsinin ortaya koyar ve nefsinin merkez addeder; ve Hakk’ın talebine bu merkezden ibtidâen [3/52] sâlik olur; ve bu talebi hayâlde nihâyet bulur ki, bu da Hak hakkında verdiği karâr-ı hayâlîsidir; ve nefsinden başlayarak bu karâr-ı hayâlîye vâsıl olunca kadar

arada mesâfe vardır. O bu mesâfeyi Allah Teâlâ'ya giden bir yol tevehhüm etmiştir. İşte bu seyri ile Hak'tan uzak olur. Çünkü daha ibtidâda iken Hakk'ı terketmiştir. Bu ibtidâdan uzaklaştıkça Hak'tan uzağa düşer. Hâlbuki hareket-i devriyye sâhibi için başlangıç yoktur ki, ona “min”, ya'ni ibtidâ lâzım olsun; ve seyrinin nihâyeti yoktur ki, onun üzerine “ilâ”, ya'ni intihâ hükmetsin. Onun seyrinin ne evveli ve ne de âhiri vardır. Zîrâ seyri muhît-i dâire üzerindedir. Böyle olunca o hareket-i devriyye sâhibi için vücûd-ı etemm vardır. Zîrâ onun seyri küllün muhîtidir; ve Allah'dan Allâh'adır ve Allah'dadır; ve ona cevâmi'-i kelim ve hikem i'tâ olunmuştur. Nitekim (S.a.v.) Efendimiz **أُوتِيَتْ جَوَامِعُ الْكَلِمِ** [Bana cevâmi'-i kelim i'tâ olundu.] buyurup, bu makâmdan ihbâr eylemişlerdir; ve bu da “hayret-i mahmûde” makâmı olup kâffe-i hakâyık-ı ilâhiyye ve hikem-i rabbâniyyeyi câmi'dir ki, bâlâda geçen **إِلَّا ضَلَالًا** (Nûh, 71/24) kavlinde îzâh olunmuş idi.

Ma'lûm olsun ki, Hak Teâlâ hazretleri kavm-i Nûh hakkında sûre-i Nûh'da **مِمَّا خَطِيئَتِهِمْ أُغْرِقُوا فَأَذْجَلُوا نَارًا فَلَمْ يَجِدُوا لَهُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَنْصَارًا** (Nûh, 71/25) ya'ni “Onlar hatîeleri sebebiyle garkolunup nâra idhâl olundular; onlar Allah'dan başka mededkâr bulmadılar” buyurdu. Hz. Şeyh (r.a.) bu âyet-i kerîmenin ma'nâsını lisân-ı işâretle “kâmilân” hakkında ahz buyurdular ve onu bu yolda tefsîr ettiler. Ya'ni “hayret-i mahmûde”ye düşen Muhammedîler hatîeleri, ya'ni zenb-i vücûdları sebebiyle ilm-i ilâhî cânibine doğru kat'-ı merâhil ve sülûk edip nihâyet ilm-i billâh deryâsında garkoldular. Ya'ni onlar gördüler ki, **وَجُودُكَ ذَنْبٌ لَا يُقَاسُ عَلَيْهِ ذَنْبٌ آخَرُ**, ya'ni “Senin vücûdun bir günâhtır ki, ona diğer bir günâh kıyâs olunmaz” muktezâsınca cemî'-i şürûr ve kabâyihın menbai kendilerinin taayyün-i kevnîsidir. Şu hâlde o cemî'-i hatîâtın başıdır; ve bundan kurtulmak, ancak ilm-i ilâhî deryâsına doğru sülûk edip tahsîl-i ma'rifet ile mümkün olur. Hiç durmadılar, öyle yaptılar; ve onlarda öyle bir ma'rifet [3/53] hâsıl oldu ki neticede “hayret”e düştüler; ya'ni vahdet-i zâtîyye ile, niseb-i ademîyye kesreti arasında mütehayyir kaldılar; ve bildiler ki, hakikat-i vücûd birdir; o da Hakk-ı mutlakın vücûd-ı nâmütenâhîsidir; ve esmâ O'nun şuûnât-ı zâtîyyesidir; ve keserât-ı âlem ise onun esmâsı hasebiyle vücûd-ı mutlakının takayyüdât ve taayyünâtından ibârettir; ve kendi vücûdları dahi bu mezâhirden ve mukayyedâtтан birisidir. Binâenaleyh zenb-i vücûdlarını

ortadan kaldırıp bahr-ı ahadiyyette garkoldular.

﴿فَادْخُلُوا نَارًا﴾ فِي عَيْنِ الْمَاءِ، وَفِي الْمُحَمَّدِيِّينَ ﴿وَإِذَا الْبِحَارُ سُجِّرَتْ﴾،
سُجِّرَتِ النَّوَارُ إِذَا أُوقِدَتْهُ، ﴿فَلَمْ يَجِدُوا لَهُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَنْصَارًا﴾ فَكَانَ اللَّهُ
عَيْنَ أَنْصَارِهِمْ فَهَلَكُوا فِيهِ إِلَى الْأَبَدِ، فَلَوْ أَخْرَجَهُمْ إِلَى السَّيْفِ، سَيْفِ الطَّبِيعَةِ
لَنَزَلَ بِهِمْ عَنْ هَذِهِ الدَّرَجَةِ الرَّفِيعَةِ، وَإِنْ كَانَ الْكُلُّ لِلَّهِ وَبِاللَّهِ بَلْ هُوَ اللَّهُ.

İmdi onlar ayn-ı mâ'da "nâra idhâl olundular". Ve Muhammedîler hakkında سَجِّرَتْ النَّوَارُ إِذَا أُوقِدَتْهُ (Tekvîr, 81/6) [Deryâlar ıstiâl ettiği vakit] dir. Fırını îkâd ettiğin vakit سَجِّرَتْ النَّوَارُ ["Fırını tutuşturdun" denir]. "Böyle olunca onlar kendilerine Allah'dan gayrı ensâr bulmadılar." (Nûh, 71/25) Binâenaleyh Allah onların ayn-ı ensârı oldu. Onlar ilelebed onda helâk oldular. Eğer Allah Teâlâ onları sâhile, tabîat sâhiline çıkaraydı, onları bu yüksek dereceden indirirdi. Her ne kadar küll, Allah için ve Allah ile ve belki ancak Allah ise de.

Cenâb-ı Şeyh (r.a.) وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ (Enbiyâ, 21/30) [Biz her diri şeyi sudan yaptık.] âyet-i kerîmesi muktezâsınca her şeyin hayâtı sudan olduğundan ve ilm-i billâhda hayât-ı hakîkiyye bulunduğundan "ilim" için "su"yu istiâre etti; ve hadîs-i şerîf mûcibince O'nun sübühât-ı vech-i vahdeti nûrdan ve zulmetten yetmiş bin hicâbı yaktığı için dahi "ateş"i "vahdet" için istiâre eyledi. Şu hâlde bu istiâreler ile ma'nâ böyle olur: Suda, ya'ni ilm-i billâhda, garkolan ehl-i hayret nâra, ya'ni vahdete, idhâl olundular, tecellî-i zâtî taayyünât-ı mütekessireyi yaktı; ayn-ı kesrette vahdeti müşâhede ettiler; ilim ile hayât ve bekâ ile fenâ buldular. Binâenaleyh onlar gark ile harkı müşâhede ettikleri için eşedd-i "hayret"e düştüler. [3/54] Ve Muhammedîler hakkında Kur'ân-ı Kerîm'de إِذَا الْبِحَارُ سُجِّرَتْ (Tekvîr, 81/6) ya'ni "Deryâlar ıstiâl ettiği vakit" vârid oldu. Nitekim ben fırını iş'âl ettiğim vakit سَجَّرْتُ النَّوَارُ [Fırını tutuşturdum] derim. Ya'ni Arablar bu ta'bîri isti'mâl ederler. Hz. Şeyh (r.a.) Muhammedîler hakkında, suyun "ayn"ında ateşin vücûdu vâki' olduğunu bu âyet-i kerîme ile istişhâd buyurdu. Zîrâ denizler sudur; ve ıstiâl ise ateşin şânındandır. Binâenaleyh bu gark ve hark şühûdunda, onlar taayyünât-ı kevnîyyeden hiçbir yardımcı bulmadılar. Zîrâ tecellî-i zâtî mezâhirin vücûd-ı izâfîlerini yaktı. Vücû-

du olmayan şeyden ise yardım mutasavver değildir. Böyle olunca ancak Hakk'ın vücûd-ı hakîkisi bâkî kaldı. Binâenaleyh yardımcı ancak Allah Teâlâ hazretleridir. Nitekim hadîs-i kudsîde buyrulur: وَمَنْ أَحْيَانِي فَأَنَا قَتَلْتُهُ وَمَنْ قَتَلْتُهُ فَعَلَيْ دِيْنُهُ وَمَنْ عَلَي دِيْنُهُ فَأَنَا دِيْنُهُ ve öldürdüğümün diyeti benim üzerimedir; ve diyeti benim üzerime olan kimsenin diyeti de benim.”¹⁸⁸ Şu hâlde Allah onların ayn-ı ensârı oldu. Onlar ilelebed Allah'da helâk oldular. Bu hâl de, Allah'da fânî ve Allah ile bâkî olmaktır. Ya'ni ehlullah ıstılâhında “fenâ-fillâh” ve “bekâ-billâh” dedikleri şeydir. Onlar ilm-i billâh denizlerinde garkolduktan sonra, eğer Allah onları sâhil-i tabîata çıkarsaydı, her ne kadar mertebe-i ulûhiyyette küll, Allah için ve Allah ile ve belki ancak Allah ise de, yine onları bu derece-i refiadan indirmiş olurdu.

Ma'lûm olsun ki, vücûd-ı hakîkî nâmütenâhî olan zât-ı Hakk'ın vücûdundan ibârettir; ve Hak bu “ahadiyet” mertebesinde kâffe-i sıfât ve esmâdan mutlak; ve ıtlâk kaydından dahi mutlak. “Mutlak” ta'biri tefhîm-i merâm için vaz'olunan bir ıstılâhtır; ve bu mertebede onun nisebi olan sıfât ve esmâsı çekirdeğin içindeki ağaç gibi mahfidir. Vaktâki onun kuvvede olan esmâsı kemâllerini müşâhede için müsemmâları olan Hak'tan âyîneler, mezâhir ve âsâr taleb ettiler; vücûd-ı mutlak-ı Hak, mahzâ esmâya merhameten, mertebe-i ahadiyyetten mertebe-i vâhidiyyete tenezzül eyledi. Bu mertebe mertebe-i “ulûhiyyet”tir. İşte bu mertebede zât “Allah” ismiyle tesmiye olunur; ve cemî'-i esmâ bu isim altında toplanmıştır. [3/55] Binâenaleyh esmânın kâffesi “Allah” için olmuş olur.

188 Râgıb el-İsfahânî, *Tefsîr*, I, s. 193; Nişâbü'rî, *Garâibu'l-Kur'ân*, I, s. 486; Meybudî, *Keşfü'l-Esrâr*, I, s. 198; Kayserî, *Şerhu Fusûsî'l-Hikem*, I, s. 442; Aliyyü'l-Kârî, *Mirkâtü'l-Mefâtih*, VI, s. 2257; Bosnevî, *Tecelliyât-ı Arâisü'n-Nusûs*, s. 163, 203; Ankaravî, *Minhâcül-Fukarâ*, s. 247. Krş. Sülemî, *Mukaddeme fi't-Tasavvuf*, I, s. 473; Beyhakî, *Şuabu'l-İmân*, II, s. 24. Bu ibâre مَنْ أَحْيَانِي [Beni diri kılanı] şeklinde değil de daha çok مَنْ أَحْيَانِي [Beni seveni] şeklinde kayıtlıdır. Nitekim Ahmed Avni Bey *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*'nde (IV, s. 167) ibâreyi “Beni seveni öldürdüm ve öldürdüğüm kimsenin diyeti benim üzerimedir. Ve diyeti benim üzerime olan kimsenin diyeti benim” şeklinde tercüme etmiştir. Ancak burada muhtemelen Kâşânî şerhinin XIX. yüzyılda yapılan neşrindeki hâli iktibâs edildiği için مَنْ أَحْيَانِي şeklinde yazılmıştır. Harîrîzâde Kemâleddin Efendi'nin bu ibâre üzerine yazdığı bir şerh bulunmaktadır. Bk. Osman Türer, “Harîrî-zâde'nin Sülûkün Mertebelesine Dâir Bir Risâlesi: Feyzu'l-Muğnî Min Sırrî Hadîsi Men Talebenî”.

Vücûd-ı vâhid bu mertebeden sonra mertebe-i “rubûbiyyet”e tenezzül eder. Zîrâ mertebe-i ilimde yekdiğerinden mümtâz olan esmâya birer mazhar iktizâ eder; ve o mezâhiri âit oldukları isimlerin taht-ı terbiyesine vermek lâzım gelir. Şu hâlde esmânın kâffesi “Allah” için olunca, o esmânın mezâhiri olan suver-i tabîiyyenin cümlesi de “Allah” için olur. Bundan sonra bu mezâhire birer vücûd-ı kesîf vermek îcâb eder. Hâlbuki Hakk’ın vücûdundan başka vücûd yoktur. Binâenaleyh vücûd-ı mutlak-ı eltaf kayd-ı taayyüne bürünerek o esmânın sûretlerinde kesâfetle zâhir olur. Şu hâlde bu mezâhirin vücûdu müstakil olmayıp izâfidir; ve Allah iledir; ve belki ancak Allah’dır.

﴿قَالَ نُوحٌ رَبِّ﴾ ما قال إلهي، فَإِنَّ الرَّبَّ لَهُ الثُّبُوتُ، وَالْإِلَهُ يَتَنَوَّعُ بِالْأَسْمَاءِ، فَهُوَ كُلُّ يَوْمٍ فِي شَأْنٍ، فَأَرَادَ بِالرَّبِّ ثُبُوتَ التَّلَوِينِ، إِذْ لَا يَبْصَحُ إِلَّا هُوَ، ﴿لَا تَذَرْ عَلَى الْأَرْضِ﴾، يَدْعُو عَلَيْهِمْ أَنْ يَصِيرُوا فِي بَطْنِهَا، قَالَ الْمُحَمَّدِيُّ: «لَوْ دَلَيْتُمْ بِحَبْلِ لَهَبٍ عَلَى اللَّهِ»، ﴿لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ﴾، وَإِذَا دُفِنَتْ فِيهَا فَانَتْ فِيهَا وَهِيَ ظَرْفُكَ، ﴿وَفِيهَا نُعِيدُكُمْ وَمِنْهَا نُخْرِجُكُمْ تَارَةً أُخْرَى﴾ لاختلاف الوجوه، ﴿مَنْ الْكَافِرِينَ﴾ الَّذِينَ «اسْتَعْشَوْا ثِيَابَهُمْ وَجَعَلُوا أَصَابِعَهُمْ فِي آذَانِهِمْ﴾ طَلَبًا لِلسَّتْرِ، لِأَنَّهُ دَعَاهُمْ لِيُغْفَرَ لَهُمْ، وَالْغَفْرُ السَّتْرُ، ﴿دَيَّارًا﴾ أَحَدًا حَتَّى تَعَمَّ الْمَنْفَعَةُ كَمَا عَمَّتِ الدَّعْوَةُ.

“Cenâb-ı Nûh “Rabbî” dedi”, “İlâhî” demedi. Zîrâ “Rab” için sübût vardır. Hâlbuki “İlâh” esmâ ile mütenevvi’dir. O her vakit bir şe’nde dir. İmdi o “Rab” ile sübût-i telvîni murâd etti. Çünkü ondan gayrisi sahîh değildir. “Yeryüzünde bırakma!” (Nûh, 71/26) Onlar üzerine arzın içinde olmaları duâsını eder. Ve Muhammedî: “Eğer siz ipi sarkıtsanız Allah üzerine düşerdi” dedi. “Semâvât ve arzda olan Hak içindir.” (Bakara, 2/255) İmdi sen arz içinde [3/56] defnolunduğun vakit, onun içindesin ve o senin zarfındır; “Ve onun içinde sizi îade ederiz”; ve vücûhun¹⁸⁹ ihtilâfından nâşî, “sizi merre-i uhrâda ondan ihrâc eyleriz” (Tâhâ, 20/55). Taleb-i setr için, “esvâblarına bürünen

189 Sayfa kenarında buradaki “vücûh” kelimesinin başka bir nüshada “vücûd” olarak kayıtlı olduğu belirtilmektedir.

ve parmaklarıyla kulaklarını tıkayan” (Nûh, 71/7) “kâfirlerden, devreden bir ahadî [bırakma!]” (Nûh, 71/26); tâ ki da'vet umûmî olduğu gibi menfaat dahi umûmî olsun. Zîrâ Nûh (a.s.) kâfirleri Hakk'ın mağ-firet etmesi için da'vet etti; gafr ise setrdir.

Ya'ni Cenâb-ı Nûh'un dâvetine karşı kavmi mekr-i azîm ile mukâbele etmeleri üzerine, Hz. Nûh onlar hakkında: لَا تَذَرْ عَلَى الْأَرْضِ مِنَ الْكَافِرِينَ ذَبَابًا (Nûh, 71/26) ya'ni “Yâ Rab rûy-i zeminde kâfirlerden dolaşan birisini bırakma!” diye duâ etti. Cenâb-ı Şeyh (r.a.) bu duâyı lisân-ı hakîkatle böyle tefsîr buyururlar ki: Hz. Nûh duâsında “Rabbî” dedi “Îlâhî” demedi. Ya'ni, ey benim Rabbim deyip, Rabb'i nefesine muzâf kıldı. Zîrâ Rab, hangi isimde olursa olsun, mutlakâ merbûbu iktizâ eder. Kendi ibâdının havâyicini kazâ için O, rubûbiyetinde sâbittir; ve onların mühimmâtına kifâyet eder. Fakat “Îlâh” bir sıfat-ı muayyen ve ism-i mahsûs ile mukayyed değildir. Zîrâ cemî'-i sıfât ve esmâya şâmilidir. Meselâ hasta olan kimse “yâ Îlâh!” ve “yâ Allah!” diye nidâ etse, bu ismin tahtında olan ism-i Şâfi'ye; ve aç kalan kimse “yâ Îlâh.” dese Rezzâk ismine ilticâ eder; sâirleri de buna makıystir. Zîrâ “Îlâh” esmâ ile bu sûretle tenevvü' eder. O her vakit bir şe'nde ve bir tecellîdedir; ve onun için bir sübût yoktur. Fakat Rab için hâceti kazâ husûsunda sübût vardır. Binâenaleyh Cenâb-ı Nûh ism-i Rab ile nidâda telvînin sübûtunu, ya'ni hâcetine muvâfık olan sûret ne ise Hakk'ın, o sıfat ile tecellîsini ve zuhûrunu diledi; ve Hakk'ın onun murâdına muvâfık sıfatla zuhûru telvîndir. Çünkü rubûbiyet mertebesinde telvînin sübûtundan gayrısı sahîh değildir. Zîrâ her duâ eden kimse Hakk'ın kendi murâdına göre tecellîsini ister. Cenâb-ı Nûh, “Rabbî” nidâsından sonra لَا تَذَرْ عَلَى الْأَرْضِ (Nûh, 71/26) ya'ni “Yeryüzünde bırakma!” dedi ki, kavmi aleyhinde, onların arz üzerinde kalmayıp batn-ı zemîne gitmeleri ve kendilerini ism-i Zâhir hicâbında bırakan taayyünât-ı vücûdiyyelerinden kurtulup batn-ı ahadî ve cem'îye dâhil olmaları için [3/57] bedduâ şeklinde duâ-yı hayr idi. Nitekim Muhammedî buyurur ki: “Eğer siz ipi sarkıtsanız Allâh'ın üzerine düşerdi.” Zîrâ bu gördüğümüz taayyünât-ı kesîfe vücûd-ı mutlak-ı latîfin tenezzülünden husûle gelmiş vücûdlardır; ve mâddiyâtın vücûdu emr-i i'tibârîdir. Latîfin tedricen tenezzülâtı sebebiyle onun vücûduna muzâf olarak zâhir olmuştur. Şu hâlde “ipi sarkıtan” ve “ip” ve “ipin sarktığı ma-

hal” hep Allâh’ın vücûdudur. Onun gayrı bir mevcûd yoktur ki, ip onun üzerine düşsün! Ve göklerde ve yerlerde olan suver-i halkıyye hep vücûd-ı vâhid-i mutlakın bi-hasebî’l-esmâ takayyüdünden ve taayyün kisvesine bürünmesinden ibâret olduğundan, onlarda zuhûr Hak için sâbittir. Ta’bîr-i dîğlerle vücûd-ı mutlak-ı Hak bir deryâ-yı bî-nihâyedir ve suver-i mezâhir hep onun köpükleridir. Nitekim Ferîdüddin Attâr (k.s.) *Esrâr-nâme*’lerinde buyururlar. Beyit:

که عالم نیست عالم کفّٰلِ دریاست	تو دریا بین اگر چشم تو بیناست
مبین آخر خیالی را ازین پیش	خیال است این همه عالم بیندیش
که چندین در خیالی خفته باشی	تو یا دیوانه یا آشفته باشی

Tercüme: “Eğer gözün görücü ise, sen deryâyı gör. Zîrâ âlem yoktur. Âlem deryânın köpüğüdür. Düşün ki, bu âlem hep hayâldir. Nihâyet bir hayâli bundan ziyâde görme! Sen deli misin, yoksa şaşkın mısın ki, bu kadar hayâl içinde uyumuş olasın!”¹⁹⁰

İmdi sen yere gömüldüğün vakit arz senin zarfındır; ve sen onun içindesin, ya’ni sen ölürsün; ve senin anâsır-ı muhtelifeden mürekkeb olan vücûdun arz içine gömülmekle zarf-ı arz senin bu vücûdunu ehl-i âlemin nazarından setreder. Ya’ni senin taayyününün sûreti fânîdir; ve sen bâtında ve ayn-ı cem’de müstehleksin; ve vâhidiyetin bâtını senin zarfındır. Zîrâ senin vücûdun vücûd-ı mutlak-ı Hakk’ın bi’t-tenezzül tekâsûf ederek mukayyed ve müteayyin olmasından ibârettir. Bu taayyün-i zâhirî düğümleri çözülünce bâtına gider; ve vücûd-ı mutlakta mündemic bulunur. [3/58] Cenâb-ı Şeyh (r.a.) hazretleri تَارَةً أُخْرَىٰ وَمِنْهَا نُخْرِجُكُمْ تَارَةً أُخْرَىٰ (Tâhâ, 20/55) âyet-i kerîmesini ibâreye idhâl edip Hakk’ın lisânından buyururlar ki: “Arz içinde sizi îade ederiz; ve ihtilâf-ı vücûhdan dolayı merre-i uhrâda sizi ondan çıkarırız.” Ya’ni sizin vücûd-ı müteayyininizi ve mukayyedinizi arzın içine geri göndermekle bozarız; ve o düğümleri çözeriz; fakat böyle bırakmayız. İhtilâf-ı vücûhdan dolayı sizi yine birtakım mezâhir ve taayyünât-ı muhtelif ile ihrâc ve izhâr ederiz.

Ma’lûm olsun ki, bu taayyünât-ı vücûdiyyenin zuhûru hep esmâ-i ilâhiyye kemâlâtının zâhir olması içindir. Meselâ “Hâdî” ismini alalım. Bu

¹⁹⁰ Attâr, *Esrâr-nâme*, s. 115 (beyit: 675-678).

isim mertebe-i gaybda, ya'ni zât-ı ahadî mertebesinde mahfî ve mahbûs kalmak istemez. İlim mertebesinde onun sûret-i zihnîsi peydâ olur. Onun vücûdu bu mertebeye lâıyk olan bir vücûddur. Bâdehû vücûd-ı mutlak bu isme bir mertebe daha kesîf bir taayyün vermek için âlem-i ervâha tenezzül eder. Binâenaleyh bu ismin taayyünü ve kisvesi o âleme münâsib bir şey olur. Ondan sonra vücûd-ı mutlak o isme daha kesîf bir vücûd bahşetmek için âlem-i misâle tenezzül eder. Libâs-ı taayyünü bu âleme münâsib olur. Ondan sonra yine O vücûd-ı mutlak şimdi içinde bulunduğumuz mertebe-i şehâdete iner; ve o isme bu âlemin kesâfetine münâsib bir kisve-i taayyün ihsân eyler. Bu âlem-i şehâdet esfel-i sâfilîndir. Buraya kadar vücûd-ı mutlakın “nüzûl”üdür. Mertebe-i şehâdetten sonra vücûd-ı mutlakın “urûc”u başlar ki, bu rücû'dur; ve esfel-i sâfilîne tenezzül edinceye kadar geçtiği mertebelerin her birisinde bu ismin muktezâları zâhir olur; ve her bir mertebe, kendisinden evvelki mertebeye göre zâhir ve kendisinden sonrakı mertebeye göre de bâtıdır. Binâenaleyh ism-i Hâdî'nin mazharı olan bir vücûd-ı müteayyinden hazret-i şehâdetde îmân ve a'mâl-i sâliha sâdır olur. Zîrâ bu ismin isti'dâdı hasebiyle onun kemâlâtı bunlardır. Ve ism-i Mudill'in îcâbı dahi küfür ve a'mâl-i kabîhadır. Onun mazharından da bunlar sudûr eder. [3/59] İşte vücûh-ı esmâ muhtelif olduğundan her bir mertebede onların mazharları dahi muhtelif olur; ve Hakk'ın tecellisi dahi bittabi' muhtelif olmuş olur. İmdi hazret-i şehâdetten sonra bu suver-i halkıyye arza iâde olunur. Çünkü bu vücûdlar arzın cinsinden yapılmış idi. Ölünce bittabi' yine oraya gider. Fakat insan orada kalmaz. Zîrâ insanın hakîkati olan ve Rabb-i hâssı ve rûhu bulunan isim mahvolmaz, o bâkîdir; çünkü Hakk'ın şuûnâtındandır; ve Hakk'ın şuûnâtı kendisinin “ayn”ıdır; ve Hak ise bâkîdir; ve hitâb-ı ilâhî insanın heykel-i unsurîsine değil, belki bu hakikatinedir. Böyle olunca insan bu âlem-i şehâdetten bu sûretle intikâl ettiği vakit âlem-i berzahda zâhir olur; ve bu isme âlem-i berzahn hâline münâsib bir kalıp verilir. Nitekim Hz. Mevlânâ (r.a.) buyururlar: Beyit:

گر بشکند این جامم، من غصه نیاشامم جامی دگر آن ساقی در زیر بغل دارد

Tercüme: “Eğer benim bu kadeh-i vücûdumu kırarsa gam çekmem.

Zîrâ o sâkînin koltuğu altında başka bir kadeh-i vücûd vardır.”¹⁹¹

İşte “Diğer def’ada sizi ihrâc ve izhâr ederiz” (Tâhâ, 20/55) kavlinin îzâhı budur.

Cenâb-ı Nûh duâsında: مَنْ الْكَافِرِينَ لَا تَذَرْ عَلَى الْأَرْضِ kelâmından sonra (Nûh, 71/26) dedi. Ya’ni “Yeryüzünde kâfirlerden bırakma!” demek olur. O kâfirler ki, taleb-i setr için esvâblarına büründüler ve parmaklarıyla kulaklarını tıkadılar. Zîrâ onlar istiğfara da’vet olunmuşlardı. Bundan setri anladılar. Ve duâda مَنْ الْكَافِرِينَ kelâmından sonra دَيَّارًا kavli gelir. Cenâb-ı Şeyh (r.a.) tefsîren buyururlar ki: أَحَدًا ya’ni “Yeryüzünde kâfirlerden birisini bırakma; tâ ki da’vet umûmî olduğu gibi, menfaat dahi umûmî olsun.” Zîrâ Cenâb-ı Nûh, esmâ sûretleri olan mezâhir-i kesîre ile vech-i vahdetten hicâba düşen kavmini, hicâbât-ı celâliyye zulmetlerinden cemâl-i zâtın nûruna ve şekâvetten saâdete da’vet eyledi. Da’vet ettikçe onların hicâb-ları ziyâde oldu. Anladı ki, onlar ehl-i hicâbdır; ve farktan cem’e ve ism-i Zâhir’den ism-i Bâtın’a teveccühleri mümkün değildir. [3/60] Binâenaleyh onların taayyünât-ı zâhirelerinin ism-i Zâhir’in mazharı olan yeryüzünden kalkarak, ism-i Bâtın’ın mazharı olan arzın batnında setrolunmaları için, Rabb-i nâsıra ism-i Kahrî ve Müntakim ile duâ etti. Zîrâ onların kesretten vahdete; ve tefrika ve bu’dan cem’ ve kurba intikâlleri kendileri hakkında hayır ve salâh olduğu gibi, sâir bâkî kalan mü’minleri de şaşırtıp “hayret”e düşüremiyecekleri cihetle, onlar hakkında da mûcib-i menfaatir. Şu hâlde da’vet umûmî olduğu gibi, menfaat dahi umûmî olmuş olur.

﴿إِنَّكَ إِن تَذَرَهُمْ﴾ أَي تَدَعُهُمْ وَتَتْرَكُهُمْ ﴿يُضِلُّوا عِبَادَكَ﴾ أَي يُحَيِّرُوهُمْ، فَيُخْرِجُوهُمْ
مِنَ الْعِبَادِيَّةِ إِلَى مَا فِيهِمْ مِنْ أَسْرَارِ الرُّبُوبِيَّةِ، فَيَنْظُرُونَ أَنْفُسَهُمْ أَرْبَابًا بَعْدَ مَا كَانُوا
عِنْدَ نَفْسِهِمْ عِبِيدًا، فَهُمْ عِبِيدٌ وَأَرْبَابٌ، ﴿وَلَا يَلِدُوا﴾ أَي مَا يُنْتَبِجُونَ وَلَا يُظْهِرُونَ
﴿إِلَّا فَاجِرًا﴾ أَي مُظْهِرًا مَا سَتَرَ، ﴿كَفَّارًا﴾ أَي سَاتِرًا مَا ظَهَرَ بَعْدَ ظُهُورِهِ.

191 *Dîvân-ı Kebîr*, I, s. 167 [beyit: 4093 (Füruzânfer neşri: 600. gazel)]. Krş. *Dîvân-ı Kebîr* (trc. Abdülbâki Gölpinarlı), II, s. 55 (beyit: 398). Ahmed Avni Bey beyti *Sipehsâlâr Tercümesi*’nde manzum olarak tercüme etmiştir (s. 108):

*Bu câmımı ger kırsa ben gam yemem ondan hiç
Koyunda o sâkînin bir başka kadeh vardır*

“Eğer sen onları bırakırsan”, ya’ni sen onları terk edersen “kullarını ıdlâl ederler”, ya’ni onları “hayret”e düşürürler; ve onları ubûdiyetten, esrâr-ı rubûbiyyetten kendilerinde mevcûd olan şeye ihrâc ederler. Böyle olunca onlar nefisleri indinde abîd olduktan sonra, nefislerine erbâb nazarıyla bakarlar. İmdi onlar abîd ve erbâbdır; “ve doğurmazlar”, ya’ni intâc ve izhâr etmezler; “illâ fâcir”i, ya’ni örtül-müş olan şeyi meydâna koyanı, ki “keffâr”dır (Nûh, 71/27), ya’ni açık olan şeyi açıldıktan sonra örtücüdür.

Ya’ni sen ism-i Zâhir’in taht-ı terbiyesinde bulunan onların taayyünât-ı vücûdiyyelerini, kezâlik ismi-Zâhir’in mazharı olan rûy-i arzda bırakırsan ve onları batn-ı arza ve ism-i Bâtın’ın taht-ı terbiyesine çekmezsen vücûd-ı vehmîlerinin muktezâsı olan hevâ ve tuğyân dâiresinde hareket ederler; ve kullarını da şaşırtıp vehm-i enâniyyete da’vet eylerler; ve kuvâ-yı nefsâniyye ve sıfât-ı hayvâniyyelerinin vücûduyla berâber, onların sıfât-ı zâtıyyesi olan ubûdiyyet-i mahzadan çıkarıp kendilerinde olan esrâr-ı rubûbiyyete ihrâc ederler. Hâlbuki kuvâ-yı nefsâniyyelerinin hükmü altında zebûn olan kimselerin, esrâr-ı rubûbiyyete ittılâ’ları câiz değildir. [3/61] Çünkü vücûd-ı mutlakın her mertebede bir hükmü vardır. Bu merâtibin ahkâmına riâyet etmek îcâb eder. Kuvâ-yı nefsâniyyeleri henüz diri olan kimseler hıfz-ı merâtib edemezler. Binâenaleyh dalâlete düşerler ve halkı da ıdlâl edip şerrü’n-nâs olurlar. Nitekim hadîs-i şerîfte buyrulur: *شَرُّ النَّاسِ مَنْ قَامَتِ الْقِيَامَةُ عَلَيْهِ وَهُوَ حَيٌّ* ya’ni “Nâsın şerlisi o kimsedir ki üzerine kıyâmet kopar. Esrâr-ı rubûbiyyet zâhir olur, hâlbuki o diridir.” Onun kuvâ-yı nefsâniyyesi ve sıfât-ı hayvâniyyesi henüz ölmemiştir; ve *مُوتُوا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا* [Ölmeden evvel ölünüz!] sırrına mazhar olmamıştır. Zamânımızda, “Zâhir ve Bâtın hep Hak’tır. Biz bunun böyle olduğunu anladık. Şerîat nizâm-ı âlem içindir; binâenaleyh hakikat-i hâle ittılâ’dan sonra namaza, abdeste ve oruca ne ihtiyâcımız vardır” deyip hevâ ve hevesât-ı nefsâniyyelerine ittiba’ eden birtakım zındıklar, bu hâlin birer şâhid-i belîğidir. Evet, Zâhir ve Bâtın Hak’tır. Fakat senin vücûd-ı mukayyedin bu hazret-i şehâdetde abd-i mahzdır; ve ism-i Zâhir’in terbiyesinde bulunan bu vücûdât-ı mukayyede vâki’ olan teklîf, bâtında tekvîn içindir. Binâenaleyh teklîf-i ilâhiye ittiba’ amel-i sâlih; ve muhâlefet ise fiil-i tâlıhdır; ve senden sâdır

olan ef'âl-i sâliha ve tâlihanın sûretleri diğer âlemde peydâ olur; ve intikâl ettiğin âlem-i berzahta seni istikbâl edecek olan onlardır. Cemâl'e mülhak olmak başka, Celâl'e mülhak olmak başkadır. Dâimâ pâdişâhın huzûrunda musâhib olmakla onun külhancısı olmak arasında azîm fark vardır.

İşte kavm-i Nûh dahi, bâtınları esrâr-ı rubûbiyyetinin mazharı ve zâhirleri ubûdiyyet-i mahza olduğu hâlde, onlar ubûdiyetten i'râz edip, esrâr-ı rubûbiyyet i'tibâriyle nefislerine "erbâb" nazarıyla bakarlar. Vücûd-ı mukayyed ve müteayyinleriyle ve zâhirleriyle kul iken ve kuvâ-yı nefsâniyelerinin hükmü bâkî iken, ubûdiyetten rubûbiyete intikâl ederler; ve bu hâlleriyle ism-i Mudill'in da'vetine icâbet eylerler. Binâenaleyh gerek kendileri ve gerek kendilerinden sonra gelecek olan ibâd için hayırlı olan şey [3/62] onların batn-ı arzda mestûr olmaları ve vücûd-ı müteayyinlerinin kalkmasıdır. Ve onlar ancak "fâcir"i, ya'ni setri vâcib olan kendilerindeki rubûbiyeti intâc ve izhâr ederler; ve onlar öyle fâcirdir ki, "keffâr"dır, ya'ni mübâlağa ile sâtirdir. Zâhir olan şeyi zuhûrundan sonra örterler. Çünkü onlar enâniyetleri ile hakikat-i ilâhiyyeyi setrederler. Ya'ni onlara lâzım olan ubûdiyet ile zuhûr iken, enâniyetleri bâkî olduğu hâlde da'vâ-yı rubûbiyyet ile zâhir olurlar; ve ba'dehû kendi sûretlerinde zâhir olan hakikat-i ilâhiyyeyi enâniyetleri ve vücûd-ı izâfîleriyle örterler.

فَيُظْهِرُونَ مَا سَتَرْتُ، ثُمَّ يَسْتُرُونَهُ بَعْدَ ظَهْوِهِ، فَيَحَارُ النَّاطِرُ، وَلَا يَعْرِفُ قَصْدَ
الْفَاجِرِ فِي فُجُورِهِ، وَلَا قَصْدَ الْكَافِرِ فِي كُفْرِهِ، وَالشَّخْصُ وَاحِدٌ.

İmdi mestûr olan şeyi izhâr ederler; onu zuhûrundan sonra da setrederler. Böyle olunca nâzır mütehayyir olur; ve fâcirin fücûrunda olan kasdını ve kâfirin küfründe olan kasdını bilmez; hâlbuki şahıs birdir.

Ma'lûm olsun ki, bu gördüğümüz suver-i kesîfe, esmâsı hasebiyle, vücûd-ı mutlak-ı Hakk'ın mertebe mertebe tenezzül ederek, müteayyin ve mukayyed olmuş bulunmasından ibârettir. Şu hâlde bu taayyünâtın gerek zâhirleri ve gerek bâtınları hep vücûd-ı Hak olur; ve onların bâtınları zâhirlerini müdebbir bulunur. Meselâ buhâr dediğimiz mâdde-i latîf mertebe mertebe tenezzül ve tekâsûf edince bulut, su, buz olur. Buzun zâhiri de buhâr, bâtını da buhârdır. Fakat buz min-haysü't-taayyün buhâr değildir.

Zîrâ onda buhârın hâssası yoktur; ve kezâ buza su demek de câiz değildir. Çünkü kesâfet mertebesinde bulundukça suyun işini göremez. İşte bizim “Ben” ta’bîr ettiğimiz bu vücûd-ı müteayyin ve kesîfimiz dahi bunun gibidir. Binâenaleyh Hak olan [3/63] “hakikat”ımızı, “hüviyet”imizi, enâ-niyetimiz ve taayyünümüz setrediyor. İmdi bir kimse, “Vücûd-ı mutlak-ı Hak bizim hüviyetimizdir ve bizim bâtınımızdır; cemî’-i taayyünâta sârî olan O’dur; ve cemî’-i taayyünât-ı zâhireyi terbiye eden o hakikattir” demiş olsa, sır-ı rubûbiyyeti izhâr etmiş olur. Fakat böyle dediği hâlde fiilen bu sözünü tekzib ederek taayyün-i kesîfinin hükmüne tebaan ve hevâ-yı nefsânîsinin isrine iktifâen hareket eder ve tasarrufu bu vücûd-ı izâfîsine isnâd ederse, evvelce izhâr etmiş olduğu rubûbiyyeti ba’dehû enâniyyet-i zâhiresiyle setretmiş olur. Bu hâlde tâlib-i Hak olan nâzır onu görünce “hayret”e düşer; ve fâcirin fücûrunda ve kâfirin küfründe olan maksadını bilmez. Hâlbuki rubûbiyyeti kavlen izhâr ve fiilen setreden şahıs birdir, ya’ni aynı kimsedir. Tâlib-i Hak olan kimse onun hangi hâline iktidâ edeceğini bilemez, şaşırır kalır. Cenâb-ı Şeyh (r.a.)ın bu kavlinde, henüz sıfât-ı nef-sâniyyelerinin esîri olan kimselerin, ma’lûmât-ı tasavvufiyye ile şunu bunu irşâd edemeyeceklerine ve bilakis ibâdullâhı “hayret”e ve dalâlete düşüreceklerine işâret vardır.

﴿رَبِّ اغْفِرْ لِي﴾ أَيِ اسْتُرْنِي وَاسْتُرْ مِنْ أَجْلِي، فَيَجْهَلُ مَقَامِي وَقَدَّرِي كَمَا جُهِلَ قَدْرُكَ فِي قَوْلِكَ ﴿وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ﴾، ﴿وَلَوْلَا الَّذِي﴾ مَنْ كُنْتُ نَتِيجَةً عَنْهُمَا، وَهُمَا الْعَقْلُ وَالطَّبِيعَةُ، ﴿وَلَمَنْ دَخَلَ بَيْتِي﴾ أَيِ قَلْبِي، ﴿مُؤْمِنًا﴾ مُصَدِّقًا بِمَا يَكُونُ فِيهِ مِنَ الْإِخْبَارَاتِ الْإِلَهِيَّةِ، وَهُوَ مَا حَدَّثْتُ بِهِ أَنْفُسَهَا، ﴿وَلِلْمُؤْمِنِينَ﴾ مِنَ الْعُقُولِ ﴿وَالْمُؤْمِنَاتِ﴾ مِنَ النُّفُوسِ، ﴿وَلَا تَرِدِ الظَّالِمِينَ﴾ مِنَ الظُّلُمَاتِ أَهْلَ الْغَيْبِ الْمُكْتَنِفِينَ خَلْفَ الْحُجُبِ الظُّلُمَانِيَّةِ ﴿إِلَّا تَبَارًا﴾ أَيِ هَلَاكًا.

“Yâ Rab beni gafr eyle!” ya’ni beni setreyle; ve benden nâsî setreyle! Ve senin قَدَّرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ (En’âm, 6/91) [Hakk’ın kadrini hakkıyla takdir etmediler.] kavlinde kadrin bilinmediği gibi, benim de makâmım ve kadrim bilinmiye! “Ve vâlideynimi de setreyle” ki, ben onlardan netîce oldum; ve onlar “akıl” ve “tabîat”dır. “Ve benim beytime”, ya’ni kalbime, “giren kimseyi de setreyle, mü’min olduğu

hâlde”, [3/64] ya’ni kalb içinde ihbârât-ı ilâhiyyeden vâki’ olan şeyi musaddık olduğu hâlde; ve o dahi nefislerinin tahdîs ettiği şeydir. Ve ukûlden olan “mü’minler”i ve nüfûstan olan “mü’minât”ı da setreyle! Ve zulmânî hicâbların arkasında müktenifin olan ve ehl-i gayb bulunan “zâlimlere ziyâde etme, tebârdan, ya’ni helâkden gayrı!”

Ya’ni Cenâb-ı Nûh’dan naklen sûre-i Nûh’un âhirinde beyân buyurulan رَبِّ اغْفِرْ لِي وَلِوَالِدَيَّ وَلِمَنْ دَخَلَ بَيْتِي مُؤْمِنًا وَلِلْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ وَلَا تَرِدِ الظَّالِمِينَ إِلَّا تَبَارًا (Nûh, 71/28) âyet-i kerîmesini Hz. Şeyh (r.a.) lisân-ı hakikatle tefsîren buyururlar ki: Yâ Rab, nûr-i zâtın ile benim enâniyyet-i müteayyinemi ve nûr-i sıfâtın ile vücûd-ı müteayyinemde meşhûd olan âsârı ve nefsim ile tabîatımın kuvâsını setreyle! Tâ ki bunlar ile zâhir olmaktan kurtulayım; ve benim zât ve sıfâtım, senin zât ve sıfâtında mahvolsun; ve benim mevce-i vücûdum, senin deryâ-yı zât-ı mutlakında nâbûd olsun. Binâenaleyh Sen قَدَّرَهُ اللَّهُ حَقَّ قَدْرِهِ (En’âm, 6/91) [Hakk’ın kadrini hakkıyla takdîr etmediler.] âyet-i kerîmesinde, nasıl ki hakkıyla kadrinin bilinmediğini beyân etmiş olduğun vech ile, zâtın ile gayr-ı ma’rûf isen, benim dahi kadrîm bilinmesin; ya’ni Sen’in zâtında istihlâkim hasebiyle, Sana tebaan ben de gayr-ı ma’rûf olayım. Zîrâ benim vücûdum Sen’in vücûd-ı mutlakına muzâf olmuş bir vücûd-ı mukayyedir; ve hakikatte mukayyedin vücûdu ancak mutlakın vücûdudur; ve vücûdumda hükümrân olan ancak Sen’sin; ve “vâlideyn”imi dahi setreyle ki, ben onların netîcesiyim; ve benim vâlideynim dahi, “peder” menzilesinde olan “akıl” ile, “vâlide” menzilesinde olan “tabîat”tır. Zîrâ âlem-i kevnde “akıl” fâil ve müessir; ve “tabîat” mef’ûl ve müteessirdir. Binâenaleyh “akıl” ile “tabîat”ın münâkehasından sûret-i insânîye doğar; ve vücûd-ı insânîye nazaran “akıl”dan murâd “rûh” ve “tabîat”tan murâd dahi “nefis”tir; ve onların izdivâcından “kalb-i insânî” doğar; ve şu hâlde ma’nâ böyle olur: Yâ Rab, rûh ile nefsi de setreyle, tâ ki onların ismi ve resmi kalmasın; ve isim ve resimleri kalmayınca kadr ve makâmı dahi bilinmez olsun! Ve mü’min olduğu, ya’ni onda ihbârât-ı ilâhiyyeden vâki’ olan şeyi tasdîk edici bulunduğu hâlde beytime, ya’ni kalbime, dâhil olan kimseyi de setreyle! Ve o ihbârât-ı ilâhiyye dahi (S.a.v.) Efendimiz’in [3/65] إِنَّ اللَّهَ تَجَاوَزَ عَنْ أَمْتِي مَا حَدَّثَتْ بِهِ أَنْفُسُهَا ya’ni “Allah Teâlâ hazretleri benim ümmetimin nefislerinin tahdîs ettiği şeyden tecâvüz

etti”¹⁹² hadîs-i şerîfinde beyân buyurulduğu üzere mü'min-i musaddıkın nefsinin tahdîs ettiği şeydir. Zîrâ küdürât-ı beşeriyye ve sıfât-ı nefsânîyyeden pâk olan kalbe gelen vâridât-ı ilâhiyye dahi tahâret-i asliyyesini muhâfaza eder. Çünkü nâzil olduğu mahal temiz olduğu için o ilhâmı bozmaz. Binâenaleyh kalb mertebesinde olan nefsin lakırdıları ihbârât-ı ilâhiyyedir. Fakat küdürât-ı beşeriyye ve sıfât-ı nefsânîyye ile kalbi bulanık olan kimselerin ahâdîs-i nefsi tahâret üzere değildir. Onların kalblerine gelen ilhâmât-ı ilâhiyye kalbdeki küdürâtın rengine boyanıp sâfiyetini kaybeder. Hz. Mevlânâ Celâleddin Rûmî (r.a.) efendimiz bu hâlî *Fîhi Mâ Fih*'de böyle beyân buyururlar:

«این فقه را اصلش وحی بود. امّا چون بافکار و حواس و تصرف خلق آمیخته شد، آن لطف نماند و این ساعت بچه ماند بلطافت وحی. همچنین که این آب که در «تروت» روانست بسوی شهر. آنجا سرچشمه است بنگر که چه لطیف است و صاف صاف و چون در شهر آید و از محلهای اهل شهر بگذرد چندین خلق دست و رو و پا و اعضا و جامها ازان شویند و نجاسات بهایم درو ریخته و با او آمیخته گردد. چون از آن کنار دیگر بگذرد، درنگری اگرچه همانست کل کند خاک را سیراب کند تشنه را و دشت را سبز گرداند، اما ممیزی میناید، دریابد که این آب را آن لطف که داشت، نمانده است و با وی چیزهای ناخوش آمیخته شد.»

Ya'ni “Bu fikhın aslı vahy idi. Fakat halkın efkâr ve havâssı ve tasarrufu ile karışınca o letâfet kalmadı; ve fi-zamâninâ vahyin letâfetine hiç benzer mi? Nitekim bu su, şehre “Turut” ismindeki dağdan cârîdir; menbâı oradadır. Bak ki, ne latîf ve sâfin sâfidır! Vaktâki şehre gelir ve ehl-i şehrin mahallelerinden geçer; ve bu kadar halk ellerini ve yüzlerini ve ayaklarını ve a'zâlarını ve elbiselerini yıkarlar; ve hayvanâtın necâsâtı onun içine dökülüp karışır; ve oradan başka tarafa akıp gider. Bakarsan, vâkıâ yine o sudur. Toprağı çamur eder ve susamışı kandırır ve sahrâyı yeşillendirir; fakat bu suyun evvelce hâiz olduğu letâfetin kalmadığını ve ona nâhoş şeyler karıştığını anlayacak bir mümeyyiz lâzımdır.”¹⁹³

Velhâsıl kalb-i sâfa gelen vâridât-ı ilâhiyye sâfiyyet-i asliyyesini muhâfaza ettiğine ve Nûh (a.s.) gibi [3/66] bir nebiyy-i zîşânın kalb-i mukadde-

192 Buhârî, “Talâk”, 11; Müslim, “İmân”, 58; Ebû Dâvud, “Talâk”, 15; Tirmizî, “Talâk”, 8; Nesâî, “Talâk”, 22; İbn Mâce, “Talâk”, 14.

193 Bk. Mevlânâ, *Fîhi Mâ Fih*, s. 133.

sine vâki' olan vâridâtın vahy-i ilâhî olduğunda şübhe olmadığına binâen, Cenâb-ı Nûh ihbârât-ı ilâhiyyeden ibâret olan kendilerinin hadîs-i nefislerini tasdik edici olduğu hâlde gönlüne giren mü'minlerin dahi enânîyyet-i müteayyinelerinin setrolunarak fenâ-fillâh makâmına vusûllerini taleb eder. Ve enbiyânın gönüllerine dâhil olan kimselerin, onların kalb-i şerîflerine nâzil olan tecelliyât-ı ilâhiyyeden isti'dâdları kadar nasîbleri vardır. Onun için verese-i enbiyâ olan insân-ı kâmillerin gönüllerini kazanmak, sâlikler için en birinci vazîfedir.

Ve “ukûl”den olan mü'minlerin ve “nüfûs”tan olan mü'minâtın dahi enânîyyet-i müteayyinelerini setreyle! Ve hicâbât-ı zulmânîyye ve estâr-ı cismânîyye arkasında gaybda istiğrâk hasebiyle yer tutan ve nâzırının gözlerinden muhtecib olan zâlimlere sen de helâkten gayrısını ziyâde etme! “Zâlimîn”, “zulümât”tan müştaktır. Nitekim (S.a.v.) Efendimiz hadîs-i şerîflerinde يَوْمَ الْقِيَامَةِ الظُّلْمُ ظَلَمَاتٌ ya'ni “zulüm, yevm-i kıyâmetin zulmetleridir” [buyururlar].¹⁹⁴

فَلَا يَعْرِفُونَ نَفْسَهُمْ لِشُهُودِهِمْ وَجْهَ الْحَقِّ دُونَهُمْ، جَاءَ فِي الْمُحَمَّدِيِّينَ: ﴿كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ﴾ وَالتَّبَارُ: الْهَلَاكُ، وَمَنْ أَرَادَ أَنْ يَقِفَ عَلَى أَسْرَارِ نُوحٍ ﷺ فَعَلَيْهِ بِالْتَّرَقِّي فِي فَلَكِ يُوح، وَهُوَ فِي التَّنَزُّلَاتِ الْمُوصِلِيَّةِ لَنَا، وَالسَّلَام.

İmdi onlar, nefisleri olmaksızın, vech-i Hakk'ı müşâhede ettikleri için nefislerini bilmezler. Muhammedîler hakkında كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ (Kasas, 28/88) [Her bir şey hâliktir; ancak O'nun vechi hâlik değildir.] gelmiştir. Ve “tebâr” helâktir. Ve bir kimse Nûh (a.s.)'ın esrârına vâkîf olmak murâd ederse, onun üzerine felek-i Şems'e terakkî etmek lâzım olsun; ve o bizim Tenezzülât-ı Mevsiliyye'mizdedir, vesselâm.

Ya'ni vücûd-ı izâfîlerini ve estâr-ı cismânîyyelerini nefyedip, vücûd-ı mutlak-ı Hak'ta helâk olan zâlim-i Muhammedîler, arada nefisleri olmaksızın, Hakk-ı bâkînin vechini müşâhede ettikleri için nefislerini bilmezler; zâtlarına vukûfları olmaz; enniyâtlarını izhâr etmezler. Nitekim bu Muhammedîler hakkında Kur'ân-ı Kerîm'de Hak Teâlâ وَجْهَهُ كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ (Kasas, 28/88) ya'ni “Her bir şey hâliktir; ancak O'nun vechi hâlik değildir” buyurur. [3/67] Bu âyet-i kerîmede “vechêhû”nun zamîri “şey”e râcî

194 Buhârî, “Mezâlim”, 8; Müslim, “Birr”, 15.

olunca ma'nâ "Her bir şey hâliktir; ancak o şeyin vechi hâlik değildir" olur; ve bir şeyin "vech"i denildikde, onun "zâtı ve hakikat"ı murâd olunur. Ve yukarıda îzâh olunmuş idi ki, bu taayyünât-ı kesîre vücûd-ı mutlak-ı Hakk'ın takayyüdünden ibarettir. Binâenaleyh eşyânın hakîkati vücûd-ı Hak'tır. Bu hâlde âyetin ma'nâsı böyle olur: "Her şeyin taayyünü hâliktir. Ancak o şeyde müteayyin olup onun hakîkati bulunan vech-i mutlak hâlik değildir. Ve zamîr Hakk'a râci' oldukda "Her bir şey hâliktir; ancak vech-i Hak hâlik değildir" demek olur. Ve وَلَا تَرِدِ الظَّالِمِينَ إِلَّا تَبَارًا (Nûh, 71/28) [Zâlimlere tebârdan gayrı ziyâde etme!] âyet-i kerîmesindeki "tebâr" "helâk" ma'nâsınadır.

Velhâsıl zâlim-i Muhammedîler vech-i mutlak-ı Hak'ta kendi enâniyet-i vehmîlerinden fânî olmuşlardır. Onlar ebeden Hakk'ın müşâhedesinde olup nefislerini bilmezler. Ve Nûh (a.s.)'ın esrârına vâkıf olmak isteyen kimseler, rûhen felek-i Şems'e urûc etsinler. Zîrâ Kelime-i Nûhiyye'ye âit hikem ve maârif ve müşâhedâtın esrârı, ancak rûhu felek-i şemse terakkî eden kimselere münkeşif olur.

"Yûh", güneşin bir adıdır; o da âlem-i ecsâmda menba'-ı harâret ve ziyâ olan bir cirmdir; ve âlem-i ukûlde cemî'-i ervâh-ı cüz'iyye ondan inbiâs eder; ve merâtib-i halkıyye-i beşeriyeden ve fitrat-ı insâniyyeden felek-i şemse terakkî keşf iledir; ve Cenâb-ı Şeyh (r.a.), felek-i şemse terakkîyi *Tenezzülât-ı Mevsiliyye* nâmındaki kitâblarında vech-i etemm üzere beyân buyurmuştur; ve bu kitâbı Musul şehrinde, elli beş bâb üzerine te'lîf edip, onda esrâr-ı ulûm ve hakâyıkı derceylemiş ve husûsiyle bu felek-i Şems'e terakkîyi bu kitâbın kırk altıncı bâbında uzun uzadıya şerh etmiştir. تَمَّتْ هَذَا مِنْ فَضْلِ رَبِّي [Bitti. Bu, Rabbimin lutfundandır.]

İbtidâ: 14 Teşrîn-i evvel 1332 ve Zi'l-hicce 1334

[27 Ekim 1916], yevm-i Cum'a

İntihâ: Saferü'l-hayr 1334 ve 17 Teşrîn-i sâni 1332

[30 Kasım 1916], Perşembe gecesi saat 4

IV

فَصُّ حِكْمَةٍ قُدُّوسِيَّةٍ فِي كَلِمَةِ إِدْرِيسِيَّةٍ

BU FASS-I MÜNÎF KELİME-İ İDRÎSİYYE'DE MÜNDEMİC OLAN HİKMET-İ KUDDÛSİYYE'NİN BEYÂNINDADIR

“Hikmet-i kuddûsiyye”nin Kelime-i İdrîsiyye’ye tahsisindeki hikmet budur ki: İdrîs (a.s.) riyâzât-ı şâkka ile nefsini sıfât-ı hayvâniyye ve küdûrât-ı tabîiyye ve nekâyis-i ârızadan tathîr etmiş; ve âkıbet rûhâniyeti hayvâniyeti üzerine galebe etmekle, kesîrû'l-insilâh ve sâhibü'l-mi'râc olmuş; ve melâike ve ervâh-ı mücerrede ile muhâtabâtta bulunmuş idi. Nitekim on altı sene yiyip içmediği ve uyumadığı ve akl-ı mücerred hâline geldiği hikâye olunur.

Bu maânî, kesâfet-i cismâniyyesi içinde, nazar-ı fıkriye müstenid olan akıllı vücûduna hâkim olan feylesoflar indinde kabûl olunur bir şey değildir. Fakat ne yapsınlar ki, onların akılları cisim ve cismâniyet dâiresinde mahsûr ve mahbûs kalmıştır. O hudûd hâricine çıkamazlar; ve “insan yiyip içmese ve uyumasa ölür” derler. Vâkıâ bu hükümleri, vücûdlarında ahkâm-ı kesâfet hükümrân olan kimseler için doğrudur. Velâkin nefislerini, küdûrât-ı tabîiyyeden ve kesâfet-i cismâniyyeden kurtaran zevât hakkında aslâ doğru değildir. Bu zevâtın revîşlerine ittılâa ukûl-i cüz’iyye erbâbı için imkân yoktur. Zîrâ onların akılları bir dâire-i mahdûde dâhilinde kuyûd-i mantıkîyye ve tabîiyye ile bağli kalmıştır.

“Kuddûs”, “mukaddes” ma’nâsına “takdîs”ten müştaktır; ma’nâ-yı lûgavîsi “tathîr”dir. Ve ıstılâhta “Hakk’ı, imkân ve ihtiyâcdan ve nekâyis-i kevnîyyeden ve kendinin gayrı bulunan mevcûdâta nisbeten [4/2] kemâl addolunan kemâlâttan, Cenâbına lâıyk olmayan şeyden tathîrdir”. Zîrâ Hak Sübhânehû ve Teâlâ ve onun kemâlât-ı zâtîyyesi, akıl ve vehim ve

hayâl ile idrâk olunan kemâlâtın a'lâ ve ecelldir. Nitekim ehl-i kemâlden bir zât-ı şerîf Cenâb-ı Kibriyâ'ya hitâben buyurur: Rubâî:

ای پاک ز نقص و ای مبرا ز عدم در وصف تو کی پیش نهد عقل قدم
کی کور بسمع بیند الوان و صور یا کر ببصر بشنود الحان و نغم

Tercüme: “Ey noksandan pâk ve ey ademden müberrâ olan zât-ı Celîl! Senin vafında akıl ileriye bir adım atabilir mi? A'mâ olan kimse, kulağıyla renkleri ve sûretleri nasıl görür? Veyâhud sağır, göz ile elhân ve nağmeyi nasıl işitebilir?”¹⁹⁵

Zîrâ gayra mensûb olan kemâlât makâm-ı asldan mütenezzildir; ve ıtlâk-ı hakîkiden hâriç ve mütekayyiddir; ve kemâlât-ı ilâhiyye üzerine müteferri'dir. Ve “Kuddûs”, keyfiyet ve kemmiyet i'tibâriyle “Sübbûh”dan ehasstır. Zîrâ onda pek şiddet ve kesretle zâtı tenzîh ma'nâsı vardır.

“Hak tenzîh ve teşbîhden münezzehdir” denildiği vakit, tenzîh ve teşbîhden tenzîh edilmiş olur; ve tenzîhin bu nev'inde mübâlağa-i zâide vardır. “Fenâü'l-fenâ”nın “fenâ”dan eblağ olması gibi. Ve “tesbîh”, yalnız makâm-ı cem'; ve “takdîs” ise makâm-ı cem' ve tafsîl hasebiyledir, denilebilir. İşte bunun için Nûh (a.s.)'ın tenzîhi akli ve İdrîs (a.s.)'ın tenzîhi dahi hem akli ve hem nefsidir, demişlerdir. “Hikmet-i sübbûhiyye” ile “hikmet-i kuddûsiyye” arasında ma'nen ve mertebeten münâsebet olduğu için yekdiğerine mukârin kılınmıştır. Ve Nûh (a.s.) her ne kadar bi-hasebi'z-zamân İdrîs (a.s.)dan sonra gelmiş ise de, eblağ olanın te'hîri evlâ olduğundan, onun hikmeti [4/3] “hikmet-i sübbûhiyye”den sonra îrâd olundu.

الْعُلُوُّ نِسْبَتَانِ، عُلُوُّ مَكَانٍ وَعُلُوُّ مَكَانَةٍ، فَعَلُوا الْمَكَانَ ﴿وَرَفَعْنَاهُ مَكَانًا عَلِيًّا﴾،
وَأَعْلَى الْأَمْكِنَةِ الْمَكَانُ الَّذِي يَدُورُ عَلَيْهِ رَحَى عَالَمِ الْأَفْلَاكِ، وَهُوَ فَلَكُ
الشَّمْسِ، وَفِيهِ مَقَامٌ رُوحَانِيَّةٌ إِدْرِيسَ، وَتَحْتَهُ سَبْعَةُ أَفْلَاكِ وَفَوْقَهُ سَبْعَةُ أَفْلَاكِ،
وَهُوَ الْخَامِسُ عَشَرَ، فَالَّذِي فَوْقَهُ فَلَكُ الْأَحْمَرِ (أَيِ الْمَرِيخِ) وَفَلَكُ الْمُشْتَرِيِّ
وَفَلَكُ كَيْوَانَ وَفَلَكُ الْمَنَازِلِ وَفَلَكُ الْأَطْلَسِ وَفَلَكُ الْبُرُوجِ وَفَلَكُ الْكُرْسِيِّ وَفَلَكُ

195 Câmî, *Nakdu'n-Nusûs*, s. 138; Yâkub Han Kaşgarî, *Tavzihu'l-Beyân*, s. 39.

الْعَرْشِ، وَالَّذِي دُونَهُ فَلَكُ الْرُّهُرَةِ وَفَلَكَ الْكَاتِبِ وَفَلَكَ الْقَمَرِ وَكُرَّةُ الْأَثِيرِ وَكُرَّةُ
الْهَوَاءِ وَكُرَّةُ الْمَاءِ وَكُرَّةُ التُّرَابِ، فَمِنْ حَيْثُ هُوَ قُطْبُ الْأَفْلَاكِ هُوَ رَفِيعُ
الْمَكَانِ.

Ulüvv, iki nisbettir. Ulüvv-i mekân ve ulüvv-i mekânettir. İmdi ulüvv-i mekân *وَرَفَعْنَاهُ مَكَانًا عَلِيًّا* (Meryem, 19/57) [Biz onu yüksek mekâna ref'ettik.] ve a'lâ-yı emkine, âsyâ-yı¹⁹⁶ âlem-i eflâk onun üzerine devreden mekândır; ve o, felek-i Şems'dir; ve İdrîs (a.s.)'ın makâm-ı rûhâniyyeti ondadır; ve tahtında yedi felek ve fevkinde yedi felek vardır; ve o, on beşinci felektir. İmdi onun fevkindeki felek-i Ahmer, ya'ni Merîh, felek-i Müşterî, felek-i Zuhâ, felek-i Menâzil, felek-i Atlas, felek-i Burûc, felekü'l-Kürsî ve felekü'l-Arş'dır; ve onun dînunda olan felek-i Zühre, felek-i Utârid, felek-i Kamer ve Küre-i Esîr ve Küre-i Havâ ve Küre-i Mâ' ve Küre-i Tûrâb'dır. Binâenaleyh o, eflâkin kutbu olması haysiyetiyle refü'l-mekândır. [4/4]

Ya'ni ulüvv ve yükseklik iki nisbettir: Birisi mekânın, diğeri de mekân-
netin ve mertebenin yüksekliğidir. Ve ulüvv-i mekânın delîli Kur'ân-ı Kerîm'de İdrîs (a.s.) hakkında vârid olan *وَرَفَعْنَاهُ مَكَانًا عَلِيًّا* (Meryem, 19/57) ya'ni “Biz onu yüksek mekâna ref'ettik” kavli şerîfidir. Ve mekânların en yükseği, üstüne âlem-i eflâk değirmeninin döndüğü mekândır ki, o da felek-i Şems'dir. Zîrâ Arz'dan i'tibâren kendi manzûmemizin merkezine müteveccihen en yüksek bir mahalle ve bir mekâna çıkılmak tasavvur olursa, o mekân ancak felek-i Şems'dir. Ve bu i'tibâr Arz'dan böyle olduğu gibi Müşterî ve Zuhâ'den dahi böyledir. Zîrâ manzûme-i Şems'i teşkil eden seyyârâtın cümlesinin merkezi felek-i Şems'dir; ve İdrîs (a.s.)'ın makâm-ı rûhâniyyeti oradadır. Zîrâ İdrîs (a.s.) sıfât-ı beşeriyye-i tabiiyyeden münselih olup sıfât-ı rûhâniyye ve hey'et-i nûrâniyye ile bâkî kaldı. Binâenaleyh nefsi muzlimesinin hey'eti rûh-ı münevverinin hey'etine münkalib oldu; ve sûreti dahi, hey'et-i rûhâniyyeye münâsib olan sûret-i misâliyye-i nûrâniyyeye tahavvül etti; ve bu münâsebet-i nûrâniyye ile felek-i Şems'e urûc eyledi. Ve felek-i Şems'e cisim ile urûc mâddeten mümkün değildir;

196 Sayfa kenarında “âsyâ ve âsiyâb, ikisi bir ma'nâyadır, değirmen ma'nâsınadır. Âsyâ, yanlış değildir” şeklinde bir açıklama vardır.

ve mümkün olduğu farzolunsa, Şems cismi ihrâk ve onun kesâfetini izhâk eder. Çünkü küre-i şems, küre-i arz gibi bir cism-i sulb-i bârid değil, mâyi' veyâ buhâr-ı nârî bir hâldedir. O makâma ancak rûhen urûc mümkündür. Zîrâ rûh-ı latîf, cism-i kesîf gibi, ateşte yanıp inhilâl etmez. Nitekim riyâzâtla telattuf eden evliyâullâhdan ateşte yanmamak ve suya batmamak ve havada tayarân etmek gibi âsâr-ı rûhiyye zâhir olur.

Ma'lûm olsun ki, Hz. Şeyh (r.a.) felek-i Şems'in ulüvv-i mekânını tefhîm için hey'et-i atîka mûcibince eflâkin merâtibini ta'dâd buyurmuştur. Maksud-ı âlîleri ilm-i hey'etten bahsetmek değil, manzûme-i şemsiyyeye nazaran nâsa ulüvv-i mekânı anlatmaktır. Bunu tefhîm için zamân-ı âlîlerindeki ulemânın tasavvurâtına mutâbık beyânâtta bulunmuşlardır; ve bu beyânât-ı aliyye, hey'et-i cedîdeye göre ulüvv-i mekânın tebeddülünü îcâb etmez. Şöyle ki, hey'et-i atıkaya göre Şems, eflâkin merkezi olmak i'tibârıyla onun mâdûnu veyâ mâfevki olan her bir felekten Şems'e nazar olunsa [4/5] emkine-i mâddiyyenin en yükseğidir. Ve hey'et-i cedîdeye nazaran manzûme-i şemsin merkezi ve kalbi yine felek-i Şems'tir; ve bu manzûmeyi teşkil eden seyyârâtın kâffesi Şems'in etrâfında bir satıh üzerinde devrederler. Şems'e en yakın bulunan Utârid olup ondan (15) milyon, Zühre (26) milyon, Arz (37) milyon, Merîh (56) milyon ve seyyârât-ı sagîre takriben (100) milyon, Müşterî (192) milyon, Zuhâl (355) milyon, Uranüs (710) milyon ve Neptün (1150) milyon merhale uzakta devreder. Binâenaleyh bu seyyârâtın herhangi birisinden kendi merkezi olan Şems'e nazar olunsa, emkine-i mâddiyyenin en yüksekği "Şems" olmuş olur. Şu hâlde Şems, gerek hey'et-i atıkaya ve gerek hey'et-i cedîdeye göre, eflâkin kutbu olması cihetinden refi'îl-mekândır. Bunda aslâ ihtilâf yoktur. Ammâ merkezden kat'-ı nazar olunursa, Arz'dan i'tibâren Şems'ten daha yüksek emkine-i mâddiyye çoktur. Uranüs, Neptün veyâ diğer manzûme-i şemsiyyeler gibi. Buradaki ulüvv, her seyyârenin kendi merkezi olan Şems'e nisbetlidir. Zîrâ Cenâb-ı İdrîs arzda bulunduğu hâlde hakkında وَرَفَعْنَاهُ مَكَانًا عَلِيًّا (Meryem, 19/57) [Biz onu yüksek mekâna ref'ettik.] buyuruldu.

Suâl: Hak Teâlâ Kur'ân-ı Kerîm'de alelîtlâk عَلِيًّا مَكَانًا وَرَفَعْنَاهُ buyuruyor; ve mekânın refi'î Şems olduğunu tasrîf etmiyor. Hâlbuki bir dâire muhîtinin herhangi bir noktasından merkezden geçmek üzere bir hatt-ı

müstakîm temdîd olursa, ya'ni dâirenin kutr-i tâmmı resm edilse, muhît-i mukâbiliden geçtiği nokta merkezden eb'ad ve erfâ' olur. Bu i'tibârla Şems refi'u'l-mekân olmamak lâzım gelir.

Cevâb: Bu fass-ı münîfin nihâyetinde beyân olacağı üzere ulüvv dört nevi'dir: Ulüvv-i zâtî, ulüvv-i sıfâtî, ulüvv-i mekânet, ulüvv-i mekândır. Âyet-i kerîmede ulüvv-i mekân bi'l-ibâre ve diğer ulüvler bi'l-işâre beyân buyurulur. Şems'ten gayrı bu dört nevi ulüvv ile muttasıf olan hiçbir mahal yoktur. Zîrâ Şems, kendi tevâbii olan seyyârâtın menşei olduğundan onlara nazaran "ulüvv-i zâtî" sâhibidir; ve bu tevâbî' onun ziyâ ve harâretine muhtâc bulunduklarından bu cihetle "ulüvv-i sıfâtî" sâhibidir; ve câzibesıyla onların hâkimi ve müdebbiri olduğundan "ulüvv-i mekânet"le muttasıftır; ve her birisinden, kendisine kadar olan mesâfâtın cümlesinden eb'ad ve erfâ' olduğundan "ulüvv-i mekân" sâhibidir.

وَأَمَّا عُلُوُّ الْمَكَانَةِ فَهُوَ لَنَا أَعْنِي الْمُحَمَّدِيَّيْنَ، قَالَ تَعَالَى ﴿وَأَنْتُمْ الْأَعْلَوْنَ وَاللَّهُ مَعَكُمْ﴾ فِي هَذَا الْعُلُوِّ، وَهُوَ يَتَعَالَى عَنِ الْمَكَانِ، لَا عَنِ الْمَكَانَةِ.

Ve "ulüvv-i mekânet"e gelince, o bizim için, ya'ni Muhammedîler içindir. Allah Teâlâ ﴿وَأَنْتُمْ الْأَعْلَوْنَ﴾ (Muhammed, 47/35) [Siz âlilersiniz.] buyurdu; ve "Allah Teâlâ" bu ulüvvde "sizinle berâberdir"; ve o, mekândan müteâlfidir; ve mekânetten müteâlfî değildir.

Ya'ni "ulüvv-i mekânet" ve ulüvv-i mertebe ve menzilet, hâssaten bizim için, ya'ni Muhammed (s.a.v.)e tâbî' olan verese içindir. Nitekim Hak Teâlâ Muhammedîler hakkında ﴿وَأَنْتُمْ الْأَعْلَوْنَ﴾ (Muhammed, 47/35) ya'ni "Siz âlilersiniz" buyuruyor. Siz, sizin gayrınız olan ümem üzerine mertebeten ve menziletten âlilersiniz demektir; ve Allah Teâlâ cem'iyet-i esmâiyyesi cihetinden bu "ulüvv-i mekânet"te sizinle berâberdir. Zîrâ sizin "hüviyet"iniz Hakk'tır; [4/6] ve siz Hakk'ın zâhirisiniz. Zîrâ Hak cisim olmadığı cihetle "mekân"dan müteâlfidir, fakat "mekânet"ten müteâlfî değildir. Ve ulüvv nisbeti iki sûretle olur: Birisi "âlî"nin sırf kendi şânındandır. Bu ulüvv, ulüvv-i hakîkî ve zâtîdir. Diğerî mekân-ı âlîye nisbetle olur. Bu da ulüvv-i izâfîdir. Binâenaleyh Hakk'ın ulüvvü, ulüvv-i hakîkî ve zâtî olan ulüvv-i mekânettir. Zîrâ Hakk'ın vücûd-ı mutlak mertebesi vücûd-ı mukayyed mertebesinden a'lâdır.

وَلَمَّا خَافَتْ نُفُوسُ الْعُمَالِ مِنَّا أُنْتَبَحَ الْمَعِيَّةَ يَقُولُهُ ﴿وَلَنْ يَزِيْرَكُمْ أَعْمَالُكُمْ﴾،
فَالْعَمَلُ يَطْلُبُ الْمَكَانَ، وَالْعِلْمُ يَطْلُبُ الْمَكَانَةَ، فَجَمَعَ لَنَا بَيْنَ الرَّفْعَتَيْنِ عَلَوُ
الْمَكَانِ بِالْعَمَلِ وَعَلَوُ الْمَكَانَةِ بِالْعِلْمِ، ثُمَّ قَالَ تَنْزِيْهَا لِلاِشْتِرَاكِ بِالْمَعِيَّةِ ﴿سَبِّحْ
اسْمَ رَبِّكَ الْأَعْلَى﴾ عَنْ هَذَا الْاِشْتِرَاكِ الْمَعْنَوِيِّ، وَمِنْ أَعْجَبِ الْأُمُورِ كَوْنُ
الْإِنْسَانِ أَعْلَى الْمَوْجُودَاتِ، أَعْنِي الْإِنْسَانَ الْكَامِلَ، وَمَا نُسَبِّ إِلَيْهِ الْعُلُوَّ إِلَّا
بِالتَّبَعِيَّةِ، إِمَّا إِلَى الْمَكَانِ وَإِمَّا إِلَى الْمَكَانَةِ وَهِيَ الْمَنْزِلَةُ، فَمَا كَانَ عَلَوُهُ لِدَاْتِهِ،
فَهُوَ الْعِلِّيُّ يَعْلُو الْمَكَانَ وَيَعْلُو الْمَكَانَةَ، فَالْعُلُوُّ لَهُمَا.

Ve vaktâki bizden nüfûs-i ummâl havf etti, Hak Teâlâ maiyyeti وَلَنْ يَزِيْرَكُمْ أَعْمَالُكُمْ (Muhammed, 47/35) [Allah Teâlâ a'mâl-i cismânîyyenizden ve onların ücûrundan bir şey noksan kılmaz.] kavliyle itbâ' eyledi. İmdi amel mekânı taleb eder. İlim ise mekâneti taleb eyler. Böyle olunca Hak Teâlâ bizim için iki rif'at beynini cem'eyledi ki, biri amel ile "ulüvv-i mekân" ve diğeri ilim ile "ulüvv-i mekânet"tir. Ba'dehû maiyyette tenzîh-i iştirâk için "Sen Rabb-i a'lânı bu iştirâk-i ma'nevîden tesbîh et!" (A'lâ, 87/1) buyurdu. Ve insanın, ya'ni insân-ı kâmilin, a'lâ-yı mevcûdât olması a'ceb-i umûrdandır. Hâlbuki ister "mekân" a veyâ ister menzileten ibâret olan "mekânet" e olsun, ulüvv, ancak ona tebaiyet ile nisbet olundu. Böyle olunca onun ulüvvü li-zâtihî olmadı. Binâenaleyh o ulüvv-i mekân ve ulüvv-i mekânet ile aliyydir. Şu hâlde ulüvv, onlar içindir. [4/7]

Ya'ni sûre-i Muhammed (s.a.v.) de vâki' وَأَنْتُمْ الْأَعْلَوْنَ وَاللَّهُ مَعَكُمْ وَلَنْ يَزِيْرَكُمْ أَعْمَالُكُمْ (Muhammed, 47/35) [Zaafiyet göstermeyiniz ve sizler âlîler olduğunuz hâlde sulha dâvet etmeyiniz. Allah sizinle berâberdir, a'mâl-i cismânîyyenizden ve onların ücûrundan bir şey noksan kılmaz.] âyet-i kerîmesindeki وَأَنْتُمْ الْأَعْلَوْنَ [Siz âlîlersiniz.] kavli ile Hak Teâlâ bizi a'leviyet ile vasfedip وَاللَّهُ مَعَكُمْ [Ve Allah sizinle berâberdir.] kavli ile de bizimle berâber olduğunu isbât edince, ümmet-i muhammediyyeden hakâyık-ı ilâhiyyeye ıttılâı olmayıp yalnız a'mâl-i sâliha işleyen kimse-ler, ulüvvden "ulüvv-i mekânet"i anladılar; ve "Hak, mekândan münezzehdir; binâenaleyh bizim için sâbit olan a'leviyet, ilim hasebiyledir. Zîrâ biz cism-i kesîfiz ve mekâniyet ile muttasıfız. Eğer bizim ulüvvümüz mekân

ile olsa, bizimle maiyyet-i Hak sâbit olduğuna göre, Hakk'ın mekândan münezze olmaması lâzım gelir. Hâlbuki a'mâlin sûreti olur; ve sûret ise mekân ister; ve Hak bizimle berâber olup ulüvvümüz dahi "ulüvv-i mekân" ve mertebeden ibâret olunca a'mâlimizin sûretleri nerede mahfûz olur?" deyip amellerinin eciri fevtolacağından korktular. Bunun için Hak Teâlâ **وَلَنْ يَزِيْرَكُمْ** [Ve Allah sizinle berâberdir.] kavlini müteâkiben **وَاللّٰهُ مَعَكُمْ** ya'ni "Allah Teâlâ a'mâl-i cismâniyyenizden ve onların üçûrundan bir şey noksan kılmaz" kavlini beyân buyurdu. İmdi amel "mekân" ı ve ilim, "mekân" i ister. Zîrâ amel cismin a'zâ ve cevârihi vâsıtasıyla sâdır olan suverden ibârettir; ve o suver âlem-i kevnde mahfûzdur. Bu hâl, fî-zamâninâ, nazar-ı hissî ile de mer'îdir. Nitekim cismin her ânda vâki' olan ef'âl ve harekâtını önüne bir enstantane fotoğraf makinesi vaz'ediliverince zabtetmek mümkün oluyor. Binâenaleyh cismin kâffe-i evzâi ve harekâtının sûretleri her cihetten fezâyâ intişâr edip sür'atle gitmektedir. Âlem-i kevn içinde ondan bir şey gâib olmaz. Hattâ bilfarz yüz sene evvel küre-i Arz üzerinde vâki' muhârebâtın sûretlerini, bu sûretlerin fezâdaki sür'atlerinden daha serî bir sûrette kat'-ı mesâfe edilerek bir fotoğraf makinesiyle önlerine [4/8] geçilmek mümkün olsa, onların cümlesi zabtolunabilir. Ve **وَمَا تَكُوْنُ فِيْ شَاْنٍ** (Yûnus, 10/61) **وَمَا تَتْلُوْ مِنْهُ مِنْ قُرْآٰنٍ وَلَا تَعْمَلُوْنَ مِنْ عَمَلٍ اِلَّا كُنَّا عَلَيْنَكُمْ شٰهُدًا** ya'ni "Biz ancak sizin üzerinize şehîd ve rakîb olduğumuz hâlde bir şânda olursun; ve Kur'ân tilâvet edersin; ve amelinden bir şey işlersin" âyet-i kerîmesi Hakk'ın maiyyetle berâber şuûnât ve kelimât ve a'mâl-i insâniyyenin mazbûtiyetini beyân buyurur.

İmdi suver-i a'mâl en yüksek mekân olan "Sidretü'l-müntehâ"ya kadar vâsıl olur; ve "Sidre", lugaten "kenardaki ağaç" ma'nâsına gelir. Ve manzûme-i şemsiyyemizi teşkil eden her bir seyyâre bir "şecer" mesâbesindedir. Binâenaleyh "Sidretü'l-müntehâ", en son seyyârenin taayyününden ibâret bulunur ki, bu seyyâreye "Neptün" nâmı verilmektedir; ve bu seyyâreye vâsıl olan ziyâ-yı Şems, Arz'a vâsıl olan ziyânın binde biri nisbetindedir. Ve suver-i hayâliyyenin kemâliyle intişârı ziyâ-yı şemsin bulunduğu mahallerde vâki' olur. Ve bu son seyyâre Arz'dan i'tibâren dahi manzûme-i şemsiyyemizi teşkil eden seyyârâtın en baîdi ve en yükseğidir. Fakat bundaki ulüvv, ancak ulüvv-i mekândır. Bâlâda zikrolunan üç nevi' ulüvv-i Şems

gibi, burada mevcûd değildir. İşte bu suver-i hayâliyye-i mazbûta dâr-ı âhi-rette, o dârın mâddesine göre tecessüd edip sâhibinin karîni bulunur. Eğer a'mâl sâlih ise, sûret-i hasenede; ve eğer kabîh ise sûret-i kabîhada tecessüd eyler. Binâenaleyh herkes dâhil olacağı cennetin ni'metlerini, hûrîlerini, gılmânlarını ve sâir esbâb-ı tena'umu âlemde tahsîl edip berâberce götürür. Zîrâ الدُّنْيَا مَرْعَى الْآخِرَةِ [Dünyâ, âhiretin meyrâsıdır.]¹⁹⁷ buyurulmuştur. Ve küffâr ise kezâ cehennemî ve cehennemdeki envâ-ı azâbını dünyâda tahsîl edip hîn-i intikâlinde birlikte götürür. İşte bunun için Hak Teâlâ إِنَّ جَهَنَّمَ (Tevbe, 9/49; Ankebût, 29/54) ya'ni "Cehennem küffârı, el'ân muhîttir" buyurmuştur.

Şu hâlde ümmet-i muhammediyyeden olan bizler için Allah Teâlâ iki rif'at beynini cem'etti: Birisi amel ile "ulüvv-i mekân" ve diğeri, ilim ile "ulüvv-i mekânet"tir. İşte Hak Teâlâ "hüviyet"inin bizimle berâber olduğunu وَهُوَ مَعَكُمْ (Hadîd, 57/4) [Ve O sizinle berâberdir.] kavli ile isbât buyurmakla, a'leviyette iştirâki îhâm ettikten sonra, bu îhâm-ı iştirâki kaldırmak için "A'lâ olan Rabb'inin ismini bu iştirâk-i ma'nevîden tenzîh et!" (A'lâ, 87/1) dedi. Zîrâ bizim vücûdâtımız, vücûdât-ı mukayyede olduğundan, Hakk'ın bizim için cem'ettiği iki ulüvv, ya'ni "ulüvv-i mekân" ve "ulüvv-i mekânet" ile bizim cem'imiz cem'-i mukayyed olmuş olur. Ve biz Hakk'ın vücûd-ı mutlakı zımnında a'lâlarız. Hâlbuki Hak Teâlâ ayn-ı külldür; ve onun ulüvvü "ulüvv-i zâtî"dir; ve hiçbir vücûdun zımnında hâsıl olmuş olan bir ulüvv değildir. [4/9] Binâenaleyh vücûd-ı mukayyed sâhibi olan abde nisbet edilen ulüvv, vücûd-ı mutlak olan Hakk'ın ulüvvüdür; ve bu ulüvv Hakk'ın "Aliyy" ismi ile ona vâki' olan tecellîsi kadardır. Ve şu hâlde asl-ı ulüvvde Hakk'a iştirâk mümkün değildir. Ve insân-ı kâmilin a'lâ-yı mevcûdât olması pek taaccüb olunacak şeylerdendir. Hâlbuki ona nisbet olunan ulüvv, ya mekâna veyâ mekânete, ya'ni menzilete, tebaiyet ile nisbet olundu. Binâenaleyh onun ulüvvü zâtından dolayı değildir. Belki o, "ulüvv-i mekân" ve "ulüvv-i mekânet" ile a'lâdır. Böyle olunca ulüvv nisbeti, mekân ve mekânet için sâbittir. Ve insân-ı kâmil إِنَّ اللَّهَ خَلَقَ آدَمَ عَلَى

197 Gazzâlî, *İhyâ*, VII, s. 68 (kitâbu't-tevbe); Hemedânî, *Temhîdât*, s. 193; Dâye, *Mirsâdü'l-İbâd*, s. 64 vd.; Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, I, s. 495-496; Zebîdî, *İthâfû's-Sâde*, VI, s. 247-248.

صُورَتِهِ [Allah Teâlâ âdemi kendi sûreti üzerine halketti.] ve bir rivâyette
[Allah Teâlâ Âdem'i Rahmân sûreti üzerine halketti.]¹⁹⁸ hadîs-i şerîfi mûcibince sûret-i ilâhiyye üzerine mahlûktur. Ve kemâl-i celâ ve isticlâ bu mertebe-i şehâdette zuhûr eden insân-ı kâmilin vücûduyla husûl-pezîr olmuştur; ve insân-ı kâmil kendi nefsinde bilcümle merâtib-i ilâhiyyeyi câmi'dir; ve onun gayrıları kemâlde noksandır. Binâenaleyh insân-ı kâmil mevcûdâtın a'lâsıdır.

فَعُلُوُّ الْمَكَانِ كَالرَّحْمَنِ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى، وَهُوَ أَعْلَى الْأَمْكَانَةِ، وَعُلُوُّ الْمَكَانَةِ
كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ، وَالْيَهُ يُرْجَعُ الْأَمْرُ كُلُّهُ، «أَلَهُ مَعَ اللَّهِ»، وَلَمَّا قَالَ تَعَالَى
«وَرَفَعْنَاهُ مَكَانًا عَلِيًّا» فَجَعَلَ «عَلِيًّا» نَعْتًا لِلْمَكَانِ، «وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ
إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً»، فَهَذَا عُلُوُّ الْمَكَانَةِ، وَقَالَ فِي الْمَلَائِكَةِ
أَسْتَكْبَرْتَ أَمْ كُنْتَ مِنَ الْعَالِينَ، فَجَعَلَ الْعُلُوَّ لِلْمَلَائِكَةِ، فَلَوْ كَانَ لِكُونِهِمْ
مَلَائِكَةً لَدَخَلَ الْمَلَائِكَةُ كُلُّهُمْ فِي هَذَا الْعُلُوِّ، فَلَمَّا لَمْ يَعْمَ مَعَ اسْتِزَاكِهِمْ
فِي حَدِّ الْمَلَائِكَةِ، عَرَفْنَا أَنَّ هَذَا عُلُوُّ الْمَكَانَةِ عِنْدَ اللَّهِ، وَكَذَلِكَ الْخُلَفَاءُ مِنَ
النَّاسِ، لَوْ كَانَ عُلُوُّهُمْ بِالْخِلَافَةِ عُلُوًّا ذَاتِيًّا لَكَانَ لِكُلِّ إِنْسَانٍ، فَلَمَّا لَمْ يَعْمَ،
عَرَفْنَا أَنَّ ذَلِكَ الْعُلُوَّ لِلْمَكَانَةِ.

İmdi “ulüvv-i mekân” الرَّحْمَنِ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى (Tâhâ, 20/5) [Rahmân arş üzerine istivâ eyledi.] gibidir; ve o, emkinenin a'lâsıdır. Ve “ulüvv-i mekânât”, [4/10] كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ (Kasas, 28/88) [Her bir şey hâliktir; ancak O'nun vechi hâlik değildir.] (Hûd, 11/123) [Emrin kâffesi ona rûcû' eder.] «أَلَهُ مَعَ اللَّهِ» (Neml, 27/63) [O'nunla berâber ilâh var mıdır?]dir. Ve Hak Teâlâ عَلِيًّا (Meryem, 19/57) [Onu mekân-ı alîye ref'ettik.] buyurdukda, “aliyyen” kavlini mekân için na't kıldı. «وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً» (Bakara, 2/30) [Rabbîn melâikeye hitâben Ben yeryüzünde halîfe kılıcıyım, dediği vakit.] Bu, ulüvv-i mekânettir. Ve melâike hakkında «أَسْتَكْبَرْتَ أَمْ كُنْتَ مِنَ الْعَالِينَ» (Sâd, 38/75) [Sen Âdem'e secde-den istikbâr mı ettin? Yoksa sen, melâike-i âlînden misin?] buyurdu. Binâenaleyh ulüvvü melâike için kıldı. Eğer melâike olmalarından

¹⁹⁸ Kelâbâzî, *Bahru'l-Fevâid*, I, s. 194; Taberânî, *Mu'cemu'l-Kebîr*, XXII, s. 107.

dolayı olsaydı bu ulüvvde melâikenin cümlesi dâhil olurdu. Vaktâki hadd-i melâikede iştirâkleriyle berâber âmm olmadı; biz bildik ki, muhakkak bu, Allah indinde “ulüvv-i mekân”tır; ve nâstan hulefâ dahi böyledir. Eğer onların hilâfet ile ulüvvü, ulüvv-i zâtî olaydı, her insan için olur idi. Vaktâki âmm olmadı; biz bildik ki, muhakkak bu ulüvv, “mekân” içindir.

Ya'ni ulüvv, mekân ve mekânnet için sâbit olup “ulüvv-i mekân” Hak Teâlâ'nın الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى (Tâhâ, 20/5) ya'ni “Rahmân arş üzerine istivâ eyledi” kavliyle müeyyedir. Zîrâ âlem-i cismânînin müntehâsı arş'tır; ve arş cemî'-i âlem-i cismânîyi muhîttir. Şu hâlde arş mekânların en yükseğidir; ve Hak Teâlâ “Rahmân” ismiyle arş üzerine müstevî olunca, onun için “ulüvv-i mekân” sâbit olmuş olur. “Ulüvv-i mekân”e gelince كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ (Kasas, 28/88) âyet-i kerîmesi Hak için bu “ulüvv-i mekân”ı isbât eder. Zîrâ her bir şey hâliktir. Ancak onun “vech”i ve “zât”ı hâlik değildir. Çünkü vücûdât-ı mukayyede vücûd-ı mutlak ile kâimdir; ve mukayyed olan vücûd, kayd-ı taayyünden kurtulunca, ayn-ı mutlak olur; ve bu, Hakk'ın “ulüvv-i mekân”ıdır. Ve kezâ وَإِلَيْهِ يُرْجَعُ الْأَمْرُ كُلُّهُ (Hûd, 11/123) ya'ni “Emrin kâffesi O'na rücû' eder” ve “O'nunla berâber ilâh var mıdır?” (Neml, 27/63) âyet-i kerîmeleri dahi, bu ulüvv-i mekânneti müsbittir. Çünkü vücûdât-ı mukayyede helâk olup kisve-i taayyünden soyunduğu vakit, asl-ı vücûd olan vücûd-ı mutlaka mülhak ve râci' olur. Binâenaleyh gayr için vücûd olmayınca, Allah ile berâber ilâh olması mutasavver değildir. Ve Hak Teâlâ İdrîs (a.s.) hakkında وَرَفَعْنَاهُ مَكَانًا عَلِيًّا (Meryem, 19/57) ya'ni “Onu mekân-ı aliyye ref'ettik” [4/11] buyurdukda, “aliyy” sıfat-ı hasenesini “mekân”a na't kıldı. Ya'ni mekânı “aliyy” sıfat-ı hasenesiyle tavsîf buyurdu. Şu hâlde ulüvv, insanın vasfı değil, mekânın vasfı olur; ve insan o mekân-ı âliye çıkmakla âlî olur. Ve Hak Teâlâ, Âdem (a.s.) ve evlâdı hakkında وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً (Bakara, 2/30) ya'ni “Rabbin melâikeye hitâben Ben yeryüzünde halîfe kılıcıyım, dediği vakit” buyurdukda, bu kavîl dahi “ulüvv-i mekân”ı gösterir. Zîrâ bu kavilde “ulüvv-i mekân”, rütbe-i hilâfete tahsîs olunmuştur. Binâenaleyh insan, kendi nefsinde bilcümle merâtib-i ilâhiyyeyi câmi' olarak rütbe-i hilâfeti hâiz olmakla “ulüvv-i mekân” sâhibi olur. Bu hâlde de ulüvv, insanın

vasfı değil, mertebenin vasfı olmuş olur.

Ve kezâ Hak Teâlâ İblîs'e hitâben, melâike hakkında: “Sen Âdem’e secdeden istikbâr mı ettin? Yoksa sen, melâike-i âlinden misin?” (Sâd, 38/75) buyurdu. Ulüvvü melâike-i âlîn için sâbit kıldı. Zirâ “melâike-i âlîn”, melâikenin bir sınıfıdır ki, Hak'ta şiddet-i heyemânlarından ve halktan kemâl-i gaybûbetlerinden nâşî, Âdem (a.s.)a ve evlâdına secde ile me'mûr değildirler. Çünkü onlar neş'etlerinden beri, Hak'ta müstağrak olup gayrın ne olduğunu bilmezler. Hattâ kendi nefislerinden dahi bî-haberdirler. Binâenaleyh onlardaki ulüvv, kendilerinin ulüvv-i zâtîleri değil, Hak'ta istiğrâklarından nâşî ulüvv-i Hak'tır. Eğer bu ulüvv, mahzâ melâike oldukları için kendilerine tahsîs kılınmış olsaydı, melâikenin kâffesi bu ulüvvde dâhil olmak lâzım gelirdi. İmdi vaktâki, melâikenin ta'rîfinde hepsinin vücûdu müşterek olmakla berâber, bu ulüvv melâikenin cümlesine âmm ve şâmil olmadı; binâberîn biz bu adem-i ta'mîmden, bu ulüvvün indallah “ulüvv-i mekânî” olduğunu, ya'ni Hakk'ın vücûdunda istiğrâk ve heyemân mertebesinin ulüvvü bulunduğunu bildik. Ve nâstan hulefâ dahi “melâike-i âlîn” gibidir. Çünkü hulefânın ulüvvü, mahzâ insan oldukları için ulüvv-i zâtî olaydı, bu ulüvv insanların cümlesine şâmil olurdu. [4/12] Vaktâki bu “hilâfet”, efrâd-ı insâniyyenin kâffesine âmm olmadı; biz bu adem-i şümûlden bildik ki, bu ulüvv mertebe-i hilâfeti ihrâz edenlere mahsustur. Ve ulüvv dahi mekânî içindir.

ومن أسمائه الحُسْنَى «الْعَلِيُّ»، عَلَى مَنْ؟ وَمَا تَمَّ إِلَّا هُوَ، فَهُوَ الْعَلِيُّ لِذَاتِهِ،
أَوْ عَنْ مَاذَا؟ وَمَا هُوَ إِلَّا هُوَ، فَعُلُوُّهُ لِنَفْسِهِ، وَهُوَ مِنْ حَيْثُ الْوُجُودُ عَيْنُ
الْمَوْجُودَاتِ، فَالْمُسَمَّى بِالْمُحَدَّثَاتِ هِيَ الْعَلِيَّةُ لِذَاتِهَا، وَلَيْسَتْ إِلَّا هُوَ، فَهُوَ
الْعَلِيُّ لَا عُلُوٌّ إِضَافَةً، لِأَنَّ الْأَعْيَانَ الَّتِي لَهَا الْعَدَمُ الثَّابِتَةُ فِيهِ مَا شَتَّتَ رَاحَةً
مِنَ الْوُجُودِ، فَهِيَ عَلَى حَالِهَا مَعَ تَعْدَادِ الصُّوَرِ فِي الْمَوْجُودَاتِ، وَالْعَيْنُ وَاحِدَةٌ
مِنَ الْمَجْمُوعِ فِي الْمَجْمُوعِ، فَوُجُودُ الْكَثَرَةِ فِي الْأَسْمَاءِ، وَهِيَ النَّسَبُ، وَهِيَ
أُمُورٌ عَدَمِيَّةٌ، وَلَيْسَ إِلَّا الْعَيْنُ الَّذِي هُوَ الذَّاتُ، فَهُوَ الْعَلِيُّ لِنَفْسِهِ لَا بِالِإِضَافَةِ.

Ve “Aliyy” O'nun esmâ-i hüsnâsındandır. Kimin üzerine? Hâlbuki vücûdda ancak O vardır. İmdi O, li-zâtihî “Aliyy”dir. Yâhud ne şeyden?

Hâlbuki o şey, ancak O'dur. Binâenaleyh onun ulüvvü, kendi nefsi içindir. Ve O, vücûd haysiyetiyle mevcûdâtın "ayn"ıdır. Böyle olunca muhdesât ile müsemma olan, li-zâtihâ "Aliyy"dir. Hâlbuki muhdesât ancak O'dur. Şu hâlde Hak, ulüvv-i izâfî olmaksızın "Aliyy"dir. Zîrâ kendileri için adem sâbit olan a'yân ki, o ademde sâbittirler, vücûd-dan bir koku istişâm etmediler. İmdi mevcûdâtta taaddüd-i suver ile berâber, onlar hâli üzeredir. Hâlbuki mecmû'da, mecmû'dan zâhir olan "ayn" birdir. İmdi kesretin vücûdu esmâdadır; o da nisebdır; ve niseb umûr-i ademiyedir; ve ancak "zât" olan "ayn" vardır. İmdi, O, izâfetle değil, li-nefsihî "Aliyy"dir.

Ya'ni "Aliyy" ismi, ahâdis-i sahîhada vârid olan Hakk'ın doksan dokuz esmâsından birisidir; ve Hak Teâlâ Kur'ân-ı Kerîm'de **وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ** (Bakara, 2/255) [Ve O Aliyy ve Azîm'dir.] buyurur. Hak Teâlâ "Aliyy"dir, ya'ni mürtefî'dir ve yüksektir. [4/13] Fakat kimin üzerine "Aliyy"dir? Ve onun bu yüksekliği kimin üzerinedir? Hâlbuki vücûdda O'ndan gayrı bir vücûd yoktur. Mahlûkâtın vücûdu, vücûd-ı Hakk'a muzâf olan vücûdât-ı i'tibâriyyedir. Binâenaleyh Hakk'ın gayrı yoktur ki, Hak ondan yüksek olsun. Böyle olunca Hak, kendi zâtından nâşî "Aliyy"dir; ve O, öyle bir "Aliyy"dir ki, O'nun ulüvvü gayra nisbetle değildir. Yâhud Hak ne şeyden "Aliyy"dir? Ya'ni hangi şeyden yüksektir? Hâlbuki o şey, ancak O'dur. Ya'ni Hak şu şeyden "Aliyy"dir denilse, bu doğru olamaz. Çünkü o şey, vücûd-ı mutlak-ı Hakk'ın mertebe-i letâfetten mertebe-i kesâfete tenezzülünden husûle gelen bir vücûddur ki, esmâsından bir veyâ müteaddid isimlerinin kemâlâtına mazhardır. Binâenaleyh onun "hüviyet"i Hakk'tır; ve o şey Hakk'ın zâhiridir. Şu hâlde Hakk'ın ulüvvü kendi nefsi için vâki' olur. Zîrâ Hak "hakikat"iyle gayrıdan ganîdir; ve O, cemî'-i eşyânın "ayn"ıdır; ve Hakk'ın vücûdundan başka bir vücûd olmadığına göre, Hak vücûd haysiyetiyle mevcûdâtın "ayn"ı olunca, muhdesât denilen eşyâ kendi zâtından dolayı "Aliyy" olur. Fakat Hakk'ın mertebe-i kesîfe-i şehâdetteki ulüvvü ile mertebe-i zâtaki ulüvvü aralarında fark vardır. Zîrâ mertebe-i şehâdetteki ulüvvü kâffe-i eşyâ sûretlerinde esmâsıyla zuhûru ve bilcümle sûretleri muhît olmasıdır. Ve mertebe-i zâtaki ulüvvü ise, kesret-i esmâiyeden ulüvvüdür. Ve "vücûd" haysiyetiyle muhdesât ancak Hakk'tır, Hakk'ın gayrı değildir. Binâenaleyh Hak, mevcûdâtın "ayn"ı olduğuna göre, o mekâna ve

mekânete izâfeten “Aliyy” değil, ulüvv-i hakîkî ile “Aliyy” dir. Zîrâ “a’yân-ı sâbite” vücûddan bir koku duymadılar. Çünkü onlar için adem vardır; ve onlar o hâl-i adem içinde sâbittirler. Hâl-i ademde sübûtun ne demek olduğu **Fass-ı Üzeyrî**’de misâl ile izâh olunur. A’yân-ı sâbite ilm-i ilâhî’de peydâ olan [4/14] esmânın sûretleri olduğundan vücûd sâhibi olmadıkları zâhirdir. Zîrâ onların ilm-i ilâhîdeki sûretleri Hakk’ın vücûd-ı müteayyini olduğu gibi, vücûd-ı kevnîleri dahi a’yân-ı sâbite sûretlerinde müteayyin olan Hakk’ın vücûdudur.

Misâl: Kendisinde ressamîyet ve hattâtîyet sıfatları bulunan bir şahıs, tersîm edeceği veya yazacağı levhanın sûretini hâricte izhârdan mukaddem zihninde tasavvur eder. Zihninde peydâ olan o levhaların vücûd-ı hakîkîleri yoktur. Onların vücûd-ı ilmî ve zihnîleri ressamın vücûdudur; ve onlar nisebden ibârettir; ve niseb ise umûr-i ademiyyedir. Vaktâki o şahıs levhaları hâricte tasvîr veya tahrîr eder, onların o şahsın ilmindeki sûretleri alâ-hâlihî bâkîdir. Hârice çıkan levhalar ancak onların zıllıdır. Binâenaleyh levhaların vücûd-ı ilmîleri vücûddan bir koku istişâm etmemiş olurlar. Zîrâ duvarlara ta’lîk olunan levhaların vücûdu ressamın ve hattâtın ilminde peydâ olan sûretlerin vücûdu olsa, levhalar hârice çıkmakla ressamın veya hattâtın ilminde onların sûretleri bâkî kalmamak lâzım gelir idi. Hâlbuki iş böyle değildir. Eğer o levhalar muhterik olsa, ressam ve hattât ilmindeki sûretlere, yine vücûd-ı hâricî iksâ edebilir; ve sûret-i ilmiyye yine yerinde durur.

İşte ilm-i ilâhîdeki suver-i esmâiyye de bunun gibidir. Binâenaleyh mevcûdâtta sûretlerin taaddüdü ile berâber, a’yân-ı sâbite hâlleri üzere bâkîdir. Hâlbuki “ayn-ı vâhide”, ya’ni mevcûd-i vâhid-i hakîkî, kendisinin aksi olan mevcûdâtın hey’et-i mecmûasından zâhir ve “vücûd” haysiyetinden mecmû’-i mevcûdâtta sâbittir; onlardan hâric değildir. Ve mevcûd-i hakîkî cümle-i mevcûdâtta ancak vâhiddir; ve o “ayn-ı vâhide” dir ki, suver-i ilmiyyeden ibâret olan a’yân-ı ma’dûme hasebiyle müteayyin ve mevcûdâtın sûretleriyle zâhir olup müteaddid oldu. Binâenaleyh vücûd-ı kesret esmânın kesretinden inbiâs eyledi. Ve esmâ dahi nisebden ibârettir; ve niseb dahi umûr-i ademiyyedir. Zîrâ nisebin vücûdu yoktur, o ancak sâhib-i niseb ile kâimdir. Böyle olunca “vücûd” da, “zât” olan “ayn-ı vâ-

hide”den başkası yoktur. [4/15] İmdi mevcûdâtın sûretleri, a'yân-ı sâbite âyînelerinde “ayn-ı vâhide” olan zât-ı vâhidenin tecellîsinden müteayyin ve zâhir olunca, Hak cemî'-i suverde izâfet ile değil, ulüvv-i zâtî ile ve nefsin-den dolayı “Aliyy”dir.

فَمَا فِي الْعَالَمِ مِنْ هَذِهِ الْحَيِّيَّةِ عَلُوٌّ إِضَافَةً، لَكِنَّ الْوُجُوهَ الْوُجُودِيَّةَ مُتَفَاضِلَةً، فَعَلُوْهُ الْإِضَافَةَ مَوْجُودٌ فِي الْعَيْنِ الْوَاحِدَةِ مِنْ حَيْثُ الْوُجُوهُ الْكَثِيرَةُ، لِذَلِكَ نَقُولُ فِيهِ هُوَ لَا هُوَ، أَنْتَ لَا أَنْتَ، قَالَ الْخَرَّازُ، وَهُوَ وَجْهٌ مِنْ وَجُوهِ الْحَقِّ، وَلِسَانٌ مِنْ أَلْسِنَتِهِ، يَنْطِقُ عَنْ نَفْسِهِ بِأَنَّ اللَّهَ لَا يُعْرِفُ إِلَّا بِجَمْعِهِ بَيْنَ الْأَضْدَادِ فِي الْحُكْمِ عَلَيْهِ بِهَا، فَهُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ، فَهُوَ عَيْنٌ مَا ظَهَرَ، وَهُوَ عَيْنٌ مَا بَطَّنَ فِي حَالِ ظَهْوَرِهِ، وَمَا تَمَّ مِنْ يَرَاهُ غَيْرُهُ، وَمَا تَمَّ مِنْ يَنْطُنُّ عَنْهُ، فَهُوَ ظَاهِرٌ لِنَفْسِهِ بَاطِنٌ عَنْهُ، وَهُوَ الْمُسَمَّى أَبَا سَعِيدٍ الْخَرَّازِ وَغَيْرُ ذَلِكَ مِنْ أَسْمَاءِ الْمُحَدَّثَاتِ.

İmdi bu haysiyetten âlemde “ulüvv-i izâfet” yoktur. Lâkin vücûh-i vücûdiyyet mütefâzıldır. Böyle olunca “ulüvv-i izâfet”, vücûh-i kesîre haysiyetiyle “ayn-ı vâhide”de mevcûddur. İşte bunun için biz âlem hakkında odur, o değildir; sensin, sen değilsin, deriz. Harrâz dedi; hâlbuki o, vücûh-i Hak'tan bir vecihdir; ve O'nun lisânlarından bir lisândır, kendi nefsinden nutk eder ki: “Muhakkak Allah Teâlâ ancak O'nu ezdâd beyninde cem'etmekle, O'nun üzerine O'nunla hükmetmekte bilinir.” Böyle olunca Hak, Evvel'dir, Âhir'dir, Zâhir'dir ve Bâtın'dır. Binâenaleyh O; zâhir olan şeyin “ayn”ıdır; ve O; zuhûru hâlinde bâtin olan şeyin “ayn”ıdır; ve vücûdda O'nu gören O'nun gayrı yoktur; ve vücûdda, O'ndan bâtin olduğu kimse yoktur. İmdi O nefsine zâhirdir ve ondan bâtındır; ve Ebâ Saîd el-Harrâz ile ve esmâ-i muhdesâtta gayrı ile tesmiye olunan O'dur.

Ya'ni Hak mevcûdâtın “ayn”ı olduğu haysiyetten âlemde “ulüvv-i izâfi” yoktur; belki “ulüvv-i zâtî” vardır. Fakat vücûd-ı vâhid-i Hakk'ın esmâsı mütefâzıl olduğu ve bu tefâzul-i esmâ hasebiyle o isimlerin mezâhiri [4/16] vücûdunun vecihleri bulunduğu ve onların vücûdları vücûdât-ı izâfiyye olduğu cihetle bittabi' hükm-i tefâzul bunlarda da cârîdir. Binâenaleyh “ulüvv-i izâfet” “ayn-ı vâhide”de bu vücûh-i kesîre cihetinden mevcûddur.

Şu hâlde biz âlem hakkında bi-hasebi'l-hakîka Hak'tır ve bi-hasebi't-taayyün Hak değildir; ve kezâ "sûret" hasebiyle sensin ve "hakikat" hasebiyle sen değilsin, deriz.

Misâl: "Buhâr" bir mâdde-i latîfedir. Bir mertebe tekâsûf edip tenezzül edince "bulut" olup gözle görülür; ve bir mertebe daha tenezzül ettikde "su" olup kuvve-i lâmise onun vücûdunu hisseder; ve bir mertebe daha tenezzül edince incimâd edip "buz" olur. Bu tenezzülâtta buhârın zâtı tagayyür etmedi. Zîrâ tagayyür etse, buz eriyip su; ve su tebahhur edip bulut; ve bulut telattuf edip tekrâr buhâr olmamak lâzım gelir; ve bu tenezzülâtında buhârın terkîbine başka bir şey dâhil olmadı. Belki buhârın her bir mertebede iktisâb ettiği sûret onun sıfât-ı ârızasından ibârettir. Buzun hüviyeti ve bâtını buhârdır; ve buz buhârın zâhiridir. Buzun vücûdundaki buhâr buza "hulûl" etmedi; ve buzun vücûduyla "ittihâd" eylemedi. Buz buhârın "ayn"ı değildir, gayrı dahi değildir. Binâenaleyh biz buz hakkında bi-hasebi'l-hakîka buhârdır; ve bi-hasebi't-taayyün buhâr değildir, deriz.

Ebû Saîd Harrâz (k.s.) buyurdu: Hâlbuki o hazret Hakk'ın vecihlerinden bir vecihdir; ve O'nun lisânlarından bir lisândır. Ona "Hakk'ı ne şeyle bildin?" dediler. O zât-ı saâdet-simât ezdâdı câmi' olan Hakk'ın sûreti üzere olmakla bu suâle cevâben buyurdular ki: *بِجَمْعِهِ يَبْنِي الْأَضْدَادَ* ya'ni "Ezdâd ile O'nun üzerine hükmetmekte O'nu cem'etmekle bildim." Zîrâ Hak ahadiyyü'z-zât ve ahadiyyü'l-esmâ ve's-sıfâtur; ve hüviyyet-i ilâhiyye kâffe-i esmâ-i mütekâbile ve mütezâddeyi câmi'dir; ve tezâd ve tekâbül esmâ beynindeki nisbetlerden ibârettir. Yoksa hüviyyet-i ilâhiyyeye nisbetle tezâd ve tekâbül yoktur. Binâenaleyh Hak bilcümle ezdâdı cem'etmekle bilinir. Zîrâ Celîl ve Cemîl ve Hâdî ve Mudill ve Dârr ve Nâfi' ve Muhyî ve Mümît ancak O'dur. Şu hâlde Hak üzerine cemî'-i ezdâd ile hükmolunur; ve mâdemki Hak ezdâdı câmi'dir, [4/17] şu hâlde Hak Evvel'dir; ve evvelin zıddı ve mukâbili olan Âhir'dir; ve kezâ Hak Zâhir'dir; ve Zâhir'in zıddı ve mukâbili olan Bâtın'dır; ve Hak zâhir olan şeyin "ayn"ıdır; ve zuhûru hâlinde bâtın olan şeyin "ayn"ıdır; ve vücûdda O'ndan gayrı bir kimse yoktur ki, zâhir olduğu vakit O'nu görsün; ve kezâ vücûdda bir kimse yoktur ki, O'ndan bâtın olsun. Binâenaleyh Hak zuhûru hâlinde kendi nefesine zâhir olur; ve bâtın olduğu vakit dahi zâhir olan kendi nefinden yine kendi nef-

si bâtın olur; ve bu menâzil-i ekvâna tenezzülâtı hasebiyle Ebû Saîd Harrâz ile Cüneyd-i Bağdâdî ve Şiblî (rıdvânullâhi aleyhim ecmaîn) hazarâtı gibi sâir muhdesât isimleriyle müsemme olan ancak O'dur.

فَيَقُولُ الْبَاطِنُ «لَا» إِذَا قَالَ الظَّاهِرُ «أَنَا»، وَيَقُولُ الظَّاهِرُ «لَا» إِذَا قَالَ الْبَاطِنُ «أَنَا»، وَهَذَا فِي كُلِّ ضِدٍّ، وَالْمُتَكَلِّمُ وَاحِدٌ، وَهُوَ عَيْنُ السَّمَاعِ.

İmdi Zâhir “ben” dediği vakit, Bâtın hayır, der; ve Bâtın “ben” dediği vakit, Zâhir hayır, der; ve bu, her bir zıdda vardır. Hâlbuki mütekellim vâhiddir; ve o sâmiin “ayn”ıdır.

Ya’ni ism-i Zâhir kendi enâniyetini izhâr ve ism-i Bâtın’ı nefyederek kendisini isbât için “Ben” dediği vakit, onun zıddı olan ism-i Bâtın ona mukâbele edip “Hayır sen değilsin” der; ve kezâ ism-i Bâtın kendisini isbât edip “Ben” dediği vakit, ism-i Zâhir ona mukâbele edip “Hayır sen değilsin” der. Zîrâ zıd zıddı nefyeder. İşte bu hüküm her bir zıdda böyledir. Zîrâ her biri kendi zâtının muktezâsını isbât ve kendisine mukâbil olan zıddın muktezâsını nefyeder. Hâlbuki Zâhir ve Bâtın olan ancak “ayn-ı vâhide” olan Hak olduğu için “Ben” lafzıyla mütekellim olan vâhiddir; ve “Ben” lafzını sâmi’ olanın “ayn”ıdır. [4/18]

يَقُولُ النَّبِيُّ ﷺ: «إِنَّ اللَّهَ تَجَاوَزَ عَنْ أُمَّتِي مَا حَدَّثَتْ بِهِ أَنْفُسُهَا مَا لَمْ يَتَكَلَّمْ أَوْ يَعْمَلْ»، فَهِيَ الْمُحَدَّثَةُ السَّامِعَةُ حَدِيثَهَا، الْعَالِمَةُ بِمَا حَدَّثَتْ بِهِ أَنْفُسُهَا، وَالْعَيْنُ وَاحِدَةٌ وَإِنْ اخْتَلَفَتِ الْأَحْكَامُ، وَلَا سَبِيلَ إِلَى جَهْلٍ مِثْلِ هَذَا، فَإِنَّهُ يَعْلَمُهُ كُلُّ إِنْسَانٍ مِنْ نَفْسِهِ، وَهُوَ صَوْرَةُ الْحَقِّ، فَاخْتَلَطَتِ الْأُمُورُ، وَظَهَرَتِ الْأَعْدَادُ بِالْوَاحِدِ فِي الْمَرَاتِبِ الْمَعْلُومَةِ، فَأَوْجَدَ الْوَاحِدُ الْعَدَدَ، وَفَصَّلَ الْعَدَدُ الْوَاحِدَ، وَمَا ظَهَرَ حُكْمُ الْعَدَدِ إِلَّا بِالْمَعْدُودِ.

Nebî (a.s.) buyurur ki: “Muhakkak Allah Teâlâ, nefislerinin söylediği, onların söylemedikleri, yâhud işlemedikleri şeyi ümmetimden tecâvüz etti.” İmdi nefis, kendi hadîsini muhaddis ve sâmi’dir; ve nefsin tahdîs ettiği şeyi âlimdir; ve hâlbuki her ne kadar ahkâm muhtelif ise de, “ayn” birdir; ve bunun mislinin cehline yol yoktur. Zîrâ her bir insan kendi nefsinden bunu âlimdir. Ve insan Hak’ın sûretidir.

Binâenaleyh umûr muhtelit oldu. Ve a'dâd, merâtib-i ma'lûmede vâhid ile zâhir oldu. Böyle olunca vâhid, adedi îcâd etti; ve aded dahi vâhidi tafsîl eyledi; ve adedin hükmü ancak ma'dûd ile zâhir oldu.

Bâlâda Zâhir ve Bâtın “ayn-ı vâhide” olan Hak'tan ibâret bulunduğu için “Ben” lafzını söyleyen bu lafzı işitenin “ayn”ıdır, denilmiş idi. Hz. Şeyh (r.a.) bu hâli tavzîh için misâl îrâd edip buyururlar ki: (S.a.v.) Efendimiz: “Muhakkak Allah Teâlâ, nefislerinin tekellüm ettiği ve fakat onların harf ve savt ile bi't-tekellüm hârice çıkarmadıkları veyâhud işlemedikleri şeyi ümmetimden afv ve tecâvüz eyledi”¹⁹⁹ buyurur. Meselâ bir kimse birine gazab etti. Bâtınından kendisine hitâben “Ona şu vech ile söv; veyâhud bir tokat vur!” denildi. O kimse bânının ilkâ eylediği tarz-ı sebbi lisânıyla tekellüm eder ve tokadı vurursa, bu kelâm ve ameline cezâ terettüb eder. Bir şey söylemez ve bir amelde bulunmazsa nefsin o lakırdısı ma'füvvdür. İmdi nefis, hem kendi söylüyor, hem de kendi dinliyor; ve bir kimsenin nefsi kendisine bu lakırdıları söylediği hinde [4/19] yanında oturan kimselerin haberi bile olmamakla berâber, o kimse, nefsinin kendisine ne söylediğini bilir; ve bu, insanın “bâtın”ının “zâhir”ine olan emridir. Hâlbuki insanın bânının söyleyip zâhirinin dinlemesiyle onun “ayn”ı taaddüd etmez; o yine “ayn-ı vâhide”den ibârettir. Söyleyen ve işiten yine insanın nefsidir. İhtilâf ancak zuhûr mertebelerindedir. Bir mertebeden söyler, diğer mertebeden işitir; ve merâtib-i zuhûrâtta ihtilâf bulunması insanın ayn-ı vâhideden ibâret olmasına mâni' değildir; ve hiçbir insan, kendi nefsi söyleyip yine kendi nefsi dinlemesi me'selesinin câhili değildir. Bunun böyle olduğunu herkes bilir; ve bu, ondan dolayı böyledir ki, insan Hakk'ın sûretidir. Nitekim hadîs-i şerîfte *إِنَّ اللَّهَ خَلَقَ آدَمَ عَلَى صُورَتِهِ* [Allah Teâlâ âdemi sûreti üzerine halketti.] buyurulmuştur. Zîrâ Hak bi-hasebi'z-zât vâhiddir, esmâ ve sıfât-ı mütekâbilesiyle kesîrdir. Ve bâlâda beyân olunduğu üzere Ebû Saîd el-Harrâz (k.s.) hazretlerinin buyurduğu gibi Allah Teâlâ esmâ ve sıfât-ı mütezâdde beynini cem'etmekle bilinir. Böyle olunca umûr-i mütekerrire “ayn-ı vâhide”de ihtilât etti; ve onda ictimâ' eyledi; ve kesret-i esmâiyye zâhir oldu. Buna misâl istersen a'dâda nazar et! Zîrâ a'dâd iki, üç, dört,

¹⁹⁹ Buhârî, “Talâk”, 11; Müslim, “İmân”, 58; Ebû Dâvud, “Talâk”, 15; Tirmizî, “Talâk”, 8; Nesâî, “Talâk”, 22; İbn Mâce, “Talâk”, 14.

on, yüz, bin ilh... gibi merâtib-i mâ'lûmede vâhidin tekerrürü ile zâhir oldu. Binâenaleyh vâhid, tekerrür ile adedi îcâd etti; ve aded dahi merâtib-i mâ'lûmede vâhidi tafsîl eyledi.

Ma'lûm olsun ki, "vâhid" in vâhidiyeti bir mefhûmdur ki onda aslâ kesret yoktur. Zîrâ "vâhidiyet" dediğimiz vakit zihnimizde ancak bir ma'nâ hâsıl olur; zihinde ikinci bir ma'nâ tahassul etmez. Ve vâhid aded değildir. Çünkü ta'dâd ile husûle gelen bir şey değildir. Belki a'dâdın menşe' ve masdarıdır. Bilocümle adedler vâhiddin zuhûr eder. Meselâ iki, üç, dört ilh... birer adeddir. Çünkü vâhidi, ikide iki ve üçte üç ve dördte dört def'a sayarız. Bu hâl şekl-i riyâzîde daha açık görünür. $(1+1=2)$ ve $(1+1+1=3)$ ve $(1+1+1+1=4)$ [4/20] ve $(1+1+1+1+1=5)$ ve nâmütenâhî olarak böylece teselsül edip gider. Ve birden dokuza kadar olan âhâd mertebeleri vâhidin merâtib-i cüz'ıyyesi; ve aşerât ve miât ve ulûf mertebeleri dahi merâtib-i külliyyesidir. Bununla berâber vâhidin tekerrüründen tahaddüs eden adedlerin her birisi dahi birer adeddir. Meselâ $(1+1+1+1+1=5)$ dediğimiz vakit bu hey'et-i mecmûa ki, "beş" ten ibârettir, aded-i vâhiddir. Zîrâ "beş" dediğimiz vakit, zihnimizde ancak bir adedin ma'nâsı bulunur; zihnimiz diğer adedlerden hâlidir. Binâenaleyh (5) sûret ve mâtde ve mecmû' i'tibâriyle vâhiddir. Şu kadar vardır ki, kesret sûretinde tecellî etmiştir. Bu hâl, merâtib-i külliyyede dahi böyledir. Meselâ "on" adedi, ahadin on def'a; ve "yüz" adedi dahi yüz def'a; ve "bin" adedi dahi bin kerre tekerrür etmesiyle hâsıl olur. Sâir merâtib de buna makıyştir. Ve bu merâtib-i külliyyeyi gösteren adedlerin her birerleri (10) ve (100) ve (1000) gibi sûret ve mâtde ve mecmû' i'tibâriyle vâhiddir. Zîrâ herhangi birisinden vâhid çıkarılsa o mertebe bozulur. Şu hâlde adedlerin bilcümle merâtibinde ve adedlerin isimlerinde ve sûretlerinde dâhil ve onlar ile berâber müsemmâdır. Ya'ni "üç" aded-i vâhiddir. "Üç" dediğimiz vakit, üç def'a tekerrür eden vâhidi zikretmiş oluruz. Ve vâhid, üçün üçüncüsü ve dördün dördüncüsü ve beşin beşincisi ve altının altıncısıdır. Zîrâ her birerlerinden vâhid çıkarılsa adedin ismi değişir. Şu hâlde vâhid, adedi îcâd ve aded dahi vâhidi tafsîl ediyor; ve adedin hükmü ancak ma'dûd ile zâhir olur. Zîrâ vâhid teşkîl edeceğimiz aded mikdârınca sayılmadıkça o aded zâhir olmaz. [4/21]

والمَعْدُودُ مِنْهُ عَدَمٌ وَمِنْهُ وُجُودٌ، فَقَدْ يُعَدَّمُ الشَّيْءُ مِنْ حَيْثُ الْحِسُّ وَهُوَ
 موجودٌ مِنْ حَيْثُ الْعَقْلُ، فَلَا بُدَّ مِنْ عَدَدٍ وَمَعْدُودٍ، وَلَا بُدَّ مِنْ وَاحِدٍ يُنْشِئُ
 ذَلِكَ فَيُنْشَأُ بِسَبَبِهِ، فَإِنْ كَانَ كُلُّ مَرْتَبَةٍ مِنَ الْعَدَدِ حَقِيقَةً وَاحِدَةً كَالْتَّسْعَةِ مَثَلًا
 وَالْعَشْرَةِ إِلَى أَدْنَىٰ وَإِلَى أَكْثَرٍ إِلَى غَيْرِ النِّهَائِيَّةِ مَا هِيَ مَجْمُوعٌ، وَلَا يَنْفَكُ عَنْهَا
 اسْمُ جَمِيعِ الْآخَادِ، فَإِنَّ الْاِثْنَيْنِ حَقِيقَةً وَاحِدَةً وَالثَّلَاثَةُ حَقِيقَةً وَاحِدَةً، بِالْغَا مَا
 بَلَغَتْ هَذِهِ الْمَرَاتِبُ، وَإِنْ كَانَتْ حَقِيقَةً وَاحِدَةً، فَمَا عَيْنٌ وَاحِدَةٌ، مِنْهُنَّ عَيْنٌ
 مَا بَقِيَ، فَالْجَمْعُ يَأْخُذُهَا، فَيَقُولُ بِهَا مِنْهَا، وَيَحْكُمُ بِهَا عَلَيْهَا، وَقَدْ ظَهَرَ فِي
 هَذَا الْقَوْلِ عِشْرُونَ مَرْتَبَةً، فَقَدْ دَخَلَهَا التَّرْكِيبُ، فَمَا تَنَفَّكَ تَثَبُّتُ عَيْنٍ مَا هُوَ
 مَنْفِيٌّ عِنْدَكَ لِذَاتِهِ.

Ve ma'dûddan ba'zısı ademdir; ve ondan ba'zısı vücûddur. Binâenaleyh vakit olur ki, bir şey min-haysü'l-hiss ma'dûm olur. Hâlbuki o şey, min-haysü'l-akl mevcûddur. İmdi aded ve ma'dûd lâbüddür. Böyle olunca "vâhid", lâbüddür ki adedi inşâ ede. Şu hâlde aded, vâhid sebebiyle zâhir olur. Ve her ne kadar meselâ dokuz, on gibi aşağıya ve ilâ-gayrı'n-nihâye eksere kadar olan adedin her bir mertebesi hakikat-i vâhide ise de o, mecmû' değildir; ve ondan cemî'-i âhâdın ismi münfek olmaz. Zîrâ "iki" hakikat-i vâhidedir; ve "üç" de hakikat-i vâhidedir. Bu merâtib gittiği yere kadar böyledir. Ve her ne kadar hakikat-i vâhide ise de onlardan "ayn-ı vâhide" bâkî kalan şeyin "ayn"ı değildir. Böyle olunca cem' tutar. Şu hâlde cem', onlardan onlar ile kâildir; ve onlar ile onlar üzerine hâkimdir. Ve muhakkak bu kavilde yirmi mertebe zâhir oldu. Binâenaleyh terkîb, o merâtibe dâhil olur. Böyle olunca sen indinde li-zâtihi menfî olan şeyin "ayn"ını isbât etmekten münfek olmazsın. [4/22]

Ya'ni ma'dûd ve sayılmış olan şeyin ba'zısı, histe ve hâriçte yoktur; ve ba'zısı dahi vardır. Binâenaleyh ba'zan bir şey, his cihetinden ma'dûm olur; fakat o şey akıl cihetinden mevcûddur. Meselâ dört elma ile beş armudu bir tabağa koyduk. Dört ile beş adedleri, ma'dûd olan armut ve elmanın vücûduyla histe mevcûd oldu. Ya'ni hissen dört ile beş adedini gözümüz gördü. Fakat aded bunlardan ibâret değildir. İki, üç, altı, yedi ilh... birçok adedler daha vardır. Ma'dûd olmadığı için o adedlerin vücûdu histe görün-

müyor. Ancak akılda mevcûddur. Ve kezâ ma'dûd olan elma ile armudu yedik. Dört ile beş adedi his mertebesinden akıl mertebesine intikâl etti; ya'ni his mertebesinde ma'dûm ve akıl mertebesinde mevcûd oldu. Şu hâlde ya akılda veyâhud histe aded ile ma'dûd elbette lâzımdır; ve aded ile ma'dûd lâzım olunca adedi inşâ ve îcâd etmek için de vâhidin vücûdu iktizâ eder. Binâenaleyh aded, vâhidin vücûdu sebebiyle zâhir olur. Şiir:

جمله یکی است لیک بتکرار آمده	گر هر دو کون موج برآرند صد هزار
شاخ و درخت و برگ گل و خار آمده	در باغ عشق یک احدیت که باقی است
در صد هزار پرده پندار آمده	عکسی ز زیر پرده وحدت علم زده
چون گشت ظاهر این همه اغیار آمده	یک عین متفق که جز او ذره نبود
عین دگر یکپست پدیدار آمده	غیری چگونه روی نماید چو هرچه هست

Tercüme: “Eğer her iki âlemde yüz bin mevc izhâr ederlerse, cümlesi birdir. Tekrâr ile zâhir olmuştur. Bâğ-ı aşkıta bâkî olan bir ahadiyet, dal ve ağaç ve gül yaprağı ve diken olarak gelmiştir. Vahdet perdesinin altından bir akis yaprak çıkıp, yüz bin vehm ü gümân perdesinde zuhûr etmiştir. Bir ayn-ı müttefik ve müttehid ki, onun gayrı bir zerre yok idi; zâhir olunca bütün bu ağıâr zuhûra geldi. Bir gayr nasıl yüz gösterir? Zîrâ zâhir olan “ayn”, gayr dediğimiz şey hep birdir.”²⁰⁰ [4/23]

Gülşen-i Râz'dan:

چو واحد ساری اندر عین اعداد	در این مشهد یکی شد جمع افراد
تو آن واحد که عین کثرت آمد	تو آن جمعی که عین وحدت آمد

Tercüme: “Bu meşhedde mecmû'-i efrâd birdir. Adedlerin “ayn”ında sârî olan vâhid gibidir. Sen vahdetin “ayn”ı olan bir mecmû'sun; ve sen kesretin “ayn”ı olan vâhidsin.”²⁰¹

İmdi vâhid sebebiyle zâhir olan a'dâdın dokuzdan aşağıya ve ondan

200 Attâr'a âit olan bu şiir için bk. Câmi, *Nakdu'n-Nusûs*, s. 146; Yâkub Han Kaşgarî, *Tavzîhu'l-Beyân*, s. 95.

201 Lâhicî, *Mefâtihul-İcâz*, s. 201-202 (beyit: 308-309). Bu beyitlerin Ahmed Avni Bey tarafından yapılmış manzûm tercümesi şöyledir (*Gülşen-i Râz* [haz. Turgut Karabey], s. 112):

<i>Bu meşhedde bir oldu cem' ü efrâd</i>	<i>Hakîkatte o birdir ayn-ı a'dâd</i>
<i>O cem'sensin ki ayn-ı vahdet oldu</i>	<i>O vâhidsin ki ayn-ı kesret oldu</i>

ilâ-gayrı'n-nihâye yukarıya kadar olan her bir mertebesi, gerçi birer hakikat-i vâhidedir. Ya'ni dokuz, sekiz, yedi, altı dediğimiz vakitte her bir aded bir mefhûm beyân eder ki, o mefhûm diğerlerinde yoktur. Meselâ altı adedinin mefhûmu beşte, dördte, sekizde ve dokuzda yoktur. Böyle olmakla berâber her bir merätebe dahi merâtibin mecmûu değildir. Çünkü her birinin mefhûmu kendine münhasırdır; ve merâtibi teşkil eden âhâdın mecmûu değildir. Zîrâ diğer 'adâdı teşkil edecek olan nâmütenâhî âhâd, kendi mertebesinin hâricinde kaldı. Ve hakikat-i vâhide olan o merätebe âhâdın kâffesini câmi' olmamakla berâber cem'-i âhâd ismi kendisinden münfek olmaz. Zîrâ "altı" adedi husûle gelmek için vâhiddin altı def'a cem'i lâzım gelir. (1+1+1+1+1+1=6) gibi. Ve kezâ "iki" hakikat-i vâhidedir. "Üç" dahi hakikat-i vâhidedir. Bu merâtib böylece gittiği yere kadar gider. Ve 'adâdın her bir mertebesi her ne kadar hakikat-i vâhide ise de, onlardan herhangi birisini alsan, o aldığın ayn-ı vâhide, merâtib-i bâkıyeden hiçbirisinin "ayn"ı değildir. Meselâ iki üçün, dördün ve beşin ilh... "ayn"ı olmadığı gibi, bunların her birerleri dahi yekdiğerinin "ayn"ı değildir.

İmdi bilcümle merâtib-i 'adâdı tutan, âhâdın toplanmasıdır. Şu hâlde cem'-i âhâd hakikat-i câmiasından o, merâtib ile kâildir; ve o hakikat ile [4/24] onların üzerine hâkimdir. Meselâ cem'-i âhâd "üç" mertebesinde bu mertebenin lisânıyla "Ben üçüm" der; ve onun lisânıyla onun üzerine hükmeyle. Ve bu kavilde merâtib-i adedi temsîl eden yirmi merätebe zâhir oldu ki, onlar da (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9) adedlerinden ibâret olan "âhâd" mertebeleri; ve (10, 20, 30, 40, 50, 60, 70, 80, 90 ve 100) adedlerinden ibâret olan "aşerât" mertebeleri; ve bir de (1000) mertebesidir. İşte bu mertebelerin mecmûu "yirmi" olur. Bunlardan her bir merätebe için hakikat-i vâhide sâbit olur ki, bu hakikat-i sâbite ile yekdiğerinden temeyyüz ederler. Ve cem'-i âhâd ismi bu mertebelerin her birerlerine şâmidir. Ancak "vâhid" cem'-i âhâddan husûle gelmiş bir aded olmadığı için bu isim ona şâmil değildir. Ve "vâhid" aded değildir, belki bilcümle adedlerin aslı ve menşeidir. Binâenaleyh bu yirmi merätebeye terkîb dâhil olur. Ve cem'-i âhad ismi "vâhid"den gayrı bir merätebeye şâmil bulunur. Böyle olunca sen lizâtihî indinde menfî olan şeyin "ayn"ını isbât etmekten münfek olmazsın. Ya'ni sen dersin ki: "Vâhid aded değildir, belki 'adâdın menşeidir. Ondan

sonra müfred olsun mürekkebe olsun ne kadar aded gelirse, hepsi vâhidin gayridir.” Bu sözün ile cem’-i merâtibde vâhidi nefyedersin. Ba’dehû dönüp dersin ki: “Bilfarz (5) adedi “vâhid”in beş def’a tekerrüründen husûle gelen bir mertebedir; ve vâhid beş def’a tekerrür edip ictimâ’ etmese bu mertebenin vücûdu olmazdı.” Hâlbuki ibtidâ (5) adedine “vâhid”in gayrı deyip vâhidi ondan nefyetmiş idin. Ba’dehû bu sûretle isbât etmiş oldun. Ta’bîr-i dîğere sen taaddüd şânından olmayan “vâhid”i, zâtından dolayı icmâlinin mertebesinde bilcümle merâtib-i adediyyeden nefyedip, onlar vâhidin gayridir dedin. Sonra da onun sıfât-ı ârızası olan tekerrüründen dolayı mer-tebe-i tafsîlinde isbât ettin. *Gülşen-i Râz*’dan:

شد آن وحدت از این کثرت پدیدار یکی را چون شمردی گشت بسیار
عدد گرچه یکی دارد بدایت ولیکن نبودش هرگز نہایت

[4/25] Tercüme: “O vahdet bu kesretten zâhir oldu. “Bir”i tekrâr ile saydığın vakit çok oldu. Vâkıâ aded bidâyette “bir”dir; velâkin onun aslâ nihâyetiyoktur.”²⁰²

وَمَنْ عَرَفَ مَا قَرَّرْنَا فِي الْأَعْدَادِ وَأَنَّ نَفْيَهَا عَيْنُ اثْبَاتِهَا، عَلِمَ أَنَّ الْحَقَّ الْمُنَزَّهَ
هُوَ الْخَلْقُ الْمُشَبَّهُ، وَإِنْ كَانَ قَدْ تَمَيَّزَ الْخَلْقُ مِنَ الْخَالِقِ، فَلَا أَمْرَ الْخَالِقِ هُوَ
الْمَخْلُوقُ، وَالْأَمْرُ الْمَخْلُوقُ هُوَ الْخَالِقُ، كُلُّ ذَلِكَ مِنْ عَيْنٍ وَاحِدَةٍ، لَا، بَلْ
هُوَ الْعَيْنُ الْوَاحِدَةُ، وَهُوَ الْعُيُونُ الْكَثِيرَةُ.

Ve kim ki, a’dâd hakkında takrîr ettiğimizi ve muhakkak onların nefyi, onların ayn-ı sebt olduğunu ârif olsa, her ne kadar halk, Hâlık’tan mütemeyyiz oldu ise de, muhakkak Hakk-ı münezzehe halk-ı müşebbeh olduğunu bilir. İmdi emr budur ki, Hâlık mahlûktur. Ve yine emr budur ki, mahlûk Hâlık’tır. Bunun hepsi “ayn-ı vâhide”dendir. Hayır belki O, ayn-ı vâhidedir; O uyûn-i kesîredir.

Ya’ni vâhid, adedi îcâd ettiğini ve aded dahi “vâhid”i tafsîl eylediğini

202 Lâhicî, *Mefâtihü’l-Îcâz*, s. 92-93 (beyit: 135-136). Ayrıca bk. *Gülşen-i Râz* (tercüme ve şerh: A. Avni Konuk), s. 155-156. Bu beyitlerin Ahmed Avni Bey tarafından yapılmış manzûm tercümesi şöyledir (*Gülşen-i Râz* [haz. Turgut Karabey], s. 83):

O vahdetten bu kesrettir pedidâr Tekerrür eyledi bir oldu bisyâr
Adem de gerçi vâhiddir bidâyet Fakat yoktur ana hiçbir nihâyet

ve “vâhid”in adedlerden nefyi, onlarda onun ayn-ı isbâtı olduğunu ve her bir mertebe-i adediyye bir i’tibâr ile diğer mertebelerin gayrı olan bir hakikat-i vâhîde olduğunu ve fakat cümlesi vâhidin ictimâından husûle gelmiş olan birer mertebe olmak i’tibâriyle yekdiğerinin aynı bulunduğunu ârif olan kimse bildi ki, hakikat-i ahadiyyesi i’tibâriyle teşbîhden münezzeh olan Hak, müteayyin olan sûretteki tecellisi i’tibâriyle halk-ı müşebbehdir. Maahâzâ halk, Hâlık’tan mütemeyyizdir. Zîrâ icâd olunan şey, mûcîdin gayrıdır. Nitekim “vâhid” dokuz adedini icâd eder. Fakat “dokuz”, vâhidin aynı değildir; yekdiğerinden mütemeyyizdir. Ve kezâ “vâhid” tektir. “İki” adedi ise çifttir. Tek ile çift arasındaki [4/26] fark ve temeyyüz ise zâhirdir. Ve vücûd-ı Hak ile vücûd-ı halk arasındaki münâsebetin ne sûrette bulunduğu bâlâda mürûr eden buhâr, bulut, su ve buz misallerinde îzâh olundu. Beynlerindeki fark letâfet ve kesâfetten ibârettir. İşte bu hakikati izhâren ârif-i billâh Ebu’l-Hasan Gûrî (k.s.) hazretleri *سُبْحَانَ مَنْ لَطَّفَ نَفْسَهُ فَسَمَّاهُ* hazretleri *سُبْحَانَ مَنْ لَطَّفَ نَفْسَهُ فَسَمَّاهُ* ya’ni “O zât-ı celîlü’ş-şânî tenzîh ederim ki, nef-sini²⁰³ ve zâtını latîf kılıp onu “Hak” tesmiye etti. Ve kezâ zâtını ve nef-sini kesîf kılıp onu “halk” tesmiye eyledi” buyurur. Binâenaleyh “halk” dediğimiz âlem-i ecsâm, kendinin mâfevkinde bulunan âlem-i misâle nisbeten kesîftir; ve âlem-i misâl dahi âlem-i ervâha; ve âlem-i ervâh da âlem-i ilme; ve âlem-i ilim ise zât-ı Hakk’a nisbeten kesîftirler; ve cümlesi Hakk’ın zât-ı latîfinin derece derece merâtib-i kesîfeye tenezzülünden husûle gelmiştir. Şu kadar ki zât-ı latîf her bir mertebeye tenezzül edip kesâfetle mütecellî oldukda birer isimle tesmiye olunur. Artık onlara “zât” denemez. Nitekim buhâr-ı latîf tenezzül edip bir derece kesâfetle mütecellî olunca ona “bulut” deriz; ve diğer merâtib-i kesîfesinde dahi “su” ve “buz” tesmiye ederiz. Buz her ne kadar buhârdan ibâret ise de, buza buhâr ismini vermek câiz değildir. Zîrâ aralarında fark-ı küllî vardır.

Bu îzâhdan tezâhür eylediği üzere emrin hakikati budur ki, Hâlık mahlûktur; ve onun aksi olmak üzere, mahlûk Hâlık’tır. Ya’ni taayyün ve zuhûr ancak kendisinin olması i’tibâriyle, Hâlık mahlûktur; ve vücûdu müstakîl olmayıp ancak zât-ı latîfin mertebe-i kesîfeye tenezzülünden husûle geldiği

203 Daha önce îşâret edildiği üzere diğer şerhlerde bu söz Ebü’l-Hüseyn en-Nûrî’ye atfedilmiştir.

için, mahlûk dahi Hâlık'tır; ve Hâlık ile mahlûkun kâffesi ayn-ı vâhidedendir; ya'ni ayn-ı vâhideden zuhûra gelmiştir. Beyt-i Sa'dî (k.s.):

به جهان خرم از آنم که جهان خرم ازوست عاشقم بر همه عالم که همه عالم ازوست

Tercüme: "Cihân ile o sebebden hurremim ki, cihân O'ndan hurremdir. Bütün âleme âşıkım, zîrâ bütün âlem O'ndandır."²⁰⁴ [4/27]

Ma'lûm olsun ki, beyne'l-muhakkikîn Hak ile halk arasındaki nisbet iki meşreb üzerine beyân olunur: Birisi "Heme ez ôst", ya'ni "Hep O'ndandır", diğeri "Heme "ôst", ya'ni "Hep O'dur". Hz. Şeyh (r.a.) evvelki meşrebe göre *بَعْدَ ذَلِكَ مِنْ عَيْنٍ وَاحِدَةٍ* buyurmuşlar; ve Hz. Sa'dî'nin beyti dahi kezâ bu meşrebe göre vâki' olmuştur.

Reşehât-ı Aynü'l-Hayât'da mezkûrdur ki: "Hâce Ubeydullah Ahrâr (k.s.) buyurmuşlar ki: Bir gün Şeyh Bahâeddin Ömer hazretlerine gittim. Âdetleri vech ile "Şehirde ne haber var?" diye sordular. "İki türlü haber vardır dedim." "O iki türlü haber nedir?" buyurdular. Cevâb verdim ki: "Şeyh Zeynüddîn ve ashâbı "Heme ez ôst", ya'ni "Hep O'ndandır" derler. Ve Seyyid Kâsım ve etbâi ise "Heme ôst", ya'ni "Hep O'dur" derler. Siz ne buyurursunuz?" Buyurdular ki: "Şeyh Zeynüddîn takımı doğru söylediler." Ondan sonra Şeyh Zeynüddîn'in kavlini takviye için delîl ikâmesine başladılar. Fakat ikâme ettikleri delâil Seyyid Kâsım'ın sözünü te'yîd etmekte idi. Dedim ki: "Îrâd buyurduğunuz delâil Seyyid Kâsım tarafının kavlini te'yîd ediyor?" Hz. Şeyh yine delâil-i kaviyye serdetmeğe başladı. Fakat yine Seyyid Kâsım tarafının kavlini te'yîd etmekte idi. Anladım ki, murâd-ı şerîfleri bi-hasebi'l-bâtın "Heme ôst" olduğuna i'tikâd etmek ve bi-hasebi'z-zâhir "Heme ez ôst" kavlini ityân eylemek husûsunu tavsiyeden ibârettir."²⁰⁵

Zîrâ ukûl-i zaîfe âlemin Hak olduğunu kolayca idrâk edemez; ve icâbât-ı merâtibi bilememesi kendisini çâh-ı dalâlete düşürür. Ve mâdemki bu iki kavl dahi esas i'tibâriyle doğrudur, ehl-i hakikat, terahhümen-li'l-i-bâd, avâma evvelki kavl ile zâhir olurlar; ve sâlik maârif-i ilâhiyyede terakkî ettikçe vücûd-ı mutlakın her mertebedeki icâbâtına muttali' olup

²⁰⁴ *Külliyât-ı Sa'dî*, s. 787 (*Mevâiz* bölümü, 10. gazel).

²⁰⁵ *Reşehât-ı Aynü'l-Hayât* (thk. Ali Asgar Muîniyân), II, s. 427-428.

ta'tîl-i şerîat tehlikesinden yakasını kurtarır; ve o vakit “Âlem hep O’dur” i’tikâdında bulunur. Bunun için Hz. Şeyh (r.a.) ibtidâ “Hâlık ve mahlûk hep ayn-ı vâhidedendir” buyurduktan sonra [4/28] bu ma’nâdan terak-kîye işâreten: “Hayır, belki o ayn-ı vâhidedir” buyururlar. Ya’ni merâtib hasebiyle hâlıkîyet ve mahlûkiyetle müteayyin olan vücûd ayn-ı vâhideden değil, belki vâhidiyyet-i ilâhiyyenin hakîkati i’tibârıyla “ayn-ı vâhide”dir; ve merâtib-i müteaddidede ve mezâhir-i kesîrede taayyünü ve zuhûru i’ti-bârıyla o vücûd, uyûn-i kesîredir. Nitekim a’dâdın kâffesi, ayn-ı vâhide olan vâhiddin neş’et etmiştir; ve belki cümlesi vâhidin “ayn”ıdır. Şu hâlde vâhid, birçok mertebe-i adedde müteayyin olan uyûn-i kesîredir. “Vâhid” ile merâtib-i “a’dâd” arasındaki fark, icmâl ve tafsîlden ibârettir. İmdi Şeyh (r.a.) vücûd-ı vâhidin taayyünât ile kesîr ve taayyünât-ı kesîrenin hakîkatte vücûd-ı vâhid olduğunu izâhen İbrâhîm (a.s.) kıssasının beyânına şürû’ edip buyururlar ki:

فَانْظُرْ مَاذَا تَرَى ﴿قَالَ يَا أَبَتِ افْعَلْ مَا تُؤْمَرُ﴾، وَالْوَلَدُ عَيْنُ أَبِيهِ، فَمَا رَأَى
يَذْبَحُ سِوَى نَفْسِهِ، وَفَدَاهُ بِذَبْحٍ عَظِيمٍ، فَظَهَرَ بِصُورَةِ كَبْشٍ مِّنْ ظَهَرَ بِصُورَةِ
إِنْسَانٍ، فَظَهَرَ بِصُورَةِ وَلَدٍ، لَا، بَلْ بِحُكْمٍ وَلَدٍ مِّنْ هُوَ عَيْنُ الْوَالِدِ، ﴿وَخَلَقَ
مِنْهَا زَوْجَهَا﴾، فَمَا نَكَحَ سِوَى نَفْسِهِ، فَمِنْهُ الصَّاحِبَةُ وَالْوَلَدُ، وَالْأَمْرُ وَاحِدٌ
فِي الْعَدَدِ.

İmdi bak, ne görürsün! “Ey babacığım, emrolduğun şeyi yap! dedi.” (Sâffât, 37/102) Ve veled babasının “ayn”ıdır. İmdi o nefsinin gayrını zebheder görmedi; ve ona zibh-i azîmi fidâ kıldı. İmdi insan sûretiyle zâhir olan kimse, kebş sûretiyle zâhir oldu. Böyle olunca veled sûretiyle zâhir oldu. Hayır, belki vâlidin “ayn”ı olan kimse, veled hükmünde zâhir oldu; ve “ondan onun zevcini halketti” (Nisâ, 4/1). Binâenaleyh nefsinin gayrını nikâh etmedi. Şu hâlde sâhibesi ve veledi ondandır. Hâlbuki emr, adedde vâhiddir. [4/29]

Hz. Şeyh (r.a.) ibârât-ı *Fusûs*’un ekserisini, işârât derecesinde mücmel olarak îrâd buyurmuşlardır. Onun için kelime-be-kelime vâki’ olan tercümesi lisân-ı Arab ile lisân-ı Türkî arasında, maânî-i kelimât ve zamâirin şümûl ve vuzûhu nokta-i nazarından fark-ı küllî olduğu cihetle, işârât de-

recesinde olan aslından daha ziyâde muhtâc-ı şerh ve tefsîrdir. Binâenaleyh mücmelin şerhi şu vech ile olur:

Kur'ân-ı Kerîm'de zebh kıssası sûre-i Sâffât'ta **فَلَمَّا بَلَغَ مَعَهُ السَّعْيَ قَالَ يَا بُنَيَّ إِنِّي أَرَى فِي الْمَنَامِ أَنِّي أَذْبَحُكَ فَانْظُرْ مَاذَا تَرَى قَالَ يَا أَبَتِ افْعَلْ مَا تُؤْمُرُ سَتَجِدُنِي إِن شَاءَ اللَّهُ مِنَ الصَّابِرِينَ** (Sâffât, 37/102) [Kendisiyle berâber yürümeye bâlîğ olduğu vakit İbrâhîm ona şöyle dedi: “Ey oğlum, ben seni rû'yâda zebheder olduğumu gördüm. Sen basarın ve basîretin ile bak ki ne görürsün?” O da dedi ki: “Ey babacığım! Emrolunduğun şeyi yap, inşâallah beni sabredenlerden bulacaksın.”] âyet-i kerîmesinde beyân buyurulmuştur. Hz. Şeyh (r.a.) bir vücûdun taayyünât ile kesîr ve taayyünât-ı kesîrenin hakîkatte bir vücûd olduğunu bu âyet-i kerîmeyi beyân ile izâh buyurur. Ya'ni vücûd-ı vâhidin bir mazhar-ı müteayyini olan İbrâhîm (a.s.), o vücûd-ı vâhidin taayyünü olan kendi oğluna hitâb edip der ki: “Ey oğlum, ben seni rû'yâda zebheder olduğumu gördüm. Sen basarın ve basîretin ile bak ki ne görürsün? Zîrâ emr-i vücûd vâhiddir. O vücûd-ı vâhidi Hâlık mı, yoksa mahlûk mu görürsün? Eğer onu “Hâlık” görürsen, maksûd olan ma'rifet budur. Ve eğer “mahlûk” görürsen, bu ancak emr-i vücûdu hakîkat-i hâl hilâfında görmen için, cesed-i tabîi ve unsurînin basarını ve basîretini istîlâ etmiş olmasından nâşîdir. Şu hâlde senin zebhin ve cesed-i unsurî hükmünün senden ref'i lâzımdır, tâ ki emr-i vücûdu hakîkat-i hâl üzere göresin.”

İmdi vücûd-ı vâhid, ki Hak'tır, İshâk (a.s.)'ın sûretiyle mütelebbis olduğu hâlde İbrâhîm (a.s.) sûretinde müteayyin olan kendi nefesine hitâben: **يَا أَبَتِ** “Ey babacığım”, ya'ni “Ey kendi sûretinde Hak zâhir olup, o zuhûr vâsıtasıyla Hakk'ı benim sûretimde izhâr eden taayyün-i şerîf!” **افْعَلْ** [Yap!] ya'ni “Fiil-i Hakk'ın senin sûretinde zuhûruna mübâşir ol!” dedi. [4/30] Hâlbuki baba oğlunun “ayn”ıdır. Zîrâ oğlunun vücûdu, pederin eczâ-yı vücûdundan münfek olan nutfeden ibârettir; ve nutfeye ise, sûreten pederin gayrı ise de, ma'nen ve hakîkaten gayrı değildir. Şu hâlde İbrâhîm (a.s.) rû'yâsında oğlu olan İshâk (a.s.)'ı boğazladığını gördüğü vakit, kendi nefisinden başkasını boğazlar görmedi; ya'ni kendi nefisini boğazlar gördü. Ve zebîh İshâk (a.s.) mıdır, yoksa İsmâîl (a.s.) mıdır, bu husûs **Fass-ı İshâkî**'nin mukaddemesinde tafsîlen beyân olunur. Hz. İbrâhîm'in Hz. İshâk sûretinde zâhir olan nefesine Allah Teâlâ zibh-i azîmi fidâ eyledi.

Binâenaleyh âlem-i hayâlde “insan” sûretinde zâhir olan kimse, âlem-i histe “koç” sûretinde zâhir oldu ki, bunun sırrı Hz. Şeyh (r.a.) tarafından **Fass-ı İshâkî**’de izâh buyurulmuştur.

İmdi cemî’-i mezâhirde şahsiyetle müteayyin olan vücûd-ı vâhid-i hakîkî, oğul sûretinde, hayır belki oğul hükmünde zâhir oldu. Zîrâ oğul ile babanın sûreti, hakikat-i nev’iyyede müttehid olmaları i’tibâriyle birdir. Çünkü ikisi de sûret-i insâniyyede müteayyindir. Mugâyeret ancak babalık ile oğulluğun hükümlerinde ve sûret-i şahsiyededir. Cenâb-ı Şeyh (r.a.) vücûd-ı vâhidin taayyünât ile kesîr ve taayyünât-ı kesîrenin hakîkatte vücûd-ı vâhid olduğunu, ya’ni ayn-ı vâhidinin uyûn-i kesîre ile zâhir olduğunu يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَبَثَّ مِنْهُمَا أُنثًى النَّاسِ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَبَثَّ مِنْهُمَا أُنثًى النَّاسِ (Nisâ, 4/1) ya’ni “Ey nâs, sizi nefsi vâhideden halkeden ve ondan zevcesini yaratan ve onlardan birçok erkek ve kadınları neşreden Rabbinizden sakının!” âyet-i kerîmesiyle istişhâden buyurur ki: Vücûd-ı vâhid-i hakîkî, nefsi vâhideden onun zevcini halketti. Ya’ni vücûd-ı vâhid-i hakîkî kemâlât-ı esmâiyyesini izhâr için merâtibe tenezzül edip “Âdem” dediğimiz şahıs ile müteayyin oldu ki, “nefs-i vâhide”dir; [4/31] ve o nefsi vâhideden onun zevcesi olan Havvâ’yı izhâr edip şahs-ı Havvâ ile müteayyin oldu. Şu hâlde Hz. Âdem kendi nefsinden gayrısını nikâh etmemiş oldu. Binâenaleyh onun sâhibesi olan Hz. Havvâ, Hz. Âdem’in kendi nefsinden mahlûktur. Ve Âdem (a.s.) nasıl ki, zevcesi sûretinde kendi nefsinin nikâh etmiş ise, İbrâhîm (a.s.) dahi oğlunun sûretinde öylece âlem-i hayâlde kendi nefsinin boğazlar görüp âlem-i histe de, koç sûretinde, yine kendi nefsinin fidâ etti. Hâlbuki emr-i vücûd, hakîkatte aded sûretinde vâhiden ibârettir. Nitekim merâtib-i a’dâdın vâhiden ne vech ile zuhûra geldiği bâlâda tafsîl edilmiş idi.

Ma’lûm olsun ki, hakikat-i külliyye olan “ayn-ı vâhide”, taayyün-i küllî ile müteayyin olduğu vakit insâniyyet-i mutlaka olur. Zîrâ âlemde ne kadar efrâd-ı insâniyye varsa “insan” mefhûm-i küllîsi tahtına dâhil olur. Bu taayyün, ayn-ı vâhidinin taayyün-i nev’î ile müteayyin olmasıdır; ve yine o “ayn-ı vâhide” taayyün-i cüz’î ile müteayyin olduğu vakit, efrâd-ı insâniyyeden bir ferd ve bir şahıs olur. Binâenaleyh hakikat-i vâhide olan vücûd-ı vâhid-i Hak merâtib-i müteaddidede zâhir ve taayyünât-ı kesîrede

müteayyindir; ve her bir mertebe ve taayyünde bir isim ile müsemmâ olur. Meselâ mertebe-i şehâdette eşhâs-ı insâniyyeden birer şahsın sûretleri ile müteayyin oldukda Mehmed, Es'ad, Ahmed, Avnî ilh... gibi esâmî-i hâssa ile müsemmâdır. Bu eşhâstan tenâsül vukûunda “nutfe” denilir. Rahm-i mâderde “alaka”, “mudğa”, “cenîn” ve ba'dehû “tıfl” ve “insân” isimleriyle müsemmâ olur. Ve bir sûretle müteayyin olduğu vakit, o sûrete verilen isim, diğer taayyünâta verilmez. Binâenaleyh “sûret” ne kadar kesîr olursa olsun “hakikat”leri birdir; mugâyeret ancak sûretlerdedir. Hz. Mevlânâ (r.a.) bu hakikate işâreten *Mesnevî-i Şerîf*'te âtîdeki ebyâtı îrâd buyururlar: [4/32] *Mesnevî*:

گونه گونه خور دنیها صد هزار	جمله يك چیز است اندر اعتبار
از یکی چون سیر گشتی تو تمام	سرد شد اندر دلت پنجه طعام
در مجاعت پس تو احوال بوده ای	که یکی را صد هزاران دیده ای

Tercüme: “Türlü türlü yüz bin taâm vardır. İtibârda hepsi bir şeydir. Birinden tamâmen doyduğün vakit, gönlün elli taâmdan soğur. Sen açlık emrinde şaşı olmuşsun. Zîrâ biri yüz bin görmüşsün.”²⁰⁶

Ve bu ma'nâyı *Fihî Mâ Fih* nâmındaki eser-i âlîlerinde de te'yîden böyle îzâh buyururlar: “Hakikatte cezbeden birdir, fakat müteaddid görünür. Görmez misin ki, bir adam gûnâgûn yüz şey arzû eder. Meselâ tutmaç isterim, börek isterim, helva isterim, yahni isterim, meyve isterim, hurma isterim, incir isterim der; ve bunları ta'dâd ile lisâna getirir. Velâkin onun aslı aşıktır, o da birdir. Görmez misin ki, bir şeyden doyunca bunların hiçbirisi lâzım değildir, der. Binâenaleyh ma'lûm oldu ki, on ve yüz yoktur, belki “bir” vardır. وَمَا جَعَلْنَا عِدَّتَهُمْ إِلَّا فِتْنَةً (Müddessir, 74/31) “Halkın bu ta'dâdı fitnedir.”²⁰⁷

فَمَنِ الطَّبِيعَةُ وَمَنِ الظَّاهِرُ مِنْهَا، وَمَا رَأَيْنَاهَا تَقَصَّتْ بِمَا ظَهَرَ مِنْهَا، وَلَا زَادَتْ
بِعَدَمِ مَا ظَهَرَ، وَمَا الَّذِي ظَهَرَ غَيْرُهَا، وَمَا هِيَ عَيْنُ مَا ظَهَرَ لِاخْتِلَافِ الصُّوَرِ
بِالْحُكْمِ عَلَيْهَا، فَهَذَا بَارِدٌ يَابِسٌ وَهَذَا حَارٌّ يَابِسٌ، فَجَمَعَ بِالْيَبْسِ، وَأَبَانَ بِغَيْرِ

206 Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, XII, s. 551-552 (beyit: 3693-3695).

207 Bk. Mevlânâ, *Fihî Mâ Fih*, s. 10.

ذلك، والجامع الطَّيِّعَةُ، لا، بَلْ الْعَيْنُ الطَّيِّعَةُ، فَعَالَمُ الطَّبِيعَةِ صُورٌ فِي مِرَاةٍ
واحدة، لا، بَلْ صُورَةٌ وَاحِدَةٌ [4/33] فِي مَرَايَا مُخْتَلِفَةٍ، فَمَا تَمَّ إِلَّا حَيْرَةٌ
لِيَتَفَرَّقَ النَّظَرُ.

İmdi “tabîat” kimdir ve ondan zâhir olan kimdir? Ve biz onu kendisinin zâhir olan şeyle nâkıs; ve zâhir olan şeyin ademi ile zâid olduğunu görmedik. Ve zâhir olan şey onun gayrı değildir. Ve ihtilâf-ı suverden nâşî onun üzerine bu, bârid ü yâbistir; ve bu, hârr u yâbistir diye hüküm ile berâber, zâhir olan şey onun “ayn”ı değildir. Böyle olunca “tabîat” yübsü cem’etti; ve bundan gayrısını da ayırdı. Hâlbuki câmi’ olan tabiattır. Hayır, belki “ayn” tabiattır. Binâenaleyh âlem-i tabîat, bir âyîne olan sûretlerdir. Hayır, belki muhtelif âyînelerde olan bir sûrettir. Şu hâlde teferruk-ı nazardan dolayı, ancak “hayret” vardır.

Ma’lûm olsun ki, insan denilen mahlûk-ı mütefekkir, kendi vücûdunu ve muhîtindeki mevcûdâtı idrâke başlayınca fikri bunların mebdeini taharrîye kıyâm eder. Akvâm-ı vahşîyyenin bile bir mûcidin vücûdunu kabûl ile şuna buna tapmaları bu taharrî-i efkârın netîcesidir. İnsanların sûretlerindeki tefâvüt gibi akılları da mütefâvit bulunduğundan ukûl sûret-i umûmiyyede terbiye ve tahsîl ile tenevvür edip düşünceleri o nisbette teâlî eder. Fakat akıl ne kadar tenevvür ve teâlî ederse etsin, vehm ile meşûb olduğundan hakâyık-ı eşyâya ıtlâ’ için icrâ ettiği tedkîkât-ı amîka-da vehmin hükmünden tecerrüd edemez. Binâenaleyh, ben aklımla hakîkati bulurum, diyen herhangi bir âkıl-i mütefekkirin vehm ile meşûb olan aklının verdiği bir hüküm, onun hüküm-i vehminden hâriç bulunan diğer bir âkıl tarafından bir delîl ikâme olunarak çürütülür. Fakat ibtâl-i delîl eden müdekkikin vehmi dahi kendi vücûdunda hâkim olduğu için, onun vaz’ettiği kavâid-i felsefiye dahi o kimsenin hüküm-i vehminden hâriç olan diğer biri tarafından ibtâl olunur. Bu hâl böylece teselsül edip gider. İşte bunun netîcesi olarak âlemde birçok mesâlik-i felsefiye zuhûra gelmiştir. Vâkıâ [4/34] her birerlerinin hakâyıka temâs ettiği nukât mevcûddur. Fakat akıllarına hâkim olan vehimleri dâimâ sırât-ı müstakîmden ayaklarını kaydırıştır. Zamânımızın mütefekkirîni ise fen dâiresinde âlem-i tabîatı tedkîk ve hakâyıkı mahsûsâtta istidlâl etmek usûlünü ta’kîb ederler. Fakat

mahsûsâtta müteselsilen mebdée vusûl mümkün değildir. Bir hadd gelir ki mahsûsât müzmahil olur. İşte bu zamân yine sâha-i ma'kûlâta dalmak ve vehmin kuvve-i kâhiresi altında zebûn kalmak vardır. Binâenaleyh hakâyıkı akıllarıyla bulup çıkarmak için mesâî-i dâîmede bulunanlar Ömer Hayyâm hazretlerinin şu: Rubâî:

آنان که به کار عقل در میکوشند افسوس که جمله گاوِ نر میدوشند
آنان به که لباسِ ابله‌ی در پوشند کامروز به عقل تره می نفروشد

Tercüme: “Onlar ki kâr-ı akıl ile sa'yederler. Yazık ki hep öküzden süt sağlarlar. Libâs-ı belâheti giymeleri iyidir; öyle ki bugün akıl ile yaprak bile satmasınlar!”²⁰⁸ rubâîsinde dediği gibi öküzden süt sağlamak kabîlinden beyhûde izâa'-i ömr ederler. Bu hâlin sebebi, hakâyık-ı esmâiyye ve sıfâtıyyesini ta'lim için mertebe-i şehâdete bi't-tenezzül enbiyâ (aleyhimü's-selâm)ın taayyünleriyle müteayyin olan vücûd-ı vâhid-i hakîkinin, onların lisânlarından vâki' olan ihbârâtına kulak asmamaktır. Nitekim (S.a.v.) Efendimiz hâl bu merkezde iken ukalâ kendi akıllarına i'timâd edip: “Bizim muallime ihtiyâcımız yoktur, biz aklımız ile hakâyıkı idrâk edinceye kadar çalışırız. Da'vâ-yı nübüvvetle içimizden zuhûr eden bizim gibi bir âkile niçin tâbi' olalım?” deyip serkeşlik ederler. Eğer tâbi' olsalardı kendi nefislerini bilmekle Hak kendilerine zâhir olur idi. Nitekim Hak Teâlâ [4/35] Kur'ân-ı Kerîm'de buyurur: سَنُرِيهِمْ آيَاتِنَا فِي الْأَفَاقِ وَفِي أَنْفُسِهِمْ حَتَّىٰ يَتَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُ الْحَقُّ (Fussilet, 41/53) ya'ni “Biz âyâtımızı âfâkta ve kendi nefislerinde onlara gösteririz, tâ ki Hak onlara zâhir olur.” Binâenaleyh hakâyık-ı eşyâya ittılâ' için sa'yedenler mücmelen ikiye inkisâm eder:

Bir kısım çalışıp, bulduk, derler. Bunlar enbiyâya tâbi' olup onların getirdikleri şerâyie harfiyyen ittibâ' eden ve onların muvâcehesinde akıllarını aslâ kullanmayan kimselerdir ki, ehl-i hakikat ve ehl-i tasavvufur. Bu tâife kâlden ziyâde hâle rağbet ederler. Nitekim bu ma'nâyı ifhâmen Hakîm-i Senâî hazretleri buyurur:

باز گشتم ز آنچه گفتم ز آنکه نیست در سخن معنی و در معنی سخن

208 Hayyâm, *Rubâîler* (haz. Ali Güzelyüz), s. 24; *Rubâîler* (haz. M. Kanar), s. 110, 267, 455.

Tercüme: “Söylediğim şeyden rücû’ ettim. Zîrâ sözde ma’nâ ve ma’nâda söz yoktur.”

İkinci tâife, şimdiye kadar çalıştık, henüz bulamadık ve anlayamadık, fakat yine çalışacağız, elbette bir gün bulup anlayacağız, derler. Bunlar, en-biyâyâ tebaiyetten istiğnâ edip akıllarına i’timâd edenlerdir ki, bâlâda îzâh olduğu vech ile, bu yoldan mebdelerine vusûl mümkün değildir; ve bu hükümleri ancak vehimden münbaistir.

Âlem-i tabîatın yalnız akıl ile tedkiki, insanı hakikat-i sırfa îsâl edemeyeceği îzâh olunduktan sonra imâmü’l-muhakkikîn ve zübdetü’l-mutasavvifîn olan Şeyh-i Ekber (r.a.) hazretlerinin lisân-ı Hak’la “tabîat” hakkındaki beyânına rücû’ edelim:

İstifhâm sûretiyle buyururlar ki: Tabîat dediğin nedir? Ve tabîattan zâhir olan kimdir? Ya’ni “tabîat”, ulûhiyetin zâhiriyeti olan hakikat-i vâhidedir; ve yekdiğerine zıd birtakım keyfiyetleri hâiz olan ecsâm-ı tabîiyye, o hakikat-i vâhideden zâhir olup taayyünât-ı müteaddide ile müteayyin olmuştur. Binâenaleyh tabîat ve tabîattan zâhir olan ecsâm-ı tabîiyyenin hey’et-i mecmûası, hakikat cihetinden “ayn-ı vâhide”dir; ve taayyün cihetinden ise uyûn-i kesîredir. Ve “ayn-ı vâhide” dahi, Hakk’ın hakikati olan “ayn-ı ahadiyye”dir. Ve bu suver-i tabîiyye [4/36] “ayn-ı vâhide”nin taayyünât-ı muhtelifesi olduğu için, sâha-i taayyünâtta mevcûd olmayan bir şey tabîattan zuhûr ettikde, veyâhud ecsâm-ı mevcûdeden birtakımı bozulup ma’dûm oldukda, o tabîat ne eksilir, ne de ziyâdeleşir. Belki bu hâl letâfetten kesâfete ve kesâfetten letâfete intikâldir. Binâenaleyh zuhûr eden suver, adem-i mahzdan gelmez; ve ma’dûm olan suver dahi adem-i mahza gitmez. Onların vücûd ve ademleri izâfidir. Ve “tabîat”tan zâhir olan şey, tabîatın gayrı değildir. Çünkü tabîattan zâhir olan ecsâm-ı tabîiyyenin hey’et-i mecmûası hakikat cihetinden “ayn-ı vâhide”dir; ve tabîat kendisinden zâhir olan şeyin “ayn”ı değildir. Çünkü tabîattan zâhir olan suver-i muhtelif üzerine bu, soğuk ve kurudur; ve bu, sıcak ve kurudur, diye hükmolunur. Binâenaleyh böyle muhtelif hükümleri hâiz bulunan iki şey arasında tabîat kuruluşu cem’etti; fakat soğukluk ile sıcaklığı ayırdı. Şu hâlde tabîat elbette onların “ayn”ı olmaz. Çünkü tabîat bilcümle ahkâmı câmi’dir. Fakat “tabîat”tan zâhir olan eşyâ, tabîatın ba’zı ahkâmı ile zâhir

olur. Şu hâlde ezdâdı câmi' olan tabiattır. Hayır, belki bu mevcûdâtın kâf-fesini suver-i muhtelifle ile izhâr eden “ayn-ı vâhide”dir ki, o ayn-ı vâhide tabiâtın “ayn”ıdır. Binâenaleyh âlem-i tabiât bir âyînede [4/37] muntabi' olun suver-i muhtelifedir. Ya'ni âlem-i tabiât taaddüd ve tekessür hâsıl olmaksızın zât-ı ilâhiyye mir'âtında muntabi' olan gûnâgûn sûretlerdir. İşte bu müşâhede “muvaḥhid”in müşâhededesidir.

Ondan sonra Hz. Şeyh (r.a.) muhakkikin makâmını beyânen buyururlar ki: Hayır, belki âlem-i tabiât zât-ı ilâhiyyeden ibâret olan sûret-i vâhidenin muhtelif âyîneler mesâbesinde bulunan suver-i a'yânda intibâından ibârettir. Nitekim şu beyitte işâret olunur. Beyit:

فَمَا الْوَجْهُ إِلَّا وَاحِدٌ غَيْرُ أَنَّهُ إِذَا أَنْتَ ائْتَدَدْتَ الْمَرَايَا تَعَدَّدًا

Tercüme ve izâh: “Muhakkak vech-i vâhidin gayrı vücûdda bir şey yoktur. Sen âyîneleri müteaddid kıldığın vakit, o vech-i vâhid dahi âyînelerin iktizâsına göre taaddüd eder.”²⁰⁹

Şu hâlde ehl-i hicâbın nazarı müteferrik olduğu için vücûdda “hayret”ten başka bir şey yoktur. Zîrâ fıkri aklîsi kendisine hicâb olan kimse, âlem-i tabiatta mütekevvîn olan suver-i muhtelifeye nazar ettiği vakit: Bu suver-i kesîre nedir ve hakikat-i vâhide ile aralarındaki nisbet ne gibi bir şeydir? der; ve tedkik ettikçe “hayret”i artar; ve işin hakikatini anlayamadığı için çırpınır durur. Bunlardan birinin mütâlaâtını hulâseten burada zikretmek fâideden hâlî değildir: “Haydi kabûl edelim ki, bir hakikat-i mutlaka ve bizden müstakillen mevcûd bir “varlık” vardır; ve biz o hakikat-i mutlaka ile her sâniye, her ân bir temâs-ı samîmîde bulunuruz. Lâkin bu temâs onun hakikat-i zâtiyyesine muttali' olmak için kifâyet etmiyor. Muhakkaktır ki, bizim için ilk vâsıta-i idrâk havâstir. Havâs ise, bize olduğu gibi, o hakâyık-ı eşyâyı bildirmiyor. Onların ancak bizim vicdânımızda vâki' olan te'sîrâtını ihsâs ediyor. Bu ancak “eser”dir. Hâlbuki biz müessir-i hakîkiyi hakikat-i zâtiyyesiyle, ya'ni hadd-i zâtında olduğu gibi görmek, bilmek ve anlamak kaydındayız. [4/38] Bunun sebebi budur ki, bizim makinemiz, evvelâ düşünmek için değil, icrâ etmek, hareket eylemek için yapılmıştır. Yaşamak ve menâfi'-i hayâtiyyeyi mümkün olduğu kadar sür'at

209 Beyit Fahreddîn-i Irâkî'ye âittir. Bk. Irâkî, *Lemaât*, s. 40.

ve kat'iyet ile takdîr ve ta'yîn edebilmek için, uzviyetimiz, kendi muhîti-ne mutâbakat etmek mecbûriyetindedir. Zâten başka türlü olamazdı. Eğer olsa idi, birer vücûd-ı uzvî olarak bekâ bulup tekâmül edemez idik. İşte bunun için biz, bu havâssimizle kâinâta baktığımız vakit, onda meknûz olan hakikat-i zâtıyyeyi değil, ancak işimize yarayan ve bekâ-yı şahsımıza hâdim olan hâdisât-ı sathıyyeyi telakkî edebiliyoruz. Binâenaleyh aradığımız hakîkate bedel, onun zâtına, aslına kat'iyyen benzemeyen bir timsâl-i fikrî elde edebiliyoruz. Şu hâlde ne yapmalı da hakikat-i eşyâyı idrâke yol bulmalı? Bâtına tevcîh-i nazar edip keyfiyyât-ı vicdâniyyeyi inceden inceye tahlîl etmeli; ilh..."

İşte görülüyor ki, bu feylesof mahsûsâtta ma'kulâta intikâl ediyor. Fakat ma'kulâtı da şevâib-i gûnâgûndan hâlî görmüyor. Tedkîkâta giriyor. Emîn olsun ki, bu tedkîkât-ı akliyyesi de vehminin taht-ı te'sîrindedir. Vehim ise vücûd-ı hayvânîde keyfiyyât-ı vicdâniyyenin en kavîsidir. İşte nazar-ı fikrî ile mebdée doğru bu kadar gidilebilir. Diğer feylesofların nazariyatı dahi hep bunun gibidir. Onun için Hz. Hayyâm onların hâlini şu rubâide ne güzel tasvîr buyurmuştur. Rubâi:

در چرخ بانواع سخنها گفتند این بیخبران گوهر دانش سفتند
واقف چو نگشتند بر اسرارِ فلك اول زنجی زدند و آخر خفتند

Tercüme: "Âlemde türlü türlü sözler söylediler. Bu hakikat-i hâlden bî-haber olanlar ma'rifet gevherini deldiler. Vaktâki esrâr-ı âleme ve hakâyık-ı eşyâyâ vâkıf olmadılar, evvelâ çene çaldılar; sonra da uyudular."

Hâlbuki suver-i enbiyâda müteayyin olan hakikat-i vâhidenin evhâm-ı akliyyeden müberrâ olan [4/39] ihbârat ve ta'limâtını sem'-i i'tibâra almadıkça hakîkate vusûl mümkün değildir. Zîrâ bu ihbârât o hakikat-i vâhidenin kendisi tarafından, yine kendi vücûh-i kesîresine, külliyyât-ı esmâ ve sıfâtını tebliğden ibârettir. Eğer o hakikat-i vâhide mertebe-i nübüvvet ve risâlete tenezzül etmese idi, herkes kendi Rabb-i hâssına müteveccih kalır ve Rabbü'l-erbâb ve Vâhid-i Kakhâr olan Allah'dan gâfil bulunurdu. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de buyrulur: *أَلْرَبَّاتِ مُتَفَرِّقُونَ خَيْرٌ أَمْ اللَّهُ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ* (Yûsuf, 12/39) ya'ni "Erbâb-ı müteferrika mı hayırlıdır, yoksa Vâhid-i Kakhâr olan Allâh mı hayırlıdır?"

وَمَنْ عَرَفَ مَا قُلْنَاهُ لَمْ يَحَرِّ، وَإِنْ كَانَ فِي مَزِيدٍ عِلْمٍ فَلَيْسَ إِلَّا مِنْ حُكْمِ
 الْمَحَلِّ، وَالْمَحَلُّ عَيْنُ الْعَيْنِ الثَّابِتَةِ، فِيهَا يَتَنَوَّعُ الْحَقُّ فِي الْمَجَلَى، فَتَتَنَوَّعُ
 الْأَحْكَامُ عَلَيْهِ، فَيَقْبَلُ كُلُّ حُكْمٍ، وَمَا يَحْكُمُ عَلَيْهِ إِلَّا عَيْنٌ مَا تَجَلَّى فِيهِ، وَمَا
 ثُمَّ إِلَّا هَذَا.

Ve bizim dediğimiz şeyi ârif olan kimse, “hayret”e düşmez. Her ne kadar mezîd-i ilimde ise de, ancak mahallin hükmündedir. Hâlbuki mahal, ayn-ı sâbitenin “ayn”ıdır. Binâenaleyh Hak, onunla meclâda mütenevvi’ olur. Böyle olunca onun üzerine ahkâm tenevvü’ eder. Şu hâlde her hükmü kabûl eder. Hâlbuki onun üzerine ancak tecellî eylediği “ayn” hükmeder; ve vâki’ olan ancak budur.

Ya’ni biz bâlâda gerek merâtib-i a’dâdı ve gerek tabîatı îzâh eylediğimiz sırada beyân ettik ki, vücûd-ı vâhid-i Hak, zâtı cihetinden vâhid olup ta-addüdü kabûl etmez. Fakat kesîr olan esmâsı hasebiyle muhtelif sûretler ile zâhir olup müteaddid görünür. İşte bunun [4/40] böyle olduğunu bilen kimse taayyünât-ı kesîreyi görüp: “Müstakil bir vücûd-ı hakîkî vardır. Fakat bu kesretle o vahdet beynindeki nisbet nedir? Ve o vücûd nasıl olmuş da suver-i muhtelif ve vücûdât-ı mütenevvia ile çoğalmıştır?” diye ehl-i hicâb gibi “hayret”e düşmez. Vâkıâ her bir nefesinde o ârifin Hak ve halk hakkındaki ilmi tezâyüd eder; ve kendisi (S.a.v.) Efendimiz hazretlerinin isr-i âlîlerine iktifâen عِلْمًا زِدْنِي رَبِّ (Tâhâ, 20/114) [Yâ Rab! Bana ilmi ziyâde et!] der. Fakat bu ziyâde-i ilim “hayret”i iktizâ etmez; belki o ulûm, ba’zısı ba’zısının fevkinde olarak ulûm-i yakîniyyedir; ve adem-i hayretle berâber ilimdeki ziyâde, ancak mahallin hükmünden hâsıl olur; ve mahal ayn-ı sâbitenin “ayn”ıdır ki, Hak o a’yân-ı sâbitenin isti’dâdâtına göre “meclâ”da ve “mezâhir”de türlü türlü görünür.

A’yân-ı sâbitenin ne demek olduğu **Fass-ı Üzeyr**’de misâl ile îzâh olunmuştur. A’yân-ı sâbitenin yekdîgerinden mümtâz oluşu, esmâ-i ilâhiyye arasındaki fark ve imtiyâzdan münbaisdir. Zîrâ a’yân-ı sâbite esmâ-i ilâhiyyenin zılâlidir. Gölgele ise, gölge sâhiblerinin biçimine göre zâhir olur. Vücûd-ı vâhid-i Hak ise bittabi’ kendi esmâsını câmi’dir. Binâenaleyh Hakk’ın kendi zâtına tecellîsi indinde, kendi ilminde peydâ olan ve suver-i

esmâiyyesinden ibâret bulunan, a'yân-ı sâbite, Hak üzerine isti'dâdlarıyla ne hüküm vermiş iseler, Hak o hükümleri kabûl eder; ya'ni Hak mahkûmün-aleyh olur. Fakat Hak üzerine hükmeden "a'yân" onun zâtından hâriç şeyler değildirler. Çünkü a'yân-ı sâbite, ki mahall-i tecellîdir, ilm-i ilâhîde zâhir olan suverden ibârettir; ve suver-i ilmiyye ise, Alîm'in zâtından hâriç değildir.

Meselâ bir ressam tasvîr edeceği levhanın sûretini evvelâ zihninde tasavvur eder. Binâenaleyh levhanın vücûd-ı ilmîsi ressamın ilminde [4/41] peydâ olur. İşte bu sûret ressamın kendi zâtından hâriç değildir. Ve kezâ o ressam olan şahısta hattâtîyet sıfatı dahi bulunup da bir yazı levhası tertîb etmek istese, yazacağı levhayı evvelâ yine zihninde tasavvur eder; ve bu levhanın dahi sûret-i ilmîsi peydâ olur. Fakat resim levhasıyla yazı levhası başka başka hükümleri hâizdir. Zîrâ ressamîyet ve hattâtîyet sıfatları o şahıs üzerine lisân-ı isti'dâdlarıyla "Bizi böyle tasvîr et!" diye hükmettiler. O şahıs dahi onların verdikleri hükme binâen, kendi zâtının kendi zâtına tecellîsi indinde, ilminde peydâ olan onların suver-i ilmiyyesine, o sûrette olmalarına hükmetti. Şu hâlde o şahs-ı vâhid hükmü, ancak kendi zâtından kabûl etmiş oldu. İşte hakîkatte vâki' olan hâl ancak bundan ibârettir. Ya'ni Hak üzerine hükmeden ancak Hakk'ın tecellî eylediği a'yân-ı sâbitedir. Ve Hak "ayn-ı vâhide" iken esmâ ve sıfâtının sûretlerinden ibâret bulunan a'yân-ı sâbitenin verdiği hükümler ile müteaddid görünür; ve كُلُّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ (Rahmân, 55/29) [O her ânda bir şe'ndedir.] âyet-i kerîmesi mûcibince ebedü'l-âbâd bu tecellîsi devâm edip gider. Zîrâ esmâ-i ilâhiyye her ne kadar külliyyâtı i'tibâriyle kâbil-i ta'dâd ise de cüz'iyâtı i'tibâriyle nâ-mütenâhîdir. Binâenaleyh tecellîsi dahi nâ-mütenâhî olur.

Hz. Şeyh (r.a.) bâlâda beyân buyurduğu hakâyıkı âtîdeki ebyât-ı şerîfe de icmâl edip buyururlar ki:

فَالْحَقُّ خَلَقَ بِهَذَا الْوَجْهِ فَاعْتَبِرُوا وَلَيْسَ خَلْقًا بِذَلِكَ الْوَجْهِ فَادْكُرُوا

İmdi Hak, bu vech ile halktır. İbret alınız! O vech ile de halk değildir. Tezekkür edin!

Ya'ni a'yân âyînelerinde, ayn-ı vâhide olan Hakk'ın, o âyînelerin muktezâsına göre zuhûru i'tibâriyle tekevvün eden bu suver-i kesîre, ki biz ona

“halk” ta’bîr ederiz, onların cümlesi Hak’tır. Binâenaleyh bundan ibret alıp âyînelerin kesretini bırakarak, bu âyînelerde mütecellî olan vech-i vâhidi müşâhede [4/42] ediniz! Ve yine biliniz ki, vücûd-ı latîf-i Hak mertebe-i ahadiyyette kesret ve kesâfetten münezzehdir. İşte bu i’tibâr ile Hak, “halk” dediğimiz bu suver-i kesîfe değildir. Binâenaleyh vech-i vâhidi tezekkür edin!

مَنْ يَدْرِ مَا قُلْتُ لَمْ تَحْذُلْ بِصِيرَتِهِ وَلَيْسَ يَدْرِيه إِلَّا مَنْ لَهُ بَصَرٌ

Benim dediğim şeyi bilen kimsenin basîreti mahzûl olmaz. Ve onu ancak basarı olan kimse bilir.

Ya’ni Hakk’ın bir vech ile halk olduğunu, bir vech ile olmadığını bilen kimsenin basar-ı basîreti avn ve nusret-i ilâhîye nâil olur; ve avn-i ilâhî onun basîretini terketmek sûretiyle mahzûl olmaz. Ve bu zikrolunan hakâyıkı ancak basar-ı hadîd ve keskin nazar sâhibi bilir ve anlar.

جَمْعٌ وَفَرَقٌ فَإِنَّ الْعَيْنَ وَاحِدَةٌ وَهِيَ الْكَثِيرَةُ لَا تُبْقِي وَلَا تَذُرُ

Cem’ et ve fark et! Zîrâ “ayn” vâhidedir. Ve o kesîrdir; ibkâ etmez ve bırakmaz.

Ya’ni mertebe-i ulûhiyyette “cem” ve “vahdet” ile hükmet! Ve mertebe-i kesrette dahi “fark” ile hükmeyle! Zîrâ hakîkatte “ayn”, birden ibârettir. Ve o “ayn-ı vâhide”, ki vücûd-ı vâhid-i hakîkidir, “a’yân” âyînelerinde mütecellî olan esmâsı hasebiyle müteaddid ve çok görünür. Vahdeti ile tecellî ettiği hinde o keserâtta hiçbir şey ibkâ etmez; ve onlardan hiçbirisini hâli üzere terketmez. Nitekim Hak Teâlâ buyurur: لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ (Mü’min, 40/16) [Bugün mülk kimindir? Vâhid ve Kakhhâr olan Allâh’ındır!] Ya’ni kıyâmet-i suğrâda ve kübrâda Hak kesret-i esmâiyyesine hitâben “Mülk kimindir?” buyurur. [4/43] Hâlbuki o keserât, ayn-ı vâhide olan kendi vücûd-ı vâhid-i hakîkisinde ihtifâ eylediği cihetle lisân-ı esmâ lâl ü ebkem olup “senindir” veyâ “benimdir” diyen bulunmaz. Yalnız üç ismin ahkâmı bâkî olduğundan cevâb bilcümle esmâyı taht-ı hîtasına almış olan “Allah” ismi tarafından sâdır olur. Zîrâ “Kakhhâr” ismi, bilcümle keserâta kahr ile tecellî edip onları “ayn-ı vâhide”ye ircâ etmiştir; ve “Vâhid” ismi dahi o keserâtı ism-i Kakhhâr’ın yedinden alıp kendinde cem’eylemiştir;

ve “Allah” ismi ise, cemî’-i esmâ gibi o mertebede Vâhid ve Kâhhâr’ı dahi ihâta etmiştir. Binâenaleyh kıyâmet-i suğra ve kübrâda esmâ-i ilâhiyye ta’tîl ve tecelliyât-ı Hak munkatı’ olmayıp, belki bu üç ismin kemâlâtı zuhûra gelmiştir. Şu kadar ki, diğer esmânın ahkâmı bu üç ismin zuhûr-ı saltanatı indinde, onların zevâl-i ahkâmına intizâren ihtifâ etmişlerdir. Nitekim Hak “rızâ” ile zâhir olduğu ânda “gazab” ile zâhir olmaz. Bundan onun gazabı muattal bulunduğu ma’nâsı anlaşılmaz. Ve meselâ güneş doğduğu vakit, yıldızların nûru muattal değildir. Yine onlar neşr-i envâr ederler. Fakat nûr-i şemsin şiddetinden onların ziyâları görünmez. Ve kıyâmet-i kübrâ hakkındaki tafsîlât-ı sâire **Fass-ı Âdemî**’de mürûr etmiştir.

Suâl: Kıyâmet-i suğra ve kübrâ ne demektir?

Cevâb: “Kıyâmet-i suğra” مَن مَاتَ فَقَدْ قَامَتْ قِيَامَتُهُ [Ölen kimsenin kıyâmeti kopar.] hadîs-i şerîfi mûcibince her bir ferдин mevtiyle vâkî’ olan kıyâmettir. Mevt dahi iki türlüdür; Birisi “mevt-i irâdî”, diğeri “mevt-i ıztırârî” dir. “Mevt-i irâdî”, tarîk-i Hakk’a sâlik olanların riyâzât-ı şedîde ve mücâhedât-ı kesîreye muvâzabatla sıfât-ı nefsâniyyelerini imhâ etmeleriyle zuhûra gelir. مَوْتُوَا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا [Ölmeden evvel ölünüz!] hadîs-i şerîfinde emr buyurulan mevt budur. Bu hâle gelen sâlikin nazarında, ne kendi vücûdu ve ne de keserât-ı âlemin vücûdu kalmaz. Her nereye baksa vech-i vâhidi görür. Belki onun görmesi, Hakk’ın kendisini [4/44] görmesi olur. “Mevt-i ıztırârî”, hakâyık-ı ahvâlden bî-haber olan ve hayât-ı hayvâniyyede bilcümle hayvânâtla müşterek bulunan ehl-i hicâbın mevtidir. Bu bahsin tafsîli uzundur. Bu kadar kifâyet eder.

“Kıyâmet-i kübrâ” dahi, hey’et-i mecmûa-i âlemin vücûd-ı izâfî-i Âdem gibi vakit gelince fenâ bulmasıdır. Zîrâ hey’et-i mecmûa-i âlem, Âdem gibi bilcümle esmâ-i ilâhiyyenin mazharı olduğundan ehl-i hakikat “insân-ı kebîr” tesmiye etmişlerdir. Eceli gelince insân-ı sagîr nasıl ölür ve vücûd-ı izâfîsi muzmahil olursa, “insân-ı kebîr” dahi öylece ölür ve vücûd-ı izâfîsi mahvolur. Ve bu vakitte dahi bâlâda izâh olunduğu üzere Allah, Vâhid ve Kâhhâr isimlerinin kemâlâtı zuhûr eder. Zîrâ kable’l-halk olan ulûhiyet ve vâhidîyet ve kâhhâriyet aralarında icmâl ve tafsîl i’tibârıyla fark vardır. Tafsîlât-ı sâire **Fass-ı Âdemî**’de mürûr etmiştir.

Bu ebyât-ı şerîfeden sonra Hz. Şeyh (r.a.) **Fass-ı İdrîsî**'nin beyânına rucû edip buyururlar ki:

فَالْعِلِّيُّ لِنَفْسِهِ هُوَ الَّذِي يَكُونُ لَهُ الْكَمَالُ الَّذِي يَسْتَعْرِقُ بِهِ جَمِيعَ الْأُمُورِ
الْوُجُودِيَّةِ وَالنَّسَبِ الْعَدَمِيَّةِ، بِحَيْثُ لَا يُمَكِّنُ أَنْ يَفُوتَهُ نَعْتُ مِنْهَا، وَسَوَاءٌ
كَانَتْ مَحْمُودَةً عُرْفًا وَعَقْلًا وَشَرْعًا، أَوْ مَذْمُومَةً عُرْفًا وَعَقْلًا وَشَرْعًا، وَلَيْسَ
ذَلِكَ إِلَّا لِمُسَمًّى اللَّهِ خَاصَّةً.

İmdi li-nefsihî “Aliyy” odur ki, onun için bir kemâl ola ki onunla cemî’-i umûr-i vücûdiyye ve niseb-i ademîyyeyi istiğrâk ede. O vech ile ki, ondan bir na’t onu fevtetmek mümkün olmaya. Gerek örfen ve aklen ve şer’an mahmûd olsun; ve gerek örfen ve aklen ve şer’an mezmûm olsun, müsâvîdir. Hâlbuki bu, ancak hâssaten “Allah” ismi ile müsemmâ olan içindir. [4/45]

Ya’ni kendi zâtı ve hakîkati ile “Aliyy” olan vücûd, o vücûddur ki, o vücûd için öyle bir kemâl sâbit olur ki, ne kadar umûr-i vücûdiyye ve niseb-i ademîyye varsa o kemâl sebebiyle hepsini istiğrâk eder ve cümlesini muhît olur. Ve bu istiğrâk ve ihâta öyle bir istiğrâk ve ihâatadır ki, o umûr-i vücûdiyye ve niseb-i ademîyyeden hiçbir na’t onu fevtetmek mümkün olmaz. “Umûr-i vücûdiyye”den murâd, hâriçte mevcûd olan “a’yân”dır; ve “niseb-i ademîyye”den murâd dahi hâriçte mezâhiri ve “a’yân”ı olmayan sıfât ve esmâdır. Ve o vücûdun istiğrâk ettiği ve muhît bulunduğu umûr-i vücûdiyye ve niseb-i ademîyye, kerem ve şecâat ve kerîm ve şecî’ gibi örfen; ve ihsâna ihsân ile mukâbele ve muhsin gibi aklen; kâtilin katli ve cihâd ve bu husûstaki kâtil gibi şer’an mahmûd olabilir. Veyâhud buhl ve cübûn ve bahîl ve cebân gibi örfen; ve inkâr-ı ihsân ve münkir-i ihsân gibi aklen; ve Allâh’ı inkâr eden ve münkir-i ulûhiyyet gibi şer’an mezmûm olabilir. Böyle dahi olsa müsâvîdir. Zîrâ bunlar dahi mezâhir-i esmâdır; ve ba’zı esmânın zuhûr-ı kemâlâtı bunların vücûdunu iktizâ eder. Ve cemî’-i mehâmid ve mezâmmin Hakk’a keyfiyyet-i rücûu bahsi **Fass-ı İbrâhîmî**’de tafsîl olunmuştur. Oraya mürâcaat lâzımdır. Ve cemî’-i mehâmid ve mezâmmin vücûdu, Hakk’a nisbeten hikmettir. Mahmûdiyet ve mezmûmiyet halka nisbet iledir. Hâlbuki bu ulüvv-i zâtî ve hakîkî, ancak hâssaten “Allah” ismi

ile müsemma olan zât için sâbittir; ve “Allah” ismi ile müsemma olan zât, ahadiyet mertebesinden mertebe-i vâhidiyyete tenezzül etmedikçe bu isim ile tevsim olunmaz. Zîrâ zât-ı ahadiyye hiçbir sıfat ve nuût ve esâmî ile mevsûf ve men’ût ve müsemma değildir. Mertebe-i zât-ı sırfтан sıfat ve esmâ mertebesine bi’t-tenezzül “taayyün-i evvel” ile müteayyin oldukda “Allah” ism-i câmiîyle müsemma olur; ve bu mertebe bilcümle esmâ-i ilâhiyye suverinin ilm-i ilâhîde peydâ olarak yekdiğerinden mümtâz olduğu mertebedir; ve bu mertebe, [4/46] mâdemki bilcümle esmâyı câmi’dir, şu hâlde ne kadar umûr-i vücûdiyye ve niseb-i ademîyye varsa hepsini muhîtt olur. Nitekim Hak Teâlâ buyurur: *وَكَانَ اللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ مُحِيطًا* (Nisâ, 4/126) [Allah her şeyi muhîttir.]

Hikâye: Bir mutasavvîf ile bir mütekellim arasında mübâhase vâki’ oldu. Mütekellim dedi ki: “Ben kelb sûretinde dahi cilveger olan Hudâdan bîzârım.” Mutasavvîf dahi buyurdu ki: “Ben de kelb sûretinde cilveger olmayan Hudâdan bîzârım.” Orada hâzır olanlar dediler ki: “Bunlardan birisinin kavli küfür oldu.” Muhakkikînden bir zât cevâb verdi ki: “Hayır, hiçbirî kâfir olmadı. Zîrâ birinin sözü diğere nazaran her ne kadar bed görünüyor ise de, mütekellim, Hakk’ın eşyâ-yı hasîsede zuhûrunu münâsib görmedi; ondan tenzih etti. Mutasavvîf ise Hakk’ın şerîf ve hasîs eşyâda cilveger olmasını kemâlât-ı ilâhiyyeden bilip eşyâ-yı hasîseden tenzihini bu kemâlâta münâfi buldu. Binâenaleyh her ikisi de zât-ı Hak hakkında hüsn-i nazar sâhibi olmuş oldu.”

Ma’lûm olsun ki, şerâfet ve hasâset umûr-i nisbiyyeden ibârettir. Meselâ necâset taayyün-i beşerîye nazaran kabîhdir; eklolunmaz ve şer’an haramdır; ve üzerimize bulaşsa namaz kılınmaz; tahâret lâzımdır. Fakat bu hü-küm taayyünât-ı saîreye nazaran böyle değildir. Necâset, necâset böceğine nisbeten elbette şerîftir. Çünkü necâsât içinde taayyüş eder; ve kezâ domuz dahi onunla tegaddî eder. Şu hâlde hüsn ve kubh nisbîdir. İnsan kendince kabîh gördüğü şeyde Hakk’ın zuhûrunu münâsib görmez. Vâkiâ bu edebdir, hoştur. Fakat hakikat-i emrden gafflettir. Onun için Hz. Şeyh-i Ekber (r.a.) *Risâle-i Ahadiyye*’lerinde buyururlar ki:

وَإِنْ سَلَّ سَائِلٌ وَقَالَ بَأَيِّ نَظَرٍ تَنْظُرُ إِلَى جَمِيعِ الْمَكْرُوهَاتِ وَالْمَحْبُوبَاتِ؟ فِإِذَا رَأَيْنَا مِثْلًا رَوْنًا

أَوْ حَيْفَةً أَنْقُولُ هُوَ اللَّهُ تَعَالَى؟ قُلْنَا: اللَّهُ تَعَالَى وَتَقَدَّسَ أَنْ يَكُونَ شَيْءٌ مِنْ هَذِهِ الْأَشْيَاءِ، وَكَلَامُنَا مَعَ مَنْ لَا يَرَى الْحَيْفَةَ حَيْفَةً وَلَا يَرَى الرُّوثَ رُوثًا، بَلْ كَلَامُنَا مَعَ مَنْ لَهُ بَصِيرَةٌ وَلَيْسَ بِأَكْمَهَ.

Ya'ni: "Eğer bir sâil suâl edip cemî-i mekrûhât ve mahbûbâta hangi göz ile bakalım? Bir revs ve cîfeyi gördüğümüz vakit, ona Allah Teâlâ mı diyelim? [4/47] Biz deriz ki, Hak Teâlâ bunlardan bir şey olmaktan mukaddes ve âlîdir; ve bizim kelâmımız, revsi revs ve cîfeyi cîfe görmeyen kimseyedir. Belki kelâmımız basîreti olup ekme olmaya kimseyedir."²¹⁰

وَأَمَّا غَيْرُ مُسَمَّى اللَّهِ خَاصَّةً مِمَّا هُوَ مَجْلَى لَهُ أَوْ صَوْرَةٌ فِيهِ، فَإِنْ كَانَ مَجْلَى لَهُ فَيَقَعُ التَّفَاضُلُ، لَا بُدَّ مِنْ ذَلِكَ بَيْنَ مَجْلَى وَمَجْلَى، وَإِنْ كَانَ صَوْرَةً فِيهِ فَتِلْكَ الصَّوْرَةُ عَيْنُ الْكَمَالِ الذَّاتِيِّ، لِأَنَّهَا عَيْنُ مَا ظَهَرَتْ فِيهِ، فَالَّذِي لِمُسَمَّى اللَّهِ هُوَ الَّذِي لَتِلْكَ الصَّوْرَةِ، وَلَا يُقَالُ هِيَ هُوَ وَلَا هِيَ غَيْرُهُ.

Ve ammâ hâssaten "Allah" ismi ile müsemmanın gayrısı ki, onun için meclâdır, yâhud onda bir sûrettir. Eğer onun için meclâ olursa, tefâzul vâkî' olur. Bir meclâ ile bir meclâ arasında bu, lâbüddür. Ve eğer onda bir sûret olursa, imdi o sûret, ayn-ı kemâl-i zâtîdir. Zîrâ o, onda zâhir olan şeyin "ayn"ıdır. Böyle olunca "Allah" ile müsemma olan için sâbit olan, bu sûret için de sâbit olur; ve o sûret odur ve onun gayrıdır, denilmez.

Ya'ni hâssaten "Allah" ismiyle müsemma olanın gayrısına gelince: O, ya "Allah" için meclâdır; veyâhud vücûd-ı Hak âyînesinde zâhir olan bir sûrettir. Ya'ni ya vücûd-ı hâricî ve hissî ile müteayyin olan suver-i avâlimden bir meclâ ve âyîne olup onu izhâr eder. Veyâhud vücûd-ı hâricî ve hissî ile müteayyin olmayıp vücûd-ı Hak âyînesinde mertebe-i akılda zâhir olan bir sûret olur. Binâenaleyh suver-i âlemden biri gibi ism-i "gayr" ile müsemma olan şey, Allah için meclâ ve âyîne olursa, o vakit bu mecâlî arasında tefâzul vâkî' olur. Meselâ suver-i âlemden bir sûret olan insân-ı kâmil, cemî-i esmâ için meclâ ise de, o sûretlerden birisi olan insân-ı gayr-ı kâmil, bilcümle esmâ için meclâ değildir. [4/48] Belki esmanın ba'zıları onda zâhir olmamıştır. Ve kezâ her birerleri birer meclâ olan hayvan ve

210 İbnü'l-Arabî, *Nefsini Bilen Rabbini Bilir*, s. 121-124; İbnü'l-Arabî, *Abadiyyet Risâlesi*, s. 73-75.

nebât ve cemâd dahi böyledir. Hayvanda zâhir olan esmâ nebâta ve nebâtta zâhir olan esmâ dahi cemâda nisbetle daha ziyâdedir. İşte mecâlî arasında böylece tefâzul vâkî' olur. Şu hâlde meclâlardan her bir meclâ için kemâl-i zâtî yoktur. Belki o meclâların mazhar oldukları isimlere göre kemâlden nasîbleri vardır. Binâenaleyh her birisinin ulüvv-i zâtîden dahi nasîbleri ancak ihâtalarına göre olur.

Ve eğer ism-i “gayr” ile müsemmâ olan şey, vücûd-ı hâricî ve hissî ile müteayyin olmayıp vücûd-ı Hak âyînesinde mertebe-i akıldâ zâhir olan bir sûret olursa, ya'ni ilm-i ilâhîde peydâ olan a'yân-ı sâbiteden biri ve suver-i ilmiyye-i ilâhiyyeden bir sûret olursa, o sûret için ayn-ı kemâl-i zâtî hâsıl- dır. Zîrâ o sûret, içinde zâhir olduğu vücûdun “ayn”ıdır. Demek ki “Allah” ile müsemmâ olan vücûd için sâbit olan kemâl-i zâtî, vücûd-ı Hak'ta zâhir olan o sûret-i vâhîde için dahi sâbit olur. Ve “Allah” ile müsemmâ olan zât için sâbit olan sûrete, Hakk'ın “ayn”ıdır denilmez. Zîrâ bir şeyin sûreti, her vech ile o şeyin “ayn”ı değildir. Ve kezâ o sûrete, “Allah” ile müsemmâ olan zâtın her vech ile gayrıdır dahi denilmez. Çünkü zâta mensûb olan bir sûret olup esmâdan münfek değildir.

Misâl: Bilfarz kendisinde hattâtlık, ressamlık ve nakkâşlık sıfatları bulunan bir kimse, hattât ve ressam ve nakkâş isimleriyle zâhir olmak için hâriçte bir yazı ve resim levhası vücûda getirir ve bir nakış gösterir. İşte mer-tebe-i histe meşhûd olan bu sûretler, o şahsın bu isimlerinin birer meclâ ve âyîneleridir; ve bu sûretler arasında tefâzul bulunduğu zâhirdir. Çünkü yazı levhasında o şahsın ressamlığı ve nakkâşlığı görünmez; ve resim levha-sıyla nakşında dahi onun hattâtıyeti meşhûd olmaz. Fakat o şahıs, bunları henüz tahrîr ve resm ve nakşetmemiş, ancak onların ilminde [4/49] sûret-lerini tasarlamış bulunursa, o sûretler vücûd-ı hissî ile müteayyin olmayıp henüz mer-tebe-i akıldadırlar; ve bunlar o şahsın vücûdunun hâricinde mü-teayyin olmadığı için, kendisinin “ayn”ı olurlar. İşte bâlâdaki hakâyıkın her ciheti bu misâle tatbîk olunabilir. İyi teemmül etmek lâzımdır.

وَقَدْ أَشَارَ أَبُو الْقَاسِمِ بْنِ قَسِيٍّ فِي خَلْعِهِ إِلَى هَذَا بِقَوْلِهِ: إِنَّ كُلَّ اسْمٍ إِلَهِيٍّ
يَتَسَمَّى بِجَمِيعِ الْأَسْمَاءِ الْإِلَهِيَّةِ وَيُنْعَتْ بِهَا، وَذَلِكَ هُنَاكَ أَنَّ كُلَّ اسْمٍ يَدُلُّ

على الذاتِ وعلى المعنى الذي سيقَ له ويطلبُ به، فمن حيث دلالتُه على الذاتِ له جميعُ الأسماءِ، ومن حيث دلالتُه على المعنى الذي ينفردُ به يَمَيِّزُ عن غيره كالرَّبِّ والخالقِ والمُصَوِّرِ إلى غيرِ ذلك، فالاسمُ المُسمَّى من حيث الذاتِ، والاسمُ غيرُ المُسمَّى من حيث ما يَخْتَصُّ به من المعنى الذي سيقَ له.

Ve muhakkak Ebû Kâsım ibn Kasî, Hal'ında: "Tahkîkan her bir ism-i ilâhî cemî'-i esmâ-i ilâhiyye ile mütesemmî ve onlar ile men'ût olur" kavli ile buna işâret etti. Ve burada beyânı budur ki, muhakkak her bir isim "zât"a ve kendisi için vaz'olunan "ma'nâ"ya delâlet eder ki, onu taleb eder. Binâenaleyh onun zâta delâleti haysiyetinden, onun için cemî'-i esmâ-i ilâhiyye hâsıdır; ve onunla infirâd eylediği ma'nâ-ya delâleti haysiyetinden, Rab ve Hâlık ve Musavvir ve bunların gayrı gibi, kendisinin gayrından temeyyüz eder. İmdi isim, zât cihetinden müsemmâdır; ve isim, kendisi için vaz'olunan ma'nâdan ona muh-tass olan şey cihetinden müsemmânın gayrıdır.

Ya'ni Ebu'l-Kâsım b. Kasî (k.s.) hazretleri, ki meşâyih-i Mağrib'in ekâbi-rindendir, te'lîf buyurmuş olduğu *Hal'-i Na'leyn* nâmındaki kitâb-ı münîfin-de ibâre-i fassta mürûr eden ma'nâya işâreten buyururlar ki: Herhangi bir ism-i ilâhîyi alırsan al o isim, esmâ-i ilâhiyyenin [4/50] kâffesiyle mütesemmî ve o isimler ile men'ût olur. Hz. Şeyh (r.a.) zâten *Hal'-i Na'leyn* kitâbını tamâ-men şerh buyurmuş oldukları gibi, burada da kitâbın bu ibâresini îzâhen bu-yururlar ki: Her bir ism-i ilâhînin medlûlü ikidir. Birisi "zât", diğeri kendisi-nin mevzû' olduğu "ma'nâ-yı husûsî"dir. Meselâ "Rezzâk" dediğimiz vakitte hâtıra zât-ı Hak hutûr eder. Zîrâ Rezzâk-ı hakîkî ancak zât-ı Hak'tır. Fakat rızık verebilmek için Rezzâk, Hayy, Alîm, Semî', Basîr, Hâlık, Rab, Musavvir, Ganî ilh... ne kadar esmâ var ise cümlesini hâiz olmak lâzım gelir. Binâena-leyh Rezzâk ismi zâta delâlet etmesi cihetinden kâffe-i esmâ ile mütesemmî ve men'ût olur; ve fakat kendine mahsûs olan ma'nâ cihetinden diğeri isim-lerden ayrılır. Zîrâ Rezzâk'ın gördüğü iş, Alîm ve Semî' ve Musavvir'den bek-lenmez. Şu hâlde isim, zâta delâleti cihetinden müsemmâdır. Fakat vaz' olun-duğu ma'nâ-yı husûsiye delâleti cihetinden müsemmânın gayrı olur.

فَإِذَا فَهَمْتَ أَنْ الْعَلِيِّ مَا ذَكَرْتَاهُ عَلِمْتَ أَنَّهُ لَيْسَ عُلْوُ الْمَكَانِ وَلَا عُلْوُ الْمَكَانَةِ،
فَإِنَّ عُلْوَ الْمَكَانَةِ يَخْتَصُّ بِؤَلَاةِ الْأَمْرِ كَالسُّلْطَانِ وَالْحُكَّامِ وَالْوُزَرَءِ وَالْقَضَاةِ وَكُلِّ ذِي
مَنْصِبٍ سِوَاهُ كَانَتْ فِيهِ أَهْلِيَّةُ ذَلِكَ الْمَنْصِبِ أَوْ لَمْ تَكُنْ.

İmdi sen bizim zikrettiğimiz “Aliyy”yi anladığın vakit, muhakkak onun ulüvv-i mekân ve ulüvv-i mekânet olmadığını bildin. Zîrâ ulüvv-i mekânet, sultân ve hükkâm ve vüzerâ ve kuzât ve bu mansıba ehliyeti bulunsun bulunmasın, her bir mansıb sâhibi gibi veliyyü'l-emr olanlara muhtastır. [4/51]

Ya'nî biz bu fass-ı şerifte “ulüvv” hakkında tafsîlât verdik. Bu mezkûrâtı anladığın vakit Hak hakkındaki ulüvvün, ulüvv-i mekân ve ulüvv-i mekânet olmadığını bilmiş oldun. Binâenaleyh Hak zâtıyla “Aliyy”dir. Zîrâ ulüvv-i mekân, cisme muhtastır. Hak cisim değildir ki, mekân ile âlî olsun. Ve ulüvv-i mekânet ise, ehliyeti olsun olmasın, hâkimler, vezirler ve kadılar gibi mansıb sâhiblerine mahsûs olan arazdan ibârettir. Ve kezâ Hak cevher değildir ki, ona araz lâhik olabilsin. Onun ulüvvü, ancak ulüvv-i zâtîdir.

وَالْعُلُوُّ بِالصِّفَاتِ لَيْسَ كَذَلِكَ، فَإِنَّهُ قَدْ يَكُونُ أَعْلَمُ النَّاسِ يَتَحَكَّمُ فِيهِ مَنْ لَهُ
مَنْصِبُ التَّحَكُّمِ وَإِنْ كَانَ أَجْهَلَ النَّاسِ، فَهَذَا عَلِيٌّ بِالْمَكَانَةِ بِحُكْمِ التَّبَعِ، مَا هُوَ
عَلِيٌّ فِي نَفْسِهِ، فَإِذَا غَزَلَ زَالَتْ رِفْعَتُهُ، وَالْعَالِمُ لَيْسَ كَذَلِكَ.

Ve sıfât ile olan ulüvv böyle değildir. Zîrâ kendisi için mansıb-ı tahakküm bulunan kimsenin, her ne kadar nâsın echeli olsa da, ba'zan nâsın a'leminde tahakküm ettiği vâki' olur. Böyle olunca bu, bi-hükmi't-teba', mekânet ile “aliyy”dir. O kendi nefsinde “aliyy” değildir. Binâenaleyh azlolunduğu vakit, rif'ati zâil olur. Hâlbuki âlim, böyle değildir.

Hz. Şeyh (r.a.) burada ulüvv-i zâtî ile mekân veyâ mekânet vâsıtalarıyla iktisâb olunan ulüvv-i tebaî aralarındaki farkı beyân buyururlar. Zîrâ ulüvv-i zâtî, mekân [4/52] veyâ mekânet vâsıtalarıyla olan ulüvv gibi değildir. Ulüvv-i mekân ile olan ulüvv mahsûstür. Mekânet ve mertebe ile olan ulüvv ise, ulüvv-i ma'kûldür. Hâlbuki zâtî ile “Aliyy” olan Hak Teâlâ hazretleri maânî-i ma'kûle ve mahsûseden münezzehtir. İşte Hakk'ın ulüvv-i zâtîsi böyledir. Ve ulüvv-i sıfâtîsi dahi menâsıb erbâbının ulüvv-i mekâneti gibi değildir. Zîrâ kemâl-i mutlak-ı hakîkî ancak kendisine mahsustur; ve onun ulüvv-i sıfâtîsi

ma'kûl ve mahsûs olmayıp, belki akıl ve hissin aslıdır. Çünkü ondan o sıfatın zevâlî mümkün değildir. Belki niseb-i zâtîyyesinden ibâret bulunan o sıfat, ezeli ve ebedî bulunan zâtıyla berâber ezeli ve ebedîdir. Ve bu ulüvv-i sıfat, mahlûkât mâbeyninde dahi ulüvv-i mekân ve ulüvv-i mekânetten farklıdır. Zîrâ bir câhil menâsıb-ı hükûmetten birine geçip zîr-i idâresinde bulunan âlimlere hükmeder. O câhil âlimlerden ulüvv-i mekânet ile ve o âlimler dahi o mansıb sâhibi olan câhilden ulüvv-i sıfat ile aliyydir. Ve kezâ bir câhil kürsîye çıkar ve bir âlim dahi yerde oturur. O câhil orada ulüvv-i mekân ile ve âlim ise ulüvv-i sıfat ile aliyydir. Binâenaleyh ulüvv-i mekân ve mekânet ile aliyy olan kimsenin ulüvvü, mekâna ve mertebeye tebaan olur. Ulüvv-i mekânet ve mertebe ile aliyy olan kimse o mertebeden azlolunduğu veyâ yüksek bir mekânda bulunmak sûretiyle aliyy olan kimse, o mekândan indiği vakit, o ulüvvler ondan zâil olur. Fakat ulüvv-i sıfat ile âli olan âlim, ister âli veyâ sâfil mekânda bulunsun ve ister ehl-i mansıb veyâ âhâd-i nâstan olsun, dâimâ ulüvv-i sıfat ile “aliyy”dir. Çünkü onun ulüvvü [4/53] tebaî değil nefsidir.

Şu hâlde ulüvv, dört kısım üzerine olmuş olur. A'lâsı “ulüvv-i zâtî”; ba'dehû “ulüvv-i sıfatî”; ba'dehû “ulüvv-i mekânet”; ba'dehû “ulüvv-i mekân”dır; ve Hak Teâlâ cem'an ve tafsîlen bu dört kısım ulüvv ile “Aliyy” olur. Zîrâ Hak mertebe-i ahadiyyette “ulüvv-i zâtî” ile; ve mertebe-i vâhidiyyete tenezzülünde dahi “ulüvv-i sıfatî” ile; ve mertebe-i şehâdete tenezzülünde dahi “ulüvv-i mekânet” ve “ulüvv-i mekân” ile “Aliyy”dir. Ve “Allah” ism-i câmiinin mazharı olan İdrîs (a.s.) gibi, insân-ı kâmilin bu dört kısım ulüvvden nasîb-i evferi vardır. Zîrâ İdrîs (a.s.) da şeref-i zâtî gibi “ulüvv-i zâtî” ve kemâl-i ilim gibi “ulüvv-i sıfatî” ve mertebe-i nübüvvet gibi “ulüvv-i mekânet” ve وَرَفَعْنَاهُ اللَّهُمَّ ارْزُقْنَا [Allâh'ım! Fazlınla bizi ondan kâmil bir nasîb ve vâfir bir hisse ile rızıklandır. Yâ Erhame'r-râhimîn!]

İbtidâ: 7 Zi'l-hicce 1335 ve 25 Eylül 1333

[25 Eylül 1917], Salı gecesi ezânî saat 1,5

İntihâ: 17 Muharrem 1336, 2 Teşrîn-i sâni 1333

[2 Kasım 1917], yevm-i Cum'a sabâhı saat 3

V

فَصُّ حِكْمَةٍ مُّهِیْمَةٍ فِي كَلِمَةِ إِبْرَاهِيمَ

[KELİME-İ İBRÂHÎMÎYYE'DE MÜNDEMİC HİKMET-İ MÜHEYYEMÎYYE'NİN BEYÂNINDA OLAN FASTIR]

“Müheyyem”, “tehyîm” masdarından ism-i mef’ûldür; ve “heyemân” ifrât-ı aşk ma’nâsınadır. Cenâb-ı İbrâhîm (a.s.)da muhabbet-i Hak gâlib olduğundan, Allah uğrunda babasından ve kavminden yüz çevirdi; ve Hak yolunda oğlunu zebha tasaddî eyledi; ve mâl-i kesîrini terketti; ve şiddet-i muhabbetinden Hakk’ı, nûriyetin zuhûru hasebiyle mezâhir-i kevâkıbde taleb edip, “Eğer Rabbim bana hidâyet etmez ve doğru yolu göstermezse, şaşırmışlardan ve cemâl-i Hak’ta hayrete düşenlerden olurum.” (En’âm, 6/77) dedi. Bu hâllerin cümlesi galebe-i heyemândandır. Ve âkıbet kemâl-i heyemânı hasebiyle kendi nefsinden fânî ve Hak’la bâkî oldu; ve Hakk’ı semâvât ve arz ve ervâh ve ecsâm mezâhirinde idrâk eyledi. Bu sıfat-ı teheyyüm, evlen ervâh-ı âliye-i müheyyemede zâhir oldu. Zîrâ Hak, onlara cemâlî celâlından tecellî etti; ve onlar Hakk’ın envârında hâim olup nefislerinden gâib oldular. Binâenaleyh nefislerini ve mâsivâ-yı Hakk’ı bilmediler; ve onların halkıyeti üzerine hakkıyet mütecellî ve gâlib olduğundan onlar bu tecellîde müstağrak ve müstehlek oldular. Sâniyen kümmel-i enbiyâdan İbrâhîm (a.s.)da zâhir oldu. Çünkü Halîl’ü’-Rahmân idi. [5/2] Ve “halîl” (خليل) muhibbin rûhu meyânında “tahallül” (تَحَلُّلٌ) eden habîbdir; ve “hullet” habîbde tahallül eden muhabbettir. Binâenaleyh İbrâhîm (a.s.) vücûd-ı Hakk’a mütehallil (مُتَحَلِّلٌ) ve vücûd-ı Hak dahi onda mütehallil olup şiddet-i heyemânından dolayı mâsivâ-yı Hak’tan i’râz edip Fâtır-ı semâvât ve arza müteveccih olduğundan Kelime-i İbrâhîmiyye “hikmet-i müheyyemiyye”ye mukârin kılındı; ve bu fasta “heyemân”ın ahvâlî îrâd olundu; ve sıfât-ı ilâhiyye-i sübûtiyye, evlen Cenâb-ı İbrâhîm (a.s.) ile zâhir olduğundan “hikmet-i kuddûsiyye”den sonra, bu “hikmet-i müheyyemiyye”nin zikri iktizâ eyledi.

إِنَّمَا سُمِّيَ الْخَلِيلُ خَلِيلًا لِتَخَلُّلِهِ وَحَصْرِهِ جَمِيعَ مَا اتَّصَفَتْ بِهِ الذَّاتُ الْإِلَهِيَّةُ.

İbrâhîm Halîl (a.s.)'ın “halîl” ile tesmiyesi, zât-ı ilâhiyenin muttasıf olduğu cemî-i sıfâta zât-ı Halîl'in duhûlu ve hasrı sebebiyledir.

Ya'ni Hz. İbrâhîm (a.s.)'ın zâtı, zât-ı ilâhiyenin tavr-ı vücûd ile muttasıf olduğu cemî-i eşyâya şühûd ile girmiş ve kâffe-i sıfât-ı ilâhiyyeyi câmi' olmuş bulunduğu için kendisine “Halîl” tesmiye olundu. Binâenaleyh, sıfât ve esmâ-i ilâhiyye İbrâhîm (a.s.) ile ve Cenâb-ı İbrâhîm dahi, mezâhir-i esmâ ve sıfâtın tamâmen hakkı ile kâim oldu; ve bu sûrette, cemî-i sıfât-ı ilâhiyye ve esmâ-i zâtıyye ile muttasıf olarak kâffesine dâhil oldu; ve muhabbet-i ilâhiyye-i zâtıyye, Cenâb-ı İbrâhîm'in bilcümle hakâyıkına ve zâtına [5/3] müstevlî olduğu gibi, muhabbet-i ibrahîmiyye dahi, hakâyık-ı ilâhiyyeye yayıldı. Binâenaleyh birinci i'tibâra göre, “Halîl” tesmiyesi “fâil” ma'nâsına; ve ikinci i'tibâra göre de “mef'ûl” ma'nâsına olur.

قال الشاعر:

وَتَخَلَّلْتَ مَسْلَكَ الرُّوحِ مِنِّي وَبِهِ سُمِّيَ الْخَلِيلُ خَلِيلًا

Nitekim şâir²¹¹ dedi: وَتَخَلَّلْتَ مَسْلَكَ الرُّوحِ مِنِّي / وَبِهِ سُمِّيَ الْخَلِيلُ خَلِيلًا

Ya'ni rûhum, mesleki olan eczâ-yı vücûdumda nasıl tahallül etmiş ise, sen dahi öylece o rûhun mesleki olan cemî-i cevârih ve a'zâmda tahallül ettin. Bu sebebdan nâşî Halîl'e “halîl” denildi.

211 Ebû Sâbit Deylemî (v. 593/1197) bu beytin Ebûbeker eş-Şiblî'ye (v. 334/946) âit olduğunu söyler bk. Deylemî, *Atfu'l-Elif'l-Me'lûf*, s. 42. Beytin Râbiâtü'l-Adeviyye'ye (v. 185/801) de atfedildiği görülür. Bk. Bedevî, *Şehidetül-Işki'l-İllâhî – Râbiâtü'l-Adeviyye*–, s. 120. Ebû Tâlib el-Mekkî'nin, *Kütü'l-kulûb*'un 32. faslında muhabbeti anlatırken yer verdiği (II, s. 1070) beyti İbnü'l-Arabî herhangi bir kimseye atfetmeksizin *Fütûhât*'ında da aktarır. Bk. *Fütûhât-ı Mekkiyye*, III, s. 34 (73. bâb); III, s. 542 (179. bâb); VIII, s. 174 (559. bâb). Beyit Beşşâr b. Bürd (v. 167/784) ve Buhturî (v. 284/898) gibi şâirlere de atfedilmektedir. Bk. *Dîvânü Beşşâr bin Bürd*, IV, s. 139; *Dîvânü'l-Buhturî*, III, s. 1912. Nitekim Mâverdi'nin (v. 450/1058) iktibâsına göre Beşşâr tarafından söylenmiştir. Bk. *Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn*, s. 241.

Şâir bu beyitte, “habîb”ini rûh mesâbesinde görüp, ona bu vech ile hitâb etmiş ve muhabbette “tahallül”ün isti’mâlî, teşbîh tarîkiyle vâki’ olmuştur. Çünkü abdin cemî’-i sıfât-ı Hak’la ittisâfî ve onun cemî’-i sıfâtını hâsır ve câmi’ olması, imtizâc tarîkiyle olan “tahlîl” değildir. Belki “tahlîl” burada, abd esmâ-i ilâhiyye ile müsemmâ olmak için, sıfât-ı ilâhiyyenin tecellîsi ile, sıfât-ı abdin mahvolması ve abdin sıfât-ı Hak ile kemâliyle kâim bulunmasıdır. Nitekim Hz. Mevlânâ (r.a.) efendimiz *Mesnevî-i Ma’nevî*’lerinin cild-i sânisinde bu hâli îrâd-ı misâl ile âtîdeki ebyât-ı şerîfede beyân buyururlar:

صِبْغَةُ اللَّهِ هَسْتَ خَمِ رَنْگِ هُو	پیشها یك رَنْگِ گردد اندر او
چون در آن خَمِ افتد و گویش قم	از طرب گوید منم خَمِ لا تَلَم
آن منم خَمِ خود اَنَا الحق گفتنست	رَنْگِ آتش دارد الا آهَنست
رَنْگِ آهَنِ محوِ رَنْگِ آتَشست	ز آتَشی می لافد و خامش و شست
چون بسرخِی گشت همچون زرِّ کان	پس اَنَا النار است لافش بی زبان [5/4]
شد ز رَنْگِ و طبعِ آتش محتشم	گوید او من آتَشَمِ من آتَشَمِ
آتَشَمِ من گر ترا شک است و ظن	آزمون کن دست را بر من بزن
آتَشَمِ من بر تو گر شد مشتبه	روی خود بر روی من یکدم بنه
آدمی چون نور گیرد از خدا	هست مسجود ملائِک ز اجتبا

Tercüme ve îzâh: “Hû” küpünün rengi Allâh’ın boyasıdır. Onun içinde cümle ef’âl bir renk olur. Ya’ni hüviyyet-i zâtîyye-i ilâhiyye mertebesinin nûruyla cemî’-i a’mâl bir renk olur. Birisi o küpe düştüğü vakit, sen ona kalk desen; ya’ni mertebe-i vahdete vâsıl oldukda, sen ona bu mertebe-i hüviyyetten ayrıl, kalk beşeriyete çık desen, şevkinden o sana: “Küp benim, ya’ni vahdetin küpü ve hüviyetin nûru benim. Sen başkasın diye bana levm etme!” der. O “Küp benim” sözü ise “Ene’l-Hak” demektir. Meselâ ateş rengine giren demir, nihâyet yine demirdir. Fakat demirin rengi, ateşin rengi tarafından mahvedilmiştir. Ateşlikten dem vurur. Velâkin sâkit gibidir. Ya’ni ateş gibi olan tecellî-i ilâhî gelince beşeriyet ve hükm-i insâniyyet mahvolup yerine sıfât-ı ilâhiyye kâim olur. O vakit o kimse lisân-ı hakîkatle “Ene’l-Hak” da’vâsına kıyâm eder. Fakat min-haysü’l-beşeriyeye sâkit gibidir. Demir, kızılılıkta ma’dendeki altın gibi olunca onun sözü, bî-zebân,

ya'ni lisân-ı hâl ile, "Ene'n-nâr" olur. Ateşin renk ve tab'ından muhteşem oldu. Artık o, "Ben ateşim, ben ateşim" der; ve yine der ki: "Ben ateşim, eğer senin şekkin ve zannın varsa tecrübe et, elini bana sür! Ben ateşim, eğer sana ıstibâh vâki' oldu ise, bir lahza yüzünü benim yüzüme koy!" Âdem, Hudâ-yı Zülcelâl'den iktibâs-ı nûr ettiği vakit, güzîde-i Hak olmasından nâşî, melâikenin mescûdu oldu.²¹² [5/5]

İmdi hakîkatte "hullet" in ma'nâsı, İbrâhîm (a.s.)'ın sûret-i ilâhiyye ile zâhir olmasıdır. Binâenaleyh Hak, İbrâhîm (a.s.)'ın sem'i ve basarı ve lisânı ve sâir kuvâsı olup Cenâb-ı İbrâhîm (a.s.), Hak'la ıstıtır, Hak'la görür ve Hak'la söyler. Bu muhabbete "kurb-i nevâfil" derler. Çünkü sıfât-ı abd, abdin zâtı üzerinde ziyâdedir. Binâenaleyh abdin Hak'ta sıfâtıyla fenâsı, hubb-i nevâfildir, ya'ni zâiddir. Böyle olunca İbrâhîm (a.s.), keennehû hazârât-ı ilâhiyyeye ve sıfât-ı ilâhiyyeye dâhil oldu, tahallül etti. Onun nefsi, sıfâtı ile Allah Teâlâ'ya takarrüb ettikde, Allah Teâlâ dahi ona kendi sıfâtını giydirip sûret-i ilâhiyye ile zâhir oldu.

كَمَا يَتَخَلَّلُ اللَّوْنُ الْمُتَلَوَّنُ، فَيَكُونُ الْعَرَضُ بِحَيْثُ جَوْهَرُهُ مَا هُوَ كَالْمَكَانِ
وَالْمُتَمَكِّنِ.

Nasıl ki renk, renkli bir şeyde mütehallil ve zâhir olur. İmdi araz, cevherinin bulunduğu mahalde bulunur. O tahallül, mekân ve mütemekkin gibi değildir.

Cenâb-ı Şeyh (r.a.) Cenâb-ı Halîl'in sıfât-ı ilâhiyye arasına tahallülünü beyân için misâl îrâdiyle şöyle tavzîh-i hakikat buyururlar ki: Halîl (a.s.)'ın zât ve sıfât-ı ilâhiyyede mütehallil olarak zâtının zât-ı ilâhiyyede muhtefî ve sıfâtının fânî olmak sûretiyle Hakk'ın sıfâtıyla muttasıf olması, rengin, renkli şeyin cem'i eczâsında yayılmak sûretiyle tahallül etmesi gibidir. Bu sûrette arazdan ibâret olan renk, cevheri olan mütelevvinin mahallinde vâki' olur. Aralarındaki ayrılık kalkar. Bu tahallül, bir mekân, sâhibinin mekâna duhûlü gibi değildir. Meselâ döğölmüş kireç tozu yeşil boya ile işbâ' olursa, yeşil renk onun [5/6] bilcümle zerrâtına tahallül eder. Boya araz ve toz cevherdir; ve o tozun bir zerresinin içi ve dışı renkten hâlî kal-

212 Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, III, s. 375-378 (beyit: 1334-1342).

maz. Bu sûrette araz, cevherin her cüz'üne sârî olur; ve renk ile tozu ayırmak kâbil olmaz. Ya'ni bu renktir, şu da tozdur diye hissen göstermek mümkün olmaz. Bu öyle bir sereyândır ki, bir mütemekkinin mekâna duhûlüne aslâ benzemez. Zîrâ mekîn ile mekânı bi't-tefrîk irâe etmek mümkündür. Ve bir mazrûfun zarfa duhûlü gibi de değildir; ve hulûl dahi değildir. Vel-hâsıl Halîl (a.s.)'ın Hakk'ın sıfâtı arasında tahallül, mekînin mekâna ve mazrûfun zarfa duhûlü ve hulûl nev'inden değildir. Belki arazın, cevherin cemî'-i eczâsına sereyânı gibidir. Ma'kûl, misâl ile mahsûs olacağından, Cenâb-ı Şeyh bu tahallülü tefhîm için, "levn" ile "mütelevvîn" misâlini intihâb buyurmuştur. Çünkü âlem-i şehâdet ve ecsâmda vâki' olan her şey, âlem-i gayb ve ervâhda vâki' olan şeyin delîlidir; ve sûret ma'nâ için vaz'olunmuştur. Meselâ bu kitâbın üzerine mürekkeble nakşolunan suver-i kelimât, kârîin-i kirâma tefhîm-i maânî içindir. Eğer bu nukûş olmasa, onların medlûlleri olan maânî-i ma'küle, ne vech ile hissettirilecek idi? İşte, bu âlemde mevcûd olan sûretlerin kâffesi, birer "kelime" olup her biri bir "ma'nâ" için vaz'olunmuştur.

أَوْ لَتَخْلُلِ الْحَقُّ وَجُودَ صُورَةِ إِبْرَاهِيمَ، وَكُلُّ حُكْمٍ يَصِحُّ مِنْ ذَلِكَ، فَإِنَّ لِكُلِّ حُكْمٍ مَوْطِنًا يَظْهَرُ بِهِ، لَا يَتَعَدَّاهُ.

Yâhud Halîl'e "halîl" tesmiyesi, İbrâhîm'in sûretinin vücûduna Hakk'ın tahallülünden nâşîdir; ve zikrolunan iki hükümden her birisi sahîhdir. Zîrâ her bir hüküm için bir mevtın ve makâm hâsıldır ki, o hüküm o mevtında zâhir olur; onu taaddî etmez.

İbrâhîm (a.s.)'ın sûretinin vücûduna [5/7] Hakk'ın duhûlü ve sereyânı, Hakk'ın sıfât ve sûret-i İbrâhîm ile ittisâfıdır. Şeyh (r.a.) eşhâsın sûretlerine "Hak" dememek için, ibârede "İbrâhîm'in sûretine Hakk'ın tahallülünden nâşîdir" demeyip "İbrâhîm'in sûretinin vücûduna Hakk'ın tahallülünden nâşîdir" buyurdu. Binâenaleyh Hak, kendi vücûdu ile İbrâhîm'in sûretinin vücûdunda müteayyindir. Bu cihetle mahlûkâtın sıfâtından İbrâhîm'e muzâf olan bilcümle sıfât, Hakk'a izâfe olunur. Bu sûrette Hak, mazhar-ı İbrâhîm ile fâil olup, onun kulağı ile işitir ve onun gözü ile görür. Ya'ni Cenâb-ı İbrâhîm Hakk'a âlet olur. "İbrâhîm'in sûreti" demek ile "sûretinin

vücûdu” demek arasındaki fark budur ki, cem’-i merâtibde “vücûd” bir-
dir; o da Hakk’ın vücûdudur; ve her bir mertebe vücûd-ı mutlakın tenez-
zülâtından rû-nümâ olmuştur; ve cem’-i taayyünâtın vücûdu bir olduğu
hâlde yekdiğerinden suver-i muhtelifle ile ayrılmıştır. Binâenaleyh sûretler
bir değildir. Bir sûret diğeri benzemez. Böyle olunca, eşhâsın sûretlerine
“Hak” ıtlâkı câiz değildir. Fakat vücûd bir olduğu için, “sûretin vücûduna”
“Hak” ıtlâk olunabilir. Onun için Şeyh (r.a.) “İbrâhîm’in sûretinin vücû-
duna Hakk’ın tahallülü” tarzında beyân-ı hakikat buyurmuştur.

Halîl’in “halîl” tesmiyesinde iki hüküm var idi ki: Birisi, bâlâda beyân
olunduğu üzere zât-ı ilâhiyyenin muttasıf olduğu cem’-i sıfâta zât-ı
Halîl’in tahallülü; ve diğeri de, burada beyân olunduğu üzere, “İbrâhîm’in
sûretinin vücûduna” Hakk’ın tahallülü idi. İşte bu iki hüküm sahihdir.
Çünkü bu iki hükmün her birisi için bir mevtın ve makâm hâsıdır; ve o
hükümler, o mevtınlarda zâhir olup kendi makâmlarının hâricine çıkmaz-
lar. [5/8] Tafsîli budur ki:

Mevtın-ı evvel: Bir kutr ile tansîf edilmiş bir dâire farzolunsun. Bunun
kısm-ı a’lâsı “hazret-i ulûhiyyet” mevtınıdır; vücûd-ı mutlakın mertebe-i
vücûbiyyesidir. Bilcümle esmâ ve sıfât-ı ilâhiyye, bu mertebede müteayyin
ve müctemî’dir; ve bu mertebede cenâb-ı ulûhiyyet sıfât-ı muhdesâtan
münezzehdir. İşte İbrâhîm (a.s.)ın sıfât-ı ilâhiyyeye tahallülü ve duhûlü,
bu hazret-i ulûhiyyet mevtınındadır. Binâenaleyh sıfât-ı beşeriyyeden fânî
ve kurb-i nevâfil ile Hakk’a takarrüb ederek sıfât-ı ilâhiyye ile muttasıf olan
insan, bu dâire-i vücûdun nisf-ı a’lâsına urûc eder; ve buradaki esmâ ve
sıfât-ı ilâhiyyenin ictimâ’gâhına dâhil olur; ve onda sıfât-ı ilâhiyyenin ahkâ-
mı zuhûr eyler. Çünkü bu mevtın sıfât-ı hakkıyye mevtınıdır. Ve İbrâhîm
(a.s.)ın sıfât-ı ilâhiyye ile ittisâfının hükmü bu mevtından tecâvüz etmez.

Mevtın-ı sâni: Dâire-i vücûdun kısm-ı ednâsı “mertebe-i imkâniyye”
dır. Bu mevtın sıfât-ı halkıyye ve muhdesâtın mevtın-ı taayyünüdür.
Binâenaleyh Hak taayyün ve zuhûr cihetiyle, âlem-i imkândan ibâret
olan bu kısm-ı ednâya nüzûl ettikde, sıfât-ı halkıyye ile zâhir olur; ve bu
âlem-i imkânda kisve-i taayyüne bürünmüş olan şahsın vücûdunda müte-
ayyin bulunan Hak olduğundan, kendisinden sıfât-ı halkıyye sudûr eyler.
Hakk’ın “teezzî”; “mekr”, “istihzâ”, “hastalık”, “açlık” ve “susuzluk” gibi

sıfât-ı halkıyye ile zuhûru [5/9] Kur'ân ve Hadîs'te sâbittir. Nitekim Hak Teâlâ buyurur: **يُؤْذُونَ اللَّهَ** (Ahzâb, 33/57) [Allâh'a ezâ ederler.]; ve **اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ** (Bakara, 2/15) [Allâh Teâlâ onlar ile istihzâ eder.]; ve **سَخَّرَ اللَّهُ مِنْهُمْ** (Tevbe, 9/79) [Allah onları maskaraya çevirmiştir.]; ve **إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَى مِنَ الْمُؤْمِنِينَ** (Tevbe, 9/111) [Allah Teâlâ mü'minlerden satın aldı.]; ve **وَأَقْرَضُوا اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا** (Hadîd, 57/18) [Allâh'a karz-ı hasenle ikrâz ediniz!]; ve **مَنْ يُشَاقِقِ اللَّهَ** (Enfâl, 8/13) [Kim ki Allâh'a meşakkat verirse.]; ve **إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي** (Bakara, 2/26) [Allâh Teâlâ istihiyâ etmez.]. Ve hadîste gelir: **وَاللَّهُ أَغْيَرُ مِنِّي** [Allah benden daha gayûrdur.]²¹³ ve **مَرِضْتُ لَمْ تَعْدِنِي** [Hastalandım, beni ziyâret etmedin.]

Binâenaleyh bu mevtının muktezâsı vech ile bu gibi sıfât-ı naks Hakk'a muzâf kılınır. Lâkin bu hüküm bu mevtından tecâvüz etmez. Zîrâ cenâb-ı ulûhiyyet sıfât-ı muhdesâtan münezzehdir.

İşte İbrâhîm (a.s.)ın sûretinin vücûduna Hakk'ın tahallülü ve onun sûreti ile zuhûru ve sıfât-ı halkıyye-i İbrâhîmiyye ile ittisâfı, izâhât-ı mesrûde üzere, Hakk'ın, Cenâb-ı İbrâhîm (a.s.)ın vücûdunda taayyünü hasebiyledir. Beyit:

هر مرتبه وجود حکمی دارد گر حفظ مراتب نکنی زندقی

Tercüme: “Vücûd-ı mutlakın her mertebede bir hükmü vardır. Eğer bu mertebelerdeki ahkâma riâyet etmez isen zındıksın.”²¹⁴

أَلَا تَرَى الْحَقَّ يَظْهَرُ بِصِفَاتِ الْمُحَدَّثَاتِ، وَأَخْبَرَ بِذَلِكَ عَنْ نَفْسِهِ، وَبِصِفَاتِ النَّقْصِ وَبِصِفَاتِ الدَّمِّ، أَلَا تَرَى الْمَخْلُوقَ يَظْهَرُ بِصِفَاتِ الْحَقِّ مِنْ أَوَّلِهَا إِلَى آخِرِهَا، وَكُلُّهَا حَقٌّ لَهُ، كَمَا هِيَ صِفَاتُ الْمُحَدَّثَاتِ حَقٌّ لِلْحَقِّ.

Sen Hakk'ı görmez misin ki, sıfât-ı muhdesât ile zâhir olur? Ve kendi nefsinden onunla haber verdi; ve sıfât-ı naks ile ve sıfât-ı zemm ile zâhir olur. Sen mahlûku görmez misin ki, evvelinden âhirine kadar sıfât-ı Hak ile zâhir olur? Ve sıfât-ı Hakk'ın kâffesi mahlûk için sâbittir. Nitekim sıfât-ı muhdesât Hak için sâbittir.

213 Buhârî, “Nikâh”, 108; “Hudûd”, 40; “Tevhîd”, 20; Müslim, “Talâk”, 8; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XIV, s. 69.

214 Câmî, *Levâiyh*, s. 83; Yâkub Han Kaşgarî, *Tavzîhu'l-Beyân*, s. 103.

Ya'ni sen İbrâhîm (a.s.)ın sûretinin vücûdunda Hakk'ın tahallülüne taaccüb edersen, Hakk'ın bu neş'et-i dünyeviyyede sıfât-ı muhdesât ile zuhûrunu görmüyor musun? Ve Hak Teâlâ kendi nefsinden sıfât-ı muhdesât ile zuhûrunu: **اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ** (Bakara, 2/15) [Allah Teâlâ onlar ile istihzâ eder.] ve **سَخَّرَ اللَّهُ مِنْهُمْ** (Tevbe, 9/79) [Allah onları maskaraya çevirmiştir.] ve **مَكْرَ اللَّهُ** (Âl-i İmrân, 3/54) [Allah mekr etti.] ve emsâli âyetlerde haber verdi; ve “istihzâ” ve “suhriyye” ve “mekr” sıfât-ı muhdesâtın olduğu hâlde Hak Teâlâ [5/10] bunları kendine izâfe buyurdu; ve bu gibi sıfât-ı naks ve zemm ile zâhir oldu; ve sen mahlûkun evvelinden âhirine kadar sıfât-ı Hak ile zâhir olduğunu görmüyor musun? İmdi sıfât-ı ilâhiyye ile zâhir olan mahlûk “insân-ı kâmil”dir; ve **إِنَّ اللَّهَ خَلَقَ آدَمَ عَلَى صُورَتِهِ** [Allah Teâlâ âdemi sûreti üzerine halketti.] hadîs-i şerîfinde beyân buyurulan “âdem”den maksûd dahi “insân-ı kâmil”dir; ve “sûret-i Hak” dahi esmâ ve sıfât-ı ilâhiyye mecmûunun sûretidir; ve sıfât-ı ilâhiyyeden bir sıfat, o insân-ı kâmilin ihâta-i külliyesinden hâriç değildir. Belki sıfât-ı ilâhiyye, onun ile kâim ve ahkâmı onunla zâhirdir. Binâenaleyh sıfât-ı ilâhiyyenin kâffesi insân-ı kâmil olan mahlûk için sâbittir. Ya'ni vüs'at-i kâbiliyyeti ve isti'dâd-ı küllîsi hasebiyle sıfât-ı ilâhiyye ile zuhûr, o insân-ı kâmilin hakkıdır. Çünkü mahlûkun hakîkatî, kendisinin “ayn-ı sâbite”sidir. Ayn-ı sâbite ise, ilm-i ilâhînin sûretidir; ve ilm-i Hak ise, Hakk'ın gayrı değildir; ve gayrıdan müstefâd olan ilim değildir. Zîrâ ilim, Hakk'ın sıfatıdır; ve sıfatı, zâtı ile kadîmdir; ve mahlûkun vücûdu ise, **Fass-ı Ya'kûbî**'nin şerhinde beyân olunduğu üzere, emr-i i'tibârîdir. Binâenaleyh min-haysül-hakîka sıfât-ı ilâhiyye mahlûk için sâbittir; ve nitekim bunun mukâbilî olarak sıfât-ı muhdesât dahi Hak için sâbittir. Çünkü sıfât-ı muhdesât, **كُلُّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ** (Rahmân, 55/29) [O her ânda bir şe'ndedir.] âyet-i kerîmesinde beyân buyurulduğu üzere, Hakk'ın şu'ûnudur; ve sıfât-ı muhdesâtın “hakîkat”i Hak'tır. Zîrâ mezâhir-i halkiyyede taayyün ve zuhûr O'nundur; ve hüviyyet-i sâriyesi i'tibâriyle her şeyde hâzırdır; her mazharda mütecellîdir; ve bilcümle mezâhirden nâzır olan O'dur. İmdi muhdesâtın vücûdu, kendilerinde zâhir olan Hakk'ın vücûdu olunca, bu muhdesâtın sıfâtı dahi bittabî' Hakk'ın sıfâtı olur.

﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ﴾، فَرَجَعْتُ إِلَيْهِ عَوَاقِبُ الشَّأْنِ مِنْ كُلِّ حَامِدٍ وَمَحْمُودٍ، ﴿وَالِإِلَهِ

يَرْجِعُ الْأَمْرَ كُلَّهُ، فَعَمَّ مَا ذُمَّ وَمَا حُمِدَ، وَمَا ثَمَّ إِلَّا مَحْمُودٌ أَوْ مَذْمُومٌ.

Hak Teâlâ “elhamdülillah” buyurdu. Binâenaleyh her hâmid ve mahmûddan senânın avâkıbi Hakk’a râci’ oldu. “Ve emrin küllîsi Hakk’a rücû’ eder.” (Hûd, 11/123) İmdi bu hükm-i rücû’ mezmûm ve mahmûd olan şeye âmm oldu. Hâlbuki vücûdda mezmûmdan veyâ mahmûddan gayrı yoktur.

Ya’ni Hak Teâlâ “Kâffe-i hamd Allâh’a mahsustur” [5/11] buyurdu. Hâlbuki hamdde üç vecih vardır:

Birincisi: Hak’tan halka olan hamddir ki, bunun delîli **إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ** (Ahzâb, 33/56) [Muhakkak Allah ve O’nun melekleri peygamber üzerine salât ederler.] ve **هُوَ الَّذِي يُصَلِّي عَلَيْكُمْ** (Ahzâb, 33/43) [Üzerinize salât eden O’dur.] ve emsâli âyât-ı kur’âniyyedir. Bu sûrette Hak hâmid ve halk mahmûd olur.

İkincisi: Halktan Hakk’a olan hamddir ki, bunun da delîli **وَأِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ** (İsrâ, 17/44) [Allâh’ı hamd ile tesbîh etmeyen hiçbir şey yoktur.] ve **وَتَرَى الْمَلَائِكَةَ حَافِينَ مِنْ حَوْلِ الْعَرْشِ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ** (Zümer, 39/75) [Melekleri görürsün ki Rablerine hamd ile tesbîh ederek arşın etrafını kuşatmışlardır.] ve emsâli âyât-ı celîledir. Bu sûrette dahi Hak mahmûd ve halk hâmid olur. İmdi “Hâmid” ve “Mahmûd” Allah olduğuna göre, bu iki vecihde, hamdin Allah için olduğu zâhirdir.

Üçüncüsü: Halktan halka olan hamddir. Bu sûrette “hâmid” ve “mahmûd” halk olur. Bu nevi’ hamdin Allah için olmasının vechi budur ki, Hak taayyün cihetiyle hâmidin sûretinde zâhirdir; ve hamd ile kendi kemâlini izhâr eder; ve her mahmûd olan halkın sıfatı bulunan senâ dahi, mahmûd sûretinde kemâl ile mütecellî olan Hakk’ın “ayn”ıdır ki, mahmûd o kemâl sebebiyle hamde müstahak olur. Binâenaleyh hamd, Hakk’ın kemâlâtından bir kemâlin sıfatıdır ki, Hakk’ın hakikatinden sudûr eder. Şu hâlde mahmûdun mazharından zâhir olan kemâle karşı, hâmidin mazharından sâdır olan hamd dahi Hakk’a râci’ olur. Bunun için Şeyh (r.a.) “Her bir hâmid ve mahmûddan senânın avâkıbi Hakk’a râci’ oldu” buyurdu. Zîrâ her bir mevcûdda [5/12] zâhir olan kemâlât ile hakîkatte hamdolunan Hak’tır; ve çünkü Hak, o mazharda müteayyindir ve onun “ayn”ıdır; ve

aynı sebebden nâşî hâmid dahi hakîkatte Hak'tır. Binâenaleyh cemî'-i senâ ve mehâmidin avâkıbî Hakk'a râcî' olmuş olur. İmdi Cenâb-ı Şeyh (r.a.) kâffe-i mehâmidî Hakk'a ircâ' edip bu tahsîsten umûr-i gayr-ı mahmûde hâriçte kalmış oldu. Hâlbuki kâffe-i umûrun mebdei Hak'tır. Binâenaleyh emrin Hakk'a rücûu hükmünü ta'mîm edip emrin küllîsi, ya'ni mahmûdu ve mezmûmu, Hakk'a rücû' eder buyurdu. Çünkü vücûd içinde mevcûd olan eşyâ, ya mahmûd veyâhud mezmûm olur. Bu iki hâlden başka üçüncü bir şey olmak ihtimâli yoktur.

Her bir emrin Hakk'a sûret-i rücûu:

Vech-i evvel: Bu vecih, bâlâda zikredilmiş idi. Burada biraz daha îzâh olunur. Bu âlem-i kesîf, "vücûd-ı mutlak"ın mertebe mertebe tenezzülâtından zuhûra gelmiş ve kadîm olan "mertebe-i eltaf"a nisbeten, ona "âlem-i halk" ve "âlem-i hudûs" denilmiştir. Binâenaleyh bu âlem-i hudûsde, kisve-i kesîf-i taayyüne bürünüp zuhûr etmiş olan ancak Hakk'ın vücûdudur. Bu mevtında, her mahlûkun ef'âlî ve sıfâtı bittabi' Hakk'a izâfe olunur. Çünkü cümlesi vücûd-ı Hakk'ın şuûnâtından ibârettir; ve mahlûk dediğimiz şeyin vücûd-ı müstakillî yoktur ki, ona bir şey izâfe edelim. Binâberîn mahlûktan sâdır olan bilcümle ef'âl ve sıfât Hakk'a râcî' olur.

Vech-i sâni: Her mahlûkun ef'âlî ve sıfâtı, mahal hasebiyle alâ-tarîki'l-izâfe, Hakk'ın vücûdundan müstefâddır. Eğer "feyz-i mukaddes" bir an munkatî' olsa, mahlûkun ef'âlî ve sıfâtı zâhir olmaz olur. Binâenaleyh o ef'âl ve sıfât Hakk'a râcî' olmuş olur. [5/13]

Vech-i sâlis: Vücûd-ı mahlûkât, kendi nefsinde ma'dûm olup, tecelliyât-ı esmâiyye ve taayyünât-ı ilâhiyye ile mevcûddur. Kıyâmet-i kübrâ olan tecellî-i zâtînin vukûunda, gerek a'yân-ı vücûdiyyede zâhir olan taayyünât-ı ilâhiyye-i esmâiyye ve gerek taayyün-i evvelde ve hazret-i ilmiyyede müteayyin olan esmâ ve sıfât-ı ilâhiyye ve niseb ve izâfât ve şuûn-i zâtîyye كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ (Kasas, 28/88) [Her bir şey hâlikdir, O'nun vechi müstesnâdır.] âyet-i celîlesi hükmünce, cemî'-i taayyünâtın mebdei olan zât-ı ilâhiyyeye rücû' eder; ve bu sûretle emrin küllîsi Hakk'a râcî' olmuş olur.

Suâl: Emrin küllîsi, ya'ni mahmûdu ve mezmûmu, Hakk'a rücû' eder

denildi. Hâlbuki umûr-i mezmûmenin Hakk'a rücûundan akıl ürküyor.

Cevâb: Mezmûmât, aklın veyâ şer'in veyâhud örfün ta'yîn ettiği bir emr-i i'tibârîdir; ve bu i'tibâr taayyün-i nisebî ile kâimdir. Eğer bu taayyün-i nisebîden kat'-ı nazar olursa mezmûmât bi-hasebî'l-hakîka memdûhâta ve mahmûdâta münkalib olur. Meselâ şehvet, nefsin vücûduna yayılmış olan muhabbet-i ilâhiyye-i zâtiyyenin zıllı olduğundan mahmûddur. Zîrâ bu şehvet sâyesinde nev'-i insânî bekâ bulur; ve tecelliyât-ı cemâliyyeden bir nevi' kemâlin lezzeti hâsıl olur. Fakat bu şehvet, zinâ sûretinden vâki' olunca, neseb ve irsin inkıtânını ve nizâmın ihtilâlini ve vukû'-i fiteni mûcib olduğundan mezmûm olur; ve zinânın mezmûmiyeti için gösterilen esbâb ise umûr-i ademiyyedir; ve taayyünât-ı halkıyyeye mensûbdur; ve mümkinâtın sıfatlarına râci'dir. Eğer taayyünâtımız kalksa bu nisbetler dahi zâil olur. Binâenaleyh cemî'-i mezmûmâtın Hakk'a rücûu, onların ba'zı umûr-i ademiyye-i izâfiyye ile mezmûm olmaları i'tibârıyla değil, [5/14] belki mezmûmat sûretinde zâhir olan hakikatleri i'tibârıyledir. Zîrâ mezmûm görünen şey nazar-ı âhârda mahmûddur. Ancak ba'zı avârız sebebiyle sûret-i zemimde zâhirdir; ve sâir mezmûmât da böyledir. Meselâ necâset mezmûmdur; ondan tahâret lâzımdır. Fakat bu tahâret taayyün-i insânîye göredir; yoksa hınzıra veyâ neces içinde neşv ü nemâ bulan hayvânâta göre değildir. Belki necâset, onların taayyünlerine nisbeten, bir gıdâ-yı nefis ve tâhirdir.

اعْلَمْ أَنَّهُ مَا تَخَلَّلَ شَيْءٌ شَيْئًا إِلَّا كَانَ مَحْمُولًا فِيهِ، فَالْمُتَخَلَّلُ -اسْمُ فَاعِلٍ-
مَحْجُوبٌ بِالْمُتَخَلَّلِ -اسْمُ مَفْعُولٍ-، وَاسْمُ الْمَفْعُولِ هُوَ الظَّاهِرُ، وَاسْمُ الْفَاعِلِ
هُوَ الْبَاطِنُ الْمَسْتُورُ، وَهُوَ غِذَاءٌ لَهُ كَالْمَاءِ يَتَخَلَّلُ الصُّوفَةُ فَتَرْبُو بِهِ وَتَتَسَّعُ.

Ma'lûmun olsun ki, bir şey bir şeye tahallül etmez, ancak o şeyde mahmûl olduğu hâlde tahallül etti. İmdi ism-i fâil olan "mütehاللil", ism-i mef'ûl olan "mütehاللel" ile mahcûbdur. Binâenaleyh, ism-i mef'ûl zâhir ve ism-i fâil bâtın ve mestûrdur; ve mütehاللil yüne nüfûz eden su gibi, mütehاللel için gıdâdır. İmdi yün, su ile ziyâde olur ve genişler.

Ya'ni bir şey, bir şeye nüfûz edince, menfûz olan şey, nâfiz olan şeyi hâsıl olur; ve nâfiz olan şey menfûz olan şeyin mahmûlû olur. Binâenaleyh nâfiz menfûz olan şeyle örtülmüştür; ve menfûz olan şey zâhir; ve nâfiz olan şey ise bâtın ve mestûrdur; ve duhûl eden bir şey, yüne giren su gibi, medhûl için gıdâdır. Su, yüne nüfûz edince yün şişer ve ittisâ' eyler. Cenâb-ı Şeyh (r.a.) su ile yünü tavzîh-i maksad zımınında misâl olarak îrâd buyurur. Yoksa bu misâlde isneyniyet vardır. Hâlbuki Hak ile kul arasında ikilik sûret-pezîr olmaz.

İmdi İbrâhîm (a.s.), cemî'-i hazarât-ı ilâhiyyeye mütehallil olmakla, hazret-i ilâhiyyede mahmûl ve onlar ile mahcûb olur; ve bu sûrette de esmâ ve sîfât ile Hak için gıdâ olur; [5/15] ve bunun aksi olarak eğer vücûd-ı Hak, sûret-i İbrâhîm'e mütehallil olursa, onunla mahcûb olur; ve bu sûrette de Hak, İbrâhîm'in sem'i ve basarı ve sâir kuvâsı olur.

Velhâsıl zâhir üzerine vârid olan feyz, bâtından olduğundan ve bâtının kıvâmı ve vücûdu dahi zâhirden bulunduğundan; bâtın zâhirin ve zâhir dahi bâtının gıdâsı olur. Binâenaleyh abd, mütehallil ve bâtın olduğu vakit, Hak mütehallel ve zâhir olup abd onun kuvâ ve gıdâsı olur; ve eğer Hak mütehallil ve bâtın olacak olursa, abd mütehallel ve zâhir olup, abdin kuvâ ve gıdâsı olur.

فَإِنْ كَانَ الْحَقُّ هُوَ الظَّاهِرُ فَالْخَلْقُ مَسْتَوْرٌ فِيهِ، فَيَكُونُ الْخَلْقُ جَمِيعَ أَسْمَاءِ
الْحَقِّ سَمِعِهِ وَبَصَرِهِ وَجَمِيعِ نَسَبِهِ وَإِدْرَاكَاتِهِ، وَإِنْ كَانَ الْخَلْقُ هُوَ الظَّاهِرُ فَالْحَقُّ
مَسْتَوْرٌ بَاطِنٌ فِيهِ، فَالْحَقُّ سَمِعُ الْخَلْقِ وَبَصَرُهُ وَيَدُهُ وَرِجْلُهُ وَجَمِيعُ قُوَاهُ، كَمَا
وَرَدَ فِي الْخَبَرِ الصَّحِيحِ.

İmdi eğer Hak zâhir olacak olursa, halk onda mestûr ve bâtındır. Binâenaleyh halk, Hakk'ın cemî'-i esmâsı, sem'i ve basarı ve cemî'-i niseb ve idrâkâtı olur. Ve eğer halk zâhir olacak olursa, Hak halkta mestûr ve bâtın olur. Binâenaleyh Hak halkın kulağı, gözü, eli, ayağı, ve cemî'-i kuvâsı olur. Nitekim hadîste vârid oldu.

Hak zâhir, ve halk bâtın ve mestûr olmak sûretiyle vâki' olan kurba "kurb-i ferâiz" derler. Çünkü vücûdun aslı Hak'tır; ve bu "vücûd" vâcib ve farzdır; ve bu kurbun sâhibi mahbûb-i ilâhîdir. Onun sülûkü cezbeden

sonradır; bekâsı fenâsından evveldir. Hak ism-i Zâhir ile tecellî etmiş olduğundan, zâtı ve sıfâtı fânî olup, mütecellî olan Hakk'ın idrâkine âlettir. Bu sûrette abd, Hakk'ın sem'i ve basarı ve sâir kuvâsı olur. Nitekim Hak Teâlâ وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ (Enfâl, 8/17) [Attığın vakit, sen atmadın!] ve Sallallâhu aleyhi ve sellem dahi حَمْدُهُ اللَّهُ لِمَنْ سَمِعَ عَبْدِهِ سَمْعَ اللَّهِ [Allah Teâlâ abdinin lisânı üzere “semiallâhu li-men hamideh” der.]²¹⁵ buyurdu. [5/16]

Ve halk zâhir, ve Hak bâtın ve mestûr olmak sûretiyle vâki' olan kurba dahi, “kurb-i nevâfil” derler. Çünkü “nefl” vücûd-ı halktır; ve bu vücûd ise fer'dir ve asıl üzerine zâiddir; ve bu kurbun sâhibi muhibb-i ilâhîdir. Sülûkü, cezbeden evveldir; fenâsı bekâsından mukaddemdir. Sıfâtı fânî ve zâtı bâkîdir. Hak, ona ism-i Bâtın ile tecellî etmiş olduğundan, onun idrâkının âleti olmuştur. Binâenaleyh “kurb-i ferâiz” mertebesi, “kurb-i nevâfil” mertebesinden daha mükemmel ve daha vâsi'dir.

Cenâb-ı Şeyh'in metinde beyân buyurduğu hadîsten murâd إِذَا تَقَرَّبَ إِلَيَّ عَبْدِي بِالنَّوَافِلِ كُنْتُ سَمْعَهُ وَبَصَرَهُ وَيَدَهُ وَرِجْلَهُ فَبِي يَسْمَعُ وَبِي يَبْصُرُ وَبِي يَمْشِي [Kulum bana nâfilelerle yaklaştığı zaman Ben onun işitmesi, görmesi, eli ve ayağıyım. Artık o Benimle işitir, Benimle görür, Benimle tutar ve Benimle yürür.]²¹⁶ hadîs-i kudsîsidir. İmdi Cenâb-ı Halîl (a.s.)ın bu iki kurb ile takarrübü câizdir. “Kurb-i nevâfil” evâil-i sülûkünde ve “kurb-i ferâiz” ise, sülûkünün evâsıt ve evâhirinde olmak münâsibdir.

ثُمَّ إِنَّ الذَّاتَ لَوْ تَعَرَّتْ عَنْ هَذِهِ النَّسَبِ لَمْ تَكُنْ إِلَهًا، وَهَذِهِ النَّسَبُ أَحَدَتْتَهَا
أَعْيَانُنَا، فَنَحْنُ جَعَلْنَاهُ بِمَأْلُوهِتِنَا إِلَهًا.

Ba'dehû eğer zât-ı ilâhiyye bu nisebden ârî olaydı, ilâh olmazdı. Hâl-buki bu nisebi, bizim a'yânımız ihdâs etti. Binâenaleyh biz me'lûhi-yetimiz ile ilâhı ilâh kıldık.

215 *Fütûhât-ı Mekkiyye*, I, s. 292 (27. bâb); II, s. 28, 115 (69. bâb); II, s. 400 (71. bâb); III, s. 453 (177. bâb). Krş. Müslim, “Salât”, 16; Ebû Dâvud, “Salât”, 177; Nesâî, “Tatbîk”, 22; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXII, s. 271.

216 Buhârî, “Rikâk”, 38; Abdürrezzak b. Hemmâm, *Musannef*, XI, s. 192; Hakîm Tirmizî, *Nevâdiru'l-Usûl*, II, s. 112 (55. asıl) vd.; Kelâbâzî, *Bahru'l-Fevâid*, I, 581, 921; İbn Hibbân, *Sahih*, II, s. 58; Taberânî, *Mu'cemu'l-Evsat*, IX, s. 139; İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ*, VIII, s. 355.

Ya'ni zât-ı ilâhiyye ulûhiyet, rubûbiyet, hâlıkıyet, râzıkıyet, musavvirıyet gibi nisbetlerden ârî olsa idi, ilâh olmaz idi. Çünkü ulûhiyet me'lûhiyetle ve rubûbiyet dahi merbûbiyetle tahakkuk eder. İşte bu nisbetleri bizim a'yân-ı halkıyyemiz ihdâs etti; ve merbûbiyetimiz rubûbiyeti ve me'lûhiyetimiz dahi ilâhın "ilâh" tesmiye olunmasını iktizâ eyledi. İmdi bu nisbetler [5/17] mertebe-i ulûhiyyette müteayyin olan zât-ı mûcideye âiddir. Yoksa "zât-ı mutlaka" bu gibi niseb ve izâfâtan ve isim ve resimden ve sıfattan ve bir şeyle mahkûmün-aleyh olmaktan müstağnîdir; ve bu ıtlâk-ı zâtîsi hasbiyle "âlemîn"den ganîdir. Binâenaleyh zât-ı mûcide bu nisebden tenzîh olunmaz. Fakat "zât-ı mutlaka" tenzîh olunur. Velhâsıl zât, niseb-i ilâhiyye ve halkıyyeden ârî olaydı zât-ı mutlaka olur ve "ilâh" ismiyle tesmiye olunmaz idi. Hâlbuki zuhûr ve izhâr için ve zâtın kemâl-i celâ ve isticlâsı için "mertebe-i ulûhiyyet" in sübûtu lâzımdır.

Misâl: İnsan mefhûmu, alelîtlâk zihnimize tebâdür ettiği vakit, onun nisebi olan mi'mârlık, ressâmlık, hattâtlık vesâire gibi sıfatları, bu mefhûm hâricinde kalır. Çünkü o mefhûm bu mertebe-i ıtlâkta bunlardan müstağnîdir. Bu niseb kendisine izâfe edilmemiş olsa da yine insan mefhûmu, mutlakıyetle berâber kâimdir. İnsanın insan olması için behemehâl mi'mâr, ressâm ve hattât olmasına ihtiyâc yoktur. Fakat onun mûcidliği mevzû'-i bahs olunca, kendisine birtakım nisbetlerin izâfesi lâzım gelir; ve mi'mâr bir binâ inşâ ve ressâm bir levha tersîm etmedikçe, kimse onlara mi'mâr ve ressâm demez. Binâenaleyh mi'mârı mi'mâr; ve ressâmı dahi ressâm kılan binâ ve levhadır; ve bunların zuhûr ve izhârları ve kendilerinin kemâl-i celâ ve isticlâsı için eserlerinin sübûtu lâzımdır. Bilfarz binânın lisânı olup da: "Beni inşâ eden mi'mârı mi'mâr kılan benim ma'mûriyetimdir" dese, doğru söylemiş olur.

İmdi bu misâl, ma'kûlû mahsûs kılmak için îrâd olundu. Yoksa teşbîhde, müşebbeh ile müşebbehün-bih arasında tamâmen mutâbakat olmadığı herkesçe malûmdur. Nitekim a'yân-ı şehâdiyye ile a'yân-ı gaybiyyenin, Hakk'ın vücûdu hâricinde vücûd-ı müstakilleri yoktur. Binâenaleyh "Biz, [5/18] me'lûhiyetimiz ile ilâhı, ilâh kıldık" kelâmı, binânın mi'mâra söylediği kelâma benzemez. Zîrâ binânın vücûdu, mi'mârın vücûdundan hâriç ve müstakildir. Bizim vücûdumuz ise, vücûd-ı Hak'tan hâriç değildir. Ve

vücûd-ı Hak ile vücûd-ı halk **Fass-ı Ya'kûbî**'nin şerhinde îzâh olunmuştur. Binâenaleyh “kılınmışlık” ve “kılıcılık” bir vücûdun nisbetleri arasındadır.

فَلَا يُعْرِفُ حَتَّى يُعْرِفَ، قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: «مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ»، وَهُوَ أَعْلَمُ الْخَلْقِ بِاللَّهِ، فَإِنَّ بَعْضَ الْحُكَمَاءِ وَأَبَا حَامِدٍ ادَّعَوْا أَنَّهُ يُعْرِفُ اللَّهُ مِنْ غَيْرِ نَظَرٍ إِلَى الْعَالَمِ، وَهَذَا غَلَطٌ، نَعَمْ تُعْرِفُ ذَاتَ قَدِيمَةٍ أَزَلِيَّةٍ، لَا يُعْرِفُ أَنَّهَا إِلَهٌ حَتَّى يُعْرِفَ الْمَالُوءُ، فَهُوَ الدَّلِيلُ عَلَيْهِ.

İmdi biz ma'rûf olmayınca ilâh da ma'rûf olmaz. Onun için Resûlullah (s.a.v.), “Bir kimse nefsini bilse, muhakkak Rabbini bilir” buyurdu. Hâlbuki o, Allâh'ı bilen halkın a'lemidir. Ba'zı hükemâ ve Ebâ Hâmid, “Allah âleme nazar etmeksizin bilinir” diye iddiâ ettiler. Bu ise galattır. Evet, Zât'ın kadîm ve ezeli olduğu bilinir. Lâkin “me'lûh” bilinmeyince, zâtın ilâh olduğu bilinmez. Şu hâlde “me'lûh” ilâha delîldir.

Ya'ni biz ki “me'lûh”uz, bilinmesek ilâh dahi bilinmez. Nitekim rubûbiyet merbûbiyetle sâbit olduğu ve Rab “merbûb” ile bilindiği için, (S.a.v) Efendimiz ma'rifet-i Rabb'i, merbûb olan nefsin ma'rifetine ta'lîk buyurdu. Maahâzâ Ebû Alî Sînâ ile ona tâbi' olan hükemâ ve Ebû Hâmid İmâm Muhammed Gazzâlî (rahimehümullah) “Âleme nazar etmeksizin Allâh'ı bilmek mümkündür” diye iddiâ ettilerse de, bu da'vâlarında hatâ ettiler. Zîrâ ulûhiyet haysiyetiyle Allâh'ı bilmek, âleme nazar etmeğe mevkûftur; ve âyât-ı ilâhiyye âfâk ve enfüste zâhirdir. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de سَنُرِيهِمْ كُنْتُ كَنْزًا مَخْفِيًّا فَأُحْبِبُّ [5/19] أَنْ أُعْرِفَ أُعْرِفَ buyuruldu. Ma'nâ-yı âlîsi: “Ben mahfî bir hazîne idim. Bilinmeme muhabbet ettim; halkı bilinmem için yarattım.” İşte bu âyet ve hadîs, Hakk'ın âleme nazarla bilineceğinin şâhididir. Evet, zât-ı mutlakanın âleme nazar etmeksizin, kadîm ve ezeli ve âlemlerden ganî olduğu alâ-tarîki'l-icmâl bilinir. Fakat “me'lûh”, ilâhın delîli olduğundan, o bilinmeyince Zât'ın “ilâh” olduğu bilinmez. Binâenaleyh Allâh'ın ulûhiyetini bilmek, âleme nazar etmeğe mütevakkıftır. Zîrâ mertebe-i ulûhiyyet, ne kadar esmâ-i ilâhiyye ve sıfât-ı rabbâniyye varsa hepsini câmi'dir. Esmâ

ve sıfât ise, mezâhir olmayınca müteayyin ve mütehakkık olmaz. Fakat Hakk'ın vücûd-ı zâtîsi aslâ bir şeye mütevakıf değildir. Çünkü zâtîyeti cihetinden esmâdan ve onların mezâhiri olan âlemlerden ganîdir.

ثُمَّ بَعْدَ هَذَا فِي ثَانِي حَالٍ يُعْطِيكَ الْكَشْفُ، أَنَّ الْحَقَّ نَفْسَهُ كَانَ عَيْنَ الدَّلِيلِ
عَلَى نَفْسِهِ وَعَلَى أُلُوهِيَّتِهِ، وَأَنَّ الْعَالَمَ لَيْسَ إِلَّا تَجَلِّيَهُ فِي صُورِ أَعْيَانِهِمُ الثَّابِتَةِ
الَّتِي يَسْتَحِيلُ وجودُهَا بِدُونِهِ.

Bundan sonra, ikinci hâlde, sana keşf i'tâ eder ki: Tahkîkan Hakk'ın nefsi, kendi nefesine ve ulûhiyetine delîl oldu; ve tahkîkan âlem, onların suver-i a'yân-ı sâbitesinde Hakk'ın tecellîsinden gayrı değildir. Şöyle ki, o a'yânın vücûdu o tecellî olmaksızın müstahîldir.

Ya'ni "ilâh"ı "me'lûh" ile bildikten sonra ikinci hâl olan makâm-ı "cem"de, ayn-ı basîretin sana keşf verir; ve bu keşf ile, Hakk'ın nefsi kendi nefesine ve ulûhiyetine delîl olduğunu; ve âlem denilen şeyin ancak o âlem efrâdının a'yân-ı sâbiteleri sûretlerinde Hakk'ın tecellîsinden gayrı bir şey olmadığını; ve o a'yânın vücûdu da o tecellî olmaksızın muhâl idiğini bilirsin.

İmdi "me'lûh"un hakîkatine nazar olunduğu vakit, onun "vücûd-ı zih-nî"si evvelen ayn-ı sâbitesinde [5/20] "nefes-i akdes" ile, zâtın tecellîsiyle; ve sâniyen "vücûd-ı aynî"si dahi esmâ ve sıfâtın tecellîsiyle olduğu görülür. Bu sûrette a'yân-ı sâbiteye nazaran, Hakk'ın nefsi, ya'ni me'lûhun ayn-ı sâbitesinde tecellî-i zâtî ile tecellîsi, kendi zâtına delîl olur. Ve a'yân-ı kevnîyyeye nazaran, âyîne-i me'lûhda, o me'lûh hasebiyle mukayyeden zâhir olan Hakk'ın nefsi, mutlak olan kendi zâtına ve nefesine ve mertebe-i câmia olan ulûhiyetine delîl olur.

وَأَنَّهُ يَتَنَوَّعُ وَيَتَصَوَّرُ بِحَسَبِ حَقَائِقِ هَذِهِ الْأَعْيَانِ وَأَحْوَالِهَا، وَهَذَا بَعْدَ الْعِلْمِ
بِهِ مِنَّا أَنَّهُ إِلَهُ لَنَا.

Ve tahkîkan Hak, bu a'yânın hakâyıkı ve ahvâli hasebiyle mütenevvi' ve mutasavver olur. Bu keşf dahi, Hakk'ın bizim ilâhımız olduğuna ilim husûlünden sonradır.

Ya'ni sana hâsıl olan keşf, a'yânın hakikatleri ve hâlleri îcâbına göre türlü türlü görünenin ve sûrete girenin Hak olduğunu bildirir. İşte bu keşif dahi biz, kendi nefsimizi “me'lûh” ve “merbûb”; ve Hakk'ı İlâh ve Rab bildikten sonra bizlere hâsıl olur.

A'yânın hakâyıklı ve ahvâli hasebiyle Hakk'ın tenevvüü ve mutasavver olması bu vech ileddir ki, taayyün-i evvel mertebesinde, Hakk'ın kendi zâtına “nefes-i akdes” ile olan tecellisiyle, Hakk'ın ilminde eşyânın sûretleri peydâ olur. Fakat bu sûretlere âlem-i imkânda, ya'ni bu âlem-i şehâdette, birer kesif kisve-i taayyün giydirmek lâzımdır. Hâlbuki vücûd-ı Hak'tan gayrı hiçbir şey mevcûd değildir ki, bu suver-i kesife-i mütenevvia öyle bir mâddeden tasvîr olunsun. Binâenaleyh Hak, ilmindeki sûretlere ifâza-i vücûd için, mertebe-i letâfetten, mertebe mertebe, [5/21] mertebe-i kesâfete tenezzül buyurdu; ve bu âlem-i kesâfette, o ilm-i ilâhîde olan muhtelif ve mütenevvi' olan sûretler, kendi hakikatleri ve hâlleri îcâbına göre, yine Hakk'ın vücûdundan birer kisve-i taayyün giydi; ve şu hâlde mütenevvi' görünen ve muhtelif sûretlere bürünen Hak oldu; ve ilm-i ilâhîdeki a'yân-ı sâbite yine ademiyeti üzerine kaldı. İşte كَانَ اللَّهُ وَلَمْ يَكُنْ مَعَهُ شَيْءٌ إِلَّا الْآنَ كَمَا كَانَ ya'ni “Allah var idi, O'nunla berâber bir şey yok idi; el'ân dahi öyledir.” Ve رَائِحَةُ الْوُجُودِ ya'ni “a'yân vücûd kokusunu duymadı” dediklerinin ma'nâsı budur. Binâenaleyh vücûd-ı Hak, bu âlemde kendi suver-i ilmiyesine âyîne oldu; ve âyînenin kendi, nasıl ki mahfî ve içindeki suver-i muntabia zâhir ise, vücûd-ı Hak da öylece mahfî ve bu suver-i ilmiyye-i muntabia zâhir oldu.

ثُمَّ يَأْتِي الْكَشْفُ الْآخِرُ فَيُظْهِرُ لَكَ صُورَنَا فِيهِ، فَيُظْهِرُ بَعْضَنَا لِبَعْضٍ فِي الْحَقِّ، فَيَعْرِفُ بَعْضَنَا بَعْضًا، وَيَتَمَيَّزُ بَعْضًا عَنْ بَعْضٍ.

Ondan sonra diğer keşif gelir ki, bizim sûretlerimizi Hak'ta sana izhâr eder; ve Hak'ta ba'zımız ba'zımıza zâhir olur; ve ba'zımız ba'zımızı ârif olur; ve ba'zımız ba'zımızdan mütemeyyiz olur.

Ya'ni evvelki keşiften sonra, “fenâdan sonra bekâ” ve “cem'den sonra fark” makâmı olan diğer bir keşf daha gelir. Bu keşif mir'ât mesâbesinde olan Hakk'ın vücûdunda bizim sûretlerimizi sana izhâr eder; ve mertebe-i

ahadiyyette vahdet üzere iken, yekdîğërimizden ayrıldığımızdan ba'zımız ba'zımıza zâhir olur; ve yokluk mechûliyeti içinde yekdîğërimizi bilmez iken, ba'zımız ba'zımızı vücûd-ı Hakkânî ile ârif olur; ve her sûretin husûsiyyet-i zâtıyyesi bulunduğundan, ba'zımız ba'zımızdan mütemeyyiz olur. Beyit:

متحد بودیم با شاه وجود رنگِ غیریت بکلی محو بود

[Hazret-i Şâh-ı vücûd, Cenâb-ı Vâcibü'l-vücûd ve Mûcid-i külli mevcûd hazretleriyle taayyün-i evvel rütbesinde إِنَّ اللَّهَ مَعَنَا ma'nâ-yı hakîkîsi üzere hazret-i ulûhiyyette ittihâd üzere idik; ve imtiyâz-ı gayriyyet-i hükm-i taayyünü gerek aynen ve gerek ilmen, külliye mahv u muzmahil olmuş idi.]²¹⁷

Zuhûr ve temeyyüz, ibtidâ taayyün-i evvel mertebesinde husûle gelmiştir. Çünkü bu mertebede zât-ı Hakk'ın yine kendi zâtına olan ilk tecellîsiyle a'yânın suver-i ilmiyyesi peydâ oldu; ve her bir sûret, husûsiyyât-ı zâtıyyeleriyle birbirinden ayrıldılar. Bunların aralarında zâtî ve sıfâtî olan [5/22] birtakım münâsebet iktizâsınca taârûf, ve adem-i münâsebet hesabıyla de tenâkür vâki' olur. Binâenaleyh Hz. Fahr-i âlem (s.a.v.) Efendimiz'in الْأَرْوَاحُ جُنُودٌ مُجَنَّدَةٌ فَمَا تَعَارَفَ مِنْهَا اتَّלَفَ وَمَا تَنَافَرَ مِنْهَا اخْتَلَفَ [Ervâh cünûd-i mücennededir; onlardan taârûfı olanlar i'tilâf ederler, tenâkürü olanlar ise ihtilâf eylerler.] hadîs-i şerîfinde beyân buyurulan âlem-i ervâhdaki taârûf ve tenâkür, hazret-i ilmiyedeki taârûf ve tenâkürün netîcesi olduğu gibi, bu içinde bulunduğumuz hazret-i şehâdetteki taârûf ve tenâkür dahi âlem-i ervâhdaki taârûf ve tenâkürün netîcesidir. Nitekim Hz. Mevlânâ (r.a.) efendimiz buyururlar:

جان من و جانِ ترا پیش ازین سابقه‌ی بود که گشت آشنا
الفِ امروز ازان سابقه است گرچه فرامش شد آنها ترا

Tercüme:

Cânımızda var idi evvelce

Bir taârûf ki tanışık burada

217 Beyit Abdurrahman Câmî'ye, aktardığımız tercüme Hoca Neş'et'e âittir. Bk. Arslan, *Neş'et Süleyman Efendi Terceme-i Şerh-i Dü Beyt*, s. 110. İsmâil Ankaravî de *Mesnevî*'nin ikinci beytini şerh ederken Câmî'nin bu beytine yer vermiştir.

*Bugünün ülfeti mâzîdendir
Sen unuttun onu lâkin arada*²¹⁸

فَمِمَّا مَن يَعْرِفُ أَنَّ فِي الْحَقِّ وَقَعَتْ هَذِهِ الْمَعْرِفَةُ لَنَا بِنَا، وَمِمَّا مَن يَجْهَلُ
الْحَضْرَةَ الَّتِي وَقَعَتْ فِيهَا هَذِهِ الْمَعْرِفَةُ بِنَا، ﴿أَعُوذُ بِاللَّهِ أَنْ أَكُونَ مِّنَ
الْجَاهِلِينَ﴾.

Bizden ba'zımız, bize muhakkak bu ma'rifetin, a'yânımızın i'tâsı sebebiyle, Hak'ta vâki' olduğunu bilir; ve bizden ba'zımız, bu ma'rifetin, husûsiyyât-ı zâtıyyemizin i'tâsı sebebiyle, bize hazret-i ilm-i ilâhîde vâki' olduğunu câhildir. "Ben câhillerden olmamdan Allâh'a sığınırım." (Bakara, 2/67)

Ya'ni keşf-i sâinde, Hakk'ın âyîne-i vücûdunda, libâs-ı taayyüne bürünerek zâhir olan bizim suver-i imkâniyyemizden ba'zımız, dünyâ dediğimiz âlem-i histe, bâlâda zikrolunan ma'rifetin bize bizim a'yânımızın i'tâsı sebebiyle, Hak'ta olduğunu bilir. Meselâ âyinenin sathında müteayyin olan bir sûretin hâriçte vücûdu yoktur. Fakat sûret sahibinin âyîneye muntabî olan sûreti onun [5/23] hâriçte olan sûret-i mahsûsası hasebiyledir.

Keşf-i evvelde ise, Hakk'ın vücûdu, a'yân-ı kevnîye âyînelerinde, o a'yânın hâllerine göre zâhirdir. Ya'ni her birerlerimizin vücûdu birer "ayn-ı kevnî"dir; ve birer âyîne mesâbesindedir. Bizim âyînelerimizde Hakk'ın vücûdu bizim hâllerimizin iktizâsına göre zâhir olur; ve her birerlerimizin hakâyıkı olan a'yân-ı sâbitemiz dahi, Hakk'ın vücûdunda, Hakk'ın hasebiyle değil, ancak kendilerinin husûsiyyât-ı zâtıyyeleriyle ve isti'dâdât-ı mahsûsalarıyla zâhirdir. Bizden ba'zılarımız, suver-i ilmiyyeden ibâret olan bu a'yân-ı sâbite âlemindeki taârüfû bilmez. Onların bu cehilleri, ya ilm-i ilâhîdeki ayn-ı sâbitelerinin bu ma'rifete isti'dâdları olmamasındandır; veyâhud insan sûretine gelinceye kadar, her geçtiği mertebe-i kevnîyenin rengine boyanarak, tabîat örtülerinin ve evsâf-ı cismâniyyenin altında zebûn kalmalarından ve bu sebeble umûr-i hasîseye inhimâk eylemelerindendir. Hazret-i ilmiyyeyi bilmediklerinden, Hakk'ın vücûdunda a'yân-ı

218 *Dîvân-ı Kebîr*, I, s. 635 [beyit: 16528 vd. (Füruzânfer neşri: 8. tercî')]. Krş. *Dîvân-ı Kebîr* (trc. Abdülbâki Gölpınarlı), V, s. 12 (beyit: 73-74).

sâbiteyi müşâhede edemezler. Onlar ancak keserât-ı halkıyyeyi, ya'ni dağları, deryaları, ağaçları, ayları, güneşleri, yıldızları, hayvânâtın envânı, elektrikleri, şimendüferleri, toprakları, tüfenkleri ve her türlü ihtirâât-ı fenniyyeyi müstakillü'l-vücûd zannederler. Bu ta'dâd olunan eşyâ-yı kevnıyyeden başka gördükleri bir şey yoktur. Ne bunlarda Hakk'ı ve ne de bunların Hakk'ın vücûdu içinde olduğunu müşâhede edemezler. Hak Teâlâ bunlar hakkında يَغْلَمُونَ ظَاهِرًا مِّنَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَهُمْ عَنِ الْآخِرَةِ هُمْ غَافِلُونَ (Rûm, 30/7) [Onlar hayât-ı dünyânın zâhirini bilirler; hâlbuki onlar âhiret hayâtından gâfildirler.] buyurur. İşte bunlar, Hak'tan mahcûb ve Hakk'ın kapısından matrûd olan ehl-i Celâl'dir. Hz. Şeyh (r.a.) bu hâlden Hakk'a sığınır. [5/24]

Velâkin bizden ba'zılarımız, keşf-i evvel hâlinde, a'yân-ı sâbitede Hakk'ı müşâhede ederler. Bunlar Celâl'den Cemâl ile; ve halktan Hak ile muhtecib olan ehl-i Cemâl'dir; ve ıtlâk-ı zâtîde bekâ bulan ekâbir-i müheyyemîndir. Cemâl'in Celâl'i onları müheyyem etmiş, ifrât-ı aşka düşürmüştür.

Yine bizden ba'zılarımız, keşf-i sâni hâlinde, a'yân-ı sâbitede Hakk'ın vücûdunu müşâhede etmekle berâber, Hakk'ın vücûdunda dahi a'yân-ı sâbitenin sûretlerini görürler. Binâenaleyh bu tâife-i celîle Cemâl'den Celâl ile; ve Celâl'den dahi Cemâl ile; ve Hak'tan halk ile; ve halktan dahi Hak ile muhtecib olmayan ehl-i kemâldir. Bunlar hakkında Hak Teâlâ لَا رِجَالٌ لَّا تُلِيهِمْ تِجَارَةٌ وَلَا يَبِيعُ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ (Nûr, 24/37) [Ricâl vardır ki, onları ticâret ve alış veriş Allâh'ın zikrinden meşgûl etmez.] buyurur.

وَبِالْكَشْفَيْنِ مَعًا مَا يَحْكُمُ عَلَيْنَا إِلَّا بِنَا، لَا، بَلْ نَحْنُ نَحْكُمُ عَلَيْنَا بِنَا، وَلَكِنْ فِيهِ.

Ve iki keşf ile berâber Hak bizim üzerimize, ancak bizim ile hükmeder. Hayır, belki biz, bizim üzerimize bizim ile hükmederiz; velâkin Hak'ta hükmederiz.

Ya'ni iki keşf ile, Hak bizim a'yânımız üzerine, dünyâda ve âhirette, saâdet ve şekâvet, idbâr ve ikbâl, ve noksan ve kemâl ile, ancak ayn-ı sâbitemizin husûsiyyet-i zâtıyyesinin muktezâsına ve onun verdiği hükme göre hükmeder. Bu iki keşften keşf-i evvelin verdiği ma'rifet, a'yân âyînelerinde Hakk'ın suver-i muhtelif ile zuhûru ve tecellîsi, a'yân-ı sâbitemizin husûsiyyât-ı zâtıyyeleri ve isti'dâdât-ı gayr-ı mec'ûleleri hasebiyle olmasıdır: Ve

keşf-i sâninin verdiği ma'rifet dahi vücûd-ı Hak âyînesinde a'yân-ı sâbite sûretlerinin zuhûru onların muktezâları hasebiyle olmasıdır. [5/25] Bu iki keşfin birden verdiği ma'rifet bu olur ki: Hak ezelen bizim a'yân-ı sâbitemiz üzerine; ve ebeden dahi a'yân-ı vücûdiyyemiz üzerine, ancak isti'dadımızla kendisinden talep ettiğimiz veyâ onun üzerine ibtidâen hükmettiğimiz şeyle hükmeder; ve bu sûrette a'yânımız üzerine biz hükmetmiş oluruz. Velâkin bizim, bizim üzerimize, bizimle olan bu hükmümüz Hakk'ın vücûdunda olduğumuz hâlde vâki' olur. Çünkü biz Hakk'ın şuûnât-ı zâtıyyesi ve niseb-i ilmiyyesinin sûretleriyiz; ve bu hüküm sırr-ı kadere mübtenidir.

فَلِذَلِكَ قَالَ تَعَالَى: ﴿فَلِلَّهِ الْحُجَّةُ الْبَالِغَةُ﴾، يَعْنِي عَلَى الْمَحْجُوبِينَ، إِذْ قَالُوا لِلْحَقِّ لِمَ فَعَلْتَ بِنَا كَذَا وَكَذَا مِمَّا لَا يُوَافِقُ أَغْرَاضَهُمْ، ﴿فَيَكْشِفُ لَهُمْ عَنْ سَائِقٍ﴾، وَهُوَ الْأَمْرُ الَّذِي كَشَفَهُ الْعَارِفُونَ هُنَا، فَيَرَوْنَ أَنَّ الْحَقَّ مَا فَعَلَ بِهِمْ مَا ادَّعَوْهُ أَنَّهُ فَعَلَهُ وَأَنَّ ذَلِكَ مِنْهُمْ، فَإِنَّهُ مَا عَلِمَهُمْ إِلَّا عَلَى مَا هُمْ عَلَيْهِ، فَتَدَحَّضُ أَيْ تُبْطِلُ حُجَّتَهُمْ وَتَبْقَى الْحُجَّةُ الْبَالِغَةُ لِلَّهِ.

Bunun için Allah Teâlâ *فَلِلَّهِ الْحُجَّةُ الْبَالِغَةُ* (En'âm, 6/149) buyurdu. Ya'ni "Mahcûbîn üzerine Allah için hüccet-i bâliğa sâbittir" dedi. Vaktâki mahcûbîn, âgrâzlarına muvâfık olmayan şeyden nâşi, Hakk'a: "Niçin bize şöyle böyle yaptın?" derler. İmdi Hak, "onlar için sâki keşfeder" (Kalem, 68/42); ve "sâk", ârif olanların burada keşfelediği emrdir. Binâenaleyh mahcûbîn, Hakk'ın onlara iddiâ ettikleri şeyi etmediğini ve ettiği şeyin onlardan olduğunu müşâhede ederler. Zîrâ Hak onları, ancak hazret-i ilmiyyede sâbit oldukları şey üzerine bildi. Böyle olunca mahcûbînin hüccetleri bâtil ve "hüccet-i bâliğa" Allah için sâbittir.

Ya'ni ehl-i Celâl, dünyâda kendilerinden sâdır olan ef'âle mukâbil, nefislerine mülâyim gelmeyen cezâ ile muâhaze olundukları vakit Hakk'a; "Niçin bize böyle ikâb ediyorsun? Bizden sâdır olan ef'âl, ancak senin ezelde takdîr ettiğin şeydir. Şimdi bu ef'âl-i mukadderemizden dolayı bizi muâhaze edip ikâb etmek zulümdür!" derler. Hak Teâlâ dahi onlara "sâk"ı, ya'ni a'yân-ı sâbitelerinin gayr-ı mec'ûl olan isti'dadâtını keşfeder; ve bu hâlde Hakk'ın onlara iddiâ ettikleri vech ile zulüm etmediğini; ve belki

isti'dâd-ı ezeliîleri mûcibince ne istemiş iseler onları [5/26] verdiği; ve işledikleri ef'âlin kendilerinden olduğunu görürler. Ve وَمَا ظَلَمَهُمُ اللَّهُ وَلَكِنْ كَانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ (Nahl, 16/33) [Biz onlara zulmetmedik, velâkin onlar nefislerine zulmeder oldular.] mâsadaki olan hâl zâhir olur. Zîrâ Hak'tan onlar üzerine cârî ve vâkî' olan fiil, onların muktezâları hasebiyledir; yoksa cebren değildir. Ve Hak isti'dâdları hasebiyle her şeye vücûd ifâza buyurur; ve onların takâzâ ve talebi üzerine icrâ-yı hükm ve izhâr-ı fiil eyler. لَا يُسْأَلُ (Enbiyâ, 21/23) [Allah işlediğinden mes'ûl değildir, onlar mes'ûldür.] âyet-i kerîmesi mûcibince Hakk'a, "Niçin onların taleblerini is'âf eyledin?" diye suâl olunmaz. Zîrâ yed-i Feyyâz'da aslâ buhl yoktur; kim ne isterse onu verir. Bu husûsta ancak tâlibler mes'ûldür. Ve keşf-i "sâk", ya'ni a'yân-ı sâbitenin isti'dâdına ittılâ', ehl-i hicâb ve Celâl için mevtın-ı âhirete mahsustur. Fakat neş'et-i âhiret üzerine olan ehl-i marîfet, mevtın-ı dünyâda dahi keşf-i "sâk" edip emri müşâhede ederler. İmdi bu keşf-i "sâk" hîninde ehl-i hicâbın "Bizim fiilimiz Hakk'ın takdîriyledir" diyerek ikâme ettikleri hüccet, Hak Teâlâ hazretlerinin "Benim takdîrim kudretime; ve kudretim irâdeme; ve irâdem ilmime; ve ilmim dahi sizin gayr-ı mec'ûl olan isti'dâdât-ı ma'lûmenize tâbi'dir" diyerek ikâme buyurduğu hüccetle ibtâl buyurulur; ve hüccet Hak için sâbit olur.

فَإِنْ قُلْتَ فَمَا فَائِدَةُ قَوْلِهِ: ﴿فَلَوْ شَاءَ لَهَدَاكُمْ أَجْمَعِينَ﴾ قُلْنَا، «لَوْ» حَرْفُ امْتِنَاعٍ لِامْتِنَاعٍ، فَمَا شَاءَ إِلَّا مَا هُوَ الْأَمْرُ عَلَيْهِ.

İmdi eğer sen diyecek olur isen ki: "Şu hâlde Hakk'ın لَوْ شَاءَ لَهَدَاكُمْ أَجْمَعِينَ (En'âm, 6/149) [Eğer Cenâb-ı Hakk'ın meşîyyeti taalluk edei, hepinize hidâyet ederdi.] kavlinin ne fâidesi vardır?" Biz deriz ki: «لَوْ» [lev] harf-i imtinâ'dır, imtinâ' içindir. Binâenaleyh Hakk'ın meşîyyeti, emr ne üzerine ise o şey üzerine taalluk etti.

Ya'ni sen irâd-ı suâl ile diyecek olursan ki: Bâlâda zikrolunduğu üzere bizim üzerimize hâkim olan mâdemki bizim a'yânımızdır; Hak ise, ancak a'yânımızın muktezâsına göre ifâza-i vücûd ediyor, şu hâlde Hakk'ın "Eğer Hakk'ın meşîyyeti taalluk edei, hepinize hidâyet ederdi" (En'âm, 6/149) kavlinde ne fâide vardır? Zîrâ bu kelâmdan hidâyetin ancak meşîyyet-i

Hak ile vâki' olduğu anlaşılmaktadır. [5/27]

Biz cevâben deriz ki: فَلَوْ شَاءَ [Eğer Hakk'ın meşîyyeti taalluk ede idi] deki لَوْ [lev] harf-i imtinâ'dır. Bir şeyin imtinânını mûcib olan diğer şeyin imtinânı için vaz'olundu. Ve âyet-i kerîmenin ma'nâ-yı münîfi هِدَايَةَ لَوْ شَاءَ الْكُلُّ لَهَدَى، ولكن ما شاء لعلِّمه بَعْدَ اسْتِعْدَادِ الْكُلِّ لِلْهِدَايَةِ فَمَا هَدَاهُمْ أَجْمَعِينَ ya'ni "Eğer küllün hidâyetine meşîyyeti taalluk ede idi, hidâyet eder idi. Velâkin hidâyet için küllün adem-i isti'dâdına ilminden dolayı cemûine hidâyet etmedi" sûretindedir. Binâenaleyh hidâyetin mümteni' olmasından dolayı, şart-ı mümteni' olan "lev" meşîyyete dâhil oldu.

ولكنَّ عَيْنَ الْمُمَكِّنِ قَابِلٌ لِلشَّيْءِ وَتَقْيِضِهِ فِي حُكْمٍ دَلِيلُ الْعَقْلِ، وَأَيُّ الْحُكْمَيْنِ الْمَعْقُولَيْنِ وَقَعَ ذَلِكَ هُوَ الْأَمْرُ الَّذِي كَانَ عَلَيْهِ الْمُمَكِّنُ فِي حَالِ ثُبُوتِهِ، وَمَعْنَى ﴿لَهَدَاكُمْ﴾ لَبَّيْنَ لَكُمْ، وَمَا كُلُّ مُمَكِّنٍ مِنَ الْعَالَمِ فَتَحَ اللَّهُ عَيْنَ بَصِيرَتِهِ لِإِدْرَاكِ الْأَمْرِ فِي نَفْسِهِ عَلَى مَا هُوَ عَلَيْهِ، فَمِنْهُمْ الْعَالِمُ وَالْجَاهِلُ.

Velâkin aklın delîli hükmünde, mümkünin "ayn"ı, bir şeye ve onun nakîzine kâbildir. Ve ma'kûl olan iki hükümden hangisi vâki' olursa, o hüküm sübûtu hâlinde onun üzerine bulunduğu emrdir. Ve لَهَدَاكُمْ [Size hidâyet ederdi.] kelimesinin ma'nâsı لَبَّيْنَ لَكُمْ [Size beyân eylerdi.]dür. Velâkin âlemden her mümkünin, kendi nefsinde emr, ne şey üzerine sâbit olduğunu idrâk etmesi için, Allah Teâlâ ayn-ı basîretini açmadı. Binâenaleyh onların ba'zısı âlim ve ba'zısı câhildir.

Ya'ni akıl, nefsinde, hakîkati bulunduğu hâl üzere idrâkten mahcûb ve âciz olduğundan, getirdiği delîl ile, ayn-ı sâbite-i mümkünin hidâyet ve onun nakîzi olan dalâlete kâbiliyeti olduğuna hükmeder. Aklın bu hükmü, a'mâ olan kimsenin hükmüne benzer. Meselâ bir a'mânın nezdinde bir kimse bulunup sâkit olsa, o a'mânın bu kimse hakkındaki hükmü ikidir. O der ki: "Bu kimse Zeyd'dir veya Zeyd'in gayrıdır." Eğer gözü göre idi, hakikat bir olduğundan "Bu Zeyd'dir" diye hükmedecek ve bu hükmü birden ibâret olacak idi; ve a'mânın bu hükümleri imkân hasebiyle sahîh olsa bile nefsül-emrde yalnız birisi hakîkattir. İşte ayn-ı mümkün dahi [5/28] bunun gibidir. Hakîkati, sâhib-i müşâhede olan kimse bilir. Bu bahsi biraz daha îzâh edelim:

Ma'lûmdur ki, a'yân-ı sâbite ilm-i ilâhîde sâbit olan esmâ-i ilâhiyenin sûretleri ve mezâhiridir. Esmâ ve sıfât-ı ilâhiyye ise, kadîm olan zât ile kâim ve onun "ayn"ıdır. Bu sûrette a'yân-ı sâbite hakikat cihetinden "zât"ın "ayn"ı olur. Zât ise bâkî, ezelî ve ebedîdir; ve ona fenâ ve adem ârız olmadığı gibi ca'l ve icâd dahi târî olmaz. Binâenaleyh a'yân-ı sâbitenin isti'dâdâtı esmâ-i ilâhiyenin muktezayâtı olduğundan mec'ûl değildir. Hâlbuki Hak Teâlâ hazretleri kavâbili, ancak isti'dâdlarına göre icâd etti; ve vücûdda, ancak a'yânın i'tâ ettikleri şey vâki' oldu. A'yân-ı sâbite ise, ancak zâtlarının muktezâsını verdi; ve zât, bir şeyi ve onun nakîzini iktizâ etmez. Meselâ Hâdî isminin sûreti ve mazharı, ayn-ı mühtedîdir; ayn-ı dâll olamaz. Çünkü Hâdî isminin muktezâsı hidâyettir. Onun nakîzi olan dalâleti iktizâ etmez. Nitekim (S.a.v.) Efendimiz ism-i Hâdî'nin mazhar-ı etemmi olduklarından *مَنْ رَأَى فَقَدْ رَأَى فَإِنَّ الشَّيْطَانَ لَا يَتَمَثَّلُ بِي* ya'ni "Beni gören, beni görmüştür. Zîrâ şeytan bana temessül etmez" buyururlar. Çünkü şeytan, Mudill isminin mazhar-ı etemmi olduğundan, bu ismin nakîzi olan Hâdî ismini kâbil değildir. Maahâzâ aklın delîli hükmederken, "mümkün", bir şeyi ve onun nakîzini kabûl eder, der. Bu, onun imkân ile ittisâfından dolayıdır. Çünkü imkân, vücûd ve adem taraflarını mütesâviyen muktezîdir. Nitekim a'mâ, indinde hareket eden bir mahlûka "Ya hayvan veyâ insandır" diye iki hüküm verir. Bu iki hükümden hangisi vâki' olursa, o hüküm hakikate mutâbıktır. Ve *«لَهْدَاكُمْ»* [Size hidâyet ederdi.], *لَيِّنَ لَكُمْ* [Size beyân eylerdi.] ma'nâsındır. Ya'ni: Eğer Allâh'ın meşîyyeti taalluk ede idi, emrin ilm-i ilâhîde sübûtu hâlinde, ne şey üzerine sâbit olduğunu Hak cümlenize beyân eder idi, demek olur. [5/29]

فَمَا شَاءَ، فَمَا هَدَاهُمْ أَجْمَعِينَ وَلَا يَشَاءُ، وَكَذَلِكَ «إِنْ يَشَاءُ»، فَهَلْ يَشَاءُ،
هَذَا مَا لَا يَكُونُ.

İmdi, Hak dilemedi, onların kâffesine hidâyet etmedi ve dilemez de; *إِنْ يَشَاءُ* [Eğer dilerse...] kavli dahi böyledir. Hiç diler mi? Bu olmaz şeydir.

Ya'ni Hak onların kâffesine hidâyet etmeği ezelde dilemedi ve ebedde dahi dilemez. *إِنْ يَشَاءُ يُذْهِبْكُمْ وَيَأْتِ بِخَلْقٍ جَدِيدٍ* (İbrâhîm, 14/19) [Eğer dilerse

sizi giderir, yeni bir halk getirir.] âyet-i kerîmesindeki *إِنْ يَشَأْ* [Eğer dilerse...] kavli dahi *لَوْ شَاءَ* [Eğer dileysedi.] gibidir. “In” (*إِنْ*) [Eğer] “lev” (*لَوْ*) [Eğer] ma’nâsınadır. Mâzî sîgası olan “şâe” (*شَاءَ*) [Diledi] kelimesindeki “lev” harf-i şartı imtinâ’ için olduğu gibi, istikbâl sîgası olan “yeşe” (*يَشَأْ*) [Dilerse] kelimesindeki “in” (*إِنْ*) harf-i şartı dahi imtinâ’ içindir. Ya’ni “ezelde ilm-i ilâhîde sâbit olduklarında, izhâblarına adem-i kâbiliyyetleri olduğundan, istikbâl olan ebedde dahi izhâblarına meşîyyetin taalluku mümteni’ oldu”, demek olur. Cenâb-ı Şeyh (r.a.) inkârı mutazammın olan istifhâm ile “Hiç diler mi?” buyururlar. Ya’ni ezelde, cümlesinin a’yânı hidâyeti taleb etmediği hâlde, hiç onların hidâyetine ebedde meşîyyet-i ilâhiyye taalluk eder mi? Elbette etmez. Zîrâ bu olmayacak bir şeydir ve mümteni’dir, demektir.

فَمَشِيَّتُهُ أَحَدِيَّةُ التَّعَلُّقِ، وَهِيَ نِسْبَةٌ تَابِعَةٌ لِلْعِلْمِ، وَالْعِلْمُ نِسْبَةٌ تَابِعَةٌ لِلْمَعْلُومِ،
وَالْمَعْلُومُ أَنْتَ وَأَحْوَالُكَ، فَلَيْسَ لِلْعِلْمِ أَثَرٌ فِي الْمَعْلُومِ، بَلْ لِلْمَعْلُومِ أَثَرٌ فِي
الْعَالِمِ، فَيُعْطِيهِ مِنْ نَفْسِهِ مَا هُوَ عَلَيْهِ فِي عَيْنِهِ.

Böyle olunca, Hakk’ın meşîyyeti ahadiyyetü’t-taalluktur. O da ilme tâbi’ olan bir nisbettir; ve ilim dahi ma’lûma tâbi’ olan bir nisbettir; hâlbuki ma’lûm sensin ve senin ahvâlindir. Binâenaleyh ilim için ma’lûmda eser yoktur. Belki ma’lûm için âlimde eser vardır. Şu hâlde, ma’lûm kendi nefsinden, “ayn”ında sâbit olduğu şeyi Hakk’a i’tâ eder.

Ya’ni meşîyyet-i zâtiyyenin, ma’lûmât-ı ilâhiyyenin kâffesine taalluku ve nisbeti ahadiyet üzere ve ale’s-seviyyedir. Nitekim Hak Teâlâ buyurur: *وَمَا أَمْرُنَا إِلَّا وَاحِدَةٌ كَلَمْحٍ بِالْبَصَرِ* (Kamer, 54/50) [Ve bizim emrimiz, birdir, ancak bir göz kırpış, bir göz yumup açış gibi tezdir.] Fakat her bir ma’lûm zâtının isti’dâdına göre, o meşîyyet-i vâhîde olan tecellî-i zâtîden, kendisine mahsûs olan hissesini ve nasîbini alır; ve her ma’lûmun isti’dâdı muhtelif olduğundan, taalluk-ı vâhid dahi mütenevvi’ olur. [5/30] Meselâ şemsin ziyâsı ahadiyyetü’t-taalluktur. Fakat pencerelerinin camı yeşil, kırmızı, mâvî, sarı, mor renkte olan bir hâneye mütecellî olduğu vakit derûn-i hâneye giren ziyâlar mütenevvi’ olur. Bu tenevvü’ ise camların isti’dâdât-ı mütefâvitesinden münbaisdir. Yoksa ziyâ-i şems, her mahalle ale’s-seviyye bir renkte mütecellîdir.

“Meşîyyet” dediğimiz şey “ilm”e ve ilim de “ma’lûm”a tâbi’ olan birer nisbettir. Zîrâ ma’lûm olmayan bir şeye irâde ve meşîyyetin taalluku mümkün olmadığı gibi, ortada “bilinen” bir şey olmadıkça “bilmek” keyfiyeti dahi hâsıl olmaz. Daha açıkçası, bir şeyi “istemek” onu bilmeğe mütevakıftır. Çünkü bilinmeyen bir şeyi dilemek mümkün olmaz; ve bir şeyi bilmek için dahi ma’lûmun sûret-i muayyenesi mevcûd olmak lâzımdır. İşte ma’lûm sensin ve senin ayn-ı sâbitenin ahvâlidir; ve ayn-ı sâbite yekdiğerinin nakîzi olan iki şeyden birisinin vücûdunu iktizâ eder. Ya’ni hidâyet ve dalâletten birisini muktezîdir. Binâenaleyh meşîyyet dahi, o hük-m-i vâhîde taalluk eyler. Bu sûrette, a’yân-ı sâbiteden her birisi, Hakk’a ne hüküm i’tâ etmiş ise kendisi o hüküm ile Hakk’ın ma’lûmu olur. İşte bu sebebdendir dolayı “ilm”in “ma’lûm” üzerine bir te’sîri yoktur; belki “ma’lûm”un “âlim” üzerine te’sîri vardır. Zîrâ ma’lûm, lisân-ı hâl ile âlime “Ben şu hâl üzerine sâbitim. Sen beni bu sâbit olduğum hâl üzerine bil!” der; ve nefsinden, “ayn”ında sâbit olduğu şeyi Hakk’a i’tâ eder.

وَمَا وَرَدَ الْخِطَابُ الْإِلَهِيُّ إِلَّا بِحَسَبِ مَا تَوَاطَأَ عَلَيْهِ الْمُخَاطَبُونَ وَمَا أَعْطَاهُ
التَّنَظُّرَ الْعَقْلِيُّ، وَمَا وَرَدَ الْخِطَابُ عَلَى مَا يُعْطِيهِ الْكَشْفُ، وَلِذَلِكَ كَثُرَ الْمُؤْمِنُونَ
وَقَلَّ الْعَارِفُونَ أَصْحَابُ الْكُشُوفِ.

Ve hitâb-ı ilâhî, muhâtablar ne şey üzerine tevâfuk ettilerse, ancak o şey hasebiyle ve nazar-ı aklînin i’tâ ettiği şey hasebiyle vârid oldu. Hitâb-ı ilâhî, keşfin i’tâ ettiği şey üzerine vârid olmadı. İşte bundan dolayı mü’minler çok ve ashâb-ı küşûf olan ârifler az oldu.

Ya’ni eşhâs-ı insâniyyenin ekseri ukalâdan ve nazar-ı fikrî ashâbından olduklarından فَكَلَّ شَاءَ لَهْدَاكُمْ أَجْمَعِينَ (En’âm, 6/149) [Eğer Cenâb-ı Hakk’ın meşîyyeti taalluk ede idi, hepinize hidâyet ederdi.] ve وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَأَمَنَّ مَنْ فِي الْأَرْضِ (Yûnus, 10/99) [Eğer Rabb’inin meşîyyeti taalluk etseydi arz üzerinde herkes cümleten îmân ederdi.] ve emsâli olan hitâb-ı ilâhî onların ahvâline, ya’ni muktezâ-yı ukûlüne, göre vârid oldu; keşfin icâbâtına göre vârid olmadı. Zîrâ [5/31^a] nazar-ı aklî ashâbının isti’dâdâtı buna vefâ etmez; ve sırr-ı kadere vâkıf, ashâb-ı küşûftan olan ârifin ise azdır; ve tavr-ı ma’rifet, tavr-ı idrâk-i aklînin fevkindedir; ve tavr-ı ma’rifet ise, hakâyık-ı

umûru, olduğu vech üzere keşiftir.

﴿وَمَا مِنَّا إِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَّعْلُومٌ﴾، وهو ما كُنْتَ بِهِ فِي ثُبُوتِكَ ظَهَرَتْ بِهِ فِي
وجودك.

“Ve bizden ancak bir makâm-ı ma'lûmu olmayan bir kimse yoktur.”
(Sâffât, 37/164) Ve makâm-ı ma'lûm, sübûtunda onunla olduğun ve
vücûdunda onunla zâhir bulunduğun şeydir.

Ya'ni, bizim müteayyin olan vücûdlarımızdan hiçbir vücûd yoktur ki,
onun bir makâm-ı ma'lûmu bulunmasın; ve ister âriflerden olsun, ister
efrâd-ı sâireden olsun, hiçbirisi bu makâm-ı ma'lûmunu tecâvüzle onun
hâricine çıkamaz. Çünkü makâm-ı ma'lûm, senin ilm-i ilâhîde sübûtun
hâlinde mütelebbis olduğun şeydir ki, sen bu vücûd-ı hâricinde dahi o
şeyle zâhir oldun. Binâenaleyh bir kimsenin ilm-i ilâhîde makâmı, her şeye
akıl vâsitasıyla vukûfu iktizâ etse, vücûd-ı hâricîde, ya'ni bu dünyâda dahi
o makâmının, ya'ni âlet-i aklın zebûnudur. Bu zümre her şeyi kendi akıl-
larıyla kıyâs ederler; ve akıllarına mutâbık gelmeyen şeyi reddederler. Hâl-
buki akıl idrâk-i hakâyıktan âcizdir. Hükemâ ile ehl-i zâhir olan ulemânın
hâlleri meydandadır. Hattâ İmâm-ı Fahrreddîn-i Râzî (rahmetullâhi aleyh)
gibi kibâr-ı ulemâdan bulunan bir zât bile aklın zebûnu olup kalmıştır.
Nitekim Hz. Mevlânâ (r.a.) efendimiz *Mesnevî-i Şerîf*'lerinde buyururlar:

اندر این بحث گر خرد ره بین بدی فخر رازی راز دانِ دین بدی

Tercüme: “Eğer akıl bu bahiste yol görücü olaydı, Fahrreddîn-i Râzî dî-
ninsırrını bilici olurdu.”²¹⁹

Bu böyle olduğu gibi bir kimsenin ilm-i ilâhîde makâmı, keşfen sırr-ı
kadere vukûfu iktizâ eylese, [5/31^b] vücûd-ı hâricî olan bu dünyâda dahi,
o sûretle zâhir olur; ve sâika-i cehl ile Allâh'a i'tirâz etmez. Velhâsıl ilm-i
ilâhîde olan sübût üzere vücûd-ı hâricîde zâhir olmak meşîyyet-i ilâhiyye
iledir; ve meşîyyet ise ancak ilm-i ilâhîde olan sübût üzerine taalluk eder;
ve ilm-i ilâhîde olan a'yân-ı sâbitenin hasâisi muhtelif olduğundan, meşîy-
yetin taalluku dahi muhtelif olur. İşte bu sebebdan nâşî meşîyyet-i ilâhiyye

219 Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, X, s. 603-605 (beyit: 4139).

kâffenin hidâyetine taalluk etmedi. Zîrâ efrâddan her bir ferd bir makâm-ı ma'lûm sâhibidir, oradan çıkamaz. Binâenaleyh hidâyete isti'dâdı olmayan şahsın hidâyetine, meşîyyet-i ilâhiyye de taalluk etmez.

İmdi ma'rifet-i vücûdda, meşârib ve ezvâk bu makâm-ı ma'lûm iktizâsınca muhtelif olup ba'zısı, Hak için vücûd isbât ederek, halkı Hak'ta müşâhede ettiği; ve ba'zısı halk için vücûd isbât edip Hakk'ı halkta gördüğü; ve ba'zısı da bir vech ile Hakk'ı ve bir vech ile halkı isbât eylediği cihetle Cenâb-ı Şeyh (r.a.) bu ezvâk-ı muhtelifeyi, sîga-i şartıyye isti'mâliyle cümel-i âtiyede beyân buyururlar:

هَذَا إِنْ ثَبَّتَ أَنَّ لَكَ وجودًا، فَإِنْ ثَبَّتَ أَنَّ الوجودَ لِلْحَقِّ لَا لَكَ، فَالْحُكْمُ
لَكَ بَلَا شَكٍّ فِي وجودِ الْحَقِّ، وَإِنْ ثَبَّتَ أَنَّكَ الْمَوْجُودُ، فَالْحُكْمُ لَكَ بَلَا
شَكٍّ، وَإِنْ كَانَ الْحَاكِمُ الْحَقَّ فَلَيْسَ لَهُ إِلَّا إِفَاضَةُ الوجودِ عَلَيْكَ، وَالْحُكْمُ
لَكَ عَلَيْكَ.

Bu, senin için vücûd olduğu sâbit olursa böyledir. Ve eğer sâbit olacak olursa ki, tahkîkan vücûd Hak içindir, senin için değildir; binâenaleyh hüküm, vücûd-ı Hak'ta şübhesiz senin için sâbittir. Ve eğer sâbit olacak olursa ki, tahkîkan sen mevcûdsun; o hâlde hüküm bilâ-şek senin içindir. Ve eğer hâkim Hak olacak olursa, bu hâlde Hak için senin üzerine ifâza-i vücûddan gayrı yoktur; ve senin üzerine olan hüküm, senin için sâbittir.

Ya'ni bu makâm, Hak'la berâber senin için vücûd sâbit olursa, hâsıldır. Ya'ni senin ma'dûm olan ayn-ı sâbitenin âyînesinde, Hakk'ın vücûdu bu ayn-ı sâbitenin muktezâsına göre müteayyin olup, o sûret-i ilmiyye vücûd-ı hâricîde, ya'ni âlem-i şehâdette, zâhir olduğu vakit, [5/32] senin için vücûd sâbit olursa, bu makâm sana izâfe olunur. Ve eğer tafsîli yukarıda geçen keşf-i evvelin i'tâ ettiği ma'rifet üzere, a'yân-ı sâbite âyînelerinde müteayyin bulunan ve bu taayyün muktezâsına göre vücûd-ı hissîde zâhir olan vücûd-ı Hakk'ın, müteayyin için olduğu sâbit olursa, bilâ-şek Hakk'ın vücûdunda hüküm senin için hâsıl olur. Çünkü senin ayn-ı sâbiten husûsiyyet-i zâtiyyesiyle, kendisinde zâhir olan Hakk'a bir hüküm i'tâ etti. Hak dahi o hüküm ile onda zâhir oldu. Vâhidin vücûdu min-haysû'z-zât vâhiddir;

onda taaddüd yoktur. Ve kezâlik tecellî dahi zâtta ibtidâen vahdet üzere zuhûr eder. Fakat a'yân âyînelerinin ihtilâf ve tenevvüü, vücûd-ı Hak'ta taaddüd ve tekessür izhâr eyler. Bu sûrette vücûd Hakk'ın, hüküm ise a'yânındır. A'yân ise çekirdeğin içindeki ağaç gibi ma'dûmdur.

Ve eğer yine tafsîli bâlâda mürûr eden keşf-i sâninin i'tâ ettiği ma'rifet üzere, Hakk'ın vücûdu a'yân âyînelerinde, bu a'yânın muktezâlarına göre zâhir olup, bunlar yekdiğerinden mütemeyyiz olduğu vakit, senin “ayn”ın üzerine ifâza edilmiş olan nûr-i vücûd ile senin mevcûd olduğun ve vücûd-ı mutlakın senin “ayn”ında takayyüdü i'tibâr olunursa, bilâ-şek hüküm, senin için hâsıldır. Çünkü sen, hükm-i mahsûs ile senin “ayn”ın üzerine hükmetmesini, isti'dâdın hasebiyle Hak üzerine hükmedersin.

Ve eğer sana vücûd vermesi hasebiyle, senin üzerine hâkim Hak olacak olursa, Hakk'ın hükmü, senin üzerine ancak ifâza-i vücûd etmekten ibâret olmuş olur; ve senin “ayn”ın üzere hüküm, yine senin tarafından vâki' olur. Çünkü senin ayn-ı sâbitenin isti'dâd-ı mahsûsu, Hakk'a ne hüküm vermiş ise, Hak bu ayn-ı sâbiten üzerine ancak o hüküm ile hükmeder.

فَلَا تَحْمَدُ إِلَّا نَفْسَكَ وَلَا تَذُمُّ إِلَّا نَفْسَكَ.

İmdi sen, ancak nefesine hamd et ve ancak nefisini zemm eyle!

Ya'ni senin ayn-ı sâbiten [5/33] saâdet ve kemâli iktizâ edip Hakk'a, lisân-ı hâl ile “Benim üzerime saâdet ve kemâl ile hükmeyle!” diye hükmeylemiş; ve binâenaleyh vücûd-ı hâricîde, ya'ni bu dünyâda, o hükm-i ezelinin eseri sende saâdet ve kemâl sûretinde zâhir olmuş ise, bundan dolayı ancak nefesine hamd et; çünkü hüküm senindir; ve eğer ayn-ı sâbiten şekâveti ve noksânı iktizâ edip, Hakk'a bu hükmü verdiği için, bu âlemde de sen şekâvet ve noksan üzerine isen, bundan dolayı dahi ancak kendi nefisini zemm et; çünkü hüküm, yine senindir.

Hidâyet ve dalâlet ve hayır ve şer ve her şey, ifâza-i vücûd i'tibâriyle Hak'tandır. Yoksa a'yân-ı sâbite, Hakk'a ne hüküm vermiş ve Hak'tan ne istemiş iseler, o zuhûr ettiği için bunların cümlesi a'yândandır. Binâenaleyh eğer zulüm vâki' olursa halktandır, Hak'tan değildir. Nitekim Hak Teâlâ buyurur: وَمَا ظَلَمْنَاهُمْ وَلَكِنْ كَانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ (Nahl, 16/118) [Biz onlara

zulmetmedik, velâkin onlar nefislerine zulmettiler.]

وَمَا يَتَّقِي لِلْحَقِّ إِلَّا حَمْدُ إِفَاضَةِ الْوُجُودِ، لَأَنَّ ذَلِكَ لَهُ لَا لَكَ، فَأَنْتَ غِذَاؤُهُ
بِالْأَحْكَامِ، وَهُوَ غِذَاؤُكَ بِالْوُجُودِ.

Ve Hak için, ifâza-i vücûd hamdinden gayrı bir şey bâkî kalmaz. Zîrâ bu O'nun içindir, senin için değildir. İmdi sen ahkâm ile O'nun gıdâsısın; ve O vücûd ile senin gıdândır.

A'yân ademiyet üzerine olup, Hak Teâlâ onlara ifâza-i vücûd etmiştir. Binâenaleyh sen, vücûd bulduğun ve zuhûr eylediğin için Hakk'a hamdedersin. Zîrâ vücûd ve zuhûrda senin medhalin yoktur. Maahâzâ a'yân, hakîkatte Hakk'ın gayrı olmadığından mehâmidin kâffesi yine Hakk'a râci' olur. İmdi sen hükmedip, Hakk'a dahi sana vücûd verdiği için, sen, hükümlerle [5/34] Hakk'ın gıdâsısın. Çünkü senin ayn-ı sâbitenin ahkâmı sûretlerine büründüğü hâlde zâhir olan, Hakk'ın vücûdudur. Binâenaleyh senin keyfiyetin ile zâhir olan Hakk'ın vücûdu, senin ayn-ı sâbitenin sûretiyle ve onun ahkâmı ile müteğaddî olur; ve gıdâ müteğaddînin vücûdunda hafî ve müteğaddî zâhir olduğu gibi, senin ayn-ı sâbitenin ahkâmı dahi vücûd-ı Hak'ta hafî ve Hak zâhirdir.

Ve kezâ sen Hakk'ın vücûdu ile zâhirsın; ve Hakk'ın vücûdu ile zâhir olan ayn-ı sâbitenin sûretinde Hak, hafîdir. Binâenaleyh sen, vücûd-ı Hak ile müteğaddîsin; ve sen zâhirsın; vücûd-ı Hak dahi bâtındır.

Burada “gıdâ” ta'bîri, mecâz tarîkiyle zikrolunmuştur. Çünkü gıdâ, nasıl ki müteğaddînin bekâsına ve kıvâmına ve zuhûr-ı kemâlâtına sebep olur ise, a'yânın ahkâmı dahi o a'yânda zâhir olan vücûd-ı Hakk'ın kıvâm ve bekâsına sebebedir; ve kezâ Hak dahi vücûdu ile a'yânın kıvâm ve bekâsına sebebedir; ve gıdâ müteğaddîde muhtefî olduğu gibi, Hak müteğaddî misillü a'yânda zâhir ve a'yân gıdâ misillü Hak'ta muhtefîdir. Ve kezâ a'yân, Hak'tan vücûd bulup müteğaddî misillü zâhir ve Hak gıdâ misillü onlarda muhtefî oldu. Binâenaleyh a'yân, Hak üzerine ahkâm ile; ve Hak dahi a'yân üzerine vücûd ile hâkimdir.

فَتَعَيَّنَ عَلَيْهِ مَا تَعَيَّنَ عَلَيْكَ، فَلَا أَمْرَ مِنْهُ إِلَيْكَ وَمِنْكَ إِلَيْهِ، غَيْرَ أَنَّكَ تُسَمَّى

مُكَلَّفًا، وَمَا كَلَّفَكَ إِلَّا بِمَا قُلْتَ لَهُ كَلَّفَنِي بِحَالِكَ وَبِمَا أَنْتَ عَلَيْهِ، وَلَا يُسَمَّى
الْحَقُّ مُكَلَّفًا (اسْمَ مَفْعُولٍ).

İmdi senin üzerine müteayyin olan şey, Hak üzerine müteayyin oldu. Binâenaleyh emr, Hak'tan sana ve senden Hakk'adır. Şu kadar ki sen mükellef tesmiye olursun. Hâlbuki Hak sana, ancak hâlin ile ve üzerinde bulunduğun isti'dâdla, "Bana teklîf et!", dediğin şeyle teklîf etti; ve Hak (ism-i mef'ûl olarak) mükellef tesmiye olunmaz. [5/35]

Ya'ni ezelde ayn-ı sâbitenin hükmü, Hak üzerine müteayyin olduğundan, Hak mahkûmün-aleyh oldu, sen de hâkim oldun. Ve kezâ vücûd-ı zâhirde senin vücûdunun üzerine Hakk'ın hükmü müteayyin olduğundan, sen mahkûmün-aleyh oldun, Hak da hâkim oldu. Bu sûrette hüküm Hak'tan sana râci'dir. Zîrâ senin ayn-ı sâbiten üzerine ifâza-i vücûd etmekle Hak senin üzerine hâkimdir; ve sen mahkûmsun. Ve yine hüküm, senden Hakk'a âittir. Zîrâ ayn-ı sâbiten, husûsiyyet-i zâtiyyesinin iktizâ ettiği hükmü Hakk'a i'tâ etmekle, sen Hak üzerine hâkimsin; ve Hak mahkûmün-aleyhdir. Binâenaleyh Hak ile a'yân bir vech ile hâkim ve bir vech ile mahkûmdur. Ancak Hak ile senin beyninde, mahkûmün-aleyh olmak husûsunda, şu kadar fark vardır ki, sana "ism-i mef'ûl" sîgasıyla "mükellef" tesmiye olunur ve Hakk'a olunmaz. Çünkü Hak üzerine hiçbir külfet târî olmaz.

Şiir:

فَيَحْمَدُنِي وَأَحْمَدُهُ وَيَعْبُدُنِي وَأَعْبُدُهُ

İmdi Hak bana hamdeder; ben de Hakk'a hamdederim. Ve Hak bana ibâdet eder; ben de O'na ibâdet ederim.

Ya'ni Hak, benim dâire-i vücûduma tahallülüne ve min-haysü'z-zât tagayyür etmeksizin, sûret-i ilâhiyyesiyle küllen ve tafsîlen bende zuhûruna ve benim onun kâffe-i esmâsına mazhar oluşuma hamdeder. Çünkü eğer ben olmasa idim, Hak bilinmez idi; ve ibâdet olunmaz idi; ve kendisine hamdedilmez idi; zuhûr-ı küllî ve tafsîlî ile zâhir olmaz idi. Celâ ve isticlânın kemâli husûl bulmaz idi. Nitekim Şems-i Mağribî buyurur. [5/36]
Beyit:

ظهور تو بمنست و وجود من از تو وَلَسْتَ تَظْهَرُ لَوْلَايَ لَمْ أَكُنْ لَوْلَاكَ

Tercüme: “Senin zuhûrun benim iledir; benim vücûdum da Sen’denidir. Eğer ben olmasa idim, Sen zâhir olmazdın; ve eğer Sen olmasa idin, ben vücûd bulmaz idim.”²²⁰

Ve kezâ Hâce Hâfız-ı Şîrâzî buyurur. Beyit:

سایه معشوق اگر افتاد بر عاشق چه شد ما باو محتاج بودیم او بما مشتاق بود

Tercüme: “Ma’şûkumuz olan Hakk’ın zıllı, âşık olan bir mahlûkun üzerine düştü ise ne oldu? Çünkü biz vücûdda O’na muhtâc idik, O da zuhûr-dabizemüştâkidi.”²²¹

Ve Hak bana hamdettiği gibi ben de Hakk’a hamdederim. Çünkü beni İNَّ اللَّهَ خَلَقَ آدَمَ عَلَى صُورَتِهِ [Allah Teâlâ âdemi sûreti üzerine halketti.] muktezâsınca kendi sûreti üzerine icâd edip, “feyz-i akdes”i, nefes-i Rahmânî-i ahadiyyesi ile bana ifâza-i vücûd eyledi; ve cem’-i kemâlât ile bende zâhir olup sûret-i ilâhiyyesini bana in’âm etti. Nitekim Benî Âdem’deki bu mazhariyete işâreten Cenâb-ı Sâdî buyurur. Beyit:

نه فلك راست مسلّم نه ملك را حاصل آنچه در سرّ سویدای بنی آدم ازوست

Tercüme: “Cenâb-ı Mün’im’den in’âm olunan Benî Âdem’in sırr-ı süveydâsındaki şey, ne felek için müsellemdir, ne de melek için hâsıldır.”²²²

Ve Hak bana ibâdet, ya’ni itâat eder. Zîrâ اُدْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ (Mü’min, 40/60) [Bana duâ ediniz; size icâbet edeyim!] muktezâsınca ben O’ndan taleb ederim, O da benim talebime icâbet eder. Ve ben taayyün-i evvel mertebesinde müteayyin olduğumda [5/37] beni rûhânî olan merâtibden ve cismânî olan etvâr ve istihâlâttan geçirerek insan sûretinde icâd ve izhâr etti; ve sûret-i insâniyyeyi tesviye edip sûret-i ilâhiyye-i kemâliyye rûhunu nefhetmek için beni terbiye eyledi. Nitekim Cenâb-ı Mevlânâ (r.a.) bu etvâr ve istihâlâta işâreten *Mesnevî-i Ma’nevî*’lerinde buyururlar. *Mesnevî*:

از جمادی مردم و نامی شدم و ز نما مردم به حیوان بر زدم

220 Beyit Muhammed Şîrîn-i Mağribî’ye (v. 809/1407) âittir. Bk. *Dîvân-ı Şems-i Mağribî*, s. 143 (118. gazel).

221 Mehmed Vehbi Konevî, *Şerh-i Dîvân-ı Hâfız*, I, s. 495.

222 *Külliyât-ı Sâdî*, s. 787 (*Mevâiz* bölümü, 10. gazel).

مردم از حیوانی و آدم شدم پس چه ترسم کی ز مردن کم شدم

Tercüme: “Cemâdlık mertebesinden öldüm, nebât oldum; ve nebât mertebesinden öldüm, hayvan ile berâber oldum. Hayvanlıktan öldüm, Âdem oldum. Şu hâlde ölmekten ne korkayım, ne vakit ölmekten noksan oldum.”²²³

Hak bana ibâdet ettiği gibi ben de O’na ibâdet ederim. Çünkü bana in’âm ettiği sûret-i ilâhiyye-i cem’iyye-i kemâliyyeyi ve tecelliyât-ı esmâiyye ve zâtiyyeyi kabûl edip, o sûret ile onu izhâr ettim.

İmdi “ibâdet”in Hakk’a ıtlâkı sû’-i edebden münbais olmadığı gibi ashâb-ı sekri kelâmı kabûlinden dahi değildir. Bu kelâm, ârif-i muhakkik ve vâris-i müdekkikin kelâmıdır. Ârifin kelâmı ise, usûl ve ma’rifet üzeredir. Ondan her ne tarîk üzere bir ibâre sâdır olsa edebe muvâfıktır. Âriften, erbâb-ı şek ve ashâb-ı sû’-i edebden sâdır olan kelâm sûretinde ibârât sâdır olsa bile, hükümde onlar gibi değildir. Çünkü ârif ihâta-i zâtiyyeye nâzır- dır. Onun meşhedinde Hakk’ın kabûl etmeyeceği bir hüküm ve zâhir olmayacağı bir vasıf yoktur. Husûsiyle bu tâife-i alîyye (rahmetullâhi aleyh), esrâr-ı ilâhiyyeyi ashâb-ı isti’dâda tefhîm için, fûnûn-i sâire erbâbınca vaz’ edilen [5/38] birtakım ıstılâhât gibi, ıstılâhlar vaz’ etmişlerdir; ve onların ıstılâhı mücibince “ibâdet”ten murâd “icâd” ve “terbiye”dir; ve “itâat”, ya’ni isticâbette “icâbet”tir. Nitekim Ebû Tâlib, (S.a.v.) Efendimiz’e مَا أَطَوَّعَ لَكَ [Ey Muhammed, senin Rabb’in sana ne kadar itâatli!] dedi; ve Cenâb-ı Fahr-i âlem Efendimiz dahi بِأَمْرِهِ أَوْامِرِهِ [Ey amcam, eğer sen O’na itâat edersen, O da sana itâat eder. O’na O’nun emirlerine imtisâl ile kulluk et!] buyurdular.²²⁴ Binâenaleyh asıl sû’-i edeb bu zevât-ı saâdet-simâtın ıstılâhâtına adem-i vukûf sâikasıyla kelâmlarını sû’-i edebe hamlederek i’tirâzâtta bulunmaktır.

فَفِي حَالٍ أَقْرَبِهِ وَفِي الْأَعْيَانِ أَجْهَدُهُ

²²³ Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, VI, s. 396 (beyit: 3887-3888).

²²⁴ Rivâyet bu şekliyle Cendî ve Kâşânî gibi erken dönem şerhlerinde geçer. Aynı mânâdaki rivâyetler için bk. Ahmed b. Hanbel, *Fezâilü’s-Sahâbe*, II, s. 675; Taberânî, *Mu’cemu’l-Evsat*, VIII, s. 267; Hâkim, *Müstedrek*, I, 727; Hatîb el-Bâğdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IX, s. 352.

فَيَعْرِفُنِي وَأُنْكِرُهُ وَأَعْرِفُهُ فَأَشْهَدُهُ

İmdi hâlde ben O'na ikrâr ederim; ve a'yânda O'na inkâr eylerim. O beni bilir, ben O'nu inkâr ederim; ve ben O'nu ârifim; binâenaleyh O'nu müşâhede ederim.

Ya'ni makâm-ı cem' ve vahdetin galebesi hâlinde, Hakk'ın vahdet-i vücûduna ikrâr ederim. Çünkü kâffe-i eşyâyı vücûd-ı Hak'ta fânî ve müstehlek bir hâlde müşâhede eylerim. Fakat vaktâki a'yân-ı muhtelifeye bakarım, halkı görürüm. Kesretin galebesinden dolayı, bu a'yân-ı hâdisede O'nun müteayyin ve muhtefî olup, onlardan mütecellî oluşunu sâika-i tenzîh ile inkâr eylerim. Hak cemî'-i ahvâl ve etvârda beni bilir. Çünkü cemî'-i a'yân-ı sâbiteyi ve şuûn-i lâhikayı muhîttir; ve âlem-i şehâdetde eşyâ sûretlerinde tecellî edip zâhir olunca, ben inkâr ederim. Zîrâ vahdet-i zâtîyye hasebiyle, ben O'nu taaddüd ve kesretten tenzîh ederim; ve eşyâ-yı hâdisê sûretlerinden O'nu tecrîd eylerim; ve ben O'nu bilirim. Şu hâlde O'nu cem'an ve tafsîlen müşâhede ederim. Zîrâ ma'rifet ve müşâhede, benim hakîkatimin îcâbıdır. O'nu bilmeği ve görmeği, benim hakîkatim bana i'tâ etti.

فَأَنَّى بِالْعَنَى وَأَنَا أَسَاعِدُهُ وَأُسْعِدُهُ
لِذَلِكَ الْحَقُّ أَوْجَدَنِي فَأَعْلَمُهُ فَأُوجِدُهُ
بِذَا جَاءَ الْحَدِيثُ لَنَا وَحَقَّقَ فِيَّ مَقْصَدَهُ

Bizden nasıl ganî olur? Hâlbuki ben O'na müsâade ederim; ve ben O'nu is'âd eylerim. Hak bunun için beni îcâd etti, tâ ki ben O'nu bileyim. İmdi ben O'nu ilimde îcâd ettim. Bize hadîs [5/39] bu ma'nâ ile geldi; ve Hakk'ın maksadını bende tahkîk et!

Ya'ni Hak esmâ ve sıfâtıyla bizden nasıl ganî olur? Hâlbuki ben, O'nun esmâsının ve sıfâtının ve tecelliyâtının bende zuhûrunda, O'na müsâade ederim. Ve müsâade “nasr” ma'nâsındır; ve “nasr” hakkında âyet-i kerîmede *إِنْ تَنْصُرُوا اللَّهَ يَنْصُرْكُمْ* (Muhammed, 47/7) [Eğer siz Allâh'a yardım ederseniz, Allah da size yardım eder.] buyrulur. Çünkü kâbil, ya'ni mef'ûl, fâilin fiiline yardım eder. Ve ben zâtımın mir'âtında ve “ayn”ımın mazharında Cemâl ve Celâl'iyile zuhûrunda, Hakk'ı is'âd ederim. “İs'âd”, hakîkatte bâtındaki kemâlâtın zâhire ihrâc ve izhârından; ve kemâlât-ı esmânın

a'yânda zuhûrundan ibârettir. Nitekim hadîs-i şerîfte لَوْلَمْ تُذَيِّبُوا لَذَهَبَ اللَّهُ بِكُمْ وَيَجَاءُ بِقَوْمٍ يُذَيِّبُونَ فَيَسْتَغْفِرُونَ اللَّهَ فَيَغْفِرُ لَهُمْ buyrulur. [Eğer siz günâh etmeseniz Allah Teâlâ hazretleri sizi giderip günâh eden bir kavim getirir. Onlar Hak'tan mağfiret taleb ederler. Hak da onları mağfiret eyler.] Ve bu hadîs-i şerîfin mazmûn-i münîfine muvâfık olarak Şeyh Nazîf Mevlî buyurmuştur:

Âyine-i mağfiret sûret-i isyânadır

Halk günâh etmese halkeder âhar İlâh²²⁵

Velhâsıl Hak, min-haysü'z-zât âlemlerden ganîdir. Fakat min-haysü'l-esmâ ve's-sıfât bizlerden ganî değildir. Zîrâ ulûhiyet "me'lûh" ile; ve hâlıkîyet "mahlûk" ile; ve rubûbiyet "merbûb" ile; ve ma'bûdiyet "abd" ile tahakkuk eder.

İşte O'nun rubûbiyetine ve ulûhiyetine müsâade etmem ve O'nu muzhir olmam için, ben me'lûh ve merbûbu îcâd eyledi; ve mâdemki ben me'lûhum ve merbûbum, İlâh'ımı ve Rabb'imi bu sıfatlarımla bilirim; ve ben O'nun kâffe-i mevcûdâtta zâhir olduğunu bildikten ve O'nu ilimde bu sûretle îcâd ettikten sonra, bu sırrı ehl-i hicâba izhâr ederim.

Zikrolunan ma'nâya mebnî, Hakk'ın ma'rifeti ve ilimde îcâdı talebini mutazammın olarak lisân-ı Resûl ile bize اَعْرِفْ أَنْ أُعْرِفَ [Ben mahfî bir hazîne idim. Bilinmem muhabbet ettim; halkı bilinmem için yarattım.] hadîs-i kudsi geldi. Ve Hakk'ın maksadı ve talebi bende tahkîk olundu. Ya'ni Hak, mâdemki mahlûkâtı kendisi bilinmek için halketti; [5/40] ve mâdemki ben dahi O'nu bilecek olan mahlûkum; şu hâlde O'nu bilmek için bana ilim lâzım geldi; ve ilim tahakkuk edince, O'nu bu ilimde îcâd etmek iktizâ etti. Zîrâ Hak bende ki kâbiliyyet-i külliyye ve mazhariyyet-i cem'îyyeye mebnî, bende zuhûr-ı cem'i ve tafsîlî ile zâhir ve mütecellî oldu. Ben dahi O'nu ma'rifet-i külliyye ile ârif olup, O'nu ilmimde müşâhede ettim; ve bu ilmimdeki müşâhede üzerine O'nu izhâr eyledim.

وَلَمَّا كَانَ لِلْخَلِيلِ لِلَّهِ هَذِهِ الْمَرْتَبَةُ الَّتِي بِهَا سُمِّيَ خَلِيلًا لَذَلِكَ سَنَّ الْقَرَى .

225 Mevlî Nazîf Dede Dîvânçe ve Risâlesi, s. 72-73.

Vaktâki Halîl (a.s.) için, “halîl” tesmiye olunduğu mertebe sâbit oldu, bunun için ziyâfeti sünnet ve âdet ittihâz eyledi.

Ya'ni vaktâki isti'dâd ve kâbiliyetinin vüs'atı hasebiyle, Hak Teâlâ'nın zâhir olduğu cemî'-i makâmât-ı ilâhiyyeye mazhariyet mertebesi İbrâhîm (a.s.) için sâbit olup, o makâmâtâ tahallül ederek, rızkın beden-i merzûkun eczâsında sârî olması gibi, o makâmlarda sirâyet etti ve Hakk'a gıdâ oldu; ve kezâ Hak dahi, İbrâhîm (a.s.)'ın cemî'-i hakâyık ve kuvâsına mütehallil ve sârî olup vücûdu ile ona gıdâ oldu. Bu sebebdendir dolayı İbrâhîm (a.s.), halâyık ziyâfete da'vet edip tağdiyeyi âdet ittihâz eyledi; ve bu makâmât-ı ilâhiyyeye tahallül etmek ve Hak onun kuvâsına mütehallil olmak hâli kendisine galebe edip, hakîkatinin ve makâmının sırrı, onun zâhirine de münteşir oldu; ve hâli fiilinde zuhûr etti.

وَجَعَلَهُ ابْنُ مَسْرَّةَ الْجَبَلِيِّ مَعَ مِيكَائِيلَ لِلْأَرْزَاقِ، وَبِالْأَرْزَاقِ يَكُونُ تَعْدِي
الْمَرْزُوقِينَ، فَإِذَا تَخَلَّلَ الرِّزْقُ ذَاتَ الْمَرْزُوقِ بِحَيْثُ لَا يَبْقَى فِيهِ شَيْءٌ إِلَّا
تَخَلَّلَهُ، فَإِنَّ الْغِذَاءَ يَسْرِي فِي جَمِيعِ أَجْزَاءِ الْمُتَعَذِّي كُلِّهَا، وَمَا هُنَاكَ أَجْزَاءٌ،
فَلَا بُدَّ أَنْ يَتَخَلَّلَ إِبْرَاهِيمَ جَمِيعَ الْمَقَامَاتِ الْإِلَهِيَّةِ الْمُعَبَّرِ عَنْهَا بِالْأَسْمَاءِ فَتَظْهَرُ
بِهَا ذَاتُهُ جَلًّا وَعَلَا.

Ve İbn Meserre el-Cebelî onu Mîkâîl ile berâber erzâk için kıldı. Ve merzûkların tegaddîsi erzâk ile olur. Rızık, onda bir şey bâkî kalmamak sûretiyle, merzûkun zâtına tahallül ettiği vakit, ancak rızkın tahallülü kalır. Zîrâ gıdâ mütegaddînin cemî'-i eczâsına ve eczânın hepsine sirâyet eder. Hâlbuki burada eczâ yoktur. Böyle olunca esmâ-i ilâhiyye ile muabber olan cemî'-i makâmât-ı ilâhiyyeye İbrâhîm (a.s.)'ın tahallülü, [5/41] ve Zât-ı eccl ü a'lânın onunla zuhûru lâbûd-dür.

Ya'ni ehl-i tarîkin ekberi olan şeyh-i muhakkik Muhammed bin Abdullah bin Meserre el-Cebelî Kurtubî (k.s.), İbrâhîm (a.s.)'ın Hz. Mîkâîl ile berâber erzâka müvekkel olduğunu beyân eyledi. Cenâb-ı Şeyh (r.a.) *Fütûhât-ı Mekkiyye*'nin on ikinci bâbında, bu husûsun Meserretü'l-Cebelî hazretlerinden rivâyet olunduğunu beyân buyurmuşlardır.²²⁶

²²⁶ *Fütûhât-ı Mekkiyye*, I, s. 226 (13. bâb). Mevcut *Fütûhât* neşirlerinde bu kısım on

Rızık müteğaddînin zâtına dâhil olup da, onun eczâsından hiçbir şey kalmayıp tamâmıyla hazmolma, ancak tahallül kalır. Çünkü gıdâ, müteğaddînin kâffe-i eczâsına yayılır. Ve merzûkların tegaddîsi dahi erzâk ile olur. Binâenaleyh iki mütehallilden her birisinin vücûdu, hey'et-i mecmûasıyla diğerinin hakikatinde tahallül eder. Nitekim gıdâ hakikatî ile müteğaddînin kâffe-i eczâsına yayılır. Maahâzâ cem'iyet-i ilâhiyyede eczâ olamaz. Gıdâ ile müteğaddînin tahallülü, burada mahzâ bir temsilden ibârettir. Zîrâ gıdâ ile müteğaddînin vücûdu yekdiğerinin gayridir; ve bâtın olan zât-ı Hak, zâhir olan halkın taayyün cihetinden gayrı ise de, hakîkatte zâhir ve bâtın Hak'tır. Beynehümâda gayriyet yoktur.

İmdi İbrâhîm (a.s.) Hakk'a gıdâ olup onda mütehallil oldukda, "esmâ" ta'bîr olunan makâmât-ı ilâhiyyenin kâffesine tahallül etmesi ve İbrâhîm (a.s.)'ın mazharında zâhir olan esmâ-i ilâhiyye ile Hak (celle ve alâ)'nın zâtının zâhir olması lâbüddür. Bu sûrette Cenâb-ı İbrâhîm esmâya gıdâ olunca, o esmâda muhtefî ve bâtın olur; ve zât-ı Hak İbrâhîm'de zâhir bulunur.

Şiir:

فَنَحْنُ لَهُ كَمَا تَبَتُّ اَدِلَّتْنَا وَنَحْنُ لَنَا

İmdi biz, Hak içiniz. Nitekim edilemiz sâbit oldu. Ve biz, bizim içiniz.

Ya'ni biz Hak içiniz. Zîrâ bâlâda beyân olunduğu üzere, keşf-i evvelin i'tâ ettiği ma'rifet iktizâsınca bizim suver-i ilmiyye-i gaybiyyemiz a'yân-ı sâbite âyînelerinde Hakk'ın sûretleridir; [5/42] ve zâhir olan edille-i keşfiyyemiz mûcibince vücûdât-ı zâhiremiz O'nun vücûdudur. Binâenaleyh biz Hakk'ın mülküyüz; ve biz a'yân-ı sâbitemizin sûretleriyiz ve onların mülküyüz. Binâenaleyh bizim bu a'yân-ı hâriciyyemizde zâhir ve hâkim olan a'yân-ı sâbitemizdir.

وَلَيْسَ لَهُ سِوَى كَوْنِي فَنَحْنُ لَهُ كَنَحْنُ بِنَا

Ve O'nun için benim olmamdan gayrı yoktur. İmdi biz O'nun içiniz; biz bizim için olduğumuz gibi.

Ya'ni Hak için benim üzerime ifâza-i vücûddan gayrı bir şey yoktur. Bu

sûrette biz O'nun mülküyüz; ve O bizim üzerimize vücûd ile hâkimdir. Bizim üzerimize a'yân-ı sâbitemiz hâkim olduğu gibi.

فَلِي وَجْهَانِ هُوَ وَأَنَا وَلَيْسَ لَهُ أَنَا وَأَنَا

İmdi benim için iki vecih vardır: “Hüve” ve “ene”. Hâlbuki Hakk'ın zuhûr-ı enâniyeti için “ene” lafzı yoktur.

Ya'ni benim vücûdum vaktâki vücûd-ı mutlakın “ayn”ı oldu, bu vücûdum o vücûd-ı mutlakın ayn-ı sâbiteme inzımâmıyile müteayyin oldu. Ya'ni Hak, sûret-i ilmiyyesi olan ayn-ı sâbiteme, vücûd-ı mutlak-ı latîfinin bi't-tenezzül kesâfeti cihetiyle, bu hazret-i şehâdetle, bir vücûd verdi. Binâenaleyh benim için iki vecih vardır ki, birisi “vech-i hüviyyet” ve diğeri “vech-i enâniyyet”tir. Birinci veche göre Hak ile aramızda imtiyâz yoktur. İkinci veche göre temeyyüz hâsıl ve ubûdiyetle rubûbiyet zâhir olur. Ve Hakk'ın enâniyeti zâhir olmak için [5/43] “ene” lafzı yoktur. Ya'ni Hak için enâniyet yoktur. Belki O'nun kendi zâtıyla bir enâniyeti vardır. Zîrâ “ene” lafzı, kişinin kendi muhâtinde bulunan benliklerden, kendi benliğini tefrîk ve temyiz için vaz'edilmiş olan bir lafızdır. Hâlbuki Hak mevcûddur; ve onunla berâber ezelen ve ebeden hiçbir şey mevcûd değildir. [Allah Teâlâ ezelde mevcûd idi ve O'nunla berâber bir şey yok idi; ve el'ân dahi mevcûd olup yine O'nunla berâber bir şey yoktur.] Binâenaleyh O'nun benliği kendi zâtıyladır; ve kendi zâtında müstehlektir. Şu hâlde Hak için “ene” lafzı yoktur; ve Hak zâtı hasebiyle kendinin gayrı görünen âlemlerden ganîdir; ve benim enâniyetim O'na muhtaçtır. Çünkü “ben, ben” dediğim, benim bu taayyünüm, O'nun vücûd-ı mutlakının bu kisve ile mukayyeden zuhûrudur. Eğer O enâniyyet-i zâtıyyesini izhâr etse, eşyâ fânî ve ağyâr ma'dûm olur. Velhâsıl ba'zı ehl-i aklın tevehhümleri gibi O'nun bizden ayrı enâniyeti ve taayyünü yoktur. Bu tevehhümün menşei, O'nun bizim enâniyetimizde ihtifâ etmiş olmasındandır.

وَلَكِنْ فِي مَظْهَرِهِ فَحُنْ لَهُ كَمِثْلِ إِنَا

Velâkin Hakk'ın zuhûru benim vücûdumdur. Binâenaleyh biz Hak için “inâ”, ya'ni kap gibiyiz.

Ya'ni Hakk'ın hakikati bende zâhirdir. Bu sûrette biz Hak için bir zarf mesâbesindeyiz. Çünkü o bizim sûretlerimize ve renklerimize göre bizim ile zâhir olup müteayyin oldu. Nitekim eşkâl ve elvânı muhtelif birtakım bardaklara su konsa, su hadd-i zâtında bî-taayyün ve bî-renk iken, bardak ne şekilde ise o şekle tebaan müteayyin olur; ve bardakların renklerine göre kırmızı, yeşil, mâvi ve sarı görünür. İşte zât-ı Hak dahi böyle bî-taayyün ve bî-renktir. Bizim taayyünâtımıza göre [5/44] suver-i muhtelif ve mütenevviada zâhir olur.

İmdi “su” ile “zarf” ancak bir temsilden ibârettir. Zîrâ “su” ile “kap” arasında ikilik ve gayriyet vardır. Suyun vücûdu ile bardağın vücûdu başka başka şeylerdir. Suyun bardağa duhûlü, hulûl sûretiyledir. Bâlâda mükerreren zikrolunduğu üzere, Hakk'ın bizim taayyünâtımıza tahallülü ise isney-niyet ve hulûl sûretiyle değildir. Bizim bu vücûdumuz, vücûd-ı mutlakın tenezzülünden husûle gelmiş, mukayyed bir vücûd-ı kesiftir. Binâenaleyh bir zarf-ı müstakil ve hâriç farzolunamaz.

Hulûle kâil olanlar, vücûd-ı Hak ile vücûd-ı halkı yekdiğerinin gayrı tevehhüm ettikleri için bu varta-i hulûle düşmüşlerdir.

﴿وَاللَّهُ يَقُولُ الْحَقَّ وَهُوَ يَهْدِي السَّبِيلَ﴾.

“Ve Allah Teâlâ hak olan şeyi söyler; ve râh-ı sedîde delâlet ve hidâyet eyler.” (Ahzâb, 33/4)

Cenâb-ı Şeyh-i Ekber ve misk-i ezfer (r.a.) kendi nefs-i nefisini, Hakk'a mazhariyet husûsunda, su kabına teşbîh edip, kendi mazhariyetinde, Hakk'ın kâffe-i esmâ ve sıfât-ı rabbâniyye ile zuhûrunu, taayyününü ve tecellîsini isbât ettiğinden, bu fass-ı lem'a-nisârda beyân buyurduğu hakâyıkta, lisânının lisân-ı Hak olduğuna işâreten: “Bu hakâyıkı söyleyen Haktır; benim lisânım ile sizi tarîk-i vahdete delâlet ve hidâyet eder” buyururlar. “El-hamdü lillâhi rabbi'l-âlemîn.”

İbtidâ: 13 Kânûn-i evvel 331; 19 Rebîu'l-evvel 333

İntihâ: 3 Şubat 331; Rebîu'l-âhir 334, Çarşamba sabâhı.

[5/45] *Mesnevî*:

Bu fass-ı rengîne taalluku görülen, *Mesnevî-i Şerîf*'in beşinci cildinde vâki' âtîdeki sûrh-i münîfin tercümeten ve şerhan burada îrâdı münâsib görülmüştür.

İntihâ: 3 Şubat 1331, Rebîu'l-âhir 1334

[16 Şubat 1916] Çarşamba sabahı

Sûrh-i *Mesnevî-i Şerîf*:²²⁷

İbtidâ: 4 Şubat 1331 [17 Şubat 1916], Perşembe sabahı

در صفت آن بیخودان که از شر خود و هنر خود ایمن شده‌اند که فانی‌اند در بقای حق
سبحانه همچون ستارگان که فانی‌اند بروز در نور آفتاب و فانی را خوف آفت و خطر نباشد.

Tercüme. “Bu sûrh-i şerîf o kendinden geçmiş olanların sıfatı beyânındadır ki, onlar kendilerinin şerrinden ve hünerinden emîn olmuşlardır. Zîrâ gündüz, güneşin nûrundan fânî olan yıldızlar gibi, onlar dahi Hakk'ın bekâsında fânîlerdir; ve fânî olan kimseye âfet ve helâk korkusu yoktur.”

Mesnevî:

چون فناش از فقر پیرایه شود او محمد وار بی سایه شود
فقر فخری را فنا پیرایه شد چون زبانه شمع او بی سایه شد

Tercüme: “O bî-hod olan kimsenin fenâsı, fakırdan müzeyyen olduğu vakit, o kimse Muhammed (a.s.v.) gibi bî-sâye olur. Fahra mensûb olan fakır için fenâ zînet oldukda, o kimse şem' alevinin ucu gibi gölgesiz oldu.”²²⁸

²²⁷ Bu kısımda yer alan beyit ve ibâreler için bk. Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, IX, s. 238-251 (beyit: 672-717).

²²⁸ Peygamber Efendimiz'in zâtına nûr gâlib olduğu için gölgesinin yere düşmediği rivâyeti *Şifâ-i Şerîf*'te geçer: [كَانَ لَا ظِلَّ لِشَخْصِهِ فِي شَمْسٍ وَلَا قَمَرٍ لِأَنَّهُ كَانَ نُورًا]. Hanîf İbrâhim Efendi (v. 1189/1775) bu ibâreyi şöyle şerhetmiştir: “Cesed-i şerîfi ve unsur-ı latîfinin ne âfitâb ve ne mâhitâbda zıllı yoğidi.

Nola bî-sâye olsa serv-kadd-i sidre-bâlâsı

Şerh: “Fakr”dan murâd “fakr-ı sûrî”, ya’ni bilcümle mâmelekini terkedip nân-pâreye muhtâc olacak bir hâle gelmek değildir. Belki kemâl-i heyemânı ve Hakk’a olan ifrât-ı aşkı sebebiyle kendi nefsinden fânî ve Hak’la bâkî olmaktır. Bu fenânın “fakr”dan müzeyyen olması budur ki: Bu **Fass-ı İbrâhîmî**’de tafsîl olunduğu vech ile [5/46] ârif görür ki, ilm-i Hak’ta peydâ olan ayn-ı sâbitesi ism-i Hakk’ın; ve hazret-i şehâdetde, ya’ni bu dünyâda “ben, ben” dediği sûret-i vücûdu ise, ayn-ı sâbitesinin sûretleridir. Vücûd-ı kesîfî ise, vücûd-ı mutlak-ı Hakk’ın tenezzülâtından husûle gelmiş olan bir taayyündür. Binâenaleyh cemî’-i mevâtında Hakk’a müftekindir. İşte bu fakrdan nâşî, kendisi için ortada “ben”im diyecek bir vücûd bulamaz; ve görür ki, kendisinin enâniyeti bir vehm-i mahzdan ibârettir. Binâenaleyh kendisinin bu vehm-i enâniyyetinden geçer, vücûd-ı Hak’ta fânî olur; ve onun fenâsı “fakr”dan müzeyyen olmuş olur. Zîrâ abdin zîneti onun fenâsıdır. Bu öyle bir zînettir ki, dünyâda ve âhirette onun muâdili yoktur. Seme-ni ise ancak fedâ-yı nefstir. Böyle bir kimse Muhammed (s.a.v.) Efendimiz gibi bî-sâye olur. Çünkü artık o nûr-i Hak olur; ve nûrun sâyesi olmaz; ve Cenâb-ı Fahr-i âlemin iftihâr eylediği fakr için fenâ zînet olunca, bî-sâye olan şem’in alevinin ucu gibi, o kimse de bî-sâye olur. Ya’ni mev’hûm olan vücûd-ı mecâzî zulmetinden halâs olup nûr-i mahz olur. *Mesnevî*:

شمع چون گردد زبانه پا و سر سایه را نبود بگرد او گذر
موم از خویش و ز سایه در گریخت در شعاع از بهر او که شمع ریخت

Anın zıllın dahi Mevlâ düşürmez hâke tâzîmen (Sâbit)

Zîrâ zât-ı latîfî ser-tâ-pâ nûr idi; ve nûr ise adem-i cirm ile şeffâf ve latîfdır, envâr-dan bir gayrısı onu mahcûb etmez. Onun için sâyesi yere düşmez.

Kâmetin ey bostân-ı lâ-mekân pîrâyesi

Nûrdan bir servdir düşmez zemîne sâyesi.”

Hulâsatü'l-Vefâ fî Şerhi’-Şifâ, II, s. 941.

Bu zuhûr, *Mevlid*’de Süleyman Çelebi tarafından,

Nûr idi baştan ayağa gövdesi

Bu ayândır nûrun olmaz gölgesi

beytiyle dile getirilmiştir. Bk. Vassâf, *Mevlid Şerhi –Gülzâr-ı Aşk–*, s. 411-413.

Buhûrîzâde Mustafa İtrî’nin,

Sâyesi düşmez yere bir böyle nabl-i Türsun

Mîhr-i âlemgîrsin baştan ayağa nûrsun

beytiyle başlayan, güftesi de kendisine âit Nühüft tevşihî bu fıkri en güzel örnekleri arasındadır.

Tercüme: “Şem’ baştan ayağa kadar alev olunca, gölgenin onun etrâfına güzer kılması olmaz. Mum, mumu döken kimsenin rızâsından dolayı, kendisinden ve gölgeden şuâa ilticâ eyledi.”

Şerh: Ma’lûmdur ki, mum yandığı vakit, zebânesi etrâfı ziyâdâr etmekle berâber dip tarafına kendi vücûdunun [5/47] gölgesi düşer. Hattâ “Mum dibine ışık vermez” darb-ı meseli meşhûrdur. Mumun baştan ayağa kadar alev olduğu farzolununca mumun vücûdu kalmayacağından gölgesi de zâil olur. Bu bir temsîlden ibârettir. İşte bunun gibi insan dahi fenâ ve bekâ mertebelerinden mukaddem vücûd-ı mecâzîsini mevcûd-i müstakil zanneder idi; ve sıfât-ı nefsâniyyeden ibâret olan o vücûdun gölgelerini etrâfına salmış idi. Fenâ ve bekâ mertebelerine vâsıl olunca baştan ayağa kadar ayn-ı ziyâ-yı Hak oldu. Artık hem kendi vücûdundan ve hem de onun sıfâtı olan gölgelerden, nûr-i Hakk’a ilticâ eyledi. (Bahrü’l-Ulûm ve Cenâb-ı İmdâdullâh (kuddise sırruhümâ) Şerh’lerinden hulâsa). *Mesnevî*:

گفت من هم در فنا بگریختم	گفت من بهر فنایت ریختم
نه اثر بینی ز شمع و نه ضیا	شمع چون در نار شد کلی فنا
آتش صورت بمومی پایدار	هست اندر دفع ظلمت آشکار
تا شود کم گردد افزون نور جان	بر خلافِ موم شمع جسم کان
شمع جان را شعلهٔ ربانیت	این شعاع باقی و آن فانیت
نی شعاع شمع فانی عرض	این شعاع باقی آمد مفترض
شمع فانی سایه از وی دور بود	این زبانۀ نار جمله نور بود

Tercüme: “Mumcu, muma: Ben seni fenâ için döktüm, dedi. Mum dahi: Ben de fenâyâ ilticâ eyledim, dedi. Şem’ ateşte külliyyen fenâ bulunca şem’den ne eser ve ne de ziyâ görürsün. Karanlığı def’etmekte, âşikâr olarak, sûret ateşi bir mum ile kâim oldu. Mum gibi olan cisim şem’in hilâfınadır ki, o cisim şem’i eksildikçe, nûr-i can ziyâdeleşir. [5/48] Bu şuâ’ bâkîdir; o ise fânîdir. Şem’-i câna şu’le-i rabbânî vardır. Bu bâkî olan şuâ’ müfterız ve lâzım geldi. Araz olan şem’-i fânînin şuâ’ı ise böyle değil. O ateşin ucu, hep nûr oldu. Şem’, fânî ve sâye de ondan dûr oldu.”

Şerh: Cenâb-ı Mevlânâ (r.a.) efendimizin âdet-i seniyyeleri, tebyîn-i hak için âfâkı enfüse tatbîk etmektir. Binâenaleyh keyfiyyet-i fenâyı dahi

misâl-i şem' ile îzâh buyururlar: “Mumcu”dan maksûd Hâlık-ı kevn ü mekân hazretleri; ve “mum”dan murâd vücûd-ı kesîf-i insân; ve “âteş-i sûret”den maksad dahi, onun mukâbili olan “âteş-i ma'nevî-i aşk ve muhabbet”; ve “zebâne-i âteş”ten murâd da “rûh-ı insânî”dir. Ebyât-ı şerîfe-nin âfâkî olan maânî-i zâhiresi muhtâc-ı îzâh değildir. Enfûsî olan maânî-i bâtinesi budur ki: Hak Teâlâ hazretleri insana hitâben: “كُلُّ شَيْءٍ إِلَّا وَجْهَهُ هَالِكٌ” (Kasas, 28/88) [Her bir şey hâliktir; ancak O'nun vechi hâlik değildir.] âyet-i kerîmesinde beyân buyurduğum vech ile, hâlik ve fânî olmak için halk ve îcâd eyledim” buyurur. İnsân-ı kâmil dahi: “Ey benim Hâlık'ım, ben de senin Habîb-i Lebîb'inin مُوتُوا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا [Ölmeden evvel ölünüz!] emrine tebaan, ölmeden evvel ölmek ve fânî olmak keyfiyetine kaçıp ilticâ eyledim; ve bu sûretle maksad-ı hilkatın husûlüne ve rızâ-yı şerîfinin istihsâline sa'yeyledim” der. İnsân-ı kâmilin şem' gibi olan vücûdu, âteş-i aşk-ı ilâhî ile yanınca, artık ondan âsâr ve sıfât-ı nefsânîyye zâhir olmaz olur. Fakat bu teşbîh bir cihette tahallûf eder. Sûrî olan zulmeti ref'etmekte, ateş mutlakâ bir mumla kâim olmak lâzım gelir ise de, uşşâk-ı ilâhînin şem' gibi olan cisimleri böyle değildir. Çünkü onların şem'-i cisimleri, nâr-ı aşkla yanıp noksan-pezîr oldukça, canlarının nûru ziyâde olur. Nitekim görmek ve işitmek lutfuna mazhar olanlar, dâimâ görür ve işitirler ki, ehl-i fenâ olan evliyâullâhın vücûd-ı sûrîleri zaîf ve nahîf olur. Fakat cân-ı azîzlerinde o derece kuvvet-i tasarruf ve nûr-i tedbîr vardır ki, en cebbâr ve kavî bir cismânînin ıslâh edemediği bir azgın ve nefsânî adamı, bir nazar-ı iksîr eseriyle zümre-i sulehâya ilhâk ederler. [5/49] İşte onun cânının şuâî bâkîdir; çünkü rabbânîdir. Nûr-i rabbânî ise fenâ-pezîr olmaz. Onun nûr-i cânı, şem'in fânî ve araz olan nûru gibi fânî değildir. O zebâne-i âteş gibi olan rûh-ı insânî, hep nûrânî oldu. Şem'-i cismâniyyet fenâyâ gitti. Artık ondan, gölge gibi olan sıfât-ı nefsânîyye tebâüd eyledi. *Mesnevî*:

ابر را سایه بر افتد بر زمین	ماه را سایه نباشد همنشین
بیخودی بی‌ایریست ای نیکخواه	باشی اندر بیخودی چون قرص ماه
باز چون ابری بیاید رانده	رفت نور از مه خیالی مانده
از حجاب ابر نورش شد ضعیف	چون هلالی گشت آن بدر شریف
مه خیالی می‌نماید ز ابر و گرد	ابر تن ما را خیال اندیش کرد

لطف مه بنگر که این هم لطفِ اوست که بگفت او ابرها ما را عدوست
مه فراغت دارد از ابر و غبار بر فرازِ چرخ دارد مه مدار
ابرِ ما را شد عدو و خصمِ جان که کند مه را ز چشمِ ما نهان

Tercüme: “Bulutun gölgesi yere düşer. Fakat gölge aya mukârin olmaz. Ey nîk-hâh, bî-hodluk bulutsuzluktur. Sen bî-hodluk içinde, kurs-ı kamer gibi olursun. Def’edilmiş olan bir bulut tekrâr geldiği vakit, nûr gidip kamerden bir hayâl kalmıştır. Onun nûru, bulut perdesinden zaîf oldu. O bedr-i şerîf bir hilâl gibi oldu. Kamer buluttan ve tozdan bir hayâl görünür. Ten bulutu da bizi hayâl-endiş eyledi. [5/50] Kamerin lutfuna bak ki, bulutlar bize düşmandır, dedi. Bu da onun lutfudur. Buluttan ve tozdan ayın ferâgati vardır. Zîrâ kamerin bâlâ-yı çarh üstünde medârı vardır. Bulut bize hasm-ı cân oldu. Çünkü ayı gözümüzden nihân eyler.”

Şerh: Cenâb-ı Mevlânâ (r.a.) keyfiyyet-i fenâyı zikrolunan ebyât-ı münîfede dahi, diğer bir misâl ile izâh buyururlar. Zîrâ misâl taaddüd ettikçe, ma’kûlât da o nisbette mahsûs olur; ve maksad dahi ukûl-i mütefâvite muvâcchesinde o kadar tavazzuh eyler. Bu misâlde “bulut”tan murâd “zulmet-i beşerîyyet”; ve “ay”dan murâd “rûhâniyet”; ve “bî-hodluk”tan maksad dahi kuyûd-i beşerîyye olan “evsâf-ı nefsâniyyeden kurtulmak”tır. Ebyât-ı şerîfenin ma’nâsı bu olur ki: Bulut gibi olan zulmet-i beşerîyyet zemîn-i cisme düşer. Fakat kamer gibi olan rûhâniyet bu zulmete hem-nişîn olmaz. Çünkü rûh bu âlemden değildir. Onun gamı dahi bu âlemin ahvâl-i zulmâniyyesine mukârin olmaz. Nitekim Hz. Pîr-i destgîr diğer bir beyitte:

جامه از تن جان ز تن آگاه نیست در دماغش جز غمِ الله نیست

[Libâs tenden, can da tenden âgâh değildir; onun dimâğında Allah gamından başkası yoktur.]²²⁹ buyururlar. Ey iyi şeyi isteyen kims! Bî-hodluk bulut gibi olan kuyûd-i beşerîyye-i zulmânîden kurtulmaktır. Sen bundan halâs olduğun vakit, rûhâniyetin kurs-ı kamer gibi, pertev-nisâr olur. Fakat ey sâhib-i telvîn olan sâlik! Mücâhede ile def’ettiğin evsâf-ı nefsâniyye bulutu tekrâr geldiği vakit, nûr-i rûhâniyyet zâil olup, ay gibi olan o

229 Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, II, s. 203 (beyit: 2662).

rûhâniyetten bir hayâl kalır. İşte o rûhâniyetin nûru, beşeriyet bulutunun perdesinden zaîf olup bedr-i şerîf iken bir hilâle döndü. Nasıl ki önüne bir bulut ve kesîf toz gelen ay hayâl gibi görünürse, bu cism-i kesîfimizin bulutu dahi, bizi hakikatimiz olan rûhâniyetimiz ve onun hakikati olan Hak hakkında hayâl-endîş kıldı; ve hattâ bu kesâfet yüzünden ba'zılarımız, öyle rûhâniyet ve ulûhiyet gibi şeyler mevcûd olmadığını bile iddiâyâ kıyâm edip hayâlât-ı fâsideye düştüler. [5/51] Bizim mâh-ı rûhumuzun hakikati olan Hak Teâlâ hazretleri evsâf-ı beşeriyet ve nefsâniyet bulutlarının bize düşman olduğunu Kur'ân ile ve lisân-ı Resûl ile haber verdi. Nitekim kendi nefislerine mübtelâ olup Hak'tan bilkülliyeye mahcûb olan küffâr hakkında, Kur'ân-ı Kerîmde عَدُوِّي وَعَدُوْكُم (Mümtehine, 60/1) [Benim düşmanım ve sizin düşmanınız.] buyurdu; ve lisân-ı Resûl ile dahi اَعْدَى اَعْدَى [Düşmanlarının en azılsı içindeki nefsidir.]²³⁰ dedi. Bu ihbâr da onun lutfudur. Bulut gibi evsâf-ı beşeriyeden ve toz gibi olan ahkâm-ı tabîiyyeden ay gibi olan rûhun ferâgati vardır. Çünkü onun medârı bu âlem-i kesîf-i tabîat değil, belki âlem-i latîf-i ervâhdır. Bu sıfât-ı nefsâniyye bizim rûhumuzun düşmanıdır. Çünkü ay gibi olan Hak ve hakikati gözümüzden gizler. *Mesnevî*:

حور را این پرده زالی میکند بدر را کم از هلالی میکند
ماه ما را در کنارِ عز نشانَد دشمن ما را عدوی خویش خواند

Tercüme: “Bu perde, hûrîleri bir zâl ve bedri bir hilâlden noksan eyler. Ay bizi kenâr-ı izzette oturttu; ve bizim düşmanımıza düşmanımdır dedi.”

Şerh: Bu nefsâniyet ve tabîat perdeleri, cennet hûrîleri gibi olan mahbûbân-ı ma'nevîyi, enbiyâ ve evliyâyı bir acûze gibi çirkin ve kabîh gösterir. Nitekim Ebû Cehil, bu perde-i nefsâniyyet hasebiyle, “Ben mekârim-i ahlâk için ba'solundum” buyuran mahbûb-i Rabbü'l-âlemîn Efendimiz'e: “Ben Kureyş içinde senin gibi bir çirkin nakış görmedim” demiş idi. İşte bu perde, âlemi envâr-ı fazîletleriyle bedr-i enver gibi münevver kılan as-hâb-ı kemâli, bir hilâlden daha nâkıs gösterir. Mâh-ı hakîkî olan Hak Teâlâ

230 Tüsterî, *Tefsîr*, s. 144; Serrâc, *Lüma'*, s. 17; Sülemî, *Âdâbu's-Sohbe*, s. 68; Râgıb el-İsfahânî, *ez-Zerîa*, s. 89, 261; Hücvîrî, *Keşfü'l-Mahcûb*, s. 310; Gazzâlî, *İhyâ*, V, s. 16 (acâibü'l-kalb); Beyhakî, *Zühdü'l-Kebîr*, s. 157; Zebîdî, *İthâfû's-Sâde*, VIII, s. 375.

hazretleri, bizi mertebe-i izzette oturtup da düşmanlarımıza “Onlar benim dahi düşmanımdır”, buyurdu. Nitekim Mümtehine sûre-i şerîfesinde buyurur: [5/52] *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا عَدُوِّي وَعَدُوَّكُمْ أَوْلِيَاءَ* (Mümtehine, 60/1) ya’ni “Ey mü’minler, benim ve sizin düşmanınızı dost ittihâz etmeyiniz.” *Mesnevî*:

ابر را تابى اگر هست از مهست هر که مه خواند ابر را او گمراهست

Tercüme: “Eğer bulutun bir parlaklığı varsa aydandır. Her kim buluta ay derse, o dâlldir, şaşkındır.”

Şerh: Ya’ni vücûd-ı halkta bir letâfet ve parlaklık varsa, mâh-ı hakîkî olan Hakk’ın vücûdundandır. Zîrâ taayyünâtın vücûd-ı müstakilleri yoktur ki, onların kendiliklerinden letâfetleri bulunsun. Meselâ bulut, havânın şekli-i mütekâsifidir. Onun vücûdu havânın vücûduyla kâimdir. Binâenaleyh vücûd-ı müstakil sâhibi değildir. Böyle olmakla berâber, buluta havâ demek câiz değildir. Çünkü taayyün hasebiyle havânın gayrıdır. İşte vücûd-ı müteayyinât-ı halk dahi böylece Hakk’ın vücûduyla kâim olmakla berâber, bi-hasebi’t-taayyün Hakk’ın gayrıdır. Binâenaleyh her kim bulut gibi olan vücûd-ı halka, ay gibi olan Hak derse dalâlete düşer; ve bunu şaşkınlığından söyler. Zîrâ merâtib-i vücûd-ı mutlakı anlayamamıştır. *Mesnevî*:

نورِ مه بر ابر چون منزل شدست روی تاریکش ز مه مبدل شدست

Tercüme: “Vaktâki ayın nûru bulut üstüne münzel oldu, o bulutun karanlık yüzü aydan mübeddel oldu.”

Şerh: Ya’ni nûr-i mâh gibi olan sıfât-ı kemâliyye-i Hak, bulut gibi olan şahsın taayyünü üzerine münzel oldukda onun rûy-i târîkî, ya’ni zulmet-i beşerîyyeti, Hakk’a mübeddel olur; ve bekâ-yı Hak’la bekâ bulur. [5/53] *Mesnevî*:

در قیامت مهر مه معزول شد	چشم در اصل ضیا مشغول شد
تا بداند ملک را از مستعار	وین رباط فانی از دار القرار
دایه عاریت بود روزی سه چار	مادرا ما را تو گیر اندر کنار
پرِ من ابر است و پردهست و کثیف	ز انعکاسِ لطفِ حق شد او لطیف
بر کنم پر را و لطفش را ز راه	تا به بینم حسنِ مه را هم ز ماه
من نخواهم دایه مادر خوشتر است	موسیمِ من دایه من مادر است

من نخواهم لطفِ مه از واسطه كه هلاكِ خلق شد اين رابطه
با مگر ابری بگيرد خوی ماه تا نگردد او حجابِ روی ماه
صورتش بنمايد او در وصفِ لا همچو جسمِ انبيا و اوليا

Tercüme: “Kıyâmette ay ve güneş ma’zûl oldu; göz ziyânın aslına meş-gül oldu. Tâ ki mülkü, müsteârdan ve bu fânî olan ribâtı dârü’l-karârdan temyîz eder. Dâye, bir gün ya üç dört gün âriyet olur. Ey ana, sen bizi kucağında tut! Benim kanadım buluttur, perdedir ve kesîftir. O, lutf-i Hakk’ın in’ikâsından latîf oldu. Ben kanadı ve onun letâfetini yoldan koparır izâle ederim. Tâ ki mâhın hüsnünü mâhdan göreyim. Ben dâyeyi istemem; ana daha iyidir. Ben Mûsâ’yım, benim dâyem anadır. Ben kamerin letâfetini vâsıtan istemem. Zîrâ bu râbıta halkı helâk etti. Meğer ki mâhın huyuna mâlik olan bir bulut ola da o, ayın yüzüne hicâb olmaya. Sûretini “lâ” vasfında göstere, enbiyâ ve evliyânın cismi gibi.” [5/54]

Şerh: Kıyâmet-i kübrâ olduğu vakit şems ve kamer, âleme ziyâ vermek mertebesinden ma’zûl olurlar. Fakat arsa-i mahşer nûr-i Hak’la ziyâdâr olacağından, halkın gözleri ziyânın aslıyla meşgûl olur; ve halk bu zamanda ziyâ denilen şeyin bulut gibi kesîf bir vücûddan ibâret olan şemsin zâtından olmadığını ve kamere verdiği ziyânın kendi malı olmayıp âriyet olduğunu anlarlar; ve mülkü âriyetten ve bu âlem-i fânîyi âlem-i bâkîden temyîz ederler.

Bu halkı mecâzen terbiye eden dâye-i tabîat, âriyettir. Terbiyesi, bir yâhud üç dört güne münhasırdır. Ey mâder gibi olan Rabbü’l-âlemîn, bizi sen âgûşunda tut! Zîrâ âriyet olan dâyenin terbiyesi nâkıstır; tıfılın maraz ve helâkine sebep olur.

Benim, tâvusun kanadı gibi zengin olan hünerlerim ve sıfât-ı sûriyyem veyâ taayyün-i vücûdum, kesîf bulut gibi mâh-ı hakîkîye bir perde ve hicâbdır. Bunlar hadd-i zâtında lutf-i Hakk’ın in’ikâsından böyle latîf oldu. Nitekim bu **Fass-ı İbrâhîmî**’de beyân olunduğu üzere keşf-i evvelin i’tâ ettiği ma’rifete göre, Hakk’ın, bu a’yânın hakâyıkı ve ahvâli hasebiyle mütenevvi’ ve mutasavver olduğu bilinmiş idi. İşte bu hakîkate binâen, ben mâh-ı hakîkînin hüsnünü kendisinden müşâhede etmek için, bu perde olan taayyün kanadını ve onun letâfetlerini mücâhedât ve riyâzât-ı şâkka ile, yoldan koparır ve izâle ederim.

Menkûldür ki, bir gün Şemseddîn Tebrîzî (r.a.) efendimiz, Şeyh Evhadüddîn Kirmânî hazretlerine ne işle meşgûl olduklarını sorarlar. Onlar da: “Ayı su leğeninde görüyorum.” Ya’ni cemâl-i mutlakı mezâhir-i cemîle-i insâniyyede müşâhede ediyorum, diye cevâb verirler. Cenâb-ı Şemseddîn efendimiz dahi: “Eğer boynunda çıkanın yoksa, niçin semâda müşâhede etmiyorsun?” Ya’ni kayd-i taayyünden kurtulmuş isen niçin âlem-i ıtlâkta temâşâ etmiyorsun? buyurmuşlardır. Velhâsıl, mezâhir-i halkıyyede olan letâfet, Hakk’ın in’ikâs-ı pertev-i cemâlinden gayrı bir şey değildir. [5/55]

Ben dâye-i tabîatı ve onun mecâzî olan ni’met ve râhatını istemem, Rabbü’l-âlemîn daha iyidir. Zîrâ ben Hz. Mûsâ (a.s.) meşrebindeyim. وَحَرَّمْنَا عَلَيْهِ الْمَرَاضِعَ (Kasas, 28/12) [Biz Mûsâ’ya evvelden sütnineleri harâm ettik.] âyet-i kerîmesinde beyân buyurulduğu üzere o hazret vâlidesinden başka hiçbir kadının memesini emmedi; ve onun dâyesi vâlidesi oldu. Ben Hakk’ın letâfetini merâyâ-yı a’yân vâsıtasıyla müşâhede etmek istemem. Zîrâ halk, Hakk’ın bu taayyünât-ı kesîfeye merbût olan letâfetini müşâhede edemediklerinden, bu râbıta onları helâk etti.

Fakat bu vâsıta, enbiyâ ve evliyânın taayyünât-ı vücûdiyyeleri gibi, kendi sıfatlarından taarrî edip mâh-ı hakîkinin, ya’ni Cenâb-ı Hakk’ın, sıfâtıyla muttasıf olan ve binâenaleyh zât-ı ahadiyyete hicâb olmayan bulut ise, o başka. Zîrâ sıfât ve esmâ-i ilâhiyye onlar ile ve onlar dahi mezâhir-i esmâ ve sıfâtın hakkı ile kâim olduklarından, onlardaki râbıta, halkı helâk etmek şöyle dursun, belki ehl-i hicâbın perdelerini yırtıp, onları Hakk’a îsâl ederler. *Mesnevî*:

آنچنان ابری نباشد پرده بند	پرده در باشد بمعنی سودمند
آنچنان کاندل صباح روشنی	قطره می بارید و بالا ابر نی
معجزه پیغمبری بود آن سقا	گشته ابر از محو هم رنگ سما
بود ابرو رفته از وی خوی ابر	اینچنین گردد تن عاشق بصبر
تن بود اما تنی گم گشته ازو	گشته مبدل رفته از وی رنگ و بو

Tercüme: “Öyle bir bulut perde bağlayıcı olmaz; belki perde yırtıcı olur ki, ma’nâda fâidelidir. Öyle ki, bir aydınlık sabahta, bâlâda bulut olmadığı hâlde katre yağdı. O sakâ, ya’ni “su verme” mu’cize-i peygamberî idi.

Bulut, mahvolmaktan, hem-reng-i semâ olmuş bulut idi. Hâlbuki ondan bulut huyu gitmiş. Âşıkın teni sabır ile böyle olur. [5/56] Ten olur, ammâ tenlik ondan gâib olur. Mübeddel olmuştur; ondan renk ve bûy gitmiştir.”

Şerh: Enbiyâ ve evliyânın ecsâmı dahi her ne kadar bulut gibi ise de, onlar mâh-ı hakîkiye perde-bend olup onu setretmezler. Zîrâ onların ecsâmı latîf olup kesâfetleri kalmamıştır. Âdetâ ervâh-ı mütemessile gibidirler. Bu saâdetlilerin vücûd-ı şerîfleri ona benzer ki, havâ gâyet açık ve reng-i semâ, reng-i mu'tâdi vech ile masmâvi ve hiç buluttan eser yok iken sabahleyin katreler yağdı. Fakat bu katrelerin yağması semâda bulut olmaması demek değildir. Bulut yine mevcûddur; velâkin o kadar rakîk ve latîf olmuştur ki, reng-i semâyâ hicâb olmaz. İşte o sakâ, ya'ni “su verme” keyfiyeti dahi mu'cize-i peygamberî idi. Zîrâ bulut gibi olan vücûd-ı risâlet-penâhî mahvolmaktan o kadar kesb-i letâfet etmiştir ki, semâ ile bir renkte olmuştur. Bu mu'cize-i nebevî *Mesnevî-i Şerîf*'in üçüncü cildinde mürûr etmiştir.²³¹ Ehl-i kervân su bulamayıp, Resûlullah (s.a.v.) Efendimiz'e mürâcaat etmişler; onlar da mübârek parmaklarından, izhâr-ı mu'cize için, su akıtmışlardır.

Ma'lûmdur ki, su ya zemînden nebeân eder veyâ semâdan nüzûl eyler. Semâdan nüzûlü bulutlar vâsitasıyla olur. Cenâb-ı Mevlânâ (r.a.) efendimiz taayyünât-ı vücûdiyyeyi bulutlara teşbîh buyurmuşlardır; ve enbiyâ ve evliyânın vücûd-ı şerîflerindeki letâfeti tefhîm için dahi açık havâda katre yağdıran rakîk ve latîf bulutlara teşbîh etmişlerdir. Binâenaleyh bu teşbîhâtı te'yîd için, bu mu'cize-i risâlet-penâhîyi îrâd eylemişlerdir. Beyt-i şerîfteki “sakâ” kelimesi, “sîn”in fethiyle [سَقًا], “su vermek” ve kesri ile [سَقًا], “su tulumu” ma'nâlarına gelir. Şârihlerden ba'zıları ikinci ma'nâyı almışlardır. Fakat bu tevcîh zevk-âver değildir; bahse evvelki ma'nâ daha münâsibdir.

Enbiyâ ve evliyânın cisimleri bulut idi. Fakat onlardaki kesâfet gidip, bulutlar gibi hicâb olmak huyu zâil olmuştur. İşte âşıkın cismi mücâhedâta ve riyâzâta ve beliyât-ı ilâhiyyeye sabır ile böyle latîf olur. [5/57]

Âşıktaki dahi cism idi. Fakat ondaki cismaniyet mahvoldu; kesâfeti gitti. Artık onun cismi değişmiştir. Ondandır renk ve bûy, ya'ni evsâf-ı cismâniyye

²³¹ Bk. Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, VI, s. 196 vd.

gidip nûr-i mahz olmuştur; ve kendi sıfâtından fânî olup Hakk'ın sıfâtıyla bekâ bulmuştur. Bu fassın ibtidâsında zikrolunduğu üzere onun hâli budur:

شد ز رنگ و طبع آتش محتشم گوید او من آتشم من آتشم

[Ateşin renginden ve tab'ından muhteşem oldu; o der ki: "Ben ateşim, benateşim!"]²³²

Mesnevî:

خانهٔ سمع و بصر استون تن	بر بی غیرست و سر از بهر من
کفر مطلق دان و نومیدی ز خیر	جان فدا کردن برای صید غیر
بلکه زهری شو شو ایمن از زیان	هین مشو چون قند پیش طوطیان
خویشتن مردار کن پیش کلاب	یا پی احسنت و شاباش خطاب
تا که آن کشتی ز غاصب باز رست	پس خضر کشتی برای آن شکست

Tercüme: "Kanat başkası ve baş benim içindir. Sem' ve basar hânesi tenin sûtûnudur. Gayrı avlamak için can fedâ etmeği küfr-i mutlak ve hayırdan ümitsizlik bil! Sakın tûtîler önünde şeker gibi olma; belki bir zehir ol; ve zarar ve ziyândan emîn ol! Yâhud hitâbın tahsîn ve âferîni için, kilâb önünde kendini cîfe gibi kıl! Hızır (a.s.) onun için gemiyi deldi; tâ ki bu gemi gâsıbdan kurtuldu."

Şerh: Benim tâvus kuşunun kanadı gibi rengîn olan hünerlerim ve maârifim ve tenim, başkalarının intifâi içindir. Fakat canım ve başım benim içindir. Zîrâ sem' ve basarın hânesi olan baş, tenin direğidir. Binâenaleyh ben gayrılar için kanadımı fedâ edersem de başımı, canımı fedâ edemem. Zîrâ gayrı avlamak ve devlet-i dünyâyâ nâil olmak için can fedâ [5/58] etmek küfr-i mutlak ve hayırdan ümitsizliktir. Hind şârihlerinden Abdülfettâh hazretleri: "Ser"den murâd "zâtullâh" dır. Zîrâ ümmehât-ı semâniyye-i sıfât zâtullah için sâbittir ki, onlar da Hayât, İlim, Sem', Basar, İrâde, Kudret, Kelâm ve Tekvîn'dir. Ve "kanat"tan murâd dahi, "mâhiyyet-i beşeriyyet" veyâ "sıfât-ı beşeriyyet" tir ki, beşeriyyetin veyâ sıfât-ı beşeriyyetin fenâsından sonra fânî olur, demiştir. Bir kimse zâtullâhı "gayr" dediğimiz dünyâyâ fedâ etse, elbette küfr-i mutlak ve hayırdan ümitsizlik olacağına şübhe yoktur.

232 Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, III, s. 377 (beyit: 1339).

Ey Hak yolunun sâliki, natûk ve cerbeze sâhibi ve tûtî-sîret olan ehl-i dünyânın önünde sakın şeker gibi tatlı olma; belki bir zehir ve abûsü'l-vech ol, ol da onların zararlarından kurtul: Zîrâ sen eğer böyle olmaz ve onlarla ihtilât edersen o humekâ sendeki füyûzâtı azar azar çalarlar. Netîcede teşevvüş-i kalb hâsıl olduğunu görürsün. Bir sâlik için bundan büyük zarar olmaz.

Yâhud bu ehl-i dünyânın seni tahsîn etmelerini ve sana âferin demelerini istersen, الدُّنْيَا جِيفَةٌ وَطَالِيهَا كِلَابٌ [Dünyâ bir cîfedir ve tâlibi köpeklerdir.]²³³ hadîs-i şerîfi mûcibince, kilâbdan ibâret olan o ehl-i dünyânın önünde kendini cîfe kıl; ve sana îrâs edecekleri zarar-ı ma'nevîyi kâle almayıp rızâ-larını tahsîl et! İşte sana iki şık, hangisi işine gelirse onu yap!

Hızır (a.s.) iki yetîm çocuğun gemisini, melik-i gâsıbın elinden kurtarmak için deldi. Sen dahi sefîne-i vücûdunu gâsıb olan ehl-i dünyânın elinden halâs etmek için şıkk-ı evvelde, beyân olunan tarzda ta'yîb edip, zararlarından emîn ol! *Mesnevî*:

فَقَرُّ فَخْرِي بِهَرِّ آن آمد سنی	تا ز طَمَّاعَانِ گریزم در غنی
گنجها را در خرابی ز آن نهند	تا ز حرصِ اهلِ عمران وارهند
پر نتانی کند رو خلوت گرین	تا نگردي جمله خرج آن و این

Tercüme: [5/59] الْفَقْرُ فَخْرِي [Fakr benim fahrımdır.] ondan dolayı âlî geldi, tâ ki tammâ' olanlardan Ganî'ye firâr eyleyeyim. Hazîneleri ondan dolayı bir vîrâneye koyarlar; tâ ki ehl-i umrânın hırsından kurtulalar. Mâdemki kanadını koparmağa muktedir değilsin, git halvette otur; tâ ki hep onun ve bunun harcı olmayasın!"

Şerh: (S.a.v.) Efendimiz'in "Fakr benim fahrımdır"²³⁴ hadîs-i şerîfi, ehl-i tama' olanlardan Ganiyy-i mutlak hazretlerine ilticâ etmem için âlî geldi. Ben ve emsâlim olan ehl-i Hak, fakrı ihtiyâr ettik; ve ehl-i dünyâya bir şekl-i harâbîde zâhir olduk. Zîrâ ehl-i ma'mûrenin hırsından kurtarmak için defîneleri harâbelere gömerler. Biz de vîrâneler gibi olan vücûdumuzdaki kenz-i irfânı bu şekl-i harâbî altında ehl-i dünyâdan gizledik.

233 Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, II, s. 690 (32. bâb); Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, I, s. 492.

234 Hemedânî, *Temhîdât*, s. 20, 314; Baklî, *Meşrebü'l-Ervâh*, s. 175; Dâye, *Mirsâdü'l-İbâd*, s. 155. Ayrıca bk. Yardım, *Mesnevî Hadisleri*, s. 67-68.

Eğer sen kanat gibi olan hünerlerini, mülk ve malını ve zînet ve ikbâlini kendinden kal' ve kam' etmeğe muktedir değilsen, bâri git halvette otur da ehl-i dünyâ ile ihtilâtını kes; tâ ki kıymetli evkâtını şunun bunun bî-mânâ musâhabetlerine temelluk ve tabasbuslarına harc edip hüsrân içinde kalmayasın. *Mesnevî*:

ز انكه تو هم لقمه هم لقمه خوار آكل و مأكولى اى جان هوشدار

Tercüme. “Zîrâ sen hem lokmasın ve hem de lokma-hôrsun. Ey cân, sen âkil ve me'kûlsun! Taakkul et!”

Şerh: Ma'lûm olsun ki, insan mâddeten ve ma'nen hem âkil ve hem de me'kûldür. Mâddeten âkiliyet ve me'kûliyeti budur ki, doğduğu günden öleceği güne kadar, yediği içtiği hesâb olursa [5/60] binlerce okkaya bâ-lîğ olur. Fakat herhangi sinninde vezn olursa sikleti, yediği içtiği mevâddın sikletiyle nisbet kabûl etmez. Binâenaleyh kendisi âkil olduğu gibi, muhîtinde kendisini de ânen-fe-ânen ekledenler vardır ve aynı zamanda da me'kûldür.

Vech-i ma'nevîsi budur ki, insan bir düşünceden ibârettir. Nitekim Hz. Mevlânâ (r.a.) buyururlar:

ای برادر تو همان اندیشه‌ای ما بقى تو استخوان و ریشه‌ای

[Ey birâder, sen ancak endişesin; bâkî olan şeyin kemik ve rîşedir!]²³⁵

Ve her insanın derece-i irfânına ve zekâsına göre düşüncesi vardır; bundan hâlî değildir. Fakat mütevâlîyü'l-cereyân olan bu efkârın gelip gitmesinde insanın aslâ tasarrufu yoktur. Eğer tasarrufu olsa idi, herhangi bir fikri vürûdundan evvel men'edebilirdi. Hâlbuki buna muktedir değildir. İmdi vârid olan bir fikir, kendisinden evvel gelen bir fikri bel' edip onun yerine kâim olur; ve ondan sonra gelen bir fikir de onu bel' eder. İnsan bu sûretle fikren ve ma'nen dahi âkil ve me'kûl olur. Âkil ve me'kûl olmaktan münezzeh olan وَهُوَ يُطْعَمُ وَلَا يُطْعَمُ (En'âm, 6/14) [İt'âm eder ve kendisi it'âm olunmaz.] âyet-i kerîmesinde işâret buyurulduğu üzere ancak zât-ı Hak (celle ve alâ) hazretleridir.

İmdi bir kimse تَخَلَّقُوا بِأَخْلَاقِ اللَّهِ [Allâh'ın ahlâkı ile ahlâklanınız.] ha-

235 Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, III, s. 93 (beyit: 275).

dîs-i şerîfinde şeref-vârid olan emir mûcibince, ahlâk-ı ilâhiyye ile mütehallık olup, cismâniyeti onun râh-ı aşkında fânî ve bekâ-yı Hak'la bâkî olmak mertebesine vâsıl olsa; ve sıfât ve esmâ-i ilâhiyye o kimse ile ve o kimse dahi, mezâhir-i esmâ ve sıfâtın tamâmen hakkıyla kâim bulunsa, âkil ve me'kûl olmaktan necât bulur. “Vallâhu'l-hâdi!”

İbtidâ: 13 Kânûn-i sâni 1331, 19 Rebîu'l-evvel 1333

[26 Ocak 1916] Cum'a gecesi

[İntihâ:] 9 Şubat 1331, Rebîu'l-âhir 1334

[22 Şubat 1916], Salı gecesi saat 4

VI

فَصُّ حِكْمَةٍ حَقِيقَةٍ فِي كَلِمَةٍ إِشْحَاقِيَّةٍ

[KELİME-İ İSHÂKIYYE'DE MÜNDEMİC HİKMET-İ HAKKIYYE'NİN BEYÂNINDA OLAN FASTIR]

Ma'lûm olsun ki, ma'nâ-yı ilmî-i küllî "ümmü'l-kitâb" dan, âlemin kalbi mesâbesinde olan "levh-i mahfûz" âlemine nâzil olur; ve ondan "âlem-i misâl"e gelir. Ba'dehû âlem-i histe mütecessid olup çeşm-i hissî ile görülür. "Âlem-i misâl", âlem-i ulvîden âlem-i süflîye; ve bâtından zâhire; ve ilimden keвне nâzil olan vücûdun dördüncü mertebesidir. Buna "âlem-i hayâl-i mutlak"; ve insanın vücûdunda olan "hayâl"e de "âlem-i hayâl-i mukayyed" derler; ve hayâl-i insânînin bir tarafı âlem-i misâle, bir tarafı da kendi nefesine ve cesedine muttasıldır. İster mizâc bozukluğu ve ister uyku sebebiyle olsun, eğer insanın "hayâl"ine cihet-i süflîden, ya'ni bu içinde bulunduğumuz âlem-i kevnden, bir sûret müntakış olursa, hakîkati yoktur; adgâs u ahlâmdır. Çünkü o kimsenin nukûş-i kevnîyyeye olan alâkası sebebiyle, "hayâl"inde peydâ olan bir nevi' mel'abedir. Fakat insanın mir'ât-ı hayâlinde musavver olan sûretler cihet-i ulvîden, ya'ni âlem-i misâlden, nüzûl etmiş ise, gerek yakazada ve gerek uykuda olsun hak ve sâbittir. Çünkü [6/2] "âlem-i misâl" ilm-i Hakk'ın hizânesidir; onda hatâ mümkün değildir. Ve âlem-i misâlden nâzil olan suver, eğer ta'bîre muhtâc olmayıp âlem-i histe aynıyla zuhûr ederse buna "keşf-i mücerred" derler; ve eğer görülen suver-i hayâliyye, kendisine münâsebeti olan suver-i hissiyye ile ta'bîre muhtaç olursa, buna da "keşf-i muhayyel" derler; ve hayâl-i insânîye cihet-i süflîden mün'akis olan sûretlere de "hayâl-i mücerred" denir. Bu bahsin tafsîli **Fass-ı Yûsufî**'de beyân olunmuştur.

Şu hâlde "keşf-i mücerred" ile "keşf-i muhayyel" hak ve sâbittir. İbrâhîm (a.s.) oğlu İshâk (a.s.)ı rû'yasında zebhetti ve onu "keşf-i mücerred" nev'in-

den addedip âlem-i histe dahi, aynıyla Cenâb-ı İshâk'ı zebha teşebbüs buyurdu. Fakat Hak Teâlâ hazretleri onun rü'yâsını, âlem-i misâlde gördüğü gulâm-ı halîmi olan Hz. İshâk'ın sûretini, ona münâsebeti bulunan “koç” sûretiyle bi't-te'vîl hak kıldı. Pederinin rü'yâsı İshâk (a.s.) hakkında bu sûretle tahakkuk ettiği için Kelime-i İshâkiyye “hikmet-i hakkıyye”ye tahsîs olundu.

İmdi kıssa-i zebhin İshâk ve İsmâîl (aleyhime's-selâm)dan hangisi hakkında vâki' olduğundan müfessirîn ihtilâf etmişlerdir. Ashâb-ı kirâm-dan Ömer ve İmâm-ı Alî ve İbn Mes'ûd ve İbn Abbâs ve İkrime ve Saîd İbn Cübeyr (rıdvânullâhi aleyhim ecmaîn) hazarâtı ve tâbiünden İmâm-ı Ca'fer-i Sâdık ve İmâm Ebû Hanîfe hazarâtıyla sâir zevât zebihin İshâk (a.s.) olduğuna; ve Abdullah İbn Ömer ve Saîd İbn Müseyyeb ve Şa'bî ve Hasan Basrî ve Mücâhid ve Rebî' İbn Enes ve İmâm-ı Şâfiî [6/3] ve Muhammed İbn Ka'b ve Kelbî hazarâtıyla diğer ba'zı zevât-ı kirâm kıssa-i zebhin İsmâîl (a.s.) hakkında vukûuna zâhib olmuşlardır; ve kavî-i meşhûr dahi İsmâîl (a.s.) hakkındadır. Cenâb-ı Mevlânâ (r.a.) de aynı kavle zâhib olduklarını *Dîvân-ı Kebîr*'lerinde:

اسحاق نبی باید بودن قربان شده بر خاکی در من
اسحاق تویی، من والد تو کی بشکنت ای گوهر من

[Benim hâk-i derim üzerinde kurbân olmuş İshâk nebî olmak gerekdir. Sen benim İshâk'ımsın ve ben senin pederinim. Ey gevherim, ben seni nasıl kırarım!]²³⁶ beyitlerinde beyân buyurmakla berâber, kavî-i meşhûra binâen, *Mesnevî-i Şerîf*'inde kıssa-i zebhin İsmâîl (a.s.) hakkında vukûuna işâret buyururlar. *Mesnevî*:

یا چو اسماعیل صبار مجید پیش عشق و خنجرش حلقی کشید

[Yâhud şerîf olan sabredici İsmâîl gibi, onun aşkı ve hançeri önünde bir boğaz çekti.]²³⁷

گفت قح مرج من اندر آن عهد با قح قربان اسماعیل بود

236 *Dîvân-ı Kebîr*, II, s. 1301 [beyit: 34389 vd. (Füruzânfer neşri: 2092. gazel)].

Tercüme için bk. Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, I, s. 157. Krş. *Dîvân-ı Kebîr* (trc.

Abdûlbâki Gölpınarlı), VII-2, s. 239 (beyit: 7272 vd.).

237 Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, XIII, s. 33 (beyit: 4007).

[Koç dedi: “O ahidler içinde benim mer’âm, İsmâîl kurbânının koçu ile berâberdi.”]²³⁸

ما چو اسماعیل ز ابراهیم خود سر نیچیم ار چه قربان میکند

[Eğerki kurbân ederse de, kendi İbrâhîmimizden biz İsmâîl gibi baş çevirmeyiz.]²³⁹

Zebîh İsmâîl (a.s.)dır denilir. اَنَا ابْنُ الذِّبْحَيْنِ ya’ni “Ben iki zebîhin oğluyum”²⁴⁰ hadîsini delîl gösterip zebîhin birisi peder-i nebevî Abdullah hazretleridir; ve diğeri de cedd-i emcedleri İsmâîl (a.s.)dır, derler. Hâlbuki bu, sened-i kavî değildir. Zîrâ Kur’ân-ı Kerîm’de قَالَوْا نَعْبُدُ إِلَهَكَ وَالْهَآءُ آبَاؤُكَ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ (Bakara, 2/133) [“Benden sonra neye ibâdet edeceksiniz?” Dediler ki: “Senin ilâhına ve babaların olan İbrâhîm, İsmâîl ve İshâk’ın ilâhına ibâdet edeceğiz.”] buyurulmasına göre ceddin birâderine de “eb” ta’bîr olunmuştur. Şu hâlde hadîs-i mezkûrda beyân buyurulan “iki zebîh”den birisi İshâk (a.s.) olmuş olur. Ve Hz. Şeyh-i Ekber (r.a.) *Muhâdaratü’l-Ebrâr* nâmındaki eser-i şerîflerinde bu hadîs-i münîf hakkında tafsîlât-ı kâfiye i’tâ buyurmuşlardır.²⁴¹ Ve bu kavî ehl-i Tevrât indinde kat’îdir. Kur’ân-ı Kerîm’de zebîhin hangisi olduğu tasrîh buyurulmamıştır. Ve kıssa-i zebhden sonra: وَبَشِّرْنَا هَآءُ بِإِسْحَاقَ نَبِيًّا مِّنَ الصَّالِحِينَ (Sâffât, 37/112) [Ve onu sâlihlerden bir peygamber olmak üzere İshâk ile de müjdeledik.] buyurulması, zebîhin İsmâîl (a.s.) olduğuna delîl olamaz. Çünkü bu âyet-i kerîme İshâk (a.s.)ın kıssa-i zebhden sonra nübüvvetle tebşîr olduğunu gösterir. Hz. Şeyh (r.a.), kavî-i meşhûra muhâlif olan bu zehâbında ma’zûrdur. Çünkü mukaddeme-i *Fusûs*’ta beyân olduğu vech ile rû’yâ-yı sâdika muktezâsınca, kalb-i şerîfine ilkâ olunan ma’nâyı beyâna me’mûrdur. Ona i’tirâz ise sût’-i edebden başka bir şey değildir. [6/4^a]

238 Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, XII, s. 183 (beyit: 2494).

239 Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, XIII, s. 316 (beyit: 4902).

240 Hâkim, *Müstedrek*, II, s. 609; Aclûnî, *Keşfü’l-Hafâ*, I, s. 230.

241 Krş. İbnü’l-Arabî, *Muhâdaratu’l-Ebrâr*, s. 256-259.

Şiir:

فِدَاءُ نَبِيِّ ذَبَحَ ذَبْحَ لِقُرْبَانٍ وَأَيْنَ ثَوَاجُ الْكَبْشِ مِنْ نَوْسِ إِنْسَانٍ

Takarrüb için, nebînin fidâsı koçun zebhidir. Hâlbuki koçun sıyâhı insanın hareketinden nerede!²⁴²

“Fidâ” (فِدَاءُ), “fâ”ın kesriyle, “halâs olmak için verilen şey”; “zebh” (ذَبْحَ), feth-ı “zâl” ile, “boğazlamak”; “zibh” (ذَبْحَ), kesr-i “zâl” ile, “koç vesâire gibi boğazlanan hayvan”; “kurbân” (قُرْبَانٍ), zamm-ı “kâf” ile, “kendisiyle Hakk’a takarrüb olunan”; “süvâc” (ثَوَاجٍ), zamm-ı “sâ” ile, “koyun sadâsı”; “nevs” (نَوْسٍ), feth-ı “nûn” ile, burada “kânûn-i aklî üzere hareket” murâd olunur.

Ya’ni وَعَدَيْنَاهُ بِذَبْحٍ عَظِيمٍ (Sâffât, 37/107) [Ve ona bir azîm kurbanlık bedel verdik.] âyet-i kerîmesinde beyân buyurulduğu üzere nebiyy-i zîşân olan İshâk (a.s.)ın halâsına bedel Hakk’a takarrüb için koçun boğazlanması oldu. Hâlbuki savt-ı tabîiden ibâret olan koyunun sayhası nerede! Havâss-ı insânîden olan kânûn-i aklî üzere hareket-i muntazama ve elfâz-ı fasîha ve maânî-i dakîka ve elhân-ı latîfe nerede! Ve idrâk-i aklî olmaksızın hayvandan sâdır olan savt nerede! Vech-i aklî üzere sâdır olan hareket-i insân nerede! Bu, ona aslâ müsâvî olmadığı hâlde nasıl fidâ oluyor? Cenâb-ı Şeyh (r.a.) bu beyitte koçun sadâsını ve insanın hareketini beyân buyurdu. Zîrâ hayvanlarda bunların ikisi dahi müşterektir. Ve insan ba’zan nutk ile ve ba’zan kânûn-i aklî üzerine olan ef’âl-i muntazama ile temeyyüz eder. Ve bu beyitten maksûd bundaki hikmet-i hafîyyeyi beyândır.

وَعَظَّمَهُ اللَّهُ الْعَظِيمُ عِنَايَةً بِنَا أَوْ بِهِ لَا أَدْرِي مِنْ أَيِّ مِيزَانٍ

[6/4^b] Hâlbuki Allâh-ı azîm, bize veyâ ona inâyeten o kebşi ta’zîm etti. Bu inâyet hangi mîzândandır bilmem?

Ya’ni koç ile insan arasındaki münâsebet baîd görüldüğü hâlde, Allah Teâlâ hazretleri ism-i Azîm hazretinden tecellî edip o kebşi, zebh-i veled ile ibtilâdan halâs etmek sûretiyle verese-i muhammediyyeden olan bizlere ve

242 Bu beyit ve devamında gelen beyitlere İbnü'l-Arabî *Fütûhâr*'ta da yer vermiştir. Bk. *Fütûhâr-ı Mekkiyye*, II, s. 320-321 (70. bâb).

sûret-i ilâhiyye üzere olan insân-ı kâmilin zebhi makâmında kâim ve onun için fidâ olmakla, ona inâyeten *وَقَدَّيْنَاهُ بِذَبْحٍ عَظِيمٍ* (Sâffât, 37/107) [Ve ona bir azîm kurbanlık bedel verdik.] kavlinde azametle vasfeyletti. Ben bilmem ki bu ta'zîm hangi mîzândandır ve sebep-i ta'zîm olan şey nedir? Hz. Şeyh (r.a.)ın bu istifhâmı ve taaccübü tecâhül-i ârifânedir. Zîrâ ta'zîm, bize ve koça inâyet-i mütesâviyeden nâşî vâki' olmuştur. Çünkü koç insân-ı kâmil için zebholunduğu vakit, insân-ı kâmile gıdâ olup, onun cem'î-i eczâsında sârî ve hemân o olur; ve hayvan mertebesinden insân-ı kâmil mertebesine intikâl eder. Bu ise ona inâyettir. Ve bize inâyet olması dahi, koçun biçim katlimize mâni' olmasıdır. Binâenaleyh binnetîce ona inâyet, bize inâyetin “ayn”ı olur. Ve Şeyh (r.a.) *Fütûhât-ı Mekkiyye*'nin yetmiş ikinci bâbında bu bahse müteallik olan hakâyıkı beyân buyurmuştur.²⁴³

وَلَا شَكَّ أَنَّ الْبَدْنَ أَعْظَمُ قِيَمَةً وَقَدْ نَزَلَتْ عَنْ ذَبْحِ كَبْشٍ لِقُرْبَانٍ

Ve şek yoktur ki, büdn kıymetçe a'zamdır, hâlbuki kurbân için zebhi kebşten nâzil oldu.

“Büdn” (بُذْنٌ), “bedene”nin (بَدَنَةٌ) cem'idir. Deve, öküz ve mandanın her birerlerine ıtlâk olunur. Ya'ni deve, öküz ve mandadan her biri kıymetçe koçtan a'zamdır; ve inde'l-ukalâ bunun [6/5] böyle olduğuna şübhe yoktur. Velâkin “büdn”, takarrüb-ilallâh için koç zebhinden aşağı oldu. Binâenaleyh azamet kıymette değil, kadr ve şereftedir. Deve ve sığır ve mandanın kıymeti a'zam olduğu hâlde, kurbân için koçun zebhi ondan a'lâdır. Zîrâ koç zebh; ve deve ve sığır ve manda ise, yük taşımak için mahlûktur.

فَيَا لَيْتَ شِعْرِي كَيْفَ نَابَ بِذَاتِهِ شُحَيْصٌ كُبَيْشٍ عَنْ خَلِيفَةِ رَحْمَانٍ

Bir kebşin vücûdcağı zâtıyla, halîfe-i Rahmân'dan nasıl nâib olduğuna vukûfum olaydı ne olurdu!

Ya'ni bir koçun vücûdcağı, nasıl olup da zâtıyla, halîfe-i Rahmân olan İshâk (a.s.)ın kâim-i makâmı oldu? Bunun keyfiyetine muttalî' olaydım ne olurdu! “Şahs”ın tasgîri olan “şuhays” ile ta'bîr buyurulması, insân-ı kâmi-

243 Bk. *Fütûhât-ı Mekkiyye*, II, 320 (70. bâb). Mevcut neşirlerde ilgili kısım yetmiş ikinci değil yetmişinci bâbda yer almaktadır.

lin makâmına nisbeten koçun vücûdunun küçüklüğünü beyândır. Ve bu beytin taaccüb sûretinde vukûu, koçun fânî-fillâh olan insân-ı kâmile olan sırr-ı münâsebetinin ma'rifetine teşvîktir.

أَلَمْ تَدْرِ أَنَّ الْأَمْرَ فِيهِ مُرْتَبٌّ وَفَاءٌ لِزَبَاحٍ وَنَقْصٌ لِحُسْرَانٍ

Sen bilmez misin ki, tahkîkan emr-i fidâ, vâki'de mürettebdir. Nef' için ziyâde, hüsrân için noksandır.

Ya'ni "fidâ" ile "fidâ olunan" beyninde, şerefte ve hissette ve ulviyette ve süfliyette münâsebet bulunduğu için, fidâda emr-i ilâhî ve şân-ı rabbânî mütenâsiben mürettebdir. Zîrâ şerîfe mukâbil hasîs; ve hasîse mukâbil şerîf fidâ olunmaz. Fidâda [6/6] nisbet gözetilir. Çünkü "akl-ı evvel"den müteselsilen insan mertebesine varıncaya kadar, kâffe-i merâtib-i kevnîyye, kimi şerîf ve kimi hasîs olmak üzere mürettebdir; ve her mertebede emrin zuhûru ise, mertebe hasebiyledir. Binâenaleyh şerîfe münâsib olan şerîf fidâ oldukda, emr mevkiinde vâki' olmakla ırbâh için vefâ olur, ya'ni ziyâdelikte kemâl olur; ve hasîs hasîse veyâ hasîs şerîfe veyâhud şerîf hasîse fidâ oldukda dahi hüsrân için naks olur. İmdi İbrâhîm (a.s.) malını ve oğlunu; ve İshâk (a.s.) dahi nefsinin Hak yoluna bezlettiklerinden, Hak Teâlâ dahi onlar için semeni çok olan deve ve sığır ve manda yerine, semeni kalîl olan koçu fidâ etti. Bu da malın hüsrânında naks oldu. Ve zebîh olan halîfe-tullâhî, ya'ni İshâk (a.s.)ı ibkâ etmekle âlemler için hâsıl olan nef'î ziyâde eyledi. Ve malın hüsrânında naks dahi aynı ribhdir. Zîrâ çok mal sarfolunacağına az sarfolundu.

فَلَا خَلْقَ أَعْلَى مِنْ جَمَادٍ وَبَعْدَهُ نَبَاتٌ عَلَى قَدَرٍ يَكُونُ وَأَوْزَانُ

İmdi cemâddan a'lâ bir halk yoktur. Ondan sonrada nebât, kadr ve kıymet üzerine vâki' olur.

Bu beytin bâlâya rabtı budur ki: Koç inkıyâd ve teslîmde "bedene"den ya'ni deve, öküz ve mandadan daha a'lâdır; ve İshâk (a.s.) dahi inkıyâd ve teslîmde kâmil idi. Nitekim hakkında âyet-i kerîmede قَبَشَرْنَاهُ بِغُلَامٍ حَلِيمٍ (Sâffât, 37/101) [Biz de onu halîm bir oğul ile müjdeledik.] buyurulmuştur. Binâenaleyh inkıyâd ve teslîmde a'lâ olan koçun nefsi-i nefis-i İshâk'a

fidâ olması münâsib oldu. Ve mâdemki a'lâlık inkıyâd ve teslîmde; o hâlde cemâddan a'lâ bir halk yoktur. Zîrâ cemâd ale'd-devâm ma'rifet-i fitriyye-i zâtîyye üzerinedir; tabîat-ı asliyyesinden inhirâf etmez. İlmen ve aynen ve mertebeten teslîmiyet ve inkıyâd [6/7] üzeredir; ve irâde-i ilâhiyyenin tasarrufu tahtındadır. Ondandır nebâtât gelir. Zîrâ nebâtâtta cemâddan fazla olarak nümüvv vardır. Her ne kadar nümüvv onun fitratı iktizâsından ise de, o hareket-i tabîyye-i fitriyye, örfen ona izâfe olunur. Binâenaleyh o hareket-i tabîyye bir nevi' tasarruf-ı tabîi olur ki bu, cemâdâtta yoktur. Bu sûrette nebât ma'rifette cemâddan daha aşağıdır; ve cins-i nebât ale'l-umûm nümüvv i'tibâriyle ma'rifette bir kadr üzere olmakla berâber, her bir nev'i şeref ve hissette ve nef' ve zararda bir kadr-i muayyen ve vezn-i mukannen üzeredir.

وَذُو الْحِسِّ بَعْدَ النَّبْتِ وَالْكُلُّ عَارِفٌ بِخَلْقِهِ كَشَفًا وَإِضَاحَ بُرْهَانٍ

Ve sâhib-i his nebâtattan sonradır, hâlbuki cümlesinin Hallâk'ını ârif olduğu, keşf ile ve izâh-ı burhân ile sâbittir.

Ya'ni his sâhibi olan hayvânât, vuhûş ve tuyûr ve emsâli, mertebede nebâtâtta sonra gelir. Her ne kadar aklen değil ise de, tab'an ve hissen hareket eder; ve emr-i Hak'la tab'an ve hissen amel eyler. Onun için nebât cemâddan ve his sâhibi olan hayvân dahi nebâtta daha aşağıdır; ve bunların kâffesi, ya'ni cemâdât, nebâtât ve hayvânât kendilerini halkeden Rab'lerini, ma'rifet-i tabîyye-i fitriyye ile âriftir; ve bunun böyle olduğu, fikren ve tahyilen değil, keşfen, ya'ni zevkan ve şühûden ve açık delîl ile sâbittir.

İmdi kâffe-i mevcûdâtın zihayât olduğu hakkındaki delîl-i naklî, Hak Teâlâ hazretlerinin وَاللَّهُ يَسْجُدُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ (Ra'd, 13/15) [Ve göklerde ve yerde kim var ise Allah Teâlâ'ya secde eder.] ve يُسَبِّحُ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ (Cum'a, 62/1) [Göklerde ne varsa ve yerde ne varsa hepsi Allah için tesbîhde bulunur.] ve وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ (İsrâ, 17/44) [Allâh'ı hamd ile tesbîh etmeyen hiçbir şey yoktur.] âyet-i kerimeleridir. Zîrâ semâvât ve arzdaki mevcûdâtın cümlesi [6/8] secde ve tesbîh edebilmek için zihayât olmaları lâzımdır; ve ehl-i keşf indinde de mevcûdâtın kâffesi zihayâttır; onlar bunu müşâhede ederler. Ve delîl-i aklî

dahi budur ki: Vücûd birdir, o da Hakk'ın vücûdudur. Eşyânın vücûdu ise, vücûd-ı Hakk'a muzâf olan bir vücûd-ı i'tibârîdir. Vücûd, Hakk-ı vâhidin vücûdu olunca, Hakk'ın hayâtı ve ilmi cemî'-i zerrât-ı kevniyyeye sâri olmuş olur. Şu kadar ki, mahallin ve mazharın taayyünü müsâid olmadıkça, hayât ve idrâk o mazharın bâtınında kalır, zâhir olmaz. O mazharın baygın insanlar gibi hissi ve şuûru bulunmaz. His ve şuûru olmayınca da enâniyeti, ya'ni benliği ile Hak'tan muhtecib olmaz. Binâenaleyh cemâd, fitratı üzere bâkî ve şühûd-ı dâimî içinde bulunur. O nefsi ile tasarruf sâhibi değildir. Çünkü cemâd, zâtı ve fitratı ile Allah'dan gayrı mutasarrıf olmadığına şehâdet eder. Şu hâlde keşfen ve hakîkaten Rabbini ârif; tab'an ve tav'an ona münkâd ve mutî'dir. Nebât ondan sonra gelir. Zîrâ onda nümûv ve tevlîd-i misl gibi bir nevi' hareket ve tasarruf vardır. İşte bu hareket ve tasarrufu sebebiyle cemâddan nâkıstır. His sâhibi olan hayvân ise bu ikisinden sonra gelir. Zîrâ onda nefis ve hüküm ve vehim vardır; ve nefsin kuvve-i hayvâniyesiyle idrâk eder; ve kendisinde enâniyet olup bu benlik ile Hak'tan muhtecibdir. İnsân-ı nâkıs ondan sonra gelir; zîrâ Rabb'ini bilmez ve O'na gayrı teşrîk eder; ve re'yinde ve husûsiyle ma'rifet-i ilâhiyyede hatâ eder; ve aklı ve fikri ile mukayyedir. Nitekim evvelce hakikat diye kabûl edilip bilâhare butlânı zâhir olan şeyler hep akıl ve fikir ile mukayyed olan nâkıs insanların mahsûlûdür.

Maahâzâ her vech ile a'lâlık, evvelen cemâdın, ba'dehû nebâtın, ba'dehû his sâhibinin [6/9] ve ba'dehû insân-ı hayvânın olduğu zannolunmasın. Zîrâ kâffe-i sıfât ve esmâ-i ilâhiyyenin mecmâi olan sûret-i insâniyyeye müteveccihen vâki' olan silsile-i tertîbe göre cemâdât hepsinden aşağıdır; ve bu tertîbe nazaran insan cümlesinden a'lâdır. Binâenaleyh bu tertîbe göre evvelen "insân-ı kâmil", sâniyen "insân-ı hayvân", sâlisen hayvânât, râbian nebâtât ve hâmisen cemâdâtıdır; ve sûret-i insâniyyeye en yakın bulunan diğerlerinden a'lâdır; ve "insân-ı kâmil" ile "insân-ı hayvân" arasındaki fark, merâtib-i sûriyye değil, ancak merâtib-i ma'neviyyedir.

وَأَمَّا الْمُسَمَّى آدَمًا فَمُقَيَّدٌ بِعَقْلِ وَفِكْرٍ أَوْ قِلَادَةِ إِيْمَانٍ

Ve "âdem" denilen halka gelince: İmdi akıl ile ve fikir ile veyâ kılâde-i îmân ile mukayyedir.

Ya'ni "âdem" denilen halka gelince: Bu, cemâd, nebât ve hayvan gibi hilkatinden maksûd olan şey üzere sâbit değildir. Belki aklı ve fikri ile, veyâhud îmânı ve i'tikâdı ile, ma'rifet-i fitriyyesini bozmuş ve onu tasarrufât-ı fikriyyesi ve nefsinin harekât-ı irâdiyyesi ile karıştırmıştır. Eğer cemâdın fitrat-ı zâtıyye üzere olan inkıyâd ve teslîmi ve Hakk'ın tasarrufu tahtında istihlâki sebebiyle adem-i hareketi ve irâdesi ve tasarrufu gibi; ve nebâtın kendi zâtıyla adem-i hareketi; ve hayvanın asl-ı hilkatte kendisine ne hizmet isâbet etmiş ise onun üzere sâbit olması gibi sıfât-ı cemâliyye, âdemde olsa idi derece-i kemâle vâsıl olur idi. Fakat "insân-ı hayvân" vücûd-ı mutlakı akıl ve fikrinin farz ve takdîri üzere takyîd etmiş ve bu takyîdini de tasarrufât-ı fikriyyesi ile isbâta sa'y etmiştir. Hâlbuki bununla iyi bir şey yaptığını zanneder, dalâl üzere sa'yettiğinden haberi yoktur.

بِذَا قَالَ سَهْلٌ وَالْمُحَقِّقُ مِثْلُنَا لِأَنَّا وَإِيَّاهُمْ بِمَنْزِلٍ إِحْسَانٍ

Sehl ve bizim mislimiz olan muhakkik bunu dedi. Zîrâ biz ve onlar makâm-ı ihsândayız. [6/11]

Ya'ni Sehl bin Abdullâh Tüsterî hazretleri ve bizim mislimiz olan muhakkik, cemâd hepsinden a'lâdır ve cümlesinden daha ziyâde mutî'dir; ba'dehû nebât ve ba'dehû hayvân gelir, dedi. Zîrâ biz ve emsâlimiz mer-tebe-i îmânın fevkinde olan "ihsân" mertebesindeyiz; ve ihsân makâmında olanlar cemî'-i umûru hakîkatî üzere bilirler. Nitekim Hz. Şeyh (r.a.) *Fütûhât-ı Mekkiyye*'nin yetmiş ikinci bâbında buyururlar ki: "Cemâdât sâir müvelledâtтан daha ziyâde Hakk'ı ârif ve O'na âbiddir. Zîrâ o ma'rifet mertebesinde halkolunmuştur. Aklı, şehveti ve tasarrufu yoktur. Onun takallübü nefsiyle değil, gayrıladır; ve ancak musarrıfı Allah'dır; ve tasrîf-i ilâhî ile musarraftır. Ve gerçi nebât dahi onun gibi ma'rifet mertebesinde halkolunmuş ise de, nefsiyle nümüvvü ve taleb-i rif'ati hasebiyle onun derecesinden aşağıdır; ve tegaddî sâhibidir. Tegaddî ise nümüvvü ve taleb-i irtifâî icâb eder. Hâlbuki cemâd böyle değildir. Hareket-i tabîiyye hâlinde ulüvv yoktur. Eğer yukarıya atılsa taleb-i süfl ile nâzil olur; ve taleb-i süfl ise, hakikat-i ubûdiyettir. Ve ulüvv na't-i ilâhîdir; zîrâ Hak Aliyy'dir. İmdi

taş, ulüvv husûsunda müzâhame-i rubûbiyyetten mürabdır. Haşyetullah-dan hubût eder. Ve Hak Teâlâ bununla ihbâran: *وَإِنَّ مِنْهَا لَمَا يَهْبِطُ مِنْ خَشْيَةِ اللَّهِ* (Bakara, 2/74) [Ve ba'zısı Allah korkusundan dağdan aşağı iner.] buyurdu. Hubût-ı tabîi onun haşyetindendir; ve onun şühûdu dahi zâtîdir. İmdi haşyet sâhibinde ilim vardır. Zîrâ Hak Teâlâ *إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ* (Fâtır, 35/28) [Ancak Allâh'ın âlim olan kulları Allah'dan korkar.] buyurur. İşte bu Sehl İbn Abdullâh et-Tüsterî hazretlerinin mezhebidir. İmdi insanda sıfat-ı cemâdiyyetten a'lâ sıfat yoktur. Ba'dehû nebâtiyet ve ba'dehû hayvâniyettir; ve ondan sonra da derece-i cemâddan yükseldiği kadr olan şey üzerine iddiâ-yı ulûhiyyet eden insâniyettir; ve bu rif'atten onun için [6/12] sûret-i ilâhiyye hâsıl olur; ve onun sebebiyle aslından çıkar. Binâenaleyh taşlar neş'etlerinde asıllarından çıkmadıklarından abîd-i muhakkikîndir.”²⁴⁴

فَمَنْ شَهِدَ الْأَمْرَ الَّذِي قَدْ شَهِدْتُهُ يَقُولُ بِقَوْلِي فِي خَفَاءٍ وَإِعْلَانٍ

İmdi emri, benim müşâhede ettiğim gibi müşâhede eden kimse, gizlide ve âşikârede benim sözümü söyler.

Ya'ni a'yân-ı vücûdiyyede, Hakk'ı müteayyin müşâhede eden kimse, a'yân-ı mevcûdenin Hakk'a delâleti, delâlet-i zâtiyye olduğunu ve onların Hallâk'larına olan ma'rifeti, aslî ve fitrî bulunduğunu bilir; ve gizlide ve âşikârede bu sözü böylece söyler.

وَلَا تَلْتَفِتْ قَوْلًا يُخَالِفُ قَوْلَنَا وَلَا تَبْذُرِ السَّمَرَاءَ فِي أَرْضِ عُمَيَّانٍ

Ve bizim sözümüze muhâlif olan söze bakma; ve buğdayı çorak yere ekmel!

Ya'ni mezâhirde Hakk'ı müşâhede etmeyip bizim sözümüze muhâlif olarak onların vücûdu müstakil olduğunu söyleyen ehl-i hicâbın sözlerine kulak verme! İşin hakîkati zâhir ve bâhir iken niçin erbâb-ı fikir ve nazarın evhâm ve zunûnuna dildâde olasın? Ve bizim isrimize iktifaen kalbinde bu ma'rifet inkişâf ettiği vakit haklarında *خَتَمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَعَلَى سَمْعِهِمْ وَعَلَى أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةٌ* (Bakara, 2/7) [Allah Teâlâ onların kalblerini mühürledi ve kulaklarına ve gözlerine perde çekti.] buyurulan kalbleri mühürlü ve göz-

244 *Fütûhât-ı Mekkiyye*, II, s. 483-484 (72. bâb).

leri örtülü olan erbâb-ı fikir ve nazara ve ukûl-i cüz'iyeye ashâbına, gıdâ-yı rûh olan hakâyık-ı ilâhiyye ve maârif-i rabbâniyyeden bahsetme! Zîrâ bu maârif tohumlarını çorak zemîn gibi olan onların kulûb-i kâsiyelerine ek-mek beyhûdedir, isrâftır.

هُمُ الصُّمُّ وَالْبُكْمُ الَّذِينَ آتَىٰ بِهِمْ لِإِسْمَاعِينَا الْمَعْصُومُ فِي نَصِّ قُرْآنٍ

Onlar nass-ı Kur'ân'da, Ma'sûm'un bize ismâ' için getirdiği, sağırılar ve dilsizlerdir. [6/13]

Ya'ni bu maârif ve hakâyıkı kabûle adem-i isti'dâdları bulunan tâife-yi bize iştirmek için, "Ma'sûm" olan Peygamber'imiz (a.s.v.) Efendimiz, nass-ı Kur'ân'da bizlere tavsîf buyurdu. Nitekim âyet-i kerîmede buyuru-lur: هُمْ الصُّمُّ وَالْبُكْمُ الَّذِينَ آتَىٰ بِهِمْ لِإِسْمَاعِينَا الْمَعْصُومُ فِي نَصِّ قُرْآنٍ (Bakara, 2/171) [Sağırdırlar, dilsizdirler, kördürler, akıl da etmezler.] ve فَإِنَّهَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارُ وَلَكِنْ تَعْمَى الْقُلُوبُ الَّتِي فِي الصُّدُورِ (Hac, 22/46) [Onların zâhir gözleri kör değildir; ve fakat sadır-larında olan kalbleri kördür.] ve لَهُمْ قُلُوبٌ لَا يَفْقَهُونَ بِهَا وَلَهُمْ أَعْيُنٌ لَا يُبْصِرُونَ (A'râf, 7/179) [Kalbleri vardır, idrâk etmezler; gözleri vardır, görmezler; kulakları vardır, işitmezler. İşte onlar hayvânât-ı ehliyye gibidirler ve belki onlardan daha şaşkındırlar.] Binâenaleyh onlar sağır, dilsiz, kördür. Akl-ı cüz'inin idrâkâtıyla kulakları kapalıdır. Kelâm-ı Hak'la tekellümde dilleri lâldir. Delâil-i akliyye ve en-zâr-ı fikriyye ile lisânları mahtûmdur; ve onların gözleri, mezâhirde Hakk'ı görmekten kördür.

اعْلَمْ أَيُّدَنَا اللَّهُ وَإِيَّاكَ، أَنَّ إِبْرَاهِيمَ الْخَلِيلَ ﷺ قَالَ لِأَبْنِهِ: «إِنِّي أَرَىٰ فِي الْمَنَامِ أَنِّي أَذْبَحُكَ»، وَالْمَنَامُ حُضْرَةُ الْخَيَالِ، فَلَمْ يُعَبِّرْهَا، وَكَانَ كَبَشٌ ظَهَرَ فِي صُورَةِ ابْنِ إِبْرَاهِيمَ فِي الْمَنَامِ.

Ma'lûmun olsun ki, Allah bizi ve seni tevfiğiyle te'yîd eylesin, İbrâhîm (a.s.) oğluna dedi: "Tahkîk ben menâmda seni zebheder görürüm" (Sâffât, 37/102). Menâm ise hazret-i hayâldir. İmdi İbrâhîm (a.s.) rû'yâyı ta'bîr etmedi. Hâlbuki menâmda İbrâhîm (a.s.)'ın oğlu sûretin-de zâhir olan koç idi.

Ya'ni menâm, **Fass-ı Yûsufî**'de izâh olunduğu üzere “hazret-i hayâl-i mukayyed”dir; ve bu fassın mukaddemesinde zikrolunduğu vech ile “hayâl-i mukayyed” insanın vücûdunda olan “hayâl”dir. Binâenaleyh âlem-i misâl-i mutlaktan insanın mir'ât-ı hayâline nâzil olan sûretlerin ba'zısı ta'bîre muhtaç olur; ve ba'zısı aynıyla zuhûr eyler. Binâenaleyh İbrâhîm (a.s.)ın Cenâb-ı İshâk'ı rû'yâsında [6/14] zebheder görmesi, âlem-i yakazada, menâmda görülen sûret-i İshâk'a münâsebeti olan sûret-i hissiyye ile ta'bîr olunmak iktizâ eder idi; ve ona münâsebeti olan sûret-i hissiyye ise inkıyâd ve teslîm i'tibârıyla koç idi. Cenâb-ı İbrâhîm ise rû'yâsını “keşf-i mücerred” addiyle ta'bîr etmeyip zâhiri üzerine aldı; ve Cenâb-ı İshâk'ı zebha teşebbüs buyurdu.

فَصَدَّقَ إِبْرَاهِيمُ الرُّؤْيَا، فَقَدَاهُ رَبُّهُ مِنْ وَهْمِ إِبْرَاهِيمَ بِالذَّبْحِ الْعَظِيمِ الَّذِي هُوَ
تَغْيِيرُ رُؤْيَاهُ عِنْدَ اللَّهِ، وَهُوَ لَا يَشْعُرُ.

İmdi İbrâhîm (a.s.) rû'yâyı tasdîk eyledi. Böyle olunca Cenâb-ı İbrâhîm'in vehminden nâşî, Hz. İshâk'a Rabb'i zibh-i azîmi fidâ eyledi ki, o, onun rû'yâsının Allah indinde ta'bîri idi; hâlbuki o muttali' olmadı.

Ya'ni İbrâhîm (a.s.) rû'yâyı zâhiri üzere ahzedip âlem-i hayâlde mer'î olan sûretin İshâk (a.s.) olduğunu zannetti. Hâlbuki İbrâhîm (a.s.)ın vehminin müşâreketiyle İshâk (a.s.) sûretinde âlem-i hayâlde görülen şey, Allâh'ın indinde zibh-i azîm idi. Cenâb-ı İbrâhîm ise buna muttali' olmadı. Zîrâ o hazret “keşf-i mücerred”e alşmış idi. Bu “keşf-i muhayyel”i de keşf-i mücerred zannetti. Hâlbuki rû'yâda görülen her şeyde vehmin medhal-i azîmi vardır. Çünkü vehim maânî-i cüz'iyenin idrâkinde sultândır. İşte bunun için Cenâb-ı İbrâhîm mer'î olan sûretin ta'bîre muhtaç olmadığını tevehhüm eyledi; ve oğlunu zebha kasedti. Ve “vehim” âlem-i suveri muhît ve enbiyânın vücûdu da âlem-i suverde vâki' olduğundan bu tevehhüm nübüvve kadh vermez.

فَالْتَجَلَّى الصُّورِيُّ فِي حَضْرَةِ الْخِيَالِ مُحْتَاجٌ إِلَى عِلْمٍ آخَرَ، يُدْرِكُ بِهِ مَا أَرَادَ
اللَّهُ بِتِلْكَ الصُّورَةِ. [6/15]

Böyle olunca hazret-i hayâlde vâki' olan tecellî-i sûrî ilm-i âhara muhtaçtır ki, o sûret-i mer'iyeden Allâh'ın murâdî olan şey onunla idrâk olunur.

Ya'ni âlem-i menâmda görülen sûretlerden murâd-ı ilâhî ne olduğunu bilmek için diğer bir ilim lâzımdır. Bu ilim de “ilm-i ta'bîr”dir; ve bu ilm-i ta'bîri ancak kendisine esmâ-i bâtine ile esmâ-i zâhire beyinde olan münâsebât münkeşif olan ve bu münâsebetle suver-i hayâliyyeye münâsebeti olan suver-i hissiyyeye vukûfu bulunan zevât lâyıkı vech ile bilir.

أَلَا تَرَى كَيْفَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ لِأَبِي بَكْرٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ فِي تَغْيِيرِ الرُّؤْيَا: «أَصَبْتَ بَعْضًا وَأَخْطَأْتَ بَعْضًا»، فَسَأَلَهُ أَبُو بَكْرٍ أَنْ يُعَرِّفَهُ مَا أَصَابَ فِيهِ وَمَا أَخْطَأَ، فَلَمْ يَفْعَلْ ﷺ.

Sen görmez misin ki, rü'yânın ta'bîri hakkında Resûlullah (s.a.v.) Ebû Bekir (r.a.)e, nasıl “Ba'zısında isâbet ettin ve ba'zısında hatâ ettin” buyurdu. Böyle olunca Hz. Ebû Bekir, hangisinde isâbet ve hangisinde hatâ ettiğini ta'rîf buyurmasını taleb eyledi. (S.a.v.) Efendimiz ta'rîf buyurmadı.

Hiz. Şeyh (r.a.) bu kelâmı, tecellî-i sûrî başka bir ilme muhtaç olduğunu isbât için îrâd buyurmuştur. Hiz. Ebû Hüreyre (r.a.)den rivâyet buyurulan hadîs-i şerîfe işâret buyurulur. Hadîs-i şerîf budur:

أَنَّ رَجُلًا أَتَى رَسُولَ اللَّهِ ﷺ فَقَالَ: إِنِّي رَأَيْتُ أَيُّ فِي الْمَنَامِ ظُلَّةٌ يَنْطُفُ مِنْهَا السَّمْنُ وَالْعَسَلُ، وَأَرَى [6/16] النَّاسَ يَتَكَفَّفُونَ مِنْهَا فِي أَيْدِيهِمْ فَالْمُسْتَكْثَرُ وَالْمُسْتَقِيلُ، وَأَرَى سَبَبًا وَاصِلًا مِنَ السَّمَاءِ إِلَى الْأَرْضِ، فَأَرَاكَ يَا رَسُولَ اللَّهِ أَخَذْتَ بِهِ فَعَلَوْتُ، ثُمَّ أَخَذَ بِهِ رَجُلٌ آخَرُ فَعَلَا، ثُمَّ أَخَذَ بِهِ رَجُلٌ آخَرُ فَانْقَطَعَ بِهِ، ثُمَّ وَصِلَ لَهُ فَعَلَا. فَقَالَ أَبُو بَكْرٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: يَا أَبَايَ أَنْتَ وَأُمِّي وَاللَّهِ لَتَدْعَنِي فَلَا أُعْبِرُهَا. فَقَالَ: عُبِّرْهَا. فَقَالَ: أَمَّا الظُّلَّةُ فَظُلَّةُ الْإِسْلَامِ، وَأَمَّا مَا يَنْطُفُ مِنَ السَّمْنِ وَالْعَسَلِ فَهُوَ الْقُرْآنُ لَيْتُهُ وَحَلَاوَتُهُ، وَأَمَّا الْمُسْتَكْثَرُ وَالْمُسْتَقِيلُ فَهُوَ الْمُسْتَكْثَرُ مِنَ الْقُرْآنِ وَالْمُسْتَقِيلُ مِنْهُ، وَأَمَّا السَّبَبُ الْوَاصِلُ مِنَ السَّمَاءِ إِلَى الْأَرْضِ فَهُوَ الْحَقُّ الَّذِي أَنْتَ عَلَيْهِ تَأْخُذُ بِهِ فَيُعْلِيكَ اللَّهُ، ثُمَّ يَأْخُذُ بِهِ بَعْدَكَ رَجُلٌ آخَرُ فَيَعْلُو بِهِ، ثُمَّ يَأْخُذُ بِهِ رَجُلٌ آخَرُ بَعْدَهُ فَيَنْقَطِعُ بِهِ، ثُمَّ يُوصَلُ لَهُ فَيَعْلُو، أَي رَسُولَ اللَّهِ لَتُحَدِّثَنِي أَصَبْتُ أَمْ أَخْطَأْتُ. فَقَالَ ﷺ: أَصَبْتَ بَعْضًا وَأَخْطَأْتَ بَعْضًا. قَالَ: أَقْسَمْتُ يَا أَبَايَ أَنْتَ وَأُمِّي يَا رَسُولَ اللَّهِ لَتُحَدِّثَنِي مَا الَّذِي أَخْطَأْتُ. فَقَالَ ﷺ: لَا تَقْسِمَ هَذَا.

Ya'ni “Bir kimse Hiz. Resûl (a.s.)a gelip: “Yâ Resûlallah, bu gece rü'yâda

bir buluttan bal ile yağ yağarak ondan halkın kimi çok, kimi az nasıbları hasebiyle ahzettiklerini gördüm; ve gökten yere vâsıl bir ip müşâhede ettim. Yâ Resûlallah, zât-ı hazretini gördüm ki, onu tutup yükseldin. Ondan sonra onu diğer bir adam tutup çıktı. Ba'dehû diğer bir kimse o ipi tutup onunla munkatı' oldu. Ondan sonra bitiştirip yükseldi. Hz. Ebû Bekir (r.a.) buyurdular ki: "Yâ Resûlallah, izin verir iseniz onu ben ta'bîr edeyim." (S.a.v.) Efendimiz: "Ta'bîr et!" buyurdular. Cenâb-ı Sıddîk buyurdu ki: "Buluttan mûrad İslâm bulutudur; ve ondan yağan bal ile yağdan murâd lînet ve halâveti münâsebetiyle Kur'ân'dır; ve çok ve az alandan murâd dahi Kur'ân'dan az ve çok ahzedendir; ve semâdan arza vâsıl olan ipe gelince o da haktır ki, sen onun üzerinesin. Onu tutarsın, Allah seni a'lâ eder. [6/17] Senden sonra onu diğer bir kimse tutup onunla yükselir. Ba'dehû o kimseden sonra diğer biri alır. Ba'dehû munkatı' olup birleştirilerek yükselir." "Yâ Resûlullah ta'bîrimde isâbet mi ettim, yoksa hatâ mı ettim?" Sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki: "Ba'zısında isâbet ettin ve ba'zısında hatâ ettin." Hz. Sıddîk buyurdu ki: "Yâ Resûlallah, and veririm ki, ta'bîrimde hatâ ettiğim şeyi beyân buyur!" (S.a.v.) Efendimiz: "Buna andverme!" buyurdular."²⁴⁵

وَقَالَ تَعَالَى لِإِبْرَاهِيمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ حِينَ نَادَاهُ: ﴿أَنْ يَا إِبْرَاهِيمُ قَدْ صَدَّقْتَ الرُّؤْيَا﴾، وَمَا قَالَ لَهُ صَدَّقْتَ فِي الرُّؤْيَا أَنَّهُ ابْنُكَ، لِأَنَّهُ مَا عَبَّرَهَا، بَلْ أَخَذَ بِظَاهِرِ مَا رَأَى، وَالرُّؤْيَا تَطْلُبُ التَّعْيِيرَ.

Ve Hak Teâlâ İbrâhîm (a.s.)a ﴿أَنْ يَا إِبْرَاهِيمُ﴾ (Sâffât, 37/104) [Yâ İbrâhîm!] diye nidâ ettiği zaman صَدَّقْتَ الرُّؤْيَا قَدْ (Sâffât, 37/105) [Muhakkak sen rü'yâyı tasdîk eyledin.] dedi. Ona [أَنَّهُ ابْنُكَ] [Rü'yâda sâdık oldun, işte o rü'yâda gördüğün senin oğlundur.] demedi. Zîrâ Hz. İbrâhîm (a.s.) rü'yâyı ta'bîr etmedi. Belki gördüğü şeyin zâhiri üzerine aldı. Hâlbuki rü'yâ ta'bîr ister.

Ya'ni Hak Teâlâ hazretleri İbrâhîm (a.s.)a hitâb buyurduğu vakit "Yâ İbrâhîm muhakkak sen rü'yâyı sâdık kıldın. Ya'ni rü'yâda gördüğün vech üzere ahz etmek sûretiyle rü'yâyı tasdîk eyledin" dedi. Ve "Rü'yâda sâdık

²⁴⁵ Buhârî, "Ta'bîr", 46; Müslim, "Rü'yâ", 3; Beyhakî, *Şuabul-İmân*, III, s. 366.

oldun, işte o rü'yâda gördüğün senin oğlundur” demedi. Binâenaleyh İbrâhîm (a.s.) rü'yâyı tasdîk etti. Fakat onu ta'bîr etmediğinden rü'yâda sâdık olmadı. Çünkü eğer sâdık olaydı, rü'yâda görünen sûret onun oğlu olur ve zâhirde zebh dahi [6/18] onun üzerine vâki' olur idi. Fakat rü'yâda Cenâb-ı İshâk sûretinde görünen, teslîm ve inkıyâd münâsebetiyle “koç” idi. Binâenaleyh İbrâhîm (a.s.) “koç” ile ta'bîr etmek lâzım gelirken, etmedi.

وَلَذَلِكَ قَالَ الْعَزِيزُ: ﴿إِنْ كُنْتُمْ لِلرُّءْيَا تَعْبُرُونَ﴾، وَمَعْنَى التَّعْبِيرِ الْجَوَازُ مِنْ صَوْرَةِ مَا رَأَاهُ إِلَى أَمْرِ آخَرَ، فَكَانَتْ الْبَقَرُ سِنِينَ فِي الْمَحَلِّ وَالْخَصْبِ.

Bunun için Azîz, *إِنْ كُنْتُمْ لِلرُّءْيَا تَعْبُرُونَ* (Yûsuf, 12/43) [Eğer rü'yâ ta'bîrini bilerseniz.] dedi. Ve “ta'bîr”in ma'nâsı rü'yâda gördüğü sûretten emri âhara cevâzdır. İmdi öküz, kaht ve vüs'atte, seneler oldu.

Ma'lûmdur ki, Hz. Yûsuf (a.s.) Mısır'da mahbûs olduğu sırada Azîz-i Mısır bir rü'yâ görmüş idi. Mısır'ın eşrâfiyle kâhinlerini cem'edip dedi ki: “Ben rü'yâmda denizden yedi semiz ve onu müteâkib de yedi zaîf öküz çıktığını; ve zaîf öküzlerin semiz öküzleri yuttuğunu; ve dâneleri yeşil ve birbirine bağlanmış yedi başak ile kuru olarak yedi başak zâhir olup, kuruların yeşil başaklara galebe ederek onlardan eser kalmadığını gördüm. Eğer rü'yâ ta'bîrini bilerseniz bu rü'yâma fetvâ ve cevâb verin!” Onlar cevâben: “Bu karışık bir rü'yâdır. Biz bunun ta'bîrini bilmeyiz” dediler. Nihâyet Hz. Yûsuf'a mürâcaat olundu. Onlar buyurdular ki: “Yedi yıl âdetiniz üzere ekin ekin. Fakat hepsini döğmeyip başaklarında bırakın. Yalnız yiyeceğiniz kadar döğün. Bu yedi yıl vüs'at geçtikten sonra yedi sene kaht vâki' olup evvelce iddihâr olunanları yerler. Ve ondan bir mikdâr tohumluk alıkonulur. [6/19] Bu kaht senelerinden sonra çok yağmur yağıp bolluk olur.” İşte rü'yâ ta'bîr taleb ettiğini bildiği için Azîz *إِنْ كُنْتُمْ لِلرُّءْيَا تَعْبُرُونَ* (Yûsuf, 12/43) [Eğer rü'yâ ta'bîrini bilerseniz.] dedi. Ve “ta'bîr”in ma'nâsı dahi rü'yâda görülen sûretten diğer bir emre geçmektir ki, o emr âlem-i hayâlde görülen sûretin ma'nâsıdır. Ya'ni suver-i hayâliyyeye münâsebeti olan suver-i hissiyyedir. Bunun için Hz. Yûsuf (a.s.) Azîz'in âlem-i hayâlde gördüğü yedi semiz öküzü ve yeşil başakları yedi bolluk senesi; ve yedi lâğar öküzü ve

kuru başakları dahi yedi kaht senesi ile ta'bîr buyurdu. Şu hâlde sûret-i hayâliyyeye münâsib olan ma'nâya geçti ki, bu da emr-i diğerdır.

فَلَوْ صَدَقَ فِي الرُّؤْيَا لَذَبَحَ ابْنَهُ، وَإِنَّمَا صَدَقَ الرُّؤْيَا فِي أَنَّ ذَلِكَ عَيْنٌ وَلَدِهِ،
وما كان عند الله إلا الذَّبْحُ العظيم في صورة وَلَدِهِ، فَفَدَاهُ لِمَا وَقَعَ فِي
ذهن إبراهيم عليه السلام، ما هو فِدَاءٌ فِي نَفْسِ الْأَمْرِ عِنْدَ اللَّهِ، فَصَوَّرَ الْحِسُّ
الذَّبْحَ، وَصَوَّرَ الْخِيَالُ ابْنَ إِبْرَاهِيمَ، فَلَوْ رَأَى الْكَبْشَ فِي الْخِيَالِ لَعَبَّرَهُ بِابْنِهِ
أَوْ بِأَمْرِ آخَرَ.

Eğer rü'yâda sâdık olaydı, oğlunu zebheder idi. Hâlbuki ancak bu, veledinin "ayn"ı olduğunda rü'yâyı tasdîk eyledi. Allah indinde ise, ancak onun veledinin sûretinde zibh-i azîm idi. Böyle olunca İbrâhîm (a.s.)ın zihninde veled vâki' olduğundan nâşî zibh-i azîmi fidâ eyledi. Yoksa o nefsi emrde indallah fidâ değildir. İmdi his zibhi tasvîr eyledi. Hayâl dahi ibn-i İbrâhîm'i tasvîr eyledi. Binâenaleyh eğer hayâlde koçu göre idi, elbette onu oğlu ile, yâhud emr-i diğeri ile ta'bîr eder idi.

Ya'ni eğer İbrâhîm (a.s.)ın oğlu sûretinde görülen şey, koç olmayıp da, hakîkaten oğlu olaydı, elbette onu zebheder idi. Binâenaleyh rü'yâda sâdık olmadı. [6/20] Ancak görülen şey oğlunun "ayn"ı olduğunda rü'yâyı tasdîk eyledi. Ya'ni rü'yâda oğlunu zebheder gördü ve o rü'yâyı zâhirde sâdık kılıp oğlunu boğazlamağa mübâşeret etti. Hâlbuki o mer'î olan şey, Allah indinde, ancak onun oğlu sûretinde nümâyân olan zibh-i azîm idi; hakîkaten oğlu değil idi. Binâenaleyh Hak Teâlâ hazretleri, İbrâhîm (a.s.)ın zihninde oğlu vâki' olduğu için, İshâk (a.s.)a zibh-i azîmi fidâ eyledi. Fakat o zibh-i azîm, Hak indinde, hakîkaten fidâ değil idi. Çünkü Allah Teâlâ, İbrâhîm (a.s.)a oğlunu zebhetmesini emretmemiş idi ki, ona zibhi fidâ etsin. Böyle olunca hiss-i zâhir zibhi tasvîr eyledi. Ya'ni hayâlde görülen şey âlem-i his ve şehâdetde koçun boğazlanmasıyla neticelendi; ve zâten Allah indinde dahi zebholunacak şey koç idi.

İmdi her şey indallahda ne sûret üzere sâbit olmuş ise âlem-i his ve şehâdetde dahi, onunla zâhir olur. Çünkü âlem-i his, âlem-i hayâlden daha cem'iyetli ve daha sahîhdir. Zîrâ âlem-i tafsîldir. Ve hayâl ise, İbrâhîm

(a.s.)ın oğlunu tasvîr etti. Sebebi de koç ile İshâk (a.s.) arasında inkıyâd ve teslîm münâsebeti bulunması idi. Çünkü hayâl, bir ma'nâyı, türlü türlü sûretlerde tasvîr eder. İşte bu sebeble rü'yâ ta'bîre muhtaçtır. Eğer İbrâhîm (a.s.) âlem-i hayâlde koçu boğazladığını göre idi, elbette onu, koça münâsebeti olan oğlu ile veyâhud diğer bir şey ile ta'bîr ederdi. Çünkü rü'yânın “keşf-i muhayyel” olan kısmı mutlakâ ta'bîr olunmak iktizâ eder.

ثُمَّ قَالَ: ﴿إِنَّ هَذَا لَهُوَ الْبَلَاءُ الْمُبِينُ﴾، أَيِ الْاِخْتِبَارِ الظَّاهِرِ، يَعْنِي الْاِخْتِبَارَ فِي الْعِلْمِ [6/21] أَنَّهُ هَلْ يَعْلَمُ مَا يَفْتَضِيهِ مَوْطِنُ الرُّؤْيَا مِنَ التَّعْبِيرِ أَمْ لَا، لِأَنَّهُ يَعْلَمُ أَنَّ مَوْطِنَ الرُّؤْيَا يَطْلُبُ التَّعْبِيرَ.

Ba'dehû Hak Teâlâ buyurdu: “Bu emri ma'hûd muhakkak belâ-yı mübîndir” (Sâffât, 37/106); ya'ni imtihân-ı zâhirdir. Ya'ni Hak Teâlâ, mevtın-ı rü'yânın ta'bîrden iktizâ ettiği şeyi bilir mi, yoksa bilmez mi deyü İbrâhîm (a.s.)ı ilimde imtihândır. Zîrâ tahkîkan mevtın-ı rü'yânın ta'bîr istediğini Hak Teâlâ bilir.

Ya'ni İshâk (a.s.)a fidâ olmak üzere koç nâzil olduğunu İbrâhîm (a.s.) gördükten sonra, Hak Teâlâ ona “Bu oğlunu boğazlamak emri imtihân-ı zâhirdir” (Sâffât, 37/106) buyurdu; ve Hak Teâlâ'nın İbrâhîm (a.s.)ı ilimde imtihân buyurması, onu mükemmel kılmak ve “keşf-i mücerred”den başka “keşf-i muhayyel” dahi mevcûd olduğuna ve binâenaleyh âlem-i hayâlde görülen suverin mutlakâ zevâhirine hamledilmeyip, belki ondan maksûd olan şeyi aramak lâzım geldiğine muttali' eylemek için idi. Zîrâ İbrâhîm (a.s.) keşf-i mücerrede alışmış ve âlem-i misâlden ahzı i'tiyâd eylemiş idi. Onun için bunu da öyle zannetti; ve rü'yâsını zâhiri üzere alıp oğlunu zebha tasaddî eyledi. Bu hâl İbrâhîm (a.s.)ın şân-ı nübüvvetine noksân vermez. Zîrâ enbiyâ “seyr fillâh”da dâimâ terakkîdedir; ve seyr fillâhın nihâyeti yoktur. Da'vet ettikleri halkın seyri ise “seyr ilallâh”dır; ve bu seyrin nihâyeti “seyr fillâh”dır. Binâenaleyh enbiyânın bidâyet-i seyri halkın nihâyet-i seyridir. İmdi Hz. Şeyh'in “Mevtın-ı rü'yâ ta'bîr ister” buyurması, “keşf-i muhayyel” kısmından olan rü'yâya âittir; ve rü'yânın kısm-ı a'zamı “keşf-i muhayyel” nev'indendir. “Keşf-i mücerred” kısmından olanı ise nâdiren vâki' olur. Binâenaleyh rü'yânın pek çoğu ta'bîr ister.

فَغَفَلَ، فَمَا وَفَى الْمَوْطِنَ حَقَّهُ، وَصَدَّقَ الرُّؤْيَا لِهَذَا السَّبَبِ، كَمَا غَفَلَ تَقِيُّ بْنُ مَخْلَدٍ الْإِمَامُ صَاحِبُ الْمُسْنَدِ، سَمِعَ فِي الْخَبَرِ الَّذِي ثَبَتَ عِنْدَهُ أَنَّهُ ﷺ قَالَ: «مَنْ رَأَى فِي الْمَنَامِ فَقَدْ رَأَى فِي الْيَقَظَةِ فَإِنَّ الشَّيْطَانَ لَا يَتَمَثَّلُ عَلَى صُورَتِي» فَرَأَاهُ تَقِيُّ بْنُ مَخْلَدٍ، وَسَقَاهُ النَّبِيُّ ﷺ [6/22] فِي هَذِهِ الرُّؤْيَا لَبْنًا، فَصَدَّقَ تَقِيُّ بْنُ مَخْلَدٍ رُؤْيَاهُ، فَاسْتَقَاءَ فَقَاءَ لَبْنًا، وَلَوْ عَبَّرَ رُؤْيَاهُ لَكَانَ ذَلِكَ اللَّبْنُ عِلْمًا، فَحَرَمَهُ اللَّهُ الْعِلْمَ الْكَثِيرَ عَلَى قَدَرٍ مَا شَرِبَ.

İmdi İbrâhîm (a.s.) rü'yâyı ta'bîrden gaflet etti. Böyle olunca, mevtın-ı rü'yâya onun hakkını vermedi; ve bu sebebdan dolayı rü'yâyı tasdik eyledi. Nitekim Müsned sâhibi imâm olan Takıyy bin Mahled, gâfil oldu. İndinde sâbit olan haberde işitti ki: Tahkîkan Nebî (a.s.) buyurdu: "Beni rü'yâda gören kimse, yakazada beni gördü. Zîrâ şeytan benim sûretim üzerine mütemessil olmaz."²⁴⁶ İmdi Takıyy bin Mahled onu gördü; ve Nebî (s.a.v.) o rü'yâda ona süt içirdi; ve Takıyy bin Mahled rü'yâsını tasdik etti. Binâenaleyh istikâ edip sütü kayy eyledi. Eğer rü'yâsını ta'bîr ede idi o süt, ona ilm-i kesîr olur idi. İmdi sütten içtiği kadar, Allah Teâlâ ona ilm-i kesîri harâm etti.

Ya'ni İbrâhîm (a.s.)ın rü'yâyı ta'bîrden gaflet etmesi, sâhib-i Müsned bir imâm olan Takıyy bin Mahled'in²⁴⁷ senedleriyle berâber indinde sâbit olan işittiği bir habere binâen, gördüğü rü'yâda "süt"ü ta'bîr etmeyip zâhiri üzere almasına ve binâenaleyh ta'bîrden gaflet etmesine benzer. Zîrâ rü'yâsında gördüğü sütü yakazada dahi süte hamletti. Çünkü hadîs-i şerîfte: "Beni rü'yâda gören yakazada görür" buyurulmuş idi. Bu hadîse binâen rü'yâda içtiği sütü kayy etmek istedi ve kayy etti. Fakat âlem-i hayâlde "süt" sûretinde gördüğü "ilim"den içtiği süt kadar, âlem-i histe mahrûm oldu. İmdi gerek İbrâhîm (a.s.) ve gerek Takıyy bin Mahled rü'yâlarını zâhiri üzerine aldılar. Fakat İbrâhîm (a.s.)ın rü'yâsını Hak Teâlâ koç inzâliyle

246 Buhârî, "Ta'bîr", 10; Müslim, "Rü'yâ", 1; Ebû Dâvud, "Edeb", 88; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, s. 347.

247 Endülüslü muhaddislerinden Bakıyy b. Mahled'e (v. 276/889) işâret edilmektedir. Burada olduğu gibi bâzı *Fusûs* şerhlerinde isminin Takıyy şeklinde yazılmış olması muhtemelen müstensihlerin tasarrufları dolayısıylardır. Hayâtı ve faaliyetleri için bk. Kurt, *Endülüste Hadis ve İbn Arabî*, s. 270-273. İbnü'l-Arabî bu zâtı *Fütûhât*'ın 285. bâbında da zikreder.

ta'bîr buyurup Hz. İshâk'ın zebhine mahal kalmadı. Zîrâ [6/23] Cenâb-ı İshâk'ın zâhirde zebhi vâki' olaydı, indallahda zebhi lâzım gelen bir koç yerine âdemî-i ma'sûm olan bir nebiyy-i zîşân fevtolacak idi. Bu da mahzûr-i azîm idi. Hâlbuki Takıyy bin Mahled'in rü'yâsını Hak bir vech ile ta'bîr buyurmadı; ve sûtü zâhiri üzerine alan Takıyy bin Mahled uyanıklık hâlinde onu kayı etti. Ancak içtiği sût kadar kendisinden ilim fevtoldu. Onun ilminin fevti ise bir nebiyy-i zîşânın fevtine benzemez.

أَلَا تَرَى رَسُولَ اللَّهِ ﷺ أَتَى فِي الْمَنَامِ بِقَدَحٍ لَبَنٍ، قَالَ: «فَشَرِبْتُهُ حَتَّى خَرَجَ الرَّيُّ مِنْ أَظْفِيرِي ثُمَّ أُعْطِيتُ فَضْلِي عُمَرَ»، قِيلَ مَا أَوْلَتْهُ يَا رَسُولَ اللَّهِ، قَالَ: «الْعِلْمُ»، وَمَا تَرَكَهَ لَبَنًا عَلَى صُورَةٍ مَا رَأَاهُ لِعِلْمِهِ بِمَوْطِنِ الرُّوْيَا وَمَا تَقْتَضِي مِنَ التَّعْبِيرِ.

Sen Resûl (a.s.)ı görmez misin ki, rü'yâda bir kadeh sût verildi. Buyurdu ki: “Kanmaklık tırnaklarımdan çıkıncaya kadar onu içtim. Ba'dehû artığımı Ömer'e verdim.” “Yâ Resûlallah onu ne ile te'vîl ettin?” denildi. “İlim” buyurdu.²⁴⁸ Ve mevtın-ı rü'yâyâ ve ta'bîrden iktizâ ettiği şeye âlim olduğu için, gördüğü sûret üzere onu sût olarak terketmedi.

Zîrâ “sût” etfâl-i nâkısın ebdânına gıdâ olduğu gibi, ilm-i nâfi' dahi nâkısın ervâhına gıdâdır. İşte “sût” ile “ilm”in arasındaki münâsebet budur.

وَقَدْ عَلِمَ أَنَّ صُورَةَ النَّبِيِّ ﷺ الَّتِي شَاهَدَهَا الْحِسُّ أَنَّهَا فِي الْمَدِينَةِ مَدْفُونَةٌ، وَأَنَّ صُورَةَ رُوحِهِ وَلَطِيفَتِهِ مَا شَاهَدَهَا أَحَدٌ مِنْ أَحَدٍ وَلَا مِنْ نَفْسِهِ، كُلُّ رُوحٍ بِهَذِهِ الْمَثَابَةِ.

[6/24] Ve muhakkak bilindi ki, Nebî (a.s.)ın, hissin müşâhede ettiği sûreti Medîne'de medfûndur; ve onu rûhunu ve latîfesini, bir kimse bir kimseden ve kendi nefsinden müşâhede etmedi. Ervâhın hepsi bu mesâbededir.

²⁴⁸ Buhârî, “İlim”, 22; “Ta'bîr”, 15, 37; Müslim, “Fezâilu's-sahâbe”, 2; Tirmizî, “Rü'yâ”, 9; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, X, s. 109.

Ya'ni Nebî (a.s.)'ın çeşm-i his ile müşâhede olunan sûret-i unsuriyyesi ve beşeriyyesi Medîne-i Münevvere'de medfûn olduğundan, bu zaman eh-linden onu kimsenin görmesi mümkün değildir; ve onun rûhunun sûretini ve latîfe-i insâniyyesini, ne hayât-ı şerîfelerinde cesed-i mübâreklerinden ve ne de vefâtlarından sonra bir kimse müşâhede etmez; ve mezâhîrden tecerrüdü hasebiyle bir kimse onu bir kimsenin mazharından ve kendi mazharından göremez. Ya'ni Resûl-i Ekrem hazretlerinin cesed-i unsurîleri var idi. *كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ* (Âl-i İmrân, 3/185) [Her bir nefis ölümü tadıcıdır.] âyet-i kerîmesi hükmünce vefât-ı âlîleri vâki' olup bu cesed-i unsurî, Medîne-i Münevvere'de medfûn oldu. Binâenaleyh o cesed-i unsurînin artık bu âlem-i kesâfette yaşayan bir kimse tarafından aynen görülmesi mümkün değildir; ve o hazretin rûh-ı mübârekinin sûretini ve latîfe-i insâniyyesini, hayât-ı şerîflerinde cesed-i mübâreklerinden hiçbir kimse göremediği gibi vefâtlarından, ya'ni cesed-i unsurîlerinden ayrıldıktan, sonra da kezâlik kimse göremez. Ve kezâ o rûh-ı mübâreki ve latîfe-i insâniyyeyi ne başkasının mazharından ve ne de bir kimse kendi mazharından göremez. Zîrâ her bir mazharın rûhu ve latîfe-i insâniyyesi ancak kendi mazharına mahsustur. Binâenaleyh ervâhın hepsi bu mesâbededir. Gerek âlem-i menâmda ve gerek yakazada görülen sûret o hazretin sûret-i unsuriyyesinin “ayn”ı değildir. Belki o sûrete müşâbih olan cism-i berzahîleridir.

İmdi Hz. Şeyh (r.a.)'ın bu îzâhâta şürû' buyurmaları, Takıyy bin Mahled'in indinde senedleriyle berâber sâbit olan *مَنْ رَأَى فِي الْمَنَامِ فَقَدْ رَأَى* [Beni rû'yâda gören kimse, yakazada beni gördü.] hadîs-i şerîfini tefsîr maksadıyla vâki' olmuştur.

فَيَجَسَّدُ لَهُ رُوحُ النَّبِيِّ ﷺ فِي الْمَنَامِ بِصُورَةِ جَسَدِهِ كَمَا مَاتَ عَلَيْهِ، لَا يَخْرُمُ الْمَنَامُ مِنْهُ شَيْئًا، فَهُوَ مُحَمَّدٌ ﷺ الْمَرْتَبِيُّ مِنْ حَيْثُ رُوحُهُ فِي صُورَةِ جَسَدِيَّةٍ تُشَبِّهُ الصُّورَةَ الْمَدْفُونَةَ، لَا يُمَكِّنُ لِلشَّيْطَانِ أَنْ يَتَصَوَّرَ بِصُورَةِ جَسَدِهِ عِصْمَةً مِنَ اللَّهِ فِي حَقِّ الرَّأْيِ.

İmdi Nebî (a.s.)'ın rûhu, vefât ettiği cesedi sûretinde olarak menâmda râî için mütecessid olur. Menâm, o cesedden bir şey tenkîs etmez. İmdi o, Muhammed (s.a.v.)dir ki, medfûn olan sûrete müşâbih

sûret-i cesedîyyede, rûhu haysiyetiyle mer'îdir. Allah tarafından râî hakkında ismetten nâşî, şeytanın onun cesedi sûretinde mutasavver olması mümkün değildir. [6/25]

Ya'ni (S.a.v.) Efendimiz, ne sûret-i cesedîyye üzerine intikâl buyurmuş ise hazret-i menâm, onun rûh-ı mübârekini o cesed sûretinde tasvîr eder; ve bu cesedi noksan üzere tasvîr etmez. Binâenaleyh o mütecessid olan ancak Muhammed (s.a.v.)dir, başkası değildir. Ve Peygamber sûretinde görünüp halkı idlâl etmemesi için şeytan, onun sûretinde temessül edemez, Allah râîyi bundan hıfzeder. Hz. Şeyh (r.a.)ın bu kelâmı fehm-i zâhire görür. Eğer rü'yâyı gören kimsenin Allah tarafından hıfz ve sıyâneti mevzû-i bahs olmasa bile, bilfarz şeytanın cesed-i Peygamber sûretinde tecessüdü hâlinde, râî yine mahfûz olur idi. Zirâ (S.a.v.) Efendimiz'in sûret-i cesedîyyesi, rahmet-i mahzanın sûretidir. Eğer şeytanın o cesed sûretine girmesi mümkün olsa, râîyi dalâletten ve şeytanı dahi idlâlden muhâfaza etmiş olur idi. Çünkü o sûret-i mübâreke onu zarar îrâsından men'eder. Meselâ yılanı bi't-teshîr koynuna koyan kimseler vardır. Yılan o kimselerin yed-i teshîrlerinde bulundukça kimseye bir zarar îkâ' edemez.

وَلِهَذَا مَنْ رَأَى بِهَذِهِ الصُّورَةِ يَأْخُذُ عَنْهُ جَمِيعَ مَا يَأْمُرُهُ بِهِ أَوْ يَنْهَاهُ عَنْهُ أَوْ يُخْبِرُهُ عَنْهُ، كَمَا كَانَ يَأْخُذُ عَنْهُ ﷺ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا مِنَ الْأَحْكَامِ عَلَى حَسَبِ مَا يَكُونُ مِنْهُ اللَّفْظُ الدَّالُّ عَلَيْهِ مِنْ نَصٍّ أَوْ ظَاهِرٍ أَوْ مُجْمَلٍ أَوْ مَا كَانَ.

Ve bunun için onu bu sûretle gören kimse, ona emrettiği veyâ ondan nehyeylediği veyâhud ona ihbâr kıldığı şeyin kâffesini ondan ahzeder. Nasıl ki hayât-ı dünyâda nasstan veyâ zâhirden veyâ müc-melden veyâhud hangi şeyden vâki' olursa olsun, ondan sâdır olan lafzın delâlet ettiği şey hasebi üzere ahkâmdan, Nebî (a.s.)dan ahzeder idi. [6/26]

Ya'ni rü'yâda görülen Muhammed (s.a.v.) olduğu için, bir kimse onu zâhirde olan cesedinin sûretinde, rü'yâsında görüp, Cenâb-ı Peygamber ona bir şey ile emretse; veyâhud onu bir şeyden nehyeylese; veyâ ona bir şey ihbâr etse o kimse bunların cümlesini Nebî (a.s.)dan ahzeder. Meselâ râî zamân-ı Peygamberî'de berhayât bulunsa ahkâm-ı şer'iyyeyi fem-i saâ-

detlerinden şeref-sâdır olan lafzın delâleti üzere alır idi. O lafız, ister nass ve ister zâhir nev'inden olsun; ve ister mücmel veyâ usûl-i fıkıh ıstılâhınca vücûh-i kelâmdan birisi olsun; behemehâl o lafzın medlûlüne i'tibâr eder ve aslâ onu te'vîl etmez idi. Binâenaleyh hayât-ı peygamberîde bir kimse bu üslûb üzere ahkâm-ı şer'iyyeyi nasıl ahzederse, aynıyla rü'yâda da (S.a.v.) Efendimiz'den dahi öylece ahzeder. Ve kezâ bir kimse vâris-i nebevî olan bir mürşid-i kâmilin terbiyesinde bulunup onun hâl-i hayâtında ondan ahkâm-ı şer'iat ve tarîkat ve ma'rifet ve hakîkati ahzettığı gibi, o zât-ı şerîfin irtihâlinden sonra rü'yâsında görüp birtakım nesâyih ahzetse, aynıyla yine ondan almış olur. Velhâsıl bir kimsenin (S.a.v.) Efendimiz'i rü'yâda müşâhede etmesi, âlem-i histe müşâhede etmesi gibidir.

فَإِنْ أَعْطَاهُ شَيْئًا فَإِنَّ ذَلِكَ الشَّيْءَ هُوَ الَّذِي يَدْخُلُهُ التَّغْيِيرُ، فَإِنْ خَرَجَ فِي
الْحِسِّ كَمَا كَانَ فِي الْخِيَالِ فَلَيْسَ الرُّؤْيَا لَا تَغْيِيرَ لَهَا.

İmdi eğer ona bir şey verse, muhakkak bu şey, kendisine ta'bîr dâhil olan şeydir. Böyle olunca eğer hayâlde olduğu gibi, histe çıkarsa o rü'yâ için ta'bîr yoktur. [6/27]

Bu fassın mukaddemesinde dahi beyân olunduğu üzere insanın mir'ât-ı hayâlinde musavver olan sûretler, eğer cihet-i ulvîden, ya'ni âlem-i “misâl-i mutlak”tan nâzil olmuş ise, ya ta'bîre muhtaç olur veyâhud olmaz; ve ta'bîr için dahi “ilm-i ta'bîr” lâzımdır; ve bu ilim, taraf-ı ilâhîden mevhub bir ilimdir. Çünkü bir kâidesi ve kânûnu yoktur. Binâenaleyh tahsîl ile elde etmek mümkün değildir. Muabbir, rü'yâyı gören kimsenin salâhına, fısıknâ, san'atına ve zamânın ve mekânın îcâbâtına göre, o suver-i hayâliyyenin münâsibi olan ma'nâyâ intikâl edip suver-i hissiyyesini ta'yîn eder. İmdi eğer Sallallâhu aleyhi ve sellem bir kimseye rü'yâda bir şey verse ve o kimse uyandıktan sonra o verdiği şeyin eserini nezdinde bulmasa ta'bîre muhtaç olur. Fakat o verilen şeyin eserini nezdinde bulursa, ya'ni suver-i hissiyye sûret-i hayâliyyeye mutâbık vâki' olursa, ta'bîre muhtaç değildir. Meselâ (S.a.v.) Efendimiz bir kimseye rü'yâsında bir salkım üzüm verse ve o kimse uyandığı vakit o üzümü elinde durur görse, bu ta'bîr olunmaz. Bu rü'yâ Cenâb-ı Peygamber'in hâl-i hayâtında, ashâb-ı kirâmından birisine bir sal-

kım üzüm ihsân buyurması gibidir; ve bu, ancak “keşf-i mücerred”dir.

وبهذا القدرِ وعليه اعتمد إبراهيم الخليل وتقي بن مخلد، ولمّا كان للرؤيا هذان الوجهان، وعلمنا الله الأدب فيما فعل إبراهيم وما قال له لِمَا يُعطيه مقام النبوة، علمنا في رؤيتنا الحقّ تعالى في صورة يردّها الدليل العقلي أنّ نُعبّر تلك الصورة بالحقّ المشروع إمّا في حقّ حال الرائي أو المكان الذي رآه فيه أو هما معًا، فإنّ لم يردّها الدليل العقلي أثبتناها على ما رأيناها كما يرى الحقّ في الآخرة سواءً.

Ve İbrâhîm Halîl (a.s.) ile Takıyy bin Mahled, bu kadar ile ve bu mikdâr üzerine i'timâd eyledi. Ve vaktâki rü'yâ iki vech üzerine oldu; ve makâm-ı nübüvvet edebi iktizâ ettiği için, Allah Teâlâ [6/28] İbrâhîm (a.s.)a işlediği ve ona dediği şeyde bize edebi ta'lîm etti. Biz delîl-i aklînin reddettiği sûrette Hakk'ı müşâhedemizde, o sûreti ya râînin hâlî; veyâhud râînin onu gördüğü mekân; veyâ râî ile berâber mekân hakkında, hakk-ı meşrû' ile ta'bîr etmemizi bildik. Ve eğer o sûreti delîl-i aklî reddetmezse tıpkı âhirette görüldüğü gibi, o gördüğümüz sûreti ibkâ ederiz.

Ya'ni İbrâhîm (a.s.) rü'yâsında oğlunu boğazlar gördü; âlem-i histe de öyle yaptı; ve rü'yâsını ta'bîr etmedi. Ve kezâ Takıyy bin Mahled dahi rü'yâsında süt içti. Uyanıp âlem-i histe dahi onu süt zannetti. O da bu rü'yâyı ta'bîr etmedi. İmdi mâdemki rü'yâda ta'bîr ve adem-i ta'bîr vecihleri vardır; ve makâm-ı nübüvvet edebi ve emr-i ilâhîye imtisâl ve inkıyâdı iktizâ ettiği için, mâdemki Allah Teâlâ İbrâhîm (a.s.)a rü'yâsında koçu oğlunun sûretinde gösterip onu emr-i zebha mübtelâ kılması ve yine koçu oğluna fidâ etmesi sûretiyle olan fiilinde ve “Yâ İbrâhîm sen muhakkak rü'yâyı sâdık kıldın” (Sâffât, 37/105) deyü vâki' olan kavlinde, bize edebi ta'lîm etti; bizler dahi bu ta'lîm sâyesinde bildik ki, eğer Hakk'ı delîl-i aklînin reddettiği ve O'nu tenzîh eylediği sûrette rü'yâda veyâ yakazada görsek, o sûreti, ya râînin hâline veyâ râînin onu gördüğü mekâna; veyâ râî ile berâber mekâna göre, hakk-ı meşrû' ile ta'bîr etmemiz iktizâ eder.

Mervîdir ki, Hz. Şeyh (r.a.) zamânında sulehâdan bir kimse, Hakk'ı rü'yâsında kendi evinin dehlizinde gördü; ve Hak ona iltifât etmemekle

berâber yüzüne de bir tokat vurdu. O kimse uyandığı vakit ıztırâba düştü. Rü'yâsını Hz. Şeyh-i Ekber efendimize arzetti. Cenâb-ı Şeyh onun ıztırâbını gördükde [6/29] ona "Hakk'ı ne mekânda gördün?" diye sordu. O kimse "Satın aldığım evimde gördüm" cevâbını verdi. Hz. Şeyh (r.a.) buyurdu ki: "O hâne mağzûbdur. Hak, meşrûun hakkıdır. Satın aldığın vakit tafahhus etmedin. Binâenaleyh onu tahkîk et!" Bunun üzerine o kimse tecessüs ettikde, o hâne bir mescidin vakfından olup gasbedilerek satıldığını anladı; ve onu yine mescidin vakfına reddedip istiğfâr eyledi.

Cenâb-ı Şeyh (r.a.) bu ibârede "delîl-i aklînin reddettiği" kaydını zikretti. Zirâ delîl-i aklî indinde mûcib-i noksân olan, şer'in beyân ettiği sûret-i kemâliyye reddolunur. Nitekim hadîs-i şerîfte buyurulmuştur ki: *إِنَّ الْحَقَّ يَجْلَى يَوْمَ الْقِيَامَةِ بِصُورَةِ الثَّقَصَانِ فَيَنْكِرُونَهُ ثُمَّ يَحُولُ بِصُورَةِ الْكَمَالِ وَالْعَظَمَةِ فَيَقْبَلُونَهُ* "Hak Teâlâ, yevm-i kıyâmette sûret-i noksân ile tecellî eder. Böyle olunca ona inkâr ederler. Ba'dehû sûret-i kemâl ve azamete tahavvül eder. Onu kabûl edip o sûrete secde ederler."²⁴⁹ Burada "delîl-i aklî"-den murâd, şer'an mu'teber olan delîl-i istidlâlîdir. Ehl-i felsefenin, evhâm ile karışık olan delîl-i aklîleri değildir. Fakat ârif, Hakk'ı her sûrette müşâhede ettiği için, O'nu hiçbir sûretten tenzîh etmez. Ve eğer Hak Teâlâ'yı menâmda delîl-i aklînin reddetmeyeceği sûrette, ya'ni ay ve güneş gibi olan suver-i nûriyyeden bir sûrette görür isek, o gördüğümüz sûreti hâlî üzerine ibkâ ederiz. Nitekim biz âhirette Hakk'ı, "bedir" gibi sûret-i nûriyyede görüp, o sûreti alâ-hâlihî ibkâ ederiz; ve onu te'vîl etmeyiz. Binâenaleyh gerek dünyâda ve gerek âhirette Hakk'ı böyle bir sûrette görüş müsâvîdir. Her iki rü'yet arasında fark yoktur. Çünkü tecellî, [6/30] tecellî olunan kimse-nin isti'dâdının sûreti üzerinedir; ve isti'dâdımızın sûreti ise ayn-ı sâbitemizin sûreti ve ayn-ı sâbitemizin sûreti dahi ism-i ilâhînin sûretidir; ve ism-i ilâhî tagayyür etmeyince, elbette onun sûreti olan ayn-ı sâbite ve isti'dâd dahi tagayyür etmez. Binâenaleyh âhirette olan rü'yet, dünyâda hâsıl olan isti'dâda mütevakkıftır. Ve isti'dâd-ı gayr-ı mec'ûlün, ya'ni ism-i ilâhînin

249 Krş. Buhârî, "Rikâk", 52; Müslim, "İmân", 81; Süyûtî, *ed-Dürü'l-Mensûr*, XIV, s. 650 vd. Ahmed Avni Bey İlyâs Fassî'nda mânen yer alan ve *Fusûs* şârihlerinin de mânen aktardığı rivâyeti burada Bosnevî ve Yâkub Han'daki şekliyle almıştır. Krş. Bosnevî, *Tecelliyât-ı Arâisu'n-Nusûs*, s. 212; Yâkub Han Kaşgarî, *Tavzîhu'l-Beyân*, s. 118.

isti'dâdının inkişâfı isti'dâd-ı mec'ûlün inkişâfına vâbestedir. Meselâ cins-i insânın okuyup yazmak isti'dâdı bir isti'dâd-ı gayr-ı mec'ûldür. Ancak sa'y ile ânen-fe-ânen husûle gelen isti'dâd-ı mec'ûlün inkişâfıyla zâhir olur. Ve hayvânatta bu kitâbet ve kırâat isti'dâd-ı gayr-ı mec'ûlü olmadığından onlara ta'lîm abestir. İşte her insanın isti'dâd-ı gayr-ı mec'ûlü nisbetinde maârif-i ilâhiyye tahsîli ile esrâr-ı rabbâniyyeye vukûf peydâ edebilmesi ve binnetîce suver-i kesîrede vech-i vâhidi müşâhedesi, ancak bu âlemde sülû-küne ve sa'y ve mücâhedesine mütevakkıftır; ve tahsîl-i maârif ise, isti'dâd-ı mec'ûlün yevmen-fe-yevmen tezâyüdüyle mütezâyid olur. Binâenaleyh مَنْ كَانَ فِي هَذِهِ أَعْمَى فَهُوَ فِي الْآخِرَةِ أَعْمَى (İsrâ, 17/72) ya'ni "Burada a'mâ olan âhirette de a'mâdır" âyet-i kerîmesi mûcibince herkesin müşâhedesi bu âlemdeki müşâhedesi kadardır; ve bu da i'tikâdât hasebiyledir. Zîrâ Hak hakkında bir i'tikâd ile mukayyed olan kimseye Hak, o i'tikâdının hilâfı olarak tecellî etse, inkâr eder. Hak ancak kendisinin i'tikâdına göre tecellî ettiği vakit ikrâr eder. Velâkin Hakk'ı bir i'tikâd ile tahdîd ve takyîd etmeyen erbâb-ı ıtlâk, dünyâda ve âhirette Hak hangi sûretle mütecellî olursa olsun ve o sûreti delîl-i aklî ister reddetsin ister etmesin, kabûl ile ikrâr eder. Nitekim *Gülşen-i Râz* sâhibi buyurur:

اگر کافر زبت آگاه گشتی کجا در دین خود گمراه گشتی

Tercüme:

Eğer kâfir olaydı bütünden âgâh

*Olur muydu aceb dîninde gümrâh*²⁵⁰ [6/31]

Şiir:

فَلِلْوَاحِدِ الرَّحْمَنِ فِي كُلِّ مَوْطِنٍ مِنَ الصُّوَرِ مَا يَخْفَى وَمَا هُوَ ظَاهِرٌ

İmdi Vâhid-i Rahmân için, her bir mevtında, sûretten hafî ve zâhir olan şey vardır.

Hz. Şeyh (r.a.) bâlâda Hakk'ın şer'an ve aklen suver-i makbûle ve gayr-ı makbûlede mütecellî olduğunu zikretti. Şimdi de şerîki olmayan Vâhid-i Rahmân'ın a'yân-ı sâbite ve gayb ve şehâdet mertebelerinde, bu mertebelerin muktezâsına göre, vücûd-ı Sübhânî'si ile müteayyin ve mütecellî ol-

250 Lâhicî, *Mefâtihu'l-İcâz*, s. 538 (beyit: 872).

duğunu beyân buyurur. Binâenaleyh eğer mevtın, ilim ve ervâh ve misâl-i mutlak ve misâl-i mukayyed mevtını gibi hafî ise, vücûd-ı Rahmân için ilmî ve rûhânî ve misâlî ve hayâlî sûretler hâsıl olur. Ve eğer mevtın, mer-tebe-i şehâdet gibi zâhir ise vücûd-ı Rahmân için de, zâhirî ve hissî sûretler peydâ olur. Ve bu zuhûr ile hafâ nisbîdir. Meselâ âlem-i ervâha göre onun mâfevki olan âlem-i a'yân-ı sâbite; ve âlem-i misâle göre âlem-i ervâh; ve âlem-i şehâdete göre de âlem-i misâl hafîdir. Ve kezâ âlem-i ervâh a'yân-ı sâbite âlemine göre; ve âlem-i misâl âlem-i ervâha göre; ve şimdi içinde bulunduğumuz bu âlem-i şehâdet âlem-i misâle göre zâhirdir. Binâberîn her mevtında gerek suver-i hafîyyede ve gerek suver-i zâhirede mevcûd olan vücûd-ı Rahmânîdir; ve vücûd-ı Rahmânînin sereyânı ale's-seviyye-dir. Fakat merâtibin ihtilâfıyle muhtelif sûretlerde zâhir olmuştur. Meselâ havâ, mertebe-i letâfette mahsûs ise de meşhûd değildir. Bulut, su ve buz mertebelerine tenezzül edince, her bir mertebenin iktizâsına göre bir sû-ret bağlar; ve o sûretlerle meşhûd olur. Ve bu suver-i muhtelif merâtibin ihtilâfına mebnîdir. Yoksa her mertebede görünen havânın gayrı değildir. Böyle olunca biz, herhangi mevtında olursak olalım, suver-i muhtelifede [6/32] meşhûdumuz ve ma'rûfumuz olan hep Rahmân'ın vücûdudur. Binâenaleyh Hak, mevtın-ı dünyâda müşâhede olunduğu gibi mevtın-ı âhirette; ve kezâ mevtın-ı âhirette müşâhede olunduğu gibi de mevtın-ı dünyâda müşâhede olunur.

فَإِنْ قُلْتَ هَذَا الْحَقُّ قَوْلُكَ صَادِقٌ وَإِنْ قُلْتَ أَمْرًا آخَرَ أَنْتَ عَابِرٌ

Eğer sen, bu Hak'tır dersin sözün doğrudur; ve eğer başka emrdir dersin sen ubûr edicisin.

Ya'ni eğer sen, her bir mevtının îcâbına göre zâhir olan vücûd-ı Vâhid-i Rahmânî'nin sûretlerini görüp, bu suver Hak'tır, dersin doğru söylemiş olursun. Zîrâ mevâtın âyîne gibidir; ve onlarda görünen sûretler dahi, âyî-nede müntabi' olan sûretlere benzer; ve âyîneye bakıldığı vakit zâhir olan sûrettir, âyîne değildir. Âyîne bâtın ve sûret zâhir olur. Ve hadd-i zâtında mevâtın emr-i i'tibârîdir; şânı ademiyyetten ibârettir; ve görülen sûretlerin vücûdu izâfîdir. Ve eğer merâtibte görünen sûretlere, başka şeydir, ya'ni halktır, dersin zât-ı müteayyin olan Hak'tan halka, taayyünâta ubûr etmiş

olursun. Meselâ Zeyd-i kâimin etrâfında beş âyîne olsa, onların cümlesine onun sûreti mün'akis olur. Bu sûretlere Zeyd dersin, sözünde sâdıkısın. Değildir, başka şeydir dersin, Zeyd'den âyinedeki taayyüne ve hayâle geçmiş olursun; ve bu hâlde Zeyd bâtın ve hayâl-i müteayyin zâhir olur.

وَمَا حُكْمُهُ فِي مَوْطِنٍ دُونَ مَوْطِنٍ وَلَكِنَّهُ بِالْحَقِّ لِلْخَلْقِ سَافِرٌ

Ve onun hükmü bir mevtında olup diğer mevtında olmamak değildir. Velâkin o, Hak ile halkta sâfir ve sâirdir. [6/33]

Ya'ni vücûd-ı Vâhid-i Rahmân'ın bir mevtında olan hükmü ve tecellisi, diğer mevtında olan hükmünden ve tecellîsinden başka değildir. Çünkü vücûd-ı Rahmân'ın her mevtında sereyânı ale's-seviyyedir. Meselâ cemî'-i hurûfun menşei nefes-i insânîdir. Fakat sîn, şîn, ayn, kâf gibi hurûfâtın sadâlarındaki ihtilâf, onların mahreclerindeki ihtilâf sebebiyledir. Soluğun sereyânı hepsi için müsâvîdir. Binâenaleyh vücûd-ı Rahmânî dahi bunun gibi her bir mevtında, o mevtının îcâbına göre zâhir olur. Ve arş-ı vücûda müstevî olan Vâhid-i Rahmân Hak ile halkta zâhir olmuştur. Ve bu beyt-i şerîfteki "sâfir", "zâhir" ma'nâsına alınmayıp da "kâşif" ma'nâsına alınır ise, ma'nâ-yı beyt böyle olur: "Vücûd-ı Vâhid-i Rahmân'ın hükmü bir mevtında başka ve diğer mevtında başka değildir. Velâkin nefes-i Rahmânî suver-i ilmiyye olan a'yân-ı sâbite üzerine tecellî ettikde, onların sûretleri olan halkın vechini kâşiftir." Zîrâ suver-i halkıyyenin vücûhu gayb perdesi altındadır. Hak nefes-i Rahmânîsi ve vücûd-ı Hakkânîsi ile onlara mütesâviyen tecellî ettiği için, gayb perdesi kalkmış ve onların yüzleri açılmıştır.

إِذَا مَا تَجَلَّى لِلْعُيُونِ تَرَدُّهُ عُمُورٌ يَبْرَهَانُ عَلَيْهِ تَثَابِيرُ

Uyûna tecellî ettiği vakit ukûl, üzerine müdâvim bulunduğu burhân ile reddeder.

Ya'ni Hak, misâlî ve cismânî olan sûretlerde gözlere görüldüğü vakit, akıllar müdâvemet [6/34] ettiği delâil-i akliyye ile, Hakk'ın o sûretlerde tecellîsini reddeder. Hâlbuki ukûlün Hakk'ı suver-i cismâniyyeden tenzîh etmesi, onu mücerredâta teşbîh etmesidir. Ve Hak ise, zâtı cihetinden tenzîhden ve teşbîhden münezzehtir; ve Hakk'ın tenzîh ve teşbîh ile mevsûfiyeti, ancak esmâ ve sıfât mertebelerinde olur. Esmâ ve sıfât ise niseb-i

ilâhiyedir. Hâlbuki Hak, gınâ-yı zâtîsi cihetiyle kâffe-i nisebden ganîdir. Binâenaleyh Hakk'ı suver-i misâliyye ve cismâniyyeden tenzîh eden ukûl-i mahcûbe ashâbıdır. Zîrâ onların i'tikâd-ı mahsûsu vardır. Bu i'tikâdlarına mugâyir gördükleri tecelliyât-ı Hakk'ı inkâr ederler. Fakat akâid-i mahsûsa sâhibi olmayan erbâb-ı ıtlâk, Hakk'ı her bir mevtında, o mevtının muktezâsına göre müşâhede ederler.

وَيُقْبَلُ فِي مَجْلَى الْعُقُولِ وَفِي الَّذِي يُسَمَّى خَيَالًا وَالصَّحِيحُ النَّوَاطِرُ

Ve hâlbuki sahîh-i nevâzır, meclâ-yı ukûlde ve “hayâl” tesmiye olunan şeyde kabûl eder.

Ya'ni delâil-i akliyye hicâbiyle örtölmüş olan akıllar, suver-i cismâniyyede mütecellî olan Hakk'ı, dâimâ tatbîk edegeldiği berâhîn-i akliyye ile o suver-i cismâniyyeden bi't-tenzîh reddeder. Hâlbuki şühûd-ı sahîh ashâbı olan uyûn-i nevâzır, ya'ni perdesiz olan nazarlar, meclâ-yı ukûlde Hakk'ın tecellîsini, ya'ni suver-i akliyye-i gayr-ı mahsûsede vâkî' olan tecellî-i ma'nevîyi ve âlem-i hayâlde zâhir olan tecellî-i sûrîyi kabûl edip müşâhede eyler. Velhâsıl keşf-i sahîh uyûn-i nevâzırın şühûdudur. Zîrâ her bir mevtındaki suver-i tecelliyâtta Hakk'a nâzırdır; ve Hakk'ı o sûretlerde hasretmez. [6/35]

يَقُولُ أَبُو يَزِيدَ فِي هَذَا الْمَقَامِ: «لَوْ أَنَّ الْعَرْشَ وَمَا حَوَاهُ مِائَةً أَلْفِ أَلْفِ مَرَّةٍ فِي زَاوِيَةٍ مِنْ زَوَايَا قَلْبِ الْعَارِفِ مَا أَحْسَنَ بِهِ»، وَهَذَا وَشِعْ أَبِي يَزِيدَ فِي عَالَمِ الْأَجْسَامِ.

Ebû Yezîd el-Bistâmî bu makâmda der ki: “Eğer arş ve arşın hâvî olduğu şey, yüz bin kerre bin olduğu hâlde, ârifin kalbinin köşelerinden bir köşede olaydı onu duymazdı.”²⁵¹ Ve bu, Ebû Yezîd'in âlem-i ecsâmda vüs'atidir.

Ya'ni Bâyezîd-i Bistâmî (r.a.) bu keşf-i tâm ve şühûd-ı âmm makâmını beyân için der ki: Eğer arşın ve onun hâvî olduğu semâvât ve arazînin ve

251 Kuşeyrî, *Kitâbü'l-Mirâc*, s. 263; Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s. 167. Bu söz Şuayb Fassî'nda da aktarılacaktır. Ayrıba bk. *Fütûhât-ı Mekkiyye*, III, s. 540-541 (178. bâb); VII, s. 11 (405. bâb); VII, s. 146 (469. bâb).

onda olan bilcümle mevcûdâtın yüz bin kerre bin, ya'ni yüz milyon misli, ârifin kalbinin köşelerinden bir köşesinde vâki' olsa idi, o ârif bu genişliği hasebiyle, onun kalbi bunları duymaz idi. Zîrâ arş ve onun muhteviyâtı âlem-i ecsâmdan olduğu için mütenâhîdir; ve ârifin kalbi ise genişlikte nâ-mütenâhîdir. Çünkü ıtlâkı hasebiyle, gayr-ı mütenâhî olan ıtlâk-ı Hakk'a mukâbilidir; ve mütenâhînin gayr-ı mütenâhîye nisbeten mikdâr-ı mahsûsü yoktur. Ve Cenâb-ı Bâyezîd'in bu zikrolunan kavli, âlem-i ecsâmda kendi kalbinin genişliğini tasvîrdir; ve Hz. Bâyezîd'in kalbinin genişliği hakkındaki misâli, âlem-i maânîden îrâd etmeyip, âlem-i ecsâmdan getirmesi, ekvân ile mahcûbe olan kimselerin kalbine nisbetledir. Bunun için Hz. Şeyh-i Ekber (r.a.), Cenâb-ı Bâyezîd'in kavlinde daha yüksek bir ma'nâyı irtikâ edip buyururlar ki: [6/36]

بَلْ أَقُولُ: لَوْ أَنَّ مَا لَا يَتَنَاهَى وَجُودُهُ يُقَدَّرُ انْتِهَاءً وَجُودُهُ مَعَ الْعَيْنِ الْمَوْجِدَةِ لَهُ فِي زَاوِيَةٍ مِنْ زَوَايَا قَلْبِ الْعَارِفِ مَا أَحْسَنَ بِذَلِكَ فِي عِلْمِهِ.

Ben derim ki: Vücûdu mütenâhî olmayan şeyin vücûdunun intihâsı farzolunup, o şey onu mûcide olan “ayn” ile berâber ârifin kalbinin köşelerinden bir köşede hâsıl olsa idi, onu ilminde ihsâs edemez idi.

Ya'ni taayyünât-ı kevniyyenin vücûdu nâ-mütenâhîdir. Zîrâ şuûnât-ı ilâhiyye ve tecelliyât-ı rabbâniyyedir; ve şuûnât ve tecelliyât-ı ilâhiyye ise nâ-mütenâhîdir. Eğer vücûdu mütenâhî olmayan taayyünât-ı kevniyyenin vücûduna bir intihâ farz ve takdîr olunup bu taayyünâtın kâffesinin mûcidi olan ve taayyün-i evvel ile müteayyin bulunan ayn-ı vâhide ile berâber, ârifin kalbinin köşelerinden bir köşede hâsıl olsa idi, ârifin kalbi Hakk'ta fânî ve ıtlâkı hasebiyle, gayr-ı mütenâhî olan ıtlâk-ı Hakk'a mukâbil olduğu için, vücûden ve ilmen bir şeyin o kalbde duyulması mümkün olmaz idi. Zîrâ ıtlâk üzere olan böyle bir kalbde, Hakk-ı mutlakın vechinden gayrı bir şey rû-nümâ olmaz. كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ (Kasas, 28/88) [Her bir şey hâliktir; ancak O'nun vechi hâlik değildir.] hükmünce taayyünât-ı ilmiyye ve vücûdiyyenin cümlesi o kalbde müstehlektir.

فَإِنَّهُ قَدْ ثَبَتَ أَنَّ الْقَلْبَ وَسِعَ الْحَقَّ، وَمَعَ ذَلِكَ مَا اتَّصَفَ بِالرَّيِّ، فَلَوْ امْتَنَأَ

إِرْتَوَى، وَقَدْ قَالَ ذَلِكَ أَبُو يَزِيدَ، وَلَقَدْ نَبَّهْنَا عَلَى هَذَا الْمَقَامِ بِقَوْلِنَا.

Zîrâ sâbit oldu ki, muhakkak kalb Hakk'a vâsi'dir. Bununla berâber kanmak ile muttasıf olmadı. Eğer dolsa idi, kanar idi. Ve elhak Ebû Yezîd bunu böyle dedi. Biz dahi kavlimiz ile muhakkak bu makâma tenbîh ettik. [6/37]

Ya'ni kalbin, Hakk'ı sığdırdığı قَلْبٌ وَسِعَنِي وَلَا سَمَائِي وَلَكِنْ وَسِعَنِي قَلْبُ “Ben yerime ve göğüme sığmadım. Fakat mü'min olan kulumun kalbine sığdım”²⁵² hadîs-i kudsîsi ile sâbit oldu. Ve Hak kalbe sığmakla berâber, o kalb kanmakla muttasıf olmadı; ve eğer kalb Hakk'ın tecellîsi ile dolsa idi kanar idi; ve Cenâb-ı Ebû Yezîd Bistâmî dahi bunu böyle dedi. Yahyâ ibn Muâz (k.s.) Bâyezîd-i Bistâmî (kaddesallâhu rûhahû) hazretlerine bir mektûb yazıp bunda مَا شَرِبْتُ مِنْ كَثْرَةٍ مَا شَرِبْتُ مِنْ مُحَبَّتِهِ “Ben Hakk'ın şarâb-ı muhabbetinden içtiğim şeyin çokluğundan sarhoş oldum” dedi. Hz. Bâyezîd dahi ona cevâben:

شَرِبْتُ الْحُبَّ كَأَسَا بَعْدَ كَأَسٍ فَمَا نَفَدَ الشَّرَابُ وَلَا رَوَيْتُ

Tercüme: “Şarâb-ı muhabbeti kâse kâse içtim; şarâb bitmedi, ben de kanmadım.”²⁵³ diye yazıp gönderdi. İşte Cenâb-ı Şeyh (r.a.) “Ebû Yezîd bunu böyle dedi” kavliyle buna işâret buyurdu. Veyâhud Hz. Bâyezîd'in bâlâda mürûr eden زَوَايَا قَلْبٍ فِي زَاوِيَةٍ مِنْ زَوَايَا قَلْبٍ [Eğer arş ve arşın hâvî olduğu şey, yüz bin kerre bin olduğu hâlde, ârifin kalbinin köşelerinden bir köşede olsaydı onu duymazdı.] kavline işâret buyurur. Zîrâ bu kelâm dahi kanmamak ma'nâsını mutazamındır. Ma'lûm olsun ki, kalb-i ârif üç nevi' üzeredir:

Birincisi: Ma'rîfet-i nefs makâmında olan ârifin kalbidir. Bu kalbe Hakk'ın tecellîsi, tecellî-i cüz'idir; ve onun kalbine ancak o tecellî ile ma'rûf

252 Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, I, s. 334 (30. bâb); Gazzâlî, *İhyâ*, V, s. 54 (acâibü'l-kalb); Gazzâlî, *Medhalü's-Sülûk*, s. 61; Gazzâlî, *Meâricü'l-Kuds*, s. 78; Ahmed Gazzâlî, *et-Tecrid*, s. 10; Sühreverdî, *Avârif*, II, s. 63 (29. bâb); *Fütühât-ı Mekkiyye*, I, s. 499 (68. bâb) vd. Krş. Muhâsibî, *Risâletü'l-Müsterşidin*, s. 246; Hakîm Tirmizî, *Nevâdiru'l-Usûl*, VI, s. 293-295; Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, s. 103; Süyûtî, *Câmiu's-Sagîr*, s. 144 (nr. 2375); Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, II, s. 255; Zebîdî, *İthâfû's-Sâde*, VIII, s. 429-430. Ayrıca bk. Yardım, *Mesnevî Hadisleri*, s. 69-71.

253 Bk. Kuşeyrî, *Risâle*, s. 149, 487 (bâbü'l-muhabbe); Hücûrî, *Keşfü'l-Mahcûb*, s. 282.

olan Hak sığıp, ondan gayrı suver-i mevcûdâtтан bir şey sığmaz. Fakat bu kalb, gayr-ı müntehî olan ârifin kalbi olduğundan, diğer tecelliyât sûretlerine râğıbdır.

İkincisi: Veleh ve heyemân sâhibi olan âşıkın kalbidir. Bu kalbe dahi Hakk'ın tecellisi sığıp [6/38] Hak'tan başka bir şey sığmaz iken, vârid olan tecelliyât-ı ilâhiyyenin füyûzâtına kanmaz; ve kemâl-i harâretinden nâşî diğer tecelliyâtın füyûzâtına intizâr eder.

Üçüncüsü: Kâmil-i muhakkikin kalbidir. Bu kalb ıtlâk üzere olup gayr-ı mütenâhî olan ıtlâk-ı Hakk'a mukâbildir.

Binâenaleyh Bâyezîd-i Bistâmî hazretlerinin, Hakk'ı sığdırıp, fakat kanmadığını zikrelediği kalb birinci ve ikinci nevi'den olan kalbdır. Ve kalb-i kâmilin hükmü ise bunların hükmünden başkadır. Cenâb-ı Şeyh (r.a.)'ın beyân buyurduğu kalb ise insân-ı kâmilin kalbidir. Nitekim kendileri dahi: “Biz, kavlimiz ile bu makâma tenbîh eyledik” buyururlar.

Şiir:

يَا خَالِقَ الْأَشْيَاءِ فِي نَفْسِهِ أَنْتَ لِمَا تَخْلُقُهُ جَامِعٌ

Ey eşyâyı kendi nefsinde halkeden! Sen halkettiğin şeyi câmi'sin.

Ya'ni ey eşyâyı kendi ilminde tasvîr edip, vücûd-ı mutlakının tenez-zülâtıyla o suver-i ilmiyyeye, âlem-i kevnde vücûd vermek sûretiyle halke-den! Binâenaleyh bu halkettiğin eşyâyı, gerek “ilim” ve gerek “ayn” mertebelerinde, Sen kendi nefsinde câmi'sin.

Ma'lûmdur ki, mertebe-i ahadiyyette zât-ı mutlakın “ayn”ı olan bil-cümle sıfât ve esmâ, zuhûr talebinde bulundular. Âlemlerden ganî olan zât, rahmeten-li'l-esmâ, kendi zâtıyla, kendi zâtında, kendi zâtına tecellî edip o esmânın sûretleri ilm-i ilâhîde peydâ oldu; ve kemâl-i zuhûr için, onların mertebe-i ilimden mertebe-i ayna gelmeleri icâb etti; ve mertebe-i “ayn” ise, mertebe-i kesâfet olup mâddenin vücûduna muhtâc idi. Hâlbuki vücûd-ı mutlakтан başka bir vücûd yoktur. Binâenaleyh vücûd-ı mutlak mertebe mertebe [6/39] tenezzül buyurup bu suver-i ilmiyyeye, âlem-i ervâh, âlem-i misâl ve âlem-i şehâdet mertebelerinde, o mertebelerin iktizâ-

sına göre, yine kendi vücûdundan birer sûret libâsı giydirdi. Böyle olunca cemî'-i taayyünâtta zuhûr eden Hak oldu. Çünkü o vücûdun hâricinde başka bir vücûd yoktur. Bu sûrette Hak, eşyâyı kendi nefsinde halketti; ve halkettiği eşyânın kâffesini câmi' oldu.

تَخْلُقُ مَا لَا يَنْتَهِي كَوْنُهُ فِيكَ فَأَنْتَ الصَّيِّقُ الْوَاسِعُ

Vücûdu mütenâhî olmayan şeyi sen, vücûdunda halkedersin. İmdi sen dayıksın ve vâsi'sin.

Ya'ni sen "ilim ve "ayn" mertebelerinde taayyünün hasebiyle, vücûdu mütenâhî olmayan şeyi, kendi vücûdunda halkedersin. Binâenaleyh sen suver-i halkıyyede takayyüdün hasebiyle darsın; ve suverin kâffesinde zuhûrun ve ilim ile şümûlün ve zâtınla ihâtan hasebiyle de vâsi'sin.

لَوْ أَنَّ مَا قَدْ خَلَقَ اللَّهُ مَا لَأَخَ بَقْلِي فَجَرُهُ السَّاطِعُ

Eğer Allah Teâlâ'nın halkettiği şey benim kalbimde ola idi, o şeyin fecr-i sâtî'î lâıyî olmaz idi.

Ya'ni benim öyle bir vâsi' kalbim vardır ki, suver-i halkıyyeden müberrâdır. Eğer Allah Teâlâ hazretlerinin kendi vücûdunda halkettiği nâmütenâhî şey benim kalbimde olsa idi, o mahlûkâtın kâffesinde yükselen nûr-i vücûdun lem'ası kalbime lâıyî olmaz idi. Zîrâ nûr-i vücûd, müfâz olan taayyünâtın sıfatına ve rengine boyanmıştır. Benim kalbim ise cemî'-i taayyünâtın hâlî olup ıtlâk üzeredir. Binâenaleyh kalbim Hakk'a müteveccih olup Hakk'ın tecellîsinden müstağrak olunca suver-i halkıyye onda lâıyî olmaz ve kalbim onları duymaz. Zîrâ zât-ı Hakk'ın envâr-ı tecellîsi suver-i halkıyyeyi mahveder. [6/40]

مَنْ وَسِعَ الْحَقَّ فَمَا ضَاقَ عَنْ خَلْقٍ فَكَيْفَ الْأَمْرُ يَا سَامِعُ

Hakk'ı sığdıran kimse halktan dar olmadı. Böyle olunca emr nasılı olur, ey sâmi'?

Ya'ni bâlâda zikrolunan مَا وَسِعَنِي أَرْضِي وَلَا سَمَائِي وَلَكِنْ وَسِعَنِي قَلْبُ عَبْدِي [Ben yerime ve göğüme sığmadım. Fakat mü'min olan kulumun kalbine sığdım.] hadîs-i kudsîsi mûcibince kalbine, cemî'-i taayyünâtta zuhûru i'tibâriyle, kendi vücûdu ile cemî'-i mahlûkâtı câmi' olan Hakk'ı

sığdıran kimse, hiç mahlûkâta karşı darlık eseri gösterir mi? Ey bu kelâm-ı câmii işiten kimse, böyle bir kalbin şânı nasıl olduğunu gör! Gerçi bâlâdaki beyt-i şerifte beyân olunduğu üzere, kalb-i kâmilin Hakk'a teveccühü ve Hakk'ın tecellisinde istiğrâkı hasebiyle, suver-i halkıyye ona lââyih olmaz ise de, bu hâl nefis-i Hak'ta mahlûk olan suver-i halkıyyenin onda mevcûd olmamasını îcâb etmez. Hak kâmilin kalbine sığınca, bittabi' nefsinde mahlûk olan eşyâ ile berâber sığar. Fakat kalb-i kâmil Hakk'ın tecellisinde müstağrak olduğundan onları duymaz. Cenâb-ı Şeyh (r.a.) bâlâda, beyt-i evvelde: "Ey eşyâyı kendi nefsinde halkeden" buyurmuş idi. Şimdi de nesren misâl îrâd buyururlar. Şöyle ki:

بِأَلْوَهْمِ يَخْلُقُ كُلُّ إِنْسَانٍ فِي قُوَّةِ خَيَالِهِ مَا لَا وَجُودَ لَهُ إِلَّا فِيهَا وَهَذَا هُوَ الْأَمْرُ
الْعَامُّ، وَالْعَارِفُ يَخْلُقُ بِبَهْمَتِهِ مَا يَكُونُ لَهُ وَجُودٌ مِنْ خَارِجِ مَحَلِّ الْهَمَّةِ،
وَلَكِنْ لَا تَزَالُ الْهَمَّةُ تَحْفَظُهُ، وَلَا يُثَوِّدُهَا حِفْظُهُ أَيْ حِفْظُ مَا خَلَقْتَهُ، فَمَتَى
طَرَأَ عَلَى الْعَارِفِ غَفْلَةٌ عَنْ حِفْظِ مَا خَلَقَ عُدِمَ ذَلِكَ الْمَخْلُوقُ، إِلَّا أَنْ يَكُونَ
الْعَارِفُ قَدْ ضَبَطَ جَمِيعَ الْحَضَرَاتِ، وَهُوَ لَا يَغْفُلُ مُطْلَقًا، بَلْ لَا بُدَّ لَهُ مِنْ
حَضَرَةٍ يَشْهَدُهَا.

Her bir insan, kuvve-i hayâlinde, vücûdu olmayan ve yalnız kuvve-i hayâlinde vücûdu bulunan şeyi vehm ile halkeder ve bu keyfiyet emr-i âmdır; ve ârif, himmeti ile mahall-i himmetten hâriç olarak vücûdu hâsıl olan [6/41] şeyi halkeder. Velâkin ârifin himmeti onu hıfz etmekten zâil olmaz; ve onun hıfzı, ya'ni mahlûk olan şeyin hıfzı, himmete ağır gelmez. İmdi ârife, halkettiği şeyin hıfzından ne zaman bir gaflet târî olsa o mahlûk ma'dûm olur. Meğer ki ârif cemî'i hazarâtı zabtetmiş ola; ve o ârif, mutlakâ gâfil olmaz. Belki ona müşâhedeinde bulunduğu bir hazret lâbüddür.

Ya'ni Hak eşyâyı kendi nefsinde halkettiği gibi, her bir insan dahi, hâricte vücûdu olmayan şeyi vehmiyle halk, ya'ni takdîr ve tasvîr eder; ve bu tasvîr ettiği şeyin vücûdu ancak kendi nefsinde olan kuvve-i hayâlinde bulunur; ve bu vehimde halketmek keyfiyeti umûmî bir şeydir; ârif ve gayr-ı ârif tarafından vâki' olur. Meselâ bir kimse bir meyyit ile yalnız başına bir odada yatsa, vehminde o meyyitin kalkıp şöyle, böyle yapabi-

leceğini tasvîr eder. Gözüne uyku girmez olur. Hâlbuki hâriçte böyle bir şey olduğu yoktur. O ancak onun vehminin halk ve takdîr ettiği sûrettir. Fakat ârifin halkı gayr-ı ârifin halkına muğâyirdir. O himmetiyle halkeder; ve onun halkettiği şeyin hâriçte de vücûdu olur; ve ârif o halkettiği şeyi, himmeti ile hıfz etmekten zâil olmaz; ve onun hıfzı himmetine ağır gelmez; ve ârif o mevcûd-i hissîye “hazret-i misâl”de veyâ “hazret-i şehâdet”te teveccühden fâriğ olmadıkça o mevcûd, “hazret-i şehâdet”te bâkî olur; ve onun teveccühü munkatı’ olur olmaz o mevcûd dahi ma’dûm olur. Zîrâ o mahlûkun rûhu, ârifin himmetidir. Fakat ârif cemî’-i hazarâtı zabtetmiş ise, ya’ni onun kalbi ıtlâk üzere olup “hazarât-ı hamse”nin kâffesini ihâta etmiş ise, o mahlûk olan [6/42] şeye hazret-i şehâdette teveccühden munkatı’ olsa bile, o ârif mutlakâ diğer bir “hazret”in müşâhedesinde olacağından, teveccühün inkıtâyıla hazret-i şehâdette ma’dûm olan o mahlûk, ârifin müşâhede ettiği “hazret”e intikâl eyler. Zîrâ böyle bir ârifin kalbi cemî’-i hazarâtı câmi’dir; ve onun himmeti ile halkettiği şeyin sûreti cemî’-i hazarâtta zâhir olur. Hâlbuki onun, hazarâtın kâffesinden gafleti mümkün değildir. Bir hazretten gâfil olsa, mutlakâ diğer bir hazretin müşâhedesinde olur. Binâenaleyh o mahlûkun, müşâhede ettiği hazretteki ve ondan evvelki hazarâtta sûretlerini hıfzeder.

Meselâ ârif bir kuş halk ve tasvîr etmek murâd etse himmeti ile hâriçte, ya’ni âlem-i şehâdette, ona vücûd verir; ve herkes o kuşu görür. Eğer o ârif âlem-i şehâdetin müşâhedesinden gafletle âlem-i misâle müteveccih olsa, o kuş âlem-i şehâdette ma’dûm olup âlem-i misâle intikâl eyler; ve onun sûreti âlem-i misâlde mahfûz olduğu gibi ondan evvelki âlemlerde, ya’ni âlem-i ervâhta ve a’yân-ı sâbite âleminde dahi mahfûz olur. Ve “himmet”in ma’nâsı budur ki, ârif huzûr-i kalb ile hâtırını ve kuvâsını toplayıp, vehmiyle ve fikri ile kendi nefesini, halk ve tasvîr edeceği şeyin icâdına musallat kılar; ve o şey dahi mahall-i himmet olan kalbin hâricinde gölge gibi mevcûd olur; ve bu keyfiyet-i halk, ârifte kuvve-i kudsiyye ve nisbet-i ilâhiyye bulunduğu içindir. Ârifin gayrı olan avâm, kalblerinde tahayyül ve vehm ile bir şey ihdâs etseler bile, rûhlarında kuvvet-i kudsiyye olmadığından o suver-i muhayyeleye vücûd-ı hissî verip hâriçte izhâr etmeğe muktedir değildirler.

Nitekim Hz. Mevlânâ (r.a.) efendimizi ramazân-ı şerifte kırk kişi ayrı ayrı iftara da'vet ederler. Hazret dahi cümlesine teşriflerini va'd buyurur. Ba'de'l-iftâr pabuçlarının bir teki bizde kalmıştır diye hâne-i saâdetlerine kırk pabuç teki getirirler. Evliyâ-i kümmelinin bu gibi menâkıbı pek çoktur.

Şeyh-i Ekber (r.a.) hazretlerinin *Fütûhât-ı Mekkiyye*'lerinde [6/43] "Ârifte himmet olmaz" buyurduklarının ma'nâsına gelince: Ubeydullâh Ahrâr (r.a.) bu ma'nâyı böyle izâh buyururlar: "Mümkünün kendi hakikat-i zâtına nazaran hiçbir şeyi yoktur; ve onda evsâf-ı kemâlden ilim, kudret ve irâde gibi ne kadar vasıf var ise hepsi âriyettir; ve bu evsâf Hak Teâlâ hazretlerindir. Binâenaleyh ârif, hâlini bilip dâimâ fakr-ı hakîkî makâmında durur; ve âriyet olan o evsâf ile zâhir olmaz. Fakat kemâl-i inâyet-i ilâhî ve mahz-ı mevhibe-i nâmütenâhî ile, hevâcis-i nefsanî ve vesâvis-i şeytâniden kurtulmuş olan zevâtın kendi bâtınlarını Hak Teâlâ hazretlerinin irâdesine ve meşîyyetine tâbî' kılmaları lâzım gelir. Binâenaleyh mesâlih-i ibâdın ıslâhı için bir şeye taslît-i himmet etmeleri îcâb ettiği kendilerine ilhâm olunduğu vakit, o şeyin vücûduna hüsn-i himmetlerini sarfetmek iktizâ eyler. Eğer böyle olmasa idi, Nûh ve Hûd (aleyhime's-selâm) gibi ümmetlerini, taslît-i kuvvet-i kâhire ile altüst eden enbiyâyâ bu ma'nâyı nisbet etmek müşkil olur idi. Maahâzâ ârif öyle bir fenâ ile müşerref olmuştur ki, kendisinin cümle evsâfı adem-âbâda gidip, kendiliğinin nâm ve nişânı kalmamıştır. Artık ondan her ne sâdır olursa, ona mensûb değildir. Nitekim âyet-i kerîmede buyurulur: وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى (Enfâl, 8/17) [Attığın vakit sen atmadın; velâkin Allah attı.] ve فَلَمْ تَقْتُلُوهُمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ قَتَلَهُمْ (Enfâl, 8/17) [Siz onları öldürmediniz, velâkin onları Allah Teâlâ öldürdü]."²⁵⁴

فَإِذَا خَلَقَ الْعَارِفُ بِهَيْمَتِهِ مَا خَلَقَ، وَلَهُ هَذِهِ الْإِحَاطَةُ ظَهَرَ ذَلِكَ الْخَلْقُ بِصُورَتِهِ فِي كُلِّ حَضْرَةٍ، وَصَارَتِ الصُّورُ يَحْفَظُ بَعْضُهَا بَعْضًا، فَإِذَا غَفَلَ الْعَارِفُ عَنْ حَضْرَةٍ مَا أَوْ عَنْ حَضْرَاتٍ وَهُوَ شَاهِدٌ حَضْرَةٍ مَا مِنَ الْحَضْرَاتِ، حَافِظٌ لِمَا فِيهَا مِنْ صُورَةٍ خَلَقَهُ انْحَفَظَتْ جَمِيعُ الصُّورِ بِحِفْظِهِ تِلْكَ الصُّورَةُ الْوَاحِدَةُ

254 Krş. *Reşehât-ı Aynü'l-Hayât*, II, s. 525-526.

في الحضرة التي ما غفل عنها، لأن الغفلة ما تعم قط لا في العموم ولا في الخصوص.

[6/44] İmdi vaktâki ârif, halkettiği şeyi himmetiyle halketse; ve hâl-buki ona bu ihâta hâsıl olsa, o mahlûk, sûreti ile her bir hazrette zâhir olur; ve suverin ba'zısını ba'zısıyla hıfzeder. İmdi vaktâki ârif hazarâtta bir hazreti şâhid olup, o hazrette, onun mahlûku sûretinden hâsıl olan şeyi hıfzedici olduğu hâlde, bir hazretten veyâ hazretlerden gâfil olsa, gâfil olmadığı hazrette, o sûret-i vâhideyi hıfzı sebebiyle suverin cümlesi münhafız olur. Zîrâ gaflet, ne umûmda ve ne de husûsta aslâ âmm değildir.

Ya'ni erbâb-ı itlâktan olan ârif-i kâmil, âlem-i şehâdeti ve âlem-i misâli ve âlem-i ervâhı ve a'yân-ı sâbite âlemini muhîr olduğu cihetle, herhangi bir şeyi himmeti ile halketse, o mahlûk, sûreti ile bu zikrolunan âlemlerin her birisinde zâhir olur; ve bu icâd ettiği şeyi, umûmiyet üzere, her mevtındaki sûretinde hıfz etmek mümkün değildir, belki ba'zı mevtındaki sûreti hıfzeder; ve o mevtındaki sûreti hıfz etmekle diğer mevtınlarda bulunan sûretler dahi mahfûz olur. Ve ârif bir âlemde hâzır ve o halkettiği şeyin sûretini o âlemde hâfız olduğu hâlde, bir âlemde veyâ âlemlerden gaflet üzere olsa, hâzır olduğu âlemdeki o bir sûreti hıfzettiği için, diğer âlemlerdeki sûretlerin de cümlesi mahfûz olur. Zîrâ ârifin gafleti gerek âlemlerin umûmunda ve gerek husûsunda, ya'ni ba'zısında, aslâ umûmî değildir. Çünkü bir âlemde gâfil olmakla âlemlerin hepsinden gâfil olması lâzım gelmez. Ve kezâ bir âlem-i mahsûstan gaflet üzere olsa bile, diğer bir vech ile ondan gâfil olmaz.

وَقَدْ أَوْصَحْتُ هُنَا سِرًّا لَمْ يَزَلْ أَهْلُ اللَّهِ يَغَارُونَ عَلَى مِثْلِ هَذَا أَنْ يَظْهَرَ لِمَا فِيهِ مِنْ رَدِّ دَعْوَاهُمْ أَنَّهُمُ الْحَقُّ، فَإِنَّ الْحَقَّ لَا يَغْفُلُ، وَالْعَبْدُ لَا بُدَّ لَهُ أَنْ يَغْفُلَ عَنْ شَيْءٍ دُونَ شَيْءٍ، فَمِنْ حَيْثُ الْحِفْظُ لِمَا خَلَقَ لَهُ أَنْ يَقُولَ: «أَنَا الْحَقُّ»، وَلَكِنْ مَا حِفْظُهُ لَهَا حِفْظَ الْحَقِّ، وَقَدْ بَيَّنَّا الْفَرْقَ، [6/45] وَمِنْ حَيْثُ أَنَّهُ مَا غَفَلَ عَنْ صُورَةٍ مَا وَحْضَرَتْهَا فَقَدْ تَمَيَّزَ الْعَبْدُ مِنَ الْحَقِّ، وَلَا بُدَّ أَنْ يَتَمَيَّزَ مَعَ بَقَاءِ الْحِفْظِ لِجَمِيعِ الصُّوَرِ بِحِفْظِهِ صُورَةً وَاحِدَةً مِنْهَا فِي الْحَضَرَةِ الَّتِي

مَا غَفَلَ عَنْهَا، فَهَذَا حِفْظٌ بِالتَّضَمُّنِ، وَحِفْظُ الْحَقِّ مَا خَلَقَ لَيْسَ كَذَلِكَ، بَلْ
حِفْظُهُ لِكُلِّ صُورَةٍ عَلَى التَّعْيِينِ.

Ve ben muhakkak burada bir sır îzâh eyledim ki, ehlullah bunun gibi bir sırrın zuhûrundan dâimâ “gayret” üzeredirler. Onda onlar Hak’tır, diye da’vâları için red vardır. Zîrâ Hak, gâfil değildir. Hâlbuki abdin bir şeyden gâfil olması ve bir şeyden olmaması lâbüddür. İmdi hal-kettiği şeyin hıfzı haysiyetinden onun için “Ben Hakk’ım” demek vardır. Velâkin o şeyin sûretini onun hıfzı, Hakk’ın hıfzı gibi değildir. Ve elhak biz farkı beyân ettik; ve herhangi bir sûretten ve onun hazretinden gafleti haysiyetiyle abd, muhakkak Hak’tan ayrıldı. Ve hâlbuki cemî’-i sûretler için, bekâ-i hıfz ile berâber, gâfil olmadığı hazrette, cemî’-i sûretlerden bir sûreti hıfzetmek sebebiyle, abdin temeyyüzü lâbüddür. İşte bu hıfz, tazammun iledir. Ve Hakk’ın, yarattığı şeyi hıfzı ise böyle değildir, belki her sûret için O’nun hıfzı ale’t-ta’yindir.

Ya’ni ben bu halk-ı ârif bahsinde, büyük bir sır îzâh eyledim ki, ehlullah böyle bir sırrın meydâna çıkmasını dâimâ kıskanırlar ve setrederler. Çünkü kurb-i nevâfil sâhibi olan bu nevi’ ehlullah vücûdlarında bakıyye var iken, sıfât-ı ilâhiyye ile ittisâfları cihetiyle âlemde tasarruf ederler. Ve onların “Bizim vücûdumuzda hakîkatten gayrı bir şey yoktur; ve bizim tasarrufumuz Hakk’ın tasarrufudur” diye da’vâ ettiklerinde, onların bu da’vâları için red vardır. Zîrâ tasarruf-ı Hak ile onların tasarrufları arasında fark vardır. Çünkü Hak, yarattığı eşyânın hiçbirisinden aslâ gâfil değildir. Hâlbuki abd bir şeyden gâfil olmasa, diğer şeyden gâfil olur. Ve abdin halkettiği şeyi hıfzı etmesi cihetinden “Ene’l-Hak” demesi var ise de halk [6/46] ettiği şeyin sûretini abdin hıfzı etmesi, Hakk’ın hıfzı etmesi gibi değildir. Binâenaleyh abdin kendi mahlûkunu hıfzı etmesi cihetinden “Ene’l-Hak” demesi mutlak değildir. Mutlakan “Ene’l-Hak” demek Hakk’a mahsustur. İşte biz Hakk’ın halkı ile abdin halkı; ve Hakk’ın halkını hıfzı ile abdin halkını hıfzı aralarındaki farkı beyân ettik.

Ma’lûm olsun ki, “halk” dört nevi’ üzerinedir:

Birincisi: Sırf vehmîdir. Vehim ile kuvve-i hayâliyyede tasvîr olunan sûretin hâriçte vücûdu yoktur.

İkincisi: Taslî-i himmet ile tasvîr olunan sûrettir ki, bâlâda îzâh olunduğu üzere hâriçte mevcûd olur. Fakat himmet sâhibi ondan gâfil olsa ma'dûm olur.

Üçüncüsü: Hazarât-ı hamseyi muhît olan ârif-i kâmilin himmetiyle halkettiği şeydir ki, onun sûreti hâriçte mevcûd olur; ve o ârif, o mahlûkun bulunduğu hazretten gâfil olsa bile, müşâhede ettiği hazretteki sûretini hıfzı sebebiyle, gâfil bulunduğu hazretteki sûret dahi mahfûz olur.

Dördüncüsü: Hakk-ı mutlakın halkettiği halk-ı hakîkîdir; ve Hakk'ın mahlûku olan şey, ale'd-devâm Hakk'ın mahfûzudur. Mahlûkunu hıfzetmekte aslâ Hakk'a gaflet târî olmaz. Nitekim Kur'ân-ı Kerim'de buyrulur: وَلَا يُثَوِّدُهُ حِفْظُهُمَا وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ (Bakara, 2/255) [Göklerin ve yerin hıfzı O'na ağır gelmez. O öyle Aliyy ve Azîm'dir.]

Velhâsıl abdin hıfzı tazammun ileldir. Ya'ni abd, müşâhede ettiği hazrette vâki' olan sûreti hıfzetmekle, onun zımında, gâfil olduğu hazretlerdeki sûretleri dahi hıfzeder. Fakat Hakk'ın halkettiği şeyi her bir hazrette hıfzetmesi böyle tazammun ile değil, belki ale't-ta'yîndir. Çünkü bir hazretin müşâhadesiyle diğer hazretlerden gâfil değildir. Onun ilmi, eşyânın kâffesi hakkında [6/47] ale's-seviyyedir.

وهذه مَسْأَلَةٌ أُخِيرْتُ، أَنَّهُ مَا سَطَرَهَا أَحَدٌ فِي كِتَابٍ لَا أَنَا وَلَا غَيْرِي إِلَّا فِي هَذَا الْكِتَابِ، فَهِيَ يَتِيمَةُ الْوَقْتِ وَفَرِيدَتُهُ، فَإِيَّاكَ أَنْ تَغْفَلَ عَنْهَا، فَإِنَّ الْحَضْرَةَ الَّتِي تَبْقَى لَكَ الْحُضُورُ فِيهَا مَعَ الصُّورَةِ، مَثَلُهَا مَثَلُ الْكِتَابِ الَّذِي قَالَ اللَّهُ فِيهِ: ﴿مَا فَرَّطْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ﴾، فهو الجامعُ لِلْوَقْعِ وَغَيْرِ الْوَقْعِ.

Ve bu bir mes'eledir ki, ben ihbâr olundum. Onu ne ben ve ne de benim gayrım hiçbir kimse, hiçbir kitâbda yazmadı; ancak bu kitâbdadır. Böyle olunca vaktin dürr-i yegânesi ve ferîdesidir. İmdi sakın ki, ondan gâfil olmayasın! Zîrâ senin için kendisinde bir sûret ile berâber huzûr ibkâ eden hazretin misli, Hak Teâlâ'nın, hakkında مَا فَرَّطْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ (En'âm, 6/38) [Biz Kitâb'da bir şeyi terketmedik.] buyurduğu kitâbın mislidir. İmdi o kitâb, vâkii ve gayr-ı vâkii câmi'dir.

Ya'ni Hakk'ın mahlûku ile abdin mahlûku; ve Hakk'ın mahlûkunu hıf-

zetmesi ile abdin kendi mahlûkunu hıfzetmesi arasındaki fark ile abdin Hak'tan mütemeyyiz olması mes'elesi bir mes'eledir ki, cânib-i Hak'tan ben ihbâr olundum. Bu mes'eleyi bu kitâbdan evvelki kitâblarımda ne ben yazdım, ne de benden başkası kitâblarında yazdı. Ben ancak onu bu *Fusûsu'l-Hikem*'de yazdım. Binâenaleyh bu mes'ele vaktin dürr-i yetîmidir ve yegânesidir. Ey ârif, sakın bu mes'eleden gâfil olma! Zîrâ şu hazret ki, sen onda bir sûret ile huzûr üzeresin; ve o hazrette, o sûreti müşâhede edip onu hıfzetmekle, mahlûkun olan şeyin sûretlerini hazretlerin cümlesinde hıfzedersin. İşte o hazretin misli, Hak Teâlâ hazretlerinin Kur'ân-ı Kerim'de مَا فَرَّطْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ [6/48] (En'âm, 6/38) ya'ni "Biz Kitâb'da bir şeyi terketmedik" buyurduğu kitâbın, ya'ni levh-i mahfûzun, misli gibidir. Ve o kitâb ezelden vâki' olan şeyi ve el'ân gayr-ı vâki' olan, ebede kadar vâki' olacak şeyi câmi'dir.

Binâenaleyh hazarât-ı hamseyi muhît olan ârif, kendi mahlûkunun bir hazrette olan sûretini o hazreti müşâhede etmesi sebebiyle hıfzetmekle, o mahlûkun cemî'-i hazretlerde olan sûretlerini hıfzylemesi ve sûretlerin cümlesi, ârifin müşâhede ettiği hazretteki sûretin zımnında olması husûsunda, o müşâhede olunan bir hazret, kâffe-i eşyâyı câmi' olan "kitâb-ı mübîn" gibidir; ve bir sûret ondan hâriç değildir.

وَلَا يَعْرِفُ مَا قُلْنَاهُ إِلَّا مَنْ كَانَ قُرْآنًا فِي نَفْسِهِ، فَإِنَّ الْمُتَّقِيَ اللَّهَ يَجْعَلُ لَهُ
فُرْقَانًا، وَهُوَ مِثْلُ مَا ذَكَرْنَاهُ فِي هَذِهِ الْمَسْأَلَةِ فِيمَا يَتَمَيَّزُ بِهِ الْعَبْدُ مِنَ الرَّبِّ،
وَهَذَا الْفَرْقَانُ أَرْفَعُ فَرْقَانٍ.

Ve bizim dediğimiz şeyi ancak kendi nefsinde Kur'ân olan kimse bilir. Zîrâ Allah'dan ittikâ eden için, Allah Teâlâ furkân kılar. Ve o da, onun sebebiyle abdin Rabb'inden mütemeyyiz olduğu şeyde, bu mes'eledede bizim zikrettiğimiz furkân gibidir; ve bu furkân dahi furkânın erfâidir.

Ma'lûm olsun ki, taayyün-i evvel ve taayyün-i sâni ve âlem-i ervâh ve âlem-i misâl ve âlem-i şehâdet şerîki ve nazîri olmayan bir vücûd-ı mutlakın tenezzülünden husûle gelmiş olan merâtib-i i'tibâriyyedir. Ve bu tenezzül dahi celâ ve isticlâda kemâl içindir. Hâlbuki kemâl-i celâ ve isticlâ bu

mertebe-i şehâdette [6/49] zuhûr eden insân-ı kâmilin vücûdu ile bi-tamâ-mihâ husûl-pezîr olmuştur. Binâenaleyh “insân-ı kâmil” mertebesi, vücûd-ı mutlakın merâtib-i tenezzülâtının altıncı mertebesi olduğundan, insân-ı kâmil kendi nefsinde kâffe-i hazarâtı câmi’ olmuş olur. İşte böyle, hazarât-ı ilâhiyye ve kevnîyenin cümlesini muhît olup sûret-i ilâhiyyeyi ve sûret-i halkiyyeyi cem’etmiş olan insân-ı kâmil, kendi nefsinde Kur’ân olan kimsedir; ve kâffe-i eşyâyı nefsinde cem’etmiştir; ve eşyâ onun vücûdunda birbirine merbûttur. Binâenaleyh bir hazretin kâffe-i hazretleri câmi’ olması ve o bir hazretten ve o hazretteki sûretten gâfil olmayan bir ârif-i kâmilin, hazretlerin hepsini ve o hazretlerdeki sûretleri hıfzetmesi keyfiyetini zevkan bilip müşâhede eden kimse, ancak kendi nefsinde Kur’ân olan kimsedir. Ammâ müttakînin hâline gelince Allah Teâlâ böyle bir ârif-i müttakî için furkân kılar; ya’ni onun kalbine hak ile bâtlı beynini tefrîk edecek bir nûr ilkâ eder; ve o nûr ile جَاءَ الْحَقُّ وَزَهَقَ الْبَاطِلُ (İsrâ, 17/81) [Hak geldi ve bâtlı zevâle erdi.] hükmünce halkı Hak’tan ayırır. Hâlbuki “ittikâ” dediğimiz şey ayn-ı farktır: Çünkü müttakî olan kimse mahlûkun sıfâtını Hakk’a isnâd etmekten hazer ettiğinden Hak’la halk arasını tefrîk eder; ya’ni halk ve Hak için ayrı ayrı birer vücûd isbât eder. İmdi takvânın üç mertebesi vardır:

Birincisi: Avâmın takvâsıdır ki, Hakk’ın nehyettiği şeylerden ittikâ ve ictinâbdır.

İkincisi: Havâssın takvâsıdır ki, kemâlâtı kendi nefsine ve mezâmını Hakk’a isnâd etmekten ittikâdır.

Üçüncüsü: Ehassu’l-havâssın takvâsıdır ki, zâten ve sıfaten ve fiilen Hakk’ın vücûdundan gayrı bir vücûd isbâtından çekinmektir. [6/50]

Ve takvânın bu üç mertebesi makâm-ı cem’e vusûlden evveldir, ya’ni seyr fillâhdadır. Ve takvânın bir mertebesi daha vardır ki, bu da “fenâdan sonra bekâ” vaktinde, ya’ni makâm-ı cem’e vâsıl olup “fark’a geldikten sonra olan takvâdır. Ve takvânın her mertebesinde bir furkân, ya’ni Hakk’ı halktan temyîz etmek vardır. Nitekim Hak Teâlâ buyurur: إِنَّ تَتَّقُوا اللَّهَ يَجْعَلْ لَكُمْ فُرْقَانًا (Enfâl, 8/29) [Eğer Allah Teâlâ’dan ittikâ ederseniz sizin için bir furkân kılar.] Velâkin kâffe-i merâtibin hakkını ifâ eden vâris-i kâmilin furkânı sâirlerin furkânından erfâdır, ya’ni yüksektir. Zîrâ bu mertebede

Hak, cem'iyet-i ilâhiyyesi ile abdde zâhir; ve abd dahi o cem'iyete mazhar olduğu hâlde, Hakk'ın vücûb-i zâtîsi, abdin fakr-ı zâtîsi ile tefrîk olunur. Ve kendi nefsinde Kur'ân sâhibi olan kâmilin bu furkânı da, abdin Rabb'inden temeyyüzü husûsunda bu mes'elede zikrolunan furkân gibidir. Velhâsıl ârif "cem'" mertebesinde Hak'tan mütemeyyiz değildir. Meselâ demir ateşte kıpkırmızı olur; ve ateş sıfatıyla muttasıf olur. Bu hâl demirin ateş ile cem' mertebesidir. Bu mertebede demirle ateşi ayırmak mümkün değildir. Velâkin ârif bu "cem'" makâmından "fark" makâmına tenezzül ettikde Hak'la halk arasındaki farkı isbât etmek için sıfât-ı halkıyyeden bir sıfatla, meselâ vücûdda ve taayyünde Hakk'a "iftikâr" sıfatı ile muttasıf olup makâm-ı ubûdiyyette sâbit-kadem olur.

Şiir:

وَوَقْتُكَ يَكُونُ الْعَبْدُ عَبْدًا بِلَا إِفْلَکٍ فَوَقْتُكَ يَكُونُ الْعَبْدُ رَبًّا بِلَا شَكٍّ

İmdi bir vakitte abd, bilâ-şek Rab olur; ve bir vakitte de abd, bilâ-if-tirâ abd olur.

Ya'ni makâm-ı ubûdiyyette sâbit-kadem olan insân-ı kâmil, sıfât-ı ilâhiyyenin ve niseb-i rubûbiyyenin kâffesine mazhar olmak i'tibârıyla âlemler üzerinde alâ-tarîki'l-hilâfe icrâ-yı rubûbiyyet eder. Ve insân-ı kâmil cem'î-i esmâ-i ilâhiyyenin mazharı olmak hasebiyle sûret-i ilâhiyye üzeredir. Nitekim [Allah Teâlâ âdemi kendi sûreti üzerine halketti.] buyurulmuştur. Ve halîfe, müstahlifin sûreti üzeredir.

Ve kezâ vakt olur ki abd, bilâ-iftirâ abd olur. Çünkü insân-ı kâmil vücûdda Hakk'a muhtaçtır. Zîrâ vücûd-ı Hak olmasa idi, insân-ı kâmilin taayyünü mevcûd olmaz idi. Binâenaleyh onun vücûdunda mutasarrıf olan ancak Hak'tır; [6/51] ve onun mazharından mutasarrıf olan Hak'tır. İnsân-ı kâmil ise abd-i mahz olup onun rubûbiyeti ârizî; ve taayyünü hasebiyle ubûdiyeti zâtîdir. Meselâ demir ateşte kızınca onun ateşliği ârizî ve demirliği zâtîdir. Yoksa demir demir; ve ateş dahi ateştir. Ne ateş demir olur; ve ne de demir ateş olur.

فَإِنْ كَانَ عَبْدًا كَانَ بِالْحَقِّ وَاسِعًا وَإِنْ كَانَ رَبًّا كَانَ فِي عَيْشَةٍ ضَنْكٍ

İmdi abd olursa, Hak'la vâsi' olur; ve Rab olursa, ıyş-ı diykta olur.

Ya'ni insân-ı kâmil, kâh abd ve kâh Rab olur. Abd olduğu vakit, Hak ile geniş olur. Zîrâ onun kalbine Hak sığmıştır; ve bu vakitte sıfât-ı ilâhiyye ile muttasıf bulunmuştur; ve Hakk'ı istihlâf eylemiştir. Kendisi ubûdiyyet-i mahza merkezinde kâim olup onun mazharından zâhir olan tasarruf, hep Hakk'ın tasarrufudur; ve insân-ı kâmil, taayyünü ile âlem-i kevnde ancak Hakk'ın bir âletidir. Binâenaleyh bu hâlde, onda vüs'at olacağı zâhirdir. Fakat Rab olduğu vakitte yaşayışı dar olur. Çünkü rubûbiyet sıfatıyla zâhir olunca, ibâdın rızıklarını vermekle mutâleb olur. Binâenaleyh b'azı vakitlerde ityân-ı rızıktan âciz kalmakla yaşayışında darlık olur ve sıkıntı çeker. Zîrâ abdin kudreti arazîdir; Hakk'ın kudreti ile kâimdir. Vücûd, gınâ, fiil, te'sîr ve ifâza Hak için zâtî şeyler olduğu gibi, bunların mukâbili bulunan adem, iftikâr, infîâl, teessür ve kabûl dahi abd için zâtîdir. Binâenaleyh insân-ı kâmilde iftikâr-ı zâtî ile kudret-i arazî ictimâ' edince kudret-i zâtîyenin şânından olan ityân-ı rızık ile mutâleb oldukda, iftikâr-ı zâtînin galebesi hasebiyle bundan âciz olup sıkıntı çeker.

فَمَنْ كَوْنِهِ عَبْدًا يَرَى عَيْنَ نَفْسِهِ وَتَتَّسِعُ الْأَمَالُ مِنْهُ بِلاَ شَكٍّ

İmdi abd oluşundan dolayı, kendi nefsinin “ayn”ını görür; ve emeller bilâ-şek ondan müttesi' olur. [6/52]

Ya'ni insân-ı kâmil, sıfât-ı ubûdiyyet ile muttasıf olup abd-i mahz oluşundan dolayı kendi nefsinin “ayn”ını görür. Ya'ni kendi nefsinin acz ve iftikârını ve belki yokluğunu görür; ve kendi nefsinin böyle vasf-ı aslîsi üzerine görünce, onun birtakım emelleri bulunmasından nâşî şübhesiz Hak'tan talebi müttesi' olur. Nitekim (S.a.v.) Efendimiz اَللّٰهُمَّ اِنِّىْ اَعُوْذُ بِكَ مِنَ الْجَدَامِ اَللّٰهُمَّ اِنِّىْ اَعُوْذُ بِكَ مِنَ الْجَدَامِ اَللّٰهُمَّ اِنِّىْ اَعُوْذُ بِكَ مِنَ الْجَدَامِ ya'ni “Ey benim Allâh'ım, cüzzâm ve baras ve cünûndan ve kötü illetlerden sana sığınırım”²⁵⁵ diyerek sıhhat taleb buyururlar idi. Bu duâ şübhesiz ümmet-i merhûmelerine ta'lim olmakla berâber ubûdiyyet-i mahza makâmında bulundukları haysiyetle taayyün-i şerîfleri için dahi bir taleb idi.

وَمَنْ كَوْنِهِ رَبًّا يَرَى الْخَلْقَ كُلَّهُ يُطَالِيهِ مِنْ حَضْرَةِ الْمَلِكِ وَالْمَلِكِ

Ve Rab oluşundan dolayı, hazret-i mülk ve melekûtta halkın kâffe-

255 Ebû Dâvud, “Vitr”, 32; Nesâî, “İstiâze”, 36; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XX, s. 309.

sini, onu mutâlebe ettiklerini görür.

Ya'ni insân-ı kâmil, Hakk'ın halîfesi olduğundan, rubûbiyet ve tasarruf ile zâhir olmakla gerek âlem-i şehâdetin ve gerek âlem-i melekûtun bütün halkı, kendisinden sûrî ve ma'nevî erzâk taleb ederler; ve onların istihkâk ve isti'dâdlarına göre onların erzâk-ı hissiyye ve ma'neviyyelerini vermek bu halîfe üzerine vâcib olur.

وَيَعْجِزُ عَمَّا طَالِبُوهُ بِذَاتِهِ لَذَا تَرَى بَعْضَ الْعَارِفِينَ بِهِ يَنْكِي

Hâlbuki onların istedikleri şeyden zâtı ile âcizdir. İşte bundan dolayı âriflerin ba'zısını bu sebeble, ağlar görürsün.

Ya'ni rubûbiyet ve tasarruf ile zâhir olan insân-ı kâmilden halkın taleb ettikleri sûrî ve ma'nevî erzâkı, o insân-ı kâmil, iftikâr-ı zâtîsi hasebiyle ityândan âciz olduğu için, dar bir zindegânîye düştükleri sebep ile, o âriflerin ba'zısını ağlar bir hâlde görürsün. Zîrâ insân-ı kâmil, ubûdiyyet-i mahzasına nazar edip [6/53] sıfat-ı acz ile zuhûrunu gördüğü vakit, rubûbiyetle mutâleb olunca sıkılır. Yoksa cemî'-i umûru Hakk'a tefvîz edip kendisinde fenâ-i küllî hükmü zâhir olduğu vakit, âciz değildir. Çünkü bu vakitte ortada kendisi yoktur; ve onun mazharından tasarruf eden Hak'tır; ve Hak'ta ise acz yoktur.

Cenâb-ı Şeyh-i Ekber (r.a.) *Fütûhât-ı Mekkiyye*'nin yirmi ikinci bâbında "Ubûdiyet ile ittisâfın lezzetini, ancak rubûbiyetle muttasıf olup, halkın ona muhtaç olmasından dolayı, âlâm duyan kimse bilir" buyurup, bu husûsta Süleymân (a.s.)'ın kıssasını beyân ederler.²⁵⁶ Zîrâ Süleymân (a.s.) mahlûkâta erzâk i'tâsı husûsunda vâki' olan kemâl-i muzâyakasından nâşî, bu emri, Rezzâk-ı hakîkiye tefvîz ve teslim edip, kendisi nefsinde bir halâvet ve râhat buldu ki, hiçbir halâvet ona tekâbü'l edemez.

فَكُنْ عَبْدَ رَبِّ لَا تَكُنْ رَبَّ عَبْدِهِ فَتَذْهَبُ بِالتَّعْلِيقِ فِي النَّارِ وَالسَّبْكِ

İmdi sen, Rabb'in abdi ol; O'nun abdinin Rabb'i olma! Tâ ki ta'lik sebebiyle nâra ve erimeğe gidesin.

Bu hitâb üç mertebe erbâbına da şâmindir:

²⁵⁶ *Fütûhât-ı Mekkiyye*, I, s. 264 (22. bâb).

1-Hilâfeti sebebiyle rubûbiyet ve tasarruf ile zâhir olan insân-ı kâmile-dir. Bu sûrette, “nâr”dan murâd nâr-ı aczdır. Nitekim bâlâda ubûdiyyet-i mahzasına nazar edip sıfat-ı acz ile zuhûrunu gördüğü vakit rubûbiyetle mutâleb olunca sıkılıp ağladığı zikredilmiş idi. Maahâzâ bu ârif fenâ-i küllî hükümüne nazaran ma'zûrdur. Çünkü ortada kendisi yoktur.

2-İnsân-ı kâmilin mâdûnu olup tasarrufa me'mûr olmadıkları hâlde, ba'zı sıfat-ı ilâhiyye ile muttasıf olduklarından, bakâyâ-yı nefislerinin takâzâsı hasebiyle, kendilerinden tasarruf ve rubûbiyete müteallik ba'zı ef'âl sâdır olan zevâtır. Bu sûrette “nâr”dan murâd, [6/54] nâr-ı mahrûmiyyettir. Zîrâ sâlik, tasarruf kaydına mübtelâ oldukça cemâl-i vahdetten mahrûm ve mahcûbdur. Onda henüz zevk-i isneyniyet vardır.

3-Bu sınıfın mâdûnunda olan nefis ve ağrâz sâhibleridir ki, sıfat-ı beşeriyeden hiçbirisini terketmemiş oldukları hâlde Fir'avn gibi halk üzerinde tasarruf ve rubûbiyetle zâhir olmağa kıyâm ederler. Beyit:

نفسِ ملعون کمتر از فرعون نیست لیک این را عون و آن را عون نیست

Tercüme: “Mel'ûn olan nefis Fir'avn'dan kemter değildir. Fakat bunun avni vardır, onun avni yoktur.”²⁵⁷ Ya'ni Fir'avn mülk ile berâber da'vâ-yı rubûbiyyet etti. Nefis ise mülksüz da'vâ-yı rubûbiyyet eder.

Binâenaleyh bu gibi erbâb-ı nüfûs hakkındaki “nâr”dan murâd, dünyâda envâ'-ı azâb ile, âhirette ma'lûm olan azâb-ı âteştir. Nitekim hadîs-i kudside buyrulur ki: الْعَظْمَةُ إِزَارِي وَالْكَبْرِيَاءُ رِدَائِي فَمَنْ نَازَعَنِي فِيهِمَا أَدْخَلْتُ النَّارَ ya'ni “Azamet benim izârım ve Kibriyâ ise ridâmdır. Kim ki benden bu ikisini nez' ederse nâra idhâl ederim.”²⁵⁸ وَاللَّهُ يَدْعُو إِلَى دَارِ السَّلَامِ (Yûnus, 10/25) [Allah Teâlâ sizi dârü's-selâma da'vet eder.]

3 Eylül 1332 ve 17 Zi'l-ka'de 1334

[16 Eylül 1916], Cumartesi gecesi saat-i ezânî 2,5

257 Bk. *Tevîlül-Muhkem*, s. 7.

258 Müslim, “Birr”, 38; Ebû Dâvud, “Libâs”, 26; İbn Mâce, “Zühhd”, 16; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XV, s. 211.

[*Mesnevî*:]

Sivrisineğin Süleymân (a.s.)a mürâcaatla rüzgârdan şikâyet etmesi üzerine, o hazretin mütezallim olan sivrisineğe hasmını dîvân-ı hükme ihzâr etmesini emir buyurduğuna dâir olan *Mesnevî-i Şerîf*'in üçüncü cildinde vâki' ebyât-ı şerîfedir.²⁵⁹ *Mesnevî*:

امرِ حق باید که از جان بشنوی [6/55]	پس سلیمان گفت ای زیبا دوی
مشنو از خصمی تو بی خصمی دگر	حق بمن گفتست هان ای دادور
حق نیاید پیش حاکم در ظهور	تا نیاید هر دو خصم اندر حضور
هان و هان بی خصم قول او مگیر	خصم تنها گر بر آرد صد نفیر
خصمِ خود را رو بیاور سوی من	من نیارم روزِ فرمان تافتن

Tercüme: “Süleymân (a.s.) sivrisineğe dedi ki: Ey güzel sesli, Hakk'ın emrini candan dinlemen lâzımdır. Hak bana buyurmuştur ki: Ey âdil sen, diğer hasım olmaksızın bir hasmı dinleme! Her iki hasım huzûra gelmedikçe hâkimin önünde hak zuhûra gelmez. Hasım yalnız olduğu hâlde eğer yüz nefir getirse, sakın sakın hasımsız onun sözünü tutma! Ben onun emrinden yüz çeviremem. Git, hasmını benim cânibime getir!” *Mesnevî*:

خصم من باد است و او در حکم تست	گفت قولِ تست برهان درست
پشه افغان کرد از ظلمت بیا	بانگ زد آن شه که ای بادِ صبا
پاسخ خصم و بکن دفعِ عدو	هین مقابل شو بخصمت رو برو
پشه بگرفت آن زمان راهِ گریز	باد چون بشنید آمد تیز تیز
باش تا بر هر دو رانم من قضا	پس سلیمان گفت ای پشه کجا
خود سیاه این روز من از دود اوست	گفت ای شه مرگ من از بود اوست
کو بر آرد از نهادِ من دمار	او چو آمد من کجا یابم قرار

[6/56] Tercüme: “Sivrisinek dedi: Senin sözün burhân-ı sahîhdir. Benim hasmım rüzgârdır; o da senin hükmündedir. O şâh: Ey bâd-ı sabâ, sivrisinek senin zulmünden efgân eyledi, gel! diye çağırdı. Âgâh ol, hasmına mukâbil ol ve hasmına cevâb verip adüvvü def'et! Rüzgâr Süleymân (a.s.) ın emrini işitti. Çabuk çabuk geldi. Sivrisinek o zaman firâr yolunu tuttu.

259 Krş. Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, VI, s. 595-599 (beyit: 4632-4649).

Sonra Süleymân dedi: Ey sivrisinek nerdesin? Sabret, tâ ki ben her ikinizin üzerine kazâ süreyim. Sivrisinek Süleymân (a.s.)a dedi: Ey şâh, benim ölümüm onun vücûdundandır. Benim günümün karası onun dumanındandır. O gelince ben nerede karar bulurum? Zîrâ o benim tabiatımdan helâk getirir.” *Mesnevî*:

همچنین جویای درگاهِ خدا چون خدا آید شود جوینده لا

Tercüme: “Dergâh-ı Hudâ’yı taleb eden böyledir. Vaktâki Hudâ gelir, tâlib “lâ” olur.”

Ya’ni tâlib-i Hak olan sâliklerin hâli de böyledir. Vaktâki Hak, tecelliyât-ı esmâiyye ve sıfâtıyye ve zâtıyyesi ile sâlike tecellî buyura, artık o sâlikin sıfât-ı beşeriyyesi fânî ve yok olur. Onun yerine sıfât-ı ilâhiyye kâim bulunur. *Mesnevî*:

گر چه آن وصلت بقا اندر بقاست لیک ز اول آن بقا اندر فناست

Tercüme: “Gerçi o vuslat bekâ içinde bekâdır. Velâkin ibtidâdan o bekâ fenâ içindedir.”

Ya’ni sâlikin muktezâ-yı taayyünü olarak birtakım sıfât-ı beşeriyyesi vardır; ve bu taayyünü hasebiyle Hakk’ın gayrıdır. Vaktâki bu taayyünün muktezâsı bulunan o sıfât fânî olur, o sâlikin hakîkati olan Hak, onda kendi sıfâtıyla zâhir olur. Ve bu, ittisâlsiz ve infisâlsiz bir vuslattır ki, bekâ içinde bekâdır. Velâkin o bekâ abdin sıfâtından fânî olması hâlinin içindedir. [6/57] *Mesnevî*:

سایهائی که بود جویای نور نیست گردد چون کند نورش ظهور

Tercüme: “Tâlib-i nûr olan sâyeler, onun nûru zuhûr ettikde yok olur.”

Bu beyt-i şerîf hem vücûd-ı kevnîyi ve hem de fenâyı müş’irdir. Şöyle ki, gölgeler nûrun tâlibidir. Zîrâ nûr-i âfitâb olmasa gölge zâhir olmaz. Zîrâ zulmet, sâyenin zuhûrunu mâni’dir. Binâenaleyh vücûdât-ı kevnıyye zuhûrda nûr-i vücûd-ı Hakk’a muhtaçtır. Fakat yere düşen bir cismin sâyesi üzerine nûr-i âfitâb vâki’ olsa, sâyenin vücûdu kalmaz. Bunun gibi abdin vücûd-ı müteayyininden zâhir olan birtakım sıfât, şems-i zâtın tecellîsiyle mahvolur; ve artık mevcûd olan onun nûrudur. Abdin âsârı ise fânîdir. *Mesnevî*:

عقل کی ماند چو باشد سر ده او کُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ

Tercüme: “O sâlik baş verici olunca, akıl ne vakit kalır? “Vech-i Hakk’ın gayrı her bir şey hâliktir” (Kasas, 28/88).

Ya’ni sâlik, başı makâmında olan varlığını, vücûd-ı Hak muvâcehesinde fânî kılınca hiç akıl kalır mı? Zîrâ Hakk’ın zâtının gayrı her şey helâk olur. Ve akıl ise eşyâdan bir şeydir. Binâenaleyh o da hâlikîn zümresine dâhildir. Bizim varlık dediğimiz şey, bu müteayyin olan vücûdumuzdur. Hâlbuki onlar, esmâ-i ilâhiyyenin sûretleri olan a’yân-ı sâbitenin sûretleridir; ve bizim sûretlerimiz ile müteayyin olan ancak vücûd-ı Hak’tır. Böyle olunca bizim vücûdumuzun istiklâli yoktur. Belki vücûd-ı Hakk’a muzâf olan bir vücûd-ı i’tibârîdir. Bu izâfî olan vücûdlar ise buz gibi eriyip dâimâ helâk olmada ve Hakk’ın zâtı bâkî kalmaktadır; ve emr-i helâkte, sûrî ve ma’nevî olan mevcûdât müsâvîdir. Binâenaleyh akıl dediğimiz vücûd-ı ma’nevî dahi helâk olur. [6/58] *Mesnevî*:

هالك آید پیش وجهش هست و نیست هستی اندر نیستی خود طرفه ایست

Tercüme: “Onun zâtı indinde, hâlik, mevcûd ve ma’dûm gelir. Yokluk içinde varlık ise acîbdır.”

Ya’ni hâlik olan bu suver-i kevnîyye, Hakk’ın vech-i bâkîsi huzûrun-da, hem mevcûd ve hem de ma’dûm olur. Taayyünâtın mevcûd oluşu, vücûd-ı Hakk’ın tenezzülâtından dolayı, esmâsının birer libâs-ı kesîfe bürünüp, yine vücûd-ı Hak’la zâhir olmasıdır ki, ism-i Zâhir’in muktezâsıdır. Ma’dûm oluşu dahi, bu taayyünâtın bozulup mahv ve müstehlek bulunmasıdır. Bu tenezzülâttan dolayı Hakk’ın zâtına aslâ tagayyür ârız değildir. Meselâ buhâr tekâsûf edince su olur; ve su tekâsûf edince buz olur. Suyun ve buzun vücûdu buhârın vücûdudur. Buz eriyince su; ve su tebahhur edince yine buhâr olur. Binâenaleyh buzun şânı helâktir. Hâlbuki hâlik olan buz, buhârın indinde hem mevcûd ve hem de ma’dûm gelmiştir; ve onun şânı yokluk içinde varlıktır. Maahâzâ bu nüzûl ve urûcda buhârın zâtı mütegayyir değildir. *Mesnevî*:

اندین محضر خردها شد ز دست چون قلم اینجا رسیده شد شکست

Tercüme: “Bu mahzarda akıllar elden gitti; kalem buraya gelince kırıldı.”

Ya'ni bu ittisâlsiz ve infisâlsiz vuslattan ibâret olan bekâ içinde bekâ keyfiyeti ve o bekânın fenâ içinde olması akıl erecek bir şey değildir. Zîrâ bu meşhedde akıllar elden gitti. Binâenaleyh burada erbâb-ı ukûl dembestedir; ve ilm-i zâhire sığabilecek bir şey değildir ki, kalemle yazmak mümkün olsun. Bu ancak hâl bahsidir; tatmayan bilmez.

İbtidâ: 20 Temmuz 1332 ve 3 Şevval 1334

[2 Ağustos 1916], Çarşamba gecesi 1,5

[İntihâ:] 6 Eylül 1332 ve 21 Zî'l-ka'de 1334

[19 Eylül 1916], Salı gecesi saat-i ezânî 3,5

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

VII

فَصُّ حِكْمَةٍ عَلِيَّةٍ فِي كَلِمَةِ إِسْمَاعِيلِيَّةٍ

[KELİME-İ İSMÂİLİYYE'DE MÜNDEMİC HİKMET-İ ALİYYE'NİN BEYÂNINDA OLAN FASTIR]

“Hikmet-i aliyye”nin Kelime-i İsmâiliyye’ye müstenid olmasının sebebi budur ki, Hak Teâlâ İsmâil (a.s.)ı ism-i “Aliyy”e mazhar kıldı. Onun için himmeti âlî olup, Hakk’a karşı uhûd-ı sâbika ve lâhikasında va’dine vefâ ederek, ibrâz-ı sadâkat eyledi. Nitekim Hak Teâlâ onun hakkında وَجَعَلْنَا صِدْقَ عَلِيٍّ (Meryem, 19/50) [Onlar için dillerde yüksek, doğru bir senâ nasîb kıldık.] buyurmuştur; ve bu ülüvv-i mertebesinden dolayı Rabb’i indinde marzî oldu.

Yâhud İsmâil (a.s.) zât-ı câmianın mazharı olan ve ulüvv-i zât sâhibi bulunan Nebî’imiz (s.a.v.) Efendimiz’in rûhâniyetini hâmil olduğu için, “hikmet-i aliyye” bu kelimeye mukârin kılındı. Ve “Aliyy” esmâ-i zâtan bir isim olduğundan Cenâb-ı Şeyh (r.a.) onların hikmetinde, zât hasebiyle, o ismin ahadiyetini; ve esmâ ve sıfât hasebiyle de külliyyetini beyâna şürû’ buyurdu; ve ism-i Aliyy İsmâil (a.s.)ın Rabb-i hâssı olup, ondan râzı olduğu gibi, mevcûdâtтан her bir mevcûdu terbiye eden esmâ-i ilâhiyyeden her birisinin dahi kendi merbûb ve mazharlarından râzı bulunduğunu bu fass-ı münîfde beyân eyledi. [7/2]

اعْلَمْ أَنَّ مُسَمَّى اللَّهِ أَحَدِيَّتِي بِالذَّاتِ كُلِّ بِالْأَسْمَاءِ.

Ma’lûm olsun ki, muhakkak müsemma-yı Allâh, zât ile ahadî, esmâ ile külldür.

Ya'ni "Allah" tesmiye olunan "vücûd"un zâtında hiçbir vech ile kesret yoktur. Belki o vücûd, zât ile ahaddir; ve zât-ı ahadiyyet tecelliden müber-râdır; çünkü âlemlerden ganîdir. Ve bu zât için vücûh-ı gayr-ı mütenâhiye vardır ki, esmâ ve sıfâtı muktezî olan "ulûhiyet" o vücûhu cem'eder. İmdi hazret-i ilâhiyye kâffe-i sıfât ve esmâ ile berâber "zât"tan ibâret olduğundan, esmâ ve sıfâta nazaran küll-i mecmûdîdir.

Misâl: "Akıl" dediğimiz şey bir ma'nâdır ki, zâtında aslâ kesret yoktur; zât ile ahadîdir. "Akıl" olabilmek için, nefs-i emirde, âsârda mütecellî olmasına lüzûm yoktur. Âsârda zâhir olsa da, olmasa da, zâtında yine akıldır. Binâenaleyh âsârdan müstağnîdir. Fakat onun şuûnât-ı nâmütenâhiyesi vardır ki, onları zâtında cem'etmiştir. Devr-i Âdem'den bu âna kadar zuhûr etmiş ve bundan sonra da zuhûr edecek olan âsâr-ı muhtelifesi i'tibârıyla o ma'nâ külldür.

وَكُلُّ مَوْجُودٍ فَمَا لَهُ مِنَ اللَّهِ إِلَّا رَبُّهُ خَاصَّةً، يَسْتَحِيلُ أَنْ يَكُونَ لَهُ الْكُلُّ.

Her bir mevcûd için, Allah'dan, hâssaten onun Rabb'inin gayrısı yoktur. Onun için küll olması müstahîl olur.

Ya'ni her bir mevcûdun, "ulûhiyet" mertebesinden aldığı hisse ve nasîb, ancak kendisinin Rabb-i hâssı olan [7/3] bir "isim"dir; ve o mevcûdun Allâh'a irtibâtı, o isim vâsıtasıyla; ve o ismin "eser"i, o mevcûd olduğundan, onun sûret-i zâhiresidir; ve o "isim", o mevcûdun bâtınıdır ve hakikatidir. Vâkıa her bir mevcûd, âlemlerin Rabb'i olan Allâh'ın mazharıdır. Fakat bu mazhariyet mevcûdâtın her birinin rubûbiyyet-i mutlaka-dan mazhar olduğu ism-i hâssın rubûbiyyet-i hâssası haysiyetiyledir; yoksa mer-tebe-i ulûhiyyetin mutazammın olduğu esmânın küllisine mazhariyet her bir mevcûd için müstahîldir. Bu mazhariyet ancak "insân-ı kâmil"e mahsustur. Zîrâ insân-ı kâmil kâffe-i esmâ-i ilâhiyyeyi câmi' olan "Allah" isminin mazharıdır; ve insân-ı kâmilden gayrı hiçbir mevcûdun bu mazhariyete isti'dadı yoktur.

Misâl: Kendisinde mi'mârlık, hattâtık, ressamlık ve marangozluk vesâire gibi birtakım sıfât olan kimse, bu sıfatlarının icâbâtı olan isimler ile zâhir olmak murâd etse; ve meselâ kendisinin ressam olduğunun bi-

linmesini istese, bir levha tersîm edip ortaya atar. Bu levha onun “ressâm” isminin mazharı olur. Zîrâ “ressâm” isminin taht-ı terbiyesindedir. Ve bu şahsın müteaddid isimlerinden levhanın nasîbi, hâssaten “ressâm” ismidir. Maahâzâ o levha, o kimsenin rubûbiyyet-i mutlakası tahtında olmaktan da vâreste değildir. Çünkü bu şahıs o levhaya ilmiyle, irâdesiyle, kudretiyle ve sâir sıfâtıyla da mütecellîdir. Şu kadar ki bu rubûbiyyet-i mutlakaya o levhanın mazhariyeti, ressâm ism-i hâssının, rubûbiyyet-i hâssası cihetiyle vâki’ olmuştur. Binâenaleyh levhanın mi’mâr, hattât ve marangoz ve sâir isimlerin mazharı olması müstahîldir. Zîrâ o levha bu isimlerin mahall-i tecellîsi olmak isti’dâdını hâiz değildir. Fakat bu kimse kâffe-i esmâsının zuhûruna müstaid olmak üzere, meselâ bir câmi’ binâ etse, bunda mi’mârlığı görünür; ve üzerine güzel yazılar yazsa hattâtlığı; ve resimler yapsa ressâmlığı; ve kürsüler i’mâr etse marangozluğu meşhûd olur; ve câmi’, o kimsenin ne kadar isimleri varsa, cümlesinin mazharı olduğundan, resim levhasına nisbetle, [7/4] bir mazhar-ı kâmil olur.

وَأَمَّا الْأَحَدِيَّةُ الْإِلَهِيَّةُ فَمَا لِأَحَدٍ فِيهَا قَدَمٌ، لِأَنَّهُ لَا يُقَالُ لِوَاحِدٍ مِنْهَا شَيْءٌ،
وَلَا آخَرَ مِنْهَا شَيْءٌ، لِأَنَّهُ لَا تَقْبَلُ التَّبْعِيضَ، فَأَحَدِيَّتُهُ مَجْمُوعٌ كُلُّهُ بِالْقُوَّةِ.

Velâkin ahadiyyet-i ilâhiyyede kimse için kadem yoktur. Zîrâ biri için ondan bir şey vardır; ve diğeri için de ondan bir şey vardır, denilmez; çünkü O teb’îz kabûl etmez. İmdi O’nun ahadiyeti bilkuvve olan cemî’i esmânın mecmûudur.

Cenâb-ı Şeyh (r.a.), balâda “Allah” ismi ile müsemmâ olan vücûdun, zât ile ahadî ve esmâ ile küll olduğunu beyân buyurmuş idi. Şimdi de ahadiyyet-i ilâhiyye-i zâtiyyede kimse için kadem, ya’ni vücûd ve sübût, olmadığını; ve meselâ falan sûret için falan şey ve falan sûret için dahi falan şey sâbit olmuştur denilemeyeceğini; ve çünkü ahadiyetin teb’îz kabûl etmeyeceğini beyân buyururlar.

Ma’lûm olsun ki, mertebe-i ahadiyyette ne isim ve ne de resim yoktur. Bu mertebeye verilen “vücûd-ı mutlak” ismi, efhâma anlatmak için vaz’olunan bir ıstılâh-ı mahsustan ibârettir. Binâenaleyh bu mertebede fiilen sâbit olmuş bir vücûd yoktur. Ne kadar kesret-i nisebiyye ve vücûdiyye

varsa, cümlesi O'nda mücmelen kuvvededir; ve esmâ-i ilâhiyye yekdiğinden mütemeyyiz bir hâlde değildir; ve hepsi O'nun "ayn"ıdır. Ve zât-ı ahadiyyet mütecezzî olmadığından, bir cüz'ü falan ve bir cüz'ü de falan şey içindir denemez. Binâenaleyh "Allah" ismi ile müsemmâ olan zâtın ahadiyeti, O'nda kuvvede bulunan kâffe-i esmânın mecmûdudur. Zîrâ bâlâda beyân olduğu üzere esmâ ile külldür.

Misâl: Bir çekirdeğin içinde dallarıyla, yapraklarıyla, çiçekleriyle, meyveleriyle berâber bir ağaç vardır. Fakat bu ağaç kuvvededir, henüz fiile çıkmamıştır; ve icmâldedir, henüz tafsîle gelmemiştir. [7/5] Ve çekirdek içinde mündemic olan bu ağaç, o çekirdeğin "ayn"ıdır; ve onun dalları, yaprakları ve çiçekleri ve meyveleri birbirinden mümtâz değildir. Çekirdeğin zâtı ahadiyet üzeredir; fakat kendisinde bilkuvve mündemic olan ağacın ve teferruâtının ve bu ağacın meyvelerindeki çekirdeklerden müteselsilen ilâ-mâ-lâ-nihâye zuhûr edecek olan ağaçların ve onların teferruâtının kâffesinin mecmûdudur.

İmdi Cenâb-ı Şeyh (r.a.) bâlâda her bir mevcûdun bir Rabb-i hâssı olup, o mevcûdun rubûbiyyet-i mutlakadan nasîbi, ancak o ism-i hâs olduğunu beyân eylemiş idi. Şimdi de mevcûdâtın her birisinin, kendi Rabb-i hâssı olan isme göre saîd olduğunu ve her bir mevcûddan Rabb-i hâssı râzî bulunduğunu beyân buyururlar. Ve mevcûdâtın, kendi Rabb-i hâslarının sırât-ı müstakîmi üzerinde nasıl yürüdükleri, **Fass-ı Hûdî**'de tafsîl olunmuştur.

وَالسَّعِيدُ مَنْ كَانَ عِنْدَ رَبِّهِ مَرْضِيًّا، وَمَا تَمَّ إِلَّا مَنْ هُوَ مَرْضِيٌّ عِنْدَ رَبِّهِ، لِأَنَّهُ
الَّذِي يُبْقِي عَلَيْهِ رَبُّوَيْتَهُ، فَهُوَ عِنْدَهُ مَرْضِيٌّ، فَهُوَ سَعِيدٌ.

Ve saîd Rabb'i indinde marzî olan kimsedir. Hâlbuki hazret-i vücûdiyyede, Rabb'i indinde marzî olmayan kimse yoktur. Zîrâ o Rab, onun üzerine rubûbiyetini ibkâ eder. Böyle olunca o kimse, Rabb'i indinde marzîdir. Marzî ise saîddir.

Ya'ni saîd kendisini terbiye eden ism-i hâs indinde marzî olan kimsedir. Zîrâ o ism-i hâs onun nâsiyesinden tutup, kendi sırât-ı müstakîmi üzerinde yürütür; ve merbûbun bu yol üzerinde yürüyüşü cebrîdir. Binâenaleyh

Rab olan o ism-i hâs merbûbundan râzıdır. Ve mevcûdâtın her birisi, böylece kendi Rab'leri olan esmâ-i hâssanın indinde marzîdirler. Zîrâ o Rab merbûbunun üzerinde ale'd-devâm rubûbiyeti ile kâim ve bâkîdir. Eğer [7/6] merbûbdan râzı olmasa idi, onun üzerinde terbiyesini dâim ve kâim kılmaz idi. Ve merbûb olan kimse, mâdemki Rabb-i hâssının rubûbiyetini kâbiliyeti ile kabûl etmiştir, elbette onun indinde marzîdir; ve marzî olan kimse ise saîd olur. Maahâzâ diğer isme nazaran şakî olması, başka bir mes'eledir; ve âyet-i kerîmede وَلَا يَرْضَىٰ لِعِبَادِهِ الْكُفْرَ (Zümer, 39/7) ya'ni "Hak Teâlâ ibâdının küfrüne râzı olmaz" buyurulması bu hakîkate münâfi değildir. Çünkü Rabbü'l-erbâb olan Allâhü Zülcelâl hazretleri erbâb-ı hâssanın cümlesinin icâbâtından râzı değildir. Velâkin o isimlerin zuhûr-ı icâbâtı zâtının muktezâsındandır.

وَلِهَذَا قَالَ سَهْلٌ: «إِنَّ لِلرُّبُوبِيَّةِ سِرًّا» وَهُوَ أَنْتَ يُخَاطَبُ كُلَّ عَيْنٍ «لَوْ ظَهَرَ لَبَطَلَتِ الرُّبُوبِيَّةُ»، فَأَدْخَلَ عَلَيْهِ «لَوْ» وَهُوَ حَرْفُ امْتِنَاعٍ لِامْتِنَاعٍ، وَهُوَ لَا يَظْهَرُ، فَلَا تَبْطُلُ الرُّبُوبِيَّةُ.

Ve bunun için Sehl dedi: إِنَّ لِلرُّبُوبِيَّةِ سِرًّا [Muhakkak rubûbiyet için bir sır vardır; ve o sır dahi sensin.] Her bir "ayn"a hitâb eder. لَوْ ظَهَرَ لَبَطَلَتِ الرُّبُوبِيَّةُ [Ve eğer o sır zâil olaydı rubûbiyet bâtil olur idi.] Ve ظَهَرَ üzerine لَوْ idhâl etti; ve لَوْ harf-i imtinâ'dır, imtinâ' içindir. Hâlbuki o sır zâil olmaz. Binâenaleyh rubûbiyet de bâtil olmaz.

Ya'ni her bir ism-i hâssın rubûbiyeti, merbûbu üzerinde bâkî olduğu için Sehl b. Abdullah Tüsterî (k.s.) buyurdular ki: "Muhakkak rubûbiyet için bir sır vardır; ve o sır dahi sensin; ve eğer o sır zâil olaydı rubûbiyet bâtil olur idi." Hz. Sehl "ente" [sen] kavli ile her bir ayn-ı mevcûdeye hitâb eder. "Zahara" (ظَهَرَ), "zâle" (زَالَ), ya'ni "zâil oldu" ma'nâsına gelir. Ya'ni Hakk'ın "rubûbiyet" sıfatıyla ittisâfı merbûbun vücûduna mütevakkıftır. Binâenaleyh merbûb [7/7] mevcûd ve bâkî oldukça, rubûbiyet dahi mevcûd ve bâkî olur. Merbûb zâil oldukça rubûbiyet dahi zâil olur. Şu hâlde rubûbiyet için olan sır, senin vücûdudur. Eğer senin ayn-ı mevcûdun olan o sırr-ı rubûbiyyet zâil olacak olsa, rubûbiyet bâtil olurdu. Hâlbuki Hak merbûb üzerinde rubûbiyetini ibkâ etmekle o sır zâil olmaz; ve binnetice

rubûbiyet de bâtil olmaz. Bunun için Sehl b. Abdullah Tüsterî hazretleri “Lev zahara” (لَوْ ظَهَرَ) deyip “zahara” kelimesine harf-i imtinâ olan “lev”i [eğer] idhâl etti, ve bununla sırr-ı rubûbiyyet olan ayn-ı mevcûdun zâil olması mümteni’ olduğunu murâd eyledi.

لأنَّه لا وجودَ لِعَيْنٍ إِلَّا بِرَبِّهٖ، وَالْعَيْنُ مَوْجُودَةٌ دَائِمًا، فَالرُّبُوبِيَّةُ لَا تَبْطُلُ دَائِمًا.

Zîrâ “ayn”ın vücûdu, ancak Rabb’i ileler; “ayn” ise dâimâ mevcûdur. Binâenaleyh rubûbiyet de dâimâ bâtil olmaz.

Ya’ni sırr-ı rubûbiyyet olan vücûd-ı ayn ebeden zâil olmaz; ve o zâil olmadıkça, rubûbiyet dahi zâil olmaz. Zîrâ ayn-ı mevcûdenin vücûdu hâriçte, ancak Rabb’i ileler. Hâlbuki “ayn” ilm-i ilâhî mertebesinde, âlem-i ervâhda, âlem-i misâlde, âlem-i şehâdette ve âlem-i berzahta ve âlem-i âhi-rette, velhâsıl cemî’-i etvârda dâimâ Rabb’i ile mevcûd ve bâkîdir. Ve bu “ayn” ile tahakkuk eden rubûbiyet dahi böylece cemî’-i etvârda dâimâ bâkî olduğundan ebeden bâtil olmaz. Binâenaleyh herhangi bir “ayn”, taayyün-i evvel mertebesinde müteayyin olduktan sonra, hangi mevtına intikâl ederse etsin, artık mün’adim olmaz. Her mevtının [7/8] îcâbına göre bir kisveye bürünür. Nitekim Hz. Mevlâna (r.a.) buyurur: Beyit:

گر بشکند این جامم، من غصه نیاشامم جامی دیگر آن ساقی در زیر بغل دارد

Tercüme: “Eğer benim câm-ı vücûdumu sâkî kırarsa, bundan dolayı gam yemem; zîrâ onun koltuğunun altında başka bir kadeh-i vücûd vardır. Ya’ni mevt-i sûrî ile bu vücûd-ı cismânî harâb olursa, Hak âlem-i berzaha münâsib diğer bir vücûd verir.”²⁶⁰

وكلُّ مُرْضِيٍّ مَحْبُوبٌ، وكلُّ ما يَفْعَلُ المحبُّوبُ محبوبٌ، فكُلُّهُ مُرْضِيٌّ، لأنَّه لا فَعْلٌ لِلْعَيْنِ، بَلِ الْفَعْلُ لِرَبِّهَا فِيهَا، فَاطْمَأْنَنْتِ الْعَيْنُ مِنْ أَنْ يُضَافَ إِلَيْهَا فَعْلٌ، فَكَانَتْ رَاضِيَةً بما يَظْهَرُ فِيهَا وَعَنْهَا مِنْ أَفْعَالِ رَبِّهَا، مُرْضِيَّةٌ تِلْكَ الْأَفْعَالُ،

260 *Dîvân-ı Kebîr*, I, s. 167 [beyit: 4093 (Füruzânfer neşri: 600. gazel)]. Krş. *Dîvân-ı Kebîr* (trc. Abdülbâki Gölpinarlı), II, s. 55 (beyit: 398). Ahmed Avni Bey beyti *Sipehsâlâr Tercümesi*’nde manzum olarak tercüme etmiştir (s. 108):

*Bu câmımı ger kırsa ben gam yemem ondan hiç
Koynunda o sâkinin bir başka kadeh vardır*

لأنَّ كُلَّ فاعِلٍ وصانعٍ راضٍ عن فعلِهِ وصنْعَتِهِ، فَإِنَّهُ وَفَّى فِعْلَهُ وصنْعَتَهُ حَقًّا ما هِيَ عَلَيْهِ، ﴿أَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَدَى﴾ أَي بَيَّنَّ أَنَّهُ أَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ، فَلَا يَقْبَلُ النَّقْصَ وَلَا الزِّيَادَةَ.

Ve her marzî mahbûbdur; ve mahbûbun her işlediği şey mahbûbdur. Zîrâ “ayn” için fiil yoktur; belki fiil, o “ayn”da, onun Rabb’i içindir. Binâenaleyh “ayn”, fiil ona izâfe olunmaktan mutmain oldu. Şu hâlde “ayn” Rabb’inin ef’âlinden onda ve ondan zâhir olan şeyle râziye oldu. Bu ef’âl marzıyyedir. Zîrâ her bir fâil ve sâni’ kendi fiilinden ve san’atından râzıdır. Çünkü her fâil ve sâni’, kendi fiilini ve san’atını, onun mâhiyyet-i mukteziyyesinin hakkını kâmil kıldı. أَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ (Tâhâ, 20/50) ya’ni “Hak Teâlâ her şeye halkını verdi, ya’ni beyân etti ki, Hak her şeye halkını verdi”. Binâenaleyh noksan ve ziyâdeyi kabûl etmez.

Ya’ni her bir marzî olan kimse terbiyesi altında bulunduğu ism-i ilâhînin mahbûbudur; ve o kimse mahbûb olunca, o ismin îcâbâtından olarak kendisinden sâdır olan ef’âl ve ahlâk ve kelâm vesâire hep Rabb’inin mahbûbudur. Zîrâ ayn-ı mevcûdenin belli başlı fiili [7/9] yoktur. Çünkü meşhûdumuz olan o “ayn”ın bir vücûd-ı müstakilli yoktur. Onun vücûdu Rabb’i olan ismin sûretidir; ve o isim, o sûretin bâtını ve rûhudur. Binâenaleyh o “ayn”da zâhir olan fiil, “ayn”ın Rabb’i olan ism-i ilâhîninindir. Bu sûrette her bir “ayn”, kendisinden sâdır olan ef’âlin kendine izâfet olunmayacağından mutmaindir. Bu hakikat bilinince, nazar-ı hakikatle bakıldığı vakit, hiçbir ferdin ef’âline i’tirâz muvâfık olmaz. Fakat nazar-ı şeriatle bakıldığı vakit, ism-i Hâdî ism-i Mudill’in ef’âline i’tirâz eder. Zîrâ müteşerri’ olan kimse ism-i Hâdî’nin; ve kâfir ve fâcir olan kimse dahi ism-i Mudill’in terbiyesi altındadır. Birinin îcâbâtı diğerinin îcâbâtına zıddır; ve sırât-ı müstakîmleri ve bu sıratların müntehâları başka başkadır. Birinin müntehâ-yı sırâtı neş’et-i uhreviyyede cennet ve diğerinki cehennemdir.

İmdi her bir “ayn”, kendi vücûdunda, mürebbîsi olan Rabb-i hâstan zâhir olan şeyle, o Rabb’inin ef’âlinden râzıdır. Bu ef’âl marzıyyedir. Zîrâ her bir fâil ve sâni’ kendi fiilinden ve san’atından râzıdır. Eğer râzı olmasa onu yapmaz idi. Ve her fâil ve sâni’ kendi fiilini ve san’atını, o fiilin ve san’a-

tın mâhiyeti neyi iktizâ ediyorsa, hakkını vermek sûretiyle, mükemmel bir hâle getirdi. Nitekim Hak Teâlâ hazretleri Kur'ân-ı Kerîm'de اَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ حَقَّهُ (Tâhâ, 20/50) buyurdu. Ma'nâ-yı şerîfi budur ki: "Hak Teâlâ her şeye hakkını, ya'ni isti'dâdının iktizâsı olan hakkını verdi. Ondan sonra da her şeye hakkını verdiğini beyân etti." Binâenaleyh her şey, kendi isti'dâdıyla neyi talep etmiş ise, ondan noksân ve ziyâdeyi kabûl etmez. [7/10]

فكان إسماعيلُ عَلَيْهِ السَّلَامُ بِعُثُورِهِ عَلَى مَا ذَكَرْنَاهُ عِنْدَ رَبِّهِ مَرْضِيًّا، وَكَذَلِكَ كُلُّ مَوْجُودٍ عِنْدَ رَبِّهِ مَرْضِيٌّ، وَلَا يَلْزَمُ إِذَا كَانَ كُلُّ مَوْجُودٍ عِنْدَ رَبِّهِ مَرْضِيًّا عَلَى مَا يَتَّاهُ أَنْ يَكُونَ مَرْضِيًّا عِنْدَ رَبِّ عَبْدِ آخَرَ، لَأَنَّهُ مَا أَخَذَ الرُّبُوبِيَّةَ إِلَّا مِنْ كُلِّ لَا مِنْ وَاحِدٍ، فَمَا تَعَيَّنَ لَهُ مِنَ الْكُلِّ إِلَّا مَا يُنَاسِبُهُ، فَهُوَ رَبُّهُ.

İmdi İsmâil (a.s.), bizim zikrettiğimiz şeye usûru sebebiyle Rabb'i indinde, marzîdir. Ve kezâlik her bir mevcûd Rabb'i indinde marzîdir; ve her bir mevcûd, beyân ettiğimiz üzere, Rabb'i indinde marzî oldukda, diğer abdin Rabb'i indinde marzî olmak lâzım gelmez. Zîrâ rubûbiyeti, ancak küllden aldı; vâhidden almadı. Binâenaleyh ona küllden, ancak ona münâsib olan şey müteayyen oldu. O da onun Rabb'idir.

Ya'ni İsmâil (a.s.) fiil, "ayn" için sâbit olmayıp, ancak "ayn"da mütecellî ve zâhir olan Rabb-i hâs için sâbit olduğuna ve o "ayn" dahi ancak kendisinden zâhir olan şeyi kâbiliyet ve isti'dâdı ile Rabb'inden talep eylediğine ıttılâi sebebiyle, Rabb'i indinde marzî ve beğenilmiş oldu; ve bunun gibi her bir mevcûd dahi Rabb-i hâssı indinde marzîdir ve beğenilmiştir. Zîrâ Rabb-i hâssı o mevcûdun üzerine rubûbiyetini ibkâ etti; ve onun isti'dâdı hasebiyle, ona tecellî edip ef'âlini onda izhâr eyledi. Maahâzâ her mevcûd, Rabb-i hâssının indinde marzî olmakla yine o mevcûd, diğer abdin Rabb'i indinde marzî olmak ve beğenilmek lâzım gelmez. Zîrâ mevcûdun her birisi rubûbiyeti, ancak küll-i bi'l-esmâdan aldı; vâhid-i muayyenden almadı. Ve küllden onun için müteayyen olan şey dahi, ancak kendisine münâsib olan şeydir; ve kendisinin münâsibi olan şey de onun isti'dâdıdır; ve o mevcûd için kendisine münâsib olarak küllden müteayyen olan şey onun Rabb'idir. Bu bahsi biraz îzâh edelim: [7/11]

Ma'lûm olsun ki, "ulûhiyet", ya'ni mertebe-i "vahdet", kendisinde isim ve resim olmayan mertebe-i "ahadiyyet" ile, mertebe-i esmâ ve sıfât olan "vâhidiyet" arasında bir mertebe-i mutavassıttır; ve bu mertebe-i ulûhiyyet rubûbiyyet-i mutlakayı îcâb eder. Zîrâ me'lûh olmayınca "ilâh" kimi terbiye edecektir. Hâlbuki âlemlerin kâffesi me'lûhdur. Binâenaleyh Allah Rabbü'l-âlemîndir. O'nun âlemler üzerindeki rubûbiyeti rubûbiyyet-i mutlaka ve âmmedir. Ve her mevcûdun bu "ulûhiyet" mertebesinden aldığı hisse ve nasîb, ancak kendisinin Rabb-i hâssı olan bir isimdir; ve bu ismin rubûbiyeti rubûbiyyet-i hâssa ve mukayyededir. Binâenaleyh her bir mevcûd rubûbiyetini küllden, ya'ni kâffe-i esmâyı câmi' olan mertebe-i ulûhiyyetten almış olur; ve bu, aldığı rubûbiyyet-i hâssa dahi onun kâbi-liyet ve isti'dâdına muvâfık olup, mazhar olduğu ism-i hâssa mahsûs bulunur. İşte o mevcûdun ef'âlinden râzı olan ve ondan sudûr eden şeyleri beğenen ancak bu ism-i hâstır.

Meselâ mühtedînin Rabb'i olan Hâdî ism-i hâssı, ona hidâyetle mütecellîdir; ve mühtedîden sâdır olan ef'âl ve ahlâktan râzıdır. Ve kezâ dâll olan kimsenin Rabb'i dahi, o dâlle dalâletle mütecellîdir. O Rab dahi Mu-dill ism-i hâssıdır. Ve kezâ müntefiin Rabb'i Nâfi'; ve mutazarrırın Rabbi Dârr; ve intikâm olunan kimsenin Rabb'i Müntakim; ve merhûmun Rabb'i Rahmân'dır; vesâirleri de bunlara kıyâs olunur. Birinin indinde marzî olan kimse diğerinin indinde marzî olmaz. Ve kezâ bir isme nazaran saîd olan, diğer isme göre saîd olmaz. Çünkü a'yân-ı mevcûde rubûbiyetlerini küll olan ulûhiyyetten ayrı ayrı ism-i hâslar ile aldı; yoksa bir ism-i muayyenden almadı. Eğer bir ism-i muayyenden [7/12] alaydı, mevcûdât rubûbiyyette müşterek olur ve cümlesinin ef'âli, o ism-i muayyen indinde marzî olmakla, hepsi müsâvî sûrette saîd olurdu. Fakat her bir mevcûdun hissesini ve nasîbini bir ism-i hâssın tavassutuyla küllden alması, mevcûdâtın rızâ ve saâdette yekdiğerine müsâvî olamamalarını intâc eder. Binâenaleyh bir ism-i hâssa göre saîd olan, diğer ism-i hâssa göre şakî olur.

وَلَا يَأْخُذْهُ أَحَدٌ مِنْ حَيْثُ أَحَدِيَّتِهِ، وَلِهَذَا مَنَّ أَهْلُ اللَّهِ التَّجَلَّى فِي الْأَحَدِيَّةِ.

Ve hiçbir kimse rubûbiyeti, Hakk'ın ahadiyeti haysiyetiyle ahzetmez; ve bunun için ehlullah, ahadiyyette tecellîyi men'eyledi.

Ya'ni zât-ı ahadiyyet mütecezzî olmadığı cihetle, falan cüz'ünü falan şey; ve falan cüz'ünü de falan şey ahzeyledi demek mümkün olmadığından; ve binâenaleyh onda ne isim ne de resim bulunmadığından, hiçbir kimse “rubûbiyet”i, Hakk'ın “ahadiyet”i haysiyetiyle ahzetmez. Zîrâ “rubûbiyet” bir sıfattır; ve zât-ı ahadiyyet ise esmâ ve sıfattan müberrâdır. İşte bu sebepten nâşî ehlullah, mertebe-i ahadiyyette tecellî yoktur, derler. Zîrâ tecellî için, bir tecellî olunan şey lâzımdır. Hâlbuki cemî'-i niseb ve izâfât zât-ı ahadiyyette mahv ve müstehlektir.

فَإِنَّكَ إِنْ نَظَرْتَهُ بِهِ فَهُوَ النَّاطِرُ نَفْسَهُ، فَمَا زَالَ نَاطِرًا نَفْسَهُ بِنَفْسِهِ.

İmdi sen O'nunla O'na nazar edersen, O kendi nefesine nâzırdır. Böyle olunca O, kendi nefesine, kendi nefsiyle nâzır olmaktan zâil olmadı.

Ya'ni ey ârif, sen makâm-ı fenâda, Hakk'a nefsin ile değil, yine Hak ile nazar edersen, [7/13] O'na nâzır olan sen olmazsın; O kendi nefesine nâzır olur. O ise evvel ve âhir bulunduğu hâlden zâil olmadı; ve dâimâ kendi nefesine, kendi nefsiyle nâzırdır; ve hiçbir şeye “ahadiyet” ile tecellîsi yoktur. Zîrâ tecellî, gayr için inkişâfdan ibârettir. Hâlbuki burada ne ağyâr ve ne de gayr yoktur; ve bu mertebe, butûn mertebesidir; zuhûr mertebesi değildir. Tecellî ise butûn değil, zuhûrdur.

وَإِنْ نَظَرْتَهُ بِكَ فَزَالَتْ الْأَحَدِيَّةُ، وَإِنْ نَظَرْتَهُ بِهِ وَبِكَ فَزَالَتْ الْأَحَدِيَّةُ أَيْضًا، لِأَنَّ ضَمِيرَ التَّاءِ فِي «نَظَرْتَهُ» مَا هُوَ عَيْنُ الْمَنْظُورِ، فَلَا بُدَّ مِنْ وَجُودِ نِسْبَةٍ مَا اقْتَضَتْ أَمْرَيْنِ نَاطِرًا وَمَنْظُورًا، فَزَالَتْ الْأَحَدِيَّةُ.

Ve eğer sen O'na senin ile nazar edersen, “ahadiyet” zâil olur.²⁶¹ Ve eğer sen O'na O'nunla ve seninle nazar edersen, yine “ahadiyet” zâil olur. Zîrâ “nazarte-hû”daki “tâ” zamîri, manzûrun “ayn”ı değildir. İmdi “nâzır” ve “manzûr” olan iki emrin iktizâ eylediği nisbetin vücûdu lâbüddür. Böyle olunca “ahadiyet” zâil olur.

Ya'ni sen Hakk'a nefsin, vücûd-ı mukayyedin ile nazar edersen, o vakit bu nefsin sebebiyle “ahadiyet” zâil olur; ve bu sûrette Hak sıfâtı ve esmâsiy-

261 Âdil Bey nüshası: “Senin nefsin sebebiyle ahadiyet zâil olur.” (s. 14).

la sana tecellî eder; ya'ni ahadiyetle değil, "vâhidiyet"le tecellî eyler. Ve eğer sen Hakk'a, vücûd-ı Hak'la ve senin vücûdun ile nazar edersen, sen nefsinde nüzûl-i rabbânî ile tahakkuk etmiş olursun. Nitekim hadis-i şerifte buyurulmuştur: رَبُّنَا كُلَّ لَيْلَةٍ إِلَى سَمَاءِ الدُّنْيَا ya'ni "Rabbimiz her gece semâ-i dünyâya nâzil olur."²⁶² Ve bu nazar, mukarrebîn-i ilâhî ve vâris-i Muhammedî olan zevât-ı saâdet-simâtın nazarıdır; ve buna "fark-ı sâni" derler. Zîrâ bu saâdetlinin nazarında Hakk'ın vücûdu [7/14] halkın vücûduna ve halkın vücûdu dahi Hakk'ın vücûduna hicâb olmaz. Ve bu nazar ile dahi "ahadiyet" zâil olur. Zîrâ "nazarte-hû"daki (نَظَرْتَهُ) "tâ-i hitâb", "manzûr" olan Hakk'ın "ayn"ı değildir, gayrıdır. Çünkü "sen" dediğimiz vakitte, senin vücûd-ı mukayyedin; ve "O" dediğimiz vakit de Hakk'ın vücûdu sâbit olur; ve bundan dahi ikilik zuhûr eder; ve "nâzır" ile "manzûr"dan ibâret bulunan iki şeyin iktizâ eylediği nisbetin vücûdu lâzım gelir; ve "nâzır" ile "manzûr" arasında mugâyeret sâbit olunca, ahadiyet dahi zâil olur; çünkü ahadiyette nisebin kâffesi muzmahildir.

وَأِنْ كَانَ لَمْ يَرَ إِلَّا نَفْسَهُ بِنَفْسِهِ، وَمَعْلُومٌ أَنَّهُ فِي هَذَا الْوَصْفِ نَازِرٌ وَمَنْظُورٌ.

Ve eğerçî Hak kendi nefsiyle, kendi nefsinin gayrını görmedi; hâlbuki bu vasıfta nâzır ve manzûrun Hak olduğu ma'lûmdur.

Bâlâda, senin Hakk'a seninle olan nazarın ile, senin O'na O'nunla ve seninle olan nazarın zikredilmiş idi. Bu iki türlü olan nazarda dahi Hak, kendi nefsiyle, kendi nefsinden gayrısını görmez. Hâlbuki Hak bu vasıfta, ya'ni senin vücûdun ile ve kendi vücûdu ile nâzır oldukda hem nâzır ve hem de manzûrdur. Velâkin nâziriyet ve manzûriyet nisbetiyle ahadiyet zâil olur. Ve nâziriyet ve manzûriyetle tecellîde ise nisebin vücûdu lâzımdır.

فَالْمَرَضِيُّ لَا يَصِحُّ أَنْ يَكُونَ مَرَضِيًّا مُطْلَقًا، إِلَّا إِذَا كَانَ جَمِيعُ مَا يَظْهَرُ بِهِ مِنْ فِعْلِ الرَّاضِي فِيهِ.

İmdi marzînin mutlakâ marzî olması sahîh olmaz. Ancak onda, onun-

²⁶² Buhârî, "Teheccüd", 14; Müslim, "Müsâfirîn", 24; Ebû Dâvud, "Tatavvu", 21; Tirmizî, "Daavât", 78; İbn Mâce, "İkâmetu's-Salât", 182; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XIII, s. 35.

la zâhir [7/15] olan her şey, râzînin fiilinden olduğu vakit, marzînin mutlakâ marzî olması sahîh olur.

Bu cümle bâlâda tezbîr olunan “Her bir mevcûd rubûbiyeti ancak külden aldı, vâhidden almadı; binâenaleyh ona külden ancak ona münâsib olan şey müteayyin oldu” cümlesinin mâba’didir; ve o cümleye merbûttur; ve bu iki cümle arasındaki beyânât, ahadiyette tecellî olmadığını îzâh için îrâd buyurulmuştur. İmdi her bir mevcûd, mâdemki rubûbiyeti bir vâhid-i muayyenden almayıp, rubûbiyyet-i hâssadan kendisine münâsib şeyi külden, ya’ni rubûbiyyet-i mutlakadan aldı; ve ta’bîr-i diğerkle her mevcûd, mâdemki rubûbiyeti isti’dâdına göre “Allah” ism-i câmiî tahtında bulunan esmânın birinden aldı; şu hâlde ancak taht-ı terbiyesinde bulunduğu isim indinde marzî olur; yoksa mutlakan marzî olmaz. Çünkü diğerk bir isim indinde marzî değildir; ve her bir ismin mazharı diğerkini beğenmez. Nitekim Şeyh Sa’dî (k.s.) buyurur. Beyit:

یکی جهود و مسلمان نزاع میکردند چنانکه خنده گرفت از حدیث ایشان
بطیره گفت مسلمان گر این قبالة من درست نیست خدایا جهود میرانم
جهود گفت بتورات میخورم سوگند اگر خلاف کنم همچو تو مسلمانم

Tercüme: “Bir yahûdî ile müslüman nizâ’ ediyorlardı. Öyle ki onların sözlerinden bana gülme geldi. Müslüman hiddetle dedi ki: Eğer bu hüccetim doğru değilse, ilâhî, cühûd olarak öleyim. Cühûd dedi: Tivrât’a yemin ediyorum, eğer hilâfım varsa, senin gibi müslüman olayım.”²⁶³ [7/16]

Velhâsıl Rabb-i hâssı olan isim indinde marzî olan kimse, mutlakan marzî değildir. Ancak marzîde, marzînin vücûdu ile zâhir olan kâffe-i ef’âl ve ahvâl, râzînin fiili olursa, ya’ni marzî olan abdin fiili olmazsa, o vakit o abd mutlakâ marzî olur. Zîrâ râzînin fiili, kemâliyle insân-ı kâmilde zâhir olur. Çünkü insân-ı kâmil “Allah” ism-i câmiinin mazharı olduğundan bu isim tahtında müctemi’ olan kâffe-i esmâ-i ilâhiyyenin mazharı olmuş olur; ve onun Rabb’i, Rabb-i mutlak ve Rabbü’l-erbâb olan “Allah” ism-i câmiî olur. Nitekim âyet-i kerîmede اَللّٰهُ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ (Yûsuf, 12/39) ya’ni “Erbâb-ı müteferrika mı hayırlıdır, yoksa Vâhid-i Kâhhâr olan

263 Bk. *Gülüstân Şerhi –Sûdî-i Bosnevî-* (haz. Ozan Yılmaz), s. 714-715.

Allah mı hayırlıdır?” buyurulur.

“İnsân-ı kâmil” rubûbiyeti Rabb-i mutlak olan Allah’dan ahzettiginden, onun mazharında zâhir olan kâffe-i ef’âl ve ahvâl mutlakâ marzî olur. Nitekim Hızır (a.s.) sefîneyi deldi ve gulâmı katleyledi. Ve bunlar sûret-i zâhirede münkerâtan olmakla, Mûsâ (a.s.)’ın inkârına cevâben مَا فَعَلْتُهُ عَنْ (Yûsuf, 12/53) âyet-i kerîmesi mûcibince “Nefis su’ ile emreder.” Fakat Hak emrinde hakîmdir. Binâenaleyh insân-ı kâmilden sudûr eden ef’âl, sûret-i zâhirede çirkin bile olsa, râzînin fiili olduğundan mutlakâ marzî olur.

فَفَضَّلَ إِسْمَاعِيلُ عَلَى غَيْرِهِ مِنَ الْأَعْيَانِ بِمَا نَعَتَهُ الْحَقُّ بِهِ مِنْ كَوْنِهِ عِنْدَ رَبِّهِ
مَرْضِيًّا، وَكَذَلِكَ كُلُّ نَفْسٍ مُطْمَئِنَّةٌ قِيلَ لَهَا ﴿ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكِ﴾.

İmdi Hak Teâlâ onu Rabb’i indinde marzî olmasıyla vasfetmekle, İsmâîl (a.s.) a’yândan kendisinin gayrı üzerine fâzıl oldu. Ve “Ey nefis, Rab’ine rücû’ eyle!” (Fecr, 89/27-28) denilen her nefis-i mutmainne de bunun gibidir. [7/17]

Ya’ni İsmâîl (a.s.) Rab’leri indinde marzî olan ne kadar a’yân var ise, onların cümlesinden efdal oldu. Çünkü Hak Teâlâ onu وَكَانَ عِنْدَ رَبِّهِ مَرْضِيًّا (Meryem, 19/55) [Rabbinin indinde marzî idi.] âyet-i kerîmesinde marzî olmakla vasfeyletti. Ve İsmâîl (a.s.), Hak Teâlâ hazretlerinin her şeye hakkını, ya’ni isti’dâdıyla taleb ettiği hakkını, i’tâ eylediğine muttali’ oldu. Bu ittılâ’ ise kazâ ve kader sırrına ilimdir; ve kazâ ve kader sırrına ittılâ’ dahi, insân-ı kâmilin hâlidir; ve insân-ı kâmil Rabb-i mutlakın terbiyesi tahtındadır; ve ism-i zâtın mazharıdır. Nitekim İsmâîl (a.s.) dahi, وَجَعَلْنَا لَهُمْ لِسَانَ صِدْقٍ عَلِيًّا (Meryem, 19/50) [Onlar için dillerde yüksek, doğru bir senâ nasîb kıldık.] âyet-i kerîmesinde işâret buyurulduğu üzere ism-i zât olan ism-i Aliyy’in mazharıdır. Binâenaleyh o mutlakâ marzîdir; ve sâir a’yân ise Rabb-i hâsları indinde marzîdir. Bu sûrette İsmâîl (a.s.) kendisinin gayrı olan a’yân üzerine fâzıl olur. Ve يَا أَيَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكِ رَاضِيَةً (Fecr, 89/27-30) [Ey nefis-i mutmainne! Râziye ve marziyye olarak Rabb’ine rücû’ eyle; benim kullarıma dâhil

ol ve cennetime gir!] âyet-i kerîmesinde beyân buyurulduğu vech ile her bir nefs-i mutmainne dahi, İsmâîl (a.s.) gibi marzîdir. Çünkü “emmâre” değildir ki, ef’âli kendisine isnâd ile da’vâya kıyâm etsin; ve “levvâme” değildir ki, kezâlik ef’âli kendine muzâf kılarak kendini levm etsin? O mevt-i ihtiyârî ile cemî’-i ef’âlından fânî olmuş ve kendisinde ef’âl isnâd edecek bir vücûd görememiştir. Onun için o nefse gerek mevt-i ihtiyârî ve gerek mevt-i ıztırârî indinde “Rabb’ine rücû’ eyle!” hitâbı vârid oldu. Zîrâ bir kimse nefsinden rücû’ edince, Hak zuhûr eder. Nitekim âyet-i kerîmede buyurulur: جَاءَ الْحَقُّ وَزَهَقَ الْبَاطِلُ (İsrâ, 17/81) ya’ni “Hak geldi, bâtıl gitti.” [7/18]

Şurası da hafı kalmasın ki, her nefs-i mutmainnenin marzıyye olması, Rabb-i hâssı indinde marzıyye olmasıdır. Hattâ İsmâîl (a.s.) dahi, Rabb-i hâssı indinde marzî olmakla bir vech ile marzî-i mukayyedir; ve iki vech ile marzî-i mutlaktır.

Birinci vecih budur ki, İsmâîl (a.s.), insân-ı kâmil olduğundan rubûbiyyet-i mutlakayı mutazammın olan cemî’-i rubûbiyyâtın mazhariyetindedir; ve rubûbiyyet-i mutlaka onunla mütehakkık olmuştur.

İkinci vecih budur ki, ubûdiyyet-i mahza ile muttasıf olduğundan ondan zâhir olan kâffe-i ef’âl, Hakk-ı râzînin ef’âlidir.

فَمَا أَمَرَهَا أَنْ تَرْجِعَ إِلَّا إِلَى رَبِّهَا الَّذِي دَعَاها، فَعَرَفْتَهُ مِنَ الْكُلِّ رَاضِيَةً ﴿١﴾
﴿فَادْخُلِي فِي عِبَادِي﴾ مِنْ حَيْثُ مَا لَهُمْ هَذَا الْمَقَامُ، فَالْعِبَادُ الْمَذْكُورُونَ هُنَا
كُلُّ عَبْدٍ عَرَفَ رَبَّهُ وَاقْتَصَرَ عَلَيْهِ وَلَمْ يَنْظُرْ إِلَى رَبِّ غَيْرِهِ.

İmdi Hak Teâlâ nefs-i mutmainneye, ancak onu da’vet eden Rabb’i-ne rücû’ etmek ile emreyledi. Böyle olunca nefis dahi, “râziye” olduğu hâlde, Rabb’ini küllden ârif oldu. İmdi sen “Ey nefis”, bu makâm, onların mülkü olması haysiyetiyle, “Benim ibâdım zümresine gir!” (Fecr, 89/29) Şu hâlde burada zikrolunan “ibâd”, Rabb’ini bilen ve onun üzerine iktisâr eden ve ondan gayrı Rabb’e nazar etmeyen her abddir.²⁶⁴

264 *Fusûs* neşirleri ve Bosnevî’de, son cümledeki لَمْ يَنْظُرْ إِلَى رَبِّ غَيْرِهِ ibâresinden sonra مع ذلك أحذية العين، لا بد من ذلك ininde yoktur.

Ya'ni Hak nefsi-i mutmainneye, kendisini çağıran Rabb-i hâssına rücû ile emretti. O da bu Rabb-i hâssını, sâir erbâb-ı hâssadan, ya'ni esmâdan temyîz edip, O'nun da'vetinden râzı olduğu hâlde ârif oldu; ve O'nun da'vetine icâbet eyledi. Ve Hak, rücû ile berâber bu makâm-ı rızâ onların mülkü olması hasebiyle, nefsi-i mutmainne sâhibleri olan ibâdının zümresine duhûlünü de emreyledi; ve *فَادْخُلِي فِي عِبَادِي* (Fecr, 89/29) [Benim ibâdım zümresine gir!] âyet-i kerîmesindeki ibâd, hangi ismin taht-ı terbiyesinde olduğunu bilip onun üzere iktisâr [7/19] ederek, onun gayrı olan erbâb-ı hâssaya bakmayan her bir abddir.

﴿وَادْخُلِي جَنَّتِي﴾ الَّتِي بِهَا سِتْرِي، وَلَيْسَتْ جَنَّتِي سِوَاكَ، فَأَنْتَ تَسْتُرْنِي بِذَاتِكَ.

Ve “Ey nefsi-i mutmainne, benim cennetime gir” (Fecr, 89/30) ki, benim setrim onun iledir. Hâlbuki benim cennetim senden gayrı değildir. Zîrâ sen, zâtın ile beni setredersin.

Cennet, lugatta “Eşcâr-ı keşîresinin zılleriyle örtülmüş olan arz” a derler. “Setr” ma'nâsına olan “cenn (جَنّ)”den me'hûzdür. Ve ulemâ-i zâhirin ıstılâhında “Dâr-ı âhiretin makâmât-ı nüzhetinden ve mevâtın-ı mahbûbesinden ibârettir” ki, onlar da “cennet-i a'mâl ve ef'âl”dir. Fakat ârifin indinde bunlardan gayrı cennetler de vardır ki, onlar “cennâtü's-sıfât” ve “cennâtü'z-zât” tır. Cennât-ı sıfât, erbâb-ı kemâlin sıfâtıyla ittisâf ve ahlâk-ı ilâhiyye ile tahalluktur; ve bunun da birtakım merâtibi vardır. Cennât-ı zât, ârifinden Rabb'in zuhûru ve onların üzerinde bürûzu ve Rab'leri indinde onların istitâridir. Abd için olan bu cennetlere mukâbil, Hak için de cennetler vardır. Buna binâen Hak Teâlâ *وَادْخُلِي جَنَّتِي* (Fecr, 89/30) ya'ni “Cennetime gir!” buyurur; ve cenneti, Zât-ı eccl ü a'lâsına izâfe eder.

Cennât-ı ilâhiyyeden birincisi; “a'yân-ı sâbite cennetleri”dir. Zîrâ Hak onunla örtünür; ve a'yân-ı sâbite örtülerinin arkasından zâtını zâtı ile müşâhede eder.

İkincisi; ne melek-i mukarrebîn, ne de gayrılarının muttalî' olamayacağı haysiyetle ervâhda istitâridir.

Üçüncüsü; ağyârın vâkıf olamayacağı haysiyetle perde arkasından âlem-

lerini müşâhede etmek için, âlem-i şehâdette ekvân ile istitâridir.

İmdi huzûzât-ı nefsâniyyesinden fânî olan ârife “Benim cennetime gir!” denilince o ârif bu sözden, “zât”ına ve “ayn”ına [7/20] ve “hakikat”ine gir ki, onda Ben’i bulasın; ve onunla Ben’i müşâhede edesin” ma’nâsını anlar. Zîrâ onun matlûbu cemâl-i Hak’tır. Ârif olmayan kimse ise bu hitâbdan yenilip içilecek ve hûrilerle zevk edilecek, velhâsıl bu gibi huzûzât-ı nefsâniyye ile iştigâl olunacak mahalle duhûlû anlar. Nitekim Şeyh (r.a.) Hak cânibinden tercümân olarak “Benim cennetim senden gayrı değildir; zîrâ sen zâtınla beni örtersin” buyurur. Ya’ni sen zâtınla ve sıfâtınla ve ef’âlin ile zâtıma, sıfâtıma ve ef’âlîme vikâye, ya’ni siper olursun demektir. Ve abdin nefsinin Rabb’ine siper etmesi hakkındaki izâhât **Fass-ı İbrâhîmî**’de mezkûrdur; oraya mürâaat buyurulsun.

فَلَا أَعْرِفُ إِلَّا بِكَ كَمَا أَنَّكَ لَا تَكُونُ إِلَّا بِي، فَمَنْ عَرَفَكَ عَرَفَنِي، وَأَنَا لَا
أَعْرِفُ فَأَنْتَ لَا تُعْرِفُ.

İmdi Ben bilinmem, illâ senin ile; nitekim tahkîkan sen mevcûd olmazsın, illâ Ben’im ile. Böyle olunca seni bilen kimse, Ben’i bildi. Hâlbuki Ben bilinmem, sen de bilinmezsın.

Ya’ni ekvânda Ben’im zuhûrum, ancak senin iledir. Zîrâ sen Ben’im zâtımın mir’âtı ve sıfâtımın meclâsı ve tasarrufâtımın mahallisin. Nitekim sen dahi, ancak Ben’im ile mevcûdsun. Zîrâ senin senliğin ademden başka bir şey değildir. Belki Ben kendi vücûdumdan sana bir izâfî vücûd verdim de, senin senliğin bu sâyede zâhir oldu. Böyle olunca, hakıyla seni bilen kimse Ben’i bildi; çünkü senin hakikatın Ben’im. Hâlbuki Benim hakikatımı ve Zât’ımın künhünü hiçbir kimsenin bilmesi mümkün değildir. Binâenaleyh sen dahi hakikatınla ma’rûf olamazsın. Bu hitâb, “insân-ı kâmil” olan Şeyh (r.a.)’ın bâtınından zâhirinedir. Zîrâ insân-ı kâmilin [7/21] vücûdu Hakk’ın vücûduna mazhar-ı külldür; ve Hak, suyun buzda ihtifâsı gibi, onda muhtefidir. Rubâî-i Hazret-i Mevlânâ (r.a.):

من با تو چنانم ای نگارِ ختنی کاندر غلطم که من توأم یا تو منی
نی من منم و نی تو تویی نی تو منی هم من منم و هم تو تویی هم تو منی

Tercüme: “Ey Hoten’e mensûb olan nigâr! Ben seninle öyleyim ki, acaba ben sen miyim, yoksa sen ben misin? diye galat içindeyim. Ben ben değilim, sen de sen değilsin. Sen, ben de değilsin. Hem ben benim; ve hem sen sensin; hem de sen bensin.”²⁶⁵

فَإِذَا دَخَلْتَ جَنَّتَهُ دَخَلْتَ نَفْسَكَ.

Şu hâlde sen Rabb’in cennetine girdiğin vakit, “nefs”ine dâhil olursun.

Ya’ni birer Rab olan esmâ-i ilâhiyyeden her birisi, nâsiyesinden tutup çektiği bendesine اِرْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكَ (Fecr, 89/29) [Rabb’ine rüçû’ et!] kavliyle nidâ ve cennetine duhûl ile emretse, o bende-i ârif kendi nefesine dâhil olur. Çünkü ârif Rabb-i hâssı olan o ismin cenneti kendi “nefs”i olduğunu ve kendisi o Rabb’in mazharı ve meclâsı ve arş-ı müsevvâsı bulunduğunu bilir. Bu sûrette Rab abdini ve abd dahi Rabb’ini sever. Biri râzî, diğeri de marzîdir. [7/22]

فَتَعْرِفُ نَفْسَكَ مَعْرِفَةً أُخْرَىٰ غَيْرَ الْمَعْرِفَةِ الَّتِي عَرَفْتَهَا حِينَ عَرَفْتَ رَبَّكَ
بِمَعْرِفَتِكَ إِيَّاهَا، فَتَكُونُ صَاحِبَ مَعْرِفَتَيْنِ، مَعْرِفَةٍ بِهِ مِنْ حَيْثُ أَنْتَ، وَمَعْرِفَةٍ
بِهِ بِكَ مِنْ حَيْثُ هُوَ لَا مِنْ حَيْثُ أَنْتَ أَنْتَ.

Rabb’ini tanıdığın hinde, Rabb’ine ma’rifetin sebebiyle, kendi nefsini bildiğin ma’rifetin gayrı olarak, diğer bir ma’rifet ile tanırsın. Bu sûrette sen iki ma’rifet sâhibi olursun. Birisi, senin nefsin haysiyetiyle Rabb’in ma’rifetidir; diğeri, nefsin haysiyetiyle değil, Rabb’in haysiyetiyle, Rabb’in ma’rifeti sebebiyle, nefsin ma’rifetidir.

Ya’ni Rabb’in cennetine girdiğin vakit, nefesine ve zâtına dâhil olur ve Hakk’ın envârından ve zâtından, o nefsinde olan şeyi ve esrârı müşâhede edersin; ve bu sûrette nefsin ikinci bir tanıyış ile tanırsın ki, bu ma’rifet nefsin tanıdığın ma’rifetin gayrıdır. Ya’ni bundan evvel nefsin bilmiş ve bu bilme sebebiyle Rabb’ini tanımış idin. Bu def’a Rabb’in cennetine girip kendi nefesine dâhil olmakla, nefsin hakkında ikinci bir ma’rifet

²⁶⁵ *Dîvân-ı Kebîr*, II, s. 1550 [rubâî: 1860 (Fûruzânfer neşri: 1905. rubâî)]. Krş. Can, *Dîvân-ı Kebîr –Seçmeler–*, IV, s. 302.

hâsıl olur ki, bu da evvelki ma'rifetten başkadır. Ve bu ikinci ma'rifetin husûlû hîninde, Rabb'ine ma'rifetin sebebiyle nefsin tanıması olursun; ve binnetice sende iki ma'rifet husûle gelir. Çünkü evvelce nefsin bilmiş ve ondan sonra Rabb'ini tanıması idin. Ve bu ma'rifette sen kendinin âciz, fakîr, menba'-ı nekâyis ve şürûr olup, sendeki kemâlâtın âriyet olduğunu; ve Rabb'inin Kâdir, Ganî, ma'den-i kemâlât ve hayrât olup, kemâlât-ı zâtıyye sâhibi bulunduğunu anlamış idin. Velâkin Rabb'ini ve mezâhirde onun zuhûrâtını bildiğin vakit, bu biliş ile tekrâr nefsinin ma'rifetine rücu' ve teveccüh edersen, sende ikinci bir ma'rifet daha peydâ olur ki, [7/23] bu ma'rifet evvelkinden etemm ve ekmeldir. Çünkü bu def'a, nefsinin mezâhir-i Hak'tan bir mazhar olduğunu bilmiş olursun. Nitekim (S.a.v.) Efendimiz'e "Rabb'ini ne ile bildin!" diye suâl olundukda "Eşyâyı Allah ile bildim" buyurdular.²⁶⁶

İmdi sende husûle gelen iki ma'rifetten birisi, nefsin cihetinden Rabb'i-ni ve nefsin bilmektir; ve diğeri nefsin cihetinden değil, Rabb'in cihetinden, Rabb'ini ve nefsin bilmektir. (Şerh-i Dâvûd-ı Kayserî).

Beyit:

فَأَنْتَ عَبْدٌ وَأَنْتَ رَبُّ لِمَنْ لَهُ فِيهِ أَنْتَ عَبْدٌ

Sen abdsin ve sen Rab'sin; o kimse için ki, onun için onda sen abdsin.

Ya'ni ey iki ma'rifet sâhibi olan ârif! Birinci ma'rifetin cihetinden sen abdsin; zîrâ o ma'rifet sebebiyle nefs-i vehmîni bilip, ba'dehû Rabb-i muhakkakını anladın; ve eseri bildin, müessiri tanıdın. Ve kezâ sen, ikinci ma'rifetin cihetinden Rab'sin. Zîrâ bu ma'rifet sebebiyle nefsinin hakikatini bildin; ve senin üzerindeki Kayyûm'u tanıdın; ve Hakk'ı anladın. Bu hâlde sen, rûsûmun ile abdsin; ve rûsûmsuz Rab'sin. Ve sen, seninle abdsin; ve sensiz Rab'sin. Ve sen onun vücûdunda mâhiyyet-i ma'dûmen ile zâhirsin; ve bu vücûdunda zâhir olduğun Rabb-i hâssın için abdsin; zîrâ senin üzerinde o ism-i hâssın saltanatı zâhirdir. Ve sen abdi olduğun bu ism-i hâs için Rab'sin. Zîrâ O'nun vücûdunda o ismin ahkâmını kabûl ve izhâr edersin; ve bu sûretle [7/24] onun üzerinde de senin saltanatın zâhir olur.

²⁶⁶ Hücvârî, *Keşfü'l-Mahcûb*, s. 393.

Bu ifâdâtın muhtasaran îzâhı budur ki: Sen, senin üzerine hâkim olan Rabb-i hâs için abdsin; ve onun ahkâmının ve ef'âlinin cereyânı husûsun-da sen, o Rabb-i hâssın taht-ı hüküm ve saltanatında müsahharsın; işte birinci ma'rifetin iktizâsı budur. Ve sen hükmünde bulunman ile abdi olduğun Rabb-i hâssın için Rab'sin. Çünkü sen, isti'dâdın ile onun üzerine hâkimsin; ve onun senin üzerine olan hükmü ve fiili, ancak lisân-ı isti'dâdın ile vâki' olan talebine müsteniddir. Bu da ikinci ma'rifetin netîcesidir. Velhâsıl Allah Teâlâ Zâhir ve Bâtın'dır; ve ism-i Zâhir ile ism-i Bâtın için rubûbiyet sâbittir. Zâhir Bâtın'ı ve Bâtın dahi Zâhir'i terbiye eder. Bâtın'ın Zâhir'i terbiye etmesi, Zâhir üzerinde ahkâm-ı esmâyı izhâr eylemesidir; ve Zâhir'in Bâtın'ı terbiye etmesi de, ahkâm-ı esmâyı kabûl edip, onun zuhûruna mazhar olmasıdır.

İmdi Cenâb-ı Şeyh (r.a.) bu beyitte abd ile Rabb-i hâs arasındaki nisbeti beyân buyurmuştur. Ve beyt-i âtîde ise, abd ile Rabbü'l-erbâb arasındaki nisbet beyân olunur.

وَأَنْتَ رَبُّ وَأَنْتَ عَبْدٌ لِمَنْ لَهُ فِي الْخِطَابِ عَهْدٌ

Ve sen Rab'sin; ve sen, hitâbda onun için ahid sâbit olan Rab için abdsin.

Ya'ni sen, sende zâhir olan "hüviyet" i'tibâriyle Rab'sin. Ve sen أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ (A'râf, 7/172) [Ben sizin Rabbiniz değil miyim?] hitâbında kendisi için ahid sâbit olan Rabb'in için, taayyünün ve takayyüdün i'tibâriyle abdsin. Ve abd ile Rab arasındaki ahd-i küllî ve cüz'î-i sâbıkı bilmek lâzımdır. "Ahd-i küllî" budur ki, [7/25] ism-i câmi'-i ilâhî ile ibâd arasında vâki'dir. Ve "ahd-i cüz'î" ise esmâdan her biriyle abdları arasındaki ahiddir. İmdi herkes Allâh'ın kuludur; fakat her bir abd esmâ-i hâkime cihetinden Hakk'a tapar.

فَكُلُّ عَقْدٍ عَلَيْهِ شَخْصٌ يَحُلُّهُ مَنْ سِوَاهُ عَقْدٌ

İmdi her bir akîde ki, bir şahıs onun üzerine sâbittir, o akîdenin gayrı akdi olan kimse, o akîdeyi halleder.

Ya'ni herkesin bir i'tikâdı vardır. Başka birisinde, kendi i'tikâdının gayrı olan bir i'tikâd gördükde, onu ibtâl eder. Zîrâ her bir şahıs esmâ-i ilâhiyye-

den bir ismin mazharıdır. Binâenaleyh o ismin hükmü icâbınca bir i'tikâd-ı mahsûs sâhibidir; ve bu sebeble diğer akâid erbâbından mütemeyyizdir; ve bu i'tikâd o kimse ile Rabb-i hâssı arasındaki ahdidir. Bundan nâşî esmâ-i muhtelifenin taht-ı te'sîrinde olarak yekdiğerine i'tikâdları muhâlif olan kimselerden her biri, diğeri red ve ibtâl eyler.

فَرَضِيَ اللَّهُ عَنْ عَبِيدِهِ، فَهُمْ مَرْضِيُونَ، وَرَضُوا عَنْهُمْ، فَهُوَ مَرْضِيٌّ.

Böyle olunca, Allah abîdinden râzı oldu; onlar da marzîlerdir; ve onların kâffesi O'ndan râzı oldular. Binâenaleyh O da marzîdir. [7/26]

Allah abîdinden râzı oldu; çünkü o abîd Allâh'ın esmâsının muktezâlarını ve ahkâmını izhâr ettiler. Meselâ kimi muhîtime zarar îkâ' etti, Dârr isminin iktizâsını meydâna koydu; ve kimi halka nef' îrâs eyledi, Nâfi' isminin ahkâmını izhâr etti. Ve Allah ismi kâffe-i esmâyı câmi' olduğundan, bu isimlerin her birerlerinin abîdinden râzı oldu; ve binnetîce de bu abîdin kâffesi Allah indinde marzî oldular. Diğer taraftan onlara, taleb ettikleri vücûd-ı aynîyi verdiği ve bu ketm-i ademde mahfî olan onların kemâlâtını eydî-i esmâdan izhâr eylediği için, abîd dahi Allah'dan râzı oldular; ve bu sebeble de Allah, onların indinde marzî oldu.

Suâl: Cenâb-ı Hak Kur'ân-ı Kerîm'de لَيَرْضَىٰ لِعِبَادِهِ الْكُفْرَ (Zümer, 39/7) [Hak Teâlâ ibâdının küfrüne râzı olmaz.] buyurmuştur. Hâlbuki ibâdın ba'zıları kâfirdir. Şu hâlde Hak onların küfürlerinden râzı olmak lâzım gelir ki, bu da muhâlif-i nass görünür.

Cevâb: Hakk'ın emri ahvâl-i mükellefîn hakkında iki vech üzeredir: Birisi “emr-i teklîfî”, diğeri “emr-i irâdî”dir. Eğer Hak mükellefe bir şeyle emreder ve o şeyin vukûuna ilm-i ilâhîsi bulunduğundan, irâdesi de taalluk eyler; ve o mükellef-i me'mûrun ayn-ı sâbitesi dahi onu iktizâ eder ise, bu “emr-i irâdî”dir. Ve eğer Hak, mükellefe, vukûuna irâdesi taalluk etmediği ve me'mûrun ayn-ı sâbitesinin de iktizâ eylemediği bir şeyle emrederse, bu da [7/27] “emr-i teklîfî”dir. İmdi bir abd, Hakk'ın gönderdiği peygamberin getirdiği evâmire mutî' olmayıp, küfr etse ve onun bu küfrü de ayn-ı sâbitesinin isti'dâdı olsa, Hak “emr-i teklîfî”si cihetinden onun bu küfründen râzı değildir. Fakat ezelde onun isti'dâdıyla taleb ettiği küf-

rûn vukûunu irâde ettiği için, “emr-i irâdî” cihetinden Hak ondan râzıdır. Çünkü onun fiili irâde-i ilâhiye muvâfıktır. Bu bahsin tafsîli **Fass-ı Ya’kübî** ile **Fass-ı Üzeyrî**’de geçmiştir. Oraya mürâcaat olunsun.

فَتَقَابَلَتِ الْحَضْرَتَانِ كَتَقَابِلِ الْأَمْثَالِ، وَالْأَمْثَالُ أَضْدَادٌ، لِأَنَّ الْمِثْلَيْنِ لَا يَجْتَمِعَانِ،
إِذْ لَا يَتَمَيَّزَانِ، وَمَا تَمَّ إِلَّا مُتَمَيِّزٌ.

İmdi iki hazret, tekâbül-i emsâl gibi, mütekâbil oldu. Emsâl ise ez-dâddır. Zîrâ iki misil müctemi’ olmazlar; çünkü mütemeyyiz olmazlar. Hâlbuki vücûdda bir şey yoktur, illâ âhardan mütemeyyizdir.

Ya’ni erbâbın kâffesini câmi’ olan hazret-i rubûbiyyet ile abîdin cümlesini câmi’ olan hazret-i ubûdiyyet, emsâlin yekdiğerine tekâbülü gibi, mütekâbil oldu. Çünkü iki hazretten biri diğèrinin indinde mütekâbilen râzî ve marzî oldu. Binâenaleyh her biri karşılıklı râzî ve marzî olmakta ve her biri diğèrinde hükmünü izhâr eylemekte emsâle benzerler; ve emsâl ise ezdâddır. Zîrâ iki misil müctemi’ olmazlar; ve şâyet müctemi’ olacak olurlar ise biri birinden mütemeyyiz olmazlar; ve hâlbuki vücûdda mütemeyyiz olmayan bir şey yoktur. Çünkü esmâ-i ilâhiye birbirinden mütemeyyizdir. Velhâsıl iki misil cem’ olmazlar; ve cem’ olmayınca da yekdiğerine zıd olurlar. İşte bunun için [7/28] rubûbiyyet ve ubûdiyyet hazretleri, ezdâd olan emsâlin tekâbülü gibi, mütekâbil oldu.

Vaktâki Şeyh (r.a.) evvelen, kesret i’tibârıyla, emsâl ve ezdâdın vücûdunu isbât etti; ba’dêhû bu iki hazret arasındaki misliyet ve zıddiyeti ref’edip, vahdet-i zâtîyyeyi ve sonra da vahdet-i araziyyeyi beyân etmek murâd ederek, iki hazreti câmi’ olan hakikat-i vâhideye işâreten buyurdu ki:

فَمَا تَمَّ مِثْلٌ، فَمَا فِي الْوُجُودِ مِثْلٌ، فَمَا فِي الْوُجُودِ ضِدٌّ، فَإِنَّ الْوُجُودَ حَقِيقَةٌ
وَاحِدَةٌ، وَالشَّيْءُ لَا يُضَادُّ نَفْسَهُ.

İmdi hakikat-i vâhidede misil yoktur. Böyle olunca “vücûd”da misil yoktur; ve vücûdda zıd da yoktur. Zîrâ “vücûd” hakikat-i vâhidedir. Hâlbuki bir şey kendi nefesine muzâdd olmaz.

Ya’ni “misil” dediğimiz şey bulunmak için, iki mevcûd lâzımdır; ve bu

iki mevcûd dahi birbirinin mugâyiri olmak îcâb eder. Hâlbuki “vücûd” hakikat-i vâhidedir; ve o hakikat dahi vasf-ı ahadiyyet üzeredir; tecezzî ve taaddüd kabûl etmez. Binâenaleyh vücûdda ne misil ve ne de zıd yoktur. Eğer olsa idi, hakikat-i vâhide nefsinde tekessür etmek lâzım gelirdi. Meselâ “vâhid” dediğimiz şeyden kendisine mümâsil bir vâhid çıkmaz; çünkü kendi nefsinde tekessür etmez. Ve vâhiden kendisine zıd olan bir şey de çıkmaz. Velhâsıl o dâimâ vâhiddir. Fakat vâhidin nefsinde nısf, sülüs, rub', humus ilh... gibi birtakım nisbetler mündemic bulunur; ve mugâyeret ancak bu nisbetler arasında görünür. Ve bu nisbetler hakikat-i vâhidi ihlâl etmez; O dâimâ birdir.

Şiir:

فَلَمْ يَبْقَ إِلَّا الْحَقُّ لَمْ يَبْقَ كَائِنٌ فَمَا تَمَّ مَوْصُولٌ وَمَا تَمَّ بَائِنٌ [7/29]
بِذَا جَاءَ بُرْهَانُ الْغَيَانِ فَمَا أَرَى بَعَيْنِي إِلَّا عَيْنَهُ إِذْ أَعَايُنُ

İmdi Hakk'ın gayrı bâkî kalmaz; kâin bâkî olmaz. Binâenaleyh mevsûl yoktur; bâin dahi yoktur. Burhân-ı ayân bununla geldi. Şu hâlde ben gördüğüm ve muâyene ettiğim vakit, iki gözle ancak O'nun “ayn”ını görürüm.

Ya'ni emsâl ve ezdâd kalkıp “vahdet-i vücûd” zâhir olduğu vakit, ancak Hak bâkî kalır ve âlem fânî olur; çünkü âlem kesreti iktizâ eder. Vahdet-i vücûdun zuhûrunda ise kâin, ya'ni âlem bâkî kalmaz. Binâenaleyh hakikatte mevsûl yoktur. Zîrâ mümkün-i mütevehhem yoktur ki, mevsûl bulunsun. Ve yine hakikatte bâin, ya'ni ayrı yoktur; zîrâ müteayyin olan bir şey yoktur ki, vahdet-i hakikiyyeden mütemeyyiz olsun; kesret-i nisebiyyenin cümlesi o vahdette müstehlektir. Nitekim vâhidin zâtında mündemic olan nısfiyet ve sülüsiyet ve rub'iyet vesâire nisbetleri onda muzmahildir. Ve onların vâhiden iftirâkları ve ona ittisâlleri emr-i nisbîdir; ve nisbet ise ancak iki şey arasında vâkî' olur. Hâlbuki hakikatte vâhid için ikilik yoktur; binâenaleyh burhân-ı ayân ve keşf bu zikrolunan şeyle geldi. Ya'ni ayânen ve keşfen, zâhir ve bâtında, Hakk'ın gayrı bir şey olmadığı tebeyyün etti. Böyle olunca ben ayn-ı basarla, ya'ni baş gözü ile ve ayn-ı basîret ile, ya'ni kalb ve rûh gözüyle, zâhir ve bâtında mevcûdâtı müşâhede eylediğim

vakit, ancak Hakk'ın “ayn”ını müşâhede eylerim. *Mesnevî*:

صورت از بی صورتی آمد برون باز شد کائناتاً إِلَیْهِ رَاجِعُونَ

[Sûret, sûretsizlikten dışarıya geldi; tekrâr gitti, zîrâ biz ona rücû' edicileriz.]²⁶⁷

﴿ذَلِكَ لِمَنْ خَشِيَ رَبَّهُ﴾، أَنْ يَكُونَ لَهُ لِعِلْمِهِ بِالتَّمَيُّزِ.

“Bu Rabb’inden onun vücûdu olmaktan haşyet eden kimseye mahsustur.” (Beyyine, 98/8) Zîrâ o, temeyyüzü âlimdir. [7/30]

Bu kelâm bâlâda zikrolunan “Allah abîdinden râzı oldu; onlar da marzîlerdir ilh...” kavlinin tetmîmen mâba’didir. Arada geçen kelâmlar tavzîh içindir. Bu hâlde sûret-i rabt böyle olur: Hakk’ın abîdinden ve abîdin Rabb’inden râzı olması ve onların yekdîğeri indinde marzî bulunması, Rabb’inden haşyet eden kimseye mahsustur. Zîrâ Rabb’inden haşyet eden abd, Rab ile merbûb beyninde vâki’ olan temeyyüzü bildiği için, isbât-ı tevhîd edip, Rabb’in vücûdu benim vücûdumdur; veyâhud benim vücûdum Rabb’in vücûdudur, demekten ictinâb eder. Çünkü rubûbiyeti ve ubûdiyeti birbirinden temyiz edip, her birisinin hakkına riâyet etmek îcâb-ı edebdir; ve ubûdiyetin iktizâsı da budur. Ve mâdemki ilm-i temeyyüz mevcûddur, ne Mevlâ abd olur; ve ne de abd Mevlâ olur. Eğer bu ilim ile berâber îcâbât-ı merâtibe riâyet olunmazsa ilhâd ve zendeka olur. Beyit:

هر مرتبه وجود حکمی دارد گر حفظ مراتب نکنی زندگی

Tercüme: “Vücûdun her mertebesinin bir hükmü vardır. Eğer merâtibi hıfz etmezsen zındıksın.”²⁶⁸

لَمَّا دَلَّنَا عَلَى ذَلِكَ جَهْلُ أَعْيَانٍ فِي الوجودِ بِمَا أَتَى بِهِ عَالِمٌ، فَقَدْ وَقَعَ التَّمَيُّزُ
بَيْنَ الْعَبِيدِ، فَقَدْ وَقَعَ التَّمَيُّزُ بَيْنَ الْأَرْبَابِ، وَلَوْ لَمْ يَقَعْ التَّمَيُّزُ لَفُسِّرَ الْأَسْمُ
الوَاحِدُ الْإِلَهِيُّ مِنْ جَمِيعِ وُجُوهِهِ بِمَا يُفَسَّرُ بِهِ الْآخَرُ، وَالْمُعْزُ لَا يُفَسَّرُ بِتَفْسِيرِ
الْمُذِلِّ إِلَى مِثْلِ ذَلِكَ، لَكِنَّهُ هُوَ مِنْ وَجْهِ الْأَحْدِيَّةِ، كَمَا تَقُولُ فِي كُلِّ اسْمٍ
إِنَّهُ دَلِيلٌ عَلَى الذَّاتِ وَعَلَى حَقِيقَتِهِ مِنْ حَيْثُ هُوَ، فَالْمُسَمَّى وَاحِدٌ، فَالْمُعْزُ

267 Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, I, s. 361 (beyit: 1163).

268 Câmî, *Levâiyh*, s. 83; Yâkub Han Kaşgarî, *Tavzîhu'l-Beyân*, s. 103.

هو الْمُنْدِلُ من حيثُ الْمُسَمَّى، وَالْمُعْزُ لَيْسَ الْمُنْدِلُ من حيثُ نَفْسُهُ وَحَقِيقَتُهُ،
فَإِنَّ الْمَفْهُومَ مُخْتَلِفٌ فِي الْفَهْمِ فِي كُلِّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا.

Çünkü vücûdda ba'zı a'yânın, âlimin getirdiği şeye cehli, bizi bunun üzerine delâlet eyledi. İmdi abîd arasında temyîz vâki' oldu. Böyle olunca da erbâb arasında temyîz vâki' oldu. Eğer temyîz vâki' olmasa idi, elbette ism-i vâhid-i ilâhî, cemî'-i vücûhu ile, ism-i âharın tefsîr olunduğu şeyle tefsîr olunur idi. Hâlbuki Muizz, Müzill'in tefsîriyle tefsîr olunmaz. Emsâli de böyledir. Lâkin o, vech-i ahadiyyet i'tibârıyla odur. [7/31] Nitekim sen, her bir isim hakkında, "hüviyeti cihetinden o, zâta ve onun hakîkatine delîldir" dersin. Binâenaleyh müsemma birdir. Böyle olunca da Muizz, Müzill'in hüviyetidir. Muizz ise, kendi nefsi ve hakîkati cihetinden, Müzill değildir. Zîrâ fehimde, onlardan her birisi hakkındaki mefhûm muhtelifdir.

Ya'ni vücûdda ba'zı eşhâsın, âlimin getirdiği şeye, ya'ni âlim-i billâhın zikrettiği "vahdet-i vücûd" mes'elesine câhil olması, bizi rubûbiyet ve ubûdiyet makâmlarının temeyyüzüne ve ayrılmasına delâlet etti. Çünkü ulemâ-i billâh Hz. Şeyh (r.a.)'ın bâlâda îrâd buyurduğu beyitlerin mefhûmu üzere "vahdet-i vücûd"dan bahsettikde, gayr-ı ârif olanlar, adem-i temeyyüzü bilmedikleri cihetle, onu inkâr ederler. Binâenaleyh mürâât-ı edeb için, bu hâl bizi, makâmının temeyyüzüne delâlet eyledi; ve temeyyüz ile hükmettik. Bu i'tibâr ile abîd arasında temeyyüz vâki' oldu. Ya'ni ârifin ilmi ve câhilin cehli temeyyüzü iktizâ etti; ve binnetice de erbâb; ya'ni esmâ, arasında temeyyüz vâki' oldu. Çünkü abîd, esmânın mezâhiridir; ve her bir abd, ancak Rabb-i hâssının kendisine verdiği şeyle zâhir olur; ve Rabb-i hâssının ona verdiği şey dahi, abdin ayn-ı sâbitinin lisân-ı istîdâd ile talep eylediği şeydir. Binâenaleyh abîd Rabb-i hâslarının kendilerine verdiği şeyle temeyyüz ederler; ve abîd arasındaki temeyyüz "erbâb" arasındaki temeyyüzdür; ve erbâb ise yekdiğerinden havâss-ı zâtîyyeleriyle ayrılırlar.

İmdi bu ayrılış evvelen hazret-i esmâiyyede erbâb-ı hâssa arasında; ve sâniyen hazret-i şehâdetde abîd arasında vâki' olunca, elbette abd ile Rab arasında da sâbit olur. [7/32] Eğer esmâ-i ilâhiyye arasında temeyyüz vâki'

olmasaydı, esmâ-i ilâhiyyeden her bir isim, cemî'-i vücûhdan diğer bir ismin tefsîr olunduğu şeyle tefsîr olunur idi. Hâlbuki Muizz ve Müzill isimlerinin husûsiyyât-ı zâtîyyeleri başka başka olduğundan, Muizz ismi her vech ile, Müzill ismi ile tefsîr olunmaz. Ve ne kadar esmâ-i mütekâbile varsa hepsi de böyledir. Mânî', Mu'tî; ve Muhyî, Mümît; ve Hâfid ve Râfi'; ve Dârr ve Nâfi' ilh... gibi. Velâkin ahadiyyet-i zâtîyyeye nazaran Muizz ismi Müzill ismidir; ve bu i'tibâra göre Muizz ismi Müzill ismi ile tefsîr olunur. Çünkü zât-ı ahadiyyette cümlesi müttehiddir. Orada zıd ve nidd yoktur. *Mesnevî*:

چون که بی‌رنگی اسیرِ رنگ شد موسیٰ با موسیٰ در جنگ شد
چون به بیرنگی رسی کان داشتی موسیٰ و فرعون دارند آشتی

Tercüme ve îzâh: “Bî-renklik rengin esîri oldukda Mûsâ, Mûsâ ile cenkte oldu. Vaktâki bî-renkliğe vâsıl olasın ki, o sende var idi; Mûsâ ile Fir'avn'ın sulhü vardır.”²⁶⁹ Ya'ni bî-renk ve kesretten muarrâ olan zât-ı ahadiyyet kisve-i taayyüne büründükte Mûsâ ile Fir'avn'ın veyâhud Mûsâ (a.s.) ile bir adı Mûsâ olan Sâmirî'nin münâzaada olduğunu görürsün. Şurrâh ikinci Mûsâ'yı Fir'avn ma'nâsına almışlardır. Hâlbuki Sâmirî olmak münâsib olur. Nitekim ârifin biri buyurur:

فَمُوسَى الَّذِي رَبَّاهُ جِبْرِيلُ كَافِرٌ وَمُوسَى الَّذِي رَبَّاهُ فِرْعَوْنُ مُرْسَلٌ

Ya'ni “Cibrîl'in terbiye ettiği Mûsâ kâfir ve Fir'avn'ın terbiye ettiği Mûsâ da mürseldir” demek olur. Vaktâki teemmül ve tefekkür ve keşf-i sahîh ile renksizliğe vâsıl olasın ve âlem-i ıtlâkî mülâhaza edesin, Mûsâ ile Fir'avn arasında cenk olmayıp onların sulh ve dostluk içinde bulunduğunu ve o mertebede zıd olmadığını görürsün. Nitekim sen esmâ-i ilâhiyyeden [7/33] her bir isim hakkında: O isim, zâta ve hüviyyet-i mahsûsası hasebiyle kendi hakikatine delîldir, dersin. İmdi kâffe-i esmânın müsemması bir olduğundan, bu birlik i'tibârıyla Muizz ismi Müzill isminin hüviyetidir; ve yekdiğerinin “ayn”ıdır: Fakat kendi nefisleri ve hakikatları i'tibârıyla başka başkadır. Çünkü birinin husûsiyyet-i zâtîyyesi izzet, diğerininki zillettir. İzzet ve zillet ise hükümde başka başka şeylerdir. Şu hâlde her bir isim için iki delâlet olmuş olur. Birisi zâta, diğeri o ismin nefisine ve hakikatinedir.

269 Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, II, s. 159-160 (beyit: 2505-2506).

Bu ikinci delâlete göre esmâ yekdiğerinden ayrılır. Ve bu i'tibâr ile ism-i Muizz ism-i Müzill'in "ayn"ı değildir. Zîrâ bunların mefhûmları fehimde muhtelifdir. İşte zât, bu esmâdan her birinin husûsiyyet-i zâtîyyesine göre bir sıfat ile muttasıfen zâhir oldu. Ve sıfat-ı i'zâz ile zuhûr, sıfat-ı izlâl ile zuhûrun aynı değildir; yekdiğerine muhâliftir. *Mesnevî*:

اولا بشنو که خلق مختلف مختلف جانند از یا تا الف
در حروفِ مختلف شور و شکست گر چه از يك روز سر تا پا یکيست

Tercüme ve îzâh: Ey teşne-yi ma'rifet, âlem-i şehâdetteki tezâdın sebebi dinle! Şöyle ki; suver-i muhtelifenin canları olan esmâ, "yâ" harfinden "elif" harfine kadar hurûf nasıl muhtelif ise, öylece muhtelifdir. İşte bu sebeble âlem-i şehâdette mevcûd, bilcümle suver ve hurûf-i muhtelifede dahi, şûr ve şek ve tezâd ve ihtilâf vardır. Maahâzâ mâhiyet i'tibâriyle o hurûfun her birisi baştan ayağa kadar müttehidir.²⁷⁰ [7/34]

Şiir:

فَلَا تَنْظُرُ إِلَى الْحَقِّ وَتَعْرِيه عَنِ الْخَلْقِ

Sen Hakk'ı halktan ârî kılar olduğun hâlde, Hak cânibine nazar etme!

Ya'ni sen Hakk'ı, ekvândan mücerred ve mezâhir-i halkıyyeden münez-zeh bir mevcûd-i hâricî ve O'nu halktan ve O'nun sıfâtından ârî kılmak sûretiyle O'na nazar etme! Zîrâ O'nu ekvândan tecrîd ve tenzîh edecek olur isen, vücûd-ı Hak ile vücûd-ı halka birer had ta'yîn ederek, her birinin kendi haddini tecâvüz etmeyeceğine hükmetmiş olursun. Hâlbuki Hak Teâlâ hazretleri zâtıyla her şeyi ihâta etmiştir ve bî-haddir.

وَلَا تَنْظُرُ إِلَى الْخَلْقِ وَتَكْسُوهُ سِوَى الْحَقِّ

Ve sen halka Hakk'ın gayrını ilbâs eder olduğun hâlde, halk cânibine nazar etme!

Ya'ni sen halkı, Hak'tan mücerred ve min-küllî'l-vücûh O'na mugâyir kılmak ve libâs-ı gayriyyet giydirmek sûretiyle ona nazar etme! Zîrâ Hak Teâlâ (Haddîd, 57/4) [Nerede olur iseniz O sizinle berâberdir.] buyurur. Belki sen, kesret-i halkıyyede vahdet-i zâtîyyeyi ve

²⁷⁰ Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, II, s. 283-284 (beyit: 2955-2956).

vahdet-i zâtiyyede dahi kesret-i halkıyyeyi görmek için halkta Hakk'a nazar eyle!

وَنَزَّهَهُ وَشَبَّهَهُ وَقُمَ فِي مَقْعَدِ الصِّدْقِ

Ve Hakk'ı tenzîh ve teşbîh et; ve mak'ad-ı sıdk makâmında kâim ol!

[7/35]

Ya'ni sen Hakk'ı, makâm-ı ahadiyyet hasebiyle halktan ve onda mevcûd olan şâibe-i kesret ve imkâniyet ve noksândan tenzîh et! Ve O'nu sem', basar ve irâde ve kudret gibi sıfât-ı kemâliyyenin kâffesiyle teşbîh eyle! Zîrâ sen tenzîh ile teşbîhi cem'edersen makâm-ı sıdkta kâim olmuş olursun. Ve bu sûret kâmillerin âdetidir; ve ona "makâm-ı cem'" derler; ve onda aslâ şâibe-i kizb yoktur.

وَكُنْ فِي الْجَمْعِ إِنْ شِئْتَ وَإِنْ شِئْتَ فَفِي الْفَرْقِ

Ve istersen makâm-ı cem'de ol; ve istersen makâm-ı farkta ol!

Ya'ni ey ârif sen, vaktâki vahdet-i hakîkiyye-i vücûdiyyeyi bildin ve maiyyet hükmü ile halkın bir vecihden Hak ve Hakk'ın bir vecihden halk olduğunu; ve makâm-ı farkta halkın halk, ve Hakk'ın dahi Hak idiğini; ve makâm-ı cem'-i mutlakta da halkın vücûdu olmaksızın her şeyin Hak olduğunu; ve makâm-ı fark-ı mutlakta dahi Hakk'ın gayrı olarak kevnde her şeyin halk bulunduğunu anladın ve bu makâmlarda mütehakkık oldun. Bu sûrette ister makâmât-ı cem'de ve ister makâmât-ı farkta ol! Artık sana zarar vermez; ve sen muhlis-i muvahhidsin.

تَحْزُ بِالْكُلِّ إِنْ كُلُّ تَبَدَّى فَصَبَّ السَّبْقِ

Eğer sana her biri zâhir olursa, sen cümlesiyle kasab-ı sebki hâiz ol!

Ya'ni cem' ve farktan, sana zâhir olan her bir makâmın yalnız birisine iktisâr etme! Zîrâ onlardan her birisine iktisâr, şer'ân mezmûmdur. Ve yalnız "cem'" zendeka; ve yalnız "fark" dahi şîrktir. Onlardan birisi zâhir olunca, sen kasab-ı sebki, ya'ni müsâbaka mızrağını hâiz ol! "Kasabu's-sebk" [7/36] burada zafer ve merâtib-i âliye ile fevz için istiâredir. Arablar, meydânın bir tarafına mızrak dikip atlarını koştururlar; evvel giden o mızrakları ahzedip, müsâbakayı kazanır; buna "kasabu's-sebk hâiz oldu" derler. Hulâsası, ey

ârif, ihrâz-ı merâtibde müsâbaka mızraklarını hâiz ol! Vech-i Hak halka ve vech-i halk Hakk'a nikâb olmasın, demek olur.

فَلَا تُغْنِي وَلَا تُبْقِي وَلَا تُغْنِي وَلَا تُبْقِي

İmdi sen fânî olmazsın, bâkî de kalmazsın; ve sen, ifnâ etmezsin, ibkâ da etmezsin.

Ya'ni sen "hakikat" cihetiyle Hak olduğun için, asla fânî olmazsın; ve halkiyet cihetiyle de bâkî kalmazsın. Zîrâ senin bu taayyünün bir vücûd-ı izâfiden ibârettir ki, iki ân içinde bâkî değildir; ve dâimâ teceddüddedir. Vücûdunun her bir zerresi fenâ bulup, yerine misli gelir. Çocuk iken küçük olan cesedin gittikçe ziyâdeleşip büyür; ve zayıf iken şişman ve şişman iken zayıf olursun. Senin senliğin bu sûretle bu âlem-i şehâdette böylece zâhir olduğu gibi, mevtın-ı âhirette dahi yine böyle olacaktır. Zîrâ "hakikat"ın ve rûhun ebeden fânî olmaz. Ve kezâlik sen a'yân-ı vücûdiyyeyi dahi ifnâ etmezsin; çünkü onların mezâhir-i Hak olup Hakk'ın onlarda ezelen ve ebeden mütecellî ve zâhir olduğunu bilirsin. Ve onları ibkâ dahi etmezsin; çünkü bu taayyünâtın, şems-i zâtın tecellîsi vaktinde buz gibi eriyip vücûd-ı izâfîlerinden üryan kalacaklarına vâkıfsın.

وَلَا يُلْقَى عَلَيْكَ الْوَحْيُ فِي غَيْرٍ وَلَا تُلْقَى

Ve senin üzerine vahy, gayr sûretinde ilkâ olunmaz; ve sen de gayra ilkâ etmezsin. [7/37]

Ya'ni ey ârif, sana hazret-i kudsten ve Cenâb-ı ilâhîden fâiz olan ilhâm, gayra ilkâ olunmaz; çünkü senin vücûdun Hakk'ın gayrı değildir. Sen Rabb-i hâssın olan ism-i ilâhînin sûretisin; ve ism-i ilâhî ise, isim sâhibinin gayrı değildir. Bu sûrette fâiz olan ilhâm, ancak senden sana ilkâ olunur. Ve kezâ cemî'-i ibâd dahi, ayrı ayrı birer ismin terbiyesi altındadır; ve bu isimlerin kâffesi, müsemmâ i'tibâriyle müttehidir ve müsemmânın "ayn"ıdır. Binâenaleyh sen, senden sana fâiz olan ilhâmı, muhtelifü's-suver olan ibâda ilkâ ettiğin vakit, yine ağıyâra ilkâ etmiş olmazsın. Zîrâ vücûdda ağıyâr yoktur; bu, ârifin hâlidir. Gâfil ise Hakk'ın vücûdunu ve kendi vücûdunu ve sâir halkın vücûdunu yekdiğerinden ayrı görür. Beyit:

*Ey dil bu yeter iki cihânda sana iz'ân
Birdir, bir iki olmağa yok, bilmiş ol, imkân
Hak söyleyicek sende, senin ortada nen var?
Âlemde senin "ben" dediğindir sana noksan.*²⁷¹

İmdi Hak Teâlâ hazretleri İsmâîl (a.s.) üzerine rızâ ve sıdk-ı va'd ile senâ etmiş olduğundan, Cenâb-ı Şeyh (r.a.) buraya kadar esrâr-ı rızâyı zikretti. Bundan sonra da esrâr-ı senânın beyân-ı hikmetine şürû' edip buyurur ki:

الثَّنَاءُ بِصِدْقِ الْوَعْدِ لَا بِصِدْقِ الْوَعِيدِ، وَالْحَضَرَةُ الْإِلَهِيَّةُ تَطْلُبُ الثَّنَاءَ الْمَحْمُودَ
بِالذَّاتِ، فَيُثْنِي عَلَيْهَا بِصِدْقِ الْوَعْدِ لَا بِصِدْقِ الْوَعِيدِ بَلْ بِالتَّجَاوُزِ، ﴿فَلَا
تَحْسَبَنَّ اللَّهَ مُخْلِفَ وَعْدِهِ رُسُلَهُ﴾ لَمْ يَقُلْ وَوَعِيدِهِ، بَلْ قَالَ: ﴿وَنَتَجَاوَزُ عَنْ
سَيِّئَاتِهِمْ﴾، مَعَ أَنَّهُ تَوَعَّدَ عَلَى ذَلِكَ.

Senâ sıdk-ı va'd ile, sıdk-ı va'id ile değildir; ve hazret-i ilâhiyye biz-zât mahmûd olan senâyı taleb eder. Binâenaleyh onun üzerine sıdk-ı va'id ile değil, sıdk-ı va'd ile, belki tecâvüz ile senâ olunur. Hak Teâlâ: ﴿فَلَا تَحْسَبَنَّ اللَّهَ مُخْلِفَ وَعْدِهِ رُسُلَهُ﴾ (İbrâhîm, 14/47) [Ey habîbim! Sen zannetme ki, Allah Teâlâ resûllerine karşı va'dinde hulf edicidir.] dedi, "va'idihî" demedi. Belki ﴿وَنَتَجَاوَزُ عَنْ سَيِّئَاتِهِمْ﴾ (Ahkâf, 46/16) [Biz onların seyyiâtından geçeriz.] dedi. Maahâzâ bunun üzerine teva'ud etti. [7/38]

Senâ, aklen ve âdeten, ancak senâ olunan kimsenin hayrâtı mukâbilinde olur; şürûr mukâbilinde senâ olmaz. Binâenaleyh hayr ile va'dedip de bu va'dini incâz eden kimse, bununla medh ve senâ olunur. Fakat şer ile va'id edip de bu va'idini incâz eden kimse bu îad ile senâ olunmaz; belki afvedip va'idinden tecâvüz ettiği vakit senâ olunur. Ve hazret-i ilâhiyye ise, kevnî için menba'-ı hayrât ve ma'den-i meserrâttır. Abîdini ademden vücûda çıkardığı ve onlara hulel-i kemâlâtı giydirip mezâhir-i esmâsı ve sıfâtı kıldığı cihetle, abîdinden bizzât senâ taleb eder. Şürûr ise, kevnî için umûr-i izâfiyye olup, tabâyia Adem-i mülâyemetten ibârettir. Binâenaleyh şerrin şer oluşu zâta nisbetle değildir. Nitekim âyet-i kerîmede buyurulur: مَا أَصَابَكَ

271 Beyitler Dîvâne Mehmed Çelebi'ye (v. 936/1529) âittir. Bk. Sarı vd., *Sultan Divânî ve Afyonkarahisar'da Mevlevîlik*, s. 132

مِنْ حَسَنَةٍ فَمَنْ اللَّهُ وَمَا أَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمَنْ نَفْسِكَ (Nisâ, 4/79) [Sana iyilikten bir şey isâbet ederse Allah'dandır; ve kötülükten bir şey isâbet ederse nef-sindendir.] Belki zât-ı Hakk'a nisbeten hepsi hayırdır. Çünkü mezâhirde zâhir olan Hak'tır. Nitekim âyet-i kerîmede buyrulur: قُلْ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ (Nisâ, 4/78) [De ki, hepsi Allah Teâlâ indindendir.] Ya'ni, Allâh'a mensûb olan hasenât ile, senin nefsine muzâf olan seyyiâtın kâffesi Allah indinden sâdır. Zîrâ hadd-i zâtında hayırdır. Ve her ne kadar sana nisbeten şürûr ise de, esmâ-i ilâhiyye iktizâsından olduğu için hayırdır. Ve sıdk-ı va'd ile senâ olunduğuna delîl olarak Hak Teâlâ hazretleri مُخْلِيفَ اللَّهِ (Meryem, 19/54) ya'ni "Ey habîbim! Sen zannetme ki, Allah Teâlâ resûllerine karşı va'dinde hulf edicidir" buyurdu; ve va'dinde değil, va'dinde hulf etmeyeceğini tasrîh eyledi; ve hattâ sıdk-ı va'id şöyle dursun, Hak Teâlâ وَتَجَاوَزَ عَنْ سَيِّئَاتِهِمْ (Ahkâf, 46/16) ya'ni "Biz onların seyyiâtından tecâvüz ederiz" buyurmakla usâta karşı afv ve tecâvüz ile muâmele eyleyeceğini va'detti. Hâlbuki her kim şu ve bu işyânı mürtekib olursa, ona şöyle ve böyle cezâ ederim diye, va'id etmiş idi. Velhâsıl va'id, abdin seyyiâtına mukâbil olup, bizzât mahmûd olmadığından, hazret-i ilâhiyye üzerine sıdk-ı va'id ile senâ olunmaz. [7/39]

فَأَتْنِي عَلَى إِسْمَاعِيلَ بَأَنَّهُ كَانَ صَادِقَ الْوَعْدِ، وَقَدْ زَالَ الْإِمْكَانُ فِي حَقِّ الْحَقِّ
لِمَا فِيهِ مِنْ طَلَبِ الْمُرَجَّحِ.

Böyle olunca, Hak İsmâîl (a.s.)'ı sâdık-ı'l-va'd olmasıyla senâ eyledi. Ve imkânda olan taleb-i müreccahtan dolayı Hak hakkında va'idin tahakkuku imkânı zâil oldu.

Ya'ni Hak, mâdemki İsmâîl (a.s.)'ı رَسُولًا نَبِيًّا (Meryem, 19/54) [Şübhe yok ki, o va'dinde sâdık idi ve bir resûl, bir nebî idi.] âyet-i kerîmesinde sâdık-ı'l-va'd olmasıyla medhetti; ve bundan, sıdk-ı va'd üzerine senâ olunduğu anlaşıldı; ve Hak ise kullarına a'mâl-i hasenelerine mukâbil mükâfat edeceğini va'd ve a'mâl-i seyyielere mukâbil dahi cezâ edeceğini va'id etmekle berâber, seyyiâttan tecâvüz ve afv ile muâmele buyuracağını da va'detti; ve إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا (Zümer, 39/53) [Muhakkak Allah Teâlâ bütün günâhları mağfîret eder.] ve إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ وَاَنْ يُشْرَكَ

كَذَلِكَ بِهٖ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَٰلِكَ (Nisâ, 4/48) [Şübhe yok ki Allah Teâlâ, zât-ı ulûhiyyetine şerîk ittihâz edilmesini mağfiret etmez. Onun dûnunda olanı da dilediği kimse için mağfiret eder.] buyurdu; şu hâlde mûcib-i senâ olan incâz-ı va'd ciheti müreccah bulundu; ve va'idin imkân-ı tahakkuku zâil oldu. Ya'ni iki sûret mümkün idi: Biri mükâfât, diğeri mücâzât. Va'd-i mükâfâtın incâzı mûcib-i senâ olup ve va'id-i mücâzâtın incâzı, mûcib-i senâ değil idi. Çünkü Hak uhûd-ı sâbıkasını incâz ettiği için, İsmâîl (a.s.)ı sıdk-ı va'd ile senâ buyurdu. Binâenaleyh imkânda olan müreccah cihet incâz-ı va'd olduğundan, Hak hakkında va'idin tahakkuku imkânı zâil oldu, gitti. Vel-hâsıl sıdk-ı va'id ile senâ olunmaz; ya'ni "Hamd ü senâ olsun o Allâh'a ki, kullarına envâ'-ı mücâzât ve ukûbât ile va'id edip, bu va'idini dahi incâz eyler" demek câiz değildir. Çünkü va'idin sıdkı mümkün değildir.

Şiir:

فَلَمْ يَبْقَ إِلَّا صَادِقُ الْوَعْدِ وَحْدَهُ وَمَا لِيُوعِدَ الْحَقَّ عَيْنِ تَعَايُنٍ

İmdi yalnız sâdiku'l-va'din gayrı bâkî kalmadı. Ve Hakk'ın va'idî için muâyene olunur bir "ayn" yoktur.

Ya'ni Hak hakkında, va'idin imkân-ı tahakkuku zâil olduğundan, yalnız sâdiku'l-va'd kaldı; [7/40] sâdiku'l-va'id kalmadı. Zîrâ tecâvüz ile va'din sıdkı vâcibdir; ve va'idin tenfizi ise تَخْوِيفًا إِلَّا بِالْآيَاتِ (İsrâ, 17/59) [Hâl-buki biz âyetleri ancak tahvîf için göndeririz.] âyet-i kerîmesi mûcibince mümkün değildir. Ve enbiyâ-yı zîşân hazarâtının âyât-ı va'id ile irsâlleri ancak ibâdî tahvîf ve tehdîd içindir; ve bu tahvîf dahi bi'l-ittikâ cemâl-i bâkemâl-i Hakk'a hicâb olan nefislerinin enâniyetinden kurtulmaları içindir. Ve Hakk'ın va'idine mahsûs olmak üzere muâyene olunur bir "ayn" yoktur. Çünkü va'id âsiler hakkında afv ve mağfiret ile, kâfirler ve münâfıklar hakkında da, azâblarının mizâclarına münâsib olan naîme inkılâbı ile zâil olur. Nitekim Cenâb-ı Şeyh (r.a.) buyurur:

وَإِنْ دَخَلُوا دَارَ الشَّقَاءِ فَإِنَّهُمْ عَلَى لَذَّةٍ فِيهَا نَعِيمٌ مُّبَايِنٌ

Ve gerçi dâr-ı şekâya dâhil olurlar ise de, onlar o dâr-ı şekâda bir lezzet üzerinedirler; o da naîm-i mübâyindir.

Ya'ni haklarında âyât-ı va'id vârid olan tâife, cehennem dediğimiz dâr-ı

şekāya girdiklerinde, orada ehl-i cennetin naîmine mübâyin olarak hâsıl olan bir naîmin lezzeti ile mütelezziz olurlar. Zîrâ ehl-i cennet nüfûs-i tayyibe olduklarından tayyibât ile; ve ehl-i cehennem nüfûs-i habîse olduklarından, necâset böceği nasıl ki gül kokusundan muazzeb ve kâzûrât ile mütelezziz olursa, onlar da habîsât ile tena'um ve telezzüz ederler. Bu beyt, âtîdeki beytin ibtidâsındaki “naîm-i cinânu'l-huld” ile tamam olur.

نَعِيمُ جَنَّاتِ الْخُلْدِ فَلَا مَرُءَ وَاحِدٌ وَبَيْنَهُمَا عِنْدَ التَّجَلِّي تَبَايُنٌ

Cinân-ı huldün naîmine, hâlbuki emr vâhiddir ve aralarında tecellî indinde mübâyenet vardır.

Ya'ni dâr-ı şekāya dâhil olanlar orada cinân-ı huldün naîmine mübâyin bir naîmden lezzet üzerinedirler. [7/41] Hâlbuki gerek ehl-i cennetin ve gerek ehl-i cehennemın tecellîsi emr-i vâhid olduğu gibi, emr-i iltizâz ve tena'umları dahi birdir. Şu kadar var ki, her birinin tecellîsi isti'dâdlarına; ve lezzet ve tena'umları da mizâclarına göredir. Ya'ni tecellî birdir, fakat isti'dâdlar muhtelifdir; ve lezzet dahi hadd-i zâtında emr-i vâhiddir, fakat mizâca göre tenevvü' eder. Beyit:

Halkın isti'dâdına vâbestedir âsâr-ı feyz

*Ebr-i nîsandan sade f dördâne, ef'i semm kapar*²⁷²

Meselâ bir toprakta biten ve bir su ile iskâ olunan kamış iki nevi' üzere zâhir olur. Birinin içi boş, âdî kamıştır; ve diğeri şeker kamışıdır. Bu zuhûr isti'dâdlarının iktizâsıdır; yoksa tecellîleri emr-i vâhiddir. Ve kezâ kimi insanın zevki mudârebe ve müşâtemededir; ve kiminin zevki ise, halka nevâzişle mülâtafadadır. Fakat zevkiyet i'tibâriyle ikisi de birdir. Ancak her birinin mizâcına münâsib olan bunlardır.

يُسَمَّى عَذَابًا مِنْ عُذُوبَةِ طَعْمِهِ وَذَلِكَ لَهُ كَالْقَشْرِ وَالْقَشْرِ صَائِنٌ

Uzûbet ta'mından nâşî “azâb” tesmiye olunur; ve bu lafz-ı azâb, azâba kısr gibidir; ve kısr hıfzedicidir.

Ya'ni ehl-i cehenneme mahsûs olan bu naîme, ta'mında tatlılık olduğu için “azâb” denilmiştir. Zîrâ azâb, aslında “azb”den me'hûzdür; ve “azb” lugatta “tatlı ve şîrin” ma'nâsına gelir. Nitekim “mâ-i azb” ve “lisânu az-

272 Mehmed Emin Belîğ (v. 1174/1761), *Divân-ı Belîğ*, s. 57.

bi'l-beyânı Arabî” derler ki, “tatlı su” ve “beyânı şîrîn olan lisân-ı Arabî” [7/42] demek olur. Binâenaleyh dâr-ı cehennemde küffâr hakkındaki azâb, hem “elem” ma'nâsını mutazammın olan azâb-ı ıstılâhîyi ve hem de “lezzet” ma'nâsına gelen azâb-ı lugavîyi câmi' olur. Ve bu “azâb” lafzı, onda mündemic olan “lezzet” ma'nâsı için kışır ve kabuk gibidir; ve kabuk içi muhâfaza eder. Ve bu sebeble hakâyık-ı eşyâyı idrâkten mahcûb olan gâfillerden o ma'nâ mahfûz kalır. Veyâhud ehl-i cennetin naîmi ehl-i cehennemnin naîmine nisbetle iç ve kabuk gibidir. Bunlar iç ile, onlar kabuk ile tena'um ederler. Nitekim bu âlemde dahi emsâli çoktur. Biz insanlar karpuzu ve kavunu yiyip tena'um ederiz; kabuklarını da hayvanlara atarız; onlar dahi bununla tena'um ederler. Hattâ hayvânâta içi verilse kabuk gibi makbûl gelmez. Nitekim “Eşek hoşaftan ne anlar” darb-ı mesel-i âmiyâne-si bu hakîkati pek açık bir sûrette tebyîn eder. Çünkü her ikisinin mizâclarına münâsib olan naîm bunlardır.

İmdi ehl-i sünnet'in mezhebi üzere ehl-i cehennemden azâb-ı ıstılâhî ebeden zâil olmaz; ve o azâb kâim oldukça da azâb-ı lugavî kâim bulunur. Şu kadar ki Müntakim onlardan intikâm aldıktan sonra: سَبَقَتْ رَحْمَتِي عَلَى غَضَبِي [Rahmetim gazabımı geçmiştir.] mücibince azâb-ı ıstılâhî bâkî iken müteallim olmazlar; ve bilakis mütelezziz olurlar. Zîrâ onlar hakkındaki rahmet, rahmet-i Rahmân'dır; ve “rahmet-i Rahmân” ise azâb ile mümtezicdir. Ve bu rahmet âmmeye şâmilidir. Nitekim dünyâda Hak, mü'minlere ve kâfirlere, bu rahmetle mütecellîdir; onun için bu âlemin ezvâkı hep elemle mümtezicdir. Fakat ehl-i cennet hakkındaki rahmet, “rahmet-i Rahîm”den olduğu için, onların naîmi naîm-i hâlistir; ve bu rahmet âmmeye şâmil değildir; belki rahmet-i hâssadır.

Ey sâhib-i firâset olan mü'min! Bu mizâcların ashâbını sen bu âlemde de anlayabilirsin. Nitekim Hak Teâlâ buyurur: وَلَتَعْرِفَنَّهُمْ فِي لَحْنِ الْقَوْلِ (Muhammed, 47/30) ya'ni “Yâ habîbim sen münâfıkîni üslûb-i kelâmılarından ve kelâmlarının lahninden bilirsin.” [7/43] *Mesnevî*:

يك نشانى سهلتر ز اهل نفاق	گفت يزدان مر نبى را در مساق
واشناسى مر و را در لحن و قول	گر منافق زفت باشد نغز و هول
امتحانى ميكنى اى مشتري	چون سفالين كوزها را مى خرى

می زنی دستی بر آن کوزه چرا تا شناسی از طنین اشکسته را
بانگ اشکسته دیگرگون می بود بانگ چاووشست پیشش می رود
بانگ می آید که تعریفش کند همچو مصدر فعل تصریفش کند

Tercüme ve îzâh: Hz.Yezdân Nebiyy-i zîşâna mahall-i sevk-i kelâmında, ehl-i nifâktan pek kolay bir nişân beyân buyurdu. Şöyle ki: Eğer münâfık, sûrette mücessem ve latîf ve bülend olsa da, sen onu elbette lahn-i kavilde anlar ve onun üslûb-ı kelâmından nasıl bir adam olduğunu tanırsın. Sen topraktan ma'mûl bardağı satın aldığın vakit, ey müşteri, onu tecrübe edersin. O bardağın üzerine bir el vurursun, niçin? Çatlak mıdır, değil midir anlamak için. Zîrâ çatlak olan bardağın sesi başka türlü olur. Sadâ, onun önde giden çavuşun sadâsıdır. Ya'ni bu sadâ pâdişâhın teşrîfini ihbâren önde giden nakîbin sadâsına benzer. Zîrâ müşteri çanak çömlek nev'inden mübâyaa edeceği şeye evvelen, tın tın [diye] eliyle vurur. Ve o sadâ, önde giden çavuşun sadâsı gibidir. İşte bunun gibi bâtını fâsid olan kimseden dahi sadâ gelir ki, o kimseyi ta'rîf eder. Bu hâl, kendisini fiil tasrîf eden masdara benzer; ya'ni sadâ fiil menzilesindedir. Fiil masdarı nasıl ki mâzî, muzârî', fâil, mef'ûl vesâire sîgalarla tasrîf ederse, sadâ dahi çatlakla çatlak olmayanı öylece tasrîf eder. Ve ilm-i sarfda mukarrerdir ki, eğer fiil, "kâim" ism-i fâili gibi, mualllel olursa onun masdarını dahi "kıyâmen" (قِيَامًا) sûretinde ta'lîl ederler. Ve eğer fiil mualllel değilse, masdarda dahi ta'lîl vâki' olmaz. "Kâveme ve kıvâmen" (قَاوَمَ وَقَوَامًا) gibi. Binâenaleyh fiilin masdarını tasrîf ettiği zâhir olur.²⁷³

وَاللَّهُ يَدْعُوا إِلَى دَارِ السَّلَامِ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ

[Allah Teâlâ selâmet yurduna dâvet eder ve dilediğini sırât-ı müstakîme hidâyet buyurur. (Yûnus, 10/25)]

İbtidâ: 13 Mart 1332, Cümâde'l-ûlâ 1334

[26 Mart 1916], Pazar sabâhı

İntihâ: 14 Cümâde'l-âhire 1334 ve 4 Nisan 1332

[17 Nisan 1916], Pazartesi gecesi, saat 3.30

²⁷³ Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, V, s. 219-221 (beyit: 792-797).

VIII

فَصْ حِكْمَةٍ رُوحِيَّةٍ فِي كَلِمَةٍ يَعْقُوبِيَّةٍ

BU FAS KELİME-İ YA'KŪBİYYE'DE MÜNDEMİC OLAN HİKMET-İ RŪHİYYE BEYÂNINDADIR

Bu “hikmet-i rûhiyye”nin Kelime-i Ya'kûbiyye'ye tahsîsinde iki vecih câizdir. Birincisi budur ki; Ya'kûb (a.s.)ın [oğullarına vasiyetini bildiren] إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَى لَكُمُ الدِّينَ فَلَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَأَنتُمْ مُسْلِمُونَ (Bakara, 2/132) [Muhakkak Allah sizin için “dîn” ıstıfâ ve intihâb eyledi. İmdi siz müslimîn olduğunuz hâlde ölünüz!] âyet-i kerîmesine nazaran, “rûhiyye”, “râ”nın zammı ile dir. Binâenaleyh Kelime-i Ya'kûbiyye, “hikmet-i dîniyye-i rûhiyye” ile telkîb olundu. Ve “rûh” ile “dîn” arasında tedbîr bulunduğu için bu fassın esâsını “dîn”e ve ahkâmına dâir olan hakâyık teşkîl eyledi. Zîrâ âlem-i şehâdetteki neş'et-i insâniyye ile ba'de'l-ba's olan neş'et-i insâniyye, “rûh” ile “dîn”in tedbîrini müştemildir.

“Rûh”un tedbîri iki kısım üzerinedir. Biri “tedbîr-i aklî”dir ki, ahlâk-ı ilâhiyye ile tahalluku ve sıfât-ı ilâhiyye ile ittisâfı ve sâir kemâlât-ı rabbâniyye ile istikmâli iktizâ eder. Diğer, rûhun bedeni tedbîr etmesi ve mesâlihi-ne nazar-ı ilmiyyesidir; ve bu tedbîr dahi tedbîr-i rûhî ve tabiîyi câmi'dir. Zîrâ onun bu tedbîrinden beden vech-i aslah üzere bekâsı ümîd olunur.

“Dîn”in tedbîri dahi iki vecih üzeredir: Bir vechi, “siyâset”tir ki, nizâm-ı âlem onunla muhâfaza olunur. Diğer vechi, nefsi hırâsettir ki, emr-i maâda ve avâkıb-i umûra onunla nazar olunur. [8/2] İmdi neş'et-i insâniyyede “dîn” ile “rûh”un tedbîrde münâsebeti olduğuna göre dîn, rûh mesâbesinde bulunduğundan Kelime-i Ya'kûbiyye dîni ve ahkâmını mutazammın olan “hikmet-i rûhiyye” ile tavsîf olundu. Zîrâ Ya'kûb (a.s.) üzerine emr-i dîn gâlib olup, dîni evlâdına tavsiye etmişti.

“Hikmet-i rûhiyye”nin Kelime-i Ya'kûbiyye'ye tahsîsindeki ikinci veche

gelince: Ya'kûb (a.s.)ın lisânından beyân buyurulan **وَلَا تَيْسُّوا مِنْ رَوْحِ اللَّهِ** (Yûsuf, 12/87) [Ve Allâh'ın rahmet ve râhatından me'yûs olmayın; zîrâ Allâh'ın revhından me'yûs olan ancak kâfirlerdir.] âyet-i kerîmesine nazaran “revhiyye”, “râ”nın fethi ile olur. Her nebînin hikmetinde, Kur'ân-ı Kerîm'de onun hakkında vârid olan şey zikrolunduğu cihetle, bu ma'nâ mülâhazasıyla bu vecih dahi câizdir. Mülâhaza-i ma'nâdaki tafsîl ve îzâh budur ki: Bu hikmette “dîn”in “inkıyâd” olduğu beyân buyuruluyor. “İnkıyâd” ile râhat-ı hakîkiyye hâsıl ve revh-ı dâim nâzil olur. Zîrâ herkes evâmîr-i Hakk'a münkâd olup nevâhîden müctenib olsa ve kendisini Allah Teâlâ hazretlerine teslîm etse, derece-i ulyâ ve râhat-ı kusvâya nâil olur. Nitekim âyet-i kerîmede **وَأَنِيبُوا إِلَىٰ رَبِّكُمْ وَأَسْلِمُوا** (Zümer, 39/54) ya'ni “Size azâbın vürûdundan evvel Rabb'inize rücû ediniz ve ona inkıyâd ediniz!” buyuruluyor. Demek ki, kişi Rabb'ine rücû edip O'na münkâd olmazsa, azâb nüzûlü bu adem-i inkıyâdın netîce-i tabîiyyesidir. Azâb ise revh ve râhatın zıddı olan elem ve ıztırâbı tevlîd eder. İşte bu i'tibâra göre de, bu hikmet, feth-i “râ” ile olmak üzere, “hikmet-i revhiyye” vasfı ile tavsîf kılındı. [8/3]

الدِّينُ دِينَانٌ، دِينَ عِنْدَ اللَّهِ تَعَالَى، وَدِينَ عِنْدَ مَنْ عَرَفَهُ الْحَقُّ تَعَالَى وَمَنْ عَرَفَهُ
مَنْ عَرَفَهُ الْحَقُّ، وَدِينَ عِنْدَ الْخَلْقِ، وَقَدْ اعْتَبَرَهُ اللَّهُ.

Dîn ikidir: Birisi Allâh'ın indinde; ve Hakk'ın bildirdiği kimsenin indinde; ve Hakk'ın bildirdiği kimsenin bildirdiği kimse indinde olan dîndir. Diğeri inde'l-halk olan dindir; ve Allah Teâlâ onu mu'teber kıldı.

“Dîn” lugatta, “inkıyâd” ve “cezâ” ve “âdet” ma'nâlarıdır. Bu üç ma'nânın “şer”e nakli câizdir. Zîrâ insân ahkâm-ı ilâhiyyeye bâtunen ve zâhiren inkıyâd etmez ve evâmîr-i ilâhiyyeyi ityânı ve nevâhîden ictinâbı i'tiyâd eylemezse, onun bu hâline cezâ terettüb eder. Aksi dahi böyledir. İmdi âyet-i kerîmede **إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ** (Âl-i İmrân, 3/19) [Muhakkak Allâh'ın indinde dîn, İslâm'dır.] buyurulduğu cihetle bilcümle enbiyâ-yı

izâma Hakk'ın bildirdiği ve onların kendi ümmetlerine bildirdikleri dîn, “dîn-i islâm”dır. Bu da Allâh'ın indinde olan dîndir. Ve “islâm” inkıyâddan ibârettir. Ma'lûmdur ki, abdin vücûdunda iki i'tibâr vardır:

Birisi “bâtın”ıdır ki o, onun fikridir. Nitekim *Mesnevî-i Şerîf* 'de buyrulur:

ای برادر تو همان اندیشه ما بقى تو استخوان و ریشه

Tercüme: “Ey birâder, sen ancak bir düşüncesin. Mâ-bekân kemik ve elyâfur.”²⁷⁴

Diğeri “zâhir”idir ki, o da onun sûret-i kesîfesi ve a'zâsı ve cevârihidir.

Abdin “bâtın”ı ile “inkıyâd”ı, Hakk'ın gönderdiği peygamberleri ve onların haberlerini aslâ tevakkuf ve şübhe etmeksizin tasdik ile îmân etmesidir. Ve “zâhir”i ile “inkıyâd”ı, Allah Teâlâ hazretlerinin lisân-ı Resûl ile Kitâb'ında ifâsını emrettiği şeyleri a'zâ ve cevârihi ile fiile getirmesidir. Meselâ abd, Hakk'ın emrettiği savm ve salât ve hac ve zekât gibi evâmiri ifâ eyleser zâhiren inkıyâddadır. Abd, [8/4] bâtını ve zâhiri ile münkâd olmadıkça inkıyâd ve itâatı kâmil olmaz.

“İnde'l-halk” olup Hakk'ın mu'teber addeylediği “dîn” dahi iki nevi' üzerinedir: Birisi fetret zamânında akıllarına olan tecellî-i hâs sebebiyle, vücûd-ı vâhid-i Hakk'ı idrâk eden ukalâ ve hükemâ taraflarından vaz'ına lüzûm görülen kavânîn-i mahmûdedir. Eflâtun ve Sokrat gibi hükemânın tezkiye-i nefis için kendi milletlerine irâe ettikleri tarîk gibi. Diğeri, en-biyâ (a.s.)ın getirdikleri şerâyie münkâd olmakla berâber, tezkiye-i nefis için bu şerâyie mugâyir olmayarak, kümmel-i mü'minîn tarafından vaz'edilen tarîk-i mücâhede ve riyâzât gibi umûr-i şâkkadır. Mutasavvife-i kirâm hazarâtının ahkâm-ı şer'iyye üzerine zâid, fakat maksad-ı şerîata muvâfık olarak vaz'ettikleri âdâb ve usûl gibi. Şerîat-ı Muhammediyye'nin vaz'ından mukaddem, ulemâ-i İseviyye tarafından mevzû ruhbâniyet de bu zümrendir. Ukalâ ve hükemâ tarafından vaz'olunan kavânîn-i mahmûdenin ind-i Hak'ta mu'teber olması, ancak vakt-i fetrete mahsustur. Yeni bir şerîat ile bir peygamber geldiği vakit, hükmü mensûh olup, ind-i Hak'ta kadr ve kıymeti kalmaz.

²⁷⁴ Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, III, s. 93 (beyit: 275).

فَالَّذِينَ الَّذِينَ عِنْدَ اللَّهِ هُوَ الَّذِي اصْطَفَاهُ اللَّهُ وَأَعْطَاهُ الرُّتْبَةَ الْعَلِيَّةَ عَلَى دِينِ الْخَلْقِ، فَقَالَ تَعَالَى: ﴿وَوَصَّى بِهَا إِبْرَاهِيمُ بَنِيهِ وَيَعْقُوبُ يَا بَنِيَّ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَى لَكُمْ الدِّينَ فَلَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَأَنْتُمْ مُسْلِمُونَ﴾ أَي مُنْقَادُونَ إِلَيْهِ.

İmdi “indallah” olan dîn, Allâh’ın ıstıfâ ve intihâb ederek dîn-i halk üzere rûtbe-i aliyye i’tâ eylediği dîndir. Binâenaleyh Hak Teâlâ buyurdu ki: “İbrâhîm ve Ya’kûb, oğullarına vasiyet eyledi ki: Ey oğullarım! Muhakkak Allah sizin için “dîn” ıstıfâ ve intihâb eyledi. İmdi siz müslimîn, ya’ni ona münkâdûn olduğunuz hâlde ölünüz!” (Bakara, 2/132)

Ya’ni “indallah olan dîn”in mertebesi, ukalâ ve hükemâ tarafından mevzû olan dînin mertebesinden âlîdir. Zîrâ bu dîni, Hak intihâb eyledi. Bu sebeble İbrâhîm ve Ya’kûb (aleyhime’s-selâm) oğullarına vasiyet eyledi ki: [8/5] “Ey oğullarım! Allah Teâlâ sizin için “dîn” intihâb etti. Artık halkın vaz’ettiği ahkâm ve kavâidin hükmü kalmadı. Onlara tebaiyetten vazgeçiniz de, siz ancak müslimlerden, ya’ni zâhiren ve bâtinen bu dîne münkâd olanlardan olduğunuz hâlde ölünüz!” (Bakara, 2/132).

وَجَاءَ الدِّينُ بِالْأَلْفِ وَاللَّامِ لِلتَّعْرِيفِ وَالْعَهْدِ، فَهُوَ دِينٌ مَعْلُومٌ وَمَعْرُوفٌ، وَهُوَ قَوْلُهُ تَعَالَى: ﴿إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ﴾، وَهُوَ الْإِنْقِيَادُ، فَالَّذِينَ عِبَارَةٌ عَنِ الْإِنْقِيَادِ، وَالَّذِينَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ هُوَ الشَّرْعُ الَّذِي أَنْقَدْتَ أَنْتَ إِلَيْهِ، فَالَّذِينَ الْإِنْقِيَادُ، وَالنَّامُوسُ هُوَ الشَّرْعُ الَّذِي شَرَعَهُ اللَّهُ تَعَالَى، فَمَنْ اتَّصَفَ بِالْإِنْقِيَادِ لِمَا شَرَعَهُ اللَّهُ لَهُ فَذَلِكَ الَّذِي قَامَ بِالدِّينِ وَأَقَامَهُ، أَي أَنْشَأَهُ كَمَا يُقِيمُ الصَّلَاةَ، فَالْعَبْدُ هُوَ الْمُتَنَشِّئُ لِلدِّينِ، وَالْحَقُّ هُوَ الْوَاضِعُ لِلْأَحْكَامِ، فَلَاإِنْقِيَادَ عَيْنٌ فِعْلِكَ، فَالَّذِينَ مِنْ فِعْلِكَ، فَمَا سَعِدْتَ إِلَّا بِمَا كَانَ مِنْكَ، فَكَمَا أَثْبَتَ السَّعَادَةَ لَكَ مَا كَانَ فِعْلَكَ كَذَلِكَ مَا أَثْبَتَ الْأَسْمَاءَ الْإِلَهِيَّةَ إِلَّا أَفْعَالَهُ، وَهِيَ أَنْتَ وَهِيَ الْمُحَدَّثَاتُ، فَبِأَثَارِهِ سُمِّيَ إِلَهًا وَبِأَثَارِكَ سُمِّيَتْ سَعِيدًا، فَانْزَلَكَ اللَّهُ تَعَالَى مَنْزِلَتَهُ إِذَا أَقَمْتَ الدِّينَ وَأَنْقَدْتَ إِلَى مَا شَرَعَهُ لَكَ.

Ve “dîn” ta’rîf ve ahd için, “elif ve lâm” ile geldi. Binâenaleyh o, ma’lûm ve ma’rûf olan dîndir; ve o, Hak Teâlâ’nın اِلَّا الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ (Âl-i

İmrân, 3/19), ya'ni "Muhakkak indallah olan dîn, islâmdır" kavlidir. O da inkıyâddır. Böyle olunca "dîn", senin inkıyâdından ibârettir. Ve "min-indillâh olan dîn", senin ona inkıyâd eylediğin şer'dir; imdi "dîn", inkıyâddır. Ve "nâmûs", Allah Teâlâ'nın şer' eylediği şer'dir. Binâenaleyh Allah Teâlâ'nın, kendisi için şer'ettiği şeye inkıyâd ile muttasıf olan kimse "dîn" ile kâim olan ve onu ikâme eyleyen, ya'ni onu inşâ eden kimse oldu. Nitekim namazı ikâme eder. Böyle olunca abd, "dîn"i münşîdir. Hak ise, ahkâm-ı şer'iyyeyi vâzı'dır. Şu hâlde "inkıyâd" senin fiilinin "ayn"ıdır. Demek ki [8/6] "dîn" senin fiilindedir. Binâenaleyh sen, ancak senden olan şeyle mes'ûd oldun. İmdi senin saâdetini, nasıl ki senin fiilin olan şey isbât etti ise, esmâ-i ilâhiyyeyi de ancak Allâh'ın ef'âli isbât eyledi; ve o, sensin; o da muhdesâtır. Böyle olunca O, âsârı ile "İlâh" tesmiye olundu; ve sen de âsârın ile "saîd" tesmiye olundun. İmdi sen "dîn"i ikâme ve Allâh'ın sana şer'ettiği şeye inkıyâd eylediğin vakit, Allah Teâlâ seni, kendi nefsi menzilesine inzâl eyledi.

Ya'ni إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ (Âl-i İmrân, 3/19) âyet-i kerîmesindeki "dîn" lafzı, ta'rîf ve ahd için olan "elif ve lâm" ile geldi. Harf-i ta'rîfsiz nekre olarak gelmedi. Ve "dîn", indallah "islâm" olduğuna ve "islâm" ise, "inkıyâd" ma'nâsına geldiğine göre, "dîn" senin inkıyâdından ibâret olur. İmdi "dîn", abd tarafından inkıyâd, ve "nâmûs", ya'ni kânûn, Allah Teâlâ'nın vaz'eylediği "şer'iat"tır. Binâenaleyh Allah Teâlâ'nın ibâdına mahsûs olarak vaz'ettiği kânûna inkıyâd ile muttasıf olan kimse, dîn ile kâim olan ve dîni ikâme eyleyen, ya'ni dîni inşâ eden kimse olur. Nitekim Hak Teâlâ namazı vaz'etti; ve namaz abdin a'zâ ve cevârihi ile ikâme olunur. Abd vücûd-ı muayyen-i kesîfi ile namazı ikâme edince, dîni inşâ etmiş olur; ve Hak ise ahkâm-ı şer'iyyeyi vaz'etmiş olur. Şu hâlde "inkıyâd", senin fiilinin "ayn"ıdır. Çünkü namaz ancak senin fiilindir; ve sen bu fiilin ile dîni inşâ ettin; ve dîn, inkıyâddır. Binâenaleyh senin fiilin inkıyâdın "ayn"ıdır. Demek ki dîn, senin fiilinden husûle geldi. Böyle olunca sen, ancak senden sudûr eden fiil sebebiyle mes'ûd oldun. Çünkü saâdet, senin sıfatındır; ve senin sıfatın ancak senin fiilinden [8/7] hâsıl olur. Binâenaleyh senin saâdetin yine senin fiilindendir. Zîrâ her bir fiil-i ihtiyârî mutlakâ fâilin nefsinde bir eser vücûda getirir. Sen Hakk'ın emirlerine "inkıyâd" edince O'na itâat et-

miş olursun; ve sen O'na itâat edince, O da sana itâat eder; ve senin kemâlini sana verir. Nitekim hadîs-i kudside buyurur: *أَنَا جَلِيسُ مَنْ ذَكَرَنِي وَأُنِيسُ مَنْ شَكَرَنِي وَمُطِيعُ مَنْ أَطَاعَنِي* ya'ni “Beni zikredenin celîsi ve şükredenin enîsiyim; ve Bana itâat edene mutî'im.”²⁷⁵ İmdi senin saâdetini, nasıl ki senin fiilin olan şey isbât etti ise, esmâ-i ilâhiyyeyi dahi, ancak Allâh'ın ef'âli isbât eyledi. Ve o ef'âl, sensin; ve O'nun ef'âli muhdesâtıdır. Velhâsıl Allah Teâlâ âsârı ile “İlâh” tesmiye olundu; ve sen de âsârın ile “saîd” tesmiye olundun.

Ma'lûm olsun ki, vücûdda birisi “bâtın”, diğeri “zâhir” olmak üzere iki i'tibâr vardır. Vücûdun bâtını “müessir” ve zâhiri “müesserün-fih”dir. Ve vücûdun bâtınında bî-nihâye şuûnât, ya'ni sıfât mündemicidir. Umûr-i ma'neviyye ve ma'küleden ibâret olarak bâtın-ı vücûdda muhtefî olan bu şuûnâta, zâhir-i vücûdda “ef'âl” tesmiye olunur. Ve ef'âl, “müesserün-fih” olan vücûdun zâhirinde ba'dehû zuhûr ettiği için, bittabî' hâdistir. Binâenaleyh bu ef'âl, muhdesâtıdır. Ve sâhib-i vücûdun âsâr ve ef'âli, zâhir olmadıkça, onun bir isim ile tesmiyesi mümkün değildir. İmdi bu gördüğümüz a'yân-ı vücûdiyyeden her biri, zât-ı latîf-i Hakk'ın şuûnâtından birer şe'nin mazharıdır; ve her bir şe'nin kemâli fiilen bir mazharda zâhir olduğu vakit, Allah Teâlâ o isim ile müsemma olur. İşte bu hakîkate [8/8] binâen senin bu vücûd-ı kesîf-i müteayyinin Allâh'ın fiilidir. Ve O'nun fiili olan bu vücûdun, muhdesâtıdır. Ve Allâh'a, onun âsârı ve ef'âli olan bu muhdesât sebebiyle “İlâh” tesmiye olundu; ve bu muhdesât me'lûh ve merbûb ve mahlûktur. Allah Teâlâ bunlarda ulûhiyet ve rubûbiyet ve hâlıkîyet sıfatıyla zâhir olduğundan “İlâh” ve “Rab” ve “Hâlık” tesmiye olunur.

İmdi *إِنَّ اللَّهَ خَلَقَ آدَمَ عَلَى صُورَتِهِ* [Allah Teâlâ âdemi kendi sûreti üzerine halketti.] hadîs-i şerîfi mûcibince, senin vücûdunun dahi, “bâtın”ı ve “zâhir”i vardır. Ve senin bâtınında bî-nihâye şuûnât mevcûd olup, onlar a'zâ ve cevârihin vâsıtasıyla, senin zâhirinde kisve-i fiile bürünerek zâhir olmadıkça, sen bunlar ile tesmiye olunmazsın. Meselâ bâtınında namaz

275 İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, II, s. 66; Ahmed b. Hanbel, *ez-Züh'd*, s. 99; Tüsterî, *Tefsîr*, s. 17, 49; Kelâbâzî, *Bahru'l-Fevâid*, I, s. 110; Beyhakî, *Şuabu'l-İmân*, II, s. 171; Kuşeyrî, *Risâle*, s. 354 (bâbü'z-zikr); Sîrcânî, *el-Beyâz ve's-Sevâd*, s. 176, 269; Zebidî, *İthâfû's-Sâde*, VII, s. 237. İlk ibâreden sonraki kısım *Fusûs* şerhlerinde yer almaktadır.

kılmak dâiyesi hâsıl olsa, o ef'âl-i mahsûsa ve erkân-ı ma'lûme senden zâhir olmadıkça, sana “musallî” denilmez. Eğer bâtınındaki bu ümniyeyi zâhir-i vücûdunda fiilen tahakkuk ettirirsen, bu eser ve fiilin sebebiyle, sana “abd-i saîd” tesmiye olunur. Böyle olunca sen “dîn”i ikâme ve Allâh'ın sana şer'ettiği şeye “inkıyâd” eylediğin vakit, Allah Teâlâ seni kendi nefsi menzilesine inzâl eyledi. Ya'ni bâlâda izâh olunduğu üzere sen Allâh'ın fiilisin. Allah Teâlâ seni inşâ etmekle, nasıl onun İlâh ve Rab ve Hâlık isimleri zâhir olur ise, senin fiilinden ibâret olan “dîn”i, sen dahi ikâme etmekle, öylece bir isim iktisâb etmiş olursun. Bu ise Allah Teâlâ'nın seni, sûrette kendi nefsi menzilesine inzâlî demek olur. Sûrette iştirâk olduğu gibi, “inkıyâd” husûsunda da Allah ile abd arasında iştirâk vardır. Sen dîni inşâ etmekle münkâd olduğun gibi, [8/9] Allah da taleb ettiğin şeyi vermekle sana münkâd olur. Nitekim hadîs-i kudsîde: “Bana itâat eden mutî'im” buyurulmuştur.

وَسَابَّسْتُ فِي ذَلِكَ إِنْ شَاءَ اللَّهُ تَعَالَى مَا تَقَعُ بِهِ الْفَائِدَةُ بَعْدَ أَنْ نُبَيِّنَ الدِّينَ
الَّذِي عِنْدَ الْخَلْقِ الَّذِي اعْتَبَرَهُ اللَّهُ، فَالَّذِينَ كُلُّهُ لِلَّهِ، وَكُلُّهُ مِنْكَ لَا مِنْهُ، إِلَّا
بِحُكْمِ الْأَصَالَةِ.

Ve Allah Teâlâ'nın mu'teber addeylediği “inde'l-halk olan dîn”i beyândan sonra, bunun hakkında fâidesi olacak şeyi, inşâallah karîben bastederim. İmdi dînin hepsi Allâh'a mahsustur. Ve onun hepsi sendendir; Allah'dan değildir. Ancak bi-hükmi'l-asâle Allah'dandır.

Cenâb-ı Şeyh-i Ekber (r.a.) yukarıda “dîn”in iki tarzda olduğu ve birisi “indallah” ve diğeri “inde'l-halk” bulunduğunu beyân buyurmuş; ve dînin ne demek olduğunu ve inkıyâdın netîcesini izâh eylemiş idi. Bu ibârede dînin ikinci nev'i olan “inde'l-halk dîn”i beyândan sonra, esrâr-ı dîniyye hakkında fâidesi bulunan tafsîlâtı beyân buyuracaklarını va'dederler. Ve dînin her iki nev'ini de birleştirip buyururlar ki: Gerek indallah ve gerek inde'l-halk olan dîn, bi-hükmi'l-asâle, Allâh'a mahsustur. Çünkü fiilin aslı ve ifâzası وَاللَّهُ خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُونَ (Sâffât, 37/96) [Allah Teâlâ sizi ve amellerinizi yarattı.] âyet-i kerîmesi mûcibince Hak'tandır; mezâhirden değildir. Ancak mezâhir, o ef'âl ve a'mâlî a'yân-ı sâbitelerinin isti'dâdât-ı husûsiyyeleriyle,

Hak'tan taleb ettikleri için, kendilerinden zuhûr eder. Bu hüküm, Zât'a ve "asl"a nazaran böyledir. Fakat senin vücûd-ı izâfînden ibâret olan fer'e ve esmâ-i müteayyineye nazaran, her iki nevi' dîn dahi sendendir; Allah'dan değildir. Çünkü dîn, inkıyâddır; ve inkıyâd senin filindir; ve filin mahall-i sudûru senin vücûd-ı kesîfindir; ve senin [8/10] bu vücûd-ı unsurın mevt dediğimiz hâlin vukûuyla inhilâl edince, "inkıyâd" ta'bîr olunan sıfat ve nisbet dahi zâil olur. İşte bu i'tibâra göre "dîn"in hepsi sendendir.

قال الله تعالى: ﴿وَرَهْبَانِيَّةً ابْتَدَعُوهَا﴾، وهي التَّوَامِيسُ الْحِكْمِيَّةُ الَّتِي لَمْ يَجِيءِ الرَّسُولُ الْمَعْلُومُ بِهَا فِي الْعَامَّةِ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ بِالطَّرِيقَةِ الْخَاصَّةِ الْمَعْلُومَةِ فِي الْعُرْفِ، فَلَمَّا وَافَقَتِ الْحِكْمَةُ وَالْمَصْلَحَةُ الظَّاهِرَةُ فِيهَا الْحُكْمَ فِي الْمَقْصُودِ بِالْوَضْعِ الْمَشْرُوعِ الْإِلَهِيِّ، اعْتَبَرَهَا اللَّهُ اعْتِبَارَ مَا شَرَعَهُ مِنْ عِنْدِهِ تَعَالَى، وَمَا كَتَبَهَا اللَّهُ عَلَيْهِمْ، وَلَمَّا فَتَحَ اللَّهُ بَيْنَهُ وَبَيْنَ قُلُوبِهِمْ بَابَ الْعِنَايَةِ وَالرَّحْمَةِ مِنْ حَيْثُ لَا يَشْعُرُونَ جَعَلَ فِي قُلُوبِهِمْ تَعْظِيمَ مَا شَرَعُوهُ يَطْلُبُونَ بِذَلِكَ رِضْوَانَ اللَّهِ عَلَى غَيْرِ الطَّرِيقَةِ النَّبَوِيَّةِ الْمَعْرُوفَةِ بِالْتَّعْرِيفِ الْإِلَهِيِّ، ﴿فَمَا رَعَوْهَا﴾ هَؤُلَاءِ الَّذِينَ شَرَعُوهَا وَشَرَعَتْ لَهُمْ ﴿حَقَّ رِعَايَتِهَا﴾ إِلَّا ابْتِغَاءَ رِضْوَانِ اللَّهِ، وَلِذَلِكَ اعْتَقَدُوا، ﴿فَاتَيْنَا الَّذِينَ آمَنُوا﴾ بِهَا ﴿مِنْهُمْ أَجْرُهُمْ﴾ وَكَثِيرٌ مِنْهُمْ، أَيُّ مَنْ هَؤُلَاءِ الَّذِينَ شَرَعَ فِيهِمْ هَذِهِ الْعِبَادَةُ ﴿فَاسْقُون﴾، أَيُّ خَارِجُونَ عَنِ الْإِنْقِيَادِ إِلَيْهَا وَالْقِيَامِ بِحَقِّهَا، وَمَنْ لَمْ يَنْقُدْ إِلَيْهَا لَمْ يَنْقُدْ إِلَيْهِ مُشَرَّعُهُ بِمَا يُرِضِيهِ.

Allah Teâlâ وَرَهْبَانِيَّةً ابْتَدَعُوهَا (Hadîd, 57/27) [İbtidâ' eyledikleri ruhbâniyet...] buyurdu. Ve o, öyle nevâmîs-i hikemiyyedir ki, âmmede ma'lûm olan resûl, örfde ma'lûm olan tarîka-i hâssa ile onları Allah indinden getirmedir. Vaktâki onlarda olan hikmet ve maslahat-ı zâhire, vaz'-ı meşrû' ile maksûdda hükm-i ilâhîye muvâfakat eyledi, "Allah Teâlâ onları, onların üzerine farzetmediği hâlde", kendi tarafından şer'ettiği şeye i'tibâr buyurduğu gibi, i'tibâr etti. Vaktâki Allah Teâlâ kendi ile onların kalbleri arasında, inâyet ve rahmet kapısını açtı; şuûrları olmadığı haysiyetten, onların kalblerinde şer'ettikleri şeyin ta'zîmini ikâ' eyledi ki, onlar onunla, ta'rîf-i ilâhî ile ma'rûf olan tarîk-i nebevînin gayrı tarîk üzere, Allâh'ın rızâsını taleb ederler. İmdi onları kendilerine şer' eden ve kendileri için şer'olunan kimseler, "ancak Allâh'ın

rızâsını talebden nâşî, [8/11] onun hakk-ı riâyeti ile onlara riâyet ettiler.” Ve bunun için i'tikâd eylediler. “Binâenaleyh onlardan, onlara î mân edenlere ecirlerini verdik; ve onlardan birçoğu fâsikündür.” (Hadîd, 57/27) Ya'ni onlara inkıyâddan ve onların hakkıyla kıyâmından hâriçtirler. Ve kim ki onlara inkıyâd etmese, onun Müşerrii; onu irzâ edecek şeyle ona münkâd olmaz.

Ma'lûm olsun ki, Cenâb-ı Şeyh (r.a.) dîn-i halkı sûre-i Hadîd'in son sahîfesinde mezkûr olan şu *وَقَفَّيْنَا بِعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ وَآتَيْنَاهُ الْإِنْجِيلَ وَجَعَلْنَا فِي قُلُوبِ الَّذِينَ اتَّبَعُوهُ رَأْفَةً وَرَحْمَةً وَرَهْبَانِيَّةً ابْتَدَعُوهَا مَا كَتَبْنَاهَا عَلَيْهِمْ إِلَّا ابْتِغَاءَ رِضْوَانِ اللَّهِ (Hadîd, 57/27)* âyet-i kerîmesinden iktibâs buyurmuştur. Âyet-i kerîmenin ma'nâyı münîfi budur: “Ve Biz Îsâ b. Meryem'i enbiyâ-yı sâlifeye halef kıldık; ve ona İncîl'i verdik. Ve ona tâbi' olanların kalblerinde re'fet ve rahmeti ve —onların üzerine farzetmediğimiz hâlde, ancak rızâ-yı ilâhîyi talebden nâşî, ibtidâ' eyledikleri— ruhbâniyeti halkettik. İmdi onlar, onlara hakk-ı riâyet ile riâyet etmediler. Böyle olunca onlardan î mân edenlere ecirlerini verdik; ve onlardan çoğu fâsikündür.”

Cenâb-ı Şeyh-i Ekber bu âyet-i kerîmeyi ma'nâ i'tibâriyle tefsîre şürû edip buyururlar ki: *وَرَهْبَانِيَّةً ابْتَدَعُوهَا* (Hadîd, 57/27) [...ibtidâ' eyledikleri ruhbâniyet...] kavî-i münîfi ile hükemâ ve ukalânın ibtidâ' ve ihtirâ' eyledikleri beyân buyurulan ruhbâniyet ve usûl-i tezkiye-i nefis, öyle bir kavânîn-i hikemiyyedir ki, mu'cize ve da'vâ-yı nübüvvet ile zuhûr eden ve âimme-i enâm indinde ma'lûm olan bir resûl, o kavânîn-i hikemiyyeyi, örfde ma'lûm olan tarîk-i hâss ile, ya'ni nübüvvet ve vahy tarîki ile, Allah Teâlâ cânibinden getirmedir. Belki dîn-i Îsâ'ya mensûb olan ulemânın ve dîn-i Muhammedî'ye tâbi' bulunan sulehânın veyâhud bir peygamberin ahkâm-ı dîniyyesi cârî olmayan akvâm arasında, bu zamân-ı fetrette yaşayan ukalâ ve hükemânın kalblerinde min-indillâh vâki' olan ilhâm ve ilkâ ile o kavânîn-i hikemiyye takarrür eyledi.

İmdi şer'-i ilâhîden, maksûd [8/12] olan hükm-i ilâhî nüfûs-i nâkısının ikmâli olduğu ve bir peygamberin dînine tâbi' olan ulemâ ve sulehâ ile zamân-ı fetretteki ukalâ ve hükemânın vaz'ettikleri usûl ve kavânîninde zâhir olan hikmet ve maslahat dahi, kezâlik nüfûs-i nâkısının ikmâli bulunduğu

cihetle, bu zevât-ı kirâmın maksûdları, şer'-i ilâhîden maksûd olan hükm-i ilâhîye muvâfık geldi. Bunun için Allah Teâlâ bu kavânîn-i hikemiyyeyi o zevât üzerine farzetmediği hâlde, kendi tarafından inzâl buyurduğu şer'e i'tibâr eylediği gibi, mu'teber addetti. Vaktâki Allah Teâlâ kendisiyle bu zevâtın kalbleri arasında inâyet ve rahmet kapısını açtı; onların vukûfları olmadığı hâlde, kalblerine bu vaz'ettikleri kavânîne ta'zîm ve riâyet hissinin ilkâ buyurdu. Ve bu zevât-ı kirâm ile onlara tâbî' olanlar, bu kavânîne ta'zîm ve ahkâmını icrâya riâyet netîcesinde, ta'rîf-i ilâhî ile ma'rûf olan tarîk-i nebevînin gayrı tarîk üzere, Allâh'ın rızâsını taleb ederler. Zîrâ tarîk-i nübüvvet ile gelen şer'iatta, bu şer'iat ile amel edenlere ne gibi mükâfât verileceği cânib-i Hak'tan sarâhaten va'd buyurulmuştur. Hâlbuki bu zevâtın vaz'ettikleri kavânînin ta'zîmi ve ahkâmına riâyet netîcesinde ne gibi bir mükâfât verileceği mechûldür. Ancak ehl-i dîn olan ukalâ düşündüler ki, insan hayvanın bir nev'idir. Fakat onda bir hâssa vardır ki hayvânât-ı sâirede yoktur. Cenâb-ı Hak'tan münzel olan şerâyi', insanın galebe-i hayvâniyyetini izâle ve bâtını olan nefs-i nâtıkasını tasfiye içindir. Binâenaleyh bu maksada sür'atle vusûl için taklîl-i taâm ve menâm ile riyâzet ve zikre muvâzabat gibi tarîk-i nebevî ve ahkâm-ı şer'iyye üzerine zâid olarak birtakım usûl vaz'ettiler. Bu usûl, şer'-i ilâhîden maksûd olan hükm-i ilâhîye muvâfık geldiği için, sünnet-i hasenedir, bid'at-i seyyie değildir.

Zamân-ı fetrette olan hükemâya gelince, bunlar da kezâ aklen düşündüler ki, kâinâtın hey'et-i mecmûasını yerli yerinde icâd ve tedbîr eden bir Sâni'-i Hakîm vardır; ve eşyâdan her bir şey kemâle müteveccihdir. [8/13] Ve bu eşyâ içinde en mükemmel olan mahlûk insandır. Zîrâ müdrîk ve mütefekkindir. Maahzâ o da hayvânâtın bir nev'idir. Hâlbuki onun kemâli, idrâk ve tefekküründe olduğu için, bu cihetini ihmâl etmesi ve cihet-i hayvâniyyetine teveccühle onun icâbât ve iktizââtında müstağrak olması, noksânını mûcib olur. Bu hâl ise, kasd-ı hilkate mugâyirdir. Binâenaleyh bu mahlûku kendi kemâline tevcih için hayvâniyyetine bir yular takmak lâzımdır. İşte bu gâyeve vusûlü te'mîn için, hükemâ-yı mezkûre dahi birtakım usûl ve kavâid vaz'ettiler; ve vahdet-i Sâni'e ve insanın tenvîr-i bâtınına dâir birtakım eserler yazıp neşrettiler; ve bu usûl ve kavâid onlara ilhâm tarîki ile vârid oldu. Hükemâ-yı yunâniyyeden ba'zılarına vâki' olan il-

hâmât gibi. Fakat Çin'de efkâr-ı tenâsühü neşreden Konfüçyüs; ve Hind'de putperestliği vaz'eden Buda; ve Mecûsîliği ihdâs eden Zerdüşt ve emsâli bu zümreden değildirler. Ve onlara vâki' olan ilkâ, ilkâ-yı şeytânîdir. Zîrâ âlemin hey'et-i mecmûası Kur'ân-ı fiilîdir. Kur'ân-ı lafzî nasıl ki يُضِلُّ بِهِ كَثِيرًا (Bakara, 2/26) [O, Kur'ân sebebiyle çok kimseleri idlâl eder ve çok kimselere hidâyet verir.] vasfını hâiz ise, Kur'ân-ı fiilî dahi öylece bu vasfı hâizdir. Çünkü esmâ-i ilâhiyye mütekâbildir. Ve âlem ise mezâhir-i esmâ-i ilâhiyyedir. Dâimâ hak mukâbilinde bâtul; ve bâtul mukâbilinde de hak tezâhür eder.

İmdi bu kavânîni kendi nefislerine şer' eden ulemâ ve hükemâ ve onlara ittibâa teşvîk olunan bunların efrâd-ı kavmi, ancak Allâh'ın rızasını taleb için, o nevâmîs ve kavânîne hakkıyla riâyet ettiler. Ve bu usûl ve kavâidin hakikatine, bu rızâ-yı ilâhî için i'tikâd eylediler. فَاتَّبَعْنَا الَّذِينَ آمَنُوا مِنْهُمْ أَجْرَهُمْ (Hadîd, 57/27) “Binâenaleyh onlara îmân edenlere biz ecirlerini verdik.” وَكَثِيرٌ مِنْهُمْ “Kendileri için ulemâ ve hükemâ tarafından bu şer' vaz'olunan birçok kimseler,” فَاسِقُونَ “fâsıkdırlar.” Ya'ni bu kavânîne inkıyâddan ve bunların hakkı ile kâim olmaktan hâriçtirler. Ve bu ibâdete inkıyâd etmeyen kimselere, bi'l-asâle onun Müşerrii olan Hak, o kimseleri irzâ edecek şey ile onlara münkâd [8/14] olmaz. Ya'ni ahkâm-ı mezkûre bir peygamber tarafından teblîğ edilmediğinden bunlar ile amel vâcib değil ise de, onlar mahzâ rızâ-yı ilâhîyi tahsîl için, bu ahkâm ile ameli, kendi nefislerine vâcib kıldıklarından ve hakkıyla bunlara riâyet edenlerden Allah râzı olacağını i'tikâd eylediklerinden, Cenâb-ı Hak dahi, bunlara envâr-ı kudsiyye ve kemâlât-ı nefsiyye ve cennet ve hayır ve sevâb gibi kendilerini irzâ edecek şeyleri ecir olarak i'tâ buyurdu. Bu kavânîn, ulemâ ve hükemâyâ Allah tarafından ilhâm tarîkiyle vârid olduğundan, onun Müşerrii bi'l-asâle Hak olmuş olur; ve bunlara inkıyâd etmek, Allâh'a inkıyâd etmektir. Allâh'a inkıyâd edenlere, Allah dahi bir şey vermek sûretiyle münkâd olur. Bu ahkâma riâyet etmeyen fâsıklar ise Hakk'a inkıyâd etmemiş olduklarından, Hak dahi onlara bir şey vermemek sûretiyle muâmele eder; ve o fâsıklara münkâd olmaz.

لَكِنَّ الْأَمْرَ يَقْتَضِي الْإِنْقِيَادَ، وَبَيَّانُهُ أَنَّ الْمُكَلَّفَ إِمَّا مُنْقَادًا بِالْمُوَافَقَةِ وَإِمَّا

مُخَالِفٌ، فَالْمُؤَافِقُ الْمُطِيعُ لَا كَلَامَ فِيهِ لِتَيَانِهِ، وَأَمَّا الْمُخَالِفُ فَإِنَّهُ يَطْلُبُ
بِخِلَافِهِ الْحَاكِمَ عَلَيْهِ مِنَ اللَّهِ أَحَدَ أَمْرَيْنِ، إِمَّا التَّجَاوُزَ وَالْعَفْوَ، وَإِمَّا الْأَخْذَ
عَلَى ذَلِكَ، وَلَا بُدَّ مِنْ أَحَدِهِمَا، لِأَنَّ الْأَمْرَ حَقٌّ فِي نَفْسِهِ، فَعَلَى كُلِّ
حَالٍ قَدْ صَحَّ انْقِيَادُ الْحَقِّ إِلَى عَبْدِهِ لِأَفْعَالِهِ وَمَا هُوَ عَلَيْهِ مِنَ الْحَالِ،
فَالْحَالُ هُوَ الْمُؤَثِّرُ، فَمِنْ هُنَا كَانَ الدِّينُ جَزَاءً، أَيْ مُعَاوَضَةً بِمَا يَسُرُّ أَوْ
بِمَا لَا يَسُرُّ، فَبِمَا يَسُرُّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ، هَذَا جَزَاءٌ بِمَا
يَسُرُّ، وَمَنْ يَظْلِمُ مِنْكُمْ نُذِقْهُ عَذَابًا كَبِيرًا، هَذَا جَزَاءٌ بِمَا لَا يَسُرُّ،
وَنَتَجَاوَزُ عَنْ سَيِّئَاتِهِمْ هَذَا جَزَاءٌ، فَصَحَّ أَنَّ الدِّينَ هُوَ الْجَزَاءُ، [وَكَمَا أَنَّ
الدِّينَ هُوَ الْإِسْلَامُ، وَالْإِسْلَامُ عَيْنُ الْانْقِيَادِ، فَقَدْ انْقَادَ إِلَى مَا يَسُرُّ وَإِلَى مَا لَا
يَسُرُّ وَهُوَ الْجَزَاءُ]، هَذَا لِسَانَ الظَّاهِرِ فِي هَذَا الْبَابِ.

Lâkin emr, inkiyâdı iktizâ eder; ve onun beyânı budur ki: Muhakkak mükellef, ya muvâfakat ile münkâddır; veyâ muhâliftir. İmdi zâhir olduğu için, muvâfık-ı mutî hakkında söz yoktur. Muhâlîfe gelince [8/15] o, kendi üzerine hâkim olan hilâfı sebebiyle, Allah'dan iki emrin birini talep eder. Ya tecâvüz ve afvı veyâ bunun üzerine ahzı; ve onlardan birisi lâzımdır. Zîrâ emr, nefsinde haktır. İmdi alâ-küllî-hâl, abdin ef'âlinden ve üzerinde bulunduğu hâlden nâşî, onun abde inkiyâdı sahîh oldu. Binâenaleyh abdin hâli müessirdir. Böyle olunca bu makâmdan dîn, “cezâ” oldu. Ya'ni hoş ve nâhoş şeyle muâvaza oldu. Hoş olan şeyle muâvaza رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ (Mâide, 5/119) [Allah onlardan râzı oldu ve onlar da O'ndan râzı oldular.]dır. İşte bu, mesrûr olacak şeyle “cezâ”dır. وَمَنْ يَظْلِمُ مِنْكُمْ نُذِقْهُ عَذَابًا كَبِيرًا (Furkân, 25/19) [Sizden zulmeden kimseye biz âzab-ı kebîri tattırırız.] Bu da mesrûr olmayacak şeyle “cezâ”dır. وَنَتَجَاوَزُ عَنْ سَيِّئَاتِهِمْ (Ahkâf, 46/16) [Biz onların seyyiâtından geçeriz.] Bu da “cezâ”dır. [Nitekim dîn, “islâm”dır; ve islâm ise ayn-ı “inkiyâd”dır. Hak abde sürûr verecek seyyie ve sürûr vermeyecek seyyieyi münkâd oldu; ve abdin hâli ha-sebiyle ona inkiyâd cezâdır.]²⁷⁶ İmdi dînin “cezâ” olduğu sâbit oldu.

276 Arapça metin ve tercüme kısmında köşeli parantez içine aldığımız kısım, *Fusûs* neşirlerinde ve Bosnevî şerhinde mevcuttur. Ahmed Avni Bey bu kısmı aktarmamış olmakla birlikte şerh kısmının sonunda mânâsına yer verdiği için eklemeyi uygun gördük.

Ve işte bu, bu bâbda lisân-ı zâhirdir.

Cenâb-ı Şeyh (r.a.) yukarıda “dîn-i halk” ı beyândan sonra, gerek “dîn-i Hak” ve gerek “dîn-i halk” hakkında sûret-i umûmiyyede ba’zı fevâid bas-tedeceklerini beyân buyurmuşlardı. Bundan sonraki bahislerde bu va’d-i âlîlerini incâz buyurup derler ki:

Emr-i ulûhiyyet ve şân-ı rubûbiyyet, Hak tarafından inkıyâdı; ve abd ister münkâd olsun ve ister muhâlif olsun, onun talebi üzerine i’tâyı iktizâ eder. Ve bu düstûr-i hakîkatin tafsîli budur ki: Ahkâm-ı şer’iyye ile mükellef olan abd, ya bu ahkâmı icrâ etmek sûretiyle Hakk’a inkıyâd eder, veyâhud evâmire muhâlefet ve nevâhîye muvâzabat eyler. Abd-i mutîin hâli vâzıh ve zâhir olduğu için, onun hakkında irâd-ı kelâma lüzûm yoktur. Fakat abd-i muhâlif, Gafûr isminin kemâli ve hükmü kendisinde zâhir olmak için, ya afvı talep eder; veyâhud Müntakim ve Kahhâr isimlerinin hükmü ve kemâli kendinde zâhir olmak için, bu muhâlefeti sebebiyle muâhaze-yi talep eder. Bu iki emrin biri abdin ef’âlinden ve üzerinde bulunduğu hâliinden dolayı vâki’ olur. Ve bu iki emir, abdin ayn-ı sâbitesine ve onun isti’dâd-ı ezelîsine taalluk ettiğinden [8/16] bu mes’ele sırr-ı kadere âittir; ve sırr-ı kader gaybu’l-guyûbdur. Bu bâbdaki tafsîlât **Fass-ı Üzeyrî**’de mündericidir. Rubâî:

ای بر تو پدید هر چه پنهان کردم عصیان همه بر امید غفران کردم
گیرم که بسی خلاف فرمان کردم آخر نه هر آنچه خواستی آن کردم

Tercüme: “Ey her neyi gizledim ise sana âşikâr olan Zât-ı ecell ü a’lâ! Bütün isyânı, senin Gaffâr ism-i şerîfinden ümîdvâr olarak işledim. Farzedeyim ki, senin fermânına birçok muhâlefetlerde bulundum. Nihâyet, sen her neyi diledin ise, ben onu yapmadım mı?”²⁷⁷

İşte Hak tarafından emr-i i’tâ, abdin istihkâkı üzerine cereyân eder; ve abdin hâli neyi iktizâ ederse, Hak tarafından o verilir. Zîrâ inkıyâdda müessir olan abdin hâlidir. Eğer abd Hakk’a münkâd ise, Hak dahi, muvâfık “cezâ” ile ona münkâd olur. Ve eğer muhâlif ise ve abdin hâli de afvı iktizâ ediyorsa, Hak ona afvı ve mağfireti ile münkâd olur; ve o abde, muhâlefeti

²⁷⁷ Rubâî için bk. Câmi, *Nakdu’n-Nusûs*, s. 172; Yâkub Han Kaşgarî, *Tavzîhu’l-Beyân*, s. 138, 268.

sebebiyle taleb ettiği Afüvv ve Gafûr ve Gaffâr isimleriyle bittecellî ona münkâd olur. Binâenaleyh abdin bu muhâlefeti onun mazharında, kemâlin ziyâde zuhûruna sebep olur. Ve eğer abd-i muhâlifin ayn-ı sâbitesinin isti'dâdı muâhazeyi taleb ederse, Hak ona kahr ve intikâm ile münkâd olup, ona Kahhâr ve Müntakim isimleriyle tecellî eder. Velhâsıl Hak tarafından hükm-i mahsûsu cezbe için abdin hâli müessirdir. Ve abdin Hakk'a inkıyâdı, tâat ile Hakk'a muvâfakatinden ibâret olduğu gibi, Hakk'ın abde inkıyâdı dahi, abdin hâli “cezâ”dan neyi iktizâ ediyorsa, Hakk'ın abde o şey ile muvâfakatinden ibârettir. İşte bu nokta-i nazara göre dîn, “cezâ” demek olur. [8/17] Ya'ni dîn, abdin ef'âlinden olmak makâmından “cezâ”dır. Ta'bîr-i diğerle dîn, abdin mesrûr olacağı ve olmayacağı şeyle, onun hâli muktezâsınca, muâvazadır. Abdin hoşuna gidecek ve tabîatına mülâyim gelecek şeyle muâvazayı Cenâb-ı Hak رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ (Mâide, 5/119) [Allah onlardan râzı oldu ve onlar da O'ndan râzı oldular.] kavliyle beyân buyurdu. Zîrâ Allah Teâlâ bir kimseden râzı olacak olursa, o kimseye lutuf ve nevâzişle muâmele eder; ve tabîat, lutuf ve nevâzişten memnûn olur. Ve Cenâb-ı Hak, hoşla gitmeyecek ve tabîata mülâyim gelmeyecek şeyle muâvazayı وَمَنْ يَظْلِمِ مِنْكُمْ نَذِقْهُ عَذَابًا كَبِيرًا (Furkân, 25/19) ya'ni “Sizden zulmeden kimseye biz âzab-ı kebîri tattırırız” kavliyle beyân eyledi. Zîrâ bu Hakk'ın abdine kahırla muâmelesidir; ve kahr abdi te'lîm eder. Te'lîm ve ta'zîb ise, elbette hoşla gitmez ve tabîata mülâyim gelmez.

Ve kezâ Hak Teâlâ وَتَجَاوَزُ عَنْ سَيِّئَاتِهِمْ (Ahkâf, 46/16) ya'ni “Biz onların seyyiâtından geçeriz” buyurur ki, bu da “cezâ”dır; fakat mülâyim ve gayr-ı mülâyim kayıdlarıyla mukayyed değildir. Velâkin bir kimse seyyiâtıyla muâhaze olunmayıp afvedilecek olursa mesrûr olur. İşte abdin, muktezâ-yı hâline göre, dînin “cezâ”, ya'ni muâvaza olması, kesb-i sıhhat eyledi.

Velhâsıl dîn, “islâm”dır; ve islâm ise “inkıyâd”dır; ve Hakk'ın abde inkıyâdı, onun hâline göre icâb eden bir “cezâ”dır. İmdi “dîn”in “cezâ” olması ve Hakk'ın abde inkıyâdı ma'nâsına gelmesi, lisân-ı zâhir ile söylenmiş bir sözdür. Onun sırrı ve sırrının sırrı âtîde beyân buyurulur.

وَأَمَّا سِرُّهُ وَبَاطِنُهُ، فَإِنَّهُ تَجَلَّى فِي مِرَاقَةِ جُودِ الْحَقِّ، فَلَا يَعُودُ عَلَى الْمُمَكِّنَاتِ
مِنَ الْحَقِّ إِلَّا مَا تُعْطِيهِ ذَوَاتُهُمْ فِي أَحْوَالِهَا، فَإِنَّ لَهُمْ فِي كُلِّ حَالٍ صُورَةً،

فَتَخْتَلِفُ صُورُهُمْ لاختِلَافِ أحوَالِهِمْ، فَيَخْتَلِفُ التَّجَلِّي لاختِلَافِ الْحَالِ، فَيَقَعُ
الْأَثَرُ فِي الْعَبْدِ بِحَسَبِ مَا يَكُونُ، فَمَا أَعْطَاهُ الْخَيْرَ سِوَاهُ وَلَا أَعْطَاهُ ضِدَّ الْخَيْرِ
غَيْرُهُ، بَلْ هُوَ مُنْعِمٌ ذَاتُهُ وَمُعَذِّبُهَا، فَلَا يَذُمَّنَّ إِلَّا نَفْسَهُ وَلَا يَحْمَدَنَّ إِلَّا نَفْسَهُ،
[8/18] ﴿فَلِلَّهِ الْحُجَّةُ الْبَالِغَةُ﴾ فِي عِلْمِهِ بِهِمْ، إِذِ الْعِلْمُ يَتَّبِعُ الْمَعْلُومَ.

Onun sırrına ve bâtinına gelince: İmdi o, vücûd-ı Hak âyînesinde bir tecellîdir. Böyle olunca, Hak'tan mümkinât üzerine âit olan şey, ancak onların ahvâlinde zâtlarının Hakk'a verdiği şeydir. Zîrâ mümkinâtın her hâlde bir sûreti vardır. Şu hâlde mümkinâtın ihtilâf-ı ahvâlinde nâşî sûretleri muhtelifdir. Binâenaleyh ihtilâf-ı hâlden dolayı, Hakk'ın tecellîsi muhtelif olur. Binnetîce abdde Hakk'ın eseri, onun hasebi üzere vukû' bulur. İmdi ona hayrı, onun gayrı vermedi; ve ona, zıdd-ı hayrı onun gayrı i'tâ etmedi. Belki o, zâtını mün'im ve muazzibdir. O, ancak kendi nefsinin zemmetsin; ve ancak kendi nefsinin hamdeylesin! Şu hâlde Hakk'ın onlara ilminde, "Allah için hüccet-i bâliğa sâbittir" (En'âm, 6/149). Zîrâ ilim, ma'lûma tâbî'dir.

Bu bahsin rûhu, her ne kadar **Fass-ı Âdemî**'de tefsîl edilmiş ise de, burada dahi bir mukaddeme îrâdına lüzûm görüldü: Ma'lûm olsun ki, "vücûd" bir mefhûm-i küllîden ibâret olup, bilcümle sıfât ve esmâdan müstağnidir. Ya'ni "vücûd", vücûd olabilmek için, kendisinin sıfât ile mevsûf ve esmâ ile müsemmâ olmasına hâcet yoktur. Bunlar olsa da olmasa da, "vücûd" yine vücûddur. Ve bu mefhûm-i küllînin bir asla istinâdı sahil olmaz. Ya'ni "Vücûd, neye müsteniddir; ve nereden çıkmıştır?" suâli doğru değildir. Çünkü bu mefhûm-i küllî bir şeye istinâd etse, müstakil olmamak ve diğer bir vücûda muhtâc olmak lâzım gelir. Ve bu suâl teselsül edince, ilâ-mâ-lâ-yetenâhî gider; ve bir mebdee vusûl mümkün olmaz. Binâenaleyh bu "vücûd-ı hakîkî"; kendisiyle kâim olmak ve müstenedün-ileyhi bulunmamak ve bir hadd ile mahdûd olmayıp bî-intihâ olmak lâzım gelir. Ve "vücûd"un vücûduna delîl, ancak yine kendi zâtıdır. Ve onun vücûduna îrâd edilecek olan delâil-i mantıkîye, yine o vücûdda dâhil [8/19] buluna-

çağından, vücûdun izâfâtından olur; ve izâfât ise, zâtın nikâb ve hicâbıdır. Meselâ bir mahbûbenin delîl-i cemâli, ancak onun vech-i zâhiridir. Ve yüzüne koyduğu peçe, zâtına izâfe ettiği bir şeydir. Bu ise nikâb ve hicâbıdır. Binâenaleyh “vücûd”un mevcûdiyetine îrâd edilecek delâil-i mantıkıyye zâiddir ve hicâbıdır; ve zâhiri hicâblamak ise külfettir.

İmdi bu “vücûd-ı Hakîkî” vücûd-ı Hak’tır; ve cemî’-i mevcûdatın mebedidir. Bu mebdee ehl-i hakikat, şimdi içinde bulunduğumuz mertebe-i taayyünde, birtakım ıstılâhât ile işâret etmişlerdir ki, onlar: Mertebe-i ahadiyyet, künh-i zât, zât-ı baht, gayb-ı mutlak, âlem-i lâhût, âlem-i lâ-taayyün, âlem-i ıtlâk, amâ-yı mutlak, vücûd-ı mahz, vücûd-ı mutlak, zât-ı sırf, ümmü’l-kitâb, beyân-ı mutlak, nokta-i basîta ve gaybül-guyûb gibi birtakım esmâdır. Ve esmâ zâtın hicâbı olduğundan, zât bu esmâ tahtında ihtifâ eylemiştir; ve âlem-i taayyünâtta zâtın ihtifâsı, onun iktizâ-yı zâtîsidir; ve muhtefî olan şeye, elbette bir isim ile işâret olunmak lâzımdır. Yoksa, zât-ı sırf, bu mertebe-i ıtlâkında kemâl-i izzet ve istiğnâ sâhibidir. Hakîkatte bu mefhûm-i küllîde ne makâm, ne mertebe, ne isim, ne resim, ne sıfat ve ne mevsûf vardır. Ya’ni kendisinde bilkuvve mevcûd olan şuûnâtı, sıfât ve esmâyı izhâr etmemiştir. Bu şuûnât bu mertebede zâtın “ayn”ıdır; ve zâtta mahv ve müstehlektir.

Vaktâki, **Fass-ı Âdemî**’de îzâh olduğu üzere, zât-ı sırf kendisinde bilkuvve mevcûd olan sıfât ve esmânın ahkâm ve âsârını müşâhede etmek istedi, **Fass-ı Sâlihî**’de beyân edileceği vech ile, emr-i îcâda teveccüh buyurdu; ve o sıfât ve esmânın sûretlerini ilminde îcâd eyledi; ve ilim, zâtın “ayn”ı olduğu cihetle, bu sûretler vücûd-ı zâtta peydâ oldu. Bu hâl, “zât-ı sırf”ın mertebe-i zâttan kendi sıfât ve esmâsı mertebesine tenezzül demek olur. Zîrâ sûretten münezzeh ve müteâlî olan zât, sıfât ve esmâsı hasebiyle birtakım suver-i ilmiyyeye bürünmüş ve bu sûretleri kendi ilminde [8/20] müşâhede eylemiş bulunur. Ve müşâhede, zâtın yine kendisini müşâhede etmesi demektir. Ehl-i hakikat, bu mertebeye de birtakım ıstılâhât vaz’etmişlerdir ki, onlar da: Âlem-i ceberût, taayyün-i evvel, tecellî-i evvel, mertebe-i vâhidiyyet, akl-ı evvel, cevher-i evvel, hakikat-i Muhammediyye, rûh-ı izâfî, rûh-ı küllî, gayb-ı muzâf, kitâb-ı mübîn, âlem-i esmâ, a’yân-ı sâbite, âlem-i mücerredât, âlem-i mâhiyyât ve berzah-ı kübrâ isimleridir.

“Zât-ı sırf”da şuûnât-ı zâtiyye arasında temâyüz olmadığı hâlde, bu mertebede ilmen yekdiğerinden ayrılırlar. Meselâ Hâdî ismi Mudill’den ve Dârr ismi Nâfi’den temeyyüz eder.

Zât-ı mutlak-ı latîf bu mertebeden sonra, ilimde sâbit olan suver hasebiyle, cevâhir-i nûrâniyyeden ibâret olarak mer-tebe-i ervâha tenezzül eder. Ve bu mertebede her bir isim, cevher-i nûrânî olarak vücûd bulur. Bunlar dahi Hakk-ı latîf’in bizzât taayyün ve tekâsûfunden başka bir şey değildir. Ve buna âlem-i emr de denir.

Fakat bu tenezzülât-ı vücûddan maksad, kemâl-i zuhûr ve izhâr olduğundan, bu mer-tebe-i tenezzül ile iktifâ, münâfi-i gâye idi. Binâenaleyh zât-ı latîf bundan sonra bir mer-tebe daha tenezzül buyurdu; ve bu cevâhir-i mücerredeye birer suver-i hayâliyye iksâ eyledi ki, bu mer-tebeye: Âlem-i melekût, âlem-i misâl, âlem-i hayâl, berzah-ı suğrâ ve âlem-i tafsîl derler. Velâkin bu âlemde dahi kemâl-i zuhûr ve izhâr hâsıl olmaz. Çünkü suver-i hayâliyye her ne kadar açık bir sûrette görülür; ve arzı ve tûlü ve umku ölçülebilir ise de, kesâfeti olmadığından veznedilemez. Aynada muntabî’ olan sûret gibi.

Binâenaleyh bu gâyeye vusûl için, zât-ı mutlak-ı latîf, bizzât bir derece daha kesîf olan libâs-ı taayyüne büründü; ve bu sûretle bilcümle esmâ ve sıfâtının sûretlerini, kendi vücûdu âyînesinde kemâliyle müşâhede eyledi. Ve bu mer-tebe, merâtibin eksefi olup, ehl-i hakikat bu mer-tebeyi: Şühûd-ı mutlak, âlem-i şehâdet, âlem-i mülk, âlem-i nâsût, âlem-i halk, âlem-i his, âlem-i anâsır, âlem-i ecsâm, âlem-i mevâlîd ilh... gibi esâmî ile tevsîm ederler.

İmdi bu tenezzülâtın cümlesi zât-ı latîf-i Hakk’ın mer-tebe mer-tebe suver-i kesîfeye bürünerek zâhir olmasından ibârettir. [8/21] Nitekim Ebu’l-Hasan Gûrî (k.s.) buyurur: *شُبْحَانَ مَنْ لَطَّفَ نَفْسَهُ فَسَمَّاهُ حَقًّا وَكَثَّفَ نَفْسَهُ*: “O Zât-i eccl ü a’lâyı tenzîh ederim ki, nefsin ve zâtını latîf kılıp Hak tesmiye etti; ve kesîf kılıp halk tesmiye etti.” Ve bu hakîkati tavzîhan Abdülkerîm Cîlî (k.s.) *el-İnsânu’l-Kâmil* nâmındaki eser-i âlîlerinin de âtîdeki beyânâtta bulunmuşlardır:

فَكَانَ الْحَقُّ هَيُولَى الْعَالَمِ، قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: ﴿وَمَا خَلَقْنَا السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا إِلَّا

بِالْحَقِّ، فَمَثَلُ الْعَالَمِ مَثَلُ الثَّلَجِ، وَالْحَقُّ سُبْحَانَهُ تَعَالَى الْمَاءِ الَّذِي هُوَ أَصْلُ هَذَا الثَّلَجِ، فَاسْمُ تِلْكَ الثَّلَاجَةِ عَلَى ذَلِكَ الْمُنْعَقِدِ مُعَارٌ وَاسْمُ الْمَائِيَّةِ عَلَيْهِ حَقِيقَةٌ، وَقَدْ نَبَّهْتُ عَلَى ذَلِكَ فِي الْقَصِيدَةِ الْمُسَمَّاةِ بـ«الْبَوَادِرِ الْعَيْبِيَّةِ فِي النَّوَادِرِ الْعَيْبِيَّةِ» وَهِيَ قَصِيدَةٌ عَظِيمَةٌ لَمْ يَنْسَجِ الزَّمَانُ عَلَى كَمِّ الْحَقَائِقِ مِثْلَ طَرَايِهَا، وَلَمْ يَسْمَحِ الدَّهْرُ بِفَهْمِهَا لِاعْتِرَازِهَا وَمَوْضِعِ التَّنْبِيهِ فِي قَوْلِي: شَعَرُ

وَمَا الْخَلْقُ فِي التَّمَثَالِ إِلَّا كَتَلْجَةٍ وَأَنْتَ بِهَا الْمَاءُ الَّذِي هُوَ نَابِعٌ
وَمَا الثَّلَجُ فِي تَحْقِيقِنَا غَيْرُ مَائِهِ وَغَيْرَانِ فِي حُكْمِ دَعْتِهِ الشَّرَائِعُ
وَلَكِنْ يَذُوبُ الثَّلَجُ يَرْفَعُ حُكْمُهُ وَيُوضَعُ حُكْمُ الْمَاءِ وَالْأَمْرُ وَاقِعٌ

Tercümesi: “Hak Teâlâ âlemin “heyûlâ” sıdır. Allah Teâlâ “Semâvât ve arzı ve onların mâbeynindeki olan eşyâyı, ancak Hak ile yarattık” (Hicr, 15/85) buyurdu. İmdi âlemin meseli, kara benzer; ve Hak Sübhânehû ve Teâlâ, bu karın aslı olan su gibidir. Binâenaleyh bu karın ismi, bu mün’a-kad üzerine iâre olunmuştur; ve onun üzerine ism-i mâiyyet hakîkattir. Ve ben bu hakîkate *Bevâdirü’l-Gaybiyye fî Nevâdiri’l-Ayniyye* ismi ile müsem-mâ olan kasîdede tenbîh eyledim. Ve o, öyle bir kasîde-i azîmedir ki, za-man onun kümm-i hakâyıkı üzerine, onun tırâzı gibi dokumadı; ve dehr, onlara vukûf için, tefhîm husûsunda müsâmaha etmedi. Kavlimde mev-zî’-i tenbîh şu beyitlerdir:

“Halk, timsâl husûsunda ancak kara benzer; ve sen nâbî’ olan susun ki, o halkı mülâbissin. Ve kar, bizim tahkîkimizde, suyun gayrı değildir. Ve hâlbuki şerâyiin da’vet eylediği hükümde her ikisi de yekdiğlerinin gayrıdır. Velâkin kar eriyip, onun hükmü kalkar [8/22] ve suyun hükmü vaz’ edilir; ve emr-i vücûd böyle vâki’dır.”²⁷⁸

İmdi tenezzülât-ı vücûdu biraz daha îzâh için bu misâli tevsî’ edelim: Havâ-yı nesîmîde olan buhâr kemâl-i letâfetinden dolayı havâss-i hamse ile hissedilmez. Bir derece tenezzül edince kesîf bir bulut olur. Bu hâlde iken gözle görülür. Bir derece daha tenezzül edip su oldukça evvelki mertebe-den daha kesîf olur; ve bir mertebe daha tenezzül edip buz olduğu vakit, merâtib-i sâbıkanın cümlesinden eksef olur. Maahâzâ bulut, su ve buz, buhârın vücûduna başka bir mâdde dâhil olmakla tahassul etmedi. Belki

278 Krş. Cîlî, *el-İnsânü’l-Kâmil*, s. 51-52 (7. bâb); *en-Nâdirâtü’l-Ayniyye maa Şer-hi’n-Nâblusî*, s. 94 (beyit: 164-166); *İnsân-ı Kâmil* (trc. A. Mecdî Tolun), s. 96.

bunlar ba'zı şerâit tahtında buhârın muhtelif libâs-ı taayyünâta bürünerek zâhir olmasından ibârettir. Burada gördüğümüz tahavvülâtın kâffesi, buhârın min-haysü's-sıfât tagayyürâtıdır. Yoksa, buhâr, min-haysü'z-zât bu merâtibin hiçbirisinde mütehavvil değildir. Zîrâ mütehavvil ve mütegayyir olsa idi, buz eridiği vakit su; ve harâretin te'sîriyle bulut; ve bulut dahi yine mertebe-i letâfete rücû' ile bilâ-tagayyür evvelki gibi buhâr olamamak lâzım gelirdi. İmdi buhâr her bir libâs-ı taayyüne büründükçe, başka bir isim ile tevsîm edilmiş oluyor; ve o mertebede aldığı isim ile yâdolunup, artık ona buhâr denmiyor. Meselâ buluta, suya ve buza "buhâr" tesmiye olunamayacağı gibi, bunlara buhâr da denemez. Zîrâ buhâr, min-haysü'z-zât bunlar gibi değildir. Ve buhârın gayrı da denemez. Çünkü vücûd-ı müstakilleri yoktur. Hepsinin vücûdu izâfî ve i'tibârîdir; ve hakîkatte cümlesi buhârdan başka bir şey değildir. Velâkin zâhirde birbirine mugâyir göründükleri gibi, nazar-ı şerîatta, başka başka ahkâmı hâizdirler. Buzun hakîkati su olmakla berâber, suyun vazîfesini göremez. Su ile tahâret mümkündür; fakat kar ve buz tahâret için isti'mâl edilemez. Meğer ki eriyip su ola.

İmdi fezâ-yı bî-nihâyede, nefes-i Rahmânî olan "esîr"den, sehâb-ı muzîlerin bi't-tekâsûf zuhûru ve onların dahi derece derece buhâr-ı nârî ve mâyi'-i nârî hâlinde küreler şeklide tekâsüfleri ve ba'dehû kısr [8/23] bağlayıp avâlim-i kesîfe hâlinde devirleri bu misâle mutâbıktır. Ve "nefes-i Rahmânî" hakkındaki tafsîlât **Fass-ı İsevî**'de gelecektir.

Bu mukaddeme ma'lûm olduktan sonra metnin şerhine mübâşeret edelim: Metn-i sâbıktaki beyânât lisân-ı zâhir üzere vâki' olmuş idi. Fakat beyânâtın sırrı ve bâtını budur ki: Hak Teâlâ, isimleriyle a'yân-ı sâbite âyînelerinde ve a'yân-ı sâbite dahi vücûd-ı Hak âyînesinde zâhir olur. Şu hâlde a'yân-ı sâbite Hakk'ın ve Hak dahi a'yân-ı sâbitenin âyînesi olmuş olur. İmdi Hak a'yân-ı sâbiteye âyîne olunca, abd, ayn-ı sâbitesi i'tibârîyle Hakk'ın âyîne-i vücûdunda ayn-ı mümkün hasebiyle, Deyyân isminden zâhir olan bir tecellîdir. Demek ki, Hakk'ın abd-i mütedeyyine inkiyâdı,

kendisinin tab'ına mülâyim olan şey ile, Hak'tan celâsını taleb eylediği ve istid'â eylediği ism-i Deyyân'ın tecellîsidir. Ta'bîr-i diğerle abd-i mütedeyyin öyle bir ismin mazharıdır ki, o isim onun mütedeyyin olmasını iktizâ eder. Ve onun ayn-ı sâbitesi, ilm-i ilâhîde peydâ olduğu hinde, bu sûretle ma'lûm-i ilâhî olmuştur; ve o abdin hakîkati, ya'ni ayn-ı sâbitesi, Hak'tan bu tecellîyi taleb etmiştir. Hak dahi ifâza-i vücûd ile onun talebini is'âf etmiştir. Binâenaleyh abd-i mütedeyyin, mecbûren mütedeyyindir. Fakat bu cebir, ona kendi hakîkatinden ve isti'dâd-ı ezelisinden gelir. Ve onun hakîkatinin isti'dâdı mec'ûl değildir, ya'ni mahlûkiyetle mevsûf değildir. Ve kezâ gayr-ı mütedeyyin olan abdin adem-i inkıyâdı dahi, isti'dâd-ı ezelisinden gelir. Binâenaleyh o da mecbûrdur. Şu hâlde bunların zâtları ve hakikatları Hakk'a ezelde ne ilim i'tâ etmişlerse, âlem-i imkânda, ya'ni hazret-i şehâdetde, onların üzerine âit olan şey dahi ancak odur. Ve mümkünâttan her bir ferdin, ilm-i ilâhîde mutlakâ birer sûreti vardır; ve bu sûretler yekdiğerinden mütemeyyizdir; birbirine benzemez. Çünkü esmâ-i ilâhiyenin havâssı muhtelifdir. Bu sûretler ise, o esmânın in'ikâsâtıdır. Böyle olunca, bu ihtilâf-ı ahvâlden dolayı, Hakk'ın tecellîsi dahi muhtelif olur. Binâenaleyh Hak tarafından "cezâ", a'yân-ı sâbitenin Hakk'a verdikleri ilim hasebiyle ve Hakk'ın âyîne-i vücûdunda [8/24] mütecellî olan sûret iktizâsıyladır. Ve a'yân-ı sâbite, ne hâl üzere idiyeler, kendilerine o şeyin teklîf olunmasını ve kendilerine o ahvâl ile "cezâ" eylemesini, Hakk'a teklîf ederler. Ve onların bu teklîfini Hak dahi, "cezâ" olarak onlara verir. Ve binnetîce abdin üzerinde Hakk'ın eseri, ancak abdin hasebi, ya'ni ezelde ayn-ı sâbitesinin bulunduğu hâl üzere vukû' bulur. Ve bu hakîkate işâreten hadîs-i şerîfte **كُلُّ مَيْسَرٍ لِّمَا خُلِقَ لَهُ** [Her bir kimse ne için yaratılmış ise, o, ona kolay gelir.]²⁷⁹ ve âyet-i kerîmede dahi **كُلُّ يَمْعَلٍ عَلَى شَاكِلَتِهِ** (İsrâ, 17/84) [De ki: Herkes kendi tabiatı ve tarîkati üzerine amel eder.] buyurulmuştur. Binâenaleyh bir kimse ezelde hangi ismin mazharı olarak ilm-i ilâhîde sâbit olmuş ise, bu âlem-i dünyâda, o ismin hazînesinde meknûz olan ahvâlî izhâr etmek o kimseye bilâ-külfet âsân gelir. Abd-i mütedeyyine, gayr-ı mütedeyyin olmak güç geldiği gibi, gayr-ı mütedeyyin olan kimseye mütedeyyin olmak

279 Buhârî, "Tefsîr", 92; Müslim, "Kader", 1; Ebû Dâvud, "Sünne", 16; Tirmizî, "Kader", 3; İbn Mâce, "İftitâhu'l-kitâb", 10; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, s. 56.

dahi ölümden beter gelir. Bu bahiste suâl ve cevâb çoktur. Fakat *Fusûsu'l-Hikem*'in maârif ve hakâyıkı, alâ-tarîki'l-ihâta ma'lûm olunca bunların hiçbirisine hâcet kalmaz. Nitekim bu bahsin istinâd ettiği en mühim nokta isti'dâdın gayr-ı mec'ûl olmasıdır ki, bu da **Fass-ı Üzeyrî**'de îzâh olunur.

İmdi gerek hayrî ve gerek zıdd-ı hayrî, abde kendi zâtının gayrî olan biri vermedi. Belki abd ezelde Hak'tan bunlar ile zuhûru taleb etti; ve Hak dahi onun talebini is'âfen ifâza-i vücûd eyledi. Şu hâlde zâtına in'âm eden ve zâtını ta'zîb eden, ancak abdin kendidir. Eğer abde cezâ-yı gayr-ı mülâyim isâbet ederse, abd kendisini zemmetmelidir. Çünkü bu azâbın menbaı kendidir. Ve cezâ-yı mülâyim ve sevâb isâbet ederse, yine kendi nefesine hamdetmelidir. Çünkü menba'-ı in'âm kendidir. Demek ki Hakk'ın ibâdıyla muâmelesi, ancak onların ilm-i ilâhîde sübûtu ve sûretlerinin irtisâmı hasebiyledir. Bu hâlde Allah için hüccet-i bâliğa sâbit olur. Çünkü bâlâdaki mukaddemede îzâh olunduğu üzere, vücûd-ı mutlak-ı Hakk'ın ilk tenezzülünde, o ibâdın hakâyıkı Hakk'ın ne sûretle ma'lûmu olmuş iseler, Hak bu ilmi hasebiyle onların üzerine hükmetti; ve Hakk'ın ilmi ise, bu ma'lûmâta tâbî'dir. İlmin ma'lûma tâbî' olduğu **Fass-ı Şîsî**'de îzâh edilmiş ise de, kârîîn-i kirâmı külfet-i tettebbu'dan [8/25] tahlîs için, ba'zı fevâid ilâvesiyle burada dahi mücmelen tekrâr olunur:

Ma'lûm olsun ki, ilm-i Hak, biri zâtî ve diğeri sıfâtî ve esmâî olmak üzere iki nevi'dir: "İlm-i zâtî", zât-ı mutlak-ı Hakk'ın bilcümle sıfât ve esmâ izâfesinden münezzeh ve müstağnî bulunduğu mertebe-i ahadiyyette, kendi zâtına olan ilminden ibârettir. Bu ilim, zât-ı mutlakın "ayn"ı olup, bu mertebede ilim, âlim, ma'lûm nisbetleri zât-ı sırfda mahv ve müstehlektir. Binâenaleyh bu mertebede ilmin ma'lûma tâbiyeti mes'elesi mevzû'-i bahs olamaz. "İlm-i sıfâtî ve esmâî" ise, zât-ı sırfda ve mertebe-i gaybu'l-guyûbda bilkuve mevcûd ve muhtefî olan bilcümle nisebin suver-i ilmiyye ile zuhûr ettiği mertebe-i vâhidiyyete taalluk ettiğinden burada ilim, âlim ve ma'lûm nisbetleri yekdiğerinden temeyyüz eder. Ve Mudill isminin sûret-

lerinden bir sûret olarak ilm-i ilâhîde sâbit olan bir kâfirin ayn-ı sâbitesi, o sûretle ma'lûm-i ilâhî olur; ve Hakk'ın ilmi dahi o ma'lûma tâbi' olur. Böyle olunca Hakk'a mertebe-i sîfât ve esmâda ilmi i'tâ eden, ma'lûmât olmuş olur.

Misâl: İnsanın gülme, ağlama gibi birçok niseb-i zâtıyyesi vardır. Bil-farz hiç gülmemiş ve ağlamamış olan bir insan, kendinde bu nisbetlerin mevcûdiyetini bilir; ve bu ilim insanın kendi zâtına olan ilmidir. Fakat bu ilm-i zâtî mücmeldir. İnsanın zâtına, gülmesinin ve ağlamasının tarzı mahfidir. Bu ihtifâ ancak zuhûr ile zâhir olur. Vaktâki insan ağlar ve güler, ona bunların tarzı tafsîlen ma'lûm olur. Evvelki mertebede bu niseb insanın zâtının “ayn”ı ve onun olduğu bir zamandan beri kendi vücûdu ile berâber idi. Fakat insan, sonradan sadâ ile güldü ve ağladı; ve kendisinin vechinde hâsıl olan hâlleri âyînede müşâhede etti. Bu defa kendisinin ne vech ile gülüp ağladığını alâ-tarîki'l-müşâhede bildi; ve evvelki ilme nazaran, bu ilim hâdis oldu. Fakat bu ikinci ilm-i tafsîliyi insan, hâriçten almadı. Belki bu ilmi, yine insanın zâtı zâtına i'tâ eyledi. Binâenaleyh bu ilim, gayrdan müstefâd değildir. Zîrâ “ma'lûm” insanın şuûnâtından birer şe'ndir ki, mertebe-i zuhûrda ma'lûmiyetle muttasıf oldu. Ondan evvel mertebe-i Zât'ta [8/26] enker-i nekerâtıtan idi. Nitekim bu bahsin tafsîli **Fass-ı Lokmânî**'de gelecektir.

Abdülkerîm Cîlî (k.s.) *el-İnsânul-Kâmil* nâmındaki eser-i şerîfinin on yedinci bâbında:

إِعْلَمَ أَنَّ الْعِلْمَ صِفَةُ نَفْسِيَّةٍ أَزَلِيَّةٍ، فَعِلْمُهُ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى بِنَفْسِهِ وَعِلْمُهُ بِخَلْقِهِ عِلْمٌ وَاحِدٌ غَيْرُ مُنْقَسِمٍ وَلَا مُتَعَدِّدٍ، وَلَكِنَّهُ يَعْلَمُ نَفْسَهُ بِمَا هُوَ لَهُ وَيَعْلَمُ خَلْقَهُ بِمَا هُمْ عَلَيْهِ، وَلَا يَجُوزُ أَنْ يُقَالَ إِنَّ مَعْلُومَاتٍ أَعْطَتْهُ الْعِلْمَ مِنْ نَفْسِهَا لِإِنَّهَا يَلْزَمُ مِنْ ذَلِكَ كَوْنُهُ اسْتِفَادَ شَيْئاً مِنْ غَيْرِهِ، وَلَقَدْ سَهَّاءَ الْإِمَامُ مُحْيِي الدِّينِ بْنِ الْعَرَبِيِّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ حَيْثُ قَالَ: إِنَّ مَعْلُومَاتِ الْحَقِّ أَعْطَتْ الْحَقَّ الْعِلْمَ مِنْ نَفْسِهَا، فَلَنَعْذِرُهُ وَلَا نَقُولُ أَنَّ ذَلِكَ مَبْلَغُ عِلْمِهِ.

Ya'ni “İlim, sıfat-ı nefsiyye-i ezeliyyedir. Binâenaleyh Hak Sübhânehû ve Teâlâ'nın kendi nefesine ve halkına olan ilmi, ilm-i vâhid olup gayr-ı

münkasimdir ve taaddüd etmez. Velâkin o, kendi nefsinin, kendine mahsûs olan şeyle ve halkını dahi, üzerinde bulundukları şeyle bilir. Ve bir şeyin kendisinin gayrından müstefâd olması lâzım gelmemek için, “ma'lûmât, kendi nefislerinden ilmi i'tâ ettiler” demek câiz olmaz. İmâm Muhyiddîn ibn Arabî (r.a.), “muhakkak ma'lûmât-ı Hak, kendi nefislerinden Hakk'a ilim i'tâ eyledi,” dediği cihetten sehv etti. İmdi biz onu ma'zûr görürüz; ve bu onun ilminin bâliğ olduğu mertebedir, demeyiz”²⁸⁰ kavliyle Cenâb-ı Şeyh-i Ekber (r.a.)ın gerek *Fusûsu'l-Hikem*'deki ve gerek *Fütûhât-ı Mekkiyye*'deki beyânât-ı aliyyelerine muhâlefet buyururlar. Velâkin bâlâdaki misâl, insanın kendi nefesine tatbîk olunursa zevkan ma'lûm olur ki, Hz. Şeyh'in beyânât-ı aliyyelerinde sehv yoktur. Zîrâ **إِنَّ اللَّهَ خَلَقَ آدَمَ عَلَى صُورَتِهِ** [Allah Teâlâ âdemi kendi sûreti üzerine halketti.] ve **أَفْرَأَ كِتَابَكَ كَفَىٰ بِنَفْسِكَ** (İsrâ, 17/14) [Sen kendi kitâbını oku, senin nefsine kifâyet eder.] buyurulmuştur. Ve ilmin “Zâtî” ve “sıfâtî” olmak üzere takîmi ve ta'dîdi, vücûd-ı Vâhid'deki i'tibârâtır; ve bu i'tibârâtın gayr addiyle, ilmin gayrdan müstefâd olduğuna hükmetmek garîb görünür. Ve ma'lûmât-ı Hak, Hakk'ın gayrı değildir ki, Hak ilmini gayrdan almış olsun. Hiç şübhe yoktur ki, bu mes'ele Hz. Şeyh'in buyurdukları gibidir. Husûsiyle bu *Fusûsu'l-Hikem* (S.a.v.) Efendimiz tarafından ihsân buyurulmuştur; ve Hz. Şeyh ancak mütercimdir. Binâenaleyh bu beyânâta sehv isnâdı, iki nokta-i nazardan aslâ câiz değildir: Birisi budur ki, bu *Fusûsu'l-Hikem*'in A'ref-i enbiyâ (S.a.v.) Efendimiz tarafından verildiği ve kendilerinin ancak mütercim olduğu hakkındaki beyânât-ı Şeyh-i Ekber'e i'timâd edilmemiş olur. İkincisi de budur ki, bu ihbâra i'timâd olunup da ondaki beyânata sehv isnâdında ısrâr edilirse, [8/27] bu isnâd, (S.a.v.) Efendimiz'e râci' olur. Bunların ikisi de câiz değildir. Fakat ne çâre ki, ihtilâf-ı ezvâk ve meşârib, Abdülkerîm Cîlî (k.s) hazretleri gibi hakîkaten mümtâz-ı urefâ olan bir zât-ı şerîfi bu gibi mütâlâata sevketmiştir.

Velhâsıl ilim, ma'lûma tâbî'dir; ve a'yân-ı sâbite Hakk'a ne ilim i'tâ etmişlerse, o sûretle Hakk'ın ma'lûmu olurlar; ve bu sûretle de Allah için hüccet-i bâliğa sâbit olur.

280 Krş. *el-İnsânü'l-Kâmil*, s. 80 (17. bâb); *İnsân-ı Kâmil* (trc. A. Mecdî Tolun), s. 148-149.

Vaktâki Hak Teâlâ münkirlere, “Cehenneme gidiniz!” buyurur. “Niçin?” derler. “Akâid-i nâ-şâyesteniz sebebiyle...” buyurulur. Derler ki: “Küfrümüz irâde-i ilâhiyyen ile vâki’ olmamış mı idi?” Buyurur ki: “Evet, fakat irâdem ilmime ve ilmim dahi, sizin hakâyıkınızdan ibâret olan ma’lûma tâbî’dir.” Ve bu cevâb üzerine münkirler bilirler ve anlarlar ki, kendilerine gelen azâb yine kendilerindendir. Kendi düşen ağlamaz, deyip mebhût olurlar. Fakat bu ifâdât zevk-i isneyniyyet içinde bulunan kâriîn için kâfi değildir. Zîrâ onların nazarlarında Hakk’ın ve kendilerinin ve eşyânın ayrı ayrı vücûdları vardır. Bu sebeble suâllerini teselsül ettirirler.

ثُمَّ السِّرُّ الَّذِي فَوْقَ هَذَا فِي مِثْلِ هَذِهِ الْمَسْأَلَةِ أَنَّ الْمُمَكِّنَاتِ عَلَى أَصْلِهَا مِنَ الْعَدَمِ، وَلَيْسَ وَجُودٌ إِلَّا وَجُودُ الْحَقِّ بِضُورِ أَحْوَالٍ مَا هِيَ عَلَيْهِ الْمُمَكِّنَاتُ فِي أَنْفُسِهَا وَأَعْيَانِهَا، فَقَدْ عَلِمْتَ مَنْ يَلْتَذُّ وَمَنْ يَتَأَلَّمُ وَمَا يَعْقِبُ كُلُّ حَالٍ مِنَ الْأَحْوَالِ، وَبِهِ سُمِّيَ عُقُوبَةً وَعِقَابًا، وَهُوَ سَائِعٌ فِي الْخَيْرِ وَالشَّرِّ، غَيْرَ أَنَّ الْعُرْفَ سَمَّاهُ فِي الْخَيْرِ ثَوَابًا وَفِي الشَّرِّ عِقَابًا، وَلِهَذَا سُمِّيَ أَوْ شُرِّحَ الدِّينُ بِالْعَادَةِ، لِأَنَّهُ عَادَ عَلَيْهِ مَا يَقْتَضِيهِ وَيَطْلُبُهُ حَالُهُ، فَالدِّينُ الْعَادَةُ، قَالَ الشَّاعِرُ: «كَدَيْبِكَ مِنْ أُمَّ الْحَوِيرِثِ قَبْلَهَا». أَي: عَادَتِكَ، وَمَعْقُولٌ مِنَ الْعَادَةِ أَنْ يُعَوِّدَ الْأَمْرُ بَعِيْنَهُ إِلَى حَالِهِ، وَهَذَا أَيُّ الْعَوْدِ بَعِيْنَهُ، لَيْسَ ثَمَّةَ فَإِنَّ الْعَادَةَ تَكَرَّرَ.

Ondan sonra bu mes’ele mislinde, bu sırrın fevkinde olan sırr budur ki, muhakkak mümkinât, ademden olan aslı üzerine sâbittir. Ve mümkinâtın nefislerinde ve “ayn”larında, üzerinde bulundukları ahvâlin sûretlerine mülâbis olan Hakk’ın vücûdundan gayrı bir vücûd yoktur. İmdi sen mültezz ve müteallim olanın kim olduğunu ve ahvâlden her bir hâli ta’kîb edenin ne şey olduğunu bildin; ve o sebeble “ukûbet” ve “ikâb” tesmiye olundu; [8/28] ve o, hayırda ve şerde câizdir. Şu kadar vardır ki örf onu, hayırda “sevâb” ve şerde “ikâb” tesmiye etti. Ve işte bunun için dîn, “âdet” ile tesmiye veyâ şerh olundu. Zîrâ onun hâlinin iktizâ ettiği veyâ taleb eylediği şey, onun üze-

rine avdet etti. Böyle olunca dîn, âdettir. Şâir كَذِبِكَ مِنْ أُمِّ الْحَوِيرِثِ [Ümmü'l-Hüveyris'ten önce senin âdetin olduğu vech ile...] dedi. Ya'ni "Senin âdetin" demektir. Ve "âdet"ten ma'kûl, emrin "ayn"ıyla kendi hâline avdetidir. Ve bu, ya'ni "ayn"ıyla avdet, vâki' değildir; zîrâ âdet, tekrârdır.

Cenâb-ı Şeyh (r.a.) وَلَكِنَّ الْأَمْرَ يَقْتَضِي الانْقِيَادَ [Lâkin emr, inkıyâdı iktizâ eder.] buyurmuş ve emr-i ulûhiyyetin sûret-i inkıyâdını lisân-ı zâhir ile îzâh eylemiş ve ba'dehû onun sırrını ve bâtınını beyân etmiş idi. Şimdi de bu mes'elenin bir kat daha lübbüne ve hakîkatine nüfûz ederek buyururlar ki: Mümkinât, ademden ibâret olan aslı üzerine sâbittir. Çünkü onların vücûdu izâfî ve i'tibârîdir. Nitekim buzun ve suyun vücûdları buhâra nazaran izâfî ve i'tibârîdir; ve vücûdlarında istiklâl yoktur. Onların kayyûmu olan buhârı kaldırıverirsek, bunlar da yok olurlar. Bâlâda îzâh edildiği üzere halktan ibâret olan mümkinâtın vücûdu ile Hakk'ın vücûdu arasındaki münâsebet dahi böyledir. Binâenaleyh meydanda Hakk'ın vücûdundan başka bir vücûd yoktur. Vücûd-ı Hak o mümkinât-ı ma'dûmenin, ahvâl-i ma'dûmesi sûretiyle mütelebbis olup zâhir olmuştur. Binâenaleyh mümkinâtın ahvâlî sûretlerinde zâhir olan, ancak Hakk'ın vücûdudur. Mümkinât ise, ademiyet-i asliyyesi üzerine sâbittir. Bu sırrı böylece bildiğin vakitte, suver-i ahvâl-i mümkinâta mütelezziz ve müteallim olanın kim olduğunu bilmiş olursun. Ya'ni vücûd-ı Hak, ibâdının ve onların ahvâlinin sûretlerine bürünüp zâhir olduğundan, abdin hoşuna gidecek mükâfât ile ona inkıyâd eyledikde mütelezziz olan; ve hoşuna gitmeyecek cezâ ile münkâd oldukda dahi müteallim olanın yine Hakk'ın kendisi olduğunu bilirsin. Velâkin "iltizâz" ile "teellüm" sıfât-ı halkıyye ve kevnıyyedendir. [8/29] Mekk ve istihzâ ve ezâ ve keyd gibi sıfât-ı kevnıyye ve halkıyye, Hakk'a ancak mertebe-i halkıyyete tenezzülünde izâfe olunur. Nitekim Kur'ân-ı Kerim'de buyrulur: اللَّهُ لَطِيفٌ بِعِبَادِهِ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ (Şûrâ, 42/19) ya'ni "Allah denilen ma'nâ, latîfdir. İbâdına mülâbis olduğu hâlde dilediğini irzâk eder." بَعَادِهِ deki "bâ" mülâbese içindir. Demek ki Allâhü Zülcelâl ibâdının kisve-i taayyününe bürünüp zâhir olmuştur. Bu mertebede ise telezüz ve teellüm gibi birtakım sıfât-ı halkıyye vardır. Binâenaleyh onun bu mertebesinde bu sıfât dahi ona izâfe olunur. Fakat vücûd-ı Hakk'ın mer-

tebe-i ahadiyyesi, ya'ni zât-ı sırf mertebesi, nazar-ı i'tibâra alınacak olursa, sıfât-ı hakkıyye ve halkıyyenin cümlesi zâtında mahv ve müstehlektir. O mertebede Hak iltizâz ve teellümden münezzehtir; ve tenzîhden dahi münezzehtir. Zîrâ münezzehiyet dahi bir sıfattır.

İmdi bu sırrı anlayınca mertebe-i imkânda müteallim ve mütelezziz olanın kim olduğunu bildiğin gibi, hâllerden her bir hâli ta'kîb edenin dahi ne şey olduğunu bilirsin. Ve “cezâ” hâlin “akîb”i olduğu için “ukûbet” ve “ikâb” nâmını iktisâb eyledi; ve “ikâb” lugat i'tibâriyle hayırda ve şerde câizdir; ve meselâ umûr-i dünyeviyye ve uhreviyyeye de şâmilidir. Nitekim açıklık bir hâldir ki, onu ekl-i taâm hâli tâkîb eder. Ve ekl-i taâm hâlini de tokluk hâli ve tokluk hâlini def'-i tabîi hâli ve def'-i tabîi hâlini kezâ açıklık hâli ta'kîb eder. Ve her bir hâlin akîbi olan hâl, hâl-i evvelin “cezâ” sıdır. Bu düstûru ahvâl-i nâmütenahiyyeye tatbîk et! Umûr-i uhreviyye de böyledir. Ve bir hâlin akîbi olarak tekevvün eden hâl-i sâni, hâl-i evvelle tâbî'dir. Eğer hâl-i evvel hoş ise, cezâsı da hoş olur; nâhoş ise, hâl-i sâni de nâhoş olur. Ya'ni ne ekersen onu biçersin. Meselâ birisine şetm edersen şetm ile mukâbele görürsün. Ve kıs alâ-hâzâ!... Beyit:

گر همه نیک وبد کند	آنکه کند بخود کند
آنچه بدست خود کند	کس نکند بحق او

Tercüme: “İyi olsun kötü olsun, kim ne yaparsa kendine yapar. Kişinin kendi eliyle yaptığını onun hakkında kimse yapmaz.” [8/30]

İşte hâl-i sâni, hâl-i evveli ta'kîb ettiği için ona “ukûbet” ve “ikâb” denildi. Ancak örf-i şer'î “hayır” dediğimiz hâli ta'kîb eden cezâyâ, ya'ni hâl-i sâniye “sevâb”; ve şerri ta'kîb eden cezâyâ da “ikâb” tesmiye etti. Ve abdin hâl-i evvelinin iktizâ ettiği veyâ taleb eylediği hâl-i sâni ne ise onun üzerine âit olup döndüğü için dîn, “âdet” ile tesmiye olundu. Demek ki bu i'tibârla dîni “âdet” ma'nâsına da almak câizdir. Nitekim şâirin biri şu كَدَيْسِكَ مِنْ أُمِّ الْحَوِثِ قَبْلَهَا [Ümmü'l-Hüveyris'ten önce senin âdetin olduğu vech ile...] ²⁸¹ mısırında dîni, “âdet” ma'nâsında isti'mâl etmiş, “Senin âdetin”

281 İmriü'l-Kays'a âit olan *Muallaka*'dan bir mısırâdır. Bk. Ceviz vd., *Yedi Askı*, s. 32, 40. *Dîn* kelimesinin açıklayıcısı olarak kullanılışına bir örnek için bk. İbn Atıyye el-Endelüsî, *el-Muharraru'l-Vecîz*, I, s. 71.

demeği murâd eylemiştir. Ve “âdet” denildiği vakit, aklen anlaşılan ma'nâ, bir emrin “ayn”ıyla kendi hâline avdetidir. Hâlbuki emr-i sâbıkın “ayn”ı ile avdet etmesi vücûdda vâki' değildir. Zîrâ “âdet” denildiği vakit aklen tekrâr ma'nâsı anlaşılır. Tecellîde tekrâr yoktur. Belki misliyet ve müşâbehet vardır. Meselâ bu yazdığımız satırları yüksek sadâ ile birisine karşı okuduk. Okurken nefesimizi harf ve savt ile teksîf ederek salıverdik. Muhâtabımız bu ibâreleri tekrâr okumamızı teklîf etti. Bir daha okuduk. Bu ikinci kırâat evvelki kırâatın “ayn”ı değildir; belki mislidir. Zîrâ evvelki kırâatta ihrâc ettiğimiz nefes, kırâat-ı sâni'de sarfettiğimiz nefesin “ayn”ı değildir. Bu hâli, fenn daha çabuk teslim eder. Çünkü nefes mahrec-i hâmız-ı fahmdır. Bizim evvelki kırâatta ciğerlerimizden çıkardığımız hâmız-ı fahmın zerrâtı havâ-yı hâricîye karışıp gitti. Kırâat-i sâni'de çıkan hâmız-ı fahm zerrâtı ise gidenin “ayn”ı değildir; belki misli ve müşâbihidir. Ve kezâ sadâmazı muhâtabımızın sem'ine îsâl eden temevvücât-ı havâiyye de kırâat-ı evvel ve sâni'dekilerin “ayn”ı değildir; misli ve müşâbihidir. Velâkin histeki bu misliyet ve müşâbehet “tekrâr” lafzının isti'mâline sebep oluyor. İşte bu müşâbehet ve misliyet sebebiyle Kur'ân-ı Kerîm'de “iâde” ta'bîri mesbûktur. Nitekim buyrulur: *يَوْمَ نَطْوِي السَّمَاءَ كَطَيِّ السَّجِّلِ لَكُتُبٍ كَمَا بَدَأْنَا أَوَّلَ خَلْقٍ نَعِيدُهُ* (Enbiyâ, 21/104) ya'ni “O günde ki biz gökleri, kitâblar tomar olup büküldüğü gibi tayı ederiz. Nitekim evvel-i halka bed'etmiş idik. Onu iâde ederiz.”

Erbâb-ı fenne ma'lûmdur ki [8/31] semâvât ta'bîr ettiğimiz ecrâm-ı semâviyye ibtidâ-yı tekevvünlerinde sehâb-ı muzî hâlinde idiler. Bunların fezâda küre hâlinde devirlerinden kuvve-i anî'l-merkeziyyeleri sebebiyle, kendilerinden birer küreler infikâk ederek onların etrâfında devre başladılar. Edvâr-ı medîdenin mürûruyla tasallüb ettiler. Merkezde kalan cirim, vüs'at ve cesâmeti hasebiyle teberrüd ve tasallüb etmeyerek buhâr-ı nâî hâlinde kendi mihveri etrafında devreyledi; ve kendinden infikâk eden ecrâm-ı müteberride ve mutasallibeyi harâretiyle teshîn ve ziyâsıyla münevver etti. Ya'ni bu manzûmenin şemsi oldu. Fezâda bu gibi manzûmeler lâ-yuad ve lâ-yuhsâdır. Bizim manzûmemiz dahi Utârid, Zühre, Arz, Merih, Müşterî, Zuhâl, Uranüs, Neptün cirimlerinden mürekkeb olarak teşekkül edip Şems etrâfında devrederler. Râkib olduğumuz “arz”a nazaran

Şems ve seb'a-i seyyâre ve Merih ile Müşterî arasındaki seyyârât-ı sagîre bizim semâmız, ya'ni ulüvvümüzdür. Ve bu bâbdaki ba'zı izâhat **Fass-ı İdrîsî**'de munderic olduğu gibi, **Fass-ı İsevî**'de dahi gelecektir. Ve ibtidâ-yı hilkatte semâvât ve “arz”ın bitişik olduğu hâlde yekdiğerinden ayrıldığı âyet-i kerîmede beyân buyrulur: **أَوَلَمْ يَرَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ كَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنَاهُمَا** (Enbiyâ, 21/30) ya'ni “Hakîkati setredenler nazar-ı istidlâl ile görmediler mi ki, muhakkak semâvât ve arz bitişik idiler. Biz onları fetk ettik ve ayırdık.”

Bundan anlaşılır ki, kıyâmet-i kübrâda tomar hâlinde yazılmış bir kitâbın sahîfeleri nasıl dürrölüp bükülürse, semâvâtı teşkil eden ecrâm dahi, muvâzenesini gâib ederek yekdiğeriyle tesâdüm ve bu müsâdemeden harâret-i azîme tekevvün edip, cümlesi eriyecek ve kitâb sahîfelerinin intivâsı gibi birbirine indimâc ve intivâ eyleyerek yine sehâb-ı muzî hâline gelecek; ve fakat bu sehâb-ı muzî, manzûmemizi teşkil eden sehâb-ı muzînin aynı değil, misli ve müşâbihi olacaktır. İşte bu misliyet ve müşâbehete mebnî Hak Teâlâ **كَمَا بَدَأْنَا أَوَّلَ خَلْقٍ نُعِيدُهُ** (Enbiyâ, 21/104) [Nitekim evvel-i halka bed'etmiş idik. Önu îade ederiz.] âyet-i kerîmesinde “îade” lâfzını isti'mâl buyurmuştur.

Ondan sonra âlem-i şehâdetin taayyünü, zuhûrlarına müsâid bulunmayan esmâ-i nâmütenâhiye-i ilâhiyyenin mezâhirini ihtivâ edebilecek olan bir taayyünde, o sehâb-ı muzîden **يَوْمَ تَبْدَلُ الْأَرْضُ غَيْرَ الْأَرْضِ** (İbrâhîm, 14/48) [O günde ki, arz ve semâvât, arz ve semâvâtın gayrına tebeddül eder.] âyet-i kerîmesindeki işâret vech ile cennet ve cehennem-i cismânîyi müştemil bir manzûme-i âhîret [8/32] tekevvün eder ki, bu cismâniyette, âlem-i şehâdet gibi, neş'e-i nefsânîyye gâlib olmayıp neş'e-i rûhânîyye gâlib bulunur. Ve ervâha verilecek kalıblar dahi, âlem-i şehâdettekilerin “ayn”ı olmayıp, kezâlik onlar dahi, neş'e-i rûhânîyye gâlib olmak üzere, başka kalıblar verilmek sûretiyle ba'solunurlar. Nitekim âyet-i kerîmede buna işâret buyrulur: **فَأَحْيَيْنَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا كَذَلِكَ النُّشُورُ** (Fâtır, 35/9) [Arz öldükten sonra biz diriltiriz, işte nüşûr dahi böyledir.] Zirâ fasl-ı şitâda meyvesiz ve yapraksız kalarak meyyit hâline gelen ağaçların fasl-ı rebîde tekevvün eden berg ü bârı sene-i sâbıkadakilerin “ayn”ı değildir. Belki onların mislidir. Hak Teâlâ hazretleri “İşte nüşûr da bunun gibidir” buyuruyor. Ve bundan müste-

bân olur ki, yevm-i bâsde herkese başka kalıplar verilecektir. Binâenaleyh tekevvünde tekrâr yoktur. Çünkü tekrârın sebebi darlıktır. Hak Teâlâ ise Vâsi'dir; ve bu sebeble tecelliyâtına nihâyet yoktur.

İmdi Cenâb-ı Şeyh (r.a.) “âdet” hakkında misâl îrâdı sûretiyle îzâhât i'tâsına şürû' edip buyururlar ki:

لَكِنَّ الْعَادَّةَ حَقِيقَةً مَعْقُولَةً، وَالتَّشَابُهُ فِي الصُّورِ موجودٌ، فَنَحْنُ نَعْلَمُ أَنَّ زَيْدًا عَيْنَ عَمْرٍو فِي الْإِنْسَانِيَّةِ، وَمَا عَادَتِ الْإِنْسَانِيَّةُ، إِذْ لَوْ عَادَتْ لَتَكَثَّرَتْ، وَهِيَ حَقِيقَةٌ وَاحِدَةٌ، وَالوَاحِدُ لَا يَتَكَثَّرُ فِي نَفْسِهِ، وَنَعْلَمُ أَنَّ زَيْدًا لَيْسَ عَيْنَ عَمْرٍو فِي الشَّخْصِيَّةِ، فَشَخْصٌ زَيْدٍ لَيْسَ شَخْصَ عَمْرٍو مَعَ تَحْقِيقِ وجودِ الشَّخْصِيَّةِ بِمَا هِيَ شَخْصِيَّتُهُ فِي الْاِثْنَيْنِ، فَتَقُولُ فِي الْحِسِّ عَادَتْ لِهَذَا الشَّيْءِ، وَتَقُولُ فِي الْحُكْمِ الصَّحِيحِ لَمْ تَعُدْ، فَمَا تَمَّ عَادَةٌ بِوَجْهِهِ وَتَمَّ عَادَةٌ بِوَجْهِهِ، كَمَا أَنَّ تَمَّ جَزَاءَ بِوَجْهِهِ وَمَا تَمَّ بِوَجْهِهِ، فَإِنَّ الْجَزَاءَ أَيْضًا حَالٌ فِي الْمُمَكِّنِ مِنْ أَحْوَالِ الْمُمَكِّنِ، وَهَذِهِ مَسْأَلَةٌ أَغْفَلَهَا عُلَمَاءُ هَذَا الشَّانِ، أَيْ أَغْفَلُوا إِضَاحَهَا عَلَى مَا يَنْبَغِي، لَا أَنَّهُمْ جَهَلُوهَا، فَإِنَّهَا جَمْلَةٌ مِنْ سِرِّ الْقَدْرِ الْمُسْتَحْكَمِ عَلَى الْخَلْقِ.

Lâkin “âdet”, hakikat-i ma'küledir; ve teşâbüh sûretlerde mevcûd-
dur. İmdi biz biliriz ki muhakkak Zeyd, insanlıkta Amr'ın “ayn”ıdır. Hâlbuki insanlık avdet etmedi. Zîrâ avdet edeydi, tekessür ederdi. O ise hakikat-i vâhidedir. Vâhid ise, kendi [8/33] nefsinde mütekessir olmaz. Yine biz biliriz ki, şahsiyette muhakkak Zeyd, Amr'ın “ayn”ı değildir. İmdi ikisinde de şahsiyetin vücûdu, şahsiyeti sebebiyle tahakkuk etmekle berâber, Zeyd'in şahsı, Amr'ın şahsı değildir. Binâenaleyh biz bu şibhden dolayı histe, insâniyet avdet etti, deriz; ve hükm-i sahîhde etmedi deriz. Böyle olunca onun bir vechiyle “âdet” yoktur; ve bir vechiyle âdet vardır. Nitekim bir vech ile “cezâ” vardır; ve bir vech ile yoktur. Zîrâ “cezâ” kezâlik mümkinde, mümkinin ahvâlinden bir hâldir. Ve bu bir mes'eledir ki, bu şânın ulemâsı, onu iğfâl ettiler, ya'ni lââyık olduğu üzere onun îzâhını iğfâl ettiler. Yoksa onlar, onu câhil değildirler. Zîrâ o, halâyık üzerine müstahkem olan sırr-ı kaderdendir.

Ya'ni vücûdda zâhir olan sûretlerde müşâbehât ve mümâselet mevcûd

olduğundan “âdet” ve “tekrâr” yok ise de, bu “âdet” dediğimiz mefhûm-i küllî, mertebe-i akılda sâbittir. Zîrâ akıl bir şeyin “ayn”ı ile tekerrürü ve avdeti ma'nâsını idrâk ve bu ma'nânın vücûdunu kabûl eder; fakat o hakikat-i ma'küleyi hâriçte ve mertebe-i histe temsil eden eşhâs ve efrâd zâhir oldukda, görülür ki o eşhâs yekdiğerinin “ayn”ı değildir; belki mümâsili ve müşâbihidir. İşte bu sûretlerdeki müşâbeheti “âdet” ve “tekrâr” tevehhüm ettiler. Yoksa bunlar mükerrer değildir.

Meselâ biz biliriz ki, insâniyet, mertebe-i akılda sâbit olan hakikat-i vâhidedir. Vâhid ise dâimâ vâhiddir. Kendi nefsinde aslâ tekessür etmez. Bu hakikat-i vâhideyi mertebe-i histe izhâr eden Zeyd ile Amr, insâniyette yekdiğerinin “ayn”ıdır. Zîrâ her birisi ayrı ayrı insâniyet ma'nâsını izhâr eder. Böyle olmakla berâber insâniyet tekerrür etmez. Eğer tekerrür ede idi, tekessür ederdi. Diğer taraftan Zeyd ile Amr'da şahsiyetin vücûdu, onlardaki kesâfet-i şahsiyye ve husûsiyyet-i eşkâl hasebiyle tahakkuk etmekle, Zeyd'in şahsı, Amr'ın şahsı değildir. Velâkin beynlerinde mümâselet vardır. [8/34] İşte bu mümâselet ve müşâbehetten dolayı biz histe, insâniyet avdet etti, deriz. Çünkü hakikat-i vâhide-i insâniyyeti izhâr eden eşhâs ve efrâdın sûretlerinde teşâbüh vardır. Binâenaleyh “avdet” ve “tekrâr” müşâbehet i'tibâriyledir. Ve hâl-i sâni histe evvelki hâlin misli olduğu için ona “avdet” ıtlâk olunur. Ve hükm-i sahîhde ise, insâniyet avdet etmedi, deriz. Çünkü hakikat-i vâhide-i ma'küle, eşhâsın tekessürü ile mütekeşşir olmaz. Demek ki hakikat cihetinden insâniyette bir vech ile “âdet” yoktur. Zîrâ o hakikat, dâimâ kendi mertebesinde, ya'ni mertebe-i akılda durur; ve aslâ oradan münfek olmaz. Velâkin eşhâsının mümâseleti ve müşâbeheti cihetinden mertebe-i histe insâniyette “âdet” vardır. Şu hâlde insâniyette bir vech ile “âdet” ve “tekrâr” yoktur; ve bir vech ile vardır.

Nasıl ki “cezâ” bir vech ile vardır ve bir vech ile de yoktur. Zîrâ cezâ mümkünin ahvâlinden mümkünde bir hâldir. Ya'ni bâlâda îzâh olduğu üzere, hâl-i evvel hâl-i sâniyi ta'kîb ettiği cihetle bu hâl-i sâni, hâl-i evvelin “cezâ”sıdır. Binâenaleyh bu i'tibâr ile “cezâ” vardır. Velâkin hâl-i sâni, mümkünin sâir ahvâli gibi, mümkünin bir hâlinde ibâret olduğundan ve hâl ise “cezâ” olmadığından, bu i'tibâr ile “cezâ” yoktur. Meselâ açlık insanın bir hâlidir. Onu ekl-i taâm hâli ta'kîb eder. Binâenaleyh açlık hâlinin

“ukûbet”i ve “cezâ”sı ekl-i taâm hâlidir. Fakat ekl-i taâm hâli açlık hâli gibi insanın ahvâline bir hâl olduğundan ve hayât-ı insâniyye ise ahvâlinin hey’et-i mecmûasından ibâret olup, bu ahvâl ise “cezâ” olmadığından, bu i’tibârla ekl-i taâm hâli “cezâ” değildir. Ve kezâ amel iyi olsun kötü olsun, insanın ahvâline birer hâldir. Ve her bir hâli bir sûretin tekevvünü ta’kîb eder; ve her bir sûret hâl-i sâni’dur; ve bu hâl-i sâni o amelin cezâsıdır. Velâkin o ameli işleyen kimsenin Rabb-i hâssı olan ism-i ilâhî, ondan evvelen bu amelin sudûru hâlini; ve sâniyen, o amele münâsib olan sûretin tekevvünü hâlini iktizâ ettiğinden, bu iki hâl o kimsenin ayn-ı sâbitesinin îcâb eylediği ahvâlden bir hâl olur. Binâenaleyh iyi amel sâhibinin fiiline mütakâbil tekevvün eden sûret-i hasene ve kötü amel sâhibinin fiiline münâsib olarak [8/35] tekevvün eden sûret-i kabîha, bu i’tibâr ile “cezâ” değildir.

Bunun daha açıkçası budur ki, efrâd-ı insâniyye esmâ-i ilâhiyyeden birer ismin mazharıdır. Ve o isimler, onların Rabb-i hâsslarıdır ki, nâsiyelelerinden tutup onları sırât-ı müstakîmi üzerinde kendi kemâlleri tarafına çekip götürür. Binâenaleyh her bir ismin hazînesinde meknûz olan âsâr ve ahvâlin kâffesi kendi mazharında mutlakâ zâhir olacaktır. Ve bu ahvâl ve âsârın ânen-fe-ânen sudûru ve zuhûru elbette cezâ değildir. Belki ahvâlden birer hâldir. Fakat bir ânda zuhûr eden hâli, diğer ânda zuhûr eden hâl “ta’kîb” ettiğinden ve hâl-i sâni hâl-i evvelin münâsibi olarak zâhir olduğundan, bu hâl-i sâniye “cezâ” denilmiştir. Demek ki bir vech ile cezâ vardır, bir vech ile de yoktur.

İşte bu îzâh olunan mes’ele, öyle bir mes’eledir ki, bu fennin ulemâsı, onda gaflet ettiler. Ya’ni lâayk olduğu üzere o mes’elenin îzâhında gaflet ettiler. Fakat onların bu adem-i îzâhları bu mes’eleyi bilmediklerinden değil, belki nâs üzerinde hükümrân olan sırr-ı kadere taalluk ettiği için onun îzâhını bi’l-iltizâm terkettirler. Bu mes’eleyi Cenâb-ı Şeyh (r.a.), emr-i Resûlullah (s.a.v) ile ihrâc buyurduğunu, bu *Fusûsu'l-Hikem*’de îzâh buyurdular.

İmdi bu bahisden bir suâl tahaddüs eder. Şöyle ki: “Efrâd-ı insâniyyeden her bir ferdin Rabb-i hâssı olan ism-i ilâhînin hazînesinde meknûz olan ahvâl ve âsâr ne ise, mutlakâ o zuhûra gelecektir; ve onun hilâfında bir şeyin ondan sudûru mümkün değildir. Şu hâlde bi’set-i rusûlün ne fâidesi vardır?” Cenâb-ı Şeyh-i Ekber (r.a.) Efendimiz bu suâle cevâb olmak üzere buyururlar ki:

وَأَعْلَمَ أَنَّهُ كَمَا يُقَالُ فِي الطَّبِيبِ إِنَّهُ خَادِمُ الطَّبِيعَةِ، كَذَلِكَ يُقَالُ فِي الرُّسُلِ
وَالْوَرَثَةِ إِنَّهُمْ خَادِمُو الْأَمْرِ الْإِلَهِيِّ فِي الْعُمُومِ، وَهُمْ فِي نَفْسِ الْأَمْرِ خَادِمُو
أَحْوَالِ الْمُمَكِّنَاتِ، وَخَدَمَتْهُمْ مِنْ جُمْلَةِ أَحْوَالِهِمُ الَّتِي هُمْ عَلَيْهَا فِي حَالِ
ثُبُوتِ أَعْيَانِهِمْ، فَانْظُرْ مَا أَعْجَبَ هَذَا.

Ma'lûm olsun ki, tabîb hakkında, o tabîata hizmet eder, denildiği gibi rusûl ve verese hakkında dahi, [8/36] umûm hakkında, emr-i ilâhîye hizmet ederler, deniliyor. Hâlbuki onlar, nefs-i emirde ahvâl-i mümkinâta hizmet ederler. Ve onların hizmetleri, onların a'yânının sübûtu hâlinde, üzerinde bulundukları ahvâlin cümlesindendir. İmdi nazar et ki, bu ne acîb şeydir!

Ya'ni herkes tabîbi, tabîata hizmet eder ve ıslâh-ı mizâc için tabîatı takviye maksadıyla tedâvî eyler bilir. Hâlbuki etibbâ nefs-i emrde, ahvâl-i mümkinâta hizmet ederler. Ve tabîbin maksadı da hastaların ıslâh-ı emzicesi olduğu hâlde, ba'zı ebdân derece-i i'tidâlden baîd olduğundan ve tedâvîye kâbiliyeti olmadığından, tabîb tedâvî ettikçe marazı müştedd olur. Ve bu sûrette tabîbin hizmeti, hastanın salâh-ı tab'ına değil, onun bedeninin isti'dâdına olmuş olur. İşte bunun gibi herkes rusûl-i kirâmî ve onların vârisleri olan evliyâ-yı zevi'l-ihritâmı, umûm hakkında emr-i ilâhîye hizmet eder bilirler. Hâlbuki onlar, nefs-i emrde, ahvâl-i mümkinâta hizmet ederler. Ya'ni rusûl ve veresenin maksadları, ervâh ve enfûsün emrâz-ı ma'nevîyelerini izâle olduğu hâlde, ba'zı nüfûsun, isti'dâd-ı gayr-ı mec'ûlü hasebiyle hidâyete kâbiliyeti olmadığından, onlar da'vet edip irşâd ettikçe, bunların dalâleti tezâyüd eyler.

İmdi etibbâ ile rusûlün sa'yleri, ebdân ile nüfûsun sıhhat ve hidâyetleri için olduğu hâlde, sıhhat ve hidâyete kâbiliyeti olmayan kimselerin marazları ve dalâletleri ziyâde olur. Ancak onların sa'yleri, sıhhat ve hidâyete kâbiliyeti olanlar hakkında müsmir olur. Zîrâ onların hizmetleri, hizmet ettikleri kimselerin isti'dâdât-ı gayr-ı mec'ûlelerinin inkişâfına sebep olur. Demek ki bunların a'yân-ı mümkinâta hizmetleri, o a'yân ilm-i ilâhîde ne hâl üzere sâbit olmuşlar ise, işte o ahvâle göredir. Bundan dolayı [8/37] Hz. Şeyh-i Ekber (r.a.), etibbâ ve rusûlün kasdettikleri şeyden başka bir

şeye hizmet ettiklerinde taaccüb edip, “Nazar et ki, bu ne kadar acîb bir şeydir!”, buyururlar. Ve filhakıkada insan sa'yini bir maksad-ı muayyene sarfettiği hâlde, onun zımnında olan ve kasdettiği şeyin gayrı bulunan bir netîcenin husûlü acîb bir şeydir.

إِلَّا أَنَّ الْخَادِمَ الْمَطْلُوبَ هُنَا إِنَّمَا هُوَ وَاقِفٌ عِنْدَ مَرْشُومٍ مَخْدُومِهِ إِمَّا بِالْحَالِ
أَوْ بِالْقَوْلِ، فَإِنَّ الطَّبِيبَ إِنَّمَا يَصِحُّ أَنْ يُقَالَ فِيهِ خَادِمُ الطَّبِيعَةِ لَوْ مَشَى بِحُكْمِ
الْمُسَاعَدَةِ لَهَا، فَإِنَّ الطَّبِيعَةَ قَدْ أُعْطِيتْ فِي جِسْمِ الْمَرِيضِ مِرَاجًا خَاصًّا بِهِ
سُمِّيَ مَرِيضًا، فَلَوْ سَاعَدَهَا الطَّبِيبُ خِدْمَتَهُ لَزَادَ فِي كَمِّيَّةِ الْمَرَضِ بِهَا أَيْضًا،
وَأِنَّمَا يَرَدُّهَا طَبِّبًا لِلصَّحَّةِ، وَالصَّحَّةُ مِنَ الطَّبِيعَةِ أَيْضًا بِإِنْشَاءِ مِرَاجٍ آخَرَ
يُخَالِفُ هَذَا الْمِرَاجَ، فَإِذَا لَيْسَ الطَّبِيبُ بِخَادِمٍ لِلطَّبِيعَةِ، وَإِنَّمَا هُوَ خَادِمٌ لَهَا
مِنْ حَيْثُ إِنَّهُ لَا يُصْلِحُ جِسْمَ الْمَرِيضِ، وَلَا يُغَيِّرُ ذَلِكَ الْمِرَاجَ إِلَّا بِالطَّبِيعَةِ
أَيْضًا، فَفِي حَقِّهَا يَسْعَى مِنْ وَجْهِ خَاصٍّ غَيْرِ عَامٍّ، لَأَنَّ الْعُمُومَ لَا يَصِحُّ فِي
مِثْلِ هَذِهِ الْمَسْأَلَةِ، فَالطَّبِيبُ خَادِمٌ لَا خَادِمٌ، أَعْنِي لِلطَّبِيعَةِ، وَكَذَلِكَ الرَّسُلُ
وَالْوَرَثَةُ فِي خِدْمَةِ الْحَقِّ.

Şu kadar ki burada matlûb olan hâdim, mahdûmunun mersûmu indinde, ya hâl ile veyâ kavî ile vâkıf olan hâdimdir. Zîrâ ancak tabîb hakkında, eğer ona müsâade hükmü ile giderse, hâdim-i tabiattır, denilmek sahîh olur. Zîrâ tabîat marîzin cisminde bir mizâc-ı hâss i'tâ eyledi ki, o sebeble “marîz” tesmiye olundu; ve eğer tabîb ona imdâd ede idi, kezâlik marazın kemmiyetinde, onun sebebiyle ziyâde ederdi. Ve ancak sıhhati taleb için onu men'eder. Hâlbuki sıhhat dahi, bu mizâca muhâlif olan mizâc-ı âharı inşâ etmek sûretiyle, kezâlik tabiattandır. İmdi bu vakitte tabîb tabîatın hâdimi değildir. Ve o, ancak cism-i marîzi ıslâh etmemesi cihetinden ona hizmet eyler. Ve o mizâcı ancak yine tabîat ile tağyîr eder. Böyle olunca onun hakkında, vech-i âmm ile değil, vech-i hâss ile sa'yeyler. [8/38] Zîrâ bu mes'ele mislinde umûm sahîh olmaz. İmdi tabîb, tabîata hâdimdir; hâdim değildir. Rusûl ve verese dahi, hizmet-i Hak hakkında bunun gibidir.

Ya'ni tabîb tabîatın ve resûller ile onların vârisleri de emr-i ilâhînin hâdi-

midirler. Şu kadar var ki matlûb olan hâdim, hizmet ettiği kimsenin ahvâli indinde, ya hâl ile veyâ kavîl ile tevakkuf eden bir hâdimdir. Meselâ hâdim tabîb ise, isti'dâdî helâke mütemâyil bulunan bir marîzi ne kadar tedâviye sa'yederse etsin, bu hâl-i tedâvî ile onun helâkine sa'yetmiş olur. Ve kezâlik kavîl ile ne kadar vesâyâ-yı tıbbiyye icrâ ederse etsin, marîzin helâkine sebep olan şeyle emreder. Şu hâlde, tabîb hâdim-i tabîattır, demek sahîh olmaz. Ancak eğer tabîb, tabiâtın kendisine yardımcı olan bir hüküm ile, emr-i tedâvide meşy ederse, o vakit hâdim-i tabîattır, denilmek sahîh olur. Zîrâ tabîat, marîzin cisminde bir mizâc-ı husûsî husûle getirdi; ve tabiâtın tevli'd ettiği bu mizâc sebebiyle marîze, marîz tesmiye olundu. Ya'ni hastalık dahi tabîat iktizâsındandır. Eğer tabîb, mutlakâ tabîata hizmet ede idi, tabîat sebebiyle tekevvün eden hastalığa yardım eder ve marazın kemmiyetini ve hastalığın seyrini tezyîd ederdi. Hâlbuki tabîb, sıhhati talebden nâşî tabîatı marazdan men'eder. Maahâzâ sıhhat dahi, hastalığa sebebiyet veren bu mizâca muhâlif olarak başka bir mizâc inşâ etmek sûretiyle, yine tabîattan tekevvün eder. Bu takdîrde tabîb mutlakâ tabîatın hâdimi değildir.

Mes'eleyi hulâsa edelim: Tabîb bir hâdimdir. Fakat onun hizmeti, hastanın kesb-i sıhhat etmesi maksadına ma'tûf olduğu hâlde, eğer hastanın isti'dâdî helâkini muktezî ise, tedâvî ile hâlen ve vesâyâ-yı tıbbiyye ile kâlen vâki' olan hizmetleri helâke sebep olur. Demek ki onların hizmeti hastanın isti'dâdına tâbî'dir. Bu sûrette tabîb, bedendeki maraza sıhhat îrâs ikâmesi cihetinden mutlakâ tabîata hâdim değildir. Velâkin maraz dediğimiz hâl, tabîattan mütekevvün olduğundan ve tabîb dahi, isti'dâdî helâke mütemâyil olan hastadaki marazın kemmiyetini tedâvî ile [8/39] tezyîd ettiğinden, bu cihetle tabîata hâdim olur. Velâkin bu hizmet, ne onun maksûdudur ve ne de kendisinden beklenen bir hizmettir. Belki ondan matlûb olan hizmet, hastanın mizâcını tağyîr edip ona sıhhat îrâs etmek idi. Böyle olunca ıslâh-ı mizâc cihetiyle tabîb, tabîata hâdim olmadı. Demek ki tabîb tabîata hem hâdimdir; ve hem de hâdim değildir. Şu hâlde, tabîb sûret-i umûmiyyede tabîatın hâdimidir, demek sahîh olmaz.

İşte enbiyâ ve onların vârisleri olan evliyâ dahi, hizmet-i Hak'ta etibâyâ benzerler. Ümmeti is'âd ve ıslâh ettiklerine göre emr-i ilâhîye hizmet ederler; ve adîmü'l-isti'dâd olan kimselere hidâyet-bahş olmadıklarına göre

de hizmet etmezler. Bu sûrette onlar, da'vet ettikleri kimselerin a'yân-ı sâbi-teleri neyi iktizâ ediyorsa, nefis-i emrde ona hizmet ederler. Ya'ni saâdin izdiyâd-ı saâdetine ve şakînin izdiyâd-ı şekâvetine hâdimdirler. Cenâb-ı Şeyh (r.a.) rusûl ve veresenin hizmet-i Hak'ta etibbâya müşâbehelerinin tafsiline şürû' edip buyururlar ki:

والحقُّ على وَجْهَيْنِ في الحُكْمِ في أحوالِ المُكَلَّفِينَ، فيَجْري الأَمْرُ من العَبْدِ بِحَسَبِ ما تَقْتَضِيهِ إرادةُ الحقِّ، وتَتَعَلَّقُ إرادةُ الحقِّ به بِحَسَبِ ما يَفْتَضِي به عِلْمُ الحقِّ، وَيَتَعَلَّقُ عِلْمُ الحقِّ به على حَسَبِ ما أَعْطَاهُ المَعْلُومُ من ذاتِهِ، فما ظَهَرَ إلّا بِصُورَتِهِ، فالرَّسُولُ وَالْوَارِثُ خِدَامُ الأَمْرِ الإِلَهِيِّ بِالْإِرَادَةِ، لا خادِمُ الإِرَادَةِ، فهو يَرِدُ عليه به طَلَبًا لِلسَّعَادَةِ المُكَلَّفِ، فَلَوْ خَدَمَ الإِرَادَةَ الإِلَهِيَّةَ ما نَصَحَ، وما نَصَحَ إلّا بها أَعْنِي بِالْإِرَادَةِ، فالرَّسُولُ وَالْوَارِثُ طَيِّبٌ أُخْرَوِيٌّ لِلنَّفُوسِ، مُنْقَادٌ لِأَمْرِ اللَّهِ حِينَ أَمَرَهُ، فَيَنْظُرُ في أَمْرِهِ تعالى وينظرُ في إرادَتِهِ تعالى، فَيَرَاهُ أَيَّ يَرَى الحقَّ قَدْ أَمَرَهُ بما يُخَالِفُ إرادَتَهُ، ولا يَكُونُ إلّا ما يُرِيدُ، وَلِهَذَا كانَ الأَمْرُ، فَأَرَادَ الأَمْرَ فَوَقَعَ، وما أَرَادَهُ وَقُوعَ ما أَمَرَ به بالمَأْمُورِ فَلَمْ يَقَعْ مِنَ المَأْمُورِ، فَسُمِّيَ مُخَالَفَةً وَمَعْصِيَةً، فالرَّسُولُ مُبْلَغٌ لِأَغْيَرِ.

Ve Hak, ahvâl-i mükellefin hakkında, hükümde iki vecih üzeredir. İmdi abdden emr, [8/40] irâde-i Hakk'ın iktizâ ettiği şeyin hasebi üzere cârî olur. Ve irâde-i Hak dahi, ilm-i Hakk'ın iktizâ eylediği şeye taal-luk eder. Ve ilm-i Hak da ma'lûmun kendi zâtından Hakk'a i'tâ ettiği şeye müteallik olur. Binâenaleyh o, ancak kendi sûretiyle zâhir oldu. Böyle olunca resûl ile vâris, irâde ile olan emr-i ilâhiye hâdimdirler; irâdeye hâdim değildirler. İmdi o, mükellefin saâdetini talebden nâşi, onun üzerine, onunla vârid olur. Eğer irâde-i ilâhiyyeye hizmet ede idi, nasihat etmezdi. Hâlbuki ancak bununla, ya'ni irâde ile nasihat etti. İmdi resûl ile vâris, nüfûs için tabîb-i uhrevîdir. Onun emri hînin-de Allâh'ın emrine münkâddır. Binâenaleyh Allah Teâlâ'nın "emr"ine nazar eder; ve onun "irâde"sine nazar eder. Ya'ni Hakk'ı, irâdesine muhâlif şeyle ona emrettiğini görür. Hâlbuki ancak Hakk'ın irâde ettiği şey vâki' olur. Ve işte bunun için emr vâki' oldu. İmdi emri murâd etti, vâki' oldu; ve me'mûra emredip, vukûunu murâd etmediği şey dahi me'mûrdan vâki' olmadı. Böyle olunca muhâlefet ve ma'siyet tesmiye olundu. Böyle olunca resûl mübellîğdir, başka değil.

Ya'ni Hak Teâlâ hazretleri ahvâl-i mükellefin hakkında iki vech üzere hükmeder: Birisi bâtinî, diğeri zâhîrîdir. Hük-m-i bâtinî, abdin ilm-i ilâhî-de ayn-ı sâbitesinin hîn-i sübûtunda, Hakk'a verdiği ilim neden ibâret ise, irâde-i ilâhiyyenin bu ilme taalluk etmesidir. Ya'ni eğer abdin ayn-ı sâbitesi mü'min olarak ma'lûm-i ilâhî olmuş ise, Hak onun îmânına hükmeder; ve kâfir olarak ma'lûm-i ilâhî olmuş ise küfrüne hükmeyleyler. Binâenaleyh abdden emr, irâde-i Hakk'ın iktizâ ettiği şeyin hasebi üzere cârî olur. Yoksa ilm-i ilâhîde mü'min olarak sâbit olandan, âlem-i şehâdetde küfür; ve kâfir olarak sâbit olandan dahi îmân sâdır olmaz. Ve ilm-i Hakk'ın iktizâ ettiği şey eğer îmân ise, irâde-i Hak îmâna; ve eğer küfr ise, küfre taalluk eder. Ve ilm-i Hak dahi, ma'lûm olan abdin [8/41] ayn-ı sâbitesinin kendi zâtından Hakk'a i'tâ ettiği şey, îmân ve küfürden hangisi ise ona müteallik olur. Zîrâ yukarıda izâh edilmiş olduğu üzere, Hakk'ın ilmi, ma'lûm olan abdin ayn-ı sâbitesine; ve irâdesi dahi, ilmine tâbî'dir. Demek ki abd, ancak "şey'-i ma'lûm" olan ayn-ı sâbitesinin sûretiyle zâhir oldu. İşte bu, Hakk'ın abd hakkında hük-m-i bâtinîsidir ki, buna "emr-i irâdî" derler. Diğeri Hakk'ın hük-m-i zâhîrîsidir ki, resûlleri vâsıtasıyla bilcümle ibâdî hakkında bilâ-istisnâ vâkî' olan hük-müddür. Buna da "emr-i teklîfî" derler.

İmdi abdin ayn-ı sâbitesi iktizâsınca, irâde-i ilâhiyye onun îmânına olur; ve resûlün da'veti üzerine de îmân eder. Bu sûrette resûl irâde ile olan "emr-i teklîfî"ye hâdim olur. Yâhud abdin ayn-ı sâbitesi iktizâsınca, irâde-i ilâhiyye onun küfrüne olur; ve resûlün da'veti üzerine de îmân etmez. Bu sûrette de resûl, iblâğ cihetinden "emr-i teklîfî"ye hâdim olur. Velâkin resûl, her iki sûrette dahi, "irâde-i ilâhiyye"ye hâdim değildir.

İşte resûl ve vâris, abd-i mükellefin saâdetini talep ettiği için, o abd üzerine emr-i ilâhî, ya'ni "emr-i teklîfî" ile vârid olur. Zîrâ abdin saâdeti "emr-i teklîfî"ye münkâd olmasındadır. Binâenaleyh abd-i mükelleften fiil-i kabîh sâdır oldukda, resûl ve vâris onun saâdetini istedikleri cihetle, emr-i ilâhîden ibâret olan şerîatle reddederler. Eğer mutlakâ "irâde-i ilâhiyye"ye hizmet etse idiler, o fiil-i kabîhi reddetmezlerdi. Zîrâ hayır ve şer irâde-i Hak ile zuhûra gelir. Hâlbuki resûl ve vâris, ancak irâde ile nasîhat ettiler. Ya'ni ilm-i ilâhîde sâbit oldu ki, resûller, ibâdın isti'dâdât-ı ezeliyyeleri ne hâli iktizâ ederse etsin, onları sûret-i umûmiyyede şerîata da'vet edecek-

lerdir. Bu da'vet üzerine onlar ister îmân etsinler, ister etmesinler, nazar-ı iblâğda müsâvîdir. Ve irâde-i ilâhiyye de bu sâbit olan [8/42] ilme taalluk etmiştir. Binâenaleyh resûlün dâ'veti ve nasîhati, ancak irâde-i ilâhiyye ile olmuş olur.

İmdi resûl ile vâris, insanlardaki emrâz-ı ahlâkiyye ve ma'neviyyeyi tedâviye sa'yettikleri cihetle tabîb-i uhrevîdir. Cenâb-ı Hak, "Kullarımı da'vet et!" diye emrettiği vakit, Hakk'ın bu emrine inkıyâd ederek halkı da'vet eyler. Fakat bir Allâh'ın emr-i zâhîrîsi ve teklîfsine, bir de emr-i bâtınîsi ve irâdisine nazar eder; görür ki Hak kendisine irâde-i ilâhiyyesine muhâlif bir şeyle emretmiştir. Hâlbuki hadd-i zâtında ancak Hakk'ın irâde ettiği şey zuhûra gelir. Onun irâde etmediği şeyin vukûu müntenî'dir. Ve vâki' olan şeylerin cümlesi onun irâdesi olduğundan dolayı vâki' olmuştur. Binâenaleyh resûl ve vâris, zâhirde da'vet ettiği vakit, vukûuna "irâde-i ilâhiyye" taalluk etmiş olan emr vâki' olur. Ve eğer Hakk'ın lisân-ı resûl ile abd-i me'mûra emrettiği şeyin vukûuna irâde-i ilâhiyyesi taalluk etmemiş ise, o emrler abd-i me'mûrdan zuhûra gelmez. Emrin abd-i me'mûrdan vâki' olmamasına "muhâlefet" ve "ma'siyet" tesmiye olunur. Velâkin bu tesmiye, emr-i zâhîrî ve teklîfiye nisbetledir. Yoksa irâde-i ilâhiyyeye nisbeten ma'siyet ve muhâlefet tesmiye olunmaz. Zîrâ abdin nâsiyesinden tutarak çekip götüren ism-i hâssı ondan râzıdır; ve marzî ise saîddir; ve "irâde-i ilâhiyye" de bu husûsa taalluk etmiştir. Nitekim **Fass-ı İsmâîlî**'de beyân olundu; ve tafsîlât-ı sâire de **Fass-ı Hûdî**'de gelecektir. *Mesnevî*:

راضیم در کفر ز آن رو که قضاست نی از آن رو که نزاع و خبیث ماست
کفر از روی قضا خود کفر نیست حق را کافر مخوان اینجا مائیس

Tercüme ve izâh: "Kazâ olması cihetinden küfre râzıyım. Bu rızâ bizim nizâmımız ve hubsümüz olması cihetinden değildir. Küfr, kazâ cihetinden muhakkak küfür değildir. Eğer küfür der isen, Hakk'a kâfir demek lâzım gelir. Binâenaleyh sen Hakk'a [8/43] kâfir deme ve burada durma!"²⁸² Bu beyt-i şerîfin tafsîlâtı **Fass-ı Üzeyrî** nihâyetinde mündericidir. Ve kezâ Hz. Hayyâm buyurur:

ایزد چون خواست آنچه من خواسته‌ام کی گردد راست آنچه من خواسته‌ام

282 Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, V, s. 365-366 (beyit: 1364-1365).

گر جمله صوابست که او خواست است پس جمله خطاست آنچه من خواسته‌ام

Tercüme: “Hak Teâlâ benim istediğim şeyi murâd etti. Benim istemiş olduğum şey ne vakit savâb olur? O’nun istemiş olduğu şey, cümleten savâb ise, benim istediğim şey dahi hep hatâdır.”

Ya’ni ayn-ı sâbitem ne taleb etmiş ise, Hak Teâlâ onun zuhûrunu murâd etmiştir. Ve onun murâdı ifâza-i vücûddur. Binâenaleyh onun murâdı hep savâbdır. Ve benim murâdım ise hep hatâ olduğundan suâl bana teveccüh eder, Hakk’a değil! لَا يُسْأَلُ عَمَّا يَفْعَلُ وَهُمْ يُسْأَلُونَ (Enbiyâ, 21/23) [Allah işlediğinden mes’ûl değildir, onlar mes’ûldür.]

İmdi “emr-i irâdî” ibâdın her biri hakkında neden ibâret olursa olsun, resûl ve vâris onların cümlesine, ale’s-seviyye “emr-i teklîfî”yi teblîğ eder. Onların vazîfesi ancak budur. Başka bir şey değildir.

Suâl: Mâdemki ezelde abdin ayn-ı sâbitesi, lisân-ı isti’dâd ile Hak’tan neyi taleb etmiş ise, Hak onu irâde etmiştir. Ve Hakk’ın irâdesine muhâlif olarak bu dünyada bir şeyin vukûu mümkün değildir; ve müessir olan “emr-i irâdî”dir; şu hâlde ba’s-i rusûl ile ibâdî ale’s-seviyye “emr-i teklîfî”ye da’vetten ne fâide hâsıl olur?

Cevâb: Fâidesi çoktur. Evvelâ ednâs-ı tabîiyye ile mülevves olan nüfûsun sebab-i tahâretidir. Efrâd-ı beşeriyyenin enbiyâyâ tebaiyeti nisbetinde, isti’dâdât-ı ezeliyyelerinin merâtibi inkişâf eder. Meselâ hadd-i zâtında Hâdî ism-i küllîsinin tahtında birçok esmâ-i ilâhiyye vardır ki, yekdiğeri arasında tafazzul ve temeyyüz mevcûddur. Bunların mezâhiri olan ibâd, levsiiyât-ı tabîiyye ve bunun îcâbâtından olarak ahkâm-ı hayvâniyye ile muttasıf bulundukça bilinemez. Nitekim çamur ile mülemma’ olan ahcâr ve maâdin-i zî-kıyem parçaları, su ile tathîr [8/44] edilmedikçe yekdiğerinden tefrîk olunamaz; ve kıymetçe mertebelerini anlamak mümkün olmaz. Eğer su ile tathîr olunursa altın ve gümüş ve platin veyâ elmas ve pırlanta ve la’l ve yâkût parçaları temeyyüz eder.

Sâniyen, da’vet-i rusûl bir mihekdir. Sûret i’tibâriyle yekdiğerinin aynı gibi görünen kalp ile hâlis, ancak bu da’vet ile tezâhür eder. Zîrâ esmâ-i ilâhiyye Hâdî ve Mudill ve Dârr ve Nâfi’ gibi cemâlî ve celâlî olarak yekdiğerine mütেকâbildir. Sûrette yekdiğerine mümâsıl olan efrâd-ı insâniyyeden

ba'zıları Hâdî ve ba'zıları da Mudill isminin mazharıdır. Da'vet olmasa, bunlar yekdiğeriyle müsâvât da'vâsında bulunurlar. Velâkin da'vet-i rusûl vukûunda Sıddîk, Ebû Cehil'den ayrılır. Ve bu mihek vâsıtasıyla aralarında fark-ı azîm olduğu zâhir olur.

Sâlisen bu da'vet, esmâ-i ilâhiyye arasındaki tafazzulu ve farkı fiilen iz-hâr ettiğinden, Allah için hüccet-i bâliğa sâbit olur. Nitekim bâlâda tafsîl olunmuş idi.

وَلِهَذَا قَالَ ﷺ: «شَيْئَنِي سُورَةُ هُودٍ وَأَخَوَاتُهَا» لِمَا تَحْوِي عَلَيْهِ مِنْ قَوْلِهِ: ﴿فَاسْتَقِيمْ كَمَا أُمِرْتَ﴾، فَشَيْئِهِ ﴿كَمَا أُمِرْتَ﴾، فَإِنَّهُ لَا يَدْرِي هَلْ أُمِرَ بِمَا يُوَافِقُ الْإِرَادَةَ فَيَقَعُ، أَوْ بِمَا يُخَالِفُ الْإِرَادَةَ فَلَا يَقَعُ، وَلَا يَعْرِفُ أَحَدٌ حُكْمَ الْإِرَادَةِ، إِلَّا بَعْدَ وَقُوعِ الْمَرَادِ، إِلَّا مَنْ كَشَفَ اللَّهُ عَيْنَ بَصِيرَتِهِ، فَادْرَكَ أَعْيَانَ الْمُمَكِّنَاتِ فِي حَالِ ثُبُوتِهَا عَلَى مَا هِيَ عَلَيْهِ، فَيَحْكُمُ عَلَى ذَلِكَ بِمَا يَرَاهُ.

İşte bunun için Resûl (a.s.) *Hûd*, 11/112) [Emrolunduğun gibi müstakîm ol!] kavliinden, hâvî olduğu şeyden nâşî, “Sûre-i Hûd ve ahavâtı beni ihtiyarlattı” buyurdu. İmdi onu *Kâma Ümrü* [Emrolunduğun gibi] ihtiyarlattı. Zîrâ o bilmez ki, “irâde”ye muvâfık olan şeyle mi emrolundu? Tâ ki o şey vâki’ olsun; veyâhud “irâde”ye muhâlif olan şeyle mi me’mûr oldu? Tâ ki vâki’ olmasın. Ve hiçbir kimse, hükm-i irâdeyi bilmez. Ancak murâdın vukûundan sonra bilir. Allâh’ın ayn-ı basîretini açtığı kimse müstesnâdır. İmdi a’yân-ı mümkinâtı [8/45] sâbit oldukları hâlde, alâ-mâ-hiye-aleyh idrâk eder. Böyle olunca bunun üzerine gördüğü şeyle hükmeder.

Ya’ni “emr-i irâdî” başka ve “emr-i teklîfî” başka olduğu ve resûl ise her birerleri hakkındaki emr-i irâdî neden ibâret olursa olsun, ibâdın cümlesine müsâvâten “emr-i teklîfî”yi tebliğ me’mûr bulunduğu için, Resûl (a.s.), iblâğda ihtimâmı mutazammın olan *Kâma Ümrü* (*Hûd*, 11/112) [Emrolunduğun gibi müstakîm ol!] âyet-i kerîmesinden ve bunun emsâli ve ahavâtı olan *Mâide*, 5/67) [Sana Rabbin tarafından indirilen şeyi tebliğ et! Ve eğer böyle yapmazsan risâleti yapmamış olursun.] ve *Kehf*, 18/6) [Demek ki, arkalarından bir şiddetli hüzn ile kendini tüketecek-

sin.] gibi âyât-ı kur'âniyye-i sâireden dolayı; "Sûre-i Hûd ve ahavâtı beni ihtiyarlattı" buyurdu. Çünkü Resûl ancak teblîğ'e me'mûrdur. Nitekim buyurulur: مَا عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ (Mâide, 5/99) [Resûl üzerine vâcib olan ancak teblîğdir.] Hâlbuki "emr-i teklîfî"nin "emr-i irâdî" ile münâsebeti yoktur: Adem-i münâsebetin sebebi budur ki, Hak bir şeyin vâkî' olmaya-çağını bilir; ve onun adem-i vukûunu, bu ilmine mebnî irâde eder; ve ilim dahi abd-i me'mûrun ayn-ı sâbitesindeki hâline ve isti'dâdına tâbî' olur. Ya'ni onun bu hâli ve isti'dâdı Hakk'a o ilmi i'tâ eder. İmdi Hak Teâlâ, lisân-ı Resûl ile ibâdına "Namaz kılın, oruç tutun!" diye sûret-i umûmiyyede emreder. Maahâzâ bu ibâdın içinde bu emre muvâfakat edecekler ve etmeyecekler vardır. İşte bu emirde "irâde" yoktur. Eğer olsa idi, ibâdın hiçbirisi muhâlefet edemez idi. Böyle olunca, me'mûrun ayn-ı sâbitesinde gizli olan muhâlefet ve isyân zâhir olup, ber-muktezâ-yı adl kendisine ikâb teveccüh etmek; ve müstaid ve emre imtisâl edenlerin dahi saâdeti zâhir olmak için, "emr-i teklîfî" bilâ-irâde lisân-ı Resûl ile ibâda umûmen ve müsâvâten teblîğ olundu. Eğer böyle olmasa, abd-i muhâlifin ayn-ı sâbitesinde bilkuvve mevcûd olan şekâvet zuhûra gelmez ve şekâvet zuhûr etmeyince, ikâb için hüccet-i ilâhiyye sâbit [8/46] olmaz idi. Mün'im ve Muazzib'in ahkâmı zâhir olmak için bu, böyle oldu.

İmdi Resûl (a.s.) "emr-i teklîfî"yi teblîğ'e me'mûr olmakla berâber, acabâ "irâde"ye muvâfık şeyle mi me'mûr oldu ki, o şey vâkî' olacaktır. Veyâhud "irâde"ye muhâlif olan şeyle mi me'mûr oldu ki, o şey vâkî' olmayacaktır. Bunu bilmediği cihetle muhtarib olur. Zirâ Resûl, halkı da'vetle mukayyed iken, ibâdın a'yân-ı sâbitelerindeki isti'dâdlarından ve icâbet ve adem-i icâbetlerinden muhtecibdir. Eğer da'vete adem-i icâbet isti'dâdında bulunanlara vâkif olsa, onu da'vet etmekten fûtûr lâzım gelir; ve emr-i da'vette noksan üzere olur; ve bu sûrette de, a'yân beyninde adem-i imtiyâz icâb eder idi. Resûl bu hicâba mebnî, da'vetin "irâde"ye muvâfık mı, yoksa muhâlif mi olduğunu bilmez. O ancak da'vete me'mûrdur.

"İrâde"ye muvâfık olan emirden bahse lüzum yoktur. Çünkü bu emir, Resûl'den sâdır olunca, vâkî' olur. Velâkin "irâde"ye muhâlif olan emri teblîğ ettiği vakit, icâbet olunmadığını görüp muhtarib olur; ve "irâde"ye muhâlif olduğu için icâbet olunmadığını fehmetmez. Eğer da'vette kendi-

sinin noksânına hamledip mübâlağa etse لَا يَكْلَفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا أَوْسَعَهَا (Bakara, 2/286) [Allah Teâlâ bir kimseye tâkatından ötesini teklîf buyurmaz.] kavli-i kerîmine muhâlif olarak vüs' ve tâkatten hâriç bir şeyle emretmiş olmasından hazer eder. Zîrâ resûl, âlemlere rahmettir. Vüs' ve tâkatten ziyâde teklîfe me'mûr değildir. Ve izhâr-ı hüccette mübâlağa etmek ümmetin helâkine sa'yetmektir. Ve eğer teklîf-i mâ-lâ-yutâktan hazer edip da'vette mübâlağa etmezse, adem-i icâbeti görünce, kendisinin da'vette noksânına hamleder. Binâenaleyh bu sebebler ile ıztırâba düşer. Bunun için "Sûre-i Hûd ve emsâli beni ihtiyarlattı"²⁸³ buyurmuştur. Çünkü sûre-i Hûd'da, emir ve nehyde istikâmet üzere olması emrolunur. كَمَا أُمِرْتُ [Emrolunduğun gibi] kaydı, emr-i da'vet tarafına şâmil olunca, Resûl'ü emr-i da'vete tergîb ve bu bâbda onu ihmâl ve müsâheleden tahzîr eder. [8/47] Ve terhib için olursa, med'uvv tarafına da şâmil olur ki, bu sûrette ona vüs' ve tâkatten ziyâde teklîf etmemek lâzım gelir. Binâenaleyh Resûl (a.s.), كَمَا أُمِرْتُ [Emrolunduğun gibi] kaydından anlaşılan iki emr arasında mütereddid olur. Böyle olunca emr-i da'vet, Resûl hakkında ibtilâ-i ilâhîdir.

Ve hükm-i irâde ancak vukûundan sonra bilinir. Meselâ Ebû Cehil îmân etmedi ve küfr üzere gitti. Ancak bu hâlin vukûundan sonra Ebû Cehil'in îmân etmemesi hakkında "irâde-i ilâhiyye" taalluk ettiği ve onun ayn-ı sâbitesinin talebi küfr olduğu anlaşıldı. Ve kezâ Resûl (a.s.), amm-i nebevîleri bulunan Ebû Tâlib'in îmân etmesini son derece arzû buyurduğu ve ona tebliğde mübâlağa ettiği hâlde إِنَّكَ لَا تَهْدِي مَنْ أَحْبَبْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ (Kasas, 28/56) [Ey resûlüm, sen sevdiğine hidâyet-bahş olmazsın; velâkin Allah dilediği kimseye hidâyet ihsân eder.] ayet-i kerîmesi nâzil oldukda hakkındaki "emr-i irâdî"nin onun adem-i ihtidâsına olduğu tebeyyün eyledi. Evvelce onların bu hâlleri meczûm değil ve îmân etmeleri me'mûl idi. Maahâzâ Hak Teâlâ hazretleri bir kimsenin basar-ı basîretini açınca, o kimse hükm-i irâdeyi, murâdın vukûundan evvel bilir. Ya'ni bir abdin ayn-ı sâbitesindeki hâline nazaran, kendisinden saâdet ve şekâvet eseri zâhir olmadan evvel, onun saîd veyâ şakî olduğunu bilir; ve o abd hakkında ona göre hükmeder.

²⁸³ Tirmizî, "Tefsîr", 55; Abdürrezzak b. Hemmâm, *Musannef*, III, s. 368; Hâkim, *Müstedrek*, II, s. 374; Beyhakî, *Şuabul-Îmân*, II, s. 221; Zebîdî, *Bezlül-Mechûd fi Tabrici Hadisi Şeyyebetni Hûd*.

وهذا قد يكون لِأَحَادِ النَّاسِ فِي أَوْقَاتٍ لَا يَكُونُ مُسْتَصَحَّبًا، قَالَ تَعَالَى:
﴿قُلْ مَا أَدْرِي مَا يُفْعَلُ بِي وَلَا بِكُمْ﴾، فَصَرَخَ بِالْحِجَابِ، وَلَيْسَ الْمَقْصُودُ إِلَّا
أَنْ يَطْلُعَ فِي أَمْرٍ خَاصٍّ لَا غَيْرَ.

Ve bu, âhâd-ı nâsa, ba'zan evkâtte vâki' olur; müstashiben olmaz. Hak Teâlâ [8/48] قُلْ مَا أَدْرِي مَا يُفْعَلُ بِي وَلَا بِكُمْ (Ahkâf, 46/9) ya'ni "Sen de ki: Ben, benim ile ve sizin ile ne işlenir olduğunu bilmem!" buyurdu. Böyle olunca hicâbı tasrîh eyledi. Ve maksûd, ancak emr-i hâsta muttali' olmaktır, başka değil.

Ya'ni bu, hükm-i irâdeyi murâdın vukûundan evvel bilmek husûsu, âhâd-ı nâsa vakit vakit vâki' olur. Cemî'-i evkâtı müstashiben vâki' olmaz. Burada "âhâd-ı nâs"tan murâd, enbiyâ (a.s.) ile kümmel-i evliyâdır. Zîrâ Cenâb-ı Şeyh (r.a.)ın nazarında insan onlardır. Diğer efrâd-ı beşer, her ne kadar sûrette insan iseler de, sûrette hayvan olduklarından, bu gibi ulûm onlardan mestûrdur. Ve insân-ı kâmile vâki' olan bu keşif dahi, ale'd-devâm olmaz. Onun için مُشَاهَدَةُ الْأَبْرَارِ بَيْنَ التَّجَلِّي وَالْإِسْتِثَارِ ya'ni "Ebrâr-ı kirâmın müşâhedesi tecellî ve istitâr beynindedir" buyurulmuştur. Ve bu hâli beyânen Cenâb-ı Sa'dî buyurur: Manzûme:

یکی پرسید از آن گم کرده فرزند	که ای روشن گهر پیر خردمند
ز مصرش بوی پیراهن شنیدی	چرا در چاه کنعانش ندیدی
بگفت: احوالِ ما برقِ جهانست	دمی پیدا و دیگر دم نهانست
گاهی بر طارمِ اعلیٰ نشینم	گاهی بر پیشست پای خود نبینم
اگر درویش بر حالی بماندی	سر دست از دو عالم برفشانندی

Tercüme: "Biri o oğlunu gâib edenden, ya'ni Ya'kûb (a.s.)dan sordu ki: Ey rûşen-güher olan pîr-i hîredmend! Mısır'dan Yûsuf (a.s.)ın gömleğinin kokusunu duyardın. [8/49] Niçin arz-ı Ken'ân'daki kuyunun içinde onu görmez idin? Cevâben buyurdu ki: Bizim ahvâlîmiz berk-ı cehândır. Bir dem zâhir ve diğer dem nihândır. Ba'zan târem-i a'lâda, ya'ni semâda otururuz; ba'zan da bastığımız yeri görmeyiz. Eğer dervîş bir hâl üzere kala idi, iki âlem elden giderdi; ya'ni dünyâ ve ukbâ ahkâmına tebaiyet mümkün olmaz idi."²⁸⁴

İşte bunun için Hak Teâlâ Kur'ân-ı Kerîm'de Habîb-i Ekrem'ine hitâben قُلْ مَا أَدْرِي مَا يُفْعَلُ بِي وَلَا بِكُمْ (Ahkâf, 46/9) ya'ni "Yâ Habîbim, sen de ki: Benim ile ve sizin ile ne işlenir olduğunu bilmem" buyurdu. Ve bu hitâb-ı şerîf ile hicâbı tasrîh eyledi. Ya'ni âhâd-ı nâsın hükm-i irâdeden hicâb içinde olduklarını açıktan açığa beyân buyurdu. Ve bu hâli te'yîd eden delâil-i sarîhadan biri de budur ki:

Bir seferde (S.a.v.) Efendimiz'in "Kusvâ" nâmındaki develeri gâib olmuş ve aranmasını emir buyurmuşlardı. Münâfıklar güft ü gûya başlayıp dediler ki: "Bize gâibden haber verdiği hâlde devesinin nerede olduğunu bilemiyor!" Hak (celle ve alâ) hazretleri bu hâli, Nebiyy-i Zîşân'ına i'lâm buyurdu. Bunun üzerine (S.a.v.) Efendimiz nâsa hitâben dediler ki: "Ben dahi Hak Teâlâ hazretlerinin kullarından bir kulum. Bana bildirdiğini bilir ve bildirmediğini bilemem. Şimdi Hak Teâlâ bana ihbâr buyurdu ki, devam filân mahalde, yuları bir ağaca takılmış olduğu hâlde duruyor. Oradan alıp getiriniz!" Bu ihbâr-ı nebevî üzerine deveyi bulup getirdiler.

İmdi ârif-i kâmil vahdeti müşâhede ettiği vakit kesretten hicâba düşer, ya'ni kesreti görmez; ve kesreti müşâhede ettiği vakit de, vahdeti müşâhedededen hicâba düşer, ya'ni [8/50] vahdeti görmez. Maahâzâ bizim, "Bu keşif âhâd-ı nâsa ba'zan ve vakit vakit vâki' olur" demekten maksûdumuz, ilm-i ilâhîde sâbit olan â'yân-ı sâbitenin cümlesinin mecmû'-ı ahvâline muttali' olmak demek değildir. Belki bir emr-i mahsûsa muttali' olmaktır. Bundan başkası değildir. Zirâ bilcümle â'yân-ı sâbitenin ahvâline ve onların hakkındaki hükm-i irâdeye alâ-tarîki'l-ihâta ilim, ancak Allah Teâlâ'ya mahsustur. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de buyrulur: وَلَا يُحِيطُونَ بِشَيْءٍ مِنْ عِلْمِهِ إِلَّا بِمَا شَاءَ (Bakara, 2/255) [O'nun mahlûkâtı, O'nun dilediğinden başka O'nun ma'lûmâtından bir şeyi ihâta edemezler.] Kezâ اللَّهُ قَدْ أَحَاطَ بِكُلِّ شَيْءٍ (Talâk, 65/12) [Allah Teâlâ her bir şeyi ilmi ile muhîttir.] Ve alâ-tarîki'l-ihâta olan ilim, Hakk'ın kendi nefsine olan ilmidir ki, bu ilim ilm-i mutlaktır. Ve ilm-i mutlakın zevki, yine zât-ı mutlaka mahsustur. "İnsân-ı kâmil" ise, zât-ı mutlakın mukayyeden zuhûrundan ibârettir; ve mukayyedin "Mutlak"ı ihâtası mümkün değildir. İşte bu sırra mebnî, zât-ı mutlak ilm-i mutlakından ba'zılarına insân-ı kâmilî muttali' kılar. Beyit:

در بزم دور یک دو قدح بر کش و برو یعنی طمع مدار وصالی دوام را

Tercüme:

*Bezm-i meyde bir iki câma kanâat et, git!
Dâim olmaz bu visâl, etme tama' beyhûde!*²⁸⁵

**İlk tesvîdin intihâsı: 12 Kânûn-ı evvel 1331 ve Safer 1334
[25 Aralık 1915], Cumartesi sabâhı**

**İlâve sûretiyle tekrâr tesvîd: 1 Teşrîn-i sâni 1336 ve Safer
1339 [1 Kasım 1920]**

[8/51] *Mesnevî*:

Enbiyâ-yı izâm hazarâtının adîmü'l-isti'dâd olan kimselere hidâyet-bahş olmadıkları, bu **Fass-ı Ya'kûbî**'de beyân buyurulmuş idi. *Mesnevî-i Şerîf*'in cild-i sâlisinde bu ma'nâ Hz. Mevlânâ (r.a.) tarafından tafsîl buyurulduğundan, bu bahsin tercüme ve şerh sûretiyle bu fass-ı münîfe ilhâkî münâsib görüldü.²⁸⁶

گریختن عیسی ﷺ بر فرازِ کوه از احمقان و شخصی در پی او رفتن و سؤال کردن

Tercüme: “Îsâ (a.s.)nın ahmaklardan dağ başına firârı ve bir kimsenin onu ta'kîb ederek suâl etmesi.” *Mesnevî*:

عیسی مریم بکوهی می گریخت شیر گویی خونِ او می خواست ریخت
آن یکی در پی دوید و گفت خیر در پیت کس نیست چه گریزی چو طیر

Tercüme: “Îsâ b. Meryem (a.s.) bir dağa kaçır idi. Gûyâ arslan onun kanını dökecek idi. Birisi onun arkasından koşup: “Hayrola, arkada kimse yoktur! Kuş gibi ne kaçırıyorsun?” dedi.” *Mesnevî*:

با شتابِ او آنچنان می تاخت جفت کز شتابِ خود جوابِ او نگفت

285 Beyit Hâfız-ı Şîrâzî'nindir. Bk. Mehmed Vehbi Konevî, *Şerh-i Dîvân-ı Hâfız*, I, s. 37. Krş. Yâkub Han Kaşgarî, *Tavzihu'l-Beyân*, s. 145.

286 Bu kısımda yer alan beyitler için bk. Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, VI, s. 52-59 (beyit: 2560-2589).

Tercüme: “O aceleyle öyle çabuk koşuyordu ki, kendisinin sür’atinden o sâile cevâb vermedi.” “Cüft”, cîm-i Fârisînin zammı ile “çüst” ya’ni “çabuk” ma’nâsına gelir. Hind şârihleri bu kelimeyi cîm-i Fârisî ile almışlardır. Şerh-i Ankaravî’de cîm-i Arabînin zammı ile “cüft” sûretinde zabtedilmiş ve “şitâbla cüft”, ya’ni “eş olduğu hâlde” ma’nâsı verilmiştir. [8/52] *Mesnevî*:

يك دو ميدان در پي عيسى براند پس بجَدَّ جهد عيسى را بخواند
کز پي مرضاتِ حق يك لحظه ايست كه مرا اندر گريزت مشكلي است
از كه اين سو مي گريزي اي كريم ني پيت شير و نه خوفِ خصم و ييم

Tercüme: “Îsâ (a.s.)ın arkasından bir iki meydân tayy eyledi. Ba’dehû kemâl-i cidd ile Îsâ (a.s.)ı çağırıldı. “Allah rızâsı için bir lahza dur! Zîrâ senin firârında benim bir müşkilim vardır. Ey kerîm, kimden bu tarafa kaçırıyorsun? Arkanda ne arslan, ne düşman havfi ve ne de başka korku yoktur!” *Mesnevî*:

گفت از احمق گريزانم برو می رهانم خویش را بندم مشو

Tercüme: “Git, ahmaktan kaçıyorum. Kendimi kurtarıyorum. Bana bağ olma, dedi.”

Şerh: “Ahmak”tan murad, emr-i maâdda bî-temyîz olan kimselerdir. Ulûm ve fûnûn-ı zâhirede kılı kırk yaran ve fakat muammâ-yı vücûdunun nereden geldiğini ve niçin geldiğini ve nereye gittiğini ve niçin gittiğini anlamak merâkını hissetmeyen kimselerden zekâvet ve temyîz-i sahîh pek uzaktır. Bu zümre-i humekâ kendilerinin cüz’-i kâinât olduğunu i’tirâf ederler. Ve kendileri tarafından bir maksadla icâd olunan bir makineye, biri çıkıp da: “Bunda hiçbir maksad yoktur; ve bu makine bir âlim ve hayy ve mürîdin masnûu değildir. Böylece [8/53] işleyip harâb olur” demiş olsa, cinnetine hükmederler. Maahâzâ kendileri gibi ekmel bir makinenin bir Hayy-i Alîm’in ve bir Mürîd-i Muktedir’in masnûu olmadığına i’tikâd ederler. Ve bundan kendileri cüz’ oldukları hâlde, küllerinden daha mükemmel ve onun hâiz olmadığı evsâf ile muttasıf oldukları netîcesi çıkacağını idrâk etmezler. Hâlbuki onlara “Küll, kendi cüz’ünün evsâfını hâiz olmaz” denilse gülerler. Bunların ulûm-i zâhiredeki dikkatlerine bakın, bu hükümlerindeki gafletlerine bakın! فَاعْتَبِرُوا يَا أُولِيَ الْأَبْصَارِ (Haşır, 59/2) [Ey basîret sâhibleri! İbret alınız!]

İşte bunun için Hz. Mevlânâ (kuddise sırruhu'l-a'lâ) efendimiz bir beyt-i şerîflerinde:

اینچنین کس گر ذکی مطلق است چونش این تمیز نبود احمقست

Ya'ni "Böyle bir kimse ulum-i zâhirede zekî-i mutlak olsa bile, mâdemki onda bu temyîz yoktur, o ahmaktır," buyururlar.²⁸⁷ Ve (S.a.v.) Efendimiz'in [Akıl sâhibi dostum, ahmak düşmanımdır.]²⁸⁸ hadîs-i şerîfinde beyân buyurulan ahmak, bu zümreden olan hâm-ı ezeli'dir. Bunlara enbiyânın nesâyihî te'sîr etmez. *Mesnevî*:

گفت آخر آن مسیحا نه توئی که شود کور و کر از تو مستوی
گفت آری گفت آن شه نیستی که فسون غیب را ماویستی
چون بخوانی آن فسون بر مرده بر جهد چون شیر صید آورده
گفت آری آن منم گفتا که تو نی ز گل مرغان کنی ای خوبرو

Tercüme: "O kimse dedi: Nihâyet sen o Mesihâ değil misin ki, a'mâlar ve sağırlar senden doğrulur ve şifâ bulur? Hz. Îsâ: Evet, dedi. O kimse: Sen o şâh değil misin ki, mahall-i füsûn-ı gaybsın? Sen o füsûnu bir ölü üzerine okuduğun vakit, av avlamış arslan gibi sıçrar, dirilir! [8/54] Îsâ (a.s.) dedi: Evet, o benim. O kimse cevâb verdi ki: Ey hûb-rû çamurdan kuşlar yapan sen değil misin!" *Mesnevî*:

بر دمی در وی سبک تا جان شود در هوا اندر زمان پیران شود

Tercüme: "O kuşa nefhedersin de sebük-cân olur. Derhâl havada uçar." (Bu beyit Ankaravî nüshasında mevcûd değildir. Nûsah-ı hindiyyede mün-dericidir.) *Mesnevî*:

گفت آری گفت پس ای روح پاک هر چه خواهی میکنی از کیست باک
با چنین برهان که باشد در جهان که نباشد مر ترا از بندگان
گفت عیسی که بذاتِ پاکِ حق مبدع تن خالقِ جان در سبق
حرمتِ ذات و صفاتِ پاکِ او که بود گردون گریبان چاکِ او
کان فسون و اسمِ اعظم را که من بر کر و بر کور خواندم شد حسن

287 Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, VI, s. 52 (beyit: 2558).

288 Abbâdî, *Sûfînâme*, s. 159. Bu rivâyet ayrıca *Mesnevî*'nin iki beytinde meâlen aktarılır. Bk. Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, VIII, s. 28 (beyit: 1940-1941). Krş. Ankaravî, *Şerh-i Mesnevî*, IV, s. 429.

بر که سنگین بخواندم شد شکاف خرقه را بدرید بر خود تا بناف
بر تن مرده بخواندم گشت حی بر سر لا شی بخواندم گشت شی

Tercüme: “Îsâ (a.s.) buyurdu: Evet! O kimse dedi: O hâlde, ey rûh-ı pâk her ne istersen yaparsın, korku kimdendir? Böyle bir burhân ile cihânda kimdir ki senin bendelerinden olmasın? Îsâ (a.s.) buyurdu ki: Teni icâd eden ve ezelde cânı halkeyleyen Hakk’ın zât-ı pâkine kasem ederim ki, [8/55] ve O Allâh’ın zâtının ve sıfâtının hürmeti hakkı için ki, felek onun girîbân-çâk-i aşkıdır, o efsûn ve ism-i a’zamı ki, ben körler ve sağırılar üzerine okudum; iyi oldu. Taşlı dağ üzerine okudum; yarıldı. Hırka-i cismine kendi vücûdu üzerinde göbeğine kadar yırttı. Ölmüş bir ten üzerine okudum; diri oldu. Lâ-şey üzerine okudum; bir şey oldu.” *Mesnevî*:

خواندم آن را بر دل احمق به ود صد هزاران بار و درمانی نشد

Tercüme: “Onu, ahmağın kalbi üzerine, muhabbetle yüz bin def’a okudum; bir çâre olmadı.”

Şerh: “Vüdd” vâvın zammı ve dâlin teşdidiyle “muhabbet” ma’nâsınadır. Burada kâfiye için muhaffef olarak isti’mâl buyurulmuştur. Cenâb-ı Şeyh-i Ekber (r.a.) **Fass-ı Ya’kûbî**’de buyurmuşlar idi ki: “Hâdim-i matlûb mahdûmunun mersûmu indinde, ya hâl ile veyâ kavîl ile vâkıfır.” Ya’ni ervâh ve nüfûsu ihyâ eden enbiyâ-yı izâm hazarâtı, hidâyete kâbiliyeti olmayan kimselere, her ne kadar kavîl ile nasihat etseler ve hâl ile ümmetlerine numûne olmak üzere, ibâdât ityân eyleseler, onların azgınlıkları ve şaşkınlıkları ziyâdeleşir. Bu sûrette mümkün “ayn”ı nasıl iktizâ ediyorsa, enbiyâ dahi o iktizââtın indinde tevakuf eder. Binâenaleyh enbiyânın vazîfesi, ancak âmmeye “emr-i teklîf”yi iblâğdan ibâret olup يَهْدِي مَنْ أَحْبَبْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ (Kasas, 28/56) [Ey resûlüm, sen sevdiğine hidâyet-bahş olamazsın; velâkin Allah dilediği kimseye hidâyet ihsân eder.] âyet-i kerîmesi mûcibince, ehl-i hidâyet olmayan humekânın kulûbunu nûr-i îmân ile tenvîre hâdim [8/56] olmazlar. İşte Hz. Îsâ (a.s.) ın kelâmı, bu hakîkati beyân ve bu sırrı izhâr eyler. *Mesnevî*:

سنگ خارا گشت و ز آن خو بر نگشت ریگ شد کز وی نروید هیچ کشت

Tercüme: “O ahmak katı taş oldu; ve o huydan dönmedi; kum oldu ki ondan hiç ekin bitmez.”

Şerh: Hak Teâlâ hazretleri ehl-i şekâvetin kulûbunu مِنْ قُلُوبِكُمْ ثُمَّ قَسَتْ قُلُوبُكُم مِّنْ بَعْدِ ذَلِكَ فَهِيَ كَالْحِجَارَةِ أَوْ أَشَدُّ قَسْوَةً وَإِنَّ مِنَ الْحِجَارَةِ لَمَا يَتَفَجَّرُ مِنْهُ الْأَنْهَارُ (Bakara, 2/74) ya'ni "Ba'dehû sizin kalbleriniz taş gibi, belki taştan daha galîz ve katı oldu. Tahkîkan taşın ba'zısından ırmaklar akar" âyet-i kerîmesiyle tavsîf buyurdu. Ya'ni ehl-i şekâvetin kalbleri, taştan daha dûn bir derekededir. Çünkü taştan halkın intifâını mûcib ahvâl zâhir olur. Fakat bu humekânın kulûbundan fâide zuhûru şöyle dursun, belki halka zararı dokunacak şeyler peydâ olur. Onun için (S.a.v.) Efendimiz: لَا تَصْحَبُوا الْأَحْمَقَ وَلَا تَقْطَعُوا [Ahmakla sohbeti terkedin. Akıl sâhibiyle alâkayı kesmeyin.]²⁸⁹ hadîs-i şerîfi ile sohbet-i ahmakın terkini emir, ve âkılın müfâratından nehy buyurdular.

گفت حکمت چیست کانجا اسم حق	سود کرد اینجا نبود آن را سبق
آن همان رنجست و این رنجی چرا	او نشد این را و آن را شد دوا [8/57]
گفت رنج احمقی قهر خداست	رنج و کوری نیست قهر آن ابتلاست
ابتلا رنجیست کان رحم آورد	احمقی رنجیست کان زخم آورد
بر سر آرد زخم رنج احمقی	رحم نبود چاره جوئی آن شقی

Tercüme: "O kimse dedi: Hikmet nedir ki, o mahalde ism-i Hak ona fâide etti de, burada etmedi? O da marazdır, bu da marazdır. Niçin ism-i Hak ona devâ oldu da, buna olmadı? Dedi: Maraz-ı hamâkat Allâh'ın kahrıdır. Maraz-ı amâ ise kahr değil, belki ibtilâdır. İbtîlâ bir marazdır ki, merhamet celbeder. Hamâkat bir marazdır ki, zahmet getirir. Renc-i hamâkat zahmet tevlîd eder. O şakînin çârecûluğu merhamet değildir."

Şerh: Enbiyânın çâre-sâz olmadığı hamâkat ve şekâvetin kahr-ı ilâhî olduğu beyân buyuruluyor. Acabâ bu zümrenin hamâkat ve şekâvet-i çâre-nâ-pezîri kendilerine nereden ârız olmuştur? Bu suâlin cevâbı **Fass-ı Ya'kûbî**'de geçmiştir. Cenâb-ı Şeyh (r.a.) buyurmuş idi ki: "Abde hayrî kendi zâtının gayrî vermedi; ve ona zıdd-ı hayrî kendisinden başkası i'tâ etmedi. Belki abd zâtını Mün'im ve Muazzib'dir. O ancak kendi nefsinin zemmetsin ve ancak kendi nefsinin hamdeylesin! Şu hâlde Hakk'ın onlara ilminde, Allah için hüccet-i bâliğa sâbittir. Zîrâ ilim, ma'lûma tâbî'dir."

289 Abbâdî, *Sûfînâme*, s. 159.

İmdi abdin ayn-ı sâbitesindeki hâl neyi iktizâ ediyorsa, Hakk'ın o hâl üzere ma'lûmudur. Ve Hakk'ın irâdesi ise ilmine tâbî'dir. Nitekim sûret-i ilâhiyye üzere mahlûk olan insan dahi, ma'lûm olmayan bir şeyi murâd etmez. Eğer abdin ayn-ı sâbitesindeki hâli şekâvetini [8/58] muktezî ise, şekâvetle Hakk'ın ma'lûmu olur; ve şekâveti hakkında da irâde-i ilâhiyye taalluk eder. Şekâvetin kahr-ı ilâhî olmasına gelince, a'yân-ı sâbite esmâ-i ilâhiyyenin zılâlidir. Kahr-ı ilâhîye mazhar olan abdin ayn-ı sâbitesi, esmâ-i kahriyyeden birinin zıllı olur. Esmâ-i ilâhiyye de Hakk'ın zılâlidir. Bundan anlaşılır ki, cemî'-i mevcûdâtın vücûdu, zılden başka bir şey değildir. Vücûd ancak zî-zıll olan Hakk'ındır. Tehâlûf ve tenâzu', ancak yekdiğerine mütekâbil olan esmâ-i ilâhiyyenin tenâzu' ve tehâlûfüdür.

Ey tâlib-i hakikat, bu bâde-i ma'rifeti içip, neş'esiyle müstağrak-ı evzâk oldun ise, müsterîh olur ve kemâl-iistirâhatla saltanat-ı ilâhiyyeyi temâşâ eder ve nâmahremler hakkında da Cenâb-ı Hâfız'ın bu beytini okursun: Beyit:

مدعى خواست که آید بتماشا که راز دستِ غیب آمد و بر سینۀ نا محرم زد

Tercüme:

"Müddeî istedi ki râzı temâşâ etsin

Dest-i gayb geldi de nâmahremi çekti geriye"²⁹⁰

Mesnevî:

آن چه داغ اوست مهرِ او کرده است چاره بر وی نیارد برد دست

Tercüme: "O ahmağın dâğı olan şeyi o mühürlemiştir. O mührün üzerine çâre etmeğe el kâdir değildir."

Şerh: Ebyât-ı sâbika şerhinde beyân olunduğu üzere, mâdemki Hakk'ın irâdesi, o kimsenin şekâvetine taalluk etmiştir; ve onlar hakkında da خَتَمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَعَلَى سَمْعِهِمْ وَعَلَى أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةً (Bakara, 2/7) [Allah Teâlâ onların kalblerini mühürledi ve kulaklarına ve gözlerine perde çekti.] buyurulmuştur; artık enbiyâ ve onların veresesi olan evliyânın nesâyihî onlara te'sîr etmez. Zîrâ resûl ve vâris [8/59] "emr-i teklîfî"ye hâdim olup sûret-i umûmiyyede, Hakk'ın emrini tebliğ ederler; yoksa onlar, "emr-i irâdî"ye hâdim değildirler. Mesnevî:

290 Mehmed Vehbi Konevî, Şerh-i Divân-ı Hâfız, I, s. 518.

ز احمقان بگریز چون عیسی گریخت صحبتِ احمق بسی خونها بریخت
اندک اندک آبرو دزدد هوا وین چنین دزدد هم احمق از شما
گرمیترا دزدد و سردی دهد همچونان کو زیرِ خود سنگی نهد

Tercüme: “Ahmaklardan kaç; çünkü İsa (a.s.) kaçtı. Ahmağın sohbeti çok kanlar döktü. Hava suyu azar azar sirkat eder. İşte ahmak dahi sizden böyle çalar. O ahmak harâreti çalar ve bürûdet verir. Altına bir taş koyan kimse gibi.”

Şerh: (S.a.v.) Efendimiz ahmağın sohbetinden nehyettiği ve İsa (a.s.) da kaçtığı için, sen de ahmaklardan kaç! Zîrâ seni ma'nen öldürür. Hava tebahhur eden suyu nasıl ki yavaş yavaş ve azar azar çalarsa, ahmak şakî dahi sendeki nûr-i îmânı öylece yavaş yavaş çalar. Ve kezâ altına taş koyup oturan kimsenin harâretini o taş nasıl çalıp kendi bürûdetini verirse, ahmak da sendeki harâret-i aşk-ı ilâhîyi ve îmânı öylece çalar; ve bürûdet-i küfrünü ve inkârını verir. Nitekim her gün bu hâlin binlerce misâlini görüyoruz. Ebeveyni sulehâdan olup, onların terbiyelerini alan nice zekî evlâdlar, birkaç sene Avrupa'da imrâr-ı hayât etmekle onların zulmet-i küfür ve inkârlarına bürünüp gelmişlerdir. Ve bunlarla musâhabet eden birçok îmân sâhiblerinin kulûbunda mürûr-ı eyyâm ile onların küfür ve inkârları yavaş yavaş [8/60] cây-gîr olmuştur. Dîde-i akılları kör, ve kuvve-i muhâkemeleri sakîm ve meşâmm-ı temyîzleri bâtıl olup, ma'nâsına ve derece-i belâgatine aslâ vâkıf olamadıkları Kur'ân-ı Mecîd'e “Zekî bir Arabın ihtilâkıdır” demekten çekinmemişlerdir. O Kur'ân-ı Mecîd ise bunları muhâkemeye da'vet ediyor, kulakları işitmediğinden لَّهُمْ آذَانٌ لَا يَسْمَعُونَ بِهَا (A'râf, 7/179) [Kulakları vardır, işitmezler.] buyuruyor. Tedebbüre da'vet edip, أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ (Muhammed, 47/24) [Kur'ân'ı tedebbür etmiyorlar mı? Yoksa kalblerinin üzerinde kilitler mi var?] buyuruyor: Onlar tedebbüre yaklaşıyorlar, لَّهُمْ قُلُوبٌ لَا يَفْقَهُونَ بِهَا (A'râf, 7/179) [Kalbleri vardır, idrâk etmezler.] buyuruyor. Ve nihâyet onların hayvanlardan daha şaşkın bir hâlde bulunduklarını ihbâren أُولَئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ (A'râf, 7/179) [İşte onlar hayvânât-ı ehliyye gibidirler ve belki onlardan daha şaşkındırlar.] hükmünü veriyor.

Suâl: Enbiyâ ve evliyâ, “irâde-i ilâhiyye”ye hâdim olmadıklarından, ah-

mak-ı şakîye hidâyet-bahş değildirler, denilmiş idi. Enbiyânın bunlara te'sîri olmadığı hâlde eşkiyânın hidâyet-i ezeliyye ile mühtedî olan mü'minîne ne te'sîri olur ki, onların sohbetlerinden ictinâb tavsiye olunur? Bakılırsa enbiyâ eşkiyâ-yı ezeliyyeyi mühtedî etmedikleri gibi eşkiyâ da, hidâyet-i ezeliyye ashâbını ıdlâl edememek lâzım idi.

Cevâb: Şübhe yoktur ki, şekâvet-i ezeliyye ashâbı, saâdet-i ezeliyye sâhiblerini bu dâire-i saâdetten ihrâc edemezler. Fakat bir mü'min, bu gibi kefare ve fecerenin sohbetiyle imrâr-ı evkât ederse onların rengine boyanıp, muvakkaten ba'zı esmâ-i celâliyyenin te'sîri tahtına dâhil olur. İşte bu vakit ondan envâ'-ı inkâr ve maâsî zuhûra gelir. Hâlbuki ef'âl-i kabîhadan her birisinin birer sûret-i kabîhası peydâ olup *كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهِينَةٌ* (Müddessir, 74/38) [Her bir nefis kazandığı şeye merhûndur.] âyet-i kerîmesi mûcibince, bu suver a'mâl sâhibini bi'l-ihâta habseder; ve onu âlem-i ulvîye urûcdan men'eder. Ve eğer Hak afv [8/61] ve tecâvüzle muâmele buyurmaz ise, bu suver-i kabîha vâsıtasıyla muazzeb olur ve Hak ona ukûbetle inkıyâd eder. Zîrâ **Fass-ı Ya'kûbî**'de beyân edilmiş idi ki, abdin her bir hâlini hâl-i diğer ta'kîb eder; ve hâl-i sâni hâl-i evvelin ukûbetidir; ve onun cezâsıdır. Hâl, araz kabîlinden olmakla berâber, mutlakâ bir sûrete bürünür. Nitekim *Mesnevî-i Şerîf*'de sarâhaten beyân buyurulur. *Mesnevî:*

روز محشر صورتی خواهد شدن	هر خیالی کو کند در دل وطن
هم بدان تصویر حشرت واجب است	سیرتی کان بر وجودت غالب است
صورتِ هر يك عرض را نوبتست	روزِ محشر هر عرض را صورتیست
آن درختی گشت از او زقوم رست	چون ز دستت زخم بر مظلوم رست
مار و کژدم گشت میگیرد دمت	این سخنهای چو مار و کژدمت

Tercüme: “Gönülde yer tutan her bir hayâl, rûz-ı mahşerde bir sûret olacaktır.²⁹¹ Senin vücûdun üzerine gâlib olan bir sûretin tasvîriyle haşrin vâcibdir.²⁹² Rûz-ı mahşerde her arazın bir sûreti vardır. Her bir arazın sûretine nöbet vardır.²⁹³ Vaktâki senin elinden bir mazlûma zahm erişti, o

291 Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, IX, s. 574 (beyit: 1793).

292 Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, III, s. 396 (beyit: 1408).

293 Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, III, s. 270 (beyit: 959).

zahm bir ağaç oldu; ve ondan zakkûm peydâ oldu.²⁹⁴ Bu senin yılan ve akrep gibi olan sözlerin, yılan ve akrep olup senin kuyruğunu tutar.²⁹⁵

Bu belâlar mü'minîne ashâb-ı şekâvetin musâhabetinden tevellüd eder. Maahâzâ saâdet-i ezeliyesi hasebiyle mü'mine hüsn-i hâtime nasîb olacağından, bu azâbda küffâr gibi ebedî kalmaz. Zîrâ onda bu sıfat ârızîdir. Küffâr gibi aslî değildir. Binâenaleyh ba'de't-tatahhur, bu azâbdan halâs ve cennet-i in'âma [8/62] dâhil olur. Bu hâl vücûduna levsiyât ârız olan kimsenin, hamamın gâyet sıcak olan halvetinde tatahhuruna benzer. Ba'de't-tahâre müddet-i medîde orada kalmasına hâcet yoktur. Muvakkaten ba'zı esmânın te'sîri tahtına duhûl keyfiyeti, şekâvet-i ezeliyye ashâbı için dahi vârid olur. Nitekim kâtib-i vahyin biri î mân etmiş ve (S.a.v.) Efendimiz'e musâhib olmuş iken ba'dehû mürted olmuştur. Bu kıssa *Mesnevî-i Şerîf*'in cild-i evvelinde mezkûrdur.²⁹⁶ İşte o kimse Nebiyy-i zîşân'a musâhib olmakla muvakkaten esmâ-i cemâliyyenin te'sîri tahtına girmiş ve ba'dehû şekâvet-i ezeliyesi hükmünü icrâ eylemiştir. İtibâr, fâtiha ve hâtimeye olduğundan, bu gibiler muhalled-fi'n-nâr olurlar. Bu bahiste çok sözler vardır. Velâkin ârife bu kadar işâret kâfidir. *Mesnevî*:

ایمن است او از پی تعلیم بود آن گریز عیسوی نزیم بود
چه غم آن خورشید با اشراق را زمهریر ار پر کند آفاق را

Tercüme: “O firâr-ı İsevî korkudan değil idi. O îmindir. Ta'lim için idi. Eğer zemherîr afâkı doldurur ise, hurşîd-i bâ-işrâk için ne gam vardır!”

Şerh: Ya'ni İsâ (a.s.)'ın ahmaktan firârını, kendisine ondan zarar gelir korkusuyla vâki' oldu zannetme! Enbiyâ-yı izâm hazarâtı makâm-ı emnedir. Onlar hiçbir havâ ile müteharrik olmayacak sûrette metânet [8/63] ve mekânet sâhibleridir. Onun bu firârı, ancak her renge boyanmak ve her hava ile müteharrik olmak isti'dâdını hâiz bulunan zaaf-ı kalb ashâbına ta'lim için idi. Ve onların veresesı olan evliyâ-ı kirâm hazarâtı dahi اِنَّ اللّٰهَ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ (Yûnus, 10/62) [Âgâh olun! Allâh'ın evliyâsı için korku yoktur ve onlar mahzûn olmazlar.] âyet-i kerîmesi muk-

294 Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, VI, s. 279 (beyit: 3458).

295 Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, VI, s. 280 (beyit: 3462).

296 Bu kıssa için bk. Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, II, s. 361 vd.

tezâsınca, her türlü mahâviften emîndirler. Onlar işrâk sâhibi olan güneşe benzerler. Eğer kış mevsiminde soğuk âfâkı tutsa, güneşe ne te'siri olur? Binâenaleyh bu saâdetlilerin ahmaklara karîn olmalarında, kendileri için hiçbir mahzûr mutasavver değildir. Fakat nâkısların musâhabe-i humekâ-dan ictinâb etmeleri vâcibdir. Zîrâ onlar henüz şems-i bâ-işrâk olmadıklarından kendilerindeki harâret-i îmân cüz'î bürûdet-i küfr ile intifâ-pezîr olur; ve ebyât-ı sâbika şerhinde îzâh olunan belâlara mübtelâ olurlar.

Tashîhan tahrîr ibtidâ: 5 Teşrîn-i evvel 1336

[5 Ekim 1920], Salı sabahı

İlk tesvîdin intihâsı: 16 Kânûn-ı evvel 1331, 21 Safer 1334

[29 Aralık 1915] Çarşamba gecesi

Ta'dilen tesvîdin intihâsı: 3 Teşrîn-i sâni 1336,

21 Safer 1339 [3 Kasım 1920] Çarşamba sabahı

IX

فَصُّ حِكْمَةٍ نُورِيَّةٍ فِي كَلِمَةٍ يُوسُفِيَّةٍ

[KELİME-İ YÛSUFİYYE'DE MÛNDEMİC HİKMET-İ NÛRİYYE'NİN BEYÂNINDA OLAN FASTIR]

“Hikmet-i nûriyye”nin Kelime-i Yûsufiyye’ye tahsis olunmasındaki sebep budur ki, âlem-i misâl, âlem-i nûrânî ve Yûsuf (a.s.)ın keşfi dahi “misâli”dir; ve Yûsuf (a.s.)a, suver-i hayâliyye-i misâliyyenin keşfine müteallik olan saltanat-ı nûriyye-i ilmiyye zâhir oldu. O da alâ-vechîl-ekmel “ilm-i ta’bîr”dir. Yûsuf (a.s.)dan sonra bu ilmi bilen, o hazretin mertebesinden bilir ve onun rûhâniyetinden alır.

İmdi nûr-i hakîkî bir nûrdur ki, onun vâsıtasıyla eşyâ idrâk olunur, fakat kendisi idrâk olunmaz. Zîrâ o, niseb ve izâfâtan tecerrüdü cihetinden Hak Sübhânehû ve Teâlâ hazretlerinin ayn-ı zâtıdır. İşte bunun için (S.a.v.) Efendimiz’den “Rabb’ini gördün mü?” diye suâl olundukda *أَرَأَيْتَ أَنِّي نُورٌ* ya’ni “Bir nûrdur, ben onu nasıl görürüm?”²⁹⁷ ya’ni o nûr-i mücerredir; onu görmek mümkün değildir, buyurdular. Binâenaleyh ayn-ı zât olan nûr-i hakîkiyi mezâhir ve niseb ve izâfâtan tecerrüdü i’tibâriyle rû’yet ve idrâk mümkün değildir. Velâkin hicâbiyyet-i merâtibin arkasından mezâhirde idrâk mümkündür. Rubâî:

خورشید چو بر فلک زند رایت نور در پرتو او خیره شود دیده ز نور
واندم که کند ز پرده ابر ظهور فَالْتَّائِظُ يَحْتَلِيهِ مِنْ غَيْرِ قُصُور

[9/2] Tercüme: “Güneş felek üzerine bayrağı diktiği vakit, onun pertevinde göz nûrdan kamaşır. Velâkin bulut perdesinden zuhûr ettiği zaman, nâzır kusûrsuz olarak tamâmen onu görür.”²⁹⁸

297 Müslim, “Îmân”, 78; Tirmizî, “Tefsîr”, 53; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXV, s. 311.

298 Rubâî Ebû Saîd-i Ebu’l-Hayr’a (v. 440/1049) atfedilir. Bk. *Sübenân-ı Manzûm-ı Ebû Saîd-i Ebu’l-Hayr* (nşr. Saîd Nefsî), s. 47 (nr. 321). Ayrıca bk. Abdurrah-

“Nûr”un zıddı olan “zulmet”e gelince, kendi idrâk olunmadığı gibi, kendisiyle de bir şey idrâk olunmaz. Ve nûr-i hakîkî ile zulmetin arasında bulunan “ziyâ”nın hem kendisi idrâk olunur ve hem de onunla eşyâ idrâk olunur. Bu üçten her birinin kendisine mahsûs bir şerefi vardır: Nûr-i hakîkinin şerefi, evveliyet ve asâlet cihetindendir. Zîrâ o, her mestûrun inkişâfına sebebedir; ve zulmetin şerefi, nûr-i hakîkîye ittisâl ileidir; ve bir de nûr-i hakîkî, zulmet ile idrâk olunur; çünkü onun zıddıdır; ve her şey zıddıyla inkişâf eder. Ve ziyânın şerefi dahi, ikisinin arasında olması ve nûr ile zulmetin mümtezic olmasından vücûda gelmekle iki şerefi hâiz bulunmasıdır.

Nûr-i hakîkî, vücûd-ı mahz olan vücûd-ı Hakk’a mugâyir değildir; ve vücûd-ı mahz, onun zıddı olan “adem” ile taakkul olunur. “Vücûd” için nûriyet olduğu gibi “adem” için de zulmet vardır. Çünkü zulmet idrâk olunmadığı gibi, adem için de aklen bir taayyün muhâldir. İşte bunun için âlem dediğimiz mümkün, “zulmet”le tavsîf olunur. Zîrâ “mümkün”, nûr-i vücûd ile tenevvür edip zâhir olmuştur; ve onun zulmeti ademiyeti cihetiyledir.

İşte (S.a.v.) Efendimiz hazretlerinin: *إِنَّ اللَّهَ خَلَقَ الْخَلْقَ فِي ظُلْمَةٍ ثُمَّ رَشَّ* ya’ni “Tahkîkan Allah Teâlâ hazretleri, halkı zulmette halkeyledi. Ba’dehû onun üzerine nûru serpti, zâhir oldu”²⁹⁹ buyurmaları buna işârettir. Binâenaleyh “adem” dediğimiz şey, “vücûd” mukâbilinde taakkul olunur; ve “adem” ile “vücûd-ı mahz”ın ayrı ayrı idrâki mümkün değildir. [9/3] Bunları idrâk için aralarında bir mutavassıt lâzımdır. Binâenaleyh bunların arasında müteayyin olan şey, “âlem-i misâl”in hakîkatidir; ve “ziyâ” dahi bu mutavassıtın sıfat-ı zâtıyyesidir; ve fevkinde esmâ ve sıfât âlemleri bulunan “âlem-i ervâh”a kurbundan nâsî âlem-i misâle nûriyet gâlibdir. Ve âlem-i nûrdan ibâret olan âlem-i ervâh mukâbilinde olduğu için âlem-i kevn ve fesâdın sûretlerine de zulmet gâlibdir.

İmdi iki şey beyninde mutavassıt olan bir şeyin iki taraftan birisine nis-

mân Câmi, *Levâiyh*, s. 71; *Nakdu’n-Nusûs*, s. 178; Yâkub Han Kaşgarî, *Tavzîhu’l-Beyân*, s. 44.

299 Tirmizî, “İmân”, 18; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XI, s. 220; İbn Hibbân, *Sahîh*, XIV, s. 43; Hâkim, *Müstedrek*, I, s. 84.

beti lâzım geldiği vakit, gâlib olan tarafın vasfolunduğu şeyle tavsîfi iktizâ eder. İşte bu sebeble Hz. Şeyh (r.a.) bu hikmeti “nûriyet”le telkîb buyurdu. Yoksa hakîkatte, nûriyyet-i mahza değil, ziyâiyyedir. (*Nakdu'n-Nusûs* ve Şerh-i Ya'kûb Hân'dan hulâsa-i tercüme ve ba'zı ilâvât ile.)

هذه الحِكْمَةُ النُّورِيَّةُ، انبِسَاطُ نُورِهَا عَلَى حَضْرَةِ الْخَيَالِ، وَهُوَ أَوَّلُ مَبَادِي
الْوَحْيِ فِي أَهْلِ الْعِنَايَةِ.

Bu, “hikmet-i nûriyye”dir. Onun nûrunun inbisâtı hazret-i hayâl üzerine; ve hazret-i hayâl dahi ehl-i inâyet hakkında mebâdî-i vahyin evvelidir.

Ma'lûm olsun ki, avâlim kesretiyle berâber beşe münhasırdır; ve ona “hazarât-ı hamse” derler. Bu beş hazret, Hakk'ın zuhûru ve bürûzudur.

Birincisi –Hazret-i zâtıdır; ve ona “gayb-ı mutlak” derler. Zirâ hiçbir kimse ondan hikâye edemez; ve oraya isim ve resim sığmaz.

İkincisi –Hazret-i esmâdır ki, Hakk'ın onda bürûzu “ulûhiyet” ile. [9/4]

Üçüncüsü –Hazret-i ef'âldir. Ya'ni âlem-i ervâhdır ki, Hakk'ın onda bürûzu “rubûbiyet” ile. [9/4]

Dördüncüsü –Hazret-i misâl ve hayâldir ki, Hakk'ın suver-i muhtelif ile bürûzunun mahallidir.

Beşincisi –Hazret-i his ve şehâdetdir ki, Hakk'ın suver-i müteayyine-i kevnîye ile bürûzunun mahallidir.

Bu sûrette hazret-i alâ “gayb-ı mutlak”; ve hazret-i esfel “şehâdet-i mutlak” olmuş olur. Ve sen şimdi içinde bulunduğun hazarâtın esfeli olan hazret-i şehâdetten bi-tarîk-i kahkarî rücû' edersen görürsün ki, âlemde mahsûs olan her şey, âlem-i misâlde mevcûd olan her bir şeyin bir misâl ve sûretidir. Sûret ve misâl ise hazret-i rubûbiyyetin şuûnâtından bir şe'ndir; ve Allâh'ın isimlerinden bir ismin sûretidir; ve her isim dahi bir sıfatın sûreti ve her sıfat da zât-ı müteâliyenin bir vechidir ki, ekvândan bir kevnde

o vech ile zâhir olur.

“Âlem-i hayâl” dahi iki kısımdır: Birisi bâlâda zikrolunan dördüncü hazrettir ki, ona “âlem-i misâl” denildiği gibi “hayâl-i mutlak” da derler. Diğeri bu âlem-i misâle muttasıl olup, onun cedveli hükmünde olan ve insanın vücûdunda bulunan hayâldir ki, buna da “âlem-i hayâl-i mukayyed” derler. Bu hazret-i şehâdetteki ahlâk-ı hamîde ve a’mâl-i sâlihanın âlem-i hayâl-i mutlaktaki misâli bağlar, bostanlar ve çiçekler ve meyveler ve enhâr; ve ahlâk-ı redîe ve a’mâl-i seyyienin misâli dahi akrepler, yılanlar ve zulûmât olur; ve dünyâda insana hangi sıfat gâlib ise âlem-i berzahda, o sığata münâsib bir sûret peydâ olur. Meselâ kibir gâlib olursa kaplan; ve gazab ve hased gâlib ise kurt; ve şehvet [9/5] ve adem-i hamîyyet, ya’ni kendi mahremi olan kadınların nâ-mahremlerle ihtilâtına iğmâz-ı ayn etmek sıfatı gâlib ise himâr ve hınzır; ve hırs ve emel gâlib ise fâre ve karınca sûretleri peydâ olur. *Mesnevî*:

روز محشر صورتی خواهد شدن	هر خیالی کو کند در دل وطن
هم بدان تصویر حشرت واجب است	سیرتی کان بر وجودت غالب است
صورتِ هر يك عرض را نوبتیت	روزِ محشر هر عرض را صورتیت
آن درختی گشت از او زقوم رست	چون ز دست زخم بر مظلوم رست
مار و کژدم گشت میگیرد دمت	این سخنهاى چو مار و کژدمت

Tercüme: “Gönülde yer tutan her bir hayâl, rûz-ı mahşerde bir sûret olacaktır.”³⁰⁰ “Senin vücûdun üzerine gâlib olan bir sûretin tasvîriyle haşrin vâcibdir.”³⁰¹ “Rûz-ı mahşerde her arazın bir sûreti vardır; her bir arazın sûretine nevbet vardır.”³⁰² “Vaktâki senin elinden bir mazlûma zahm erişti, o zahm bir ağaç oldu ve ondan zakkûm peydâ oldu.”³⁰³ “Bu senin yılan ve akrep gibi olan sözlerin, yılan ve akrep olup senin kuyruğunu tutar.”³⁰⁴

Bu zikrolunan sıfatlardan halâs olanlar ancak tezkiye-i nefis ve tasfiye-i kalb etmiş olan zevât-ı kirâmdır. “Hayâl-i mukayyed”e, ya’ni hayâl-i

300 Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, IX, s. 574 (beyit: 1793).

301 Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, III, s. 396 (beyit: 1408).

302 Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, III, s. 270 (beyit: 959).

303 Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, VI, s. 279 (beyit: 3458).

304 Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, VI, s. 280 (beyit: 3462).

insânîye gelince, onun bir tarafı âlem-i misâle ve bir tarafı da insanın kendi nefesine ve bedenine muttasıldır. İhtilâl-i mizâc veya uyku [9/6] sebebiyle, âlem-i süflî sûretlerinden bir sûret hayâl-i insânîde muntabi' ve mürtesem olduğu vakit, bilmelidir ki, bu sûretler ancak hayâlât-ı fâside veya âhud ad-gâs u ahlâmıdır; ve aslâ hakîkati yoktur. Meselâ bir kimse hasta olmakla kendisine birtakım hayâlât ârız olur, sayıklar; ve kezâ bir kadına muhabbet edip onun tasavvuruyla kendisine şehvet galebe eder. Uyuduğu vakit onun hayâli zuhûr ederek mülâkât etmekle ihtilâm olur. Veyâhud çok tuzlu yemek yer, uykusunda susuzluk galebe eder. Rü'yâsında birtakım akar sular ve çeşmeler görür.

Fakat âyîne-i kalbi envâ-ı riyâzât ve mücâhedât ile musaffâ ve fikri ağyâr ve şehvâtтан hâlî olan bir ârifin mir'ât-ı hayâlinde mer'î olan sûretler âlem-i misâlden mün'akis olmuş ise, ister hâl-i nevmde ve ister hâl-i yakazada olsun, hak ve sâbittir. Zîrâ "âlem-i misâl" hizâne-i ilm-i Hak'tır, ondan hatâ sâdır olmaz. Binâenaleyh tasvîrât-ı hayâliyye iki kısım olmuş olur:

Birincisi: Suver-i mahsûsâta mutâbakatı olan suver-i hayâliyyedir ki, buna "keşf-i mücerred" ve "suver-i gaybiyyeye ittılâ" ta'bîr olunur; ve bu kısım te'vîle ve ta'bîre muhtâc değildir. Nitekim Resûlullah (s.a.v.) Efendimiz Hudeybiye'ye hurûcdan evvel, rü'yâlarında kendilerini ashâbiyle berâber, başlarını tıraş ettirmiş oldukları hâlde, emn üzere Mescid-i Harâm'a dâhil olmuş gördüler. Hicretten altı sene sonra bu rü'yâ aynıyla zuhûr etti.³⁰⁵

İkincisi: Suver-i mahsûsâta mutâbakatı olmayan suver-i hayâliyyedir ki, buna "keşf-i muhayyel" derler; ve bu kısım ta'bîre muhtâc olur; ve bu ta'bîr dahi görülen suver-i hayâliyyeye münâsebeti bulunan suver-i mahsûse ile te'vîl sûretiyle vâkı' olur. Nitekim (S.a.v.) [9/7] Efendimiz'e rü'yâsında bir kâse süt verildi. İçip cür'asını Hz. Ömer (r.a.)e verdi. Bu rü'yâyı ashâb-ı kirâm hazarâtına takrîr buyurdukda: "Yâ Resûlallah, bunu ne ile te'vîl buyurdunuz?" dediler. "İlim ile te'vîl ettim" buyurdular. Vech-i münâsebet budur ki, "süt" gıdâ-yı bedendir. "İlim" dahi gıdâ-yı rûhdur. Ve ta'bîr-i rü'yâda bir kâide ve kânûn yoktur. Binâenaleyh suver-i hayâliyy-

305 Süyûtî, *ed-Dürri'l-Mensûr*, XIII, s. 512-514.

yenin keşfine müteallik olan ilm-i nûrâniyyet, bir kimseye atâ olunmazsa mer'î olan sûretlerin hakikatini anlamadan âciz olur.

İmdi “hazret-i hayâl” hakkındaki bu îzâhât anlaşıldıktan sonra ma'lûm olsun ki, bu “hikmet-i nûriyye” nûrunun inbisâtı hazret-i hayâl üzerinedir. Ya'ni misâl-i mutlakın sıfat-ı zâtıyyesi olan nûr, hazret-i menâm olan hazret-i hayâl üzere münbasittir. Ve bu nûrun hazret-i hayâl üzerine inbisâtı dahi, ehl-i inâyet olan enbiyâ (aleyhimü's-selâm) hakkında mebâdî-i vahyin evvelidir. Ya'ni rü'yâ mevtını olan “hazret-i hayâl” nûrun mahall-i inbisâtı olmak i'tibâriyle mebde'-i vahy-i ilâhî olur.

تَقُولُ عَائِشَةُ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا: «أَوَّلُ مَا بُدِيَ بِهِ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ مِنَ الْوَحْيِ
الرُّؤْيَا الصَّادِقَةُ، فَكَانَ لَا يَرَى رُؤْيَا إِلَّا خَرَجَتْ مِثْلَ فَلَقِ الصُّبْحِ.» تَقُولُ: «لَا
خَفَاءَ بِهَا.»

Âişe (r. anhâ) der ki: “Resûlullah (s.a.v.)in evvel-i vahiyden bed'olunduğu şey, rü'yâ-yı sâdika idi. İmdi o hazretin hâli bu idi ki, bir rü'yâyı görmez idi, illâ felak-ı subh gibi zâhir olur idi.” Hz. Âişe (r. anhâ) “Onda hafâ yok idi” diyor.³⁰⁶ [9/8]

Ya'ni (S.a.v.) Efendimiz için mebde'-i vahy-i ilâhî “rü'yâ-yı sâdika” oldu; ve rü'yâ, ancak uyku hâlinde vâki' olur; ve nübüvvetin ibtidâ zuhûru zamânında gördüğü rü'yâ, âlem-i his ve şehâdette subh-ı sâdık gibi açık bir sûrette zâhir olur idi. Buna binâen Hz. Âişe (r. anhâ) [felak-ı subh gibi] kavlini لَا خَفَاءَ بِهَا [onda hafâ yok idi] kavliyle tefsîr buyurdu; ve bu tefsîr ile Fahr-i âlem (s.a.v.) Efendimiz'in gördüğü sûret-i hayâliyyenin ta'bîre muhtaç olmayıp, “keşf-i mücerred” olduğunu ve binâenaleyh o sûretin hazret-i şehâdette aynen zuhûr ettiğini îzâh eyledi.

وَالِى هُنَا بَلَغَ عِلْمُهَا لَا غَيْرُ.

Ve Hz. Âişe (r. anhâ)nın ilmi buraya kadar bâliğ oldu, başka değil.

Ya'ni Hz. Âişe (r. anhâ) “hazret-i hayâl” ile “hazret-i şehâdet”i tefrîk etti;

306 Buhârî, “Bed'u'l-vahy”, 1; “Tefsîr”, 96; “Ta'bîr”, 1; Müslim, “Îmân”, 73; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XLII, s. 113.

ve ilmi, rü'yâda görülen şeyin başka ve âlem-i histe zâhir olan şeyin başka olacağına kadar vâsıl oldu. Onu tecâvüz etmedi ve buyurdu ki:

وَكَانَتْ الْمُدَّةُ لَهُ فِي ذَلِكَ سِتَّةَ أَشْهُرٍ، ثُمَّ جَاءَهُ الْمَلَكُ.

“Ve onun müddeti bunda altı ay oldu. Sonra ona melek geldi.”

Ya'ni bu rü'yâda, Sallallâhu aleyhi ve sellem'in müddeti altı mâh oldu. Ba'dehû hazret-i şehâdette vahy-i ilâhî ile melek nâzil oldu. Binâenaleyh Hz. Âişe (r. anhâ) hazret-i şehâdeti, hayâle ilhâk etmedi. Onu başka, bunu da başka addeyledi. [9/9]

وَمَا عَلِمْتُ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ قَدْ قَالَ: «إِنَّ النَّاسَ نِيَامٌ فَإِذَا مَاتُوا انْتَبَهُوا».

Ve bilmedi ki, Resûlullah (s.a.v.) buyurdu: “Muhakkak nâs uykudadırlar, öldükleri vakit uyanırlar.”

Ya'ni Ümmü'l-mü'minîn Hz. Âişe (r. anhâ) Fahr-i âlem Efendimiz'in “Nâs uykudadırlar, öldükleri vakit uyanırlar” buyurmasıyla, hazret-i şehâdeti hazret-i hayâle ve hazret-i hayâli hazret-i şehâdeti ilhâk ettiğini; ve bununla, “tahkîkan hayât-ı hissî ile hayy olup uyanık olan nâsın ba'zısı uykudadırlar; ve uyku ise hazret-i hayâldir; ve öldükleri vakit bu uykudan uyanırlar”, demek murâd eylediğini bilmedi. Hâlbuki A'ref-i enbiyâ Efendimiz bu hadîs-i şerîflerinde âlem-i halkta cârî olan her bir şeyin, maânî-i gaybiyyeden bir ma'nânın sûreti ve hakâyık-ı ilmiyyeden bir hakîkatin “misâl”i olduğuna işâret buyurmuşlardır. Lâkin nâs nevm-i gaflet ve hü-cüb-i tabîiye ile ihticâb sebebiyle suver-i ekvân âyînelerinde bu hakâyıkı müşâhede edemezler. Ya'ni âlem-i histen âlem-i misâle ve âlem-i misâl-den âlem-i ervâha ve ervâhdan âlem-i a'yâna ve a'yândan esmâ ve şuûnât-ı zâtîyyeye intikâl edemezler. Beyt-i Hz. Emîr Kudsî:

خوابِ جهل از حرم قرب مرا دور افکند ور نه نزدیکتر از دوست کسی هیچ ندید

Tercüme: “Hâb-ı cehl beni harem kurbundan uzak düşürdü. Yoksa bir kimse cânândan daha yakın olarak hiçbir şey görmedi.”³⁰⁷ [9/10]

Ancak mevt-i irâdî zevkini tadıp vech-i bâkînin şühûdunda hâlik olan

307 Yâkub Han Kaşgarî, *Tavzîhu'l-Beyân*, s. 146. Krş. Lâhici, *Mefâtîhu'l-İ'câz*, s. 52.

kimse, bu fenâdan sonra bekâ bulup uyanır; ve bu sûrette de ma'nânın sûrette cilvegeçtiğini ve suver-i halkıyyenin, ma'sûk-ı hakîkînin hüsnüne âyîne bulunduğunu keşf-i ma'nevî ile bilir. Beyit:

جهان مرآتِ حسنِ شاهدِ ماست فَشَاهِدٌ وَجْهَهُ فِي كُلِّ ذَرَّاتٍ

Nazmen tercüme:

Mahbûbumuzun hüsnüne âyîne bu âlem

*Her zerrede o vechini gösterdi demâdem*³⁰⁸

İşte Ümmü'l-mü'minîn Hz. Âişe (r.anhâ)'nın ilmi, (S.a.v.) Efendimiz'in Allâh'ın vechi vâkî'dir. [Ne tarafa teveccüh ederseniz edin, Allâh'ın vechi vâkî'dir.] ve وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ (Sebe', 34/47) [O, her şey üzerine şâhittir.] âyet-i kerîmesi hükmünce,³⁰⁹ bilcümle merâtib-i ulviyye ve süfliyyede Hakk'ın hüviyetini hâzır ve kâffe-i eşyâda vech-i Hakk'ı zâhir olarak müşâhede buyurduğunu ihâta etmedi. Zirâ Cenâb-ı Fahr-i âlem Efendimiz bir lahza şühûd-ı Hak'tan gâib olmaz idi.

وَكُلُّ مَا يَرَى فِي حَالِ الْيَقَظَةِ فَهُوَ مِنْ ذَلِكَ الْقَبِيلِ، وَإِنْ اخْتَلَفَتِ الْأَحْوَالُ، فَمَضَى قَوْلُهَا سِتَّةَ أَشْهُرٍ، بَلْ عُمُرُهُ لِلْيَقَظَةِ كُلُّهُ فِي الدُّنْيَا بِتِلْكَ الْمَثَابَةِ.

Ve her ne kadar hâlleri muhtelif ise de, Sallallâhu aleyhi ve sellem, hâl-i yakazada gördüğü her şey, bu kabildendir. İmdi Hz. Âişe (r. anhâ)'nın dediği altı ay geçti. Belki (S.a.v.) Efendimiz'in dünyâda bütün ömrü bu mesâbede idi. [9/11]

Ya'ni her ne kadar râîye nazaran uyanıklıkta görülen sûretlerin ahvâli ile uykuda görülen sûretlerin ahvâli muhtelif ise de, âlem-i hayâlde görülen sûretlerin her birisi âlem-i histe görülen sûretlerin misâli olduğuna naza-

308 Yâkub Han Kaşgarî, *Tavzîhu'l-Beyân*, s. 146. Beyit Abdurrahman Câmi'nindir. Bk. *Dîvân-ı Câmi*, I, s. 247.

309 "Bu îzâhâtıdan erbâb-ı zekâ ve irfân anlar ki, Hakk'ın ezvâkı, insân-ı kâmilin ezvâkı veyâ aksi olarak insân-ı kâmilin ezvâkı, Hakk'ın ezvâkıdır. "Kevn" âlemin vücûdudur ve "kevn-i câmi" ise insân-ı kâmilidir. Âlem, insân-ı kâmilin vücûdu ile mücellâ bir ayna mesâbesindedir ki, Hakk-ı mutlak onda sûret-i ilâhiyyesini kemâli ile müşâhede buyurur. Fakat bu müşâhede uzakdan kendi vücûdunun hâricinde vâkî olan bir şeye nazar ile mütehasıl temâşâ kabîlinden değildir, belki cemî'-i zerrâtta bizzât zuhûr ve huzûr ile müşâhede-i zevkiyyedir. Nitekim âyet-i kerîmede وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ (Sebe', 34/47) buyrulur." *Mesnevî-i Şerif Şerhi*, VIII, s. 247.

ran, ahvâl beyninde ihtilâf olmadığından (S.a.v.) Efendimiz'in yakazalarında gördüğü her bir hâl ve fiil ve sûret, nevmlerinde gördüğü suver-i hayâliyye kabîlindendir. Zîrâ Fahr-i âlem Efendimiz hâl-i yakazayı hâl-i nevme ilhâk eyledi. Binâenaleyh Ümmü'l-mü'minin Hz. Âişe (r. anhâ)ın "Vahyin altı ay mikdârı rü'yâ ile idi" dediği hükümsüz kaldı ve bâtil oldu. Belki onun ömrünün hepsi dünyâda rü'yâ mesâbesinde idi. Zîrâ hâl-i yakazada, âlem-i histe gördüğü sûretlerden her birisinin ma'nâsına nazar edip, o sûretleri, o nazar ettiği ma'nâlar ile ta'bîr buyurur idi. Nitekim rü'yâda görülen sûretler dahi öylece ta'bîr olunur. Binâenaleyh hâl-i yakaza, hâl-i nevme kabîlindendir. *فَمَضَى قَوْلُهَا سِتَّةَ أَشْهُرٍ* [İmdi Hz. Âişe (r. anhâ)ın dediği altı ay geçti...] kavliyle Cenâb-ı Şeyh (r.a.) bu hazret-i şehâdetde Cenâb-ı Âişe'nin tekellüm buyurdukları "altı ay" kavlinin ve kezâ ömr-i risâlet-penâhînin bu *Fusûsu'l-Hikem*'in yazıldığı vakit geçmiş bulunduğu; ve binâenaleyh o zamânın bu zamâna nisbetle hayâl olduğuna işâret buyururlar.

إِنَّمَا هُوَ مَنَامٌ فِي مَنَامٍ، وَكُلُّ مَا وَرَدَ مِنْ هَذَا الْقَبِيلِ فَهُوَ الْمُسَمَّى عَالَمَ الْخِيَالِ.

O, ancak menâm içinde menâmdır; ve bu kabîlden olarak vârid olan her şey "âlem-i hayâl" ile müsemmâdır.

Ya'ni Fahr-i âlem Efendimiz hâl-i yakazayı *النَّاسُ يَنَامُ* [Nâs uykudadırlar.] kavliyle nevme ilhâk ettiğinden Hz. Âişe (r. anhâ)nın dediği "altı ay rü'yâ" uyku içinde uykudur; ve uykuda görülen şey kabîlinden olarak vârid olan her şey, âlem-i hayâldendir. Binâenaleyh Peygamber Efendimiz'e vârid olan vahy-i ilâhî, ister uykuda rü'yâ-yı sâdika ile olsun, ister âlem-i histe veya histen gâib olarak kalbine meleşin nüzûlü ile olsun, hepsi [9/12] âlem-i hayâldendir; ve meleşin ona görünmesi dahi kezâlık âlem-i hayâldendir.

ولهذا يُعَبَّرُ أَيُّ الْأَمْرِ الَّذِي هُوَ فِي نَفْسِهِ عَلَى صُورَةٍ كَذَا ظَهَرَ فِي صُورَةٍ غَيْرِهَا، فَيَجُوزُ الْعَابِرُ مِنْ هَذِهِ الصُّورَةِ الَّتِي أَبْصَرَهَا النَّائِمُ إِلَى صُورَةٍ مَا هُوَ الْأَمْرُ عَلَيْهِ إِنْ أَصَابَ، كَظُهُورِ الْعِلْمِ فِي صُورَةِ اللَّبَنِ.

Ve bunun için, kendi nefsinde bir sûret olup ondan gayrı bir

sûrette zâhir olan emr, ta'bîr olunur. Böyle olunca âbir, eğer isâbet ederse, nâimin uykusunda gördüğü sûretten, emr ne şey üzerine ise, o şeyin sûretine ubûr eder. İlmin "süt" sûretinde zuhûru gibi.

Ya'ni uykuda görülen şey kabîlinden olarak vârid olan her şeye "âlem-i hayâl" denildiği için, kendi nefsinde bulunduğu bir sûretin gayrı bir sûrette zâhir olan emr, ta'bîre muhtâc olur. Zîrâ sûretler başka başka şeylerdir. Fakat ma'nâ i'tibârîyle bir olduklarından, beynlerindeki münâsebet bulunup ta'bîr olunmak ve bu iki sûretin ma'nâsı birleştirilmek lâzımdır. Binâenaleyh ta'bîr eden kimse, eğer ta'bîrinde isâbet ederse, nâimin uykusunda gördüğü sûret-i mütehayyilenin, ilm-i ilâhîde müteayyin olduğu sûrete ubûr eder; ve bu vech ile rü'yâda görülen sûret ile o sûretin delâlet ettiği diğer sûret ma'nâ i'tibârîyle tevhid edilmiş olur. Nitekim "ilim", rü'yâda "süt" sûretinde zuhûr etmiştir. Hâlbuki bunlar sûret i'tibârîyle başka başka şeylerdir. Fakat ma'nâ i'tibârîyle beynlerindeki münâsebet bulunup birleştirilir. [9/13]

فَعَبَرَ فِي التَّأْوِيلِ مِنْ صُورَةِ اللَّبَنِ إِلَى صُورَةِ الْعِلْمِ، فَتَأَوَّلَ، أَيَّ قَالَ مَا لُ هَذِهِ
الصُّورَةُ اللَّبَنِيَّةِ إِلَى صُورَةِ الْعِلْمِ.

İmdi te'vilde süt sûretinden ilim sûretine ubûr etti. Binâenaleyh te'vîl etti. Ya'ni bu sûret-i lebeniyyenin meâli ilim sûretinedir, buyurdu.

Ya'ni (S.a.v.) Efendimiz rü'yâsında gördüğü "süt"ü kendi sûreti üzerine terketmeyip, o sûretten "ilim" sûretine geçti; ve onu te'vîl edip, bu "süt" sûretinin meâli "ilim" sûretinedir, buyurdu. Zîrâ "ilim" ile "süt" gıdâiyette bir ma'nâ üzerinedirler. "Süt" bedeninin ve "ilim" rûhunun gıdâsıdır. Velâkin sûretleri başka başkadır. Nitekim bu birlik ve ayrılık sûrî gıdâlarda da vardır. Meselâ ekmek ile et gıdâ olmak husûsunda bir ma'nâdadırlar, fakat sûretleri ayrıdır.

ثُمَّ إِنَّهُ ﷺ كَانَ إِذَا أُوجِيَ إِلَيْهِ أَخَذَ عَنِ الْمَحْسُوسَاتِ الْمُعْتَادَةِ، فَسَجَّيَ وَغَابَ
عَنِ الْحَاضِرِينَ عِنْدَهُ، فَإِذَا سُرِّيَ عَنْهُ رُدَّ، فَمَا أَدْرَكَهُ إِلَّا فِي حَضْرَةِ الْخِيَالِ،
إِلَّا أَنَّهُ لَا يُسَمَّى نَائِمًا.

Ondan sonra Sallallâhu aleyhi ve sellem hâli bu idi ki, ona vahyolunduğu vakit mahsûsât-ı mu'tâdeden ahz olunurdu. İmdi indinde hazır olanlardan örtülür ve gâib olur idi; ve pûşîde ondan ref'olunmakta reddolunurdu. Binâenaleyh vahyi ancak hazret-i hayâlde idrâk etti. Şu kadar ki ona nâim denilmez. [9/14]

Ya'ni (S.a.v.) Efendimiz'e vahyolunduğu vakit, mahsûsât-ı mu'tâdelerinden ahz olundukları için huzûr-i saâdetinde bulunanlardan pûşîde-i misâliyye ile örtülüp âlem-i gayba duhûl ile gâib olurlar idi. Bu pûşîde-i gaybı ref'olunup açıldıkda, hazret-i şehâdete reddolunurlar idi. Böyle olunca bitabi' vahyi ancak hazret-i hayâlde idrâk eyledi. Fakat böyle olmakla berâber onlara uyku isnâd olunup nâim tesmiye olunmaz. Zîrâ uykunun sebebi dimâğa âriz olan bir emr-i mizâcîdir. Bunun sebebi ise kalbe fâiz olan emr-i rûhânîdir ki, o hazreti âlem-i şehâdetten ahzeyler. Bu ma'nâ ise, âlem-i histen bilküllüyye gaybet etmeksizin vâki' olur. Nitekim Sallallâhu aleyhi ve sellem bu emrin nihâyetindeki hâli hâl-i nevme muhâlif idi. Bu hâl dahi "sine"ye, ya'ni bidâyet-i nevmdede hafif bir sûrette kendinden geçmeye müşâbihdir.

وَكَذَلِكَ إِذَا تَمَثَّلَ لَهُ الْمَلَكُ رَجُلًا فَذَلِكَ مِنْ حَضْرَةِ الْخِيَالِ، فَإِنَّهُ لَيْسَ بِرَجُلٍ وَإِنَّمَا هُوَ مَلَكٌ، فَدَخَلَ فِي صُورَةِ إِنْسَانٍ، فَغَبَرَ النَّاطِرُ الْعَارِفُ حَتَّى وَصَلَ إِلَى صُورَتِهِ الْحَقِيقِيَّةِ، فَقَالَ: «هَذَا جِبْرَائِيلُ أَتَاكُمْ يُعَلِّمُكُمْ دِينَكُمْ»، وَقَدْ قَالَ لَهُمْ «رُدُّوا عَلَيَّ الرَّجُلَ»، فَسَمَّاهُ بِالرَّجُلِ مِنْ أَجْلِ الصُّورَةِ الَّتِي ظَهَرَ لَهُمْ فِيهَا، ثُمَّ قَالَ «هَذَا جِبْرَائِيلُ»، فَاعْتَبَرَ الصُّورَةَ الَّتِي مَالَ هَذَا الرَّجُلِ الْمُتَخَيَّلِ إِلَيْهَا، فَهُوَ صَادِقٌ فِي الْمَقَالَتَيْنِ، صَدَقَ لِلْعَيْنِ فِي الْعَيْنِ الْحَسِّيَّةِ، وَصَدَقَ فِي أَنَّ هَذَا جِبْرَائِيلُ، فَإِنَّهُ جِبْرَائِيلُ بِلا شَكٍّ.

Ve kezâlik melek ona racül sûretinde temessül ettiği vakit, o da hazret-i hayâldendir; zîrâ o racül değildir; o ancak melektir ki insan sûretine girdi. İmdi [9/15] nâzır olan ârif, ubûr edip tâ onun sûret-i hakîkiyyesine vâsıl oldu. Böyle olunca "Bu Cebrâîl'dir, size geldi; tâ ki dîninizi size ta'lîm eyleye!" dedi. Hâlbuki onlara bundan evvel رُدُّوا عَلَيَّ الرَّجُلِ ya'ni "O adamı bana reddedin!" demiş idi. İmdi onlara zâhir olduğu sûret eclinden ona "racül" tesmiye etti. Sonra da "Bu

Cebrâîl'dir" dedi. Binâenaleyh şu sûreti i'tibâr etti ki, bu racül-i mütehayyilin meâli o sûretedir. Böyle olunca iki makâlede o sâdıktır: Ayn-ı hissiyyede olan "ayn"ından nâşî sâdık oldu; ve "Bu Cebrâîl'dir" kavlinde sâdık oldu. Zîrâ o, bilâ-şek Cebrâîl'dir.

Ya'ni Resûlullah (s.a.v.) Efendimiz'e adam sûretinde temessül eden melek dahi, âlem-i hayâldendir. Çünkü meleğin sûret-i asliyyesi vardır. Onu bıraktı, başka sûrette temessül etti, ya'ni "adam" sûretinde göründü. Yoksa o hadd-i zâtında beşer değil idi. Hakîkatte melek idi. İşte bu sebebdendir dolayı o "adam" sûretine nâzır olan ârif, ya'ni (S.a.v.) Efendimiz, adam sûretinden ubûr edip onun sûret-i asliyye ve hakîkiyyesine vâsıl oldu da "Bu Cibrîl'dir. Size dîninizi ta'lîm etmek için geldi" buyurdu. Hâlbuki bu sözden evvel, Hz. Cibrîl, (S.a.v.) Efendimiz'in huzûruna girmek istediği vakit, ashâb-ı kirâmın ba'zısı onu duhûlden men'ettikde, Fahr-i âlem Efendimiz, onlara "O adamı bana reddedin, ya'ni huzûruma girmekten men'etmeyin!" buyurmuş idi. Ya'ni ibtidâ "adam" dediği hâlde sonra "Cibrîl" dedi. Ve ona "adam" demeleri Hz. Cibrîl'in beşer sûretinde zâhir olmasından nâşî idi. Ve "Cebrâîl" demesi dahi âlem-i misâlden olan bu racül-i mütehayyilin meâli onun sûret-i hakîkiyyesine olmasından dolayıdır. [9/16] Binâenaleyh bu sözlerin ikisi de doğrudur. Şöyle ki ayn-ı hissiyyede zâhir ve meşhûd olan "ayn"ından dolayı, ya'ni sûret-i zâhiresine nazaran "adam" ta'bîri doğrudur; ve kezâ racül-i mütehayyilin sûret-i hakîkiyyesi i'tibârıyla ona "Bu Cebrâîl'dir" demek dahi doğrudur.

İmdi Hz. Şeyh (r.a.) bu, dünyâ dediğimiz âlem-i histe mevcûd olan halkın uykuda olduğunu ve âlem-i hissin dahi âlem-i menâm olduğunu beyân buyurduktan sonra Yûsuf (a.s.)'ın ahvâlini zikre mübâşeret buyurur:

وقال يُوسُفُ لِلَّهِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ: إِنِّي رَأَيْتُ أَحَدَ عَشَرَ كَوْكَبًا وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ رَأَيْتُهُمْ لِي سَاجِدِينَ، فَرَأَى إِخْوَتَهُ فِي صُورَةِ الْكَوَاكِبِ، وَرَأَى أَبَاهُ وَخَالَتَهُ فِي صُورَةِ الشَّمْسِ وَالْقَمَرِ.

Ve Yûsuf (a.s.) pederine dedi: "Tahkîkan ben on bir yıldızı ve güneşi ve ayı gördüm. Onları bana secde edici hâlde gördüm." (Yûsuf, 12/4) İmdi kardeşlerini yıldızlar sûretinde ve pederini ve teyzesini

güneş ve ay sûretinde gördü.

Ya'ni Yûsuf (a.s.) pederine: “Ey peder, ben rü'yâda on bir yıldızı ve güneşi ve ayı bana secde eder oldukları hâlde gördüm” (Yûsuf, 12/4) dedi. Bu sûretler “keşf-i muhayyel” kısmından olup ta'bîre muhtâc idi; ve bu suver-i hayâliyyeye münâsebeti bulunan suver-i hissiyye bu idi ki, pederi nebiyy-i bâhir ve felek-i nübüvvette şems-i tâli' idi; ve teyzesi dahi onun es-râr-ı nübüvvetine mahrem olmakla kamer gibi onun nûruna mir'ât idi; ve kardeşleri de semâdaki [9/17] yıldızlar gibi pederinin neyyir-i vücûdunda nücûm-i sâtia ve tâlia idiler.

هذا الإدراك من جهة خيال يوسف عليه السلام، ولو كان من جهة المرئي لكان ظهور إخوته في صورة الكواكب وظهور أبيه وخالته في صورة الشمس والقمر مراداً لهم، فلمَّا لم يكن لهم علم بما رآه يوسف عليه السلام كان الإدراك من يوسف عليه السلام في خزانة خياله، وعلم ذلك يعقوب عليه السلام حين قصها عليه.

Bu idrâk, Yûsuf (a.s.)ın hayâli cihetindendir; ve eğer mer'î cihetinden olsa idi, kardeşlerinin yıldızlar sûretinde zuhûru ve pederi ile teyzesinin güneş ve ay sûretinde zuhûru onların murâdı olur idi. İmdi vaktâki Yûsuf (a.s.)ın gördüğü şeye onların ilmi olmadı, idrâk, onun hayâli hizânesinde Yûsuf (a.s.)dan vâki' oldu. Yûsuf (a.s.) ona taksîs ettiği hinde Ya'kûb (a.s.) bunu bildi.

Ya'ni Yûsuf (a.s.)ın, kendi kardeşlerini yıldızlar ve pederiyle teyzesini güneş ve ay sûretinde müşâhede, ancak kendi hayâli cihetindedir. Yoksa mer'î olan kardeşleri ve pederi ve teyzesi cihetlerinden değildir; ve eğer onlar cihetinden olaydı, bu sûretlerde zuhûrlarını kendilerince tasavvur edip murâd edinirler idi. Velâkin böyle yıldızlar ve güneş ve ay sûretlerinde olarak Yûsuf (a.s.)ın rü'yâsında görünmeyi murâd etmediler. Eğer bunu murâd ede idiler Hz. Yûsuf'a bu sûretlerle âlem-i menâmda zâhir olup secde ettiklerini âlem-i hayâlde idrâk edip âlem-i şehâdetde de bilirler idi. Zirâ ba'zan hizâne-i hayâlde olan şeyi [9/18] hem gören ve hem de görülen berâber idrâk eder. Nitekim ba'zı mürşidler müridlerini terbiye zımnında onların rü'yâlarında suver-i münâsibede görünürler; ve bu zuhûr onların murâdları vech ile vâki' olduğundan âlem-i şehâdetde hem mürid

ve hem de mürşidin ma'lûmu olur. Yûsuf (a.s.)'ın kardeşleriyle pederinin ve teyzesinin zuhûru bu kabîlden değil idi. Binâenaleyh, Yûsuf (a.s.)'ın âlem-i menâmda müşâhede ettiği şeye onların ilmi lâhik olmadı; ve bu zuhûr, ancak Yûsuf (a.s.) rü'yâsını söylediği vakit, pederi olan Ya'kûb (a.s.)'ın ma'lûmu oldu. Ve Ya'kûb (a.s.), bu rü'yâyı Hz. Yûsuf'un birâderleri dahi muttali' olmadığını bundan anladı.

فقال: ﴿يَا بُنَيَّ لَا تَقْصُصْ رُؤْيَاكَ عَلَى إِخْوَتِكَ فَيَكِيدُوا لَكَ كَيْدًا﴾، ثم بَرَأَ أَبْنَاءَهُ عَنْ ذَلِكَ الْكَيْدِ وَالْحَقُّهُ بِالشَّيْطَانِ، وَلَيْسَ إِلَّا عَيْنَ الْكَيْدِ، فقال: ﴿إِنَّ الشَّيْطَانَ لِلْإِنْسَانِ عَدُوٌّ مُبِينٌ﴾، أي ظاهرُ العداوةِ.

Böyle olunca, “Ey oğulcuğum rü'yânı birâderlerine nakletme; bir hîle ile sana ihtiyâl ederler” (Yûsuf, 12/5) dedi. Ondan sonra oğullarını o hîleden berî etti; ve onu şeytana ilhâk eyledi. Hâlbuki ancak ayn-ı hîledir. İmdi Ya'kûb (a.s.) dedi: “Tahkîkan şeytan insan için açık düşmandır” (Yûsuf, 12/5) ya'ni düşmanlığı zâhirdir.

Ya'ni Ya'kûb (a.s.), Yûsuf (a.s.)'ın rü'yâsına birâderlerinin muttali' olmadığını anlayınca bu rü'yâyı onlara nakletmemesini tenbîh eyledi; ve tefevvuk ve fazîletini bilip seni helâk için bir hîle ihtiyâl ederler, dedi. Maahâzâ bunu söyledikten sonra kardeşlerini hîleden tebrie [9/19] edip, hîle ve keydi şeytana isnâd eyledi. Hâlbuki Ya'kûb (a.s.)'ın böyle söylemesi Yûsuf (a.s.)'a karşı ayn-ı hîle oldu. Hz. Ya'kûb (a.s.)'ın bu hîlesinde iki vecih zikrederler: Birisi, keydi birâderlerine isnâd edince, Hz. Yûsuf'un kalbinde onlara karşı adâvet vâki' olur mütâlaası idi. Diğeri, Cenâb-ı Ya'kûb, Hz. Yûsuf'a “Rü'yâyı kardeşlerine söyleme, sana hîle yaparlar” dediği vakit, Hz. Yûsuf onların kendisine adâvetleri olduğunu bildi; ve kalbinde onlara sû'-i zan peydâ oldu. Hâlbuki nübüvvet için selâmet-i sadr ve safâ-i kalb ve nekâvet-i bâtın lâzım idi. Binâenaleyh Hz. Ya'kûb Cenâb-ı Yûsuf'un bu sû'-i zannını izâle için, kardeşlerini hîleden tebrie edip onu şeytana isnâd etti; ve murâdı Cenâb-ı Yûsuf'un kalbinde kardeşlerinin muhabbetini isbât etmekle berâber onu hîlelerinden dahi hıfz etmek idi.

ثُمَّ قَالَ يُوسُفُ بَعْدَ ذَلِكَ فِي آخِرِ الْأَمْرِ: ﴿هَذَا تَأْوِيلُ رُؤْيَايَ مِنْ قَبْلُ قَدْ

جَعَلَهَا رَبِّي حَقًّا، أَي أَظْهَرَهَا فِي الْحِسِّ بَعْدَ مَا كَانَتْ فِي صُورَةِ الْخِيَالِ، فَقَالَ لَهُ النَّبِيُّ ﷺ: «النَّاسُ نِيَامٌ»، فَكَانَ قَوْلُ يَوْسُفَ ﷺ: ﴿قَدْ جَعَلَهَا رَبِّي حَقًّا﴾ بِمَنْزِلَةِ مَنْ رَأَى فِي نَوْمِهِ أَنَّهُ قَدْ اسْتَيْقَظَ مِنْ رُؤْيَا رَأَاهَا ثُمَّ عَبَّرَهَا، وَلَمْ يَعْلَمْ أَنَّهُ فِي النَّوْمِ غَيْبُهُ مَا بَرَحَ، فَإِذَا اسْتَيْقَظَ يَقُولُ رَأَيْتُ كَذَا وَرَأَيْتُ كَآئِي اسْتَيْقَظْتُ، وَأَوَّلُهَا بِكَذَا، هَذَا مِثْلُ ذَلِكَ.

Ba'dehû Yûsuf (a.s.) bundan sonra âhir-i emrde dedi: "Bundan evvel olan rü'yânın te'vîli budur. Tahkîkan Rabb'im onu hak kıldı." (Yûsuf, 12/100) Ya'ni hayâl sûretinde vâki' olduktan sonra, onu histe izhâr eyledi. İmdi Nebiyy-i mükerrem (s.a.v.) o emrden dolayı "Nâs uykudadır" buyurdu. Böyle olunca Yûsuf (a.s.)'ın "Rabbim onu hak kıldı" kavli [9/20] uykusu içinde gördüğü rü'yâdan uyandığını görüp, ondan sonra onu ta'bîr eden kimsenin kavli menzilesinde oldu. Hâlbuki o kimse ayn-ı nevmdede olduğunu ve aslâ uykusundan zâil olmadığını bilmedi. Binâenaleyh o kimse uyandığı vakit: Ben böyle gördüm ve gûyâ uyandım; onu böyle te'vil ettim, der. Bu da, bunun gibidir.

Ya'ni nihâyetü'l-emr kardeşleriyle pederi ve teyzesi Mısır'da kendisine karşı secde-i tekrîmi îfâ eyledikten sonra Yûsuf (a.s.): "İşte bu, evvelki rü'yânın te'vîlidir. Benim Rabbim onu hak eyledi." (Yûsuf, 12/100). Ya'ni rü'yâ hayâl sûretinde mütemessil olduktan sonra Hak Teâlâ o rü'yâyı âlem-i histe bilâ-tağyîr izhâr eyledi, dedi. Bundan anlaşılır ki, Cenâb-ı Yûsuf mütemessil olan suver-i hayâliyyenin kimler olduğunu bilir idi. Cenâb-ı Yûsuf bu kelâmı ile suver-i hayâliyye ile suver-i hissiyyeyi birbirinden ayırmış oldu. İşte bu emrden, ya'ni hayâl ile hissin tefrik edilmiş olmasından dolayı (S.a.v.) Efendimiz "Nâs uykudadır" buyurdu; ve belki hakîkatte "hiss" in ayn-ı hayâl ve "hayâl" in dahi ayn-ı his olduğunu beyân eyledi. Bu sûrette Yûsuf (a.s.)'ın "Rabbim o rü'yâyı hak kıldı" kelâmı, rü'yâ içinde rü'yâ görüp, yine rü'yâsında te'vîl eden kimsenin kelâmı mesâbesinde oldu. Nitekim bir kimse rü'yâ içinde rü'yâ görüp, bu rü'yâsını yine rü'yâsında ta'bîr eder; ve bu hâl içinde henüz uykuda olduğunu bilmez; ve uyandıkda, ya'ni âlem-i hayâlden âlem-i hisse geldikde, yanında olan kimselere "Ben uyudum, şöyle bir rü'yâ gördüm; ve rü'yâmın içinde gûyâ uyanmışım; ve o gördüğüm rü'yâyı yine rü'yâmın içinde böyle tev'il ettim", der. İşte (S.a.v.) [9/21]

Efendimiz'in idrâk-i âlîlerine göre Cenâb-ı Yûsuf'un kelâmı rû'yâ içinde rû'yâyı ta'bîr etmekten ibârettir. İmdi âlem-i his birinci hayâl; ve âlem-i menâm ise ikinci hayâl; ve menâm içinde menâm dahi üçüncü hayâldir; ve bunların üçü de hakîkattir, haktır.

فَانْظُرْ كَمْ بَيْنَ إِدْرَاكِ مُحَمَّدٍ ﷺ وَبَيْنَ إِدْرَاكِ يُوسُفَ ﷺ فِي آخِرِ أَمْرِهِ، حِينَ قَالَ:
﴿هَذَا تَأْوِيلُ رُؤْيَايَ مِنْ قَبْلُ قَدْ جَعَلَهَا رَبِّي حَقًّا﴾ مَعْنَاهُ جَسًّا أَيْ مَحْسُوسًا،
وَمَا كَانَ إِلَّا مَحْسُوسًا، فَإِنَّ الْخَيَالَ لَا يُعْطَى أَبَدًا إِلَّا الْمَحْسُوسَاتِ، غَيْرُ ذَلِكَ
لَيْسَ لَهُ.

İmdi bak ki, Muhammed (a.s.)'ın idrâkiyle Yûsuf (a.s.)'ın âhir-i emr-deki idrâki aralarında ne kadar fark vardır! “İşte bu evvelki rû'yânın te'vîlidir. Rabbim onu hak kıldı” (Yûsuf, 12/100) dediği hinde onun ma'nâsı histir, ya'ni mahsûstür. Hâlbuki rû'yâda mer'î olan şey mahsûsün gayrı değil idi. Zîrâ hayâl, ebeden mahsûsâtın gayrı bir şeyi i'tâ etmez. Hayâl için bundan başkası yoktur.

Ya'ni kardeşleri ve pederi ve teyzesi Mısır'da Yûsuf (a.s.)a secde-i tekrîmi ifâ ettikleri vakit, Yûsuf (a.s.) “İşte bu evvelki rû'yânın te'vîlidir, Rabbim onu hak kıldı” (Yûsuf, 12/100) ya'ni Rabbim sûret-i hayâlden çıkarıp o rû'yâyı mahsûs eyledi, dedi. Binâenaleyh suver-i hayâliyye ile suver-i hissiyye arasını tefrîk etti. (S.a.v.) Efendimiz ise suver-i hayâliyyeyi suver-i hissiyyeye, ve suver-i hissiyyeyi de suver-i hayâliyyeye ilhâk buyurdu. Her ikisinin idrâki [9/22] arasındaki farka bak! Ve Fahr-i âlem Efendimiz'in vûs'at-i idrâkini müşâhede eyle! Çünkü rû'yâda görülen sûretler dahi mahsûstür; ve hayâlin verdiği şey dahi mahsûstür. Zîrâ âlem-i hayâlde mütehayyil olan şey mahsûs olmasaydı, onun idrâki mümkün olmaz idi. Binâenaleyh mertebe-i hayâlde olan sûretler dahi mahsûsten gayrı bir şey değildir. Hâlbuki Yûsuf (a.s.) rû'yasında gördüğü sûretleri mahsûsâtın gayrı bildi; ve bu suver-i hayâliyyenin bilâhare mahsûs olduğunu beyân eyledi.

İmdi zevk-i Muhammedî (s.a.v.), gaflet uykusundan ibâret olan bu hayât içinde suver-i hissiyye-i hayâliyyede mütecellî olan Hakk'ı tahayyül tarîki ile müşâhede etmek ve bu uykudan fenâ-fillâh ile uyanıp, bekâ-billâh sabâhının infilâkı vaktinde, bu suver-i kevnîyye ve ecsâm-ı hissiyyede zâhir

olan Hak olduğunu, vahdet gözü ile temâşâ edip onunla ta'bîr eylemek-
tir. Bu zevk ile mütezevvik olanlar, ancak (S.a.v.) Efendimiz'in vârisleridir.
Onun için Hz. Şeyh (r.a.) buyurur:

فَانْظُرْ مَا أَشْرَفَ عِلْمٍ وَرَثَةِ مُحَمَّدٍ ﷺ، وَسَابَّسْتُ الْقَوْلَ فِي هَذِهِ الْحَضْرَةِ
بِلِسَانِ يَوْسُفَ الْمُحَمَّدِيِّ، مَا تَقِفُ عَلَيْهِ إِنْ شَاءَ اللَّهُ.

İmdi sen bak ki, Muhammed (s.a.v.)'in vârislerinin ilmi ne kadar eşref-
tir! Ve ben an-karîb bu hazret hakkındaki kavli Yûsuf-i Muhammedî
lisânıyla bastederim. Cenâb-ı Hakk'ın murâdî olursa sen ona vâkıf
olursun. [9/23]

Ya'ni nazar-ı insâf ile bak ki, (S.a.v.) Efendimiz'in vârisleri, bu gibi es-
râr-ı gâmızayı nasıl biliyorlar! Ne güzel mûris, ne güzel irs ve ne güzel vâris!
Zîrâ Fahr-i âlem Efendimiz, ilim ve irfânda halkın a'lem ve a'refi olduğu
gibi, kelâm ile ifâde-i merâm ve izhâr-ı beyânda dahi, kâffe-i nâsın ebyen
ve efsahıdır. Zîrâ Kur'ân-ı Kerîm'de *إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَى* (Necm, 53/4) [Pey-
gamberin kelâmı Allah Teâlâ'dan vahyolunan bir vahiydir.] âyet-i münîfiyle
beyân buyurulduğu üzere bu ilim ve irfânın muallimi Hak'tır. Beyit:

كسى را كه استاد خالق بود ز عرفان نظر كن چه لائق بود
اگر اعلم الخلق گويم رواست وگر اعرف اهل عرفان سزااست

Tercüme: “Bir kimsenin ki üstâdı Hâlık ola, nazar et ki irfândan onun
lâyık ve nasîbi ne olur! Eğer ona halkın a'lemi ve ehl-i irfânın a'refi der
isem revâ ve sezâdır.”³¹⁰

O nebiyy-i zîşânın vârisleri dahi tamâmen bu hâl ile muttasıftır. Bast
ve beyân buyurdıkları hakâyık ve maârif, evhâm ve hayâlât-ı fikriyye ve
ehvâ-i nefsânîyye kabîlinden değildir. Nitekim Mevlânâ Câmi (k.s.) *Lücce-
tü'l-Esrâr*'da buyurur: Beyit:

حكمت يونانيان بيغام نفسست و هوا حكمت ايمانيان فرموده پيغمبراست

Tercüme: “Yûnânîlerin felsefesi nefis ve hevâ peygâmıdır. İmânîlerin
hikmeti ise Peygamber'in ilim ve irfânıdır.”³¹¹ [9/24]

310 Beyitler için bk. Yâkub Han Kaşgarî, *Tavzîhu'l-Beyân*, s. 150.

311 Mehmed Sâlih, *Mühcetü'l-Ebrâr Şerh-i Lüccetü'l-Esrâr*, s. 161-162.

İmdi Cenâb-ı Şeyh (r.a.) hazret-i hayâli, Cenâb-ı Yûsuf'un rû'yâsını beyân buyurduğu sırada icmâlen zikretmiş idi. Şimdi de bu bahiste Yûsuf-i Muhammedî lisânıyla tafsîlât i'tâ buyuracağını va'detmişlerdir. "Yûsuf-i Muhammedî" tabîrinin îzâhı budur ki: Kâffe-i enbiyâ ve evliyâda olan velâyât-ı müteferrika velâyet-i muhammediyyenin tafsîlidir ve o velâyetlerin cümlesi, velâyet-i muhammediyyede mücmeldir. İşte bu velâyet-i hâssa-i muhammediyyede kâim olan vâris-i kâmil, mazhar olduğu hakikat-i muhammediyye i'tibârıyla, bilcümle enbiyânın lisânlarıyla tekellüm eder. Binâenaleyh böyle bir vâris-i kâmil, Yûsuf (a.s.)'ın meşrebinde, onun lisânıyla mütekellim oldukda, hazret-i hayâlde mer'î olan suver-i mütehayyileyi, o sûretleri gören kimsenin ahvâl-i muhtelifesi hasebiyle, muhtelif ma'nâlar ile ta'bîr eder. Ve Muhammed (a.s.v.) Efendimiz'in meşrebine göre de مَا تَوْأَمَاتُوا إِنْتَبَهُوا "Nâs uykudadırlar, öldükleri vakit uyanırlar" mefhûmu vech ile "hiss" in ayn-ı hayâl ve "hayâl" in dahi ayn-ı his olduğunu beyân edip, bu âlemdeki sûretleri rû'yâda görülen sûretler gibi ta'rîfât-ı ilâhî ve isticlâât-ı rabbânî bilir; ve onları Hakk'ın sıfât-ı muhtelif ve şuûn-i zâtıyyesi olmalarıyla ta'bîr eder. İmdi Hz. Şeyh (r.a.) velâyet-i hâssa-i muhammediyyede kâim olması hasebiyle, Yûsuf-i Muhammedî lisânıyla hazret-i hayâliyye hakkında tafsîlât i'tâsına şürû' edip buyururlar ki:

فَنَقُولُ: إِنْ عَلِمَ أَنَّ الْمَقُولَ عَلَيْهِ سِوَى الْحَقِّ أَوْ مُسَمَّى الْعَالَمِ هُوَ بِالنِّسْبَةِ إِلَى الْحَقِّ كَالظِّلِّ لِلشَّخْصِ، وَهُوَ ظِلُّ اللَّهِ، وَهُوَ عَيْنُ نِسْبَةِ الْوُجُودِ إِلَى الْعَالَمِ، لِأَنَّ الظِّلَّ مَوْجُودٌ بِلا شَكٍّ فِي الْحِسِّ.

[9/25] İmdi biz deriz: Ma'lûmun olsun ki, sivâ-yı Hak veyâhud müsemmâ-yı âlem denilen şey, Hakk'a nisbetle, şahsın zıllı gibidir. Böyle olunca o Allâh'ın zıllıdır. İmdi o da vücûdun âleme nisbetinin "ayn"ıdır. Zîrâ zıll şeksiz histe mevcûddur.

Ya'ni Hakk'ın gayrı dediğimiz ve âlem tesmiye eylediğimiz bu suver-i kesîfenin hey'et-i mecmûası, Hakk'a nisbetle bir adamın gölgesine benzer. Hâlbuki adamın gölgesinin bir vücûd-ı müstakilli yoktur. Onun vücûdu, adamın vücûduna muhtaçtır. İşte tıpkı âlem de böyledir. Vücûd-ı müs-

takilli olmayıp, ancak Hakk'ın vücûdu ile kâimdir. Ve gölgenin harekât ve sekenâtı nasıl ki şahsa tâbî' ise, harekât ve sekenât-ı âlem dahi öylece vücûd-ı Hakk'a tâbî'dir. Beyit:

*Bunca tedbir pes-i perdede üstâdındır
İhtiyârî mi sanırsın harekâtın suverin?*

Zîrâ âlem, Hakk'ın isimlerinin sûretleri ve sıfâtının mazharıdır. Ve şahsın gölgesi bir i'tibâra göre o şahsın aynı ve diğer i'tibâra göre de nasıl ki gayrı ise, âlem dahi bir vech ile ayn-ı Hak ve bir vech ile de gayr-ı Hak'tır. Ve tabîidir ki şahsın gölgesi, kendinin “ayn”ı olamaz. O ancak şahsın vücûduna muzâf olan bir vücûd-ı i'tibârîdir. Ve maksûd, mecmû'-i âlemin hayâl olduğunu isbât etmektir.

Nitekim Hz. Şeyh bâlâda “hazret-i hayâl” hakkında tafsîlât [9/26] i'tâ buyuracağını va'detmiş idi. Binâenaleyh Hakk'ın gayrı denilen âlem, Al-lâh'ın gölgesidir. Burada zıllın “Allah” ismine muzâf kılınması kâffe-i es-mâ-i ilâhiyyeyi câmi' olmasındandır. Zîrâ mevcûdâtтан her birisi, “Allah” ism-i câmiinde dâhil olan bir ismin mazharıdır ve o ismin zıllıdır. Binâenaleyh mecmû'-i âlem dahi “Allah” ism-i câmiinin zıllı olmuş olur. Ve âlemin “zıllullah” olması, vücûd-ı izâfînin âleme nisbetinin “ayn”ıdır. Zîrâ zıll kâim olmak için bir mahalle ve tahakkuk etmek için mürtefi' bir şahsa muhtaçtır; ve bu zıll-ı vücûdî dahi üzerinde mümtedd olmak için a'yân-ı mümkinâta ve tahakkuk etmek için de Hakk'a muhtaçtır. Ve vücûd-ı kevnînin âleme nisbeti, zıllın, kendisiyle kâim olduğu şeye nisbetidir; ve kezâ Hakk'a nisbeti dahi, kendisiyle tahakkuk ettiği şahsa nisbetidir. Demek ki zıll olan âlem mevcûddur. Zîrâ şahsın zıllı şübhesiz histe mevcûddur. Fakat zıllın vücûdu, şahsın vücûduyla kâimdir. Bunun gibi Hakk'ın zıllı olan âlem dahi Hakk'ın vücûdu ile kâim olur; ve vücûd-ı zıll hakikat cihetinden vücûd-ı Hakk'ın “ayn”ıdır. Fakat âlemin taayyününe nisbeti cihetinden Hakk'ın gayrıdır.

Misâl: Bir kimse, bilfarz etrâfına on âyîne vaz'edip kendisi ortada kâim olsa, her bir âyîne o kimsenin sûret-i zıllîsi peydâ olur. Şahıs bir ise de, o şahsın “ayn”ı olarak on sûret zâhir olur. O kimse ağlasa, [9/27] gülse; elini, ayağını, gözünü tahrîk etse bu hâl ve harekâtın cümlesi, o on sûrette de mer'î olur. Demek ki bu sûretlerin cümlesi o şahs-ı vâhidin “ayn”ıdır. Fakat

âyînede mevcûd olan bu sûretlerin üzerine su dökülse veyâ bir boya sürülse, o şahıs bundan müteessir olmaz. Demek ki o sûretler bu şahsın gayridir.

ولكن إذا كان ثَمَّة مَنْ يَظْهَرُ فِيهِ ذَلِكَ الظِّلُّ، حَتَّى لَوْ قَدَّرْتَ عَدَمَ مَنْ يَظْهَرُ فِيهِ ذَلِكَ الظِّلُّ كَانَ الظِّلُّ مَعْقُولًا غَيْرَ موجودٍ فِي الْحِسِّ، بَلْ يَكُونُ بِالْقُوَّةِ فِي ذَاتِ الشَّخْصِ الْمَنْسُوبِ إِلَيْهِ الظِّلُّ.

Velâkin zıllın zâhir olduğu mahal, mevcûd olduğu vakittedir. Hattâ eğer sen, bu zıllın zuhûruna mahal olan şeyin ademini farzetsen o zıll ma'kûl olur ve histe mevcûd olmaz idi. Belki zıllın mensûb olduğu şahsın zâtında bilkuvve olur idi.

Ya'ni zıllın bilâ-şek histe mevcûd olması, o zıllın zâhir olduğu mahal, mevcûd olduğu vakitte olur. Meselâ bir cismin gölgesi yere düşer; ve o gölge histe mevcûd olmuş olur; ve bu gölgenin histe mevcûd olması için dahi, o gölgenin zâhir olduğu zemînin vücûdu lâzımdır. Binâenaleyh zıllın histe mevcûdiyeti, ancak o zıllın zâhir olduğu zemînin mevcûdiyeti vaktinde olur. Şu hâlde zıllın histe mevcûd olması için üç şart lâzımdır: Birincisi, zıllın zâhir olduğu mahal; ikincisi zî-zıll, ya'ni gölgenin sâhibi olan cisim; üçüncüsü, zıllın zuhûrunu îcâb eden [9/28] nûrdur. Zıllın zâhir olduğu mahallin mukâbili a'yân-ı mümkünât; zî-zıll olan şahsın mukâbili dahi, vücûd-ı Hakk-ı mutlak; ve nûr dahi Hakk'ın ism-i Zâhir'idir.

Eğer zıllın zûhuru için şart olan mahallin yokluğunu farzetsek o zıll mertebe-i akılda kalır ve histe zâhir olmaz idi; ve belki o zıll mensûb olduğu şahısta bilkuvve mevcûd olup, meydâna çıkmış olmaz idi. Binâenaleyh “âlem” tesmiye olunan zıll-ı ilâhînin mahall-i zuhûru olan mümkünâtın olmadığı farzolunsa, zıll âlem-i histe mevcûd olmaz, belki kuvvede kalır idi.

فَمَحَلُّ ظَهْوَرِ هَذَا الظِّلِّ الْإِلَهِيِّ الْمُسَمَّى بِالْعَالَمِ إِنَّمَا هُوَ أَعْيَانُ الْمُمَكِّنَاتِ عَلَيْهَا امْتَدَّ هَذَا الظِّلُّ، فَيَدْرُكُ مِنْ هَذَا الظِّلِّ بِحَسَبِ مَا امْتَدَّ عَلَيْهِ مِنْ وجودِ هَذِهِ الذَّاتِ، وَلَكِنْ بِاسْمِهِ الثَّوَرِ وَقَعَ الْإِدْرَاكُ، وَامْتَدَّ هَذَا الظِّلُّ عَلَى أَعْيَانِ الْمُمَكِّنَاتِ فِي صُورَةِ الْغَيْبِ الْمَجْهُولِ.

İmdi âlem ile müsemma olan zıll-ı ilâhînin mahall-i zuhûru, ancak o

a'yân-ı mümkünâtı ki, bu zıll onun üzerine mümtedd oldu. Böyle olunca bu zıll, bu zâtın vücûdundan, üzerine mümtedd olduğu şey hasebiyle, idrâk olunur. Velâkin idrâk, ism-i Nûr ile vâki' oldu; ve bu zıll, a'yân-ı mümkünât üzerine gayb-ı mechûl sûretinde mümtedd oldu.

Ya'ni "âlem" dediğimiz şey, zıll-ı ilâhîdir; ve onun zûhur ettiği mahal dahi a'yân-ı mümkünâtı; ve bu gölge bu a'yân-ı mümkünât üzerine uzamıştır. Nitekim bir şahsın gölgesi görünebilmek [9/29] için mutlakâ bir yer üzerine düşmek ve uzamak lâzımdır. Binâenaleyh vücûd-ı Hakk-ı mutlakın zıllı, üzerinde uzadığı şey hasebiyle idrâk olunur. O şey dahi mezâhirdir. Binâenaleyh vücûd-ı Hakk-ı mutlak mezâhir hasebiyle idrâk olunur. Velâkin bu idrâk "Nûr" ismi ile vâki' olur; ve "Nûr" esmâ-i zâtiyye-i ilâhiyyedendir. "Vücûd-ı izâfî"ye ve "ilm"e ve "ziyâ"ya da ıtlâk olunur. Zîrâ bunlardan her birisi eşyâyı izhâr eder. Nitekim "vücûd-ı izâfî" olmasa idi, a'yân-ı âlem ketm-i ademde kalır idi; ve eğer "ilim" olmasa idi, hiçbir şey idrâk olunmaz idi; ve "ziyâ" olmasa idi, a'yân-ı vücûdiyye zulmet-i sâtire içinde kalır idi. Meselâ gece karanlığında, ıstık olmadıkça odamızın içindeki eşyâyı görmek mümkün değildir. Binâenaleyh "vücûd-ı izâfî" ile vücûd-ı Hakk-ı mutlak idrâk olunur.

Meselâ önümüzdeki âyîne, arkamızdan duran bir şahsın zıllı mün'akis oldukda, bu, o şahsın vücûd-ı izâfîsidir. Bu vücûd ile o şahsı idrâk ederiz. Ve ilim ile de âlem-i maânîyi idrâk eyleriz. Bilfarz ilim olmasa, şu sadedinde bulunduğumuz **Fass-ı Yûsufî**'deki hakâyıkı, nasıl idrâk edebilir idik? Ve ziyâ ile de âlem-i histe mevcûd olan sûretleri idrâk ederiz. Meselâ şems-i tâbân olmasa idi, gülzârı, çemenzârı idrâk mümkün mi idi?

Ve bu zıllın, ya'ni vücûd-ı izâfînin a'yân-ı mümkünât üzerine uzaması, gayb-ı mechûl sûretindedir, ya'ni zulmet-i ademiyyet üzeredir. Ma'lûm olsun ki zıll-ı vücûdînin a'yân üzerine imtidâdı evvelen mertebe-i ilimde vâki' oldu. Bu da Allâh'ın gayrı için gayb-ı mechûldür. Ancak Hakk'ın muttali' kıldığı kimseler için gayb-ı mechûl değildir. Nitekim Hz. Mevlânâ (r.a.) [9/30] *Mesnevî-i Şerîf*'de buyururlar:

عكس مهرویان بستان خداست

آن خیالاتی که دام اولیاست

Tercüme ve îzâh: Evliyânın dâmı olan o hayâlât bostân-ı Hudâ'nın mehrûlalarının aksidir. Ya'ni evliyânın dâm-ı hayâlâtı hevâ-yı nefsânî olmayıp, belki bostân-ı Hudâ olan âlem-i maânî mehrûlalarının aksi, ya'ni suver-i ilmiyye-i ilâhiyyedir.³¹²

Binâenaleyh onun meçhûl oluşu, hârice nisbeten zulmet-i ademiyyet-ten nâşîdir. Zîrâ cehil, adem ve adem de zulmettir; ve zulmetin şânı, bir şeyin nefsinde ihtifâsı ve gayra nazaran dahi ihfâsıdır; ve onun mukâbili olan nûr ise bunun aksidir. Zîrâ nûrun şânı, nefsinde zuhûr ve gayr için dahi izhârdır.

أَلَا تَرَى الظَّلَالَ تَضْرِبُ إِلَى السَّوَادِ تُشِيرُ إِلَى مَا فِيهَا مِنَ الْخَفَاءِ لِيُعَدَّ الْمُنَاسَبَةَ
بَيْنَهَا وَبَيْنَ أَشْخَاصٍ مَنْ هِيَ ظِلٌّ لَهُ، وَإِنْ كَانَ الشَّخْصُ أَيْضًا فَظِلُّهُ أَيْضًا بِهَذِهِ
الْمَثَابَةِ، أَلَا تَرَى الْجِبَالَ إِذَا بَعُدَتْ عَنْ بَصَرِ النَّاطِلِ تَظْهَرُ سَوَادًا، وَقَدْ تَكُونُ فِي
أَعْيَانِهَا عَلَى غَيْرِ مَا يُدْرِكُهُ الْحِسُّ مِنَ اللَّوْنِيَّةِ، وَلَيْسَ ثَمَّةَ عَلَّةٍ إِلَّا الْبُعْدُ، وَكَزُرْقَةِ
السَّمَاءِ، فَهَذَا مَا أُنتَجَه الْبُعْدُ فِي الْحِسِّ فِي الْأَجْسَامِ غَيْرِ النَّيِّرَةِ.

Sen zılâlin siyahlığa mâil olduğunu görmez misin ki, zî-zıll olan eş-hâs ile kendi arasındaki münâsebetin uzaklığından dolayı, zevâtında hafâyâ işâret eder; ve şahıs beyaz bile olsa, onun gölgesi yine bu mesâbededir. Sen dağları görmez misin ki, nâzırın basarından uzak olduğu vakit kara olarak zâhir olur. [9/31] Hâlbuki dağlar, levniyetten hissin idrâk ettiği şeyin gayrı üzere vâki' olur; ve hâlbuki uzaklıktan gayrı bir illet yoktur. Ve gökyüzünün mâviliği de bunun gibidir. İmdi bu, histe uzaklığın ecsâm-ı gayr-ı neyyirede intâc ettiği bir şeydir.

Ya'ni bir şahsın gölgesi yere düştüğü vakit onun siyâha mâil olduğu görülür; ve bu şahıs ile o gölgenin münâsebetinin uzaklığından dolayı, siyahlık gölgede hafâyâ işâret eder. Histe gölge başka, şahıs başkadır. Aralarında bu'd-i sûrî vardır. Zîrâ gölge her ne kadar şahsın biçimine göre zâhir olur ise de, siyâha mâil bir şeydir; ve şahısta olan şey, onda hafîdir. Nitekim şahıs beyâz olsa bile gölge yine siyâha mâil olur. Binâenaleyh gölgede min-cihetin zuhûr ve min-cihetin dahi hafâ vardır. Ve kezâ pek uzaklarda kâin olan dağlara baktığımız vakit, gözümüze siyâh renkte görünür. Hâlbuki

312 Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, I, s. 108 (beyit: 72).

onların rengi, hiss-i basarın idrâk ettiği şeyin gayrı üzere vâki'dir. Meselâ yemyeşildir; yâhud çıplak bir dağ ise onu teşkil eden kayaların renginde olarak sarı veyâ kızıldır. Ve dağların böyle siyah renk sûretinde görünmesindeki illet ancak uzaklıktır. Eğer yakın olaydı hissimiz onu; meselâ yeşil renkte idrâk edecek idi. Uzak olduğu için hissimizin idrâk edeceği bu yeşil rengin gayrısı zâhir oldu. Ve kezâ semâ dediğimiz fezânın rengi hadd-i zâtında mâvi değildir. Bu'dun te'siri sebebiyle gözümüze öyle görünür. İşte bu dağların siyâh ve semânın mâvi görünmesi keyfiyeti, ziyâdâr olmayan ecsâmda, hiss-i zâhirde uzaklığın intâc eylediği şeydir. [9/32]

Cenâb-ı Şeyh (r.a.) bu misâlleri, a'yân-ı mümkünât ile nûr-i vücûd arasındaki münâsebetin uzaklığına delîl olarak îrâd buyurdu. Nitekim Abdür-rezzâk Kâşânî (k.s.) bu ibârâtın şerhinde buyurur ki: "A'yân-ı mümkünât, nûr-i vücûddan uzak olmasından nâşi muzlimdir. A'yânın zulmetine mübâyin olan nûr, o a'yân üzerine mümtedd olduğu vakit, zulmet-i ademiyyesi nûr-i vücûdda te'sir edip, nûriyet zulmete mâil olur; ve nûr-i vücûd dahi hafâyâ mâil bulunur. Eşhâsa nisbetle zılâl gibi. Vücûd-ı izâfînin vücûd-ı Hakk'a nisbeti de böyledir. Eğer vücûd-ı Hak, a'yân-ı mümkünât-ı ademiyye ile takayyüd etmese idi, derece-i nihâyede nûriyette olur idi de, şiddetinden nâşi idrâk olunmaz idi. İmdi taayyünât-ı zulmâniyye ile muhtecib olan kimse, âlemi görür; Hakk'ı görmez. Nitekim âyet-i kerîmede وَهُمْ فِي ظُلُمَاتٍ لَا يُبْصِرُونَ (Bakara, 2/17) ya'ni "...Onlar zulmetlerdedir, görmezler" buyrulur. Ve taayyünât hicâblarını kaldıran ve zulmet hicâblarını yırtan kimse, "nûr" ile zulmetten ve "zât" ile, zıllden muhtecib olur; ve biriyle diğlerinden muhtecib olmayan kimse dahi, halkın siyahlığında ve zulmetinde nûr-i Hakk'ı müşâhede eder."

وَكَذَلِكَ أَعْيَانُ الْمُمَكِّنَاتِ لَيْسَتْ نَيِّرَةً، لِأَنَّهَا مَعْدُومَةٌ، وَإِنْ اتَّصَفَتْ بِالثَّبُوتِ لَكِنْ لَمْ تَتَّصِفْ بِالْوُجُودِ، إِذِ الْوُجُودُ نُورٌ، غَيْرَ أَنَّ الْأَجْسَامَ النَّيِّرَةَ يُعْطِي فِيهَا الْبُعْدُ فِي ظَاهِرِ الْحِسِّ صِغَرًا، فَهَذَا تَأْثِيرٌ آخَرٌ لِلْبُعْدِ، فَلَا يُدْرِكُهَا الْحِسُّ إِلَّا صَغِيرَةً الْحَجْمِ، وَهِيَ فِي أَعْيَانِهَا كَبِيرَةٌ عَنِ ذَلِكَ الْقَدْرِ، وَأَكْثَرُ كَمِّيَّاتٍ.

Ve kezâlik a'yân-ı mümkünât dahi neyyire değildir; zîrâ onlar ma'dûmdur; ve her ne kadar [9/33] "sübût" ile muttasıf ise de "vücûd" ile

muttasıf değildir. Zîrâ “vücûd” nûrdur. Şu kadar vardır ki, ecsâm-ı neyyirede uzaklık, hiss-i zâhirde küçüklüğü i'tâ eder. İşte bu da uzaklığın diğer te'siridir. İmdi his onu, ancak sagîretü'l-hacm olduğu hâlde idrâk eder. Hâlbuki o a'yânında bu kadrden büyüktür; ve kemmiyâtın ekseridir.

Ya'ni a'yân-ı mümkinât, nûr-i vücûddan uzak olduğu için muzlimdir; ziyâdâr değildir; ve her ne kadar ilm-i ilâhîde “sübût” ile muttasıf ise de “vücûd” ile muttasıf değildir. Binâenaleyh o ma'dûmdur. Meselâ çekirdeğin içinde ağaç “sübût” ile muttasıf ise de, “vücûd” ile muttasıf olmadığından ma'dûmdur. Ancak ziyâdâr olan ecsâm, uzaklık sebebiyle, ecsâm-ı gayr-ı neyyire gibi siyâh görünmez, hiss-i zâhirde küçük görünür. Bu da uzaklığın diğer bir te'siridir. Hâlbuki onun vücûd-ı hâricîsi uzaktan görüldüğü kadr değildir; kemmiyâtta mahsûs olduğu mikdârdan ziyâdedir.

كَمَا يُعَلِّمُ بِالذَّلِيلِ أَنَّ الشَّمْسَ مِثْلُ الْأَرْضِ فِي الْجَرَمِ مِائَةً وَسِتِّينَ وَرُبْعًا وَثَمَنَ مَرَّةً، وَهِيَ فِي الْعَيْنِ عَلَى قَدَرِ جَرَمِ الثُّرْسِ مَثَلًا، فَهَذَا أَثَرُ الْبُعْدِ أَيْضًا، فَمَا يُعَلِّمُ مِنَ الْعَالَمِ إِلَّا قَدْرَ مَا يُعَلِّمُ مِنَ الظَّلَالِ، وَيُجْهَلُ مِنَ الْحَقِّ عَلَى قَدَرِ مَا يُجْهَلُ مِنَ الشَّخْصِ الَّذِي عَنْهُ كَانَ ذَلِكَ الظِّلُّ، فَمِنْ حَيْثُ هُوَ ظِلٌّ لَهُ يُعَلِّمُ، وَمِنْ حَيْثُ مَا يُجْهَلُ مَا فِي ذَاتِ ذَلِكَ الظِّلِّ مِنْ صُورَةِ شَخْصٍ مِمَّنْ امْتَدَّ عَنْهُ يُجْهَلُ مِنَ الْحَقِّ.

[9/34] Nitekim delîl ile bilinir ki, güneş cirmde yüz altmış ve rub' ve sümn def'a arz mislidir. Hâlbuki o, “ayn”da meselâ bir kalkan mikdârıncadır. İşte bu da uzaklığın te'siridir. Böyle olunca âlemden ancak zılâlden bilindiği kadar bilinir; ve bu zıll kendisinden mümtedd olan bir şahıstan mechûl olduğu kadar Hak'tan mechûl olur. İmdi o, onun zıllı olduğu haysiyetten bilinir; ve kendisinden gölge uzayan şahsın sûretinden olan şey, o zıllın zâtında mechûl olduğu haysiyetten Hak'tan mechûl olur.

Hız. Şeyh (r.a.) zamân-ı âlîlerindeki ilm-i hey'et erbâbının istidlâllerine müsteniden güneşin arzdan yüz altmış ve rub' ve sümn def'a büyük olduğunu, ya'ni güneş arzın yüz altmış misl-i tâmmı ve bir rub'u ve bir sümnü kadar idiğini beyân buyururlar. Zamânımızdaki hey'et ulemâsının

istidlâline göre güneş arzdan bir milyon üç yüz on bin def'a büyüktür. Bu husûstaki ihtilâf istidlâldedir. Her iki kavle göre de güneş arzdan pek çok def'a büyüktür. Hz. Şeyh'in maksad-ı âlîleri, güneş arzdan pek büyük olduğu hâlde, uzaklığın te'siri hasebiyle, ayn-ı histe bir kalkan büyüklüğü kadar görünmesini beyândan ibârettir. Uzakta olan büyük bir cismin küçük göründüğüne şübhe yoktur. Cenâb-ı Şeyh bunu misâl olarak zikretmiştir.

İşte bunun gibi vücûd-ı mukayyed olan âlem, vücûd-ı mutlakdan pek uzak olduğundan görünüşte küçük ve muzlimdir. Binâenaleyh, [9/35] bir şahıs gölgesinden ne kadar ma'lûm olursa, Hak dahi vücûd-ı âlemden o kadar ma'lûm olur. Zîrâ a'yân, taayyünât-ı kesîre ile müteayyin olan zât-ı ilâhiyyedir; ve bu a'yân min-haysü'z-zât Hakk'ın "ayn"ıdır; ve min-haysü't-taayyünât zılâldır. Şu hâlde Hakk'ın isimlerinin zılâli ve sûretleri olan a'yân-ı âlemden ve bu zılâlin zılâli olan bu mevcûdât-ı hâriciyyeden, ya'ni nazar-ı his ile gördüğümüz eşyâdan zât-ı Hak ne kadar ma'lûm olur ise o kadar bilinir; ve gölgesi uzayan şahıstan, o gölgeye bakıldığı vakit mechûl kalan şey ne kadar ise, Hakk'ın zıllı olan âlemin vücûduna nazar olundukda dahi, Hak'tan o kadar mechûl kalır. Binâenaleyh âlem Hakk'ın zıllı olduğu cihetle, Hakk'ın Rabb-i umûm ve İlâh-ı âlem olduğu bilinir; ve kendisinden zıll mümtedd olan şahsın sûretinden bulunan şey, o zıllın zâtında mechûl olduğu haysiyetle Hak'tan mechûl olur. Meselâ arkanızda bir şahıs kâim bulunup gölgesi önünüze düşse, bu gölgeden arkanızda bir adam bulunduğunu bilirsiniz. Fakat bu uzayan gölgenin zâtında, gölge sâhibinin sûretinden bulunan şey, mechûl kalmıştır. Meselâ kaşı, gözü ağzının biçimi vesâiresi bu gölgeden anlaşılmaz. Yalnız anladığınız şey, arkanızda gölgenin sâhibi olan bir adam bulunmasından ibârettir. İşte tıpkı zıllullah olan âlem ile zî-zıll olan Hak dahi böyledir. Ve nûr-i vücûd kendisinden mümtedd olan Hakk'ın ıtlâk-ı zâtîsi ve lâ-taayyünî sûreti mümkinât üzere mümtedd olan vücûdda meşhûd değildir.

فَلِذَلِكَ نَقُولُ إِنَّ الْحَقَّ مَعْلُومٌ لَنَا مِنْ وَجْهِهِ، وَمَجْهُولٌ لَنَا مِنْ وَجْهِ آخَرٍ.

İşte bundan dolayı biz deriz ki, tahkîkan Hak, bize bir vech ile ma'lûmdur; ve diğer bir vech ile de mechûldür. [9/36]

Ya'ni âlem Hakk'ın zıllı olduğundan ve zıllın sâhibi ise, mümtedd olan zıllından mücmelen bilindiğinden dolayı, Hak kendisinin zıllı olan âlem-den bize mücmelen ma'lûm olur; ve gölge sâhibinin sûretinden bulunan şey, gölgenin zâtında mechûl kaldığından, bu i'tibâr ile Hak bize mechûl olur.

﴿أَلَمْ تَرَ إِلَى رَبِّكَ كَيْفَ مَدَّ الظِّلَّ وَلَوْ شَاءَ لَجَعَلَهُ سَاكِنًا﴾ أَيَّ يَكُونُ فِيهِ بِالْقُوَّةِ.

“Sen Rabbine nazar etmez misin, zıllı nasıl uzattı? Eğer dilese idi, onu sâkin kılar idi”; (Furkân, 25/45) ya'ni bilkuvve onda olur idi.

Hız. Şeyh (r.a.) sûre-i Furkân'da olan bu âyet-i kerîme ile, zıll-ı vücûdun a'yân-ı mümkünât üzerine mümtedd olduğunu istidlâl eyledi. Ya'ni âyet-i kerîmenin ma'nâ-yı münîfi böyle demek olur: Ey Habîbim, sen Rabb'ine nazar etmez misin, nûr-i vücûdu a'yân-ı mümkünât üzerine nasıl uzattı ve nûr-i vücûd ile suver-i âlemde nasıl tecellî eyledi? Eğer meşîyyeti taalluk edeydi, o zıll-ı memdûdu sâkin kılar idi. Ya'ni uzayan gölge Hakk'ın vücûdunda kuvvede kalır ve aslâ zâhir olmazdı.

يَقُولُ مَا كَانَ الْحَقُّ لِيَتَجَلَّى لِلْمُمْكِنَاتِ حَتَّى يُظْهِرَ الظِّلَّ فَيَكُونُ كَمَا بَقِيَ الْآنَ مِنَ الْمُمْكِنَاتِ الَّتِي مَا ظَهَرَ لَهَا عَيْنٌ فِي الْوُجُودِ، ﴿ثُمَّ جَعَلْنَا الشَّمْسَ عَلَيْهِ دَلِيلًا﴾ وَهُوَ اسْمُهُ النَّوْرُ الَّذِي قُلْنَا، وَيَشْهَدُ لَهُ الْحِسُّ، فَإِنَّ الظَّلَالَ لَا تَكُونُ لَهَا عَيْنٌ بَعْدَ النَّوْرِ، ﴿ثُمَّ قَبَضْنَاهُ إِلَيْنَا قَبْضًا يَسِيرًا﴾، وَإِنَّمَا قَبَضَهُ إِلَيْهِ، [9/37] لِأَنَّهُ ظِلُّهُ، فَمِنْهُ ظَهَرَ ﴿وَالَيْهِ يُرْجَعُ الْأَمْرُ كُلُّهُ﴾، فَهُوَ هُوَ، لَا غَيْرُهُ، فَكُلُّ مَا تُدْرِكُهُ فَهُوَ وَجُودُ الْحَقِّ فِي أَعْيَانِ الْمُمْكِنَاتِ، فَمِنْ حَيْثُ هُوَ يُدْرِكُهُ الْحَقُّ هُوَ وَجُودُهُ، وَمِنْ حَيْثُ اخْتِلَافُ الصُّوَرِ فِيهِ هُوَ أَعْيَانُ الْمُمْكِنَاتِ، فَكَمَا لَا يَزُولُ عَنْهُ بِاخْتِلَافِ الصُّوَرِ اسْمُ الظِّلِّ، كَذَلِكَ لَا يَزُولُ عَنْهُ بِاخْتِلَافِ الصُّوَرِ اسْمُ الْعَالَمِ أَوْ اسْمُ سِوَى الْحَقِّ، فَمِنْ حَيْثُ أَحَدِيَّةُ كَوْنِهِ ظِلًّا هُوَ الْحَقُّ، لِأَنَّهُ الْوَاحِدُ الْأَحَدُ، وَمِنْ حَيْثُ كَثَرَةُ الصُّوَرِ هُوَ الْعَالَمُ، فَتَقَطَّنَ وَتَحَقَّقَ مَا أَوْضَحْتُهُ لَكَ.

Der ki: Hak Teâlâ zıllı izhâr etmek için mümkünâta tecellî etmeyeydi,

el'ân³¹³ vücûdda “ayn”ı zâhir olmayan mümkinâtta bâkî olan şey gibi olur idi. “Ondan sonra biz güneşi zıllı delîl eyledik.” (Furkân, 25/45) O da Hakk'ın “Nûr” ismidir ki, biz onu zikrettik; ve his ona şehâdet eder. Zîrâ nûrun ademi ile, zılâl için bir ayn yoktur. “Ondan sonra biz onu kabz-ı yesîr ile bize kabzettik.” (Furkân, 25/46) Ve ancak onu kendine kabzetti. Zîrâ o, O'nun zıllıdır. O'ndan zâhir oldu; “ve emrin küllîsi O'na rücû' eder”. (Hûd, 11/123) İmdi o, O'dur; O'nun gayrı değildir. Böyle olunca senin idrâk ettiğin her bir şey, a'yân-ı mümkinâtta olan vücûd-ı Hak'tır. İmdi hüviyyet-i Hak haysiyetinden o, O'nun vücûdudur; ve kendisinde olan suverin ihtilâfı haysiyetinden o, a'yân-ı mümkinâttır. Şu hâlde sûretlerin ihtilâfıyla, nasıl ki ondan zıll ismi zâil olmazsa, suverin ihtilâfıyla ism-i âlem yâhud ism-i sivâ-yı Hak [9/38] ondan öylece zâil olmaz. İmdi onun zıll olmasının ahadiyeti haysiyetinden o, Hak'tır. Zîrâ Hak, vücûd-ı Vâhid ve Ahad'dir. Ve suverin kesreti haysiyetinden o, âlemdir. İmdi benim sana îzâh eylediğim şeyi mütefattın ve mütehakkık ol!

Ya'ni Cenâb-ı Şeyh (r.a.) وَلَوْ شَاءَ لَجَعَلَهُ سَاكِنًا (Furkân, 25/45) [Eğer dilese idi, onu sâkin kılar idi.] âyet-i kerîmesinin tefsîri hakkında böyle buyurur: Hak Teâlâ buyurur ki: “Eğer Hak kendisinin zıllı olan mümkinâtın izhârı için tecellî etmeye idi, bu zıll ketm-i ademde bâkî kalır idi. Nitekim vücûd-ı hâricide “ayn”ı zâhir olmayan ba'zı mümkinât ketm-i ademde bâkîdir.” Zîrâ مَا نُنَزِّلُهُ إِلَّا بِقَدَرٍ مَّعْلُومٍ (Hicr, 15/21) [Bizim indimizde hazîneleri olmayan hiçbir şey yoktur. Biz onu ancak mikdâr-ı ma'lûm ile indiririz.] âyet-i kerîmesinde beyân buyurulduğu üzere ketm-i ademde bulunan eşyânın cümlesi birdenbire zâhir olmaz; belki ânen-fe-ânen kader-i ma'lûm üzere vücûd-ı hâricide zâhir olur. Nitekim zamân-ı hâzırdaki keşfiyât ve ihtirâât birdenbire zâhir olmamıştır. Sene-be-sene mütezâyiden kader-i ma'lûm üzere hâdis olmuş ve bundan sonra da yine öylece hâdis olacaktır. Henüz vücûd-ı hâricide zâhir olmayanlar ketm-i ademdedir. Meselâ bahçemizde bir gül ağacı var, bu sene gül verdi. Gelecek seneler de yine birtakım güller zâhir olacaktır. Bunlar henüz ketm-i ademdedir. Ve kezâ insanın gölgesi vardır; bu gölge uzamadığı vakit o şahsın zâtında kâmindir.

313 Ba'zı nüshalarla الْاَلَكْ kelimesi metinde olmayıp şerhan zikredilmiştir. (A.A. Konuk)

“Zıll uzadıktan sonra biz güneşi zılle delîl ettik.” (Furkân, 25/45) Ve delîl olan güneş, Hakk’ın Nûr ismidir ki, biz onu لَكِنَّ بِاسْمِهِ النُّورِ وَقَعَ الإدْرَاكُ [Velâkin idrâk, ism-i Nûr ile vâki’ oldu.] kavliyle bâlâda zikrettik. Binâenaleyh bir cismin gölgesinin idrâki, nasıl ki güneş ile vâki’ olur ise, Hakk’ın zıllı olan âlemin idrâki dahi Hakk’ın Nûr ismi ile vâki’ olur. Ve zılâlin vücûdu ve idrâki güneş ile olduğuna his şehâdet eder. Zîrâ nûr-i şems, [9/39] münbasit olmayınca gölge vücûd-pezîr olmaz. Meselâ gece zulmette ayakta duran bir şahsın gölgesi zâhir olmaz. İşte bunun gibi, zıll-ı âlemin vücûdu dahi ancak Hakk’ın Nûr ismiyle vâki’ olur.

“Ondan sonra biz o zıll-ı memdûdu kabz-ı yesîr ile kendi zâtımıza çektik.” (Furkân, 25/46) Ve bu kabz, zılle delîl olan nûru kabzetmekle vâki’ oldu. Ya’ni vücûd-ı ekvândan ibâret olan zıllı, Hak yavaş yavaş ve kolaylıkla kendine çekti. Zîrâ vücûd-ı eşyânın yavaş yavaş fenâya yüz tuttuğunu her ân ayn-ı his ile görmekteyiz. Nitekim bir çocuk doğar, mürâhık olur, şâbb olur, ihtiyarlar, sonra da ölür. Bunlar hepsi yavaş yavaş ve insan farkına bile varmaksızın kolaylıkla olur. Mevt ise zıllın zî-zılle çekilmesidir; ve zılden ibâret olan âlemi Hak Teâlâ, kendi zıllı olduğu için zâtına çekti.

Zîrâ nefes-i Rahmânîsinin hareket-i inbisâtiyyesi ile ondan zâhir oldu; ve hareket-i inkıbâziyye ile yine ona rücû’ eder; ve emrin kâffesi ona rücû’ eder. Binâenaleyh o, O’dur, ya’ni vücûd-ı âlem vücûd-ı Hak’tır; O’nun gayrı değildir. İkisinin arasındaki fark, mutlak ve mukayyed olmaktan başka bir şey değildir; bu da i’tibârîdir. Zîrâ hiçbir mukayyed yoktur ki, kendisinde mutlak olmasın. Meselâ hayvâniyet, bir ma’nâ-yı mutlaktır. “Nâtık” mefhûmu ise, onun bir kaydıdır. Hâlbuki ma’nâ-yı mutlak olan “hayvâniyet” olmadıkça, kayd-ı nâtıkîyyet mutasavver değildir. Binâenaleyh mukayyed ancak mutlak ile mevcûd olur; ve mutlak dahi ancak mukayyede inhisâr ile tecellî eder. [9/40] Zîrâ bin def’a “hayvan” desen insan mefhûmu anlaşılmaz. Ancak “nâtık” kaydına inhisâr ettiği vakit, kâil murâdını ifâde etmiş olur.

İmdi ma’kûlât ve mahsûsâtta olarak vücûd-ı âlemden idrâk ettiğin her bir şey, a’yân-ı mümkinâtta mütecellî olan Hakk’ın vücûdudur; ve vücûd-ı Hak, a’yânın evsâfı ve husûsiyâtı ile zâhir olmuştur.

Ma'lûm olsun ki, a'yân-ı sâbite Hakk'ın ve esmâsının âyînesidir. Zîrâ a'yân-ı sâbite olmasa esmâ-i ilâhiyyenin sûretleri Hakk'a zâhir olmaz idi. Nitekim âyîne olmasa, insan kendi sûretini göremez. Ve a'yân-ı sâbite, ilm-i ilâhîde peydâ olan esmâ sûretleri olup; Hakk'ın ilmi ise zâtının "ayn"ı olduğundan, bu a'yân-ı sâbite Hakk'ın "ayn"ı olur. Ve hazret-i şehâdetde bu sûretleri hâmil olan "nefes-i Rahmânî"dir. Bu da vücûd-ı Hakk'ın "ayn"ıdır. Şu kadar ki a'yân-ı sâbite, el'ân mertebe-i ilimde hâl-i ademdedir. Vücûd-ı mutlakın tenezzülâtından hâsıl olan vücûd-ı izâfînin hâmil olduğu bu gördüğümüz sûretler, o a'yân-ı sâbite sûretlerinin aksi ve zıllıdır. İşte bir muvahhidin meşreb ve zevk-i ma'rifeti budur.

Binâenaleyh bu mukaddmeden sonra anlaşılır ki, Hakk'ın hüviyeti idrâk olunan şeyde zâhir olduğu haysiyetle, o şey Hakk'ın vücûdudur; ve sûretlerin ihtilâfı haysiyetiyle o şey'-i müdreke, a'yân-ı mümkünâtıdır; ve a'yân-ı mümkünâtın sûretleri başka başka olmakla o idrâk olunan şeyin adı değişmeyip, ona nasıl ki yine "zıll" denilirse, eşhâs-ı âlemin sûretleri başka başka olmakla ondan dahi öylece "âlem" ismi veyâhud [9/41] "si-vâ-yı Hak" ismi gitmez; ve mâdemki o idrâk olunan şey zıllıdır ve sûretlerin ihtilâfiyle ondan zıll ismi gitmiyor, şu hâlde zılliyetteki ahadiyet haysiyetiyle, o idrâk olunan şey Hak'tır. Zîrâ Hak, vücûd-ı Vâhid ve Ahad'dır. Ve sûretlerin çokluğu cihetinden, o idrâk olunan şey âlemdir. Ya'ni burada üç ahadiyet görünüyor: Birisi zıllın ahadiyeti; ikincisi âlemin ahadiyeti; üçüncüsü Hakk'ın ahadiyeti. Ve iki evvelki ahadiyetler, Hakk'ın ahadiyeti ile müttehiddir.

Misâl: Bir kimsenin etrâfına beş fotoğraf makinesi vaz'olunsa her birisinin camına o şahsın zıllı düşer. Beş camda beş sûret zâhir olur. Fakat cümlesi zılliyette ahadiyet üzerinedir. Çünkü zılden başka bir şey değildirler; ve bu beş sûretin cümlesine de o şahsın gayrı olan "fotoğraf" ismini veririz. Binâenaleyh o beş sûret bu cihetten dahi ahadiyet üzeredir. Fakat sûretlerin adedi beş olmakla şahsın taaddüdü lâzım gelmez. Şahıs dahi ahadiyet üzeredir. Ve iki evvelki ahadiyetler şahsın ahadiyeti ile müttehiddir. Zîrâ şahsın vücûdu olmasa bu ahadiyet-i i'tibâriyyeler dahi mevcûd olmazdı.

İmdi Şeyh (r.a.) buyururlar ki: İşte idrâk olunan şeyin vücûdu, Hakk'ın "hüviyet"i cihetinden Hakk'ın vücûdu olduğunu ve sûretlerin ihtilâfı ci-

hetinden [9/42] âlem ve sivâ-yı Hak bulunduğunu sana îzâh ettim. Bu hakîkati bilmek husûsunda sen fatîn ol ve tahkîk et!

وَإِذَا كَانَ الْأَمْرُ عَلَى مَا ذَكَرْتَهُ لَكَ فَالْعَالَمُ مُتَوَهِّمٌ، مَا لَهُ وُجُودٌ حَقِيقِيٌّ، وَهَذَا
مَعْنَى الْخَيَالِ، أَيُّ خُيِّلَ لَكَ أَنَّهُ أَمْرٌ زَائِدٌ، قَائِمٌ بِنَفْسِهِ، خَارِجٌ عَنِ الْحَقِّ،
وَلَيْسَ الْعَالَمُ كَذَلِكَ فِي نَفْسِ الْأَمْرِ، أَلَا تَرَاهُ فِي الْجِسِّ مُتَّصِلًا بِالشَّخْصِ
الَّذِي امْتَدَّ عَنْهُ، وَيَسْتَحِيلُ عَلَيْهِ الْإِنْفِكَافُ عَنْ ذَلِكَ الْإِتِّصَالِ.

Ve emr benim sana zikrettiğim üzere oldukda, âlem mütevehhemdir, onun için vücûd-ı hakîkî yoktur; ve bu, hayâlin ma'nâsıdır. Ya'ni sana hayâl kılınmış oldu ki, tahkîkan âlem emr-i zâiddir; kendi nefsiyle kâimdir; Hak'tan hâriçtir. Hâlbuki âlem, nefs-i emrde böyle değildir. Sen hiss-i zâhirde zıllı görmez misin kendisinden mümtedd olan şahsa muttasıl olduğu hâlde bu ittisâlden infikâk, o zıll üzere müstahîlolur.³¹⁴

Cenâb-ı Şeyh (r.a.) buyururlar ki: Ben sana birtakım hakâyık ve maârif zikrettim. Bundan anlaşıldı ki âlem, vehmî ve hayâlî bir şeydir. Onun vücûd-ı hakîkîsi ve müstakilli yoktur. Vücûd-ı hakîkî Hakk'ın; ve “vücûd-ı izâfî” dahi âlemin vücûdudur. Çünkü âlem vücûd-ı hakîkînin zıllıdır. Zıll ise kendi nefsiyle kâim olmayıp kıyâmda zî-zılle muhtaçtır. Âlemin mütevehhem olması dahi ma'nâ-yı hayâldir. Ya'ni sence âlemin emr-i zâid olduğu ve kendi nefsiyle kâim bulunduğu ve Hak'tan hâriç olduğu tahayyül olunur. İşte bu tahayyüle mebnî âlem için [9/43] “hayâldir”, denilir. Hâlbuki âlem nefs-i emrde Hakk'ın vücûdundan hâriç ve kendi nefsiyle kâim ve vücûd-ı Hak üzere emr-i zâid değildir. Nitekim hiss-i zâhir ile baktığın vakit, şahs-ı kâimin kendisine muttasıl olarak uzamış olan gölgesinin o ittisâlden ayrılması mümkün olmadığını görürsün. Binâenaleyh emr-i vâhid, birisi “şahsiyet” ve diğeri “zılliyet”ten ibâret olan iki sûrette zâhir olmuştur. Ve böyle iki sûrette zuhûr sebebiyle, şahıs ile gölge arasında mugâyeret tevehhüm olunarak, zıll için bir vücûd tahayyül olunur.

314 Arapça paragrafın sonundaki الْإِتِّصَالِ عَنْ ذَلِكَ الْإِنْفِكَافُ cümlesinden sonra *Fusûs* neşirlerinde عَنْ ذَاتِهِ الْإِنْفِكَافُ ibâresi yer almaktadır. Ancak Ahmet Avni Bey muhtemelen Bosnevî'ye uyarak bu kısma metninde yer vermemiştir.

فَاعْرِفْ عَيْتَكَ وَمَنْ أَنْتَ؟ وَمَا هُوَيْتُكَ؟ وَمَا نِسْبَتُكَ إِلَى الْحَقِّ؟ وَبِمَا أَنْتَ
حَقٌّ وَبِمَا أَنْتَ عَالَمٌ وَسَوَى وَغَيْرٌ؟ وَمَا شَاكَلَ هَذِهِ الْأَفَافُ؟ وَفِي هَذَا الْعِلْمِ
يَتَفَاضَلُ الْعُلَمَاءُ، فَعَالِمٌ وَأَعْلَمٌ.

İmdi sen “ayn”ını ârif ol ve sen kimsin? Ve “hüviyet”in nedir? Ve Hakk’a nisbetin nedir? Ve sen ne şeyle Hak’sın; ve ne şeyle âlemsin ve sivâ ve bunun gayrısın? Ve bu elfâza müşâkil olan şeysin? Ve bu ilimde ulemâ, âlim ve a’lem olarak mütefâzıldır.

Ya’ni sen ayn-ı sâbiteni tanı ki, o Hakk’ın şuûn-i zâtıyyesinden bir şe’n ve onun ma’lûmâtı sûretlerinden bir sûrettir. Ve sen “hüviyet”ini bil ki, sen ayn-ı sâbitenin husûsiyetinde zâhir olan Hakk’ın vücûdusun. Ve Hakk’a nisbetini bil ki, senin Hakk’a nisbetin, mukayyedin mutlaka ve gölgenin şahs-ı kâime nisbeti gibidir. Ve ne şeyle Hak olduğunu anla! [9/44] Zîrâ sen “hüviyet”in ve “hakikat”in cihetiyle Hak’sın; ve “taayyün”ün cihetiyle âlemsin ve Hakk’ın gayrısın. Ve bu elfâza müşâbih ne varsa o’sun. Ve ulemâ bu ilimde mütefâvittir. Kimi âlimdir; ve kimi a’lemdir. Ve bu tefâvüt müşâhededeki tefâvüte mebnîdir. Şöyle ki:

1. Taayyünât-ı kesîreyi müşâhede eden kimseler, “halk”ı görürler.
2. Bu taayyünât-ı kesîrede mütecellî olan vücûd-ı ahadîyi müşâhede eden kimseler, “Hakk”ı görürler.
3. İki i’tibâr ile iki vechi dahi müşâhede eden kimseler, hem halkı ve hem de Hakk’ı görürler.
4. Niseb ve izâfât ile mütekessir olan suverî hakikat-i vâhîde müşâhede eden, ya’ni zât ile ahad, esmâ ile küll müşâhede eyleyen kimse, Allâh’ı hakıyla tanıyan ehlullahdandır.
5. Halkı görmeksizin Hakk’ı müşâhede eden kimse, makâm-ı fenâ olan “cem” makâmında hâl sâhibidir.
6. Hakk’ı halkta ve halkı Hak’ta müşâhede eden kimse, fenâdan sonra hâsıl olan bekâ ve “cem”den sonra hâsıl olan “fark” makâmında şühûd-ı kâmil sâhibidir; ve bu makâmın sâhibi makâmât-ı sâire ashâbından daha âlimdir. (Şerh-i Kâşânî’den alınmıştır.)

فَالْحَقُّ بِالنِّسْبَةِ إِلَى ظِلٍّ خَاصٍّ صَغِيرٍ وَكَبِيرٍ وَصَافٍ وَأَصْفَى، كَالنُّورِ بِالنِّسْبَةِ إِلَى حِجَابِهِ عَنِ النَّاطِرِ فِي الرُّجَاجِ يَتَلَوَّنُ بِلَوْنِهِ، وَفِي نَفْسِ الْأَمْرِ لَا لَوْنَ لَهُ، وَلَكِنْ تَرَاهُ ضَرْبَ مِثَالٍ لِحَقِيقَتِكَ بِرَبِّكَ.

İmdi Hak, zıll-ı hâssa nisbet ile, küçük ve büyük ve sâf ve asfâdır. Zü-câcda nâzırdan hicâbına nisbetle nûr gibidir ki, onun rengiyle mütelevvin olur. [9/45] Hâlbuki nefsi'l-emrde onun rengi yoktur. Velâkin sen onu, Rabb'in ile hakîkatine darb-ı misâl görürsün.

Gölgenin hiss-i zâhirde mevcûd olması için üç şart lâzım olduğu bâlâda zikredilmiş idi. Bunlardan birisi “zıllın zâhir olduğu mahal”, ikincisi “nûr”, üçüncüsü “zî-zıll” idi. Gölgenin düştüğü mahal i'vicâclı ise gölge de muavvec olup mahalle göre zâhir olur. Binâenaleyh bu a'yân-ı mümkünât Hakk'ın zıllının düştüğü mahal olduğundan, zikrolunan hüküm, a'yân-ı mümkünâtta da öylece cârî olur. Şu hâlde Hak a'yân-ı sagîreye nisbetle küçük ve büyüğe nisbetle büyük; ve meselâ nüfûs-i mücerredeye nisbetle sâf ve ukûl-i mücerredeye nisbetle asfâ olarak zâhir olur. Ve o nûra benzer. Eğer camın rengi kırmızı ise kırmızı ve yeşil ise yeşil görünür. Hâlbuki onun rengi yoktur. Eğer cam renksiz ise nûr dahi bî-renk olarak meşhûd olur. Camın rengi, nâzırın nazarında o nûrun sâfiyetine hicâb olur. Ve her ne kadar nûrun hadd-i zâtında rengi yok ise de, camın levniyle mülevven olan nûru, sen Rabb'in ile hakîkatine darb-ı misâl görürsün. Ya'ni sen görürsün ki, Hak senin hakîkatinin âyînesinde, onun husûsiyetine göre mütelevvindir. Nitekim “Suyun rengi kabının rengidir” derler. Velhâsıl Hak, a'yânda, o a'yânın suver-i ahvâliyle mütecellîdir. O, nûr; ve senin hakîkatin dahi cam gibidir. Eğer hakîkatin bulanık ise bulanık; ve eğer musaffâ ise musaffâ olarak zâhir olur. [9/46]

فَإِنْ قُلْتَ: إِنَّ النُّورَ أَخْضَرَ مِنَ الْخُضْرَةِ الرُّجَاجِ صَدَقْتَ وَشَاهِدُكَ الْحِسُّ، وَإِنْ قُلْتَ: إِنَّهُ لَيْسَ بِأَخْضَرَ وَلَا ذِي لَوْنٍ كَمَا أَعْطَاهُ لَكَ الدَّلِيلُ، صَدَقْتَ وَشَاهِدُكَ النَّظَرُ الْعَقْلِيُّ الصَّحِيحُ، فَهَذَا نُورٌ مُمْتَدُّ عَنْ ظِلٍّ وَهُوَ عَيْنُ الرُّجَاجِ، فَهُوَ ظِلُّ نُورِيٍّ لِصَفَائِهِ.

Ve eğer sen zücâcın yeşilliğinden dolayı “nûr yeşildir” dersen, sâdık-sın; ve şâhidin histir. Ve eğer nûr, “yeşil değildir ve renkli de değildir” dersen, nitekim onu sana delîl i'tâ eyledi, sâdıksın; ve senin şâhidin sahîh olan nazar-ı aklîdir. İmdi bu, zılden mümtedd olan nûrdur. O da zücâcın “ayn”ıdır. Böyle olunca, onun sâfî olmasından nâşî, o zıll-ı nûrîdir.

Ya'ni yeşil renkli camdan nüfûz eden nûr-i şems, yeşil olarak aksettiği için “nûr yeşildir” dersen, doğru söylemiş olursun. Çünkü gözün onu yeşil görmüştür. Böyle olduğuna hissin şehâdet ediyor. Ve eğer hissinden sarf-ı nazar edip nazar-ı aklîni isti'mâl ederek, “Güneşin nûru hadd-i zâtında renkli değildir; bu yeşillik ancak camdan geçtiği için olmuştur” dersen, yine sözünde sâdıksın. Şâhidin dahi sahîh olduğuna şübhe olmayan nazar-ı aklîndir. Ve zücâc ile mülevven olan bu nûr, zücâcdan mümtedd olan bir zıll-ı nûrîdir; ve sâf ve şeffâf olan zücâcın “ayn”ıdır. Zîrâ o zücâcı kaldırmış olsak, o yeşil renkte görünen zıll-ı nûrî gaib olur.

İmdi Cenâb-ı Şeyh (r.a.)'ın bu misâldeki garaz-ı âlileri, mertebe-i şehâdetteki şeyle, mertebe-i gaybdaki şeye istidlâldir. Binâenaleyh bu nûr, vücûd-ı hâricîye işârettir. [9/47] Ya'ni bu nûr-i vücûdî, a'yân-ı sâbitenin isti'dâd ve kâbiliyetlerine göre hâricîte mümtedd olmuştur. Ve bu a'yân dahi, nûru kabûl eden zücâcın “ayn”ıdır; ve bu a'yân-ı sâbite, nûru, isti'dâdlarının iktizâ ettiği renk ile mülevven kılmıştır. Binâenaleyh vücûd-ı kevnî, a'yân-ı sâbitenin safvetinden ve şeffâfiyetinden nâşî, onun rengine boyanmış bir zıll-ı nûrîdir.

كَذَلِكَ الْمُتَحَقِّقُ مِمَّا بِالْحَقِّ تَظْهَرُ لِصَفَائِهِ صَوْرَةُ الْحَقِّ فِيهِ أَكْثَرَ مِمَّا تَظْهَرُ فِي
غَيْرِهِ، فَمِمَّا مَن يَكُونُ الْحَقُّ سَمْعُهُ وَبَصَرُهُ وَجَمِيعُ قُوَاهُ وَجَوَارِحِهِ بِعَلَامَاتٍ
قَدْ أَعْطَاهَا الشَّارِعُ الَّذِي يُخْبِرُ عَنِ الْحَقِّ، وَمَعَ هَذَا عَيْنُ الظِّلِّ مُوجُودٌ، فَإِنَّ
الضَّمِيرَ مِنْ «سَمْعِهِ» يُعَوِّدُ عَلَيْهِ، وَغَيْرُهُ مِنَ الْعَبِيدِ لَيْسَ كَذَلِكَ، فَنِسْبَةُ هَذَا
الْعَبْدِ أَقْرَبُ إِلَى وَجُودِ الْحَقِّ مِنْ نِسْبَةِ غَيْرِهِ مِنَ الْعَبِيدِ.

Ve kezâlik bizden Hak ile mütehakkık olan ba'zımızda, onun safvetinden nâşî, onun gayrısında zâhir olan sûretten daha çok, onda sûret-i Hak zâhir olur. Ve bizden ba'zı kimse vardır ki, Hak'tan ih-

bâr eden şâriin i'tâ eylediği alâmât ile, Hak, onun sem'i ve basarı ve cemî'i kuvâsı ve cevârihi olur. Bununla berâber zıllın "ayn"ı mevcûddur. Zîrâ سَمْعُهُ [onun işitmesi]daki zâmir ona âid olur; ve abîdden onun gayrısı böyle değildir. İmdi bu abdin vücûd-ı Hakk'a nisbeti, abîdden bunun gayrısının nisbetinden akrebdir. [9/48]

Ya'ni nûr, zücâc ve zıll misâlinde olduğu gibi, bizden Hak ile mütehakkık olan ba'zı ehlullah vardır ki, safvetinden ve nûrâniyetinden nâşî, Hakk'ın sûreti ondan, onun mertebesinde olmayan ba'zı ehlullahdan daha çok zâhir olur. Zîrâ ehlullah safvet ve nûrâniyette mütefâvittir. *Mesnevî*:

هر که صیقل بیش کرد او بیش دید بیشتر آمد بر او صورت پدید

Tercüme:

Kim ki âyîneye çok verse cilâ

*Sâfiyâne görünür sûret ona*³¹⁵

Biz ehlullah tâifesiinden ba'zı kimsemiz vardır ki, Hak onun sem'i ve basarı ve cemî-i kuvâsı ve cevârihi olur. Ve Hak abdin sem'i ve basarı olması dahi muhbir-i sâdık (S.a.v.) Efendimiz'in Hak'tan ihbâr buyurduğu لَا يَزَالُ الْعَبْدُ يَتَقَرَّبُ إِلَيَّ بِالتَّوَّافِلِ حَتَّى أَحِبَّهُ فَإِذَا أَحْبَبْتُهُ كُنْتُ سَمْعُهُ وَبَصَرُهُ... الخ [Kulum Bana nâfilelerle yaklaşımaya devâm eder, tâ ki Ben onu severim, onu sevdiğim zaman onun işitmesi ve görmesi olurum...] hadîs-i şerîfi ile sâbittir. Ve Hak abdin cemî-i kuvâsı ve a'zâsı olmakla berâber, abdde olan zıllın "ayn"ı mevcûddur. Zîrâ zikrolunan hadîs-i kudside كُنْتُ سَمْعُهُ [onun işitmesi oldum]daki zamîr, abde râci'dir. Ve Hak, bu abdin gayrı olup, sıfât-ı Hak'ta kendi sıfâtından fânî olmayan kimsenin kuvâsı ve cevârihi değildir. Binâenaleyh Hak, kuvâsı ve cevârihi olan abdin vücûd-ı Hakk'a nisbeti, kendisinin gayrı olan kimsenin vücûd-ı Hakk'a olan nisbetinden daha yakındır.

Cenâb-ı Şeyh (r.a.) burada, Hak'la mütehakkık olan ehlullâhın iki kısım olduğuna işâret buyururlar:

Birisi, Hakk'ın sıfâtında kendi sıfâtından fânî olur; ve Hak onun sıfâtı makâmında [9/49] kâim bulunur. Nitekim demir ateşte kıpkırmızı bir hâle gelince ateşin sıfâtıyla muttasıf olur ve kendisinin demirlik sıfâtı kalmaz. İşte bu kurba "kurb-i nevâfil" derler. Bu hâl ile muttasıf olan abd, kendi

315 Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, VIII, s. 323 (beyit: 2896).

sıfatlarıyla fâil olup, o sıfatların hicâbı içinde kalan sâir ibâddan Hakk'a daha yakındır.

İkincisi, Hakk'ın zâtında fânî olur; ve Hak onun zâtı makâmında kâim bulunur. Meselâ bir kâse içindeki suya bir buz parçası atılsa, buzun zâtı suyun zâtında fânî olur. Artık buzun zâtiyeti kalmaz. İşte bu kurba dahi “kurb-i ferâiz” derler ki, Hakk'a evvelki kurbdan daha yakındır. Zîrâ bu kurbun sâhibi, zâtıyla fânî ve Hak'la bâkîdir. O, Hakk'ın sem'i ve basarıdır; ve Hak onunla iştir ve görür. Ve belki bu zât-ı saâdet-simât Hakk'ın sûretidir. O da hulâsa-i mevcûdât olan (S.a.v.) Efendimiz ile onların vârisleri olan zevât-ı âliyedir. Bu verese-i Peygamberî hakkında Hz. Mevlânâ (r.a.) buyururlar:

از عهدِ الست باز مستند	آنانکه ربوده الستند
در دادنِ جان کشاده دستند	در منزلِ درد بسته پایند
این طرفه که نیستند و هستند	فانی ز خود و بدوست باقی
باقی همه خویشتن پرستند	این طائفه اند اهلِ توحید

Tercüme:

Her kim ki rubûde-i elesttir
Tâ ahd-i elestten o mesttir
Bağlanmış ayağı derd evinde
Can vermek için küşâde-desttir
Kendinden o fânî, dost ile bâkî
Hayret ki o nîsttir ve hesttir
Bu zümredir ancak ehl-i tevhîd
*Bâkîsi cihânda hod-peresttir*³¹⁶

Ma'lûm olsun ki, cem'î-i eşyâ ayn-ı sâbitelerinin; ve a'yân-ı sâbite dahi esmâ-i ilâhiyyenin zıllıridir; [9/50] ve esmâ ise zât-ı Hakk'ın “ayn”ıdır. Binâenaleyh ne kadar işitmeler ve görmeler var ise, hepsi Hakk'ın işitmesi ve görmesidir. Ehl-i hicâb, görmek ve işitmek kendilerinin olduğunu zannederler. Bu, ancak onların vehmidir. Binâenaleyh ehlullâh ile ehl-i hicâb arasındaki fark, vehmin vücûdundan ibârettir.

316 Bu beyitler *Mecâlis-i Seb'a*'nın dördüncü meclisinde geçer. Bk. Mevlânâ, *Mecâlis-i Seb'a*, s. 88-89. Beyitler ve tercüme için ayrıca bk. *Sipehsâlâr Tercümesi* (trc. A. Avni Konuk), s. 28.

وَإِذَا كَانَ الْأَمْرُ عَلَى مَا قَرَّرْنَاهُ لَكَ فَأَعْلَمُ أَنَّكَ خَيَالٌ وَجَمِيعُ مَا تُدْرِكُهُ مِمَّا
تَقُولُ فِيهِ سَوَى لَيْسَ أَنَا خَيَالٌ، فَالْوُجُودُ كُلُّهُ خَيَالٌ فِي خَيَالٍ.

Emr, bizim sana takrîr ettiğimiz vech üzere oldukda, bil ki, sen hayâl-
sin ve bütün idrâk edip hakkında “sivâ”, ya’ni “gayr”, “ben değilim”
dediğin hayâldir. İmdi vücûdun küllîsi, hayâl içinde hayâldir.

Ya’ni takrîr olunan hakâyıkı anladıktan sonra bil ki, âlemin vücûdu na-
sıl mütevehhem ise, sen de öylece mütevehhem olan bir hayâlsin; ve idrâk
edip hakkında “Hakk’ın sivâsı ve gayrıdır; ve o benim vücûdum değildir”
dediğin cemî’-i eşyâ-yı müdreke, hep hayâldir. Senin vücûd-ı müstakill
tasavvur ettiğin eşyânın kâffesi hayâl içinde hayâldir. Zîrâ a’yân-ı sâbite
Hakk’ın “ayn”ı olan esmâsının ve a’yân-ı hâriciyye dahi a’yân-ı sâbitenin
zıllıdır. Şu hâlde bizim vücûdumuz zıllın zıllıdır. Hâlbuki zıllın vücûd-ı
müstakilli olmayıp zî-zıll ile kâim idi. Biz ise, vücûdumuzun ve âlemin
emr-i zâid ve kendi nefsiyle kâim ve Hak’tan hâriç olduğunu tahayyül ede-
riz. Bu, ancak ma’nâ-yı hayâldir. Binâenaleyh zıll, hadd-i zâtında hayâldir.
Vücûd-ı hakîkiye nisbet-i ittisâliyyesinden başka onun vücûdu yoktur.

İmdi eşyâ-yı müdreke zıllın zıllı olunca, hayâl içinde hayâl olur. Meselâ
gece insanın gölgesi duvara düşer. O gölge aynı zamanda odadaki âyîne
içinde mün’akis olan duvar üzerinde de görünür. İşte bu zıl, [9/51] hayâl
içinde hayâl olur. Çünkü duvara düşen zıll hayâl idi; âyîneye akseden sû-
retler dahi hayâldir. Binâenaleyh âyinedeki gölge hayâl içinde hayâl olur.

كُلُّ مَا فِي الْكَوْنِ وَهُمْ أَوْ خَيَالٌ أَوْ عُكُوسٌ فِي مَرَايَا أَوْ ظِلَالٍ
لَا حَ فِي ظِلِّ السَّوَى شَمْسُ الْهُدَى لَا تَكُنْ حَيْرَانَ فِي تِيهِ الضَّلَالِ
كَيْسَ آدَمَ عَكْسِي نَوْرٍ لَمْ يَزَلْ جَيْسَ عَالَمٍ مَوْجِ بَحْرِ لَا يَزَالُ

Tercüme: “Kevnde olan her bir şey ya vehim veyâ hayâldir. Yâhud âyî-
nelerde olan akisler veyâ gölgelerdir. Şems-i hüdâ, sivâ zıllında parladı,
beyâbân-ı dalâlde hayrân olup kalma! Âdem kimdir? Lem-yazel nûrunun
aksidir. Âlem nedir? Lâ-yezâl deryâsının mevcidir.”³¹⁷

والوجودُ الحقُّ إنما هو اللهُ خاصَّةً من حيث ذاته وعَيْنُهُ، -وحقيقة الحقِّ

المُسَمَّاةُ بِالذَّاتِ الْأَحَدِيَّةِ لَيْسَتْ غَيْرُ الْوُجُودِ الْبَحْتِ مِنْ حَيْثُ هُوَ وَجُودٌ
لَا بِشَرْطِ اللَّاتَعْيُنِ وَلَا بِشَرْطِ التَّعْيُنِ، وَهُوَ مِنْ حَيْثُ هُوَ مُقَدَّسٌ عَنِ التُّعَوُّتِ
وَالْأَسْمَاءِ لَا نَعَتْ لَهُ وَلَا اسْمٌ وَلَا رَسَمٌ وَلَا اعْتِبَارٌ لِلْكَثَرَةِ فِيهِ بِوَجْهِهِ مِنَ الْوُجُوهِ-
لَا مِنْ حَيْثُ أَسْمَائُهُ، لِأَنَّ أَسْمَاءَهُ لَهَا مَدْلُولَانِ، الْمَدْلُولُ الْوَاحِدُ عَلَيْهِ وَهُوَ
عَيْنُ الْمُسَمَّى، وَالْمَدْلُولُ الْآخَرُ مَا يَدُلُّ عَلَيْهِ مِمَّا يَنْفَصِلُ الْاسْمُ بِهِ عَنْ هَذَا
الْاسْمِ الْآخَرِ وَيَتَمَيَّزُ.

Ve vücûd-ı Hak, onun zâtı ve “ayn”ı haysiyetiyle, ancak hâssaten Allâh’ın vücûdudur. –Ve zât-ı ahadiyyetle müsemma olan Hakk’ın hakîkatı, lâ-taayyün şartı ve taayyün şartı olmaksızın bir vücûd olduğu haysiyetle, vücûd-ı mahzın gayrı değildir. Ve O, o haysiyetten, sıfatlardan ve isimlerden mukaddestir; ve O’nun için sıfat ve isim ve resim yoktur; ve onda olan kesrete vücûhdan bir vech ile i’tibâr yoktur.³¹⁸ Bu da esmâ cihetinden değildir. Zîrâ O’nun [9/52] esmâsı için iki medlûl vardır: Medlûlün birisi müsemmanın “ayn”ıdır. Ve medlûlün diğeri de ismin onun üzerine delâlet ettiği şeydir ki, isim onunla bu ism-i âhardan munfasıl ve mütemeyyiz olur.

Ya’ni kendi zâtında sâbit olan “vücûd”, ancak hâssaten Allâh’ın vücûdudur. Bunun böyle olması, onun “zât”ı ve “ayn”ı cihetindendir; esmâsı haysiyetinden değildir; ve zât-ı ahadiyyet denilen Hakk’ın hakîkatı, taayyünsüzlük ve taayyün şartı olmaksızın bir vücûddur. Ya’ni onun vücûdu, vücûd olmak için bu şartlar lâzım değildir; ve vücûd-ı mahz olması cihe-tinden sıfatlardan, isimlerden münezzehdir. Binâenaleyh ahadiyyet-i zâtiyyesi hasebiyle âlemlerden ganîdir. Ve kendinde olan kesrete, vücûhdan bir vech ile i’tibâr yoktur. Fakat esmâ ile müsemma olması haysiyetiyle kesrete i’tibâr vardır. Çünkü vücûd-ı Hak, esmâsı haysiyetiyle zâtın “ayn”ı değildir. Zîrâ Allâh’ın isimleri için iki medlûl vardır ki, birisi “zât”, diğeri “sıfat”tır. Zât ise ismin “ayn”ıdır; ve isim bu i’tibâra göre müsemmanın “ayn”ıdır. Ve ikinci medlûl dahi ismin delâlet ettiği sıfattır ki, isim bu sıfatla sâir isimlerden ayrılır. Çünkü ne kadar esmâ var ise, cümlesi zât-ı ahadiyyette istih-

318 Arapça metinde ve tercümede tire içine aldığımız kısım *Fusûs* metninden olmayıp Ahmed Avni Bey tarafından Bosnevî şerhi dikkate alınarak eklenmiş açıklayıcı bir ifâdedir. Krş. Bosnevî, *Tecelliyât-ı Arâisu’n-Nusûs*, s. 267.

lâkte müttehiddir; ve bu ittihâd hasebiyle birbirinin “ayn” ıdır. Velâkin zât-ı ahadiyye dediğimiz vücûd-ı mutlak mertebe-i vâhidiyyete tenezzül ettikde, esmânın her birisi kendi sıfatıyla müteayyin olur; ve bu taayyün sebebiyle de birbirinden ayrılır; ve bu sûrette her bir isim esmânın kâffesiyle muttasıf olan Zât’ın gayrı olur. [9/53]

فَأَيْنَ الْعُفُورُ مِنَ الظَّاهِرِ وَالْبَاطِنِ، وَأَيْنَ الْأَوَّلُ مِنَ الْآخِرِ؟ فَقَدْ بَانَ لَكَ بِمَا
هو كُلُّ اسْمٍ عَيْنُ الْأَسْمِ الْآخِرِ وَبِمَا هو غَيْرُ الْأَسْمِ الْآخِرِ، فِيمَا هو عَيْنُهُ هو
الْحَقُّ، وَبِمَا هو غَيْرُهُ هو الْحَقُّ الْمُتَخَيَّلُ الَّذِي كُنَّا بِصَدَدِهِ، فَسُبْحَانَ مَنْ لَمْ
يَكُنْ عَلَيْهِ دَلِيلٌ سِوَى نَفْسِهِ وَلَا ثَبَتَ كَوْنُهُ إِلَّا بِعَيْنِهِ، فَمَا فِي الْكَوْنِ إِلَّا مَا
دَلَّتْ عَلَيْهِ الْأَحْدِيثُ، وَمَا فِي الْخَيَالِ إِلَّا مَا دَلَّتْ عَلَيْهِ الْكَثَرَةُ.

İmdi Gafûr, Zâhir ve Bâtın’dan nerede ve Evvel Âhir’den nerede? Böyle olunca her bir isim, ne ile diğer ismin “ayn”ı; ve bir isim ne ile ism-i âharın gayrı olduğu sana zâhir oldu. İmdi o isim, diğer ismin “ayn”ı olması i’tibâriyle o, Hak’tır. Ve o isim, diğer ismin gayrı olması i’tibâriyle sadedinde olduğumuz Hakk-ı mütehayyeldir. Böyle olunca kendi üzerine nefsinin gayrı delîl olmayan Hakk-ı mutlakı tenzîh edirim; ve O’nun vücûdu, ancak O’nun “ayn”ı ile sâbit oldu. İmdi kevnde ahadiyyete delâlet eden şeyin gayrı yoktur; ve hayâlde dahi ancak onun üzerine kesret delâlet eden şey vardır.

Ya’ni esmânın her birisi kendi sıfatıyla müteayyin olup birbirinden ayrılınca, nazar et ki, Gafûr ismiyle Zâhir ve Bâtın isimleri arasında ne kadar fark olur; ve Evvel ismiyle Âhir ismi beynindeki ayrılık ne nisbette bulunur? Binâenaleyh sen anladın ki, esmâ-i ilâhiyyeden her biri ne i’tibâr ile diğerinin aynıdır. Ya’ni bildin ki, esmâ zât-ı Hakk’ın aynıdır. Çünkü bi-hasebi’z-zât cümlesi müttehiddir. Ve Gafûr, Zâhir, Bâtın, Evvel ve Âhir isimleri zât-ı Hakk’a delâlet etmeleri i’tibâriyle yekdiğerin aynıdır. Fakat esmâdan her birisinin bir sıfata delâlet etmesi ve o [9/54] sıfatla yekdiğerinden ayrılması i’tibâriyle birbirinin gayrıdır. İşte bu ayniyet ve gayriyet sana zâhir oldu.

Şu hâlde bir isim diğer ismin aynı olması i’tibâriyle o isim, Hakk-ı mutlak olur. Çünkü mertebe-i ahadiyyette her bir isim, kâffe-i esmânın “ayn”ı

olan “zât”ın “ayn”ıdır. Ve bir isim diğer ismin gayrı olması i'tibâriyle o isim, sadedinde bulunduğumuz Hakk-ı mütehayyel olur. Ve Hz. Şeyh'in “Hakk-ı mütehayyel” ile murâd-ı âlileri, esmâ ve a'yân-ı sâbite ve onların hâriçte mevcûd olan mezâhiridir. Zîrâ cümlesi, zât-ı ilâhiyenin zilleridir. Zıll ise hayâldir; ve vücûd-ı Hakk'ın “ayn”ı olması haysiyetinden, suver-i mütehayyilede zâhir olan Hak'tır. O sûretler ister ilmî ve rûhânî olsun, ister misâlî ve hissî olsun müsâvîdir; ve cümlesi de hayâldir.

“Sadedinde olduğumuz” ta'bîrinde iki vecih vârid-i hâtır olur: Birisi, “Yûsuf-i Muhammedî lisânıyla hayâlin tafsîli sadedindeyiz” demektir. Diğer dahi “Biz şimdi hazret-i şehâdetteyiz ve vücûd-ı zıllî ile müteayyiniz. Binâenaleyh el'ân Hakk-ı mütehayyeliz” demek olur. Bosnevî nüshasında كُنَّا بِصُورِهِ yerine كُنَّا بِصَدَدِهِ vâki' olmuştur ki, ma'nâ “Suverinde bulunduğumuz Hakk-ı mütehayyeldir” demek olup bu ma'nâ dahi ikinci vechi müfid olur.

Hz. Şeyh bu tafsilden sonra buyururlar ki: “Ben kendi nefsinden gayrı ona delîl olmayan Hakk-ı mutlakı tenzîh ederim.” Zîrâ âlemin hüviyeti, ona delâlet eden Hakk'ın zıllıdır; ve zıll dahi, zıll sâhibinin aynıdır. Binâenaleyh Hakk'ın kendi nefsinden gayrı O'na delîl yoktur. *Mesnevî*:

آفتاب آمد دلیل آفتاب گر دلیل باید از وی رو متاب

Tercüme: “Âfitâba delîl yine âfitâb oldu. Eğer sana delîl lâzım ise ondan yüz çevirme!”³¹⁹ [9/55]

Ve Hakk'ın vücûdu ancak kendi zâtıyla sâbit oldu. Zîrâ zâhir ve bâtında olan vücûd, Hakk'ın gayrı olan bir vücûd değildir; izâfî ve i'tibârîdir. Meselâ buzun vücûdu suyun vücûdudur; buzun vücûd-ı müstakilli yoktur. Ve kezâ bir şahsın bâtınında ve zihninde olan sûretler ancak o şahsın vücûdudur. O sûretlerin vücûd-ı müstakilleri yoktur. Ancak o şahsın vücûduna muzâftır. Böyle olunca vücûdda mevcûd olan şeyler, ancak ahadiyetin medlûlü olan şeylerdir. Ahadiyetin medlûlü olan mevcûd dahi vücûd-ı Hak'tır. Ve hayâlde dahi, ancak üzerine kesret delâlet eden şey vardır ki, o da, ekvân için suver-i hayâliyyeyi zâhir kılan kesret-i esmâiyyedir. O kesret dahi hayâlde olan şey üzerine delîldir. Ve hayâlde olan şey ise, suver-i mü-

319 Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, I, s. 126 (beyit: 116).

tekessireden müteşekkil olan vücûd-ı izâfîdir. Ya'ni ilm-i ilâhîde zâhir olan a'yân-ı sâbite esmânın zıllı olduğu için hayâldir. Binâenaleyh bu hayâlî olan sûretleri zâhir kılan esmânın taaddüdü ve çokluğudur. A'yân-ı hâriciyye ise a'yân-ı sâbitenin zilleridir. Bu eşyâ-yı mütekessireye baktığımızda, bunların hayâlde, ya'ni ilm-i ilâhîde olan şey üzerine delîl olduğunu anlarız; ve bu hayâlde olan şey zâtın vücûduna muzâf olan vücûddur, çünkü zıllıdır; ve zıllın vücûd-ı müstakilli olmayıp zıll sâhibinin vücûduna muzâf olan bir vücûddur.

فَمَنْ وَقَفَ مَعَ الْكَثْرَةِ كَانَ مَعَ الْعَالَمِ مَعَ الْأَسْمَاءِ الْإِلَهِيَّةِ وَأَسْمَاءِ الْعَالَمِ، وَمَنْ وَقَفَ مَعَ الْأَحَدِيَّةِ الذَّاتِيَّةِ كَانَ مَعَ الْحَقِّ مِنْ حَيْثُ ذَاتُهُ الْغَنِيَّةُ عَنِ الْعَالَمِينَ لَا مِنْ حَيْثُ صَوْرَتُهُ، وَإِذَا كَانَتْ غَنِيَّةً عَنِ الْعَالَمِينَ فَهُوَ أَيْ غَنَاهَا عَنِ الْعَالَمِينَ [9/56] عَيْنُ غَنَائِهَا عَنِ نِسْبَةِ الْأَسْمَاءِ إِلَيْهَا، لِأَنَّ الْأَسْمَاءَ لَهَا كَمَا تَدُلُّ عَلَيْهَا تَدُلُّ عَلَى مُسَمِّيَاتٍ أُخَرَ يُحَقِّقُ ذَلِكَ أَثَرُهَا.

İmdi kesretle vâkıf olan kimse, âlem ile ve esmâ-i ilâhiyye ile ve esmâ-i âlem ile olur. Ve ahadiyet ile vâkıf olan kimse, Hakk'ın sûreti haysiyetiyle değil, âlemlerden ganî olan zâtı haysiyetiyle Hak'la olur. Ve âlemlerden ganî oldukda dahi, O'nun âlemlerden gınâsı, esmânın O'na nisbetinden O'nun gınâsının "ayn"ı olur. Zîrâ O'nun için olan esmâ, O'na delâlet ettiği gibi, bu eseri muhakkik olan diğer müsemmeyâta da delâlet eder.

Ya'ni bu gördüğümüz eşyâ-yı kesîre muvâcchesinde duran ve vahdet-i Hakk'a tâlib olmayan kimse, âlem ile ve esmâ-i ilâhiyye ile ve âlemin isimleriyle meşgûl olup, bu kesret ile Hak'tan mahcûb olur. Fakat ahadiyyet-i zâtîyye indinde duran ve ahadiyyet-i zâtîyyeyi müşâhede eden kimse, Hakk'ın âlemlerden ganî olan zâtı haysiyetiyle, ebeden Hak ile olur. Fakat Hakk'ın sûreti, ya'ni sıfâtı haysiyetiyle, O'nun "ayn"ı olmaz. Çünkü sıfât, mertebe-i taakkulde olan birtakım keserâtan ibâret olup, zât-ı ahadiyyette müstehlektir. Binâenaleyh ahadiyyet-i zâtîyyeyi müşâhede eden kimse, ganî olan zâtın mazhariyetinde olur; kesreti îcâb eden sûret-i esmâiyye mazhariyetinde olmaz, ya'ni zâtî olur, sıfâtî olmaz. Ve kesrette vukûf, halktan ibâret olan âlem ile Hak'tan mahcûb olanların şânı olduğu gibi, ahadi-

yetle vukûf dahi, halktan mahcûb olan muvahhidînin şânıdır.

Bu iki makâmdan daha a'lâ olan makâm, velev ki eşyânın en hakîri olsun, kâffe-i mezâhirde Hakk'ı müşâhede eden kümmel-i müşâhidînin makâmıdır. Çünkü onlar, [9/57] halk ile berâber Hakk'ı ve kesret ile berâber vahdeti; ve kezâ bunun aksi olarak Hak'la berâber halkı ve vahdet ile berâber kesreti görürler. Onların nazarında biri diğerine hicâb olmaz. Ve zât-ı Hak âlemlerden ganî oldukda dahi, O'nun bu gınâsı, isimden gınâsının "ayn"ıdır. Zîrâ esmâ bir vech ile O'nun "ayn"ı ise de, bir vech ile de gayrıdır. Nitekim bu ayniyet ve gayriyet bâlâda îzâh olundu. Ya'ni esmâ zâta delâlet ettiği gibi, o isim sebebiyle ba'zısı ba'zısından mümtâz olan mefhûmât da delâlet eder. Ve bu mefhûmât, o esmânın eseri olarak tahakkuk eyler. O eser ise, isimlerin mezâhirinden sâdır olan ef'âldir. Sen ve ben, esmânın sûretlerinden başka bir şey değiliz; ve bizim ef'âlimiz, mazhar olduğumuz isimlerin eseridir.

﴿قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ﴾ من حيثُ عَيْنُهُ، ﴿اللَّهُ الصَّمَدُ﴾ من حيثُ اسْتِنَادُنَا إِلَيْهِ، ﴿لَمْ يَلِدْ﴾ من حيثُ هُوِيَّتُهُ وَنَحْنُ، ﴿وَلَمْ يُولَدْ﴾ كذلك، ﴿وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ﴾ كذلك، فهذا نَعْتُهُ، فَأَفَرَدَ ذَاتَهُ بِقَوْلِهِ: ﴿اللَّهُ أَحَدٌ﴾، وَظَهَرَتِ الْكَثْرَةُ بِتُعْوَتِهِ الْمَعْلُومَةِ عِنْدَنَا، فَنَحْنُ نَلِدُ وَنُولَدُ وَنَحْنُ نَسْتَنِدُ إِلَيْهِ، وَنَحْنُ أَكْفَاءُ بَعْضُنَا لِبَعْضٍ، وَهَذَا الْوَاحِدُ مُنَزَّهٌ عَنْ هَذِهِ التُّعَوَاتِ، فَهُوَ غَنِيٌّ عَنْهَا كَمَا غَنِيَّيْنَا عَنْهَا، وَمَا لِلْحَقِّ نَسَبٌ إِلَّا هَذِهِ الشُّورَةُ، سُورَةُ الْإِخْلَاصِ، وَفِي ذَلِكَ نَزَلَتْ.

Yâ Muhammed! "Sen de! Allah", "ayn"ı haysiyetinden, "Ahad'dir" (İhlâs, 112/1) bizim ona istinâdımız haysiyetinden "Allah muhtâcün-ileyhdir." (İhlâs, 112/2) Kendi hüviyeti ve bizim hüviyetimiz haysiyetiyle, "doğurmadı"; ve yine böylece "doğmadı". Ve kezâlik "bir ahad O'na küfüvv ve muâdil olmadı". (İhlâs, 112/3-4) [9/58] İşte bu, Hakk'ın na'tıdır. İmdi kendi zâtını "Allâhu Ahad" kavli ile ifrâd eyledi. Ve kesret, Hakk'ın nuût-i ma'lûmesiyle, bizim indimizde zâhir oldu. Böyle olunca biz doğururuz ve doğarız; ve Hakk'a müstenid oluruz. Ve biz ba'zımız ba'zımıza küfüvv oluruz. Ve bu Vâhid bu nuûtta münezzehdir. İmdi O bizden ganî olduğu gibi, bu nuûtta ganîdir.

Ve Hak için,³²⁰ İhlâs sûresi olan bu sûreden gayrı bir sıfat yoktur; ve bunun hakkında nâzil oldu.

Ya'ni Hakk'ın vücûdu, kendisinin zâtı haysiyetiyle, Ahad'dır. Allah gayrıdan ganîdir. Allah Samed'dir, ya'ni Allah havâyicde maksûddur. Vücûdumuzda ve sıfâtımızda bizim O'na istinâdımız haysiyetiyle muhtâcün-ileyhdir. Ve isim i'tibârıyla vücûd-ı Hak Vâhid'dir; ve isimlerden ganî değildir. Zîrâ "Samed" in ma'nâsı muhtâcün-ileyhdir; ve muhtâcün-ileyh, muhtâcın vücûdu ile mütehakkık olur. Binâenaleyh vücûd-ı Hak ahadiyeti haysiyetiyle gayrıdan ganî olmakla berâber, sıfat ve esmâ haysiyetiyle ganî değildir. Nitekim Hâce Hâfız buyurur. Beyit:

سایه معشوق اگر افتاد بر عاشق چه شد ما باو محتاج بودیم او بما مشتاق بود

Tercüme: "Ma'şûkun sâyesi eğer âşkın üzerine düştü ise ne oldu? Biz vücûdda ona muhtâc idik; o da bize müştâk idi."³²¹

Ve Hak "doğurmadı"; ya'ni vâcib olan "hüviyet"i, bizim mümkün olan hüviyetlerimize mukârenetle [9/59] veled makâmında olarak üçüncü bir vücûd tevellüd etmedi ki, Hak onun vâlidî olsun. Bu vücûd-ı mümkün, ancak onun vücûduna muzâf olan bir vücûd-ı i'tibârîdir. Yoksa iki vücûdun birbirine mukârenetinden peydâ olan bir netîce değildir. Ve Hak bir kimse-den "doğmadı", ya'ni iki vücûd yok idi ki, onlar birbirine mukârin olmakla Hak onların netîcesi olsun. Ve Hakk'ın vücûduna "küfüvv" ve mukâbil ve misil ve muâdil olarak diğeri bir vücûd yoktur ki, kendisine musâhib olsun. Belki kâffe-i merâtibde "vücûd" ancak kendisininindir. Meselâ buhâr kesâfet peydâ edip bulut ve su ve buz olur. Bu üç mertebede zâhir olan suver, hep buhârın vücûdudur. Bulutun ve suyun ve buzun vücûdları, buhârın vücûduna muzâf olan vücûdât-ı i'tibârîyedir. İşte bu ahadiyet, zâtı hasebiyle Hakk'ın na'tıdır. Binâenaleyh Hak Teâlâ "Allâhu Ahad" kavliyle zâtının ferd olup kesretten münezzeh olduğunu beyân eyledi. Bu münezzehiyet, Hakk'ın na't-i ahadiyyeti hasebiyledir.

Velâkin Hak'tan selb edip, bizim muttasıf olduğumuz, nuût-i ma'lû-

320 Ba'zı nüshalarda وما للحق باعتبار غناه الذاتي نسب [Ve zâtî gınâsı i'tibârıyla Hak için...] vâki' olmuştur. (A. A. Konuk).

321 Mehmed Vehbi Konevî, *Şerh-i Divân-ı Hâfız*, I, s. 495.

me hasebiyle, bizim indimizde kesret zâhir oldu. Çünkü biz doğururuz ve doğarız; ve vücûdumuzda ve sıfâtımızda Hakk'a istinâd ederiz; ve birbirimize küfüvv ve muâdil oluruz. İşte Hak'tan selb ettiğimiz bu nuût ile bizler muttasıf oluruz; ve bu sebeble de bizim indimizde kesret zâhir olur. Ve Hakk-ı Vâhid, zât-ı ahadiyeti ve ayn-ı vâhidesi i'tibâriyle, bunlardan münezzehtir ve ganîdir; ve nitekim bizlerden dahi ganîdir. Çünkü bizler bu nuût ile muttasıfız. Binâenaleyh Hak, zâtıyla bizden ganîdir; [9/60] ve gınâ-i zâtîsi i'tibâriyle bu sûre-i İhlâs'tan başka Hakk'ın bir sıfatı yoktur. Zîrâ bu sûre-i şerîfe, zât-ı ahadiyyetten kesretin ve ahkâmının ve nuûtunun selbine muhtastır. Ve ahadiyet nefy-i kesrettir. İşte ma'nâ-yı İhlâs budur. Onun için İmâm-ı Ali (kerremallâhu vechehû) Efendimiz hazretleri كَمَالِ الْإِخْلَاصِ لَهُ نَفْيُ الصِّفَاتِ عَنْهُ ya'ni "O'nun için ihlâsın kemâli, O'ndan sıfatın nefyidir"³²² buyurdular. Ve bu sûre-i İhlâs, Hakk'ın nesebi (nûnun fethiy-le), ya'ni na'tı olan ahadiyetin vafında nâzil oldu. Fakat bu ahadiyet, ahadiyyet-i zâtıyyedir; ahadiyyet-i esmâiyye değildir. Nitekim Hz. Şeyh (r.a.) âtîde buyurur:

فَأَحَدِيَّةُ اللَّهِ مِنْ حَيْثُ الْأَسْمَاءُ الْإِلَهِيَّةُ الَّتِي تَطْلُبُنَا أَحَدِيَّةُ الْكَفَرَةِ، وَأَحَدِيَّةُ اللَّهِ مِنْ حَيْثُ الْغِنَى عَنْنا وَعَنِ الْأَسْمَاءِ الْإِلَهِيَّةِ أَحَدِيَّةُ الْعَيْنِ، وَكِلَاهُمَا يُطْلَقُ عَلَيْهِ الْأِسْمُ الْأَحَدِ، فَاعْلَمْ ذَلِكَ.

İmdi Allâh'ın ahadiyeti, bize tâlib olan esmâ haysiyetinden, ahadiyyet-i kesrettir. Ve bizden ve esmâdan gınâsı haysiyetinden, Allâh'ın ahadiyeti, ahadiyyet-i "ayn"dır. Hâlbuki her ikisine de, ahadiyet itlâk olunur. İşte bunu bil!

Ya'ni ahadiyyet-i ilâhiyye ikidir: Birisi âsârını bizde izhâr etmek için bize tâlib olan isimleri haysiyetinden olan ahadiyete, "ahadiyyet-i kesret" derler. Zîrâ birçok esmâ ile müsemma olan şey, ancak zât-ı vâhiddir; ve bu kesret, ancak mertebe-i akılda olan kesret-i nisebiyyedir. [9/61] Meselâ insan mefhûmu, ahadiyyü'z-zât olduğu hâlde, gülen, ağlayan, okuyan, yazan, döğen, seven gibi ilh... birtakım nisbetleri vardır. Bunların taaddüdü ile zâtının taaddüdü lâzım gelmez. Bu kesret taakkul mertebesindedir. İşte bu

322 *Nehcü'l-Belâga*, s. 15.

esmâ cihetinden olan insan mefhûmunun ahadiyeti ahadiyyet-i kesrettir.

İkincisi: Allâh'ın âsâr-ı esmâ olan bizlerden ve isimlerinden gınâsı cihetinden olan ahadiyetidir. Buna da “ahadiyyet-i ayn”, ya'ni “ahadiyyet-i zâtıyye” derler. Zîrâ zât, zât olmak için mutlakâ isimlerine ve onun âsârına muhtâc değildir. İsimleri olsa da olmasa da yine zâttır. Meselâ insanın isimlerinden mücerred olarak bir ahadiyeti vardır ki, zâtı cihetindendir. Binâenaleyh okuyucu, yazıcı, döğücü, sevice olmasa da, insan yine insandır; ve bu nisbetlerden müstağnîdir, zât-i insânın bunlara ihtiyâcı yoktur.

İşte bu iki ahadiyete dahi “Ahad” ismi verilir. Fakat zâta nisbet olunan ahadiyet başka, esmâya nisbet olunan ahadiyet başkadır. Binâenaleyh bunları mahallerinde isti'mâl etmek için farklarını bil!

فَمَا أَوْجَدَ الْحَقُّ الظَّلَالَ وَجَعَلَهَا سَاجِدَةً مُتَقَيَّةً عَنِ الشَّمَالِ وَعَنِ الْيَمِينِ إِلَّا دَلَّائِلُ لَكَ عَلَيْكَ وَعَلَيْهِ، لَتَعْرِفَ مَنْ أَنْتَ وَمَا نِسْبَتُكَ إِلَيْهِ وَمَا نِسْبَتُهُ إِلَيْكَ، حَتَّى تَعْلَمَ مِنْ أَيْنَ أَوْ مِنْ أَيِّ حَقِيقَةِ الْهِئَةِ اتَّصَفَ مَا سِوَى اللَّهِ بِالْفَقْرِ الْكَلْبِيِّ إِلَى اللَّهِ وَبِالْفَقْرِ النَّسَبِيِّ إِلَيْهِ بِإِفْتِقَارٍ بَعْضُهُ إِلَى بَعْضٍ.

İmdi Hak, ancak senin için, senin üzerine ve O'nun üzerine delâil olarak zılâli îcâd etti. Ve onu soldan sağdan râci' olduğu hâlde sâcid kıldı. Tâ ki ârif olasın ki, sen kimsin ve senin Hakk'a nisbetin nedir ve Hakk'ın sana nisbeti nedir? [9/62] Tâ ki bilesin ki Allâh'ın mâsivâsı nereden ve hangi hakikat-i ilâhiyyeden Allâh'a fakr-ı küllî ile ve ba'zı-sının ba'zısına iftikârı sebebiyle, ona fakr-ı nisbî ile muttasıf oldu.

Hz. Şeyh (r.a.) sûre-i Nahl'de vâki' يَتَفَيَّأُ مِنْ شَيْءٍ يَخْلَقُ اللَّهُ مِنْ شَيْءٍ يَتَفَيَّأُ (Nahl, 16/48) ya'ni “Onlar görmezler mi ki, Allah Teâlâ'nın halkettiği cism-i kâimin gölgesi şemsin tulû' ve gurûbu indinde sağına ve soluna dönüp uzanarak ve kısalarak züll üzere Allah Teâlâ'ya secde etmektedir” âyet-i kerîmesine işâret buyururlar.

Ya'ni Hak, zılâli senin vücûduna ve O'nun vücûduna delîl olmak için îcâd etti. Ve o zılâli şemsin tulûu vaktinde sağdan sola ve gurûbu zamânında da soldan sağa mâil olarak sâcid, ya'ni arz üzerine münbasit kıldı. Ve sen kimsin ve senin Hakk'a nisbetin nedir ve Hakk'ın sana nisbeti nedir? İşte bunları bilesin diye gölgelerin vücûdlarını ve vücûdların gölgelerini

sana delâil olmak üzere icâd eyledi. Eğer sen dikkat edersen bilirsin ki, bu müteayyin olan vücûdlar, zıll-ı hayâlîdir. Ve sen o müteayyin olan vücûdlardan birisisin; ve senin Hakk’a nisbetin zıllın şahsa nisbeti gibidir. Çünkü senin mukayyed ve müteayyin olan vücûdun vücûd-ı mutlakdan uzamıştır; ve sen onunla kâimsin. Ve Hakk’ın sana nisbeti dahi, şahsın zille nisbeti gibidir. Ve şahıs gölgesinden bilindiği gibi Hak dahi kendisinin zıllı olan âlemden ma’lûm olur. Ve zıllın harekât ve sekenâtı, zî-zıllın harekât ve sekenâtına tâbî’ olup, gölgenin başlıbaşına vücûd-ı müstakilli yoktur; ve şahs-ı kâim olmayınca gölgenin dahi vücûdu olmaz. Ve kezâ sen bilirsin ki, [9/63] mâsivâ-yı Hak dediğimiz bu kesîf sûretler, ne mertebeden ve hangi hakikat-i ilâhiyyeden Hakk’ın vücûduna ihtiyâc-ı küllî ile ve onların birbirine ihtiyâc-ı sebebiyle, vücûd-ı Hakk’a ihtiyâc-ı nisbî ile muttasıf oldu.

Ma’lûm olsun ki, iftikâr ve ihtiyâc iki sûretle olur: Birisi budur ki, mâsivâ-yı Hak dediğimiz vücûdât-ı müteayyine, Hakk’ın zıllıdır. Binâenaleyh bunlar vücûdda Mûcid, Mukavvim, Rab ve Nûr olan ve Allah ismiyle müsemmâ olan zâta muhtaçtırlar. Nitekim şahsın gölgesi dahi vücûd bula-bilmek için mutlakâ o şahsa muhtaçtır. Ve bizim vücûd-ı zıllımız, İlâh’ın me’lûhu olup kendi nefsinde müstakil değildir. İşte bizim vücûdumuzun Hakk’a bu sûretle ihtiyâc-ı, iftikâr-ı küllîdir.

İkincisi, fakîrin zengine ve çocuğun vâlidesine ve zaîfin kavîye olan ihtiyâc-ı gibi yekdiğerimize olan ihtiyâcımızdır. Bu ihtiyâc, zıllıyetten dolayı vâki’ olan ihtiyâc nev’inden değildir. Belki mezâhirde Hakk’ın rubûbiyetle zuhûrundan nâşîdir. İşte buna da, iftikâr-ı nisbî derler. Maahâzâ âlem, rubûbiyet cihetinden zıll değildir, Hakk’ın “ayn”ıdır. Binâenaleyh iftikâr, hakikatte Allah’dan gayrı hiçbir kimseye değildir.

وَحَتَّى تَعْلَمَ مِنْ أَيْنَ أَوْ مِنْ أَيِّ حَقِيقَةٍ اتَّصَفَ الْحَقُّ بِالْغِنَى عَنِ النَّاسِ وَالْغِنَى
عَنِ الْعَالَمِينَ، وَاتَّصَفَ الْعَالَمُ بِالْغِنَى أَيُّ يُغْنِي عَنِ النَّاسِ بَعْضُهُ عَنْ بَعْضٍ مِنْ
وَجْهِ مَا هُوَ عَيْنُ مَا افْتَقَرَ إِلَى بَعْضِهِ بِهِ، فَإِنَّ الْعَالَمَ مُفْتَقِرٌ إِلَى الْأَسْبَابِ بِلا
شَكٍّ افْتِقَارًا ذَاتِيًّا، وَأَعْظَمُ الْأَسْبَابِ لَهُ سَبَبِيَّةُ الْحَقِّ، وَلَا سَبَبِيَّةَ لِلْحَقِّ يَفْتَقِرُ
الْعَالَمُ إِلَيْهَا سِوَى الْأَسْمَاءِ الْإِلَهِيَّةِ، وَالْأَسْمَاءِ الْإِلَهِيَّةِ [9/64] كُلُّ اسْمٍ يَفْتَقِرُ
الْعَالَمُ إِلَيْهِ مِنَ الْعَالَمِ مِثْلُهُ أَوْ عَيْنِ الْحَقِّ، فَهُوَ اللَّهُ لَا غَيْرُهُ، وَلِذَلِكَ قَالَ اللَّهُ

تعالى: ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ أَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللَّهِ وَاللَّهُ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ﴾.

Ve tâ ki bilesin ki, nereden ve hangi hakikat-i ilâhiyyeden, Hak nâstan gınâ ile ve âlemlerden gınâ ile muttasıf oldu. Ve âlem dahi gınâ ile muttasıf oldu, ya'ni nâstan ba'zısı ba'zısından şu vech ile gınâ ile muttasıf oldu ki, o vech onunla bâ'zısının âhara müftekir olduğu vechin "ayn"ıdır. [Ve âlem şübhesiz iftikâr-ı zâtî ile esbâba müftekiridir; ve âlemin muhtâc olduğu en büyük sebep dahi Hakk'ın sebebiyetidir.] Ve Hak için esmâ-i ilâhiyyeden gayrı, âlemin O'na müftekir olduğu bir sebebiyet yoktur. Ve muhtâcün-ileyh olan isim, muhtâcın misli olarak âlemden olsun veyâhud ayn-ı Hak'tan olsun, esmâ-i ilâhiyye, âlemin ona muhtâc olduğu her bir isimdir. İmdi O da Allah'dır, gayrı değildir. Bunun için Allah Teâlâ buyurdu: "Ey nâs, siz Allâh'a muhtaçsınız; ve Allah ganî ve hamîddir." (Fâtır, 35/15)

Ya'ni sen im'ân ile baktığın vakit bâlâda zikrolunan hakâyıkı bildiğin gibi, bunu dahi bilirsin ki: Hak, ne mertebeden ve hangi hakikat-i ilâhiyye ile nâstan ve âlemlerden gınâ ile muttasıf oldu. Ve bu gınâ ile ittisâf âlemden dahi vâki' oldu, ya'ni âlemin bir cüz'ü bir husûsta diğer cüz'ünden ganî oldu; ve kezâ bir cüz' bir husûsta diğer bir cüz'e müftekir oldu. Meselâ bir şahsın gölgesi vücûdda o şahsa muhtaçtır. Fakat yine o gölge, kendisinin sâhibi olmayan diğer bir şahıstan ganîdir. Ve kezâ su, donmak için şemse muhtaç değildir ve ondan ganîdir. Fakat erimek için güneşin harâretine muhtaçtır. Binâenaleyh su, güneşten bir vech ile ganîdir; ve bir vech ile ona [9/65] müftekiridir. Ve bu iftikâr ve gınâ, birbirinin "ayn"ıdır. Çünkü mezâhirde Hakk'ın rubûbiyetle zuhûrundan nâşîdir. Ve âlem ise, rubûbiyet cihetinden Hakk'ın "ayn"ıdır. Ve âlem vücûd-ı aslîsi olmayıp ademiyet üzere bulunduğundan, şübhesiz iftikâr-ı zâtî ile esbâba muhtaçtır. Sebep olmayınca onun vücûdu olamaz. Ve âlemin muhtaç olduğu en büyük sebep dahi, Hakk'ın sebebiyetidir. Binâenaleyh bizim vücûdumuz, iftikâr-ı zâtî ile Hakk'a muhtâc olup, kendi zâtı ile kâim olan zât-ı mutlakanın tecellîsi ve esmâsıyla kâimdir.

Âlemin muhtâc olduğu Hakk'ın sebebiyeti dahi, esmâ-i ilâhiyyeden gayrı değildir. Ya'ni merbûb ve mahlûk olan âlem, Rabb'e ve Hâlık'a muhtaçtır. Maahâzâ bu iftikâr rızık ve halktadır. Yoksa, zevât-ı hakâyık, zâtın

taayyünâtının sûretleridir ve Hakk'ın şuûnâtıdır. Binâenaleyh min-hay-sü'z-zât iftikâr yoktur. Bu iftikâr ancak nisebden ibâret olan esmâ arasındadır; ve biz de işte o esmânın sûretleriyiz. Ve esmâ-i ilâhiyye, âlemin muhtâc olduğu her bir isimdir ki, kendisine muhtâc olunan isim, gerek çocuğun vücûdda babasına ihtiyâcı gibi, âlemin cüz'ünden muhtâcın kendisine benzeyen bir cüz' olsun; ve gerek çocuğun sûrette ve halkta Musavvir ve Hâlık olan Hakk'a ihtiyâcı gibi ayn-ı Hak'tan olsun. Ya'ni ism-i Zâhir'in taht-ı ihâtasında olan mezâhir-i kevnîyye ve avâlim-i halkîyyeden her birisi iki i'tibâr ile "ism-i ilâhî" dir.

Birisi budur ki, mevcûd olan her bir şey, Hakk'ın vücûduna ve onun vahdetine delâlet ettiği için "ism-i ilâhî" olmuş olur. [9/66]

İkincisi budur ki, mevcûd olan her bir şey, esmâ-i ilâhiyyeden bir ismin mazharı ve meclâsıdır. Binâenaleyh her bir isim rubûbiyetini kendisine mahsûs olan mazharda izhâr ettiği ve zâhir ile mazhar bir görüldüğü için, her şey "ism-i ilâhî" olur. Ve ism-i Bâtın'ın taht-ı ihâtasında olan suver-i ilmiyyeye gelince onların esmâ-i ilâhiyye olduğuna şüphe yoktur.

İmdi muhtâcün-ileyh olan isim, Allah'dır; rubûbiyet cihetiyle onun gayrı değildir. Babanın çocuğun vücûduna sebep olması husûsunda, kâbiliyetten ve mazhariyetten başka bir şey yoktur. Babanın mazharında zâhir olan fiil, Hakk'ın fiilidir; ve mazharın vücûdunda zâhir olan Hakk'ın "ayn" ıdır. Bunun için Hak Teâlâ buyurdu ki "Siz Allah Teâlâ'ya muhtaçsınız" (Fâtır, 35/15). Ya'ni fakr, sizin sıfat-ı zâtîyenizdir. Binâenaleyh hadd-i zâtında sizin gınânınız olmayıp, cemî'-i umûrda fakr-ı küllî ile Hak Teâlâ'ya muhtaçsınız. "Ve Allah Teâlâ kendi zâtı ile gayrdan ganîdir; ve kendi zâtı ile yine kendi zâtını hamîddir."

ومعلومٌ أَنَّ لَنَا افْتِقَارًا مِنْ بَعْضِنَا لِبَعْضِنَا، فَأَسْمَاؤُنَا أَسْمَاءُ اللَّهِ، إِذَا الْاِفْتِقَارُ إِلَيْهِ
بِلا شَكٍّ، وَأَعْيَانُنَا فِي نَفْسِ الْأَمْرِ ظِلُّهُ لَا غَيْرُهُ، فَهُوَ هُوَيْنُنَا لَا هُوَيْنُنَا، فَقَدْ
مَهَّدَنَا لِكَ السَّبِيلِ، فَانْظُرْ.

Ve ba'zımızdan ba'zımıza bizim için iftikâr sâbit olduğu ma'lûmdur. Böyle olunca bizim esmâmız esmâullahdır. Zîrâ iftikâr, bilâ-şek O'na'dır. Ve bizim a'yânımız ise, nefs-i emrde O'nun zıllıdır, O'nun gayrı

değildir. İmdi O, bizim “hüviyet”imizdir; “hüviyet”imiz değildir. İşte biz sana tarîki temhîd ettik, nazar et! [9/67]

Yâ'ni Hakk'ın bize tecellî eylediği esmâ ile ba'zımızın ba'zımıza iftikârı sâbit olur. Ve esmâ-i kevnîyye, tenezzülü ve sıfât-ı kevnîyye ile ittisâfı i'tibârîyle Allâh'ın isimleridir. Meselâ mer-tebe-i letâfette buhârın adı buhârdır. Fakat tenezzülâtı i'tibârîyle her mertebede bir isim alır. Bir mertebede adı bulut; ve bir mertebede yağmur ve su; ve bir mertebede kar; ve bir mer-tebede de buzdur. Bu isimlerin cümlesi buhârın isimleridir. Şu hâlde biz-ler ki, a'yân-ı kevnîyyeyiz, bizim isimlerimiz Allâh'ın isimleridir. Ve bizler ancak esmânın sûretleriyiz. Bizim yekdîğerimize muhtâc oluşumuz dahi, Hakk'a olan ihtiyâcdır. Ve hiç şübhe yoktur ki, iftikâr ancak Allah Teâlâ'yadır. Ve a'yân-ı sâbitemiz ile a'yân-ı mevcûdemiz nefsü'l-emrde Hakk'ın zıllıdır. Ve bir şeyin zıllı ise o şeyin “ayn”ıdır. İşte bu i'tibâr ile Hak bizim “hüviyet”imizdir. Ve bir şeyin zıllı o şeyden ayrı olduğundan bu i'tibâr ile dahi Hak bizim “hüviyet”imiz değildir. Meselâ buhâr, hakikat ve vücûd i'tibârîyle buzun hüviyetidir; ve taayyün ve kayd ve izâfet i'tibârîyle buzun hüviyeti değildir.

İşte ey kârî', biz sana Hakk'a mûsil olan gâyet geniş bir yol açtık. Sen dîde-i basîret ile nazar edip cemâl-i ahadiyyeti, cemî'-i mezâhir-i âlemde ve bu sûretlerde müşâhede et! Ve âlemin suver-i kesîresi gözüne perde ol-masın! Rubâî:

بامن بمیان بود کنون دانستم	معشوق عیان بود کنون دانستم
خود تفرقه آن بود کنون دانستم	گفتم بطلب مگر بجایی برسم

Tercüme: “Maşûkun ayân olduğunu şimdi bildim. Arada benim ile berâber olduğunu şimdi bildim. Taleb ve taharrî ile bir makâma vâsıl olu-rum demiş idim. Hâlbuki onun tefrika olduğunu şimdi bildim.”³²³

4 Temmuz 1332 ve 16 Ramazan 1334

[17 Temmuz 1916], yevm-i Pazartesi saat-i ezânî 3

323 Rubâî için bk. Câmî, *Nakdu'n-Nusûs*, s. 66; Yâkub Han Kaşgarî, *Tavzîhu'l-Beyân*, s. 160. Krş. Evhadüddîn-i Kirmânî, *Rubâîler* (haz. M. Kanar), s. 347.

[9/68] *Mesnevî*:³²⁴

عالمِ وهم و خیال طمع و بیم هست رهرو را یکی سدّ عظیم

Tercüme: “Vehim ve hayâl ve tama’ ve korku âlemi, yolcu için bir sedd-i azîmdir.”

Şerh: Ya’ni tarîk-i Hakk’a sâlik olan bir kimse, eğer kendisinin ve âlemin hey’et-i mecmûasının vücûd-ı vehmîlerinden geçmez ve onların esmâ-i ilâhiyyenin zılâli olup bir hayâlden ibâret bulunduğunu bilmezse, kendi vücûd-ı mevhûmuna müterettib olacak mükâfâta tama’ ve mücâzâtan dahi havf eder; ve ameli ancak mükâfâta nâil olmak ve mücâzâtan halâs olmak için îfâ eyler. Bu ise isneyniyet olup Hak yolunda sedd-i azîmdir. Zîrâ sâlikin maksûdu vahdetdir. Bu keserât-ı mevhûme ve muhayyele ile vahdet bulunmaz. *Mesnevî*:

نقشهای این خیالی نقش بند چون خلیل را که که بر شد گزند

Tercüme: “Bu nakış bağlayıcı olan hayâlin nakışları, dağ gibi olan Halîl gibi bir zâta zarar oldu.”

Şerh: “Hayâl-i nakş-bend”den murâd ilm-i ilâhîde olan eşyânın sûretleridir. Bu hayâlin nakışları ise hazret-i şehâdette zâhir olan sûretlerdir ki, a’yân-ı sâbitenin zılâlidir. Binâenaleyh bu âlem, hayâlin hayâli olmuş olur. Bunun tafsîli **Fass-ı Yûsufî**’de mürûr etmiştir. İşte bu nukûş-i muhayyele dağ gibi râsih olan, İbrâhîm Halîlullah gibi bir zâta zarar îrâs etti. [9/69]

گفت هَذَا رَبِّي ابراهيم راد چونکه اندر عالمِ وهم اوفتاد
ذکرِ کوکب را چنان تأویل گفت آنکسی که گوهرِ تأویل سفت

Tercüme: “Cevâd olan Cenâb-ı İbrâhîm, işte Rabbim budur, dedi. Çünkü âlem-i vehme düştü. Yıldızın zikrine böyle te’vîl söyledi. Onun gibi bir kimse te’vîl gevherini deldi.”

Şerh: Ya’ni cömert olan Cenâb-ı İbrâhîm evvelen parlak bir yıldız gördü. İşte Rabbim budur, dedi. O yıldız gâib olunca, ben ufûl edenleri sev-

³²⁴ Bu kısımda *Mesnevî*’den iktibas edilen beyitler için bk. Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, X, s. 181-185, (beyit: 2651-2665).

mem, deyip bu tevehhümden vazgeçti. Bu vak'anın tafsîli sûre-i En'âm'da فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ اللَّيْلُ رَأَى كَوْكَبًا قَالَ هَذَا رَبِّي فَلَمَّا أَفَلَ قَالَ لَا أُحِبُّ الْآفِلِينَ (En'âm, 6/76) [Vaktâki Hz. İbrâhîm Halîlullâh üzerine gece müstevlî oldu, bir parlak yıldız gördü. İşte bu benim Rabb'imdir dedi; vaktâki zâil oldu; ben zâil olanları sevmem, dedi.] âyet-i kerîmesinden bed' ile Kur'ân-ı Kerîm'de beyân buyurulmuştur. Bâdehû kameri daha büyük müşâhede edip, işte Rabbim budur, dedi. Gurûb edince ondan dahi yüz çevirdi. Şemsi daha büyük ve daha münevver gördü. İşte Rabbim budur, dedi. O da gurûb edince bu vehimden dahi vazgeçip yeri göğü yaratan Sâni'-i Hakîm'e ve âlemlerin Rabb'ine müteveccih oldu. İşte Cenâb-ı İbrâhîm gibi bir zâtı, suver-i âlem te'vîl cânibine sevketti. Maahâzâ nûr-i aklı, bu sûretlerin birer hayâl-i zâil olduğuna hükmeyletti. *Mesnevî:*

آنچنان کُہ را ز جای خویش کند	عالمِ وهم و خیال چشم بند
خربط و خر را چه باشد حالِ او	تا کہ هَذَا رَبِّي آمد قال او

Tercüme: “Göz bağlayıcı olan âlem-i vehim ve hayâl, öyle dağ yerinden kopardı. Hattâ onun kelâmı, هَذَا رَبِّي [Bu benim Rabbimdir.] geldi. Ahmakın ve eşeğin hâli ne olur?” [9/70]

Şerh: Çeşm-i basîreti, cemâl-i vahdete nazar etmekten bağlayan bu âlem-i vehm ve hayâl ve zılâl, bu nukûş-i mâsivâyâ kapılmamak husûsunda dağ gibi metîn olan bir nebiyy-i zîşânı yerinden kopardı. Artık, sen suver-i âlemin hakâyıkını idrâkten mahrûm olan ahmakın ve mübtelâ-yı şehvet olan eşeklerin hâlini kıyâs et! İbrâhîm (a.s.) bu hayâlât içinde Rabbisini aradı. Ve bu taharrî vücûd-ı Hak ile vücûd-ı halk arasındaki râbitaya ve münâsebeti taalluk etti. Hâlbuki ahmak ve hımâr tabîatında olan kimseler, bu suver-i hayâliyyeye, birer sûretle temettu' kasdıyla dört el ile yapışıp kalmışlar ve Rab'lerini külliyyen unutmuşlar ve hattâ ba'zıları inkâr bile etmişlerdir. *Mesnevî:*

در بحارِ وهم و گردابِ خیال	غرق گشته عقلهای چون جبال
کو امانی جز کہ در کشتیِ نوح	کوهها را هست زین طوفانِ فضوح
گشت هفتاد و دو ملتِ اهلِ دین	زین خیالِ رهنِ راهِ یقین
موی ابرو را نمی گوید هلال	مردِ ایقان رست ازو وهم و خیال

موى ابروى كجى راهش زند

و آنكه را نور عمر نبود سند

Tercüme: “Dağlar gibi olan akıllar, vehim deryâlarında ve hayâl girdâbında garkolmuştur. Bu tûfanda dağlara fezâhat vardır. Nûh’un gemisinde olandan gayrı bir emân nerede? Bu yakîn yolunun rehzeni olan hayâlden, ehl-i dîn yetmiş iki millet oldu. Ehl-i yakîn, o vehim ve hayâlden kurtuldu; kaş kılına hilâl demez! O kimseye ki Hz. Ömer’in nûru sened olmaya, kaşının bir eğri kılı onun yolunu vurur.”

Şerh: Ya’ni dağlar gibi râsih ve metîn olan birçok akıllar, bu suver-i âlemi müstakillü’l-vücûd zannedip vehim deryâlarında [9/71] ve hayâl girdâbında boğulmuşlardır. Zîrâ onlar hayâli hakikat zannetmişler ve onun üzerine ibtinâ-i hüküm eylemişlerdir. Bu öyle bir tûfandır ki, dağlar gibi akıllara bu tûfandan rüsvâyılık vardır. Bundan kurtuluş, ancak sefine mesâbesinde olan sünen-i peygamberîye ve onun vârislerinin gösterecekleri tarîke mütâbaat ve sülûk ile olur. Nitekim (S.a.v.) Efendimiz كَلِمَ التَّائِمِ ya’ni “Dünyâ uyuyan kimsenin rü’yâsı mesâbesindedir” buyurmuşlardır. Rü’yâ ise hayâldir. Ve hayâl tarîk-i yakînin rehzenidir. İşte bu hayâl sebebiyle ehl-i dîn, yetmiş iki millet oldu. Zîrâ bunlardan her birisi sünnet-i Resûlullâh’a değil, akıllarına istinâd ve i’timâd ettiler; ve cennet-i kurbdan nâr-ı bu’da düştüler. Evhâm ve hayâlât onların yollarını vurdu. Nitekim hadîs-i şerifte buyurulur: سَتَفْتَرِقُ أُمَّتِي ثَلَاثًا وَسَبْعِينَ فِرْقَةً كُلُّهُمْ فِي النَّارِ إِلَّا وَاحِدَةً ya’ni “Benim ümmetim yetmiş üç fırkaya ayrılacaktır. Onların hepsi nârdadır. Birisi müstesnâdır.”³²⁵ Ve müstesnâ olan fırka ise sünnete ittibâ’ eden tâife-dir. Zîrâ bunlar akıllarını Resûlullah (s.a.v.) Efendimiz’in muvâcehesinde kurbân edip ehl-i yakînden oldular. Artık onlar kaş kılına hilâl demezler.

Bu beyân ile Cenâb-ı Ömer (r.a.) zamânında olan bir vak’aya işâret buyurulur: Birisi, hilâli görüyorum, diye huzûr-i Ömer’e gelmiş idi. Hâlbuki bu zât gâyet müsinn olup gözünün üzerine sarkmış olan kaşının kılını hilâl zannetmiş idi. Hz. Ömer farkına varıp kaşının kılını düzeltmiş ve ondan sonra yine hilâli görüp görmediğini sormuş; ve netîcede o rü’yetin hayâl ve vehimden ibâret olduğu anlaşılmış idi. İşte böyle Hz. Ömer’in nûrunu

325 İbn Mâce, “Fiten”, 17; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XIX, s. 241; Taberânî, *Mu’cemu’l-Evsat*, V, s. 137.

sened ittihâz etmiş olan kimsenin yolunu kaşının bir eğri kılı vurmaz. Ehl-i âlem dahi, tıpkı hilâli görüyorum iddiâsıyla zannına tâbi' olmuş kimselere benzer. Hz. Ömer gibi olan mürşid-i kâmil huzûruna gidince onu zannından halâs edip mertebe-i yakîne îsâl eder. *Mesnevî*:

تخته تخته گشته در دریای وهم	صد هزاران کشتی با هول و سهم
ماه او در برج وهمی در خسوف [9/72]	کمترین فرعون چیست و فیلسوف
وانکه داند نیستش بر خود گمان	کس نداند روسپی زن کیست آن
از چه گردی گردِ وهمِ آن دگر	چون ترا وهم تو دارد خیره سر
چه نشستی پر منی در پیش من	عاجزم من از منی خویشتن

Tercüme: “Yüz binlerce hevl ve sehm ile mevsûf olan gemi, vehim deryâsında tahte tahte olmuştur. Onların ednâsı, çâlâk ve feylesof olan Fir'avn'dır. Onun mâhı, burc-i vehmîde husûftedir. Fâhişe kadının kim olduğunu kimse bilmez. Ancak kendince şübhesi olmayan kimse bilir. Mâdemki seni vehmin hîre-ser tutar, neden dolayı o diğer vehim etrâfında dolaşırsın. Ben, kendi benliğimden âcizim, benim önümde pür-enâniyet niçin oturdun?”

Şerh: Ya'ni birçok mahâvif ile mevsûf ve gemi gibi olan akl-ı cüz'î, ev-hâm ve hayâlât deryâsında parça parça olmuştur. Onların bir tânesi de, vehme tebaiyette çâlâk ve feylesof olan Fir'avn'dır. Onun mâh gibi olan nûr-i aklı vehme mensûb olan burcda husûftedir. Zîrâ o kendisini müstakillü'l-vücûd zannedip أَنَا رَبُّكُمْ الْأَعْلَى (Nâziât, 79/24) [Ben sizin rabb-i a'lânızım!] dedi. Kendisinin ve mülkünün taayyünât-ı hayâliyyesini bilemedi. Bu âlemin taayyünâtı hakîkati setretmiştir. Meselâ mestûre kadınlar içinde hangisinin fâhişe olduğunu kimse bilmez. Bunların arasında bulunan fâhişe kadını ancak onunla münâsebette bulunmuş olan kimse bilir. Bu husûsta o kimse aslâ şübhe etmez.

Ey vehminin mağlûbu olmuş olan kimse, hakîkati bulacağım diye niçin kendin gibi bir vehme mağlûbun etrâfında dolaşıp durursun? Sen ne kendinin ve ne de âlemin hakîkatini anlamamış olduğun hâlde, cehilde seninle hemhâl olan feylesofların, felsefiyyât-ı vehmiyyesi etrâfında dolaşmak ne fâide verir? Meselâ ben kendi vücûdumu müstakil farzedip bu vehimden

bir türlü kurtulamıyorum; ve kendi başımın çâresini bulmaktan âcizim. Sen aynı acz ile muttasıf iken enâniyet ile dolu olarak benim önüme gelip oturduğun hâlde benden ne istifâde edersin? İki âcizin birbirine ne muâveneti olabilir? Hz. Pîr-i destgîr bu kelâmı bi't-tenezzül feylesofların makâmından söylemişlerdir. Yoksa kendilerinin kendiliği kalmamıştır. [9/73] *Mesnevî:*

تا شوم من گوی آن خوش صولجان	بی من و مایی همی جویم بجان
یارِ جمله شد چو خود را نیست دوست	هر که بی من شد همه منها دروست
زانکه شد حاکی جمله نقشها	آینه بی نقش شد یابد بها

Tercüme: “Ben canla “men” [ben] ve “mâ”[biz]siz arıyorum, tâ ki o hoş çevgânın topu olayım. Her kim “Ben”siz oldu, bütün “ben”ler ondadır. Mâdemki kendisine dost değildir, cümlelerin yâri oldu. Âyîne nakışsız olunca bahâ bulur. Zîrâ bütün nakışlardan hikâye edicidir.”

Şerh: Ben, cân ü gönülden, kendi varlığından ve enâniyetinden kurtulmuş bir kimse arıyorum. Çevgân, topu nasıl çeler ve onda istediği gibi tasarruf ederse, o kendisinden halâs olup *أَنْ تَمُوتُوا* [Ölmeden evvel ölünüz!] sırrına mâsadak olmuş olan mürşid-i kâmil dahi, bende öylece tasarruf etsin. Her kim benlikten halâs oldu ise bütün “ben”ler ondadır. Zîrâ “Ben” ta'bîri vücûd-ı mutlakta müteayyin bulunan vücûd-ı mukayyede âit bir lafızdır. Ve mutlaka ârız olan mukayyediye kalkınca, o mukayyede ayn-ı mutlak olur. Binâenaleyh ne kadar mukayyedât var ise, artık o ayn-ı mutlak olan mukayyedin içindedir. Nitekim âyînenin üzerinde nakış bulunmazsa, güzel ve kıymetdâr olur. Çünkü bî-nakş olan âyîneye bütün suver-i eşyâ müntabî' olur.

İbtidâ: 13 Mayıs 1332, Recep 1334

[26 Mayıs 1916], ba'de'l-asr Cum'a saat 9

İntihâ: 13 Temmuz 1332 ve 25 Ramazan 1334

[26 Temmuz 1916], yevm-i Çarşamba saat 3

X

فَصُّ حِكْمَةٍ أَحَدِيَّةٍ فِي كَلِمَةٍ هُودِيَّةٍ

[KELİME-İ HÛDİYYE'DE MÜNDEMİC HİKMET-İ AHADİYYE'NİN BEYÂNINDA OLAN FASTIR]

Bu Kelime-i Hûdiyye'de "hikmet-i ahadiyye" râsihtir. Vechi budur ki: Hûd (a.s.) merbûbât-ı kesîre mezâhirinde Vâhid'in rubûbiyetini müşâhede eder idi. Ya'ni her bir mahlûku terbiye eden, onun tâbî' olduğu bir ism-i hâssıdır. Esmâ-i ilâhiyye lâ-yuad ve lâ-yuhsâ olduğundan onların terbiye-leri tahtında bulunan mezâhir dahi öylece kâbil-i ta'dâd değildir. Binâenaleyh her bir "isim" bir Rab'dir. Bu sûrette merbûb dahi kesîr olur. İşte Hûd (a.s.) bu merbûbâtın mezâhirinde erbâb-ı kesîreyi bertarâf edip bir rubûbiyet müşâhede etmiş idi. Nitekim Hak Teâlâ Kur'ân-ı Kerîm'de ondan naklen buyurur: (Hûd, 11/56) مَا مِنْ دَابَّةٍ إِلَّا هُوَ آخِذٌ بِنَاصِيَتِهَا إِنَّ رَبِّي عَلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ "Hiçbir zihayât yoktur, illâ ki Hak onun nâsiyesini âhizdir. Benim Rabb'im muhakkak sırât-ı müstakîm üzeredir."

İmdi "ahadiyet" üç mertebe üzerinedir:

Birincisi: "Ahadiyyet-i zâtîyye" dir. Bunda aslâ kesret i'tibârı yoktur. قُلْ (İhlâs, 112/1) هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ [De ki: O Allah Ahad'dir.] bu mertebeyi beyân eder. Ve bu ahadiyyet-i zâtîyye, mutlakıyeti hasebiyle, Vâhid için hiçbir vasfı ve na'tı kabûl etmez; belki bu ahadiyet Vâhid'in "ayn"ıdır. İşte bu tevhîde "tevhîd-i zât" derler.

İkincisi: Esmâ ve sıfâtın mertebe-i ahadiyyetidir. Ne kadar esmâ ve sıfât-ı ilâhiyye varsa, kesret-i nâmütenâhiyesi ile, zât ile birdir. Ve esmânın kesreti taakkul ve nisbet i'tibârıyla sâbittir. Yoksa zât-ı Hak ıtlâkı hasebiyle bu gibi niseb ve i'tibârât-ı aklıyeden münezzehtir. Bu i'tibâra göre Allah Vâhid'dir. Ve هُوَ اللَّهُ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ (Zümer, 39/4) [O, Vâhid ve Kâhhâr olan Allah'dır.] bu mertebeyi beyân eder. Zîrâ makhûr olmayınca kâhhâriyet

zâhir olmaz; ve makhûrun vücûdu ise nisbî ve i'tibârîdir. Ve bu mertebede “vahdet” Vâhid'in na'tıdır, “zât”ı değildir.

Üçüncüsü: “Ahadiyyet-i ef'âl”, [10/2] ahadiyyet-i te'sîrât ve müteessirât-ıdır. Ve bu mertebede zât-ı müteâliye cemî'-i ef'âlin masdarıdır; ve mün-failâtın kâffesinde müessirdir. Ve bu ahadiyet “ahadiyyet-i rubûbiyye”dir. İşte Hûd (a.s.)'ın hikmeti bu “ahadiyyet-i rubûbiyye”ye müsteniddir.

Cenâb-ı Şeyh-i Ekber (r.a.), bundan mukaddem olan **Fass-ı Yûsufî**'nin âhirinde “ahadiyyet-i zâtiyye” ile “ahadiyyet-i esmâiyye-i ilâhiyye”yi zikretmiş olduğundan, şimdi de “ahadiyyet-i rubûbiyyet”i mutazammın olan “Hikmet-i Hûdiyye”yi beyân buyurur:

Şiir:

ظَاهِرٌ غَيْرٌ خَفِيٍّ فِي الْعُمُومِ إِنَّ لِلَّهِ الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ

Allâh'a mahsûs sırât-ı müstakîm vardır ki, umûmda zâhirdir; hafî değildir.

Ya'ni Allâh'a mahsûs olan tarîk-i müstakîm, umûmen a'yân-ı kevnîyyede ve esmâ-i ilâhiyyede âşikârdır; gizli bir şey değildir. Ma'lûm olsun ki, “sırât-ı müstakîm” tarîk-i vahdettir; ve Allah Teâlâ hazretleri vâhid olduğundan, bu tarîk-i vahdet, Hakk'a çıkan yolların en yakınıdır. Şöyle ki, her bir “isim” için bir “abd” vardır; ve o “isim”, o abdin Rabb-i hâssıdır; ve o abd dahi, o “ism”in abdi olmakla berâber onun mazharıdır. Binâenaleyh abd zâhirdir, cisimdir; Rab ise bâtıdır, rûhdur. Böyle olunca, mahlûkâtın nefesleri sayısınca Hakk'a yol vardır; ve her bir mahlûk tâbi' olduğu ism-i mahsûsun muktezâsı üzerine hareket edip o ismin tarîkinde yürür. O tarîk dahi o “ism”in, o Rabb'in “sırât-ı müstakîm”idir.

Meselâ mü'min Hâdî; ve kâfir Mudill; ve zehir Dârr; ve bal Nâfi' isimlerinin mazharlarıdır. Bunların her birisi taht-ı terbiyesinde bulundukları ismin muktezâsına tâbi'dirler. Binâenaleyh cümlesi, ism-i hâslarına nisbetle sırât-ı müstakîm üstünde yürürler. Fakat bu isimlerin tarîkleri yekdîge-

rine nisbetle sırât-ı müstakîm değildir. Meselâ Dârr isminin tarîki, Nâfi' isminin tarîkine nisbeten müstakîm olmaz; ve mü'min kâfiri, kâfir dahi mü'mini, eğri yolda görür. İmdi ne kadar esmâ-i ilâhiyye varsa, müsem-mânın ahadiyeti i'tibârıyla kâffesi müsem-mâ-yı Allâh'a vâsıl olur. [10/3] Bu sûrette cemî'-i esmânın yollarını câmi' olan sırât-ı müstakîm, "Allah" ismiyle müsem-mâ olan zât-ı ulûhiyyete mahsustur. Ve tarîklerin kâffesini câmi' olan tarîk-i tevhîd üzere, ancak mazhar-ı ulûhiyyet olan mazhar-ı Muhammedî sülûk eder. Ve cemî'-i enbiyâ ve kümmel-i evliyâ o tarîk üzeredir. Ve sâir turuk-ı muhtelif, bu tarîkten müteferri' ve müteşa'ibdir.

فِي كَبِيرٍ وَصَغِيرٍ عَيْنُهُ وَجَهْلٍ بِأُمُورٍ وَعَلِيمٍ

Büyükte ve küçükte ve umûru bilende bilmeyende Allâh'ın "ayn"ı zâhirdir.

Ya'ni bu "halk" dediğimiz eşyânın ister büyüğü olsun, ister küçüğü; ister umûra vâkıf olanı olsun, ister olmayanı; hepsinde, Allâh'ın "ayn"ı zâhir ve zâtı ve "hüviyet"i hâzırdır. Ve nefes-i Rahmânîsi ve tecellî-i ilâhîsi ile zuhûru ale's-seviyyedir; zîrâ halk-ı Rahmân'da tefâvüt yoktur; ve her bir zerre ancak onun zâtıyla mevcûddur; ve zât-ı Hak onların her birerlerinde birer isim ile mütecellîdir; ve o isimler, o mezâhirin rûhları ve müdebbirleri; ve bu mazharlar da o isimlerin sûretleridir. Binâenaleyh her bir zerre, tâbî' olduğu ismin sırât-ı müstakîmi üzerinde yürür.

وَلِهَذَا وَسَعَتْ رَحْمَتُهُ كُلُّ شَيْءٍ مِنْ حَقِيرٍ وَعَظِيمٍ

Bunun için Allâh'ın rahmeti, hakîr ve azîmden her şeye vâsi' oldu.

Rahmet iki kısımdır: Birisi "rahmet-i zâtiyye", diğeri "rahmet-i sıfâtiyye"dir. Ve bunların her birisi dahi iki kısımdır: Birisi "rahmet-i âmmе", diğeri "rahmet-i hâssa"dır. Şu hâlde rahmet bu dört asıl üzerine mübtenî bulunur. Burada her şeye vâsi' olduğu beyân buyurulan rahmet, rahmet-i zâtiyye-i âmmedir. Bu rahmete nâil olmak, amel ile değildir. Zîrâ bu a'yâna Hak Teâlâ hazretleri, rahmet-i rahmânîyyesi ile vücûd i'tâ buyurdu. Hâl-buki bunların bu vücûda nâil olmaları, evvelce kendilerinden sâdir olmuş bir amel-i müstahsen mukâbilinde değildir. Belki alâ-tarîki'l-imtinândır.

İmdi bu a'yânın vücûdu, vücûd-ı mutlakın tenezzülâtından husûle geldiği ve vücûd-ı Hak cemî'-i eşyâya sârî olduğu için, bu rahmetten murâd dahi mebd-e'-i taayyünât olan vücûd-ı mutlaktır. [10/4]

﴿مَا مِنْ دَابَّةٍ إِلَّا هُوَ آخِذٌ بِنَاصِيَتِهَا إِنَّ رَبِّي عَلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ﴾

“Hiçbir zîhayât yoktur; illâ Hak onun nâsiyesini tutucudur; benim Rabb'im muhakkak sırât-ı müstakîm üzeredir.” (Hûd, 11/56)

Hûd (a.s.)'ın hikmeti, bu âyet-i kerîmeye mübtenîdir. Ya'ni mevcûdât-tan hiçbir şey yoktur; illâ ki Allah Teâlâ, hüviyyet-i zâtıyyesi ile onun nâsiyesini âhizdir; ve esmâsı hasebiyle onda mutasarrıftır. Tahkîkan benim Rabb'im sırât-ı müstakîm üzeredir. Çünkü her bir ismin kendisine mahsûs tarîki vardır; ve bu tarîk-i mahsûs dahi onun sırât-ı müstakîmidir. Ve bu âyet-i kerîmede “dâbbe” nin, her “şey'-i mevcûd” ile tefsîri, *وَأِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا* (İsrâ, 17/44) [Allâh'ı hamd ile tesbîh etmeyen hiçbir şey yoktur.] âyet-i kerîmesine müsteniddir; zîrâ tesbîh ve tahmîd, hayâta mütevakıftır. Ve cemâdât ile nebâtât dahi kendilerine mahsûs olan bir hayât ile haydirler; şu kadar ki, insana varıncaya kadar olan merâtib-i hayât, bi-hasebi'l-kemâl, derecât üzerinedir. Binâenaleyh hayât-ı nebâtât, hayât-ı cemâdâta; ve hayât-ı hayvânât, hayât-ı nebâtâta; ve hayât-ı insân hayât-ı hayvânâta kemâlen tekaddüm ve tafazzul eder. Velhâsıl cemî'-i eşyâ, as-hâb-ı zevk ve şühûd indinde zîhayâttır; ve onun rûhu Rabb-i hâssı olan ism-i ilâhîdir.

Suâl: Bu âyet-i kerîmede naklolan Hûd (a.s.)'ın kavlinde “Rabb” ancak kendi nefsine izâfe kılınmış ve her şeyin bir Rabb-i hâssı bulunduğu tasrîh edilmemiştir.

Cevâb: Kâffe-i esmâ-i ilâhiyye “Allah” ismi tahtında müctemi'dir. Binâenaleyh cemî'-i esmânın tarîkleri, “Allah” isminin sırât-ı müstakîmi tahtında vâki' olur. Ve Allah ism-i câmiinin mazharı ise, ancak insân-ı kâmilidir; ve bu ism-i câmi' insân-ı kâmilin Rabb'i olup, bu zât-ı saâdet-meâb cemî'-i esmâ-i ilâhiyyenin mazharıdır. Ve Hûd (a.s.) ise vaktinin bir nebiyy-i zîşânı ve “Allah” ism-i câmiinin mazharı olan insân-ı kâmil idi. Binâenaleyh, Rabb'i kendi nefsine izâfe etmekle, kendinin mazhar olduğu ism-i câmi'

olan “Allah” isminin sırât-ı müstakîm üzere olduğunu sarâhaten; ve erbâb-ı esmâdan her bir Rabb’in kendi sırât-ı müstakîmi bulunduğunu dahi zımmen beyân buyurmuştur. [10/5]

Suâl: Mâdemki her isim kendi sırât-ı müstakîmi üzerinedir; ve o ismin taht-ı terbiyesinde bulunan kimse dahi onun sırât-ı müstakîmi üzerinde yürür; şu hâlde böyle sırât-ı müstakîm üzerinde da’vetten ne fâide hâsıl olur?

Cevâb: Da’vet ism-i Mudill’den ism-i Hâdî’ye; ve ism-i Câbir’den ism-i Adl’e; ve turuk-ı müteferrikadan إِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ (Fâtîha, 1/6) [Yâ Rabbi, bizi sırât-ı müstakîme hidâyet et!] âyet-i kerîmesinde beyân buyurulan ve kâffe-i turuku câmi’ bulunan sırât-ı müstakîme, ya’ni “tevhîd-i zâtî” ve mazhar-ı Muhammedî tarîkinedir. Daha açıkçası tarîk-i noksândan tarîk-i kemâle da’vet olunur.

فَكُلُّ مَا شِ عَلَى صِرَاطِ الرَّبِّ الْمُسْتَقِيمِ، فَهُمْ غَيْرِ الْمَعْضُوبِ عَلَيْهِمْ ﴿۱﴾
هَذَا الْوَجْهِ ﴿وَلَا الضَّالِّينَ﴾.

İmdi her yürüyen Rabb’in doğru yolu üzerinde yürür. Binâenaleyh bu vecihden onlar “mağzûbün-aleyhim ve dâll değildir” (Fâtihâ, 1/7).

Çünkü mutî’ olsun, âsî olsun, mazharı oldukları isimler, bunları, kendilerine mahsûs olan tarîkte terbiye eder. Binâenaleyh mutî’ ve âsî Rabb-i hâssları olan isimlerin muktezâsı üzere yürür. Ve hâlbuki muktezâ-yı tabîat üzere yürüyen kimseye gazab olunmak mutasavver değildir. Ya’ni tâbî’, metbûun hükmü tahtında yürürse metbû’ ona gazab etmez. Şu hâlde her bir isim, kendi mazharından ve onun terbiyesi tahtında olan şeyden râzıdır; ona gazab etmez. Fakat hükümde Rabb-i hâssına muhâlif olan diğer Rabb-i hâssa nazaran o mazhar, “mağzûbün-aleyhim ve dâllîn” zümresindendir.

Meselâ Hâdî isminin hükmü hidâyet; ve Mudill isminin hükmü dahi dalâlettir. Hâdî ismi kendisinin abdi olan mü’minden râzı olduğu gibi, Mudill ismi de abd-i kâfirinden râzıdır. Fakat Hâdî ismine nisbeten kâfir “mağzûbün-aleyhim ve dâll” zümresine dâhildir. Ve kezâ ism-i Mudill kendisinin sırât-ı müstakîmi hâricinde bulunan abd-i mü’mine gazab eder ve onu dalâlette görür; zîrâ bu iki isim, hükümde yekdiğerine muhâlifdir.

Binâenaleyh cemî'-i mezâhir [10/6] bir vecihden “mağzûbün-aleyhim ve dâll” zümresine dâhildir; ve bir vecihden değildir.

فَكَمَا كَانَ الضَّالُّلُ عَارِضًا كَذَلِكَ الْغَضَبُ الْإِلَهِيُّ عَارِضٌ، وَالْمَالُ إِلَى الرَّحْمَةِ
الَّتِي وَسِعَتْ كُلَّ شَيْءٍ، وَهِيَ السَّابِقَةُ.

İmdi dalâl, nasıl ki ârız ise, gazab-ı ilâhî dahi, öylece ârızdır. Ve meâl, her şeye vâsia olan rahmetedir; o da sâbıkadır.

Ya'ni dalâl ârızî olduğundan gazab-ı ilâhî dahi ârızîdir. Ve meâl, rahmet-i zâtîyye-i âmmeyedir. Ve o rahmet dahi سَبَقَتْ رَحْمَتِي عَلَى غَضَبِي [Rahmetim gazabımı geçmiştir.] hadîs-i kudsîsi mûcibince sâbıktır; zîrâ her bir Rab kendi abdinin meşyinden râzıdır. Ve dalâl ancak Rabb-i âhara nazaran mütehakkık olur. Hâlbuki kâffe-i esmâ-i ilâhiyye, mebde'-i taayyünât olmak i'tibârıyla rahmet-i zâtîyye-i âmmeden ibâret bulunan vücûd-ı mutlakta müstağrak idiler. Vaktâki rahmet-i Rahmânî olan nefes-i Rahmânî ile tecellî-i ilâhî vâki' oldu; suver-i esmâiyye, hazret-i ilmiyyede peydâ ve yekdiğerinden mütemeyyiz oldu; ve ism-i Hâdî ism-i Mudill'den ayrıldı. İmdi bu temeyyüz ârızî olduğundan, dalâl üzerine müteretteb olan gazab dahi ârızî olur; ve rahmet gazabı sebk etmiş bulunur. Zîrâ ezel-i âzâlde bu sûretle rahmet sâbık olduğu gibi, ebedde dahi sâbıktır. Çünkü ya dalâli mûcib olan perdelerin ref' ve izmihlâli veyâhud tevhîd-i zât envârının zuhûrunda, taayyünât-ı eşyânın zevâlî ve tecelliyât-ı ilâhiyyenin kendi asıllarına rücûu sebebi ile meâl yine Rahmân'adır.

وَكُلُّ مَا سِوَى الْحَقِّ دَابَّةٌ، فَإِنَّهُ ذُو رُوحٍ، وَمَا تَمَّ مَنْ يَدُبُّ بِنَفْسِهِ وَإِنَّمَا يَدُبُّ
بِغَيْرِهِ، فَهُوَ يَدُبُّ بِحُكْمِ التَّبَعِيَّةِ لِلَّذِي هُوَ عَلَى الصَّرَاطِ الْمُسْتَقِيمِ، فَإِنَّهُ لَا
يَكُونُ صِرَاطًا إِلَّا بِالْمَشْيِ عَلَيْهِ.

Mâsivâ-yı Hakk'ın kâffesi “dâbbe”dir; zîrâ zîrûhtur. Ve kendi nefsiyle hareket eder bir şey yoktur; o ancak kendi nefsinin gayrıyla hareket eder: Binâenaleyh o şey, sırât-ı müstakîm üzerine olan şeyin hükümüne tebaiyetle hareket eyler; zîrâ sırât, ancak üzerinde yürümekle sırât olur. [10/7]

Ya'ni örf-i âmmda, Hakk'ın gayrı dediğimiz şeylerin kâffesi ister cemâd olsun, ister nebât "dâbbe"dir. Çünkü cümlesi zîrûhtur; ve onların rûhları, esmâ-i ilâhiyyeden birer isimdir; ve Hak o isimler ile onlarda zâhirdir; ve o şeylerin kıyâmı, ancak o isimlerin kayyûmiyetiyledir. Ve vücûdda kendi nefsiyle hareket eder bir şey yoktur; zîrâ kendi nefsiyle mevcûd değildir; belki kendi nefsinden gayrı bir vücûd ile hareket eder. Binâenaleyh o şey, kendisinin mazhar olduğu ve sırât-ı müstakîm üzerinde bulunduğu Rabb-i hâssı olan ismin hükmüne tebaan yürür. Ve sırât, üzerinde meşy olunmakla sırât olur. İmdi o şeyin hareketi, mâdemki tebaiyet hükmüyle vâki' olur, o hâlde onun hareketi hareket-i zaîfedir; zîrâ hareket-i ârıзадır, hareket-i zâtiyye değildir. Ve bu hareket ile, o şeyin kâbiliyetinde müteayyin olan Hak, ona mahsûs olan kemâlin müntehâsına çeker ve onunla berâber seyreder. Bu sûrette o şey, Hak ile Hak'ta hareket eder; ve bu hareket, Hak'la ve Hak'ta vâki' olunca, sırât ve sırât üstünde yürüyen Hak olur; ve Hakk'a tebaiyet hükmü ile olan hareket dahi, seyr billâh olur.

Şiir:

إِذَا دَانَ لَكَ الْخَلْقُ فَقَدْ دَانَ لَكَ الْحَقُّ

Halk sana münkâd olduğu vakit, Hak sana münkâd oldu.

Ya'ni "halk" dediğimiz sûret-i kesîf, sana inkıyâd ettiği vakit, muhakkak bil ki, onun mazharında Zâhir olan Hak sana inkıyâd etmiştir. Zîrâ mazhar Zâhir'in "ayn"ıdır. Ve suver-i mahlûkâttan her bir sûret, esmâ-i ilâhiyyeden bir ismin sûretidir; ve o isim, o sûret-i mahlûkun rûhu ve hüviyetidir. İmdi rûh o sûretin âyîne-i cisminde zâhir ve celîdir; şu hâlde sûretin inkıyâdı, o "ism"ın inkıyâdıdır; çünkü sûretin vücûdu, kendisinde zâhir olan ismin zuhûrudur. [10/8]

وَإِنْ دَانَ لَكَ الْحَقُّ فَقَدْ لَا يَتَّبِعُ الْخَلْقُ

Ve eğer Hak sana itâat ederse, ba'zan halk sana itâat ve inkıyâd etmez.

Ya'ni senin mazharında Zâhir olan Hak sana münkâd olduğu vakit, halâyıkın sana inkıyâdı lâzım gelmez. Zîrâ sana münkâd olan Hak sende zâhir olan Rabb-i hâssıdır; ve o da esmâdan bir isimdir. Ve sâir halâyıkta zâ-

hir olup, onlara münkâd olan Hak ise, onların Rabb-i hâssları olan esmâdır. Binâenaleyh senin Rabb'in sana münkâd olmakla sâir Rab'lerin sana inkıyâdı lâzım gelmez; ve Erbâb-ı sâire, sana münkâd olmayınca, onların mezâhiri olan halâyıkın da inkıyâdı iktizâ etmez.

Meselâ senin Rabb'in ism-i Hâdî'dir; ve senin mazharında mütecellî olan Hak bu taayyün-i hâs hükmü ile sana münkâd olmuştur. Ve bir diğerrinin Rabb'i dahi ism-i Mudill'dir; ve onun mazharında mütecellî olan Hak dahi, o taayyün-i mahsûsun hükmü ile o kâfire münkâd olmuştur. Binâenaleyh Hak böylece ikinize de münkâd olmakla, sizin de birbirinize inkıyâdınız lâzım gelmez; çünkü her birinizin Rabb-i hâssı olan isim, sizi kendilerine mahsûs olan kemâle sevkeder. Hâlbuki birinin kemâli hidâyette, diğerrinin dalâlettedir. Binâenaleyh sen kâfiri tarîk-i hidâyete da'vette ne kadar mübâlağa etsen sana münkâd olmayıp, onun dalâlette kemâli tezâyüd eder; ve kezâ o kâfir dahi seni tarîk-i küfr ve dalâlete da'vet etse, sen de ona münkâd olmayıp, hidâyette kemâlin artar. Sana münkâd olan mahlûk ile Rabb-i hâsslarınız arasında münâsebet vardır.

فَحَقِّقْ قَوْلَنَا فِيهِ فَقَوْلِي كُلُّهُ حَقٌّ

İmdi nefsu'l-emrde sen sözümüzü tahkîk et! Zîrâ benim sözüm hak-
tır.

Ya'ni Hakk'ın envârı ve halkın esrârı hakkında bu söylediğimiz kelâmı, ey teşne-i hakikat, sen tahkîk et! Ve ondan sonra nefsu'l-emre mutâbık olduğunu gör de tasdîk et! Zîrâ benim mazharımdan kâil olan Hak'tır. Veyâhud harf ve savt ve kitâb üzerindeki nukûş-ı taayyünâtına bürünüp benim kelâmım sûretinde zâhir olan Hak'tır.

فَمَا فِي الْكَوْنِ مَوْجُودٌ تَرَاهُ مَا لَهُ نُطْقٌ

İmdi sen kevnde nutku olmayan bir mevcûd olmadığını görürsün.

Ya'ni sen bu âlem-i cismânîde cemâd olsun, nebât ve hayvan olsun, nutk sâhibi olmayan hiçbir [10/9] mevcûd olmadığını görürsün. Zîrâ her bir mevcûdda mütecellî olan Hak'tır. Ve o mevcûd kendisinde mütecellî olan Hak ile nutk eder; ve Hak o mazhar ile nâtıktır; ve onu intâk eder. Nitekim âyet-i kerîmede buyrulur: قَالُوا أَنْطَقَنَا اللَّهُ الَّذِي أَنْطَقَ كُلَّ شَيْءٍ (Fus-

silet, 41/21) [Derler ki: “Her şeyi söyleten Allah bizi söyletti.”] Ve Hak bir mazharda, ancak esmâsından bir ismin sûretiyle tecellî eder; ve her bir isim ise cemî’-i esmâ ile mevsûftur. Zîrâ Hakk’ın ismi kendisinin “ayn”ıdır; ve Hak ise mütecezzî değildir. Fakat mahlûkât, i’tidâl ve tesviyede mütefâvit olduğundan, Hakk’ın cemî’-i esmâsıyla tecellîsine kendilerinin taayyünü mâni’dir. Eğer bir mazhar, insân-ı kâmilin mazharı gibi, son derece i’tidâlde olsa, Hak o mazharda kâffe-i esmâsıyla mütecellî olur. Ve eğer insân-ı nâkısın mazharı gibi bir mazharın tesviyesi i’tidâlde olmasa, ve i’tidâl-i insânî haddinden hâriç olsa, onda sıfât-ı seb’a ile berâber nutuk zâhir olursa da, sâir esmâ ile kemâlât bâtında, ya’ni kuvvede kalır, fiilen zâhir olmaz. Ve eğer bir mazharda i’tidâl ve tesviye zikrolunan mertebeden dün bir derecede olursa, cemâdât ve nebâtâtta olduğu gibi, nutuk bâtında kalır; zîrâ nutkun zuhûruna mahallin kâbiliyeti yoktur. Binâenaleyh mevcûdâtın kâffesi yâ zâhiren veyâ bâtinen nâtıktır. Nitekim âyet-i kerîmede buyrulur: *وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ وَلَكِنْ لَا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ* (İsrâ, 17/44) [Allâh’ı hamd ile tesbîh etmeyen hiçbir şey yoktur; velâkin siz onların tenzîhini ve tesbîhini tafakkuk etmezsiniz.]

İmdi nutukları bâtında kalan eşyânın Hakk’a tesbîhi, ehl-i hicâbın zan-ettiği gibi lisân-ı hâl ile değildir; belki lisân-ı kâl iledir. Binâenaleyh hacet ve şecerin ve cemî’-i eşyânın kelâmını, ancak mevcûdâtın bâtınlarını keşfeden kimse یشیتir. Ve ehl-i hicâb یشitmediğinden kimisi, onların nutukları lisân-ı hâl iledir, der; ve kimisi onlarda nutuk olmasını istib’âd ile inkâr eder.

وَمَا خَلَقَ تَرَاهُ الْعَيْنُ مَنْ إِلَّا عَيْنُهُ حَقُّ

Gözün gördüğü bir mahlûk yoktur, illâ onun “ayn”ı ve “zât”ı Hak’tır.

Ya’ni gözün gördüğü her bir mahlûkun “ayn”ı ve “zât”ı Hak’tır. Zîrâ Hak, o mahlûk sûretinde zâhir olmuştur. Ancak mahcûbun vehm ü hayâli onu mahlûk tesmiye etti; ve görünen suver-i halkıyyede Hak müstetir oldu. Fakat âriflere Hak, o sûretlerde mütecellîdir; ve ârif Hakk’ı o sûretlerde [10/10] müşâhede eder. Nitekim Abdullah Balyânî (k.s.) buyurur:

تا حق به دو چشم سر نبینم هر دم از پای طلب می ننشینم هر دم
گویند خدا بچشم سر نتوان دید آن ایشانند و من چنینم هر دم

Tercüme:

*Dü çeşm-i serle Hakk'ı görmedikçe
Onu bir lahza vazgeçmem talebden
Bu gözle Hak görülmez derler ammâ
Diyenler öyle olsun, böyleyim ben*³²⁶

لَٰكِنْ مُّوَدَّعٌ فِيهِ لِهَٰذَا صُورُهُ حَقُّ

Velâkin mahlûkta mûda'dır; bunun için sûretler hokkaldır.

Ya'ni Hak mahlûkât dediğimiz eşyâda mûda' ve muhtefidir. Bunun için suver-i eşyâ, birtakım hokkalar ve zurûf mesâbesindedir.

إِعْلَمَنَّ أَنَّ الْعُلُومَ الْإِلَهِيَّةَ الدَّقِيقَةَ الْحَاصِلَةَ لِأَهْلِ اللَّهِ مُخْتَلِفَةٌ بِاخْتِلَافِ الْقُوَى،
الْحَاصِلَةُ هِيَ مِنْهَا مَعَ كَوْنِهَا تَرْجِعُ إِلَى عَيْنٍ وَاحِدَةٍ.

Ma'lûm olsun ki, tahkîkan ehlullah için hâsıl olan ulûm-i ilâhiyye-i zevkiyye, kuvânın ihtilâfı sebebiyle muhtelifdir. Ulûm-i ilâhiyye, ayn-ı vâhideye rücû etmekle berâber, kuvâdan hâsıl olur.

Ya'ni ehlullâhın her birisindeki ulûm-i ilâhiyye muhtelifdir. Çünkü o ulûm her ne kadar ayn-ı vâhideye, ya'ni abdin hüviyetine ve abdin "hüviyet"i Hak olduğundan, Hakk'a rücû' edip bir noktada müctemi' olur ise de, kuvâ-yı muhtelifeden inbiâs eder. Binâenaleyh ihtilâf-ı kuvâyı tebaan muhtelif olur.

Şöyle ki insanın rûhânî ve cismânî kuvvetleri vardır; ve bu kuvvetlerden her birisinin hükmü diğerine uymaz; ve biri vâsıtasıyla hâsıl olan ilim de diğerine muhâliftir. Meselâ, işitmekten hâsıl olan ilim, görmekten hâsıl olan ilme benzemez; ve kezâ göz ile hâsıl olan kulakla ve el ile hâsıl olan ayak ile husûle gelmez. Ve sâir kuvâ-yı hissiyye de bunlara makıystir. Ve kezâ kuvâ-yı rûhâniyye-i insâniyyeden akıl ile hâsıl olan, vehim ile hâsıl olmaz; işte hepsi bunlar gibidir. Maahâzâ her bir kuvvetten ayrı ayrı hâsıl olan ulûmun mecmûu [10/11] hakikat-i insâniyyeye rücû' edip orada toplanır. O hakikat ise birdir ve ilmin sâhibi olan şahsın ayn-ı sâbitesidir; ve ayn-ı sâbitede zâhir olan dahi hüviyyet-i ilâhiyyedir; veyâ hüviyyet-i mut-

326 Lâmiî Çelebi, *Terceme-i Nefehâtü'l-Üns*, 305.

lakadır. Binâenaleyh kâffe-i ulûm-i muhtelifenin mercii Hak'tır.

Ve ehlullahdan her bir ferdin vücûdunda hâsıl olan ulûm-i ilâhiyye onların kuvâlarının ihtilâfı hasebiyle muhtelif olduğu gibi, ehlullahdan her bir ferdin vücûdu dahi, şahs-ı vâhid gibi olan hakikat-i vâhidenin kuvâsı menzilesinde bulunduğundan, onların her birisine hâsıl olan ulûm-i zevkiyye-i ilâhiyye dahi, isti'dâdât-ı husûsiyyelerine ve ayn-ı sâbitelerinin vüs'atine göre muhtelif olur. Fakat o ulûm ve ezvâk-ı muhtelif, ayn-ı vâhide olan hüviyyet-i Hak'a ve zât-ı ilâhiyye-i ahadiyyeye râci'dir. Zîrâ kâffe-i ulûm ve ezvâk ondan münbaisdir. Ve cümlesi hüviyyet-i Hak'ta hakikat-i vâhidedir. Velâkin mazharların ve mahallerin ihtilâfı hasebiyle muhtelif olarak zâhir olur.

İmdi bu zikrolunan iki vecihden birisinde şahsın kuvâ-yı zâhire ve bâtinesinden hâsıl olan ulûm ve ezvâkın, o şahsın ayn-ı vâhidesine rücû ettiği; ve diğerinde ise ehlullahdan her birisinin vücûdu, hakikat-i vâhidenin kuvâsı mesâbesinde olup, her birindeki ulûm ve ezvâkın maa-ihtilâf, hüviyyet-i Hak'a rücû' eylediği beyân ve bir vecih diğerine kıyâs olunur.

فَإِنَّ اللَّهَ تَعَالَى يَقُولُ: «كُنْتُ سَمْعَهُ الَّذِي يَسْمَعُ بِهِ وَبَصَرَهُ الَّذِي يُبْصِرُ بِهِ وَيَدَهُ الَّتِي يَبْطِشُ بِهَا وَرِجْلَهُ الَّتِي يَمْشِي بِهَا.» فَذَكَرَ أَنَّ هُويَّتَهُ هِيَ عَيْنُ الْجَوَارِحِ الَّتِي هِيَ عَيْنُ الْعَبْدِ، فَالهُويَّةُ وَاحِدَةٌ وَالْجَوَارِحُ مُخْتَلِفَةٌ، وَلِكُلِّ جَارِحَةٍ عِلْمٌ مِنْ عِلْمِ الْأَذْوَاقِ يُخَصُّهَا مِنْ عَيْنٍ وَاحِدَةٍ تَخْتَلِفُ بِاخْتِلَافِ الْجَوَارِحِ، كَالْمَاءِ حَقِيقَةً وَاحِدَةً تَخْتَلِفُ فِي الطَّعْمِ بِاخْتِلَافِ الْبَقَاعِ، فَمِنْهُ عَذْبٌ فُرَاتٌ وَمِنْهُ مِلْحٌ أَجَا، وَهُوَ مَاءٌ فِي جَمِيعِ الْأَحْوَالِ، لَا يَتَغَيَّرُ عَنْ حَقِيقَتِهِ وَإِنْ اخْتَلَفَتْ طُعُومُهُ.

Zîrâ Allah Teâlâ der ki: “Ben abdin onunla işittiği sem'i, onunla gördüğü basarı ve onunla tuttuğu eli ve onunla yürüdüğü ayağı olurum.” İmdi onun hüviyeti, abdin “ayn”ı olan cevârihin “ayn”ı olduğunu zikretti. “Hüviyet” vâhid ve cevârih muhtelifdir. Ve her bir câriha için ulûm-i ezvâktan, o uzva mahsûs, ihtilâf-ı cevârih ile muhtelif olan bir “ayn”dan bir ilim vardır. Hakikat-ı vâhide olan su gibidir ki, ihtilâf-ı bıkâ' hasebiyle ta'mda muhtelifdir. Ondan ba'zısı tatlı, lezîzdir ve ba'zısı acıdır. Hâlbuki o cemî'i ahvâlde sudur. Her ne kadar lezzet muhtelif ise de, onun hakikati lâyetagayyerdur. [10/12]

Ya'ni Hak, bir hüviyetini abdin a'zâ-yı muhtelifesinin “ayn”ı kıldı da, abdin sem'i ve basarı ve eli ayağı ve sâir kuvâ ve a'zâsı oldu; ve her bir kuvvet ve uzuvda, O'nun bir hüviyeti birer sıfatla zuhûr etti; ve bu zuhûr sebebiyle, her bir kuvvette abd için bir ilim ve bir kemâl hâsıl oldu; ve biriyle hâsıl olan ilim ve kemâl, diğeri ile hâsıl olana benzemedi. Şu hâlde bir hüviyetten fâiz olan ilim, bir hakîkatten ibârettir. Velâkin kuvâ ve cevârihin ihtilâfına binâen muhtelif sûrette zâhir ve müteayyin oldu. O hakikat-i vâhide tıpkı suya benzer. Nitekim su, çıktığı mahallin muktezâsına göre, ba'zan tatlı ve lezzetli, ve ba'zan dahi tuzlu ve acı olur. Fakat lezzeti nasıl olursa olsun, ona yine su denir. Lezzetindeki ihtilâf, menba' ve mahallindeki ihtilâfa mebnî olup, onun hakikat-i vâhidesini tağyîr etmez. Ancak ba'zısı nâfi' ve ba'zısı gayr-ı nâfi'dir.

İşte ilim dahi böyledir. Yenâbî'-i kuvâ ve cevârihin ihtilâfı ile muhtelif olsa bile yine ona ilim denir. Ancak ba'zısı nâfi' ve ba'zısı gayr-ı nâfi'dir. Kimi kuvâ-yı rûhâniyye-i nûrâniyyeden hâsıl olduğundan dolayı tatlı ve lezîz ve nâfi' olur. Ve kimi kuvâ-yı hissiyenin ba'zılarından hâsıl olduğu için tuzlu ve acı ve gayr-ı nâfi'dir. Binâenaleyh muvahhid ve ârif-i billâh için keşf ile hâsıl olan ilm-i tevhîd, tatlı ve lezîz su gibidir ki, sâhibine ıztırâbdan ve telvinden sükûnet verir; ve susuzluğunu izâle eder. Zîrâ bu ilim, ilm-i ilâhîdir. Ve âriflerin bir menba'-ı latîf ve tâhir olan vücûdları onun ta'mını bozmadığı için letâfet-i asliyye ve tahâret-i fitriyyesi üzere zâhirdir. Ve fakat mâsivâ-yı Hak ile mahcûb olan ve perde-i tabâyiin arkasında kalan cühelânın ilmi, ilm-i aklî olup, onların emlâh-ı tabiatla memzûc olan menba'-ı vücûdlarından çıktığı için tuzlu ve acı su gibi olur. Ne kendilerini ve ne de içirdikleri kimseleri kandırır; ve aslâ fikirlerine sükûnet vermez; ve şübhelerini izâle etmez. Belki bu ilmin sâhibi i'mâl-i fikr ettikçe hakâyık-ı eşyâda şübhesi ve hayreti artar. *Mesnevî:*

هر که را در دل شک و پیچانیست در جهان او فلسفی پنهانیست
می‌نماید اعتقاد و گاه گاه آن رگی فلسف کند رویش سیاه

Tercüme: “Her kimin gönlünde şekk ve dolaşıklık varsa, o kimse cihân-da gizli bir feylesoftur. Vakit vakit i'tikâd gösterir; fakat felsefe damarı yüzünü karartır.”³²⁷

327 Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, II, s. 376 (beyit: 3325-3326).

Maahâzâ bunların cümlesine “ilm” ıtlâk olunur. Zîrâ hakikat-i ilim id-râkâtın ihtilâfı ile değişmez. [10/13] Ve kâffe-i ulûmun aslı, ayn-ı vâhidedir; ve o dahi ilm-i ilâhîdir; ve hüviyyet-i Hak'tır. Rubâî-i Ömer Hayyâm (k.s.):

حق جانِ جهانست و جهان جمله بدن اصنافِ ملائکه حواسِ این تن
افلاك و موالید و عناصر همه اعضا توحید همین است و دیگرها همه فن

Tercüme: “Hak cihânın cânıdır; ve cihân dahi cümle bedendir. Melâî-ke sınıfları bu tenin havâssidir. Eflâk ve anâsır-ı basîta ve mürekkebe ve mevâlid-i selâse, a'zâdır. İşte tevhîd budur, diğerleri hep nevi' ve kesrettir.”³²⁸

وهذه الحِكْمَةُ من علمِ الأَرْجُلِ، وهو قوله تعالى في الأَكْلِ لِمَنْ أَقَامَ كُتْبُهُ:
﴿وَمَنْ تَحْتَ أَرْجُلِهِمْ﴾.

Ve bu hikmet-i ahadiyye “ilm-i ercül”dendir. Ve o ilm-i ercül dahi, ekl hakkında, onun kitâblarını ikâme eden kavme, Allah Teâlâ'nın وَمَنْ تَحْتَ أَرْجُلِهِمْ (Mâide, 5/66) [Ve ayaklarının altından...] kavlinden müs-tefâddır.

Ya'ni “ilm-i ercül”, zâhirde, Hak yolunda yürümekle hâsıl olan ilimdir. Buna Türkçemizde “ayakların ilmi” demek münâsib olur. Hz. Şeyh (r.a.) bu ilm-i ercülü لَأَكْلُوا إِلَيْهِمْ مِنْ رَبِّهِمْ وَمَا أُنْزِلَ إِلَيْهِمْ مِنْ رَبِّهِمْ لَأَكْلُوا مِنْ فَوْقِهِمْ وَمَنْ تَحْتَ أَرْجُلِهِمْ (Mâide, 5/66) âyet-i kerîmesinden iktibâs bu-yurmuştur. Ma'nâ-yı münîfi: “Eğer onlar Tevrât ve İncîl'i ve Rab'lerinden onlara nâzil olan şeyi ikâme ede idiler, hem fevklerinden ve hem de ayak-larının altından eklediler.” Ya'ni ehl-i Tevrât ve İncîl taraf-ı rabbânîden nâzil olan ahkâmın zâhir ve bâtın ma'nâlarını lâyıkiyla teemmül edip an-lamış ve onların hakâyıkına kemâliyle muttali' olup amel etmiş olsa idiler, hem âsumân-ı esmâdan rûhlarına nâzil olan ulûm-i ilâhiyye-i zevkiyyeden merzûk olup fevklerinden ekletmiş olurlar; ve hem de esfel-i sâfilin olan âlem-i tabiatın mertebelerinde yürüyerek, sıfât-ı beşeriyyeden ve küdürât-ı nefsâniyyeden bâtınlarını tasfiye etmek sûretiyle ayaklarının altından ye-miş bulunurlar idi. [10/14]

³²⁸ Hayyâm, *Rubâîler* (haz. M. Kanar), s. 146.

فَإِنَّ الطَّرِيقَ الَّذِي هُوَ الصِّرَاطُ هُوَ الْمَسْلُوكُ عَلَيْهِ وَالْمَشْيُ فِيهِ، وَالسَّعْيُ لَا يَكُونُ إِلَّا بِالْأَرْجُلِ.

Zîrâ şol bir tarîk ki, o sırâtır ve üzerinde sülûk ve meşy olunur, sa'y ancak ayaklar ile olur.

Ya'ni üzerinde yürümek için vaz'olunan "köprü" dediğimiz yolda, ancak ayaklar ile yürünür. Cenâb-ı Şeyh (r.a.), sülûk-ı ma'nevîyi sülûk-i sûrîye teşbîh edip, yolda ayaklar ile yürüneceğinden nâşi tarîk-i Hak'ta hâsıl olan ilmi dahi, ercüle isnâd buyurmuştur.

فَلَا يُتَّبَعُ هَذَا الشَّهْوَدَ فِي أَخْذِ التَّوَصِّي بِيَدٍ مَنْ هُوَ عَلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ إِلَّا هَذَا الْفَنُّ الْخَاصُّ مِنْ عُلُومِ الْأَذْوَاقِ.

Sırât-ı müstakîm üzere olan Rabb'in yediyle nevâsî ahzındaki bu şühûdu, ancak ulûm-i ezvâktan bu fenn-i hâs intâc eder.

Ya'ni sırât-ı müstakîm üzerine olan her bir Rabb'in eliyle, her bir dâb-benin nâsiyelerinin tutulması, ahadiyyet-i rubûbiyyeti mutazammındır. Ve bu ahadiyyet-i rubûbiyyete ma'rifet husûliyle onu müşâhede etmek, ancak ulûm-i zevkiyyeden olan bu fenn-i hâs ile, ya'ni ilm-i ercül ile hâsıl olur. Zîrâ bu ilm-i ercülü bilen kimse vâkıftır ki, kendisinin bu ilmi, esfel-i sâ-filîn olan kevn ve tabiat yolundan gelir. Ve zevk ve şühûd ile bilir ki, tarîk-i Hak'ta sülûk ettiği vakit, kendi nefsinde, sülûk ve harekete kudret yoktur; çünkü kendisinin vücûdu, müstakil olmayıp gayrdan müfâzdır. Ve kendisinin mazhar olduğu Rabb-i hâssı, nâsiyesinden tutup, kendine mahsûs olan doğru yol üzerinde yürür; ve o da cebren ona tâbi' olup o doğru yol üzerinde gider. Ve onun sülûkten maksûdu Rabb-i a'lâdır. Ve hâlbuki kendisini sevkeden Rabb-i hâss kendinin mazhariyeti ile zâhir ve kendisinde mütecellî ve hâzırdır. Binâenaleyh kendinde zâhir olup sülûk eden Hak olduğu gibi, mesleki, sâiki ve hattâ tarîk hep Hak'tır.

Nitekim Hak Teâlâ [10/15] buyurur فَآيْتِمَا تُوَلُّوْا فَنَّمْ وَجْهَ اللَّهِ (Bakara, 2/115) ve وَهُوَ مَعَكُمْ أَيْنَمَا كُنْتُمْ (Hadîd, 57/4) ya'ni "Nereye döner iseniz hep Allâh'ın vechidir"; "Ve nerede olursanız, Allah sizinle berâberdir." Ve kezâ Resûlullah (s.a.v.) buyurur: فَإِذَا دَفَنْتُمْ فِي الْأَرْضِ لَوْ دَلَّيْتُمْ بِحَبْلِ لَهَبٍ عَلَى اللَّهِ

مَعَكُمْ ya'ni "Eğer ipinizi bıraksanız Allâh'ın üzerine düşer idi"; ve "Arza defnolunduğunuz vakitte de Allah sizinle berâberdir." Ve kezâ kendisinin merci' ve masîri dahi Hakk-ı mutlakdır; ve Hak'tan kaçacak bir yer arasa, bulamaz.

Binâenaleyh, ahadiyyet-i rubûbiyyeti müşâhede ve hikmet-i ahadiyyede zevk ve ma'rifet husûlü, "ilm-i ercül" ile olduğu için, Şeyh (r.a.) bu "hikmet-i ahadiyye"de ilm-i ercülü, tarîk ve sülûkü ve mevcûdâtтан her bir mevcûdun nâsiyelerinden tutup çeken erbâb-ı esmânın sırât-ı müstakîm üzere olduğunu beyân buyurdu.

فَيَسُوقُ الْمُجْرِمِينَ، وَهُمْ الَّذِينَ اسْتَحَقُّوا الْمَقَامَ الَّذِي سَاقَهُمْ إِلَيْهِ بِرِيحِ الدَّبُورِ،
الَّتِي أَهْلَكَهُمْ عَنْ نَفْسِهِمْ بِهَا، فَهُوَ يَأْخُذُ بِنَوَاصِيهِمْ وَالرَّيْحُ تَسُوقُهُمْ، وَهِيَ
عَيْنُ الْأَهْوَاءِ الَّتِي كَانُوا عَلَيْهَا إِلَى جَهَنَّمَ، وَهِيَ الْبُعْدُ الَّذِي كَانُوا يَتَوَهَّمُونَهُ.

İmdi Allah Teâlâ mücrimleri sevkeder. Ve onlar Allah Teâlâ'nın rîh-i debûr ile sevkeylediği bir makâma müstahak olan kavimdir. Öyle rîh-i debûr ki, Hak onunla onları nüfuslarından ihlâk etti. Şu hâlde Rab, onların nâsiyelerini tutar; ve rîh-i debûr cehenneme sevkeder. Ve rîh-i debûr, onların üzerinde sâbit oldukları hevâlarının "ayn"ıdır; ve cehennem dahi onların tevehhüm eyledikleri bu'ddür.

Cenâb-ı Şeyh (r.a.) kâffe-i devâbbın nâsiyelerini, onlardan her birinin mazhar olduğu bir Rabb-i hâssı tuttuğunu ve cümlesinin sırât-ı müstakîm üzere olduğunu beyân buyurmuş ve buna delîl olarak أَخَذَ إِلَّا هُوَ (Hûd, 11/56) [Hiçbir zîhayât yoktur, illâ ki Hak onun nâsiyesini âhizdir. Benim Rabb'im muhakkak sırât-ı müstakîm üzeredir.] âyet-i kerîmesini zikretmiş idi. Şimdi de o erbâbın hey'et-i mec-mûası ki, rubûbiyyet-i ahadiyyedir, kâffe-i zîrûhu sırât-ı müstakîm üzere sevkettiğini beyânen وَنَسُوقُ الْمُجْرِمِينَ إِلَى جَهَنَّمَ وَرِدًا (Meryem, 19/86) [Ve mücrimleri, onlar susamış bir hâldeyken cehenneme sevkederiz.] âyet-i kerîmesinin mefhûmunu îrâd eyler.

Ma'lûmdur ki, Hûd (a.s.)ın kavmi Âd idi; Hak Teâlâ, adem-i itâatlarından dolayı, onları rîh-i debûr ile helâk etti. Ve onların adem-i itâatları hevâ-yı nefsânîlerinden idi; ve nefis ise Cenâb-ı Lâhût'tan î'râz ve idbâr

üzeredir. Binâenaleyh Hak [10/16] onları nefislerinin idbârından neş'et eden hevâ ile, ya'ni rîh-i debûr ile sevketti; ve o rîh ile nefislerinden ifnâ eyledi. Ve ehviye-i nefsânîyyeye “rîh-i debûr” denilmesi cihet-i halkıyyeden ve âlem-i zulmânîden hâsıl olmasındandır. Binâenaleyh Hak onları cehennem-i bu'da düşüren nefislerinden ifnâ ile soydu. Ve rîh-i debûr onların hevâlarının “ayn”ıdır ki, onlar o hevâlarının üzerinde sâbit-kadem olmuş idiler. Zîrâ nâsiyelerinden ahzeden Rabb-i hâsslarının iktizâsı bu idi. Onları isti'dâdları ve sa'yleri mûcibince tarîkin nihâyetine götürdü. Ve hevâlarının “ayn”ı olan rîh-i debûr dahi arkalarından cehenneme sevketti. Ve cehennem, Hakk'ın vücûdundan başka olarak tevehhüm ettikleri bir vücûddur ki, o da Hak'tan uzaklıktır.

Hz. Şeyh (r.a.)'ın cehennemi “bu'd” ile tefsîrinde, umûr-i tabîyyeye ve sıfât-ı nefsânîyyeye meşgûliyeti hasebiyle, Hak'tan baîd olan kimsenin cehennem içinde olduğuna ve hevâ-yı nefsânîsinin o kimseyi bu'da sevkettiğine işâret vardır. Nitekim Hak Teâlâ buyurur: **وَإِنَّ جَهَنَّمَ لَمُحِيطَةٌ بِالْكَافِرِينَ**: (Tevbe, 9/49; Ankebût, 29/54), ya'ni “Muhakkak cehennem el'ân kâfirleri ihâta etmiştir.” Fakat nefsü'l-emrde hiç kimse Hak'tan uzak değildir. Zîrâ mevâtın ve makâmâtın kâffesi merâtib-i Hakk'ın sûretleridir. Bu'd vasfı, onların tevehhümlerinden neş'et etme bir emr-i mütevehhemdir. Onlar zannederler ki Hakk'ın vücûdundan başka vücûd vardır. Vaktâki Hak onları bu mevtına, ya'ni cehenneme sevkeder; ve ihlâk ve ifnâ ile nefislerinin elinden kurtarır; bu hâlde onlar için ayn-ı kurb hâsıl olur; ve Allah'dan uzaklığın mahzâ tevehhümden başka bir şey olmadığı münkeşif olur; ve cehennem onlar hakkında naîme münkalib bulunur. Çünkü **Fass-ı Üzeyr**'de îzâh olunduğu vech ile, onların cehennem denilen mevtına duhûlleri hüccet-i bâliğa-i ilâhiyyenin sübûtundan sonra olacağından, bu mevtına duhûllerinin isti'dâdları iktizâsından olduğunu ve binâenaleyh Hakk'ı ve merâtib-i Hakk'ı bilirler; ve Müntakim isminin nâsiyelerinden tutup tarîk-i müstakîmin nihâyetine götürdüğünü anlarlar.

فَلَمَّا سَافَهُمْ إِلَىٰ ذَٰلِكَ الْمَوْطِنِ حَصَلُوا فِي عَيْنِ الْقُرْبِ، فَزَالَ الْبُعْدُ، فَزَالَ مُسَمًّى
جَهَنَّمَ فِي حَقِّهِمْ، فَفَازُوا بِنَعِيمِ الْقُرْبِ مِنْ جِهَةِ الاسْتِحْقَاقِ، لِأَنَّهُمْ مُجْرِمُونَ.

Vaktâki onları bu mevtına sevketti, ayn-ı kurbdâ hâsıl oldular. Binâenaleyh bu'd zâil oldu; ve onların hakkında “cehennem”le müsemma olan zâil oldu. Şu hâlde istihkâk cihetinden naîm-i kurba fâiz oldular. Zîrâ onlar mücrimlerdir. [10/17]

Yâ'ni Hak onları rîh-i debûr mazharıyla “cehennem” denilen mevtına sevketti. Onların nefisleri bu sûretle helâk ve fânî olunca, ayn-ı kurba vâsıl oldular, bu'd gitti. Binâenaleyh onların hakkında “cehennem” denilen mevtın dahi zâil oldu. Zîrâ cehennem “bu'd” idi; bu'd gidince cehennem dahi gitti. Ve bu'dun zevâlî nefislerin helâk olmasındandır. Çünkü Allah'dan uzaklıkları nefislerinin tevehhümündendir. Nefis fenâ bulunca, tevehhümleri de fânî oldu. Ve bu sûrette onlar a'yân-ı sâbitelerinin istihkâk ve isti'dâdları ve sa'y ve amelleri cihetiyle, naîm-i mutlaka değil, naîm-i kurba nâil oldular. Zîrâ onlar mücrimlerdir; ve mücrimler ise ehl-i nârdır. Ve eşkiyâ cehenneme dâhil oldukları vakit, a'yân-ı sâbitelerinin iktizâ ettiği kemâle vâsıl olurlar. Bu kemâl ise Rabb'e ayn-ı kurbdur. Binâenaleyh onların hakkında cehennemin zevâlî ancak bu'dun zevâlidir. Yoksa mutlakâ cehennemin ve azâbın zevâlî değildir.

Azâbın vücûduyla berâber naîm-i kurba vusûlün misâli: Meftûn-i cemâli olduğu bir melikenin bendesi, melikenin emriyle onun cemâlini müşâhe-de edemeyeceği bir mecliste hidemât-ı şâkkada istihdâm olunmakta ve “Ne olur bir lahzacık cemâlini görsem!” diyerek yanıp tutuşmakta iken, bağteten melikenin sarayına celbolunup, orada ma'sûkasının cemâlini her an müşâhe-de etmekle berâber, yine aynı hidemât-ı şâkkada istihdâm olunsa, o bende azâb-ı bu'ddan halâs olarak naîm-i kurba nâil olur. Fakat hidemât-ı şâkkada istihdâm olunmak azâbı bâkî olduğundan, bu hâl onun hakkında naîm-i mutlak değildir. Beyit:

عذابِ دوزخِم ار با تو آن زهی نعمت نعیمِ جنتِم ار بی تو آن زهی نعمت

Tercüme:

“Seninle nâr-ı cehennem bana ne ni'mettir

Sen olmayınca naîm-i cinân ne nîkmettir.”³²⁹ [10/18]

فَمَا أَعْطَاهُمْ هَذَا الْمَقَامَ الذَّوْقِيَّ اللَّذِيذَ مِنْ جِهَةِ الْمِنَّةِ، وَإِنَّمَا أَخَذُوهُ بِمَا

329 Beyit için bk. Yâkub Han Kaşgarî, *Tavzîhu'l-Beyân*, s. 164.

اسْتَحَقَّتْهُ حَقَائِقُهُمْ مِنْ أَعْمَالِهِمُ الَّتِي كَانُوا عَلَيْهَا، وَكَانُوا فِي السَّعْيِ فِي أَعْمَالِهِمْ عَلَى صِرَاطِ الرَّبِّ الْمُسْتَقِيمِ، لِأَنَّ نَوَاصِيَهُمْ كَانَتْ يَدٍ مَنْ لَهُ هَذِهِ الصِّفَةُ، فَمَا مَشَوْا بِنُفُوسِهِمْ وَإِنَّمَا مَشَوْا بِحُكْمِ الْجَبْرِ إِلَى أَنْ وَصَلُوا إِلَى عَيْنِ الْقُرْبِ، ﴿وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْكُمْ وَلَكِنْ لَا تُبْصِرُونَ﴾.

İmdi Hak, onlara bu makâm-ı zevkî-i lezîzi, imtinân cihetiyle vermedi. Belki onlar, onu ancak üzerinde bulundukları amellerinden, hakâyıklarının müstahak olduğu şeyle aldılar. Ve a'mâllerinde sa'yetmekte Rabb'in sırât-ı müstakîmi üzerine idiler. Zîrâ nâsiyeleri onun için bu sıfat sâbit olanın yedinde idi. İmdi onlar nüfûslarıyla yürümediler. Belki ayn-ı kurba vâsıl oluncaya kadar cebr-i hükmî ile yürüdüler. *وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْكُمْ وَلَكِنْ لَا تُبْصِرُونَ* (Vâkıa, 56/85) ya'ni "Biz fânîye sizden daha yakınız; fakat siz görmezsiniz."

Ya'ni Hak, nüfûslarından fânî olanlara bu makâm-ı zevkî-i lezîzi fazl cihetinden vermedi. Belki onların bunu bulmaları gayr-ı mec'ûl olan isti'dâdât-ı zâtîyyeleri iktizâsından idi; ve ilm-i ilâhîde onların a'yânı o a'mâl üzere sâbit olmuş idi. Binâenaleyh bu makâmı, hakâyıklarının istihkâkı hasebiyle aldılar. Ve onların amelleri, nâsiyelerinden tutup çeken Rabb-i hâsslarının sırât-ı müstakîmi üzerinde yürüdükleri için sâdir olmuş idi. Yoksa onlar kendi zâtlarıyla ve nüfûslarıyla yürümediler. Ve nüfûslarından mütevellid olan vehm-i bu'd zâil ve ayn-ı kurba vâsıl oluncaya kadar, cebrin hükmü altında yürüdüler. Nitekim Hak Teâlâ sûre-i Vâkıa'da "Biz meyyite sizden daha akrebiz; velâkin siz görmezsiniz." (Vâkıa, 56/85) buyurur.

İmdi cebir, a'yâna ve isti'dâdât-ı a'yâna râci'dir. Bunun için Hz. Şeyh (r.a.) ibârede cebri, Rabb'e isnâd etmedi, belki îhâm etti. Velâkin nazar-ı evvele göre cebir, sırât-ı müstakîm üzere olan Rabb'indir; ve nazar-ı sâniye göre, Rabb-i mutlakdan Rabb-i hâssı ve hükm-i hâssı talep eden a'yân-ı sâbitenindir.

Bu nükteye dahi dikkat lâzımdır ki, Hz. Şeyh (r.a.) bu *Fusûsu'l-Hikem*'de ba'zı âyât-ı kur'âniyyeyi *قَوْلُهُ تَعَالَى* [Hak Teâlâ'nın kavli] gibi bir ibâre ile ibârât-ı *Fusûs*'a rabtlemeksizin metn-i *Fusûs* tarzında îrâd buyururlar. [10/19] Bunun vechi budur ki, onlar (S.a.v.) Efendimiz hazretlerinin vâ-

ris-i ulûm ve maârifidir. اَلْعُلَمَاءُ وَرَثَةُ النَّبِيِّ [Âlimler nebîlerin vârisleridir.] bu gibi mezâhir-i ilâhiyye hakkında şeref-vârid olmuştur. Ve onlar nefislerinden fânî ve Hak'la bâkî oldukları için, lisânları Hakk'ın lisânıdır. Binâenaleyh bu i'tibârla *Fusûs*'un kâili Hak olduğundan, Hz. Şeyh (r.a.) ba'zı ibârât-ı *Fusûs* ile âyât-ı kerîme arasında bu gibi revâbıt îrâd buyurmazlar.

وَأِنَّمَا هُوَ يُبَصِّرُ فَإِنَّهُ مَكْشُوفُ الْغَطَاءِ، فَبَصَرُهُ حَدِيدٌ، وَمَا خَصَّ مَيِّتًا عَنْ مَيِّتٍ، أَيْ مَا خَصَّ سَعِيدًا فِي الْقُرْبِ عَنْ شَقِيٍّ، ﴿وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ﴾، وَمَا خَصَّ إِنْسَانًا مِنْ إِنْسَانٍ، فَالْقُرْبُ الْإِلَهِيُّ مِنَ الْعَبْدِ لَا خَفَاءَ بِهِ فِي الْإِخْبَارِ الْإِلَهِيِّ، فَلَا قُرْبَ أَقْرَبُ مِنْ أَنْ تَكُونَ هُوَيْتُهُ عَيْنَ أَعْضَاءِ الْعَبْدِ وَفَوَاهِ، وَلَيْسَ الْعَبْدُ سِوَى هَذِهِ الْأَعْضَاءِ وَالْقَوَى، فَهُوَ حَقٌّ مَشْهُودٌ فِي خَلْقِ مُتَوَهُمٍ، فَالْخَلْقُ مَعْقُولٌ وَالْحَقُّ مَحْسُوسٌ مَشْهُودٌ عِنْدَ الْمُؤْمِنِينَ وَأَهْلِ الْكَشْفِ وَالْوُجُودِ، وَمَا عَدَا هَذَيْنِ الصَّنَفَيْنِ فَالْحَقُّ عَنْدهُمْ مَعْقُولٌ وَالْخَلْقُ مَشْهُودٌ، فَهُمْ بِمَنْزِلَةِ الْمَاءِ الْمِلْحِ الْأَجَاجِ، وَالطَّائِفَةُ الْأُولَى بِمَنْزِلَةِ الْمَاءِ الْعَذْبِ الْفُرَاتِ السَّائِغِ لِشَارِبِهِ.

Ve ancak meyyit görür; zîrâ o mekşûfû'l-gıtâdır. Binâenaleyh onun basarı keskindir. Ve Hak Teâlâ bir meyyiti bir meyyitten tahsîs etmedi, ya'ni kurbda saîdi şakîden tahsîs etmedi. وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الدَّرِيءِ (Kâf, 50/16) ya'ni “Biz insana şah damarından daha yakınız” dedi; ve bir insanı bir insandan tahsîs etmedi. İmdi abde kurb-i ilâhî vardır, ve ihbâr-ı ilâhîde onda hafâ yoktur. İmdi Hakk'ın “hüviyet”i” abdin a'zâ ve kuvâsının “ayn”ı olmaktan daha yakın bir yakınlık yoktur. Hâlbuki abd, bu a'zâ ve kuvânın gayrı değildir. Böyle olunca abd halk-ı mütevehhemde Hakk-ı meşhûddur. Binâenaleyh mü'minler ve “ehl-i keşf ve vücûd” indinde, halk ma'kûl ve Hak ise mahsûs ve meşhûddur. Bu iki sınıfın gayrısı indinde ise Hak ma'kûl ve halk meşhûddur. Bu sûrette onlar tuzlu su menzilesindedir. Ve tâife-i ûlâ ise içenini kandıran tatlı ve lezîz su menzilesindedir.

Ya'ni meyyitin basarından tabîâtın örtüleri ve sıfât-ı beşeriyye ve nefsâniyye perdeleri kalkmış ve artık onun görüşü doğru ve keskin bulunmuş olduğundan, Rabb'inin kendisine olan kurbunu o görür. Maahâzâ (S.a.v.)

Efendimiz gibi bir Hâdî'nin Rabb-i mutlaka da'vetine icâbet etmeyen Ebû Cehil gibi kimsenin körlüğü yine bâkîdir. Zîrâ o Rabb-i mutlakdan mahcûbdur. O ancak nâsiyesinden tutan Rabb-i hâssının kurbunu müşâhede eder. Nitekim Hak Teâlâ buyurur: *وَمَنْ كَانَ فِي هَذِهِ أَعْمَىٰ فَهُوَ فِي الْآخِرَةِ أَعْمَىٰ وَأَضَلُّ سَبِيلًا* (İsrâ, 17/72) [10/20] [Burada a'mâ olan âhirette de a'mâdır ve o yol bakımından daha da sapıktır.] Ve bu kurbu müşâhededede saîd olsun şakî olsun hepsi müsâvîdir. Zîrâ Hak Teâlâ âyet-i kerîmede bunu ba'zı emvâta tahsîs etmedi. Belki mutlak olarak zikretti. Ve kezâ “Biz insana şah damarından daha yakınız” (Kâf, 50/16) dedi; ve bu kurbu alelîtlâk beyân buyurdu; ve insanların ba'zılarına tahsîs etmedi, mutî' olsun mücrim olsun kâffesine teşmîl eyledi. Şu hâlde abd için Hakk'ın kurbiyeti muhakkaktır. Ve bu bâbda şeref-vârid olan ihbâr-ı ilâhîde, ya'ni *وَبَصَرُهُ يَدُهُ* ilâhîde, hadîs-i kudsîsinde hafâ yoktur; belki beyyin ve vâzihtır. Bu kurb nasıl muhakkak olmasın ki, Hak kendi “hüviyet”ini abdin kuvâ ve a'zâsının aynı kıldı. Acaba bundan daha yakın bir yakınlık olur mu? Çünkü Hak, suver-i ilmiyyesinden ibâret olan a'yân-ı sâbite-i eşyâya, kendi zât-ı latîfi, mertebe mertebe tenezzül buyurmak sûretiyle, yine kendi vücûdundan ifâza-i vücûd eyledi.

Bu sûrette “halk” dediğimiz şey vehmî ve i'tibârî bir şey oldu; ve “abd” dediğimiz şey dahi bu mevhûm olan halkta, meşhûd olan Hak oldu. Binâenaleyh bu hakîkate muttali' olan mü'minler ile ehl-i keşf, halkı taakkul edip Hakk'ı his ve müşâhede ettiler. Fakat bu iki sınıftan mâadâsı, ya'ni ehl-i hicâb olan hükemâ ve ulemâ-i ilm-i kelâm ve fukahâ ve erbâb-ı zevâhir ve avâmm-ı halk Hakk'ı taakkul edip, halkı müşâhede ettiler. Onların indinde vücûd-ı Hak başka ve vücûd-ı halk başkadır. Binâenaleyh bu tâife hicâblarının kesâfeti hasebiyle ayrı ayrı iki vücûd isbât etmiş olurlar; ve vücûd-ı Hakk'a vücûd-ı halkı teşrîk ederler.

Garîbdir ki, Hz. Şeyh (r.a.)ın *سُبْحَانَ الَّذِي أَظْهَرَ الْأَشْيَاءَ وَهُوَ عَيْنُهَا* [Kendisi eşyânın “ayn”ı olduğu hâlde bu eşyâyı izhâr edeni tesbîh ederim!] tesbîhine ittibâan biri çıkıp “Bu halkın vücûdu Hakk'ın “ayn”ıdır” kavliyle tevhid-i sırttan bahsetse tekfir ederler. İşte bu tâifenin ilmi tuzlu su gibidir. Çünkü onları dinleyen teşne-i hakâyıkı kandırmaz. Fakat evvelki tâifenin ilmi tatlı ve lezîz su gibi olduğundan içenleri kandırır ve hâhiş-gerân-ı maârifî doyurur. [10/21]

فَالنَّاسُ عَلَى قِسْمَيْنِ، مِنَ النَّاسِ مَنْ يَمْشِي عَلَى طَرِيقٍ يَعْرِفُهَا وَيَعْرِفُ غَايَتَهَا،
فَهِيَ فِي حَقِّهِ صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ، وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَمْشِي عَلَى طَرِيقٍ يَجْهَلُهَا،
وَلَا يَعْرِفُ غَايَتَهَا، وَهِيَ عَيْنُ الطَّرِيقِ الَّتِي عَرَفَهَا الصَّنْفُ الْآخَرُ.

İmdi nâs iki kısım üzerinedir: Nâstan ba'zısı üzerinde yürüdüğü tarîki ve o tarîkin nihâyetini bilen kimsedir. Binâenaleyh o tarîk onun hakkında sırât-ı müstakîmdir. Ve nâstan ba'zısı dahi üzerinde yürüdüğü yolu câhildir; ve onun nihâyetini bilmez. Hâlbuki o tarîk sınıf-ı âharın bildiği tarîktir.

Ya'ni nâstan ba'zısı ehl-i keşf olduğundan üzerinde yürüdüğü yolun ve yürüyenin ve bu yolun nihâyetinin Hak olduğunu bilir. Şiir:

لَقَدْ كُنْتُ دَهْرًا قَبْلَ أَنْ يُكْشَفَ الْغِطَاءُ أَخَالُكَ أَنِّي ذَاكِرٌ لَكَ شَاكِرٌ
فَلَمَّا أَضَاءَ اللَّيْلُ أَصْبَحْتُ شَاهِدًا بِأَنَّكَ مَذْكُورٌ وَذِكْرٌ وَذَاكِرٌ

Tercüme:

“Perdeler kalkmadan evvel der idim
Zikredip şâkir olan ancak ben!..
Gece gitti, sabah oldu gördüm
Zikr ü mezkûr ile zâkir hep Sen”

İşte bu kimseler hakkında bu yol doğru yoldur. Ve bunlar zümre-i ârifin ve muvahhidîndir. Fakat nâsın ba'zıları ehl-i hicâb olduğundan üzerinde yürüdükleri yolu ve hakikatini ve onun Hakk'a müntehî olduğunu bilmezler. Ârifler onların üstünde yürüdükleri bu yolun sırât-ı müstakîm olduğunu bilseler bile, o yol bu kimseler hakkında doğru yol değildir. Belki onların saâdetine nisbeten eğri bir yoldur.

فَالْعَارِفُ يَدْعُو إِلَى اللَّهِ عَلَى بَصِيرَةٍ، وَغَيْرُ الْعَارِفِ يَدْعُو إِلَى اللَّهِ عَلَى التَّقْلِيدِ
وَالْجَهَالَةِ.

İmdi ârif basîret üzere, Allâh'a da'vet eder; ve ârifin gayrı ise taklîd ve cehâlet üzere Allâh'a da'vet eyler.

Zîrâ ârif halkı neye da'vet ettiğini ve da'vet ettiği halkın ne olduğunu ve da'vet edenin [10/22] kim ve nihâyetinin neden ibâret bulunduğunu ve

da'vet ettiği kimseyi, esmâ-i ilâhiyyeden hangi ismin hükmü altında iken tutup kurtardığını ve hangi ismin hükmü altına sokup onu is'âd eylediğini bilir. *Mesnevî*:

ز آن بیاورد اولیا را بر زمین
تا کندشان رَحْمَةً لِلْعَالَمِينَ
گر تو سنگِ صخره و مرمر شوی
چون بصاحب دل رسی گوهر شوی
یک دمی صحبت با مردان خدا
بهرتر از صد سال بودن در تقی

Tercüme:

“Getirdi evliyâyı Hak zemîne
Ki rahmet olsun onlar âlemîne³³⁰
Eğer kasvetle kalbin olsa mermer
Olursun sohbet-i ârifle gevher
Lahzacık ârif-i Hak'la sohbet
İyidir yüz senelik takvâdan”³³¹

Fakat ism-i Mudill'in tarîki üzerinde yürüyen gayr-ı ârif, Hakk'ı müşâhede edemediğinden âriflere taklîden halkı da'vete teşebbüs etse, kemâl-i cehlinden halk-ı mütevehheme, ya'ni mevhûmü'l-vücûd olan mâsivâ-yı Hakk'a da'vet etmiş olur. Ya'ni mâsivâdan yine mâsivâyâ da'vet eder.

فَهَذَا عِلْمٌ خَاصٌّ يَأْتِي مَنْ أَسْفَلَ سَافِلِينَ، لَأَنَّ الْأَرْجُلَ هِيَ السُّفْلُ مَنْ
الشَّخْصِ، وَأَسْفَلَ مِنْهَا مَا تَحْتَهَا وَلَيْسَ إِلَّا الطَّرِيقُ، فَمَنْ عَرَفَ الْحَقَّ عَيْنَ
الطَّرِيقِ عَرَفَ الْأَمْرَ عَلَى مَا هِيَ عَلَيْهِ، فَإِنَّ فِيهِ جَلًّا وَعَلَا يَسْلُكُ وَيُسَافِرُ، إِذْ
لَا مَعْلُومَ إِلَّا هُوَ، وَهُوَ عَيْنُ السَّالِكِ وَالْمُسَافِرِ، فَلَا عَالِمَ إِلَّا هُوَ، فَمَنْ أَنْتَ؟
فَاغْرِفْ حَقِيقَتَكَ وَطَرِيقَتَكَ، فَقَدْ بَانَ لَكَ الْأَمْرُ عَلَى لِسَانِ التَّرْجُمَانِ، إِنْ
فَهَمْتَ وَهُوَ لِسَانُ حَقٍّ، فَلَا يَفْهَمُهُ إِلَّا مَنْ فَهَمَهُ حَقٌّ.

İmdi bu ilm-i hâss, esfel-i sâfilînden hâsıl olur. Zîrâ ayaklar şahıstan aşağıdır. Ve ayaklardan aşağı, onların mâtahtıdır; ve onların mâtahtı tarîkin gayrı değildir. Binâenaleyh Hakk'ı tarîkin “ayn”ı ile bilen kimse, emri hakîkatta bulunduğu şey üzere ârif olur. Zîrâ muhakkak tarîkte,

330 Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, V, s. 477 (beyit: 1798). Tercüme için ayrıca bk.

Sipehsâlâr Tercümesi (trc. A. Avni Konuk), s. 91.

331 Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, I, s. 256-257 (beyit: 730-731).

Hak (celle ve alâ) sülûk eder ve sefer eyler. Zîrâ ma'lûm ancak O'dur. Hâlbuki O, sâlikin ve müsâfirin “ayn”ıdır. Böyle olunca âlim ancak O'dur. İmdi sen kimsin? Sen hakikatini ve tarikatini bil! Bu takdîrde emir, lisân-ı tercümân üzere sana [10/23] zâhir oldu. Eğer anladın ise, o lisân-ı Hak'tır; ve onu, fehmi Hak olan bir kimse anladı.

Ya'ni bu ashâb-ı keşfin ilmi bir ilm-i husûsîdir ki, esfel-i sâfilînden hâsıl olur. Çünkü ayaklar bir şahsın a'zâ-yı süfliyyesindendir; ve ayaklardan daha aşağı onların altındaki şeydir; ve onların altındaki şey yoldan gayrı bir şey değildir; ve esfel-i sâfilîn olan tarîk, Hak'tan hâlî değildir. Nitekim hadîs-i şerifte **اللَّهُ يَهْدِي لَهَبَطَ عَلَى** ya'ni “Eğer ipinizi bıraksanız Al-lâh'ın üzerine düşerdi” buyurulmuştur. Binâenaleyh Hak tarîkin “ayn”ıdır. Ve bunun böyle olduğunu bilen kimse, işi hakikati üzere bilmiş olur. Ve ortada Hakk'ın vücûdundan başka bir vücûd olmadığından, tarîkte sülûk eden ve sefer eyleyen dahi Hak'tır. Ve bu hakikati bilen de Hak'tır; ve bilinen dahi Hak'tır; ve yolun nihâyeti de Hak'tır. Sende bu ilim hâsıl olunca, şimdi sen kimsin bil bakalım? Sen hakikatini ve tarîkini ârif ol ki, Hak'tır. Zîrâ sen Hakk'ın “ayn”ısın; ve Hak da senin “ayn”ındır.³³² İşte işin hakikati sana, tercümânın lisânıyla zâhir ve vâzıh oldu. “Tercüman”dan murâd Resûlullah (s.a.v.)dir; ve lisân-ı şerîfenden bu *Fusûs* cârî olan vâris-i ulûm-i nebevî Cenâb-ı Şeyh-i Ekber (r.a.) efendimizdir. Eğer sen lisân-ı risâlet-penâhî üzere cânib-i Hak'tan şeref-sudûr eden **كُنْتُ سَمْعَهُ وَبَصَرَهُ وَيَدَهُ** [Ben onun işitmesi, görmesi, eli ve ayağıyım.] hadîs-i kudîsini ve nâib-i risâlet-penâhî olan Hz. Şeyh'in zebân-ı vâzihü'l-beyânı üzere cârî olan bu hakâyık-ı *Fusûs*'u anladın ise, lisân-ı tercümânın lisân-ı Hak olduğunu [10/24] bildin. Fakat onu ancak fehmi Hak olan kimse anladı. Zîrâ Hak abdin kâffe-i kuvâsı olunca, onu kuvâsı cümlesinden olan fehmi dahi Hak olur.

فَإِنَّ لِلْحَقِّ نَسَبًا كَثِيرًا وَوُجُوهًا مُخْتَلِفَةً.

Zîrâ Hakk'ın niseb-i kesîresi ve vücûh-ı muhtelifesi vardır.

Ya'ni Hak kâffe-i a'yân-ı mevcûdâtta, onların isti'dâdları hasebiyle mü-

332 [أَنَّكَ عَيْنُ الْحَقِّ، وَالْحَقُّ عَيْنُكَ] Cendî, *Şerhu Fusûsi'l-Hikem*, s. 448.

tecellîdir; ve her biri bir ismin hükmünü ve niseb-i ilâhiyyeyi izhâr eder; ve kezâ her birisi vücûd-ı mutlak-ı Hakk'ın tenezzülâtından hâsıl olma bir sûrettir. Binâenaleyh vücûd-ı mutlakın birer “vech”idir. Nitekim *Gülşen-i Râz* sâhibi buyurur:

اگر کافر ز بت آگاه گشتی کجا در دین خود گمراه گشتی

Tercüme:

“Eğer kâfir olaydı puttan âgâh

Olur muydu aceb dîninde gümrâh”³³³

Hiz. Şeyh. (r.a.) ibâreyi, fehmin Hak olduğunu isbât için beyân buyurmuştur.

أَلَا تَرَىٰ عَادًا قَوْمَ هُودٍ، كَيْفَ ﴿قَالُوا هَذَا عَارِضٌ مُّمْطِرُنَا﴾، فَظَنُّوا خَيْرًا بِاللَّهِ، وَهُوَ عِنْدَ ظَنِّ عَبْدِهِ بِهِ، فَأَضْرَبَ لَهُمُ الْحَقُّ عَنْ هَذَا الْقَوْلِ، فَأَخْبَرَهُمْ بِمَا هُوَ أَتَمُّ وَأَعْلَىٰ فِي الْقُرْبِ، فَإِنَّهُ إِذَا أَمْطَرَهُمْ فَذَلِكَ حَظُّ الْأَرْضِ وَسَقْيُ الْحَبَّةِ، فَمَا يَصِلُونَ إِلَىٰ نَتِيجَةِ ذَلِكَ الْمَطَرِ إِلَّا عَنْ بُعْدٍ.

Sen Hûd (a.s.)'ın kavmi olan Âd'ı görmeyi misin? Nasıl عَارِضٌ مُّمْطِرُنَا (Ahkâf, 46/24) ya'ni “Bu gelen bulut, bize yağmur inzâl eder dediler”. İmdi onlar, Allâh'a hayr zannettiler; ve hâlbuki Allah Teâlâ abdinin zannı indindedir. Binâenaleyh Hak onlara bu kavilden ıdrâb eyledi; ve onlara kurbda etemm ve a'lâ olan şeyle ihbâr etti. Zîrâ Hak Teâlâ onlara yağmur yağdırsa idi, bu, arzın hazzı ve dânenin sakı olurdu. Şu hâlde onlar, o yağmurun netîcesine vâsıl olmazlar idi; illâ bu'ddan lâzım idi.

Ya'ni Âd kavmi yağmur taleb ettiler. Üç pâre bulut zâhir oldu. Siyah bulutu gördüklerinde: İşte bu bizim için yağmur bulutudur, dediler. Ve bu kavilleriyle Hakk'a hüsn-i zan ettiler. Ya'ni Hakk'ın [10/25] kendilerine karşı lutuf ve rahmet sûretinde tecellî edeceğini zannettiler; ve Allah Teâlâ abdinin zannı indindedir. Binâenaleyh kavm-i Âd'a kendilerinin vukûfu olmaksızın hayr isâbet etti. Fakat isâbet eden hayr, zannettikleri hayr değildi. Belki o, başka bir hayr idi. Çünkü onlar yağmura intizâr ettiler; karşıla-

³³³ Lâhicî, *Mefâtihu'l-İcâz*, s. 538 (beyit: 872).

rına ölüm çıktı. O ölüm onların hicâb olan nüfûslarını ifnâ edip hayrdan ibâret olan kurba îsâl eyledi. Ve onların bu عَارِضٌ مُّطْرُنَا هَذَا sözlerine karşı Hak Teâlâ بِهَ هُوَ مَا اسْتَعْجَلْتُمْ بِهِ (Ahkâf, 46/24) [Belki o isti'câl ettiğiniz şey.] kavlini beyân eyledi. Ve isti'câl ettikleri şeyin azâb-ı elîmi mutazammın bir rüzgâr olmakla berâber, kurbdan yağmurdan etemm ve a'lâ bir şey olduğunu ihbâr etti. Çünkü yağacak olan yağmur toprağın hazzıdır; ve mezzûatı sular; ve onların istedikleri de bu idi. Velâkin onlar bu hayra geç vâsıl olacaklar idi. Zîrâ ekinlerin yağmurla sulanıp başak vermesi zamân-ı medîde muhtaçtır. Fakat bu rüzgâr onları çarçabuk hayr olan ayn-ı kurba îsâl eder.

فَقَالَ لَهُمْ ﴿بَلْ هُوَ مَا اسْتَعْجَلْتُمْ بِهِ رِيحٌ فِيهَا عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾، فَجَعَلَ الْحَقُّ الرِّيحَ إِشَارَةً إِلَى مَا فِيهَا مِنَ الرَّاحَةِ لَهُمْ، فَإِنَّ بِهَذِهِ الرِّيحِ أَرَاخَهُمْ مِنْ هَذِهِ الْهَيَاكِلِ الْمُظْلِمَةِ وَالْمَسَالِكِ الْوَعْرَةِ وَالشَّدَفِ الْمُدْلِهَمَةِ، وَفِي هَذَا الرِّيحِ عَذَابٌ أَيْ أَمْرٌ يَسْتَعْذِبُونَهُ إِذَا ذَاقُوهُ، إِلَّا أَنَّهُ يُوجِعُهُمْ لِفُرْقَةِ الْمَالُوفَاتِ.

İmdi Hak onlara بِهَ هُوَ مَا اسْتَعْجَلْتُمْ بِهِ رِيحٌ فِيهَا عَذَابٌ أَلِيمٌ (Ahkâf, 46/24) ya'ni "Belki o isti'câl ettiğiniz şey, azâb-ı elîmi mutazammın olan bir rîhdir" dedi. Binâenaleyh Hak rîhi, onda onlar için râhattan olan şeye işâret kıldı. Zîrâ bu rîh ile, Hak onlara, bu heyâkil-i muzlimeden ve mesâlik-i müşkileden ve hicâbât-ı muzlimeden râhat verdi. Ve bu rîhde azâb vardır; ya'ni onu tattıkları vakit lezzet buldukları bir emir vardır. Fakat firkat-i me'lûfâtta nâşî onları müellem kıldı.

Ya'ni Hak Teâlâ kavm-i Âd'ın hüsn-i zannlarını te'yîden onlara, belki o isti'câl ile taleb ettiğiniz şey yağmur değil, azâb-ı elîmi mutazammın olan bir rüzgârdır ki, size zannettiğiniz faydadan daha mükemmel [10/26] bir fayda ve menfaat te'mîn eder. Çünkü yağmur yağsa idi, tarlaları sulanacak ve ekinleri feyz bulacak idi; ve onlar bu hubûbatla tegaddî edip Hak'tan bu'da sebep olan nefisleri kuvvetlenip, kat kat hicâbda kalacaklar idi. İşte onların menfaat tasavvur ettikleri bu idi. Hâlbuki hakîkatta, Hak'tan bu'd, nıkmetsi. Bu ancak ni'met-i sûrî idi. Fakat rüzgâr onların sebep-i bu'd ve hicâb olan nefislerini ihlâk edip ortadan kaldırınca, kurbi Hakk'a vâsıl olacaklarından bu ni'met-i hakîkî, o ni'met-i sûrîden daha müfid olmuş olur; ve onları râhata sevkeder. Binâenaleyh Hak bu kavli ile bu rüzgâr-

da, onlar için râhat verecek bir şey olduğuna işâret buyurdu. Bu hâlin bu âlem-i cismânide dahi nazîri çoktur.

Meselâ pek süflî ve müteaffin bir meyhânenin müdâvimlerinden olan üstü başı mülevves bir sarhoşa, elbise-i fâhire giydirip onu gâyet müzeyyen bir saraya götürseniz, o zulmânî ve müstekreh olan mahalden ve hempâ-larından ayrıldığına teessüf eder; ve kalbi, me'lûfâtından iftirâkı hasebiyle mükedder olur. Fakat sizin ona bu sûretle vermiş olduğunuz râhat ve menfaat, onun evvelki hâlinde tevehhüm ettiği râhat ve menfaatten şübhesiz daha mükemmeldir. Bu lütfunuz onun hakkında hafîdir. Hâlbuki bu fiiliniz ile siz o sarhoşu ta'zîb etmiş olursunuz. Çünkü me'lûfâtından ayırdınız. Velâkin o, sarayda oturmak zevkini tattığı vakit, bu fiilde lezzet bulunan bir emir olduğunu anlar.

İşte bunun gibi, bu rihde kavm-i Âd için azâb vardır. Ya'ni onu tattıkları vakit, lezzet buldukları bir emir vardır. Zirâ "azâb" "uzûbet" tendir; ve "uzûbet" tatlılık ma'nâsınadır. Vâkıa rih-i mühlik, zâhirde elem-nâk ve vecâ'-âverdir; ve alışukları âlem-i cismâniden onları ihrâc eder. Lâkin onda lutf-ı mestûr vardır. Zirâ Hakk'ın her bir kahrı altında bir lutf-ı meknûn vardır. Akîb-i vecâda ona vâsıl oldukları vakit onu tadarlar. Nitekim hacamatçının evcâ'-ı neşterine tahammülden sonra zevk-i sıhhat hâsıl olur. [10/27]

فَبَاشَرَهُمُ الْعَذَابَ، فَكَانَ الْأَمْرُ إِلَيْهِمْ أَقْرَبَ مِمَّا تَخَيَّلُوهُ، فَدَمَّرَتْ ﴿كُلُّ شَيْءٍ بِأَمْرِ رَبِّهَا فَأَصْبَحُوا لَا يُرَى إِلَّا مَسَاكِينُهُمْ﴾ وَهِيَ جُثَّتُهُمُ الَّتِي عَمَرَتْهَا أَرْوَاحُهُمُ الْحَقِيقَةُ، فَزَالَتْ حَقِيقَةُ هَذِهِ النَّسَبَةِ الْخَاصَّةِ، وَبَقِيَتْ عَلَى هَيَاكِلِهِمُ الْحَيَاةُ الْخَاصَّةُ بِهِمْ مِنَ الْحَقِّ الَّتِي تَنْطِقُ بِهَا الْجُلُودُ وَالْأَيْدِي وَالْأَرْجُلُ وَعَذَبَاتُ الْأَسْوَاطِ وَالْأَفْحَادُ، وَقَدْ وَرَدَ النَّصُّ الْإِلَهِيُّ بِهَذَا كُلِّهِ.

İmdi azâb, onlara mübâşir oldu. Binâenaleyh emir, tahayyül ettikleri şeyden onlara akreb oldu. Rih "Rabb'inin emriyle her bir şeyi" tedmîr eyledi. "İmdi meskenlerinden gayrı bir şey görünmediği hâlde sabahladılar." (Ahkâf, 46/25) Ve onların meskenleri, ervâh-ı hakîyyelerinin ma'mûr eylediği cüsseleridir. Böyle olunca bu nisbet-i hâssanın hakkıyeti zâil oldu; ve heykelleri üzerinde, Hak'tan onlara mahsûs olan hayât bâkî kaldı ki, cildler ve eller ve ayaklar ve kamçı-

ların uçları ve uyluklar, o hayât ile tekellüm eder. Ve tahkîkan nass-ı ilâhî bunun cümlesiyle vârid oldu.

Ya'ni onlara azâb başladı ve onları helâk etti. Ve tahayyül ettikleri yağmurun nüzûliyle fâide-i mezrûât, müddet-i medîdeye muhtaç olduğu hâlde, o helâk onlara daha karîb menfaat husûle getirdi. Ve rûzgâr, Rabb'in emriyle onların bedenlerini ma'mûr eden ervâh-ı hakkîyyelerini izâle etti. Onların meskenleri, ki bedenleri idi, bunlarda görmek ve işitmek ve söylemek gibi kuvâ görünmez oldu. Bu hâlde sabâha dâhil oldular. Ve nisbet-i hâssanın hakkıyeti, ya'ni Hakk'ın sıfât-ı ilâhiyyesi ile olan tecellîsi onlardan kalktı; ve aslına rücû etti; ve ancak Hak'tan onların heykellerine ve cesedlerine mahsûs olan hayât bâkî kaldı. Bu öyle bir hayâtıdır ki, cildler ve eller, ayaklar ve kamçıların ucu ve uyluklar bu hayât ile tekellüm eder; ve bunların cümlesi hakkında nass vârid oldu. Nitekim Hak Teâlâ buyurur: (Fussilet, 41/21) [Onlar a'zâlarına niçin şehâdet ettiniz derler; onlar da her şeyi söyleten Allah Teâlâ bizi söyletti derler.] وَقَالُوا لَجُلُودِهِمْ لِمَ شَهِدْتُمْ عَلَيْنَا قَالُوا أَنْطَقَنَا اللَّهُ الَّذِي أَنْطَقَ كُلَّ شَيْءٍ الْيَوْمَ نَحْنُمْ عَلَىٰ أَفْوَاهِهِمْ وَتُكَلِّمُنَا أَيْدِيهِمْ وَتَشْهَدُ أَرْجُلُهُمْ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ (Yâsîn, 36/65) [O günde onların ağızlarını mühürleriz, bize kazandıkları şeyi elleri söyler ve ayakları şehâdet eder.] Ve a'zânın tekellümü hakkında emsâli âyât-ı Kur'âniyye ve ahâdis-i şerîfe vardır. [10/28]

Ma'lûm olsun ki, rûh iki nevi'dir: Biri "cüz'î"dir ki, her zerrenin sûretinde mütecellîdir. Ve ikincisi "küllî"dir ki, onun tecellîsi zerrâtın ictimâina mevkûftur. Nitekim insanda imtizâc-ı hâstan sonra sûret-pezîr olur. Mizâc-ı hâss sûretinde mütemessil olan o rûhun merkebi mevtten sonra harâb olduğundan, o rûh alâkasını kat'eder. Artık onun zerrâtının hayât-ı cüz'îyyesi kâim kalır. Bu bahsi biraz daha îzâh edelim.

Ma'lûmdur ki, ehl-i kimyâ indinde elyevm keşfolunan anâsır-ı basîta yetmiş mütecâviz olup bunlara azot, karbon, müvellidü'l-mâ, müvellidü'l-humûza, klor, sodyum, potasyum, bakır, altın, gümüş, kalay ilh... isimleri verilmiştir. Anâsır-ı mürekkebe ba'zı ahvâl ve şerâit tahtında bunların zerrât-ı muhtelifesinin bi'l-imtizâc ictimâından hâsıl olur. İşte bu anâsır-ı basîta zerrelerinin her birisi kendilerine mahsûs olan bir hayât ile haydır. Velâkin rûhları bâtındadır. Onu ehl-i keşf olanlardan gayrısı idrâk

edemez. Vaktâki bu zerrât birtakım ahvâl ve şerâit tahtında ictimâ' edip “nebât” peydâ olur; bunda nümüvv hâssası zâhir olduğundan bu hayât-ı bâtinî, onda daha ziyâde mahsûs olur. Ve “hayvan” mertebesinde ise hem nümüvv ve hem de hareket ve sadâ zâhir olmakla, bu hayât-ı tabîiyye onda açıktan açığa müşâhede olunur. Ve bu anâsır-ı basîta zerrâtının keyfiyyet-i ictimâî, insanda, bu hayât-ı tabîiyye âsârının kemâliyle zuhûrunu îcâb ettirecek şerâit ve ahvâl dâiresinde vâki' olduğundan, mevcûdâtın hiçbirisinin cism-i müsevvâsı, cüsse-i insâna muâdil değildir. Onun cismi “rûh-ı küllî”nin tecellisine müsâiddir. Düşünür, tekellüm eder ve kendisinden sıfât-ı sâire zâhir olur.

İmdi biri diğerinden kesîf olmak üzere zikrolunan anâsır-ı basîtanın üç mertebesi vardır ki, bu mertebelerin her birerlerine, gaz, mâyi' ve sulb tesmiye olunur. Muhakkikîn hazarâtının ıstılâhında bunlara “havâ”, “su”, ve “toprak” [10/29] denilip her birisi bir “unsur” ve “rükn” addedilmiştir. Her ne kadar kimyâ-yı cedîde erbâbı bunlara “unsur” demek câiz olmadığını beyân ile, i'tiraz etmiş iseler de, bu doğru değildir. Çünkü bunlar ıstılâhtır; ve ıstılâha i'tirâz câiz değildir. İşte ecsâm-ı uzviyye-i kesîfe bu üç mertebede bulunan anâsır-ı basîtanın ictimâından hâsıl olmuş; ve gıdâ şeklinde zâhir olan yine bu anâsır, bunların vücûduna dâhil olup bir ihtirâk vukûa gelmekle, bu hayât-ı tabîiyye-nin dördüncü “rükn”ü olan “harâret-i garîziyye” zuhûra gelmiştir. Muhakkikîn buna “unsur-ı nârî” derler. Şu hâlde cism-i insân bu dört rüknün ictimâıyla kâim olmuş olur. İşte “Ben, ben” diye kâşânelere ve hattâ dünyâlara sığamayan ve şuna buna “Mülkümdür” iddiasında bulunan sûret-i insân budur. Vaktâki mevt ârız olur, onda mütecellî olan “rûh-ı küllî” munkatî' olup, Hakk'ın sıfât-ı ilâhiyyesiyle olan tecellîsi zâil olur; ve bu sıfât aslına rücû' eder. Görmesi, işitmesi, söylemesi zuhûrdan butûna gider. *Mesnevî*:

خلق گوید مرد آن مسکین فلان تو بگویی زنده‌ام ای غافلان

Tercüme:

“Halk derler, ölmüş o miskin falân
Sen de dersin zindeyim ey gâfilân”³³⁴

Binaenaleyh kâffe-i eşyâ, hayât-ı zâhire veyâ hayât-ı bâtine ile diridir.

334 Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, XI, s. 557 (beyit: 1736).

إِلَّا أَنَّهُ تَعَالَى وَصَفَ نَفْسَهُ بِالْغَيْرَةِ، وَمِنْ غَيْرَتِهِ حَرَّمَ الْفَوَاحِشَ، وَلَيْسَ الْفُحْشُ إِلَّا مَا ظَهَرَ، وَأَمَّا فُحْشٌ مَا بَطَّنَ فَهُوَ لِمَنْ ظَهَرَ لَهُ.

Şu kadar var ki, Allah Teâlâ, kendi nefsinin “gayret” ile vasfeyledi; ve gayretinden fevâhişi haram kıldı. Hâlbuki “fuhş”, zâhir olan şeyden gayrı değildir. Velâkin bâtın olan fuhş, indinde fuhş zâhir olan vücûd içindir.

“Fuhş”, lugatta “zuhûr”dan ibârettir; ve Cenâb-ı Şeyh (r.a.) ibârede “fuhş”u isti’mâl edip, “fâhiş”i murâd eyledi. Nitekim “racül-i âdil” yerine “racül-i adl” denir. Ya’ni mevcûdâtın her bir mevcûd, bir ism-i Hakk’ın sûretidir; ve o isim, o sûretin rûhudur; ve her bir sûret vücûd-ı mutlakın [10/30] tenezzülünden husûle gelmiş birer vücûddur; ve Hak cümlesinin “ayn”ıdır. Bu sûrette dahi onların cümlesi hayy ve nâtıktır; ve belki onlardaki, Hakk’ın hayâtı ve nutkudur. Binâenaleyh Hak Teâlâ hazretleri, zâhir ve bâtında, kendi vücûdundan gayrı bir vücûd olmamak için “gayret”inden, evvelen kendi nefsinin eşyânın “ayn”ı kıldı; ve bâdehû eşyânın “ayn”ı olduğu ehl-i hicâb indinde zâhir olmamak için de, nefsinin “gayret” ile vasfeyledi; ve “gayret”inden fevâhişi, ya’ni kendisi eşyânın “ayn”ı olması sırrının izhârını, yine kendinin “ayn”ı olan eşyâya harâm etti. Zîrâ Hak her şeyde “Ben Hakk’ım, Ben Allâh’ım” nutkuyla nefsinin izhâr etse, sırr-ı vahdet fâş olur. İşte bunun için تَفْقَهُونَ لَا تَكُنْ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ وَلَكِنْ لَا تَفْقَهُونَ (İsrâ, 17/44) [Allâh’ı hamd ile tesbîh etmeyen hiçbir şey yoktur; velâkin siz onların tenzîhini ve tesbîhini tefakkuh etmezsiniz.] âyet-i kerîmesinde işâret buyurulduğu üzere eşyânın nutku bâtındadır. Hak ehl-i keşften gayrısına bu sırrın zuhûrunu ve izhârını harâm kıldı. Velâkin bâtın olan “fâhiş”, ya’ni şer’an ve aklen setri vâcib olan şey, indinde zâhir olmuş olan kimse içindir, ya’ni Hak içindir; ve Hakk’ın izhâr ettiği ârifler içindir. Zîrâ Hakk’a ve âriflere nisbeten bâtın, zâhirdir.

فَلَمَّا حَرَّمَ الْفَوَاحِشَ أَيَّ مَنْعَ أَنْ تَعْرِفَ حَقِيقَةَ مَا ذَكَرْنَاهُ، وَهِيَ أَنَّهُ عَيْنُ الْأَشْيَاءِ، فَسَتَرَهَا بِالْغَيْرَةِ، وَهُوَ أَنَّكَ مِنَ الْغَيْرِ، فَالْغَيْرُ يَقُولُ السَّمْعُ سَمْعُ زَيْدٍ، وَالْعَارِفُ يَقُولُ السَّمْعُ عَيْنُ الْحَقِّ، وَهَكَذَا مَا بَقِيَ مِنَ الْقُوَى وَالْأَعْضَاءِ.

İmdi vaktâki Hak Teâlâ fevâhişi harâm eyledi, ya'ni zikrettiğimiz şeyin hakikatini bilmekten men'etti, o zikrettiğimiz şey dahi Hak eşyânın “ayn”ı olmasıdır; binâenaleyh Hak, o hakikatı “gayret” ile setretti. O “gayret” dahi, gayrdan sensin. İmdi gayr “Sem' Zeyd'in sem'idir” der; ve ârif “Zeyd'in sem'i, Hakk'ın “ayn”ıdır” der. Bâkî kuvâ ve a'zâ dahi böyledir.

Ya'ni bâlâda Hak sâlikin ve tarîkin “ayn”ı ve tarîkin nihâyeti olduğu zikredilmiş idi ki, bu da Hakk'ın, cemî'-i eşyânın “ayn”ı olmasını muktezîdir. Fakat Hak Teâlâ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَّنَ [10/31] (A'râf, 7/33) [Rabbim ancak fevâhişi, zâhirini de, bâtınını da harâm eyledi.] âyet-i kerîmesinde Hak, cemî'-i eşyâ kendisinin “ayn”ı olduğunun ma'rifetinden men'etti; ve kendinin hakikat-i vâhidesini, “gayr” ismiyle tesmiye olunan taayyünât-ı muhtelif ile setretti; ve hakikat-i ilâhiyyeyi örten “gayret” senin vücûdundur ki, “sen” ta'bîriyle kinâye olunur; ve taayyün ise, müteayyinin gayrıdır.

Meselâ “buz” sûretinde müteayyin olan buhâr-ı latîf, buzun taayyününün gayrıdır. Bilfarz muhtelif şekillerde bir yere dizilmiş olan buz kütleleri lisâna gelip yekdiğerine hitâben “ben”, “sen”, “biz”, “siz” ve “o, onlar” deseler, birbirinin gayrı olduğunu göstermiş olurlar. Fakat cümlesinin “hüviyet”i, hakikat-i vâhide olan buhârdan ibârettir; ve bu hüviyyet-i vâhideyi, ancak o buzların vücûdu setretmiştir.

İşte bizim vücûd-ı müteayyinemiz dahi bu misâle mutâbık olarak, hüviyyet-i vâhide olan Hakk'ı setretmiştir. Bu taayyünâtımızdaki ma'nâ-yı gayriyeti tefhîm için “sen, ben ve biz” deriz. Binâenaleyh bu “gayriyet” makâmını gören, ya'ni ârif olmayan kimseler, “Sem' Zeyd'in sem'idir” derler; ve işitme, görme, söyleme gibi evsâfın kâffesini Zeyd'e tahsîs ederler; ve işin hakikatini bilenler ise “Zeyd'in sem'i ve başarı ve lisânı ve sâir kuvâ ve a'zâsı Hakk'ın “ayn”ıdır” derler. Çünkü onlar “gayriyet” perdesinin arkasında kalmamışlardır. Beyt-i Hâfız:

میان عاشق و معشوق هیچ فرقی نیست تو خود حجاب ره‌ی حافظ از میان برخیز

Tercüme:

“Meyân-ı âşık u ma’şûkta yoktur aslâ fark.

Yolun hicâbı vücûdundur ortadan kaldır!”³³⁵

فَمَا كُلُّ أَحَدٍ عَرَفَ الْحَقَّ، فَتَفَاضَلَ النَّاسُ وَتَمَيَّزَتِ الْمَرَاتِبُ، فَبَانَ الْفَاضِلُ
وَالْمَفْضُولُ.

Her bir kimse Hakk’ı ârif olmadı. Binâenaleyh nâs, mütefâzıl ve merâtib mütemeyyiz oldu. Bu sûrette fâzıl ve mefzûl zâhir oldu.

Ya’ni herkes, bâlâda beyân olunduğu vech ile Hakk’ı bilmediğinden, nâs ma’rifette mütefâzıl oldu; ve mertebeler yekdiğerinden ayrıldı; ve bu hâlin neticesi olarak fâzıl ve mefzûl zuhûra geldi. Ya’ni nâsın kimi sûrette kaldı; ve kimisi ma’nâya daldı. Ve ma’nâya dalan kimsenin mertebesi sûrette kalan kimsenin mertebesinden efdal oldu. Hz. Hüdâyî ne güzel söylemiştir: [10/32]

Zâhirden kalan kişi, güç etme âsân işi,

Çıkar dilden teşvîşi, tevhîde gel tevhîde!

وَأَعْلَمَ أَنَّهُ لَمَّا أَطْلَعَنِي الْحَقُّ وَأَشْهَدَنِي أَعْيَانَ رُسُلِهِ وَأَنْبِيَائِهِ كُلَّهُمُ الْبَشَرِيِّينَ
مَنْ آدَمَ إِلَى مُحَمَّدٍ ﷺ فِي مَشْهَدٍ أَقِمْتُ فِيهِ بِقُرْطُبَةَ سَنَةٍ سِتٍّ وَتَمَانِينَ
وَحَمْسِمِائَةٍ، مَا كَلَّمَنِي أَحَدٌ مِنْ تِلْكَ الطَّائِفَةِ إِلَّا هُوَ ﷺ.

Ma’lûm olsun ki, Hak Teâlâ, Âdem’den Muhammed (s.a.v.)e kadar, beşeriyânın olan bütün rusûl ve enbiyânın a’yânına, beni muttali’ kıldı. 586 senesinde Kurtuba’da ikâmet olunduğum bir meşhedde bana gösterdi. O tâifeden Hûd (a.s.)dan gayrı bana birisi söylemedi.

Cenâb-ı Şeyh (r.a.) âlem-i misâlde ervâhını müşâhede ettiği resûller ile nebîlerin beşere mensûb olduklarını beyân edip, rusûl-i melâikeyi ve beşerin gayrı olan mahlûkâtın nebîlerini istisnâ eyledi. Zîrâ *دَابَّةٌ فِي الْأَرْضِ* وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ يَمْشِي عَلَى رِجْلَيْنِ وَلَا طَائِرٍ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ إِلَّا أُمَمٌ أَمْثَالُكُمْ (En’âm, 6/38) [Yeryüzünde yürüyen hiçbir zîrûh hayvân ve iki kanadıyla uçan hiçbir kuş yoktur, illâ ki sizin emsâliniz ümmetlerdir.] âyet-i kerîmesinin delâleti vech ile, mevcûdâtın her bir nev’in kendi cinsinden, Hak’la aralarında vâsita olmak üzere, birer nebiyy-i

335 Mehmed Vehbi Konevî, *Şerh-i Divân-ı Hâfız*, I, s. 495.

mahsûsları vardır. Ve ba'zıları da “Nezd-i ârifte her zâhir olan şeyin, kendi bâtınına nebî olduğunu” söylemişlerdir. Onun için “Eğer nübüvvete îmân varsa, her bir hâtıra ta'zîmden gayrı sûretle mukâbele etme!” diyen velî vardır.

“Kurtuba” İspanya'da kâin olan bir şehrin adıdır. İspanya târîh-i mezkûrda Araplar'ın elinde idi. Hz. Şeyh (r.a.)ın bu müşâhededesi, orada mukîm iken vukû' bulmuş ve ervâh-ı rusûl ve enbiyânın ictimâ'larında içlerinde zât-ı ulyâsına hitâb buyuran ancak Hûd (a.s.) olmuştur.

فَإِنَّهُ أَخْبَرَنِي بِسَبَبِ جَمْعِهِمْ، وَرَأَيْتُهُ رَجُلًا ضَخْمًا فِي الرَّجَالِ حَسَنَ الصُّورَةِ
لَطِيفَ الْمُحَاوَرَةِ عَارِفًا بِالْأُمُورِ كَاشِفًا لَهَا، وَذَلِيلِي عَلَى كَشْفِهِ لَهَا قَوْلُهُ:
﴿مَا مِنْ دَابَّةٍ إِلَّا هُوَ آخِذٌ بِنَاصِيَّتِهَا إِنَّ رَبِّي عَلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ﴾، وَأَيُّ بَشَارَةٍ
لِلْخَلْقِ أَعْظَمُ مِنْ هَذِهِ.

İmdi o bana cem'iyetlerinin sebebini ihbâr etti; ve ben onu ricâl içinde, semiz bir adam, sûreti güzel, muhâveresi latîf ve umûr-i kâşifeyi ârif gördüm. Ve benim onun keşfine delîlim, Hak Teâlâ'nın وَمَا مِنْ دَابَّةٍ إِلَّا هُوَ آخِذٌ بِنَاصِيَّتِهَا إِنَّ رَبِّي عَلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ (Hûd, 11/56). [Hiçbir zîhayât yoktur, illâ ki Hak onun nâsiyesini âhizdir. Benim Rabb'im muhakkak sırât-ı müstakîm üzeredir.] kavlidir. Ve halk için bundan a'zam ve etemm hangi müjde vardır?

Rusûl ve enbiyânın cem'iyetleri, Hz. Şeyh (r.a.) vaktinin kutbü'l-aktâbı ve hâtem-i evliyâ olması hasebiyle onu tebrik ve tehniye içindir; ve onların içinden Hz. Hûd (a.s.)ın hitâb buyurması, mezâhîr-i kesîrede rubûbiyyet-i ahadiyyeyi müşâhede husûsunda, Hz. Şeyh'in zevki onun zevkine münâsib [10/33] olmasındandır; ve Hûd (a.s.)ın cesîm bir adam olarak görünmesi müşâhededeki kemâline; ve sûretinin güzelliği ve muhâveresinin letâfeti i'tidâl-i sûrisine ve isti'dâd-ı ma'nevîsinin kemâline işârettir. Ve Hz. Şeyh onun umûr-i kâşifeyi ârif olduğuna zikrolunan âyet-i kerîmeyi delîl olarak ikâme buyurur.

Zîrâ bâlâda mürûr eden îzâhâttan anlaşıldığı üzere, bu âyet-i kerime-den anlaşılmıştır ki, hüviyyet-i Hak ile müteayyin olan mevcûdât-ı nâmû-tenâhiyeden her birisini Hak, nâsiyesinden tutup, Rabb-i hâssının sırât-ı

müstakîmi üzerinde yürütür; ve her bir mevcûdun sülûkü, kendisinde müteayyin olan Hak iledir. Çünkü Evvel ve Âhir ve Zâhir ve Bâtın hep Hak'tır. Binâenaleyh Hûd (a.s.)'ın müşâhedesi, zâhir olsun bâtın olsun, kâffe-i müteayyinâta şâmildir. Müteayyin olan mevcûdât-ı zâhireden hiçbirisi yoktur ki, Rabb-i hâssı onun nâsiyesinden tutup teslik etmesin; ve hakâyık-ı bâtıneden hiçbirisi yoktur ki, kemâliyle zuhûra müteveccih olmasın. Onun için mevcûdâtın her bir zerre, insana gelmeğe hâhiş-gerdir. Zîrâ her birisinin kemâl-i zuhûru, ondadır. Bizler ise, hâlen kisve-i insâna bürünüp zâhir olduğumuz hâlde, kıymetini takdir edemeyip, mîrasyedilerin ellerine geçerek, isrâf ettikleri emvâl gibi, evkât-i azîzimizi mâlâyâ'niyât ile imrâr ediyoruz. اَللّٰهُمَّ ارْحَمْنَا يَا اَرْحَمَ الرَّاحِمِيْنَ [Ey merhamet edenlerin en merhametlisi, bize merhamet et!]

İmdi, mâdemki Hûd (a.s.)'ın lisânıyla, Hak bütün eşyâ hüviyetlerinin “ayn”ı olduğunu ihbâr buyurmuştur; ve cümlesinin “hüviyet”i dahi, hakikat-i ilâhiyyeden ibârettir; binâenaleyh halk için bundan daha büyük ne müjde olur?

ثُمَّ مِنْ اٰمِنَتَيْنِ اَللّٰهُ عَلَيْنَا اَنْ اَوْصَلَ اِلَيْنَا هَذِهِ الْمَقَالَةَ عَنْهُ فِي الْقُرْآنِ .

Ondan sonra bu makâleyi Kur'ân'da, ondan bize îsâli, Allah Teâlâ'nın bize ihsânındandır.

Ya'ni Hûd (a.s.)'ın بِنَاصِيَتِهَا (Hûd, 11/56) [Hiçbir zîhayât yoktur, illâ ki Hak onun nâsiyesini âhizdir.] kavlini, Kur'ân'da naklen bize beyân buyurması Hakk'ın bize olan fazl u ihsânıdır.

ثُمَّ تَمَمَّهَا الْجَامِعُ لِلْكُلِّ مُحَمَّدٌ ﷺ بِمَا أَخْبَرَ بِهِ عَنِ الْحَقِّ بَأَنَّهُ عَيْنُ السَّمْعِ وَالْبَصَرِ وَالْيَدِ وَالرَّجْلِ وَاللِّسَانِ، أَيُّهُ عَيْنُ الْحَوَاسِّ، وَالْقُوَى الرُّوحَانِيَّةُ أَقْرَبُ مِنَ الْحَوَاسِّ، فَانْتَفَى بِالْأَبْعَدِ الْمَحْدُودِ عَنِ الْأَقْرَبِ الْمَجْهُولِ الْحَدِّ .

Ba'dehû câmi-i küll olan Muhammed (s.a.v.), Hak'tan haber verdiği şeyle onu tetmîm eyledi ki, tahkîkan Hak, sem'in ve basarın ve elin ve ayağın ve lisânın “ayn”ıdır, ya'ni o havâssin “ayn”ıdır. Hâlbuki kuvâ-yı rûhâniyye, havâsten daha yakındır. Böyle olunca mechûl-ül'l-hadd olan akrebdan, eb'ad-i mahdûd ile iktifâ etti. [10/34]

Ya'ni (S.a.v.) Efendimiz'in Hak'tan ihbâr buyurduğu hadîs-i kudside, Hak kuvâ-yı hissiyyenin "ayn"ı olduğu beyân olunmuştur; ve kuvâ-yı rûhâniyye Hakk'ın "ayn"ı olduğu zikrolunmamıştır. Hâlbuki kuvâ-yı rûhâniyye, Hakk'a, kuvâ-yı hissiyyeden daha yakındır. Zîrâ onun nûriyeti ve tenezzühü ve mâddeden tecerrüdü vardır; ve âlem-i emrden olduğu cihetle haddi mechûldür; ya'ni halk onun haddini bilmez. Hâlbuki cisim mahdûddur; ona şu kadar arşın diye ta'yîn ve tahdîd etmek mümkündür; ve rûhdan eb'addır. Çünkü havâss ve kuvâ-yı cismâniyye, cisimlerin mikdârına göredir; ve onların hudûduyla mahdûddur. Nitekim cismi mükemmel olan kimsenin kuvâsı da mükemmeldir; iyi görür, iyi işitir, iyi söyler ve iyi tutar. Zayıf ve marîz olanların havâss-i cismâniyyeleri de noksan olur. Ve kezâ tutmak, elin hudûdu kadar olur. Binâenaleyh Resûl (s.a.v.), Hakk'a daha yakın ve haddi mechûl olan kuvâ-yı rûhâniyyeyi zikretmeyip, Hak'tan eb'ad ve mahdûd olan havâss-i cismâniyyenin, Hakk'ın "ayn"ı olduğunu beyânla iktifâ buyurdu. Eb'ad Hakk'ın "ayn"ı olunca, şübhesiz ondan akreb olan dahi Hakk'ın "ayn"ı olur.

فَتَرَجَّمَ الْحَقُّ لَنَا عَنْ نَبِيِّهِ هُودٍ مَقَالَتهُ لِقَوْمِهِ بُشْرَى لَنَا، وَتَرَجَّمَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ عَنِ اللَّهِ مَقَالَتهُ بُشْرَى، فَكَمُلَ الْعِلْمُ فِي صُدُورِ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ، وَمَا يَجْحَدُ بِآيَاتِنَا إِلَّا الْكَافِرُونَ ﴿فَانْهَمُ يَسْتَرْوْنَهَا وَإِنْ عَرَفُوهَا حَسَدًا مِنْهُمْ وَنَفَاسَةً وَظُلْمًا﴾.

İmdi Hak bize, nebîsi Hûd (a.s.)dan onun kavmine olan makâlesini, müjde için, tercüme etti; ve Resûlullah (s.a.v.) onun makâlesini bize müjde için Allah'dan tercüme etti. İmdi ilim, ilim verilenlerin sudûrunda kâmil oldu. "Ve bizim âyâtımızı kâfirlerin gayrısı inkâr etmez." (Ankebût, 29/47) Zîrâ onlar, onu bilseler dahi, nefislerinde olan hased ve nefâset ve zulümden dolayı, onu setrederler.

Ya'ni Hak ve Resûl'ü tarafından vâki' olan beşâretler üzerine, Hak Teâlâ eşyânın "ayn"ı ve kuvânın hüviyeti olduğu, evvelce kendilerine keşif ve tecellî tarîkiyle bildirilmiş olan kimselerin ilmi, artık ilm-i kâmil oldu. Bu ma'rifetin, ma'rifet-i hakikiyye olduğuna şübhe kalmadı. Ve âfâk ve enfüste yayılıp zâhir olmuş olan âyâtımızı ve alâmetlerimizi, suver-i taayyünât ile

örtenden gayrısı inkâr etmez. O kâfirler, ya'ni Hakk'ın "vech"ini örtender, Hak, hudûd ile mahdûd olan [10/35] eşyânın "ayn"ı olunca, mahdûd olur, zannederler. Hâlbuki nâmütenâhî olan Hak, zâtı ile kâffe-i eşyâyı muhîttir; ve tecelliyât-ı zâtiyye ve sıfâtiyyesi ile hepsinde zâhir olur. Onlar bu ma'rifete vâkıf olsalar bile, nefislerindeki hased ve nefâset ve zulüm ci-hetinden onu setrederler. "Nefâset", "buhl" ma'nâsındadır; ve "nefis", buhl olunan ve kıskanılan şeydir. Ya'ni ehl-i kitâb, kitâblarında gördükleri âyât-ı Hakk'ı setrettiler. Ve kezâ ehl-i sûret olan ulemâ dahi Kur'ân ve Hadîs'in şehâdetiyle sâbit olan hakâyıkı inkâr ile setrederler.

Meselâ Kur'ân'da: هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ (Hadîd, 57/3) [Evvel O'dur ve Âhir O'dur ve Zâhir O'dur ve Bâtın O'dur.] buyurulmuştur. Eğer onlara deseniz ki, bizim nazarımızda "zâhir"den maksûd, bu eşyâdır. Binâenaleyh bu âyet-i kerîme, Hak eşyânın "ayn"ı olduğunu beyân buyurur. Onlar cevâben: "Bu müteşâbihâttandır; bunun ma'nâsını Hak ve ilimde râsihûn olan ulemâ bilir" derler. Ve baştan başa âyât-ı kur'âniyye ve ahâdis-i şerîfenin mağzı ve lübbü olan bu *Fusûsu'l-Hikem*'e zeban-dırâzlıktan çekinmezler. Hâlbuki evliyâullâhın heman cümlesi bu hakâyıktan bahsetmişlerdir. Eğer Cenâb-ı Şeyh (r.a.) bir âlim-i râsih değil ise, onların nazarında âlim-i râsih olan acabâ kimdir? Ve illâ Hakk'ın ve Resûl'ünün, halka anlayamayacakları kelâmlar ile hitâb ettiklerini kabûl etmek lâzım gelir. Hâşâ sümme hâşâ!.. Bunu insanların biraz akli başında olanları bile yapmaz. Zîrâ kelâm bir maksadı muhâtaba tefhîm içindir. Bu maksad olmayınca kelâm abes olur.

وَمَا رَأَيْنَا قَطُّ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ فِي حَقِّهِ تَعَالَى فِي آيَاتٍ أَنْزَلَهَا أَوْ إِبْخَارٍ عَنْهُ أَوْ صَلَّه
إِلَيْنَا فِيمَا يَرْجِعُ إِلَيْهِ تَعَالَى إِلَّا بِالتَّحْدِيدِ تَنْزِيهَا كَانَ أَوْ غَيْرَ تَنْزِيهِ.

Ve biz Hak Teâlâ'nın, Hak hakkında inzâl ettiği âyetlerde veyâhud Allah Teâlâ'ya râci' olur şey hakkında, bize îsâl ettiği Hak'tan olan ih-bârda, tenzîh olsun tenzîhin gayrı olsun, min-indillâh aslâ tahdîdden gayrı bir şey görmedik.

Ya'ni gerek âyât-ı münzelede ve gerek Resûl vâsıtasıyla bize vâsıl olan haberlerde Allah Teâlâ'nın [10/36] vasfını tenzîh olsun, tenzîhin gayrı ol-

sun, Allah tarafından ancak tahdîd ile gördük. Ya'ni Allah Teâlâ hakkında Kur'an'da ve kütüb-i münzele-i sâirede ve ahâdis-i şerîfede vârid olan şeyin cümlesi tahdîddir.

أَوَّلُهُ الْعَمَاءُ، «الَّذِي مَا فَوْقَهُ هَوَاءٌ وَمَا تَحْتَهُ هَوَاءٌ»، فكان الحقُّ فيه قبلَ أَنْ يَخْلُقَ الْخَلْقَ.

O ihbârın evvelkisi, “Fevkinde havâ ve tahtında havâ olmayan “amâ”-dır.” İmdi Hak, halkı yaratmazdan evvel o “amâ”da idi.

Ashâb-ı kirâmdan Ebû Rezîn el-Ukaylî (r.a.), Cenâb-ı Fahr-i âlem (s.a.v.)den; كَانَتْ رُبُّنَا قَبْلَ أَنْ يَخْلُقَ الْخَلْقَ ya'ni “Halk-ı mahlûktan mukaddem Rabb'imiz nerede idi?” diye sordu. Onlar da cevâben كَانَ فِي عَمَاءٍ مَا ya'ni “Fevkinde ve tahtında havâ olmayan “amâ”-da idi” buyurdular. “Amâ” lugatta “ince bulut” ma'nâsınadır. Ehlullahdan ba'zılarının ıstılâhında “hazret-i ahadiyyet”ten ibârettir. Zîrâ mertebe-i ahadiyyeyi Hakk'ın kendisinden gayrı kimse bilmez; ve o mertebe hicâb-ı Celâl'dir. Ve ba'zılarının ıstılâhında, menşe'-i esmâ ve sıfattan ibâret olan “hazret-i vâhidiyyet”ten ibârettir. Zîrâ “amâ” “rakık bulut” ma'nâsınadır; ve bulut yer ile gök arasına hâil olur; ve bu hazret-i vâhidiyyet dahi, semâ-i ahadiyyet ile arz-ı kesret-i halkıyye arasına hâil olur; ve Şerh-i Dâvûd-ı Kayserî'de, ism-i câmi'-i ilâhî hasebiyle Hakk'ın taayyün-i evvelinden ibâret olduğu beyân buyurulmuştur. Ve İmâm-ı Şa'rânî hazretleri de: “Hadîs-i şerîfteki «مَا»، «الَّذِي» ma'nâsına olan “mevsûle” değil, “nâfiye”dir. Binâenaleyh “amâ” Hak Teâlâ'nın halkından temeyyüz eylediği evvelki mertebedir” buyurur.

İmdi bu şerhin mukaddemesinde, tecelliyât-ı vücûd [10/37] bahsinde izâh olunduğu üzere, vücûd-ı mutlaktan ibâret olan fezâda, nefes-i Rahmânînin irsâlinden öbek öbek avâlimin mâdde-i ûlâsı mütekevvin olmuştur. Ehl-i fen bu, mevâdd-ı ûlâya “sehâb-ı muzî” ta'bîr ederler. Bidâyet-i tekevvinlerinde gâyet rakık ve şeffâf bulutlardan ibâret olduklarından bunlara lugaten ancak “amâ” denebilir. Bu “amâ”lar gittikçe teberrüd ve tekâsûf edip devrederler; ve istihâlât-ı muhtelifeden sonra merkûb-i insân olurlar. Havâ unsuriyâtın mürekkeb olduğu ve fezâda ise unsuriyât bu-

lunmadığı cihetle, “amâ” ta’bîr olunan bu rakîk bulutların ne fevklerinde ve ne de tahtlarında bittabî havâ olamaz. Unsuriyâtan hâlî olduğundan fezâyâ “halâ” dahi tesmiye ederler.

İmdi bizim manzûme-i şemsiyyemizin mâtde-i ûlâsı da bidâyet-i hil-katte böyle bir sehâb-ı muzî idi; ve mertebe-i amâda ne seyyârât, ne güneş, ne de kamer ve ne de mahlûkât-ı sâireden bir şey mevcûd değil idi. Ve bu hâl, yalnız bizim manzûme-i şemsiyyemizde değil, diğer avâlim-i bî-nihâyede dahi böyledir. Ebû Rezîn el-Ukaylî, sükkân-ı arzdan olduğu cihetle, suâlinde “Rabb’imiz” demekle gözünün gördüğü mahlûkâtın Rabb’ini murâd ettiği hâlde, A’ref-i enbiyâ (S.a.v.) Efendimiz, cevâb-ı âlîlerinde onun gözünün görmediği avâlim-i bî-nihâyenin ahvâline de şâmil olmak üzere هَوَاءٌ مَا فَوْقَهُ هَوَاءٌ وَمَا تَحْتَهُ هَوَاءٌ [Fevkinde ve tahtında havâ olmayan “amâ”da idi.] buyurdular. Ya’ni “Rabbimiz suver-i eşyânın izhârından mukaddem, bî-sûret olan amâda idi ki, onun fevki ve tahtı “halâ” olup, oralarda anâsırdan tereküb eden havâ yok idi” demek olur. Ve bu cevâb ile mertebe-i amâ’ya tenezzülünden mukaddem vücûd-ı mutlakın rubûbiyetle muttasıf olmadığına ve rubûbiyet, vücûdun ilk taayyünü olan mertebe-i amâdan başladığına işâret buyurulmuş olur.

Yüksekte uçan ey ehl-i hey’et

İrfân-ı Muhammedî’ye hayret!

İşte her bir âlemin mâtde-i ûlâsı olan bu rakîk ve şeffâf bulutlar vücûd-ı mutlakta bir hadd ile [10/38] mahdûd olduklarından elbette cihet sâhibidirler. Binâenaleyh hem fevkleri ve hem de tahtları vardır. Ve bu “amâ” zât-ı eltaf-ı latîfin mertebe-i kesîfeye tenezzülünden ibâret bulunduğundan, bu hadîs-i şerifte beyân buyurulan fevk ve taht, Rabbü’l-âlemîn hakkında tahdîdi mutazammındır.

ثُمَّ ذَكَرَ أَنَّهُ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ، فَهَذَا أَيْضًا تَحْدِيدٌ، ثُمَّ ذَكَرَ أَنَّهُ يَنْزِلُ إِلَى السَّمَاءِ الدُّنْيَا، فَهَذَا تَحْدِيدٌ، ثُمَّ ذَكَرَ أَنَّهُ فِي السَّمَاءِ وَأَنَّهُ فِي الْأَرْضِ، وَذَكَرَ أَنَّهُ مَعَنَا أَيْمَّا كُنَّا، إِلَى أَنْ أَخْبَرَنَا أَنَّهُ عَيْنُنَا، وَنَحْنُ مَحْدُودُونَ، فَمَا وَصَفَ نَفْسَهُ إِلَّا بِالْحَدِّ.

Ondan sonra Allah Teâlâ, “arş üzerine istivâ eylediğini” zikreyledi.

Bu da evvelki gibi tahdîddir. Ondan sonra “her gece Hakk’ın semâ-i dünyâya indiğini” zikretti. Bu dahi tahdîddir. Ondan sonra tahkîkan “Hak semâda ve arzda olduğunu” zikreyledi. Ve “biz nerede olur isek, muhakkak bizimle berâber olduğunu” zikretti; tâ bizim “ayn”-ımız olduğunu bize haber verinceye kadar. Hâlbuki biz mahdûdlarız. İmdi Hak, kendi nefsinin ancak hadd ile vasfeyledi.

Ya’ni Hak Teâlâ Kur’ân-ı Kerîm’inde الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى (Tâhâ, 20/5) ya’ni “Rahmân arş üzerine müstevî oldu” buyurdu; ve Resûl’ünün lisânıyla da إِنَّ اللَّهَ يَنْزِلُ كُلَّ لَيْلَةٍ إِلَى سَمَاءِ الدُّنْيَا فَيَقُولُ هَلْ مِنْ تَائِبٍ فَأَتُوبُ عَلَيْهِ وَهَلْ إِنَّ اللَّهَ يَنْزِلُ كُلَّ لَيْلَةٍ إِلَى سَمَاءِ الدُّنْيَا فَيَقُولُ هَلْ مِنْ تَائِبٍ فَأَتُوبُ عَلَيْهِ وَهَلْ مِنْ مُسْتَغْفِرٍ فَأَغْفِرَ لَهُ ya’ni “Allah Teâlâ her gece semâ-i dünyâya nüzûl edip buyurur ki: Tevbe eden var mıdır ki, tevbesini kabûl edeyim; ve istiğfâr eden var mıdır ki, onu mağfîret edeyim”³³⁶ dedi. Ve kezâ Kur’ân-ı Kerîm’de وَهُوَ الَّذِي فِي السَّمَاءِ إِلَهٌ وَفِي الْأَرْضِ إِلَهٌ (Zuhruf, 43/84) ya’ni “O öyle Allah’dır ki semâda da Allah’dır; arzda da Allah’dır.” Ve وَهُوَ مَعَكُمْ أَيْنَمَا كُنْتُمْ (Hâdîd, 57/4) ya’ni “Nerede olur iseniz O sizinle berâberdir” buyurdu. İmdi arş, yer, gök ve bizim bulunduğumuz yerler, hep emkine-i mahdûdeden [10/39] ibâret ve vücûd-ı mutlakın bi’t-tenezzül taayyününden mütehasıl bulunduğundan, bunların cümlesi tahdîdi mutazammındır. Bu sûrette Hak, nefsinin ancak hadd ile vasfetmiş olur.

Ma’lûm olsun ki, Cenâb-ı Şeyh-i Ekber (r.a.) evvelen “amâ” hakkındaki hadîs-i şerîfi; ve ba’dêhû arş; ve ba’dêhû semâ-i dünyâyı; ve ba’dêhû semâ ve arzı; ba’dêhû bizim ile maiyyet-i Hakk’ı zikretmekle, etvâr-ı hilkatteki tertîb-i vech ile tahdîdâtâ işâret buyururlar. Şöyle ki arş’ın bir ma’nâsı da lugaten “binâ” demektir. “Amâ” manzûme-i şemsiyye binâsının temeli mesâbesinde olduğundan evvelen onu zikrettiler. Ve tekâsüf eden “amâ”-nın devrinden mütehasıl kuvve-i ani’l-merkeziyye sebebiyle, ilm-i hey’ette “seyyârât-ı ulviyye” ta’bîr olunan, arzdan evvelki seyâyâreler iftitâk eylediklerinden ve bunların her birerleri birer binâ-i ilâhî olduğundan, ba’dêhû arşı zikreyledi. Ve arzdan evvel onun ulüvvünde, ya’ni semâsındaki seyâyârât mütekevvîn olduğundan, ba’dêhû semâ-i dünyâyı zikretti. Ve ba’dêhû

336 Buhârî, “Teheccüd”, 14; Müslim, “Müsâfirîn”, 24; Ebû Dâvud, “Tatavvu”, 21; Tirmizî, “Daavât”, 78; İbn Mâce, “İkâmetu’s-Salât”, 182; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XIII, s. 35.

mâdde-i ûlâdan cirm-i arz ve sırasıyla “seyyârât-ı süfliyye” ta’bîr olunan Zühre ve Utârid iftitâk eylediklerinden arzı ve semâyı zikreyledi. Ve arz üzerindeki mahlûkâtın istihâlâtından sonra insan peydâ olduğundan, ba’dêhû bizim ile olan maiyyet-i vücûdu beyân buyurdu.

وقوله: ﴿لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ﴾ حَدُّ أَيْضًا إِنَّ أَخَذْنَا الْكَافَ زَائِدَةً بغيرِ الصِّفَةِ، وَمَنْ تَمَيَّزَ عَنِ الْمَحْدُودِ فَهُوَ مَحْدُودٌ بِكَوْنِهِ لَيْسَ عَيْنَ هَذَا الْمَحْدُودِ، فَالْإِطْلَاقُ عَنِ التَّقْيِيدِ تَقْيِيدٌ، وَالْمُطْلَقُ مُقَيَّدٌ بِالْإِطْلَاقِ لِمَنْ فِهِمْ.

Ve Allah Teâlâ’nın لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ (Şûrâ, 42/11) kavli dahi eğer “kâf”ı, sıfattan gayrı, zâid alacak olur isek, [“Hiçbir şey O’nun misli değildir.” ma’nâsına] kezâlik haddir. Ve mahdûddan temeyyüz eden kimse, o mahdûddun “ayn”ı olmamakla berâber yine mahdûddur. İmdi anlayana göre, takyîdden itlâk, takyîddir; ve mutlak dahi itlâk ile mukayyeddir. [10/40]

Ya’ni “ke-mislihî” deki harf-i “kâf”ı sıfat ma’nâsına almayıp, zâid ad-detsek “Bir şey O’nun misli değildir” demek olur. Bu da tahdîddir. Çünkü eşyânın hudûdu vardır. Bu eşyânın misli olmayan şey, onların hudûdu hâricine çıkmış olur; ve böyle mahdûddan temeyyüz eden kimse dahi, o mahdûddun “ayn”ı olmasa bile yine mahdûd olur. Ya’ni birinin hudûdu bitip diğerrinin hudûdu başlar. Ve Hakk’ı takyîdden itlâk etsek, yine takyîd etmiş oluruz. Çünkü itlâk edilen şey, mukayyedin hâricine çıkarılmış olacağından bu itlâk takyîd olur. Ve “mutlak” dediğimiz vakitte dahi, kayd-ı itlâk ile takyîd etmiş oluruz. Zîrâ mutlakıyet, isim ve resimden ibârettir. Ve zât-ı Hak ise isim ve resimden müstağnîdir.

وَإِنْ جَعَلْنَا الْكَافَ لِلصِّفَةِ فَقَدْ حَدَدْنَاهُ.

Ve eğer biz “kâf”ı sıfat için alacak olur isek [O’nun misli gibi bir şey yoktur.], şu hâlde biz Hakk’ı tahdîd ederiz.

Ya’ni “O’nun misli gibi bir şey yoktur” ma’nâsına alsak, bu sûrette, evvelâ Hakk’a misl isbât edip, ba’dêhû başka bir şeyin o misle misl olmasını nefyederiz. Hâlbuki bu, teşbîh olur ve teşbîh ise tahdîddir. Ve bu sûrette “kâf”, misliyet ma’nâsı için sıfat olarak alınmış olur.

وَأِنْ أَخَذْنَا لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ عَلَى نَفْسِي الْمِثْلِ تَحَقَّقْنَا بِالْمَفْهُومِ وَالْإِخْبَارِ
الصَّحِيحِ أَنَّهُ عَيْنُ الْأَشْيَاءِ، وَالْأَشْيَاءُ مَحْدُودَةٌ وَإِنْ اخْتَلَفَتْ حُدُودُهَا.

Ve eğer biz لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ (Şûrâ, 42/11) [O'nun misli yoktur] kelâmını nefy-i misli üzerine alsak, mefhûm ile ve ihbâr-ı sahîh ile Hak eşyânın “ayn”ı olduğunu muhakkakan bildik. Hâlbuki eşyâ her ne kadar hadleri muhtelif ise de, mahdûddur. [10/41]

Ya'ni biz bu âyeti, “kâf” zâid olsun, gayr-ı zâid olsun, kinâye tarîkiyle mutlakan nefy-i misl ma'nâsına alsak, nitekim “Senin mislin bahîl ve gazûb olmaz” derler. Bunda onun nazîri murâd olunmayıp o kimsenin nefsinden buhl ve gazabın nefyi kasdolunur. Bu da yine tahdîdi müstelzimdir. Zîrâ bir şeyden mümtâz olan şey, o şeyden imtiyâzı ile mahdûd olur; ve bu tahdîd sebebiyle, o şeyden misliyet münselib olur. Bu sûrette âyette mefhûm olan şeyle ve ihbâr-ı sahîh olan الخ ... كُنْتُ سَمِعُهُ وَبَصَرُهُ [Onun işitmesi ve görmesiyim...] hadîs-i şerîfiyle biz, Hak eşyânın “ayn”ı olduğunu hakikat üzere bildik. Çünkü “O'nun misli bir mahlûk yoktur”, dediğimiz vakitte iki sûret mutasavver olur: Biri “eşyânın mugâyiri” ve diğeri “eşyânın ‘ayn’ı” olmasıdır. Hâlbuki mugâyeret “Lâ ilâhe illallah” ve لَوْ دَلَّيْتُمْ بِحَبْلِ لَهَبٍ عَلَى اللَّهِ [Eğer ipinizi bıraksanız Allâh'ın üzerine düşer idi.] ve الخ ... كُنْتُ سَمِعُهُ وَبَصَرُهُ [Onun işitmesi ve görmesiyim...] gibi ahâdîs-i şerîfeye nazaran vârid değildir. Ve mugâyeret olmayınca ayniyet sâbit olur.

فَهُوَ مَحْدُودٌ بِحَدِّ كُلِّ مَحْدُودٍ، فَمَا يُحَدُّ شَيْءٌ إِلَّا وَهُوَ حَدٌّ لِلْحَقِّ.

İmdi Hak, her mahdûdun haddi ile mahdûddur. Binâenaleyh bir şey hadd olunmaz illâ ki o şey, Hakk'ın haddi olur.

Ya'ni Hak, her mahdûd olan şeyde mütecellîdir ve o şeyin “ayn”ıdır. Binâenaleyh bir şeyin haddi ta'yîn olunduğu vakit, o hadd, Hakk'ın haddi olur. Bu sûrette Hak kâffe-i eşyânın hudûd-i muhtelifesiyle mahdûd olur. [10/42]

فهو السَّارِي فِي الْمُسَمَّى الْمَخْلُوقَاتِ وَالْمُبْدَعَاتِ، وَلَوْ لَمْ يَكُنِ الْأَمْرُ كَذَلِكَ مَا صَحَّ الْوُجُودُ، فَهُوَ عَيْنُ الْوُجُودِ، ﴿وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ حَفِیْظٌ﴾ بِذَاتِهِ، ﴿وَلَا يُوَدُّهُ﴾ حَفِیْظُ كُلِّ شَيْءٍ، فَحَفِیْظُهُ لِلْأَشْيَاءِ كُلِّهَا حَفِیْظُهُ لُصُورَتِهِ أَنْ يَكُونَ الشَّيْءُ غَيْرَ صُورَتِهِ، وَلَا يَصِحُّ إِلَّا هَذَا، فَهُوَ الشَّاهِدُ مِنَ الشَّاهِدِ وَالْمَشْهُودُ مِنَ الْمَشْهُودِ، فَالْعَالَمُ صُورَتُهُ، وَهُوَ رُوحُ الْعَالَمِ الْمُدَبِّرُ لَهُ، فَهُوَ الْإِنْسَانُ الْكَبِيرُ.

İmdi Hak, mahlûkât ve mübdeât tesmiye olunanda sârîdir; ve eğer emr böyle olmasa idi, vücûd sahîh olmaz idi. Böyle olunca Hak, vücûdun “ayn”ıdır. Binâenaleyh “Hak, her şeye zâtıyla nigezbândır” (Hûd, 11/57); ve her şeyin hıfzı “Hakk’ın üzerine giran gelmez” (Bakara, 2/255). İmdi Hakk’ın, eşyânın kâffesini hıfzetmesi, bir şey, kendi sûretinin gayrı olmaktan, kendi sûretini hıfzetmesidir; ve bunun gayrı sahîh olmaz. Ve O her şâhiden Şâhid ve meşhûddan Meşhûd’dur. Binâenaleyh âlem, O’nun sûretidir; ve O âlemin rûhu olup onu müdebbirdir. Bu sûrette âlem, insân-ı kebîrdir.

Ya’ni Hak, zamân ile mesbûk olup “mahlûkât” ve “âlem-i halk” ve “âlem-i şehâdet” tesmiye olunan hakâyıkta; ve zamân ile mesbûk olmayıp “mübdeât” ve “âlem-i emr” ve “âlem-i ervâh” tesmiye olunan hakâyıkta, sereyân-ı vücûd ile sârîdir. Eğer iş böyle olmasaydı, vücûd sahîh ve sâbit olmaz; ve bir şey vücûd bulmaz idi. Çünkü mümkün, ya’ni mahlûkât ve mübdeâtın vücûd-ı müstakilleri yoktur. Ya’ni eğer Hakk-ı mutlakın suver-i mukayyedâta sereyânı olmasaydı, o mukayyedâtın vücûdu sahîh ve sâbit olmaz idi. [10/43] Zîrâ bu kesîf olan mevcûdâtın menşe’leri, zât-ı latîfin vücûdudur; ve bu suver-i kesîfe, o vücûd-ı hakîkînin nişânları ve alâmetleridir. Nitekim Hak Teâlâ buyurur: وَمِنْ آيَاتِهِ خَلْقُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاختِلَافُ أَلْوَانِكُمْ وَالْوَانِكُمْ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّلْعَالَمِينَ (Rûm, 30/22) ya’ni “Semâvât ve arzın halkı ve lisânlarınızın ve renklerinizin halk-ı ihtilâfı Hak Teâlâ’nın vücûdu alâmetlerindendir. Muhakkak bunda ulemâ-i mütefekkirin için delâil ve alâmât vardır.” Zîrâ bir şey-i kesîfin mertebe-i letâfeti mevcûd olmadıkça, o şey-i kesîfin zuhûru müstahîldir. Binâenaleyh bir şeyin mertebe-i kesâfeti, yine o şeyin mertebe-i letâfetine delîl ve alâmettir. Meselâ buzun vücûdu suyun vücûduna delîl ve alâmettir. Ve Hakk’ın esmâsı ha-sebiyle, kendi sûreti olan kâffe-i eşyâyı, hiçbir şey kendi sûretinin gayrı ol-

mamak için hıfzetmesi, kendi sûretini hıfzetmesidir. Çünkü bî-sûret olan zât-ı latîf, esmâsı hasebiyle türlü türlü sûretler ile zâhir olur. Ve suver-i kesîfeden herhangi bir sûretin kendi sûretini hıfzetmesi, Hakk'ın kendi sûretini hıfzetmesidir. Eğer Hak bu vech ile kendi sûretini hıfzetmese idi, vücûdda ona misl ve şerîk bulunmak lâzım gelir idi. Hâlbuki mümkün kendi zâtı ile mevcûd olması kâbil olmadığından bu hâlin aksi sahîh ve sâbit olmaz. Binâenaleyh Hak, her şâhid ve zâhir olan şeyden Şâhid ve Zâhir'dir; ve her meşhûd olan şeyden Meşhûd'dur. Çünkü vücûdda O'ndan gayrı bir şey yoktur. Gören ve görünen ve gösteren hep O'dur. Şu hâlde âlem Hakk'ın sûreti ve zâhiredir; ve Hak dahi âlemin rûhu ve bâtınıdır; ve bu âlemin müdebbiridir. Ve âlem hey'et-i mecmûasıyla "insân-ı kebîr" olmuş olur. [10/44]

Şiir:

فَهُوَ الْكَوْنُ كُلُّهُ وَهُوَ الْوَاحِدُ الَّذِي
قَامَ كَوْنِي بِكَوْنِهِ وَلِذَا قُلْتُ نَعْتَدِي

İmdi kevnin hepsi Hak'tır. Ve O, benim vücûdum O'nun vücûdu ile kâim olan Vâhid'dir. Bunun için biz muğtedîyiz, dedim.

Ya'ni kevn dediğimiz âlem-i kesretin zâhiri ve bâtını hep Hak'tır. Ve O, vücûd-ı mutlak-ı vâhiddir ki, benim vücûd-ı mukayyedim, O'nun vücûd-ı mutlakıyla kâimdir. İşte bunun için biz O'nun vücûdu ile muğtedîyiz; ve O bizim gıdâmızdır, dedim.

Misâl: Buhâr derece derece tenezzül edip bulut, su ve buz sûretlerine bürünse, vücûd, buhârın vücûd-ı vâhidinden ibâret olur; ve bu sûretlerin vücûdu buhâr ile kâim bulunur; ve bu sûretler buhâr ile muğtedî olurlar; ve buhâr onların gıdâsı olup, izâfî olan vücûdlarında muhtefî olur.

فَوْجُودِي غَدَاؤُهُ وَبِهِ نَحْنُ نَحْتَدِي
فِيهِ مِنْهُ إِنْ نَظَرْ سَتَ بَوَجْهِ تَعُوْذِي

İmdi benim vücûdum O'nun gıdâsıdır; ve biz dahi O'na muhâzî ve mukâbiliz. Binâenaleyh eğer sen bir vech ile nazar edersen benim

sığınmam, O'ndan O'nadır.

Ya'ni Hakk'ın vücûdunun ve ahkâmının zâhir olması cihetinden biz de O'nun gıdâsıyız ve gıdâ gibi O'nda muhtefiyiz; ve bizim vücûdumuz nasıl ki O'na gıdâ olur ise, O da mütekâbilen ve muhâziyen bizim gıdâmız olur. Ve Hak tecellî-i zâtîsiyle, bizim vücûd-ı izâfîmizi ifnâ ettiği vakit, biz O'ndan yine O'na taavvüz ederiz, O'na sığınırız. Nitekim (S.a.v.) Efendimiz [Sen'den Sana sığınırım.] hadîs-i şerîfiyle bu taavvüze işâret buyurmuştur. Bu sığınma zât ve vücûd cihetiyledir; esmâ cihetiyle değildir. Esmâ cihetiyle olan istiâzede سَخَطَكَ مِنْ رِضَاكَ ya'ni “Yâ Rabbi, saht ve kahrından rızâna sığınırız” demek lâzımdır.³³⁷ Zîrâ Hak ba'zı mezâhirde Râzî; ve ba'zı mezâhirde dahi, Sâhıt ve Kakhâr isimleriyle zâhir olur. Bir isminden diğer ismine sığınırız.

Misâl: Hüviyetleri buhârdan ibâret olan muhtelif sûretlerdeki buz kütleleri, şemsin tecellîsiyle [10/45] eriyip fenâ buldukları vakit, buhâra muntakıl olurlar; ve bu sûrette, onların vücûdu buhârın gıdâsı olup, onda ihtifâ ederler; ve nitekim evvelce buhârın vücûdu onlara gıdâ olup, onlarda muhtefî olmuş idi. Bu sûret dahi, onun muhâzîsi ve mukâbili olur.

ولهذا الكربِ تنفّس، فنسبَ النفسَ إلى الرَّحْمَنِ، لآنه رَجِمَ به ما طَلَبَتْهُ النَّسَبُ الإِلَهِيَّةُ مِنْ إِبْجَادِ صُورِ الْعَالَمِ الَّتِي قُلْنَا هِيَ ظَاهِرُ الْحَقِّ، إِذْ هُوَ الظَّاهِرُ، وَهُوَ بَاطِنُهَا إِذْ هُوَ الْبَاطِنُ، وَهُوَ الْأَوَّلُ إِذْ كَانَ وَلَا هِيَ، وَهُوَ الْآخِرُ إِذْ كَانَ عَيْنَهَا عِنْدَ ظُهُورِهَا، فَالْآخِرُ عَيْنُ الظَّاهِرِ وَالْبَاطِنُ عَيْنُ الْأَوَّلِ، وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ، لآنه بِنَفْسِهِ عَلِيمٌ.

Ve bu kerbden dolayı teneffüs etti. İmdi “nefes”i Rahmân'a nisbet eyledi. Zîrâ suver-i âlemin îcâdından taleb ettikleri şeyi, niseb-i ilâhiyyeye o isim ile rahmet etti ki, o suver-i âleme, biz “Hakk'ın zâhiri” dedik. Çünkü Zâhir olan O'dur. Ve Hak suver-i âlemin bâtınıdır, zîrâ Bâtın olan O'dur. Ve Hak Evvel'dir; zîrâ O var idi, hâlbuki suver-i âlem yok idi. Ve Hak Âhir'dir; zîrâ suver-i âlemin zuhûru indinde, o suverin

337 Her iki hadîs için bk. Müslim, “Salât”, 42; Ebû Dâvud, “Vitr”, 5; Tirmizî, “Daavât”, 77, 129; İbn Mâce, “İkâmetü's-Salât”, 117; “Duâ”, 3; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, s. 147.

“ayn”ı oldu. İmdi Âhir, Zâhir’in “ayn”ıdır ve Bâtın Evvel’in “ayn”ıdır. “Ve Hak her bir şeyi Alîm’dir” (Hadîd, 57/3); zîrâ muhakkak kendi nefesini alîmdir.

Eşyânın a’yân-ı sâbiteleri, ilm-i ilâhîde mevcûd olmakla berâber, bu sûretler ilim mertebesinde iken, libâs-ı taayyün giymemiş idiler. Bunların her birisi vücûd-ı aynîye tâlib olduklarından, ayn-ı kerb-i Rahmân oldular; ve bâtında bir sıkıntı hâsıl oldu. Meselâ insan nefesini habsedince bâtınında bir sıkıntı peydâ olur. Bu kerbi def’ için teneffüs lâzımdır. Binâenaleyh Hak bu kerbden dolayı müteneffis oldu. Ve lisân-ı Resûl ile *إِنِّي لَأَجِدُ نَفْسَ الرَّحْمَنِ مِنْ قِبَلِ الْيَمَنِ* [Ben nefes-i Rahmân’ı Yemen cânibinden istişmâm ediyorum.]³³⁸ kavlinde Hak, nefesi, “Rahmân”a nisbet eyledi. Çünkü esmâ-i ilâhiyye, müsemâmaları olan Hak’tan, birer mazhar istediler. Hak dahi, kendi nisbetleri olan o isimlerin istedikleri mezâhire vücûd verdi; ve o esmâ-i ilâhiyyesine Rahmân ismiyle rahmet eyledi. Âlemin sûretleri hep bu mezâhirden ibârettir. Bu suver-i âlem Hakk’ın vücûd-ı mutlakında bâtın iken, onların ervâhı olan esmâ-i ilâhiyyenin talebi üzerine [10/46] Hak tenezzülen kendi vücûdundan onlara vücûd i’tâ ettiğinden, bu suver-i âlem Hakk’ın zâhiri oldu. Binâenaleyh biz de onlara “Hakk’ın Zâhir’i” dedik. Ve bu sûretler ilm-i Hakk’ın sûretleri olduğundan, onların bâtınları Hak’tır. Ya’ni bu sûretler Hakk’ın dışı ve Hak bunların içidir. Ve Hakk’ın nefes-i Rahmânî ile teneffüsünden evvel bu suver-i âlemin vücûdu olmadığından, Hak Evvel’dir. Nitekim hadîste *كَانَ اللَّهُ وَلَمْ يَكُنْ مَعَهُ شَيْءٌ* [Allah Teâlâ ezelde mevcûd idi ve O’nunla berâber bir şey yok idi; ve el’ân dahi mevcûd olup yine O’nunla berâber bir şey yoktur.] buyurulmuştur. Ve o suver-i âlemin vücûdu, müstakil olmayıp, vücûd-ı mutlak-ı Hakk’ın libâs-ı taayyüne bürünerek, bunların sûretlerinde zâhir; ve binâenaleyh onların “ayn”ı olması hasebiyle, Hak Âhir olur. Zîrâ Hakk’ın evveliyetini ta’kîb eden bir başka vücûd yoktur ki, âhriyet sıfatını iktisâb edebilsin. Şu hâlde Âhir Zâhir’in ve Bâtın dahi Evvel’in “ayn”ı olmuş olur. Ve Hakk’ın nefesi ve vücûdu, zâhiren ve bâtınen, suver-i âlemin “ayn”ı olunca, bu suver-i

338 Buhârî, *Târihu’l-Kebîr*, I, s. 1043; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XVI, s. 576; Taberânî, *Mu’cemu’l-Kebîr*, VII, s. 60; Hemedânî, *Temhîdât*, s. 21, 326; Baklî, *Meşrebü’l-Ervâh*, s. 30; Zebîdî, *İthâfû’s-Sâde*, II, s. 130.

eşyâdan her birisinin ilmi Hakk'ın ilmi olur. Binâenaleyh Hakk'ın ilmi her şeyi ihâta etmiştir. Çünkü Hak kendi nefesine Alîm'dir.

فَلَمَّا أُوجِدَ الصُّورَ فِي النَّفْسِ وَظَهَرَ سُلْطَانُ النَّسَبِ الْمُعَبَّرِ عَنْهَا بِالْأَسْمَاءِ صَحَّ
النَّسَبُ الْإِلَهِيُّ لِلْعَالَمِ، فَانْتَسَبُوا إِلَيْهِ تَعَالَى.

İmdi vaktâki Hak suveri, nefeste îcâd etti ve esmâ ile muabber olan sultân-ı niseb zâhir oldu, âlem için neseb-i ilâhî³³⁹ sahîh oldu. Binâenaleyh suver-i âlem, Allah Teâlâ'ya müntesib oldular.

“Nefes-i Rahmânî”, gerek ilm-i ilâhîde sâbit olan suver-i a'yânın ve gerek âlem-i halkta peydâ olan sûretlerin kâffesi için mâddedir. Binâenaleyh Hak ne kadar sûretler var ise, cümlesini “nefes-i Rahmânî”si olan bu mâddede ve bu “heyûlâ”da îcâd etti. Ve hakâyık-ı eşyâ olan a'yân-ı sâbite, esmâ-i ilâhiyyenin sûretleri olduğu gibi âlem-i halk ve şehâdette zâhir olan sûretler dahi, bu a'yân-ı sâbitenin sûretleridir. Çünkü sultân-ı nisebin, ya'ni esmâ-i ilâhiyye saltanatının zuhûru, bunların ef'âlini ve ahkâmını ve âsârını ve rubûbiyetini, onlara birer mazhar-ı suverî vererek âlem-i imkân da izhâr etmekle olur. Bunun için Hak Teâlâ dahi böyle yaptı; ve kendi vücûd-ı mutlakının “ayn”ı olan “nefes-i Rahmânî”sinde ve “ilk mâdde” ve “heyûlâ”da bu sûretleri îcâd etti. Ve işte bu sûretle, İlâh ile me'lûh ve Rab ile merbûb ve Hâlık ile mahlûk aralarında nisbet zâhir olmakla, [10/47] binnetîce âlem için neseb-i ilâhî sahîh oldu. Ve suver-i âlemin vücûdu ve bilcümle sıfâtı, Hakk'ın vücûd ve sıfâtı olduğundan, bunlar Hakk'a mün-tesib olmuş oldular.

Binâenaleyh “mâddiyyûn” dediğimiz hükemânın “mâdde” ve “kuvvet” nâmlarıyla iki vücûd isbât edip kâffe-i suver-i âlemin, müstakil farzettikleri bu iki vücûda mensûbiyetlerini iddiâ etmeleri, ukûlün mahsûl-i dalâlet ve

339 Burada ortak anlam ifâde eden *neseb* ve *nisbet* kelimelerine bağlı olarak nisbetin çoğulu olan *niseb* ve aynı kökten türeyen *intisâb* arasında bir anlam ortaklığı kurulduğu anlaşılmaktadır. Bu türlü bir anlatım aşağıda gelecek olan neseble ilgili hadisin İbnü'l-Arabî tarafından yapılan izahında da görülmektedir. Ayrıca İbnü'l-Arabî, *Fütûhât*'ın 454. bâbında *neseb* kelimesinin bu yönüyle ilgili açıklamalar yapmıştır. Ahmed Avni Bey ise kelimeyi daha çok *niseb* şeklinde benimsemiş görmektedir.

hayretidir. *Mesnevî*:

عقل جزوی عقلِ استخراج نیست	جز پذیرای فن و محتاج نیست
قابلِ تعلیم و فهم است این خرد	لیک صاحبِ وحی تعلیمش دهد
جمله حرفتها یقین از وحی بود	اول او لیک عقل او فزود
هیچ حرفت را بین کاین عقلِ ما	تاند او آموخت بی هیچ اوستا
گر چه اندر فکر موی اشکاف بد	هیچ پیشه رام بی استا نشد
دانشِ پیشه از این عقلِ ار بدی	پیشه‌ی بی اوستا حاصل شدی

Tercüme ve îzâh: Akl-ı cüz'î, akl-ı istihrâc değildir. Fenni kabûl etmek-ten ve muhtâc-ı ta'lîm olmaktan başka bir şeyi yoktur. Ya'ni akl-ı cüz'î, hiç yoktan bir şeyi istihrâc edemez. Bir sâhib-i fennin ta'lîmine muhtacdır. Bu akıl ancak taallüm ve fehme kâbildir. Lâkin ona bir sâhib-i vahy ta'lîm etmelidir. Muhakkaktır ki, evvelen bütün hıref ve sanâyi' vahy-i ilâhîden zuhûra geldi. Fakat sonra akıl onu ziyâdeleştirdi. Meselâ kumaş dokuması-nı Hz. Şî't (a.s.) ihdâs etti. Velâkin pek ibtidâî bir hâlde idi. Fakat bugüne kadar, her bir akıl sâhibi bir şey ilâve etti. Kumaş nesci bugünkü hâl-i mükemmeliyyete geldi. Ve kezâ yazı yazmayı ve iğne ile elbise dikmeyi Hz. İdrîs vaz'etti. Akıl sâhibi üstâdlar tedricen onu ikmâl ettiler. Bak ki bu bizim aklımız, hiç üstâdsız san'at öğrenebilir mi? Vâkıâ bizim aklımız fikirde mû-şikâftır ve kılı kırk yarar. Maahâzâ hiçbir san'at üstâdsız bize münkâd olmadı. Eğer bu akl-ı cüz'înin hıref ve sanayi'in hiç yoktan icâdına vukûfu olsa idi, üstâda hâcet kalmaksızın bir san'at zuhûra gelirdi.³⁴⁰ [10/48]

Binâenaleyh bugünkü terakkiyât-ı fenniyyenin düstûr-i ibtidâîleri, sâhib-i vahy olan enbiyâ-yı ızâm hazarâtı tarafından vaz'olunmuş ve ukûl-i cüz'îyye ânen-fe-ânen tevsî' ederek tezyîd etmiştir; ve bundan sonra da peyderpey tezâyüd edecek ve derece-i kemâle vâsıl olacaktır. Fakat hilkat-i eşyâdan maksûd mârifet-i Hak olduğundan, her nebî vaktinde, hakâyık-ı ilâhiyyeyi ümmetle-rinin isti'dâdlarına göre, fûnûn-i sâire hakkındaki düstûrlardan daha vâzih bir sûrette teblîğ ettiler. Ve vüs'at-i isti'dâd husûsunda âhir zamân nebîsinin üm-meti ümem-i sâlifeye tekaddüm ettiklerinden, (S.a.v.) Efendimiz'e vahyolu-nan Kur'ân-ı azîmü'ş-şân, kâffe-i hakâyık-ı ilâhiyyeyi câmi' oldu. Ve husûsiyle

340 Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, VII, s. 374-375 (beyit: 1295-1300).

bu *Fusûsu'l-Hikem* lübb-i Kur'ân'ı muzhir olduğundan, bu hakâyıkın zuhûru, izn-i Resûlullâh (s.a.v.) ile, Hz. Şeyh-i Ekber (r.a.) zamânında derece-i kemâli buldu. Binâenaleyh ukûl-i cüz'îyye vahye ittibâdan tebâüd edince, hakâyık-ı eşyâya nasıl muttali' olur? Şübhe yoktur ki, mâddiyyûnun düştüğü çâh-ı hayret ve dalâlete düşer. Yâ Rab, bizi ukûl-i cüz'îyyenin şerrinden muhâfaza eyle!

فَقَالَ: «الْيَوْمَ أَضَعُ نَسَبَكُمْ وَأَرْفَعُ نَسَبِي.» أَيُّ أَخَذَ عَنْكُمْ أَنْتَسَابَكُمْ إِلَى أَنْفُسِكُمْ وَأَرَدَكُمْ إِلَى أَنْتَسَابِكُمْ إِلَيَّ.

İmdi, “Bugün sizin nesebinizi ben vaz’ederim; ve benim nesebimi ben ref’ederim”;³⁴¹ ya’ni sizin nefsinize olan intisâbınızı ben sizden ahzeylerim; ve sizin bana olan intisâbınıza sizi reddederim, dedi.

Ya’ni Resûl (a.s.) Hak’tan hikâye tarîkiyle buyurur ki: Bilocümle taayyûnâtın fânî olduğu yevm-i kıyâmette sizin nefsinize ve zevâtınıza olan intisâbınızı sizden alıp, zevâtınız zâtullah ve sıfâtınız sıfâtullâh ve ef’âliniz ef’âlullâh olmak için, sizi Bana mensûb kılarım. Binâenaleyh siz Hak’ta fânî ve onunla bâkî olursunuz. İşte bugün, ya’ni yevm-i kıyâmet-i kübrâ, Hak’ta “fenâ” hâlimden ibârettir. Zîrâ nefse intisâb, taayyûn mevcûd iken mümkün idi. Buz gibi donmuş olan bu vücûd-ı müteayyin, şems-i zâtın tecellîsiyle eridiği vakit [10/49] “ben” ta’bîrinin taalluk edeceği bir nokta-i istinâd kalmaz. Bir buz kütlesi, nasıl ki eriyip suya münkalib ve ondan fânî olarak sıfâtı suyun sıfâtı olursa, bu taayyûnât dahi öylece Hak’ta fânî olurlar. Nitekim Hak Teâlâ Kur’ân-ı Kerîm’de, îmân eden sehare-i Fir’avn’dan hikâyeten beyân buyurur: قَالُوا لَا ضَيْرَ إِنَّا إِلَىٰ رَبِّنَا مُنْقَلِبُونَ (Şuarâ, 26/50) [Dediler ki: “Zararı yok, şübhesiz ki biz Rabb’imize münkalibiz.”] Velhâsıl yevm-i kıyâmette Hak Teâlâ bizim nefsimize olan nesebimizi alıp bizi kendisine mensûb kılar. Nitekim âyet-i kerîmede buyurur: فَإِذَا نُفِخَ فِي الصُّورِ فَلَا أَنْسَابَ بَيْنَهُمْ يَوْمَئِذٍ وَلَا يَتَسَاءَلُونَ (Mü’minûn, 23/101) [Sûra nefholunduğu vakit, mahlûkâtın aralarında nesebler yoktur.]

أَيْنَ الْمُتَّقُونَ؟ أَيُّ الَّذِينَ اتَّخَذُوا اللَّهَ وَقَايَةً فَكَانَ الْحَقُّ ظَاهِرَهُمْ، أَيُّ عَيْنَ صُورِهِمُ الظَّاهِرَةِ.

341 Beyhakî, *Şuabu'l-Îmân*, VII, s. 132; Taberânî, *Mu’cemu'l-Kebîr*, IV, s. 388. Ayrıca bk. *Fütûhât-ı Mekkiyye*, VII, s. 99-100 (454. bâb).

Allâh'ı vikâye ittihâz eden "müttakîler nerededir" ki, Hak onların zâhirleri oldu. Ya'ni onların zâhir olan sûretlerinin "ayn"ı oldu.

Hakk'a müntesib olan suver-i âlemin mezmûmu ve mahmûdu vardır. Mezmûmâtta nefsinin Hakk'a vikâye ittihâz edip onları nefesine nisbet eden; ve kemâlât ve mahmûdâtta, Hakk'ı kendi nefesine vikâye ittihâz ederek onları Hakk'a izâfet eyleyen müttakîler nerededir? Bunların vücûdât-ı zâhireleri kalmamıştır ki, onlar için mekân olsun! Beyit:

*"Sakā-hüm Rabbühüm" hamrin içen aşıklar ey Nakşî
Erer maşûkuna onlar mekândan lâ-mekân söyler³⁴²*

Zîrâ onların eneiyyetleri Hakk'ın eneiyyetinde mahvolup abd-i mahz olmuşlardır. Nitekim Şeyh Nizâmî (k.s.) buyurur. Beyt:

ندارم روا با تو از خویشان که گویم تویی باز گویم که من

Tercüme: "Bu vücûd-ı müteayyininimden "Sensin" dedikten sonra, bir de dönüp "benim" demeyi sana karşı câiz görmem."³⁴³

وهو أعظمُ النَّاسِ وَأَحَقُّه وَأَقْوَاهُ عِنْدَ الْجَمِيعِ.

Ve o müttakî, inde'l-cemî', nâsın a'zamı ve ehakkı ve akvâsıdır. [10/50]

Ya'ni mezmûmâtı kendi nefesine; ve mehâmid ve kemâlâtı Hakk'a nisbet ederek, nefsinin Hakk'a ve Hakk'ı nefesine vikâye ve siper ittihâz eden müttakî, zâten ve sıfaten Hak'ta fânî olduğu için cemî'-i ehlullâh indinde, nâsın a'zamı; ve vahdâniyyet-i zâtiyye ile ittisâflarından dolayı vücûd ve kurbda nâsın ehakkı; ve eli ve ayağı ve sem' ve basarı ve sâir kuvâsı Hakk'ın olduğu için dahi nâsın akvâsıdır. Yaptığını Hak'la yapar. Binâenaleyh ehlullâhın ef'âline i'tirâz Hakk'a i'tirâz olur.

وقَدْ يَكُونُ الْمُتَّقِي مَنْ جَعَلَ نَفْسَهُ وَقَايَةً لِلْحَقِّ بِصُورَتِهِ، إِذْ هُوَ يَتَّهَى الْحَقَّ قُوَى الْعَبْدِ، فَجَعَلَ مُسَمًّى الْعَبْدَ وَقَايَةً لِمُسَمًّى الْحَقِّ عَلَى الشُّهُودِ حَتَّى يَتَمَيَّزَ

342 Beyit Nakşî-i Akkirmânî'ye (v. 1065/1655) âittir. Bk. Atik, *Nakşî Ali Akkirmânî Divânı*, s. 185.

343 Şerefnâme-i Nizâmî-i Gencevî, s. 25 (beyit: 65).

العَالِمُ مِنْ غَيْرِ الْعَالِمِ، ﴿قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أُولُوا الْأَلْبَابِ﴾، وَهُمْ نَاطِرُونَ فِي لُبِّ الشَّيْءِ الَّذِي هُوَ الْمَطْلُوبُ مِنَ الشَّيْءِ.

Vakt olur ki müttakî kendi nefsinin, sûreti ile Hakk'a vikâye eden kimse olur. Zîrâ Hakk'ın hüviyeti abdin kuvâsıdır. Böyle olunca müsem-mâ-yı abdi, müsem-mâ-yı Hak için şühûd üzere vikâye eyledi, tâ ki âlim, gayr-ı âlimden mütemeyyiz olsun. ﴿قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ إِنَّمَا يَتَذَكَّرُ أُولُوا الْأَلْبَابِ﴾ (Zümer, 39/9) ya'ni "Sen de ki, bilenler ile bilmeyenler berâber olur mu? Ancak ülü'l-elbâb tezek-kür eder." Ve onlar şeyin lübbüne nâzırdırlar ki, şeyden matlûb da o lübdür.

Ya'ni müttakî مَا أَصَابَكَ مِنْ حَسَنَةٍ فَمِنَ اللَّهِ وَمَا أَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنْ نَفْسِكَ (Nisâ, 4/79) ya'ni "İyiden sana isâbet eden şey Allah'dan ve fenâdan sana isâbet eden şey dahi nefisindendir" âyet-i kerîmesi hükmüne imtisâlen zemâimi kendi nefsine isnâd edip, teeddüben nefsinin sûret-i zâhiresiyle Hakk'a siper ittihâz eyler; ve mehâmidi Hakk'a izâfet edip, Hakk'ı nefsine siper yapar. Ve müttakînin böyle müsem-mâ-yı abdi ve sûret-i nefsi müsem-mâ-yı Hak için siper ittihâz edişi şühûd üzere vâki' olur; cehle müstened değildir. Zîrâ bilcümle mehâmid ve mezâmmın Hakk'a râci' olduğuna vâkıf olmayıp da onların menbaı, kendi nefsi olduğuna zâhib olan kimseler müşrikler zümresine mülhak olurlar. Çünkü bunlar, kendi [10/51] nefislerini görüp, Hak'tan mahcûb olurlar; ve bu vehim ve zehâb ile biri Hak ve biri de kendi nefisleri olmak üzere iki "fâil" isbât etmiş bulunurlar. Ve mezâmm ve mehâmidin Hakk'a rücûu keyfiyeti **Fass-ı İbrâhîmî**'de geçmiştir.

İmdi cehil ile ef'âli kendi nefislerine isnâd edenler, ister muvahhid ister müşrik olsunlar, bu husûsta ikisi de müsâvîdir. Fakat Hakk'ın "hüviyet"i, abdin sem'i ve basarı ve sâir kuvâsı olduğunu, ve abd zâhir ve Hak bâtın idigini bilen ve kurb-i nevâfil sâhibi olan müttakî, nefsinin sûretini, müşâhede üzerine Hakk'a siper kılar; ve bu şühûd ile bilen, bilmeyenden ayrılır. Nitekim Hak Teâlâ ﴿قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ﴾ (Zümer, 39/9) [Sen de ki, bilenler ile bilmeyenler berâber olur mu?] buyurur. Beyt-i Şeyh

Nizâmî:

مرا نیست از خود حسایی بدست حسایی من از تست چندانکه هست
بد و نیک را از تو آید کلید ز تو نیک و از من بد آید پدید
تو نیکی کنی من نه بد کرده‌ام که بد را حوالت بخود کرده‌ام

Tercüme: “Yedimde, benim kendimin bir hisâbı yoktur. Benim ne kadar hesâbım varsa hep senden sudûr eder. İyinin ve kötünün miftâhı senden gelir. Şu kadar ki senden iyi ve benden kötü zâhir olur. Sen iyilik edersin; ben fenâyı nefsimde havâle ettiğimden dolayı, fenâ yapmışımdır.”³⁴⁴

Ve bu şühûd ve ilm-i sahîh ile muttasıf olanlar, ancak “elbâb” sâhibleridir. Zîrâ onlar, bir şeyin içine nazar ederler; ve o şeyden matlûb olan da onun içidir. Meselâ âkıl indinde matlûb olan cevizin içidir. Ona atf-ı nazar ederse, “iç”i için eder. Fakat etfâl indinde, sermâye-i mel’abe olduğu için, matlûb olan onun kışırıdır. Binâenaleyh “elbâb” sâhibleri, kâffe-i eşyânın [10/52] “lubb”ü olan Hakk’a nâzırlardır; ve bu nazarla bilcümle ef’âlin Hak’tan sudûr ettiğini bilirler. Ve onların kalbleri kemâl-i safvet üzere olduğundan, ilimleri, makâm-ı kudsten vârid olduğu hâl-i safvet üzere kalır. Aslâ evhâm ve hayâlât ve efkâr ve zunûn ile karışmaz; ve o ilim, aklın taallüm ile kazandığı ilme benzemez. Bu sûrette, onların ilimleri keşfi ve zevkî olur. Meselâ menbaından gâyet berrak olarak çıkan bir su, şehir içinden geçen mecrâsına o berraklık ile gelir. Fakat halk o mecrâda ellerini ve ayaklarını vesâireyi yıkayarak o suyu bulandırır. Su şehirden çıkarken gâyet bulanık ve mülevves bir hâle gelir.

İşte tıpkı bunun gibi, aslında vahy-i ilâhî olan hikemiyâtı, ehl-i fikir ve zunûn olan feylesoflar ve ulemâ-i sûret, kendi evhâm ve hayâlâtıyla mezcedip bulandırır. Velhâsıl Hakk’ı bilen bilmeyenden mütemeyyizdir. Onlar eşyânın “lubb”ü olan Hakk’a nâzır olup, hukûk-ı ubûdiyyete ve âdâb-ı rubûbiyyete riâyetkârdırlar; ve gece ve gündüz efendilerinin hizmetinde kâim olurlar; ve umûr-i ademîyye kabîlinden olan nekâyisi ve mezâmâmı nefislerine isnâd ederler.

فَمَا سَبَقَ مُقَصَّرٌ مُجَدًّا، كَذَلِكَ لَا يُمَاتِلُ أَجِيرٌ عَبْدًا، وَإِذَا كَانَ الْحَقُّ وَقَايَةً

344 Şerefnâme-i Nizâmî-i Gencevî, s. 24-25 (beyit: 59-61).

لِلْعَبْدِ بَوَاجِهٍ وَالْعَبْدُ وَقَايَةُ لِلْحَقِّ بَوَاجِهٍ فَقُلْ فِي الْكَوْنِ مَا شِئْتَ، إِنَّ شِئْتَ قُلْتَ
هُوَ الْخَلْقُ، وَإِنْ شِئْتَ قُلْتَ هُوَ الْحَقُّ، وَإِنْ شِئْتَ قُلْتَ هُوَ الْحَقُّ الْخَلْقُ، وَإِنْ
شِئْتَ قُلْتَ لَا حَقَّ مِنْ كُلِّ وَجِهٍ، وَلَا خَلْقَ مِنْ كُلِّ وَجِهٍ، وَإِنْ شِئْتَ قُلْتَ
بِالْحَيَرَةِ فِي ذَلِكَ.

İmdi mukassır olan, mücidd olan kimseyi sebketmez. Kezâlik ecîr abde benzemez. Ve Hak, abd için bir vech ile “vikāye” oldukda; ve abd dahi, bir vech ile Hak için “vikāye” oldukda, sen kevn hakkında ne istersen de! Eğer istersen kevn, halktır dersin; ve eğer istersen kevn Hak’tır dersin. Ve eğer istersen kevn, Hak olan halktır dersin; ve eğer istersen her vecihten Hak değildir dersin; ve eğer istersen her vecihten halk değildir dersin. Ve eğer istersen kevn hakkında “hayret” ile kâil olursun.

Ya’ni “câze, yecûzu”; ve “kâne ve yekûnu” ile âhir ömrüne kadar uğraşan sarf ve zarf ehli [10/53] ve zevâhir-i eşyâ ile mütevağgil olan mukassırın, lübb-i eşyâya nâzır olup tahsîl-i kemâlâtta mücidd olan kimseleri geçemez. Ve bir efendinin ücretle tutulmuş hizmetçisi ile kölesi müsâvî değildir. Zîrâ birinin nazarı ücrete, diğèrininki ubûdiyedir. Binâenaleyh câhilin ameli, cehennemden halâs ve cennete nâil olmak içindir. Âlimin ameli ise, bu fikirlerden ârî olarak, mahzâ ibâdete müstahak olduğundan nâşî, Hakk’a ibâdet etmiş olmak maksadına müsteniddir. Ve abd, umûr-i ademîyye olan kendi sıfâtına taalluk eden nekâyisin ve mezâmmin kendine nisbeti iktizâ ettiğini bilip, onları kendine nisbet ederek nefsinin Hakk’a; ve kezâ umûr-i vücûdiyye olan Hakk’ın sıfâtına taalluk eyleyen mehâmid ve kemâlâtın ona nisbeti muktezî olduğunu bilip, kendinden sudûr eden mehâmid ve kemâlâtı Hakk’a nisbet ederek Hakk’ı kendi nefesine vikāye ve siper ittihâz ettikde; istersen bu kevn ve bu âlem-i halka, zâhir ve sıfât-ı noksâniyyenin mahalli olmak i’tibâriyle “halk” dersin. Ve istersen, bâtın ve sıfât-ı kemâliyye-i Hakk’ın mahall-i zuhûru olmak i’tibâriyle “Hak” dersin. Ve istersen bâtın ve zâhir ve sıfât-ı kemâl ve naksî câmî’ olması i’tibâriyle “Hak olan halktır” dersin. Ve istersen “Zâhir cihetinden Hak değildir, çünkü bu cihetle halktır; ve bâtın cihetinden halk değildir, çünkü bu cihetten Hak’tır” dersin. Ve istersen bu kevn hakkında “hayret”le kâil olup Cenâb-ı

Sıddık-ı Ekber (r.a.)'ın buyurduğu vech ile اَلْعَجْزُ عَنْ دَرْكِ الْاِدْرَاكِ اِدْرَاكٌ [İdrâkin idrâkinden acz, idrâktir.] dersin. Zîrâ kevne bakıp sıfât-ı acz ile muttasıf olduğunu ve kendisinde hâl-i infîâl bulunduğunu görür, “Hak” diyemez; ve sıfât-ı kudretle muttasıf bulunduğunu ve kendisinde fâiliyet olduğunu görür, “halktır” diyemez, “hayret”e düşer. Nitekim Hz. Şeyh (r.a.) *Fütûhât-ı Mekkiyye*’nin evâilinde buyururlar: [10/54] Şiir:

الرَّبُّ حَقٌّ وَالْعَبْدُ حَقٌّ فَيَا لَيْتَ شَعْرِي مِنَ الْمُكَلَّفِ
إِنْ قُلْتُ عَبْدٌ فَذَاكَ مَيِّتٌ وَإِنْ قُلْتُ حَقٌّ فَأَيْنَ يُكَلَّفِ

Tercüme “Rab Hak’tır; ve nazar-ı hakîkatle bakılınca abd de Hak’tır. Mükellefin kim olduğuna şuûrum ve vukûfum ola idi ne olurdu! Eğer abddir desem, o ölüdür ve yoktur; ve eğer Hak’tır desem, teklif olunan nerde?”³⁴⁵

فَقَدْ بَانَتِ الْمَطَالِبُ بِتَعْيِينِكَ الْمَرَاتِبِ.

İmdi, senin merâtibi ta’yîn etmen ile metâlib, zâhir oldu.

Hız. Şeyh (r.a.) bâlâda “Biz âyât ve ahâdiste, Hak hakkında tahdîdden gayrı bir şey görmedik” buyurmuş ve bu bahsi tavzîh için, merâtib-i müteayyineyi beyân eylemiş idi. Çünkü her bir mertebenin taayyünüyle bir matlab zâhir olur. Şimdi de bu “tahdîd” bahsinin itmâmına rücû’ edip buyururlar ki:

وَلَوْلَا التَّحْدِيدُ مَا أَخْبَرَتِ الرُّسُلُ بِتَحَوُّلِ الْحَقِّ فِي الصُّوَرِ وَلَا وَصَفَتْهُ بِخَلْعِ
الصُّوَرِ عَنْ نَفْسِهِ.

Ve eğer tahdîd olmasa idi, sûretlerde Hakk’ın tahavvülünü, resûller ihbâr etmezler idi; ve Hakk’ın kendi nefsinden, sûretleri hal’ etmekle, O’nu vasfeylemezler idi

Yâ’ni Hak, eşyânın “ayn”ı olması, tahdîdi mûcib olur. Zîrâ eşyâ suver-i mahdûdeden ibârettir. Eğer nefs-i emrde, Hakk’ın “tahdîd”ine cevâz olmasa idi, peygamberler, Hakk’ın sûretlerde tahavvülünden haber vermezler idi. Nitekim (S.a.v.) Efendimiz buyurmuşlardır: [10/55] اَنَّ الْحَقَّ يَتَجَلَّى يَوْمَ

345 Son mısra Osman Yahyâ’nın *Fütûhât* tahkîkinde şöyledir: [أَوْ قُلْتُ رَبُّ أَنَّى يُكَلَّفُ].

الْقِيَامَةِ لِلْخَلْقِ فِي صُورَةٍ مُنْكَرَةٍ فَيَقُولُ: أَنَا رَبُّكُمْ الْأَعْلَى. فَيَقُولُونَ: نَعُوذُ بِاللَّهِ مِنْكَ، فَيَتَجَلَّى فِي صُورِ عَقَائِدِهِمْ فَيَسْجُدُونَ لَهُ ya'ni "Hak Teâlâ hazretleri, yevm-i kıyâmette halka bir münker sûretinde tecellî edip: "Ben sizin Rabb-i a'lânızım" der. Halk ise, senden Allâh'a sığınırız derler. Hak ba'dehû onların i'tikâdları sûretinde tecellî eyler. O vakit o sûrete secde ederler."³⁴⁶ İmdi "münker" bir sûret-i mahdûde olduğu gibi, halkın i'tikâd-ı muhayyeli dahi birer sûret-i mahdûdedir. Hak bu sûretlerde mütecellî olunca, mahdûd olmak lâzım gelir. Binâenaleyh (S.a.v.) Efendimiz'in bu hadîs-i sahîhlerinde, Hakk'ın suver-i mahdûde ile mahdûd olduğu ihbâr buyurulmuş olur. İşte ârifler bu ihbârdan dolayı, sûretlerde Hakk'ın zâhir olduğunu bilmişlerdir.

Şiir:

فَلَا تَنْظُرُ الْعَيْنُ إِلَّا إِلَيْهِ وَلَا يَقَعُ الْحُكْمُ إِلَّا عَلَيْهِ

İmdi, göz onun gayrına nazar etmez; ve hüküm, onun gayrı üzerine vâki' olmaz.

Ya'ni vücûdda, göz ancak Hakk'a nazar eder; ve hüküm ancak Hak üzerine vâki' olur. Zîrâ vücûdda O'ndan başka bir mevcûd yoktur ki görülebilirsin; ve üzerine de bir hüküm lâhik olsun. Binâenaleyh râî ve mer'î ve hâkim ve mahkûmün-aleyh hep Hak'tır. Rubâî:

*Ben bilmez idim gizli ayân hep Sen imişsin
Tenlerde vü canlarda nihân hep Sen imişsin
Sen'den bu cihân içre nişân ister idim ben
Âhir bunu bildim ki, cihân hep Sen imişsin*³⁴⁷

فَنَحْنُ لَهُ وَبِهِ فِي يَدَيْهِ وَفِي كُلِّ حَالٍ فَإِنَّا لَدَيْهِ

346 Krş. Buhârî, "Rikâk", 52; Müslim, "İmân", 81; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, XIV, s. 650 vd. Ahmed Avni Bey *Fusûs* şârihlerinin mânen aktardığı rivâyeti burada Câmi'deki şekliyle almıştır. Krş. Câmi, *Şerhu Fusûsü'l-Hikem*, s. 263.

347 Bu şiir Câmi'ye âit bir rubâînin manzum tercümesidir. *Dîvân*'da ve *Levâmî*'de geçen (*Dîvân-ı Câmi*, I, 864; *Mecmûa-i Molla Câmi*, s. 141) rubâînin Farsça aslı şöyledir:

در دیده عیان تو بودۀ من غافل در سینۀ نهان تو بودۀ من غافل
خود جملہ جہان تو بودۀ من غافل عمری ز جہان ترا نشان می جستم

Mehmed Tâhir Bey, manzûm tercümenin Samtî Dede'ye (v. 1040/1630) âit olduğu belirtir. Bk. *Osmanlı Müellifleri*, II, 280-281. Ahmed Avni Bey ise bu man-

Böyle olunca, biz O'nun içiniz; ve O'nun iki elinde O'nunlayız; ve her bir hâl içinde O'nun indindeyiz.

Ya'ni bizim vücûdumuz O'nun içindir. Çünkü O bizim sûretlerimizde zuhûr etti; ve biz O'nunla [10/56] mevcûduz. O'nun iki elinde O'na tâbi-iz. Bizim nâsiyemizden tutup bizde tasarruf eder. İyi ve kötü her bir hâlde biz, kurb-i mutlak ve mukayyed ile onun nezdinde hâzırız; ve O'ndan münfek değiliz. Nitekim Hak Teâlâ buyurur: *وَهُوَ مَعَكُمْ أَيْنَ مَا كُنْتُمْ* (Hadîd, 57/4) [Nerede olur iseniz O sizinle berâberdir.]

ولِهذا يُنكَرُ وَيُعَرَفُ وَيُنْزَهُ وَيُوصَفُ.

Bunun için inkâr olunur ve bilinir; ve tenzîh kılınır ve vasfolunur.

Ya'ni Hak, mahdûd olan muhtelif sûretlerde zâhir olduğu için inkâr olunur. Çünkü câhil, Hakk'ı cemî'-i mezâhirde müşâhede edemediğinden, Hak Teâlâ, onun tahayyül ettiği sûrete mugâyir olarak tecellî edince, Hak değildir, diye inkâr eder. Ve Hak bu sebebdan nâşî ma'rûf olur. Çünkü câhil Hakk'ın i'tikâdına muvâfık olan sûrette tecellîsinde, bu Hak'tır, der. Ve ârif ise, Hakk'ı cemî'-i suverde müşâhede ettiğinden, Hak cemî'-i mezâhirde ârif indinde ma'rûf olur. Ve yine bu sebebdan dolayı, Hak tenzîh olunur. Zîrâ Hak her ânda bir şânda ve bir sûrette tecellî ettiğinden ve O'nun bir sûret-i muayyenesi olmadığından, ârif O'nu sûretlerden tenzîh eder. Ve câhil ise, i'tikâdına muvâfık sûretle zuhûrdan onu tenzîh edip, Hak cisim değildir, cevher değildir ve araz değildir, gibi sözler söyler. Bu münezzih-i câhilin hâlidir. Çünkü cisim, cevher ve araz denilen şeyler vücûd-ı Hak'ta dâhildir. Bunlar Hakk'ın vücûdunun gayrı olsa, iki vücûd olmak lâzım gelir. Ve kezâ bu sebebdan nâşî Hak vasfolunur. Zîrâ Hakk'ın Hayât, İlim, Sem', Basar, İrâde ve Kudret ve Kelâm gibi sıfatları vardır ki, halk ile kendi beyinde müşterektir. Müşebbih O'nu o sıfatlar ile vafeder. [10/57]

فَمَنْ رَأَى الْحَقَّ مِنْهُ فِيهِ بَعَيْنُهُ فَذَلِكَ الْعَارِفُ.

zûm tercümenin Samtî Dede'ye âit olduğunu söylemekle birlikte rubâîyi Mevlânâ'ya atfeder. Bk. *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, XIII, 140. Rubâî bu şekliyle Nev'î'ye (v. 1007/1599) âit kabul edilmektedir. Bk. Nev'î, *Divan*, s. 583. Ayrıca bk. Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s. 229.

İmdi Hakk'ı Hak'tan, Hak'ta, çeşm-i Hak ile gören kimse Hakk'ı ârifdir.

Ya'ni bir kimse vücûd-ı mutlak-ı Hak'tan kendi sûreti üzere zâhir olan Hakk'ı, Hakk'ın vücûdunda, çeşm-i Hak ile görse, o kimse Hakk'ı ârif olur. Nitekim Cenâb-ı Nizâmî buyurur:

نشاید ترا جز بتو یافتن عنان باید از هر طرف تافتن

Tercüme: “Sen'i, Sen'in gayrınla bulmak olmaz; dizgini her taraftan çevirmek lâzımdır.”³⁴⁸

وَمَنْ رَأَى الْحَقَّ مِنْهُ فِيهِ بَعَيْنٍ نَفْسِهِ فَذَلِكَ غَيْرُ الْعَارِفِ.

Ve Hakk'ı Hak'tan, Hak'ta, kendi nefsinin gözüyle gören kimse, gayr-ı ârifdir.

Ya'ni bu kimse vücûd-ı mutlak-ı Hak'tan, kendi sûreti üzere zâhir olan Hakk'ı, Hakk'ın vücûdunda görür, ammâ nefsinin gözüyle görür. Hâlbuki çeşm-i Hak'tan gayrı, O'nu bir göz göremez. Maahâzâ böyle olan kimse câhil değildir. Çünkü Hakk'ı Hak'tan, Hak'ta ârif olmuştur. Ancak ârif-i kâmil değildir.

وَمَنْ لَمْ يَرَ الْحَقَّ مِنْهُ وَلَا فِيهِ وَانْتَظَرَ أَنْ يَرَاهُ بَعَيْنٍ نَفْسِهِ فِي الْآخِرَةِ فَذَلِكَ الْجَاهِلُ.

Ve Hakk'ı Hak'tan ve Hak'ta görmeyip de, nefsinin gözüyle âhirette görmeye muntazır olan kimse câhildir.

Zîrâ bu kimse Hakk'ı bu âlemde müşâhede edemedi; ve Hakk'ın ve Resûl'ün hitâbını anlayamadı. Nitekim buyrulur: وَمَنْ كَانَ فِي هَذِهِ أَعْمَى (İsrâ, 17/72) ya'ni “Burada a'mâ olan kimse âhirette de a'mâdır.” Vâkıâ bu âyet-i kerîmenin ma'nâsı sûret-i umûmiyyede küffâr içindir. [10/58] Fakat seyr-i enfûsî husûsiyeti i'tibâriyle kâffe-i mü'minlere de şâmilidir. Binâenaleyh hakikatte körlükten kurtulanlar ancak âriflerdir. Maahâzâ Hakk-ı mutlakdan, kendi sûreti üzere zâhir olan Hakk'ı Hakk'ın vücûdunda görmeyip de, âhirette çeşm-i Hak ile görmeğe muntazır olan kimse, câhillere zümresine lâhik olamaz. Çünkü o kimse, Hakk'ın ancak

³⁴⁸ Şerefnâme-i Nizâmî-i Gencevî, s. 26 (beyit: 99).

çeşm-i Hak ile müşâhede olunabileceğini bilmiştir. Şu kadar ki bu âlemde kendisine gaflet ve hicâb müstevlî olduğundan, gâfilîn ve mahcûbîn zümresine dâhil olmuştur.

وَبِالْجُمْلَةِ فَلَا بُدَّ لِكُلِّ شَخْصٍ مِنْ عَقِيدَةٍ فِي رَبِّهِ يَرْجِعُ بِهَا إِلَيْهِ وَيَطْلُبُهُ فِيهَا.

Velhâsıl her bir şahıs için, Rabb'i hakkında bir akîde lâzımdır ki, onun ile O'na rücû' ede ve O'nu onda taleb eyleye!

Ya'ni beyân olunan hakâyıkın hâsılı ve netîcesi budur ki: Her bir şahsın kendi Rabb'ini bir i'tikâd-ı mahsûs ile tasavvur ve tahayyül etmesi lâzımdır, tâ ki o kimse, o i'tikâd ile Rabb'ine rücû' etsin ve Rabb'ini o i'tikâd sûretinde taleb eylesin!

فَإِذَا تَجَلَّى لَهُ الْحَقُّ فِيهَا عَرَفَهُ وَأَقَرَّ بِهِ، وَإِنْ تَجَلَّى لَهُ فِي غَيْرِهَا أَنْكَرَهُ وَتَعَوَّذَ مِنْهُ، وَأَسَاءَ الْأَدَبَ عَلَيْهِ فِي نَفْسِ الْأَمْرِ، وَهُوَ عِنْدَ نَفْسِهِ أَنَّهُ قَدْ تَأَدَّبَ مَعَهُ، فَلَا يَعْتَقِدُ مُعْتَقِدُ إِلَهًا إِلَّا بِمَا جَعَلَ فِي نَفْسِهِ، فَالِإِلَهِ فِي الْاِعْتِقَادَاتِ بِالْجَعْلِ، فَمَا رَأَوْا إِلَّا نُفُوسَهُمْ وَمَا جَعَلُوا فِيهَا.

İmdi Hak o şahsa i'tikâdının sûretinde tecellî ettiği vakit, o şahıs Hakk'ı bilir ve O'na ikrâr eder. Ve eğer Hak, o sûretin gayrısında tecellî etse, onu inkâr edip ondan istiâze eyler; ve nefis-i emrde, Hak üzere edebi isâet eder; ve hâlbuki o şahıs, kendince, Hak ile müte-eddeb olduğunu vehmeyler. Binâenaleyh bir mu'tekid, ancak nefsinde îcâd eylediği şeyle, İlâh'a i'tikâd eder. [10/59] Böyle olunca İlâh, i'tikâdâtta ca'l ve îcâd iledir. Binâenaleyh mu'tekidler, ancak nefislerini ve nefislerinde ca'l ve îcâd ettikleri şeyi gördüler.

Ma'lûm olsun ki, erbâb-ı şühûdun gayrı olan her bir şahsın, zihninde tasavvur edip i'tikâd ettiği birer İlâh vardır. Onlar, bulundukları muhît içinde sigar-i sinnlerinden beri, İlâh hakkında işittikleri ve okudukları evsâfî bir araya toplayıp, bunların hey'et-i mecmûasından, zihinlerinde birer İlâh tasavvur ve tahayyül ederler. Bu sûret onların kendi nefislerinde, yine kendi nefislerinden îcâd ettikleri ilâhdır. Ve onlar kendilerince, işte İlâh böyledir ve böyle olmak lâzım gelir, derler... Ve onların taabbüdü bu sûredir. Hâlbuki o sûreti, nefislerinde, yine kendi nefislerinden îcâd ettikleri

için bu ilâh-ı mu'tekadları nefislerinin “ayn”ı olur. Binâenaleyh nefislerine tapmış olurlar. Bu ise putperestlikten başka bir şey değildir. Aralarında şu kadar fark vardır ki, putperestlerin putu zâhir olduğu için herkes görür; bunların putu gizlidir, yalnız kendilerine mahsustur. Ve bunların bahis ve cidâllerindeki ma'nâ ancak ilâh-ı muhayyellerini yekdiğerine kabûl ettirmekten ibârettir; ve her birisi kendi hayâlinin diğeri üzerinde hükümrân olmasını ister.

Fakat erbâb-ı şühûd böyle değildir. Onların kulûbu, zunûn-i akliyye ve akâid-i vehmiyyeden sâfidir. Bu zevât-ı hakikat-meâb, İlâh'ın min-haysü'z-zât, taayyün ve takayyüd kabûl etmeyeceğini, velâkin esmâ ve sıfât haysiyyetle, sûret-i muhtelifede tecelliyâtı bulunduğunu bilirler; ve bir i'tikâd-ı hâs ile mukayyed olmayıp, O'nu her şeyde müşâhede ederler.

Evvelki tâife sûre-i İhlâs'ı okuyup ma'nâsına muhâlefet ederler. Ya'ni Hak, kimseden doğmadığı hâlde onlar nefislerinden tevlîd ve îcâd ederler; ve bu sûret-i muhayyelelerini Hakk'a küfüvv ittihâz etmiş olurlar. İkinci tâife ise, ne hâdisten tevlîd ve îcâd ederler ve ne de küfüvv ittihâz eylerler. [10/60]

İmdi Hak, ehl-i i'tikâda, hayâllerindeki sûrete muvâfık olarak tecellî ettiği vakit onu kabûl edip mukırr olurlar; ve o sûretin hilâfında olarak vâki' olan tecellî-i Hakk'ı inkâr edip ondan Hakk'a sığınır; ve hakikatte, Hakk'a karşı sû'-i edebde bulundukları hâlde, bu inkârlarıyla muhâfaza-i edeb ettiklerini zanneylerler. Maahâzâ Hak, suver-i hâriciyye ve zihniyyenin kâffesinde mütecellî olduğundan, onların i'tikâd ve tahayyül eyledikleri sûretlerde tecellî eden dahi Hak'tır. Onların sû'-i edebleri, Hakk'ı o sûrete münhasır kılmış olmalarından münbaistir.

فَانْظُرْ مَرَاتِبَ النَّاسِ فِي الْعِلْمِ بِاللَّهِ، هُوَ عَيْنُ مَرَاتِبِهِمْ فِي الرُّؤْيَةِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ.

İmdi nâsın ilm-i billâhda olan mertebelerine nazar eyle! O, yevm-i kıyâmette rü'yet hakkında, onların mertebelerinin “ayn”ıdır.

Zîrâ rü'yet, ancak tecellî hasebiyledir; ve tecellî ise, ilm-i billâh mikdârına göredir. Ve nâsın dünyâda ilm-i billâhdaki mertebeleri ne ise, yevm-i kıyâmette rü'yet hakkındaki mertebeleri dahi o mertebelerinin “ayn”ıdır.

Ve ilm-i billâh dahi ancak isti'dâdât hasebiyledir. İsti'dâdât ise mütefâvittir; ve bu tefâvütün nihâyeti yoktur. Binâenaleyh yevm-i kıyâmette rûyet de bu tefâvüt hasebiyle vâki' olur.

وَقَدْ أَعْلَمْتُكَ بِالسَّبَبِ الْمَوْجِبِ لَذَلِكَ، فَإِيَّاكَ أَنْ تَتَّقِيَدَ بِعَقْدٍ مَخْصُوصٍ وَتَكْفُرَ
بِمَا سِوَاهُ، فَيُقَوِّتُكَ خَيْرٌ كَثِيرٌ، بَلْ يُقَوِّتُكَ الْعِلْمُ بِالْأَمْرِ عَلَى مَا هُوَ عَلَيْهِ.

Ve ben sana, tefâvüt-i merâtibi mûcib olan sebebi i'lâm ettim. İmdi sen sakın ki, bir akd-i mahsûs ile mukayyed olasın ve onun gayrını inkâr edesin! Böyle olunca, seni hayr-ı kesîr fevteder. Belki ilim, nefsi emrde üzerinde bulunduğu emr ile seni fevteder. [10/61]

Ya'ni kıyâmette Hakk'ı görmek husûsunda herkesin mertebeleri başka başka olmasını mûcib olan sebebi sana bildirdim; ve o sebep dahi herkesin kendi hayâlinde tasavvur ettiği birer akîde-i mahsûsa idi. Bunu anladıktan sonra, sakın sen dahi böyle bir i'tikâd-ı mahsûsta bağlanıp kalma; ve bir sûret-i hayâliyyeye kapılıp, suver-i sâireyi bu hayâl ile örtme! Eğer kendi zann-ı aklîni ve i'tikâd-ı vehmîni hakikat farzedip, bu zan ve i'tikâdının hâricinde kalan sûretlerde Hakk'ın tecellîsini inkâr edersen hayr-ı kesîrden mahrûm olursun. Ve Hak hakkındaki zevkin dar bir sâhaya münhasır kalır ve kalil olur. Niçin mahz-ı hayır olan ilm-i ilâhîdeki zevkin çoğunu bırakıp azı ile iktifâ edeceksin? Belki bu hasr ve takyîd sebebiyle emri, hakîkati üzere bilmekten mahrûm olursun. Ve أَفَرَأَيْتَ مَنِ اتَّخَذَ إِلَهَهُ هَوَاهُ وَأَضَلَّهُ اللَّهُ عَلَىٰ (Câsiye, 45/23) [O kimseyi gördün mü ki hevâ-yı nefsânîsini ilâh ittihâz etti? Ve Allâh Teâlâ onu ilim üzerinde idlâl etti. Kulağını ve kalbini mühürledi. Gözü üzerine de bir perde kıldı.] âyet-i kerîmesinde tavsîf buyurulan zümreye dâhil olmandan korkulur. Çünkü sen akîdeni nefsinde icâd ettiğin cihetle, o sûret nefsinin “ayn”ı olur; ve sen hevâsını ilâh ittihâz edenlerden olursun; ve bu ilmin, dalâletini ve şaşkınlığını mûcib olur; ve Hak bu sûretle sem'ini ve kalbini mühürler. Artık muhakkikînin ulûm-i zevkiyyeleri kulağına girmez ve kalbine te'sîr etmez olur; ve gözüne bu hasr ve tahsîsin perde olur; suver-i sâirede Hakk'ın tecellîsini müşâhede edemezsin; ve müşâhede edenleri de inkâr edersin.

فَكَرُّنْ فِي نَفْسِكَ هَيُولَى لِصُورِ الْمُعْتَقَدَاتِ كُلِّهَا، فَإِنَّ الْإِلَهَ تَعَالَى أَوْسَعُ وَأَعْظَمُ
 مِنْ أَنْ يَحْضُرَهُ عَقْدٌ دُونَ عَقْدٍ، فَإِنَّهُ يَقُولُ: ﴿فَأَيُّنَا تَوَلَّوْا فَتَمَّ وَجْهُ اللَّهِ﴾، وَمَا
 ذَكَرَ أَيُّنَا مِنْ أَيْنٍ، وَذَكَرَ أَنَّ تَمَّ وَجْهَ اللَّهِ، وَوَجْهَ الشَّيْءِ حَقِيقَتُهُ، فَتَبَّهَ بِهَذَا
 قُلُوبَ الْعَارِفِينَ، لَا تَشْتَغِلُهُمُ الْعَوَارِضُ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا عَنْ اسْتِحْضَارِ مِثْلِ
 هَذَا، فَإِنَّهُ لَا يَدْرِي الْعَبْدُ فِي أَيِّ نَفْسٍ يُقْبَضُ، فَقَدْ يُقْبَضُ فِي وَقْتِ غَفْلَةٍ،
 فَلَا يَسْتَوِي مَعَ مَنْ قُبِضَ عَلَى حُضُورٍ.

Böyle olunca sen, mu'tekadât sûretlerinin hepsi için, kendi nefsinde
 “heyûlâ” ol! Zîrâ İlâh Teâlâ, [10/62] bir âkd diğer âkdî hasretmekten,
 evsa' ve a'zamdır. Çünkü Allah Teâlâ ﴿فَأَيُّنَا تَوَلَّوْا فَتَمَّ وَجْهُ اللَّهِ﴾ (Bakara,
 2/115) ya'ni “Ne tarafa dönerseniz orada Hakk'ın vechi zâhirdir” bu-
 yurdu; ve bir ciheti bir cihetten zikretmedi; “vechullâh”ın her yerde
 olduğunu zikretti; ve şeyin “vech”i onun “hakîkat”idir. İmdi Hak Teâlâ
 bu kelâm ile, âriflerin kalblerine tenbîh eyledi, tâ ki hayât-ı dünyâda,
 avâriz onları böyle bir şeyin istihzârından meşgûl etmeye! Zîrâ abd,
 hangi nefeste kabzolunacağını bilmez. Ba'zan vakt-i gaflette kabzo-
 lunur. İmdi huzûr üzere kabzolunan kimse ile berâber olmaz.

Ya'ni sen hiçbir akîde sûretiyle bağlanıp kalma; i'tikâd olunan sûret-
 lerin kâffesi için “heyûlâ”, ya'ni asıl ve mâdde ol! Ve Hakk'ı bir i'tikâd
 sûretine hasretmeyip onu cemî'-i suver-i mu'tekadâtta müşâhede eyle! Zîrâ
 Allah Teâlâ hazretleri o kadar evsa' ve a'zamdır ki, onun hakkındaki bir
 i'tikâdın sûreti diğer i'tikâd sûretini hasredemez. Ya'ni bir i'tikâd sûretine
 şâmilidir ve diğer i'tikâd sûretine şâmil değildir, diyemezsin. O ne kadar
 i'tikâd sûretleri varsa kâffesinde mütecellîdir. Ve maahazâ onun tecellisi bu
 sûretlerin kâffesinde münhasır değildir. Çünkü bu sûretler mukayyedir,
 Hak ise mutlaktır. Bunun için Hak Teâlâ “Yüzünüzü nereye dönerseniz
 vechullâh orada zâhirdir” (Bakara, 2/115) buyurdu. Yoksa “vechullâh”
 falan cihette görünür, deyip bir ciheti tahsîs etmedi; umûmen her yerde
 olduğunu beyân eyledi. Ve bu kelâm, hayât-ı dünyâda avâriz, ârifleri, her
 cihette vech-i Hakk'ın istihzârından meşgûl etmemek için, onlara tenbîh-
 dir. [10/63] Ya'ni hayât-ı dünyâda, illet ve tedâvî ve açlık ve taâm ve râhat
 ve belâ gibi birçok avâriz vardır ki, bunlar insanı işgâl eder; ve bu iştigâl

sebebiyle Hakk'a teveccüh edemez. Hâlbuki Hak “Her ne tarafa dönerseniz vech-i Hak orada zâhirdir” buyurduğundan, bu tenbîh üzerine ârif, illetine müteveccih olduğu vakit yine Hakk'ı görür. Zîrâ illette de “vechullah” zâhirdir; ve şifâ ve açlık ve taâm ve râhat ve belâda dahi kezâ zâhir olan Hakk'ın “vech”idir.

Zîrâ ârif bu tenbîh ile ikâz edilmemiş olsa, Hak'la hâzır olamaz idi. Hâlbuki abdin hangi nefeste rûhunun kabzolunacağı kendince ma'lûm değildir. İhtimâl ki nâ-marzî ile meşgûl iken kabzolunur; ve vakt-i gaflette gider. Gayra meşgûl iken kabzolunan kimse ile Hakk'a meşgûl olduğu hâlde kabzolunan kimse arasında fark vardır. Zîrâ hadîs-i şerîfte: “Yaşadığınız gibi ölür ve öldüğünüz gibi haşrolunursunuz”³⁴⁹ buyurulmuştur. Binâ-naleyh gayra meşgûl iken kabzolunanlar, gayr ile haşrolunurlar. Velâkin ârif bu tenbîh üzerine her yerde ve her ânda Hakk'ı müşâhede ettiğinden her nefeste Hak ile huzûr üzeredir; ve hangi nefeste kabzolunursa olunsun Hak'la hâzır iken kabzolunur. (Cenâb-ı Hak bu ni'meti ve bu devleti, bu fakîr-i gâfile ve taleb eden bilcümle ihvân-ı dîne nasîb eylesin! Âmin bi-hürmeti Seyyidi'l-mürselîn!)

ثُمَّ إِنَّ الْعَبْدَ الْكَامِلَ مَعَ عِلْمِهِ بِهَذَا يَلْزِمُ فِي الصُّورَةِ الظَّاهِرَةِ وَالْحَالِ الْمُقَيَّدَةِ التَّوَجُّعَ بِالصَّلَاةِ إِلَى شَطْرِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ، وَيَعْتَقِدُ أَنَّ اللَّهَ فِي قِبَلَتِهِ حَالِ صَلَاتِهِ وَهُوَ بَعْضُ مَرَاتِبِ وَجْهِ الْحَقِّ مِنْ ﴿فَأَيْنَمَا تُولُّوا فَثَمَّ وَجْهُ اللَّهِ﴾، فَشَطْرُ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ مِنْهَا، فَفِيهِ وَجْهُ اللَّهِ.

Ondan sonra, abd-i kâmil bunu bilmekle berâber, sûret-i zâhirede ve hâlet-i mukayyede, namazda Mescid-i Harâm tarafına teveccühü lâzım addeder; ve namaz hâlinde, Allah Teâlâ'nın [10/64] onun kiblesinde olduğunu ve Mescid-i Harâm tarafı *وَجْهُ اللَّهِ* (Bakara, 2/115) [Ne tarafa teveccüh ederseniz edin, Allâh'ın vechi vâki'dir.]dan vech-i Hakk'ın ba'zı merâtibi bulunduğunu i'tikâd eyler. İmdi Mescid-i Harâm tarafı o merâtibdendir; ve onda vech-i Hak vardır.

Ya'ni abd-i kâmil, zikrolunan âyet-i kerîme muktezâsınca, “vechullâh”ın

349 Müslim, “Cennet”, 19; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXII, s. 413.

her yerde zâhir olduğunu bilmekle berâber, namaz ile meşgûl olduğu ve bu hâl ile bağlandığı vakit, sûret-i zâhire ve cismiyyesi ile, Kâ'be-i Muazzama tarafına dönmeyi lâzım addeder; ve bu teveccühle berâber onun i'tikâdî bu merkezdedir ki, Allah Teâlâ hazretleri, abd namaz hâliyle mukayyed olduğu esnâda, onun kiblesinde hâzırdır; ve Kâ'be-i Muazzama tarafı, فَأَيْنَمَا تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْهَ اللَّهِ (Bakara, 2/115) [Ne tarafa teveccüh ederseniz edin, Allâh'ın vechi vâki'dir.] âyet-i kerîmesinde beyân buyurulan “vecih”ler mûcibince, vech-i Hakk'ın mertebelerinden bir mertebedir. İşte namaz kılarken ârif-i kâmil bu sûretle mütefekkindir. Şübhe yoktur ki, âyet-i kerîmenin ma'nâ-yı münîfine göre Kâ'be-i Muazzama cânibi vücûh-ı ilâhiyyeden bir vecihdir; ve vech-i Hak orada da mevcûd ve hâzırdır; ve namaz hakkındaki tafsîlât **Fass-ı Muhammedî**'de gelecektir. Beyit:

حاجى برو كعبه ومن طالب ديدار او خانه همى جويد ومن صاحب خانه

Tercüme:

“Hacının matlabı Kâ'be ve benimki didâr

O evin tâlibi olmuş, ben ise sâhibinin”³⁵⁰

وَلَكِنْ لَا تَقُلْ هُوَ هُنَا فَقَطْ، بَلْ قِفْ عِنْدَ مَا أَدْرَكْتَ، وَالزَّمِ الْأَدَبَ فِي
الاسْتِقْبَالَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ، وَالزَّمِ الْأَدَبَ فِي عَدَمِ حَصْرِ الْوَجْهِ فِي تِلْكَ
الْأُيُنْيَةِ الْخَاصَّةِ، بَلْ هِيَ مِنْ جُمْلَةِ أُيُنْيَاتِ مَا تَوَلَّى مُتَوَلِّ إِلَيْهَا، فَقَدْ بَانَ لَكَ
عَنِ اللَّهِ أَنَّهُ فِي أُيُنْيَةِ كُلِّ وَجْهَةٍ.

Velâkin “O, yalnız buradadır” deme; belki idrâk ettiğin şey indinde dur! Ve Mescid-i Harâm cânibine istikbâlde edebi lâzım kıl; ve eyniyet-i hâssada vechin adem-i hasrı husûsunda edeb üzere ol! Belki o cihet, müteveccihin teveccüh ettiği eyniyât cümlesindendir. İmdi muhakkak, Hakk'ın her cihetin eyniyetinde olduğu, sana Allah'dan zâhir oldu. [10/65]

Ya'ni Hakk'ın “vech”i Kâ'be tarafındadır, deyip O'nu bir cihete hasretme; ve idrâk ettiğin şey indinde, ya'ni namazla meşgûl olduğun hâlde Kâ'be tarafına istikbâlde edebi muhâfaza et! Çünkü bu teveccüh emr-i ilâhîdir;

350 Külliyyât-ı Eş'âr ve Âsâr-ı Fârisî-yi Şeyh Bahâyî, s. 77.

ve Resûlullah (s.a.v.)e tebaiyettir. Binâenaleyh sâir vücûh-i ilâhiyyeden yüz çevirip bir veche nâzır olmak, emre imtisâl olduğu için edebdir. İşte bu edeb üzere devâm et! Fakat vech-i Hakk'ı, bir cihet-i mahsûsaya hasretmemek dahi, yine emr-i ilâhî olduğu için, edebdir. Bu edebi de muhafaza edip, bil ki, Hakk'ın tahsîs buyurduğu o cihet, her bir müteveccihin teveccüh ettiği cihât-ı nâmütenâhiyeden bir cihettir. Velhâsıl وَجْهٌ فَتَمَّ تَوَلُّوا فَتَمَّ (Bakara, 2/115) [Ne tarafa teveccüh ederseniz edin, Allâh'ın vechi vâ-kî'dir.] âyet-i kerîmesiyle vech-i Hakk'ın eyniyâtın, ya'ni cihâtın kâffesinde mevcûd olduğu Allah'dan sana zâhir oldu.

وَمَا تَمَّ إِلَّا الْاِعْتِقَادَاتُ، فَالْكُلُّ مُصِيبٌ، وَكُلُّ مُصِيبٍ مُأْجُورٌ، وَكُلُّ مُأْجُورٍ سَعِيدٌ، وَكُلُّ سَعِيدٍ مَرْضِيٌّ عَنْهُ، وَإِنَّ الْبَعْضَ شَقِيٌّ زَمَانًا فِي الدَّارِ الْآخِرَةِ، فَقَدْ مَرَضَ وَتَأَلَّمَ أَهْلُ الْعِنَايَةِ مَعَ عَلِمَانَا بِأَنَّهُمْ سَعْدَاءُ أَهْلِ الْحَقِّ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا، فَمِنْ عِبَادِ اللَّهِ مَنْ تُدْرِكُهُمْ تِلْكَ الْأَلَامُ فِي الْحَيَاةِ الْآخِرَى فِي دَارٍ تُسَمَّى جَهَنَّمَ، وَمَعَ هَذَا لَا يَقْطَعُ أَحَدٌ مِنْ أَهْلِ الْعِلْمِ الَّذِينَ كَشَفُوا الْأَمْرَ عَلَى مَا هُوَ عَلَيْهِ أَنَّهُ لَا يَكُونُ لَهُمْ فِي تِلْكَ الدَّارِ نَعِيمٌ خَاصٌّ بِهِمْ.

Ve i'tikâdâtın gayrı bir şey yoktur. İmdi hepsi musîbdir; ve her musîb me'cûrdur; ve her me'cûr saîddir; ve her saîd marziyyün-anhdır. Her ne kadar ba'zısı dâr-ı âhirette bir zamân şakî olursa da. İmdi süadâ ve ehl-i Hak olduklarına bizim ilmimiz bulunmakla berâber, ehl-i inâyet, hayât-ı dünyâda marîz ve müteellim oldu. Böyle olunca, Allâh'ın kullarından ba'zıları vardır ki, hayât-ı uhrâda, cehennem denilen dârda bu âlâmî idrâk ederler. Bununla berâber, emri hakîkati üzere keşfeden ehl-i ilimden bir kimse, onlar için dâr-ı cehennemde onlara mahsûs bir naîm olmadığını kestirmez.

Ma'lûm olsun ki, eyniyât, ki cihâtтан ibârettir, ba'zısı hissî ve ba'zısı aklîdir; ve aklî olan kısmı i'tikâdâtтан ibârettir; ve her bir akîdede vech-i Hak [10/66] bir sûret-i ma'neviyye ile zâhirdir; ve i'tikâdât ise netîce-i tefekkür olup insana mahsustur. Nitekim Mevlânâ (r.a.) efendimiz buyururlar: *Mesnevî*:

ای برادر تو همان اندیشه‌ای	ما بقى تو استخوان و ریشه‌ای
گر گل است اندیشه تو گلشنی	ور بود خاری تو هیمة گلشنی

Tercüme: “Ey birâder sen, ancak düşüncesin, fikirden ibâretsin; bâkî kalan kısmın kemik ve elyâftır. Eğer endişen gül ise sen gülşensin, eğer diken ise sen külhanlık odunusun.”³⁵¹

Binâenaleyh kulûb-ı mu'tekidînin teveccüh ettiği cihât-ı ma'nevîyyede, i'tikâdâtan gayrısı yoktur. Şu hâlde mu'tekid olanların hepsi i'tikâdlarında isâbet etmiştir. Çünkü onların her birisi vücûh-ı Hak'dan bir vech-i hâssa i'tikâd eder; ve i'tikâdında musîb olunca o, me'cûrdur. Zîrâ bu i'tikâd-ı hâssı hasebiyle, onun vech-i mutlaktan bir nasîbi vardır. Ve her me'cûr ise saîddir; ve rızâ ile saâdet **Fass-ı İsmâîlî**'de tafsîl olunmuştur. Ve her saîd dahi Rabb-i hâssının indinde marzıyyün-anhdır. Zîrâ o Rabb-i hâssı, taht-ı terbiyesinde bulunan mazharının nâsiyesini tutup, sırât-ı müstakîmi üzerinde yürütür. Binâenaleyh onun meslekinden ve sülûkünden râzıdır.

Maahâzâ ehl-i i'tikâdın ba'zıları, bu sûretle saîd olmakla berâber لَا يَشِينُ فِيهَا (Nebe', 78/23) [Orada devirler boyunca kalıcıdır.] âyet-i kerîmesi mûcibince dâr-ı âhirette, uzun bir zaman için şakî olurlar; ya'ni azâb-ı hâlisi tadarlar. Çünkü Rabb-i hâslarının müntehâ-yı sırâtı budur; ve isti'dâdları mûcibince kemâlleri, bu sırâtın müntehâsına vusûlden ibârettir. Bizim süadâ olduklarını bildiğimiz, inâyet ehli olan ehl-i Hak, hayât-ı dünyâda [10/67] marîz olup elem çekerler. Fakat onların bu ibtilâları saâdet-i ebediyyelerine zarar vermez. Bunun gibi ehl-i i'tikâddan bir kısmının dahi dâr-ı âhirette mütezzî olmaları ve ehl-i inâyetin âlâmına giriftâr bulunmaları i'tikâdlarında musîb olmalarına kadh vermez; ve ehl-i keşften hiçbir kimse bu akîde sâhiblerinin dâr-ı cehennemde, kendilerine mahsûs bir naîme nâil olmayacaklarını kesip atmaz, ya'ni bu husûsta hükm-i kat'î vermezler.

إِمَّا يَفْقِدَ الْآلِمَ كَانُوا يَجِدُونَهُ، فَارْتَفَعَ عَنْهُمْ، فَيَكُونُ نَعِيمُهُمْ رَاحَتَهُمْ عَنْ وَجْدَانٍ
ذَلِكَ الْآلِمِ، أَوْ يَكُونُ نَعِيمٌ مُسْتَقِيلٌ زَائِدٌ كَنَعِيمِ أَهْلِ الْجَنَّةِ فِي الْجَنَّةِ.

Ya buldukları bir elemin gâib olmasıyladır. İmdi azâb onlardan mürteffî olur. Böyle olunca o elemin bulmaktan onların râhatları, onların naîmi olur. Veyâhud ehl-i cinânın cinânda naîmi gibi, bir naîm-i müstakîl zâid olur.

351 Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, III, s. 93-95 (beyit: 275-276).

Ya'ni ehl-i keşfin kat'iyetle hükmetmediği, ehl-i cehennemin naîmi iki sûretle olur: Ya buldukları ve tattıkları elem gâib olur ve elemin fıkdanıy-
le de azâb kalkar; ve bu sûrette, bu elemi bulmaktan kendilerine sükûn
gelmesi, onların naîmi olur. Ya'ni elemden müsterîh olduklarında, ayn-ı
ni'mete vâsıl olurlar. Veyâhud ehl-i cennetin, cennette nâil oldukları ni'met
gibi, ehl-i cehennem için dahi, cehennemin içinde, müstakill-i zâid olarak
bir naîm hâsıl olur; ve ehl-i cennetin naîmi kendi mizâclarına muvâfık ol-
duğu gibi, ehl-i cehennemin naîmi de onların tabiatlarına münâsib sûrette
olur.

Ma'lûm olsun ki, Hak Teâlâ hazretlerinin وَرَحْمَتِي وَسِعَتْ كُلَّ شَيْءٍ (Arâf, 7/156) [Benim rahmetim her şeyi kaplamıştır.] ve سَبَقَتْ رَحْمَتِي عَلَى غَضَبِي [Rahmetim gazabımı geçmiştir.] kavilleri her şey hakkında umûmîdir. Ve küffâr hakkındaki âyât-ı kur'âniyye ve ahâdis-i şerîfe dahi, onların ebediyyen azâb-ı mahz içinde kalacaklarına delâlet etmez. Bu bâbda kat'î olan ci-
het onların naîm-i cinân olan [10/68] rahmet-i hâlisadan ebediyyen mah-
rûmiyetlerinden ve cehennemde kalıp ebedî cennete girmeyeceklerinden
ibârettir. Nitekim âyet-i kerîmede أَهْقَابًا فِيهَا لَا يَشِينُ فِيهَا (Nebe', 78/23) [Orada
devirler boyunca kalıcılardır.] buyurulmuştur. Bundan ehl-i cehennemin,
hitâm-ı ahkâba kadar, nârda kalacakları anlaşılır. Zîrâ "hukub" "seksen yıl"
ma'nâsına gelir. "Ahkâb" ise onun cem'i olup mütenâhî olan zamânı gös-
terir. Ve hadîs-i şerîfte dahi جَهَنَّمَ زَمَانٌ يُنْبِئُ مَنْ فَعَرَهَا الْجَرَجِيرُ ya'ni
"Cehennem üzerine bir zamân gelir ki, ka'rında Circîr biter" buyurulur.
"Circîr", sulak mahalde biten bir nevi' nebâtıdır. Bundan da anlaşılır ki,
ehl-i cehennem cehennemden çıkmayacak, fakat tûl-i müddet sonra ce-
hennemin nârı zâil olacaktır.

Ehl-i cehennemin nâr içinde olan naîmine gelince, esâsen cehennem
dâr-ı naîm olmadığından, oradaki naîm dahi ehl-i cennetin mizâcına nis-
beten azâbdan başka bir şey değil ise de, ehl-i cehennemin mizâcına ve
isti'dâdâtına mülâyimdir. Naîm-i cehennem hakkında iki vecih vardır: Ya
azâbda tûl-i müddet kalmakla ülfet peydâ olup elem hiss olunmaz olur.
Bu sûrette elemin zevâliyle husûl-i râhat, naîmdir. Nitekim bu âlemde de
emsâli keşirdir. Meselâ bir kimsenin bir sebeble elini keserler. İlk günlerde,
elsizlik onun için bir azâb-ı şedîd olur. Fakat mürûr-ı zamân ile elsizliğe

alışır. Artık evvelki elemi duymaz olur. Bu hâl onun hakkında naîmdir. Velâkin eli olanlara nisbeten onun hâli azâbdır.

Veyâhud nâr içinde bir naîm-i müstakill-i zâid hâsıl olur. Nitekim hadîs-i şerifte أَهْلُ النَّارِ يَتَلَاَبُونَ فِيهَا بِالنَّارِ ya'ni "Tahkîkan ehl-i nârın ba'zıları ateş ile mülâabe ederler"³⁵² buyrulur. Hâlbuki mülâabe naîm içinde vâki' olur bir hâldir. Binâenaleyh cehennemde ziyâde olarak bir de naîm-i müstakil hâsıl olur. Bunun nazâiri, bu âlemde dahi mevcûddur. Meselâ uyuzluk marazdır; [10/69] ve marîz olan muazzeb olur. Fakat uyuz, vücûdunu kaşındığı vakit, bu kaşınmaktan bir lezzet duyar. Lezzet ise naîmdir. Şu hâlde azâb-ı maraz içinde zâid olarak bir de naîm hâsıl olmuş olur.

9 Mart 1332, Cümâde'l-ûlâ 1334

[22 Mart 1916], Çarşamba gecesi saat 3

*Mesnevî:*³⁵³

Hız. Şeyh (r.a.) bu fass-ı latîfte "Âlem Hakk'ın sûretidir; ve O âlemin rûhu olup onu müdebbirdir; binâenaleyh âlem, insân-ı kebîrdir" buyurmuş idi. *Mesnevî-i Şerîf*'in dördüncü cildinde de:

در بیان آنکه حکما گویند: «آدمی عالم صغیرست.» و حکمای الهی گویند: «آدمی عالم کبیرست.» زیرا که علم آن حکما بر صورت آدمی مقصور بود، و علم اینها بر باطن آدمی موصول.

Ya'ni "Hükemâ-yı felsefî "Âdem âlem-i sagîrdır" derler. Hükemâ-yı ilâhî ise "İnsan âlem-i kebîrdir" derler. Zîrâ o hükemânın ilmi, Âdem'in sûretine maksûrdur. Fakat bu hükemânın ilmi, insanın hakîkatine vâsıl olmuştur" buyrulur.

İmdi mâdemki âlem, insandır; onun aksi olarak insan dahi bir âlem-dir. Ve insan olan âlemin sıfatı "kebîr" olunca, Âdem olan âlemin sıfatı

³⁵² Câmî, *Şerhu Fusûsi'l-Hikem*, s. 401; *Nakdu'n-Nusûs*, s. 190.

³⁵³ Krş. Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, VII, s. 164-167 (beyit: 523-532).

da, onun mukâbili olarak “sagîr” olur; ve bundan “Âdem âlem-i sagîrdir” netîcesi çıkar; ve bu netîce dahi hükemâ-yı felsefinin kavline tevâfuk eder. Filhakîka da Cenâb-ı Şeyh (r.a.)'ın bu hükmü, âlemin sûreti hakkında olduğu gibi, hükemâ-yı felsefinin kavli de, insanın sûreti hakkında olduğundan, bu iki hükmün tevâfuku sûret i'tibâriyle olur. Şu kadar ki hükemâ-yı felsefinin ilmi Âdem'in sûretine maksûr olduğundan Âdem hakkında bundan başka bir hüküm [10/70] veremezler. Fakat hükemâ-yı ilâhî Âdem'in hakikatine muttali' olduklarından, onlar sûret i'tibâriyle Âdem'e “âlem-i sagîr” demekle berâber, ma'nâ i'tibâriyle de “âlem-i kebîr” derler. *Mesnevî*:

پس بصورت عالم صغری تویی پس بمعنی عالم کبری تویی

Tercüme: “Sûrette âlem-i suğrâ sensin; ma'nâda âlem-i kübrâ sensin.” Şerh: Ya'ni insanın her iki vâsf ile tavsîfi sahîhdir. Sûretine nazaran “âlem-i suğrâ” ve ma'nâsına nazaran dahi “âlem-i kübrâ” demek insan için muvâfık olur. Nitekim İmâm-ı Alî (kerremallâhu vecchêhû) efendimiz buyururlar: Beyit:

وَتَزْعُمُ أَنَّكَ جَرْمٌ صَغِيرٌ وَفِيكَ انْطَوَى الْعَالَمُ الْأَكْبَرُ

Tercüme: “Sen, seni cirm-i sagîrsin zu'medersin. Hâlbuki âlem-i ekber sendemüntavîdir.”³⁵⁴

Mesnevî:

ظاهراً آن شاخ اصل میوه است باطنا بهر ثمر شد شاخ هست
گر نبودی میل و امید ثمر کی نشاندی باغبان بیخ شجر
پس بمعنی آن شجر از میوه زاد گر بصورت از شجر بودش ولاد

Tercüme: “O dal zâhiren meyvenin aslıdır. Fakat dal, bâtinen yemiş için mevcûd oldu. Eğer meyve meyli ve ümîdi olmasaydı, bahçevan ağacın kökünü diker mi idi? Gerçi sûrette meyvenin doğması ağaçtan oldu ise de, ma'nâda o ağaç meyveden doğdu.” [10/71]

Şerh: Bu beyitler, insanın sûrette “âlem-i sagîr” ve fakat bâtında “âlem-i kebîr” olduğuna misâldir. Hz. Mevlânâ (r.a.) buyururlar ki: Bu hâli, meyve ile ağaçta görebilirsin. Zîrâ ağaç zâhirde meyvenin aslı ve mebdeidir. Velâkin bâtında ve ma'nâda, muâmele ber-akstir. Çünkü matlûb ve maksûd

³⁵⁴ Bk. Müstakîmzâde, *Şerh-i Divân-ı Aliyyü'l-Murtazâ kerremallâhu vecchêhû*, s. 228-231.

bizzât meyvedir. Bahçevan, bu sebeble ağacın kökünü diker. Binâenaleyh ağacın bâis-i vücûdu meyvedir. Âlem-i sagîr ile kebîr de aynen bu misâle benzer. Zâhirde âlem-i kebîr olan kâinât *أَوَّلُ مَا خَلَقَ اللَّهُ نُورِي* [Allâh'ın ilk yarattığı benim nûrumdur.] hadîs-i şerîfinde beyân buyurulduğu üzere, yine zâhirde âlem-i sagîr olan cism-i Resûlullah (s.a.v.)in hakikatinden ve rûhundan zuhûra gelmiştir; ve “hakikat-i muhammediyye” (s.a.v.) taayyün âleminin mebdeidir. Binâenaleyh bâtında ve ma'nâda insân-ı kâmil, “âlem-i kebîr”dir. *Mesnevî*:

مُصْطَفَى زَيْنِ كُفْتُ كَادِمُ وَاَنْبِيَا	خَلْفٍ مِنْ بَاشَدٍ فِي زَيْرٍ لَوْا
بِهَرِّ اَيْنِ فَرْمُودِهٖ اَسْتُ اَنْ ذُو فَنُونِ	رَمَزٍ نَحْنُ الْاٰخِرُونَ السَّابِقُونَ
كِرْ بِصُورَتِ مَنْ زِ اَدَمِ زَادِهَامِ	مِنْ بِمَعْنَى جَدِّ جَدِّ اِفْتَادِهَامِ
كِرْ بِرَايِ مَنْ بِدَشِ سَجْدِهٖ مَلِكِ	وَزِ بِيِ مِنْ رَفْتِ بِرِ هَفْتَمِ فَلَكَ
پَسِ زِ مَنْ زَايِيدِ دَرِ مَعْنَى پَدَرِ	پَسِ زِ مِيُوِهٖ زَادِ دَرِ مَعْنَى شَجَرِ

Tercüme: “Mustafâ (a.s.) bu sebebdan, Âdem ve enbiyâ, livâ altında benim arkamda olurlar, buyurdu. O zû-fünûn “Biz sâbikîn olan âhirîndeniz” işâretini bunun için buyurmuştur. Gerçi sûrette ben Âdem'den doğmuşumdur; fakat ma'nâda ceddin ceddi vâki' olmuşumdur. Zîrâ meleğin secdesi ona benim için oldu; ve o yedinci feleğe benim için gitti. Binâenaleyh ma'nâda peder benden doğdu. Nitekim ma'nâda ağaç meyveden doğdu.” [10/72]

Şerh: Ya'ni (S.a.v.) Efendimiz, hadîs-i şerîflerinde *لَوَائِي* “Âdem ve onun dînunda olan kimseler rûz-ı kıyâmette benim sancağım altındadır; ve bu kelâm fahr ve mübâhât cihetinden değildir”³⁵⁵ buyururlar. Ve hakikat-i muhammediyye, taayyün-i âlemin mebdei olduğu için *نَحْنُ الْاٰخِرُونَ السَّابِقُونَ* ya'ni “Biz sâbikîn olan âhirîniz” kavli-i şerîfi ile sûreten âhir ve ma'nen sâbık olduklarına işâret buyurmuşlardır. üç beyit ilh... beyt-i şerîfinden *پَسِ زِ مَنْ* ilh... beyt-i şerîfine kadar olan üç beyit *نَحْنُ الْاٰخِرُونَ السَّابِقُونَ* [Biz sâbikîn olan âhirîniz.] kavli-i şerîfinin tefsîridir. Ve “Ma'nâda ceddin ceddi vâki' olmuşumdur” kavliyle *كُنْتُ نَبِيًّا وَاَدَمُ بَيْنَ* kavliyle *يَا نَبِيَّ* ya'ni “Ben nebî idim, hâlbuki Hz. Âdem, mâ ile tıyn arasında

355 Tirmizî, “Tefsîr”, 17; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, s. 330.

idi” hadîs-i şerîfine işâret olunur. *Mesnevî*:

اول فکر آخر آمد در عمل خاصه فکری کو بود وصفِ ازل

Tercüme: “Evvel-i fikr, amelde âhir geldi. Husûsiyle bir fikir ki o vâsf-ı ezelola...”³⁵⁶

Şerh: Ya’ni fikirden ibâret olan evvel, fiil ve amel cihetiyle âhir olarak zâhir oldu. Meselâ, bir mi’mâr, birisi için bir köşk yapmak murâd etse, evvelen o köşkün sûretini zihninde tasarlar. Bu sûret mi’mârın fikridir; ve bu fikir, köşkün vücûd-ı hâricîsinden evveldir. Vaktâki mi’mâr köşkü binâ eder, o evvel olan fikir, fiil cihetiyle âhir olarak zâhir olur. İmdi bu binâ-i kâinât ki, evvelen sûreti ilm-i ilâhîde peydâ olmuş idi; fikir, ya’ni irâde-i ilâhî netîcesidir; [10/73] ve ilim ve irâde-i ilâhî ise Hakk’ın sıfât-ı ezeliyyesidir. Binâenaleyh bu ilim ve irâde-i ilâhî dahi, amelde âhir olarak zâhir oldu. Zîrâ bu **Fass-ı Hûdî**’de beyân olunduğu üzere, vücûd-ı mutlakın, kerbden dolayı vâki’ olan “nefes-i Rahmânî”si ile, evvelen müteayyin olan şey “hakikat-i muhammediyye” idi; ve cemî’-i kâinât bu hakikatte mündemic idi. Çünkü cemî’-i eşyâya ilk mâdde ve “heyûlâ” olan bu hakikattir. Binâenaleyh zuhûr-ı Fahr-i âlem (s.a.v.) bilcümle ekvânın illet-i gâiyyesidir; ve ilm-i ilâhî mertebesinde mukaddem iken fiil-i ilâhî mertebesinde muahhar oldu.

İbtidâ: 11 Şubat 1331, 20 Rebîu’l-âhir 1334

[24 Şubat 1916], Perşembe sabahı

İntihâ: 11 Mart 1332, Cümâde’l-ûlâ 1334

[24 Mart 1916], Cum’a sabahı

³⁵⁶ Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, III, s. 272 (beyit: 965).

XI

فَصُّ حِكْمَةٍ فَتُوحِيَّةٍ فِي كَلِمَةٍ صَالِحِيَّةٍ

[KELİME-İ SÂLİHİYYE'DE MÜNDEMİC HİKMET-İ FÜTÛHİYYE'NİN BEYÂNINDA OLAN FASTIR]

“Hikmet-i fütûhiyye”nin Kelime-i Sâlihiyye’ye tahsîs olunmasındaki sebep budur ki: Aslâ me’mûl olmadığı hâlde dağ açılıp Sâlih (a.s.)ın nâkası (devesi) çıktı. Gayr-ı me’mûl olduğu hâlde dağdan devenin hurûcu, Sâlih (a.s.)ın mu’cizesi idi. Ve “fütûh” ise, me’mûl olunmayan bir şeyden bir şeyin zuhûrundan ibârettir; ve fütûh “feth”in cem’idir.

Sâlih (a.s.) dahi ism-i Fettâh’ın mazharıdır. Bu mazhariyeti hasebiyle Hak Teâlâ Sâlih (a.s.)a nâkanın zuhûru için dağın yarılması mu’cizesiyle bâb-ı gaybı “feth” etti; ve bu feth sebebiyle onun kavminden ba’zılarının îmânı meftûh oldu; ve mu’cize olan nâkaya îmân ve ona emrolundukları vech ile ihtirâm ettiler; ve ba’zılarının dahi küfrü meftûh oldu. Bu ni’mete kâfir oldular ve nâkayı akr ettiler. İşte bu tevâlî eden hâdisât fütûhât-ı selâse idi. Binâenaleyh Sâlih (a.s.)ın seyri bu isim üzerine oldu; ve esmâ-i ilâhiyyenin kâffesi mefâtîh-i gayb olduğu için Cenâb-ı Şeyh (r.a.) “hikmet-i fütûhiyye”ye mukârin olan bu fass-ı münîfde “icâd”ı ve onun “ferdiyet” üzerine mebnî oluşunu beyân buyurdu. [11/2]

Şiir:

مِنْ الْآيَاتِ آيَاتُ الرِّكَائِبِ وَذَلِكَ لِاخْتِلَافٍ فِي الْمَذَاهِبِ

Merkûb olan şeyler âyâtı, âyâtandır; ve bu da mezâhibde ihtilâftan nâşîdir.

“Rekâib”, “rekîbe”nin cem'idir; ve “rekîbe”, maksûda vusûl için üzerine binilen şeydir. Ve “âyât” “âyet”in cem'idir; “âyet”, âlâmet ve nişân ma'nâsıdır. Ya'ni nâkanın Sâlih (a.s.)a ve Burâk'ın Muhammed (a.s.)a ihtisâsı gibi, merkûb olan şeylerin âlâmâtı, her bir nebîye muhtass olarak zâhir olan âlâmât-ı ilâhiyenin cümlesindendir.

Ma'lûm olsun ki, her bir nebî zamânının insân-ı kâmilî olmak hasebiyle, ism-i câmi' olan “Allah” isminin mazharı olduğundan, her ne kadar kâffe-i esmâya mazhar ise de, onun üzerine gâlib olan bir ism-i hâs vardır. Binâenaleyh o nebînin “merkeb”i dahi, bu ismin sûretiyle zâhir olup, onun üzerine hükmeder. Sâlih (a.s.)a dahi ism-i Fettâh gâlib olduğundan, onun merkebi “fütûh” ile zâhir oldu. Maahâzâ âyât-ı merkûbât yalnız enbiyâya mahsûs değil, belki Benî Âdem'in her biri için de merkûb vardır. Çünkü a'yân-ı insâniyyeden her birisinin bir rûhu vardır; ve o rûh bir ismin mazharıdır ki, Allah Teâlâ onunla bu şahsı terbiye eder. Ve kezâ her bir rûhun dahi âlem-i cismânîde bir sûret-i cesedâniyyesi vardır; ve o cesed bu rûhun mazharıdır. Ve ayn-ı sâbite hazretinde, ya'ni hazret-i ilmiyyede, rûhun hâline münasib bir mizâc-ı husûsîsi vardır; ve onun bedeninin sûretine bu mizâc muktezîdir. Ondan sonra ve gerek âlem-i nebâta ve gerek âlem-i hayvâna nüzûlünde bu mizâca münâsib o rûh için birer sûret vardır; ve bu rûhun istikmâli husûsunda hayvan onun merkebidir. Ve bu umûrun kâffesi ayn-ı sâbite ahvâlindendir. Ve rûhun zât-ı ilâhiyyeye olan nisbeti, Rabb-i hâssı olan ism-i gâlibdir; ve bu rûhun sâhibi olan şahsın seyri ve terakkîsi, ancak o ism-i gâlibin hazînesinde olan şeyin kuvveden fiile ihrâcı içindir. Binâenaleyh nefs-i hayvâniyye için bir eser-i aynî muktezî olup, o da onun ayn-ı sâbitenin ahvâlinde ve Rabb-i hâssının [11/3] havâssındandır. Ve rûhun tâatta itmi'nânında, o rekâib için, Mûsa (a.s.)ın asâsı gibi, havâss-ı hayvâniyyeden emânet vardır. Ve o kimsenin bu tarîka-i hayvânî üzerinde seyri, onun Rabb'i olan ismin hikmeti muktezâsıyladır ki, bu da mezâhibde ihtilâftan nâşidir. Şu hâlde enbiyâ (aleyhimü's-selâm)dan her birisinin bir mezheb-i mahsûsu ve tarîk-i hâssı olup, bu tarîke göre de bir “merkeb”i vardır; ve bu husûsiyet dahi onun isti'dâd-ı zâtîsi mûcibincedir.

وَمِنْهُمْ قَاطِعُونَ بِهَا السَّبَاسِبَ

فَمِنْهُمْ قَائِمُونَ بِهَا بِحَقِّ

O süvârilere ba'zısı o âyât ile hakkıyla kâimdirler; ve onlardan ba'zıları da o âyât ile sahrâları kat'edicilerdir.

Ya'ni nüfûs-i hayvâniyyeye sûret olan sûret-i cesediyeye binenlerden ba'zıları o âyât-ı merkûbât ile Hakk'ın tâatında kâim olurlar; ve onu Hakk'a gitmek husûsunda kullanırlar; ve âkıbet kendilerinden fânî ve Hak'la bâkî olurlar; ve râkib oldukları bu sûret-i cesediyeye ile, kesrete aldanmayıp, vahdeti müşâhede ederler; ve Hak onların kuvâlarının ve sûretlerinin ve merkeb ve mezheblerinin "ayn"ı olur. Binâenaleyh onların seyrleri, Allâh'ın seyri olur. Fakat bu sûret-i cesediyeye râkiblerinden ba'zıları âlem-i zulûmât ve ecsâm beriyyelerini ve sahrâlarını hayrân ve sergerdân olarak bu merâkib ile kat'ederler; ve bir türlü onun hâricine çıkamazlar. Evvelki tâife-i aliyye, hakikat-i emri bilmişler; ve ikinci tâife ise cehâlet ve uzaklık karanlığında kalmışlardır.

فَأَمَّا الْقَائِمُونَ فَأَهْلٌ عَيْنٍ وَأَمَّا الْقَاطِعُونَ هُمْ الْجَنَائِبُ

İmdi kâim onlara gelince, ehl-i "ayn"dır. Ve kâtî' olanlara gelince, onlar baîdlerdir. [11/4]

Ya'ni suver-i cesediyeye merkeblerine binip tarîk-i Hak'ta, hakkıyla kâim olanlar müşâhede ashâbıdır. Bunlar şecere-i kevnin semeresidir. Zîrâ Hak, eşyâyı ma'rifeti için halk buyurdu. Binâenaleyh bunların vücûdu maksûdün-bi'z-zâtıdır. Velâkin suver-i cesediyeye râkib olup bu âlem-i kesîf-i şehâdet sahrâsından istidlâlât-ı akliyye ile hayrette kalan ve akılları vehim ile karışarak hakikat-i ilimden mahcûb olan tarîk-i zulmânî kat'edenler, Hak'tan baîd olmuşlardır. Binâenaleyh bunların vücûdu şecere-i kevnin semeresi değil, belki semerenin husûlüne hâdim olan ağacın yaprakları ve sâkınin kabuğu vesâiresi gibidir. Onlar hayvânât gibi mesâlih-i dîniyye ve dünyeviyyede müsta'mel âlât mesâbesindedir. Maksûdün-bi'z-zât değildir.

وَكُلٌّ مِنْهُمْ يَأْتِيهِ مِنْهُ فَتُوحٌ غُيُوبِهِ مِنْ كُلِّ جَانِبٍ

Ve onlardan her birine ondan, onun guyûbunun fütûhu, her cânib-den gelir.

Ya'ni suver-i cesediyeye merkeblerine binip, tarîk-i Hak'ta hakkıyla kâim

olanlar ile, yine bu merkebe râkib olup, âlem-i kesîf-i şehâdette tarîk-i zul-mânîyi ka'edenlerden her birisine, onların Rabb-i hâsları olan esmâ-i ilâhiyyenin ve a'yân-ı sâbitelerinin ve isti'dâd-ı zâtîlerinin hazînesinde memlû olan fütûh-ı guyûbiyye o hazînelerden onlara vâsıl olur; ve bu vusûl onların her cânibini ihâta eder. Zîrâ onlara isti'dâd-ı zâtîlerinin iktizâsından gayrı bir şey gelmez; ve bu isti'dâd ise onları muhîttir. Binâenaleyh her iki sınıfın isti'dâdı ne ise, dünyâda ve âhiretteki fütûhu dahi ona göre olur. Şu kadar ki, birinci sınıfın "fütûh"u onların tab'ına mülâyim ve ikinci sınıfın "fütûh"u ise tabîatlarına gayr-ı mülâyimdir. Zîrâ birincisinin hâli î mân ve tâat ve ikrâr olduğundan, mücâzâtı nüfûslarına mülâyim olur; ve ikincisinin hâli küfür ve isyân ve inkâr olduğundan, mücâzâtı da tab'larına gayr-ı mülâyim bulunur. İşte her iki sınıfın a'yân-ı sâbitelerinden kendilerine her taraftan gelen onların guyûblarının "fütûh"u budur. [11/5]

إِعْلَمَ وَقَفَكَ اللَّهُ أَنَّ الْأَمْرَ مَبْنِيٌّ فِي نَفْسِهِ عَلَى الْفَرْدِيَّةِ، وَلَهَا التَّثْلِيثُ، فَهِيَ مِنَ الثَّلَاثَةِ فَصَاعِدًا، فَالثَّلَاثَةُ أَوَّلُ الْأَفْرَادِ، وَعَنْ هَذِهِ الْحَضَرَةِ الْإِلَهِيَّةِ وَجِدَ الْعَالَمُ، فَقَالَ تَعَالَى: ﴿إِنَّمَا قَوْلُنَا لِشَيْءٍ إِذَا أَرَدْنَاهُ أَنْ نَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ﴾، فَهَذِهِ ذَاتٌ ذَاتٌ إِرَادَةٍ وَقَوْلٍ، فَلَوْلَا هَذِهِ الذَّاتُ وَإِرَادَتُهَا وَهِيَ نِسْبَةُ التَّوَجُّهِ بِالتَّخْصِصِ لِتَكْوِينِ أَمْرِ مَا، ثُمَّ لَوْلَا قَوْلُهُ عِنْدَ التَّوَجُّهِ كُنْ لِذَلِكَ الشَّيْءِ مَا كَانَ ذَلِكَ الشَّيْءُ.

Ma'lûmun olsun ki, Allah seni muvaffak eylesin, muhakkak emir, nefsinde "ferdiyet" üzerine mebnîdir; ve onun için teslîs vardır. O da "üç"ten ve mâfevkindendir. İmdi "üç", efrâdın evvelidir; ve âlem bu hazret-i ilâhiyyeden mevcûd oldu. Zîrâ Hak Teâlâ buyurdu: "Tah-kîkan bizim bir şeye kavlimiz, onu irâde ettiğimiz vakitte, ona "Ol!" demekliğimizdir; o da olur" (Nahl, 16/40). İmdi bu "zât", "irâde" ve "kavl" sâhibidir. Ve eğer bu "zât" ve onun bir emrin tekvîninin tahsîsine nisbet-i teveccühünden ibâret olan "irâde"si olmasaydı, ondan sonra o şeye teveccühü indinde onun "Kün!" kavli olmasaydı, bu şey olmazdı.

Ya'ni "icâd" işi, zâtında teklik üzerine binâ olunmuştur; ve teklik dahi adedin iki müsâvî kısma taksîm olunamaması hâlidir. Ve teklik adedlerde

“üç” ten i’tibâren başlayıp, üç, beş, yedi, dokuz, on bir ilh... yukarıya doğru gider. “Üç” ten evvel “bir” ile “iki” vardır; ve “bir” ise aded değildir. Zîrâ cemî’-i a’dâdın menşeidir; ve cemî’-i a’dâd vâhidin taaddüdünden zuhûra gelir. Meselâ bir vâhid, bir vâhid daha “iki”; ve bir vâhid daha ilâve olunca “üç” olur. Binâenaleyh “üç” ten evvelki aded “iki” olup, bu da çifttir. Bu sûrette “üç” adedi tek adedlerin birincisidir. Ve teslîsi mutazammın olan bu ferdiyetten ibâret bulunan hazret-i ilâhiyyeden âlem mevcûd oldu.

Zîrâ “îcâd”, mertebe-i ulûhiyyette olur. Çünkü o mertebede zât-ı ilâhiyye sıfât ve esmâsıyla müteayyin olur; ve mertebe-i ahadiyyette aslâ isim ve na’t [11/6] yoktur; ve zât-ı ilâhiyye kendinin sıfâtı olan “irâde” ve “kelâm” ile müteayyin olmadıkça “îcâd” mümkün olmaz. İşte buna işâretten Hak Teâlâ: “Bizim bir şeye kavlimiz, onu irâde ettiğimiz vakitte, ona “Ol!” demekliğimizdir” (Nahl, 16/40) buyurur. Binâenaleyh bir şeyin îcâdı için “zât”, “irâde” ve “kavl” olmalıdır. Böyle olunca hazret-i ferdiyyette müteayyin olan zât-ı ilâhiyye, zât-ı mûcide “irâde” ve “kavl” sâhibidir. Ve eğer bu “zât-ı mûcide” ve herhangi bir emrin tekvîni tahsîsine teveccühünün nisbetinden ibâret olan onun “irâde” si olmasaydı; ve ba’dehû O’nun teveccühü indinde o şey’e “Kün!” kavli olmasaydı, bir şey mevcûd olmazdı. Zîrâ vâhid, vâhid olarak durdukça, ondan hiçbir aded çıkmayacağı gibi, zât-ı vâhide dahi zât-ı vâhide olarak kaldıkça bir şey zuhûra gelmez. Fakat vâhidin zâtında mündemic olan nisbetler zâhir olunca, meselâ 1/2, 1/3, 1/4, 1/5 ilh... gibi vâhidin nısfı, sülüsü, rub’u ve humusü zuhûr edince, adedler peydâ olur. İşte bunun gibi “irâde” ve “kavl” zât-ı ulûhiyyetin sıfatları ve nisbetleridir. Îcâd onların zuhûruna vâbeste bir keyfiyettir. Şu hâlde “zât” ve “irâde” ve “kavl” üç şeydir; bunların mecmûundan “ferdiyet” hâsıl olmuştur.

ثُمَّ ظَهَرَتِ الْفَرْدِيَّةُ الثَّلَاثِيَّةُ أَيْضًا فِي ذَلِكَ الشَّيْءِ، وَبِهَا مِنْ جِهَتِهِ صَحَّ تَكْوِينُهُ
وَاتِّصَافُهُ بِالْوُجُودِ، وَهِيَ شَيْئِيَّتُهُ وَسَمَاعُهُ وَامْتِنَالُهُ أَمْرٌ مُكَوَّنٌ بِالْإِيجَادِ.

Ondan sonra kezâlik bu şeyde üçe mensûb olan teklik zâhir oldu; ve o sebeble onun tarafından onun tekvîni ve vücûd ile ittisâfı sahîh oldu; ve o dahi onun “şey’iyet”i ve “işitme”si ve Mûkevvîn’inin îcâd ile olan “emrine imtisâl”idir.

Ya'ni hazret-i ferdiyyette müteayyin olan hazret-i ilâhiyye, ya'ni hazret-i mûcîde için ferdiyyet-i selâsiyye sâbit olduktan sonra, buna mukâbil olarak vücûdu kabûl eden “şey” de dahi, kezâlik ferdiyyet-i selâsiyye zâhir oldu; ve o ferdiyyet-i selâsiyye sebebiyle o şey tarafından onun tekvîni ve vücûd ile ittisâfı sahîh oldu. “Tekvîn”, bir şeyi mükevven kılmaktır. Ma'nâsı budur ki, Hak Teâlâ bir şeye “Kün!” kavliyle emrettikde, o şey kendi nefsinin mevcûd kılar.

İmdi bir “şey”in kendi nefsinin mevcûd kılması, onun nefsi tarafından olan ferdiyyet-i selâsiyye ileldir. Eğer zât-ı mûcidenin ferdiyyet-i selâsiyyesine mukâbil, onun da ferdiyyet-i selâsiyyesi olmasaydı, ferdiyyet-i ilâhiyyenin te'sîri olmazdı. [11/7] Zîrâ “müessir”in mukâbilinde bir “müteessir” olmayınca hiçbir eser zâhir olmaz. Binâenaleyh müessirdeki te'sîrin sübûtu, müteessirin vücûdu ile olur. İşte bunun gibi ferdiyyet-i Hakk'ın sübûtu, dahi “şey”in ferdiyetine mütevakkıftır. Ve “şey”in ferdiyeti dahi, evvelen onun ilm-i ilâhîde sâbit olan “şey'iyet”idir. Sâniyen “Kün!” kavli ilâhîsinin “işitme”sidir. Sâlisen kendi vücûdunun icâdında Mûkevvin'i tarafından vâki' olan “emre imtisâl” etmesidir. Şu hâlde bir şeyin icâdını mûcib olan şey, gerek kendinin ve gerek Mûcid'in ferdiyetidir.

فَقَابِلٌ ثَلَاثَةً بِثَلَاثَةٍ، ذَاتُهُ الثَّابِتَةُ فِي حَالٍ عَدَمِهَا فِي مُوَازَنَةِ ذَاتِ مُوجِدِهَا،
وَسَمَاعُهُ فِي مُوَازَنَةِ إِرَادَةِ مُوجِدِهِ، وَقَبُولُهُ بِالْإِمْتِسَالِ لِمَا أَمَرَهُ بِهِ مِنَ التَّكْوِينِ فِي
مُوَازَنَةِ قَوْلِهِ كُنْ، فَكَانَ هُوَ.

İmdi üç, üçe mukâbil oldu. “Şey”in ademi hâlinde sâbit olan “zât”ı, Mûcid'inin Zât'ı muvâzenesinde; ve “işitme”si Mûcid'inin “irâde”si muvâzenesinde; ve Mûcid'inin tekvînden ona onunla emrettiği şeye “imtisâl” ile onun kabûlü, Mûcid'inin “Kün!” kavli muvâzenesindedir. İmdi o mevcûd oldu.

Ya'ni Hakk'ın ferdiyyet-i selâsiyyesi, “şey”in ferdiyyet-i selâsiyyesine mukâbil oldu. Şöyle ki, “şey”in ilm-i ilâhî mertebesinde ademi hâlinde sâbit olan “zât”ı, Mûcid'inin “zât”ına mukâbilidir. Ve o şeyin Hakk'ın “Ol!” kelâmını işitmesi dahi, Mûcid'inin “irâde”si mukâbilindedir; ve Mûcid'i o “şey”in kendi vücûdunu icâdda ne gibi bir şeyle emretmişse, o “emre im-

tisâl” ile o şeyin kabûlü, Mûcid’inin “Kün, Ol!” kavli mukâbilindedir. Böyle olunca “îcâd”ı kabûl eden şey, Mûcid’in emrine imtisâl etmekle mevcûd oldu.

فَنَسَبَ التَّكْوِينَ إِلَيْهِ، فَلَوْلَا أَنَّهُ فِي قُوَّتِهِ التَّكْوِينُ مِنْ نَفْسِهِ عِنْدَ هَذَا الْقَوْلِ مَا تَكُونُ، فَمَا أَوْجَدَ هَذَا الشَّيْءَ بَعْدَ أَنْ لَمْ يَكُنْ عِنْدَ الْأَمْرِ بِالتَّكْوِينِ إِلَّا نَفْسُهُ.

İmdi tekvîni ona nisbet etti. Eğer bu kavli indinde onun kuvvetinde kendi nefsinden tekvîn [11/8] olmasaydı, mütekevvîn olmazdı. İmdi bu şey ma’dûm olduktan sonra, emr-i tekvîn indinde, ancak kendi nefsinin îcâd etti.

Ya’ni Hak Teâlâ hazretleri **فَيَكُونُ** [Nahl, 16/40] [Biz bir şeyi irâde ettiğimiz vakit, o şeye bizim kavlimiz “Kün!” dememizdir. Bu takdîrce o, olur.] âyet-i kerîmesinde **فَيَكُونُ** [o da olur] kavliyle tekvîni “şey”e nisbet etti. Ya’ni o “şey kendi kendine mevcûd olur” buyurdu. Zîrâ eğer o “şey”de bu “kavl”i işittiği vakit tekvîne isti’dâd ve kendi kendine mevcûd olmağa kâbiliyet bulunmasaydı, o şey mütekevvîn olmazdı. Ve bu isti’dâd ve kâbiliyet o şeyde merkûz ve kâmindir. Çünkü “feyz-i akdes” ile hâsıl olmuştur. Mâdemki kümm-i³⁵⁷ gaybda ve ilm-i ilâhîde ve ism-i Bâtın’da sâbit olan “şey”in kuvvetinde zuhûr vardır, onun tekevvinünü için emir sudûr ettiği vakit o “şey”, ancak kendi nefsinin, kendi îcâd eder; velâkin Hak ile ve Hak’ta îcâd eder. Zîrâ ism-i Bâtın’ın zâtı “ayn”ı ile ism-i Zâhir’in zâtıdır. Ve Hak için “iki yed” sâbit olup, birisiyle “fâil” ve diğeriyle “kâbil” olduğu, ya’ni bir eliyle verip, diğeri eliyle aldığı cihetle “kâbil”, “ayn”ıyla “fâil” olmuş olur.

فَأَثْبَتَ الْحَقُّ تَعَالَى أَنَّ التَّكْوِينَ لِلشَّيْءِ نَفْسَهُ لَا لِلْحَقِّ، وَالَّذِي لِلْحَقِّ فِيهِ أَمْرُهُ خَاصَّةً، وَكَذَا أَخْبَرَ عَنْ نَفْسِهِ فِي قَوْلِهِ: ﴿إِنَّمَا قَوْلُنَا لِشَيْءٍ إِذَا أَرَدْنَاهُ أَنْ نَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ﴾، فَنَسَبَ التَّكْوِينَ لِنَفْسِ الشَّيْءِ عَنْ أَمْرِ اللَّهِ، وَهُوَ الصَّادِقُ فِي قَوْلِهِ، وَهَذَا هُوَ الْمَعْقُولُ فِي نَفْسِ الْأَمْرِ، كَمَا يَقُولُ الْأَمْرُ الَّذِي يُخَافُ فَلَا يُعْصَى لِعَبْدِهِ قُمْ، فَيَقُومُ الْعَبْدُ امْتِثَالًا لِأَمْرِ سَيِّدِهِ، فَلَيْسَ لِلْسَّيِّدِ فِي قِيَامِ

357 Sayfa kenarına “كَمْ; âstin, yen” notu düşülmüştür.

هَذَا الْعَبْدِ سِوَى أَمْرِهِ لَهُ بِالْقِيَامِ، وَالْقِيَامُ مِنْ فَعَلِ الْعَبْدِ لَا مِنْ فَعَلِ السَّيِّدِ.

İmdi Hak isbât etti ki, “tekvîn” Hak için değil, “şey”in nefsi içindir. Ve Hak için olan şey, o şeyde onun emr-i hâssıdır. Ve kezâ Hak Teâlâ *إِنَّمَا قَوْلُنَا لِشَيْءٍ إِذَا أَرَدْنَاهُ أَنْ نَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ* (Nahl, 16/40) [Biz bir şeyi irâde ettiğimiz vakit, o şeye bizim kavlimiz “Kün!” dememizdir. Bu takdîrce o, olur.] kavlinde, kendi nefsinden haber verdi. Binâenaleyh Allâh’ın emrinde vâki’ olan “tekvîn”i “şey”in nefsine nisbet etti. Hâl-buki Hak Teâlâ sözünde sâdıktır. Bu dahi nefs-i emirde ma’kûldur. Nitekim havfolunan ve isyân olunmayan âmir, kölesine “Kalk!” der. Abd de efendisinin [11/9] emrine imtisâlen kalkar. İmdi bu kölenin kıyâmında, seyyidin ona kıyâm ile emrinden gayrı bir şeyi yoktur. Kıyâm ise, efendinin fiilinden değil, abdin fiilindendir.

Ya’ni Hak, *فَيَكُونُ* [o da olur] kavliyle isbât etti ki, bir “şey”in vücûd bulması, o “şey”in kendi nefsindendir. Emr-i tekvînde, Hakk’ın emr-i hâssından gayrı o “şey” üzerinde bir şey sâbit değildir. Ya’ni Hak emretmiş, o “şey” dahi kendi nefsinin icâd etmiştir. Hak, âyet-i kerîmede bize bunu böyle haber verip, O’nun emrinden vâki’ olan “tekvîn”i “şey”in nefsine muzâf kıldı. Şübhe yoktur ki, hakikat-i hâl neden ibâret ise Hak onu buyurmuştur. Ve “tekvîn”i “şey”in nefsine muzâf kılmak, hadd-i zâtında ma’kûl bir şeydir. Binâenaleyh “tekvîn”, me’mûr olan “şey”e nisbet olunur; yoksa âmi-re nisbet olunmaz.

Meselâ kendisinden korkulan ve emrine muhâlefet olunamayan bir âmir kölesine “Kalk!” diye emreder. Köle de, efendisinin bu emrine imtisâlen hemen kalkar. Binâenaleyh bu abdin kıyâmında, efendisinin emrinden başka bir te’sîr mevcûd değildir. Kıyâm abdin fiilindendir; efendinin fiilinden değildir. Ancak efendinin emri kıyâma sebep olmuş olur. Şu hâlde sebebiyet i’tibârıyla fiil, efendiye nisbet olunur. Sudûr i’tibârıyla abde muzâf kılınır. İşte bunun gibi ilm-i ilâhîde sâbit olup, vücûd-ı hâricîsi ma’dûm olan “şey”, emr-i ilâhî sâdır olduğu vakit, ilm-i ilâhîde sûreti nasıl ise, emre imtisâlen vücûd-ı hâricî ile mütekevvîn olur. Zîrâ abdde keyfiyyet-i kıyâm, nasıl ki bilkuvve sâbit ise, ilm-i ilâhîde sâbit olan “şey”de dahi, vücûd-ı hâricî ile tekevvün öylece bilkuvve sâbittir. Binâenaleyh “şey”in ilm-i ilâhîdeki sûreti üzere zuhûru Hak cânibinden değil, kendi tarafındandır. Ve Hak

tarafından ancak emir sâdır olmuştur; ve emrin sudûruna kadar o “şey” kuvvede kalıp, fiile gelmez; ve mâdemki “şey”in zuhûrunda Hakk’ın te’sîri, ancak emirden ibârettir, o şey ilm-i ilâhîdeki sûreti üzerine zâhir oldukda, onun fenâlıkları bittabi’ nefesine nisbet olunmak lâzım gelir. Ve bu Hak için hüccet-i bâliğadır. [11/10]

فَقَامَ أَصْلُ التَّكْوِينِ عَلَى التَّثْلِيثِ أَيْ مِنَ الثَّلَاثَةِ مِنَ الْجَانِبَيْنِ مِنْ جَانِبِ الْحَقِّ
وَمِنْ جَانِبِ الْخَلْقِ.

Böyle olunca “tekvîn”in aslı teslîs üzere, ya’ni Hak tarafından ve halk tarafından olarak iki taraftan “üç”ten kâim oldu.

Ya’ni bâlâda îzâh olunduğu üzere tekvînin aslı Hak tarafından kâim olan “zât”, “irâde” ve “kavl”den ibâret bulunan üç şey ile; ve halk tarafından da bu üçe mukâbil olarak kâim olan “şey’iyet”, “istimâ” ve “emre imtisâl” keyfiyetlerinden ibâret bulunan kezâ üç şey ile olmuş olur. Binâenaleyh tekvîn için iki taraftan teslîsin sübûtu lâzımdır. Bunlardan birisi noksan olsa “tekvîn” kâim olmaz.

ثُمَّ سَرَى ذَلِكَ فِي إِجَادِ الْمَعَانِي بِالْأَدْلَةِ، فَلَا بُدَّ فِي الدَّلِيلِ أَنْ يَكُونَ مُرَكَّبًا
مِنْ ثَلَاثَةٍ عَلَى نِظَامٍ مَخْصُوصٍ وَشَرْطٍ مَخْصُوصٍ، وَجَبَّئِذٍ يُنْتِجُ لَا بُدَّ مِنْ
ذَلِكَ، وَهُوَ أَنْ يُرَكَّبَ النَّاطِرُ دَلِيلَهُ مِنْ مُقَدِّمَتَيْنِ كُلُّ مُقَدِّمَةٍ تَحْتَوِي عَلَى
مُفْرَدَيْنِ، فَتَكُونُ أَرْبَعَةً، وَاحِدًا مِنْ هَذِهِ الْأَرْبَعَةِ يَتَكَرَّرُ فِي الْمُقَدِّمَتَيْنِ لِتَرْبِطَ
إِحْدَاهُمَا بِالْأُخْرَى كَالنِّكَاحِ، فَتَكُونُ ثَلَاثَةً لَا غَيْرُ، لِتَكَرَّرِ الْوَاحِدَ فِيهِمَا،
فَيَكُونُ الْمَطْلُوبُ إِذَا وَقَعَ هَذَا التَّرْتِيبُ عَلَى الْوَجْهِ الْمَخْصُوصِ، وَهُوَ رَبْطُ
إِحْدَى الْمُقَدِّمَتَيْنِ بِالْأُخْرَى بِتَكَرَّرِ ذَلِكَ الْوَجْهِ الْمُفْرَدِ الَّذِي بِهِ صَحَّ التَّثْلِيثُ.

Ba’dehû bu teslîs, edille ile îcâd-ı maânîde sârî oldu. İmdi delilde üçten mürekkeb olan “nizâm-ı mahsûs” ve “şart-ı mahsûs” üzere olmak lâbüddür. Ve bu vakitte netîce verir; bu lâbüddür. O nizâm-ı mahsûs dahi, nâzırın delîlini iki “mukaddeme”den terkîbidir ki, her bir mukaddeme iki “müfred”i hâvîdir. Böyle olunca dört olur. Bu dörtten biri mukaddemeteynde, nikâh gibi, biri diğerine murtabıt olmak için tekerrür eder. Binâenaleyh “müfred” üç olur; ondan gayrı olmaz.

Zîrâ iki “mukaddeme”de bir “müfred” mükerrerdir. İmdi bu tertîb, “vech-i mahsûs” üzere vâki’ olduğu vakit matlûb hâsıl olur. O vech-i mahsûs dahi, onunla teslîs sahîh olan bu “vech-i müfrid”in tekrârı sebebiyle iki mukaddemeden birinin diğerine rabtıdır. [11/11]

Ya’ni tekvîn, ferdiyyet-i selâsiyye üzerine müstenid olduktan sonra, bu ferdiyyet-i selâsiyye, edille ile birtakım ma’nâların îcâdında dahi esâs oldu. Şöyle ki, îcâd-ı maânî husûsunda delîl, ya’ni kıyâs-ı mantikî, mutlakâ üçten mürekkeb olan nizâm ve “şart-ı mahsûs” üzere olmak lâzımdır. Bu takdîrde meselâ kıyâs-ı iktirânînin iki “mukaddeme”sinden bir netîce çıkar. Delîle nâzır olan ehl-i nazar, bu kıyâs-ı iktirânîyi her birisi iki “müfred”i hâvî olarak, iki mukaddemeden terkîb eder. Bu sûrette “müfred” dört olur; ve bu müfredlerden biri, zevce ile zevce beynini rabteden nikâh gibi, o iki mukaddemeyi yekdiğerine rabt için tekerrür eder. İşte delîlin “nizâm-ı mahsûs” üzere olması budur. Ve nizâm-ı mahsûs üzere bu sûretle tertîb olunan delîlde “müfred”, ancak üçten ibâret kalmış olur.

Meselâ âlemin hâdis olduğu ma’nâsını îcâd etmek murâd ettiğimizde, şu vech ile bir kıyâs-ı iktirânî tertîb edip “Âlem mütegayyirdir; her mütegayyir hâdistir; öyle ise âlem hâdistir” deriz. Burada biri “Âlem mütegayyirdir” diğeri “Her mütegayyir hâdistir” tarzında iki mukaddeme vardır. Ve bu mukaddemelerin her birinde ikişer “müfred” mevcûddur ki, bunlar “âlem, mütegayyir; mütegayyir, hâdis” kelimeleridir. Fakat ikinci mukaddemedeki “mütegayyir” kelimesi tekerrür etmiştir. Bu tekerrürün sebebi de, iki mukaddemeyi birbirine rabtettir. Bu mükerrer gelen “müfred”-den sarf-ı nazar olundukda, “âlem, mütegayyir, hâdis” kelimelerinden ibâret olmak üzere üç “müfred” kalır.

İmdi bu tertîb böyle “vech-i mahsûs” üzere bulunduğu vakit, iki mukaddemeden matlûb olan şey hâsıl olur. Vech-i mahsûs dahi, iki mukaddemeden birini diğerine rabtettir. Bu rabt dahi kendisinin vücûdu ile teslîs sahîh olan “vech-i müfrid”in (müfrid kesr-i râ ile “ifrâd”dan ism-i fâildir) tekerrürü sebebiyle olur. Bâlâdaki misâlde “vech-i müfrid” “mütegayyir” kelimesidir.

وَالشَّرْطُ الْمَخْصُوصُ أَنْ يَكُونَ الْحُكْمُ أَعَمَّ مِنَ الْعِلَّةِ أَوْ مُسَاوِيًا لَهَا، وَجَيِّدٌ

يَصْدُقُ، وَإِنْ لَمْ يَكُنْ [11/12] كَذَلِكَ فَإِنَّهُ يُنْتِجُ نَتِيجَةً غَيْرَ صَادِقَةٍ.

Ve “şart-ı mahsûs”, hüküm illetten eamm veyâ ona müsâvî olmaktır; ve bu takdîrde doğru olur; ve eğer böyle olmazsa, o hâlde hüküm eğri netîceyi muntic olur.

Ya'ni, hüküm doğru olmak için delil, ya'ni kıyâs, bâlâda izâh olunduğu vech ile “nizâm-ı mahsûs” üzere müretteb olmak lâzım geldiği gibi, “şart-ı mahsûs” üzere de tertîb edilmiş olmak îcâb eder; ve şart-ı mahsûs dahi, hükmün illetten eamm veyâ ona müsâvî olmasıdır. Meselâ bir “kıyâs-ı iktirânî” yapıp “İnsan hayvandır; her hayvan cisimdir; öyle ise her insan cisimdir” deriz. Burada hüküm “cisim”dir, illet de “hayvan”dır. Binâenaleyh hüküm, illetten eamm olur. Zîrâ her hayvan “cisim” ise de, her cisim “hayvan” değildir. Ve cismaniyet yalnız hayvana şâmil olmayıp âmmeye şâmil değildir. Ve kezâ yine bir kıyâs-ı iktirânî yapıp “İnsan hayvandır; ve her hayvan hassâstir; öyle ise insan hassâstir” deriz. Burada hüküm “hassâs”tır; ve illet “hayvan”dır. Binâenaleyh hüküm illete müsâvîdir. Çünkü “hassâs” ve “hayvan” arasında nisbet-i erbaadan müsâvât vardır. Ve her “hassâs” hayvan ve her “hayvan” dahi hassâstir. İşte delil, ya'ni kıyâs, böyle nizâm-ı mahsûs ve şart-ı mahsûs üzere müretteb olunca, netîce ve hüküm dahi doğru çıkar. Ama bunlara riâyet olunmazsa, hüküm de bittabî eğri olur. Meselâ “Her insan hayvandır; ve ba'zı hayvan attır; öyle ise her insan attır; veyâ ba'zı insan attır” desek, burada hüküm “at”tır; ve “hayvan” illet makâmına vaz'edilmiştir; ve “at” hayvandan eamm değildir. Zîrâ her “at” hayvan ise de, her hayvan at değildir. Binâenaleyh “hüküm” “illet”ten eamm olmamış olur. Ve kezâ hüküm illete müsâvî de değildir. Zîrâ her hayvan at değil, belki ba'zı hayvan attır. İşte bu tertîb şart-ı mahsûs üzere olmadığı için “Her insan attır” veya “Ba'zı insan attır” gibi bir eğri netîce ve hüküm çıkmıştır. [11/13]

وهذا مَوْجُودٌ فِي الْعَالَمِ مِثْلُ إِضَافَةِ الْأَفْعَالِ إِلَى الْعَبْدِ مُعَرَّاةً عَنْ نِسْبَتِهَا إِلَى اللَّهِ أَوْ إِضَافَةِ التَّكْوِينِ الَّذِي نَحْنُ بِصَدَدِهِ إِلَى اللَّهِ مُطْلَقًا، وَالْحَقُّ مَا أَضَافَهُ إِلَّا إِلَى الشَّيْءِ الَّذِي قِيلَ لَهُ «كُنْ».

Ve bu da, Allâh'a, nisbetten muarrâ olduğu hâlde, ef'âlin abde izâfesi veyâhud sadedinde bulunduğumuz tekvînin mutlakan Allâh'a izâfesi gibi, âlemde mevcûddur. Hâlbuki Hak tekvîni, ancak "Kün!" denilen "şey"e muzâf kıldı.

Ya'ni hükmün eğri netîceyi müntic olması, âlemde mevcûddur. Nitekim Mu'tezile tâifesi "Kul fiilinin hâlıkıdır" hükmüyle ef'âli abde muzâf kılarlar; ve abdden sâdır olan ef'âli aslâ Hakk'a nisbet etmezler. Bu hüküm, eğri bir netîcedir. Çünkü abdin vücûdu müstakil değil, belki Hakk'ın vücûduna muzâf bir vücûddur. Vücûd-ı izâfînin hükmü ise ademiyeettir. Hâlbuki fiilin sudûru için kudret lâzımdır; ve kudret ise, vücûdun levâzımındandır; ve vücûd-ı müstakil ancak Hakk'ın vücûdu olduğundan fiil dahi bittabi' ona râci' olur. Abdin vücûdu, fâilin fiilini kabûlden başka bir şey yapmaz. Âlem hakkında mevcûd olan eğri netîcelerden birisi de, abdin "ayn"ına nisbet olunmaksızın "tekvîn"ın, Hakk'a izâfesidir, ya'ni "tekvîn" Hakk'ındır; abdin "tekvîn"de aslâ dahil yoktur, diye hüküm vermektir. Hâlbuki bâlâda izâh olunduğu üzere, Hak "tekvîn"i "şey"e nisbet etti. Binâenaleyh "emr" Hak'tan; ve "tekvîn" ve "emre imtisâl" abdendir. Şu hâlde ayn-ı abdi nazar-ı i'tibâra almaksızın icâdın mutlakâ Hakk'a izâfesi doğru bir netîce değildir.

وَمِثَالُهُ إِذَا أَرَدْنَا أَنْ نَدُلَّ عَلَى أَنَّ وجودَ العالمِ عن سَبَبٍ فنَقُولُ كُلَّ حَادِثٍ فَلَهُ سَبَبٌ، فَمَعْنَا الحَادِثُ والسَّبَبُ، ثُمَّ نَقُولُ فِي الْمُقَدِّمَةِ الأُخْرَى والعَالَمُ حَادِثٌ، فَتَكَرَّرَ الحَادِثُ فِي الْمُقَدِّمَتَيْنِ، وَالثَّالِثُ قَوْلُنَا الْعَالَمُ، فَأَنْتَجَ أَنَّ الْعَالَمَ لَهُ سَبَبٌ، وَظَهَرَ فِي النَّتِيجَةِ مَا ذُكِرَ فِي الْمُقَدِّمَةِ الْوَاحِدَةِ، وَهُوَ السَّبَبُ.

[11/14] Ve onun misâli, biz âlemin sebebeden olduğuna delîl îrâd etmek murâd ettiğimizde "Her hâdis için sebep vardır" deriz. Bizimle berâber "hâdis" ve "sebeb" mevcûddur. Ba'dehû mukaddeme-i uhrâda "Ve âlem hâdistir" deriz. İmdi iki mukaddemede "hâdis" te-kerrür etti; ve üçüncü müfred olan "âlem" kavlimiz, "Öyle ise âlem için sebep vardır" netîcesini intâc etti. Böyle olunca mukaddeme-i vâhidede zikrolunan şey, netîcede zâhir oldu. O da "sebeb"dir.

Ya'ni nizâm-ı mahsûs ve şart-ı mahsûs üzere müretteb ve üç "müfred"-

den mürekkebe olup, netîcesi doğru çıkan delîlin, ya'ni kıyâsın, misâli budur ki: Biz âlemin vücûdu “sebeb”den hâsıl olduğuna bir kıyâs tertîb etmek istediğimiz vakit deriz ki: “Her hâdis için sebeb lâzımdır.” Bu kübrâdaki “hâdis” ve “sebeb” kelimelerini alıp, zihnimizde hıfzederiz. Ba'dehû suğrâ olan diğer mukaddemeyi getirip “Ve âlem hâdistir” deriz. Bu iki mukaddemede, ya'ni kübrâda ve suğrâda “hâdis” lafızları mütekerrire olur. Ve bizim “âlem” kavlimiz ki, üçüncü “müfred” ve “hadd-i evsat” tır; ve her iki mukaddemede teslîs bu müfred ile hâsıl olmuştur. İşte bu nizâm-ı mahsûs üzere müretteb olan delîl “Âlem için sebeb vardır” netîcesini intâc etmiştir. Binâenaleyh mukaddeme-i vâhidede, ya'ni kübrâda zikrolunan şey, netîcede dahi zâhir olmuş oldu ki, o da “sebeb”den ibârettir.

فَالْوَجْهُ الْخَاصُّ هُوَ تَكَرَّرُ الْحَادِثِ، وَالشَّرْطُ الْخَاصُّ هُوَ عُمُومُ الْعِلَّةِ، لِأَنَّ الْعِلَّةَ فِي وَجُودِ الْحَادِثِ السَّبَبُ، وَهُوَ عَامٌّ فِي حُدُوثِ الْعَالَمِ عَنِ اللَّهِ أَعْنِي الْحُكْمَ يَعْنِي السَّبَبَ، فَتَحْكُمُ عَلَى كُلِّ حَادِثٍ أَنَّ لَهُ سَبَبًا، سَوَاءً كَانَ ذَلِكَ السَّبَبُ مُسَاوِيًا لِلْحُكْمِ أَوْ يَكُونُ الْحُكْمُ أَعَمَّ مِنْهُ، فَيَدْخُلُ تَحْتَ حُكْمِهِ، فَتَصْدُقُ النَّتِيجَةُ، فَهَذَا أَيْضًا قَدْ ظَهَرَ حُكْمُ التَّثْلِيثِ فِي إِيجَادِ الْمَعَانِي الَّتِي تُقْتَنَصُ بِالْأَدِلَّةِ، فَأَصْلُ التَّكْوِينِ تَثْلِيثٌ.

[11/15] İmdi “vech-i hâs” “hâdis” kavlinin tekerrür etmesi; ve “şart-ı hâs” ise illetin umûm olmasıdır. Zîrâ illet, hâdisin vücûduna sebebdir; ve o sebeb, ya'ni hüküm, âlemin Allah'dan hudûsünde âmmdır. Binâenaleyh biz her hâdis üzerine onun için “sebeb” sâbit olduğuna hükmederiz; bu sebeb ister hükme müsâvî olsun, ister hüküm ondan eamm olsun. Böyle olunca hâdis onun hükmü altına girer; netîce dahi doğru olur. Öyle ise edille ile iktisâb olunan maânînin icâdında dahi hüküm-i teslîs muhakkak zâhir oldu. [İmdi tekvînin aslı teslîstir.]³⁵⁸

Ya'ni bâlâda bir “delîl” tertîb olunarak “Her hâdis için sebeb lâzımdır; ve âlem hâdistir; öyle ise âlem için sebeb lâzımdır” denilmişti ki, her iki mukaddemede ikişer müfred mevcûd idi; bunlar da “hâdis, sebeb”; “hâ-

358 Arapça metinde aslı aktarılan fakat tercümesi verilmeyen bu cümle Âdil Bey nüshasından hareketle eklenmiştir (s. 17).

dis, âlem” kelimeleri idi. Bu müfredlerden birisi, ki “hâdis”tir; ve her iki mukaddemeyi nikâh gibi yekdiğerine rabteder. İşte kıyâsta “vech-i hâs” tekerrür eden bu “hâdis” kavlidir; ve “şart-ı hâs” dahi, illetin umûmî olmasıdır. Zîrâ her “hâdis” olan şey “sebeb”e muhtaçtır. Binâenaleyh “sebeb”, “hâdis”ten câmdır.

İmdi bâlâdaki misâl kıyâsın şekl-i râbii üzere mürettebdır. Ve “şekl-i râbii” intâcî hafî ve gayr-ı zâhir olduğundan Câlinûs ve Fârâbî ve İbn Sînâ ve İmâm Gazzâlî onu terk ve i'tibârdan iskât etmişlerdir. Ve şekl-i evvelin tertîbi nazm-ı tabîi, ya'ni muktezâ-yı akl üzere olduğundan ona “şekl-i evvel” tesmiye olunmuştur. Ve Şeyh-i Ekber (r.a.) bu “delîl”i “şekl-i râbii” üzere zikreylemişlerdir. Binâenaleyh sâbıkan îzâh olunan kâide-i mantıkıyyeyi irâe için bu misâli “şekl-i evvel”e reddedelim. Şöyle ki “Âlem hâdistir; ve her hâdis için sebep lâzımdır; öyle ise âlem için sebep lâzımdır.” Şart-ı mahsûs, hükmün illetten eamm veyâ ona müsâvî olması idi. Burada hüküm “âlem” için “sebeb”in lüzûmudur; ve illet ise “hâdis” için “sebeb”in lüzûmudur; ve “sebeb” “hâdis”e nisbet olundukta âmmdır. [11/16] Çünkü “sebeb” dediğimiz şey, Hak Teâlâ “Kün!” kavli ile, hakâyık-ı âlemin tekvînine emrettiği cihetle, Hakk’a şâmindir; fakat bu sebep, sebep-i ma'nevîdir. Zîrâ esmâ-i ilâhiyye ve sıfat-ı rabbâniyye, “âlem”den ma'dûd değildir. Ancak, bunlar hazret-i ulûhiyyette mütehakkık olmak için feyz-i akdes, ya'ni taraf-ı Rahmânî'den tenfise muhtaçtırlar; ve âlem, isti'dâd-ı gaybî ile “Kün!” kavlini işiterek müteessir olup, imtisâlen-li'l-emr mütekevvin olduğu cihetle sebep-i ma'nevî âleme dahi şâmindir; ve bu sebep de, sebep-i halkîdir. Çünkü bir mahlûkun vücûdu, ondan evvel mahlûk olan bir mahlûkun vücûduna nisbet olunur.

Misâl: Bir kimsede ressamîyet sıfatı olunca, bittabî' ona “ressâm” ismi verirler; ve bu ismin menşei o sıfattır; ve bu sıfat o kimsenin zâtında mündemic olup diyk-ı hafâdadır. Bu sıkıntıdan kurtulmak için o sıfat lisân-ı hâl ile sâhibinden zuhûr taleb ettikde, o ressam ilminde ve zihninde bir levha tasvîr eder; ve bu levha, ressamın hayâlinde müntakış olur. İşte bu levha-i hayâlînin tekevvinüne “sebeb”, bu “sıfat” ve ondan münbais olan “isim”dir; velâkin bu “sebeb” sebep-i ma'nevîdir; sebep-i halkî ve mâddî değildir. Vaktâki ressam, onun hâriçte vücûdunu izhâr için evvelâ çerçevesini, krokisini ve sâir ih-

zârâtını yapar. Bunların hepsi müteselsilen o ressamın mahlûku olmuş olur. Ve bunlar, yine o ressamın mahlûku olan levha-i hâricînin sebab-i halkisidir; ve ressamın sıfatı ve ismi, o levha-i hâricîden ma'dûd değildir. Yalnız o kimsenin kendi zâtında kendi zâtı ile kendi zâtına tecellisine muhtaçtır. Ve onun bu tecellisi dıyk-ı hafâda kalan o sıfat ve isim için rahmettir. Cenâb-ı Efdalüddin Hâkânî ne güzel buyurur. [11/17] Rubâî:

در عالم حکمت غرض از هستی ما اظهارِ کمالی است که دارند اسما
أَسْمَاؤُكَ تَقْتَضِي وُجُودَ الْأَشْيَاءِ لَكِنَّكَ بِالذَّاتِ غَنِيٌّ عَنْهَا

Tercüme ve îzâh: Âlem-i hikmette bizim mevcûdiyetimizden garaz, esmânın mâlik oldukları kemâlin izhârıdır. İlâhî, Senin isimlerin eşyanın vücûdunu iktizâ eder; fakat sen zâtın i'tibârıyla o isimlerden ganîsin; ve onların zuhûr-ı kemâllerine ihtiyâcın yoktur. Sen ancak onları kemîn-i hafâda sıkıldıkları için, mahzâ haklarında bir rahmet olmak üzere ifâza-i vücûd edip izhâr eylesin.

İmdi hudûs, muhdesâtın kâffesine nisbeten umûmîdir. Velâkin bâlâda îzâh olunduğu üzere “sebeb”, hudûsten eâmdır. Şu hâlde âlemin hudûsü için “sebeb”in sübûtu, âlemin Allah’dan hudûsünden daha eâmdır. İşte hüküm, illetten eamm olmakla, bu kıyâs şart-ı mahsûs üzere vâki’ olmuş bulunur. Eğer zikrolunan kıyâsta, hadd-i evsat ve illet olan “hâdis” kavlin-den biz, hudûs-i zâtî ile hâdis olan şeyi murâd edersek, hükme müsâvî olur. Çünkü her hudûs-i zâtî ile hâdis olan şey, kendisi için sebep lâzım olan şeye müsâvîdir. Ve eğer biz “hâdis” kavlin-den hudûs-i zamânîyi murâd edersek, bâlâda zikrettiğimiz gibi, hüküm olan “sebeb”, o hâdisten eamm olur. Binâenaleyh her iki şıkta da “hâdis” “sebeb”in tahtına dâhil olmuş olur. Ve şart-ı mahsûs üzere müretteb olan bu kıyâsta dahi netîce doğru çıkar.

İşte görünüyor ki, birtakım kıyâslar tertîb edilerek iktisâb olunan ma’nâların icâdında da teslîsin hükmü zâhir oluyor. Binâenaleyh ister cânib-i Hak’tan [11/18] ve ister cânib-i halktan olsun kevnin aslı teslîstir.

وَلِهَذَا كَانَتْ حِكْمَةُ صَالِحٍ ﷺ الَّتِي أَظْهَرَ اللَّهُ تَعَالَى فِي تَأْخِيرِ أَخَذِ قَوْمِهِ
ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ وَعَدًّا غَيْرَ مَكْذُوبٍ، فَاتَّبَعَ صِدْقًا، وَهُوَ الصَّيْحَةُ الَّتِي أَهْلَكَهُمْ بِهَا،
﴿فَأَصْبَحُوا فِي دَارِهِمْ جَاثِمِينَ﴾.

Ve bunun için kavminin üç gün te'hîrinde, Allah Teâlâ'nın izhâr eylediği Sâlih (a.s.)'ın hikmeti, va'd-i gayr-ı mekzûb oldu. Böyle olunca sıdkı intâc etti. O da onları Hakk'ın onunla ihlâk eylediği sayhadır. "İmdi onlar evlerinde göğüslerini arza koymuş oldukları hâlde sabahladılar." (A'râf, 7/78)

Ya'ni kevnin aslı teslîs olduğu için, Hak Teâlâ Sâlih (a.s.)'ın kavminin ihlâkını üç gün te'hîr etti. Bu üç günün hitâmında O'nun va'di sahîh oldu. Ve icâd, nasıl ki teslîs üzerine mebnî ise, ihlâk dahi teslîs üzerine mebnî oldu. Ve Sâlih (a.s.) kavminin helâki teslîs üzerine mebnî olması, o hazretin hikmeti iktizâsından idi. Zîrâ Sâlih (a.s.) zamânının insân-ı kâmilî olduğundan, her ne kadar cemî'-i esmâ-i ilâhiyyeye mazhar idiye de, bu esmâdan onun üzerine gâlib olan ism-i Fettâh idi; ve hikmeti dahi "fütûhî" oldu. Ve "fütûh" me'mûl olmayan bir şeyden bir şeyin zuhûru olduğu için, icâdı mutazammın bulundu; ve icâd dahi teslîs üzerine mebnî oldu. Binâ-naleyh kevnin fesâdı demek olan kavminin ihlâki dahi teslîs üzerine vukû'a geldi ve Hak Teâlâ hazretlerinin sûre-i Hûd'daki *فَعَفَرُوهَا فَقَالَ تَمَتَّعُوا فِي دَارِكُمْ* (Hûd, 11/65) [Sonra onu boğazladılar. Bunun üzerine dedi ki: "Yurdunuzda üç gün daha temettu' ediniz. İşte bu, va'd-i gayr-ı mekzûbdur."] kavli mûcibince o kavmin temettu' edecekleri üç gün, ya'ni teslîs, sıdkı, ya'ni netîce-i sâdıka'yı intâc etti; ve netîcenin sıdkı dahi [11/19] Allah Teâlâ'nın onları ihlâk eylediği sayhadır. "Va'd-i gayr-ı mekzûb" olan üç gün temettu'ları hitâm bulduktan sonra, sayhanın vukûunu müteâkib onlar, evlerinde göğüsleri arza mülâsık olduğu hâlde, birtakım bî-rûh ecsâddan ibâret olarak sabahladılar, ya'ni helâk oldular.

فَأَوَّلُ يَوْمٍ مِنَ الثَّلَاثَةِ أَصْفَرَّتْ وُجُوهُ الْقَوْمِ، وَفِي الثَّانِي أَحْمَرَّتْ وَفِي الثَّلَاثِ اسْوَدَّتْ، فَلَمَّا كَمُلَتِ الثَّلَاثَةُ صَحَّ الاسْتِعْدَادُ، فَظَهَرَ كَوْنُ الْفَسَادِ فِيهِمْ، فَسَمِّيَ ذَلِكَ الظُّهُورَ هَلَاكًا، فَكَانَ اصْفِرَارُ وَجُوهِ الْأَشْقِيَاءِ فِي مُوَازَنَةِ إِسْفَارِ وَجُوهِ السُّعْدَاءِ فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿وُجُوهُ يَوْمَئِذٍ مُّسْفِرَةٌ﴾، مِنَ الشُّفُورِ وَهُوَ الظُّهُورُ، كَمَا كَانَ الْأَصْفِرَارُ فِي أَوَّلِ يَوْمٍ ظُهُورَ عَلَامَةِ الشَّقَاءِ فِي قَوْمٍ صَالِحٍ لِلْإِبِلَاءِ، ثُمَّ جَاءَ فِي مُوَازَنَةِ الْأَحْمَرَارِ الْقَائِمُ بِهِمْ قَوْلُهُ تَعَالَى فِي السُّعْدَاءِ: ﴿صَاحِكَةٌ﴾، فَإِنَّ الضُّحْكَ مِنَ الْأَسْبَابِ الْمُؤَلَّدَةِ لِأَحْمَرَارِ الْوُجُوهِ، فَهِيَ فِي

السُّعْدَاءِ أَحْمَرًا الْوَجَنَاتِ، ثُمَّ جَعَلَ فِي مُوَازَنَةِ تَغْيِيرِ بَشَرَةِ الْأَشْقِيَاءِ بِالسَّوَادِ قَوْلُهُ تَعَالَى: ﴿مُسْتَبْشِرَةٌ﴾، وهو ما أَثَرَهُ الشُّرُورُ فِي بَشَرَتِهِمْ، كما أَثَرُ السَّوَادِ فِي بَشَرَةِ الْأَشْقِيَاءِ.

İmdi üç günün birinci günü Sâlih (a.s.) kavminin yüzleri sapsarı, ikinci gününde kıpkırmızı ve üçüncü gününde kapkara oldu. Böyle olunca, vaktâki üç gün kâmil oldu, isti'dâd sahîh oldu. Binâenaleyh onlarda fesâdın günü zâhir oldu. İmdi bu zuhûr “helâk” ile tesmiye olundu. Şu hâlde eşkıyâ yüzlerinin sararması, Allah Teâlâ'nın **وَجُوهٌ مُسْفِرَةٌ** (Abese, 80/38) [O gün nice yüzler parıldar.] kavlinde süadâ yüzlerinin isfârı mukâbilinde oldu. Ve “müsfire” zuhûrdur. Nitekim sararma, birinci günde Sâlih (a.s.)'ın kavminde, şekâ alâmetinin zuhûru oldu. Ba'dehû onlar ile kâim olan kızarma mukâbilinde, süadâ hakkında [11/20] Allah Teâlâ'nın “dâhike” kavli geldi. Zîrâ “gülme” yüzün kızarmasını tevîd eden sebeblerdendir. Binâenaleyh gülme, süadâda yanakların kızarmasıdır. Ba'dehû Allah Teâlâ eşkıyâ beşeresinin siyahlıkla tağyîri mukâbilinde “müstebşire” kavlini buyurdu; ve “istibşâr” süadânın beşerelerinde sürûrun te'sîrinden zâhir oldu. Nitekim siyahlık, eşkıyânın beşeresinde te'sîr eyledi.

Ya'ni Sâlih (a.s.), kavmine üç gün temettu'larını va'detmiş idi. Bu üç günün birisinde onların yüzleri sarardı, ikinci günü kızardı, üçüncü günü karardı. Bu üç günün hitâmında da helâk olmağa isti'dâd sahîh oldu; ve bu sûrette onlarda fesâdın vücûdu zuhûr etti. İşte bu zuhûra da “helâk” denildi.

İmdi Hak Teâlâ saîd olan kulları hakkında Abese sûre-i şerîfesinde: **وَجُوهٌ مُسْفِرَةٌ** (Abese, 80/38-39) [O gün nice yüzler parıldar; güler ve sevinir.] buyurdu. Eşkıyânın yüzlerinin sararması süadâ hakkında buyurulan “müsfire” kavline; ve kızarması dahi “dâhike” kavline; ve kararması da “müstebşire” kavline mukâbil oldu. Zîrâ “müsfire” “süfûr”dan me'hûzdür; ve “süfûr” zuhûr ma'nâsınadır. Ve süadânın yüzlerinde eser-i saâdet nasıl zâhir ise, Sâlih (a.s.)'ın kavminde de, birinci günde isfîrâr ile alâmet-i şekâvet öylece zâhir oldu. Ve kezâ süadâ handân olduklarında yanakları nasıl kızarır ise, ikinci günü eşkıyânın yüzleri de buna mukâ-

bil olarak öylece kızardı. Ve kezâ “istibşâr”, süadânın beşeresinde sürûrun te'siriyle nasıl zâhir ve te'sir-i şâdmânî ile onların beşeresi nasıl mütegayyir olur ise, eşkiyânın beşeresinde, üçüncü günü zâhir olan siyahlık dahi buna mukâbil olarak onların beşeresini tağyîr eyledi.

وَلِهَذَا قَالَ فِي الْفَرِيقَيْنِ بِالْبُشْرَى، أَيُّ يَقُولُ لَهُمْ قَوْلًا يُؤَثِّرُ فِي بَشَرَتِهِمْ، فَيَعْدِلُ بِهَا إِلَى لَوْنٍ لَمْ تَكُنِ الْبَشَرَةُ تَتَّصِفُ بِهِ قَبْلَ هَذَا، فَقَالَ فِي حَقِّ السَّعْدَاءِ: ﴿يُبَشِّرُهُمْ رَبُّهُمْ بِرَحْمَةٍ مِنْهُ وَرِضْوَانٍ﴾، [11/21] وَقَالَ فِي حَقِّ الْأَشْقِيَاءِ: ﴿فَبَشِّرُهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ﴾، فَاتَّثَرَ فِي بَشَرَةِ كُلِّ طَائِفَةٍ مَا حَصَلَ فِي نُفُوسِهِمْ مِنْ أَثَرِ هَذَا الْكَلَامِ، فَمَا ظَهَرَ عَلَيْهِمْ فِي ظَاهِرِهِمْ إِلَّا حُكْمٌ مَا اسْتَقَرَّ فِي بَوَاطِنِهِمْ مِنَ الْمَفْهُومِ، فَمَا أَثَرَ فِيهِمْ سِوَاهُمْ، كَمَا لَمْ يَكُنِ التَّكْوِينُ إِلَّا مِنْهُمْ.

Ve bunun için Hak Teâlâ iki ferîk hakkında beşâretle kâil oldu. Ya'ni onların beşerelerinde müessir olan bir kelâm söyler. [Eğer o sözü söylememiş olsa, o eser zâhir olmazdı.] İmdi süadâ hakkında يُبَشِّرُهُمْ رَبُّهُمْ (Tevbe, 9/21) ya'ni, “Rableri onlara rahmet ve rıdvânî ile beşâret verir” buyurdu. Ve eşkiyâ hakkında da فَبَشِّرُهُمْ رَبُّهُمْ (Âl-i İmrân, 3/21) ya'ni “Yâ habîbim, sen onlara azâb-ı elîm ile beşâret ver!” buyurdu. Binâenaleyh her bir tâifenin beşeresinde, onların nüfûsunda bu kelâmın eserinden hâsıl olan şey te'sir eyledi. Böyle olunca, onların üzerinde ancak onların bâtınlarında mefhûmdan müstakır olan şeyin hükmü zâhir oldu. Şu hâlde onlarda onların gayrı bir şey te'sir etmedi. Nitekim “tekvîn” de onlardan oldu.

Ya'ni saîd olanlar ile şakî olanların beşerelerinde te'sir vâki' olduğu için Hak Teâlâ onlar hakkında beşâret ile kâil oldu. Ya'ni onlara beşerelerinde eser hâsıl eden bir söz söyler. Eğer o sözü söylememiş olsa, o eser zâhir olmazdı. Saîd olanların beşeresinde te'sir vukûa getiren kelâm يُبَشِّرُهُمْ رَبُّهُمْ (Tevbe, 9/21) [Rableri onlara rahmet ve rıdvânî ile beşâret verir.] kavli; ve şakî olanların beşeresinde te'sir eden kelâm dahi فَبَشِّرُهُمْ رَبُّهُمْ (Âl-i İmrân, 3/21) [Yâ habîbim, sen onlara azâb-ı elîm ile beşâret ver!] kelâmıdır. Binâenaleyh bu iki fırkadan her biri, kendilerine âit olan kelâmı işittiklerinde biri mesrûr ve diğeri mağmûm olur; ve sürûr ve gamın eseri beşerelerinde zâhir olur.

Meselâ bir pâdişâh kölelerinden birine: “Sana şöyle ihsân ve böyle ikrâm edeceğim” dese, bu kelâm o köleyi mesrûr eder; ve bu sürûrun eseri onun vec-hinde zâhir olur. Ve diğetine “Sana şöyle siyâset ve böyle cezâ edeceğim” dese, o köle bu sözden elem-nâk olup, te’sîri yüzünde nümâyân olur. Onların nefislerinde vâki’ olan bu te’sîr, yine kendi zâtlarından. [11/22] Bunda kimsenin dahli yoktur. Binâenaleyh süadâ ve eşkiyânın zâhirlerinde nümâyân olan şey, ancak kelâmın mefhûmundan, onların bâtınlarında müstakır olan şeyin hük-müdür. Nitekim “Kün!” emrinin sudûrunda onlar “tekvîn” ile me’mûr olduk-larında, zâtlarında olan isti’dâdât-ı mahsûsaları hasebiyle mütekevvîn oldular.

Ma’lûm olsun ki, her bir şahıs, ayn-ı sâbitesinin; ve ayn-ı sâbitesi dahi bir ism-i ilâhînin zıllı ve sûretidir. Binâenaleyh o şahıs o ismin zâhiri ve o isim dahi o şahsın bâtını olmuş olur. İmdi mâdemki süadâ ve eşkiyâ-nın zâhirlerinde nümâyân olan şey, onların bâtınlarında müstakır olan şeyin hükmüdür, şu hâlde her bir şahsın zâhirinde meşhûd olan î mân ve a’mâl-i sâliha ve ulûm-i nâfia ve ahvâl-i seniyye ve kemâl; ve kezâ küfür ve a’mâl-i kabîha ve ulûm-i gayr-ı nâfia ve cehil ve ahvâl-i seyyie, hep onların bâtınları olan a’yân-ı sâbitelerinde müstakır ve sâbit olan şeydir; ve a’yân-ı sâbitelerinin bâtını dahi esmâ-i ilâhiyyedir. Böyle olunca “Kün!” emrinin sudûrunda, onların a’yân-ı sâbiteleri ne sûret üzerine idiyse, o sûret üzere tekevvünü kabûl edip, kendi nefisleriyle mütekevvîn oldular. Binâenaleyh bu hazret-i şehâdette kendilerinden sâdır olan a’mâl, zâtlarında “bilkuve mevcûd olan şeyin, bilfiil zuhûrundan ibâret olur. Ve bu sûrette eser, on-ların yine kendi zâtlarından ve amelleri mukâbilinde vâki’ olan mücâzât ve mükâfât dahi kezâlik kendi zâtlarından. Şu hâlde kimsenin Hakk’a karşı “Niçin bunu böyle yaptın?” diye suâl sormaya hakkı yoktur. Belki suâl kendilerine teveccüh eder. لَا يُسْأَلُ عَمَّا يَفْعَلُ وَهُمْ يُسْأَلُونَ (Enbiyâ, 21/23) [Allah işlediğinden mes’ûl değildir, onlar mes’ûldür.]

﴿فَلِلَّهِ الْحُجَّةُ الْبَالِغَةُ﴾ عَلَى النَّاسِ، فَمَنْ فَهِمَ هَذِهِ الْحِكْمَةَ وَقَرَّرَهَا فِي نَفْسِهِ وَجَعَلَهَا مَشْهُودَةً لَهُ أَرَاخَ نَفْسَهُ مِنَ التَّعَلُّقِ بغيرِهِ، وَعَلِمَ أَنَّهُ لَا يُؤْتَى عَلَيْهِ بِخَيْرٍ وَلَا بِشَرٍّ إِلَّا مِنْهُ، وَأَعْنِي بِالْخَيْرِ مَا يُوَافِقُ غَرَضَهُ وَيُلَائِمُ طَبْعَهُ وَمَزَاجَهُ، وَأَعْنِي بِالشَّرِّ مَا لَا يُوَافِقُ غَرَضَهُ وَلَا يُلَائِمُ طَبْعَهُ وَلَا مَزَاجَهُ.

Öyle ise nâs üzere hüccet-i bâliğa sâbittir. Binâenaleyh her kim bu hikmeti anlar ve onu kendi [11/23] nefsinde takrîr eyler ve onu kendisi için meşhûd kılsa, kendinin gayrına taalluktan nefesine râhat verir; ve ona hayır ve şerrin ancak kendinden geldiğini bilir. Ve “hayır” ile benim murâdım onun garazına muvâfık ve tab'ına ve mizâcına mülâyim olan şeydir; ve “şer” ile murâdım dahi, onun garazına muvâfık ve tab'ı ve mizâcına mülâyim olmayan şeydir.

Ma'lûm olsun ki, nâmütenâhî olan vücûd-ı mutlak-ı Hakk'ın mertebeleri vardır. Ve onun “taayyünsüzlük” mertebesi olan mertebe-i ahadiyyeti, hiçbir sıfat ile muttasıf ve hiçbir isim ile mevsûm değildir. Bu mertebeye akıl ve zekâ, fehim ve vehim ve idrâk erişmez; ve bundan bahsetmek sırf hamâkattır. Binâenaleyh bu mertebede cemî'-i sıfât ve esmâ onların suver-i ilmiyyesi ve suver-i hâriciyyesi, çekirdeğin içindeki ağaç gibi muzmahildir; ve bu zât-ı ahadî zâtı ile kâffe-i sıfâtın mebdeidir. Ve sıfât ve niseb bilkuvve “zât”da mündemic olup, onun lâzımıdır; ve aslâ ondan münfek değildir.

Vücûd-ı mutlak sıfât ve esmâ mertebesine tenezzül ettikde ilim, sem', basar, kudret gibi niseb ve izâfât ile muttasıf olur; ve onun bu sıfât ile ittisâfından taaddüd-i i'tibârî husûle gelir. Ve “isim”; bir sıfat ile mevsûf olan Zât'dan ibâret olduğuna göre, sıfât esmânın menşeidir. Ve esmâ nâmütenâhî olmakla berâber, kâffesinin medlûlü zât-ı vâhiden ibâret bulunduğundan, bu tekessür ayn-ı vahdettir. Ve âlemin zâtı, zât-ı Kâdir'den mütemeyyiz olmuştur ki, bu da isimdir; ve isim, zâtın gayrı değildir. Bilcümle esmâ her ne kadar mertebe-i ahadiyyette müttehid iseler de, mertebe-i sıfâtta her birisinin hâssiyeti başka başka olduğundan yekdiğerinden ayrılırlar. Binâenaleyh Alîm ismi ma'lûmun; ve Kâdir ismi maktûrun; ve Hâdî ismi mühtedînin; ve Mudill ismi dahi dâllin vücûd-ı hâricîde zâhir olmasını isterler. Hâlbuki onların vücûd-ı ilmîleri mevcûd olmaksızın, vücûd-ı hâricîlerinin zuhûru mutasavver değildir. Böyle olunca Hak Tealâ'nın “Kün!” [11/24] emri ile, a'yân-ı mümkünât, evvelen hâl-i ademde Hakk'ın ilminde sâbit oldular. Ve bu sübût ve takarrür, Hakk'ın zâtının iktizâsından olup, onun lâzımıdır. Ve bu a'yân-ı sâbite irâde ile mec'ûl değildir; şuûnât-ı zâtîyyedir. Ve bu şuûnât taayyünât-ı ademiyyeden ibârettir; ve rubûbiyetin sırrıdır. Zirâ bunlar evvelen gaybdadır ve mahfidir. Ba'dehû âlem-i şehâdete ge-

lip zâhir; ve senin ve şunun bunun taayyünü ile müteayyin olurlar. Fakat “hakikat”leri aslâ zâhir olmaz. Ve hiçbir mevcûdun ayn-ı sâbitesi zâil olmadığundan, bittabi’ rubûbiyet dahi aslâ bâtil olmaz. Gâh mevtın-ı dünyâda, gâh mevtın-ı berzahta ve gâh mevtın-ı âhirette, o mevâtının îcâbına göre bir kisve-i vücûd ile müteayyin ve mevcûd olur. Ve cemî’-i mevâtında zâhir olan mevcûdâtın kâffesi, Hakk’ın vücûd-ı izâfîsidir.

İmdi mâdemki sıfât ve esmâ Hakk’ın niseb ve izâfâtıdır; ve mevcûdât-ı kesîreden her birisi, şuûnât-ı ilâhiyyeden ibâret olan a’yân-ı sâbitelerinin sûretidir; ve onların müdebbiri kendilerinde zâhir olan esmâdır; ve her bir mevcûd, “Kün!” emriyle vücûd-ı Hak’ta kendi nefsinî îcâd etmiştir; ve o esmâ, hâssiyeti neden ibâret ise, o sûretle Hakk’ın ma’lûmu bulunmuştur; ve Hak onun irâde ile gayr-ı mec’ûl olan isti’dâd-ı zâtîsi sûretiyle zuhûrunu irâde etmiş ve hükmünü dahi ancak o mevcûdun lisân-ı isti’dâd ile taleb ettiği şey üzerine vermiştir. O hâlde her bir kimseye hayır ve şerden ne gelirse, kendinden gelir. Bu husûsta hiçbir müessir-i hâricî yoktur. Ve “hayır” dediğimiz vakit, her şahsın garazına muvâfık ve tab’ına mülâyim olan; ve “şer” denildikde dahi garazına muvâfık ve tab’ına mülâyim olmayan şey murâd olunur. Binâenaleyh ehl-i şekâvet, cehennemde tabiatlarına mülâyim ve garazlarına muvâfık olmayan şeyle muazzeb olurlar. Ve لَا يَشِينُ فِيهَا أَحْقَابًا (Nebe’, 78/23) [Orada devirler boyunca kalıcılarıdır.] âyet-i kerîmesinde işâret buyurulduğu üzere mürûr-ı ahkâbdan sonra, (ahkâb “hukub”un cem’idir, “hukub” seksen yıl ma’nâsına gelir), tabiatlarına mülâyim gelmeyen bu azâb ile ülfet peydâ ederek, nefretleri zâil olur; ve o azâb artık tabiatlarına mülâyim gelmeğe başlar; ve azâb “uzûbet”e, ya’ni tatlılığa münkalib olmakla rahmet [11/25] ve râhata nâil olurlar; ve şerriyet kalmaz.

Latîfe: Bir baba-oğul, hâl ve vakitleri yerinde iken fakr u zarûrete düşerler. Oğlu babasına: “Baba, bu zarûretle hâlimiz ne olacak?” der. Babası da “Bir sene sabret!” diye cevâb verir. Oğlu: “Bir seneden sonra zengin mi olacağız?” suâlini sorar. Babası: “Hayır, zengin olacak değiliz, fakat züğürtlükle ülfet peydâ olacağından, artık muazzeb olmayacağız” cevâbını verir.

وَيُقِيمُ صَاحِبُ هَذَا الشُّهُودِ مَعَاذِيرَ الْمَوْجُودَاتِ كُلِّهَا عَنْهُمْ وَإِنْ لَمْ يَعْتَذِرُوا
وَيَعْلَمُ أَنَّهُ مِنْهُ كَانَ كُلُّ مَا هُوَ فِيهِ، كَمَا ذَكَرْنَاهُ أَوَّلًا فِي أَنَّ الْعِلْمَ تَابِعٌ لِلْمَعْلُومِ،

فَيَقُولُ لَنَفْسِهِ إِذَا جَاءَهُ مَا لَا يُؤَافِقُ غَرَضَهُ «يَدَاكَ أَوْ كَتَا وَفُوكَ نَفَخَ»، ﴿وَاللَّهُ يَقُولُ الْحَقَّ وَهُوَ يَهْدِي السَّبِيلَ﴾.

Ve bu şühûdun sâhibi cemî'i mevcûdâtın ma'zeretlerini, her ne kadar onlar i'tizâr etmedilerse de, onlar tarafından ikâme eder ve bilir ki, muhakkak onda olan şeyin hepsi ondan oldu. Nitekim biz onu evvelce "ilim ma'lûma tâbî'dir" kavlimizde zikrettik. Binâenaleyh ona, garazına muvâfık olmayan şey geldikde, nefesine der ki: "Ellerin bağladı, ağzın üfledi." "Ve Allah doğru söyler ve O, sebîle hidâyet eyler." (Ahzâb, 33/4)

Ya'ni kişiye hayır ve şerden her ne isâbet ederse, yine kendi nefsinden geldiğini müşâhede eden erbâb-ı ma'rifet, cemî'-i mevcûdâtı harekât ve senenâtında ma'zûr görüp onların ma'zeretlerini yine onlar tarafından ikâme ederler. Maahâzâ onların ma'zûr gördükleri kimseler kendilerini ma'zûr görmezler; ve zannederler ki, kendilerine isâbet eden şey, nefislerinin hâricinden gelmiştir. Hâlbuki bu şühûdun sâhibi, herkesin kendi nefsinde bilkuvve mevcûd olan şeyin, fiilen ondan husûle geldiğini bilir. Ve bu hakikat "İlim, ma'lûma tâbî'dir" kavlinde zikredilmiş idi. Ya'ni Hakk'ın ilmi, ma'lûm olan a'yân-ı sâbiteye tâbî'dir; [11/26] ve irâdesi dahi ilmine tâbî'dir. Binâenaleyh onun garazına muvâfık olmayan şey, kendine vâsıl olduğu vakit nefesine hitâben der ki: "Ellerin bağladı, ağzın üfledi." Ya'ni sana gelen şey, başkasından değil, ancak senin ayn-ı sâbiten iktizâsındandır. يَدَاكَ أَوْ كَتَا [Ellerin bağladı, ağzın üfledi.] beyne'l-Arab bir darb-ı meseldir. Ve bu darb-ı meselin sebep-i vürûdu budur ki, bir kimse denizden mürûr etmek murâd etti. Fakat vâsita bulamadı. Bir tulumu üfleyerek şişirdi ve elleriyle ağzını bağladı. Velâkin bağını muhkem yapmadı. Vaktâki o tulumu binip deniz ortasına geldi, ağzı çözülp içindeki hava çıktı. Ol kimse suya battı. O sırada bir kimseden istiâne ettikde, ona bu darb-ı meseli söyledi. Ve hadîs-i şerîfte dahi مَنْ وَجَدَ خَيْرًا فَلْيَحْمَدِ اللَّهَ، وَمَنْ وَجَدَ غَيْرَ ذَلِكَ فَلَا يُلُومَنَّ إِلَّا نَفْسَهُ ya'ni "Kim ki hayır bulursa Allâh'a hamdetsin; ve onun gayrını bulan kimse dahi ancak nefsinde levm eylesin!"³⁵⁹

Ma'lûm olsun ki, "kazâ" mine'l-ezel ilelebed a'yân-ı mevcûdât üzerine

359 Müslim, "Birr", 15; Hâkim, *Müstedrek*, IV, s. 269; Beyhakî, *Şuabu'l-Îmân*, IX, s. 300.

vâki' olacak ahvâl-i câriye ve ahkâm-ı târiye ile Hakk'ın hükm-i küllîsinden ibârettir.

Ve “kader” isti'dâdlarının vukûunu iktizâ ettiği evkât ve ez mân-ı muayyene içinde, sebep-i mahsûs ile a'yânın ve onların ahvâlinin icâdından ibârettir. Ve “sırr-ı kader” dahi, a'yân-ı sâbiteden her bir “ayn”ın vücûdda zâten ve sıfâten ve fiilen ancak kâbiliyyet-i asliyyesi ve isti'dâd-ı zâtîsi iktizâsınca zuhûrudur. Ve “kaderin sırrının sırrı” dahi odur ki, a'yân-ı sâbite, Hakk'ın zâtından hâric umûr değildirler ki, Hakk'ın ma'lûmu olsunlar ve O'nun ilminde alâ-mâ-hiye-aleyh müteayyin bulunsunlar. Belki onlar Hakk'ın niseb ve şuûn-i zâtîyesidir. Binâenaleyh kendi hakikatlerinden mütegayyir olmaları mümkün değildir. Zîrâ Hakk'ın zâtîyyâtı ca'li ve tagayyürü ve tebdîli ve ziyâdeliği ve noksânı kabûlden münezzeh ve müber-râdır. Ve bu umûr ma'lûm olunca bilinir ki, Cenâb-ı Hakk'ın mevcûdât üzerine hükmü, a'yân-ı sâbiteye olan ilmine tâbî'dir. Ve Hakk'ın ilminin a'yân-ı sâbiteye tâbî' olması o ma'nâyadır ki, ilm-i ezelînin “ma'lûm”da bir emrin isbât veya nefyinde hiçbir te'sîri [11/27] yoktur; belki O'nun ilminin taalluku o vech ileddir ki, o ma'lûm, hadd-i zâtında onun üzerinedir. Ve ilmin o ma'lûm hakkında bir gûnâ te'sîri ve sirâyeti yoktur. Ve a'yân-ı sâbite Hakk'ın niseb ve şuûn-ı zâtîyesinin sûretleridir; ve Hakk'ın nisebi ve şuûn-ı zâtîyesi tagayyür ve tebeddûlden ezelen ve ebeden mukaddes ve münezzehdir. Binâenaleyh a'yân dahi kendi zâtlarında ne hâl üzere idiyse-ler, onların o hâlden tagayyürleri mümteni'dir. Ve Hakk'ın onlar üzerine hükmü dahi kâbiliyetleri iktizâsınca ve isti'dâdları mûcibince olur. Lisân-ı isti'dâd ile Hazret-i Hak'tan ve Cevâd-ı mutlakdan her ne talep etmişlerse; ister derekât-ı şekâvetten olsun, ister derecât-ı saâdetten olsun, lâyük olduk-ları şey bilâ-ziyâde ve lâ-noksan kendilerine atâ ve in'âm olunur. (*Cevâhir-i Gaybî*den tercüme.)

İmdi Hz. Şeyh (r.a.) bu fass-ı latîfde beyân buyurduğu hakâyıkın lisân-ı mübâreklerinden câri olan kelâm-ı Hak olduğuna işâreten **وَاللَّهُ يَقُولُ الْحَقَّ** (Ahzâb, 33/4) [Ve Allah doğru söyler ve O, sebîle hidâyet eyler.] buyururlar. Zîrâ bu *Fusûsu'l-Hikem*'in mukaddemesinde dahi beyân buyurdıkları üzere, bu kitâb Cenâb-ı Fahr-i risâlet (s.a.v.) Efendimiz ta-rafından ilkâ buyurulmuştur; ve Sallallâhu aleyhi ve sellem'in kelâmı ise

وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَىٰ (Necm, 53/3, 4) [Peygamber hevâdan ötürü konuşmaz, onun kelâmı Allah Teâlâ'dan vahyolunan bir vahiydir.] âyet-i kerîmesinin şehâdeti üzerine kelâm-ı Hak'tır; ve Şeyh-i Ekber (r.a.) dahi vâris-i nebevîdir. Binâenaleyh onun kelâmı dahi kelâm-ı Hak'tır. وَالسَّلَامُ عَلَىٰ مَنِ اتَّبَعَ الْهُدَىٰ (Tâhâ, 20/47) [Selâm hidâyete tâbi' olanadır.]

11 Teşrîn-i evvel 1332 ve 26 Zî'l-hicce 1334

[24 Ekim 1916], Salı gecesi saat 4

*Mesnevî:*³⁶⁰

چونکہ بیرنگی اسیر رنگ شد موسیٰ با موسیٰ در جنگ شد

Tercüme ve îzâh: “Mâdemki renksizlik rengin esîri oldu, Mûsâ Mûsâ ile cenkte oldu.” “Renksizlik”, ıtlâk ve vahdet-i sırftır. “Renk”, âlem-i takayyüdât-ı şuûnât demektir. “Mûsâ ile Mûsâ”dan murâd, kisve-i taayyüne [11/28] bürünüp, zâhir olmuş olan herhangi bir şahıstır ki, bir şahıs diğer bir şahıs ile münâzaa ve mücâdelededir, demek olur. Ya’ni Hakk’ın şuûnât-ı zâtiyyesi olan sıfât ve esmâ zât-ı ahadiyyetinde mahv ve müstehlek iken, bu şuûnât-ı zâtiyye mertebe-i vâhidiyyette yekdiğerinden ilmen mümtâz ve ayn-ı sâbitelerinin sûreti üzere vücûd-ı hâricîde müteayyin oldular. Ve bu şuûnâtın her biri yekdiğerine zıd olan ahkâmı câmi’ olduklarından, onların vücûd-ı hâricîde müteayyin olan sûretleri arasında, bu tezâd sebebiyle kavgalar zuhûra geldi. Binâenaleyh Mûsâ (a.s.) ile, bir adı Mûsâ olan Sâmirî arasında nizâ’ hâsıl oldu. *Mesnevî:*

چون به بیرنگی رسی کان داشتی موسیٰ با فرعون دارند آشتی

Tercüme ve îzâh: “Vaktâki renksizliğe vâsıl olasın ki, o sende vardı, Mûsâ Fir’avn ile sulh tutarlar.” Ya’ni vaktâki teemmül ve tefekkür ve keşf-i sahîh ve şühûd ile renksizliğe vâsıl olasın ve âlem-i ıtlâkı mülâhaza edesin

360 Bu kısımdaki beyitler için bk. Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, II, s. 159-163 (beyit: 2505-2513).

ki, sen mukaddemâ, ya'ni bu kisve-i taayyüne bürünmezden evvel, o âlem-i ıtlâkta idin; Mûsâ (a.s.) ile Fir'avn arasında kavga olmayıp, belki sulh ve dostluk olduğunu görürsün. Zîrâ beynlerinde zıddiyet olan bu a'yân-ı hâriciyye, a'yân-ı sâbitelerinin ve a'yân-ı sâbiteleri dahi, Hakk'ın niseb ve şuûn-i zâtîyyesinin sûretleridir. Şuûn-i zâtîyye ise mertebe-i ahadiyyette mahv ve müstehlek olup aralarında temâyüz ve ihtilâf yoktur. Cümlesi o mertebede müttehiddir. *Mesnevî*:

گر ترا آید برین نکته سؤال رنگ کی خالی بود از قیل و قال

Tercüme ve îzâh: “Eğer bu nükte üzerine sana suâl etmek dâiyesi gelirse ki, renk ne vakit kıyl u kâlden hâlî olur?! Ya'ni, hem zıddiyet ve hem de ittihâd, bu nasıl şeydir? Diye suâl edip dersin ki: Renk, ya'ni ihtilâf, dedi-kodudan hiç hâlî olur mu? Ve onlarda ihtilâf mevcûd iken ittihâd ederler mi? *Mesnevî*:

این عجب کاین رنگ از بیرنگ خاست رنگ با بیرنگ چون در جنگ خاست

Tercüme: “Bu acıbdır ki, bu renk renksizden sudûr etsin, renk renksiz ile nasıl cenge kıyâm etti?” Bu da suâldendir, ya'ni bu rengin renksizden sudûru ve sonra da kavgaya kıyâmı acıb bir şeydir. Bu nasıl olur? [11/29] *Mesnevî*:

اصل روغن زآب افزون میشود عاقبت با آب ضد چون میشود
چونکه روغن را ز آب اسرشته‌اند آب با روغن چرا ضد گشته‌اند
چون گل از خار است و خار از گل چرا هر دو در جنگ اند و اندر ماجرا

Tercüme ve îzâh: Hz. Mevlânâ (r.a.) bu suâle cevâben misâl îrâd edip buyururlar ki: “Yağın aslı sudan ziyâde olur. Ba'dehû su ile nasıl zıd olur? Mâdemki yağı sudan yağurmuşlardır, su yağ ile niçin zıd olmuşlardır? Ve mâdemki gül dikenden ve diken de güldendir, niçin her ikisi cenkte ve muhâlefet içindedir?” Ya'ni zeytin ağacı, حَيٍّ شَيْءٍ كُلِّ الْمَاءِ (En-biyâ, 21/30) [Biz her diri şeyi sudan yaptık.] âyet-i kerîmesi mûcibince, her şey gibi sudan neşv ü nemâ ve hayât bulur; ve onun semeresi olan zeytin yetiştir; ondan yağ çıkarılır; sudan hayât bulmuş iken âkîbetü'l-emr ona zıd olur; ve bir türlü su ile ittihâd edemez. Ve kezâ gül ve diken bir asıldan çıkmıştır; niçin hükümleri başka başkadır? İşte bu hâl onların taay-

yünleri ve takayyüdleri îcâbıdır. Mutlakıyet, mukayyediyyetin esîri olunca kavgâ ve nizâ' zâhir olur. *Mesnevî*:

یا نه جنگست این برای حکمت است همچو جنگِ خر فروشان صنعت است
یا نه اینست و نه آن حیران نیست گنج را جو گنج در ویران نیست

Tercüme: “Yâhud bu cenk değildir, hikmet içindir. Eşek satanların kavgası gibi, san'attır. Yâhud ne budur, ne de odur; “hayranlık”tır. Sen hazîne-yi taleb et! Hazîne vîranlıktadır.”

Îzâh: Yâhud bu müteayyinâtın aslı bir olduğu hâlde yekdiğeriyle nizâ' etmeleri cenk değildir, bir hikmete mebnîdir. Nitekim har-furûş olan del-lâllar sûretâ nizâ' eder gibi görünüyorlar; fakat bu nizâ' değil, san'atlarının iktizâsıdır. Yâhud taayyünâtın bu tezâdı ne cenktir ve ne de har-furûşların san'atı gibi bir hikmete müsteniddir; belki “hayranlık”tır. Sen mir'ât-ı a'yânda müşâhede-i Hakk'ı [11/30] taleb et! Zîrâ şühûd-ı Hak hayranlıktadır; ve bu hayranlık hayret-i mahmûdedir. Nitekim (S.a.v.) Efendimiz hazretleri: رَبِّ زِدْنِي فِيكَ تَحِيْرًا [Yâ Rab, benim sende olan hayretimi ziyâdeleştir!] buyurmuşlardır.

Ma'lûm olsun ki, Hakk'ın sıfâtı şuûnât-ı zâtıyyesidir; ve bu şuûnât mer-tebe-i zâtta mahv ve müstehlek olup, yekdiğerinden mütemâyiz değildir. Fakat Hak, mertebe-i vâhidiyyet olan mertebe-i sıfâta tenezzül buyurduk-da, onların sûretleri ilm-i Hak'ta mutasavver ve yekdiğerinden mümtâz olurlar. Ve bu âlem-i kesîf-i şehâdette zâhir olan suver-i taayyünât ise onların sûretleridir. Vücûd-ı mutlakın tenezzülâtı, ancak kemâl-i esmâiden ibâ-ret olan kemâl-i celâ ve isticlâdır. “Kemâl-i celâ”, vücûd-ı mutlakın cemî'-i şuûn-ı ilâhiyye ve kevnîyyede ezelen ve ebeden zuhûrudur. Ve “kemâl-i isticlâ” dahi, vücûd-ı mutlakın kendisini, bu şuûnât hasebiyle şühûdudur. Binâenaleyh o zuhûr, Şeyh Sadreddîn-i Konevî hazretlerinin tahkîki vech ile, mücmelin mufassalda, vâhidin kesrette ve çekirdeğin ağaçta zuhûru gibi, şühûd-ı aynî-i ayânîdir. Ve Şeyh Abdürrezzâk Kâşânî hazretleri Istilâhât'ında buyururlar ki: “Celâ, zât-ı mukaddesenin kendi zâtında, kendi zâtı için zuhûrudur. Ve isticlâ ise, kendi taayyünâtında kendi zâtı için zuhûrudur.”³⁶¹ Bu tafsîlâtan anlaşılır ki, mezâhirde olan ihtilâf ve nizâ'

361 Kâşânî, *Sûfilerin Kavramları –İstilâhât-ı Sûfiyye–*, s. 10.

esmâ beynindeki tezâd ve tegâyürendir; ve bu tezâd ve tegâyür ise emr-i i'tibârîdir. Zîrâ cümlesi ayn-ı vâhidede muzmahildir; ve saâdet ve şekâvet emr-i nisbîdir. Hakîkatte şakî ile saîd müttehiddir. Nitekim Hz. Mevlânâ (r.a.) *Mesnevî*lerinde buyururlar:

این من و ما بهر این بر ساختی تا تو با خود نرد خدمت باختی
این من و توها همه یکسان شوند عاقبت مستغرقِ جانان شوند

Tercüme: “Bu ben ve biz dediğimiz taayyünâtı kendin ile hizmet oyununu oynamak için düzdün. Bu ben ve sen taayyünâtı ittihâd edip, âkıbetü'l-emr müstağrak-ı cânân olalar.”³⁶²

Velhâsıl bu mezâhir-i müteayyine Hakk'ın mir'âtıdır. Hak onlarda esmâsıyla meşhûddur. Binâenaleyh bu tezâdı görüp “hayret”te kal ve bu şuûnât, zât-ı Hakk'ın muktezâsı olduğunu bilip deryâ-yı marîfete dal!

İbtidâ: 7 Eylül 1332 ve 22 Zi'l-ka'de 1334

[20 Eylül 1916], Çarşamba gecesi saat 2

İntihâ: 13 Teşrîn-i evvel 1332 ve 28 Zi'l-hicce 1334

[26 Ekim 1916], Perşembe gecesi saat 4,5

³⁶² Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, I, s. 536-538 (beyit: 1814-1815).

XII

فَصْ حِكْمَةٍ قَلْبِيَّةٍ فِي كَلِمَةٍ شُعْبِيَّةٍ

[BU FASS KELİME-İ ŞUAYBİYYE'DE MÜNDEMİC OLAN HİKMET-İ KALBİYYE BEYÂNINDADIR]

“Hikmet-i kalbiyye”nin Şuayb (a.s.)a tahsisindeki sebep budur ki: “Kalb”, ism-i Adl’in mazharıdır; ve bedenin sebep-i i’tidâli ve nefsin bâis-i adâletidir; ve feyz kalbden inbiâs edip, aktâr-ı sûrete yayılır ve kâffe-i a’zâya müsâvâten dağılır; ve sûret kalb ile bekâ bulur; ve kuvâ-yı rûhâniyye ve nefsânîyyenin mecmaıdır; ve zâhir ile bâtın arasında berzaktır; ve şuaab ve netâyici çoktur; ve “Allah” ism-i câmiine muzâhîdir. Nitekim Hakîm-i Senâî hazretleri *Zâdü’s-Sâlikîn*’de buyururlar. Beyit:

بيقين دان كه جامِ جم دل تست	مستقر نشاط و غم دل تست
گر تمنا کنی جهان دیدن	جمله اشیا در آن توان دیدن
چشم سر نقش آب و گل بیند	آنچه سر است چشم دل بیند
دیده دل نخست بینا کن	پس تماشای جمله اشیا کن

Tercüme: “Yakînen bil ki, câm-ı Cem dedikleri senin kalbindir. Şâdî ve gamın müstakarrı senin kalbindir. Eğer cihânı görmek temennîsinde isen, kâffe-i eşyâyı o kalb içinde görmek mümkündür. Baş gözü kalıb-ı unsûrîyi görür, sır olan şeyi ancak kalb gözü görür. Evvelâ kalb gözünü aç, ba’dehû bütûn eşyâyı temâşâ et!”³⁶³ [12/2]

Şuayb (a.s.) dahi, kesîrû’n-netâyic ve’l-evlâd idi; ve maânî-i külliyye ve cüz’iyyenin müşâhidi olduğu hâlde makâm-ı kalbîde olup, ahlâk-ı ilâhiyye ile mütehallık ve “Allah” ism-i câmiinin mazharı olan bir insân-ı kâmil idi. Ve onun üzerine sıfât-ı kalbiyye gâlib olmakla Kur’ân-ı Kerîm’de buyurulduğu üzere Medyen ehline *وَيَا قَوْمِ أَوْفُوا الْمِكْيَالَ وَالْمِيزَانَ بِالْقِسْطِ وَلَا تَبْخَسُوا النَّاسَ*

363 Senâî, *Tarîku’t-Tahkîk*, s. 66 (beyit: 609-614).

أَشْيَاءَهُمْ وَلَا تَعْنُوا فِي الْأَرْضِ مُفْسِدِينَ (Hûd 11/85) ya'ni "Ey ahâlî! Adl ile kileyi tamam ölçün ve terâzîyi tamam tartın! Ve nâsın hakkı olan eşyâlarını noksan vermeyin; ve yeryüzünde nâsın hukûkunu naks ile fesâd edenlerden olmayın!" derdi. İşte Şuayb (a.s.) ile "kalb" arasında sâbit olan münâsebât-ı mezkûreye binâen Hz. Şeyh (r.a.) "hikmet-i kalbiyye"yi, Kelime-i Şuaybiyye'ye tahsis eyledi; ve fütûhât-ı ilâhiyye kâmilin kalbinde hâsıl olduğuna işâreten, bu hükümünü, Kelime-i Sâlihiyye'ye mukârin olan "hikmet-i fütûhiyye" akîbinde zikretti.

اعْلَمْ أَنَّ الْقَلْبَ أَعْنِي قَلْبَ الْعَارِفِ بِاللَّهِ هُوَ مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ، وَهُوَ أَوْسَعُ مِنْهَا،
فَإِنَّهُ وَسِعَ الْحَقَّ جَلًّا جَلَّالُهُ، وَرَحْمَتُهُ لَا تَسْعُهُ.

Ma'lûmun olsun ki kalb, ya'ni ârif-i billâhın kalbi, rahmet-i ilâhiyyedendir; ve ondan daha geniştir. Zîrâ o, Hak (celle celâluhû) hazretlerini sığdırır. Hâlbuki Hakk'ın rahmeti, Hakk'a vâsi' değildir.

"Kalb"den murâd, ârif-i billâh olan insân-ı kâmilin kalbidir; zîrâ o kalb ona, rahmet-i mahzadan verilen atıyye-i ilâhiyyedendir. Ve "rahmet" ise sıfât-ı ilâhiyyeden bir sıfat olduğundan, [12/3] kâffe-i esmâ ve sıfât-ı ilâhiyyenin hey'et-i mecmûası ona sığmaz; fakat insân-ı kâmil, cemî'-i esmâyı câmi' olan "Allah" isminin mazharı olduğundan, bu hey'et-i mecmûa ona sığar. Binâenaleyh Hak ancak ârif-i billâh olan insân-ı kâmilin kalbine sığar; ve ba'zı esmâyı ârif olan kulûb-ı cüz'iyeye ve gayr-ı ârifin ve âsinin ve câhilin ve şâkinin kalblerine sığmaz. Nitekim hadîs-i kudside buyrulur: *يَا بَنِي آدَمَ اسْكُنُوا الْأَرْضَ وَالْجِبَالَ وَأَقْبِلُوا حَقِيقَاتِي أَسْكُنُهَا أَنتُمْ وَآبَاؤُكُمْ مِنْ قَبْلُ وَأَنْتُمْ ثَمَرُهَا* ya'ni "Ben arzıma ve semâma sığmadım, fakat takî ve nakî olan mü'min kululumun kalbine sığdım." Binâenaleyh kalb ancak insân-ı kâmilin kalbidir. Gayr-ı ârifin kalbine kalb denilmesi mecâzendir, hakîkaten değildir. Beyit:

دل یکی منظریست ربانی خانه دیو را چه دل خوانی
آنکه دل نام کرده بمجاز روبه پیش سگان کوی انداز

Tercüme: "Kalb dediğimiz şey rabbânî olan bir mahall-i temâşâdır. Sen

şeytanın evine niçin kalb diyorsun? O senin mecâzen kalb adını verdiği şeyi, git de mahalle köpeklerinin önüne at!”³⁶⁴

هَذَا لِسَانُ الْعُمُومِ مِنْ بَابِ الْإِشَارَةِ، فَإِنَّ الْحَقَّ رَاحِمٌ لَيْسَ بِمَرْحُومٍ، فَلَا حُكْمَ لِلرَّحْمَةِ فِيهِ، وَأَمَّا الْإِشَارَةُ مِنْ لِسَانِ الْخُصُوصِ فَإِنَّ اللَّهَ تَعَالَى وَصَفَ نَفْسَهُ بِالنَّفْسِ وَهُوَ مِنَ التَّنْفِيسِ.

Bu, işâret bâbından lisân-ı umûmdur; zîrâ Hak, râhimdir, merhûm değildir. Böyle olunca onun hakkında rahmet için hüküm yoktur. Lisân-ı husûstan işârete gelince: Allah Teâlâ nefsi “nefes”le vasfeyleti, o da tenfisdendir. [12/4]

Ya’ni Hakk’ın rahmetine sığmaması, umûm halâyıkın ve ulemâ-i zâhirin lisânıdır; ve onların mu’tekadlarına işârettir. Zîrâ onların indinde Hak, mutlakâ râhimdir; hiçbir vech ile merhûm değildir. Binâenaleyh onlara göre, Hak hakkında rahmet vukûu ihtimâli yoktur. Fakat havâssın ve muhakkikînin husûsî olan lisânına gelince: Hak, hem “râhim”dir, hem de “merhûm”dur. Çünkü gayr yoktur; ve âlem denilen a’yân, Hakk’ın “ayn”ıdır. Böyle olunca Hak, ancak kendi nefsiye rahmet eder; makâm-ı cem’i ahadiyyette râhimdir; makâm-ı tafsilde ve kesrette ise merhûmdur. Zîrâ a’yân-ı kevnîyye a’yân-ı sâbitenin ve a’yân-ı sâbite dahi esmâ-i ilâhiyyenin sûretleridir. Esmâ-i ilâhiyye ise, zât-ı ahadiyyette adem sıkıntısı içinde idi. Bu sıkıntıdan kurtulmak için, onlar zuhûru taleb ettiler. Zât-ı ahadî dahi onları ketm-i ademden, nefes-i Rahmânîsi ile zâhire ihrâc eyledi. Nitekim Hak Nebiyy-i zîşânının lisânıyla kendi nefsi “nefes” ile vafetti. Zîrâ وَمَا أَنِّي لِأَجِدُ نَفْسَ (Necm, 53/3, 4) [Peygamber hevâdan ötürü konuşmaz, onun kelâmı Allah Teâlâ’dan vahyolunan bir vahiydir.] âyet-i kerîmesinde beyân buyurulduğu üzere lisân-ı Resûl ile أَنِّي لِأَجِدُ نَفْسَ [Ben nefes-i Rahmân’ı Yemen cânibinden istişmâm ediyorum.] hadîs-i şerîfini kâil olan Hak’tır; ve bu sûretle nefsi “nefes” ile vafetmiş olur. Ve “nefes”, tenfisten me’hûzdür; ve “tenfis”in ma’nâsı, müteneffisin, sıkıntıyı def’etmek için bātındaki sıcak havayı hârice çıkarmasıdır.

364 Beyitler için bk. Senâî, *Hadikatü'l-Hakîka*, s. 340; Câmî, *Nakdu'n-Nusûs*, s. 199; Yâkub Han Kaşgarî, *Tavzihu'l-Beyân*, s. 187.

rı, soğuk havayı içeriye almasıdır. İmdi esmâyı, adem muzâyakasından, nefes-i Rahmânî ile ihrâc, rahmettir. Binâenaleyh Hakk'ın rahmeti Hakk'a vâsi' olur. Ve eğer bir kimse diyecek olursa ki mahz-ı zât için taleb yoktur; belki zât için taleb vech-i esmâ iledir. Bu hâlde rahmet zâta şâmil olmaz. Cenâb-ı Şeyh (r.a.) [12/5] bu suâle cevâben buyururlar ki:

وَأَنَّ الْأَسْمَاءَ الْإِلَهِيَّةَ عَيْنُ الْمُسَمَّى وَلَيْسَ إِلَّا هُوَ، وَأَنَّهَا طَالِبَةٌ مَا تُعْطِيهِ مِنَ الْحَقَائِقِ، وَلَيْسَتْ الْحَقَائِقُ الَّتِي تَطْلُبُهَا الْأَسْمَاءُ إِلَّا الْعَالَمُ، فَلَا لَوْهِيَّةَ تَطْلُبُ الْمَالُوءَ، وَالرُّبُوبِيَّةُ تَطْلُبُ الْمَرْبُوبَ، وَالْأَفْلاَ عَيْنَ لَهَا إِلَّا بِهِ وَجُودًا وَتَقْدِيرًا، وَالْحَقُّ مِنْ حَيْثُ ذَاتُهُ غَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ، وَالرُّبُوبِيَّةُ مَا لَهَا هَذَا الْحُكْمُ، فَبَقِيَ الْأَمْرُ بَيْنَ مَا تَطْلُبُهُ الرُّبُوبِيَّةُ وَبَيْنَ مَا تَسْتَحِقُّهُ الذَّاتُ مِنَ الْغِنَى عَنِ الْعَالَمِ، وَلَيْسَتْ الرُّبُوبِيَّةُ عَلَى الْحَقِيقَةِ وَالْإِتِّصَافِ إِلَّا عَيْنَ هَذِهِ الذَّاتِ.

Ve tahkîkan esmâ-i ilâhiyye müsemmânın “ayn”ıdır ve onun gayrı değildir; ve tahkîkan esmâ, hakâyıktan verdiği şeye tâlibdir. Hâlbuki esmânın taleb ettiği hakâyık, âlemden gayrı değildir. Böyle olunca ulûhiyet me'lûh ister; rubûbiyet dahi merbûb ister; ve illâ onun için “ayn” yoktur. Ancak vücûden ve takdîren onun ile vardır. Ve Hak zâtı haysiyetinden âlemlerden ganîdir; ve hâlbuki bu hüküm, rubûbiyet için yoktur. İmdi emr, rubûbiyetin taleb ettiği şey beyinde ve zâtın âlemden ganî olmaktan müstahak olduğu şey beyinde bâkî kaldı. Ve hâlbuki rubûbiyet, hakikat ve ittisâf üzere, bu zâtın “ayn”ından gayrı değildir.

Ya'ni esmâ, zâta delâleti i'tibârıyla ve zâtın dahi ahadiyeti haysiyetiyle, müsemmânın “ayn”ıdır; ve müsemmâ ancak hüviyyet-i Hakk'ın “ayn”ıdır. Ve esmâ, kendilerinin muktezayâtından olan hakâyık-ı kevnîyyenin zuhûrunu ister ki, bu hakâyık esmâ hazînelerinde bilkuvve mevcûddur; ve hâlbuki esmânın zuhûrunu istediği hakâyık, âlemden başka bir şey değildir. Çünkü ma'nâ sûretsiz zâhir olmaz. Binâenaleyh ulûhiyet [12/6] me'lûh ve rubûbiyet dahi merbûb ister; ve aksi hâlde ulûhiyet ve rubûbiyet için “ayn” sâbit olmaz. Bunların vücûden ve takdîren, ya'ni “ayn”en ve zihnen sübûtu, ancak me'lûh ve merbûb ile olur. Ve Hak Teâlâ min-haysü'z-zât âlemlerden ganî ise de, bu hüküm-i gınâ, rubûbiyet için sâbit değildir. Zîrâ zât-ı

ahadiyyette isim ve resim ve na't ve sıfat yoktur. Fakat rubûbiyet, mütehak-kık olmak için bir mazhar ister ki, o da âlemdir. Binâenaleyh âlemlerden ganî değildir. Bu sûrette emr, bu iki şey arasında bâkî kaldı. Ya'ni Hak, zâtı haysiyetiyle âlemlerden ve esmâdan ganîdir; velâkin rubûbiyet haysiyetiyle değildir. Ve rubûbiyet ise hakîkatte ve ittisâfda, âlemlerden ganî olan bu zâtın "ayn"ından gayrı değildir. Çünkü rubûbiyet dahi, zâtın "ayn"ı olan bir nisbettir. Şu hâlde Rab nisbet i'tibâriyle zâtın "ayn"ıdır; ve zât, sıfat-ı rubûbiyyet ile zâhir olur.

فَلَمَّا تَعَارَضَ الْأَمْرُ بِحُكْمِ النَّسَبِ وَرَدَ فِي الْخَبَرِ مَا وَصَفَ الْحَقُّ بِهِ نَفْسَهُ مِنَ
الشَّفَقَةِ عَلَى عِبَادِهِ.

İmdi vaktâki emr, hükm-i niseb sebebiyle müteâriz oldu, ibâdî üzeri-ne şefkatten, Hakk'ın kendi nefsinin, onunla vasfeylediği şey, haber-de vârid oldu.

Ya'ni Hak min-haysü'z-zât ganîdir, min-haysü'l-esmâ ve's-sıfât ise değil-dir; ve esmâ ise zât-ı ahadiyyetin nisbetleridir. Binâenaleyh gınâ ile iftikâr birbirine müteâriz olan iki emirdir; ve kezâ niseb-i zâtiyye olan esmâ dahi, Dârr ve Nâfi' gibi, yekdiğerine mütekâbil ve müteârizdır. İşte nisbetlerin hükmü böyle müteâriz olunca, Hak Kur'ân-ı Kerîm'de بِالْعِبَادِ (Ba-kara, 2/207) [Allah kullarına şefkatlidir.] kavliyle [12/7] ibâdî üzerine şef-kati, kendi nefesine isnâd etti; ve Hakk'ın kullarına şefkati onlar hakkında rahmetidir. Hâlbuki ibâdın her birisi bir ismin mazharı olup, o ismin ah-kâmını izhâr eder; ve kemâlât-ı esmâ, onların vücûduyla zâhir olur. Binâe-naleyh Hakk'ın kullarına olan rahmeti, kendi esmâsına olan rahmetidir.

فَأَوَّلُ مَا نَفَسَ عَنْ الرُّبُوبِيَّةِ بِنَفْسِهِ الْمَنْسُوبِ إِلَى الرَّحْمَنِ بِإِجَادِهِ الْعَالَمَ الَّذِي
تَطَلَّبُهُ الرُّبُوبِيَّةُ بِحَقِيقَتِهَا وَجَمِيعِ الْأَسْمَاءِ الْإِلَهِيَّةِ، فَثَبَّتَ مِنْ هَذَا الْوَجْهِ أَنَّ
رَحْمَتَهُ وَسَعَتْ كُلَّ شَيْءٍ، فَوَسَّعَتِ الْحَقُّ، فَهِيَ أَوْسَعُ مِنَ الْقَلْبِ أَوْ مُسَاوِيَةٌ
لَهُ فِي السَّعَةِ، هَذَا مَضَى.

İmdi Hakk'ın, Rahmân'a mensûb olan "nefes" ile rubûbiyetten, ev-velki tenfis ettiği şey, hakîkati ile rubûbiyyetin ve cemî'-i esmâ-i ilâhiy-

yenin taleb ettiği âlemi îcâd etmekle olan tenfîsidir. İmdi bu vecih-den, muhakkak rahmet-i Hakk'ın her şeye vâsi' olduğu sâbit oldu. Böyle olunca Hakk'a dahi vâsi' oldu. Şu hâlde rahmet kalbden daha geniştir; veyâhud rahmet, genişlikte kalbe müsâvîdir; bu geçti.

Ma'lûm olsun ki, tenfis iki mertebe üzerine vâki' olmuştur:

Birincisi: Kendisinde isim ve resim ve na't ve sıfat bulunmayan zât-ı ahadiyyette bilkuvve mevcûd esmâ-i ilâhiyyenin nefes-i Rahmânî ile, hazret-i ilmiyyede izhârî sûretiyledir. Bu mertebede esmâ yekdiğerinden ilmen ayrıldı. Buna “feyz-i akdes” denir.

İkincisi: Esmâ-i ilâhiyyenin, kendilerinde bilkuvve mevcûd olan ah-kâm ve âsârını mezâhir-i kevnîyyede, ya'ni âlemde, nefes-i Rahmânî ile îcâd etmek sûretiyledir. Buna da “feyz-i mukaddes” derler. [12/8]

İmdi mertebe-i rubûbiyyetten tenfis-i evvel, âlemin îcâdıyla vâki' olur. Çünkü merbûb olmayınca, rubûbiyet tahakkuk etmez; ve merbûb dahi âlemde ibârettir; ve mertebe-i rubûbiyyette olan esmânın ahkâm ve âsârı âlem ile zâhir olur. Bu izâhdan müstebân olduğu üzere Hz. Şeyh (r.a.)'ın “rubûbiyetten” buyurmaları, zât-ı ahadiyyette vâki' olan tenfis-i evvel anlaşılması içindir. Hakk'ın nefes-i Rahmânî ile rubûbiyetten ibtidâ tenfis ettiği şey, âlem olunca, rahmet-i Hak her şeye vâsi' olmuş olur; ve hattâ Hakk'a dahi vâsi' olur. Çünkü âlem mezâhir-i esmâ-i ilâhiyyedir; ve Hak ise esmânın “ayn”ıdır. Esmâ, tenfis-i evvel ile hazret-i ilmiyyede zuhûr edip yekdiğerinden ayrılmak sûretiyle rahmet-i zâtiyye ile; ve tenfis-i sâni'de, mezâhir-i âlemde rubûbiyeti zâhir olmak sûretiyle de rahmet-i rahmâniyye ile merhûmdur. Bu sûrette rahmet-i Hak, her şeye vâsi' olduğu gibi, Hakk'a dahi vâsi' olur; ve kalb, “eşyâ” ta'bîrine dâhil olduğundan, rahmet, kalbden daha geniş olmuş olur. Veyâhud وَلَكِنْ سَمَائِي وَلَا أَرْضِي مَا وَسِعَنِي أَرْضِي وَلَا سَمَائِي وَلَكِنْ قَلْبُ عَبْدِي الْمُؤْمِنِ ya'ni “Ben yerime ve göğüme sığmadım, hâlbuki mü'min olan kulumun kalbine sığdım” hadîs-i kudsîsî mûcibince Hak, cemî'-i esmâ ile kalbe sığar. Bu sûrette Hak, rahmet-i ilâhiyyesine sığmakta kalb ile berâberdir. Binâenaleyh rahmet genişlikte kalbe müsâvî olur. Ve rahmetin Hakk'a vâsi' olduğu ve Hakk'ın esmâ haysiyetiyle râhim ve merhûm bulunduğu ve rahmetin kalbden daha geniş veyâ ona müsâvî olduğu bâlâda zikrolunmuş idi.

ثُمَّ لَتَعْلَمَنَّ أَنَّ الْحَقَّ تَعَالَى كَمَا ثَبَّتَ فِي الصَّحِيحِ يَتَحَوَّلُ فِي الصُّورِ عِنْدَ التَّجَلِّيِّ، وَأَنَّ الْحَقَّ تَعَالَى إِذَا وَسِعَهُ الْقَلْبُ لَا يَسْغُ مَعَهُ غَيْرَهُ مِنَ الْمَخْلُوقَاتِ، فَكَأَنَّهُ يَمْلُؤُهُ.

[12/9] Ba'dehû ma'lûm olsun ki, Hak Teâlâ, haber-i sahîhde sâbit olduğu gibi, inde't-tecellî, sûretlerde tahavvül eder; ve muhakkak Hak Teâlâ, kalbe sığdığı vakit, O'nunla berâber, mahlûkâtta O'nun gayrısı sığmaz. Binâenaleyh keennehû o kalbi doldurur.

Ya'ni Hak Teâlâ'nın yevm-i kıyâmette, ehl-i mahşere münker sûretinde tecellî buyuracağı hakkındaki hadîs-i sahîh ile sâbit olduğu üzere, Hak Teâlâ hâl-i tecellîde, sûretlerde tahavvül eder, ya'ni tecellî türlü türlü sûretlerde olur. Ve kalbin genişliği Hakk'ı sığdırmağa müsâid olduğu vakit mahlûkâtta Hakk'ın gayrı olarak, Hak'la berâber kalbe hiçbir şey sığmaz. Gûyâ ki Hak kalbi doldurur; ve artık kalb, başka bir şey almaz olur. Ve Hz. Şeyh (r.a.) burada îmâ buyururlar ki, ashâb-ı i'tikâdâtın kalbi, tecellî hasebiyledir; ve mütecellî olan Hak ise, sûretlerde mütehavvildir. Binâenaleyh kalb dahi mütekallib ve mütehavvildir. Fakat Hakk'a vâsi' olan kalb, kâffe-i tecelliyât-ı zâtîyye ve esmâiyyeyi kabûle müstaid olan insân-ı kâmilin kalbidir. Sûret-i ilâhiyye böyle bir kalbe sığınca, artık mahlûkâtta gayrının sûreti o kalbe sığmaz.

وَمَعْنَى هَذَا أَنَّهُ إِذَا نَظَرَ إِلَى الْحَقِّ عِنْدَ تَجَلِّيهِ لَهُ لَا يُمَكِّنُ أَنْ يَنْظُرَ مَعَهُ إِلَى غَيْرِهِ، وَقَلْبُ الْعَارِفِ مِنَ السَّعَةِ كَمَا قَالَ أَبُو يَزِيدَ الْبِسْطَامِيُّ: «لَوْ أَنَّ الْعَرْشَ وَمَا حَوَاهُ مِائَةَ أَلْفٍ مَرَّةً فِي زَاوِيَةٍ مِنْ زَوَايَا قَلْبِ الْعَارِفِ مَا أَحْسَنَ بِهِ.»

Ve bunun ma'nâsı, tahkîkan kalb, Hakk'ın tecellîsi indinde, Hakk'a nazar ettiği vakit, onunla berâber gayra nazarı mümkün değildir. Ve ârifin kalbi, Bâyezîd-i Bistâmî'nin dediği gibi, genişlikten bir mertebededir ki; “Eğer yüz binlerce kerre arş ve onun muhtevâsı kalbi ârifin köşelerinden bir köşesinde olsa, onu duymaz”. [12/10]

Ya'ni “Hak Teâlâ kalbe sığdığı vakit, O'nunla berâber mahlûkâtta O'nun gayrısı sığmaz” kelâmının ma'nâsı budur ki: Hak, ahadiyyet-i zâtîyyesi sûretiyle kalbe tecellî edip, bu tecellî-i zâtînin nûru vech-i kalbi

kaplayınca, cemâl-i vahdetin zuhûru indinde, artık başka bir şey görmek mümkün değildir. Zîrâ nûr-i vahdet zâhir olunca, kesret mahvolur. Nitekim güneşin tulûu hîninde, onun galebe-i envârı hasebiyle, yıldızların ziyâsını görmek mümkün olmaz. Maahâzâ yıldızların a'yânı bâkîdir, muzmahil değildir. İşte envâr-ı Hakk'ın zuhûru indinde dahi, "gayr" dediğimiz suver-i halkıyyenin a'yânı bâkî iken, sâhib-i tecellînin nazarında ihtifâ eder. Ve güneş gurûb edip envârı zâil olunca, kevâkibin ziyâsı nasıl ki görünmeğe başlarsa, tecellî-i zâtının insirâfı hâlinde dahi, suver-i mahlûkât, bu tecellî sâhibinin nazarında öylece zâhir olur. Ve kalb-i ârifin genişliği nâ-mütenâhî olduğundan, mütenâhî olan arş'ın ve muhtevâsının yüz binlerce misli, onun köşelerinden bir köşesinde olsa, duymaz. Efdalüddîn Hâkânî (k.s.) ne güzel buyurur. Rubâî:

صحرای دل افزون ز جهان آمده است بیرون ز زمین و آسمان آمده است
از وسعت آن عجب بدان گر دارد گنجایش آنکه لا مکان آمده است

Tercüme:

"Gönül sahrâsı efzûndur cihândan
O hâriçtir zeminden âsumandan
Acîb olmaz, olursa vü'satinden
Onun mazrûfu ancak lâ-mekândan"

وقال الجنيدُ في هذا المعنى: «إِنَّ الْمُحَدَّثَ إِذَا قُرِنَ بِالْقَدِيمِ لَمْ يَتَّقْ لَهُ أَثَرًا»،
وَقَلْبٌ يَسْعُ الْقَدِيمَ كَيْفَ يُحَسُّ بِالْمُحَدَّثِ مَوْجُودًا.

[12/11] Ve Cüneyd, bu ma'nâda "Tahkîkan muhdes Kadîm'e mukârin kılındığı vakit, o muhdes için bir eser bâkî kalmaz" dedi. Ve Kadîm'e vâsî' olan bir kalb, o muhdesi, mevcûd olduğu hâlde nasıl ih-sâs eder?

Yâ'ni kalbin genişliği ve Hakk'ın tecellîsi indinde onun başka bir şey ih-sâs edememesi hakkında Cüneyd (r.a.) bâlâdaki kelâmı buyurdu. Binâenaleyh arş-ı muhdes, ârifin kalbinde olan Kadîm'e mukârin kılındıkda onun vücûdu ve eseri bâkî kalmaz ki, o kalbin köşelerinden bir köşede olup da ih-sâs olunabilsin. Zîrâ kalbin her bir köşesini Kadîm ihâta etmiştir. Kadîm'in indinde muhdes mevcûd değildir. Bâd-ı sarsarın olduğu yerde sivrisineğin işi nedir?

وَإِذَا كَانَ الْحَقُّ يَتَنَوَّعُ تَجَلِّيهِ فِي الصُّورِ فَبِالضَّرُورَةِ يَتَسَّعُ الْقَلْبُ وَيَضِيقُ بِحَسَبِ
الصُّورَةِ الَّتِي يَقَعُ فِيهَا التَّجَلِّيُ الْإِلَهِيُّ، فَإِنَّهُ لَا يَفْضُلُ مِنَ الْقَلْبِ شَيْءٌ عَنْ
صُورَةٍ مَا يَقَعُ فِيهَا التَّجَلِّيُ، فَإِنَّ الْقَلْبَ مِنَ الْعَارِفِ أَوْ الْإِنْسَانِ الْكَامِلِ بِمَنْزِلَةِ
مَحَلِّ فَصِّ الْخَاتَمِ مِنَ الْخَاتَمِ لَا يَفْضُلُ، بَلْ يَكُونُ عَلَى قَدَرِهِ وَشَكْلِهِ مِنَ
الِاسْتِدَارَةِ إِنْ كَانَ الْفَصُّ مُسْتَدِيرًا أَوْ مِنَ التَّرْبِيعِ وَالتَّسْدِيسِ وَالتَّثْمِينِ وَغَيْرِ ذَلِكَ
مِنَ الْأَشْكَالِ، إِنْ كَانَ الْفَصُّ مُرَبَّعًا أَوْ مُسَدَّسًا أَوْ مُثَمَّنًا أَوْ مَا كَانَ مِنَ الْأَشْكَالِ
فَإِنَّ مَحَلَّهُ مِنَ الْخَاتَمِ يَكُونُ مِثْلَهُ لَا غَيْرَ.

Ve Hakk'ın tecellîsi, sûretlerde mütenevvi' oldukda, bizzarûre kalb genişler; ve onda vâki' olan tecellî-i ilâhî sûreti hasebiyle de daralır. Zîrâ onda vâki' olan tecellî sûretinden, kalbden bir şey artmaz. Çünkü ârifin veyâ insân-ı kâmilin kalbi, fass-ı hâtemin mahalli [12/12] menzilesindedir, hâtemden ziyâde değildir. Eğer fass müstedîr ise istidâreden veyâhud terbî' ve tesdîs ve tesmînden ve bunun gayrı eşkâlden, onun kadri ve şekli üzerine olur; ve eğer fass murabba' veyâ müseddes veyâ müsemmen veyâhud eşkâlden bir şekil olursa, bu hâlde muhakkak hâtemden onun mahalli, onun misli olur, başka olmaz.

Cenâb-ı Şeyh (r.a.) burada tecellî-i ilâhîyi yüzük taşına ve kalb-i ârifi, yüzüğün kafesine teşbîh buyurup, kafesin yüzük taşı kadar olup fazla ve noksan olmadığını beyân buyururlar. Zîrâ yüzüğün kafesi eşkâl-i muhtelifeden ne şekil üzerine i'mâl edilmiş ise, taşı da o şekilde ve o kafes kadar olur. Taş büyük olursa kafese sığmaz; ve küçük olursa kafeste durmaz düşer. İşte bunun gibi ârif ile insân-ı kâmilin kalbi dahi tecellî-i ilâhîye tâbî'dir. Binâenaleyh Hak ona, hangi sûrette tecellî ederse, o da o sûrete göre olur.

وَهَذَا عَكْسُ مَا تُشِيرُ إِلَيْهِ الطَّائِفَةُ أَنَّ الْحَقَّ يَتَجَلَّى عَلَى قَدَرِ اسْتِعْدَادِ الْعَبْدِ،
وَهَذَا لَيْسَ كَذَلِكَ، فَإِنَّ الْعَبْدَ يَظْهَرُ لِلْحَقِّ عَلَى قَدَرِ الصُّورَةِ الَّتِي يَتَجَلَّى لَهَا
فِيهَا الْحَقُّ.

Bu dahi tâifenin “Tahkîkan Hak abdin mikdâr-ı isti'dâdı üzere tecellî eder” kavliyle işâret eyledikleri şeyin aksidir. Bu ise böyle değildir.

Zîrâ abd, Hakk'ın ona tecellî ettiği sûrette o sûret mikdârı üzere, Hakk'a zâhir olur.

Ya'ni bâlâda kalb, Hakk'ın tecellîsi hasebiyle genişler ve daralır denilen kelâm, tâife-i ehlullâhın, Hak abdin isti'dâdı mikdârı üzere tecellî eder, kavliyle işâret eyledikleri ma'nânın aksidir. Ve kalb-i ârifde olan tecellî, onların işâret ettikleri vech ile ârifin kalbi hasebiyle değil, [12/13] ârifin kalbi tecellî hasebiyledir. Zîrâ Hak abde ne sûretle tecellî etmiş ise, abd Hakk'a o sûretle zâhir olur; ve ârifin kalbinde bir haysiyet-i muayyene yoktur ki, Hak o haysiyet üzere ona tecellî etsin. Ve tâife-i ehlullâhın kavli, "feyz-i mukaddes" ve Şeyh (r.a.)'ın kavli ise, "feyz-i akdes" hükümlerine göredir. Zîrâ feyz-i akdes a'yân-ı sâbiteye isti'dâd verir ki, bu isti'dâd dahi gayr-ı mec'ûldür. Ve feyz-i mukaddes ise isti'dâd üzerine müteretteb olan şeyi verir. Binâenaleyh "feyz-i mukaddes" hükmüne göre tecellî, abdin mikdâr-ı isti'dâdı hasebiyledir. Ve "feyz-i akdes"e göre dahi, ârifin kalbi tecellî hasebiyledir.

وَتَحْرِيرُ هَذِهِ الْمَسْأَلَةِ أَنَّ لِلَّهِ تَجَلِّيَيْنِ، تَجَلِّي غَيْبٍ وَتَجَلِّي شَهَادَةٍ، فَبِالتَّجَلِّيِ الْغَيْبِ يُعْطَى الْإِسْتِعْدَادَ الَّذِي يَكُونُ عَلَيْهِ الْقَلْبُ، وَهُوَ التَّجَلِّيِ الذَّاتِي الَّذِي الْغَيْبُ حَقِيقَتُهُ، وَهُوَ الْهُوِّيَّةُ الَّتِي يَسْتَحَقُّهَا بِقَوْلِهِ عَنْ نَفْسِهِ «هُوَ»، فَلَا يَزَالُ «هُوَ» لَهُ دَائِمًا أَبَدًا، فَإِذَا حَصَلَ لَهُ أَعْنَى لِلْقَلْبِ هَذَا الْإِسْتِعْدَادُ تَجَلَّى لَهُ التَّجَلِّيِ الشُّهُودِي فِي الشَّهَادَةِ، فَرَأَاهُ فَظَهَرَ بِصُورَةٍ مَا تَجَلَّى لَهُ كَمَا ذَكَرْنَاهُ، فَهُوَ تَعَالَى أَعْطَاهُ الْإِسْتِعْدَادَ بِقَوْلِهِ: ﴿أَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ﴾، ثُمَّ رَفَعَ الْحِجَابَ بَيْنَهُ وَبَيْنَ عَبْدِهِ بِقَوْلِهِ: ﴿ثُمَّ هَدَى﴾ فَرَأَاهُ الْعَبْدُ فِي صُورَةٍ مُعْتَقَدِهِ، فَهُوَ عَيْنُ اعْتِقَادِهِ.

Ve bu mes'elenin tahrîri budur ki: Tahkîkan Allâh'ın iki tecellîsi vardır: Tecellî-i gayb ve tecellî-i şehâdetdir. "Tecellî-i gayb" ile, kalbin onun üzerinde bulunduğu isti'dâdı verir. O dahi onun hakîkatî gayb olan tecellî-i zâtîdir; ve o tecellî-i gayb, Hakk'ın kendi nefsinden ihbâr etmekle, müstahak olduğu hüviyettir. İmdi o tecellî-i zâtî, dâimen ve ebeden Hak için olmaktan zâil olmaz. Binâenaleyh kalb için bu isti'dâd hâsıl oldukda, Hak ona, şehâdetde, tecellî-i şühûdî ile tecellî

eder. Böyle olunca, kalb Hakk'ı o tecellîde görür; ve binâenaleyh kalb kendisine vâki' olan tecellî sûretiyle zâhir olur. [12/14] Nitekim biz onu zikrettik. [İmdi o da *أَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ* (Tâhâ, 20/50) kavli cellî mûcibince ona isti'dâdı veren Hak Teâlâ'dır.]³⁶⁵ Ba'dehû Hak, kendi arasıyla abdi arasında *ثُمَّ هَدَى* (Tâhâ, 20/50) [Sonra da her şeye halkını verdiği beyân etti.] kavli ile hicâbı ref'eyledi. Şu hâlde abd, onu kendi mu'tekadî sûretinde gördü. Binâenaleyh Hak, onun i'tikâdının "ayn"ıdır.

Ya'ni bâlâda zikrolunan iki kelâmın tahkîki budur ki: Biri gayb, diğeri şehâdet olmak üzere Allâh'ın iki tecellîsi vardır. "Tecellî-i gayb" ile a'yân sâbit oldu. "Tecellî-i şehâdet" ile de bu a'yân-ı sâbite vücûd-ı kevnî ile mütelebbis oldu. Bu da iki türlüdür: Birisi "tecellî-i vücûdî"dir ki, dünyâ ve âhirette umûmiyetle vâki' olur. Diğeri "tecellî-i şühûdî"dir ki, dünyâda ve âhirette ve berzahta ehl-i kemâle mahsûs bulunur. Binâenaleyh tecellî-i gaybî ile, kalb-i ârif, vücûd-ı aynîsinden evvel ayn-ı sâbitesinde nasıl bir isti'dâd üzerine idiyse, Hak o isti'dâd-ı zâtîyi atâ eyler; ve o tecellî dahi, hakîkati, gayb-ı mutlak olan tecellî-i zâtîdir; ve tecellî-i gayb, Hakk'ın müstahak olduğu hüviyyet-i ilâhiyyedir. Zîrâ Hak *وَاللَّهُ غَيْبُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ* (Hûd, 11/123) [Semâvât ve arzın gaybı Allâh'ındır.] ve *قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ* (İhlâs, 112/1) [De ki: O Allah Ahad'dir.] âyet-i kerîmelerinde, kendi nefsin-den haber verir ve müstahak olduğu hüviyeti beyân buyurur.

İmdi Hakk'ın hüviyeti olan tecellî-i zâtî, dâimen ve ebeden, makâm-ı cem' ve ahadiyette ve kezâ makâm-ı tafsîl ve kesrette, Hak için olmak-tan zâil olmaz. Zîrâ her bir "ayn" için bir hüviyet vardır; ve o hüviyet de Hak'tır. A'yân-ı sâbite için, zâtıtan ve hüviyetten bir isti'dâd-ı zâtî-i gayr-ı mec'ûl hâsıl olunca, Hak, kalbe şehâdetle "tecellî-i şühûdî" ile tecellî eder. Bu sûretle kalb, Hakk'ı o tecellîde görür; ve kalb dahi, Hakk'ın ona tecellî ettiği sûretle zâhir olur. Nitekim bâlâda "Zîrâ abd, Hakk'ın ona tecellî ettiği sûrette, o sûret mikdârı üzere, Hakk'a zâhir olur" kavliyle zikrolunmuş idi. Binâenaleyh Hak Teâlâ *أَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ* (Tâhâ, 20/50) ya'ni "Hak her şeye hakkını i'tâ eyledi" âyet-i kerîmesi muktezâsınca, kalbe isti'dâd-ı mec'ûlü i'tâ eyledi. Ve kalbe bu isti'dâd hâsıl olunca, tecellî-i şühûdîde, o

365 Âdil Bey nüshasından ilâvedir (s. 11).

Hakk'ı müşâhede eder; [12/15] ve Hakk'ın kendisine tecellî ettiği sûrette de Hakk'a zâhir olur. Ba'dehû Hak تُمْ هَدَى (Tâhâ, 20/50) [Sonra da her şeye halkını verdiğini beyân etti.] kavliyle, kendisiyle abdi arasındaki hicâbı kaldırdı. Binâenaleyh erbâb-ı akâidin her biri, Hakk'ı kendi i'tikâdı sûretinde müşâhede eyledi. Bu sûrette meşhûd olan Hak, abdin i'tikâdının "ayn"ı olur. Nitekim Hak Teâlâ عِنْدَ ظَنِّ عَبْدِي بِي buyurmuştur.³⁶⁶ Ya'ni "Ben abdimin bana olan zannı indindeyim" demek olur.

فَلَا يَشْهَدُ الْقَلْبُ وَلَا الْعَيْنُ إِلَّا صُورَةً مُعْتَقَدَةً فِي الْحَقِّ.

İmdi kalb ve "ayn", Hak hakkında kendi mu'tekadının sûretinden gayrısını müşâhede etmez.

Ya'ni kalb gözü ile baş gözü, Hak hakkında, kendi i'tikâdı neden ibâret ise, ancak o i'tikâdının sûretini görür. Bu hüküm, kâmil ve gayr-ı kâmil olan kimseler hakkında umûmîdir. Şu kadar ki kâmil, Hakk'ı ıtlâk ve takyîd makâmında, tenzîh ve teşbîh ile müşâhede eder. Binâenaleyh herhangi bir sûret olursa olsun, onda Hakk'ı görür. Gayr-ı kâmil ise, Hakk'ı ya yalnız tenzîh eder; bu hâlde Hakk'ın ba'zı sûretlerde tecellîsini inkâr eyler; veyâhud yalnız teşbîh edip Hakk'ı ba'zı sûretlerde hasreder, Nasârâ gibi. Velâkin teşbîh ve tenzîh beynini câmi' olup da Hakk'ı ba'zı kemâlât ile takyîd eden kimse, Hakk'ı kendi i'tikâdı hasebiyle görür.

فَالْحَقُّ الَّذِي فِي الْمُعْتَقَدِ هُوَ الَّذِي وَسِعَ الْقَلْبُ صُورَتَهُ، وَهُوَ الَّذِي يَتَجَلَّى لَهُ فَيَعْرِفُهُ، فَلَا تَرَى الْعَيْنُ إِلَّا الْحَقَّ الْأَعْتَقَادِيَّ.

İmdi mu'tekadda olan Hak, mü'minin kalbi onun sûretine vüs'atdâr olan Hak'tır; ve [12/16] kalbe tecellî eden Hakk'ı, o kalb ârif olur. Binâenaleyh göz, Hakk-ı i'tikâdîden gayrısını görmez.

Ya'ni ashâb-ı i'tikâdâtın i'tikâdlarında olan Hak, hangi sûrette tecellî etmiş ise, o sûret ile kalbe sığan Hak'tır; ve Hakk-ı mu'tekad kalbe tecellî eden Hak'tır. Bu i'tikâd, ister küllî ister cüz'î olsun, Hak, bu i'tikâd sûretinde tecellî ettikde kalbe sığar; ve abd dahi bu tecellî ile Hakk'ı bilir ve

366 Buhârî, "Tevhîd", 15; Müslim, "Zikir", 6; Tirmizî, "Zühd", 51; İbn Mâce, "Edeb", 58; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XII, s. 386.

onun Hak olduğunu ikrâr eder; çünkü Hakk'ı o sûrette akd etmiş idi. Binâenaleyh ayn-ı hissî, ya'ni baş gözü, dünyâda ve âhirette, Hak hakkındaki i'tikâdı ne ise, ondan gayrısını müşâhede etmez. Fakat eşyânın "ayn"ı olan ilâh-ı mutlak, bittabi' eşyâdan bir şeye sığmaz. Zîrâ küllün "ayn"ıdır. O ancak küllün "ayn"ı olan insân-ı kâmilin kalbine sığar. Çünkü böyle bir kalb, makâm-ı ıtlâk ve takyîdde Hak'la mütekallibdir.

وَلَا خَفَاءَ فِي تَنَوُّعِ الْإِعْتِقَادَاتِ، فَمَنْ قَيَّدَهُ أَنْكَرَهُ فِي غَيْرِ مَا قَيَّدَهُ بِهِ، وَأَقَرَّ بِهِ
فِيمَا قَيَّدَهُ بِهِ إِذَا تَجَلَّى، فَقَدْ آمَنَ بِبَعْضٍ وَكَفَرَ بِبَعْضٍ.

Ve i'tikâdâtın tenevvüünde hafâ yoktur. İmdi Hakk'ı takyîd eden kimse, kendi takyîdinin gayrısında, ona inkâr etti; ve kendinin takyîd eylediği şeyde Hak tecellî ettikde, ona ikrâr eyledi. (Böyle olunca ba'zısına îmân ve ba'zısına inkâr etti.)³⁶⁷

Ya'ni erbâb-ı i'tikâdâtın tenevvü'-i i'tikâdâtı keyfiyeti zâhirdir. Bu gizli bir şey değildir; her an herkesin gördüğü bir şeydir. Binâenaleyh Hakk'ı i'tikâd-ı mahsûsu ile takyîd eden kimse, bu i'tikâdının gayrı olan i'tikâdları kabûl etmeyip inkâr eder. Zîrâ Hakk'ın bu i'tikâdât sûretinde [12/17] vâki' olan tecellîsi kendi i'tikâdına muhâlif ve zannına mugâyirdir. Fakat kendi i'tikâdına muvâfık olarak Hak tecellî edince, onu kabûl edip, Hak olduğunu ârif olur. Zîrâ Hakk'ın böyle olacağını zannetmiş idi. Binâenaleyh ashâb-ı i'tikâd arasında dâimâ ihtilâf ve tenâkür vardır. Biri diğerini red ve cerh eder. Onların işi inkâr ile ikrâr arasındadır. Velâkin insân-ı kâmilin hâli böyle değildir. O her sûrette mütecellî olan Hak olduğunu bilir. Çünkü bir i'tikâd-ı mahsûs ile bağlanıp kalmamıştır. Ve sûretlerin kâffesini vücûd-ı vâhid olarak görür. Zîrâ ıtlâk sâhibidir. Her sûrette Hakk'ı müşâhede edip O'na âbid ve sâcid olur. Nitekim:

Bir gün Hz. Mevlânâ (r.a.), esnâ-yı râhda, bir râhibe tesâdüf edip, tevâzuan ona eğilirler. Râhib dahi bilmukâbele öyle yapar. Her ikisi de müddet-i medîde o hâlde kalırlar. Nihâyet râhib doğrulur; Mevlânâ efendimiz

³⁶⁷ فَقَدْ آمَنَ بِبَعْضٍ وَكَفَرَ بِبَعْضٍ Bu ibâre *Bosnevî*, *Yâküb Hân*, *Tevîl-i Muhkem* ve *Dâvûd-ı Kayserî* şerhlerinde mevcuttur; *Bâlî Efendi* ve *Kâşânî* Şerhlerinde yoktur. (A. A. Konuk).

dahi doğrulup geçer giderler. Bu hâlin sebebini istifsâr edenlere Cenâb-ı Pîr-i destgîr cevâben buyururlar ki: “Bir râhib, ahlâk-ı Resûlullah (s.a.v.) den olan hulk-ı tevâzu’ ile bize galebe çalmak istedi, muvaffak olamadı; el-hamdülillah biz ona galebe ettik.” İmdi bu sebeb-i zâhirî idi. Cenâb-ı Pîr-i destgîr, sebeb-i bâtınînin beyânından, ukûl-i zaîfeye terahhümen, ictinâb buyurdular. Hakikat-ı hâl ise, insân-ı kâmilin makâm-ı ıtlâkta, Hakk’ın gayrını müşâhede etmemesi idi. Nitekim buyururlar:

غم را چه زهره باشد تا نام ما برد دستی بزَن که از غم و غمخوار فارغیم
ما لاف می زنیم و تو انکار میکنی ز اقرار هر دو عالم وانکار فارغیم

Tercüme: “Gamın ne tâkatı vardır ki, bizim adımızı ansın! El çırp ki biz, gamdan ve gam-hârdan fâriğiz. Biz söylüyoruz, sen ise bizi inkâr edip durursun. Biz makâm-ı ıtlâkta olduğumuz için, her iki âlemin ikrârından ve inkârından fâriğiz.”³⁶⁸ [12/18]

وَمَنْ أَطْلَقَهُ عَنِ التَّقْيِيدِ لَمْ يُنْكِرْهُ وَأَقَرَّ لَهُ فِي كُلِّ صُورَةٍ يَتَحَوَّلُ فِيهَا، وَيُعْطِيهِ
مِنْ نَفْسِهِ قَدْرَ صُورَةٍ مَا تَجَلَّى لَهُ فِيهَا إِلَى مَا لَا يَتَنَاهَى، فَإِنَّ صُورَةَ التَّجَلِّي
مَا لَهَا نِهَآيَةٌ تَقِفُ عِنْدَهَا.

Ve Hakk’ı takyîdden ıtlâk eden kimse, Hakk’ın her bir sûrette olan tahavvülünü, inkâr etmeyip ikrâr eder; ve o kimse Hakk’ın ilâ-mâ-lâ-yetenâhî, ona tecellî eylediği sûrette o sûretin kadrini Hakk’a verir. [Zîrâ tecellî sûretinin nihâyeti yoktur ki onun indinde vâkıf olsun.]³⁶⁹

Ya’ni Hakk’ı bilcümle i’tikâd sûretleriyle takyîdden ve hattâ ıtlâktan, ıtlâk ile tavsîf eden kimse, Hakk’ın tecellî ile tahavvül ettiği i’tikâd sûretlerinden her bir sûrette, Hakk’a inkâr etmeyip ikrâr eder; ve suver-i i’tikâdiyeden herhangi bir sûret olursa olsun, onun Hak olduğunu bilir; ve böyle bir ârif-i kâmile Hak Teâlâ ilâ-mâ-lâ-yetenâhî tecellî ettikde kâbiliyyet-i

368 *Dîvân-ı Kebîr*, I, s. 275 [beyit: 4893 (Füruzânfer neşri: 1710. gazel)]. Krş. Can, *Dîvân-ı Kebîr – Seçmeler –*, II, s. 284; *Dîvân-ı Kebîr* (trc. Abdülbâki Gölpinarlı), II, s. 404 (beyit: 3119 vd.). Ahmed Avni Bey, *Sipehsâlâr Tercümesi*’nde bu beyitleri manzum olarak tercüme etmiştir (s. 49):

Haddi değil ki nâmımızı gam ana bizim El çırp ki şimdi biz gamı, gamhârî târikiz
Biz söyleriz ve sen bizim inkârımızdasın İkrâr-ı her dü âlemi, inkârî târikiz

369 Âdil Bey nüshasından ilâvedir (s. 15).

zâtıyyesinin vüs'ati ve makâm-ı itlâkta bulunması hasebiyle, o tecellî sûretinin mikdârı ve şekil ve hey'eti, olduğu hâl üzere, o kâmilde zâhir olur; ve o dahi o sûreti kabûl edip onun kadrini ve hey'etini, mutlak olan nefsi-kâbilesinden Hakk'a i'tâ eder; ve Hakk'ın ona tecellî ettiği sûret ile Hakk'a zâhir olur. Nitekim Hz. Şeyh (r.a.) bâlâda: "Abd, Hakk'ın ona tecellî ettiği sûrette o sûret mikdârı üzere Hakk'a zâhir olur" buyurmuş idi. Ve Hak tarafından vâkı' olan tecellî sûretlerinin nihâyeti yoktur. Binâenaleyh ârif-i kâmil bî-nihâye olan tecellînin sûreti ne mikdâr ise, onu kendi nefsinde Hakk'a verir; ve o sûretle de Hakk'a zâhir olur. Zîrâ mahal olmayınca tecellînin sûreti dahi zâhir olmaz; ve ârif-i kâmil ilâ-gayrı'n-nihâye Hak ile o sûrette mütekallib ve mütehavvil olur. Ve tecellî-i gaybî-i zâtî, gayb-ı mutlak-ı ilâhîden [12/19] dâimâ tulû' eder; ve ârif-i kâmil dahi dâimâ kabûl eyler; ve o tecellînin nihâyeti olmadığından, bu ârif-i kâmil dahi o tecellî indinde vâkıf olmaz. Velhâsıl Hakk'ı itlâk eden kimse, ancak kâmil ve âlim ve âmil olan abddir; ve onun isti'dâdı küllî ve kalbi matlûbunun tecelliyâtı ile meşhûndur. Ve kuyûd-ı i'tikâdiyye nukûşundan mutlak olması hasebiyle itlâk-ı Hakk'a mukâbilidir. Suver-i kevnîye âyînelerinde mahbûb-i mutlakın cemâlini görüp âtıdeki beytin kâili olur. Beyit:

گر در بر او قبا و گر پیرهن است در هر صورت که بینمش جانِ منست

Tercüme: "Onun üzerinde ister cübbe ve ister gömlek olsun, onu herhangi sûrette görürsem göreyim, benim canımdır."³⁷⁰

وَكذلكَ الْعِلْمُ بِاللَّهِ مَا لَهُ نِهَایَةٌ فِي الْعَارِفِينَ يَقِفُ عِنْدَهَا، بَلْ هُوَ الْعَارِفُ فِي كُلِّ زَمَانٍ يَطْلُبُ الزِّيَادَةَ مِنَ الْعِلْمِ بِهِ، ﴿رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا﴾، ﴿رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا﴾، ﴿رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا﴾، فَلَا أَمْرٌ لَا يَتَنَاهَى مِنَ الطَّرْقِينَ.

Ve kezâ ârifler hakkında, ilm-i billâh için nihâyet yoktur ki, onun indinde vâkıf olsun. Belki ârif: "Yâ Rab bana ilmi ziyâde et! (Tâhâ, 20/114) Yâ Rab bana ilmi ziyâde et! Yâ Rab bana ilmi ziyâde et!" diyerek ilm-i billâhdan ziyâdeyi taleb eder. Böyle olunca emr, tarafeynden nâmütenâhîdir.

Ya'ni tecellînin nihâyeti olmadığı gibi, ma'rifet-i ilâhiyyenin de nihâyeti

370 Câmî, *Nakdu'n-Nusûs*, s. 204; Yâkub Han Kaşgarî, *Tavzihu'l-Beyân*, s. 194.

yoktur. Tâ ki âriflerin kalbi “İşte ilm-i billâh bu kadardır” diyerek, tahsîl et-
tiği mikdâr ile iktifâ edip dursun. Binâenaleyh Hak tarafından emr-i tecellî
ve ârif-i kâmil tarafından dahi ma’rifet-i ilâhiyyeden ziyâdeyi taleb emri
bitmez, tükenmez. Nitekim Cenâb-ı Sa’dî buna işâreten buyurur. [12/20]
Beyit:

نه حسنش آخری دارد نه سعدی را سخن پایان بمیرد تشنه مستسقی و دریا همچنان باقی

Tercüme: “Ne O’nun hüsnünün nihâyeti vardır, ne de Sa’dî’nin sözü-
nün pâyânı... Su içip kanmamak hastalığına giriftâr olan kimse, susuz ölür.
Hâlbuki deryâ öylece bâkîdir.”³⁷¹

Ve (S.a.v.) Efendimiz emr-i Hak’la رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا (Tâhâ, 20/114) [Yâ Rab
bana ilmi ziyâde et!] buyurup, ma’rifet-i ilâhiyyenin tezâyüdünü taleb etti.
Ve ilm-i billâhın mütenâhî olmaması, tecellîye tâbî’ olmasındandır. Çünkü
Hak nâmütenâhî olduğundan, tecellîsi dahi nâmütenâhîdir. Makâm-ı it-
lâkta bulunup kalb-i şerîfi tecelliyât-ı mâ-lâ-nihâye-i ilâhî ile meşhûn olan
böyle bir ârif-i kâmilin hâl ve zevkine bir şemmecik ıtlâ’ için Hz. Mevlânâ
(r.a.) efendimizin bir gazel-i âlîlerini burada zikretmek münâsib görülür:

من بنده سلطان جهانم	ز اندم که رخس دیدم شوریده و حیرانم
طوطی خوش الحانم سیمرغ سخن دانم	هم جنت و هم حورم هم روضه رضوانم
هم علوی و هم سفلی هم عرشی و هم فرشی	هم جاعلی افلاکم هم فاعلی ارکانم
یک نیمه ز لاهوتم یک نیمه ز ناسوتم	هم لؤلؤ و هم بحرهم هم گوهر و هم کانم
هم ماهم و هم مهرم هم گلشن و گلچهرم	هم زهره و بهرامم هم تیرم و کیوانم
هم نورم و نورانی هم ظلمت و ظلمانی	هم ظاهر و هم باطن هم اینم و هم آنم
هم نور شهنشاهم هم عاشق اللهم	هم طالب درگاهم هم صاحب عرفانم
هم زاده روحم من هم اصل فتوحم من	هم باعث بارانم هم دافع طوفانم
هم نورم و هم نارم هم خرقة و زُنارم	هم دینم و اسلامم هم کفرم و ایمانم

[Ben Sultân’ın bendesiyim, cihânın sâhibi olan sultânım. O’nun yüzünü
gördüğümden beri perîşân ve şaşkınım. Hoş sesli tûtîyim, güzel konuşan
sîmurgum, hem cennet ve hem hûrîyim, hem rıdvânın ravzasıyım. Hem
ulvî ve hem süflî, hem arşî ve hem ferşî, hem feleklerin yaratanı ve hem

³⁷¹ Yâkub Han Kaşgarî, *Tavzîhu’l-Beyân*, s. 194; *Külliyât-ı Sa’dî*, s. 630 (586. gazel).

erkânın (anâsır-ı erbaa) fâiliyim. Bir yarım lâhûttanım, bir yarım nâsûttanım, hem inci ve hem denizim, hem cevher ve hem ma'denim. Hem ayım ve hem güneşim, hem gül bahçesi ve gül yüzlüyüm, hem Zühre (Venüs) ve Behrâm'ım³⁷² (Merih), hem Tîr'im (Utârid) ve Keyvân'ım (Zuhal). Hem nûr ve nûrânîyim, hem zulmet ve zulmânî, hem zâhir ve hem bâtın, hem buyum ve hem oyum. Hem şehinşâhın nûruyum, hem Allâh'ın âşığıyım, hem dergâhta tâlibim, hem sâhib-i irfânım. Hem rûhun çocuğuyum ben, hem fütûhun aslıyım ben, hem yağmur gönderenim, hem tûfânı def' ede-nim. Hem nûrum ve hem nârim, hem hırka ve zünnârım, hem dînîm ve İslâm'ım, hem küfür ve îmânım.]³⁷³ [12/21]

هَذَا إِذَا قُلْتَ خَلَقَ وَحَقٌّ، فَإِذَا نَظَرْتَ فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: «كُنْتُ رَجُلَهُ الَّتِي يَسْعَى بِهَا وَيَدُهُ الَّتِي يَبْطِشُ بِهَا وَلِسَانُهُ الَّذِي يَتَكَلَّمُ بِهِ» إِلَى غَيْرِ ذَلِكَ مِنَ الْقَوَى وَمَحَلِّهَا الَّتِي هِيَ الْأَعْضَاءُ لَمْ تَفْرُقْ، فَقُلْتَ الْأَمْرُ حَقٌّ كُلُّهُ أَوْ خَلَقَ كُلُّهُ، فَهُوَ خَلَقَ بِنِسْبَةٍ وَهُوَ حَقٌّ بِنِسْبَةٍ، وَالْعَيْنُ وَاحِدَةٌ، فَعَيْنُ صُورَةٍ مَا تَجَلَّى عَيْنُ صُورَةٍ مَا قَبِلَ ذَلِكَ التَّجَلَّى، فَهُوَ الْمُتَجَلَّى وَالْمُتَجَلَّى لَهُ.

Bu, halk ve Hak dediğin vakittedir. Ve sen Allah Teâlâ'nın “Ben abdin yürüdüğü ayağı ve tuttuğu eli ve söylediği lisânı olurum.” Ve kuvâdan ve a'zâ olan onların mahallerinden bunun gayrına varıncaya kadar vâki' olan kavline nazar edersen, tefrîk etmezsin. Böyle olunca, emrin küllîsi Hak'tır; veyâhud emrin küllîsi halktır, dersin. İmdi o, bir nisbetle halktır; ve o, bir nisbetle Hak'tır. Hâlbuki “ayn” birdir. Binâenaleyh tecellî eden şeyin sûretinin “ayn”ı, bu tecellîyi kabûl eden şeyin sûretinin “ayn”ıdır. Böyle olunca O mütecellîdir ve mütecellâ-lehdir.

Ya'ni Hak, abde tecellî ettikde, o tecellînin sûretini abd, Hakk'a i'tâ etmek ve o tecellî sûretiyle Hakk'a zâhir olmak, makâm-ı cem' ve tafsîle bakıp, vücûd Hak ile halktır, dediğin vakitte olur. Ve sen Hak Teâlâ hazretlerinin [Bir kulu sevdiğim إِذَا أَحْبَبْتُ عَبْدًا كُنْتُ لَهُ سَمْعًا وَبَصَرًا وَيَدًا وَلِسَانًا ... الخ zaman onun işitmesi, görmesi, eli ve lisânı...yım.] hadîs-i kudîsine nazar

372 Behrâm: Merih ve Tîr, Utârid ve Keyvân, Zuhal yıldızlarına denir. (A. A. Konuk)

373 Tercüme için bk. Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, XII, s. 369.

ettiğin vakitte hüviyyet-i Hak abdin kuvâsının ve kuvânın mahalleri olan a'zâsının “ayn”ı olduğunu anlar ve artık Hak ile halk beynini tefrik etmezsin. Binâenaleyh bu hadîs-i kudsinin mefhûmu mûcibince, emr-i vücûdun hepsi Hak'tır veyâhud halktır, dersin. Şu hâlde emr-i vücûd bir nisbetle halk ve bir nisbetle Hak'tır. Ve hakikat-i vücûd ise ayn-ı vâhide ve zât-ı ahadiyyetten ibâret olup, onda [12/22] tekessür ve taaddüd yoktur. Zîrâ vâhid nefsinde tekessür ve taaddüd etmez. Nısfıyet ve sülûsiyet ve rub'iyet gibi şeyler onun bâtınındaki nisbetleridir. Bu nisebin zuhûru vâhidin taaddüdünü mûcib olmaz. Binâenaleyh keserât-ı halkıyye, ayn-ı vâhideden ibâret olan hakikat-i vücûdun nisbetleridir. Şu hâlde bâtından tecellî eden şeyin sûreti hakikat i'tibârıyla, ism-i Zâhir'in tecellîsiyle zâhir olup, o tecellîyi kabûl eden şeyin sûretinin “ayn”ı olur; ve Hak, Bâtın i'tibârıyla mütecellî ve Zâhir i'tibârıyla de mütecellâ-leh olur; ve bu sûrette mütecellî ile mütecellâ-leh şey'-i vâhidden ibâret bulunur. Bu hâl tıpkı, şahs-ı vâhidin bir elinde bulunan bir şeyi, diğer eline vaz'etmesine benzer. Bu verip alma, şahs-ı vâhidin nefsinde vâki' olduğundan i'tâ ve ahz şey'-i vâhid olmuş olur.

فَانْظُرْ مَا أَعْجَبَ أَمْرَ اللَّهِ مِنْ حَيْثُ هُوَ مِنْ حَيْثُ نَسَبَتْهُ إِلَى الْعَالَمِ فِي حَقَائِقِ أَسْمَائِهِ الْحُسْنَى .

İmdi, Hakk'ın hüviyeti haysiyetiyle ve esmâ-i hüsnâsının hakâyıkında O'nun âleme nisbeti haysiyetiyle, Allâh'ın emri ne acîb şey olduğuna nazar et!

Ya'ni nazar-ı teemmül ile tedkîk et de gör ki Hak, hüviyet ve zâtı ciyetiyle vücûd-ı vâhiddir; ve esmâ-i hüsnâsının mahall-i zuhûru olan âleme nisbeti ciyetiyle kesirdir. Vücûd-ı Hakk'ın vahdeti ve kesreti acîb bir şeydir!

Ma'lûm olsun ki, Hakk'ın zât-ı ahadisi bir isim ile müsemmâ ve bir sıfat ile mevsûf değildir. Zîrâ mertebe-i ahadiyyette taayyün ve kesret yoktur; ve vücûd-ı Hakk'ın bu mertebedeki kemâl-i letâfeti, [12/23] akıl ve fikre sığar bir şey değildir. Burada akıl, fikir, vehm, fehim, zekâ ve irfân hep muzmahil ve mütelâşîdir. Beşerin bu gibi âlât ve edevâtı, bu bahr-i bî-pâyânın sâhiline gelinceye kadar işine yarar. Bu deryâya daldıktan sonra, bunların hepsi mahvolur; artık o da deryâdır. İşte bu sebebden, A'ref-i

enbiyâ (S.a.v.) Efendimiz hazretleri “Allâh’ın zâtında tefekkür etmeyiniz!” buyurdular. Çünkü boştur; ve kâmillerin bu mertebeye “vücûd-ı mutlak” demeleri, mahzâ bir istilâh vaz’ıyla müstaiddîne bu mertebeden haber vermek içindir.

Vaktâki zât-ı ahadiyyette mahfî bulunan esmâ, mahbûsiyet sıkıntısından halâs olmak için zuhûr taleb ettiler, zât-ı mutlaka dahi, nefes-i Rahmânîsi ile onları mertebe-i ilimde izhâr eyledi. Binâenaleyh esmânın sûretleri vücûd-ı ilmî ile mevcûd oldu ise de, vücûd-ı hissî ile zâhir olmamış idiler. Zuhûrda kemâl için bunlara vücûd-ı hissî i’tâsı lâzım geldi.

Meselâ bir çömlekçi yapacağı bir testinin sûretini evvelâ zihninde tasavvur eder. O zihinde ve ilimde peydâ olan sûreti kemâliyle izhâr için, kendi vücûdunun hâric-i hudûdunda vâki’ olan çamurun vücûdundan istiâne eder; ve zihnindeki sûreti bu çamur mâddesine giydirir; ve ilmindeki sûret bu vech ile hissen dahi zâhir olur.

Fakat Hakk’ın vücûdunun hudûdu hâricinde bir vücûd olmak imkânı yoktur. Zîrâ vücûd-ı Hak nâmütenâhîdir. Binâenaleyh ilm-i ilâhîsinde sâbit olan esmâ sûretlerinin vücûd-ı hissî ile mevcûd olmaları, yine Hakk’ın vücûdundan olmuştur. Ya’ni Hak onlara, kendi vücûdundan birer vücûd vermiştir. Nitekim vücûd-ı Hak ile vücûd-ı halk, **Fass-ı Ya’kûbî**’de tafsîl olunmuştur.

İmdi vücûd-ı halk, Hakk’ın vücûdundan peydâ olunca, zâhiren ve bâtinen vücûd Hak’tan ibâret olur; ve vücûd-ı Hak, bir hakîkatten ibâret [12/24] olduğundan onda kesret yoktur. Fakat o hakikat-i vâhidenin mertebe-i taayyüne tenezzülü hâline nazar ettiğin vakit, onun herhangi bir sûretle müteayyin olduğunu görürsen, hakikat i’tibârıyla ona Hak’tır, dersin; ve taayyün i’tibârıyla halktır, dersin. Binâenaleyh sen, buna taaccüb et ki, vücûd-ı vâhid-i Hak, zâtı ile, i’tibârâtın kâffesini iktizâ etmiştir; ve ona ne i’tibâr ile nazar edersen, cümlesi onun hakkında sâdık olur. Nitekim Şeyh İzzeddin Mahmûd Kâşî buyurur. Kıt’a:

کثرت چو نیک درنگری عین وحدت است ما را شکی نماند درین گر ترا شکست
در هر عدد ز روی حقیقت چو بنگری در صورتش دو بینی و ز ماده‌اش یکست

Tercüme: “Eğer dikkatle bakarsan, kesret ayn-ı vahdettir. Eğer bunda

senin şekkin varsa, bizim şekkimiz kalmamıştır. Nitekim her bir adede hakikat cihetinden bakarsan, sûrette onu iki, ya'ni kesîr görürsün; hâlbuki onu vücûda getiren mâdde birden ibârettir.”³⁷⁴

Şiir:

فَمَنْ تَمَّ وَمَا تَمَّ وَعَيْنٌ تَمَّ هُوَ تَمَّ

İmdi vâki' olan kimdir ve vâki' olan nedir? Vâki'de “ayn” mevcûddur; o “ayn” nefis-i vâki'dir.

Ya'ni Hz. Şeyh (r.a.) “kim” ve “ne” istifham edatlarıyla, basîret üzere hakikat-i ahadiyyeden istifhâm buyururlar; zîrâ Hak, zevi'l-ukûlün ve zevi'l-ukûlün gayrısının “ayn”ıdır. Hâlbuki kâffe-i eşyâ, yâ zevi'l-ukûldür veyâ zevi'l-ukûlün gayrıdır. Binâenaleyh Hak her şeyin “ayn”ıdır. [12/25] Şu hâlde beyt-i şerîfin şerhan ma'nâsı böyle olur: Vâki'olan mevcûd-i âkıl kimdir ve vâki' olan meşhûd-ı gayr-ı âkıl nedir? Ey tâlib-i hakikat bunları anladın mı? İşte ben sana haber vereyim ki, vâki'de mevcûd olan ayn-ı vâhidedir ki Hak'tır; ve ayn-ı vâhide olan Hak dahi vâki'de mevcûd ve meşhûd olan zevi'l-ukûl ile, gayr-ı zevi'l-ukûlün “ayn”ıdır; ve vücûdda Hak Tealâ hazretlerinin gayrı yoktur.

فَمَنْ قَدْ عَمَّهُ خَصَّةٌ وَمَنْ قَدْ خَصَّهُ عَمَّةٌ

O'nu ta'mîm eden kimse muhakkak O'nu tahsîs etti. Ve O'nu tahsîs eyleyen kimse de, O'nu ta'mîm eyledi.

Ya'ni ayn-ı vâhide olan vücûd-ı Hakk'ın, her bir “ayn”da, o “ayn”ın isti'dâd-ı mahsûsu hasebiyle zuhûrunu ve bu sûretle ale'l-umûm kâffe-i a'yân üzerine inbisâtını müşâhede eden kimse, elbette o ayn-ı vâhideyi tahsîs etmiş olur. Zîrâ o kimse der ki: “Vücûd-ı Hak, her bir şeyde, o şeyin husûsiyeti muktezâsınca zâhirdir; ve O'nun zuhûru cem'i-i a'yânda bu vech üzeredir.” Binâenaleyh O'nu böyle ta'mîm edince, diğer taraftan dahi tahsîs etmiş bulunur. Ve kezâ bu şühûd üzere tahsîs edince de, ta'mîm etmiş olur.

Misâl: Yağmur suyu her bir nebâta sâridir. Fakat her bir nebâtan zuhû-

374 Câmî, *Nakdu'n-Nusûs*, s. 69.

ru, onların isti'dâdât-ı mahsûsalarına göredir. Gül ise gül, diken ise diken sûretinde zâhir olur. Burada yağmur suyunu evvelen ta'mîm ba'dehû tahsîs etmiş olduk.

فَمَا عَيْنٌ سِوَى عَيْنٍ فَتَوَّرَ عَيْنُهُ ظُلْمَةً

İmdi, ayn-ı vâhidenin gayrı bir “ayn” yoktur. Böyle olunca nûrun “ayn”ı, zulmetin “ayn”ıdır.

Ya'ni ayn-ı Hakk'ın gayrı olarak hâriçte hiçbir “ayn” mevcûd değildir. Binâenaleyh nûrun “ayn”ı, kendi hüviyeti i'tibâriyle, hüviyyet-i zulmetin “ayn”ıdır. Zîrâ ikisinin hüviyeti dahi birdir. [12/26]

فَمَنْ يَعْقُلُ عَنْ هَذَا يَجِدُ فِي نَفْسِهِ غُمَّةً

İmdi, bundan gâfil olan kimse, kendi nefsinde hicâb bulur.

Ya'ni bizim zikrettiğimiz bu ma'rifetten gâfil olan kimse, vahdet-i Hakk'ı, bu keserât içinde müşâhede edemez. Onun kalbi, taayyünâtın perdesi ve gamı ile muhtecib ve mağmûm olur.

وَلَا يَعْرِفُ مَا قُلْنَا سِوَى عَبْدٍ لَهُ هِمَّةٌ

Hâlbuki bizim dediğimizi, himmet sâhibi olan abdin gayrısı ârif olmaz.

Ya'ni bizim bahsettiğimiz vahdet-i vücûdu, ancak zevâhir-i ulûma kanâat etmeyip, idrâk-i hakâyıkta, himmet ve azim sâhibi olan abd-i kâmil anlar. Bu âlemin türlü türlü sûretlerine aldanan ve kendi vücûduna “Benimdir” diye dayanan ve binâenaleyh ne o suverin ve ne de kendinin hakikatinden haberdâr olmayıp, başı boş hayvanlar gibi gözünün kestirdiği şeye saldıran insan sûretindeki kimselerin bu ma'ârif ve hakâyıktan nasîbi yoktur.

«إِنَّ فِي ذَلِكَ لَذِكْرَى لِمَنْ كَانَ لَهُ قَلْبٌ»، لِيَتَّقِيَهُ فِي أَنْوَاعِ الصُّوَرِ وَالصِّفَاتِ، وَلَمْ يَقُلْ لِمَنْ كَانَ لَهُ عَقْلٌ، فَإِنَّ الْعَقْلَ قَيْدٌ، فَيَحْصُرُ الْأَمْرَ فِي نَعْتٍ وَاحِدٍ، وَالْحَقِيقَةُ تَأْتِي الْحَصْرَ فِي نَفْسِ الْأَمْرِ، فَمَا هُوَ ذِكْرَى لِمَنْ كَانَ لَهُ عَقْلٌ.

“Tahkîkan bunda, kalb sâhibi olan kimse için pend ve nasîhat vardır.” (Kâf, 50/37). Zîrâ kalb, suver ve sıfâtın envâında mütekallibdir. Ve Hak Teâlâ “akıl sâhibi için” demedi; zîrâ akıl, kayddır. İmdi emri, na't-i vâhidede hasreder. Hâlbuki hakîkat, nefs-i emirde hasrı mâni'dir. Binâenaleyh Kur'ân, akılı olan kimse için pend ve nasîhat değildir. [12/27]

Hız. Şeyh (r.a.) birtakım hakâyıkı zikrettikten sonra, إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَذِكْرَىٰ لِمَنْ كَانَ لَهُ قَلْبٌ (Kâf, 50/37) [Tahkîkan bunda, kalb sâhibi olan kimse için pend ve nasîhat vardır.] âyet-i kerîmesini ibâre tarzında tahrîr buyurup, bu “hikmet-i kalbiyye”ye taalluku olan hakâyık-ı sâireyi îzâh eyler. Ya'ni bizim bu zikrettiğimiz hakâyıkta, “kalb sâhibi” olan kimse için pend vardır. Nitekim Kur'ân-ı Azîmü's-şân'dan mütenassih olanlar dahi ancak kalb sâhibleridir. Akıllarına i'timâd eden feylesofların mağz-ı Kur'ân'dan nasîbleri yoktur. Zîrâ kalb suver-i halkıyye ile suver-i sıfât-ı ilâhiyye arasında berzahtır. Binâenaleyh tecelliyât-ı esmâiyyenin kâffesine mahal ve mazhardır. Böyle olunca kalb suver ve sıfâtın envâında takallüb eder. Ve Hak, suver-i i'tikâdiyyeden herhangi bir sûrette tahavvül edip tecellî ederse, kalb onu tanır ve ikrâr eder; ve Hakk'ı bir sûret-i mahsûsaya hasretmez. Onun için Hak Teâlâ Kur'ân-ı Kerîm'de: “Kur'ân'da akıl sâhibi için pend vardır” demedi. Çünkü akıl bağdır; ve ıtlâk ve irsâlden men'ettiği için “ıkâl” demişlerdir. Binâenaleyh “akl”ın şânı, takyîd ile hükmetmekten ibâret olur. Ve nefsinde hasr kabûl etmeyen emr-i ilâhîyi kuvve-i nazariyye, vasf-ı mahsûsu ile hasreder. Hâlbuki hakîkat, nefs-i emirde hasrı men'eder; ve takyîd ile ıtlaktan mutlaktır. Velâkin sûretler içinde dönen “kalb”, vüs'ati hasebiyle Hakk'ı bir na't ve sıfat ile takyîd etmez. Ve insân-ı kâmilin kalbi kâffe-i suver-i esmâiyyenin meclâsı olduğundan, vücûd-ı Hakk'ın kalbidir. İmdi aklın şânı takyîd ve kalbin şânı ıtlâk olunca, Kur'ân-ı Kerîm, eşyâyı akıl ile idrâk etmek isteyen kimseler için pend ve nasîhat değildir. İşte her şeyi akıllarıyla idrâk etmek isteyen ulemâ-i rûsûm ile hükemânın, ehl-i kalb olan ulemâ-i billâhı inkâr etmelerinin sebebi budur.

وَهُمْ أَصْحَابُ الْأَعْتِقَادَاتِ الَّذِينَ يُكْفِّرُ بَعْضُهُمْ بَعْضًا وَيَلْعَنُ بَعْضُهُمْ بَعْضًا، وَمَا لَهُمْ مِنْ نَاصِرِينَ، فَإِنَّ إِلَهَ الْمُعْتَقَدِ مَا لَهُ حُكْمٌ فِي إِلَهِ الْمُعْتَقَدِ الْآخَرِ.

[12/28] Ve onlar ashâb-ı i'tikâdâtı ki, ba'zısı ba'zısını tekfir ve ba'zısı ba'zısını tel'in eder. Hâlbuki onlar için nusret eden yoktur. Zîrâ i'tikâd olunan ilâh için, diğer i'tikâd olunan ilâh hakkında bir hüküm yoktur.

Ya'ni akıl sâhibi olan ashâb-ı i'tikâdât birbirini beğenmediklerinden tekfir ve tel'in ederler. Zîrâ her birisi kendi i'tikâdınca Hakk'ı bir türlü tasavvur edip, o sûrete hasretmişlerdir. Bittabi' birinin tasavvuru diğerine uymaz. Binâenaleyh aralarında dâimâ ihtilâf zuhûr eder. Hâlbuki onların kendi icâdları olan ilâh-ı mu'tekadları tarafından onlara yardım eden yoktur. Zîrâ o i'tikâdlar, o akıl sâhiblerinin icâd-gerdeleri olan birtakım ilâh-ı kâziblerdir. Nitekim Hak Teâlâ Kur'ân-ı Kerim'de وَلَا تَجْعَلْ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ (İsrâ, 17/22) [Allah ile berâber başka ilâh ittihâz etme!] buyurup, ca'l-i ilâhdan nehyeyler. Ve onlara yardım eden olmaması dahi, bir i'tikâdın diğer i'tikâd üzerinde te'siri olamamasındandır; zîrâ ikisi de ilâh-ı mec'ûldür ve birbirinin zıddıdır; ve mec'ûliyetten müsavîdir. Binâenaleyh, bir ilâh-ı mec'ûl, diğer ilâh-ı mec'ûlü tağyîr edip, kendi sûretine tahvîl etmekle kendi mu'tekidine yardım edemez. Bu ilâhlar yekdiğerine mütekâbil olup, biri diğerinde tasarruf edememekle, ashâb-ı i'tikâdât beyinde tebâguz ve tenâkür mevcuttur.

Bu ibârede يَكْفُرُ بَعْضُكُم بِبَعْضٍ وَيَلْعَنُ بَعْضُكُم بَعْضًا (Ankebût, 29/25) [Ba'zınız ba'zınızı tekfir eder, ba'zınız ba'zınızı la'netler.] kelâmı, âyet-i kerîmedir. Cenâb-ı Şeyh *Fusûs*'un ibâresi tarzında îrâd edip, lübb-i Kur'ân'ı beyân buyurmuşlardır.

فصاحبُ الاعتقادِ يذُبُّ عنه أي عن الأمرِ الذي اعتقده في إلهه وينصُرُهُ، وذلك الذي في اعتقاده لا ينصُرُهُ، ولهذا لا يكون له أثرٌ في اعتقادِ المُنازِعِ له، وكذا المُنازِعُ ما له نُصرةٌ من إلهه الذي في اعتقاده، فما لهم من ناصرين، فنفى الحقُّ النَّصرةَ عن آلهةِ الاعتقاداتِ على انفرادِ كلِّ مُعتقِدٍ على حدِّته، والمنصُورُ الجميعُ، والناصرُ المجموعُ.

[12/29] İmdi sâhib-i i'tikâd, kendi mu'tekadından, ya'ni kendi ilâhı hakkında i'tikâd ettiği emirden def'eder ve ona yardım eyler. Ve onun i'tikâdında olan ilâh ise ona yardım etmez; böyle olunca münâ-

zaun-leh olan i'tikâdda onun için birer eser vâki' olmaz. Ve kezâ münâzi' için dahi onun i'tikâdında olan ilâhdan, ona nusret yoktur. Binâenaleyh onlar için yardım eden yoktur. İmdi Hak Teâlâ, her bir mu'tekidin alâ-hide infirâdı üzere, âlihe-i i'tikâdâtan nusreti nefyetti. Ve mansûr olan cemî'sidir ve nâsır olan mecmûudur.

Ya'ni her bir i'tikâd sâhibi, i'tikâd ettiği ilâhda birtakım evsâf tahay-yül eder. Bu evsâf-ı hayâliyyesine uymayan şeyleri, kendince birçok delâil serdederek, o ilâhdan def'eder; ve ilâh-ı mu'tekadına bu sûretle yardım eyler. Hâlbuki bu ilâh-ı mu'tekad, o i'tikâd sâhibine yardım etmez. Çünkü kendini îcâd eden i'tikâd sâhibinden akvâ değildir. Îcâd olunmuş bir şey, kendi mûcidine elbette yardım edemez. Binâenaleyh sâhib-i i'tikâdın i'tikâdında vâki' olan ilâh, kendinin münâzii ve muhâlif olan diğer ilâh-ı mu'tekada te'sîr edemez. Ve kezâ münâzi' ve muhâlif olan kimsenin i'tikâdındaki ilâhdan da kendisine nusret yoktur. Zîrâ yardımdan âcizdir. Böyle olunca ashâb-ı i'tikâda yardım edecek bir nâsır yoktur. Binâenaleyh her bir mu'tekid, münferid olduğu hâlde, âlihe-i i'tikâdâtan, Hak nusreti nefyetti. Şu hâlde ilâh-ı mu'tekad ile münferid olan i'tikâd sâhibi mansûr olmaz. Mansûr olan, vüs'at-i kabiliyyeti hasebiyle, suver-i mu'tekâdâtın kâffesini câmi' olup, Hakk'ı bir akîdeye tahsîs etmeyen ve Hakk'ı her bir akîdede müşâhede eden ârifdir; ve nâsır olan dahi mecmû'dur, ya'ni o i'tikâdâtın mecmûudur. Zîrâ o ârif, akîdelerin [12/30] cümlesinin sûretinde Hakk'ı müşâhede ettiği cihetle, her bir sûretten ona tecellî-i rabbânî vâsıl olur; ve her birisinden ayrı ayrı feyizler bulur. Velhâsıl her bir akîde, alâ-hide münferid olduğu hâlde, kendi sâhibine nusret etmez. Ne kadar akîde varsa cümlesinin mecmûu, sâhibine nusret eder; ve sâhibi tarafından dahi nusret olunur; ve bu mecmûun sâhibi dahi ârif-i kâmilidir. Zîrâ bu mecmû'dan ona füyûzât-ı ilâhiyye nüzûlü, nusrettir. Ve bu zât-ı saâdet-simâtın bu mecmûu teşkil eden akîdelerin her birisinde Hakk'ı müşâhede etmesi ve her birini ikrâr eylemesi dahi, o mecmûun mansûr olmasıdır.

Sual: Âlemde bu kadar i'tikâdât-ı bâtile ve âlihe-i mec'ûle vardır. Ârif-i kâmil bunların cümlesini ikrâr eder mi?

Cevâp: Bu husûsda Cenâb-ı Şeyh (r.a.)ın şeyhi Ebû Medyen (r.a.) hazretlerinin beyt-i şerîfleri cevâb-ı kâfidir. Beyit:

فَأَنَّهُ مِنْ بَعْضِ ظُهُورَاتِهِ لَا تُنْكِرُ الْبَاطِلَ فِي طَوْرِهِ
حَتَّى تَوْفِّيَ حَقَّ اثْبَاتِهِ وَاعْطِهِ مِنْكَ بِمَقْدَارِهِ

Tercüme ve îzâh: Bâtılı, tavrında inkâr etme! Zîrâ o da zuhûrât-ı Hakk'ın ba'zısıdır; ve o bâtıla kendinden o tecellî sûretinin mikdârını Hakk'a ver. Tâ ki onun hakk-ı isbâtını kâmil kılasın. Binâenaleyh ârif-i kâmil, Hakk'ı bilcümle i'tikâd sûretleriyle takyîdden ve hattâ ıtlâktan ıtlâk edip Hakk'ın tecellî ile tahavvül ettiği i'tikâd sûretlerinden her bir sûrette Hakk'a inkâr etmeyip ikrâr eder ve onun Hak olduğunu bilir. [12/31]

فَالْحَقُّ عِنْدَ الْعَارِفِ هُوَ الْمَعْرُوفُ الَّذِي لَا يُنْكِرُ، فَأَهْلُ الْمَعْرُوفِ فِي الدُّنْيَا هُمْ أَهْلُ الْمَعْرُوفِ فِي الْآخِرَةِ، فَلِهَذَا قَالَ: ﴿لِمَنْ كَانَ لَهُ قَلْبٌ﴾، فَعَلِمَ تَقْلِيلَ الْحَقِّ فِي الصُّورِ بِتَقْلِيلِهِ فِي أَشْكَالٍ.

Böyle olunca Hak, ârif indinde inkâr olunmayan ma'rûfdur. Binâenaleyh dünyâda ehl-i ma'rûf olanlar, âhirette de ehl-i ma'rûftur. İmdi bunun için Hak Teâlâ “Kalb sâhibi olan için...” (Kâf, 50/37) buyurdu. Böyle olunca o kimse, kalbin eşkâlde taklîbi sebebiyle, sûretlerde Hakk'ın taklîbini bildi.

Ya'ni ârif-i kâmil cemî'-i sûretlerde Hakk'ı müşâhede edince, artık bu ârif indinde Hak, öyle bir ma'rûf olur ki, ne sûrette zâhir olursa olsun, inkâr olunmaz. Binâenaleyh dünyâda Hakk'ı, cemî'-i suverde müşâhede edenler, âhirette de bilcümle suverde Hakk'ı görürler. Vücûd-ı insânîde ma'rifet-i ilâhiyyenin mahalli ise, “kalb”dir. Zîrâ rûh, nefis, rûhânî ve cis-mânî olan kuvâ ve a'zâ, hep makâm-ı ma'lûm sâhibleridir. Kendi makâm-larının dâiresini tecâvüz edemezler. Fakat “kalb” öyle değildir. O kâffe-i merâtibin suver ve eşkâlinde mütekallib olur. İşte bu sebebden Hak Teâlâ “Kalb sâhibi için Kur'ân'da pend ve nasihat vardır” (Kâf, 50/37) buyurdu.

فَمِنْ نَفْسِهِ عَرَفَ نَفْسَهُ، وَلَيْسَتْ نَفْسُهُ بِغَيْرِ لِهَوِيَّةِ الْحَقِّ، وَلَا شَيْءٍ مِنَ الْكَوْنِ مِمَّا هُوَ كَائِنٌ وَيَكُونُ بِغَيْرِ لِهَوِيَّةِ الْحَقِّ، بَلْ هُوَ عَيْنُ الْحَقِّ، فَهُوَ الْعَارِفُ وَالْعَالِمُ وَالْمُقَرَّرُ فِي هَذِهِ الصُّورِ، وَهُوَ الَّذِي لَا عَارِفَ وَلَا عَالِمَ وَهُوَ الْمُنْكِرُ فِي هَذِهِ الصُّورَةِ الْأُخْرَى، هَذَا حِظٌّ مَنْ عَرَفَ الْحَقَّ مِنَ التَّجَلِّيِّ وَالشُّهُودِ فِي عَيْنِ الْجَمْعِ.

[12/32] İmdi ârif kendi nefsinden, Hakk'ın nefsini tanıdı. Hâlbuki o ârifin nefsi, hüviyyet-i Hakk'ın gayrı değildir. Ve kevnden mevcûd olan bir şey yoktur ki, hüviyyet-i Hakk'ın gayrı olarak vücûda gelsin; belki o şey Hakk'ın “ayn”ıdır. Binâenaleyh bu sûretlerde âlim ve ârif ve mukırr olan Hak'tır; ve bu sûret-i diğerde ârif ve âlim olmayan ve onu inkâr eden de Hak'tır. İşte bu, tecellîden ve ayn-ı cem'de şühûddan Hakk'ı tanıyan kimsenin hazzıdır.

Ya'ni ârif, kendi kalbinin şekillerde takallübünü görünce, bütün sûretlerde Hakk'ın takallübünü bi'l-müşâhede, Hakk'ın nefsini tanıdı. Hâlbuki ârifin nefsi, Hakk'ın hüviyetinin gayrı olmadığı gibi ekvânda hüviyyet-i Hakk'ın gayrı olan hiçbir mevcûd dahi yoktur; belki kâffe-i eşyâ Hakk'ın hüviyetinin “ayn”ıdır. Zîrâ “ayn”ı olmayıp, gayrı olsa, birbirine mugâyir iki vücûd olmak lâzım gelirdi. Hâlbuki vücûd, hakîkatte birdir; ve vücûd, hakîkatte birden ibâret olunca bu gördüğümüz sûretlerde kendi vücûdunu tanıyan ve bilen ve ona ikrâr eden Hak olmuş olur. Ve kezâ erbâb-ı hicâb sûretlerinde zâhir olup bütün sûretlerde mütehavvil olan kendi vücûdunu tanımayan ve bilmeyen ve onu inkâr eden, yine Hak'tan ibâret olur. İşte bu zikrolunan hakâyık, Hakk'ı her mazharda o mazhar hasebiyle vâki' olan tecellîsinden tanıyan ve ayn-ı cem'de nefsini ve kevnin bilcümle sûretlerini, hüviyyet-i Hakk'ın “ayn”ı olarak, müşâhededen bilen ârifin hazzı ve zevkidir. Ârifin gayrısında bu haz ve zevk mevcûd değildir. Onlar inkâr ve ikrâr beynindedir. [12/33] Rubâî:

در مذهبِ اهلِ کشف و اربابِ شهود عالم همه نیست جز تفصیل وجود
چندین صور ار چه ظاهر از وی بنمود چون در نگری نیست بجز یک موجود

Tercüme: “Ehl-i keşf ve erbâb-ı şühûdun mezhebinde, bütün âlem, vücûd-ı vâhidin tafsîllerinden başka bir şey değildir. Vâkıâ bu kadar sûretler o vücûd-ı vâhiden zâhir göründü; dikkatle baktığın vakit bir mevcûddan başkası olmadığını görürsün.” Diğer rubâî:

همسایه و همنشین و همره همه اوست در دلّی گدا و اطلسی شه همه اوست
در انجمنِ فرق و نهانخانه جمع بالله همه اوست و ثم بالله همه اوست

Tercüme: “Mücâvir ve musâhib ve refik hep O'dur. Dilencinin palâs-pâresi ve pâdişâhın elbîse-i fâhiresi içinde olan hep O'dur. Fark ve kesret en-

cümeninde ve cem' ve vahdet nihân-hânesinde olan billâhi hep O'dur; ve tekrâr tekrâr yemin ederim ki hep O'dur."³⁷⁵

فَهُوَ قَوْلُهُ: ﴿لِمَنْ كَانَ لَهُ قَلْبٌ﴾ يَتَنَوَّعُ فِي تَقْلِيلِهِ.

Böyle olunca o kimse, kavli-i Hak mûcibince, taklîb-i Hak'ta tenevvü' eden "kalb sâhibi olan kimse"dir.

Ya'ni ilim ve ma'rifetten ve şühûd ve tecellîden hazzı ve zevki olan kimse, Hakk'ın taklîbinde mütenevvi' olan kalbin sâhibi bulunan kimsedir. Nitekim hadîs-i şerîfte buyrulur: قَلْبُ الْمُؤْمِنِ يَنْصَبُ مِنْ أَصَابِعِ الرَّحْمَنِ. ya'ni "Mü'minin kalbi, [12/34] Rahmân'ın parmaklarından iki parmak arasındadır. Onu istediği vech ile döndürür."³⁷⁶ Hadîs-i şerîfte "kalbü'l-mü'min" kavliyle kalbin mü'mine tahsîsi, ârif-i kâmilin gayrısı kalb sâhibi olmadığına işârettir. Zîrâ gayr-ı ârif akıl sâhibidir; ve akıl ise hakâyık-ı ilâhiyyeyi idrâkten kâsırdır. Nitekim bâlâda mürûr etti.

Dâvûd-ı Kayserî hazretleri "fî taklîbihî" kavlindeki zamîrin hem Hakk'a, hem de kalbe ircânı câiz görmüştür. Hakk'a râci' olduğuna göre olan ma'nâ, tercümede zikrolundu. Ve kalbe râci' olduğuna göre olan ma'nâ ise şu vech ile olur: "Hakk'ı tecellîden ve ayn-ı cem'de şühûddan tanımak zevki ile mahzûz olan kimse, sûretlerde kendi nefsinin taklîbinde tenevvü' eden kalbin sâhibi bulunan kimsedir." Zîrâ kalbin hakîkati takallüb olduğundan, kalb, bütün sûretlerde takallübde mütenevvi' olur. Binâenaleyh kalb sâhibi olan ârif bütün sûretlerde mütecellî olan Hakk'ı, Hak'la ârif olur.

وَأَمَّا أَهْلُ الْإِيمَانِ فَهُمْ الْمُقَلِّدَةُ الَّذِينَ قَلَّدُوا الْأَنْبِيَاءَ وَالرُّسُلَ عَلَيْهِمُ السَّلَامُ فِيمَا أَخْبَرُوا بِهِ عَنِ الْحَقِّ، لَا مَنْ قَلَّدَ أَصْحَابَ الْأَفْكَارِ وَالْمُتَأَوِّلِينَ الْأَخْبَارَ الْوَارِدَةَ بِحَمْلِهَا عَلَى أَدْلَتِهِمُ الْعَقْلِيَّةِ، فَهَؤُلَاءِ الَّذِينَ قَلَّدُوا الرُّسُلَ صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَيْهِمْ هُمْ الْمُرَادُونَ بِقَوْلِهِ: ﴿أَوَلَمْ يَلْقَ السَّمْعُ﴾ لِمَا وَرَدَتْ بِهِ الْأَخْبَارُ الْإِلَهِيَّةُ عَلَى أَلْسِنَةِ الْأَنْبِيَاءِ عَلَيْهِمُ السَّلَامُ.

375 Rubâîler için bk. Câmi, *Nakdu'n-Nusûs*, s. 200; Câmi, *Levâiyh*, s. 82; Yâkub Han Kaşgarî, *Tavzîhu'l-Beyân*, s. 197.

376 Müslim, "Kader", 3; Tirmizî, "Kader", 8; İbn Mâce, "Duâ", 2; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XI, s. 130.

Velâkin ehl-i îmân, Hak'tan ihbâr ettikleri şeyde, enbiyâ ve rusûl (aleyhimü's-selâm)a taklîd eden mukalliddir. Ashâb-ı efkâra ve ahbâr-ı vârideyi edille-i aklıyyelerine haml ile te'vîl edenlere taklîd eden mukallid değildir. İmdi ehl-i îmân, enbiyâ (aleyhimü's-selâm)ın lisân-ları üzere vârid olan ihbârât-ı ilâhiyyeyi, Hak Teâlâ'nın أَوْ أَلْقَى السَّمْعَ (Kâf, 50/37) ya'ni "Yâhud kulak veren" kavliyle murâd olunanlardır. [12/35]

Ya'ni bir tâife vardır ki, onlar enbiyâ (aleyhimü's-selâm)a vârid olan vahy-i ilâhî kendilerine tebliğ olunduğu hinde "Bu doğru mudur, değil midir?" diye delîl-i aklîye mürâcaatla tevakkuf etmezler. Zîrâ onun emîn olduğunu bilmişlerdir. İşte bunlar enbiyâ ve rusûl (aleyhimüs-selâm)a taklîd eden ehl-i îmândır. Bunun misâli bu âlemde pek çoktur. Meselâ hasta oluruz. Emîn ve hâzık olduğuna i'timâd ettiğimiz bir tabîbe mürâcaat ettiğimizde, bize vâkî' olan vesâyâsını, delîl-i aklî isti'mâl etmeksizin, bilkabûl harfîyyen icrâ ederiz. Birisi çıkıp da bize: "Bakalım onun vesâyâsı ma'kûl mudur, bunu tedkîk ettin mi?" dese, biz de cevâben deriz ki: "Bu tabîbin hazâkatine i'timâdım vardır. Ben onun ilmini onun kadar bilemem; o metbûdur, ben tâbiim."

Binâenaleyh delîl-i aklî ile iştigâl beyhûde yorgunluktur. Ve yine bir tâife daha vardır ki, bunlar, ashâb-ı efkâra ve vahy-i ilâhîyi te'vîl ile safvetini ihlâl eden kimselere taklîd eyleyenlerdir. Ehl-i îmân bu zümre-i mukallidinden değildir. Binâenaleyh هُوَ شَهِيدٌ أَوْ أَلْقَى السَّمْعَ (Kâf, 50/37) [Tahkîkan bunda, kalb sâhibi olan ve müşâhid olduğu hâlde ilkâ-yı sem' eden kimse için pend ve nasîhat vardır.] âyet-i kerîmesinde أَوْ أَلْقَى السَّمْعَ [Yâhud kulak veren] kavliyle murâd olunan tâife, enbiyâ (aleyhimü's-selâm)a taklîd eden tâifedir. Ashâb-ı te'vîle taklîd edenler bundan hâriçtir. Zîrâ bir kimsenin metbûu idrâk-i hakâyık husûsunda câhil olursa, ona tâbi' olan kimse, ondan daha câhil olur. *Mesnevî*:

عقل قربان کن به پیش مصطفیٰ حَسْبِيَ اللَّهُ گو که اللهام کفی

[Aklı Mustafâ'nın önünde kurbân et, "Allâh'ım kâfidir!" diye "Hasbi-yallâh!" de!]³⁷⁷

377 Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, VII, s. 405 (beyit: 1407).

وهو يَعْنِي هَذَا الَّذِي «أَلْقَى السَّمْعَ» شَهِيدٌ.

Hâlbuki o, ya'ni ilkâ-yı sem' eden bu kimse, şehîddir.

Ya'ni ihbârât-ı ilâhiyyeye kulak veren kimse şehîddir. “Şehîd”in iki ma'nâsı vardır: “Hâzır”, ya'ni enbiyâ (aleyhimü's-selâm) kendilerine nâzil olan ahhâr-ı ilâhiyyeyi tebliğ ettiği vakit [12/36] hâzır-ı murâkib olan ma'nâsıdır. Ve ikincisi dahi “şâhid” demek olur. Ve “şühûd”un mertebeleri vardır: Birincisi göz ile görmek; ikincisi âlem-i hayâlde basîret ile görmek; üçüncüsü basar ve basîretin her ikisiyle görmek; dördüncüsü, suver-i hissiyyeden mücerred olan hakâyık için idrâk-i hakîkîdir. Burada murâd âlem-i hayâlde huzûr ve rü'yet ma'nâlarının her ikisidir. Nitekim Hz. Şeyh (r.a.) buyurur:

يُنْبِئُهُ عَلَى خَصْرَةِ الْخِيَالِ وَاسْتِعْمَالِهَا، وَهُوَ قَوْلُهُ ﷺ فِي الْإِحْسَانِ: «الْإِحْسَانُ أَنْ تَعْبُدَ اللَّهَ كَأَنَّكَ تَرَاهُ»، و«اللَّهُ فِي قِبْلَةِ الْمُصَلِّي»، فَلِذَلِكَ هُوَ شَهِيدٌ.

Hazret-i hayâle ve onun isti'mâline tenbîh eder. O dahi “ihsân” hakkında Resûl (a.s.)'ın اَلْإِحْسَانُ أَنْ تَعْبُدَ اللَّهَ كَأَنَّكَ تَرَاهُ [İhsân, senin O'nu görür gibi Allâh'a ibâdet etmekliğindir.]³⁷⁸ ve اَللَّهُ فِي قِبْلَةِ الْمُصَلِّي [Allah Teâlâ namaz kılan kimsenin kıblesindedir.]³⁷⁹ kavlidir. İmdi bunun için o şehîddir.

Ya'ni Hak Teâlâ “Ve hüve şehîdün” [Ve o şehîddir.] kavliyle hazret-i hayâle ve onun isti'mâline tenbîh ve işâret eder. Zîrâ ilkâ-yı sem' eden kimse, mesmûu olan şeyin sûretini hayâlinde ihzâr eder. Binâenaleyh onun şühûdu hayâlîdir. Ve hayâlin isti'mâli, suver-i mahsûsâtta tecerrüd ve inkıtâ ile olur. Hazret-i hayâle dâhil olmak için, hazret-i şehâdetten intikâl etmek lâzımdır. Ve ilkâ-yı sem' eden mü'minin hazret-i hayâlde şühûdunun ve hazret-i hayâli isti'mâl etmesinin delîli dahi “ihsân” hakkında (S.a.v.)

378 Buhârî, “İmân”, 37; Müslim, “İmân”, 1; Ebû Dâvud, “Sünnet”, 16; Tirmizî, “İmân”, 4; Nesâî, “İmân”, 5; İbn Mâce, “Mukaddeme”, 9; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, s. 435.

379 *Fütûhât-ı Mekkiyye*, I, s. 341 (36. bâb), s. 461 (63. bâb) vd. Krş. Buhârî, “Salât”, 33; Müslim, “Mesâcid”, 13; Tirmizî, “Emsâl”, 3; İbn Mâce, “Mesâcid”, 14; “İkâmetü's-salât”, 61; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XVII, s. 248.

Efendimiz'in: "İhsân, senin O'nu görür gibi Allâh'a ibâdet etmekliğidir." Ve hadîs-i âhârda: "Allah Teâlâ namaz kılan kimsenin kıblesindedir" kavlı şerîfleridir. Zîrâ musallî, hayâlinde kendi mu'tekadının [12/37] sûretini ihzâr edip, huzûr-ı kalbî ve teveccüh-i küllî ile Allâh'a ibâdet eder. Bu sûrette onun şühûdu hayâlî olur; ve bu şühûd-ı hayâliden dolayı, kıblesinde Hakk'ı müşâhede eder. Velâkin gözü Hakk'ın nûru ile sürmelenmiş olup, keskin gören musallî için murâkabe-i tâm ve teveccüh-i küllî lâzım değildir. Zîrâ onun isti'dâdı kâmil ve keşfi kavî olduğundan her cihette hâzır olan Hakk'ı, cem'i-i cihâtta müşâhede eder. Nitekim Hak Teâlâ buyurur: فَائِنَّمَا تُوَلُّوْا فَمَّ وَجْهُ اللّٰهِ (Bakara, 2/115) [Ne tarafa teveccüh ederseniz edin, Allâh'ın vechi vâki'dir.] Ve namaz hakkındaki tafsîlât **Fass-ı Muhammedî**'de gelecektir.

وَمَنْ قَلَّدَ صَاحِبَ نَظَرٍ فِكْرِيٍّ وَتَقَيَّدَ بِهِ فَلَيْسَ هُوَ الَّذِي أَلْقَى السَّمْعَ، فَإِنَّ هَذَا الَّذِي أَلْقَى السَّمْعَ لَا بُدَّ أَنْ يَكُونَ شَهِيدًا لِّمَا ذَكَرْنَاهُ، وَمَنْ لَمْ يَكُنْ شَهِيدًا لِّمَا ذَكَرْنَاهُ فَمَا هُوَ الْمَرَادُّ بِهَذِهِ الْآيَةِ، فَهَؤُلَاءِ هُمُ الَّذِينَ قَالَ اللَّهُ تَعَالَى فِيهِمْ: ﴿إِذْ تَبَرَّأَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا مِنَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا﴾، وَالرُّسُلُ لَا يَتَّبِعُونَ مَنْ اتَّبَعَهُمُ الَّذِينَ اتَّبَعُوهُمْ.

Ve nazar-ı fikrî sâhibine taklîd eden mukallid ve onunla mukayyed olan kimse, ilkâ-yı sem' eden kimse değildir. Zîrâ bu ilkâ-yı sem' eden kimsenin, bizim zikrettiğimiz şeyi şehîd olması lâbüddür. Ve bizim zikrettiğimiz şeyi şehîd olmayan kimse bu âyet ile murâd olan kimse değildir. İmdi onlar Hak Teâlâ'nın haklarında اتَّبِعُوا الَّذِينَ اتَّبَعُوا (Bakara, 2/166) ya'ni "Metbû' olanlar, onlara tâbi' olanlardan müteberrî olduklarında" buyurduğu kimselerdir. Ve hâlbuki rusûl, onlara tâbi' olan etbâ'larından müteberrî olmazlar.

Ma'lûm olsun ki, nazar-ı fikrî sâhibi, ehlullah indinde gayr-ı mu'teberdir. Zîrâ "müfekkire" dediğimiz şey, kuvve-i cismâniyyeden birisidir. Binâenaleyh o müfekkire üzerinde ba'zan vehim ve ba'zan dahi akıl tasarruf eder. Hâlbuki iki mutasarrıfın hükmettiği bir mahalde intizâm [12/38] aramak abestir. Zîrâ o mahalde dâimâ nizâ' vâki' olur. Vehim, akıl ile münâzaa eder; ve akıl ise mâdde-i zulmâniyyede hayrete düşüp idrâk-i

hakâyıka kudret-yâb olamaz. Bugün “Böyledir” diye hükmettiği şeyde, yarın vehmin tasarruf ve nizâi zuhûr edip, onu o verdiği hükümde şükûk ve zunûna düşürür. Nitekim Hz. Mevlânâ (r.a.) buyurur: *Mesnevî*:

عقل ضدّ شهوتست ای پهلوان آنکه شهوت می تند عقلش مخوان
وهم خوانش آنکه شهوت را گداست وهم قلب و نقد زر عقلهاست
بی محک پیدا نگردهد وهم و عقل هر دو را سوی محک کن زود و نقل
این محک قرآن و حال انبیا چون محک مر قلب را گوید بیا
تا به بینی خویش را ز آسیب من گه نه ز اهل فراز و شیب من
عقل را گراره سازد دو نیم همچو زر باشد در آتش او سلیم

Tercüme: “Ey pehlivan! Akıl, şehvetin zıddıdır. Sen şehvet dokuyana akıl deme! Şehvet dilencisi olan kimseye vehim sâhibi de! Vehim, kalbdır; akılların altını ise nakd-i hâlistir. Vehim ile akıl miheksiz zâhir olmaz. Çabuk her ikisini de mihek tarafına götür! Bu mihek dahi Kur’ân-ı Kerîm’dir; ve enbiyâ (aleyhimüs-selâm)ın hâlidir. Zîrâ Kur’ân ve hâl-i enbiyâ mihek gibi, kalb olan vehme: Gel, der, tâ ki benim müsâdememden kendini göresin ki, sen benim iniş ve yokuşumun ehlinden değilsin. Ammâ aklı eğer bir testere iki parça etse, altının ateş içinde selîm olması gibi olur.”³⁸⁰ [12/39]

Binâenaleyh erbâb-ı fikir ve nazar, idrâk ettikleri şeyde şek ve zan üzere olmaktan zâil olmazlar. Velâkin muhakkikîn böyle değildir. Onlar eşyâyı teemmül ve tefekkür ile değil, Rab’lerinin nûruyla müşâhede ettiklerinden, hükümleri yakîn üzerinedir. İlkâ-yı sem’in netîcesi şühûda çıktığından, ancak ehl-i şühûd olan enbiyâyâ taklîd eden kimseler, ilkâ-yı sem’ etmiş olanlardır. Zîrâ onlar için merâtib-i şühûd hâsıl olur. Ve bu mukallidlerin tâbi’ oldukları rusûl, onlardan teberrî etmezler. Çünkü ellerinden tutup, onları makâm-ı şühûda îsâl etmiş olduklarından tâbi’lerine karşı utanıp, biz sizlerden berîyiz demezler. Fakat ehl-i vehim ve zan olan fikr-i nazarî ashâbına taklîd eden mukallidlerin yolu bittabi’ evhâm ve zunûna çıktığından, onlar, ilkâ-yı sem’ eden kimselerin zümresine lâhik değildirler. Çünkü onların hâsılı şühûd mertebesi değil, ancak zunûn ve evhâmdır. Binâenaleyh bu tâifenin metbû’ları olan erbâb-ı fikir ve nazar, tâbi’lerini de berbâd

380 Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, VIII, s. 144-147 (beyit: 2294-2299).

ettiklerini gördüklerinde hicâblarından “Biz senden berîyiz” derler.

فَحَقَّقْ يَا وَلِيَّ مَا ذَكَرْتُهُ لَكَ فِي هَذِهِ الْحِكْمَةِ الْقَلْبِيَّةِ، وَأَمَّا اخْتِصَاصُهَا بِشُعَيْبٍ لِمَا فِيهَا مِنَ التَّشْعِيبِ، أَيْ شُعْبَهَا لَا تَنْحَصِرُ، لِأَنَّ كُلَّ اعْتِقَادٍ شُعْبَةٌ، فَهِيَ شُعْبٌ كُلُّهَا أَعْنِي الاعتقاداتِ، فَإِذَا انْكَشَفَ الْغِطَاءُ انْكَشَفَ لِكُلِّ أَحَدٍ بِحَسَبِ مُعْتَقَدِهِ، وَقَدْ يَنْكَشِفُ بِخِلَافِ مُعْتَقَدِهِ فِي الْحُكْمِ، وَهُوَ قَوْلُهُ: ﴿وَبَدَأَ لَهُمْ مِنَ اللَّهِ مَا لَمْ يَكُونُوا يَحْتَسِبُونَ﴾.

İmdi ey velî! Bu “hikmet-i kalbiyye”de senin için zikrettiğim şeyi tahkik et! Ve “hikmet-i kalbiyye”nin Şuayb (a.s.)a ihtisâsına gelince, “hikmet-i kalbiyye”de teş’ib olunduğu içindir. Ya’ni bunun şu’beleri münhasır değildir. Zîrâ her bir i’tikâd bir şu’bedir. Binâenaleyh onun hepsi şuabdır, ya’ni i’tikâdât. Böyle olunca gıtâ münkeşif olduğu vakit, her bir kimseye mu’tekadı hasebiyle [12/40] münkeşif olur. Ba’zan hükümde mu’tekadının hilâfına olarak münkeşif olur. O da Hak Teâlâ’nın ﴿يَكُونُوا يَحْتَسِبُونَ﴾ (Zümer, 39/47) ya’ni “Onlara yevm-i kıyâmette zannetmedikleri şey, Allah’dan zâhir olur” kavidir.

Ya’ni Şuayb, “şu’be”den me’hûzdür. Ve “kalb” dahi, avâlimi ve akâidi ve rûhânî ve cismânî olan kuvâsı hasebiyle kesîrû’s-şuab olduğundan Hz. Şeyh (r.a.) beynlerindeki münâsebetten nâşî “hikmet-i kalbiyye”yi Kelime-i Şuaybiyye’ye tahsîs edip, burada i’tikâdât-ı muhtelif şu’belerini beyân buyurdu.

فَأَكْثَرُهَا فِي الْحُكْمِ، كَالْمُعْتَزِلِيِّ يَعْتَقِدُ فِي اللَّهِ نَفْوَ الْوَعِيدِ فِي الْعَاصِي إِذَا مَاتَ عَلَى غَيْرِ تَوْبَةٍ، فَإِذَا مَاتَ وَكَانَ مَرْحُومًا عِنْدَ اللَّهِ قَدْ سَبَقَتْ لَهُ عِنَايَةٌ بِأَنَّهُ لَا يُعَاقَبُ وَجَدَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا، فَبَدَأَ لَهُ مِنَ اللَّهِ مَا لَمْ يَكُنْ يَحْتَسِبُهُ.

İmdi ekser-i inkişâf hükümdedir. Nitekim tevbesiz vefât ettiği vakit, âsî hakkında Mu’tezilî, Allah hakkında nüfûz-ı vâidi i’tikâd eder. Böyle olunca vefât edip Allah indinde merhûmen onun hakkında inâyet sebkât ederek, muhakkak o ikâb olunmasa, Allâh’ı Gafûr ve Rahîm bulur. Şu hâlde zannetmediği şey Allah’dan zâhir olur.

Ya'ni, sâhibinin i'tikâdına muhâlif olarak münkeşif olan mu'tekadâtın ekserîsi hükümdedir, zâtta değildir. Ve bu hükümde muhâlif inkişâfın vukûu dahi Mu'tezilî'nin i'tikâdî gibidir. Zîrâ Mu'tezilî i'tikâd etmiştir ki, âsî tevbe etmeksizin vefât ettikde, onun hakkında Allah Teâlâ va'idini infâz eder. Hâlbuki vefât ettikde, Allah Teâlâ rahmet ve inâyetle tecellî edip ona ikâb buyurmasa, o i'tikâdına muhâlif olarak Allâh'ı Gafûr ve Rahîm bulur. Maahzâ o, Allah ikâb edecek zannetmiş idi. Hak onun zannı gibi çıkmadı, başka türlü zâhir oldu. [12/41^a]

Ma'lûm olsun ki, tevbesiz vefât eden abd-i âsî hakkında va'idin adem-i infâzı için iki sebep vardır:

Birincisi: Ayn-ı sâbitesinin Hakk'a verdiği ilim üzerine, hakkında lâ-hik olan hükm-i Hak, ikâb olunmayıp inâyete mazhar olmasıdır. Böyle bir kimse avâriz-ı tabîyye hasebiyle ba'zı maâsiyi irtikâb eylese de tevbesiz vefât etse, inâyet-i ezeliyyeye mazhariyeti ve tahâret-i asliyyesi sebebiyle, onun seyyiâtı hasenâta tebdîl olunur. Nitekim Hak Teâlâ buyurur: **يُدَلِّلُ اللَّهُ سَيِّئَاتِهِمْ حَسَنَاتٍ** (Furkân, 25/70) [Allah Teâlâ onların seyyiâtını hasenâta tebdîl eder]. Veyâhud inâyet ve rahmet-i ilâhiyyenin azamet ve saltanatı indinde o maâsî mahvolur. Rubâî-i Ömer Hayyâm:

ای آنکه پدید گشتم از قدرتِ تو پرورده شدم بناز در نعمتِ تو
صد سال بامتحانِ گنه خواهم کرد یا جرمِ منست بیش یا رحمتِ تو

Tercüme: “Ey kudret-i celîlü’ş-şânından zâhir olduğum zât-ı kerîm! Ben Senin ni’metinde nâz ile perverde oldum. İmtihan kasdıyla yüz yıl günâh edeceğim. Bakalım benim cürmüm mü ziyâde, yoksa Senin rahmetin mi?”

İkincisi: Hak Teâlâ Kur’ân-ı Kerîm’de **وَنَتَجَاوَزُ عَنْ سَيِّئَاتِهِمْ** (Ahkâf, 46/16) [Biz onların seyyiâtından geçersiz.] buyurdu. Hâlbuki Hak Teâlâ hazretleri **Fass-ı İsmâîlî**’de tafsîl olunduğu üzere İsmâîl (a.s.) **إِنَّهُ كَانَ صَادِقَ الْوَعْدِ** (Meryem, 19/54) [Şübhe yok ki, o va’inde sâdık idi.] âyet-i kerîmesinde “sâdiku’l-va’d” olmasıyla medh buyurdu. Binâenaleyh Hak Teâlâ dahi sâdiku’l-va’didir. Zîrâ va'idin adem-i infâzını va’d buyurmuştur. Elbette va'idini incâz buyurur. Böyle olunca va'idin nüfûzu lâzım değildir. Rubâî-i Ömer Hayyâm:

ناکرده گناه در این جهان کیست بگو آن کس که گنه نکرد چون زیست بگو

من بد كنم و تو بد مكافات دهی پس فرق میان من و تو چیست بگو

Tercüme: “Cihânda günâh etmemiş olan kimdir? Söyle! Günâh etmeyen kimse, söyle nasıl zindegî eder? ilâhî! Farzedelim ki ben fenâ yaptım, Sen de fenâ mükâfat verdin. Şu hâlde söyle benim ile Sen’in aranda fark nedir? Şübhe yoktur ki Sen benim gibi değilsin. Benden hatâ ve Sen’den atâ zuhûra gelir.”³⁸¹ [12/41^b]

وَأَمَّا فِي الْهُويَّةِ، فَإِنَّ بَعْضَ الْعِبَادِ يَجْزِمُ فِي اعْتِقَادِهِ أَنَّ اللَّهَ كَذَّاءٌ وَكَذَّاءٌ، فَإِذَا انْكَشَفَ الْغُطَاءُ رَأَى صُورَةَ مُعْتَقَدِهِ، وَهِيَ حَقٌّ فَاعْتَقَدَهَا، وَأَنْحَلَّتِ الْعُقْدَةُ، فَزَالَ الِاعْتِقَادُ وَعَلِمَ بِالْمَشَاهِدَةِ، وَبَعْدَ احْتِدَادِ الْبَصَرِ لَا يَرْجِعُ كَلِيلَ النَّظَرِ.

Ve hüviyet hakkındaki inkişâf-ı gıtâya gelince: İbâdın ba’zısı i’tikâdında cezmeder ki, muhakkak Allah Teâlâ şöyle ve böyledir. İmdi perde kalktığı vakit, kendi mu’tekadının sûretini görür. Hâlbuki o sûret, i’tikâd ettiği Hak idi; ve düğüm çözülür. Binâenaleyh i’tikâd gider, müşâhede ile bilinir; ve gözün keskinliğinden sonra, za’f ve noksân-ı nazar rücû’ etmez.

Ya’ni hüviyyet-i Hak hakkında şöyle ve böyledir diye dünyâda bir akîde-i hâs ile i’tikâd eden her bir mu’tekid, yevm-i kıyâmette kendi mu’tekadını hak ve vâkı’ olarak görür. Zîrâ Hak ona bu i’tikâd sûretinde tecellî eder; ve kalbindeki ukde-i i’tikâd çözülür. Artık gayba olan i’tikâd zâil olup, onun yerine müşâhede ve yakîn ile husûle gelen ilim kâim olur. Zîrâ akîde, ehl-i hicâbın kalbine mahsustur. Hicâb kalkınca i’tikâd kalmaz; ve gözde müşâhede ile keskinlik hâsıl olduktan sonra da nazarda za’f olmaz ki, tekrâr i’tikâda ihtiyâc hâsıl olsun. Binâenaleyh tenâsühe kâil olanların kelâmı reddedilmiş olur. Zîrâ onlar ba’d-e’l-mevt mirâren abdin dünyâya geleceğine zâhib olmuşlardır. Hâlbuki ba’d-e’l-mevt ilm-i yakîn husûlünden sonra, tekrâr dünyâya gelip, gördüğü şey hakkında hicâba düşmek vâkı’ olmaz.

فَيَبْدُو لِبَعْضِ الْعَبِيدِ بِاخْتِلَافِ التَّجَلِّي فِي الصُّورِ عِنْدَ الرُّؤْيَةِ خِلَافَ مُعْتَقَدِهِ،

381 Hayyâm, *Rubâiler* (haz. M. Kanar), s. 154, 349.

[12/42] لَّأَنَّهُ لَا يَتَكَرَّرُ، فَيَصْدُقُ عَلَيْهِ فِي الْهُوِيَّةِ، ﴿وَبَدَا لَهُمْ مِنَ اللَّهِ﴾ فِي هُوِيَّتِهِ ﴿مَا لَمْ يَكُونُوا يَحْتَسِبُونَ﴾ فِيهَا قَبْلَ كَشْفِ الْغِطَاءِ.

İmdi Hak, sûretlerde tecellînin ihtilâfı sebebiyle, rü'yet indinde ba'zı abîde mu'tekadının hilâfı olarak zâhir olur. Zîrâ tecellî tekerrür etmez. Böyle olunca o ba'zı abîd üzerine, hüviyet hakkında sâdık olur. Ve perdenin kalkmasından evvel hüviyet "Hakkında zannetmedikleri şey", o hüviyet hakkında "Allah'dan onlara zâhir olur" (Zümer, 39/47).

Ya'ni hüviyyet-i ilâhiyye hakkında, bir i'tikâd-ı mahsûsu olan kimseye, Hak kendi i'tikâdı sûretinde tecellî ettikde, dünyâdaki mu'tekadının hilâfı zâhir olur. Zîrâ Hak muhtelif olan isimlerinin sûretlerinde tecellî eder. Binâenaleyh o kimsenin i'tikâdı sûretinde tecellî ettikten sonra, o tecellîye mümâsil olarak, onun i'tikâd etmediği diğer bir sûrette dahi tecellî eder. Zîrâ tecellî tekrâr etmez; ve tekerrür etmeyince de bittabi' bir sûret üzerine olmaz. Ve çünkü esmâ-i ilâhiyye nâmütenâhîdir; ve Hak bu esmâ ile dâimâ mütecellîdir. İmdi ba'zı kullar üzerine *وَبَدَا لَهُمْ مِنَ اللَّهِ* (Zümer, 39/47) [Allah'dan onlara zâhir olur.] âyet-i kerîmesinin mazmûnu sâdık olur. Zîrâ o kimselere hayât-ı dünyeviyyede hüviyyet-i ilâhiyye hakkında i'tikâd ettikleri şeyin hilâfı dâr-ı âhirette zâhir olur; ve Hak keşf-i gıtâdan, ya'ni mevtten evvel i'tikâd ettikleri şeyin hilâfına olarak tecellî eyler. Ve keşf-i gıtâdan sonraki tecellî dahi ba'de'l-mevt terakkî olduğunu gösterir.

وَقَدْ ذَكَّرْنَا صُورَةَ التَّرَقِّيِّ بَعْدَ الْمَوْتِ فِي الْمَعَارِفِ الْإِلَهِيَّةِ فِي كِتَابِ التَّجَلِّيَّاتِ
لَنَا عِنْدَ ذِكْرِنَا مَنِ اجْتَمَعْنَا بِهِ مِنَ الطَّائِفَةِ فِي الْكَشْفِ وَمَا أَفَدْنَا لَهُمْ فِي هَذِهِ
الْمَسْأَلَةِ مِمَّا لَمْ يَكُنْ عِنْدَهُمْ.

Ve tahkîkan biz mevtten sonra maârif-i ilâhiyyede vâki' olan terakkînin sûretini, keşfde tâifeden müctemi' [12/43] olduğumuz kimsenin ve onların indinde mevcûd olmayıp bu mes'eledede onlara ifâde ettiğimiz şeyin zikri sırasında Tecelliyât nâm kitâbımızda zikreyledik.

Hiz. Şeyh (r.a.) Hallâc ve Cüneyd ve Sehl (kaddesallâhu esrârahum) ile sâir ekâbir-i ehlullahdan bir tâife ile berzahlarında müctemi' olup maâ-

rif-i ilâhiyyeye dâir onlar ile mübâhase eylediği ve onların idrâk eyledikleri ulûm ve maârifin mâfevkine îkâz ile onları terakkî ettirdiğini *Tecelliyât-ı Mevsiliyye*³⁸² nâm kitâbında zikreyledi.

Suâl: Hz. Şeyh (r.a.) mevtten sonra terakkî olduğunu beyân buyuruyorlar. Hâlbuki *سَيِّئًا وَأَضَلُّ سَبِيلًا* (İsrâ, 17/72) [Burada a'mâ olan âhirette de a'mâdır ve o yol bakımından daha da sapıktır.] âyet-i kerîmesi ile *إِذَا مَاتَ ابْنُ آدَمَ انْقَطَعَ عَمَلُهُ* [Âdem evlâdı öldüğü vakit ameli munkatı' olur.]³⁸³ hadîs-i şerîfi ba'de'l-mevt adem-i terakkîye delâlet eder.

Cevâb: Bu âyet ve hadîs ehl-i küfür ve ehl-i şirk hakkındadır. Muhakkikînden olan ehl-i tevhîd ve onlara taklîd eden mü'minler için değildir. Zîrâ bunlar dünyâda Hakk'ın vücûduyla halkın vücûdunu müstakil ve ayrı zannetmişler ve basar-ı basîretlerine körlük târî olmuş idi. Bu körlükleri sebebiyle çeşm-i basîretin kehhâlleri olan enbiyâ (aleyhimüs-selâm)dan ve onların ilâçlarından kendilerini müstağnî bilmişler idi. İşte bundan dolayı onların büsbütün kör olan gözlerinin dâr-ı âhirette de açılması ihtimâli yoktur. Zîrâ onlar a'mâ-yı ezelîdir. Hiçbir kehhâl ve ilâcın onlar hakkında te'sîri yoktur.

Velâkin ehl-i tevhîd ile onlara taklîd eden mü'minlerin basar-ı basîretleri tâbî' oldukları enbiyâ (a.s.)ın ilâçları ile dâr-ı dünyâda alâ-merâtibihim açılmış, vahdet nazarları [12/44] ânen-fe-ânen tezâyüd edegelmekte bulunmuş olduğundan, onlar için ba'de'l-mevt terakkîyât vardır. Zîrâ onların gözleri büsbütün kör olmayıp ba'zı avâriz hasebiyle rü'yetlerine za'f târî olmuştur. Mevt ve afv ve mağfiret ve hayât-ı dünyâda kendilerine taklîd ettikleri ehl-i Hak'la, berâzih-i ulviyyede ictimâ'ları sebepleriyle bu avâriz zâil olur.

Hadd-i zâtında çeşm-i ten dahi böyle değil midir? Büsbütün kör olmuş bir göze göz hekîmi ve onun ilâcı ne te'sîr eder? Fakat gözünde hâssa-i rü'yet mevcûd iken perde gelmiş veyâ hastalık sebebiyle rü'yetine za'f târî

382 Burada kastedilen eser *Tenezzülâtü'l-Mevsiliyye* değil *Tecelliyât*'tır. Bk. Yahyâ, *Historie et classification de l'oeuvre d'Ibn Arabi*, s. 488-491.

383 Müslim, "Zikir", 4; Tirmizî, "Ahkâm", 36; Nesâî, "Vesâyâ", 8; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XIII, s. 515.

olmuş bir gözün elbette tedâvîsi mümkündür.

Ey birâder! İşte Şeyh (r.a.) âsâr-ı münîfesinde, zikretmediği hakâyık ve maârif-i ilâhiyye bırakmamıştır. Bizlere ise sarf-ı himmetle onları tettebbu' kalmıştır. Bunu dirîğ etmeyelim de onların imdâd-ı rûhâniyyetleri ile dünyâda ve âhirette hiddet-i nazar sâhibi olup Hakk'ı müşâhede edelim.

Nitekim *Reşehât-ı Aynü'l-Hayât*'da zikrolunur ki: Bir gece fakîrin birisi vâkıasında Abdü'l-Gafûr Lârî (k.s.) hazretlerini görmüş ve ona demiş ki: “Şeyh Muhyiddin İbnü'l-Arabî hazretleri vahdet-i vücûdun sırrından ve eşyânın O'nunla maiyyeti keyfiyetinden bahsedip, isbâtı husûsunda da pekçok ihtimâm etmiştir. Âhirete naklettiğiniz vakit siz bu hakâyıkı nasıl buldunuz?” Cenâb-ı Abdü'l-Gafûr cevâben buyurmuşlar ki: “Bu âleme geldiğimde Hz. Şeyh ile buluştum ve onlardan bu mes'elenin sırrını sordum. “Söz ancak benim yazmış olduğum gibidir” diye cevâb verdiler.”³⁸⁴ Velhâsıl ba'de'l-mevt ehl-i îmân için terakkî vardır.

وَمَنْ أَعْجَبِ الْأَمْرِ أَنَّهُ فِي التَّرَقِّي دَائِمًا وَلَا يَشْعُرُ بِذَلِكَ لِلطَّافَةِ الْحَبَابِ وَرِقَّتِهِ
وَتَشَابِهِ الصُّورِ، وَهَذَا مِثْلَ قَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿وَأُتُوا بِهِ مُتَشَابِهًا﴾.

Ve pek ziyâde taaccüb olunacak emirdendir ki, muhakkak insan dâimâ terakkîdedir; ve hicâbın letâfet ve rikkatinden [12/45] ve sûretlerin birbirine benzemesinden nâşî bu terakkîye şuûru yoktur. Ve bu teşâbüh-i suver, Hak Teâlâ'nın مُتَشَابِهًا (Bakara, 2/25) [Cennet ni'metleri, kendilerine dünyâdaki rızıklarıyla benzer şekilde verilir.] kavli gibidir.

Ya'ni insan, “ilim”den “ayn”a seyrinden beri dâimâ terakkîdedir. Zîrâ ayn-ı sâbitesi, dünyâda ve âhirette rûhânî ve cismânî olan kâffe-i âlemlerde nüzûl ve urûc mertebelerinin her birisinde dâimâ bir sûrette zâhir olur. Ve ayn-ı sâbitenin gayr-ı mec'ûl olan isti'dâdı hasebiyle ber-mücib-i kazâ ve kader-i ilâhî, ilim ve ma'rifet gibi ma'nevî; ve gıdâ gibi sûrî ve fakr u gınâ ve hastalık ve sağlık gibi ilâ-mâ-lâ-nihâye ahvâl, rûhânî ve cismânî âlemlerde peyderpey ona nâzil olmaktadır; ve kuvvede olan şeyler bu sûretle fiile gelir. Bu ise onun terakkîsidir; ve bu terakkî hiçbir an munkatı'

384 *Reşehât-ı Aynü'l-Hayât*, I, s. 299-300.

olmaz. Ve pek acib bir şeydir ki insan dâimâ terakkî içinde olduğu hâlde hicâbın letâfet ve rikkatinden ve sûretlerde teşâbüh olmasından dolayı bunun farkına varamaz. Meselâ doğduğumuz vakit bu kadar değildik; ânen-fe-ânen büyüdük; zerrât-ı vücûdumuz lâ-yenkâtı' bizden infikâk etti; ve gıda vâsıtasıyla yerine o zerrelere, sûrette müşâbih olan yenileri geldi. Ve kezâ çocukluğumuzda ilmimiz, fehminiz bu kadar değildi; gittikçe ilim ve ma'rifet peydâ oldu. Maahâzâ bu terakkî ve tekâmül rakik ve latîf olan perde arkasında vâki' olduğu ve sûretlerde müşâbehet bulunduğu için, her ân-ı gayr-ı münkasimde vâki' olan bu teceddüdâtın farkına varamadık.

İmdi mertebe-i ilm-i ilâhîden esfel-i sâfilîn olan mertebe-i şehâdete gelinceye kadar böyle olduğu gibi, mertebe-i şehâdetten intikâlen diğer âleme gittiğimiz vakit dahi ebeden böyle olacaktır. Zîrâ vücûda dâhil olup mevcûd olan, artık ademe münkalib olmaz. Ve bu teşâbüh-i suver Hak Teâlâ hazretlerinin كَلَّمَا رَزَقُوا مِنْهَا مِنْ ثَمَرَةٍ رَزَقُوا قَالُوا هَذَا الَّذِي رَزَقْنَا مِنْ قَبْلُ (Bakara, 2/25) kavli gibidir. Ya'ni "Ehl-i cennet her ne vakit o meyvelerden rızıklanıp it'âm olunsalar, bu evvelce dünyâda irzâk olduğumuz şeydir diyeler". Hâlbuki bir zamanda gelen rızık, diğer zamanda gelen rızkın gayrıdır. Maahâzâ ikisi de rızıktır. Ancak sûrette birbirine benzerler. Böyle olunca [12/46] muhakkikîne göre taayyünât arasında fark olduğu zâhirdir; fakat hicâb ehline göre hafidir.

وليس هو الواحد عين الآخر، فإنَّ الشَّيْئَيْنِ عند العارفِ من حيث أنَّهما شَيْئَانِ غَيْرَانِ، وصاحبُ التَّحْقِيقِ يَرَى الكَثْرَةَ في الواحدِ، كما يَعْلَمُ أَنَّ مَدْلُولَ الأَسْمَاءِ الإِلَهِيَّةِ وَإِنْ اخْتَلَفَتْ حَقَائِقُهَا وَكَثُرَتْ أَنَّهَا عَيْنٌ وَاحِدَةٌ، فهذه كَثْرَةٌ مَعْقُولَةٌ في واحدٍ العينِ، فَتَكُونُ في التَّجَلِّي كَثْرَةٌ مَشْهُودَةٌ في عَيْنٍ وَاحِدَةٍ.

Hâlbuki rızk-ı vâhid, âharın "ayn"ı değildir. Zîrâ iki şebîh, şebîheyn oldukları haysiyetle, ârif indinde iki başka şeydir. Ve sâhib-i tahkîk vâhidde kesreti görür. Nitekim muhakkak esmâ-i ilâhiyyenin medlûl olduğunu ve her ne kadar onların hakâyıkı muhtelif ve kesir ise de, muhakkak ayn-ı vâhide bulunduğunu bilir. İmdi bu, ayn-ı vâhidede kesret-i ma'küledir. Binâenaleyh kesret, tecellîde bir "ayn"da meşhûd olur.

Ya'ni muhtelif zâmanlarda mevcûd olan rızık, bir rızık değildir. Binâenaleyh bunlar birbirinin “ayn”ı olamaz. Zîrâ birbirine benzeyen iki şey, yekdiğerinin gayrı olan iki başka başka şeydir. Ve sâhib-i keşf ve tahkîk, ayn-ı vâhîde olan vücûd-ı mutlakta, yekdiğerine benzeyen taayyünât-ı kesîreyi görür. Ve nitekim esmânın medlûlû “Allah” olup, O’nun da bir olduğunu ve bu esmânın hakikatleri muhtelif ve kesîr ise de, zât-ı vâhîde olduğunu bilir. Meselâ Dârr ve Nâfi’ isimleri, ma’nâları itibâriyle başka başka iki isimden ibârettir. Maahâzâ her ikisinin medlûlû zât-ı vâhîdedir; ve ne kadar esmâ varsa, hepsinin medlûlû birdir. Ve Hak esmâ sûretleriyle tecellî ettikde ayn-ı vâhîde ma’kûl ve kesret meşhûd olur; ya’ni vücûd-ı Hak bâtın ve vücûd-ı halk zâhir olur. Fakat kıyâmet-i kübrâda vücûd-ı halk mestûr ve bâtın; ve vücûd-ı Hak zâtı ile zâhir olup لَمَسَ الْمَلِكُ الْيَوْمَ لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ (Mü’min, 40/16) [Bugün mülk kimindir? Vâhid ve Kahrhâr olan Allâh’ındır!] [12/47] âyet-i kerîmesinin mûcibi zuhûra gelir. Ondan sonra yine tecelliyât-ı esmâiyye ile suver-i kesret peydâ olur ve ba’s başlar. Binâenaleyh yevm-i ba’sdeki heyâkil, bu âlemdeki heyâkilin “ayn”ı değil, müşâbihidir.

كما أَنَّ الْهَيْوَلَى تُؤْخَذُ فِي حَدِّ كُلِّ صُورَةٍ، وَهِيَ مَعَ كَثْرَةِ الصُّوَرِ وَاخْتِلَافِهَا تَرْجِعُ فِي الْحَقِيقَةِ إِلَى جَوْهَرٍ وَاحِدٍ، وَهُوَ هَيْوَلَاهَا.

Nitekim “heyûlâ”, her bir sûretin haddinde ahz olunur, ve o suverin kesreti ve ihtilâfıyle berâber hakîkatte cevher-i vâhîde râcî’ olur. Hâl-buki cevher-i vâhid, o suverin heyûlâsıdır.

Şeyh (r.a.) *İnşâ-i Devâir* nâmındaki kitâblarında “heyûlâ” hakkında buyururlar ki: “Heyûlâ, zâtına nazaran küliyye-i ma’kûle olup vücûd ve adem ile muttasıf olmaz; ve o cümle mevcûdât için mâddedir; ve mevcûdâtın zuhûruyla, kemâliyle zâhir olur.”³⁸⁵ Ya’ni heyûlâ hâriçte mevcûd değildir, zihinde ma’kûldür. Binâenaleyh vücûd ve adem ile muttasıf olmaz. Ulvî ve süflî ne kadar mevcûdât varsa hepsi için mâddedir; ve cem’-i hakâyıkı hâvîdir. Onun vücûdu eşhâsın vücûduna mevkûftur. Zîrâ kâffe-i mev-

385 [فَهِيَ بِالنَّظَرِ إِلَى ذَاتِهَا كُلِّيةٌ مَعْقُولَةٌ لَا تَتَصَفُّ بِالْوُجُودِ وَلَا بِالْعَدَمِ ، وَهِيَ الْمَادَّةُ لِيَجْمَعَ الْمَوْجُودَاتِ فَقَدْ ظَهَرَتْ بِكَمَالِهَا
Insâu'd-Devâir –La Production des Cercles–, s. 29. [بُظْهُورِ الْمَوْجُودَاتِ]

cûdâtın sûretlerini kabûl edip, kendisi o sûretlerde zâhir olur; ve cemî'-i mevcûdâtın sûretleri, ayn-ı vâhîde olan "heyûlâ" da meşhûd ve "heyûla" o sûretlerde ma'kûldür. Binâenaleyh "akl"ı târîf ederken deriz ki: "Akıl, bir cevher-i mücerreddir ki külliyyât ve cüz'iyâtı müdrîk ve cisme gayr-ı mütealliktir." Ve "nefs" in târîfinde dahi deriz ki: "Nefs-i nâtıka, külliyyât ve cüz'iyâtı müdrîk olup, cisme tedbîr ve tasarrufu taalluk eden bir cevher-i mücerreddir." Ve "cism" in târîfinde dahi deriz ki: "Cisim, eb'âd-ı selâseyi, ya'ni tûl ve arz ve umku kabûl eden bir cevherdir." İşte bunların cümlesinin târîfinde "cevher" i alırız. Hâlbuki cevher hakîkatte birdir. Ancak sûretler [12/48] çok ve muhtelifdir. Binâenaleyh sûretlerin kâffesi, hakikat-i vâhîde olan cevhere rücû eder; ve cevher sûretlerin cümlesi için "heyûlâ" dır; ve "heyûlâ" dahi cevherdir.

İşte bunun gibi zât-ı ilâhiyye, ayn-ı vâhîdedir; ve esmâ ve sıfât ise, onda kesret-i ma'kûledir. Hak esmâ sûretleriyle tecellî ettikde bu ayn-ı vâhîde ma'kûl ve mestûr ve bâtın olur; ve kesret ise mahsûs ve mekşûf ve zâhir olur. Meselâ bir çekirdekdeki ağacın dalları, yaprakları ve çiçekleri ve meyveleri zâhir oldukda, çekirdek ma'kûl ve mestûr ve bâtın olur; ve ağaç ile fûrûu mahsûs ve mekşûf ve zâhir olur.

فَمَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ بِهَذِهِ الْمَعْرِفَةِ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ، فَإِنَّهُ عَلَى صَوْرَتِهِ خَلَقَهُ، بَلْ هُوَ عَيْنُ هَوِيَّتِهِ وَحَقِيقَتِهِ، وَلِهَذَا مَا عَثَرَ أَحَدٌ مِنَ الْعُلَمَاءِ عَلَى مَعْرِفَةِ النَّفْسِ وَحَقِيقَتِهَا إِلَّا الْإِلَهِيُّونَ مِنَ الرُّسُلِ وَالصُّوْفِيَّةِ.

İmdi nefsinin bu ma'rifetle bilen kimse, muhakkak Rabb'ini bildi. Zîrâ Hak insanı kendi sûreti üzerine halkeyledi. Belki insan Hakk'ın ayn-ı hüviyyeti ve hakikatidir. Ve bunun için rusûlden ve sûfiyyeden³⁸⁶ ilâhiyyûnun gayrı, ulemâdan bir kimse, nefsin ma'rifetine ve hakikatine muttali' olmadı.

Ya'ni nefsinin, esmâ sûretleriyle tecellî edip, suver-i kevniyyenin kâffesinde nâmütenâhî olarak zâhir olan Hakk'ın hakikatini olduğunu ve Hakk'ın bu sûretlerde ve bu sûretlerin birisi olan kendisinin nefsinde zâhir olduğu-

386 والاكابر من الصوفية [Ve sûfiyyeden ekâbir] *Nüsha-i Kâşânî, Ya'kûb Hân, Têvilü'l-Muhkem, Dâvûd-ı Kayserî.* (A. A. Konuk)

nu bilen kimse, Hakk'ı bilmiş olur. Çünkü Hak, insanı kendi sûreti üzerine halketmiştir. Nitekim hadîs-i sahîhde: *إِنَّ اللَّهَ خَلَقَ آدَمَ عَلَى صُورَتِهِ* [Allah Teâlâ âdemi kendi sûreti üzerine halketti.] Ve bir rivâyette *عَلَى صُورَةِ الرَّحْمَنِ* [Muhakkak Allah Teâlâ Âdem'i Rahmân sûreti üzerine halketti.] buyurulmuştur. “Sûret”ten murâd, kâffe-i esmâ ve sıfât-ı ilâhiyye mecmûununun sûretidir; ve “âdem”den murâd, insân-ı kâmilidir. Zîrâ cemî'-i esmâ ve sıfât-ı ilâhiyye ile muttasıf ve mütehakkık olup, o sûret-i ilâhiyyeye mazhar olan ancak insân-ı kâmilidir. Belki insan, kendisinin hakikatinde muhtefî olan Hakk'ın hüviyetinin “ayn”ıdır; ve kezâ Hakk'ın hakikatinin “ayn”ıdır. Çünkü hazret-i ilâhiyyenin sûretidir. İşte insan, Hakk'ın [12/49] hüviyetinin ve hakikatinin aynı olduğu için zevâhir-i ilim ile iştigâl eden ulemâ ve hükemâdan bir kimse nefsin hakikatine ve ma'rifetine muttali' olmadı. Bunu ancak ilâhiyyûndan olan rusûl ve ekâbir-i sûfiyye bildiler.

وَأَمَّا أَصْحَابُ النَّظَرِ وَأَرْبَابُ الْفِكْرِ مِنَ الْقَدَمَاءِ وَالْمُتَكَلِّمِينَ فِي كَلَامِهِمْ فِي النَّفْسِ وَمَاهِيَّتِهَا، فَمَا مِنْهُمْ مَنْ عَثَرَ عَلَى حَقِيقَتِهَا، وَلَا يُعْطِيهَا النَّظَرُ الْفِكْرِيَّ أَبَدًا.

Ve mütekaddimîn ve mütekellimînden ashâb-ı nazar ve erbâb-ı fikrin, nefis ve onun mâhiyeti hakkındaki kelâmlarına gelince: İmdi onlardan nefsin hakikatine muttali' olan yoktur. Ve nazar-ı fikrî ebeden ma'rifet vermez.

Zîrâ nazar-ı fikrî cismânîdir, zulümâtta müstağrak olup vehim ve şübhelere ref'etmekten âcizdir.

فَمَنْ طَلَبَ الْعِلْمَ بِهَا مِنْ طَرِيقِ النَّظَرِ الْفِكْرِيِّ فَقَدْ اسْتَسَمَنَ ذَا وَرَمٍ وَنَفَخَ فِي غَيْرِ ضَرْمٍ، لَا جَرَمَ أَنَّهُمْ مِنَ الَّذِينَ ضَلَّ سَعْيُهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَهُمْ يَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ يُحْسِنُونَ صُنْعًا، فَمَنْ طَلَبَ الْأَمْرَ مِنْ غَيْرِ طَرِيقِهِ فَمَا ظَفَرَ بِتَحْقِيقِهِ.

İmdi, nazar-ı fikrî tarîkenden, nefsin hakikatine ilmi taleb eden kimse muhakkak verem, ya'ni şiş, sâhibi olarak semiz olur ve ateşsiz odunu üfler. Şübhesiz “onlar hayât-ı dünyâda sa'yleri zâyî” ve bâtıl

olduğu hâlde işleri iyi olduğunu zanneden kimselerden”dir. (Kehf, 18/104) İmdi bir emri kendi tarîkinin gayrısından taleb eden kimse, o emrin hakîkatine zafer bulmaz. [12/50]

Ya’ni nefsin hakîkatini anlamak için bir kimse, tertîbât-ı mantıkîyye ile iştigâl etse ve onu birtakım “suğrâ” ve “kübrâ” ve “netîce” vâsıtalarıyla bilmek istese, o kimse şiş sâhibi olduğu hâlde, kendisini şişman görür, ya’ni semen-i kâzib sâhibidir. Ve ateşsiz odunu üfler, ya’ni boş yere çalışır. Ve böyle yapanlar şübhesiz Hak Teâlâ’nın *الَّذِينَ ضَلَّ سَعْيُهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَهُمْ كَانُوا فِيهَا سَاهُونَ* (Kehf, 18/104) [Hayât-ı dünyâda sa’yleri zâyî’ ve bâtil olduğu hâlde işleri iyi olduğunu zanneden kimseler.] âyet-i kerîmesinde beyân buyurduğu zümreye dâhil olur. Binâenaleyh bir işi kendi yolunun gayrı olan bir yoldan taleb eden kimse, o işin hakîkatine zafer-yâb olamaz. Zîrâ nefsin hakîkatî ancak tarîk-i keşf ile bilinir. Onu nazar-ı fikrî tarîkinden taleb etmek boştur.

Hakîkat-i Nefs:

Ma’lûm olsun ki, cemî’-i nüfûsun hakîkatî, Hakk’ın nefsi olan nefs-i vâhidedir; ve nüfûsun sûretleri dahi, Hakk’ın tenfis ettiği tecelliyât-ı nûriyyedir. Binâenaleyh nefs-i cüz’î, nefs-i küllînin sûretlerinden bir sûrettir; ve nefs-i küllî ise insân-ı kâmilin nefsidir; ve bu nefis dahi Hakk’ın “ayn”ı olup, insân-ı kâmilin hakîkatî mertebesinde zâhir olmuştur; ve nüfûsun kâffesi, o nefs-i vâhideden sudûr etmiştir. Binâenaleyh o nefis, fiil ve infiâlî kabûl eder. Ve fiil zükûret, infiâl ise ünûsettir. Nitekim Hak Teâlâ buyurur: *خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالًا كَثِيرًا وَنِسَاءً* (Nisâ, 4/1) ya’ni “Allah Teâlâ sizi nefs-i vâhideden halketti ve ondan zevcini halkeyledi. Ondanda birçok ricâl ve nisâ neşretti.” İşte bu nefs-i vâhîde, Hakk’ın nefsi olup, *وَيُحَذِّرُكُمُ اللَّهُ نَفْسَهُ* (Âl-i İmrân, 3/30) [Allah Teâlâ sizi kendi nefsinden ve zâtından tahzîr eder.] âyet-i kerîmesiyle Hak Teâlâ bu nefisten efrâd-ı beşeriyyeyi tahzîr eder. Zîrâ biz [12/51] nefsi Rabb’e ve Rabb’i dahi nefse vikâye ve siper ittihâz eyleriz. Ya’ni nefsin bize nâzır olan vechine nazaran mezâmmın kâffesini nefsimize isnâd edip, onu Rabb’imize vikâye ve siper yaparız; ve nefis, Hakk’ın nefsinin “ayn”ı olması i’tibârıyla de mehâmidin kâffesini O’na isnâd ederiz; ve bu sûrette de Rabb’i nefse vikâye ederiz. Bu bahsin tafsîlî **Fass-ı İbrâhîmî**’de mürûr etti.

Binâenaleyh “nefis”, biri “Hakkî” ve diğeri “halkî” olmak üzere iki cihet sâhibidir. Halkıyetimiz i'tibârıyla, nefis bize nisbet olunur. Ve biz Hakk'ın “ayn”ı olan hakâyık-ı zâtîyyesinin sûretleriyiz; ve bu sûretler nâmütenâhîdir. Ve nefsin hakkıyeti dahi, nefsin zâtında zâhir olan Hakk'ın nefsi olmasıdır. Zîrâ bu taayyünât-ı halkıyyenin kâffesi vücûd-ı Hakk'ın tenez-zülâtından zuhûra gelmiştir. Binâenaleyh Hak zât-ı ahadiyyetiyle tecellî ettikde, biz O'nun bâtınıyız; ve O bizim kuvâ ve a'zâ ve nüfûsumuzun “ayn”ıdır. Ve esmâ ve sıfâtıyla tecellî ettikde, Hak bizim bâtınımız olur. Ve biz Hakk'ın zât-ı ahadiyyetinde mahfî iken, Hak nefes-i Rahmânîsiyle bizi tenfis eyledi. Biz ademiyet sıkıntısında iken, bu tenfis ile bize rahmet edip, bizim a'yânımızı kendi “ayn”ıyla îcâd eyledi. Binâenaleyh biz Hakk'ın nefsinde, yine Hakk'ın nefsiyle zâhir olduk.

İşte bu ma'rifet ile mütehakkık olan ancak ilâhiyyûndan olan rusûl ile ekâbir-i evliyâdır. Erbâb-ı fikir ve ashâb-ı nazar bu ma'rifeti tahsîl edemediler. Çünkü nefisleri bu maârifin tahsiline hicâb oldu. Birtakım ta'rîfât-ı resmiyye ile kıyl u kâle düştüler. Meselâ “nefs-i nâtıka cevher midir, araz mıdır; bedenin dâhilinde mi, yoksa hâricinde midir; veyâhud ne hâric ve ne de dâhil midir?” deyip birtakım kazâyâ-yı mantıkıyye tertîb ve delâil îrâd ettiler. Bilmediler ki delîl dedikleri şey de medlûlün “ayn”ıdır. [12/53] Onun için sa'yleri boşa gitti.

Suâl: Bu bahiste îrâd olunan maârif ve hakâyıkta dahi i'mâl-i fikr edilmiş olmuyor mu? Ve bu kâğıt üzerinde menkûş olan kelimât, erbâb-ı fikir ve nazarın mütâlaasına arzedilmiş bulunmuyor mu?

Cevâb: Zikrolunan maârif ve hakâyık mahsûl-i fikir ve nazar değildir. Belki Cenâb-ı Şeyh (r.a.)'ın keşf ile muttali' olduğu maârif-i ilâhiyyedir ki, bu maânî-i latîfe hurûf ve zurûf kisvesiyle âlem-i his ve şehâdete ihrâc buyurulmuş ve erbâb-ı fikri îkâz için ityân olunmuştur. Yoksa bu hakâyık, it'âb-ı nazar ve i'mâl-i fikr ile, bu kadar hicâbât içinde bilâ-keşf idrâk olunamaz.

وَمَا أَحْسَنَ مَا قَالَ اللَّهُ تَعَالَى فِي حَقِّ الْعَالَمِ وَتَبَدُّلِهِ مَعَ الْإِنْفَاسِ ﴿فِي خَلْقِ جَدِيدٍ﴾ فِي عَيْنٍ وَاحِدَةٍ، فَقَالَ فِي حَقِّ طَائِفَةٍ بَلَّ أَكْثَرَ الْعَالَمِ ﴿بَلَّ هُمْ فِي لَبْسٍ مِنْ خَلْقٍ جَدِيدٍ﴾، فَلَا يَعْرِفُونَ تَجْدِيدَ الْأَمْرِ مَعَ الْإِنْفَاسِ.

Ve Hak Teâlâ, âlem ve enfâs ile âlemin ayn-ı vâhidede, halk-ı cedîdde tebeddülü hakkında ne güzel buyurdu! İmdi bir tâife ve belki ekser-i ehl-i âlem hakkında جَدِيدٍ بَلَّ هُمْ فِي لَبْسٍ مِنْ خَلْقٍ جَدِيدٍ (Kâf, 50/15) ya'ni "Onlar halk-ı cedîdden lebs içindedir" dedi. Böyle olunca onlar emrin enfâs ile tecdîdini bilmezler.

Ya'ni âyet-i kerîmede Hak Teâlâ hazretlerinin buyurduğu vech ile âlemin halkı, her bir nefeste tecellî-i ilâhî ile teceddüd eder. Zîrâ âlemin vücûd-ı müstakilli olmadığından kendi nefsiyle ma'dûm ve Hakk'ın vücûdu ile mevcûddur; ve Hak dâimâ ve ebeden tecellî edebilir. Binâenaleyh birinci tecellî asla [12/54] rücû edince âlem, ma'dûm olur; ve ikinci tecellînin müteâkiben zuhûrunda dahi mevcûd olur; velâkin tecellî-i sâni o kadar sûr'atle zuhûr eder ki, onun nûru tecellî-i evvelin nûruna muttasıl olması hasebiyle ikisinin arasını fark ve temyîz mümkün olamaz. Birinin hayâlî zâil olmadan onun müşâbihi olan diğer tecellî gelir. Binâenaleyh âlemin evvelâ ma'dûm ve ba'dehû mevcûd olması görülemez.

İşte bunun için âlemin sûret-i zâhiresine nazar eden erbâb-ı fikir ve nazar, bu teceddüd-i emsâlin farkına varamazlar. Maahâzâ erbâb-ı fen bir dereceye kadar bu hakîkati idrâk edebilmişlerdir. Fakat onların bu idrâkleri, ehl-i keşf ve ilhâmın mertebelerine vâsıl olamaz. Meselâ bu teceddüdün ecsâm-ı uzviyyede vukûunu fennen müşâhede ederler; velâkin bir kaya parçası için her ân-ı gayr-ı münkasimde mevcûd ve ma'dûm olmak keyfiyetini kabûl etmezler. Hâlbuki âlemin hey'et-i mecmûası her bir nefeste tecellî-i ilâhî ile halk-ı cedîddedir. *Mesnevî*:

صورت از بی صورتی آمد برون	باز شد که اِنَّا اِلَيْهِ رَاجِعُونَ
پس ترا هر لحظه مرگ و رجعتیست	مصطفی فرمود دنیا ساعتیست
جمله عالم میشود هر دم فنا	باز پیدا می نماید در بقا
هست عالم دائما در سیر و جلس	نیست خالی یک نفس از خلع و لبس

Tercüme: “Sûret, bî-sûretlikten çıktı; yine avdet etti. Nitekim biz de ona rücû ederiz. İmdi senin için her lahza ölüm ve ric’at vardır. Mustafâ (s.a.v.) سَاعَةً أَلَدُنْيَا ya’ni “Dünyâ bir sâat, bir andır”³⁸⁷ buyurdu. Cümle âlem her dem fenâdadır; ve tekrâr vücûd bulup bekâda olur. Âlem dâimâ yürüyüp oturmaktadır; ve soyunup giyinmekten hâlî değildir.”³⁸⁸ [12/55]

Velhâsıl kâffe-i eşyânın hakâyıkı sâbit ve vücûd-ı müteayyineleri her an ve her lahza mütebeddildir. Ve onların vücûd-ı müteayyineleri dahi vücûd-ı Hakk’ın gayrı değildir. Binâenaleyh vücûd-ı Hak min-haysü’z-zât tagayyür ve tebeddül den müberrâ ise de, min-haysü’l-esmâ ve’s-sıfât mütebeddildir. Ve mâdemki bu gördüğümüz eşyâ Hakk’ın vücûdunun gayrı değildir, mütebeddil olsa da ma’dûm olmak lâzım gelmez. Zîrâ vücûda dâhil olan şey ma’dûm olmaz. Ve suver-i eşyâ, hakikat-i Hak olan ayn-ı vâhide üzerine târî olan birtakım a’râzdan ibârettir. A’râz ise her ânda mütebeddildir. Fakat ehl-i nazar ve ehl-i âlemin çoğu, âlemin hakikatinden ve suver-i âlemin kâffesinin, enfâs ile halk-ı cedîdde olduğundan şübhededirler. *Mesnevî*:

نايد آن الآ كه بر خاصان پديد باقيان في لبسٍ من خلقٍ جديد

Tercüme: “O âlem-i gayb, ancak Hakk’ın hâslarına zâhir olur. Bâkî halk-ı âlem, bu halk-ı cedîdden şübhededirler.”³⁸⁹

لَكِنْ قَدْ عَثَرْتُ عَلَيْهِ الْأَشَاعِرَةُ فِي بَعْضِ الْمَوْجُودَاتِ وَهِيَ الْأَعْرَاضُ، وَعَثَرْتُ عَلَيْهِ الْحِسَابِيَّةُ فِي الْعَالَمِ كُلِّهِ، وَجَهَّاهُمْ أَهْلُ النَّظَرِ بِأَجْمَعِهِمْ، وَلَكِنْ أَخْطَأَ الْفَرِيقَانِ، أَمَا خَطَأُ الْحِسَابِيَّةِ فَبِكُونِهِمْ مَا عَثَرُوا مَعَ قَوْلِهِمْ بِالتَّبَدُّلِ فِي الْعَالَمِ بِأَسْرِهِ عَلَى أَحَدِيَّةِ عَيْنِ الْجَوْهَرِ الْمَعْقُولِ الَّذِي قَبِلَ هَذِهِ الصُّورَ، وَلَا يُوْجَدُ إِلَّا بِهَا، كَمَا لَا تُعْقَلُ إِلَّا بِهِ، فَلَوْ قَالُوا بِذَلِكَ فَازُوا بِدَرَجَةِ التَّحْقِيقِ فِي الْأَمْرِ، وَأَمَّا الْأَشَاعِرَةُ فَمَا عَلِمُوا أَنَّ الْعَالَمَ كُلَّهُ مَجْمُوعُ أَعْرَاضٍ فَهُوَ يَتَبَدَّلُ فِي كُلِّ زَمَانٍ، إِذِ الْعَرَضُ لَا يَتَّقَى زَمَانَيْنِ.

[12/56] Lâkin Eşâire ba’zı mevcûdâtta ona muttali’ oldu; o da a’râz-ıdır. Ve Hisbâniyye, âlemin küllîsi hakkında ona muttali’ oldu. Hâlbuki

387 Yardım, *Mesnevî Hadisleri*, s. 46-47.

388 Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, I, s. 361-362 (beyit: 1163-1166).

389 Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, II, s. 49-50 (beyit: 2066).

ehl-i nazarın cemîi onları techîl eyledi. Velâkin iki ferîk dahi hatâ etti. Hisbâniyye'nin hatâsına gelince, âlemin küllîsinin tebeddülüne dâir olan kavillerinin vücûduyla berâber, bu suveri kabûl eden cevher-i ma'kûlün ahadiyyet-i aynına adem-i ittîlâ'ları sebebiyledir. O cevher-i ma'kûl dahi ancak o suverle mevcûd olur. Nitekim o suver dahi ancak o cevher-i ma'kûl ile taakkul olunur. Eğer bununla kâil olsa idiler, emirde derece-i tahkîka fâiz olurlar idi. Ve Eşâire'nin hatâsına gelince, onlar tahkîkan âlemin küllîsi mecmû'-ı a'râz olup onun her zamanda mütebeddil olduğunu bilmediler; zîrâ araz, iki zamanda bâkî olmaz.

Ya'ni Eşâire ile Hisbâniye, ya'ni Sofistâiyye tâifeleri zehâblarında hem isâbet ve hem de hatâ ettiler. Eşâire'nin isâbeti, mevcûdâtın ba'zısı a'râz olup, halk-ı cedîdde olduklarına ve mütebeddil ve mütegayyir bulunduklarına zâhib olmalarıdır. Hatâlarına gelince, âlemin küllîsi a'râz olan sûretlerin mecmûu olup, ayn-ı vâhide olan zât-ı ahadiyyede zâhir olduklarına ve ayn-ı vâhide olan Hakk'ın vücûdu dahi bunların hey'et-i mecmûasında zâhir bulunduğu vâkıf olmamalarıdır.

Hisbâniyye, ya'ni Sofistâiyye'nin isâbeti dahi, âlemin küllîsi mütebeddil olduğuna zehâblarıdır. Hatâlarına gelince, suver-i âlemin kâffesini kabûl eden cevher-i ma'kûlün “ayn”ının ahadiyetine muttali' olmayıp, inkâr etmeleridir. Hâlbuki akıl ile idrâk olunan bir cevher, hâriçte mahsûs olan sûretler bulunmadıkça zâhir olmaz; ve kezâ bu suver-i mahsûsenin hakâyıkı dahi [12/57] ancak o cevher ile taakkul olunur. Meselâ akıl, cisim gibi cevher-i mahsûs olmayıp, bir cevher-i ma'kûldür. Bu ancak hâriçte mahsûs olan sûretler ile zâhir olur. Bilfarz gâyet muntazam eşkâl-i hendesiyye ile tarh olunmuş bir bahçe görsek, nazarımızda, bahçevanın akli bu sûretlerle zâhir olur. Ve bu sûretlerin kâffesi ayn-ı vâhide olup ahadiyü'z-zât bulunan akılda zuhûr ederler. Eğer Sofistâiyye tâifesi bununla kâil olsa idiler derece-i tahkîka nâil olurlar idi.

İmdi “Sofistâî”, Dehriyye'den hakâyık-ı eşyâyı münkir bir tâife olup, üç kısma münkasimdir:

Birincisi: “İnâdiyye”dir. Bunlar hakâyık-ı eşyânın sübûtunu münkir olup derler ki: Hakâyık-ı eşyâ, aslâ mevcûd değildir; ve eğer mevcûd ise,

ancak vehim ve hayâlde mevcûddur.

İkincisi: “İndiyye”dir. Bunlar dahi derler ki: Hakâyık-ı eşyâ mevcûddur; velâkin aklın i’tibârı iledir. Eğer akıl, bir şeyi cevher i’tibâr ederse cevherdir; ve eğer araz i’tibâr ederse arazdır; ve eğer kadîm i’tibâr ederse kadîmdir. Eğer hâdis i’tibâr ederse hâdisdir.

Üçüncüsü: “Lâ-edriyye”dir. Bunlar da hakâyık-ı eşyânın sübût ve adem-i sübûtunu münkirdirler. Derler ki: Eşyânın sübût ve adem-i sübûtunda biz şekkederiz; ve bu şekilde de şekkederiz.

Binâenaleyh bu tâifenin üç kısmına göre de âlem mütebeddildir. Fakat bunlar bir cevher-i ma’kûl bulunduğuna ve onun dahi “ayn”ı ahadî olduğuna vâkıf olmamışlardır.

وَيُظْهِرُ ذَلِكَ فِي الْهُدُودِ لِلْأَشْيَاءِ، فَإِنَّهُمْ إِذَا حَدُّوا الشَّيْءَ تَبَيَّنَ فِي حَدِّهِمْ تِلْكَ الْأَعْرَاضُ، وَأَنَّ هَذِهِ الْأَعْرَاضَ الْمَذْكُورَةَ فِي حَدِّهَا عَيْنُ هَذَا الْجَوْهَرِ وَحَقِيقَتُهُ [12/58] الْقَائِمُ بِنَفْسِهِ، وَمَنْ حَيْثُ هُوَ عَرَضٌ لَا يَقُومُ بِنَفْسِهِ.

Bu dahi hudûdda eşyâ için zâhir olur. Zîrâ onlar bir şeyi hadd etseler, bu a'râz mütebeyyin olur. Ve tahkîkan şeyin haddinde mezkûr olan bu a'râz, nefsiyle kâim olan bu cevherin “ayn”ı ve onun hakîkatidir. Ve kendi hakîkati cihetinden o arazdır; kendi nefsiyle kâim değildir.

Ya'ni eşyâ için olan ta'rifât-ı resmiyyede, âlemin hey'et-i mecmûasının a'râz olduğu zâhir olur. Zîrâ Eşâire ve erbâb-ı fikir ve nazar bir şeyi hadd ettikleri, ya'ni ta'rif-i resmî ile ta'rif eyledikleri vakit, o şeyin araz olduğu meydana çıkar. Ve bir şeyi ta'rif ve tahdîd ederken zikrolunan bu a'râz, nefsiyle kâim olan bu cevherin “ayn”ı ve hakîkatidir. Çünkü hudûd-ı zâtîyye, mahdûdun “ayn”ıdır.

Meselâ “cevher”i ta'rif etmek istediğimiz vakit “Kendi nefsiyle kâim olan şeydir” deriz. Hâlbuki “kıyâm” arazdır. Çünkü cevher olmasa kıyâmı ayrıca izhâr etmek mümkün değildir; ve kıyâm araz olmakla berâber, bu cevherin “ayn”ı ve hakîkatidir. Zîrâ bu cevherin haddidir; ve cevher bu hadd ile sâir şeylerden ayrılır; ve kıyâm cevherin hadd-i zâtîsidir. Hadd-i zâtî ise mahdûdun “ayn”ıdır. Ve kezâ “insan”ı hadd ve ta'rif ettiğimiz va-

kitte dahi “O nutuk sâhibi olan hayvandır” deriz; ve nutuk ise arazdır; ve “sâhib”in ma’nâsı nisbettir. “Nisbet” ise arazdır. Ve kezâ “hayvan”ı ta’rîf ettiğimizde “Cism-i nâmî-i hassâstir ve irâdesiyle hareket eder” deriz; ve birtakım a’râz ile ta’rîf eyeriz. Zîrâ cisim arazdır; çünkü mütehayyizdir ve mütehayyiz için “tahayyüz” lâzımdır; tahayyüz ise arazdır. Ve kezâ “nümüvv” dahi arazdır. Zîrâ [12/59] asl üzerine zâiddir. Ve kezâ “his” dahi arazdır; çünkü his idrâktir; ve “idrâk” ise arazdır. Ve kezâ “hareket” dahi arazdır; zîrâ sükûnet üzerine zâiddir. Ve keza “irâde” dahi arazdır; çünkü o da asl üzerine zâiddir. Velhâsıl nefsiyle kâim olan “cevher”i, birtakım a’râz ile ta’rîf ederiz; ve “ta’rîf” ise, bir şeyin hudûdunu ta’yîn etmektir. Ve o “a’râz” ise, kendi nefsiyle kâim olmayıp, hadd olunan cevherle kâimdir. Fakat mâdemki birtakım a’râz toplanıp cevherin haddi onunla mümkün oluyor, bu hâlde o a’râz, cevherin “ayn”ı ve hakîkati olur; ve cevher dahi ayn-ı a’râz olur. Rubâî-i Hâkânî:

هستی بمثل جوهر و عالم عرض است در ذات عرض ظهور جوهر فرض است
باشد بعرض ظهور جوهر لیکن جوهر بتحقیق عرضی غرض است

Tercüme: “Vücûd-ı mutlak cevher gibidir. Âlem dahi arazdır. Ve arazın zâtında cevherin zuhûru farzdır. Gerçi cevher araz ile zâhir olur. Fakat cevher, hakîkatte maksûd olan arazdır.”

فَقَدْ جَاءَ مِنْ مَجْمُوعٍ مَا لَا يَقُومُ بِنَفْسِهِ مَنْ يَقُومُ بِنَفْسِهِ كَالْتَحْيِيزِ فِي حَدِّ
الْجَوْهَرِ الْقَائِمِ بِنَفْسِهِ الذَّاتِيَّ، وَقَبُولُهُ لِلْأَعْرَاضِ حَدًّا لَهُ ذَاتِيًّا.

İmdi nefsiyle kâim olmayan şeyin mecmûundan nefsiyle kâim olur bir şey geldi, nefsiyle kâim olan cevherin hadd-i zâtîsinde tahayyüz gibi. Ve cevherin a’râzı kabûlü o cevher için hadd-i zâtîdir. [12/60]

Ya’ni kendi nefsiyle kâim olmayan a’râz toplanıp kendi nefsiyle kâim olan cevheri hadd ediyordu; ve bu hâlde de o a’râz cevherin “ayn”ı ve hakîkati oluyordu. İmdi kendi nefsiyle kâim olmayan a’râz, nefsiyle kâim olan cevherin “ayn”ı olunca, nefsiyle kâim olmayan şeyin mecmûundan nefsiyle kâim olan bir şey çıkmış olur. Bunun misâli de nefsiyle kâim olan cevherin ta’rîf-i zâtîsinde “tahayyüz”dür. Meselâ Eşâire cismi ta’rîf ederken: “Cisim, eb’âd-ı selâseyi kabûl eden bir cevher-i mütehayyizdir” derler. Hâlbuki

eb'âd-ı selâse, ya'ni uzunluk, enlilik, derinlik ve kabûl ve tahayyüz hep arazdır. Çünkü bunların cümlesi maânî-i ma'küledir; ve cisim olmayınca görünmezler; ve hattâ "cisim" dahi arazdır. Çünkü tahayyüz olmayınca görünmez; ve "tahayyüz" de arazdır; zîrâ cisim olmayınca zâhir olmaz. Ve bu a'râz toplanmayınca da cevherin vücûdu müteahakkık olmaz. Ve cevher olan cismin a'râzı kabûl etmesi dahi, cevher için hadd-i zâtîdir. Ya'ni cevheri ta'rîf ve hudûdunu ta'yîn ettiğimiz vakit, o cevherin arazı kabûl etmesi, o araz, o cevherin hudûd-ı zâtîyesinin cüz'ü olmasındandır; zîrâ bir şeyin haddi kendisinin cüz'üdür.

ولا شكَّ أنَّ القبولَ عَرْضٌ إِذْ لَا يَكُونُ إِلَّا فِي قَابِلٍ، لَأنَّه لَا يَقُومُ بِنَفْسِهِ، وَهُوَ ذَاتِيٌّ لِلْجَوْهَرِ، وَالتَّحْيُزُ عَرْضٌ وَلَا يَكُونُ إِلَّا فِي مُتَحَيِّزٍ، فَلَا يَقُومُ بِنَفْسِهِ، وَلَيْسَ التَّحْيُزُ وَالْقَبُولُ بِأَمْرٍ زَائِدٍ عَلَى عَيْنِ الْجَوْهَرِ الْمَحْدُودِ، لِأَنَّ الْحُدُودَ الذَّاتِيَّةَ هِيَ عَيْنُ الْمَحْدُودِ وَهُوَ يَتَّه.

[12/61] Ve şekk yoktur ki, muhakkak kabûl, arazdır; zîrâ ancak kâbilde mevcûd olur. Çünkü kendi nefsiyle kâim değildir. Hâlbuki kabûl, cevher için zâtîdir. Ve tahayyüz dahi arazdır; o da ancak müteahayyizde vâki' olur, kendi nefsiyle kâim olmaz. Hâlbuki tahayyüz ve kabûl, cevher-i mahdûdun "ayn"ı üzere emr-i zâid değildir. Zîrâ hudûd-ı zâtîye, mahdûdun "ayn"ı ve hüviyetidir.

Meselâ bâlâda da beyân olunduğu üzere cisim ta'rîf olunurken "Cisim, eb'âd-ı selâseyi kabûl eden bir cevher-i müteahayyizdir" denilir. Şübhesiz bu ta'rifte zikrolunan "kabûl", arazdır. Zîrâ keyfiyyet-i kabûl, kendi nefsiyle kâim olan bir şey değildir; kâbil olmayınca görünmez; ve kabûl, cevherin hadd-i zâtîsidir; çünkü "Ta'rîf, bir şeyin haddini ta'yîn etmektir." Şu hâlde kabûl, cevherin cüz'-i zâtîsi olur. Ve tahayyüz, ya'ni bir mahal işgâl etmek dahi arazdır. Zîrâ bir mahalli işgâl eden bir şey olmadıkça, keyfiyyet-i işgâl görünmez. Çünkü kendi nefsiyle kâim olur bir şey değildir. Ve bu "tahayyüz" ile "kabûl", mahdûd olan cevherin "ayn"ı üzerine zâid olarak vâki' olmuş şeyler değildir; belki hâriçte cevherin "ayn"ı olan iki nisbettir. Ve bu i'tibârâ göre ikisi de cevherin zâtîyatındandır; ve bir şeyin zâtı olan şey, o şeyin "ayn"ıdır. Binâenaleyh hudûd-i zâtîye mahdûdun "ayn"ı ve hüviyeti olmuş olur.

فَقَدْ صَارَ مَا لَا يَبْقَى زَمَانَيْنِ يَبْقَى زَمَانَيْنِ أَوْ أَزْمَنَةً، وَعَادَ مَا لَا يَقُومُ بِنَفْسِهِ
يَقُومُ بِنَفْسِهِ، وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ لِمَا هُمْ عَلَيْهِ، وَهَؤُلَاءِ هُمْ فِي لَبْسٍ مِنْ خَلْقٍ
جَدِيدٍ.

[12/62] Böyle olunca iki zamanda bâkî olmayan şey, iki zamanda veyâ zamanlarda bâkî oldu. Ve nefsiyle kâim olmayan şey, nefsiyle kâim olan şeye döndü. Hâlbuki üzerinde bulundukları şeye onların şuuru yoktur. “Ve onlar, halk-ı cedîdden şübhe içindedirler.” (Kâf, 50/15).

Ya'ni bâlâda îzâh olunduğu üzere araz, cevherin “ayn”ı olduğundan, iki zamânda bâkî olmayan ve kendi nefsiyle kâim bulunmayan o araz, hem iki veyâ daha ziyâde zamânda bâkî oldu ve hem de nefsiyle kâim bulundu. Hâlbuki Eşâire “Araz, iki zamanda bâkî kalmaz; cevher ise zamanlarda bâkî kalır” derler. Sonra da cevheri, arazlar ile ta'rîf edip, onun haddini bu arazlar ile ta'yîn eylerler; ve bununla tenâkuza düştüklerinin farkına varmazlar. Binâenaleyh onlar, “âlem” dediğimiz şeyin birtakım a'râzın hey'et-i mecmuâsı olup, ânen-fe-ânen mütebeddil olduğunu ve âlemden hiçbir şeyin kendi nefsiyle kâim bir cevher olmadığını bilmediler. Ve kendi “ayn”ında kâim olan mevcûdun, kendi zâtıyla kâim bulunan vücûd-ı mutlak-ı Hak olduğunu ve eşyâ-yı sâirenin kendi vücûdlarıyla ademiyet üzere olup, her ânda o vücûd-ı mutlak ile halk-ı cedîdde olduğunu anlamadılar. Rubâî-i Efdalüddîn Hâkânî:

اعراض وجود مطلق آمد عالم بی هستی معروض بود عین عدم
در هر آنی بتو وجودی آمد زان هر نفس احتیاج دارد فافهم

[12/63] Tercüme: “Âlem, vücûd-ı mutlakın arazları olarak zâhir oldu. O vücûd-ı mutlak olmaksızın âlem ayn-ı ademdir. Her bir ânda sana bir vücûd gelir. Binâenaleyh O'nun her nefesine, ya'ni vücûd-ı mutlakın feyz-i mukaddesle tecellisine, ihtiyâcın vardır; bunu iyi anla!”

وَأَمَّا أَهْلُ الْكَشْفِ فَإِنَّهُمْ يَرَوْنَ أَنَّ اللَّهَ يَتَجَلَّى فِي كُلِّ نَفْسٍ وَلَا يَتَكَرَّرُ التَّجَلِّي،
وَيَرَوْنَ أَيْضًا شُهُودًا أَنَّ كُلَّ تَجَلٍّ يُعْطَى خَلْقًا جَدِيدًا أَوْ يَذْهَبُ بِخَلْقٍ، فَذَهَابُهُ
بِهِ هُوَ الْفَنَاءُ عِنْدَ التَّجَلِّي وَالْبَقَاءُ لِمَا يُعْطِيهِ التَّجَلِّي الْآخَرُ، فَافْهَمْ.

Ve ehl-i keşfe gelince, onlar, Allah Teâlâ'nın her nefeste tecellî ettiğini görürler, hâlbuki tecellî tekerrür etmez. Ve kezâ onlar, her tecellînin halk-ı cedîdi i'tâ veyâ halkı izhâb ettiğini şühûden görürler. İmdi tecellînin halkı gidermesi, tecellînin zehâbı indinde halkın fenâsıdır; ve halk-ı cedîdin bekâsı dahi diğer tecellînin onu i'tâ etmesidir. İyî anla!

Ma'lûm olsun ki, esmâ-i ilâhiyye Mübdî ve Muîd ve Muhyî ve Mümît gibi yekdîğerlerine mütekâbildir. كُلُّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ (Rahmân, 55/29) [O her ânda bir şeyndedir.] âyet-i kerîmesi mûcibince Hak zât-ı mukaddesi ve esmâ-i ilâhiyyesinin kâffesiyle her bir ânda ve her bir şânda mütecellî ve sârîdir; ve bu esmâdan hiçbirisinin ta'tili câiz değildir. Binâenaleyh her bir ânda rahmet-i rahmâniyyesi îcâbınca eşyâyâ vücûd verir ve yine o ânda kakhâriyeti hükmüyle o eşyâyı libâs-ı vücûddan ârî kılar. [12/64] Ve âlem, böylece her nefeste ademe gidip, yine onun misli o ânda vücûda gelir; ve gelen, gidenin "ayn"ı değildir, mislidir. Zîrâ tecellîde tekrâr yoktur. Eğer tekrâr olsa, ya'ni gelen, gidenin "ayn"ı olsa, hâsılı tahsîl lâzım gelir idi; ve bu da abesdir. Hâlbuki Hak Teâlâ hazretleri عَبَّأَ مَا خَلَقْنَاكُمْ (Mü'minûn, 23/115) [Biz sizi abes olarak yaratmadık.] âyet-i kerimesinde vücûdda, halk-ı abes olmadığını beyân buyurur. Binâenaleyh gelen yenidir, halk-ı cedîddir. İşte emsâlin böylece teâkub ve teceddüdü ve merâtib-i âsârın tenâsüb-i ahvâlî hasebiyle, erbâb-ı hicâb, âlemin vücûdunu bir karar üzere durur zannederler. Fakat ehl-i keşf Hakk'ın her nefeste tecellîsini ve her tecellînin halk-ı cedîdi i'tâ ettiğini veyâ halkı giderdiğini alâ-tarîki'l-müşâhede bilir. Rubâi-i Hâkânî:

تکرار تجلی بخدای متعال نسبت کردن بنده شرمست و وبال
زانروی که تکرار عبث باشد و بس فعلی عبث از خالق افعال محال

Tercüme: "Abdin, Hudâ-yı müteâl hazretlerine tekrâr-ı tecellîyi nisbet etmesi şer ve vebâldir. Zîrâ tekrâr-ı tecellî, abes olur. Hâlbuki Hâlık-ı ef'âl hazretlerinden fiil-i abes zuhûru muhâldir."

İmdi tecellînin halkı gidermesi, tecellî gidince, o tecellî ile kâim olan halkın dahi fânî olmasıdır; ve halk-ı cedîdin bekâsı ise, onun yerine gelen diğer tecellînin [12/65] o giden halkın müşâbihini i'tâ etmesidir. Ve bu

îcâd ve i'dâm dahi esmânın mütekâbil bulunmasındandır; ve giden halkın büsbütün başkası gelmeyip de, müşâbihinin gelmesi, tecellî suver-i âlemin isti'dâdâtına göre, onlara vücûd vermesinden nâşîdir.

Meselâ, her sene kayısı ağacının meyvesi yine kayısı olur. Fakat bu seneki kayısılar, geçen senekilerin “ayn”ı değil, mislidir; zîrâ tecellî mahallin isti'dâdına göre olmuştur. Ve kezâ akşam terzi olarak yatan kimse sabahleyin kunduracı olarak kalkmaz; zîrâ tecellî, terzinin isti'dâdına göre olur. Ve terzinin san'atı hakkında sabahki fikri, akşamki fikrinin müşâbihidir, “ayn”ı değildir ve halk-ı cedîddir. Ve kıs-alâ-hâzâ! Bu bahis dakik olduğundan Hz. Şeyh (r.a.) tâlib-i irfân olanların nazar-ı dikkatlerini celb için “Fefhem!” hitâbıyla nihâyet verdi. Binâenaleyh emr-i vücûdun ne şey üzerine olduğunu anlamak için bu bahisde iyice teemmül lâzımdır. وَرَبُّنَا الرَّحْمَنُ الْمُسْتَعَانُ عَلَى مَا تَصِفُونَ (Enbiyâ, 21/112) [Vasfettiklerinize karşı sığınılacak olan Zât, Rahmân ve Müsteân olan Rabbimizdir.]

8 Mayıs 1332 ve Recep 1334

[21 Mayıs 1916], Pazar gecesi saat 3,5

[12/66] Dördüncü cildde vâki' Sûrh-i *Mesnevî-i Şerîf*.³⁹⁰

مطالبت کردنِ موسی ﷺ از حضرتِ عزت که لِمَ خَلَقْتَ خَلْقًا فَأَهْلَكْتَهُ وَاحْرَقْتَهُ و
جواب آمدن از حضرتِ عزت

“Mûsâ (a.s.)ın: Halkı niçin yarattın ve helâk ettin ve yaktın? diye Hz. Hak'tan suâl etmesi ve Hz. İzzet'ten cevâb gelmesi.” Ya'ni halkı îcâd ve ba'dehû i'dâm etmekteki hikmet-i ilâhiyyen nedir? demek olur. *Mesnevî*:

گفت موسی ای خداوندِ حساب نقش کردی باز چون کردی خراب
نر و ماده نقش کردی جانفزا و آنگهی ویران کنی این را چرا

Tercüme: “Mûsâ (a.s.) dedi: Ey rûz-ı hisâbın mâlikî! Nakşettin, ba'dehû niçin harâb eyledin? Erkeği ve dişiye can-fezâ bir sûrette nakşettin, ondan

390 Krş. Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, VIII, s. 353-361 (beyit: 2986-3014).

sonra bunu niçin vîran edersin?” *Mesnevî*:

گفت حق دانم که این پرسش ترا	نیست از انکار و غفلت وز هوا
ور نه تأدیب و عتابت کردمى	بهر این پرسش ترا آزردمى
ليک مى خواهى که در افعال ما	باز جویى حکمت و سرِّ بقا
تا از آن واقف کنى مر عام را	پخته گردانى بدین هر خام را
قاصداً سائل شدى در کاشفى	بر عوام ار چه که تو ز آن واقفى
ز آنکه نیم علم آمد این سؤال	هر بر دانی را نباشد این مجال

[12/67] Tercüme: “Hak Teâlâ buyurdu: Yâ Mûsâ! bilirim ki, senin bu suâlin inkâr ve gafletten ve hevâ-yı nefisten değildir. Yoksa te'dîb ve sana itâb ederdim; bu suâlden dolayı seni incitirdim; lâkin bizim ef'âlimizde, bekânın hikmet ve sırrını açık olarak taleb edersin tâ ki o hikmet ve sırr-ı bekâdan umûmu vâkıf kılasın; ve bu sebeble her hamı pişiresin. Sen her ne kadar bu sırdan âgâh isen de, avâm üzerine kâşiflikte kâsıden sâil oldun. Zîrâ bu suâl ilmin yarısı geldi. Her bir denînin, ya'ni câhilin, bu mecâli yoktur.”

Şerh: Ya'ni, yâ Mûsâ bilirim ki, bu suâlin ef'âl-i ilâhiyyeme i'tirâzan vâki' olmamıştır. Eğer alâ-tarîki'l-i'tirâz olaydı ve ef'âl-i ilâhiyyemi beğenmemek sebebiyle bu suâle tasaddî edeydin seni te'dîb eder ve bu i'tirâzından dolayı gazab edip seni incitirdim. Velâkin îcâd ve i'dâm-ı halk husûsundaki ef'âlimizin hikmet ve sırrına vâkıf olduğun hâlde, bu hikmet ve esrârı avâmm-ı nâs üzere kâşif olmak husûsunda kasden sâil oldun; ve her hamı pişirmek için, sırr-ı bekâdan umûmu âgâh kılmak istedin; zîrâ suâl ilmin yarısıdır. Her câhilin bu suâli sormaya mecâl ve tâkatı yoktur. *Mesnevî*:

هم سؤال از علم خیزد هم جواب	همچنانکه خار و گل از خاک و آب
هم ضلال از علم خیزد هم هدی	همچنان که تلخ و شیرین از ندی

Tercüme: “Suâl de ilimden kopar, cevâb da. Nitekim diken ve gül, toprak ve sudan, ya'ni çamurdandır. Dalâl de ilimden kopar hidâyet de. Nitekim acı ve tatlı yağmurdandır.” [12/68]

Şerh: Bu kelâm Hz. Mevlânâ (r.a.) efendimizindir. Bâlâdaki ebyât ise Hak Teâlâ cânibinden idi. “es-Suâlü nısfu'l-ilmi” [Suâl ilmin yarısıdır.] de-

nilmiştir. Binâenaleyh bir bahse dâir suâl sormak için o bahiste ilim sâhibi olmak lâzımdır. Meselâ ilm-i hesâba vâkıf olmayan kimse, ilm-i hesâbdan bir suâl îrâdına kâdir değildir. Şu hâlde suâl ilimden münbaisdir; ve cevâbın ilimden inbiâsı zâhirdir. Zîrâ bilmeyen kimse cevâb veremez. Ve suâl ile cevâb ayrı ayrı şeyler olduğu hâlde menba'larının bir olması, gül ile diken başka başka şeyler iken menşe'lerinin çamur olmasına benzer. Ve kezâ dalâlet ile hidâyet dahi ilimden zuhûra gelir. Zîrâ ba'zı ulemâ, bildikleri delâil-i akliyye ve nakliyyeyi hevâ-yı nefsânîlerine tevfiğ edip sırât-ı müstakîmden inhirâf ederler.

Meselâ her sene malının zekâtını vermek farzdır. Bunu vermemek için sene-i kâmilenin tamâmına bir ay kala, bilfarz, malını zevcesine hibe eder; ve o mal hibe ile mülkünden çıkmış bulunur; ve ertesi sene dahi mâl-i mezkûru sene tamâm olmazdan evvel zevcesi yine kendisine hibe eyler; bu sûretle her ikisine de zekât farzolmamış olur. Fakat netîcede emr-i ilâhî icrâ edilmemiş bulunur. İşte bu bir dalâldir ki, ilimden inbiâs eder. Ve bu hâle muttali' olan diğer bir âlim, *إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ* [Ameller niyetlere göredir.]³⁹¹ hadîs-i şerîfine nazar edip, hibedeki niyyetin fesâdını görüp, ondan tevakkî ederek sırât-ı müstakîm üzere gider. İşte bu da ilimden münbais hidâyettir. Ve dalâl ve hüdânın ilimden husûlü, acı ve tatlının yağmurdan zuhûruna mümâsildir. *Mesnevî*:

ز آشنایی خیزد این بغض و ولا وز غذای خوش بود سقم و قوی

Tercüme: “Bu adâvet ve muhabbet, âşinâlıktan kopar. Ve hastalık, sağ-lık gıdâ-yı latîfdendir.” [12/69]

Şerh: Ya'ni insan tanımadığı kimseye ne muhabbet ve ne de adâvet eder. Bu iki duygu tanıtmaktan zuhûra gelir. Ve kezâ illet ve sıhhat gıdâ-yı latîfden husûle gelir. Velhâsıl bir şeyden böyle zıddının husûlü çoktur. *Mesnevî*:

مستفید اعجمی شد آن کلیم تا عجمیانرا کند زین سر علیم
ما هم از وی اعجمی سازیم خویش پاسخش آریم چون بیگانه پیش

Tercüme: “O Kelîmullah, nâ-vâkıf olanları bu sırdan alîm kılmak için, fâide taleb eden a'cemî oldu. Ondan dolayı biz de kendimizi a'cemî kıla-

391 Buhârî, “Bed'u'l-Vahy”, 1; Müslim, “İmâret”, 45.

lim. Onun cevâbını bîgâne gibi önümüze getirelim.”

Şerh: Ya'ni kendisi bildiği hâlde, başkalarını müstefid kılmak için bî-vukûf görülerek cevâba muktedir olan bir âlimden suâl sormak, üslûb-i hakîmâne olduğundan Hz. Mûsâ (a.s.) dahi Âlîm-i Zülcelâl'den suâl sor-du. Bu üslûb ülü'l-azm bir nebîyy-i zîşânın ihtiyâr-gerdesi olduğu için, biz de öyle yapalım; ve bu sâyede nâ-vâkîf olan ibâdı bu üslûb-ı hakîmâne ile birtakım ulûma vâkîf kılalım. *Mesnevî:*

خر فروشان خصم همدیگر شدند تا کلید قفل آن عقد آمدند

Tercüme: “Eşek satanlar birbirinin hasmı oldular, tâ ki o akdin kilidi-nin anahtarı geldiler.” [12/70]

Şerh: Ya'ni at pazarında merkeb satan dellâller bir yere cem' olup, gûyâ ortada bulunan bir merkeb üzerine kemâl-i harâretle pazarlık ediyor imiş-ler gibi münâkaşa ve mücâdelede bulunurlar. Ve onların bu hâllerini gören yabancı kimseler, hakîkaten aralarında mücâdele vardır zanneder. Hâlbü-ki onlar bu sûretle meydandaki merkebe müşterilerin tamamını celbetmeğe çalışırlar; ve akd-i bey'in kilidinin miftâhı olmuşlardır. İşte bunlar gibi bir mahalde bulunan ulemâ da bir mes'elede yekdiğeriyle mübâhaseye tutuşur-lar, tâ kim orada hâzır olan nâ-vâkîfân ondan müstefid olsunlar. *Mesnevî:*

چون پیرسیدی بیا بشنو جواب	پس بفرمودش خدا ای ذو لباب
تا خود هم وا دهی انصاف این	موسیا تخمی بکار اندر زمین
خوشهاش یافت خوبی و نظام	چونکه موسی کشت شد کشتش تمام
پس ندا از غیب در گوشش رسید	داس بگرفت و مراورا می برید
چون کمالی یافت آنرا می بری	که چرا کشتی کنی و پروری
که در اینجا دانه هست و کاه هست	گفت یا رب ز آن کنم ویران و پست
کاه در انبار گندم هم تباه	دانه لایق نیست در انبار کاه
فرق واجب می کند در بیختن	نیست حکمت این دو را آمیختن
که بدانش بیدری بر ساختی	گفت این دانش تو از که یافتی
گفت پس تمیز چون نبود مرا	گفت تمیزم تو دادی ای خدا

[12/71] Tercüme ve îzâh: “Böyle olunca Hudâ-yı müteâl Hz. Mûsâ'ya (a.s.) dedi: Ey lübler sâhibi, ya'ni ey kalb ve akıl sâhibi, mâdemki suâl ettin,

gel cevâbını dinle! Ey Mûsâ! Yere bir tohum ek! Tâ ki sen kendin dahi buna insâf veresin. Ya'ni benim bu mahlûkâtı halkedip, ba'dehû helâk ettiğimin sırrı, kendi fiilin vâsıtasıyla sana zâhir olsun. Vaktâki Mûsa (a.s.) ekti ve ekini tamâm oldu ve onun başakları letâfet ve nizâm buldu, orak alıp ekini biçmeye başladı. Bu hâlde iken onun sem'ine âlem-i gaybdan nidâ geldi. Şöyle ki: "Niçin zirâat edip perverde edersin ve kemâl buldukda onu biçersin? Ya'ni tohumu ekip, terbiye ettin, o tohum kemâle geldi; sonra niçin onu kesip biçip helâk edersin? Mûsâ (a.s.) dedi: Yâ Rab! Ondan dolayı vîran ve pest ederim ki, bunda dâne ve saman vardır. Dâne, saman anbarında lâyıık değildir. Saman dahi, buğday anbarında tebâhtır, yakışmaz. Bu ikisini karıştırmak hikmet değildir. Hikmet elemek vaktinde, samanı buğdaydan ayırmayı vâcib kılar. Ya'ni muktezâ-yı hikmet bunların ihtilâtı değil, belki eleyip tefrîkidir. [12/72] Hak Teâlâ hazretleri buyurdu: "Bu ilmi sen kimden buldun ki, ilim sebebiyle bir harman tertîb ettin? Ya'ni bu ekip biçmek ve sonra harman yapıp buğdayı samandan ayırmak ilmini kimden öğrendin?"

Cenâb-ı Mûsâ dedi: Ey Hudâ-yı Zülcelâl! Bana temyîzi sen verdin. Hak Teâlâ buyurdu: "O hâlde niçin benim temyîzim olmasın? Ya'ni mâdemki temyîzi veren benim, nîk ve bedi tefrîk edecek temyîzin bende bulunmaması mutasavver midir?" *Mesnevî:*

در خلائق روحهای پاک هست روحهای تیره و گِلناک هست

Tercüme: "Yâ Mûsâ! Halâyıkta pâk rûhlar vardır, bulanık ve çamurlu rûhlar vardır."

Şerh: Ervâh aslında pâk ve latîftir. Fakat bu âlemde âb u gilden terkîb olunan ecsâd-ı kesîfeye taalluku hasebiyle münkedir olur. Fakat bir tâife vardır ki, onlar ahkâm-ı şer'iyyeye tebaiyet ve a'mâl-i sâlihaya mülâzemet ettiklerinden rûhlarının sâfiyeti bu taalluk hasebiyle münkedir olmaz; ve onlar gaflet ve kesâfete düşmezler. Diğer bir tâife ise hevâ-yı nefsânîlerine tâbî' olup îcâbât-ı hayvâniyye ile hareket ve şer'iat-ı mutahharaya tevessülü terkettiklerinden, onların rûhları dahi nefislerinin hükmüne tâbî' olup kesâfet peydâ ederler. Fakat her iki tâife cismen ve sûreten birbirlerine müşâbih bulunurlarsa da, [12/73] rûhen ve ma'nen yekdîğerlerinden

ayrıdır. Binâenaleyh buğday ile samanın tefrîki gibi, bu rûhların dahi ayrılması lâzım gelir. *Mesnevî*:

این صدفها نیست در یک مرتبه در یکی در است و در دیگر شبه

Tercüme: “Bu sadepler bir mertebede değildir. Birinde inci vardır, diğesinde bir nevi’ âdî taş vardır.”

Şerh: Ya’ni bu cesedler, denizden çıkarılan kapalı sadeplere benzer. Her birisinde inci bulunması me’mûldür; fakat açıldıkları vakit görülür ki, ba’zılarında da hakikaten inci varmış ve ba’zılarında sûretleri i’tibâriyle inci vardır zannolmuş ise de, boş çıkmıştır. Cesedlerin dahi birinde, inci gibi olan î mân ve irfân vardır. Diğerinde ise bir nevi’ âdî taş vardır.³⁹² *Mesnevî*:

واجب است اظهار این نیک و تباه همچنان کاظهار گندمها ز کاه

Tercüme: “Buğdayların samandan izhârı gibi, bu nîk ve tebâhın izhârı vâcibdir.”

Şerh: Ya’ni ekin yetiştikten sonra, biçip kıymeti dün olan samanı nasıl ki kıymetdâr olan buğdaydan [12/74] tefrîk ederlerse, Hak Teâlâ hazretleri dahi yevm-i kıyâmette *وَأَمَّا زُوا الْيَوْمِ أَهْلُ الْمُجْرِمُونَ* (Yâsîn, 36/59) [Ey mücrimler, bugünde ayrılın!] hitâbıyla mücrimlerin muhsin olanlardan ayrılmasını emir buyurur. Zîrâ buğday ile samanın anbarları başka başka olduğu gibi, muhsin ile mücrimlerin anbarları dahi ayrıdır. Birinin me’vâsı cennet, diğerinki cehennemdir; ve her iki ferîkin vücûdu dahi hikmet ve esrâr-ı ilâhiyyenin izhârı içindir. Çünkü gerek ehl-i cennet ve gerek ehl-i cehennem, esmâ-i ilâhiyyenin zuhûr-ı icâbâtı için birer mazhardır. Onların vücûdu olmasaydı, âsâr-ı esmâ zâhir olmazdı. *Mesnevî*:

بهر اظهار است این خلقِ جهان تا نماند گنج حکمتها نهان
کُنْتُ كَنْزًا كُفْتُ مَخْفِيًّا شَوْ جوهرِ خود گم مکن اظهار شو

Tercüme: “Bu halk-ı cihân izhâr içindir, tâ ki hikmetlerin hazînesi gizli kalmasın! İşit ki Hak Teâlâ hazretleri *كُنْتُ كَنْزًا مَخْفِيًّا* ya’ni “Ben bir gizli hazîneydim” buyurdu. Cevherini zâyi’ etme, izhâr eyle!”

Şerh: Ma’lûm olsun ki: Hak Teâlâ hazretleri *أَنْ مَخْفِيًّا فَأَحْبَبْتُ أَنْ* *كُنْتُ كَنْزًا مَخْفِيًّا* [Ben gizli bir hazîne idim; bilinmeğe muhabbet

392 “Şebe”, siyah renkli hafif bir taştır ki deniz mahsûlüdür. (A. A. Konuk)

ettim; halkı bilinmem için yarattım.] hadîs-i kudîsinde beyân buyurduğu üzere, kâinâtı ma'rifet-i ilâhiyyesi için halk buyurmuştur. Ve ma'rifet ise ancak zûhur ile olur. Zîrâ zâhir olmayan bir şey bilinmez. [12/75]

Cenâb-ı Şeyh-i Ekber (r.a.) bu hadîs-i kudîs hakkında “Sened cihetinden zayıftır, fakat keşf cihetinden sahîhtir” buyururlar.³⁹³ Ve âyet-i kerîmede وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ (Zâriyât, 51/56) [Ben ins ve cinni ancak ibâdet için yarattım.] buyurulmuş ve sultânü'l-müfessirîn İbn Abbas (r.a.) “li-ya'budûn”u [ibâdet etmeleri için] “li-ya'rifûn” [bilmeleri için] ile tefsîr buyurmuştur. Zîrâ ibâdet ma'rifetsiz olmaz; ve bilinmeyen bir şeye ibâdet olunmak mutasavver değildir. Binâenaleyh maksad-ı aksâ ma'rifettir; ve cemî'-i eşyânın fitrat-ı asliyyelerinde ma'rifet vardır.

Fakat ins ve cinden, tâife-i kesîre, esfel-i sâfilîn-i tabîata reddolunduklarında hicâbât-ı tabîiyye ile fitrat-ı asliyyelerinden mehcûr kalmışlar ve gaflet-i bî-nihâyeye dalmışlardır. Bu sebeble onlar hakkında وَلَقَدْ ذَرَأْنَا لِجَهَنَّمَ كَثِيرًا مِنَ الْجِنَّ وَالْإِنْسِ (A'râf, 7/179) ya'ni “Biz ins ve cinden cehennem için tâife-i kesîre halkettik” buyurulmuştur. İmdi bu tâifenin perde-i gafletleri bu âlemde yırtılmak mümkün olmadığından, hâl-i gaflette kabzolunurlar; ve âhirette dâr-ı cehenneme idhâl olunurlar. Orada meks-i medîdden sonra kendilerine kâbiliyyet-i ma'rifet gelir; ve isti'dâdları mikdârınca hicâbları kalkıp, ma'rifet-i Hak husûl bulur. Velâkin mü'minîn, bu âlem-i tabîatta ara sıra gaflete düşer iseler de, fitrat-ı asliyyelerini kaybetmediklerinden alâ-derecâtı-isti'dâdihim Hakk'ı ârifirler. Binâenaleyh dâr-ı âhirette bunların me'vâsı ma'rifet-i kâmile mahalli olan cennet olur. Buna binâen Hz. Mevlânâ (r.a.) efendimiz, “fitrat-ı asliyyen olan ma'rifet-i Hakk'ı, âlâyiş-i tabîata aldanıp zâyi' etme, izhâr eyle; ve hakikat-i nefsini bilip kendinin kim olduğunu anla.” buyururlar.

İbtidâ: 15 Cümâde'l-âhire 1334, 5 Nisan 1332

[18 Nisan 1916], Salı gecesi saat 1

İntihâ: 12 Mayıs 1332, Recep 1334

[25 Mayıs 1916], Perşembe gecesi

393 [في الحديث الصحيح كشفاً لغير الثابت نقلاً] *Fütûhât-ı Mekkiyye*, IV, 43 (198. bâb).

XIII

فَصُّ حِكْمَةٍ مَلَكِيَّةٍ فِي كَلِمَةِ لُوطِيَّةٍ

[BU FASS KELİME-İ LÛTIYYE'DE MÛNDEMİC OLAN HİKMET-İ MELKİYYE BEYÂNINDADIR]

Bu fass-ı münîf Kelime-i Lûtiyye'de mündemic olan “hikmet-i melkiyye” den bâhisdir. Ve “melk” (مَلِكٌ) mîmin fethi ve lâmin sükûnu ile “şiddet” ma'nâsınadır. Ve “hikmet-i melkiyye”nin Kelime-i Lûtiyye'de indimâcının sebebi budur ki: Kavm-i Lût, umûr-i tabîiyye ve şhevât-ı hayvâniyyeye iş-tigâl etmek sûretiyle yeryüzünde fesâd ettiler. Lût (a.s.) onları hayvanlıktan insanlığa da'vet etti. Vazîfe-i insâniyyelerini tebliğ eyledi. Onların nefisleri kavî ve hicâbları da o nisbette şedîd olduğundan, kabûl etmeyip, Lût (a.s.) a şiddetle mukâbelede bulundular. Hâlbuki Cenâb-ı Lût onlara karşı zayıf idi. (Hûd, 11/80) لَوْ أَنَّ لِي بِكُمْ قُوَّةً أَوْ آوِي إِلَىٰ رُكْنٍ شَدِيدٍ ya'ni “Eğer benim size karşı kuvvetim olaydı; yâhud rûkn-i şedîde ilticâ edeydim!” buyurdu; ve “rûkn-i şedîd” ile “kabîle”yi, ve “kuvvet” ile de “mukâvemet”i, ya'ni beşerden sâdır olan “himmet”i kasdeyledi. Ve temennîden maksûd-ı âlileri, kavminin şedîd olan hicâbât-ı nefsâniyyelerinin masdarı bulunan vücûd-ı müteayyinelerinin azâb-ı şedîd-i ilâhî ile helâk ve zevâli idi.

İmdi “himmet” fütûhât-ı kalbiyyeden olduğundan, Cenâb-ı Şeyh (r.a.) bu “hikmet-i melkiyye”yi, “hikmet-i kalbiyye”den sonra zikreyledi. Ve melk ve şiddetin mezâhirde zuhûru, esmâ-i ilâhiyye iktizâsından bulunduğundan ve suver-i esmâiyye olan a'yân-ı sâbiteye ıttılâ', “sırr-ı kader”e ıttılâ'dan ibâret olup, bu da Hakk'a mahsûs olduğundan ve “rûkn-i şedîd” olan Hakk'a ilticâ eyleyen kimse vücûd-ı Hak'ta fânî, Hak'la bâkî olduktan sonra sırr-ı kadere muttâlî olacağından, bu “hikmet-i melkiyye”den sonra da, “hikmet-i kaderiyye”yi beyân buyurdu. [13/3]

الْمَلِكُ الشَّدَّةُ وَالْمَلِكُ الشَّدِيدُ، يُقَالُ مَلَكَتِ الْعَجِينَ إِذَا شَدَدَتْ عَجْنَهُ، قَالَ
قَيْسُ بْنُ الْخَطِيمِ يَصِفُ طَعْنَتَهُ:

مَلَكَتْ بِهَا كَفِّي فَأَنْهَرْتُ فَتَقَّهَا يَرَى قَائِمٌ مِنْ دُونِهَا مَا وَرَاءَهَا

[أي: شَدَدْتُ بِهَا كَفِّي يَعْنِي الطَّعْنَةَ]، فَهُوَ قَوْلُ اللَّهِ تَعَالَى عَنْ لُوطٍ: ﴿لَوْ
أَنْ لِي بِكُمْ قُوَّةً أَوْ آوِي إِلَى رُكْنٍ شَدِيدٍ﴾، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: «يَرْحَمُ اللَّهُ
أَخِي لُوطًا، لَقَدْ كَانَ يَأْوِي إِلَى رُكْنٍ شَدِيدٍ»، فَتَبَّهَ ﷺ أَنَّهُ كَانَ مَعَ اللَّهِ مِنْ
كُونِهِ شَدِيدًا.

“Melk” şiddet ve “melîk” şedîddir. Hamur sıkı yoğrulunca مَلَكَتِ [Hamurun eczâsını kuvvet ve şiddetle birbirine yapıştırdın] denir. Kays b. el-Hatîm mızrağının vuruşunu vasfederken dedi: “Ben mızrak ile avucumu kavî ve şedîd ettim, düşmana sapladım. Mızrağın yarığını genişlettim. Diğer tarafta ayakta duran kimse, mızrağın verâsını görür.” O da Lût (a.s.)dan naklen Allah Teâlâ’nın لَوْ أَنَّ لِي بِكُمْ قُوَّةً أَوْ آوِي إِلَى رُكْنٍ شَدِيدٍ (Hûd, 11/80) ya’ni “Eğer benim size kuvvetim olaydı, veyâhud rûkn-i şedîde ilticâ edeydim!” kavlidir. İmdi Resûlullah (a.s.) buyurdu ki: “Allah Teâlâ karındaşım Lût’a rahmet etsin ki, muhakkak rûkn-i şedîde ilticâ eyledi.” Binâenaleyh Allah, şedîd olduğundan, muhakkak onun Allah ile olduğuna tenbîh etti.

Ya’ni Kelime-i Lûtîyye, “hikmet-i melkiyye”ye mukârin olduğu için Cenâb-ı Şeyh (r.a.) “melk”in ne demek olduğunu ve Lût (a.s.) ile münâsebetini îzâhen buyururlar ki: Mîmin fethi ve lâmin sükûnu ile “melk”, şiddet ve “melîk”, şedîd ma’nâlarına gelir. Nitekim hamur katı olunca مَلَكَتِ derler ki, “Hamurun eczâsı kuvvet ve şiddetle birbirine yapıştı” demek olur. Ve kezâ şuarâ-yı Arab’dan Kays b. el-Hatîm nâmındaki zât³⁹⁴ mızrağının darbesini tavsîfî kasdıyla îrâd eylediği

مَلَكَتْ بِهَا كَفِّي فَأَنْهَرْتُ فَتَقَّهَا يَرَى قَائِمٌ مِنْ دُونِهَا مَا وَرَاءَهَا

394 Ebû Yezîd Kays b. el-Hatîm el-Evsî (v. 620) hicret öncesi Medîne’sinde şehirli üslup ile bedevî zevki birleştiren lirik şiirleriyle tanınmış bir şâirdir. Bk. İsmail Durmuş, “Kays b. Hatîm”, *DİA*, XXV, 92-93.

beytinde,³⁹⁵ “melk”i kuvvet ve şiddet ma’nasında isti’mâl etmiştir. Ve Hak Teâlâ hazretleri Kur’ân-ı Kerîm’de Cenâb-ı Lût’dan naklen: “Eğer benim size karşı kuvvetim olaydı veyâhud ben rûkn-i şedîde [13/4] ilticâ edeydim!” (Hûd, 11/80) buyurduğu ve “melk”, şiddet ve “melîk”, şedîd ma’nalarına geldiği cihetle, “hikmet-i melkiyye”nin Kelime-i Lûtîyye’ye nisbeti bu âyet-i kerîmeden istinbât olunmuştur. Ve Cenâb-ı Lût’un bu kavline karşı (S.a.v.) Efendimiz: “Allah Teâlâ karındaşım Lût’a rahmet etsin ki, muhakkak rûkn-i şedîde ilticâ eyledi”³⁹⁶ buyurmakla, Cenâb-ı Lût’un kavî ve şedîd olması cihetiyle Allah ile berâber olduğuna tenbîh eyledi.

وَالَّذِي قَصَدَ لُوطٌ لِّلْكَافَّةِ الْقَبِيلَةِ بِالرُّكْنِ الشَّدِيدِ، وَالْمُقَاوَمَةِ بِقَوْلِهِ: ﴿لَوْ أَنَّ لِي بِكُمْ قُوَّةً﴾، وَهِيَ الْهِمَّةُ هُنَا مِنَ الْبَشْرِ خَاصَّةً، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: «فَمِنْ ذَلِكَ الْوَقْتِ» يَعْنِي مِنَ الزَّمَنِ الَّذِي قَالَ فِيهِ لُوطٌ لِّلْكَافَّةِ: ﴿أَوْ آوِي إِلَى رُكْنٍ شَدِيدٍ﴾ «مَا بُعِثَ نَبِيٌّ [بَعْدَ ذَلِكَ] إِلَّا فِي مَنَعَةٍ» فَكَانَ تَحْمِيهِ قَبِيلَةً «مِنْ قَوْمِهِ» كَأَبِي طَالِبٍ مَعَ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ.

Ve Lût (a.s.)ın “rûkn-i şedîd” ile kasdettiği şey “kabîle” ve “Eğer size karşı benim kuvvetim olaydı” (Hûd, 11/80) kavliyle kasdettiği şey dahi, “mukâvemet”tir; ve o da, burada hâssaten beşerden himmettir. Binâenaleyh Resûlullah (s.a.v.) buyurdu ki: Lût (a.s.)ın ﴿أَوْ آوِي إِلَى رُكْنٍ شَدِيدٍ﴾ (Hûd, 11/80) [Veyâhud rûkn-i şedîde ilticâ edeydim!] dediği o vakitten, ya’ni “o zamandan beri bir peygamber ba’solunmadı”, illâ Resûlullah (s.a.v.) ile Ebû Tâlib gibi, kendi kavminden bir cemâat ve “onu himâye eder bir kabîle içinde ba’solundu”.

Ya’ni Cenâb-ı Lût “rûkn-i şedîd” ta’biriyle “kabîle”yi murâd etti; ve bununla “Benim kuvvetli kabîlem olup, o kabîleye ilticâ edeydim” demek istedi; ve “Eğer benim size karşı kuvvetim olaydı” ta’biriyle de “mukâvemet”i kasdetti. Ve kuvvet dahi, bu mertebe-i şehâdetle, hâssaten beşerden sudûr eden himmetten ibârettir. Veyâhud “kuvvet” ta’biri, başka mahallerde, bilâ-te’vîl “kuvvet” ma’nasında müsta’mel ise de, burada ya’ni Cenâb-ı

395 Beyit hakkında ayrıca bk. *Fütûhât-ı Mekkiyye*, VII, s. 39 (419. bâb).

396 Buhârî, “Ehâdisü’l-Enbiyâ”, 11, 19; Müslim, “İmân”, 69; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XIV, s. 75.

Lût'un kelâmında “himmet-i beşer” ma'nâsına gelir.

Lût (a.s.)'ın kelâmının [13/5] lisân-ı hakîkatle olan îzâhı budur ki: Ben henüz fenâ-fillâh makâmındayım; ve bu makâmda kendi nefsim ile vücûd-ı Hak'ta müstehlek bulunduğum için, ubûdiyyet-i mahza ile muttasıfım. Binâenaleyh bende “himmet” ile tasarruf yoktur; ve eğer bu makâmdan bekâ-billâh makâmına intikâl edip, bende kâffe-i esmâ-i ilâhiyenin âsârı fiilen zâhir olsa idi, o esmâ-i ilâhiyye mecmûunun kuvvetiyle tasarruf ederek îcâd ve îdâma himmet ederdim; ve “rûkn-i şedîd” olan kabîleye ilticâ etmekle, o mezâhirin kuvvet ve şiddeti derecesinde, Hakk'ın fiili dahi, kavî ve şedîd olarak zâhir olurdu.

Ma'lûm olsun ki, fenâ-fillâh makâmı, vücûd-ı mutlakın vechinden taayyünâtın kalkmasından ibârettir. Zîrâ îcâbât-ı taayyünât olan bu benlik ve bizlik perdeleri, o hakikat-i mutlakanın hicâb-ı cemâlidir. Bu taayyün, vahdet-i iltâkının tecellîsiyle ortadan kalkınca, gayriyet perdeleri de aradan mürtefi' olur; ve bu mertebede olan kimsenin nazarında taayyünâtın, vehimden ibâret olan gayriyyet-i ârızıyyesi zâil olur. Ve böyle bir kimse ortada, Hakk'ın vücûdundan gayrı tasarruf isnâd edebilecek bir vücûd göremez; binâenaleyh kendisi himmet ve tasarruf sâhibi değildir. Bu mertebede istersen “Bu vücûd Hak'tır” de, istersen “Ben Hakk'ım” de! İki de birdir. Nitekim *Gülşen-i Râz*'da buyrulur:

جز از حق نیست دیگر هستی الحق هو الحق گو اگر خواهی أنا الحق

“Hudâ'dan gayrı mevcûd yoktur elhak.

*Dilersen Hak de, istersen Ene'l-Hak*³⁹⁷

Fakat bu makâmdan sonra gelen bekâ-billâh makâmının hükmü başkadır. Zîrâ bu makâm, insân-ı kâmilin makâmıdır. Bu mertebe, zât-ı mutlakın kendisini bir mazhar-ı etemimde izhâr etmesidir. Zîrâ insân-ı kâmil, vücûd-ı mutlakın cismânî ve nûrânî ve vahdet ve vâhidiyet mertebelerinin hepsini câmi'dir. Ve bu mertebe zât-ı mutlakın en son tecellîsi ve en sonuncu libâs-ı taayyünüdür. Ve insan hîn-i urûcunda inbisât-ı zâtîsiyle kâffe-i merâtibde zâhir olduğu vakit, ona “insân-ı kâmil” derler. Ve bu urûc ve inbisât Peygamberimiz (s.a.v.) Efendimiz'de vech-i etemm ile vâki'dir. Onun

397 Lâhicî, *Mefâtihu'l-İ'câz*, s. 327 (beyit: 465).

için “hâtemü'n-nebiyyîn” ve “imâmü'l-mürselîn” derler. Çünkü bu tecellî-i ahîrdır. Ve onlarda Hakk'ın zuhûr ve tecellîsi, vücûb-i zâtîden gayrı, cemî'-i esmâ ile vâki'dir; ve zâhir olan esmânın hükmü [13/6] biri diğerine gâlib olmaksızın tesâvî ve i'tidâl dâiresinde vech-i kemâl üzeredir. Vâkıâ Hak, diğer enbiyâ ve evliyâsında dahi kâffe-i esmâsıyla zâhir olmuştur. Fakat onlarda zâhir olan esmâ, i'tidâl üzere değildir. Ba'zısının hükmü, ba'zısına gâlibdir. Binâenaleyh “mazhar-ı etemm” ta'bîri ancak Peygamberimiz (s.a.v) Efendimiz'e münhasırdır. Nazım (Li-muharririhî'l-hakîr):

*Ey sûret-i Hak, kemâl-i mutlak
 Sen nûr-i vücûdsun muhakkak
 Olsaydın eğer ademde pinhân
 Zulmette kalırdı hayyiz-i imkân
 Zâhirde eğerçi sen beşersin
 Bâtında fakat neler, nellersin
 Cisminde okundu sırr-ı Furkân
 Rûhunda sezildi remz-i Kur'ân
 Cismînle Kureyşî vü Arab'sın
 Rûhunla cihâniyâna Rab'sın
 Ef'kâr seni anlamakta a'cez
 Ezvâk-ı şehi dilenci bilmez
 Ancak seni, sen bilirsin ey şâh
 Mümkün mi o câha olmak âgâh
 Menşûr-ı kemâlidir müebbed
 Sallû sallû alâ Muhammed*

Velhâsıl fenâ-fillah makâmında olan kimsenin, bir şeyin îcâd ve i'dâmında himmetle tasarrufu yoktur. Fakat bekâ-billâh mertebesinde olan insân-ı kâmilin, mazhar olduğu esmâ-i ilâhiyye mecmûunun kuvvetiyle tasarrufu ve îcâd ve i'dâma himmeti vardır. Ve insân-ı kâmilin âlemde tasarrufu, mezâhir vâsıtasıyla zâhir olur. Ya'ni insân-ı kâmil, bir şeyin îcâdına veya ihlâkine himmet ettikde, kuvâ-yı zâhire ve bâtinenin hey'et-i mecmûasını, o şeye huzûr-ı tâm ile tevcih eder; ve o şey mezâhir vâsıtasıyla mevcûd veya ma'dûm olur; zîrâ Hakk'ın ef'âli mezâhir hasebiyle zâhir olur;

ve mezâhirin kuvvet ve şiddeti hasebiyle Hakk'ın fiili dahi kavî ve şedîd olur; ve Hak o mezâhirden batş-ı şedîd ile batş eder. Nitekim Benî İsrâîl'in arz-ı Şam'da iki def'a fesâdları üzerine Hak Teâlâ buyurur: **فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ أُولَاهُمَا بَعَثْنَا عَلَيْكُمْ عِبَادًا لَنَا أُولِي بَأْسٍ شَدِيدٍ فَجَاسُوا خِلَالَ الدِّيَارِ وَكَانَ وَعْدًا مَفْعُولًا** (İsrâ, 17/5) ya'ni "O iki fesâdınızın birinin vakt-i ikâbı geldikde, kuvvet ve şiddet sâhibi [13/7] olan kullarımızı sizin üzerinize göndeririz ki, onlar adâvetle diyârınızın ortasına girerler. Ve bu vâdolunmuştur, elbette olacaktır." Binâenaleyh Hak, Benî İsrâîl üzerine Buhtunnasr ve onun asâkiri gibi kuvvet ve şiddet sâhibi olan mezâhiri taslît edip ikâb eyledi.

İşte Lût (a.s.) **لَوْ أَنَّ لِي بِكُمْ قُوَّةً** (Hûd, 11/80) [Eğer benim size karşı kuvvetim olaydı!] kavliyle "mukâvemet"i, ya'ni "himmet"le tasarrufu ve **أَوْ آوِي إِلَى رُكْنٍ شَدِيدٍ** (Hûd, 11/80) [yâhud rûkn-i şedîde ilticâ edeydim!] kavliyle de "kabîle"yi, ya'ni kavmine karşı ikâb etmek için mezâhir-i kaviyye ve şedîdeyi kasedetti; ve bununla Hak Teâlâ'dan, bekâ-billâh makâmına intikâlini recâ etti. Ve Resûllah (s.a.v.) Efendimiz buyurdu ki: "Lût (a.s.)ın **أَوْ آوِي إِلَى رُكْنٍ شَدِيدٍ** (Hûd, 11/80) [yâhud rûkn-i şedîde ilticâ edeydim!] dediği vakitten beri bir nebî ba'solunmadı, illâ ki kendi kavminden bir cemâat içinde ve a'dâsının şerrini def'eder ve onu himâye eyler bir kabîle içinde ba'solundu."³⁹⁸ Ya'ni Cenâb-ı Hak Lût'un temennîsini kabûl edip, kendi zamânında, rûkn-i şedîd olan kabîle makâmına kâim olmak üzere melek irsâl eylediği gibi, ondan sonra ba's buyurduğu nebîleri dahi kabîle içinde ba'seyledi. Nitekim Ebû Tâlib, (S.a.v.) Efendimiz'i himâye ederdi.

فَقَوْلُهُ **لَوْ أَنَّ لِي بِكُمْ قُوَّةً** لِكَوْنِهِ **لَلِإِلَهِ** سَمِعَ اللَّهُ تَعَالَى يَقُولُ: **اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ ضَعْفٍ** بِالْأَصَالَةِ، **ثُمَّ جَعَلَ مِنْ بَعْدِ ضَعْفٍ قُوَّةً**، **فَعَرَضَتْ الْقُوَّةُ بِالْجَعْلِ**، فَهِيَ قُوَّةٌ عَرَضِيَّةٌ، **ثُمَّ جَعَلَ مِنْ بَعْدِ قُوَّةٍ ضَعْفًا وَشَيْئَةً**، فَالْجَعْلُ تَعَلُّقٌ بِالشَّيْئَةِ، وَأَمَّا الضَّعْفُ فَهُوَ رَجُوعٌ إِلَى أَصْلِ خَلْقِهِ، وَهُوَ قَوْلُهُ: **خَلَقَكُمْ مِنْ ضَعْفٍ**، فَزَدَهُ لِمَا خَلَقَهُ مِنْهُ، كَمَا قَالَ تَعَالَى: **مَنْ يُرِدْ إِلَى أَرْدَلِ الْعُمُرِ لِكَيْلَا يَعْلَمَ مِنْ بَعْدِ عِلْمٍ شَيْئًا**، فَذَكَرَ أَنَّهُ رَدُّ إِلَى الضَّعْفِ الْأَوَّلِ، فَحُكْمُ الشَّيْخِ حُكْمُ الطِّفْلِ فِي الضَّعْفِ.

398 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XVI, 524.

İmdi Lût (a.s.)'in لَوْ أَنَّ لِي بِكُمْ قُوَّةً (Hûd, 11/80) [Eğer benim size karşı kuvvetim olaydı!] demesi, Allâh'ın جَعَلَ ثُمَّ ضَعَفَ مِنْ ضَعْفٍ قُوَّةً (Rûm, 30/54) [Allah Teâlâ sizi bi'l-asâle za'fdan halketti ve o za'fdan sonra kuvvet ihdâs eyledi.] buyurduğunu işitir olmasından nâşîdir. Şu hâlde kuvvet ca'l ile ârız oldu. O da kuvvet-i arazıyyedir. “Kuvvetten sonra za'fı ve ihtiyarlığı ihdâs etti”; binâenaleyh ca'l, ihtiyarlığa taalluk etti. Ve za'fa gelince, o halkının aslına rücûudur. O dahi Hakk'ın ضَعَفَ مِنْ ضَعْفٍ [Sizi za'ftan halketti.] kavlidir. İmdi onu kendisinden halkettiği şeye reddetti. [13/8] Nitekim Hak Teâlâ مَنْ يُرِدْ إِلَى أَرْدَلِ الْعُمَرِ لِكَيْلَا يَعْلَمَ مِنْ بَعْدِ عِلْمٍ شَيْئًا (Hac, 22/5) ya'ni “İnsan, ilimden sonra bir şeyi bilmemesi için erzel-i ömre reddolunur” buyurdu. Böyle olunca Hak, onun za'fı evvele reddolunduğunu zikretti. Şu hâlde za'fda ihtiyarın hükmü, çocuğun hükmüdür.

Ya'ni Lût (a.s.)'ın “Eğer benim size karşı kuvvetim olaydı!” (Hûd, 11/80) demesinin sebebi, Hakk'ın: “Allah Teâlâ sizi bi'l-asâle za'fdan halketti ve o za'fdan sonra kuvvet ihdâs eyledi” (Rûm, 30/54) kavlinin ma'nâsını nûr-i ilâhî ile idrâk etmesinden nâşî idi. Zîrâ kendi fenâ-fillâh makâmında idi. Ve onun bu ma'nâyı idrâki, işitmekle hâsıl olan ilim kabîlinden değil, belki hakka'l-yakîn mertebesinden vâki' olan bir idrâk idi. Binâenaleyh bildi ki, kendisi adem-i izâfiden mahlûk ve vücûd-ı Hak ile mevcûddur. Ve aslı adem-i izâfiden ibâret olan kimsenin kuvveti yoktur. Bunun için kuvveti sâhibine reddedip, kendisi asl ile zâhir oldu. Şu hâlde insandaki kuvvet ihdâs sûretiyle ârız oldu ki, bu kuvvet de kuvvet-i arazıyyedir; ve “araz”, zâhir olmak için bir vücûda muhtâc olan ve iki zamanda bâkî olamayan şeye derler.

Meselâ buzun vücûdu ve ondaki kuvvet, suyun vücûduna nazaran arazîdir; ve ondaki kuvvet, su dondurulmak sûretiyle ihdâs olunur. İşte bunun gibi, insanın cismi dahi vücûd-ı mutlakın kesâfetle taayyün ve takayyüdünden muhdes olmakla, ondaki kuvvet dahi, kuvvet-i mec'ûle ve arazıyye olmuş olur. Ve bilcümle mezâhirde zâhir olan –elektrik, buhâr kuvvetleri gibi– kuvvetler, hep böyledir. Binâenaleyh zamânımızdaki fen feylesoflarının, suver-i âlemin zuhûru için “kuvvet” ve “mâdde” namlarıyla başlı başına iki vücûd farzedip, “Bunlar ezelîdir, ebedîdir” demeleri işin

hakikatine adem-i ıtlâ'larındanadır. Zîrâ vücûd birdir. Mâddenin vücûdu müstakil değil, belki vücûd-ı hakîkiye muzâf bir vücûddur. Binâenaleyh emr-i i'tibârîdir ve arazîdir. "Kuvvet" ise, o vücûd-ı hakîkînin muktezâ-yı zâtı bulunan nisbeti ve sıfatıdır. Ve vücûd-ı vâhidi sıfatlarına bakarak o kadar vücûda ayırmak ve her bir sıfatının bir vücûd olduğunu iddiâ etmek gülünecek derecede bir hafiflik olur. [13/9]

İmdi insan evvelen adem-i muzâfdan, ya'ni za'fdan halkolundu; ba'dehû Hak onda kuvvet-i arazîye ihdâs eyledi; ve bu kuvvet-i arazîye ve mec'ûleden sonra da za'fı ve ihtiyarlığı ihdâs etti. Ya'ni Hak kuvvet-i arazîyeyi izâle ederek insanı za'f-ı aslîye reddeyledi; zîrâ ârizî olan kuvvet hâsıl olunca, insanın aslı olan za'f, onda mahfî kaldı. Binâenaleyh kuvvet-i ârizî girdince, onda aslı olan za'f hâsıl ve hâdis oldu. Fakat za'fın hudûsu başka, ihtiyarlığın hudûsu başkadır. Çünkü insanda za'fın hudûsu, onun za'f-ı aslîye reddidir; ve ihtiyarlığın hudûsu ise, onun ademden icâdi ve ihdâsıdır. Zîrâ bir delikanlının vücûdunda ibtidâda ihtiyarlık yoktur, sonradan hâdis olur. Şu hâlde ca'lı ve hudûs ihtiyarlığa taalluk etti. Ve "za'f"a gelince bu, insanın kendi halkının aslına rücûdudur. Ya'ni insanda za'fın ihdâsı ve ca'lı, onun aslı olan za'fa rücûdudur. Ve insanın asl-ı hilkatı, za'f olduğu Hak Teâlâ'nın خَلَقَكُمْ مِنْ ضَعْفٍ (Rûm, 30/54) [Allah Teâlâ sizi za'fdan halketti.] kavlinden müstefâddır. Demek ki, Allah Teâlâ insanı mukaddemâ neden halketti ise, ona reddetti. Nitekim Hak Teâlâ buyurur: "İnsan, ilimden sonra bir şeyi bilmemesi için erzel-i ömre reddolunur." (Hac, 22/5)

Binâenaleyh Hak, bu âyet-i kerîmede insanın za'f-ı evvele reddolunduğunu zikretti. Böyle olunca za'fda ihtiyarın hükmü, tıfılın hükmüdür; zîrâ insan hâl-i tufûliyyetinde bir şey bilmez, âlemde bî-haberdir. Erzel-i ömre reddolunan pîr-i fânî dahi çocuk gibi olur, bir şey bilmez. Za'f-ı evvele reddolunmaktan murâd, çocukluktaki za'f-ı mizâca reddolunmaktır. Zîrâ bu iki mizâcın za'fı, hükümde birbirine müşâbihdir; fakat yekdîğerinin "ayn"ı değildir; çünkü tecellîde tekrâr yoktur.

وَمَا بُعِثَ نَبِيٌّ إِلَّا بَعْدَ تَمَامِ الْأَرْبَعِينَ، وَهُوَ زَمَانٌ أَخَذَهُ فِي النَّقْصِ وَالضَّعْفِ،
فَلِذَا قَالَ: ﴿لَوْ أَنَّ لِي بِكُمْ قُوَّةٌ﴾ وَمَعَ كَوْنِ ذَلِكَ يَطْلُبُ هِمَّةً مُؤَثَّرَةً.

Ve bir nebî ba'solunmadı, illâ kırkın tamâmından sonra. O da onun naks ve za'fa şurûu zamânıdır. [13/10] İşte bunun için Lût (a.s.) لَوْ أَنِّي لِي بِكُمْ قُوَّةٌ (Hûd, 11/80) [Eğer benim size karşı kuvvetim olaydı!] dedi; ve za'fın vücûduyla berâber, himmet-i müessireyi talep etti.

Ya'ni her bir nebî, ancak kırk yaşını ikmâl ettikten sonra, kavmini da'vete gönderildi. Ve insanın kırk yaşı, kuvvet-i beşeriyyesine noksân ve mizâc-ı tabîîsine za'f ârız olmağa başlaması zamânıdır. Onun için Cenâb-ı Lût kavmine: “Eğer bende ihtiyarlık âsârı başlamasaydı da size karşı kuvvetim olsaydı” (Hûd, 11/80) dedi; ve cisminde za'f-ı tabîî bulunmakla berâber, kuvvet-i tabîiyye talebinde bulunmadı da, himmet-i müessireyi istedi. Zîrâ Cenâb-ı Lût kuvvet-i tabîiyyenin ârizi olduğunu ve ihtiyarlık hasebiyle za'fa doğru gittiğini ve binâenaleyh onun ihtiyarlıkla berâber vukûu mümteni' bulunduğunu bilir.

فَإِنْ قُلْتَ وَمَا يَمْنَعُهُ مِنَ الْهَمَّةِ الْمُؤَثَّرَةِ، وَهِيَ مَوْجُودَةٌ فِي السَّالِكِينَ مِنَ الْأَتْبَاعِ، فَالرُّسُلُ أُولَىٰ بِهَا، قُلْتُ صَدَقْتَ، وَلَكِنْ نَقَصَكَ عِلْمٌ آخَرُ، وَذَلِكَ أَنَّ الْمَعْرِفَةَ لَا تَتْرُكُ لِلْهَمَّةِ تَصَرُّفًا، فَكَلَّمَا عَلَّتْ مَعْرِفَتُهُ نَقَصَ تَصَرُّفُهُ بِالْهَمَّةِ.

İmdi eğer sen, “Lût (a.s.) himmet-i müessireden men'eden nedir? Hâlbuki o, etbâ'dan olan sâliklerde mevcûddur; binâenaleyh rusûl ona evlâdır” dersen, ben derim ki: Doğru söylersin. Fakat sende başka ilim nâkıstır. Bu da şudur ki, tahkîkan ma'rifet, himmet için tasarrufa bırakmaz. Şu hâlde ârifin ma'rifeti yükseldikçe, onun himmet ile tasarrufu eksilir.

Ya'ni bir sâil çıkıp sorsa ki: “Sen لَوْ أَنِّي لِي بِكُمْ قُوَّةٌ (Hûd, 11/80) [Eğer benim size karşı kuvvetim olaydı!] âyet-i kerîmesinde Lût (a.s.)'ın temennî ettiği kuvvetin “mukâvemet” ma'nâsına geldiğini ve ondan maksûd dahi bu neş'et-i dünyeviyyede beşerden sâdır olan “himmet” olduğunu beyân ettin. Hâlbuki bu himmet-i müessire, enbiyânın şerîatına tâbî' olup, makâm-ı velâyete vâsıl olan zevâtta mevcûddur. Tâbî'de mevcûd olan bir şeyin onu metbûunda bulunmaması nasıl olur? Bu himmet-i müessire peygamberlerde de bulunmak icâb eder?” Bu suâle cevâben ben derim ki: Evet [13/11] senin bu kıyâsın doğrudur. Fakat sen diğer bir ilimden gâfil oldun ki, o

da ma'rifet-i ilâhiyenin himmet ile tasarrufa mâni' olmasıdır, zîrâ ârif-i billâhın ma'rifeti ne kadar âlî olursa, himmetle tasarrufu dahi o nisbette nâkıs olur.

وَذَلِكَ لِوَجْهِينِ، الْوَجْهَ الْوَاحِدُ لِتَحَقُّقِهِ بِمَقَامِ الْعُبُودِيَّةِ وَنَظَرِهِ إِلَى أَصْلِ خَلْقِهِ
الطَّبِيعِيِّ، وَالْوَجْهَ الْآخَرَ أَحَدِيَّةِ الْمُتَصَرِّفِ وَالْمُتَصَرَّفِ فِيهِ، فَلَا يَرَى عَلَى مَنْ
يُرْسِلُهُ هِمَّتَهُ فَيَمْنَعُهُ ذَلِكَ.

Bu dahi iki vecihten nâşîdir. Bir vecih, onun makâm-ı ubûdiyyette tahakkukundan ve tabîi olan asl-ı halkına nazarından dolayıdır. Diğer vecih dahi, mutasarrıf ile mutasarrafun-fîhin ahadiyetidir. Binâenaleyh üzerine himmeti irsâl edecek kimseyi görmez; imdi bu, onu men'eder.

Ya'ni ma'rifetin, ârifi himmetle tasarrufa bırakmaması iki vecihten münbaisdir. Vechin birisi budur ki: Ârif makâm-ı ubûdiyyette tahakkuk etmiştir; kendiliğinden tasarrufa kıyâm etmez. Efendisinin emrine intizâr eder; her ne emrederse, onu icrâ eder. Zîrâ me'mûrdur; me'mûr ise ma'zûr-dur. Fiil ve tasarruf, ancak efendisininindir. Kendi irâdesini, efendisinin irâdesinde fânî kılmıştır; ve makâm-ı ubûdiyyette tahakkukla berâber, tabîi olan asl-ı hilkatine bakar. Kendisinin “za'f” olan adem-i izâfiden mahlûk olduğunu ve Hakk'ın vücûduyla kâim bulunduğunu görür; ve tasarrufu terkederek bu husûsta Hakk'ı vekîl ittihâz eyler.

İkinci vecih dahi budur ki: Ârif, tasarruf eden ile tasarruf olunanı bir vücûddan ibâret bilir ve ikisinin ahadiyetini müşâhede eder; ve kendisinin taayyünü ile, muhîtinde bulunan kâffe-i taayyünâtın, vücûd-ı vâhid-i mutlakın takayyüd ve taayyünü olduğunu hakka'l-yakîn ile ârif olur. Binâenaleyh üzerine himmeti taslît edecek bir kimseyi göremez. Çünkü vücûd-ı mutlakın ahadiyetini müşâhede etmektedir. Onun vücûdundan gayrı bir şey göremez. Şu hâlde kimin üzerinde tasarrufunu icrâ edecektir? İşte ârifin bu ma'rifeti ve müşâhede, kendisini tasarruftan men'eder.

Suâl: Biraz yukarıda, bekâ-billâh makâmında olan insân-ı kâmilin mazhar olduğu esmâ-i ilâhiye mecmûunun kuvvetiyle [13/12] tasarrufu ve îcâd ve i'dâma himmeti vardır denilmiş idi. Burada ise, ârifin ma'rifeti

yükseldikçe himmetle tasarrufu eksilir, deniliyor. Hâlbuki insân-ı kâmil zamânının ferîdidir; ve ma'rifette evliyâullâhın kâffesinden âlîdir. Bu âlî ma'rifetle onun tasarrufu nasıl olur?

Cevâb: Bekâ-billâh makâmında bulunan insân-ı kâmil, bir âyînedir ki, Zâtullah onda bütün esmâsıyla zâhir olur. Ve âyîne kendisinde görünen sûretlerde, nasıl ki zerre kadar tasarruf sâhibi değil ise, insân-ı kâmilin hâli dahi böyledir. Kendisinden sâdır olan ef'âlin kâffesi Hakk'ındır. Zîrâ onda vücûd-ı müteayyininin sıfâtından mütevellid olan huzûzât nâmına hiçbir şey kalmamıştır ki, irâde-i mahsûsası olsun da himmetini bir şeye taslît eylesin! Şu kadar ki, bu zât-ı saâdet-simât dahi her cisim sâhibi olan kim-seler gibi, arz üzerinde yürür, ekl ve şürb ve nikâh eyler. Kendisinden rızâ ve gazab zâhir olur. Bu hâli görenler, onun dahi sıfât-ı nefsâniyyesi bizimki gibi uyanıktır, derler; hâlbuki uyumuştur. O himmet-i müstakille sâhibi değil. Belki Hakk'ın irâdesi ne ise, himmetini ona taslît eder. Rızâsı ve gazabı, Hakk'ın rızâsı ve gazabıdır. Kendi aslâ tasarruf sâhibi değildir. Nitekim âyet-i kerîmede işâret buyrulur: *وَتَحْسِبُهُمْ أَيَّاقًا وَهُمْ رُقُودٌ وَنُقَلِّبُهُمْ ذَاتَ الْيَمِينِ وَذَاتَ الشِّمَالِ* (Kehf, 18/18) ya'ni "Sen onları uyanık zannedersin, hâlbuki onlar uykudadır; ve biz onları sağa, sola döndürürüz." Binâenaleyh bu zât-ı şerîfi zâhir hâline bakıp anlamak gâyet müşkildir. Nitekim Hz. Mısırî buyurur:

Özü yoktur ki özünden biline

Dahi tozmaz ki tozundan biline

Sen onu sanma sözünden biline

Hakikat ehlinin olmaz nişânı

Menkabe: *Reşehât*'da yazar ki: Timurleng'in ahfâdından Mirzâ Bâbü'r beş yüz bin asker ile Semerkand'ın zabtına teveccüh eder. Şâh Nakşbend (r.a.)ın hulefâsından Ubeydullah Ahrâr (r.a.) orada imiş. Onların himmet ve tasarrufuyla askeri perîşan olup şehri zabtedemez. Mirzâ Bâbü'r ehl-i tasavvuf ile musâhabe edermiş. Bir gün eski Semerkand'ın hisârı üzerine yan üstü yatıp "Ârifde himmet olmaz, ârifde himmet olmaz!" diye bağırdıktan sonra demiş ki: "Vâkıâ biz Semerkand'ı alamadık; fakat bizi himmetle harâb eden [13/13] Hâce hazretlerinin de ârif olmadığını anladık." Hâce hazretleri bunu işitince buyurmuşlar ki: "Mirzâ Bâbü'r bu sözün ma'nâsını

bilmezmiş; eğer bilseydi böyle söylemezdi. Zîrâ ârif bir fenâ ile müşerref olmuştur ki, kendisinin bütün evsâfı adem-âbâda gidip, kendiliğinden nâm ve nişân kalmamıştır. Ondan her ne sâdır olursa, ona mensûb değildir. وَمَا فَلَمْ تَقْتُلُوهُمْ وَلَكِنَّ (Enfâl, 8/17) [Attığın vakit, sen atmadın!] رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ (Enfâl, 8/17) [Siz onları öldürmediniz, velâkin onları Allah Teâlâ öldürdü.] âyet-i kerîmeleri bu ma'nâyı mübeyyindir. Eğer böyle olmasaydı, enbiyâ (aleyhimü's-selâm)a nisbet etmek müşkil olurdu; çünkü Nûh ve Hûd (a.s.) gibi enbiyâ hazâratı, kavimlerini taslât-i kuvve-i kâhire ile altüst ettiler.”³⁹⁹

وفي هذا المشهد يرى أنَّ المُنازعَ له ما عدَلَ عن حقيقته التي هو عليها في حالِ ثبوتِ عينه وحالِ عدمه، فما ظهرَ في الوجودِ إلا ما كان له في حالِ العدمِ في الثبوتِ، فما تعدَّى حقيقته ولا أخلَّ طريقته، فتسميتهُ ذلك نِزاعاً إنما هو أمرٌ عَرَضِيٌّ أَظْهَرَهُ الحجابُ الَّذي على أعينِ الناسِ، كما قال الله تعالى فيهم: ﴿وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ﴾ ﴿يَعْلَمُونَ ظَاهِرًا مِّنَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَهُمْ عَنِ الْآخِرَةِ هُمْ غَافِلُونَ﴾، وهو من المَقْلُوبِ، فإنَّه من قولهم ﴿قُلُوبُنَا غُلْفٌ﴾ أي في غِلَافٍ، وهو الكِنُّ الَّذي سَتَرَهُ عن إدراكِ الأمرِ على ما هو عليه، فهذا وأمثاله يَمْنَعُ العارفَ من التَّصَرُّفِ في العالمِ.

Ve bu meşhedde görür ki, muhakkak ona münâzi' olan kimse, “ayn”ının sübûtu hâlinde ve hâl-i ademinde üzerinde bulunduğu hakîkatten udûl etmedi. Böyle olunca vücûdda ancak hâl-i ademde sübûtta onun için olan şey zâhir oldu. Binâenaleyh o hakîkatini tecâvüz etmedi ve tarîkatini bozmadı. İmdi buna nizâ' tesmiyesi ancak nâsın gözleri üzerinde olan perdenin izhâr ettiği bir emr-i arazîdir. Nitekim onlar hakkında Hak Teâlâ buyurdu: وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ (A'râf, 7/187) ya'ni “Velâkin nâsın çoğu bilmediler” ve يَعْلَمُونَ ظَاهِرًا مِّنَ (Rûm, 30/7) ya'ni “Onlar hayât-ı dünyânın zâhirini bilirler. Hâlbuki avâkib-i umûrdan gâfildirler.” O da makiûbdandır. Zîrâ gâfil onların قُلُوبُنَا غُلْفٌ (Bakara, 2/88) ya'ni “Bizim kalbimiz gulftür; gılâf içindedir” kavillerindendir. Ve o gılâf dahi [13/14] emri alâ-mâ-hüve-aleyh idrâk etmekten setreden bir perde-

399 Reşehât-ı Aynü'l-Hayât, II, s. 522-526.

dir. İşte bu ve onun emsâli, ârifi âlemde tasarrufdan men'eder.

Ya'ni ârif şühûd-ı ahadiyyet makâmında görür ki, kendisine münâzi' olan kimse, hakikatinden dışarıya çıkmamıştır. O ilm-i ilâhîde ayn-ı sâbi-tesinin sübûtu hâlinde ve mertebe-i ilimde ademi hâlinde, onun hakikati ne ise, yine o hakikat üzerinde sâbittir. Binâenaleyh ona münâzi' olan kimse, nizâ' etmekle kendi hakikati üzerinde sâbit kadem olur ve kendisine âit sırât-ı müstakim üzerinde yürür. Ve ilm-i ilâhîde ademiyyet hâlinde sübû-
tun ne demek olduğu **Fass-ı Üzeyrî**'de misâl ile izâh olunmuştur, oraya mürâcaat olunsun. İşte bunun böyle olduğunu bilen ârif, kendisine münâ-zi' olan şeyin ref'ine himmeti taslît etmez. Şu hâlde münâzi'den zuhûr eden şeye "nizâ'" tesmiyesi, nâsın gözlerindeki hicâbın peydâ ettiği arazî bir şeydir; yoksa hakîkatte nizâ' yoktur. Çünkü her bir mazharın bir Rabb-i hâssı vardır; ve o Rabb-i hâs olan ism-i ilâhî onun rûhu ve müdebbiridir; ve o isim, o mazharı nâsiyesinden tutup kendi sırât-ı müstakîmi üzerinde götürür. O mazharın Rabb-i hâssının tedbîrine muhâlefete mecâli yoktur. Ve esmânın kâffesi vücûd-ı vâhidin şuûnâtıdır; ve bu şuûnât dahi zât-ı mutlakın muktezâsıdır ve kendi zâtının "ayn"ıdır; ve her bir mazhardan zâhir olan ef'âl, onun müdebbiri olan ismin kemâlidir.

Ârif bunun böyle olduğunu bildiğinden, nazar-ı hakikatle baktığı vakit, her mazharın fiilini hoş görür ve muâraza etmeyip kabûl eder. Fakat nazar-ı şeriatle baktığı vakit, kâfirlerden sâdır olan küfre ve fâsiklardan zuhûr eden fiska i'tirâz eder. Zîrâ şeriat hicâb-ı isneyniyyet üzerine müessesistir; ve hicâb olan mahalde ise nizâ' vardır. Nitekim bu hakikate vâkıf olmayan kimseler, gözlerine çekilmiş olan zulûmât-ı tabîiyye ve ahkâm-ı imkânîyye perdeleri sebebiyle yekdiğerleriyle dâimâ nizâ' içindedir. Bunun için Hak Teâlâ Kur'ân-ı Kerîm'de ehl-i hicâb hakkında buyurur: "Fakat nâsın çoğu bilmezler. Onlar hayât-ı dünyânın zâhirini bilirler ve âkıbetten gâfildirler" (Rûm, 30/7; Arâf, 7/187).

Ve "gâfil" lafzı maktûb olan elfâzdandır. Çünkü "gâfil", ehl-i hicâbın (أَيُّ فِي غِلَافٍ) (Bakara, 2/88) ya'ni "Bizim kalbimiz gulf, ya'ni gılâf içindedir" kavillerinden alınmıştır; ve "gılâf" lafzı kalb edilince "gâfil" lafzı hâsıl olur. Veyâhud [13/15] "gâlîf" in cem'i olan "gâlîfûn" lafzı kalb

olundukda, “gāfil”in cem’i olan “gāfilûn” kelimesi husûle gelir. Ve “gılâf”, bir emr ilm-i ilâhîde ne şey üzerine sâbit idiyse, o hâl üzere o şeyi idrâkten kalbi setreden perde ve hicâbdır. Ve ehl-i gafletin kalbi gılâf içinde olduğundan ancak hayât-ı dünyeviyeyi idrâk ederler. Bu perde neş’et-i uhreviyeyi müşâhedeye mâni’ olur.

İşte gerek bu îzâh olunan ve gerek buna benzeyen sebebler ârifi âlemde tasarruftan men’eder. Zîrâ görür ki her şey yerli yerindedir. Beğenilmeyecek bir şey yoktur ki ârif onu yerinden kaldırıp, başka bir yere vaz’etmek için sarf-ı himmet etsin. Ammâ Hakk’ın murâdı, o şeyin başka türlü cereyânı merkezinde ise o başka; ve şu hâlde o şeyin diğer sûrete ifrâğı yine kendi ayn-ı sâbitesinin iktizâsı olmuş olur.

قال الشيخ أبو عبد الله محمد بن قَائِدٍ لِلشَّيْخِ أَبِي السُّعُودِ بْنِ الشَّيْبِلِ: لِمَ لَا تَتَصَرَّفُ؟ فقال أبو السُّعُودِ: تَرَكْتُ الْحَقَّ يَتَصَرَّفُ لِي كَمَا يَشَاءُ، يُرِيدُ قَوْلَهُ تَعَالَى أَمْرًا: ﴿فَاتَّخِذْهُ وَكِيلًا﴾، فالوكيلُ هو الْمُتَصَرِّفُ وَلَا سَيِّمًا وَقَدْ سَمِعَ اللَّهُ تَعَالَى يَقُولُ: ﴿وَأَنْفِقُوا مِمَّا جَعَلَكُمْ مُسْتَحْلِفِينَ فِيهِ﴾، فَعَلِمَ أَبُو السُّعُودِ وَالْعَارِفُونَ أَنَّ الْأَمْرَ الَّذِي بِيَدِهِ لَيْسَ لَهُ وَأَنَّهُ مُسْتَحْلَفٌ فِيهِ، ثُمَّ قَالَ لَهُ الْحَقُّ: هَذَا الْأَمْرَ الَّذِي اسْتَخْلَفْتُكَ فِيهِ وَمَلَكَتُكَ إِيَّاهُ، اجْعَلْنِي وَاتَّخِذْنِي وَكِيلًا فِيهِ، فَاِمْتَثَلْ أَبُو السُّعُودِ أَمْرَ اللَّهِ فَاتَّخَذَهُ وَكِيلًا.

Şeyh Ebû Abdullah Muhammed bin Kâid, Şeyh Ebu’s-Suûd bin eş-Şibl’e: “Niçin tasarruf etmiyorsun?” dedi. Ebu’s-Suûd: “Ben Hakk’ı, benim için dilediği gibi tasarruf eylesin diye terkettim” dedi. Allah Teâlâ’nın âmir olduğu hâlde وَكِيلًا (Müzzemmil, 73/9) [Onu vekil ittihâz et!] kavlini murâd eder. İmdi vekil mutasarrıftır; ve husûsiyle o, Allah Teâlâ’yı işitti ki: (Hadîd, 57/7) وَأَنْفِقُوا مِمَّا جَعَلَكُمْ مُسْتَحْلِفِينَ فِيهِ (Hadîd, 57/7) ya’ni “Sizi müstahlefîn kıldığı şeyden infâk ediniz!” der. Binâenaleyh Ebu’s-Suûd ve ârifler, tahkîkan elinde olan emir onun olmadığı ve o, o şeyde müstahlef olduğunu bildi. Ba’delhû Hak ona dedi: “Onda seni istihlâf ettiğim ve onu sana temlik eylediğim şeyde beni vekil kıl ve ittihâz et!” Böyle olunca Ebu’s-Suûd emrullâha imtisâl edip, O’nu vekil ittihâz eyledi. [13/16]

Ya’ni ârifi âlemde tasarruftan men’eden esbâbdan birisi dahi budur ki:

Cenâb-ı Ebû Abdullah Muhammed bin Kâidi'l-Evânî,⁴⁰⁰ Hz. Ebu's-Suûd eş-Şibl-i Bağdâdî'ye,⁴⁰¹ *Fütûhât-ı Mekkiyye*'nin yirmi beşinci bâbında zikrolunduğu vech ile: “Yâ Eba's-Suûd! Allah Teâlâ seninle benim aramda memleketi taksîm etti. Benim tasarruf ettiğim gibi, niçin sen de tasarruf etmiyorsun?” dedi. Cenâb-ı Ebu's-Suûd, ona cevâben buyurdu ki: “Yâ ibn Kâid! Ben hissemi sana bağışladım; biz Hakk'ı bıraktık ki, bizim için tasarruf eyleye!” Cenâb-ı Ebu's-Suûd bu kelâm ile Hak Teâlâ'nın فَاتَّخِذْهُ وَكِيلًا (Müzzemmil, 73/9) ya'ni “Onu vekîl ittihâz et!” kavliyle vâkî' olan emrine imtisâl eylediğini murâd eder.⁴⁰² Zîrâ mâdemki Hak kendisinin vekîl ittihâzını emrediyor, bu emriyle tasarrufun kendisine terkini emretmiş oluyor. Zîrâ vekîl mutasarrıftır. Husûsen ki, Cenâb-ı Ebu's-Suûd Hak Teâlâ hazretlerinin وَأَنْفَقُوا مِمَّا جَعَلَكُمْ مُسْتَخْلِفِينَ فِيهِ (Hadîd, 57/7) [Sizi müstahlefin kıldığı şeyden infâk ediniz!] kavlini dahi işitmiştir ki, bununla Hak, kullarını istihlâf ettiği şeyde, onlara infâk ile emreder. Ya'ni “Sizi rubûbiyette halîfe kıldım; ve cemî'-i kuvâ ve cevârihiniz mâdemki ben oldum, siz dahi vücûd-ı izâfînize âit taallukâtın kâffesini bana îsâr ediniz; ve cemî'-i umûrda beni vekîl ittihâz edip, tasarrufla zâhir olmayınız!” buyurur. Binâenaleyh gerek Ebu's-Suûd ve gerek sâir ârifin, bu hitâbı işitince ellerinde olan emrin kendilerinin mülkü olmadığını ve o şeyde müstahlef olduğunu bildi. Şu hâlde Cenâb-ı Ebu's-Suûd emr-i ilâhîye imtisâlen tasarruftan vazgeçip, Hakk'ı vekîl ittihâz etti.

فَكَيْفَ تَبْقَى لِمَنْ يَشْهَدُ مِثْلَ هَذَا الْأَمْرِ هِمَّةٌ يَتَصَرَّفُ بِهَا، وَالْهِمَّةُ لَا تَفْعَلُ إِلَّا بِالْجَمْعِيَّةِ الَّتِي لَا مُتَّسَعٌ لَصَاحِبِهَا إِلَى غَيْرِ مَا اجْتَمَعَ عَلَيْهِ، وَهَذِهِ الْمَعْرِفَةُ

400 Muhammed b. Kâid el-Evânî, Abdülkâdir Geylânî'nin yakın çevresinden olup hayatı hakkındaki bilgiler daha çok İbnü'l-Arabî'nin *Fütûhât*'taki atıfları dolayısıyladır. Bk. Münâvî, *Kevâkibü'd-Dürriyye*, II, s. 282-283; Lâmiî Çelebi, *Terceme-i Nefehâtü'l-Üns*, s. 603; Nebhânî, *Câmiu Kerâmâtî'l-Evliyâ*, I, s. 187-188. İbnü'l-Arabî *Fütûhât*'ın 25, 30, 73, 198 ve 309. bâblarında bu zâta atıf yapar.

401 Ebu's-Suûd b. Şibl Bağdâdî Endelüsî, Abdülkâdir Geylânî'nin yakın çevresinden olup hayatı hakkındaki bilgiler daha çok İbnü'l-Arabî'nin *Fütûhât*'taki atıfları dolayısıyladır. Bk. Münâvî, *Kevâkibü'd-Dürriyye*, II, s. 208-210; Lâmiî Çelebi, *Terceme-i Nefehâtü'l-Üns*, s. 603-604; Nebhânî, *Câmiu Kerâmâtî'l-Evliyâ*, I, s. 455-456. İbnü'l-Arabî *Fütûhât*'ın 25, 30, 39, 44, 70, 73, 119, 136, 183, 185, 227, 270, 283, 284 ve 309. bâblarında bu zâta atıf yapar.

402 *Fütûhât-ı Mekkiyye*, I, s. 284-285 (25. bâb).

تُفَرِّقُهُ عَنْ هَذِهِ الْجَمْعِيَّةِ، فَيُظْهِرُ الْعَارِفُ التَّامُّ الْمَعْرِفَةِ بِغَايَةِ الْعَجْزِ وَالضَّعْفِ.

İmdi bu emrin mislini müşâhede eden kimse için himmet nasıl bâkî kalır ki, onunla tasarruf etsin? Hâlbuki himmet ancak bir cem'iyet ile te'sîr eder ki, üzerine müctemi' olduğu şeyin gayrisına, onun sâhibi için ittisâ' olmaya; ve bu ma'rifet, onu bu cem'iyetten tefrîk eder. Binâenaleyh tâmmu'l-ma'rifet olan ârif gâyet acz ve za'fla zâhir olur. [13/17]

Ya'ni bâlâda izâh olunan emri müşâhede eden kimsede himmet kalır mı ki, şuna buna himmeti taslît etmekle tasarruf etsin? Hâlbuki bir şeyde himmetle tasarruf etmek için kuvâ-yı zâhire ve bâtınenin hey'et-i mecmûasını, o şeye huzûr-ı tâm ile ve tevcih-i küllî ile tevcih etmeli ve o şeyin gayrisına kalbde ittisâ' olmamalı, ya'ni başka şeye gönül müteveccih bulunmamalı. İşte himmet böyle bir cem'iyetle müessir olur. Ve bu zikrolunan ma'rifet ise, ârifî bu cem'iyetten ayırır; zîrâ himmetini sarfedeceği şeye külliyetle teveccüh edip, onu kalbine idhâl etmekle, ma'rifet-i Hakk'ı kalbinden çıkarmak lâzım gelir. Binâenaleyh ma'rifeti tamâm olan ârif, tasarruftan ârî ve gâyet acz ve za'f ile zâhir olur.

قال بعضُ الأبدالِ للشيخِ عبدِ الرَّزَّاقِ: قُلْ للشيخِ أَبِي مَدْيَنٍ بَعْدَ السَّلَامِ عَلَيْهِ: يَا أَبَا مَدْيَنٍ لِمَ لَا يَغْتَاصُ عَلَيْنَا شَيْءٌ وَأَنْتَ تَغْتَاصُ عَلَيْكَ الْأَشْيَاءُ، وَنَحْنُ نَرْغَبُ فِي مَقَامِكَ وَأَنْتَ لَا تَرْغَبُ فِي مَقَامِنَا؟ مَعَ كَوْنِ أَبِي مَدْيَنٍ كَانَ عِنْدَهُ ذَلِكَ الْمَقَامُ وَغَيْرُهُ، وَنَحْنُ أَتَمُّ فِي مَقَامِ الضَّعْفِ وَالْعَجْزِ مِنْهُ، وَمَعَ هَذَا قَالَ لَهُ هَذَا الْبَدَلُ مَا قَالَ، وَهَذَا مِنْ ذَلِكَ الْقَبِيلِ.

Abdâlin ba'zısı şeyh Abdü'r-Rezzâk'a dedi: "Ya Abde'r-Rezzâk! Şeyh Ebû Medyen'e selâmdan sonra de ki! Yâ Ebâ Medyen, niçin, bizim üzerimize bir şey güç gelmez, hâlbuki senin üzerine eşyâ güç gelir; ve biz senin makâmına râgıbiz, sen ise bizim makâmımıza râgıb değilsin?" Bununla berâber Ebû Medyen indinde bu ve onun gayrı makâm mevcûd idi. Ve hâlbuki biz, za'f ve acz makâmında Ebû Medyen'den daha tamâmız. Maahâzâ bu abdâl ona dediğini dedi; bu da o kabîldendir.

Ma'lûm olsun ki, erbâb-ı velâyetin sınıfları vardır. Bunlardan bir sınıfı hall ve akd-ı umûra me'mûr olup, dergâh-ı Hakk'ın serhengleridir. Bu zevât "ahyâr" ta'bîr olunan üç yüz kişidir. Bunların yedi kişisine "abdâl" derler. Lisân-ı avâmda "yediler" ta'bîr olunur. İşte [13/18] bu abdâldan ba'zıları şeyh Abdü'r-Rezzâk hazretlerine⁴⁰³ gelip dediler ki: "Bizden Ebû Medyen Mağribî'ye selâm söyledikten sonra de ki! Ey Ebâ Medyen! Umûr-i âlemde tasarruf etmek bize güç gelmiyor; fakat sana müşkil geliyor. Hâlbuki bizim senin makâmına ragbetimiz vardır, sen ise bizim makâm ve mertebemize hiç iltifât etmezsin; bunun sebebi nedir?" Maahâzâ Ebû Medyen (r.a.) hazretlerinin indinde hem bu suâli soran "abdâl"ın ve hem de sâir evliyâullâhın makâmı mevcut idi. Ebû Medyen Mağribî hazretlerinin ism-i şerîfleri Şuayb'dır. Kendileri bu kitâbın sâhibi Şeyh-i Ekber (r.a.) efendimizin mürid-i âlileridir.

Suâl: Ebû Medyen hazretlerinde, umûr-i âlemde tasarruf eden abdâlin makâmı olunca, onun dahi tasarruf etmesi lâzım gelir. Hâlbuki umûr-i âlemde tasarrufun ona güç geldiği beyân olunuyor. Bu iki hâl nasıl tevfiğ olunur?

Cevâb: Ubûdiyyet-i zâtîyye makâmında kâim olan insân-ı kâmil, kendisinde emânet olan rubûbiyyet-i araziyyeyi Allah Teâlâ'ya reddeder; ve kendisi rubûbiyyetin muktezâsı olan tasarrufa tasaddî etmez. O ancak ubûdiyyet-i mahzası icâbına tebaan, kâmilten seyyidine teveccüh eder. Fakat bu teveccüh-i küllî esnâsında kendisinin mazharında, esmâ-i ilâhiyye mecmûunun kuvvetiyle, öyle tasarrufât zâhir olur ki, onların sudûrundan kendisi haberdâr olmaz. Binâenaleyh onun makâmında abdâlin makâmı mündemidir.

Bundan sonra Hz. Şeyh-i Ekber (r.a.) buyururlar ki: "Biz, za'f ve acz makâmında, Cenâb-ı Ebû Medyen'den etemm bir hâldeyiz." Zîrâ Hz. Şeyh, maârif-i ilâhiyyenin beyânında evliyâullâhın ferîdidir. Ve za'f ve acz ile zuhûr ise, ma'rifetin tezâyüdüyle mütezâyid olur. Binâenaleyh Hz. Şeyh za'f ve acz makâmında müridleri olan Ebû Medyen hazretlerinden etemmdir. [13/19]

403 Bu zât Ebû Medyen'in halîfelerinden Ebû Muhammed Abdürrezzâk el-Cezûlî el-İskenderî'dir. Bk. Tâdilî, *et-Teşevvüf*, s. 327-330. İbnü'l-Arabî'nin bu zâta atıfları için ayrıca bk. *Fütûhât-ı Mekkiyye*, II, s. 421 (72. bâb); VII, s. 319 (558. bâb).

İmdi Hz. Şeyh'in müşşid-i âlîlerine tefevvuk iddiâsında bulunduğu zannolunmasın. Bu gibi da'vâlar sıfât-ı nefsâniyyenin taht-ı te'sirinde bulunanlara mahsustur. Hz. Şeyh bir fenâ ile müşerreftir ki, nefs-i nefislerinde bu gibi devâînin zuhûru ihtimâli ebediyyen mürtefi'dir. Onların bu *Fusûsu'l-Hikem*'de yazmış oldukları maânî ve hakâyıkta zerre kadar kendilerinin tasarrufu yoktur. Her bir kelimesi kendilerinden me'mûren sâdır olmuştur. Me'mûr ise ma'zûrdur. Hak, onların mazharında böyle zâhir olmuştur. Vel-hasil ma'rifet yükseldikçe za'f ve acz dahi ziyâde olur. Ve Cenâb-ı Ebû Medyen'in abdâlların makâmına rağbet etmeyip acz ile zuhûru bu kabîldendir. Zîrâ ma'rifette, onlardan âlîdir.

وقال ﷺ في هذا المقام عن أمر الله له بذلك: ﴿وَمَا أَدْرِي مَا يُفْعَلُ بِي وَلَا بِكُمْ إِنْ أَتَّبَعَ إِلَّا مَا يُوْحَىٰ إِلَيَّ﴾، فالرَّسُولُ بِحُكْمٍ مَا يُوْحَىٰ إِلَيْهِ بِهِ، مَا عِنْدَهُ غَيْرُ ذَلِكَ، فَإِنْ أُوْحِيَ إِلَيْهِ بِالتَّصَرُّفِ بِجَزْمٍ تَصَرَّفَ وَإِنْ مُنِعَ امْتَنَعَ، وَإِنْ خُيِّرَ اخْتَارَ تَرَكَ التَّصَرُّفَ، إِلَّا أَنْ يَكُونَ نَاقِصَ الْمَعْرِفَةِ.

Ve (Sallallâhu aleyhi ve sellem) bununla ona olan Allâh'ın emrinden nâsîl, bu makâmda buyurdu: "Ben bilmem ki bana ve size ne yapar? Ben ancak bana vahyolunan şeye tebaiyet ederim" (Ahkâf, 46/9) Binâenaleyh Resûl, ona vahyolunan şey hükmü iledir. Onun indinde bunun başkası yoktur. İmdi eğer ona bi-cezmin tasarruf ile vahyolunursa, tasarruf eder; ve eğer tasarruftan men' olunursa, imtinâ' eyler; ve eğer tasarrufda muhayyer bırakılırsa, tasarrufun terkin ihtiyâr eder. Meğher ki nâkısı'l-ma'rife ola.

Ya'ni Peygamberimiz (s.a.v.) Efendimiz za'f ve acz makâmında, kendisine vârid olan emr-i ilâhî üzerine buyurur ki: "Ben Allâhü Zülcelâl hazretlerinin benim ve sizin hakkınızda ne işleyeceğini bilmem; ben bana vahyolunan şey ne ise, ancak ona ittibâ' ederim" (Ahkâf, 46/9). Zîrâ kemâl-i ubûdiyyetinden kâffe-i umûrda Hakk'ı vekîl ittihâz edip, kendileri tasarruftan ictinâb buyurmuşlar ve ubûdiyetin icâbı olan za'f ve acz ile [13/20] zâhir olmuşlardır. Binâenaleyh onların ef'âl ve akvâli vahy-i ilâhîye müstenniddir. Nitekim Hak Teâlâ buyurur: وَمَا يَنْطَلِقُ عَنِ الْهَوَىٰ إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَىٰ (Necm, 53/3, 4) [Peygamber hevâdan ötürü konuşmaz, onun kelâmı Allah

Teâlâ'dan vahyolunan bir vahiydir.] Şu hâlde Resûl emr-i ilâhî ne vech ile şeref-vârid olursa, onun hükmüne tâbî' olur. Onun indinde vahy-i ilâhîye ittibâdan başka bir şey yoktur. Eğer emr-i ilâhî cezmen tasarruf ile vâki' olursa, emre imtisâlen tasarruf ile zâhir olur; ve eğer tasarruftan men' olunursa, tasarruf etmez; ve eğer tasarruf etmek ve etmemek husûsunda muhayyer bırakılırsa, âdâb-ı ubûdiyyete riâyeten, tasarrufun terkini ihtiyâr eder. Meğer ki tahyîr kılınan kimse ma'rifette nâkıs ola. Bu sûrette o kimse, ihtiyârını tasarrufda isti'mâl eder; zîrâ bilmez ki tasarruf, Hak için zâtî ve abd için arazîdir. Ve acz ile zuhûr ise, abd için zâtî ve rubûbiyetle zuhûr, arazîdir; ve zâtîyât ile zuhûr, arazîyât ile zuhûrdan a'lâdır. Beyit:

گویند عشق چیست بگو ترکِ اختیار آن کو ز اختیار نرست اختیار نیست
عارف شهنشهی است دو عالم برو نثار هیچ التفات شاه بسوی نثار نیست

Tercüme: “Aşk nedir diye sorarlarsa, ihtiyârı terketmektir de! İhtiyârdan kurtulmayan kimse ber-güzîde değildir. Ârif bir şâhenşâhdır ki, iki âlem onun üzerine saçılmıştır. Hiç pâdişâh, saçı tarafına iltifât eder mi?”⁴⁰⁴

قال أبو الشعُود ابن السبل البغدادي لأصحابه المؤمنين به: إِنَّ اللَّهَ أَعْطَانِي التَّصَرُّفَ مُنْذُ خَمْسَ عَشْرَةَ سَنَةً وَتَرَكْتُهُ تَطَرُّفًا، هَذَا لِسَانُ إِذْلَالٍ، وَأَمَّا نَحْنُ فَمَا تَرَكْنَاهُ تَطَرُّفًا، وَهُوَ تَرْكُهُ إِشَارًا، وَإِنَّمَا تَرَكْنَاهُ لِكَمَالِ الْمَعْرِفَةِ، فَإِنَّ الْمَعْرِفَةَ لَا تَقْتَضِيهِ بِحُكْمِ الْإِخْتِيَارِ، [13/21] فَمَتَى تَصَرَّفَ الْعَارِفُ بِالْهِمَّةِ فِي الْعَالَمِ فَعَنْ أَمْرِ إِلَهِيٍّ وَجِبَرٍ لَا بِإِخْتِيَارٍ، وَلَا نَشْكُ أَنْ مَقَامَ الرِّسَالَةِ يَطْلُبُ التَّصَرُّفَ لِقَبُولِ الرِّسَالَةِ الَّتِي جَاءَ بِهَا، فَيُظْهَرُ عَلَيْهِ مَا يُصَدِّقُهُ عِنْدَ أَمَّتِهِ وَقَوْمِهِ لِيُظْهَرَ دِينَ اللَّهِ.

Ebu's-Suûd bin Şiblî Bağdâdî kendisine inanan ashâbına dedi ki: “Tahkîkan Allah Teâlâ on beş seneden beri bana tasarruf verdi; ve ben onu tazarrufen terkettim.” Bu idlâl lisânıdır. Velâkin biz onu tazarrufen terketmedik. Ve tazarrufen tasarrufun terki îsârendir. Biz ancak onu kemâl-i ma'rifetten nâşî terkettik; zîrâ ma'rifet, ihtiyâr-ı hükmî ile tasarrufu iktizâ etmez. Binâenaleyh ârif her ne vakit him-

404 *Dîvân-ı Kebîr*, I, s. 251 [beyit: 6255-6256 (Füruzânfer neşri: 455. gazel)]. Krş. Câmi, *Nakdu'n-Nusûs*, s. 209; Yâkub Han Kaşgarî, *Tavzîhu'l-Beyân*, s. 207.

metle âlemde tasarruf etse, ihtiyâr ile değil, emr-i ilâhî ve cebirden nâşîdir. Ve biz şekketmeyiz ki, getirdiği risâletin kabûlünden dolayı, muhakkak makâm-ı risâlet tasarrufu talep eder. İmdi Allâh'ın dîni zâhir olmak için, ümmeti ve kavmi indinde musaddak olan şey üzerine zâhir olur.

Ya'ni Şeyh [Ebu's-Suûd bin] Şibl (k.s.) hazretlerinin, biz tasarrufu tazarrufen terkettik buyurması, nâz ehline mahsûs bir lisândır. Bu ta'bîr ile Rabb'ine nazlanır. Tasarrufun zarâfet ve nezâket kasdıyla terki, îsâren terki demek olur. Hâlbuki hazret-i rubûbiyyette tasarrufun îsâren terki, terk-i edebden bir nevi'dir. Çünkü vezir pâdişâhın muvâcehesinde, mahzâ pâdişâha ikrâmen ve îsâren tasarrufunu ona terkedemez; zîrâ vezîrin tasarrufu, pâdişâhın tasarruf-ı zâtîsinden müntakıl bir tasarruf-ı arazîdir. Pâdişâhın malının yine pâdişâha îsârı bârid bir şey olur. Fakat pâdişâh vezîre: İrâdemi teblîğ et, şöyle böyle yapsınlar ve sen de onun husûsuna lâzım olan tasarrufâtı icrâ et! diye emrederse, vezir pâdişâhın emir ve cebri ile tasarrufa kıyâm eder; ve onun bu tasarrufu bittabî ihtiyâr ile olmuş olmaz. Ve pâdişâhın huzûrunda terk-i tasarruf etmek kemâl-i ma'rifetten nâşîdir; [13/22] yoksa pâdişâhın malını yine kendisine îsâr tarîkiyle değildir.

İşte ârif her ne vakit âlemde tasarruf ederse, böylece emr-i ilâhî ve cebir ile; kendi ihtiyârıyla değildir. Zîrâ ârif huzûrdadır. Ve risâlet makâmının dahi elbette tasarruf istediğine şübhemiz yoktur. Şu hâlde resûl, Allah tarafından getirdiği risâleti, kavminin kabûl etmeleri için, mu'cize ile tasarruf eder; ve izhâr ettiği mu'cize ümmetinin indinde, onun risâletini tasdîk eyer; ve bunun netîcesi olarak dîn-i ilâhî zâhir olur.

وَالْوَلِيُّ لَيْسَ كَذَلِكَ، وَمَعَ هَذَا فَلَا يَطْلُبُهُ الرَّسُولُ فِي الظَّاهِرِ، لِأَنَّ لِلرَّسُولِ الشَّفَقَةَ عَلَى قَوْمِهِ، فَلَا يُرِيدُ أَنْ يُبَالِغَ فِي ظَهْرِ الْحُجَّةِ عَلَيْهِمْ، فَإِنَّ فِي ذَلِكَ هَلَاكَهُمْ، فَيَبْقَى عَلَيْهِمْ -حَيَاتُهُمْ بَعْدَ إِرَادَتِهِ الْمُبَالِغَةَ فِي ظَهْرِ الْحُجَّةِ عَلَيْهِمْ- الَّذِي هُوَ سَبَبُ هَلَاكِهِمْ.

Hâlbuki velî, bunun gibi değildir. Ve maahâzâ resûl, zâhirde tasarrufu talep etmez. Zîrâ muhakkak resûlün kavmine şefkati vardır. Binâenaleyh onların üzerine hüccetin zuhûrunda mübâlağa etme-

yi murâd etmez; çünkü bunda onların helâki vardır. –Böyle olunca, onların sebab-i helâkleri olan hüccetin zuhûrunda, mübâlağanın adem-i irâdesiyle, onların hayâtlarını üzerlerine⁴⁰⁵ ibkâ eder.

Ya'ni makâm-ı risâlet, kavmine karşı resûlün mu'cize ikâmesiyle tasarrufunu icâb ederse de velâyet makâmı, velînin âdât-ı tabîiyyeye muhâlif olarak, ekvânda tasarrufunu iktizâ etmez. Çünkü “velî” ism-i Bâtın'ın mazharı olduğu için, dîn-i ilâhîyi izhâr etmek maksadıyla, kerâmâtla zuhûru lâzım değildir. İzhâr-ı kerâmâta me'mûr olursa o başka. Bu hâlde kendisi ma'zûrdur. Yoksa velî kendi vücûdunda hakkı izhâr [13/23] ederek, vücûdunu ifnâ ve esrâr-ı ilâhiyyeyi ihfâ etmeğe me'mûrdur. Hattâ peygamber bile, makâm-ı risâlet tasarrufu icâb ettiği hâlde, zâhîrde tasarrufu taleb etmez. Fakat bâtında tasarrufu taleb eder. Çünkü onun matlûbu kavminin kulûbunu dalâletten hidâyete, bâtıldan hakka döndürmektir. Ve peygamberin zâhîrde tasarrufu taleb etmeyip mu'cize ikâmesinden tevakkî etmesi kavmine şefkatinden dolayıdır. Zîrâ mu'cizat hüccettir. Binâenaleyh onların üzerine hüccetin zuhûrunda mübâlağa etmeyi istemez. Çünkü mu'cize ikâme ettiği hâlde kavminin yine dalâlette sâbit kadem olması, onların helâkine sebebidir. Şu hâlde onların sebab-i helâkleri olan hüccet-i mu'cizatın zuhûru emrinde, şefkatinden nâşî, mübâlağa etmemesiyle, hayâtlarını onların üzerinde ibkâ eder; ve kavmine karşı yalnız tebliğ ile iktifâ eyler. Nitekim Hak Teâlâ buyurur: مَا عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ (Mâide, 5/99) [Resûl üzerine vâcib olan ancak tebliğdir.]

وقد عَلِمَ الرَّسُولُ أَيضًا أَنَّ الْأَمْرَ الْمُعْجِزَ إِذَا ظَهَرَ لِلْجَمَاعَةِ فَمِنْهُمْ مَنْ يُؤْمِنُ
عند ذلك، ومنهم من يَعْرِفُهُ وَيَجْحَدُهُ وَلَا يُظْهِرُ التَّصَدِيقَ بِهِ ظُلْمًا وَعُلُوًّا
وَحَسَدًا، ومنهم من يُلْحِقُ ذَلِكَ بِالسَّحْرِ وَالْإِيْهَامِ، فَلَمَّا رَأَتْ الرُّسُلُ ذَلِكَ وَانَّهُ
لَا يُؤْمِنُ إِلَّا مَنْ أُنَارَ اللَّهُ قَلْبَهُ بِنُورِ الْإِيمَانِ، وَمَتَى لَمْ يَنْظُرِ الشَّخْصُ بِذَلِكَ
النُّورِ الْمُسَمَّى إِيْمَانًا فَلَا يَنْفَعُ فِي حَقِّهِ الْأَمْرُ الْمُعْجِزُ، فَقَصَرَتْ الْهِمَمُ عَنْ
طَلَبِ الْأُمُورِ الْمُعْجِزَةِ لِمَا لَمْ يَعْمِ أَثَرُهَا فِي النَّاطِقِينَ وَلَا فِي قُلُوبِهِمْ.

405 Arapça metinde ve tercümede tire içine aldığımız kısım *Fusûs* metninden olmayıp Ahmed Avni Bey tarafından Bosnevî şerhi dikkate alınarak eklenmiş açıklayıcı bir ifâdedir. Krş. Bosnevî, *Tecelliyât-ı Arâisu'n-Nusûs*, s. 344-345.

Ve tahkîkan resûl kezâlik bildi ki, muhakkak emr-i mu'ciz bir cemâate zâhir oldukda, onlardan ba'zıları onun nezdinde mü'min olur; ve onlardan, onu bilen ba'zıları da, ona inkâr eder; ve zulüm ve ulüvv ve hased ile ona tasdîki izhâr etmez; ve onlardan ba'zısı da bunu sihre ve îhâma ilhâk eder. İmdi vaktâki rusûl, bunu ve ancak kalbini Allah Teâlâ'nın nûr-i îmânla münevver kıldığı kimsenin mü'min olduğunu, ve bir şahıs, îmân denilen bu nûr ile nazar etmediği vakit, onun hakkında [13/24] emr-i mu'cizin nef' vermediğini gördü; şu hâlde eseri nâzîrînde ve onların kalblerinde âmm olmadığı için, umûr-i mu'cize talebinden himem kâsır oldu.

Ya'ni resûl, hüccet-i mu'cizenin ikâmesinde mübâlağa, kavminin helâkini mûcib olduğunu bildiği gibi, şakk-ı kamer ve ihyâ-yı emvât vesâire misillü emr-i mu'ciz, bir cemâata zâhir olduğu vakit, onlardan ba'zılarının bu mu'cizâta îmân edeceğini ve ba'zılarının dahi bunun havârik-ı âdât olduğunu bilmekle berâber inkâr eyleyeceğini; ve meselâ zamân-ı saâdette bulunan Velîd vesâire misillü zulüm kasdıyla ve Ebû Cehil gibi de ulüvv-i câh ve galebe maksadıyla ve kendi vicdânına karşı nübüvveti teyakkun eden Medîne yahûdîlerinden Ebû Âmir gibi hased sebebiyle tasdîki izhâr etmiyeceklerini; ve ba'zılarının *وَيَقُولُوا سِحْرٌ مُّسْتَمِرٌّ* (Kamer, 54/2) ya'ni "Eğer onlar mu'cize görseler, yüz çevirip bu sihr-i dâimdir, derler" âyet-i kerîmesi mûcibince sihre ve îhâma ilhâk edeceklerini dahi bilir. Nitekim zamânımızın zâhir-bîn olan tabîat esîrlerinden birisi, berât-ı dalâleti olan bir manzûmesinde:

Muğfil u muğfel o Îsâ, Mûsâ

Köhne bir kizb-i mutalsamdır asâ⁴⁰⁶

demiş ve bu müteselsil hezeyanlarıyla kendisinin hakâyık-bîn olduğunu iddiâ eylemiştir.

Binâenaleyh peygamberler, ümmetlerinin ikrâr ve inkârda ahvâl-i muhtelif ve isti'dâdât-ı mütefâvitesini ve ancak Allâh'ın nûr-i îmânla kalbini münevver ettiği kimselerin îmân getirdiğini; ve mu'cizeye ve peygambere îmân denilen nûr ile nazar etmeyen kimse hakkında mu'cizâtın fâide ver-

406 Tefvîk Fikret'in *Tarih-i Kadîm'e Zeyl*'inde geçen bu beyit ve Ahmed Bey'in manzum cevâbı için bk. Barkçın, *Görünmeyen Ummân*, s. 270-278.

mediğini gördüklerinde, kavimlerine hüccet-i mu'cizâtın ikâmesiyle dalâletten hidâyete dönmeleri için, hakta umûr-i mu'cizeyi taleb husûsunda onların himmetleri kâsır oldu. Çünkü mu'cizenin te'sîri ona nazar edenlerin zâhir vücûdlarında ve kalblerinde umûmiyet üzere vâki' olmaz. Zâhir vücûdlarında te'sîrin umûmî olmayışı, cümlesinin kalbleri nûr-i î mân ile münevver olmamasındandır. Ve kalblerinde te'sîrin umûmî olmayışı da, isti'dâdât-ı zâtiyye ve gayr-ı mec'ûlelerinin mütefâvit bulunmasındandır. İsti'dâd-ı gayr-ı mec'ûl **Fass-ı Üzeyrî**'de îzâh olunmuştur; oraya mürâcaat buyurulsun. [13/25]

Binâenaleyh, kalbi ezelde nûr-i î mânla münevver olan kimse, bu âlem-i şehâdette dahi, mü'min olarak zâhir olur; ve ilm-i ilâhîde ayn-ı sâbitesinin hidâyete isti'dâdı olmayan kimseler dahi, bu âlemde hidâyete zâhir olmazlar. Ve bu bahsin tafsîli dahi **Fass-ı Üzeyrî**'nin evâilinde îzâh olunmuştur.

كما قال في حقِّ أكمل الرُّسُلِ وأَعْلَمِ الخلقِ وأَصْدَقِهِمْ في الحالِ: ﴿إِنَّكَ لَا تَهْدِي مَنْ أَحْبَبْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ﴾، ولو كان لِلْهِمَّةِ أثرٌ عَامٌّ -لَأَثَرَتْ هِمَّةُ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ-، ولا بُدَّ لم يكن أحدٌ أَكْمَلَ من رَسولِ اللَّهِ ﷺ ولا أَعْلَى دَرَجَةً ولا أَقْوَى هِمَّةً منه، وما أَثَرَتْ في إسلامِ أبي طالبٍ عَمَّهُ، وفيه نَزَلَتْ الآيةُ الَّتِي ذَكَرْنَاهَا، وَلِذَلِكَ قال في الرَّسولِ إِنَّه ما عليه إلا البَلَاغُ، وقال: ﴿لَيْسَ عَلَيْكَ هُدَاهُمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ﴾، وزَادَ في سورةِ الْقَصَصِ: ﴿وَهُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ﴾، أي بالَّذِينَ أَعْطَوْهُ الْعِلْمَ يَهْدِيهِمْ في حالِ عَدَمِهِمْ بِأَعْيَانِهِم الثَّابِتَةِ.

Nitekim Allah Teâlâ hazretleri, resûllerin ekmeli ve halkın a'lemi ve hâlde onların asdaki hakkında: "Yâ Habîbim sen sevdiğin kimseye hidâyet etmezsin; velâkin Allah Teâlâ dilediğine hidâyet eder" (Kasas, 28/56) buyurdu. Ve eğer himmet için te'sîr umûmî olaydı, -Resûlullah (s.a.v.)in himmeti te'sîr ederdi-⁴⁰⁷ Ve lâbüddür ki hiçbir kimse Resûlullah (s.a.v.)den ekmel ve himmette ondan a'lâ ve akvâ değildir. Hâlbuki amcası Ebû Tâlib hakkında te'sîr etmedi; ve zikret-

407 Arapça metinde ve tercümede tire içine aldığımız kısım *Fusûs* metninden olmayıp Ahmed Avni Bey tarafından Bosnevî şerhi dikkate alınarak eklenmiş açıklayıcı bir ifâdedir. Krş. Bosnevî, *Tecelliyât-ı Arâisu'n-Nusûs*, s. 344.

tiğimiz âyet Ebû Tâlib hakkında nâzil oldu. Ve kezâlik Allah Teâlâ Resûl hakkında: “Onun üzerine belâğdan gayrı bir şey yoktur” (Mâide, 5/99) buyurdu. Ve yine buyurdu ki: “Yâ Habîbim, senin üzerine onların hidâyeti yoktur; velâkin Allah Teâlâ dilediğine hidâyet eder” (Bakara, 2/272) Ve Allah Teâlâ sûre-i Kasas'da وَهُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ (Kasas, 28/56) ya'ni “Allah Teâlâ mühtedî olanları a'lemidir” kavlini ziyâde eyledi. Ya'ni a'yân-ı sâbiteleriyle ademleri hâlinde kendilerinin hidâyetlerine olan ilmi, Hakk'a i'tâ edenleri a'lemidir. [13/26]

Ya'ni umûr-i mu'cizenin te'sîri umûmî olmadığı için, Hak Teâlâ, peygamberlerin en kâmilî ve halkın en âlimî ve en sâdıkî olan Fahr-i âlem âlem (s.a.v.) Efendimiz'e hitâben: إِنَّكَ لَا تَهْدِي مَنْ أَحْبَبْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ (Kasas, 28/56) buyurur. Ya'ni “Yâ Habîbim, sen karâbet-i cesediyye ve ba'zı sıfât-ı tabîiyye icâbınca sevdiğin kimseye, Muhammed denilen vücûd-ı mukayyedin ve müteayyinin ile hidâyet etmezsin; fakat ilm-i ilâhîde a'yân-ı sâbiteleri, isti'dâd-ı gayr-ı mec'ûlîleriyle Hak'tan hidâyet talep etmiş olan kimselerin bu hazret-i şehâdetde hidâyetle zâhir olmalarına meşîyyet-i ilâhiyye taalluk eder” buyurdu. Demek oluyor ki peygamberlerdeki himmetin te'sîri umûmî değildir. Eğer umûmî olsaydı, Ebû Tâlib hakkında, (S.a.v.) Efendimiz'in himmetleri te'sîr ederdi. Ve şübhe yoktur ki, hiçbir kimse Cenâb-ı Fahr-i âlem (a.s.v.) Efendimiz'den, vücûdda ekmel ve himmet ve tasarrufda a'lâ ve akvâ değildir. Böyle olduğu hâlde onun himmeti amcası Ebû Tâlib hakkında müessir olmadı; ve hattâ bu zikrolunan âyet-i kerîme hâssaten Ebû Tâlib hakkında nâzil oldu.

Ve kezâ himmetin te'sîri umûmî olmadığı için, Hak Teâlâ Peygamber hakkında مَا عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ (Mâide, 5/99) ya'ni “Peygamberin vazîfesi ancak teblîğdir” buyurdu. Ve bundan başka da buyurdu ki: لَيْسَ عَلَيْكَ هُدَاهُمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ (Bakara, 2/272) ya'ni “Onların hidâyeti senin üzerine müteretteb değildir; ve sen, senliğin cihetinden onlara hidâyet edemezsin. Fakat sen ism-i Hâdî'nin mazhar-ı etemmi olduğundan, Allah Teâlâ senin mazhariyetinde zuhûr-ı küllî ile zâhir olduğu vakit, ilm-i ilâhîde, a'yân-ı sâbiteleri isti'dâd-ı gayr-ı mec'ûlîleriyle Hak'tan hidâyet talep etmiş olan kimselere hidâyet eder.” Ve onlar bu hazret-i şehâdetde, demirler mık-natısın cezbiyle etrâfına toplandığı gibi, senin muhîtime müncezib olurlar.

Ve Hak Teâlâ bu âyetleri beyân buyurmakla berâber, fazla olarak sûre-i Kasas'da *وَهُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ* (Kasas, 28/56) kavlini dahi zikreyledi. Ya'ni "Allah Teâlâ mühtedi olanları a'lemdir" dedi ki, Allah Teâlâ, ilm-i ilâhîde a'yân-ı sâbitelerinin isti'dâdıyla kimlerin Hak'tan hidâyet taleb etmiş olduklarını bilir, demek olur. [13/27]

Ma'lûm olsun ki vücûd-ı mutlak-ı Hakk'ın külliyyet i'tibârıyla beş mertebesi vardır:

Birincisi: Zât-ı ahadiyyet ve lâ-taayyün mertebesidir. Bu mertebede Hakk'ın hiçbir sıfat ve isim ile tavsîf ve tevsîmi mümkün değildir. Zîrâ cemî'-i niseb ve izâfâtan ganîdir. Ve bu niseb ve izâfâtın cümlesi zât-ı ahadiyyette mahv ve müstehlektir. Ve "vücûd-ı mutlak" ta'bîri mahzâ bu mertebeye işâret için mevzû' bir ıstılâhtır.

İkinci mertebe: Sıfât ve esmâ mertebesidir ki, vücûd-ı mutlak-ı Hak şu'unât-ı zâtiyyesi olan sıfât ve esmâsı hasebiyle, ilmen müteayyin ve mütecellî olur. Ve hazret-i ilmiyyede peydâ olan bu suver-i esmâiyyeye "a'yân-ı sâbite" derler ki, bunlar, mümkünâtın ilm-i ilâhîde sâbit olan hakâyıktır. Ve a'yân-ı sâbite hâriçte mevcûd olmadıklarından mec'ûl, ya'ni muhdes değildirler. Zîrâ mec'ûliyyet hâriçte mevcûd olmakla olur. Ve bahr-ı ahadiyyette istihlâk sûretiyle müttehid olan esmâ, bu mertebede yekdîğlerinden mümtâz olurlar.

Üçüncüsü: Mertebe-i ervâhdır ki, vücûd-ı mutlak-ı Hak, a'yân-ı sâbite hasebiyle bu mertebede ukûl ve nüfûs-i mücerrede olarak zâhir olur.

Dördüncüsü: Misâl-i mutlaktır ki, bu mertebede, kezâ vücûd-ı mutlak-ı Hak, a'yân-ı sâbite hasebiyle, mertebe-i şehâdetle zâhir olacak olan mevcûdâtın suver-i misâliyyeleriyle müteayyin ve mütecellî olur. Ve bu suver, âyîne muntabî' olan hayâl gibi latîf olup, kâbil-i teczie ve teb'iz değildir.

Beşincisi: Hazret-i his ve şehâdetdir ki, bu mertebede dahi yine, vücûd-ı mutlak-ı Hak, kezâ a'yân-ı sâbite hasebiyle suver-i kesîfede zâhir olur. Ve bu suver kâbil-i teczie ve teb'izdir. İşte bu merâtibin kâffesi, bir vücûd-ı nâmütenâhînin tenezzülâtı ve tecelliyâtıdır.

Bu zikrolunan merâtibin netîcesi, **insân-ı kâmil** olup, cemî'-i merâtibi câmi'dir. Binâenaleyh insân-ı kâmil mertebesi vücûd-ı mutlak-ı Hakk'ın **altıncı** mertebe-i tenezzülü ve tecellîsi olmuş olur.

İmdi a'yân-ı sâbite ilm-i ilâhîde ne sûretle sâbit olurlarsa o sûretle Hakk'ın ma'lûmu olurlar. Binâenaleyh ilim, ma'lûma tâbî' olmuş olur. Fakat bundan ba'zı zevâtın zehâbı gibi [13/28] ilm-i Hakk'ın gayrdan müstefâd olduğu ma'nâsı çıkarılmasın. Zîrâ a'yân-ı sâbite esmânın sûretleridir; ve esmâ ise şuûnât-ı zâtîyyeden ibâret olup, zât-ı Hakk'ın “ayn”ıdır. Binâenaleyh, gayr nerededir ki, Hak'ın ilmi ondan müstefâd olsun. Meselâ insan “hattât” olmalıdır ki, kendisinin hattât olduğuna ilmi lâhik olsun. Şu hâlde kendi indinde hattâtlığı ma'lûm olduktan sonra, bir kimse kendi hakkında, “Ben hattâtım” diye hükmeder; ve onun hattâtlığı hakkındaki ilmi, “ma'lûm” olan hattâtlığına tâbî' olmuş olur.

İmdi a'yân-ı sâbiteden her birisinin bir iktizâ-yı zâtîsi vardır ki, ona “isti'dâd” ve “kâbiliyet” ta'bîr olunur. Hz. Hak Sübhânehû ve Teâlâ'nın vücûd-ı hâricîde zuhûru, ancak her bir “ayn”ın sûretinde o “ayn”ın bilâ-ziyâde ve lâ-noksân isti'dâdına münâsib olarak vâkî' olur.

Binâenaleyh mü'minin ayn-ı sâbitesinin isti'dâdı îmânî, ve kâfir ve âsînin ayn-ı sâbitesi dahi küfür ve isyânı taleb etmiştir; ve onların her birisi vücûd-ı aynîde taleb etmiş oldukları sıfat üzere “Kün!” emriyle zâhir olmuşlardır. Beyt-i Cenâb-ı Hâfız:

هر چه هست از قامتِ ناساز بی اندام ماست ورنه تشریفِ تو بر بالای کس کوتاه نیست

Tercüme: “Her ne varsa bizim endâmsız olan kâmet-i nâ-sâzımızdandır; yoksa Sen'in nûr-i vücûdunla teşrîfin, kimsenin boyuna bosuna uymayacak sûrette kısa ve kifâyetsiz değildir.”⁴⁰⁸

فَأَثَبْتَ أَنَّ الْعِلْمَ تَابِعٌ لِلْمَعْلُومِ، فَمَنْ كَانَ مُؤْمِنًا فِي ثُبُوتِ عَيْنِهِ وَحَالِ عَدَمِهِ ظَهَرَ
بِتِلْكَ الصُّورَةِ فِي حَالِ وجودِهِ، وَقَدْ عَلِمَ اللَّهُ مِنْهُ أَنَّهُ هَكَذَا يَكُونُ، فَلِذَلِكَ
قَالَ: ﴿وَهُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ﴾، فَلَمَّا قَالَ مِثْلَ هَذَا قَالَ أَيْضًا: ﴿مَا يُبَدِّلُ الْقَوْلَ

408 Mehmed Vehbi Konevî, *Şerh-i Divân-ı Hâfız*, I, s. 99.

لَدَيَّ ﴿لَأَنْ قَوْلِي عَلَى حَدِّ عِلْمِي فِي خَلْقِي﴾، ﴿وَمَا أَنَا بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ﴾ أَيُّ مَا قَدَّرْتُ عَلَيْهِمُ الْكُفْرَ الَّذِي يَشْقِيهِمْ ثُمَّ أَطْلُبُ مِنْهُمْ بِمَا لَيْسَ فِي وَسْعِهِمْ أَنْ يَأْتُوا بِهِ، بَلْ مَا عَامَلْنَاهُمْ إِلَّا بِحَسَبِ مَا عَلِمْنَاهُمْ، وَمَا عَلِمْنَاهُمْ إِلَّا بِمَا أَعْطَوْنَا مِنْ نَفُوسِهِمْ مِمَّا هُمْ عَلَيْهِ، فَإِنْ كَانَ ظُلْمًا فَهُمْ الظَّالِمُونَ، وَلِذَلِكَ قَالَ: ﴿وَلَكِنْ كَانُوا [13/29] أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ﴾، فَمَا ظَلَمَهُمُ اللَّهُ.

İmdi isbât etti ki, muhakkak ilim ma'lûma tâbî'dir. Binâenaleyh "ay-n"ının sübûtunda ve ademi hâlinde mü'min olan kimse, vücûdu hâlinde de o sûretle zâhir olur. Ve muhakkak Allah Teâlâ, onun böyle olduğunu ondan bildi. İşte bunun için بِالْمُهْتَدِينَ (Kasas, 28/56) [Allah Teâlâ mühtedî olanları a'lemdir.] buyurdu. Vaktâki Hak Teâlâ böyle dedi، مَا يُبْدِلُ الْقَوْلَ لَدَيَّ (Kâf, 50/29) ya'ni "Benim indimde kavl, ya'ni hüküm tebdîl olunmaz" dahi buyurdu. Zîrâ benim kavlim, halkımda ilmimin haddi üzeredir; "Ve ben kullarıma mübâlağa ile zulmedici değilim" (Kâf, 50/29) Ya'ni, Ben onları şakî kılan küfrü üzerlerine takdîr etmedim ki, ba'dehû onların ityâna tâkatları olmayan şeyi onlardan taleb edeyim! Belki biz onlara ancak ilmimiz hasebiyle muâmele ettik; ve biz onları ancak nüfûslarından ve üzerinde bulundukları şeyden, bize i'tâ ettikleri şeyle bildik. Binâenaleyh eğer zulüm varsa, zâlim olanlar onlardır. Bunun için Hak Teâlâ وَلَكِنْ كَانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ (Bakara, 2/57) ya'ni "Velâkin onlar kendi nefislerine zulmettiler" buyurdu. Böyle olunca Allah Teâlâ onlara zulmetmedi.

Ya'ni bâlâda zikrolunan kavl-i kerîmi ile Hak Teâlâ hazretleri isbât buyurdu ki, ilim ma'lûma tâbî'dir. Binâenaleyh ilm-i ilâhîde her bir ism-i ilâhînin sûreti nasıl mürtesem olursa, o sûret üzere Hakk'ın ma'lûmu olur; ve Hakk'ın irâdesi dahi, o ilim üzerine taalluk eder. Şu hâlde bir kimsenin ayn-ı sâbitesi, hâl-i ademde Hâdî isminin sûreti üzere mürtesem bulunmuş ise, vücûd-ı hâricîsi hâlinde dahi hidâyet sûretiyle ve mü'min olarak zâhir olur. Ve Allah Teâlâ o kimsenin hidâyete isti'dâdını ve mü'min olarak zâhir olacağını ezelde onun sûret-i ilmiyyesinden bildi. İşte bundan dolayı Hak Teâlâ بِالْمُهْتَدِينَ (Kasas, 28/56) [Allah Teâlâ mühtedî olanları a'lemdir.] buyurdu; ve kezâ مَا يُبْدِلُ الْقَوْلَ لَدَيَّ (Kâf, 50/29) [Benim indimde kavl, ya'ni hüküm tebdîl olunmaz.] dedi. Ve Hz. Şeyh (r.a.) kavl-i Hakk'ı tef-

sîren buyururlar ki: Zîrâ bir mahlûk benim ilmimde ne sûret üzere sâbit oldu ise, ben onu o sûret üzere bilirim; ve o mahlûk hakkındaki ilmimin haddi, onun sûret-i ilmiyyesinin haddi kadardır. Ve ben kullarıma karşı zallâm değilim ki, onların üzerine lisân-ı isti'dâdlarıyla istedikleri şeyin gayrisıyla hükmedeyim. Zîrâ “zulüm” lugatta “bir şeyi mevziinin gayrına vaz'etmektir”.

Ve Hz. Şeyh [13/30] وَمَا أَنَا بِظَالَمٍ لِلْعَبِيدِ (Kâf, 50/29) [Ve ben kullarıma mübâlağa ile zulmedici değilim.] âyet-i kerîmesini dahi lisân-ı Hak'la tefsîren buyururlar ki: Ben onları şakî kılan küfrü takdîr etmedim ki, ba'dehû onların îfâsına muktedir olmadıkları şeyi onlardan talep edeyim? Ya'ni ben zallâm değilim ki, şekâvetlerini mûcib olan küfrü, ezelde onların üzerine takdîr edeyim de, sonra da onların vüs'u hâricinde olan îmânı talep edeyim; ve onlar îmân edemeyince, bundan dolayı onları muâheze eyleyeyim. Belki bizim onlar ile olan muâmelemiz, ancak ilmimiz hasebiyledir; ve biz onları ancak nüfûslarından bize i'tâ ettikleri şey üzerine bildik. Ve bize i'tâ ettikleri şey, onların isti'dâd-ı zâtî ile hâl-i ademde üzerine sâbit oldukları şeydendir. Eğer onlar kendi nefislerinden bize i'tâ ettikleri şeyde zulüm vâki' olmuş ise, zâlim olan kendileridir. Her kim ne istemiş ise Hak onu ih-sân etmiştir. Hak ih-sânından dolayı mes'ûl değildir. Mes'ûl olan, Hak'tan talep edenlerdir. لَا يُسْأَلُ عَمَّا يَفْعَلُ وَهُمْ يُسْأَلُونَ (Enbiyâ, 21/23) [Allah işlediğinden mes'ûl değildir, onlar mes'ûldür.] Ve işte zâlim onlar oldukları için Hak Teâlâ “Velâkin onlar nefislerine zulmettiler” (Bakara, 2/57) buyurdu. Şu hâlde mâdemki Hak, cebren onları kâfir olarak takdîr edip, küfürlerinden dolayı muâteb tutmamıştır, binâenaleyh onlara zulmetmemiştir.

كَذَلِكَ مَا قُلْنَا لَهُمْ إِلَّا مَا أَعْطَيْنَاهُ ذَاتِنَا أَنْ نَقُولَ لَهُمْ، وَذَاتِنَا مَعْلُومَةٌ لَنَا بِمَا هِيَ عَلَيْهِ مِنْ أَنْ نَقُولَ كَذَا وَلَا نَقُولَ كَذَا، فَمَا قُلْنَا إِلَّا مَا عَلِمْنَا أَنَّ نَقُولَ، قُلْنَا الْقَوْلَ مِنَّا، وَلَهُمُ الْإِمْتِثَالُ وَعَدَمُ الْإِمْتِثَالِ مَعَ السَّمَاعِ مِنْهُمْ.

Ve kezâlik biz, onlara ancak dememizi, zâtımızın i'tâ ettiği şeyi dedik; ve zâtımız şöyle demekten ve böyle dememekten üzerinde bulunduğu şeyle bizim ma'lûmumuzdur. İmdi biz ancak dememizi bildiğimiz şeyi dedik. Biz dedik: “Kavl bizdendir; ve onlardan vâki' olan

semâ' ile onlar için imtisâl ve adem-i imtisâl vardır." [13/31]

Ya'ni Cenâb-ı Şeyh-i Ekber (r.a.) hazretleri âyet-i kerîmenin lisân-ı Hak'la tefsîrine devâm ederek buyururlar ki: Bizim zâtımız, onlara ne demekliğimizi i'tâ etti ise, biz onlara o şeyi dedik. Zîrâ a'yân-ı sâbite esmâ-i ilâhiyyenin sûretleridir; ve esmâ, müsemmâ olan zâtın "ayn"ıdır. Binâenaleyh a'yân-ı sâbite zât-ı ahadiyyenin "ayn"ı olur. Ve zât-ı ahadiyye, hadd-i zâtında bî-taayyün ve bî-renk olduğu hâlde, tenezzülen kendi esmâsının sûretlerinde müteayyin ve mütecellî olur.

Ve bizim zâtımız, şöyle demekten ve şöyle dememekten ne şey üzerine ise, o şeyle bizim ma'lûmumuzdur. Binâenaleyh bizim zâtımız ne şeyle emretmeyi veyâ emretmemeyi iktizâ [etmiş] idiyse, biz onunla emrettik. Biz ancak demek iktizâ ettiğini bildiğimiz şeyi dedik. Ya'ni ne vech ile emretmek lâzım idiyse, o vech bizim ilmimizde sâbit idi. İşte biz ancak o emri ettik ve lâyük olan şey ne ise onu dedik. Biz dedik: "Kavl" bizimdir; ve onlar tarafından vâki' olan "istimâ" ile "imtisâl" ve "adem-i imtisâl" onlarındır.

Ma'lûm olsun ki, vücûd birdir. O vücûd, öyle bir mutlakdır ki, hiçbir hudûd ile mahdûd ve hiçbir kayd ile mukayyed değildir. Fakat niseb-i zâtiyyesi mevcûd olduğundan, Zâtında mündemic ve esmâsından ibâret bulunan bu nisebin zuhûr-ı kemâlâtı için, kesret-i nisebiyyeden müberrâ bulunan mertebe-i ahadiyyetinden, mertebe-i vâhidiyyete ve esmâiyyeye tenezzül buyurmuştur. Ve bu mertebe-i esmâiyyede vücûd-ı Hak'ın iki "yed"i vardır ki, biriyle verir, diğeriyle alır. Binâenaleyh bu mertebelerde Hak, Mütেকellim ismiyle söyler ve Mürîd ismiyle irâde eyler. Bunlar yed-i fâiledir; ve yed-i kâbilesi hasebiyle de söylediğini işitir ve irâde ettiği şeye imtisâl eder. Ve "şey"in ilm-i ilâhî mertebesinde ademi hâlinde sâbit olan zâtı, mûcidiinin zâtına mukâbildir. Ve mûcidi o şeyin kendi vücûdunu îcâdda ne gibi bir şeyle emretmiş ise, o emre "imtisâl" ile o şeyin kabûlü, mûcidiinin "Kün!" "kavl"ine tekâbül eder. Ve ilm-i ilâhîde ve ism-i Bâtın'da sâbit olan şeyin kuvvetinde [13/32] zuhûr vardır. Onun tekevvünü için emir sudûr ettiği vakit o şey, ancak kendi nefsinı kendi îcâd eder. Velâkin Hak ile ve Hak'ta îcâd eder. Ve Hak cânibinden o şeyin tekvîni için sâdır olan emir, onun ind-i Hak'ta ma'lûm olan isti'dâdına göre vâki'

olur. Binâenaleyh Hak tarafından “kavl” ve şey tarafından dahi “işitip” o emre “ımtisâl etmek” husûsu sâbit olur. Ve bir şeyin isti'dâdına Hakk'ın ilmi, kendi zâtına olan ilmidir. Çünkü ilm-i ilâhîde sâbit olan şey, bir ism-i ilâhînin sûretidir; ve o ism-i ilâhî ise zâtın şe'ni ve nisbetidir; ve Hak kendi şuûnâtını ve zâtının muktezâsını bilir. Şu hâlde ilim ile ma'lûm vücûd-ı vâhidin nisbetlerinden ibâret olmakla şey'-i vâhid olur. Yekdiğerinden ayrı görünüşleri bir emr-i i'tibârîdir.

Şiir:

فَالْكَلُّ مِنَّا وَمِنْهُمْ وَالْأَخْذُ عَنَّا وَعَنْهُمْ

İmdi hepsi Biz'den ve onlardandır; ve ahz dahi, Biz'den ve onlardandır.

Hz. Şeyh (r.a.) lisân-ı Hak'la buyururlar ki: Zât-ı ahadiyyemizin muktezâsı olan şuûnât ve esmâ i'tibâriyle, bu zuhûrâtın kâffesi Biz'dendir; ve fakat zât-ı ahadiyyemiz, o şuûnâtımız ve esmâmız olmasa, âsâr ile zâhir olmak mümkün olmayacağından, bu i'tibâr ile kâffe-i zuhûrât onlardandır. Ve esmâ Bizim şuûnât-ı zâtiyyemiz olmak hasebiyle hakâyıkını bizden almışlardır; ve onların hakâyıkı ne sûretle ma'lûmunuz olduysa, ilmimiz o ma'lûmâta tâbi' olduğundan, bizim ilmimiz, işte bu ma'lûmâttan ahz olunmuştur.

Bu beyt-i münîfdeki: “Bizdendir ve onlardandır” ta'bîrleri, mertebe-i ahadiyyet ile, mertebe-i vâhidiyyete nazaran isti'mâl buyurulmuştur. Bu da nisbî ve i'tibârî bir şeydir. Yoksa hakîkatte vücûd ve esmâ [13/33] hep Hakk'ındır; ve ilim ve ma'lûm şey'-i vâhiddir; ve bu nümâyîşin kâffesi, bütün Hakk'ın kendi nisebiyle olan hüner-bâzlığından başka bir şey değildir. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de buyrulur: *إِنَّمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا لَعِبٌ وَلَهْوٌ* (Muhammed, 47/36) ya'ni “Hayât-ı dünyâ ancak lu'b ve lehvdür.” Ve hayât-ı dünyânın lu'b ve lehv olması, bizim tevehhüm ettiğimiz varlığımıza nazarandır; yoksa Hakk'a nazaran lu'b ve lehv değildir. Onun zâhiri hezl, fakat bâtını ciddin ciddidir. Zîrâ kemâlât-ı esmâiyyenin zuhûru ancak mezâhir ile olur. Binâenaleyh mezâhirin kemâlâtı, Hakk'ın kemâlâtıdır. *Mesnevî*:

این من و ما بهر این بر ساختی تا تو با خود نرد خدمت باختی

Tercüme: “Bu “ben” ve “biz” i'tibârâtını, kendin ile hizmet oyununu oynamak için yaptın.”⁴⁰⁹

Velhâsıl emrin küllîsi Hak'tan ve bizdendir; ve ahzın kâffesi de kezâ Hak'tan ve bizdendir.

إِنْ لَمْ يَكُونُوا مِنَّا فَتَحْنُ لَا شَكَّ مِنْهُمْ

Eğer onlar, Biz'den değil iseler, şu hâlde şübhesiz Biz onlardanız.

Ya'ni eğer a'yân-ı sâbite, vücûdda Biz'den değil iseler ve Bizim suverimiz üzerine ve Bizim cismimizle olmazlarsa, şübhesiz Biz onlardanız ve onların hakâyıkındanız ve onların hasebiyleyiz; zîrâ a'yân-ı sâbiteye “esmâ-i Hak” tesmiye olunur.

Ma'lûm olsun ki, مِنْهُمْ ve مِّنَّا ya'ni “bizden” ve “onlardan” ta'bîrlerinde isneyniyet ma'nâsı vardır. Hâlbuki vücûd-ı hakîkî ancak birdir. Binâenaleyh bu ta'bîrler nedir? Bâlâda îzâh olunduğu üzere bu ta'bîrât, vücûd-ı vâhidin nisebi olan esmâdan neş'et etmiştir; ve nisebin vücûdu, ancak o niseb sâhibinin vücûduyla kâim ve ona tâbî'dir. Binâenaleyh onların vücûdu izâfîdir; [13/34] ve vücûd-ı muzâfın şânı hakîkatte ademdir. İmdi Hakk'ın ma'lûmu olan a'yân-ı sâbiteden ba'zılarının mezâhiri olan ve âlem-i şehâdetde bulunan enbiyâ ve evliyâ gibi a'yân-ı vücûdiyye, vücûdda isneyniyet lâzım gelmemesi için, kendilerinin vücûd-ı Hak'la mevcûd olduklarını iddiâ etmezlerse, varsın onlar öyle desinler. Şübhe yoktur ki Hak onlardandır: ya'ni Hakk'ın vücûd-ı mutlakı onların sûretleriyle müteayyin ve mütekayyid olmuş ve kemâl-i zuhûr ile onlardan zâhir bulunmuştur. Zîrâ Hak mertebe-i ahadiyyette ıtlâk üzeredir; bir sûret ile taayyün ve takayyüd etmedikçe zâhir olmaz. “Ma'nâ”, görünmek için “sûret” ister. *Mesnevî*:

صورت از بی صورت آید در وجود	همچنان کز آتشی زاد است دود
بی نهایت کیشها و پیشها	جمله ظلّ صورت اندیشها
فاعل مطلق یقین بی صورتست	صورت اندر دست او چون آتست
گه گه آن بی صورت از کتم عدم	مر صور را رو نماید از کرم
تا مدد گیرد ازو هر صورتی	از کمال و از جمال و قدرتی

409 Bk. Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, I, s. 536 (beyit: 1814).

Tercüme: “Sûret, bî-sûretten vücûda gelir; nitekim duman bir ateşten mütevelliddir.⁴¹⁰ Bî-nihâye olan mezâhib ve sanâyi’, hep fikirlerin zıll-ı sûretidir.⁴¹¹ Fâil-i mutlak hazretleri bilâ-şek bî-sûrettir, O’nun elinde “sûret” âlet gibidir. O bî-sûret, vakit vakit, ketm-i ademden mahz-ı keremiyle sûretleri izhâr eder. Ondandır her bir sûret, kemâl ve cemâl ve kudretten istifâza etmek için bu sûretleri izhâr eder.”⁴¹²

فَتَحَقَّقْ يَا وَلِيَّ هَذِهِ الْحِكْمَةَ الْمَلَكِيَّةَ فِي الْكَلِمَةِ اللَّوْطِيَّةِ فَإِنَّهَا لُبَابُ الْمَعْرِفَةِ.

[13/35] Ey velî bu kelime-i Lûtiyyede’ki hikmet-i melkiyyeyi tahkîk et! Zîrâ ma’rifetin içleridir.

Çünkü bu fass-ı münîfde Hz. Şeyh (r.a.), insanın adem-i muzâfdan mahlûk olduğunu ve makâm-ı risâlet, dîn-i hakî izhâr için tasarrufu iktizâ ettiği hâlde, ümmetine şefkatinden nâşî, tasarrufa mübâşeret etmediğini ve bu âlem-i şehâdetde zâhir olan her bir mevcûd, ilm-i ilâhîdeki a’yân-ı sâbitelerinin sûretleri üzere bulunduğunu bilen veliyy-i ârifde himmetle tasarruf bulunmadığını beyân buyurmuştur. Bunlar ise maârif-i ilâhiyenin içidir. Binâenaleyh sen bu ma’rifetleri, hakîkati ile ve zevk-i Muhammedî üzere bil!

Şiir:

فَقَدْ بَانَ لَكَ السِّرُّ وَقَدْ اتَّضَحَ الْأَمْرُ

İmdi sana sır zâhir oldu ve emr dahi muttazî oldu.

Ya’ni bu “hikmet-i melkiyye”de sana sırr-ı rubûbiyyet ve sırr-ı kader âşikâr ve emr-i vücûd hakîkati üzere vâzîh oldu. Çünkü sen emr-i vücûd için fâil ve kâbil lâzım olduğunu ve hakîkatte alan ve verenin Hak bulunduğunu anladın.

وَقَدْ أُدْرِجَ فِي الشَّفْعِ الَّذِي قِيلَ هُوَ الْوِتْرُ

410 Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, XII, s. 567 (beyit: 3736).

411 Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, XII, s. 572 (beyit: 3752).

412 Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, XII, s. 576-578 (beyit: 3766-3768).

Ve tahkîkan “tek” denilen zât-ı vâhid, “çift”te münderic oldu.

Yâ’ni “tek” vasfı ile tavsîf olunan vücûd-ı vâhid-i hakîkî, a’yân-ı âlem-den ibâret olan “çift”te münderic oldu. Zîrâ a’yân-ı âlem, mertebe-i sâniyede vâkî’dir. Ve a’yân bu indirâc ile [13/36] hâsıl oldu. Çünkü vâhidin tekrârı ile çift husûle gelir; ve onun üzerine bir vâhid daha ilâve olunursa “ferdiyet” hâsıl olur.

Ma’lûm olsun ki, vücûd-ı mutlak-ı Hak bir vücûd-ı nâmütenâhîdir ki, kemâl-i letâfetinden nâşî idrâk-i ukûlden muhtecibdir. Bu mertebe-i ıtlâkta hiçbir sıfat ve isim ile tavsîf olunmaz.

Fakat bu mertebeden sıfât ve esmâ mertebesine tenezzül edince “Allah” ismi ile müsemma olur. Binâenaleyh “Allah” zât ile ahadî ve sıfât ile vâhidîdir; ve sıfât esmânın menşeidir.

İmdi Hak mertebe-i zâtan, mertebe-i ilme tenezzül buyurdukda, ilm-i ilâhîde esmânın suver-i peydâ olur; ve esmâ kesîr ve muhtelif olduğundan, peydâ olan suver-i ilmiyye dahi kesîr ve muhtelif olur. İşte vücûd-ı vâhid-i Hak, biri diğëerinden daha kesîf olmak üzere bu âlem-i his ve şehâdete kadar tenezzül etmiş ve her bir mertebede, “ayn-ı sâbite” denilen her bir ismin ilm-i ilâhîdeki sûreti, o âlemin kesâfeti nisbetinde bir kisve-i taayyüne bürünmüştür. Binâenaleyh “halk” dediğimiz âlem, vücûd-ı latîf-i Hakk’ın kesâfetle zuhûrundan; ve ondaki sûretler, suver-i esmâiyyesine göre, yine kendisinin taayyün ve takayyüdünden ibârettir.

Bu mukaddeme anlaşıldıktan sonra bâlâdaki beyt-i şerîfin ma’nâsı tavazzuh eder. Şöyle ki: Vücûd-ı vâhid-i Hak ferd ve vitr iken, bi-hasebi’l-esmâ, âlem-i halka bi’t-tenezzül taayyün ve takayyüd eyledikde şef’iyette münderic olur; zîrâ vücûd-ı halk dahi mâdemki vücûd-ı vâhidden ibârettir, şu hâlde vâhidin yanına bir vâhid daha ilâve edilmiş, demek olur. Ve vâhidin yanına bir vâhid daha ilâve olunca, iki olur ki, buna da “çift” ta’bîr olunur. Fakat bu öyle bir çifttir ki, vücûd-ı vâhid-i Hakk’ın indirâcıyla peydâ olmuştur; ve bu indirâc diğëer bir vücûda [13/37] hulûl sûretiyle değildir; belki onun sıfât-ı ârızasından ibâret bir vücûd-ı izâfiye sereyânıdır.

Misâl: Buhâr buhâriyetinde vitr, ya’ni tek olduğu hâlde, bir mertebe tekâsüf edince bulut olur; ve bir mertebe daha tekâsüf ettiği vakit su; ve

yine tekâsüf edince buz olur. Bu mertebelerin cümlesi buhâra nisbeten hâdistir; ve buhâr onlara nisbetle kadîmdir. Ve bulutun, suyun ve buzun vücûdlarında, vitr olan buhâr mündericidir. Fakat buhârın indirâcı hulûl sûretiyle değildir; belki onların vücûdu buhârdan başka bir şey değildir; ve bunlar ancak buhârın sıfât-ı ârızasıdır. Maahâzâ bu mertebelerde onlara buhâr tesmiye olunmaz; zîrâ sıfât i'tibâriyle buhârın gayrıdır; ve buhâr-ı latîfin tenezzülüyle onun mukâbilinde, yine onun vücûdundan bir vücûd peydâ oldu ki, o da bulutun vücûdudur. Binâenaleyh bire bir ilâve olunmuş oldu; ve bu sûretle çiftlik ve şef'iyet hâsıl oldu; ve vitr olan buhâr onda münderic oldu.

İbtidâ: Saferu'l-hayr 1334 ve 17 Teşrîn-i sâni 1332

[30 Kasım 1916], Perşembe sabahı saat 2,5

[İntihâ:] 4 Kânûn-i evvel 1332 ve Saferu'l-hayr 1334

[17 Aralık 1916], Pazar gecesi saat-i ezânî 5

XIV

فَصُّ حِكْمَةٍ قَدَرِيَّةٍ فِي كَلِمَةٍ عُزْرِيَّةٍ

[BU FASS KELİME-İ ÜZEYRİYYE'DE MÜNDEMİC OLAN HİKMET-İ KADERİYYE BEYÂNINDADIR]

Bu fassta Kelime-i Üzeyriyye'ye muhtass olan “hikmet-i kaderiyye” mevzû-i bahs olur. Zîrâ Cenâb-ı Üzeyr'in muktezâ-yı hakîkati bu olup, sırr-ı kaderin ma'rifeti tarafına râgıb olmuştur. Hz. Üzeyr, kudretin makdûra taalluku keyfiyetinden taaccüb ve Hırbe⁴¹³ karyesinin olduğu hâl üzere îâdesini istib'âd etmiş ve هَذِهِ اللَّهُ بَعْدَ مَوْتِهَا (Bakara, 2/259) ya'ni “Bu harâbâtı, bu hâlden sonra Allah Teâlâ nasıl ihyâ eder?” demişti. Hak Teâlâ onun isti'zâm ve istib'âdı sebebiyle suver-i îâdenin ve ahkâm-ı kudretin envânını izhâr eyledi. Ya'ni onu yüz yıl imâte ve ba'dehû ihyâ kıldı. Binâenaleyh bu hikmet, Üzeyr (a.s.)a mukârin kılınarak ahkâm-ı kazâ ve kader bu hikmette îrâd olundu. Ve “melk” ve şiddet, Hakk'ın ve esmâ-i ilâhiyyenin olup, sırr-ı kadere ıttılâ' Hakk'a mahsûs bulunduğundan, bu “hikmet-i kaderiyye”, “hikmet-i melkiyye”yi ta'kîb etti. Ve bunda, fânî-fil-lâh olup rûkn-i şedîd olan Hakk'a ilticâ eyleyen kimsenin, vücûd-ı Hak-kânî ile mevcûd olduktan sonra sırr-ı kadere ve hikmet-i kaderiyyeye mut-talî' olacağına işâret vardır. Nitekim Üzeyr (a.s.) imâte ve ihyâ olunduktan sonra, sırr-ı kadere vâkıf oldu. [14/2]

اعْلَمْ أَنَّ الْقَضَاءَ حُكْمُ اللَّهِ فِي الْأَشْيَاءِ، وَحُكْمُ اللَّهِ فِي الْأَشْيَاءِ عَلَى حَدِّ

413 Buradaki Hırbe kelimesi bir karyenin adı olmayıp İslâm kaynaklarına göre Bey-tü'l-Makdis'in Bâbil Kralı Buhtunnasr tarafından harâb edilmesi sonrasındaki durumunu bildiren bir kelimedir.

عِلْمِهِ بِهَا وَفِيهَا، وَعِلْمُ اللَّهِ فِي الْأَشْيَاءِ عَلَى حَدِّ مَا أُعْطِيَتْهُ الْمَعْلُومَاتُ مِمَّا
هِيَ عَلَيْهِ فِي نَفْسِهَا.

Bil ki, “kazâ” Allâh'ın eşyâda hükmüdür; ve Allâh'ın eşyâda hükmü, Allâh'ın eşyâya ve eşyâda olan ilminin haddi üzeredir; ve Allâh'ın eşyâda olan ilmi dahi, ma'lûmât nefislerinde ne hâl üzere sâbit idiyse-ler, o ma'lûmâtın Hakk'a i'tâ ettikleri şeyin haddi üzeredir.

Yâ'ni Hak zât-ı ahadiyyetinde mündemic olan bilcümle sıfât ve esmâ-i ilâhiyyesinin kuvveden fiile zuhûrunu murâd eyledikde, nefes-i Rahmânî ile, o esmânın mezâhirinin sûretleri ilm-i ilâhîde peydâ ve her birerleri ilmen müteayyin olup, birbirinden mümtâz oldular. Ve esmâ-i ilâhiyyeden her birinin isti'dâdı ve hâssiyeti ne ise, o sûretlerin her biri de tâbî' olduğu ismin isti'dâd ve hâssiyetini hâiz oldu. Ve o eşyâ, saâdet ve şekâvetten ve îmân ve küfürden ve ikbâl ve idbârdan ve kemâl ve noksândan ve sâir ahvâl ve levâzımından ilm-i ilâhîde ne sûret üzerine müteayyin oldular ve Hak onları ne sûret üzerine bildi ise, onlar hakkında ol vech ile hükmeyleydi. Demek ki Hakk'ın eşyâ-yı ma'lûme üzerindeki hükmü, o eşyâ isti'dâdât-ı zâtiyyeleriyle Hakk'a ne vermiş iseler, o verdikleri ilmin haddi üzeredir. İşte “kazâ” budur; ve bu hükümde tevkît yoktur. Zîrâ bu hüküm, zât-ı Hakk'ın “ayn”ı olan ilm-i ilâhîde nefisleriyle ma'dûm olan eşyâ üzerinedir. O mer-tebede ise zaman ve mekân yoktur.

وَالْقَدَرُ تَوْقِيتٌ مَا هِيَ عَلَيْهِ الْأَشْيَاءُ فِي عَيْنِهَا مِنْ غَيْرِ مَزِيدٍ.

Ve “kader”, eşyânın “ayn”ında ve nefsinde sâbit olduğu şey üzerine, hükmün min-gayrı-ziyâdetin tevkîtidir.

Yâ'ni “kader”, ilm-i ilâhîde eşyânın “ayn”ı iktizâsınca i'tâ ettiği hükmü ve ahvâli, vakt-i muayyende ve zamân-ı mukadderde icrâ edip, izhâr eylemektir. Binâenaleyh kader, a'yân-ı ma'lûmeden her birisinin ahkâm ve ahvâlini sebab-i muayyen ile vakt-i muayyende ta'yîn eder; ve o ahkâm ve ahvâl o vakitten aslâ ileri, geri gitmez. Bu sûretle kader, kazânın tafsîli olur. Ve “kazâ”, ilm-i ilâhî-i zâtî-i ezeli'de eşyâ-yı ma'lûme üzerine ne şey hükmetmiş ise, [14/3] “kader” o şeyi ziyâde ve noksan olmayarak, bi-hasebi'l-ezmân, takdîr eder.

فَمَا حَكَمَ الْقَضَاءُ عَلَى الْأَشْيَاءِ إِلَّا بِهَا.

İmdi kazâ-yı ilâhî eşyâ üzerine ancak eşyâ ile hükmetti.

Ya'ni eşyâ ilm-i ilâhîde sübûtu hâlinde kendi nefislerinde, “ayn”larının ahvâlinden ne şey üzere sâbit olmuşlarsa, kazâ-yı ilâhî dahi o eşyâ üzerine onların “ayn”larının verdiği ahvâl ve ahkâm ile hükmeder. Binâenaleyh Hak Teâlâ hiçbir ferd üzerine, hâriçten bir şey ile hükmetmez. Ancak o efrâdın her birisi, isti'dâd-ı zâtîsi hasebiyle Hakk'a bir hüküm itâ eder; ve Hakk'ın o hüküm ile kendi üzerine hükmetmesini, Hakk'ın üzerine hükmeyleyler.

Misâl: Mi'mâr, bir binâyı inşâ ettiği sırada, döşeme ve kaplama tahtalarını, o tahtaların isti'dâdına göre intihâb eder. Döşeme tahtası, lisân-ı hâl ile mi'mâra: “Benim binânın kaplamasında isti'mâle salâhiyetim yoktur; sen beni, döşeme için isti'mâl et!” der. İşte bu tahtanın mi'mâr üzerine, kendi isti'dâdı hasebiyle, bir hükmüdür. Mi'mâr dahi tahtanın kendi üzerine olan bu hükmünü kabûl ile, onun döşemede isti'mâline hükmeyleyler. Mi'mâr bu hükmü hâriçten almadı, belki tahtanın zâtından almış oldu.

وهذا هو عَيْنُ سِرِّ الْقَدَرِ ﴿لِمَنْ كَانَ لَهُ قَلْبٌ أَوْ أَلْقَى السَّمْعَ وَهُوَ شَهِيدٌ﴾.

Ve bu ayn-ı sırr-ı kaderdir. Buna ittilâ', “Müşâhid olduğu hâlde, kalbi olan ve ilkâ-yı sem' eden kimseye mahsustur” (Kâf, 50/37).

Ya'ni “kazâ”nın eşyâ üzerine, yine eşyâ ile hükmetmesi keyfiyeti, halâyık üzerine hâkim olan ayn-ı sırr-ı kaderdir; ve bu sırr-ı kadere ittilâ', ancak mezâhirde envâr-ı Hakk'ı müşâhede edici olduğu hâlde, mezâhir-i hissiyye ve akliyyede Hak ile mütekallib kalbe mâlik bulunan ve nûr-i îmânla işiten kimseye mahsustur. Bu evsâfî hâiz olmayan sırr-ı kadere muttali' olamaz.

﴿فَلِلَّهِ الْحُجَّةُ الْبَالِغَةُ﴾.

“İmdi hüccet-i bâliğa Allah için sâbittir.” (En'âm, 6/149)

Rûz-ı cezâda bu hüccet-i bâliğanın sûret-i sübûtu, âtîdeki suâl ve cevâbdan anlaşılır. [14/4]

Cenâb-ı Zülcelâl hazretleri: Ey kâfir ve âsî ve câhil kullarım! A'mâliniz hasebiyle sizin hakkınızda tertîb ettiğim cezâyı çekiniz!

Ehl-i ikâb: Yâ Rab! Küfrü, isyânı ve cehli, ezelde sen bizim üzerimize takdîr ettin. Senin takdîrin ile bizden sâdır olan a'mâlden dolayı şimdi bizi muâheze etmen ve tâkatımızın hâricinde olan şeyi bizden talep etmen hakkımızda zulüm olmaz mı?

Cenâb-ı İzzet: Benim kazâ ve takdîrim ilmime tâbî'dir; ve ilmim dahi, isti'dâd-ı ma'lûmunuza tâbî'dir. Binâenaleyh siz ezelde bana dediniz ki: "Bizim isti'dâd-ı mahsûsumuz budur; biz senden bu isti'dâdımıza göre hüküm isteriz." Ben de öylece hükmettim ve zâtınızda meknûn olan şey üzerine ifâza-i vücûd edip, o şeyi îcâd ve izhâr eyledim. Binâenaleyh sizden sâdır olan küfür ve isyân ve cehil, ancak sizin zâtınızda billkuvve mevcûd olan şeydir. Ben yalnız ifâza-i vücûd edip, onları îcâd ile izhâr ettim. İmdi ben size zulmetmedim. Siz ancak kendi nefsinize zulmettiniz; ve sizin talebinizin hâricinde size bir şey vermedim.

Ehl-i ikâb: Yâ Rab! Bizim zâtımıza o isti'dâdı veren kimdir? Ve ilm-i ilâhînde onu kim îcâd eyledi veyâ onu vaz'eden kimdir?

Cenâb-ı İzzet: Ma'lûmât-ı ezeliyyede olan isti'dâd mec'ûl değildir. Zîrâ benim "ilm"im sıfat-ı zâtıyyemdir. Sıfât-ı ilâhiyyem ise, zât-ı Celîlü's-şânımla berâber kadîmdir; ve ezel-i âzâlde îcâd mesbûk değildir. Binâenaleyh îcâddan evvel bir şeyin îcâdı mevzû'-i bahs olamaz. Ben yalnız ilm-i ezel-i ilâhîmde olan şeye ifâza-i vücûd edip, onları kümm-i gaybdan sâha-i Bürûza çıkardım. Onlar da ezeldeki hâlleri ve isti'dâdları üzere zâhir oldular. Kendi hâllerinin gayrısıyla zâhir olmaları için aslâ [14/5] cebir ve hükmetmedim. Yed-i feyyâzımda buhl yoktur. Siz istediniz, Ben de verdim. Ben fiilimden mes'ûl değilim, mes'ûl olan sizsiniz.

Bu sûrette Allah için hüccet-i bâliğa sâbit olur. Çünkü bizim üzerimize O'nun hükmü, ilm ü hikmet-i ilâhiyyesi mûcibince ve zâtı muktezâsıyladır. Ve eşyânın "ayn"ları, hâl-i ademde, ne şey üzerine sâbit olmuş idiyseler, O'nun hükmü ancak o şey üzerinedir. Ve a'yânın hâl-i ademde o hâl üzere sübûtları, gayr-ı mec'ûl olan isti'dâdâtına müsteniddir. لَا يُسْأَلُ عَمَّا يَفْعَلُ وَهُمْ يُسْأَلُونَ (Enbiyâ, 21/23) [Allah işlediğinden mes'ûl değildir, onlar mes'ûl-

dür.] âyet-i kerîmesinin ma'nâ-yı münîfi bu hakîkate nazaran teemmül buyurulmak lâzımdır.

Suâl: A'yan, hem hâl-i ademde bulunuyor ve hem de sâbit oluyorlar. Hâl-i ademde bulunan ve yok olan şey, nasıl sâbit olur? Çünkü sübût dediğimiz keyfiyet, mevcûdun şânıdır.

Cevâb: Buradaki “adem”den murad, adem-i mahz değildir. Zîrâ adem-i mahzdan hiçbir şey çıkmaz. Bilkuvve mevcûd olup, henüz bir libâs-ı taayyüne bürünmemiş olan bir şey dahi hâl-i ademdedir. Meselâ elimize bir erik çekirdeği aldık. Bunun içinde dallı budaklı bir erik ağacı olduğunu biliriz; ve bu ilmimizle, içinde böyle bir ağaç olduğuna hükmederiz. Hâlbuki ağaç meydanda yoktur; henüz hâl-i ademdedir; ve bu hâl-i ademle berâber çekirdeğin içindeki erik ağacı sâbit olmuştur, ya'ni bilkuvve mevcûddur, bilfiil hâl-i ademdedir. Henüz libâs-ı taayyün iktisâ etmemiştir. İmdi biz bu hükmümüzü, o çekirdeğin hâricinden almadık; belki hâl-i ademde sübût bulduğu şeyden ahzeyledik. Bu keyfiyyet-i sübût dahi, çekirdeğin isti'dâdına müsteniddir. Zîrâ bu çekirdek kayısı, üzüm, hurma ve şeftâli ve sâir meyvelerin çekirdeği değildir. İsti'dâd-ı zâtîsi ancak erik ağacı çıkmasına müsâiddir. Bilfarz bir bahçevan bu çekirdeği dikip terbiye etse ve içinden çıkan erik ağacı, sen niçin benim erik ağacı olduğuma hükmettin dese, bahçevan, senin hâl-i ademde sâbit olan “ayn”ın, ne hal üzerine idiyse, ona göre hükmettim cevâbını verir. İşte eşyâ hakkındaki hükm-i ilâhî dahi, onların hâl-i ademde, “ayn”ları ne hâl üzere sâbit olmuş iseler, ona göredir. Sâbit oldukları hâl dahi [14/6] isti'dâdât-ı zâtiyyelerine merbûttur; ve isti'dâdât-ı zâtiyye gayr-ı mec'ûldür.

İmdi bu bahsin daha etraflı bir sûrette tavzîhi zımnında isti'dâd-ı gayr-ı mec'ûl hakkında tafsîlât i'tâsı münâsib görülür.

İsti'dâd-ı gayr-ı mec'ûl:

Hak Sübhânehû ve Teâlâ hazretlerinin vücûd-ı mutlakı, mertebe-i aha-diyyette iken, kâffe-i sıfât ve esmâ-i ilâhiyyesi, zât-ı azîmü's-şânında mahfî ve kâmin idi; ve hiçbirisi diğerinden mümtâz değildi. İşte كُنْتُ كَنْزًا مَخْفِيًّا [Ben mahfî bir hazîne idim.] hadîs-i kudsîsi bu mertebeyi beyân buyurur. Vaktâki esmâ-i ilâhiyye lisân-ı hâlleriyle kendilerinin, âstîn-i gaybdan

sâha-i zuhûra çıkarılmalarını müsemmalarından talep ettiler, Hak Sübhânehû ve Teâlâ hazretleri kendi zâtı ile, kendi zâtında, kendi zâtına tecellî buyurmakla, o esmânın zılâli olan a'yân, ilm-i ilâhîde sâbit oldular. İşte bu mertebede esmâ, yekdîğerinden mümtâz oldu. Onların zılâli olan a'yân dahi, o esmânın muktezâları ne ise, o hâl üzere sübût buldular. İşte o esmânın muktezâları olan ahvâl, a'yân-ı sâbitenin isti'dâdâtı oldu. Hâlbuki esmânın muktezâları olan ahvâlin hiçbirisi mec'ûl olmadığından, onların zılleri olan a'yân-ı sâbitenin isti'dâdâtı dahi mec'ûl değildir.

Meselâ Dârr isminin muktezâsı zarar vermek ve Nâfi' isminin muktezâsı da nef' i'tâ eylemekdir; ve kezâ Mudill isminin muktezâsı dalâlet ve Hâdî isminin muktezâsı da hidâyettir. Bunların ilm-i ilâhîde sâbit olan "ayn"ları da, o isimlerin muktezâları olan zarar ve nef' ve dalâlet ve hidâyet hâlleri üzerine olur; ve onların isti'dâdât-ı zâtiyyeleri de bu hâllerden ibâret bulunur. İmdi bu âlem-i şehâdetteki eşyanın hakikatleri, işte bu a'yân-ı sâbitedir. Bu a'yân, ilm-i ilâhîde ne hâl üzere sâbit olmuş ve isti'dâdları neyi iktizâ eylemişse, Hakk'ın hükmü ona göredir.

Ey birâder-i can-berâber! Bu kıyl ü kâllerin cümlesi tekâbü'l-i esmâdandır. Vücûd-ı hakîkî ise ancak müsemmâ olan Hakk'ındır; halkın vücûdu ortada bir bahânedir. Nitekim **Fass-ı Ya'kûbî**'nin şerhinde misâl ile tavzîh edilmiş idi. Ve belki halkın vücûdu dahi Hakk'ın olup, suâl ve cevâb kendisinden yine kendisine vâki' olur. Hemen Cenâb-ı Zülcelâl hazretleri bu fakîri ve talep eden kâffe-i ihvânı vehm-i enâniyyetten halâs ve zevk-i fenâ ile kâm-yâb buyursun, âmin! Bi-hürmeti-Seyyidi'l-mürselîn. *Mesnevî*:

ما نبودیم و تقاضامان نبود لطف تو ناگفته ما می شنود

[Biz yok idik ve takâzâmız da yok idi. Sen'in lutfun bizim söylenmemişimizi iştir idi.]⁴¹⁴

Ve kezâ Cenâb-ı Mevlânâ (k.s.) buyurur:

بکمال بود عشقم ز ازل که آفریدی نه زمین بدو نه گردون که دعای من شنیدی
نه خوری بدو نه ماهی نه سری بدو و کلاهی که مرا برای عشقت ز گزیدگان گزیدی

[İlâhî, benim aşkım a'yân-ı sâbite mertebesinden beri kemâlinde idi. Ne

414 Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, I, s. 233 (beyit: 618).

arz vardı, ne de eflâk var idi. Benim talebimi iştir idin. Ne bir güneş var idi, ne de bir ay! Ne bir baş ve ne de bir külâh var idi ki, sen beni aşkın için seçilmişler içinden seçtin.]⁴¹⁵ [14/7]

فَالْحَاكِمُ فِي التَّحْقِيقِ تَابِعٌ لِعَيْنِ الْمَسْأَلَةِ الَّتِي يَحْكُمُ فِيهَا بِمَا تَقْتَضِيهِ ذَاتُهَا،
فَالْمَحْكُومُ عَلَيْهِ بِمَا هُوَ فِيهِ حَاكِمٌ عَلَى الْحَاكِمِ أَنْ يَحْكُمَ عَلَيْهِ بِذَلِكَ.

Böyle olunca hâkim, hakîkatte mes'elenin "ayn"ına tabî'dir ki, o mes'elenin zâtının iktizâ ettiği şeyle onda hükmeder. İmdi mahkûmün-aleyh kendisinde olan şeyle hâkim üzerine hâkimdir ki, kendi üzerine bununla hükmeyleye.

Ya'ni hâkim-i Hakîm olan Allah Teâlâ hazretlerinin bir şey üzerine kazâsı ve onu takdîr eylemesi, ancak o şeyin muktezâ-yı kâbiliyyetine göredir. Binâenaleyh hâkim hükmünde, mahkûmün-aleyh olan şeyin taleb-i isti'dâdına tâbî'dir. Ya'ni mahkûmün-aleyhin kâbiliyet ve isti'dâdı hâkime der ki: "Benim kâbiliyet ve isti'dâdımın muktezâsı budur. Hakkımda bu muktezâya göre senden hüküm isterim." Hâkim dahi ona göre hükmeder.

فَكُلُّ حَاكِمٍ مُحْكَمٌ عَلَيْهِ بِمَا حَكَّمَ بِهِ وَفِيهِ، كَانَ الْحَاكِمُ مَنْ كَانَ.

İmdi hâkim, kim olursa olsun, her hâkim hükmelediği şeyle ve hükmelediği şeyde mahkûmün-aleyhdir.

Ya'ni hâkim ister Hak olsun, ister halk olsun, bir şeyle ve bir şeyde hükmettiği vakit, ancak o şeyin zâtının ve hakîkatinin muktezâsı ne ise, ona göre hükmeder. İşte hâkim bu hükmettiği şeyle mahkûmün-aleyhdir. Zîrâ mahkûm, hâkime der ki: "Benim hâlimin muktezâsı budur. Sen benim

415 Tercüme için bk. Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, II, s. 292. Krş. Can, *Dîvân-ı Kebîr – Seçmeler –*, III, s. 397. Ayrıca Ahmed Avni Bey, *Sipehsâlâr Tercümesi*'nde bu beyitleri manzum olarak tercüme etmiştir (s. 47):

<i>Kemâlinde idi aşkım ezelden</i>	<i>Kemîn-i âferînişde dururken</i>
<i>Zemîn yoktu, felek yoktu o demde</i>	<i>Duâmı gûş ederdin sen ademde</i>
<i>Ne vardı şems-i tâbânı ne mâhı</i>	<i>Başî nâbûd idi, yoktu külâhı</i>
<i>Harîm-i aşkına almak için sen</i>	<i>Beni seçtin seçilmişler içinden</i>

hakkımda şu hüküm ile hâkim ol!” Binâenaleyh mahkûm vereceği hüküm ile evvelâ hâkimi mahkûmün-aleyh kılar. Hâkim dahi bu sûretle mahkûmün-aleyh olduktan sonra hükmünü verir; ve hakkında bu hüküm lâhik olan dahi sâniyen mahkûmün-aleyh olur. Hük-m-i Hak böyle olduğu gibi, hük-m-i enbiyâ ve selâtîn ve mahkeme hâkimlerinin hükmü dahi böyledir.

فَتَحَقَّقْ هَذِهِ الْمَسْأَلَةَ، فَإِنَّ الْقَدَرَ مَا جُهِلَ إِلَّا لِشِدَّةِ ظُهُورِهِ، فَلَمْ يُعْرِفْ وَكَثُرَ فِيهِ الطَّلَبُ وَالْإِلْحَاحُ.

İmdi bu mes'eleyi tahkîk et! Zîrâ sırr-ı kader, ancak şiddet-i zuhûrundan dolayı meçhûl oldu. Ve enbiyâdan onun hakkında taleb ve ilhâh kesretle vâki' olduğu hâlde, sırr-ı kader bilinmedi.

Sırr-ı kaderin şiddet-i zuhûru budur ki: Hakk'ın emri ve hükmü olmadıkça, bir şey vâki' olmaz ve Hakk'ın hükmü dahi ancak mahkûmün-aleyh olan şeyin zâtı ne vech ile hükmetmiş ise, o şey hakkında ona göre lâhik olur. Ve bu hakîkatin meçhûl olması ehl-i irfân indindeki meçhûliyetdir. Yoksa erbâb-ı cehl ve tuğyân burada kâle bile alınmaz. Onlar **أُولَئِكَ كَالْأَنْعَامِ** [İşte onlar hayvânât-ı ehliyye gibidirler ve belki onlardan daha şaşkındırlar.] vasfıyla mevsûf insan sûretinde bir sürü hayvânâtтан ibârettir.

Ve bu sırr-ı kader hakkında enbiyâdan onun ıttılâına kesretle taleb ve ilhâhın sebebi budur ki: Umûmu da'vete me'mûr olan enbiyâ, halktan ba'zılarının hidâyete kâbiliyeti olup, ba'zılarının olmadığını bildiklerinden, hidâyete ehliyeti olanları görüp da'vet etmek ve ehliyeti olmayanlar hakkında beyhûde zahmet ve meşakkat çekmemek için sırr-ı kadere ıttılâ [14/8] taleb ederler. Velâkin mücâzât-ı ibâd, onların a'mâllerine ve enbiyâyâ itaât ve isyânlarına ve îmân ve küfürlerine mukâbil cârî olduğundan; ve bu iki fırkanın birbirinden ayrılması ve zâtında saâdete kâbiliyeti olan kimselerin, da'vet-i enbiyâyâ icâbeti sebebiyle, saâdeti zâhir olarak mesrûr olacak şeyle cezâ olunması; ve zâtında şekâveti muzmer olan kimselerin, enbiyâyâ inkârı hasebiyle, bâtınlarındaki şekâvetleri zâhir olarak nâhoş şeyle mücâzât kılınması muktezî bulunduğundan, kendilerine emr-i da'vette fütûr gelmemek için, enbiyâ (a.s.) hîn-i da'vette sırr-ı kaderden muhtecib oldular.

وَاعْلَمَ أَنَّ الرُّسُلَ صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَيْهِمْ مِنْ حَيْثُ هُمْ رُسُلٌ لَا مِنْ حَيْثُ هُمْ
أَوْلِيَاءُ وَعَارِفُونَ عَلَى مَرَاتِبَ مَا هِيَ عَلَيْهِ أُمَّهُمْ، فَمَا عِنْدَهُمْ مِنَ الْعِلْمِ الَّذِي
أُرْسِلُوا بِهِ إِلَّا قَدَرٌ مَا تَحْتَاجُ إِلَيْهِ أُمَّةٌ ذَلِكَ الرَّسُولِ، لَا زَائِدٌ وَلَا نَاقِصٌ.

Ma'lûm olsun ki, rusûl (salavâtullâhi aleyhim), evliyâ ve ârifîn oldukları haysiyetle değil, rusûl oldukları haysiyetle, ümmetlerinin bulundukları hâl merâtibi üzeredir. Binâenaleyh rusûl indinde, irsâl oldukları ilimden, ancak ümmetlerinin bilâ-ziyâde ve lâ-noksan muhtâc oldukları şey kadar vardır.

Ya'ni resûllerin resûl oldukları cihetten, ilm-i irsâldeki mertebeleri, ümmetlerinin merâtibi ve î mân ve i'tikâdâtı ve ilim ve maârif ve isti'dâdâtı üzeredir. Binâenaleyh her birisinin ümmeti, ulûmdan ne mikdâra muhtâc ise, ilm-i risâlete müteallik olarak onların indindeki şey dahi, o mikdârdan zâid ve nâkıs değildir. İmdi ma'lûm olsun ki rusûl (a.s.) için üç cihet vardır:

Birincisi: Cihet-i risâlet olup, bu cihetle ümmetlerinin umûr-i uhreviyye ve dünyeviyyelerinin salâhını mûcib olan ahkâm-ı ilâhiyyeyi deruhte ederek onlara teblîğ ederler; ve bu ahkâm ümmetlerinin ihtiyâcından ziyâde ve noksan değildir.

İkincisi: Cihet-i velâyet olup, onların sıfât-ı Hak'ta sıfatlarıyla ve zât-ı Hak'ta zâtlarıyla fânî olmaları ve esmâ ve sıfât-ı ilâhiyyenin kemâlâtı, isti'dâd-ı zâtîleri ve kâbiliyyât-ı külliyyeleri sebebiyle onlarda zâhir olması için, o rusûlün fenâ-fillâh merâtibidir. Rusûl-i kirâm bu cihetten ümmetlerinin hakâyıkı merâtibi üzerine değildir.

Üçüncüsü: Cihet-i nübüvvet olup enbiyâdan her birisi isti'dâd-ı aslîsi ve kâbiliyyet-i zâtîsi hasebiyle ma'rifet-i ilâhiyyeden merzûk olduğu kadar, Allah Teâlâ'dan ihbâr eder;⁴¹⁶ ve bu cihet, cihet-i velâyetin zâhiri ve cihet-i velâyet bunun bâtınıdır. [14/9]

وَالْأَمُّ مُتَفَاضِلَةٌ يَزِيدُ بَعْضُهَا عَلَى بَعْضٍ، فَيَتَفَاضَلُ الرُّسُلُ عَلَيْهِمُ السَّلَامُ فِي
عِلْمِ الْإِرْسَالِ بِتَفَاضُلِ أَمِّيَّهَا، وَهُوَ قَوْلُهُ تَعَالَى: ﴿تِلْكَ الرُّسُلُ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ
عَلَى بَعْضٍ﴾، كَمَا هُمْ أَيْضًا فِيمَا يَرْجِعُ إِلَى ذَوَاتِهِمْ عَلَيْهِمُ السَّلَامُ مِنَ الْعُلُومِ

416 Ahmed Avni Bey nüshası: "İhbârdır". Âdil Bey nüshası: "İhbâr eder" (s. 10).

وَالْأَحْكَامَ مُتَفَاضِلُونَ بِحَسَبِ اسْتِعْدَادَاتِهِمْ، وَهُوَ قَوْلُهُ: ﴿وَلَقَدْ فَضَّلْنَا بَعْضَ النَّبِيِّينَ عَلَى بَعْضٍ﴾.

Hâlbuki ümmetler mütefâziledir. Ba'zısı ba'zısı üzerine ziyâde olur. Rusûl (a.s.) dahi ümmetlerinin tefâzulu hasebiyle, ilm-i irsâlde mütefâzile olur. O tefâzul da Hak Teâlâ'nın تِلْكَ الرُّسُلُ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ (Bakara, 2/253) [Bu resûllerin ba'zısını ba'zısı üzerine tafdîl ettik.] kavlindeki tefâzuldur. Ve kezâ rusûl, ulûm ve ahkâmdan zâtlarına râci' olan şeyde isti'dâdları hasebiyle mütefâzıldır. O tefâzul dahi Hak Teâlâ'nın وَلَقَدْ فَضَّلْنَا بَعْضَ النَّبِيِّينَ عَلَى بَعْضٍ (İsrâ, 17/55) [Biz enbiyânın ba'zısını ba'zısı üzerine tafdîl ettik.] kavlindeki tefâzuldur.

Ya'ni ümem, ulûm ve maârif ve akâid ve isti'dâdâtta ve kabûlde yekdiğerinden farklıdır. Ba'zılarının ba'zılarına rüchânî ve fazlı vardır. Ve her bir resûl ancak ümmetinin kâbiliyeti ve isti'dâdlarının talebi üzerine irsâl olundu. Binâenaleyh resûlün onlara teklîfi ancak kendilerinin vüs'at-ı isti'dâdları derecesinde vâki' olur. Ve bir ümmetin isti'dâdâtta ümem-i sâire üzerine fazlı ne kadar ise, o ümmete irsâl olunan resûl (a.s.)'ın rusûl-i sâire üzerine ilm-i risâletteki fazlı da o kadardır. Hak Teâlâ hazretleri bu fazlı تِلْكَ الرُّسُلُ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ (Bakara, 2/253) [Bu resûllerin ba'zısını ba'zısı üzerine tafdîl ettik.] kavliyle beyân buyurmuştur.

Ve kezâ enbiyâ, merâtib-i nübüvvette, a'yân-ı sâbitelerinin isti'dâdâtı muktezâsınca ulûm ve ahkâm ve maârifde yekdiğeri üzerine tafazzul ederler. Çünkü nübüvvet velâyetin zâhiri ve velâyet nübüvvetin bâtını olduğundan, onların nübüvvetteki tefâzulları, velâyetteki tefâzulları hasebiyledir. Ve onların velâyetteki tefâzulları ise, ilm-i ilâhîde, mazhar oldukları esmâ hasebiyle a'yân-ı sâbitelerinin vüs'at ve şümûlüne göredir. Bu tefâzul, evvelki tefâzuldan başka olup, Hak Teâlâ hazretleri bunu وَلَقَدْ فَضَّلْنَا بَعْضَ النَّبِيِّينَ عَلَى بَعْضٍ (İsrâ, 17/55) [Biz enbiyânın ba'zısını ba'zısı üzerine tafdîl ettik.] kavliyle beyân buyurmuştur. Binâenaleyh bu tefâzul, onların isti'dâdât-ı gayr-ı mec'ûllerine râci' olup, velâyetleri cihetiyle olan tefâzuldür.

وقال تعالى في حقِّ الخلقِ: ﴿وَاللَّهُ فَضَّلَ بَعْضَكُمْ عَلَى بَعْضٍ فِي الرِّزْقِ﴾،
وَالرِّزْقُ مِنْهُ مَا هُوَ رُوحَانِيٌّ كَالْعُلُومِ وَجَسَدِيٌّ كَالْأَغْذِيَةِ، وَمَا يُنَزِّلُهُ الْحَقُّ إِلَّا

بِقَدَرٍ مَعْلُومٍ، وَهُوَ الاسْتِحْقَاقُ الَّذِي يَطْلُبُهُ الْخَلْقُ، فَإِنَّ اللَّهَ ۖ أَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ ۖ.

Ve Hak Teâlâ halk hakkında الرِّزْقِ فِي بَعْضٍ عَلَى بَعْضٍ (Nahl, 16/71) ya'ni "Hak Teâlâ rızıkta, ba'zınızı ba'zınız üzerine tafdîl eyledi" buyurdu; ve hâlbuki rızık ulûm gibi rûhânî ve ağıdiye gibi hissîdir. [14/10] Ve Hak Teâlâ rızıkı kader-i ma'lûm ile tenzîl eder; ve kader-i ma'lûm halkın taleb ettiği istihkâktır. Zîrâ "Allah Teâlâ her şeye onun halkını i'tâ eyledi" (Tâhâ, 20/50).

Ya'ni Hak Teâlâ, umûmen halk hakkında "Hak Teâlâ rızık husûsunda ba'zınızı ba'zınız üzere tafdîl eyledi" (Nahl, 16/71) buyurdu. Ve rızkın ba'zısı ulûm-i ilâhiyye gibi rûhânî ve ma'nevî; ve ba'zısı envâ'-ı gıdâ ve taâm gibi hissî ve sûrîdir. Ve halkın taleb eylediği istihkâklarından ibâret olan bu rızıkı, Cenâb-ı Hak ancak kader-i ma'lûm ile inzâl eyler. Ma'lûmdur ki, ilm-i ilâhîde her şey, ayn-ı sâbitesinin isti'dâd-ı aslîsi hasebiyle Hak'tan bir hüküm ister. İşte isti'dâdının muktezâsı mûcibince o şey hakkında kazâ olunan hüküm, "kader-i ma'lûm"dur. İmdi o şey, kazâ olunan hükmün halkını ve kisve-i vücûdu iktisâsı indinde kader-i ma'lûm üzere bulunan müstahak olduğu rızkını Hak'tan taleb eder. Hak Teâlâ da ona inzâl eyler. Eşyânın ayn-ı sâbitelerindeki isti'dâd mütefâvit olduğundan, bu tefâvüt-i isti'dâdât muktezâsınca, kader-i malûm ile nâzil olan rızıklarda dahi tefâvüt vardır. Binâenaleyh bu rızık sâhiblerinin arasında da tefâvüt zâhir olur. "Cenâb-ı Hak ise her şeye hakkını i'tâ eyledi" (Tâhâ, 20/50); ya'ni ezelde ilm-i ilâhîde her şey ne hüküm taleb etmiş ise, o hükmü ve müstahak olduğu şeyi Allah Teâlâ def'a-i vâhidede ona verdi. Velâkin hazret-i vücûda dâhil olduktan sonra semâvât ve arz hazînelerinden gıdâ-yı sûrîyi; ve semâvât-ı hakâyık ve ervâh ile arz-ı nüfûs ve eşbâh hazînelerinden dahi gıdâ-yı rûhânîyi tedric ile tenzîl buyurdu.

فَيُنْزِلُ بِقَدَرٍ مَا يَشَاءُ، وَمَا يَشَاءُ إِلَّا مَا عَلِمَ فَحَكَمَ بِهِ، وَمَا عَلِمَ كَمَا قُلْنَا هَإِذَا
بِمَا أَعْطَاهُ الْمَعْلُومُ مِنْ نَفْسِهِ.

İmdi Hak Teâlâ, her şeye meşîyyeti taalluk ettiği kadar, rızık tenzîl eder; ve meşîyyeti dahi bildiği ve ilmi mûcibince ezelde hükmeyle-

diği şeye taalluk eyledi. Ve bundan evvel dediğimiz gibi Hak Teâlâ ma'lûmu ancak, o ma'lûmun kendi nefsinden Hakk'a i'tâ ettiği şeyle bildi.

Ya'ni **Fass-ı Ya'kûbî**'de Şeyh (r.a.) “Hakk'ın irâdesi ilmîne ve ilmi de ma'lûma tâbî'dir” buyurmuş; ve bu fassın ibtidâsında dahi “Allâh'ın eşyâda hükmü, eşyâda olan ilminin haddi üzeredir” demişti. Şimdi de [14/11] bu hükmünün tenzîl-i erzâk husûsunda dahi cereyânını beyân buyuruyor.

فَالْتَوْقِيتُ فِي الْأَصْلِ لِلْمَعْلُومِ، وَالْقَضَاءُ وَالْعِلْمُ وَالْإِرَادَةُ وَالْمَشِئَةُ تَابِعٌ لِلْقَدَرِ.

İmdi tevkît aslında “ma'lûm” içindir; ve ilim ve irâde ve meşîyyet kadere tâbî'dir.

Ya'ni ilm-i ilâhîde eşyânın “ayn”larında olan şeyin vakt-i muayyen ile tevkîti, aslında ve hakîkatte isti'dâdıyla o tevkîti taleb eden ayn-ı sâbite-i ma'lûme içindir. Zîrâ her bir ayn-ı sâbitenin kendi ahvâlinden her bir hâlin vakt-i muayyende ve zamân-ı mahsusta taayyününü taleb, onun muktezâyât-ı zâtîyesindendir.

Binâenaleyh kazâ ve kader ve irâde ve meşîyyet, ilm-i ilâhîye; ve ilm-i ilâhî de “kader-i ma'lûm” olan ayn-ı sâbiteye tâbî'dir. Meselâ yetmiş sene ömrü olan bir kimsenin doğduğu günden vefâtına kadar olan yediği taâm kendisine def'aten gelmemiş, belki evkât-ı muayyenede tedricen nâzil olmuştur. Ve kezâ ondan sudûr eden ef'âl-i hasene ve kabîhanın mecmûu dahi birdenbire zuhûr etmeyip, vakit vakit peydâ olmuştur. Ve kezâ ondaki ilim ve ma'rîfet dahi def'aten nâzil olmayıp yevmen-fe-yevmen ve ânen-fe-ânen ale't-tedric peydâ olmuştur. Velhâsıl hîn-i vefâtına kadar sûrî ve ma'nevî erzâktan her ne vakit ne mikdâr gelmiş ise, hep ezelde ilm-i Hak'ta ma'lûm olan ayn-ı sâbitenin lisân-ı isti'dâdıyla taleb ettiği vakit ve mikdâra göre nâzil olmuştur. Rubâî:

ای عینِ تو نسخهٔ کتابِ اوّل مشروح در آن صحیفهٔ اسرارِ ازل
احکامِ قدر چو بود در وی مدرج حق کرده باحکامِ کتابِ تو عمل

Tercüme:

“Aynın ki senin oldu kitâb-ı evvel
 Meşrûhdur o kitâbda esrâr-ı ezel
 Ahkâm-ı kader çünki yazılmış onda
 İşte o kitâbın ile Hak etti amel”⁴¹⁷ [14/12]

فَسِرُّ الْقَدْرِ مِنْ أَجْلِ الْعُلُومِ، وَمَا يُفْهَمُهُ اللَّهُ تَعَالَى إِلَّا لِمَنِ اخْتَصَّ بِالْمَعْرِفَةِ
 التَّامَّةِ، فَالْعِلْمُ بِهِ يُعْطِي الرَّاحَةَ الْكُلِّيَّةَ لِلْعَالَمِ بِهِ، وَيُعْطِي الْعَذَابَ الْأَلِيمَ لِلْعَالَمِ
 بِهِ أَيْضًا، فَهُوَ يُعْطِي التَّقْضِيْنَ.

Böyle olunca sırr-ı kader ulûmun ecell ve a'zamındandır; ve Allah Teâlâ onu ancak ma'rifet-i tâmmeye muhtass kıldığı kimseye tefhîm eder. Sırr-ı kaderi bilmek, onu bilen kimseye râhat-ı külliyyeyi i'tâ eder; ve yine onu bilen kimseye azâb-ı elîmi i'tâ eyler. Şu hâlde ilm-i kader sâhibine iki nakîzi i'tâ eder.

Sırr-ı kader ilminin sâhibine râhat-ı kâmile îrâs etmesinin sebebi budur ki: Böyle bir kimse kendisine gelen şeyin, ancak ilm-i ilâhîde ayn-ı sâbitesi Hakk'a ne i'tâ etmiş ise, kazâ-yı sâbıkta Hakk'ın takdîr buyurduğu şey olduğunu ve ezelen kendisinin hakîkatı, ayn-ı sâbitesi Hakk'a ne vermiş ise tahallûf ve ebeden tagayyür ve tahavvül etmeyeceğini bilir. Binâenaleyh kendisi için makdûr olan şeyin arkasında koşmak zahmetinden kurtulur; ve makdûr olmayan şeyin ne kadar arkasında koşulsa boş olduğunu bile- rek, onu talebden vazgeçer. Ve eğer husûlü mukadder olan şeyin talebiyle meşrût olarak takdîr olunduğunu bilirse, talebde icmâl eder, külfet etmez. Meselâ çekirdeği dikip sulamadan ağaç çıkıp meyve bitmeyeceğini bildi- ği için, bunları yapar. Zîrâ ağacın meyve vermesi talebe meşrûtan takdîr buyurulmuştur. Fakat bu icrââtında külfet etmez; eğer mukadder ise, bu kadar taleble ağaç çıkıp meyve verir; eğer değilse, çekirdek mahvolur. Ve sâhibi bu sırra vâkîf olduğundan “Niçin olmadı?” diye elem çekmez. Cü- helâ ise böyle değildir. Bir emelin husûlü için, bin esbâba teşebbüs eder; hiçbirisi müsmir olmaz. Nihâyet bu taab-ı taleble ölür gider. Bunun her gün binlerce numûnesi meşhûd olduğu hâlde, yine teyakkuz hâsıl olmaz.

Sırr-ı kaderi bilmek, sâhibine bu sûretle râhat-ı tâmme i'tâ ettiği gibi,

417 Câmî, *Nakdu'n-Nusûs*, s. 293; Yâkub Han Kaşgarî, *Tavzîhu'l-Beyân*, s. 214.

bu ilim, râhatın nakîzi olan azâb-ı elîmi de îrâs eder. Bunun sebebi dahi budur ki: Bu ilmin sâhibi ba'zı a'yânın isti'dâdında mükemmeliyet müşâhede edip, bu isti'dâdlarıyla dünyâda ve âhirette envâ'-i fezâil [14/13] ve kemâlâta ehliyetlerini ve hâlbuki her kemâl-i insânî ve ilâhînin zuhûruna kendisinde isti'dâd-ı zâtî olmadığı için, ubûdiyet ve mazhariyet kemâlinde nâkıs olduğunu bilir. İşte bu ilmi sebebiyle isti'dâd-ı zâtîsinin noksânından müteallim ve bu kemâlâta mütehasir olur. Ve ba'zan îfâsına isti'dâdı olmadığı bir şeyle emrolunduğunu görüp, ıztırâba düşer. Maahâzâ bu kimsenin hâli, sırr-ı kaderden mahcûb olan kimseden daha iyidir; ve rızâ-yı Hakk'a daha yakındır. Bu îzâhâtan anlaşılıyor ki, sırr-ı kadere vukûf, hem râhat ve hem de elem îrâs eder.

وَبِهِ وَصَفَ الْحَقُّ نَفْسَهُ بِالْغَضَبِ وَالرِّضَا.

Ve o sebebdan dolayı, Hak Teâlâ nefsinin gazab ve rızâ ile vasfeyledi.

Ya'ni sırr-ı kader ilminin iki nakîzi i'tâ eylemesi sebebiyle Hak Teâlâ hazretleri kendi nefsinin **وَعَضِبَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ** (Fetih, 48/6) [Allah onlara gazab etti.] âyet-i kerîmesi mûcibince “gazab” ile ve **رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ** (Mâide, 5/119) [Allah onlardan râzı oldu.] âyet-i kerîmesi mûcibince dahi “rızâ” ile vasfetti.

Gazab ve rızânın sırr-ı kader ilmine taallukunun sırrı budur ki: Gazab-ı ilâhî, bir şeyin kemâl ve saâdete adem-i kâbiliyyetinden veyâ noksân-ı kâbiliyyetinden nâşî, o şeye terettüb eder. Ve gazab ile olan hükm-i ilâhî ilme ve ilim de ma'lûma tâbî'dir; ve ma'lûm olan ayn-ı sâbite dahi adem-i kâbiliyyetle Hakk'a gazabı i'tâ eder; ve Hak da onun gazaba müstahak olduğunu bilir. Ve kezâ rızâ-yı ilâhî dahi bir şeyin saâdet ve kemâle kâbiliyyetinden ve kabûl-i rahmete isti'dâdından nâşî, o şeye terettüb eder; ve rızâ ile olan hükm-i ilâhî ilme ve ilim de ayn-ı sâbite-i ma'lûma tâbî'dir. Ma'lûm olan o şeyin ayn-ı sâbitesi de kabûl-i rahmete ve feyz ve inâyete kâbiliyeti ve saâdet ve kemâli muktezî olan a'mâl ve ahlâk ve ulûma isti'dâdı ile Hakk'a rızâyı i'tâ eder; ve Hak da onun rızâya istihkâkını bilip, onun hakkında rızâ-yı ilâhîsiyle hükmeyle. İşte gazab ve rızâ bu sûretle sırr-ı kader ilmine müteallik olur.

Misâl: Bir muallimin on talebesi olup, onlara ta'lîm ile meşgûl olsa; ve bu talebeden bilfarz beşi, muallimin murâdını, isti'dâd ve zekâları hasebiyle sür'atle anlayarak, eser-i ta'lîm onlarda muallimin dil-hâhı vech ile zâhir olsa, o muallim hoşnûd ve râzı olup, onlara iltifât ve mükâfât ile tecellî eyler. Fakat diğer beş talebe adem-i isti'dâd ve gabâvetleri hasebiyle murâd-ı muallimi anlamayıp, mâlâyâ'nî ile meşgûl olsalar, muallim, eser-i ta'lîmin onlarda hüsn-i te'sîr hâsıl etmediğini görerek gazab edip, onlara huşûnet gösterir; ve mücâzât ile mütecellî olur. Şu kadar ki, mücâzâtın tevâlîsi onlardaki adem-i isti'dâdın tebeddülünü mûcib olmayacağından, muallim ne yapsa boş olduğunu görüp, nihâyet onların hâline merhamet eder. Binâenâleyh muallimi [14/14] râzı veyâ gazûb kılan, ancak bu talebenin isti'dâdı olmuş olur.

وَبِهِ تَقَابَلَتِ الْأَسْمَاءُ الْإِلَهِيَّةُ.

Ve o sebeble esmâ-i ilâhiyye mütekâbil oldu.

Esmâ-i ilâhiyye, ilm-i ilâhîde eşyânın a'yân-ı sâbitesi hasebiyle müteayyin olur. Ve a'yândan ba'zısının isti'dâd-ı zâtîsi hasebiyle kemâlâta kâbiliyeti olduğundan, menba'-ı feyz-i vücûddan, Latîf ve Cemîl ve Mün'im ve Hâdî gibi esmâ-i cemâliyyeyi talep eder; ve bunların mezâhiri olur. Ve bu esmâ-i cemâliyye âlem-i şehâdetde dahi onlarda kemâliyle zâhir olup, kendi hazînelerindeki ahkâm ve âsârı dünyâda ve âhirette, bunlarda izhâr ederler. Ve bu esmânın füyûzât ve tecelliyâtı dâimen ve ebeden bu mezâhir-i kâbile ve a'yân-ı mukbile üzerine vâridir.

Ve a'yândan ba'zısı, adem-i isti'dâd-ı aslîsi hasebiyle, Kakhâr ve Celîl ve Müntakim ve Mudill gibi esmâ-i celâliyyeyi talep eder; ve bunların mezâhiri olur. Ve bu esmâ-i celâliyye, âsâr ve ahkâmını dünyâda ve âhirette bunlarda izhâr etmekten zâil olmaz. Binâenaleyh esmâ-i mütekâbilenin ilm-i ilâhîde taayyünü ve hazret-i şehâdetde rubûbiyetle zuhûru, ya'nî onları kendi muktezâlarıyla terbiye etmesi, a'yân-ı ma'lûmeye Hakk'ın taalluk-ı ilmi hasebiyledir. Şu hâlde esmânın tekâbülü sırr-ı kader ilminden münbais olmuş oldu. Yoksa a'yândan kat'-ı nazar olundukta esmâ-i ilâhiyye, zât-ı ahadiyyette tavr-ı vâhid üzerinedir; ve zâtın "ayn"ı olup, birbirinden

ayrılmış değildir; ve tekâbülden kemâl-i tenezzüh üzerinedir.

فحقيقةً واحدةً تَحْكُمُ فِي الْمَوْجُودِ الْمُطْلَقِ وَالْمَوْجُودِ الْمُقَيَّدِ، لَا يُمَكِّنُ
أَنْ يَكُونَ شَيْءٌ أَتَمَّ مِنْهَا وَلَا أَقْوَى وَلَا أَعْظَمَ لِعُمُومِ حُكْمِهَا الْمُتَعَدِّي وَغَيْرِ
الْمُتَعَدِّي.

Böyle olunca mevcûd-i mutlakta ve mevcûd-i mukayyedde bir hakîkat hükmeder; ve hükmü, müteaddî ve gayr-ı müteaddî olarak âmm olduğu için, ondan etemm ve akvâ ve a'zam bir şey olmak mümkün değildir.

Ya'ni hakîkat-i vâhide olan sırr-ı kader [14/15] her bir “ayn”ın, isti'dâdında ve kâbiliyetinde olan şey ile hakkında hükmetmesine, îcâdlarını indinde mevcûd-i mutlakta, ya'ni vücûd-ı Hak'ta hükmeyleyler. Ve kezâ cemî'-i halâyıkın a'yân-ı sâbiteleri, ne hâl üzere idiyseler, onların muktezâları üzere olmalarına mevcûd-i mukayyedde, ya'ni âlem-i hiss ve şehâdetde hükmeder. Zîrâ a'yân-ı kevnîyyeden her bir “ayn” için zât, sıfat, isim, na't, halk ve fiil ile vücûdda zuhûr, ancak onların ademde sâbit olan hâllerinin muktezâsı üzerine mümkün olur. Ve sırr-ı kader hakikatinden etemm ve akvâ ve a'zam bir şey yoktur. Çünkü onun hükmü müteaddî ve gayr-ı müteaddî olarak umûmîdir; ve cemî'-i eşyâyı muhîttir. Şöyle ki:

A'yâna nisbetle hükm-i müteaddî ve gayr-ı müteaddî:

A'yân-ı vücûdiyyeye, ya'ni âlem-i şehâdetteki eşyâ-yı müteayyineye göre “hükm-i müteaddî”, o eşyânın birbirine te'sîri vaktinde fiil ve infîâl ve ta'lîm ve taallüm ve muhabbet ve adâvet gibi şeylerdir. Ve “hükm-i gayr-ı müteaddî” ise, o eşyânın kendi vücûdlarına muhtass olan kemâlât ve sıfât ve havâss ve ahlâk-ı marzîyye ve ilim ve cehil ve hey'et ve şekil gibi şeylerdir ki, bunlar o a'yânın kendi nefislerinde kalıp, âhire tecâvüz etmez.

Ve a'yân-ı sâbiteye göre “hükm-i müteaddî”, isti'dâd-ı zâtîyyeleriyle bu a'yândan Hakk'a olan hükümdür ki, bu hüküm, a'yân-ı sâbiteden Hakk'a müteaddî olur, ya'ni tecâvüz eyler. [14/16]

Ve “hükm-i gayr-ı müteaddî” ise, a'yânın kendi zâtları üzerine, yine kendilerinin hükümdür. Zîrâ bir şeye ancak o şeyin kendi zâtının i'tâ et-

tiği şeyle hükmolunur. Binâenaleyh bir şey kendi zâtı ve vücûdu üzerine kendisi bir hüküm ile hükmedince, o hüküm bittabî' gayra tecâvüz etmez.

Hakk'a nisbetle hükm-i müteaddî ve gayr-ı müteaddî:

Hakk'a nisbetle "hükm-i müteaddî", a'yân-ı sâbitenin ilm-i ilâhî-de zuhûru indinde ve ba'de'l-vücûd, âlem-i şehâdette onlarda zâhir olan Hakk'ın te'sîri ve hükmüdür. Zîrâ Hakk'ın hükmü her ne kadar a'yânın Hakk'a i'tâ ettikleri hükümden ibâret ise de, gerek hâl-i ademde ve gerek ba'de'l-vücûd onlara tecâvüz eyler.

Ve "hükm-i gayr-ı müteaddî" dahi, vücûd-ı mutlakın hükmüdür. Zîrâ o hüküm yine kendisine rücû' ettiğinden, gayra taaddîsi ve tecâvüzü yoktur; ve çünkü gayr yoktur. "Gayr" dediğimiz, Hakk'ın niseb-i zâtıyyesidir. Meselâ vâhid, hakikat-i ahadiyyesinde, nısfıyet ve sülûsiyet ve rub'iyet ve ilh. nisbetleri câmi'dir. Bunlar ancak niseb-i zâtıyyedir. Onun ahadiyetinden hâriç değildir.

İmdi bu îzâhâtan anlaşılır ki, sırr-ı kader gerek vücûd-ı mutlak ve gerek vücûd-ı mukayyed hakkında hükmeder.

وَلَمَّا كَانَتْ الْأَنْبِيَاءُ صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَيْهِمْ لَا تَأْخُذُ عُلُومَهَا إِلَّا مِنْ وَحْيٍ الْخَاصِّ
الْإِلَهِيِّ، فَقَلُوبُهُمْ سَاجِدَةٌ مِنَ النَّظَرِ الْعَقْلِيِّ لِعِلْمِهِمْ بِقُصُورِ الْعَقْلِ مِنْ حَيْثُ
نَظَرُهُ الْفِكْرِيُّ، عَنْ إدْرَاكِ الْأُمُورِ عَلَى مَا هِيَ عَلَيْهِ.

Vaktâki enbiyâ (salavâtullâhi aleyhim) ilimlerini, ancak vahy-i hâss-ı ilâhî tarîkiyle ahzettiler, [14/17] nazar-ı fikrîsi cihetinden, umûru hakîkati üzere idrâk etmekten aklın kâsır olduğunu bildiklerinden, onların kalbleri nazar-ı aklîden sâzicedir.

Ya'ni enbiyâ hazarâtı ilimlerini melek vâsıtasıyla cânib-i Hak'tan aldıkları vakit, aklın nazar-ı fikrîsi ile hakîkati idrâk edemeyeceğini bildikleri için, nazar-ı aklîlerini isti'mâl etmediler. Onların kalbleri bu nazar-ı aklîden sâde ve sâfî bir hâldedir. Melek vâsıtasıyla aldıkları ihbârât-ı ilâhiyyeyi ümmetlerine aynen tebliğ ettiler.

وَالْإِخْبَارُ أَيْضًا يَقْصُرُ عَنْ إدْرَاكِ مَا لَا يُتَالُ إِلَّا بِالذَّوْقِ.

Ve kezâ ancak zevk ile nâil olunan şeyin idrâkinden ihbâr dahi kâsırdır.

Ya'ni cânib-i Hak'tan kendisine melek vâsıtasıyla ihbâr vâki' olan resûl ile nebî dahi, ihbâr hâricinde olup, ancak zevk ile vusûl ve ıtlâ' mümkün bulunan şeyin idrâkinden kâsırdır. Nitekim Resûl (a.s.) emr-i ilâhî ile وَمَا أَذْرِي مَا يُفْعَلُ بِي وَلَا بِكُمْ إِنْ أَتَّبِعُ إِلَّا مَا يُوحَىٰ إِلَيَّ (Ahkâf, 46/9) [Ben Allâhü Zülcelâl hazretlerinin benim ve sizin hakkınızda ne işleyeceğini bilmem; ben bana vahyolunan şey ne ise, ancak ona ittibâ' ederim.] buyurdu. Ve kendisinin vahy-i ilâhîye tâbî' olduğunu ve vahy-i ilâhî ile hâsıl olan ilmi isbât etti. Ve vahy-i ilâhîden hâriç olan şeyin idrâkini kendisinden nefyeyledi. Zîrâ vahy-i ilâhîye tebaiyet, nübüvvet ve risâletin hasâisindendir. Ve vesâit olmaksızın hâsıl olan zevk-i ilâhî ve keşf-i rabbânî tarîkiyle, hakâyık-ı ilmiyye ve a'yân-ı sâbiteye ıtlâ', hasâis-i nübüvvetten değildir. Binâenaleyh mahzâ zevk ile idrâk olunan sırr-ı kaderden ve a'yân-ı sâbitenin hâl-i ademde sâbit olan suver-i ilmiyyesinden ihbâr husûsunda, resûl ile nebînin lisânı, risâlet ve nübüvvet cihetinden kâsırdır. Çünkü hîn-i da'vette onların "sırr-ı kader"den muhtecib olmaları lâzımdır. Ve resûl için sırr-ı kadere ıtlâ' lâzım geldikde, ona vech-i hâssıyla ve velâyetiyle muttali' olur. [14/18] Zîrâ o makâmda vesâit kalkar; ve nübüvvet ve risâlet dahi muzmahil olur.

فَلَمْ يَبْقَ الْعِلْمُ الْكَامِلُ إِلَّا فِي التَّجَلِّي الْإِلَهِيِّ، وَمَا يَكْشِفُ الْحَقُّ عَنْ أَعْيُنِ
الْبَصَائِرِ وَالْأَبْصَارِ مِنَ الْأَعْطِيَةِ.

İmdi ilm-i kâmil, ancak tecellî-i ilâhîde ve Hakk'ın a'yûn-i basâir ve ebsârdan örtüyü açtığı şeyde bâkî kaldı.

Ya'ni Hak çeşm-i rûhdan ve çeşm-i bedenden gıtâyı ve hicâbı kaldırdığı şeyde ilm-i kâmil hâsıl olur. Zîrâ rûh gözüyle cesed gözünden perde kalkarsa, ikisinin nûru birleşir; ve bu hâlde sâhib-i keşf olan zât birisiyle idrâk ettiğini, diğeriyle de idrâk eder. Nitekim Abdülkâdir Geylânî (kuddise sırruhu's-sâmî) hazretlerinin zamân-ı şerîflerinde bir kimse: "Ben baş gözüyle Hakk'ı müşâhede ediyorum" da'vâsıyla gezer dururdu. Ulemâ-i şeriat bu-

nun mümkün olmadığını beyân ile, o kimseyi huzûr-ı şerîata da'vet ettiler; da'vâsında ısrâr eyledi. Ulemâ hükm-i şerîatı i'tâdan evvel, Cenâb-ı Gavs Abdülkâdir Geylânî hazretlerinin re'yine mürâcaat ettiler. Hz. Gavs buyurdu ki: "Bu adam da'vâsında sâdıktır. Fakat ma'rifette noksânı vardır. Çünkü Hak Teâlâ hazretleri çeşm-i sûrî ve ma'nevîsinden hicâbı ref'etmiş; ve onun nûr-i basîreti ile nûr-i basarî ittihâd eylemiştir. Müşâhadesi çeşm-i rûh ile vâki' iken o, bu hakîkati bilmiyor; ve çeşm-i beden ile müşâhade ediyorum zannediyor." Ulemâ bu îzâhâttan müsterîh olup, Hz. Gavs'ın ma'rifetine âferin-hân oldular.

فَتَدْرِكُ الْأُمُورَ قَدِيمَهَا وَحَدِيثَهَا، وَعَدَمَهَا وَوُجُودَهَا، وَمُحَالَهَا وَوَاجِبَهَا وَجَائِزَهَا
على ما هي عليه في حَقَائِقِهَا وَأَعْيَانِهَا.

Böyle olunca kadîm ve hâdis ve adem ve vücûd ve muhâl ve vâcib ve câiz olan umûru, [14/19] hakikatlerinde ve "ayn"larında ne şey üzerine sâbit idiyeler, onları ol vech ile idrâk eder.

Bâlâda dahi beyân olunduğu üzere Hak Teâlâ bir şey üzerine bir sıfat ve bir fiil ve bir hâl ile hükmettikde, ancak onun ilm-i ezelîde müteayyin olan hakikat-i gayr-ı mec'ûlesinin muktezâsı hasebiyle hükmeder; ve ona ifâza-i vücûd edip kuvvetinde mündemic olan şeyi izhâr eder; ve o ayn-ı kâbile de o şeyle zâhir olup, onu izhâr eder.

İmdi Üzeyr (a.s.)'ın sırr-ı kader tarafına rağbeti ve karye-i Hırbe'nin ne hâl üzere idi ise yine öylece îâdesinin isti'zâmı fikrinin tevârüdü, nebiyy-i müşârünileyhin hakikat-i gayr-ı mec'ûlesinin muktezâsından ve levâzım-ı ahkâmından oldu. Hak Teâlâ hazretleri onun bu fikri ve isti'zâmı sebebiyle Üzeyr (a.s.)a suver-i îâdeden ve ahkâm-ı kudretten birkaç nev'i izhâr etti ki, o da ahkâm-ı kudretin "ilm"e ve "ilmin ma'lûma tâbî" olması"dır.

فَلَمَّا كَانَ مَطْلَبُ الْعَزِيزِ ﷺ عَلَى الطَّرِيقَةِ الْخَاصَّةِ، لَذَلِكَ وَقَعَ الْعَتَبُ عَلَيْهِ
كَمَا وَرَدَ فِي الْخَبَرِ.

İmdi vaktâki Üzeyr (a.s.)'ın matlabı tarikat-ı hâssa üzere oldu, bundan dolayı onun üzerine itâb vâki' oldu; nitekim hadîs-i şerîfte vârid oldu.

Ya'ni Üzeyr (a.s.)ın matlabı, sırr-ı kadere ıttılâ' olup, bunu enbiyâya mahsûs olan tarîk-i vahy ile taleb etti; ve vahy tarîkiyle sırr-ı kadere vukûfu taleb ettiği için cânib-i Hak'tan kendisine itâb olundu. Ve hâdis-i şerîfte vârid olduğu üzere Hak Teâlâ ona vahyedip, *لَئِنْ لَمْ تَنْتَهِ لَأَمْحُوَنَّ اسْمَكَ مِنَ دِيْوَانِ النَّبِيِّ* ya'ni "Eğer bu talebden vazgeçmezsen, elbette ismini nübüvvet defterinden silerim!"⁴¹⁸ buyurdu. Bu vahy-i ilâhî vâkıâ Üzeyr (a.s.)a cevâb idi. Fakat esbâb-ı âtiyeden [14/20] dolayı bu cevâb itâb sûretinde vâki' oldu. Şöyle ki:

Evvelen: Üzeyr (a.s.) nebî olup da'vet-i halka me'mûr idi. Da'vet-i halka muhâlif olan sırr-ı kader ilmini taleb etti.

Sâniyen: Onun suâli, emr ve nehiyden ibâret olan makâm-ı nübüvvetin muktezâsına muhâlif idi. Zîrâ onun tarz-ı suâlinde kudretullah için istib'âd ve isti'zâm ma'nâsı vardı. Hâlbuki nübüvet makâmının hakkı, her bir azîmi, kudret-i ilâhiyyenin yanında istisgâr eylemek idi. Binâenaleyh Üzeyr (a.s.) sırr-ı kadere ıttılâi, lâyük olmayan bir tarzda taleb etti.

Sâlisen: Üzeyr (a.s.)ın matlabı, tarîk-i hâs üzere sırr-ı kader ve kudretin makdûra taalluku hâlidir. Hâlbuki bu tarîk, zevk-i ilâhî ve ıttılâ'-ı ilâhî tarîkidir. Ve ademiyette sübûtları hâlinde, isti'dâdât-ı zâtiyyeleri hasebiyle Hakk'ın eşyâya ıttılâi ve ilmidir. Ve ba'de'l-ıttılâ', Hakk'ın ilmi hasebiyle olan irâdesi ve irâdesi hasebiyle, kudretinin ma'lûm olan makdûra taalluku hâlidir. Binâenaleyh Üzeyr (a.s.) zevk-i ilâhî üzere hasâis-i ilâhiyyeden olan şeyi taleb etti.

İşte bu esbâbdan dolayı Hakk'ın cevâbı itâb tarzında vâki' oldu.

فَلَوْ طَلَبَ الْكَشْفَ الَّذِي ذَكَرْنَاهُ رَبِّمَا مَا كَانَ يَقَعُ عَلَيْهِ عَذَابٌ فِي ذَلِكَ.

Böyle olunca, eğer bizim zikrettiğimiz keşfi taleb ede idi, çok vakit bu talebde onun üzerine itâb vâki' olmazdı.

Zîrâ çeşm-i rûh ile çeşm-i bedenden perdenin keşfini taleb etmek mem-nû' olmadığı gibi, Hak'tan keşf tarîkiyle sırr-ı kadere ıttılâi istemek dahi medfû' değildir. Nitekim Habîb-i edîb-i Kibriyâ (s.a.v.) Efendimiz haz-

418 İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ*, VI, s. 50; Beyhakî, *el-Esmâ ve's-Sıfât*, I, s. 447; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XL, s. 330.

retleri *اللَّهُمَّ ارْنَا الْأَشْيَاءَ كَمَا هِيَ* [Allâh'ım! Bize eşyâyı olduğu gibi göster.] buyurmuştur. [14/21]

وَالدَّلِيلُ عَلَى سَدَاجَةِ قَلْبِهِ قَوْلُهُ فِي بَعْضِ الْوُجُوهِ: ﴿أَنِّي يُحْيِي هَذِهِ اللَّهُ بَعْدَ مَوْتِهَا﴾.

Ve Üzeyr (a.s.)'ın kalbinin sâdeliğine delîl, ba'zı vücûhda *اللَّهُ يُحْيِي هَذِهِ* (Bakara, 2/259) [Allah Teâlâ mevtinden sonra bunu nasıl ihyâ eder?] kavlidir.

Ya'ni onun kalbinin delîl-i sâdegîsi, Kur'ân-ı Mecîd'de menkûl olan bâlâdaki âyet-i kerîme olup, onun "Allah Teâlâ mevtinden sonra bunu nasıl ihyâ eder?" (Bakara, 2/259) demesi, ba'zı vücûhda isti'câb ve isti'zâm ma'nâsına alınmıştır, ya'ni âimme bu ma'nâyı anlamışlardır. Hâlbuki Cenâb-ı Şeyh (r.a.) indinde, Cenâb-ı Üzeyr'in bu kavlinde murâdı, zevk-i ilâhî ve irtılâ'-ı ilâhî üzere kudretin makdûra taallukunun zevkan müşâhedesini talebdan ibârettir; ve bu talep, teskîn için vâki' olmuştur. Hz. Şeyh buna nazaran "Ba'zı vücûhda" buyurdu. Ve şimdi de kendi mezheblerini beyân buyururlar.

وَأَمَّا عِنْدَنَا فَصُورَتُهُ ﷺ فِي قَوْلِهِ هَذَا كَصُورَةِ إِبْرَاهِيمَ: ﴿رَبِّ ارْنِي كَيْفَ تُحْيِي الْمَوْتَى﴾ وَيَقْتَضِي ذَلِكَ الْجَوَابَ بِالْفِعْلِ الَّذِي أَظْهَرَهُ الْحَقُّ فِيهِ [فِي قَوْلِهِ: ﴿فَأَمَاتَهُ اللَّهُ مِائَةَ عَامٍ ثُمَّ بَعَثَهُ﴾، فَقَالَ لَهُ: ﴿وَانْظُرْ إِلَى الْعِظَامِ كَيْفَ نُنْشِزُهَا ثُمَّ نَكْسُوهَا لَحْمًا﴾، فَعَايَنَ كَيْفَ تَنْبُتُ الْأَجْسَامُ مُعَايَنَةً تَحْقِيقٍ، فَأَرَاهُ الْكَيْفِيَّةَ].

Velâkin bizim indimizde, Üzeyr (a.s.)'ın bu kavlinde olan sûreti, İbrâhîm (a.s.)'ın ["Yâ Rab, ölüyü nasıl diriltirsin, bana göster!" (Bakara, 2/260) kavlinde olan sûreti gibidir. Onun suâli Hak tarafından fiilen cevâb i'tâsını iktizâ eyledi.]⁴¹⁹ "İmdi Allah Teâlâ onu yüz yıl imâte edip ba'dehû ba'seyledi"; ve ona *نَكْسُوهَا* *نُنْشِزُهَا* *ثُمَّ* *نَكْسُوهَا* *لَحْمًا* *فَعَايَنَ* *كَيْفَ* *تَنْبُتُ* *الْأَجْسَامُ* *مُعَايَنَةً* *تَحْقِيقٍ*, *فَأَرَاهُ* *الْكَيْفِيَّةَ*.

419 Bu cümle, *Fusûs* metninde bulunmasına karşılık Ahmed Avni Bey nüshasında ve istinsahlarında yer almaz. Biz, Ahmed Avni Bey'in şerh kısmındaki anlatımından hareketle ekledik.

لَحْمًا (Bakara, 2/259) ya'ni "Kemiklere bak ki biz onları nasıl ref'ederiz; ondan sonra onları lahmla iksâ eyleriz" dedi. Bu hâlde Üzeyr (a.s.) ecsâmın nasıl bittiğini muâyene-i tahkîk ile muâyene eyledi. İmdi ona keyfiyeti gösterdi.

Ya'ni, Üzeyr (a.s.)'ın اَتَىٰ يُحْيِي هَذِهِ اللّٰهُ بَعْدَ مَوْتِهَا (Bakara, 2/259) [Allah Teâlâ mevtinden sonra bunu nasıl ihyâ eder?] kavliyle vâki' olan talebindeki sûret, İbrâhîm (a.s.)'ın رَبِّ اَرْنِي كَيْفَ تُحْيِي الْمَوْتَى (Bakara, 2/260) [Yâ Rab, ölüyü nasıl diriltirsin, bana göster!] kavlindeki talebinin sûretidir. Ve Cenâb-ı İbrâhîm (a.s.) nasıl ki ölülerin ne vech ile dirildiğini müşâhede etmek istemiş ise, Cenâb-ı Üzeyr dahi bu kavliyle öylece ölülerin keyfiyyet-i ihyâlarını görmek istemiştir. [14/22] Yoksa emr-i ihyâyı kudret-i Hakk'ın yanında isti'câb ve isti'zâm etmemiştir. Zîrâ makâm-ı nübüvvet ile makâm-ı velâyetde bulunan kimse, Kâdir ve Mûcid ve Muhyî ve Mümît olan Zülcelâl hazretlerinin emvâtı ihyâ ve tekrâr îcâd etmesini istib'âd eylemez. Hz. Üzeyr (a.s.) ölülerin ne sûretle dirildiğini görmek ve bunu aynel-yakîn bilmek istediğinden, onun suâli Hak tarafından fiilen cevâb i'tâsını iktizâ eyledi; ve o fiili Hak Teâlâ cevâb olarak Cenâb-ı Üzeyr'de izhâr için onu imâte ve ihyâ etti; ve ihyâ-yı emvât emrinin ne sûretle olduğunu ona kendi nefsinde gösterdi; ve Hz. Üzeyr'in vücûdu, kudretin makdûra ne vech ile taalluk ettiğini müşâhede eyledi. Zîrâ zevk üç mertebe üzerinedir: "Bilmek", "görmek", "olmak"tır. Ya'ni "ilme'l-yakîn", "ayne'l-yakîn" ve "hakka'l-yakîn"dir. Meselâ sûret-i kat'îyyede ateşin yaktığı ma'lûmumuz olduğundan, buna "ilme'l-yakîn" deriz. Vaktâki ateşin bir şeyi yaktığını müşâhede ederiz, buna da "ayne'l-yakîn" deriz; ve ateşin vücûdumuzu yakması hâline de "hakka'l-yakîn" deriz.

İşte bunun gibi Hz. Üzeyr Hakk'ın ölüleri dirilteceğini bilirdi; bu ilme'l-yakîndir. Fakat bu ilim ile iktifâ etmeyip, ölünün ne sûretle dirildiğini görmek istedi; bu aynel-yakîndir. Fakat Hak Teâlâ hazretleri onun suâlinin fiilen cevâbını kendi nefsinde i'tâ etmekle, ona hakka'l-yakîn zevkini i'tâ buyurdu. *Mesnevî*:

هر که محرابِ نماز گشت عین سوی ایمان رفتنش می دان تو شین

[Her kim ki, onun namazının mihrâbı ayn oldu, onun îmân tarafına

gitmesini ayıp bil!]⁴²⁰

فَسَأَلَ عَنِ الْقَدَرِ الَّذِي لَا يُدْرَكُ إِلَّا بِالْكَشْفِ لِلْأَشْيَاءِ فِي حَالِ ثُبُوتِهَا وَفِي عَدَمِهَا، فَمَا أُعْطِيَ ذَلِكَ فَإِنَّ ذَلِكَ مِنْ خَصَائِصِ الْإِطْلَاعِ الْإِلَهِيِّ.

İmdi, ancak eşyâyı ademlerinde sübûtu hâlinde keşfetmekle idrâk olunan sırr-ı kaderden suâl eyledi. [14/23] Böyle olunca bu sırr-ı kader i'tâ olunmadı; zîrâ bu ilm-i kader ittılâ'-ı ilâhî hasâisindendir.

Ya'ni Cenâb-ı Üzeyr (a.s.) اَنَّى يُحْيِي هَذِهِ اللّٰهُ بَعْدَ مَوْتِهَا (Bakara, 2/259) [Al-lah Teâlâ mevtinden sonra bunu nasıl ihyâ eder?] kavliyle ölülerin ne sûretle dirildiklerinin kendisine irâesini taleb ettiği vakit, keşf-i ilâhî ile idrâk olunan sırr-ı kaderi lisân-ı hâl ile taleb etmiş oldu. İlm-i kader, ittılâ'-ı ilâhî hasâisin-den olduğundan, ona bu sırr-ı kader verilmedi. Zîrâ eşyânın a'yân-ı sâbite-lerine ve hakâyıkına ittılâ' Hakk'a; ve isti'dâd-ı zâtîsi hasebiyle ittılâ'-ı eşyâya irâde-i ilâhiyye taalluk eden Hakk'ın müntehab kullarına mahsustur. Binâenaleyh Hak Teâlâ Üzeyr (a.s.)a kendi nefsinde keyfiyyet-i ihyâyî ve ilm-i ilâhîde olan ayn-ı sâbitesini ve karye ehlinin a'yân-ı sâbiteleri, isti'dâdlarıyla ne gibi ahkâmı iktizâ eylediğini gösterdi; ve fakat ehl-i karyenin keyfiyyet-i ihyâsını göstermedi; ve bu husûsta kudretin makdûra taalluku keyfiyetine onu muttali' kılmadı. Zîrâ bu ittılâ', îcâd eden kudretin sâhibine mahsustur. Ve bir kimse kendi "ayn"ına muttali' olduğda, bu ittılâ' ile sâir a'yâna muttali' olmak lâzım gelmez. Eğer bu "ayn"ın sâhibi cemî'-i esmâ-i ilâhiyyenin mazharı olan insân-ı kâmil ise o başka. Ancak bu zât-ı saadet-meâb kendi "ayn"ına muttali' olmakla a'yân-ı sâireye muttali' olur.

Velhâsıl Hz. Üzeyr'in suâli kaderden idi; ve ilm-i kader ona verilmedi; zîrâ ona nisbetle muhâldir. Mukayyed'in mutlakı ihâta etmesi mümkün değildir. Binâenaleyh Hak Teâlâ Hz. Üzeyr'in mukayyed olan nefsinde, ona keyfiyyet-i ihyâyî gösterdi.

فَمِنْ الْمُحَالِ أَنْ يَعْلَمَهُ إِلَّا هُوَ، فَإِنَّهَا أَيْ الْأَعْيَانُ الْمَفَاتِيحُ الْأَوَّلُ، أَعْنِي مَفَاتِيحَ الْغَيْبِ الَّتِي لَا يَعْلَمُهَا إِلَّا هُوَ، وَقَدْ يُطْلَعُ اللَّهُ مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ عَلَى بَعْضِ الْأُمُورِ مِنْ ذَلِكَ.

420 Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, I, s. 530 (beyit: 1792).

Kaderi Allah Teâlâ'dan başka bir kimsenin bilmesi muhâldir. Zîrâ onlar, ya'ni a'yân, mefâtîh-i üveldir; ya'ni mefâtîh-i gaybdır ki, onları Allah Teâlâ'dan başka bir kimse bilmez. Ve vakt olur ki, Allah Teâlâ kullarından dilediği ibâdını bundan ba'zı umûra muttâlî' kılar.

Ya'ni a'yân “mefâtîh-i gayb” [14/24] olup, *وَعِنْدَهُ مَفَاتِيحُ الْغَيْبِ لَا يَعْلَمُهَا إِلَّا* (En'âm, 6/59) [Ve gaybın anahtarları O'nun yanındadır. Onları O'ndan başkası bilemez.] âyet-i kerîmesi muktezâsınca onu Hak'tan gayrı hiçbir kimse bilmez. Zîrâ ilm-i kader, ademde sâbit olan a'yâna ittılâ' ile hâsil olur. Bu ittılâ' gayr için muhâl olunca, bunların keşfine muallak olan ilm-i kader dahi, gayr için muhâl olur. Ve a'yânın mefâtîh-i gayb olmasının ve-chi budur ki: zât-ı Hak'ta müstecin ve mahfî olan esmâ-i ilâhiyye, nefes-i Rahmânînin, a'yân-ı ma'dûme üzerine inbisâtı sebebiyle, bu a'yânda zâhir olur. Bu sûrette a'yân-ı ma'dûme, esmâ-i ilâhiyye için “mefâtîh-i üvel” olur. Ve bir de zât-ı Hak, her “ayn” ile ism-i ilâhîdir; ve her isim dahi O'nun zâtında olan hazîne-i gaybîsinin anahtarıdır; ve o anahtarların kâffesi Hakk'ın yedindedir. Çünkü ulûhiyet mertebesinde müctemi' olan kâffe-i esmâ, bu mertebenin ismi olan “Allah” isminin tahtında cem' olmuştur. Bu hâlde, o anahtarları ancak Hak bilir. Binâenaleyh a'yândan her bir “ayn”, a'yân-ı âhara muttâlî' olmaz. Fakat Cenâb-ı Hak ba'zan kullarından dilediğini *فَلَا يُظْهِرُ عَلَى غَيْبِهِ أَحَدًا إِلَّا مَنِ ارْتَضَى مِنْ رَسُولٍ* (Cin, 72/26-27) [Hak Teâlâ resûlden irtizâ ettiği ve seçtiği kimsenin gayrını gaybına muttâlî' kılmaz.] âyet-i kerîmesinde beyân buyurulduğu üzere, hazret-i ilmiyyeye mahsûs olan umûrdan ba'zılarına muttâlî' kılar. Bu ittılâ' dahi onun isti'dâd-ı gayr-ı mec'ûlü iktizâsındandır. Velâkin bu ba'zı umûra muttâlî' olan ibâd dahi azdır. Ancak kuyûddan mutlak ve şâhid ve meşhûd vahdeti ile mevsûf olan insân-ı kâmilin ayn-ı câmiasında, kâffe-i a'yân mündemic olduğundan, o zât-ı devlet-simât kendi “ayn”ında, cemî-i a'yânı müşâhede eder. Zîrâ Hakk'ın ilmi, insân-ı kâmilin ilmidir; ve O'nun zâtı hulûl ve ittihâd olmaksızın, insân-ı kâmilin zâtıdır.

وَاَعْلَمَ أَنَّهَا لَا تُسَمَّى مَفَاتِيحُ إِلَّا فِي حَالِ الْفَتْحِ، وَحَالُ الْفَتْحِ هُوَ حَالُ تَعَلُّقِ
التَّكْوِينِ بِالأَشْيَاءِ، أَوْ قُلْ إِنَّ شَيْئًا حَالُ تَعَلُّقِ الْقُدْرَةِ بِالْمَقْدُورِ، وَلَا ذَوْقَ لغيرِ
اللهِ فِي ذَلِكَ، فَلَا يَقَعُ فِيهَا تَجَلُّ وَلَا كَشْفٌ، إِذْ لَا قُدْرَةَ وَلَا فِعْلَ إِلَّا لِلَّهِ

خَاصَّةً، إِذْ لَهُ الْوُجُودُ الْمَطْلُوقُ الَّذِي لَا يَتَقَيَّدُ.

Ma'lûm olsun ki “mefâtîh”e, ancak hâl-i fetihten “mefâtîh” tesmiye olunur; ve hâl-i fetih dahi [14/25] eşyâya tekvînin taalluku hâlidir; veyâhud eğer dilerse sen, kudretin makdûra taalluku hâlidir, de! Ve bunda Allâh'ın gayrısı için zevk yoktur; ve o hâlde ne tecellî ve ne de keşf vâki' olmaz. Zîrâ kudret ve fiil ancak hâssaten Allah için sâbittir. Çünkü O'nun için mukayyed olmayan vücûd-ı mutlak vardır.

Ya'ni “fetih” hâli olmadıkça “mefâtîh” olan a'yâna “mefâtîh” denilmez. Ve “fetih” hâli, ma'dûm olan eşyâya tekvînin taalluku hâlidir. Zîrâ ma'dûm olan eşyâ zât-ı ilâhînin tecellîsine mukârin olunca mütekevvîn olur. Binâenaleyh tekvînin vücûdu vaktinde, eşyâ-yı ma'dûme esmâ-i ilâhiyye için; ve esmâ dahi eşyâ-yı ma'dûme için “mefâtîh” olur. Çünkü eşyânın ademden fethi ve tekevvünü, esmâ-i ilâhiyye ile olur. Bu sûrette hâl-i fetih, a'yân için, hazîne-i gaybîde olan şeyin zuhûru hâlidir; ve zuhûr ise, ancak a'yânın tekevvünü hâlinde olur. Ve bu hâl aynıyla kudretin makdûra taalluku hâli olduğundan, fetih hâli, eşyâ-yı ma'dûmeye tekvînin taalluku hâli denildiği gibi, kudretin makdûra taalluku hâli de denebilir. Hâlbuki tekvînin eşyâya ve kudretin makdûra taalluku hâlinde Allah'dan başka kimsenin zevki yoktur. Çünkü “gayr” dediğimiz, mukayyedir. Mukayyed ise âcizdir. Kudret, ya'ni fiil-i mutlak, ondan nasıl zâhir olur? Binâenaleyh zikrolunan hâlde hiçbir kimse için tecellî ve keşif vâki' olmaz. Zîrâ kudret ve fiil Allâh'a mahsustur; ve mukayyed olmayan vücûd-ı mutlak O'nundur. Ya'ni Hak vücûd-ı mutlak olduğundan, icâd için kudret-i mutlaka dahi, o vücûd-ı mutlak sâhibine mahsustur. Zîrâ mutlakın mâadâsı mukayyedir; ve her mukayyed ise kabûl ve teessür mevkiindedir. [14/26] Böyle bir mevki'-i aczde bulunanda fiil ve te'sîr olamaz. Binâenaleyh kâdir-i mutlak kudreti ile her şeyde hâzırdır; ve kudretini her şeyde müşâhede eder.

فَلَمَّا رَأَيْنَا عَتَبَ الْحَقَّ لَهُ لِلَّهِ فِي سُؤَالِهِ فِي الْقَدْرِ عَلِمْنَا أَنَّهُ طَلَبَ هَذَا الْإِطْلَاعَ، فَطَلَبَ أَنْ تَكُونَ لَهُ قُدْرَةٌ تَتَعَلَّقُ بِالْمَقْدُورِ، وَمَا يَقْتَضِي ذَلِكَ إِلَّا مَنْ لَهُ الْوُجُودُ الْمَطْلُوقُ، فَطَلَبَ مَا لَا يُمَكِّنُ وُجُودَهُ فِي الْخَلْقِ ذَوْقًا، فَإِنَّ الْكَيْفِيَّاتِ لَا تُدْرِكُ إِلَّا بِالْأَذْوَاقِ.

Vaktâki kader hakkında olan suâlinden nâşî biz Üzeyr (a.s.)a Hakk'ın itâbını gördük, onun bu ıttılâ taleb ettiğini ve binnetîce kendisi için makdûra taalluk eder bir kudret istediğini bildik. Hâlbuki bu, ancak kendisine vücûd-ı mutlak sâbit olan kimse için iktizâ eder. İmdi o, halkta zevkan vücûdu mümkün olmayan şeyi talep etti. Zîrâ keyfiyât ancak ezvâk ile idrâk olunur.

Ya'ni Cenâb-ı Üzeyr kudretin makdûra taallukunu zevkan müşâhede etmek istedi. Demek ki kendisinde makdûra taalluk edecek bir kuvvet sâbit olmasını talep etti. Hâlbuki kudretin makdûra taallukunun zevkan müşâhede, ancak kendinin makdûr sûretinde zuhûru cihetinden, makdûrda ahadiyetini müşâhede eden bir Kâdir'e mahsustur. Binâenaleyh icâda ve ihtirâa kudret, hasâis-i ilâhiyyedendir. Ammâ denilecek ki, icâda kudret hasâis-i ilâhiyyeden olunca, Îsâ (a.s.)ın وَأُبْرِئِ الْأَكْمَهَ وَالْأَبْرَصَ وَأُحْيِي الْمَوْتَى (Âl-i İmrân, 3/49) [Ve ben Allâh'ın izniyle anadan doğma körü ve alaca illetine tutulanı iyi ederim ve ölüyü diriltirim.] demesini ne vech ile te'lif edeceğiz? Cevâb budur ki: Cenâb-ı Îsâ ve emsâli olan kâmillerin icâd ve idâma kudretle muttasıf olmaları ahyânen ve ba'zı a'yâna nisbeten vâki' olur; ve bu kudretle ittisâf, onlar ile Hak beyninde gayriyet kalmasındandır. Zîrâ bu zevât-ı saâdet-meâb, cihet-i ubûdiyyetlerinin cihet-i rubûbiyyette fânî olması i'tibâriyle, Hak'la müttehid olurlar. Fakat bu itihâd, iki mugâyir şeyin birleşmesi demek değildir. Belki vücûd-ı i'tibârî olan taayyünün vücûd-ı mutlak-ı Hak'ta nâbûd olması demektir. Beyit:

گر قدرتِ فعل هست از ما نه ز ماست زان است که او به ما پدیدار آمد

[Bizde bir şey yapmak için kudret varsa eğer, bu bizden değildir. Çünkü her hâlükârda O, bizimle zâhir oldu.]⁴²¹

Diğer:

نسبتِ فعل و اقتدار بما هم از آن رو بود که او ما شد

[Fiil ve iktidârın bize nisbeti o cihettendir ki O, biz olmuştur. Ya'ni bizim sûretimiz ile zâhir oldu. Belki zâhir ile mazharın ittihâdı hasebiyle bizim "ayn"ımız oldu. Binâenaleyh bizden zâhir olan fiil ve kudret, ancak

421 Câmî, *Nakdu'n-Nusûs*, s. 170; Yâkub Han Kaşgarî, *Tavzihu'l-Beyân*, s. 217.

O'nun fiil ve kudretidir ki bizde görünür.]⁴²² [14/27]

Rubâî-i Hazret-i Mevlânâ (kuddise sırruhu'l-a'lâ):

تا بنده ز خود فانی مطلق نشود توحید بنزد او محقق نشود
توحید حلول نیست نابودن تست ور نی بگراف باطلی حق نشود

Tercüme:

“Kul, fâni-i mutlak olmayınca
Tevhîdi onun muhakkak olmaz
Tevhîd hulûl değil, yok olman
Bâtıl kuru lâf ile hak olmaz.”⁴²³

İmdi vücûd-ı mutlakta fânî olan bir kâmilde mukayyediyyet kalmayacağından, onların icâd ve idâmları vaktinde, yine mukayyed için zevk olmamış olur. Ve kudretin makdûra taallukunun zevkan müşâhedesi, yine Kâdir-i mutlaka mahsûs olmuş bulunur.

Îzâhât-ı mesrûdeden anlaşılabacağı vech ile Üzeyr (a.s.), halkta zevkan vücûdu mümkün olmayan şeyi talep etti. Hâlbuki keyfiyât ancak zevk ile idrâk olunur. Meselâ müddet-i ömründe bal yememiş olan kimseye, onu ta'rif ile anlatmak mümkün değildir. Zîrâ lezzet, keyfiyyât-ı vicdâniyyeden- dir. Mutlakâ ona balı yedirmek lâzımdır ki bilsin; kezâ kokular da böyledir. İşte kudretin makdûra taalluku dahi keffiyâtan bir keyfiyet olduğundan, Cenâb-ı Üzeyr halkta vücûdu mümkün olmayan bir şeyi talep etmiş oldu. Zîrâ kudretin makdûra taalluku hâli zevk-i ilâhîdir; ve mahlûk bu zevke iştirâk edemez ki, tadı ne keyfiyette olduğunu bilsin!

وَأَمَّا مَا رَوَيْنَاهُ مِمَّا أَوْحَى اللَّهُ بِهِ إِلَيْهِ وَهُوَ قَوْلُهُ تَعَالَى: «لَئِنْ لَمْ تَنْتَهُ لَأَمْحُورَنَّ
اسْمَكَ مِنْ دِيْوَانِ الثُّبُورِ»، أَي أَرْفَعُ عَنْكَ طَرِيقَ الْخَبَرِ وَأَعْطِيكَ الْأُمُورَ عَلَى
التَّجَلِّيِّ، وَالتَّجَلِّيِّ لَا يَكُونُ إِلَّا بِمَا أَنْتَ عَلَيْهِ مِنَ الْإِسْتِعْدَادِ الَّذِي بِهِ يَقَعُ
الْإِدْرَاكُ الذَّوْقِيُّ، فَتَعَلَّمَ أَنَّكَ مَا أَدْرَكْتَ إِلَّا بِحَسَبِ اسْتِعْدَادِكَ، فَتَنْظُرُ فِي هَذَا
الْأَمْرِ الَّذِي طَلَبْتَ، فَإِذَا لَمْ تَرَهُ تَعَلَّمَ أَنَّهُ لَيْسَ عِنْدَكَ الْإِسْتِعْدَادُ الَّذِي تَطْلُبُهُ

422 Beyit ve tercümesi için bk. Irâkî, *Lemaât*, s. 106. Ayrıca bk. Câmî, *Nakdu'n-Nusûs*, s. 170; Yâkub Han Kaşgarî, *Tavzihu'l-Beyân*, s. 217.

423 *Dîvân-ı Kebîr*, II, s. 1417 [rubâî: 361 (Fürûzânfer neşri: 604. rubâî)]. Krş. Can, *Dîvân-ı Kebîr –Seçmeler–*, IV, s. 147.

وَأَنَّ ذَلِكَ مِنْ خَصَائِصِ الذَّاتِ الْإِلَهِيَّةِ، وَقَدْ عَلِمْتَ أَنَّ اللَّهَ أَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ، وَإِذَا وَلَمْ يُعْطِكَ هَذَا الْاِسْتِعْدَادَ الْخَاصَّ فَمَا هُوَ خَلْقُكَ، وَلَوْ كَانَ خَلْقُكَ لِأَعْطَاكَهُ الْحَقُّ الَّذِي أَخْبَرَ أَنَّ «أَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ»، فَتَكُونُ أَنْتَ الَّذِي تَنْتَهِي عَنْ مِثْلِ هَذَا السُّؤَالِ مِنْ نَفْسِكَ، لَا تَحْتَاجُ فِيهِ إِلَى نَهْيٍ إِلَهِيٍّ.

Ve ammâ Allah Teâlâ'nın التَّوْبَةُ مِنْ دِيَوَانِ التَّوْبَةِ [Eğer bu talebden vazgeçmezsen, elbette ismini nübüvvet defterinden silerim!] kavliyle Üzeyr (a.s.)a vahyettiği bize rivâyet olunan şey: “Ben senden tarîk-i haberi ref’ederim ve umûru sana tecellî üzere i’tâ eylerim. Ve tecellî ise, sana ancak kendisiyle idrâk-i zevkî vâkî’ olan isti’dâddan bulunduğun şey üzerine olur. Netîcede sen ancak isti’dâdın hasebiyle idrâk ettiğini bilirsin. İmdi taleb ettiğin bu emre [14/29] sen nazar edersin. O şeyi onda görmeyince, indinde istediğin şeye isti’dâd olmadığını ve bu taleb ettiğin şeyin muhakkak hasâis-i ilâhiyyeden olduğunu bilirsin. Allah Teâlâ her şeye halkını i’tâ ettiğini muhakkıkan bildir. Vaktâki Allah Teâlâ sana bu isti’dâd-ı hâssı vermese, o senin halkın değildir. Eğer senin halkın olaydı أَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ (Tâhâ, 20/50) [Allah Teâlâ her şeye onun halkını i’tâ eyledi.] kavliyle ihbâr eden Hak, elbette onu sana verirdi. İmdi sen kendi nefsinde bu suâlin mislinden müntehî olan kimse olursun; suâlde nehy-i ilâhîye muhtâc olmazsın” demek olur.

Ya’ni Hak Teâlâ’nın Üzeyr (a.s.)a: “Eğer bu talebden vazgeçmezsen ismini nübüvvet defterinden silerim!” buyurmasından anlaşılan ma’nâ budur ki: Ben senden vâsıta-i melek ile veyâhud bilâ-vâsıta ilhâm ile olan haber tarîkini keserim; ve sana keşif ve tecellî yolunu açarım. Ve tecellî dahi sana isti’dâdın ne hâl üzere ise, ancak ona göre olur; ve idrâk-i zevkîyi i’tâ eden isti’dâddır. Tecellî de isti’dâda göre olur; ve sana isti’dâdın hasebiyle tecellî vâkî’ olunca ayn-ı sâbitene muttali’ olup, idrâk ettiğin şeyi, ancak isti’dâdın hasebiyle idrâk ettiğini bilirsin. Ve sen kudretin makdûra taallukunu müşâhede etmek istemiş idin. Hîn-i tecellîde bu taleb ettiğin emre nazar edersin. O şeyi onda görmeyince, istediğin o şeye sende isti’dâd olmadığını ve bunun zât-ı ilâhînin hasâisinden olduğunu bilirsin. Ve Allah Teâlâ’nın her şeye hakkını ve hisse-i muayyenesini i’tâ ettiği sence ma’lûmdur. Binâenaleyh ayn-ı sâbitene nazar ettiğin vakit, sırr-ı kader ıttılâna onda isti’dâd

olmadığını görünce, taleb ettiğin şeye kendi nefsinde isti'dâd olmadığını ve o ıttılân, cemî'-i a'yânın hakâyıkına muttali' olan Allah Teâlâ [14/30] hazretlerinin hasâisinden bulunduğunu; ve eğer o ıttılâa isti'dâdın olsaydı, her şeye hakkını ve hisse-i muayyenesini veren Hakk'ın, sana da hakkını i'tâ edeceğini bilerek, kendi nefsinle müteeddeb olup, sırr-ı kadere ıttılâ' talebinden kendi kendini nehyeder ve nehy-i ilâhîye muhtâc olmazdın. İşte Cenâb-ı Üzeyr'e cânib-i Hak'tan tarz-ı itâbda vâki' olan hitâbdan münfemhim olan ma'nâ budur.

Bu bahsin hulâsası budur ki: Hiçbir nebî ve velînin bilcümle a'yânın hakâyıkını alâ-tarîki'l-ihâta bilmek imkânı yoktur. Çünkü bu ilim, hasâis-i ilâhiyyedendir. Ancak Hak Teâlâ hazretlerinin keşfi mikdârı kendilerine sırr-ı kader hakkında bir ilim hâsıl olur. Ve hîn-i da'vette nebîden bu dahi mestûrdur. Zîrâ ba'zı a'yânın hakâyıkı kendilerine keşfolunsa da'vetlerinde fûtûr vâki' olur idi. Üzeyr (a.s.)a Hak Teâlâ kendi hakikatini keşfedince, alâ-tarîki'l-ihâta hakâyık-ı a'yâna ıttılâ' imkânı ve isti'dâdı olmadığı zâhir olurdu.

وهذه عِنَايَةٌ مِنَ اللَّهِ تَعَالَى بِالْعُزَيْرِ عليه السلام، عَلِمَ ذَلِكَ مَنْ عِلِمَهُ وَجْهَهُ مِنْ جَهِلِهِ.

Ve bu Üzeyr (a.s.)a, Allah Teâlâ'dan bir inâyettir. Bunu bilen bildi ve bilmeyen bilmedi.

Ya'ni bu haber-i mervîdeki hitâb-ı ilâhîde, gerçi zâhiren Üzeyr (a.s.) dan nübüvvetin selb edileceği ve onun kurbdan bu'da ilkâ olunacağı anlaşılır ise de, enbiyâ (aleyhimü's-selâm)ın ulüvv-i kadrleri ondan âlîdir. Zîrâ onların isti'dâdât-ı zâtîyyeleri, isimlerinin nübüvvet defterinde sâbit ve kendilerinin ismet-i ilâhî ile ma'sûm ve mahfûz olduktan sonra, mertebelerinden sukût etmemelerini iktizâ eder. İmdi Cenâb-ı Şeyh (r.a.), bu hitâbın, rütbe-i nübüvvete nev'an şeyn veren ma'nâ-yı zâhirini murâd etmeyip, murâd-ı ilâhî olan ma'nâ-yı bâtınısını tefsîren beyân ederek, "İtâb sûretinde vâki' olan bu hitâb, ona keşf ve tecellî üzere ilim i'tâsı va'dinden ibâret olmakla, hakkında inâyettir" buyurdu. Bu hitâbın inâyet olduğunu, ehl-i keşf ve irfandan olanlar bildiler; ve ehl-i cehl olanlar ise ma'nâ-yı zâ-

hire hasr-ı fehmedip bilmediler. Velhâsıl bu haber hakîkatte va'd idi, va'id değildi.

وَاعْلَمُ أَنَّ الْوَلَايَةَ هِيَ الْفَلَكَ الْعَامُّ، وَلِهَذَا لَمْ تَنْقَطِعْ، وَلَهَا الْإِنْبَاءُ الْعَامُّ، وَأَمَّا
نُبُوَّةُ التَّشْرِيعِ وَالرَّسَالَةِ فَمُنْقَطِعَةٌ، وَفِي مُحَمَّدٍ ﷺ قَدْ انْقَطَعَتْ، فَلَا نَبِيَّ بَعْدَهُ،
يعني مُشَرَّرًا وَمُشَرَّرًا لَهُ، وَلَا رَسُولَ وَهُوَ الْمُشَرَّرُ.

Ma'lûm olsun ki, tahkîkan “velâyet” felek-i âmm'dır; ve bunun için munkatı' olmadı; ve velâyet için inbâ'-i âmm vardır. Ve ammâ nübüvvet-i teşrî' ve risâlet munkatı'dır; ve Muhammed (s.a.v.)de munkatı' oldu. [14/31] İmdi ondan sonra nebî yoktur. Ya'ni nebiyy-i müşerri' ve müşerreun-leh ve müşerri' olduğu hâlde resûl yoktur.

Ya'ni “velâyet”, sıfat-ı ilâhiyye olmak ve keşf-i ilâhî onunla hâsıl olmak i'tibâriyle, felek-i muhît-i âmm'dır, ya'ni ma'nâ-yı küllî-i âmm'dır. Rusûlün, enbiyâ ve evliyânın kâffe-i merâtibini câmi'dir; ve “velâyet” felek-i muhît-i âmm olduğu için, dünyâda ve âhirette munkatı' olmadı. Ve velâyet için inbâ'-i âmm vardır. Ya'ni velâyet nübüvvetin bâtını olduğundan, şerîat sâhibi olan enbiyâya ve da'vet-i halka me'zûn olmayan evliyâyâ şâmilidir. Velâkin enbiyâ zamanlarında olan ihbâr, nübüvvet ile mukayyedir. Ve velâyet cihetiyle olan ihbâr-ı ilâhî, tevhîd-i zâtî ve tevhîd-i esmâî ve sıfâtî hasâisiyle her ârif-i billâh olan kimsenin, her müstaid ve kâbile olan ihbârdır. Velâyet munkatı' olmamakla berâber nübüvvet-i teşrî' ve nübüvvet-i risâlet Muhammed (s.a.v.)de munkatı' oldu. [Benden sonra nebî yoktur.]⁴²⁴ hadîs-i şerîfi mûcibince ondan sonra nebî yoktur. Ya'ni yeni bir şerîatle nebiyy-i müşerri' me'bûs olmaz. Ve nebiyy-i müşerreun-leh, ya'ni şerîat sâhibi olan bir nebînin şerîatına tâbî' ve fakat, Mûsâ (a.s.)ın şerîatına tâbî' enbiyâ-yı Benî İsrâîl gibi, nübüvvet ile zâhir bir nebî yoktur; ve yeni şerîat ile müşerri' bir resûl dahi yoktur. Âhir zamanda İsâ (a.s.)ın gelmesi nübüvvet ve risâlet cihetiyle değil, velâyet i'tibâriyle olacağından resûl-i müşerri' sayılmaz.

424 Buhârî, “Ehâdisü'l-enbiyâ”, 50; “Edeb”, 109; Müslim, “İmâret”, 10; Ebû Dâvud, “Fiten”, 1; Tirmizî, “Fiten” 43; İbn Mâce, “İftitâhu'l-kitâb”, 11; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, s. 114.

وهذا الحديث قَصَمَ ظُهُورَ أَوْلِيَاءِ اللَّهِ، لَأَنَّهُ يَتَضَمَّنُ انْقِطَاعَ ذَوْقِ الْعُبُودِيَّةِ
الكاملة الثَّامَّةِ، فلا يُنْطَلِقُ عَلَيْهِ اسْمُهَا الْخَاصُّ بِهَا.

Ve bu hadîs, evliyâullâhın zuhûrunu kesr etti; zîrâ ubûdiyyet-i kâmile-i tâmme zevkinin inkitâını mutazammındır. İmdi ubûdiyyet-i tâmme mahsûs olan onun ism-i nübüvveti, ubûdiyete ıtlâk olunmaz.

Ya'ni نَبِيٍّ بَعْدِي [Benden sonra nebî yoktur.] hadîs-i şerîfi, ubûdiyyet-i kâmile-i tâmme zevkinin inkitâını mutazammın olduğundan, evliyâullâhın zuhûrunu kırdı. Çünkü ubûdiyyet-i kâmile-i tâmmenin zevki nübüvvetle kâimdir. [14/32] Hâlbuki nübüvvetin inkitâı zikrolunan hadîs-i şerîf ile ihbâr buyurulmuştur. Binâenaleyh ubûdiyyet-i tâmme ile muttasıf olan evliyâullâh için artık nübüvvete nâil olmak ve “nebî” ismiyle mevsûm bulunmak kapısı kapanmıştır ve velâyetten başka bir mertebe kalmamıştır.

فَإِنَّ الْعَبْدَ يُرِيدُ أَنْ لَا يُشَارِكَ سَيِّدَهُ، وَهُوَ اللَّهُ فِي اسْمٍ.

Zîrâ abd, Allah olan efendisine, isimde ortak olmamak diler; o da isimde “Allah”dır.

Ya'ni abd, ubûdiyyet-i tâmmesinden dolayı, Allâh'ın ismi olan “Velî” ismine müşârik olmak istemez. Zîrâ evliyâ-i kümmel, esmâ-i ilâhiyye ile ittisâf kendilerinin zâtları muktezâsından olmadığını bilirler. Fânî-fillâh oldukları vakitte, esmâ-i ilâhiyye ile tahakkuk, onlar için emr-i ârızîdir. Meselâ demir ateşe vaz' olunursa, kıpkırmızı olur; ve temâs ettiği şeyi ateş gibi yakar. Eğer demir lisâna gelip “Ben ateşim” derse, bu sözünde sâdık olur. Fakat demir ateş değildir; bu hâl kendisinde bir emr-i ârızîdir. Ancak kendisinin demirliği ateşte fenâ bulmuş ve ateş ismiyle mütehakkık olmuştur. Yoksa demir demir ve ateş de ateşdir. İşte evliyâullâhın fenâ-fillâh mertebesindeki hâli dahi buna mümâsildir. Binâenaleyh onlar, emr-i ârızî olan esmâ-i ilâhiyye ile tahakkukları hâlinde, kendilerine muhtass olan şey, sıfât-ı ubûdiyyet ve onun isimleri olduğu için, ubûdiyete mahsûs olan isimle mütesemmî olmak isterler. Ve resûl ile nebî, havâss-ı ubûdiyyetin eşref ve efdalinden olduğu cihetle, hasâis-i ubûdiyyette resûlden etemm ve ekmel yoktur. Zîrâ Rab, “resûl” ve “nebî” ismi ile mütesemmî değildir;

fakat “Velî” ismiyle mütesemmîdir. Binâenaleyh Hz. Şeyh (r.a.) buyurur ki: [14/33]

وَاللّٰهُ لَمْ يَتَّسِمِ بِنَبِيِّ وَلَا رَسُولٍ، وَتَسَمَّى بِالْوَلِيِّ وَاتَّصَفَ بِهَذَا الْاسْمِ، فَقَالَ:
«اللَّهُ وَلِيُّ الَّذِينَ آمَنُوا»، وَقَالَ: «وَهُوَ الْوَلِيُّ الْحَمِيدُ».

Hâlbuki Allah Teâlâ “nebî” ve “resûl” ismi ile mütesemmî olmadı; “Velî” ismi ile mütesemmî oldu ve bu isim ile muttasıf oldu; ve اللَّهُ وَهُوَ وَلِيُّ الَّذِينَ آمَنُوا (Bakara, 2/257) [Allah îmân edenlerin velîsidir.] ve اللَّهُ الْوَلِيُّ الْحَمِيدُ (Şûrâ, 42/28) [O, Velî ve Hamîd'dir.] buyurdu.

Ya’ni “nebî” ile “resûl” ismi, esmâ-i halkıyyeden olup, ubûdiyyet-i tâme ile muttasıf olan kimsenin ismi olduğundan, Allah Teâlâ hazretleri bu isimler ile tesmiye olunmaz; fakat “Velî” ismiyle tevsîm olunduğu gibi, bu ismin sıfatı olan “velâyet” ile muttasıftır; nitekim Kur’ân-ı Mecîd’de اللَّهُ وَهُوَ الْوَلِيُّ (Bakara, 2/257) [Allah îmân edenlerin velîsidir.] ve اللَّهُ الْوَلِيُّ الْحَمِيدُ (Şûrâ, 42/28) [O, Velî ve Hamîd'dir.] buyurmuştur.

وهذا الاسم باقٍ وجارٍ على عبادِ اللَّهِ دُنْيَا وَآخِرَةً، فَلَمْ يَبْقَ اسْمٌ يَخْتَصُّ بِهِ الْعَبْدُ دُونَ الْحَقِّ بِانْقِطَاعِ النُّبُوَّةِ وَالرَّسَالَةِ، إِلَّا أَنَّ اللَّهَ لَطَفَ بِعِبَادِهِ، فَأَبْقَى لَهُمُ النُّبُوَّةَ الْعَامَّةَ الَّتِي لَا تَشْرِيعَ فِيهَا.

Ve bu isim bâkî ve dünyâda ve âhirette ibâdullah üzerine cârîdir. İmdi nübüvvet ve risâletin inkıtâı sebebiyle, Hak’tan gayrı abdin muhtass olacağı bir isim bâkî kalmadı. Ancak bu kadar vardır ki, Allah Teâlâ ibâdına lutfetti de, onlar için kendisinde teşrî’ olmayan nübüvvet-i âmmeyi ibkâ eyledi.

Ya’ni nübüvvet ve risâlet artık munkatı’ olduğundan, Hakk’ın isminde müşârik olmamak sûretiyle abde verilecek bir isim kalmadı. Bizzarûre, fânî-fillâh olmaları cihetiyle abde “velî” ismi verildi. Cenâb-ı Hak ancak kullarına lutfedip, melek vâsıtasıyla veyâ bilâ-vâsita yeni bir şerîat ahkâmını Hak’tan telakkî keyfiyeti olmamak sûretiyle nübüvvet-i âmmeyi ibkâ etti. Ve bu “nübüvvet-i âmme”, ârifin için kemâl-i isti’dâd-ı ahadî ve cem’î ile Hakk’ın sıfatı ve esmâsı ve ef’âliyle Allah’dan ihbârdır; ve ulemâ için dahi ictihâdda teşrî’dir.

وَأَبْقَى لَهُمُ التَّشْرِيعَ فِي الاجْتِهَادِ فِي ثُبُوتِ الْأَحْكَامِ، وَأَبْقَى لَهُمُ الْوَرَاثَةَ فِي التَّشْرِيعِ، فَقَالَ: «الْعُلَمَاءُ وَرَثَةُ الْأَنْبِيَاءِ»، وَمَا تَمَّ مِيرَاثُ لَهُمْ فِي ذَلِكَ إِلَّا فِيمَا اجْتَهَدُوا فِيهِ مِنَ الْأَحْكَامِ فَشَرَعُوهُ.

Ve Allah Teâlâ ibâdî için, sübût-i ahkâmda olan ictihâdda teşrîi ibkâ eyledi. Demek ki onlar için teşrî'de verâseti ibkâ etti. Binâenaleyh [Âlimler nebîlerin vârisleridir.] dedi; ve onlar için bunda, ancak ahkâmdan ictihâd ettikleri ve onu teşrî' eyledikleri şeyde mîras vardır. [14/34]

Ya'ni hakkında nass vârid olmayan ahkâmı, ulemâ ictihâd ederler; ve onu şer'e idhâl edip, mücibiyle amel etmeyi emrederler. Onun için ehl-i usûl, ictihâd "vahy-i hafî"dir, derler. Binâenaleyh ulemâ-i müctehidîn, ictihâd ile teşrî'de, zâhirde verese-i enbiyâdır. Ulemâ-i ârifin ise, maârif-i ilâhiyyeyi bilâ-vâsita Hak'tan ahzettiklerinden, bâtında verese-i enbiyâdır.

فَإِذَا رَأَيْتَ النَّبِيَّ يَتَكَلَّمُ بِكَلَامٍ خَارِجٍ عَنِ التَّشْرِيعِ فَمِنْ حَيْثُ هُوَ وَلِيُّ عَارِفٍ، وَلِهَذَا مَقَامُهُ مِنْ حَيْثُ هُوَ عَالِمٌ وَلِيُّ أَتَمٍّ وَأَكْمَلٍ مِنْ حَيْثُ هُوَ رَسُولٌ أَوْ دُو تَشْرِيعٍ وَشَرْعٍ، فَإِذَا سَمِعْتَ أَحَدًا مِنْ أَهْلِ اللَّهِ يَقُولُ أَوْ يُنْقَلُ إِلَيْكَ عَنْهُ أَنَّهُ قَالَ، الْوِلَايَةُ أَعْلَى مِنَ التُّبُوءِ، فَلَيْسَ يُرِيدُ ذَلِكَ الْقَائِلُ إِلَّا مَا ذَكَرْنَاهُ.

İmdi sen bir nebîyi teşrî'den hâriç bir kelâm ile tekellüm eder gördüğün vakitte, o, veliyy-i ârif olduğu haysiyetten tekellüm eder. Bunun için, o nebînin nebiyy-i âlim ve velî olması haysiyetiyle olan makâmı, resûl veyâ teşrî' ve şer' sâhibi olması haysiyetiyle olan makâmından etemm ve ekmeldir. İmdi ehlullahdan birisinin "Velâyet, nübüvvetten a'lâdır" dediğini veyâ ondan sana naklolunduğunu işittiğin vakitte, bu kâil, ancak bizim zikrettiğimiz şeyi murâd eder.

Nebînin teşrî'den hâriç kelâm ile tekellümü ilm-i vahdetten bahsetmesidir. Zîrâ ilm-i vahdet Hakk'a mütealliktir. Hâlbuki şerîat halka tevcih olunmuştur; ve halk ise isneyniyeti iktizâ eder; ve nübüvvet teşrî' dâhilinde tekellümü icâb eyler. Binâenaleyh bir nebî İZْ رَمِيَتْ إِذْ رَمِيَتْ (Enfâl, 8/17) [Attığın vakit, sen atmadın!] ve مَنْ رَأَى فَقَدْ رَأَى الْحَقَّ [Beni gören Hakk'ı gördü.] ve لَوْ دَلَّيْتُمْ بِحَبْلِ لَهَبٍ عَلَى اللَّهِ [Eğer bir ip sarkıtsanız o mutlaka

Allâh'ın üzerine düşerdi.] gibi vahdete müteallik kelâm söylediği vakit, veliyy-i ârif olması cihetinden söyler. Vahdet isneyniyetten etemm ve ekmel olduğu için, o nebînin makâm-ı velâyeti makâm-ı risâletinden etemm ve ekmel olur. Binâenaleyh eğer sen, ehlullâhın birisinden “Velâyet, nübüvvetten a'lâdır” sözünü işitirsen [14/35] veyâhud ehlullahdan birisinin bu kelâmı söylediği sana naklolunursa, ma'lûmun olsun ki, bunun ma'nâsı bâlâda zikrolunan şeyden ibarettir.

أَوْ يَقُولُ: إِنَّ الْوَلِيَّ فَوْقَ النَّبِيِّ وَالرَّسُولِ، فَإِنَّهُ يَعْنِي بِذَلِكَ فِي شَخْصٍ وَاحِدٍ، وَهُوَ أَنَّ الرَّسُولَ مَنْ حَيْثُ هُوَ وَلِيٌّ أَتَمُّ مِنْهُ مَنْ حَيْثُ هُوَ نَبِيٌّ وَرَسُولٌ، لَا أَنَّ الْوَلِيَّ التَّابِعَ لَهُ أَعْلَى مِنْهُ، فَإِنَّ التَّابِعَ لَا يُدْرِكُ الْمَتَّبِعَ أَبَدًا فِيمَا هُوَ تَابِعٌ لَهُ فِيهِ، إِذْ لَوْ أَدْرَكَهُ لَمْ يَكُنْ تَابِعًا لَهُ، فَافْهَمُ.

Veyâhud ehlullahdan birisinin: “Velî, nebî ile resûlün fevkindedir” dediğini işitsen o, bu kavî ile şahs-ı vâhidde mûrad eder. Nebî ve resûl olması haysiyetiyle olan makâmından, onun “velî” olması haysiyetiyle olan makâmı etemmdir. Yoksa nebîye tâbî' olan velî, nebîden a'lâ değildir. Zîrâ tâbî', tâbî' olduğu şeyde, ebeden metbûu idrâk etmez. Çünkü eğer tâbî' metbûu idrâk edeydi, tâbî' olmazdı; bunu iyi anla!

Ya'ni velînin nebî ile resûlün fevkinde olması şahs-ı vâhidde olan velâyet ve nübüvvet ve risâlet i'tibâriyledir; ve bu kavlden murâd ancak budur. Yoksa bir nebînin şerîâtına tebaiyetle mertebe-i velâyeti ihrâz eden kimse'nin velâyeti, aslâ, tâbî' olduğu nebînin nübüvvetinden yüksek olamaz. Çünkü kendisi tâbî'dir; ve kendisinde tâbîyyet sıfatı bulundukça metbûunu idrâk edemez. Eğer idrâk etseydi, kendisinde bu sıfat-ı tâbîyyet bulunmazdı. Burasını dikkatle anla!

فَمَرْجِعُ الرَّسُولِ وَالنَّبِيِّ الْمُشْرِعِ إِلَى الْوَلَايَةِ وَالْعِلْمِ، أَلَا تَرَى أَنَّ اللَّهَ تَعَالَى قَدْ أَمَرَهُ بِطَلَبِ الزِّيَادَةِ مِنَ الْعِلْمِ، لَا مِنْ غَيْرِهِ، فَقَالَ لَهُ أَمِيرًا: ﴿وَقُلْ رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا﴾.

İmdi resûlün ve müşerri' olan nebînin mercii velâyete ve ilmedir. Görmez misin? Tahkîkan Allah Teâlâ, Resûl (a.s.)a, ilimden ziyâdeyi talep etmeğe emretti. İlmin gayrisından ziyâde talep etmeği emretmedi. Böyle olunca ona emredici olduğu hâlde عِلْمًا رَبِّ زِدْنِي (Tâhâ,

20/114) ["Ey Resûlüm! Yâ Rab! Bana ilmi ziyâde et!" de!] buyurdu.

İzdiyâd-ı ilim talebiyle emrin sebebi budur ki: Bâlâ-yı fasta beyân olunduğu üzere her bir resûlün indinde, ilm-i irsâlden ancak ümmetlerinin bilâ-ziyâde ve lâ-noksan muhtâc oldukları kadar [14/36] ilim vardır. Binâenaleyh nübüvvet ve risâlette tezâyüd, ümmetin isti'dâdı kadardır. Ümmetin isti'dâdı kendilerine mahsûs olan kemâl üzere zâhir olduğu vakit, artık nübüvvet ve risâlette ziyâdelik mutasavver değildir. Belki bu sûrette emr-i nübüvvet ve risâlet onların hakkında hatmolur; **الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ** (Mâide, 5/3) [Bugün sizin dîninizi kâmil ve tamâm kıldım.] âyet-i kerîmesi bu hakîkatin burhânıdır.

Ve kezâlik nübüvvet ve risâlet-i teşrîiyye dâimî olmayıp, inkıtâa ma'rûzudur. Onun için nübüvvet ve risâlette ziyâdelik talebiyle emrolunmadı; belki ümmetin isti'dâdı ânen-fe-ânen kader-i ma'lûm üzere tenzîl olunduğundan, yine yevmen-fe-yevmen kader-i ma'lûm üzere, ümmetin isti'dâdına göre tenzîl edilecek olan ilm-i irsâlin ziyâdeliği talebi emrolundu.

Ve kezâ sıfât-ı ilâhiyyenin taleb-i tezâyüdü dahi emrolunmadı. Çünkü Hak Teâlâ'nın tecelliyâtına nihâyet olmadığı gibi, tecellîde de tekrâr yoktur. Ve binâenaleyh emr-i ilâhiye dahi nihâyet yoktur. Zîrâ her bir tecellînin husûlü indinde bir ilmin husûlü lâzımdır. İşte bu sebeble de izdiyâd-ı ilim talebi emrolundu.

وَكَذَلِكَ أَنَّ الشَّرْعَ تَكْلِيفٌ بِأَعْمَالٍ مَخْصُوصَةٍ أَوْ نَهْيٌ عَنْ أَعْمَالٍ مَخْصُوصَةٍ، وَمَحَلُّهَا هَذِهِ الدَّارُ فَهِيَ مُنْقَطَعَةٌ، وَالْوَلَايَةُ لَيْسَتْ كَذَلِكَ، إِذْ لَوْ انْقَطَعَتْ لَانْقَطَعَتْ مِنْ حَيْثُ هِيَ، كَمَا انْقَطَعَتْ الرَّسَالَةُ مِنْ حَيْثُ هِيَ، وَإِذَا انْقَطَعَتْ مِنْ حَيْثُ هِيَ لَمْ يَبْقَ لَهَا اسْمٌ، وَالْوَلِيُّ اسْمٌ بَاقٍ لِلَّهِ.

Ve bu, onun içindir ki şer', a'mâl-i mahsûsa ile tekliif veyâhud ef'âl-i mahsûsadan nehydir. Ve bu a'mâlin mahalli bu dâr-ı dünyâdır; o dâr dahi munkatı'dır. Velâyet ise böyle değildir. Zîrâ munkatı' olaydı, hakîkati ile munkatı' olurdu. Nitekim risâlet, hakîkati haysiyetiyle munkatı' oldu. Ve eğer velâyet hakîkati haysiyetiyle munkatı' olaydı, onun için "Velî" ismi bâkî kalmazdı. Hâlbuki "Velî" ismi Allah için bâkîdir.

Ya'ni şer', a'mâl-i mahsûsa ile emrdir; ve a'mâl-i mahsûsadan nehydir. Hâlbuki a'mâl, dâr-ı dünyânın inkıtâıyla munkatı' olur; ve risâlet munkatı' olunca, hakîkatıyla munkatı' olur. Fakat velâyet böyle değildir. O dünyâda ve âhirette munkatı' olmaz. Çünkü Allah için "Velî" ismi bâkîdir. Nitekim Yûsuf (a.s.)dan naklen Kur'ân-ı Mecîd'de: [14/37] *أَنْتَ وَلِيِّي فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ* (Yûsuf, 12/101) [Benim dünyâda ve âhirette Velîm Sensin.] buyurulmuştur. Binâenaleyh resûlden ve nebîden risâlet ve nübüvvet mertebesi kalkınca, onun mercii velâyete ve ilm-i ilâhîye olur.

فَهُوَ لِعَبِيدِهِ تَخَلُّفًا وَتَحَقُّقًا وَتَعَلُّقًا.

İmdi "velî" ismi tahallukan ve tahakkukan ve taallukan Hakk'ın abîdine mahsustur.

Ya'ni bu isim Hakk'ın abîdine ıtlâk olunur. Fakat bu ismin Hakk'a ıtlâkı bi'l-asâledir; ve bendeye ıtlâkı ise tahalluk ve tahakkuk ve taalluk tavırlarıyla olur. "Tahalluk", sıfât-ı abdin sıfât-ı ilâhiyyede fenâsı hengâmında olur; ve "tahakkuk" abdin zât-ı Hak'ta fânî olması sûretindedir; ve "taalluk" hâlet-i bekâda olur ki, bu makâm, makâm-ı verâsettir. Binâenaleyh bu üç mertebenin her birinde müteayyin olan kimseye "velî" ismi verilir. Hz. Şeyh (r.a.) Cenâb-ı Üzeyr hakkında vârid olan haberin tetmîmen tahkîkine rücû' edip buyurur ki:

فَقَوْلُهُ لِلْعَزِيزِ عَلَيْهِ السَّلَامُ: «لَئِنْ لَمْ تَنْتَهُ» عَنِ السُّؤَالِ عَنْ مَاهِيَّةِ الْقَدَرِ «لَأَمْحُونَ اسْمَكَ مِنْ دِيْوَانِ النُّبُوَّةِ» فَيَأْتِيكَ الْأَمْرُ عَلَى الْكَشْفِ وَالتَّجَلِّي وَيُزُولُ عَنْكَ اسْمُ النَّبِيِّ وَالرَّسُولِ وَتَبْقَى لَهُ وَلَايَتُهُ، إِلَّا أَنَّهُ لَمَّا دَلَّتْ قَرِينَةُ الْحَالِ أَنَّ هَذَا الْخَطَابَ جَرَى مَجْرَى الْوَعِيدِ، عَلِمَ مَنْ اقْتَرَنَتْ عِنْدَهُ هَذِهِ الْحَالَةُ مَعَ الْخَطَابِ أَنَّهُ وَعِيدٌ بِانْقِطَاعِ خُصُوصِ بَعْضِ مَرَاتِبِ الْوَلَايَةِ فِي هَذِهِ الدَّارِ، إِذِ النُّبُوَّةُ وَالرَّسَالَةُ خُصُوصُ رُتْبَةٍ فِي الْوَلَايَةِ عَلَى بَعْضِ مَا تَحْتَوِي عَلَيْهِ الْوَلَايَةُ مِنَ الْمَرَاتِبِ.

İmdi Hak Teâlâ'nın Üzeyr (a.s.)a "Eğer mâhiyyet-i kaderden suâl etmekten müntehî olmazsan, elbette ismini dîvân-ı nübüvvetten sileirim" demesi, emr, sana keşif ve tecellî üzere gelir ve senden nebî ve resûl ismi zâil olur, demek olur. Ve bu sûrette onun velâyeti bâkî

kalır. Ancak şu kadar var ki, vaktâki karîne-i hâl, tahkîkan bu hitâbın mecrâ-yı vâidde cereyân ettiğine delâlet etti; indinde bu hâlet, hitâba mukârin olan kimse, muhakkak o hitâb, merâtib-i velâyetin ba'zı husûsunun bu dârda inkıtâyıyla vâid olduğunu bildi. Zîrâ nübüvvet ile risâlet, velâyette, merâtibden ve velâyetin muhtevî olduğu ba'zı merâtibi muhtevî olan bir rütbenin husûsudur.

Ya'ni Üzeyr (a.s.)'ın *أَنْتَ يُحْيِي هَذِهِ اللَّهُ بَعْدَ مَوْتِهَا* (Bakara, 2/259) [Bu harâbâtı bu hâlden sonra Allah Teâlâ nasıl ihyâ eder?] kavlindeki karîne-i hâl, "sırr-ı kader"den [14/38] suâle delâlet ettiğinden, hitâb-ı Hak, itâb sûretinde olarak vâid mecrâsında cereyân etti. Ve Cenâb-ı Üzeyr Hakk'ın bu hitâbında, velâyetin bir rütbe-i mahsûsu olan nübüvvet ve risâletin bu dâr-ı dünyâda inkıtâyıyla vâid bulunduğunu bildi. Zîrâ nübüvvet ve risâlet, velâyette bir mertebe-i mahsûsadır ki, velâyetin mertebe-i ilimden hâvî olduğu mertebelerin ba'zısını muhtevîdir.

Bunun îzâhı şu vech ileldir ki: "Velâyet" sıfat-ı ilâhiyye olup, Hak Teâlâ ibâdî üzerine ezelen ve ebeden bu sıfat ile mütevellîdir. Nübüvvet ve risâlet ise, neş'et-i dünyeviyyede, enbiyâdan olan evliyâda bir sıfat-ı ârıza ve velâyet dâiresinin içinde bir mertebe-i mahsûsadır. Binâenaleyh velâyet olmaksızın, nübüvvet mütehakkık olmaz. Fakat nübüvvet olmaksızın velâyet mütehakkık olur. Bu sûrette, nübüvvet ve risâlet, resûl olan zâtın velâyetine nisbeten bir rütbe-i hâs olmuş olur. Ve bu rütbe-i hâs olan nübüvvet ve risâlet, resûlün dâr-ı dünyâdan hurûcundan sonra kalkar; fakat velâyeti, berâzih-i uhreviyyeye intikâlinden sonra da devâm eder. İmdi Cenâb-ı Üzeyr'e olan *لَا تُحَوِّنُ اسْمَكَ مِنْ دِيْوَانِ النَّبُوءَةِ* [İsmi dîvân-ı nübüvvetten sileirim.] hitâbı, onun velâyetinin ba'zı mertebelerinden, rütbe-i hâs olan nübüvvetin ref'i için vâid olur.

فَيَعْلَمُ أَنَّهُ أَعْلَىٰ مِنَ الْوَلِيِّ الَّذِي لَا نُبُوءَةَ تَشْرِيعٍ عِنْدَهُ وَلَا رِسَالَةَ.

İmdi o, indinde nübüvvet-i teşrî' ve risâlet-i teşrî' olmayan velîden a'lâ olduğunu bilir.

Ya'ni Üzeyr (a.s.), itâb sûretinde vâid mecrâsında cereyân eden hitâb-ı Hak üzerine, nübüvvet-i teşrî' ile ve risâletle gelmemiş olan velîden nebî-

nin a'lâ olduğunu bildi. Çünkü nübüvvette husûsî bir ziyâdelik vardır; ve risâlet dahi nübüvvetten a'lâdır. Zîrâ risâlette de nübüvvet üzerine bir başka husûsiyyet-i zâide vardır. Ve “velâyet”, nübüvvet ve risâletten eammdır. Çünkü her resûl nebî olduğu gibi, her nebî de velîdir. Fakat her velî, resûl de değildir, nebî de değildir. [14/39] Binâenaleyh nübüvvet ve risâlet, dâire-i velâyetin içinde iki rütbe-i husûsîdir. Ve tecellî ile sırr-ı kader münkeşif olduğu vakit, makâm-ı velâyet kavî ve nübüvvet ve risâlet makâmı onda muzmahil olur.

وَمَنْ اقْتَرَنْتَ عِنْدَهُ حَالَةً أُخْرَى تَقْتَضِيهَا أَيْضًا مَرْتَبَةُ النَّبَوَةِ ثَبَتَ عِنْدَهُ أَنَّ هَذَا وَعْدٌ لَا وَعِيدٌ، فَإِنَّ سُؤَالَ النَّبِيِّ مَقْبُولٌ إِذِ النَّبِيُّ هُوَ الْوَلِيُّ الْخَاصُّ.

İndinde kezâlik mertebe-i nübüvvetin iktizâ ettiği hâlet-i uhrâ mukterin olan kimsenin yanında, muhakkak bu hitâbın vaîd değil, va'd olduğu sâbit oldu. Böyle olunca, Üzeyr (a.s.)ın suâli, muhakkak makbûldür; zîrâ nebî veliyy-i hâstır.

Mertebe-i nübüvvetin iktizâ ettiği hâlet-i ûlâ, yukarıda zikredilmiş idi ki, hitâb-ı Hak, hâl karînesiyle, vaîd mecrâsında cârî olması hâli idi. Zîrâ bu hâlde, dâire-i velâyetin içinde, rütbe-i husûsiyye olan nübüvvet kalkacak ve yalnız mertebe-i velâyet kalacaktı. Ve bir mertebenin ref'ini mutazammın olan hitâb ise vaîddir. Hz. Şeyh (r.a.) mertebe-i nübüvvetin iktizâ ettiği hâlet-i ûlâyı beyân buyurduktan sonra, bu cümlede dahi yine mertebe-i nübüvvetin iktizâ ettiği hâlet-i uhrâyı îzâh ediyor. O hâlet-i uhrâ da budur ki:

Veliyy-i hâs olan nebî, hakâyık-ı ilâhiyyeyi bildiğinden, Hak Teâlâ hazretlerinin kendisinden zuhûrunu kerîh gördüğü şeye ve husûlü muhâl olan şeyin talebine ikdâm etmez. Binâenaleyh taleb ettiği vakit, husûlü mümkün olan şeyi talep eder; ve bu talebi makbûl olduğundan bittabi' is'âf olunur. Ve nübüvvetin iktizâ ettiği bu hâl, bir kimseye mukârin olunca لَأَمْحُونَ (İsmi min dîvân-ı nübüvvetten silerim.) hitâbının vaîd değil, va'd olduğunu bilir. Çünkü kendisi nebîdir; nebî ise veliyy-i hâstır; ve bu evsâfi câmi' olan kimse ise aslâ abes olan şeyi talep etmez; ve suâli makbûl olur. İmdi Üzeyr (a.s.)ın ismi [14/40] nübüvvet defterinden silin-

dikten sonra, mertebe-i velâyeti bâkî kalır; ve bu sûrette de, maksûduna keşif ve tecellî tarîkiyle nâil olur.

وَيَعْرِفُ بِقَرِينَةِ الْحَالِ أَنَّ النَّبِيَّ مِنْ حَيْثُ لَهُ فِي الْوَلَايَةِ هَذَا الْاِخْتِصَاصُ مُحَالٌ
أَنْ يُقَدِّمَ عَلَى مَا يَعْلَمُ أَنَّ اللَّهَ يَكْرَهُهُ مِنْهُ، أَوْ يُقَدِّمَ عَلَى مَا يَعْلَمُ أَنَّ حُصُولَهُ
مُحَالٌ.

Ve karîne-i hâl ile bilir ki, tahkîkan nebî için velâyette, bu ihtisâs sâbit olması haysiyetiyle, Allah Teâlâ'nın muhakkak ondan kerîh gördüğünü veyâhud husûlû muhakkak sûrette muhâl olduğunu bildiği şeye ikdâm etmesi muhâldir.

Ya'ni mertebe-i nübüvvetin iktizâ ettiği bâlâda beyân olunan hâlet-i uhrâ, indinde mukterin olan kimse, nebî için velâyette sâbit olan bu ihtisâs cihetinden, Hak Teâlâ'nın kendisinden zuhûrunu kerîh gördüğünü bildiği şeyi talep etmeyeceği gibi, husûlû muhâl olduğunu bildiği şeyi de talebe ikdâm etmez. Zîrâ bu talebler, münâfi-i ma'rifettir; hâlbuki veliyy-i hâs olan nebî ârifdir; ondan böyle şeyler sâdır olmaz.

فَإِذَا اقْتَرَنْتَ هَذِهِ الْأَحْوَالَ عِنْدَ مَنْ اقْتَرَنْتَ وَتَقَرَّرْتَ أَخْرَجَ هَذَا الْخُطَابَ
الْإِلَهِيَّ عِنْدَهُ فِي قَوْلِهِ: «لَأَمْحُوَنَّ اسْمَكَ مِنْ دِيْوَانِ النَّبُوَّةِ» مُخْرِجَ الْوَعْدِ،
وَصَارَ خَبَرًا يَدُلُّ عَلَى رُتْبَةٍ بَاقِيَةٍ، وَهِيَ الرُّتْبَةُ الْبَاقِيَةُ عَلَى الْأَنْبِيَاءِ وَالرُّسُلِ
فِي الدَّارِ الْآخِرَةِ، الَّتِي لَيْسَتْ بِمَحَلٍّ، لِشَرْعٍ يَكُونُ عَلَيْهِ أَحَدٌ مِنْ خَلْقِ اللَّهِ
فِي جَنَّةٍ وَلَا نَارٍ بَعْدَ الدُّخُولِ فِيهِمَا.

Ve bu ahvâl, onlara karîn olan kimsenin indinde mukterin ve sâbit oldukça, o kimse دِيْوَانِ النَّبُوَّةِ [İsmiini dîvân-ı nübüvvetten silerim.] kavlinde vâki' olan bu hitâb-ı ilâhîyi kendi indinde va'd makâmında ihrâc eder. Ve bu hitâb mertebe-i bâkiyeye delâlet eder bir haber olur. Ve o mertebe enbiyâ ve rusûl üzere dâr-ı âhirette bâkiye olan mertebedir. O dâr-ı âhîret öyle bir dâr-ı âhîrettir ki, bir şer' için mahal değildir. Tâ ki cennet ve nâra dâhil olduktan sonra, halktan bir kimse cennette ve nârdâ o şer' üzerine olsun!

Ya'ni mertebe-i nübüvvetin iktizâ ettiği sâlifü'z-zikr ahvâle karîn olan

kimse bu hitâb-ı ilâhîyi kendi indinde va'd makâmında telakkî eder. Ve bu sûrette bu hitâb, nübüvvetin irtifâından [14/41] sonra mertebe-i bâkiye olan “velâyet”in kalacağına delâlet eden bir haber olur ki, bu mertebe-i velâyet, âhirette dahi bâkî olan bir mertebedir. Ve dâr-ı âhiret öyle bir yerdir ki, artık orada şerîat yoktur; ve cennete girecekler cennete, ve nâra girecekler dahi nâra dâhil olduktan sonra, onların oralarda amel etmeleri lâzım gelen hiçbir şerîat bulunmaz. Zîrâ dâr-ı âhiret dâr-ı amel değil, dâr-ı cezâdır.

وَأَمَّا قَيِّدُنَاهُ أَيُّ الشَّرْعِ بِالدُّخُولِ فِي الدَّارَيْنِ الْجَنَّةِ وَالنَّارِ، لِمَا شُرِّعَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ لِأَصْحَابِ الْفَتَرَاتِ وَالْأَطْفَالِ الصَّغَارِ وَالْمَجَانِينِ، فَيُحْشَرُ هَؤُلَاءِ فِي صَعِيدٍ وَاحِدٍ لِإِقَامَةِ الْعَدْلِ وَالْمُؤَاخَذَةِ بِالْجَرِيمَةِ وَالْثَّوَابِ الْعَمَلِيِّ فِي أَصْحَابِ الْجَنَّةِ، فَإِذَا حُشِرُوا فِي صَعِيدٍ وَاحِدٍ بِمَعْرِزٍ عَنِ النَّاسِ بُعِثَ فِيهِمْ نَبِيٌّ مِنْ أَفْضَلِهِمْ وَتَمَثَّلَ لَهُمْ نَارٌ، يَأْتِي بِهَا هَذَا النَّبِيُّ الْمُبْعُوثُ فِي ذَلِكَ الْيَوْمِ، يَقُولُ لَهُمْ: أَنَا رَسُولُ الْحَقِّ إِلَيْكُمْ، فَيَقْعُ عَنْدهُمْ التَّصْدِيقُ وَيَقْعُ التَّكْذِيبُ عِنْدَ بَعْضِهِمْ، وَيَقُولُ لَهُمْ اقْتَحِمُوا هَذِهِ النَّارَ بِأَنْفُسِكُمْ، فَمَنْ أَطَاعَنِي نَجَا وَدَخَلَ الْجَنَّةَ وَمَنْ عَصَانِي وَخَالَفَ أَمْرِي هَلَكَ وَكَانَ مِنْ أَهْلِ النَّارِ، فَمَنْ امْتَثَلَ أَمْرَهُ مِنْهُمْ وَرَمَى بِنَفْسِهِ فِيهَا سَعِدَ وَنَالَ الثَّوَابَ الْعَمَلِيِّ، وَوَجَدَ تِلْكَ النَّارَ بَرْدًا وَسَلَامًا، وَمَنْ عَصَاهُ اسْتَحَقَّ الْعُقُوبَةَ فَدَخَلَ النَّارَ، وَنَزَلَ فِيهَا بِعَمَلِهِ الْمَخَالِفِ، لِيُقَوِّمَ الْعَدْلُ مِنَ اللَّهِ فِي عِبَادِهِ.

Biz ancak şer'i dâreyn olan cennet ve nâra duhûl ile kaydettik. Zîrâ yevm-i kıyâmette ashâb-ı feterât ve etfâl-i sıgâr ve mecânîn için şer'-olunur. İmdi bunlar, ikâme-i adl ve cerîme ile muâhaze ve ashâb-ı cennet hakkında, sevâb-ı amelî için, zemîn-i vâhidde haşrolurlar. Bunlar zemîn-i vâhidde nâsdan inkıtâ' ile haşroldukları vakit, onların hakkında efdallerinden bir nebî ba'solunur; ve onlara bir nâr temsîl olunur. O günde onlara ba'solunan nebî, o nâr mu'cizesiyle gelir. Onlara: “Ben size irsâl olunmuş Hakk'ın resûlüyüm” der. İmdi o kavmin indinde tasdîk vâkî' olur; ve ba'zıları indinde de tekzîb vâkî' olur. Ve o nebî onlara “Siz nefsinizi bu nâra idhâl edin; bana itâat eden necât bulup cennete dâhil olur; ve bana isyân eden ve emrime muhâlefet

eyleyen helâk olup ehl-i nârdan olur” der. Kim ki onlardan o nebînin emrine imtisâl edip, kendisini nâra idhâl ederse saâid olur; ve sevâb-ı amelîye nâil olur; ve o nârî berd ve selâm bulur. Ve kim ki o nebîye âsî olursa ukûbete müstahak olup nâra dâhil olur; ve amel-i muhâlifî ile nâra nüzûl eyler. Ve yevm-i ma’hûdda bu ba’s, ibâdı hakkında Allah tarafından [14/42] adl ikâmesi içindir.

Ya’ni Cenâb-ı Şeyh (r.a.), âhiret mahall-i şer’ olmadığından ehl-i cennet ve cehennem me’vâlarına girdikten sonra, oralarda onların amel edeceği şerîat kalmaz, demiş ve şer’in olmamasını “cennet ve cehenneme duhûlden sonra” kaydıyla mukayyed kılmış idi. Zîrâ ne cennete ve ne de cehenneme giremeyecek olan ba’zı kimseler vardır ki, onlar için âhirette dahi şer’ olacaktır.

Bunlardan birisi ashâb-ı feterâtıdır. Çünkü bu tâife kendilerinden mukaddem gelen peygamberin şerîatı münderis olduğundan, onun ile amel edemediler; ve bu peygamberden sonra gelecek peygamber de gelmedi ki, onun şerîatıyla amel etsinler. Binâenaleyh kendilerine teklîf-i ilâhî vâki’ olmaksızın âhirete gittiler.

İkincisi etfâl-i sığârdır. Çünkü teklîf zamânı olan vakt-i bülûğlarından evvel vefât ettiler.

Üçüncüsü mecnûnlardır. Çünkü hayât-ı dünyâda iken bunlara vücûh-ı teklîfe münâfî bir mizâc ârız olup, akılları mestûr oldu; ve o hâlde vefât ettiler.

Eğer bunlar hakkında âhirette teklîf-i şer’î olmamış olsa, muvâfık-ı hikmet ve ma’delet olmaz. Zîrâ kabâhatleri olmadığı için cehenneme konamazlar; ve sevâb-ı amelîleri olmadığı için cennete de giremezler. Kabâhat-sız bir kimseyi nâra ve sevâb-ı amelîsiz bir kimseyi de cennete idhâl etmek adâlet değildir. Binâenaleyh bunların sevâb ve ikâba istihkâkları tezâhür etmek için, Allah Teâlâ yevm-i âhirette, şerîattan bu mikdârı ibkâ buyurdu. Bu sûretle cemî’-i vücûh ile adâlet-i ilâhiyye zâhir olur. Hz. Şeyh (r.a.) kıyâmette olan şer’-i mezkûru âyet-i kerîme ile isbât edip buyururlar: [14/43]

وكذلك قوله تعالى: ﴿يَوْمَ يُكْشَفُ عَنْ سَاقٍ﴾ أَيُّ أَمْرٍ عَظِيمٍ مِنْ أُمُورِ الْآخِرَةِ
﴿وَيُذْعَوْنَ إِلَى السُّجُودِ﴾ وَهَذَا تَكْلِيفٌ وَتَشْرِيعٌ، فَمِنْهُمْ مَنْ يَسْتَطِيعُ وَمِنْهُمْ

مَنْ لَا يَسْتَطِيعُ، وَهُمْ الَّذِينَ قَالَ اللَّهُ تَعَالَى فِيهِمْ: ﴿وَيُذْعَوْنَ إِلَى السُّجُودِ فَلَا يَسْتَطِيعُونَ﴾، كَمَا لَمْ يَسْتَطِيعْ فِي الدُّنْيَا امْتِثَالَ أَمْرِ اللَّهِ بِعَظْمِ الْعِبَادِ كَأَبِي جَهْلٍ وَغَيْرِهِ.

Ve kezâlik Allah Teâlâ'nın "Ol günde ki, umûr-i âhiretten emr-i azîm keşfolunur, halk secdeye da'vet olunurlar" (Kalem, 68/42) kavli dahi teklîf ve teşrî'dir. İmdi onlardan ba'zılarının secdeye tâkatları olur, ba'zılarının olmaz. Ve tâkatları olmayanlar, Allah Teâlâ'nın haklarında (Kalem, 68/42) [Halk secdeye da'vet olunurlar, fakat tâkatları olmaz.] buyurduğu kimselerdir. Nitekim dünyâda, Ebû Cehil vesâire gibi, ibâdın ba'zısı Allâh'ın emrine imtisâl etmeğe müstafî' olmadı.

Ya'ni sûre-i Kalem'de mezkûr: ﴿يَوْمَ يُكْشَفُ عَنْ سَاقٍ وَيُذْعَوْنَ إِلَى السُّجُودِ فَلَا يَسْتَطِيعُونَ﴾ (Kalem, 68/42) [Ol günde ki, umûr-i âhiretten emr-i azîm keşfolunur, halk secdeye da'vet olunurlar, fakat tâkatları olmaz.] âyet-i kerîmesi âhirette dahi teklîf ve teşrî' olduğuna burhândır. Çünkü dâr-ı teklîf dünyâ idi. Hak Teâlâ ehl-i dünyâyâ şer' gönderdi; amel eden etti, etmeyen de etmedi. Artık bundan sonra ikâme-i adl için muhâkeme ve cezâ îcâb eder. Fakat bâlâda zikrolunan sunûf-ı selâsenin dünyâda amel etmeleri mümkün değildi. Hâlbuki ﴿فَرِيقٌ فِي الْجَنَّةِ وَفَرِيقٌ فِي السَّعِيرِ﴾ (Şûrâ, 42/7) [Bir tâife cennetinde ve bir tâife cehennemdedir.] âyet-i kerîmesi mûcibince halk ikiye münkasım olmak lâzımdır; ve ikiye inkısâm ise ikâme-i adl olmadıkça mümkün değildir. Binâenaleyh sunûf-i mezkûre için teklîf ve teşrî' lâzımdır. Tâ ki bunlardan hangilerinin hangi ferîka iltihâk edeceği sâbit olsun; ve ism-i Adl ile ism-i Hakem'in eseri zuhûra gelsin!

فَهَذَا قَدَرُ مَا يُبْقَى مِنَ الشَّرْعِ فِي الْآخِرَةِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ قَبْلَ دُخُولِ النَّارِ وَالْجَنَّةِ ، فَلِهَذَا قَيَّدْنَاهُ ، وَالْحَمْدُ لِلَّهِ .

İmdi âhirette, yevm-i kıyâmette, nâra ve cennete duhûlden evvel, şer'den bu mikdâr ibkâ olunur. İşte bundan dolayı biz şer'-i âhireti mukayyed kıldık. Allâh'a hamd ü senâ olsun. [14/44]

Ya'ni Cenâb-ı Şeyh (r.a.) âhiretin mahall-i şer' olmamasını "cennet ve

cehenneme duhûlden sonra” kaydıyla mukayyed kılmış ve bu kayd ile Allah Teâlâ’nın ikâme-i adl buyurmasıyla, halkın bir fırkası cennete ve bir fırkası cehenneme girdikten sonra, buralarda artık amel edilmesi lâzım gelen bir şeriat olmadığını murâd etmiştir. Binâenaleyh bu kayd, halkın cennete ve cehenneme duhûlünden evvel âhirette şer’den bir mikdâr bâkî kalacağı için, kayd-ı ihtirâzî olur. وَاللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ (Bakara, 2/105) [Allah Teâlâ pek büyük ihsân sâhibidir.]

4 Kânûn-i sâni 1331 ve 11 Rebîu’l-evvel 1334

[17 Ocak 1916], Pazartesi sabâhı

Mesnevî:

Bu fass-ı latîfde mûnderic kazâ bahsine taalluku hasebiyle *Mesnevî-i Ma’nevî*’nin üçüncü cildinde vâki’ âtîdeki sûrh-i şerîfin şerhiyle berâber buraya derci münâsib görülmüştür. *Sûrh-i Mesnevî:*⁴²⁵

توفیق میان این دو حدیث کہ «الرَّضَا بِالْكَفْرِ كُفْرٌ» و حدیث دیگر کہ «مَنْ لَمْ يَرْضَ بِقَضَائِي وَلَمْ يَصْبِرْ عَلَى بَلَائِي فَلْيَطْلُبْ رَبًّا سِوَائِي».

Ya’ni: “Küfre râzı olmak küfürdür”⁴²⁶ ma’nâsındaki hadîs-i şerîf ile, “Her kim benim kazâma râzı olmaz ve belâma sabretmez ise, benden başka bir Rab arasın!”⁴²⁷ ma’nâsındaki hadîs-i kudîsî arasındaki tevfiği beyânındadır. *Mesnevî:*

وی سؤالی کرد سائل مر مرا	زانکه عاشق بود او بر ماجرا
گفت نکته الرضا بالكفر كفر	این پیمبر گفت و گفت اوست مهر [14/45]
باز فرمود او که اندر هر قضا	مر مسلمان را رضا باید رضا

425 Bu kısmı krş. Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, V, s. 363-369 (beyit: 1357-1370).

426 İlgili metinlerde büyük şöhrat kazanmış bu ifâdenin İbn Abbâs’a atfı için bk. İbn Âdil, *el-Lübâb fî Ulûmi’l-Kitâb*, X, s. 53. Hadîs olarak kaydı için bk. Bursevî, *Rûhu’l-Beyân*, II, s. 256. Fûruzânfer, Gazzâlî’nin *Kimyâ-yı Saâdet*’inden mülhem olabileceğini söyler. Bk. *Ehâdis u Kısâs-ı Mesnevî*, s. 269.

427 Beyhakî, *Şuabu’l-İmân*, I, 377; Taberânî, *Mu’cemu’l-Kebîr*, XXII, s. 321.

نی قضای حق بود کفر و نفاق که بدین راضی شوم باشد شقاق
ور نیم راضی بود آن هم زیان پس چه چاره باشدم اندر میان

Tercüme: “Dün, sâil bana bir suâl sordu; çünkü o mâcerâyâ, bahis ve cidâle âşık idi; dedi ki: “Küfre rızâ, küfürdür” nüktesini, bu hadîs-i şerîfi Peygamber (a.s.) buyurdu, hâlbuki onun kelâmı mühür ve hüccettir. Yine o Peygamber (a.s.) buyurdu ki: “Her kazâyâ muhakkak müslüman için rızâ lâzımdır, rızâ!..” Küfr ve nifâk kazâ-yı Hak değil midir? Hâlbuki eğer buna râzı olursam şikâk olur; ve eğer olmazsam o dahi ziyândır. O hâlde arada çârem ne olur?”

Îzâh: Bu iki hadîs hakkında vârid olan suâl budur ki: Akâid-i kelâmiyye mûcibince cemî’-i ef’âl-i ibâdiyye Hakk’ın meşîyyet ve kazâsıdır. Binâenaleyh küfür dahi O’nun kazâsı olur. Hâlbuki hadîs-i kudsînin mazmûnuna göre, kazâyâ rızâ vâcibdir. Hadîs-i nebevîye göre dahi küfre rızâ küfürdür. Bu iki hâl arasında bendenin çâresi nedir? Eğer kazâ-yı Hak olan küfür ve nifâka râzı olursa, kâfir olur; ve eğer râzı olmazsa, vâcibi terketmiş olur. Cenâb-ı Mevlânâ (r.a.) efendimiz bu suâle cevâben buyururlar ki: *Mesnevât*:

گفتمش این کفر مقضی نی قضاست هست آثارِ قضا این کفر راست

Tercüme: “O sâile dedim: “Bu küfür makzîdir, kazâ değildir; bu küfrün âsâr-ı kazâ olması doğrudur.” [14/46]

Şerh: “Küfre rızâ küfürdür” hadîs-i şerîfindeki küfür, ism-i mef’ûl sî-gasıyla, makzîdir ve âsâr-ı kazâdır; yoksa ayn-ı kazâ değildir. Zîrâ “kazâ” başka, “makzî” başkadır. Cenâb-ı Şeyh-i Ekber (r.a.) bu fassın ibtidâsında buyurmuş idi ki: “Kazâ, Allâh’ın eşyâda hükmüdür; ve Allâh’ın eşyâda hükmü, Allâh’ın eşyâya ve eşyâda olan ilminin haddi üzerinedir; ve Allâh’ın eşyâda ilmi dahi, “ma’lûmât” nefislerinde ne hâl üzere sâbit idiyseler, o ma’lûmâtın Hak’a i’tâ ettikleri şeyin haddi üzerinedir.” Ve yine Hz. Şeyh (k.s.) *Fütûhât-ı Mekkiyye*’lerinde buyururlar ki: “Kazâ, makzînin gayridir; ve kazâ a’yân-ı sâbitenin isti’dâdına râci’ olan kadere muvâfık, icâd ve ah-kâmdan ibârettir. Binâenaleyh kazâ, sıfât-ı fiiliyye-i Hak’tandır; ve ona rızâ farzdır; ve niçin şöyle, böyle kazâ etti diye Hak’tan şikâyet etmek haramdır. Velâkin makzîye râzı olmak, mutlakâ farz değildir. Belki küfür ve sâir maâsî gibi, âsâr-ı kazânın kendisinden sudûrundan dolayı, mükellefin râzı

olmayıp şikâyet etmesi zarûrî ve vâcibdir.” İmdi mâdemki kazâ, Hakk’ın eşyâda hükmüdür; ve Hakk’ın bu hükmü dahi, a’yân-ı sâbitenin kendi haklarında, Allah Teâlâ hazretlerinden taleb ettikleri hükümdür; ve mâdemki kazâ-yı ilâhî eşyâ üzerine, ancak eşyâ ile hükmeder; bu hâlde abdin kazâ-yı ilâhîye râzı olmaktan başka çaresi kalmaz.

Meselâ iki kimse bir pâdişâhın huzûruna çıkıp, ondan birisi bir altın, diğeri de bin altın ihsân istese ve pâdişâh da onlara i’tâ etse. Bir altın alan: “Pâdişâh arkadaşşıma bin altın verdiği hâlde bana bir altın verdi!” diye şikâyet edemez. Çünkü pâdişâh onlara istediklerini vermiştir. Buna rızâdan başka çâre yoktur. Fakat kendisinin bir altına nâiliyeti, ki makzîdir, eser-i kazâdır; bundan [14/47] râzı olmamak tabîidir. Belki bundan dolayı bende kendisini levm ve takbîh etmek îcâb eder. Çünkü taleb kendisininindir. *Mesnevî:*

پس قضا را خواجه از مقضی بدان تا شکالت دفع گردد در زمان

Tercüme: “İmdi, ey efendi! Kazâyı makzîden bil, tâ ki işkâlin derhâl ref’ olsun!”

Şerh: “Makzî”, ism-i mef’ûl sîgasıyla, “mahkûm” ma’nâsınadır. Kazânın makzîden bilinmesi budur ki: Hakk’ın kazâsı ilmîne ve ilmi de, a’yânın ma’lûm olan isti’dâdâtına tâbî’dir. Binâenaleyh a’yân hakkında sâdır olan hükm-i ilâhî, onların Hak’tan taleb ettikleri hükümdür. Bu a’yân evvelen Hak üzerine bu talebleriyle hükmederler; ba’dahû Hakk’ın kazâsı ve hükmü onlar üzerine vâkî’ olur. Nitekim Hz. Şeyh-i Ekber (r.a.) bu **Fass-ı Üzeyrî**’nin ibtidâsında: “Hâkim, kim olursa olsun, hükmettiği şeyle ve hükmeylemediği şeyde mahkûmün-aleyhdir” buyurmuştur. Hâkim, hükmettiği şeyle mahkûmün-aleyh olunca, onun bu hükmü bittabi’ mahkûmdan münbais olur. Ve bu sûrette dahi kazâyı makzîden bilmek îcâb eder. Ve bu hakikat tebeyyün ettiği vakit, derhâl müşkilât mündefi’ olup, artık “Bu niçin böyle oluyor ve o niçin şöyle oluyor?” diye suâllere hâcet kalmaz ve sâika-i cehl ile teselsül edip giden i’tirâzât, nûr-i ma’rifet karşısında muzma-hil ve lisân lâl ü ekbem kalır. *Mesnevî:*

راضیم در کفر ز آن رو که قضاست نی از آن رو که نزاع و خبیث ماست

Tercüme: “Kazâ olması cihetinden küfre râzıyım; bu rızâ bizim nizâ-ımız ve hubsümüz olması cihetinden değildir.” [14/48]

Şerh: Küfürde iki cihet vardır: Birisi küfrün zâtı, diğeri kazâya taallukudur. Küfür, zâtıyeti ve küfür olması i'tibâriyle, aslâ marzî değildir. Fakat kazâya taalluku hasebiyle marzîdir. Çünkü kazâ-yı ilâhîde habâset-i nefsâniyye ve kabâhat-ı tab'âniyye yoktur. Binâenaleyh sûret-i kazâ hasendir; fakat, küfür bizim habâset-i nefsâniyyemizden münbais olduğundan makzî olması i'tibâriyle kabîhdir. Zîrâ sıfat-ı abddir. Meselâ gâyet mâhir bir res-sâm, pek çirkin bir şahsın resmini, aslına mutâbık bir sûrette tersîm etse, bu tasvîre, san'at i'tibâriyle gâyet güzeldir, denir; fakat sûrete pek çirkin deneceği de şübhesizdir. Binâenaleyh tasvîr hasen ve sûret kabîhdir. İşte bunun gibi kazâ hasen olduğu için marzîdir; ve makzî çirkin olduğu için nâ-marzîdir. *Mesnevî*:

کفر از روی قضا خود کفر نیست حق را کافر مخوان اینجا مایست

Tercüme: “Küfür, kazâ cihetinden muhakkak küfür değildir. Hakk’a kâfir deme, burada durma!”

Şerh: Bu beyt-i şerîf bâlâdaki beyt-i şerîfin mısra'-ı evveline illet olarak vâki' olmuştur. Ya'ni “Kazâ olması cihetinden küfre râzıyım; çünkü küfür kazâ cihetinden küfür değildir”, demek sûretiyle yekdiğere rabtolunur. Küfre, irâde-i ilâhiyyeye nisbetle, “küfür” demek câiz değildir. Zîrâ o küfür, ber-muktezâ-yı irâde vâki' olmuştur. Irâde dahi ilme ve ilim ise abd-i me'mûrun ayn-ı sâbitesinin hâline ve isti'dâdına tâbî'dir. Binâenaleyh kazâ-yı küfür, Hakk'a nisbetle küfür değil, ayn-ı hikmettir. Eğer kazâ-yı küfre, küfür dense, Hakk'a kâfir demek lâzım gelir. [تَعَالَى اللَّهُ عَنْ ذَلِكَ عُلُوًّا كَبِيرًا] [Al-lah Teâlâ bundan pek münezzeh ve müteâlîdir.]⁴²⁸ [14/49] Sakın Hakk'a kâfir deme; ve bu makâm-ı mühlikte durma; ve sâika-i cehl ile kendini varta-i küfre ilkâ etme! *Mesnevî*:

کفر جهل است و قضای کفر علم هر دو یک کی باشد آخر خلم و حلم

Tercüme: “Küfür cehildir; ve kazâ-yı küfr, ilimdir. Nihâyet “hılm” ve “hilim” kelimelerinin her ikisi ne vakit bir olur?”

Şerh: Hind şârihlerinden Velî Muhammed Ekberâbâdî ve Bahru'l-Ulûm Abdü'l-Aliyy (kuddise sırruhümâ) “hılm” kelimesinin, kesr-i hı ile, “hışım ve gazab” ma'nâsına olduğunu beyân buyurmuşlardır. Ve “hilim” kelimesi-

nin ise, kesr-i hâ ile, “yavaşlık” ma’nâsına olduğu ma’rûftur. “Küfrün cehil ve kazâ-yı küfrün ilim” olmasının sûret ve ma’nâ i’tibârıyla “hılm” ve “hilim” kelimeleri arasındaki sûret ve ma’nâya müşâbeheleri hakkında, gerek Ankaravî’de ve gerek Hind şârihlerinin şerhinde izâhata tesâdüf olunmadı. Hâlbuki Mevlânâ (r.a.) efendimiz, Hazret-i *Mesnevî*’de:

کارِ پاکترا قیاس از خود مگیر گرچه ماند در نوشتن شیر و شیر

[Pâk olanların işini kendinden kıyâs etme; vâkıâ yazmak husûsunda (süt mânâsına gelen) şîr (arслан mânâsına gelen) şîre benzer.]⁴²⁹ beytinde olduğu gibi, kıyâsât ve teşbîhâtta makıys ile makıysün-aleyhin ve müşebbeh ile müşebbehün-bihin sûreten ve ma’nen mutâbakatlarına mürâât buyurmuş olduklarına nazaran, bu beyt-i şerîfte dahi aynı nükte bulunmak lâzım geleceğinden, bu bâbda hâtır-ı fakîre lâyih olan ma’nânın beyânına cür’et olundu; şöyle ki:

“Hılm” ve “hilim” kelimeleri, telaffuzu da sem’e bir gelir ise de, ma’nâ i’tibârıyla yekdiğerinin zıddıdır. Makzî olan küfür dahi, bir nevi’ ilimden münbaisdir ki, bu ilim, onları küfür ve dalâlete sevkeder. Zirâ Hak Teâlâ ibâdını [14/50] da’vet için peygamber irsâl buyurdu. Fakat münkirin peygamberin cisimde ve yemek ve içmekte ve uykuda ve nikâhda kendilerine mümâsil olduğunu görüp الْأَسْوَاقِ فِي الْمَشْيِ وَمَا يُهْلِكُنَا (Furkân, 25/7) [Bu Resûl’e ne oldu ki taâm yer ve sokaklarda yürür?] dediler. Ve hamâkatları sebebiyle yürüttükleri muhâkeme-i sakîme netîcesinde, böyle bir kimsenin peygamber olamayacağına, kendilerinde bir ilm-i gayr-ı nâfi’ peydâ oldu; ve onun Hak tarafından meb’ûs olduğuna kanâat getirmediler; ve hayât-ı dünyeviyyenin zevâhirinden iktibâs ettikleri bu ilm-i gayr-ı nâfi’ inkârlarına bâdî oldu ve مَا هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا نَمُوتُ وَنَحْيَا وَمَا يُهْلِكُنَا (Câsiye, 45/24) [Hayât ancak hayât-ı dünyeviyyemizdir, ölürüz ve diriliriz ve bizi ancak dehr helâk eder.] dediler. Ve Hak Teâlâ onlardaki bu inkârın bir nevi’ ilimden münbais olduğuna Kur’ân-ı Kerîm’de işâret eyledi. Nitekim buyurur: يَكْفُرُونَ بِالْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَهُمْ عَنْ الْآخِرَةِ هُمْ غَافِلُونَ (Rûm, 30/7) [Onlar hayât-ı dünyânın zâhirini bilirler; hâlbuki onlar âhîret hayâtından gâfildirler.] ve وَلَمْ يَرَوْا إِلَّا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا ذَلِكَ مَبْلَغُهُمْ مِنَ الْعِلْمِ (Necm,

429 Konuk, *Mesnevî-i Şerîf*, I, s. 162 (beyit: 267).

53/29-30) [Dünyâ hayâtından başkasını aslâ istemezler. İşte onların erişebilecekleri bilgi sâdece budur.] Fakat bu ilim, zâhirde ilim ise de, hakîkatte cehildir. Binâenaleyh onların bu ilme müstenid olan küfürleri dahi cehildir. Kazâ-yı küfür ise, ilm-i mahzdan ibârettir. Zîrâ bâlâdaki گفتمش این کفر گفتمش این مقضی نی قضاست [O sâile dedim: “Bu küfür makzîdir, kazâ değildir.”] beytinin şerhinde îzâh olunduğu üzere, kazâ-yı küfür, abdin ayn-ı sâbitesinin hakîkatinin, Hakk’a i’tâ ettiği ilim üzerinedir. Bu ilimde aslâ cehil olmak mutasavver değildir. Binâenaleyh Cenâb-ı Mevlânâ (r.a.): Küfür ki, hakîkatte cehil olan bir ilme müsteniddir; ve kazâ-yı küfür ki hakîkatte ilm-i mahzdır; bu iki ilim telaffuzda ve sûrette, “hılm” ve “hilim” kelimeleri gibi, birbirine müşâbih ise de, ma’nâ i’tibâriyle aslâ yekdiğerine benzemez. Zîrâ biri cehil ve diğeri ilimdir. Ve “hılm” nasıl nokta-i siyâh ile mukayyed ise, onların ilimleri de öylece nokta-i siyâh-ı cehil ile mukayyeddir; ve “hilim” nasıl ki gayr-ı mukayyed ise, Hakk’ın ilmi de öylece gayr-ı mukayyedir ve ilm-i mutlaktır, buyururlar. *Mesnevî*:

زشتی خط زشتی نقاش نیست بلکه از وی زشت را بنمود نیست
قوتِ نقاش باشد آنکه او هم تواند زشت کردن هم نکو

[14/51] Tercüme: “Hattın, resmin çirkinliği nakkâşın çirkinliği değildir. Belki ondan çirkinini izhâr ve îcâd etmek lâzım gelmiştir. Nakkâşın kuvveti odur ki, o nakkâş hem çirkin, hem de güzel yapabilir.”

Şerh: Hz. Mevlânâ (r.a.), kazâ ile makzîyi îzâh için nakkâş ile nakşî misâl olarak îrâd buyuruyorlar: Eğer bir nakkâş çirkin bir resim yaparsa, o çirkinlik resmindir, nakkâşın değildir. Ancak san’atı iktizâsınca onun yed-i mahâretinden çirkin bir nakış izhâr ve îcâdı lâzım gelmiştir. Nakkâş güzeli ve çirkinini ne kadar mâhirâne ve üstâdâne nakış ve tersîm ederse san’atında, o nisbette kuvvet ve kudret sâhibi olmuş olur. Bu misâlde “kazâ”, nakkâşın nakş-ı kabîhi tersîm etmesi; ve “makzî”, nakş-ı kabîhidir. Ressâm nukûş-ı latîfe ve tesâvîr-i bedîâyı nakşederken seve seve tersîm eyler. Fakat izhâr-ı san’at ve mahâret için suver-i kabîhayı dahi, rızâ-yı dili hilâfında, tersîm etmek iktizâ eder. Bunun gibi Hak Teâlâ hazretleri, esmâ-i şerîfesinin mazharı olmak için, hayır ve şerri îcâd buyurur. Fakat hayırdan râzı ve şerden râzı değildir. Bunun diğeri misâlleri budur ki: Tabîb, icrâ-yı tabâbet için,

halkın marazını murâd eder; fakat marazdan râzı değildir. Eğer râzı olaydı, tedâvî etmezdi. Kezâ, ekmekçi halkın açlığını murâd eder; fakat açlıklarından râzı değildir. Eğer râzı olaydı, ekmek satmazdı. Kezâ, muallim, müteallimin cehlini murâd eder; fakat cehle râzı değildir. Eğer râzı olaydı, ta'lim etmezdi. *Mesnevî:*

گر گشایم بحثِ این را من بساز تا سؤال و تا جواب آید دراز

[14/52] Tercüme: “Eğer ben, bu kazâ ve makzînin bahsini, intizâm ile açarsam, netîcede suâl ve cevâb uzun gelir.”

Şerh: Ya'ni bu kazâ ve makzî bahsinin, ehl-i kelâm kavâidine tevfiikan açılması suâl ve cevâbın teselsül etmesine ve kıyl ü kâlin uzamasına sebep olur. Hâlbuki kazâ ile makzînin hakîkati, ehl-i kelâm usûlüne tevfiikan icrâ edilecek bahis ve münâzara ile münkeşif olmaz. Bu mübâhase netîcede “hayret” tevlîd eder. Hayret ise mâni’-i tefekkürdür. Binâenaleyh bundan vazgeçmek evlâdır. İmdi bu suâller ve cevâbların netîcesi “İlim ma'lûma tâbî'dir” kazıyyesine kadar gider. Bu mes'ele **Fass-ı Üzeyrî**'nin “Allah için hüccet-i bâliğa sâbittir” buyurulmuş olan mahallinde, Hak Teâlâ hazretleriyle küffâr arasında alâ-tarîki'l-muhâtaba, şerhan beyân edilmiş olduğundan, burada tekrârından sarf-ı nazar olundu. Oraya mürâcaat lâzım gelir. *Mesnevî:*

ذوقِ نکتهٔ عشق از من می‌رود نقشِ خدمتِ نقشِ دیگر می‌شود

Tercüme: “Aşk nüktesinin zevki benden gider. Hizmet nakşı, başka nakış olur.”

Şerh: Ya'ni kazâ ve makzî mübâhasesi uzayınca, nükte-i aşkın zevki benden zâil olur. Hâlbuki ben ma'sûkun kapısında hizmet-i aşk ile müstahdem bir bendeyim. Bu hizmet nakşı, başka nakşa [14/53] mübeddel olur; ya'ni bî-aşk ve hâl olan ehl-i kelâm gibi, bâb-ı kıyl ü kâlde müstahdem bir bende olurum. Ve hizmet-i aşk ki, makzîdir ve nakkâşın nakşeylediği nakş-ı ha-sendir; ve bu i'tibâr ile bu hizmet marzîdir. Eğer mübâhase uzarsa başka bir makzî olur; ve o dahi nakkâşın nakşeylediği bir nakş-ı kabîh bulunur; ve bu i'tibâr ile o makzî nâ-marzî olduğundan bittabi' ben ondan vazgeçerim.

İbtidâ: 17 Kânûn-i evvel 1331 [30 Aralık 1915]

İntihâ: 10 Kânûn-i sâni 1331 [23 Ocak 1916], Pazar gecesi

